

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Небојша М. Антешевић
маст.инж.арх., маст.прим.умет.

**АРХИТЕКТУРА МОДЕРНИХ ТУРИСТИЧКИХ
ОБЈЕКТА ЈУГОСЛАВИЈЕ (1930-1985)**

докторска дисертација

Београд, 2021.

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Nebojša M. Antešević
mast.inž.arh., mast.prim.umet.

**ARHITEKTURA MODERNIH TURISTIČKIH
OBJEKATA JUGOSLAVIJE (1930-1985)**

doktorska disertacija

Beograd, 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Nebojša M. Antešević, M. Sc.

**THE ARCHITECTURE OF YUGOSLAV
MODERN TOURIST FACILITIES (1930-1985)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

Филозофски факултет

Одељење за историју уметности



Ментор |

др Александар Кадијевић, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије |

др Александар Кадијевић, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Златко Карач, изванредни професор
Свеучилиште у Загребу, Архитектонски факултет

др Александра Ступар, редовни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

др Милан Попадић, ванредни професор,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Владана Путник Прица, научни сарадник,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Деловодни број рада:

Датум одбране:

.....

Б е о г р а д

ИЗЈАВЕ ЗАХВАЛНОСТИ

Спровести истраживање архитектуре модерних туристичких објеката Југославије не би било могуће без велике и несебичне помоћи и подршке ментора, професора, колега и пријатеља. Изузетну захвалност дугујем ментору проф. др Александру Кадијевићу који ми је од почетка докторских студија давао подстицај у мом научно-истраживачком раду у области историје архитектуре. Професорова усмеравања, корисни разговори и критичка разматрања, многе заједничке научне активности и пријатељски савети били су ми веома драгоцени у изради ове докторске дисертације. За моје опредељење за академско усавршавање на докторским студијама изражавам захвалност др Љиљани Благојевић. Велику захвалност на подршци, саветима и свесрдној помоћи упућујем др Златку Карачу, професору Архитектонског факултета Свеучилишта у Загребу, као и осталим члановима Комисије за одбрану докторске дисертације др Владани Путник Прица, др Милану Попадићу и др Александри Ступар.

Нарочиту захвалност на помоћи, саветима и садржајним разговорима током целокупног истраживачког рада дугујем мр Горану М. Бабићу. На великодушном гесту и значајној подршци исказујем изузетну захвалност др Милицы Мојовић и др Ђорђу Мојовићу који су ми помогли у периоду израде дисертације и позвали ме да будем део Фондације Милан Злоковић. Најискреније се захваљујем професорима Архитектонског факултета у Београду, Александру Вуји, Милану Ђурићу, др Владану Ђокићу и Ивану Рашковићу, на подршци и корисним разменама мишљења о архитектури, архитектонско-урбанистичком пројектовању и професији архитекте. Корисна усмеравања и запажања дала ми је др Гордана Милошевић-Јевтић на чему сам јој веома захваљан. На корисним разговорима, информацијама и појашњењима која су ми помогла у потпунијем разумевању времена и контекста југословенске послератне архитектуре и туристичке изградње посебно сам захваљан др Браниславу Миленковићу, Томиславу Миловановићу и Миловану Вранићу. Господину Милошу Јуришићу хвала на уступљеној фотодокументацији туристичких објеката која је допринела квалитету илустративних прилога.

Захваљујем се на помоћи колегама у Хрватском музеју архитектуре Хрватске академије знаности и умјетности, Ани-Марији Зубовић, др Иви Церај и др Борки Бобовец, које су ми омогућиле и олакшале увид у грађу музејских фондова. У прикупљању обимне грађе, извора и података помогле су ми уважене колеге и пријатељи др Златко Јурић, др Ален Жунјић, Ива Раич Стојановић, Божо Бенић, Александра Илијевски, др Драгана Ђоровић, Ангелина Банковић, др Снежана Тошева, Саша Михајлов, др Александар Кековић, Снежана Лазић, Татјана Бркић, на чему им се најискреније захваљујем. Нарочито хвала делатницима Архива Југославије, Историјског архива Београда, Архива Српске академије наука и уметности, Хрватског државног архива, Архива Бање Врућице, Народне библиотеке Србије, Музеја науке и технике, Музеја града Београда, Музеја Југославије, Музеја новије историје Словеније, Библиотеке и базе правних прописа Управе за заједничке послове републичких органа.

Мојим драгим пријатељицама др Милени Јокановић и др Милени Улчар хвала на дружењима, заједничким разговорима и међусобној подршци. Велику захвалност дугујем пријатељима са којима делим заједничка интересовања и са којима је проведено време у предању рада на дисертацији увек представљало подстрек више: Весни Протулипац, мр Божани Лукић, мр Драгици С. Јовановић, Жарку Ристићу, Зорици Међо, Бојани Марковић, Кости Мијићу, Рељи Иванићу, Владимиру Колеснику, Александру Обрдаљу, Драгињи Петровић.

Хвала Београдској филхармонији на многобројним инспиративним концертима.

Свесрдно се захваљујем мојим родитељима, Вери и Милораду, и сестри Дубравки, којима посвећујем ову дисертацију. Без њихове велике помоћи, подстицаја, разумевања и вишегодишњег стрпљења не бих могао бити активан и устрајан у професионалним тежњама и истраживачким поривима.

АРХИТЕКТУРА МОДЕРНИХ ТУРИСТИЧКИХ ОБЈЕКТА ЈУГОСЛАВИЈЕ (1930-1985)

САЖЕТАК

Утицај туризма на архитектуру, урбанизам и дизајн у XX веку потврђен је кроз интензивну изградњу туристичких објеката. Ради пружања туристичких услуга формиран су нови приступи у планирању простора и развијени различити типови туристичких објеката намењени смештају и боравку туриста. Пројектантске концепције туристичких објеката су се мењале током времена, од зрелог модернизма интернационалног усмерења, преко скромних реализација у периоду соцреализма и реконструкција ратом девастираних објеката, затим доминирајућег функционализма, социјалистичког естетизма, структурализма, брутализма, касног модернизма и трагања за могућностима архитектонског регионализма, па до нових приступа на трагу постмодернизма. Кроз предложених пет хронолошких етапа развоја модерне туристичке архитектуре у Југославији размотрене су архитектонске одлике хотелских (бањски, градски, приморски и планински хотел) и других туристичких објеката (туристичка или викенд насеља, купалишта). Архитектура намењена одмору и разоноди туриста је у контексту развитка туризма у Југославији прошла кроз више фаза увек се мењајући и прилагођавајући потребама и стандардима туризма у оквирима актуелних архитектонских стремљења. Успон туризма је осим на архитектуру имао утицаја на доношење стратегија просторног развоја туристичких регија, формирање нових приступа у просторно-урбанистичком планирању, примену нових техничко-технолошких решења у градњи и опремању објеката, као и на знатно више стандарде у обликовању ентеријера. Проблематика истраживања се заснива на критичко-интерпретативној анализи релевантних друштвених појава и феномена који су утицали на процесе планирања и усмеравања туристичке изградње. Архитектонску разноликост туристичких објеката су условили друштвени и економски чиниоци изражени у феномену одрживости туристичког тржишта. Типолошка слојевитост туристичке архитектуре, чија је изградња уско везана за потребе и стратешка опредељења туризма, није била обухваћена синтезним проучавањем, па поједини типови туристичких објеката нису детаљније интерпретирани и критички обрађивани. Кроз изношење кључних појава и токова, тумачење специфичних феномена, критичка запажања и контекстуализацију модернистичке пројектантске праксе у туризму појашњене су типолошке и друштвене карактеристике југословенске туристичке архитектуре. Синтезни приступ је омогућио да се у светлу нових и проширених извора критички сагледају изградња туристичких капацитета и њихова архитектонска решења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ

туристички објекти (хотели, мотели, радничка одмаралишта, туристичка насеља, туристички и планинарски домови, купалишта), модерна архитектура, туризам, туристичка изградња, Југославија, обликовање (дизајн) ентеријера, планирање туристичких регија

НАУЧНА ОБЛАСТ

Историја ликовних уметности и архитектуре

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ

Историја архитектуре

УДК 728.5:930.85(497.1)"1930/1985"(043.3)

THE ARCHITECTURE OF YUGOSLAV MODERN TOURIST FACILITIES (1930-1985)

ABSTRACT

The impact of tourism on architecture, urbanism and design in the 20th century was reinforced by the increasing construction of tourist facilities. In order to provide tourism services, new approaches to space planning were formed and different types of tourist facilities intended for the accommodation of tourists were developed. The design concepts of tourist facilities changed through time, ranging from the international leanings of modernism, over modest efforts during the period of social realism as well as the reconstruction of the buildings destroyed during World War II, followed by the dominance of functionalism, socialist aestheticism, structuralism, brutalism, late modernism and the search for the possibility of architectural regionalism, to new approaches with traces of postmodernism. Architectural characteristics of hotels (spa hotels, town-, seaside- and mountain hotels) and other tourist facilities (weekend towns or resorts, public bathing areas) were considered through the five suggested chronological phases of development of modern tourism architecture in Yugoslavia. In the context of tourism development in Yugoslavia, architecture intended for relaxation and entertainment of tourists went through several phases, constantly changing and adjusting to the needs and standards of tourism within the framework of contemporary architectural endeavours. Aside from architecture, the rise of tourism also influenced the adoption of strategies of spatial development of tourist regions, the formation of new approaches to spatial and urban planning, the use of new technical and technological solutions in the construction and the furnishing of facilities, as well as significantly higher standards in the area of interior design. The research is based upon a critical interpretative analysis of relevant social occurrences and phenomena which influenced the processes of planning and the direction of tourist construction. The architectural diversity of tourist facilities was also conditioned by social and economic factors expressed in the phenomenon of the tourist market sustainability. The typological stratification of tourist architecture, whose construction was narrowly tied to the needs and strategic orientation of tourism, was not encompassed in synthetic research, so certain types of tourist facilities are not subject to a detailed interpretation and critical review. Typological and social characteristics of Yugoslav tourist architecture were explained through the introduction of key occurrences and processes, interpretation of specific phenomena, critical observations and contextualizing the praxis of modernist architecture design. The synthetic approach allowed for a critical overview of the construction of tourist facilities and their architectural format in light of new and extensive sources.

KEY WORDS

tourist facilities (hotels, motels, workers' holiday camps, tourist resorts, tourist and mountain lodges, bathing areas), modern architecture, tourism, tourist construction, Yugoslavia, interior design, spatial and urban planning of tourist regions

SCIENTIFIC FIELD

History of Fine Arts and Architecture

SCIENTIFIC SUBFIELD

History of Architecture

UDK 728.5:930.85(497.1)"1930/1985"(043.3)

САДРЖАЈ

ИЗЈАВЕ ЗАХВАЛНОСТИ

САЖЕТАК

SUMMARY

I УВОД: ПРЕДМЕТ И МЕТОДОЛОГИЈА ПРОУЧАВАЊА АРХИТЕКТУРЕ ТУРИСТИЧКИХ ОБЈЕКТА	1
Проблеми истраживања и тумачења архитектуре туристичких објеката	2
Извори истраживања и преглед досадашњих тумачења.....	4
Диференцијација полазишних појмова.....	14
Периодизација развоја модерне туристичке архитектуре.....	20
II УСПОН ТУРИЗМА И АРХИТЕКТОНСКОГ МОДЕРНИЗМА (1930-1941)	23
Балкан у ери путовања и развој туризма у југословенском контексту (1918-1941)	28
Изградња инфраструктуре, уређење туристичких дестинација и популаризација туризма.....	34
Предуслови модернизације туристичких објеката.....	40
Стиласке и типолошке одлике туристичке архитектуре у Југославији између два светска рата.....	43
Појава архитектонског модернизма у туристичкој изградњи током 1930-тих година у Краљевини Југославији.....	65
Изградња модерних туристичких објеката и типолошка одређења хотелске архитектуре.....	69
Уређење бања и изградња хотела	69
Хотел у функцији модерног града.....	85
Хотел као садржај у објектима комбиноване намене	95
Модерна туристичка архитектура на Јадрану	100
Алтернатива хотелском смештају: (викенд) куће за одмор на Приморју.....	132
Купалишта: објекти модерног туризма и допунски садржај хотела	137
Почеци регионализма: планинарски домови и планински хотели.....	142
Успон модернизма: конкурс за нови хотел на Плитвичким језерима	169
III УЛОГА ТУРИСТИЧКЕ ИЗГРАДЊЕ У РАЗДОБЉУ АРХИТЕКТОНСКОГ СОЦРЕАЛИЗМА (1947-1955)	176
Социјални туризам усмерен радништву.....	183
Социјалистичка реалност – национализовани хотел и радничко одмаралиште.....	189
Одмаралишта и хотелски објекти у пројектантској пракси прве половине 1950-тих година.....	195
Одмаралишта и хотели у формирању друштвеног стандарда	199
Транзиционе концепције туристичке архитектуре: туристички објекти у Националном парку Плитвичка језера	212
Репрезентативни хотел: сублимација естетског функционализма.....	229
Излетишта, кампови, купалишта, ресторански павиљони, мотели, туристички и планинарски домови: објекти за различита туристичка места и облике туристичких активности	260
IV ДЕМОКРАТИЗАЦИЈА ТУРИЗМА И ФОРМИРАЊЕ АУТОРСКОГ ИЗРАЗА У ТУРИСТИЧКОЈ АРХИТЕКТУРИ (1956-1966)	279
Развојни потенцијал туризма усмерен планирању туристичке изградње.....	291
Основни принципи просторног планирања туристичких регија и урбанистички аспекти туристичке изградње	299
Пројектантски модели туристичке архитектуре на Јадранској обали – кроз неколико студија случаја	305
Планско усмерење туристичке изградње на Јадрану.....	306
Типови туристичке архитектуре на Јадранској обали	314
<i>Hotел</i> – покушај формирања једне нове туристичке типологије.....	352
Архитектонске варијације у типологији градског хотела.....	354
Појава мотела – типолошке одреднице и пројектантске смернице.....	373
Полазишта у пројектовању планинских хотела.....	391

V АМБИЈЕНТ, ЛИКОВНОСТ, ДОЖИВЉАЈ: КОНЦЕПЦИЈСКЕ И ЕСТЕТСКЕ ДОМИНАНТЕ	
АРХИТЕКТУРЕ ТУРИСТИЧКИХ ОБЈЕКТА (1967-1975)	410
Југословенски туризам према методологији стручњака Уједињених нација.....	420
Главне одлике нове категоризације туристичких објеката – основ квалитета у међународном туризму и стандард у тржишној конкурентности.....	425
Организациони предуслови туристичке изградње.....	431
Директивни програм за хотел у Будви из 1967. године у изради Завода за економику туризма: аналитички модел.....	434
Нове концепције хотелске архитектуре на Приморју – компаративна анализа.....	442
Од функционализма до регионализма: градски хотел као доживљај <i>духа места</i>	479
Хотелски објекти архитекте Златка Углаена: <i>boutique</i> хотели и њихова визуелност.....	495
Мотел – према садржајима хотел, према угођају одмаралиште.....	503
Планински хотели: савремене функције у обличју вернакуларног.....	510
Визионарски пројекти туристичке архитектуре.....	528
Туристички објекти награђени „Борбином“ наградом (1966-1975).....	535
VI ЈУГОСЛАВИЈА У ПОСТМОДЕРНОМ ДОБУ: НОВИ ИЗАЗОВИ У ТУРИСТИЧКОЈ	
АРХИТЕКТУРИ (1976-1985)	537
Туристички комплекси на Јадрану: град-хотел и хотел-град (туристичко насеље <i>Словенска плажа</i> у Будви и хотел <i>Belvedere</i> у Дубровнику).....	544
Слабљење модернизистичких утицаја и појава постмодернизма у архитектури градских хотела.....	553
Између реконструкције и деконструкције: архитектура хотела групе <i>Krag</i>	571
Планински хотели и изградња туристичких објеката за потребе Зимских Олимпијских игара у Сарајеву.....	574
Туристички објекти награђени „Борбином“ наградом (1976-1988).....	588
VII ЗАКЉУЧАК: ЗНАЧАЈ ТУРИСТИЧКИХ ОБЈЕКТА ЗА РАЗВОЈ АРХИТЕКТУРЕ	
ЈУГОСЛОВИЈЕ (1930-1985)	590
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	600
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	602
Извори.....	602
Литература.....	608
БИОГРАФИЈА АУТОРА	646
ИЗЈАВЕ АУТОРА	
Изјава о ауторству.....	647
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада.....	648
Изјава о коришћењу.....	649

I. УВОД: ПРЕДМЕТ И МЕТОДОЛОГИЈА ПРОУЧАВАЊА АРХИТЕКТУРЕ ТУРИСТИЧКИХ ОБЈЕКТА

Туризам је током XX века постао једна од најзначајнијих друштвених појава и водећих привредних грана. Ради пружања туристичких услуга формиран су нови приступи у планирању простора и развијени различити типови туристичких објеката намењени смештају туриста. Кретања произашла из туристичке потребе, по испољавању индивидуалне а по значају друштвене,¹ утицала су на прогресивну и тржишно усмерену организацију туризма као социолошког и културолошког феномена прожетог „филозофијом надживљавања“.² Приходи од туризма су током прошлог века у многим деловима света прогресивно расли, утичући не само на економски развој многих држава, региона или градова, него и на развој грађене средине и културе, међу којима архитектура, урбанизам и дизајн заузимају посебно место. Развој архитектуре модерних туристичких објеката и њихову планску изградњу у Југославији током XX века пратили су многобројни социо-економски токови присутни у југословенском контексту. У томе је значајну улогу имао туризам, сматран специфичном граном привреде, који се стално унапређивао кроз активно деловање државних установа. Пројектантска искуства стицана у изградњи смештајно-угоститељских објеката проширила су током времена дијапазон уобличавања тог градитељског типа.

Активности међуратне а потом и послератне Југославије на популаризацији туризма имале су за циљ презентовање богате културне и географске разноликости југословенске државе домаћим и страним туристима. Током четврте и пете деценије XX века већина становништва је била слабо упознати са деловима и местима земље изван видокруга у коме су рођени или у коме су живели. Таква идеолошка стремљења утицала су на прагматичну констелацију југословенског туризма чији су развојни потенцијали били усмерени широком спектру туристичких активности: здравствено-лечилишне (бање), рекреација/одмор (летовалишта, зимовалишта, излетишта), културне (посете другим градовима, екскурзије, обиласци историјског наслеђа и споменика) и пословне (конгресни туризам/пословне посете). Репрезентативни карактер туристичких активности омогућавао је да се културни плурализам стоји у јединствен југословенски топос у коме је туризам имао интегрисаћу улогу. Иако се сматра да су у туризму „најчешће државна улагања усмјерена на изградњу капиталних туристичких објеката, односно туристичких капацитета (посебно у социјалистичким друштвима какво је било и југословенско – истакнуо аутор) јер они доносе највећи и најбрже мјерљив приход“,³ у Југославији су, посебно у деценијама након Другог светског рата, таква издавања била праћена и усмереном културном политиком која је доприносила широј друштвеној еманципацији.

У југословенској архитектонској баштини туристички објекти представљају специфичан градитељски тип чије су се пројектантске концепције мењале током XX века, од зрелог модернизма интернационалног усмерења, преко скромних реализација у периоду соцреализма и реконструкција ратом девастираних објеката, затим доминирајућег функционализма, социјалистичког естетизма, структурализма, брутализма, позног модернизма и трагања за могућностима архитектонског регионализма, до нових приступа у оквиру постмодернизма. У зависности од историјског контекста Југославије током посматраног периода, туристички објекти који су неизоставан чинилац у туризму имали су изражене друштвене и привредне карактеристике, што се одразило на њихову афирмативну архитектонско-пројектантску праксу. Кроз архитектонске примере у оквиру уже периодизације анализиран је развитак туристичке архитектуре и представљене су релевантне појаве у области туризма које су утицале на усмерену туристичку изградњу.

Досадашња истраживања туристичке архитектуре Југославије настале у периоду од тридесетих до осамдесетих година XX века нису синтетички повезана са историјом туризма и генезом развоја модерне архитектуре. Она се такође нису односила на целокупни простор

¹ Живадин Јовичић, *Феноменологија туризма* (Београд: Научна књига, 1992), 97.

² *Ibid.*, 216.

³ Daniela Angelina Jelinčić, *Abeceda kulturnog turizma* (Zagreb: Meandarmedia, 2008), 181.

бивше Југославије, иако је туризам имао стратешко опредељење на државном нивоу, већ су у оквиру малобројних тематских проучавања махом обухватала туристичке објекте само појединих ужих подручја. Изостала су такође и разматрања туристичке архитектуре у њеном ширем типолошком смислу. Међутим, свеобухватнији приступ је значајан за разматрање питања на који начин су различита пројектантска стремљења модернистичке архитектуре пратила развој туризма у Југославији, како је туризам допринео унапређењу и модернизацији просторно-урбанистичке и архитектонске праксе, каква је била позиција туристичке типологије у ширем контексту југословенске архитектуре и како се развијала у односу на иностране примере?

Проблеми истраживања и тумачења архитектуре туристичких објеката

Основно полазиште за истраживање туристичке архитектуре Југославије односи се на повезаност развоја модерне архитектуре и контекста ширења југословенског туризма. Туристички објекти према својим програмским и просторним одликама чине тематски оквир за истраживање развоја модерне архитектуре.⁴ Проучавање туристичке архитектуре карактерише неопходно сагледавање више релевантних и међусобно условљених чинилаца који имају утицаја на планирање, изградњу и коришћење капацитета: просторно-плански развој туристичких регија, урбанистичко уређење туристичких места и локација, процене туристичког тржишта у односу на типове и величину објеката, туризмолошке анализе, финансијски показатељи туристичке изградње, захтеви хотелијерства и правни оквир за категоризацију туристичких објеката, пројектантске одлике за одређене типове објеката, однос објекта према окружењу, технолошко опремање специфичних садржаја и унутрашње уређење простора према опредељеним стандардима и врстама услуга. У контексту развоја савременог туризма веза између ових аспеката је постојала све израженија, па је процес предвиђања и осмишљавања нових туристичких објеката временом захтевао све више усклађивања, у чему је улога архитеката (планера и пројектанта) била изразито значајна. Делање архитеката у домену туризма односило се на бројне активности и експертисе што потврђују њихова различита овлашћења, задужења и ангажмани.

Проблематика истраживања се заснива на критичко-интерпретативној анализи релевантних друштвених појава и феномена који су утицали на процесе планирања и усмеравања туристичке изградње, а потом и на пројектантску праксу туристичке архитектуре чије типолошке и естетске одлике репрезентују уједно и развојне фазе модерне архитектуре. На пројектантску променљивост туристичких објеката утицала је њихова привредна и друштвена улога изражена у феномену одрживости туристичког тржишта. Специфичност тумачења туристичке архитектуре се према томе огледа у њеној повезаности са облашћу туризма у друштвеном и економском смислу. Токови друштвене модернизације, кроз државне политике, стратегије и пројекте, утицали су на планирање и изградњу туристичко-угоститељских капацитета у циљу тржишног и социјалног развоја туризма који је, превасходно у послератној Југославији, представљао амалгам свеукупних цивилизацијских стремљења. Отуда је изградња модерних туристичких објеката била с једне стране стимулисана сталним економским подстицајима, док су са друге стране политичка и друштвена идеологија имале за циљ да повећањем квалитета туристичке понуде допринесу развоју економије и општег друштвеног стандарда. Оваква настојања су посебно током друге половине XX века допринела да туристичка архитектура понајвише репрезентује различите ауторске приступе.

Туризам је током XX века имао неколико развојних етапа које су биле условљене ширим друштвено-економским контекстом и политичким променама. Према томе издвајају се три главна периода: зачеци туристичких активности до почетка Првог светског рата, успон туризма у међуратном раздобљу и омасовљење туризма после Другог светског рата подстакнуто социјалним и тржишним усмерењима. Заједно са развитком туризма и архитектура намењена смештају, одмору и разоноди туриста прошла је кроз више фаза увек се мењајући и

⁴ О општем одређењу типологије у архитектури вид. у: Giulio Carlo Argan, „On the Typology of Architecture“, *Architectural Design*, No. 33 (1963), 564-565; Kate Nesbitt (Ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965 – 1995* (New York: Princeton Architectural Press, 1996), 240-265.

прилагођавајући потребама и стандардима туризма у оквирима актуелних архитектонских стремљења. Стратегије и модели развоја туризма су се временом мењали, али су у основи његове тржишне карактеристике постајале све значајније, битно утичући на свеукупну слику туристичке понуде. У периоду после Другог светског рата, услед масовне туристичке експанзије у многим деловима света, стварају се потребе за све већом туристичком изградњом која ће иницирати стално унапређење типологије туристичких објеката, подстаћи доношење стратегија просторног развоја и нових урбанистичких планова, примену нових техничко-технолошких система и утицати на више стандарде у обликовању ентеријера. Управо је масовни туризам који је током шездесетих година захватио многе туристичке дестинације у Европи и Југославији утицао и на прва размимоилажења међу стручњацима у погледу предлагања методологије развоја туризма и смерница за планирање и изградњу туристичких капацитета. Усклађивање потражње и понуде постало је један од битних услова за усмеравање туризма, утичући да нужност повезивања економског и просторног планирања развоја у циљу заштите околине и простора буде наглашенија него у другим подручјима,⁵ посебно имајући у виду да „туристичка индустрија и производи које она ствара и промовира ујечу на природни и културни околиш на трајно непромјенљиве и неповратне начине“.⁶

Интерпретативним сагледавањем контекста развоја југословенског туризма, с акцентом на предуслове спровођења туристичке изградње, може се у континуитету пратити развој модерне архитектуре Југославије у периоду од 1930. до 1985. године на основу осавремењивања и усложњавања типологије туристичких објеката. У оквирима најзаступљенијих типова туристичких објеката, представљене пројектантске променљивости анализирани су кроз морфолошке, функционалне, естетске и семантичке карактеристике. Истраживање је засновано на типолошкој диференцијацији и постављеним теоријским оријентацијама које су пратиле различите пројектантске приступе у креирању модерних туристичких објеката, подразумевајући све аспекте пројектовања од урбанистичке диспозиције, структуралних, функционалних и обликовних решења, конструктивних карактеристика и материјализације, до уређења ентеријера и припадајућег пејзажа. У југословенској туристичкој архитектури су од педесетих година многи од пројектантских приступа истовремено постојали, допуњавали се и развијали. Разнолики туристички потенцијали југословенских република условили су и различите облике туристичке делатности, а самим тим и типолошку разноврсност архитектуре, због чега је истраживањем обухваћен целокупни простор Југославије и дужи временски период како би се сагледали и расветлили релевантни процеси.

Због обухвата истраживања које се односи на период од преко пола века, територију целокупне некадашње Југославије и многобројне објекте различитих архитектонских одлика, развој архитектуре туристичких објеката је представљен типолошки у односу на установљену општу периодизацију, тако да је избор објеката према ужим хронолошким целинама систематизован и анализиран на основу најзаступљенијих типова и њихових карактеристика. Поделом према данашњим републичким територијама не би се на адекватан начин обрадили архитектонско-типолошки концепти туристичке архитектуре, јер је туризам имао различите регионалне облике, а самим тим и заступљене типове туристичких објеката. Представљање по републикама значило би у извесној мери неопходно понављање основних типолошких одлика које потичу из регулаторног оквира, главних туристичко-економских опредељења и актуелних архитектонских токова. Тумачења туристичке архитектуре на основу стилске поделе и присутних пракси у оквиру модерног покрета не би дала јасан увид у њен типолошки развој због преплитања више приступа на архитектонској сцени којима су били обухваћени исти типови. Типолошка анализа је омогућила не само сагледавање развоја појединих типова током XX века у контексту туристичких потреба (нпр. градски хотели), него је дала и шири увид у типолошке карактеристике туристичке архитектуре на простору Југославије.

С обзиром на оквир истраживања у просторном, временском и предметном смислу у раду је примењен интерпретативно-историографски метод, поткрепљен студијама случаја и

⁵ Franjo Gašparević, „Prostorno uređenje, zaštita okoline i turizam“, *Turizmológija*, Br. 2 (1977), 34.

⁶ Iva Körbler, „Hotelska turistička baština“, u: T. Premrerl (ur.), *Hrvatska arhitektura u XX. Stoljeću*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u palači Matice Hrvatske 8-10. studenoga 2007. (Zagreb: Matica hrvatska, 2009), 272.

компаративним анализама, који представља свеобухватно објашњење релевантних друштвених и физичких феномена дато у форми наратива.⁷ Пратећи промене у развоју типологије туристичких објеката, истраживање засновано на интерпретативним и компаративним методолошким поступцима даје целовитију представу о условима, стандардима и дOMETИМА туристичке изградње, као што су планирање капацитета, урбанистички услови и пројектантски приступи, типолошке карактеристике архитектонских склопова и њихова обликовна решења. Избор пројектантских приступа заступљених у оквиру типологије туристичких објеката на простору Југославије током XX века, уз представљање „културно-историјских предуслова релевантних појава у архитектури“, њихову детаљну дескрипцију, историографску интерпретацију и завршну валоризацију, вршено је кроз установљене карактеризације, класификације и периодизације.⁸ На питање класификација указује и теоретичар архитектуре Чарлс Џенкс (Charles Jencks) постављајући суштинска питања: „Да ли поједини концепти свестрано осветљавају предмете своје анализе, да ли поседују истинску моћ разјашњавања, јесу ли су на прави начин примењени и, најзад, да ли су у истој мери плуралистични као и развојна кретања“.⁹ Одговори на ова питања се налазе у избору критеријума примењених при селекцији, односно класификацији. Имајући у виду да „архитектура као дискурс има своју микро и макро социјално-историјску димензију“,¹⁰ то је према Џенксу „историјска релевантност грађевине у оквиру једне одређене традиције“ и *мултивалентност* архитектонског дела која пак подразумева „ширину, истанчаност и сложеност значења“.¹¹ Стога се туристичка архитектура може посматрати и са аспекта њене друштвене позиције, па у том погледу туристички објекти представљају програмски *specificum*, у коме се преплићу приватност и колективност, архитектонска стандардизација и репрезентативност. Обухват рада представља полазиште за будућа истраживања у погледу појединачних анализа и тумачења архитектуре модерних туристичких објеката и њиховог друштвеног значаја.¹²

Извори истраживања и преглед досадашњих тумачења

Досадашња проучавања туристичке архитектуре у Југославији су била углавном усмерена на појединачна истраживања одређених туристичких, пре свега хотелских објеката или су била део ширих студија о југословенској или националној архитектури бивших југословенских република. Прегледи туристичке изградње били су и део историјских и туризмолошких истраживања, како у периоду до 1990. године тако и данашњих студија које се баве историјом Југославије и историјом југословенског туризма. Планирање туристичких капацитета такође заузима место у радовима који обрађују просторно планирање туристичких регија, као и стратегије туристичког развоја Југославије, дајући додатну основу за праћење утицаја регионалних и просторно-урбанистичких услова на масовну туристичку изградњу. Заступљеност истраживања из области туризмологије и историје туризма у Југославији, као и шира историографска истраживања туристичке архитектуре и изградње у бившим југословенским републикама, данас се обично везују за представљање привредног значаја туризма и

⁷ О интерпретативно-историографском методу у истраживању архитектуре вид. у: Linda Groat, David Wang, *Architectural research methods* (New York: Wiley & Sons, 2002), 135-171.

⁸ Александар Кадлијевић, „Модерно, модерност, модернизам, модернизација“, у: *Прилози методологији архитектонске историографије* (необјављена скрипта)

⁹ Čarls Dženks, *Moderni pokreti u arhitekturi*, 20.

¹⁰ Aleksandar Ignjatović, „Arhitektura kao diskurs“, *DaNS: časopis društva arhitekata Novog Sada*, Br. 45 (2004), 34.

¹¹ Čarls Dženks, *op. cit.*, 36.

¹² Осим најчешћег облика историографског истраживања архитектуре којим се представља и тумачи настанак одређеног архитектонског дела, кроз атрибуирање архитектуре, сагледавање релевантних историјских појава и изношење теоријских упоришта, појединачна истраживања туристичке архитектуре могу такође да се односе и на истраживања одређених типова туристичких објеката и типолошких карактеристика, феномена и својстава туристичке архитектуре (и туристичке изградње), истраживање туристичких објеката из опуса једног аутора или из одређеног раздобља модернистичке архитектонске праксе XX века, потом истраживања која обухватају простор ужих регија, туристичких области и дестинација, као и истраживања која се односе на уже историјске периоде или на туристичку изградњу поводом одређеног историјског догађаја (светске изложбе и сајмови, спортска такмичења, Олимпијске игре). За архитектонску историју и теорију, као и зашпиту архитектонске туристичке баштине, значајна су и различита компаративна и прегледна истраживања.

афирмативну позицију туристичке архитектуре, посебно где је туризма био или је још увек једна од водећих привредних делатности. С обзиром на историјску улогу, привредни значај и заступљеност туризма у данашњим националним оквирима, посебан допринос истраживањима туризма и туристичког градитељског наслеђа дали су истраживачи из Републике Хрватске, док су ова истраживања у другим бившим југословенским републикама спорадична и односе се пре свега на краће историјске радове или прегледе на тему туризма или приказе туристичких објеката у истраживањима живота и дела појединих архитеката.¹³ Извори за истраживање модерних туристичких објеката Југославије обухватају опсежан корпус архивске и хемеротечке грађе, периодике, пројектне документације и научне литературе, разврстаних на примарне и секундарне изворе и подељене на уже тематске групе.

Основ за истраживање чине примарни извори који пружају увид у изградњу туристичких капацитета, различите пројектантске приступе и типолошке карактеристике туристичких објеката модернистичког обликовања, затим извори који упућују у шире планске оквире попут развојних стратегија и просторних планова туристичких области и места. Базичну основу проучавања такође чине и извори из области туризмологије и малобројна новија историографска истраживања туризма у Југославији. Прва група примарних извора обухвата изворе о генези туристичке архитектуре у Југославији и изворе који осветљавају њена теоријска промишљања. Кључне изворе за ово истраживање представља архивска документација о изградњи туристичких објеката (техничка, фотографска и друга документација), те прикази реализација и конкурсних радова у југословенској стручној периодици током анализираних периода, с пратећим дескрипцијама и критичким освртима [„Arhitektura“, „Arhitekt“, „Sinteza“, „Arhitektov bilten“ (Љубљана), „Технички гласник“, „Технички лист“, „Технички вјесник“, „Грађевински вјесник“, „Urbanizam i arhitektura“, „Arhitektura“, „Љовек и простор“, „Живот умјетности“, „Oris“ (Загреб), „ARH“, „Odjek“ (Сарајево), „Технички гласник“, „Техника“, „Наше грађевинарство“, „Arhitektura urbanizam“, „Izgradnja“ (Београд)].¹⁴ Неколико значајнијих туристичких објеката изграђених после Другог светског рата представљено је у иностраним архитектонским часописима и стручној литератури („L'Architecture d'Aujourd'hui“, „DBZ“, „Das Werk“, „The Architectural Review“).

Овој групи извора такође припадају реферати и саопштења са конференција и саветовања о актуелним питањима, проблематици и аспектима изградње туристичких објеката у Југославији. Доступни извори о југословенској туристичкој архитектури, често непотпуни и делимично сачувани, систематизовани су у многобројним архивским и библиотечким фондovima, музејским збиркама и установама културе (заводи за заштиту споменика културе, Завод за проучавање културног развитка – Београд) на ширем простору бивше Југославије. Део архивске документације се налази у поседима наследника архитеката који се повремено уступају јавности за потребе истраживања. У Хрватском музеју архитектуре Хрватске академије знаности и умјетности у Загребу похрањене су заоставштине више архитеката који су се афирмисали на пољу туристичке архитектуре, па сачувана техничка документације о изградњи туристичких објеката током међуратног и послератног периода, обрађена у оквиру појединачних фондова, представља значајан извор за њихово проучавање. За многе туристичке објекте које су после рата пројектовале архитектонско-пројектантске организације, формиране на принципима радничког самоуправљања, није сачувана техничка документација, пошто су њиховим

¹³ Половином 2016. године на Првом програму Хрватске радио-телевизије (HRT) премијерно је приказана документарна серија под називом „Бетонски спаваачи“ која доноси, између осталог, и причу о бројим напуштеним и рушевеним зградама модерне туристичке архитектуре XX века на Јадранском приморју у Хрватској. Кроз четири епизоде серијала (*Социјализам сусреће капитализам, Кратки сусрети уз јадранску цесту, Тајанствени објект у боровој шуми и Мегаструктура*) приказани су једни од најпознатијих туристичких објеката изразитих архитектонских вредности. Осврћући се на противречности југословенског социјалистичког друштва, сценаристи Невенка Сабљић, Сања Бан и Мароје Мрдуљаш, представили су утопијску идеју о модернистичкој архитектури уроњену у идеализовану друштвену свакодневницу између источног и западног Блока. Посећујући девастиране објекте туристичке архитектуре, који су се нашли на удару друштвених промена деведесетих година подстакнутих инвеститорским махинацијама, аутори указују на тромост конзерваторских институција и на важност бриге о јавном интересу, рационалном располагању ресурсима и уважавању културних досега блиске историје. Епизоде овог серијала доступне су на линку: <https://hrti.hrt.hr/#/video/show/2340419/betonski-spavaci>, а више вид. у: Dean Duda, „Betonski spavaci“, *Oris: časopis za arhitekturu i kulturu življenja*, God. XVIII, Br. 98 (2016), 154–165.

¹⁴ Попис извора који обухватају приказ туристичких објеката у југословенској стручној периодици због обимности материјала дат је у попису библиографије на крају дисертације.

расформирањем после распада Југославије целокупни архивски материјали изгубљени или уништени. Због тога су сачувана документација у приватном поседу и заоставштине архитеката вишеструко значајни за данашња истраживања југословенске архитектуре.

С обзиром на аспекте истраживања, теоријске одреднице модерне архитектуре представљају основ за тумачење туристичких објеката, а обухватају како општу литературу из теорије модерне архитектуре и обликовања,¹⁵ тако и домаће изворе о архитектонској теорији у којима се рефлектује развој модерне архитектуре у Југославији, што углавном подразумева истраживачке студије, теоријска и критичка разматрања југословенских архитеката о стању и правцу развоја архитектуре у Југославији,¹⁶ али и чланке страних аутора објављиваних у домаћим стручним часописима.¹⁷

Осим увида у туристичку архитектонску продукцију, значајан материјал за истраживање чине и други стручни радови, извештаји или појединачне публикације оријентисани техничким питањима изградње и материјализације, разним видовима архитектонске анализе и стандардизације, опремању и организацији хотелских објеката.¹⁸ Смернице за развој југословенске архитектуре се могу пронаћи у рефератима, извештајима и закључцима с конгреса и саветовања инжењера и архитеката,¹⁹ а услови и нормативи за изградњу дати су у туристичкој и грађевинској легислативи.²⁰ Стратешки и плански основ за туристичку изградњу се налази у чланцима и студијама који разматрају питања развоја туристичких регија и места или дају увид у просторне планове и услове заштите природног окружења и градитељске баштине.²¹ Значајан

¹⁵ Arnulf Lüchinger, *Structuralism in Architecture and Urban Planning* (Stuttgart: Karl Kramer, 1981); Brent Broolin, *Arhitektura u kontekstu* (Beograd: Građevinska knjiga, 1988); Andrew Benjamin (Ed), „Philosophy and Architecture“ (temat), *Journal of Philosophy and the Visual Arts* (New York: St. Martin's Press, 1990); Beatriz Colomina, *Privacy and Publicity: Modern Architecture As Mass Media* (Cambridge MA: The MIT Press, 1996); Michael K. Hays (Ed), *Architecture Theory since 1968* (Cambridge, MA: The MIT Press, 1998); Linda Groat, David Wang, *Architectural research methods* (New York: John Wiley&Sons, 2002); Vladimir Mako, *Estetika - arhitektura. Knj. 2, Kreativni proces između subjektivnog i opšte društvenog estetskog značenja* (Beograd: Arhitektonski fakultet, Orion Art, 2009); Michael Hays, *Architecture's desire – Reading the late avant-garde* (Cambridge: MIT Press, 2010); Александар Кадлијевић, *Архитектура и дух времена* (Београд: Грађевинска књига, 2010); Endriju Bendžamin, *Filozofija arhitekture* (Beograd: Clio, 2011)

¹⁶ Neven Šegvić, „Prilog razumijevanju razvitka moderne arhitekture“, *Hrvatsko kolo: književno-naučni zbornik* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1946), 304-305; Andrija Mohorović, „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura*, Br. 1-2 (1947), 6-8; Mira Krajgher, „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Tehnika* (Beograd), Br. 10-12 (1948), 288-291; Andrija Mohorović, „Prilog teoretskoj analizi problematike arhitektonskog oblikovanja“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), Br. 1-2 (1950), 5-12; Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, *Arhitektura*, Br. 5-6 (1950), 5-40; Jovan Krunic, „O izražajnosti naše arhitekture. Pokušaj analize njene specifičnosti“, *Tehnika* (Beograd), Br. 8 (1951), 251-256; Nikola Dobrović, „Strukturalizam“, *Arhitektura urbanizam*, Br. 4 (1960), 20-23; Никола Добровић, „Органско схватање архитектуре“, *Културен живот* (Скопје), Бр. 6 (1961), 17-19; Matko Meštrović, „Šta je budući put arhitekture?“, *Arhitektura urbanizam*, Br. 19 (1963), 38-40; Nikola Dobrović, „Osvrt na temu ambijenta“, *Arhitektura*, Br. 90 (1965), 7; Grgo Gamulin, *Arhitektura u regiji* (Zagreb: Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 1967); Tomislav Premerl, „Mogućnost jedne nove estetike“, *Arhitektura*, Br. 102-103 (1969), 4; Slavko Dakić, Fedor Krivotac, „Teoretske mogućnosti jedne nove prakse“, *Arhitektura*, Br. 146-147 (1973), 35-38; Stjepan Planić, *Problemi savremene arhitekture* (Zagreb: Udruženje hrvatskih arhitekata, 1996); Милан Попадић, „Нови улепшани свет: социјалистички естетизам и архитектура“, *Зборник Матице франке за ликовне уметности*, Бр. 38 (2010), 247-260; Nebojša Antešević, „The influence of Balkan tradition at the Yugoslav architecture of the twentieth century – theoretical and historical treatise through review of selected chronological-spatial examples“, *International conference and exhibition On Architecture*, Belgrade, 09 - 11. december 2013, Ružica Bogdanović (Eds.), Belgrade: STRAND - Sustainable Urban Society Association), 462-483.

¹⁷ Walter Gropius, „Jedna osnova za studiji arhitekture“, *Arhitektura*, Br. 3-4 (1950), 75-78; Siegfried Giedion, „CIAM X“, *Arhitektura*, Br. 1-6 (1956), 3-4; Jan Mukačovský, „Estetika funkcije, norma i vrijednost kao socijalni faktor“, *Arhitektura*, Br. 93-94 (1967), 79-84; Gaudo Morpurgo Tagliabue, „Problemi arhitektonске semiologije“, *Arhitektura*, Br. 102-103 (1969), 26; Herman Hetzberg, „Ideologija strukturalizma“, *Čovjek i prostor*, Br. 291 (1977), 26-27; Rober Venturij, Denis Skot Braun, „Funkcionalizam, ali...“, *Čovjek i prostor*, Br. 293 (1977), 20-21.

¹⁸ Andrija Mutnjaković, „Arhitektura kao tehnika i kao umjetnost“, *Čovjek i prostor*, Br. 101 (1960), 4-5; Anonim, „Motelski sistem jedinica Alekseja Brkića“, *Arhitektura urbanizam*, Br. 60 (1969), 42; Nebojša Antešević, „The use of stone and traditional stone building techniques in Bosnian modern architecture from 1945 to 1965“, *3rd International Conference: Harmony of nature and spirituality in stone*, Vesna Dimitrijević (ur.), Belgrade: Stone Studio Association, 2013, 133-146; Ljiljana Blagojević, Marija Milinković, „The beauty of production: module and its social significance“, *Architectural Research Quarterly*, No. 17 (2013), 253-268.

¹⁹ Anonim, „Rezolucija II Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije o izvršenju Petogodišnjeg plana i zadacima tehničkih stručnjaka“, *Arhitektura*, Br. 13-17 (1948), 113-114; Anonim, „Opšta rezolucija II Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), Br. 8-9 (1948), 172-174; Vladimir Mušić, „Deseti Dubrovački CIAM“, *Arhitekt* (Ljubljana), Br. 20 (1956), 36-37; Branislav Krstić (prired.), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih* (Beograd: Branislav Krstić, 2014).

²⁰ Грађевински закон, „Службене новине Краљевине Југославије“, бр. 133/1931; Гојко Никетић (ур.), *Угоститељски зборник: хотели, ресторани, свратишта или коначишта, гостионице, кафане, пансион, бифеи, народне кухиње, крчме* (Београд: Геце Кон, 1935); Milan Batinić, *Zbirka propisa o ugostiteljskoj i turističkoj djelatnosti: s objašnjenjima za praktičnu primjenu* (Zagreb: Progres, 1980); Dušan Jagodić, Ivanka Avelini-Holjevac, Radoslava Ravkin i Milena Peršić, *Standardi i standardizacija u hotelsko-ugostiteljskoj privredi* (S. l.: Organizacioni odbor savjetovanja „Proizvođači-hotelijarstvu“, 1985)

²¹ B. Bonačić, „Jadranska cesta“, *Čovjek i prostor*, God. IV, Br. 68 (1957), 2; Miro Marasović, „O dosadašnjoj turističkoj izgradnji jadranske obale“, *Čovjek i prostor*, Br. 160-161 (1966), 1-9; Milan Prelog, „Jadranske teme“, *Arhitektura*, Br. 111-112 (1971), 75-80; Dragutin Kiš,

допринос за будућа истраживања дао је почетком осамдесетих година кинески архитекта Бао Зи Фанг (Baо Zhi Fang) магистарским радом у коме је спровео функционалну анализу одабраних хотелских објеката на простору Југославије са аспекта просторног коришћења и приредио аналитички приказ карактеристичних пројектантских решења с пратећим прилозима – техничким цртежима, скицама и фотографијама.²² Потом се архитекта Зи Фанг у свом докторском раду усредсредно на проблематику организације и могуће видове формирања хотелске собе.²³ Архитектонском анализом туристичких, првенствено хотелских, објеката у Југославији су се исцрпно бавили архитекта Борис Магаш, професор Архитектонског факултета у Загребу, и архитекта Дејан Настић, професор Архитектонског факултета у Београду. Данашња истраживања југословенске туристичке архитектуре обухватају углавном малобројне историографско-теоријске и стручне радове, приказе или расправе о ширим условима развоја или гледиштима туристичке архитектуре у Југославији,²⁴ и нешто бројнија истраживања појединачних туристичких објеката, пре свега значајних хотелских остварења,²⁵ објављивана у

„Zaštita prirodne sredine čovjeka i pejzaža“, *Arhitektura*, Br. 111-112 (1971), 81-82; Dragutin Kiš, „Čovjekova sredina u vrijeme brze urbanizacije u Jugoslaviji“, *Čovjek i prostor*, Br. 225 (1971), 32; Dragutin Kiš, „Ekologija i prostorno planiranje“, *Čovjek i prostor*, Br. 238 (1973), 16-18; Željka Čorak, „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, *Život umjetnosti*, Br. 19-20 (1973), 34-58; Radovan Delalle, „Urbarnihitektura put prema humanijem oblikovanju ljudske okoline“, *Arhitektura*, Br. 146-147 (1973), 29-34; Zlatko Pepeonik, „Specifične turističke zone u Jugoslaviji nastale izgradnjom stanova za odmor i rekreaciju“, *Turizamologija*, Br. 6-7 (1976), 67-69; Eduard Kušen, „Izgradnja koja devastira morsku obalu“, u: *Turizam i prostor. Ekološki aspekti konfliktnih situacija* (Zagreb: Institut za turizam, 1987), 145-177; Sandra Križić Roban (priř.), *Antoaneta Pasinović – Izazov mišljenja o prostornom jedinstvu* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2001); Ana Taritaš-Mrak, „Uvjeti planiranja i prostorni pokazatelji uređenja turističkih predjela Babin Kuk i Solaris“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 18, Br. 1/39 (2010), 137-151.

²² На иницијативу редакције часописа „Izgradnja“ и стручне комисије Архитектонског факултета у Београду, магистарски рад Бао Зи Фанга, под називом „Функционални захтеви туристичким објектима и унутрашња функционална анализа хотелског објекта са аспекта просторног коришћења“, публикован је 1983. године – Бао Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji* (Beograd: Časopis „Izgradnja“, 1983).

²³ Бао Zhi Fang, *Hotelska soba: mogući vidovi formiranja* (Doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 1983), ментор проф. Дејан Настић.

²⁴ Iva Körbler, „Hotelska turistička baština“, u: T. Premerl (ur.), *Hrvatska arhitektura u XX. stoljeću*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u palači Matice Hrvatske, 8-10. новембра 2007. (Zagreb: Matica hrvatska, 2009), 271–285; Небојша Антешевић, „Регионализам у модернизму vs. туризам у социјализму. Расправа о утицајима регионализма на архитектуру модерних туристичких објеката Југославије друге половине 20. века“, *Međunarodni tematski zbornik: Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних -изама, посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића (1932–2013)*, ур. Зоран М. Јовановић и др. (Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2014), 493-511; Андрија Мутњакковић (ur.), *Identitet Jadranske turističke arhitekture* (Zagreb: HAZU, 2014); Небојша Антешевић, „Социјалистички естетизам у туристичкој архитектури Југославије (1960-1980)“, *VI Конференција: Архитектура и урбанизам после Другог светског рата – заштита као процес или модел*, Београд, 12. новембар 2015, ур. Нада Живковић (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2015), 186-203; Мароје Мрдунђаš, „Modernizam - i blizu i daleko“, *Oris*, God. XVII, Br. 94 (2015), 6-11.

²⁵ Иван Здравковић, „Хотел на Лопуду“, *Уметнички преглед*, Год. I, Бр. 2 (1937), 56-57; Владимир Малековић, „Dva turistička kompleksa arhitekta Ante Rožića u Brelima“, *Čovjek i prostor*, Br. 218 (1971), 1, 5-9; Senka Sekulić-Gvozdanović, Grozdan Knežević, „Tri realizacije arhitekta Bregovca“, *Čovjek i prostor*, Br. 219 (1971), 10-15; Nebojša Bogunović (ur.), *Hotel Interkontinental Beograd* (Beograd: Jugoslovenska revija, 1980); Бао Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji* (Beograd: Časopis *Izgradnja*, 1983); Divna Đurić-Zamolo, *Hoteli i kafane XIX veka u Beogradu* (Beograd: Muzej grada, 1988); Александар Кадљевић, „Туристички дом Сопобани – заборављено остварење националног смера у раној српској послератној архитектури“, *Новопазарски зборник*, Књ. 20 (1996), 121-129; Марга Вукотић, „Улога и значај хотела Панорама на Златару у послератној српској архитектури“, *Милешевски записи*, Бр. 3 (1998), 197-206; Krunoslav Ivanišin, „Hotel Grand na Lopudu“, *Oris*, God. I, Br. 3 (1998), 126-139; Aleksandar Keković, Zoran Čemerikić, „Moderna u Niškoj Banji vile i hoteli“, *Arhitektura i urbanizam*, Br. 8 (2001), 60-71; Nataša Koselj, „Hotel Prisanak“, u: Stane Bernik, Gojko Zupan, Jelka Pirković i drugi, *20. stolecje: arhitektura od moderne do sodobne, vodnik po arhitekturi* (Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2001), 164-167; Александар Кадљевић, „Хотел »Језеро« у Новој Вароши – фолклористичка епизода у архитектонском опусу Алексеја Бркића“, *Новопазарски зборник*, Књ. 26 (2002), 217-225; Tadej Glažar, „Maestral - hotel arhitekture krajobraza“, *Oris*, God. IV, Br. 16 (2002), 122–131; Tomislav Pavelić, „Vladimir Šterk – planinarski dom Runolist na Medvednici“, *Oris*, God. V, Br. 19 (2003), 126–133; Тадија Стефановић, „Архитектура хотела Крен у Чачку“, *Зборник радова Народних музеја* (Чачак), Књ. 36 (2006), 119-142; Darko Latin, „David Finzi: Hotel Pelegrin“, *Oris*, God. VIII, Br. 42 (2006), 106-115; Симонида Ркаловић, „Хотел *Пошта*“, *Наслеђе* (Београд), Бр. 7 (2006), 219-224; Симонида Ркаловић, „Хотел *Праг*“, *Наслеђе*, Бр. 8 (2007), 87-94; Милан Попадић, „О архитектури хотела »Врбак« у Новом Пазару“, *Новопазарски зборник*, Књ. 30 (2007), 219-231; Karin Šerman i Maroje Mrduljaš, „Tourism Development on the Croatian Adriatic Coast: Between Ideology and Autonomy“, *Free Time: Architecture for Leisure in Eastern and Western Europe 1960-1980*, Izlaganje na konferenciji sa recenzijom, ETH Zürich, Švicarska, 8-9. 11. 2007; Miranda Veljačić, „Perje na buri“, *Oris*, God. X, Br. 50 (2008), 134-143; Сапа Михајлов, *Хотел Москва Београд* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2010); Kristina Dešman, „Hotel Kanin“, *Docomo Slovenia 100*, Letn. 40, št. 185/187 (2010), 151, 165; Ivan Lovrenović, „Zlatko Ugljen, ili o porijeklu ljepote. Jedna intimistička varijacija“, *Oris*, God. XIII, Br. 71 (2011), 46-54; Živadin Jovičić, *Pola veka hotela Slavija* (Beograd: JAT-Hoteli Slavija, 2012); Симонида Ркаловић, „Хотел *Атомуд*“, *Наслеђе*, Бр. 13 (2012), 103-109; Ljiljana Blagojević, Marija Milinković, „The beauty of production: module and its social significance“, *Architectural Research Quarterly*, No. 17 (2013), 253-268; Ljiljana Blagojević, Borislav Vukićević, „Hotel Ko-op u Ulcinju arhitekata Hinka Bauera i Marijana Haberlea“, *Prostor*, Vol. 21, Br. 1/45 (2013), 14-25; Ante Nikša Bilić, Tadej Glažar (Vodili intervju), „Ante Rožić/Između tradicije i modernosti“, *Oris*, God. XV, Br. 81 (2013), 40–57; Korana Stulić, „Ovako je izgledao raj za Titovu vrhušku. Hotel Jadran Tučepi“, *Globus: nacionalni tjednik*, Br. 1235 (2014), 78-82; Martina Ivanuš,

стручној или научној периодици, тематским зборницима и зборницима научних конференција. Туристички објекти као посебна тематска целина, студије случаја или пак издвојене анализе такође су део различитих монографских студија о историји и прегледима архитектуре с простора Југославије,²⁶ каталога изложби,²⁷ као и стручних публикација, приручника и уџбеника о типовима туристичких објеката и њиховом пројектовању.²⁸

„Plitvički modernistički san“, *Oris*, God. XVII, Br. 91 (2015), 28-43; Душко Кузовић, „Архитектура брутализма у Србији – Хотел „Златибор“ на тргу Партизана у Ужичу“, *Tehnika - Naše građevinarstvo*, Год. 71, Бр. 1 (2017), 29-37; Мароје Мрдужић, „Архитектура: tabula rasa, konteksti, kritika“, u: Grupa autora, *Šezdesete u Hrvatskoj — Mit i stvarnost* (Zagreb: Školska knjiga, 2018), 164-189; Božo Benić, Alen Žunić, „Turistički sklop nekadašnjega vojnog odmarališta u Kuparima. Prostorni razvoj i urbanističke odlike“, *Prostor*, Vol. 27, Br. 2/58 (2019), 284-297; Adnan Zoranić, „Modernism in the Adriatic hotels of socialist Yugoslavia“, u: Greg Bailey, Francesco Defilippis, Azra Korjenic i Amir Čaušević (Eds.), *Cities and Cultural Landscapes: Recognition, Celebration, Preservation and Experience* (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2020), 178-195.

²⁶ Juraj Neidhardt, Dušan Grabrijan, *Arhitektura Bosne i put u savremeno* (Ljubljana: Državna izložba Slovenije, 1957), passim; Даница Росић-Абрамовић, „Библиографија архитекте Милана Минића. Остварена дела Милана С. Минића, архитекте и сликара“, u: *Милан Мунућ* (Београд: Народни музеј, 1975), 9-17; Duško Kečkemet, „Uloga tradicije u suvremenoj arhitekturi“, *Život umjetnosti*, Br. 24-25 (1976), 12-31; Zoran Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji* (Doktorska direktacija odbranjena na Odeljenju za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1979); Popovski, Aleksandar Levi, Zoran Manević, Ivo Maroević i dr., „Arhitektura sedamdesetih godina u Jugoslaviji“, *Arhitektura*, Br. 176+7 (1981), 7-89; Andrija Mutnjaković, Ivan Štraus, Aleksandar Milenković, Mihajlo Mitrović i dr., „Arhitektura sedamdesetih godina u Jugoslaviji“, *Arhitektura*, Br. 178+9 (1981), 11-49; Tomislav Premerl, „Sudjelovanje arhitekture u razvoju turizma do Drugog svjetskog rata“, *Čovjek i prostor*, Br. 7-8 (1982), 28-29; Bao Zhi Fang, *Hotelska soba: mogući vidovi formiranja* (Doktorska disertacija odabrana na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 1983); Marina Oreb Mojaš, „Graditeljska ostvarenja Nikole Dobrovića na dubrovačkom području“, *Arhitektura urbanizam*, Br. 93 (1984), 4-10; Jelica Karlič-Kapetanović, *Juraj Najdžart – život i djelo* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), passim; Aleksej Brkić, *Znakovi u kamenu: srpska moderna arhitektura 1930-1980*. (Beograd: Savez arhitekata Srbije, 1992), 92-93, 234-237, 322-323; Ivo Maroević, „Zagrebačka arhitektura osamdesetih godina“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Br. 16 (1992), 235-252; Stane Bernik, *Bernardo Bernardi* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske i Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 1992), passim; Darovan Tušek, *Arhitektonski natjecaji u Splitu 1918-1941*. (Split: Društvo arhitekata Splita, 1994), passim; Aleksandar Kadijević, *Mihajlo Mitrović: projekti, graditeljski život, ideje* (Beograd: NI Slobodana Mašića, Muzej nauke i tehnike, Muzej arhitekture, 1999), passim; Stane Bernik, *Zlatko Ugljen: arhitekt* (Tuzla: Međunarodna galerija portreta, 2002), passim; Marta Vukotić-Lazar, *Beogradsko razdoblje arhitekta Nikole Dobrovića (1945-1967)* (Beograd: Plato, 2002); Ljiljana Blagojević, *Modernism in Serbia: the elusive margins of Belgrade architecture 1919-1941* (Cambridge, Mass.: MIT press, 2003), passim; Александар Кадјевић, Срђан Марковић, *Милан Мунућ – архитект и сликар* (Пријеполје: Музеј у Пријеполју, 2003), 69-77; Stane Bernik, *Slovenska arhitektura dvajsetega stoletja* (Ljubljana: Mestna galerija, 2004), passim; Tina Ponebšek, *Hotelska arhitektura na prelomu stoletij na Slovenskem* (Diplomski rad, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino, 2005); Aleksandar Keković, Zoran S. Čemerikić, *Moderna Niša: arhitektura stambenih i javnih objekata Niša i Niške Banje, 1920- 1941*. (Niš: Društvo arhitekata Niša, 2006), passim; Миљана Благојевић, *Нови Београд – основени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 96-97, 140-143; Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih* (Zagreb: Školska knjiga, 2007), passim; Vladimir Kulić, *Land of the In-Between: Modern Architecture and The State in Socialist Yugoslavia, 1945-65*. (Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of The University of Texas at Austin, May 2009); Krunoslav Ivanišin, „Tehnička, funkcionalna i retorička održivost arhitekture Nikole Dobrovića“, u: *Kosta Strajnić – život i djelo*, priredio Ivan Viđen (Dubrovnik/Zagreb: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik / Institut za povijest umjetnosti, 2009), 103-120; Nora Mojaš, „Elementi dizajna u arhitekturi Nikole Dobrovića – dubrovački primjer“, u: *Kosta Strajnić – život i djelo*, priredio Ivan Viđen (Dubrovnik/Zagreb: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik / Institut za povijest umjetnosti, 2009), 123-146; Antun Baće, „Arhitekti Mladen Kauzlaric i Stjepan Gomboš u Dubrovniku (1930.-1940.)“, *Peristil*, Br. 53 (2010), 105-120; Вања Панић, *Милан Злоковић: афирмација модернизма* (Београд: Архитектонски факултет, 2011), 82-87; Vladimir Brezar, *Edo Mihovc* (Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo, 2011), passim; Zrinka Paladino, „Arhitektonski opus Lavoslava Horvata u Beogradu“, *Prostor*, Vol. 20, Br. 2/44 (2012), 310-327; Јелена Живанчевић, *Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије* (Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2012), passim; Andrija Mutnjaković, „Arhitektonika Mirosława Begovića“, *Art Bulletin*, Br. 62 (2012), 86-139; Марија Миланковић, *Архитектонска критичка пракса: теоријски модели* (Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2012), 160-175; Сања Михајлов, *Рајко М. Тамућ 1900-1979*. (Београд: Завод за заштитну споменика културе града Београда, 2013), 145-148, 166-168; Marija Milinkovic, *Nikola Dobrović* (Amsterdam/Toronto: The Architecture Observer, 2013); Iva Ceraj, „Bernardo Bernardi – spiritus movens inicijalnog razdoblja uspostave dizajna u Hrvatskoj“, *Art Bulletin*, Br. 63 (2013), 98-119; Вања Панић, *Начела модерне у архитектури јавних објеката у Београду, период 1918 – 1941*. (Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2013), 301-328; Borka Bobovec, *Miroslav Begović* (Zagreb: HAZU, 2013), passim; Zrinka Paladino, *Lavoslav Horvat* (Zagreb: Hrvatski muzej arhitekture/Meander Media, 2013), passim; Andrija Mutnjaković, Dubravka Kisić, Ana Kršinić Lozica (ur.), *Arhitekt Julije de Luca* (Zagreb: HAZU, Hrvatski muzej arhitekture, 2013); Nebojša Stanković, „Niška Banja: Modern Architecture for a Modern Spa“, u: Jelena Bogdanović, Lilien F. Robinson & Igor Marjanović (Eds.), *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918-1941)* (Leuven: Leuven University Press, 2014), 247-268; Талија Стефановић, *Токови у српској архитектури (1935-1941)* (Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2014), 170-181; Borka Bobovec, Luka Korlaet, Nino Virag, „Arhitekt Ivo Bartolić. Prolegomena opusu“, *Prostor*, Vol. 23, Br. 1/49 (2015), 160-173; Ljiljana Blagojević, *Itinerari: Moderna i Mediteran. Tragovima arhitekata Nikole Dobrovića i Milana Zloковића* (Beograd: Službeni glasnik, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2015), passim; Krunoslav Ivanišin, „Arhitekt i grad – dubrovački opus Nikole Dobrovića“, *Art Bulletin* Br. 65 (2015), 121-150; Борис Белингар, Бошко Мијатовић, *Илустрована историја београдских кафана: Од Турског хана до Аеро клуба* (Београд: Архипелаг, 2015); Гордана Митровић, *Градитељство бања Србије – 19. и прва половина 20. века* (Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2015); Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata* (Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Sveučiliša u Zagrebu, 2015), passim; Ivana Nikšić Olujić, *Zdravko Bregonac: arhiv arhitekta* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2015), passim; Lejla Bušatlić, *Arhitektura Zlatka Ugljena – kontinuitet tradicionalnih formi u modernoj i postmodernoj reinterpretaciji* (Magistarski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, 2015); Krunoslav Ivanišin, Ljiljana Blagojević, Wolfgang Thaler, *Dobrović in Dubrovnik: A Venture in Modern Architecture* (Berlin: Jovis Verlag GmbH, 2015), passim;

Неопходна историјска дистанца је утицала да се током последње деценије развију интересовања за архитектуру социјалистичке Југославије. Двогодишњи истраживачки пројекат „Недовршене модернизације: између утопије и прагматизма“, спроведен од стране неколико архитектонских удружења и установа културе са простора бивше Југославије који је јавности презентован 2012. године кроз научну конференцију, гостујућу изложбу и научно-популарну монографију, обухватио је и одлике туристичке изградње у оквиру разматрања архитектонских и урбанистичких пракси југословенског социјалистичког раздобља.²⁹ Акцент је стављен на архитектуру туристичких објеката на Јадранској обали, док је изостао целовитији увид у туристичку изградњу других подручја. Репрезентативна изложба југословенске архитектуре организована 2018. године у Музеју модерне уметности (МоМА) у Њујорку под називом „Ка бетонској утопији: Архитектура у Југославији, 1948-1980“ такође је у једном од својих сегмената укључила туристичку архитектуру која је представљена у контексту специфичности између тржишног прагматизма и социјалистичких идеала у раздобљу најинтензивније туристичке изградње од 1960. до 1975. године.³⁰ Иницијативе архитектонских и грађанских удружења у Хрватској за спас вредних дела туристичке архитектуре на Јадрану, покренуте током протекле

Tamara Bjažić Klarin, *Ernest Weissmann: društveno angažirana arhitektura, 1926. – 1939.* (Zagreb: HAZU, 2016), 255-259; Iva Ceraj, *Bernardo Bernardi: dizajnersko djelo arhitekta 1951.–1985.* (Zagreb: HAZU, 2016); Дијана Милашиновић Марић, *Полиетне небесце у српској архитектури* (Београд: Орион арт; Факултет техничких наука у Косовској Митровици, Универзитет у Приштини, 2017), passim; Даница Стојиљковић, *Структурализам у архитектури Југославије у периоду од 1954. до 1980. године* (Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2017), 329-331; Небојна Антепшевић, „Деловање Николе Добровића на Јадрану – допринос развоју међуратног туризма и архитектонског модернизма“, *Култура*, Бр. 159 (2018), 167-188; Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918-1941. године* (Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2019), 113-123, 380-421; Биљана Мишић, *Средњоевропски утицаји на развој београдске архитектуре 1919–1941.* (Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2019), passim; Tamara Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb! Arhitektonski i urbanistički natjecaji međuratnog Zagreba, 1918. – 1941.* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2020), passim; Александар Кадлјевић, „Преглед опуса новосадског архитекта Милана Марића (1940)“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Бр. 48 (2020), 285-302.

²⁷ *Suvremena turistička arhitektura u Hrvatskoj*, Galerija Forum, 18. 7. – 20. 8. 1970, Zagreb, Katalog izložbe; Adolph Stiller (Hg.), *Avantgarde & Kontinuität: Kroatien, Zagreb, Adria*, Katalog, Wien: Verlag Anton Pustet, 2007; Željana Dubrović, *Zdravko Bregovac: Retrospektiva arhitektonskog opusa*, Izložba 13. prosinac 2007. - 31. siječnja 2008, Katalog izložbe, Muzej grada Rijeke, Rijeka 2007; Vana Gović, *Andrija Čižan-Šain: Retrospektiva arhitektonskog opusa*, Izložba 27. listopada 2009 - 31. siječnja 2010, Katalog izložbe, Muzej grada Rijeke, Rijeka 2009; Mirjana Kos, Maša Seršić i Nataša Babić, *Pun kufer svega. Osobni putnički inventar kao odraz društvenih promjena*, Izložba 13.11.2012-30.6.2013. Umjetnički paviljon 'Juraj Šporer' Opatija, Katalog izložbe, Hrvatski muzej turizma, Opatija 2012; Adolph Stiller, Bojan Kovačević (ur.), *Montenegro. Kontrast. Landschaft. Architektur Kontext* (Salzburg–Wien: Mury Salzmann, 2013); Simonida Rkalović (autor kataloga), *Hoteli u Beogradu/Belgrade Hotels: 1843-2013*, Izložba septembar - oktobar 2013, Galerija Kuće legata, Katalog izložbe, Distrikt 6, Beograd 2013; Jovo Bakić, Srđan Cvetković, Ivana Dobrivojević, Hrvoje Klasić и Vladimir Petrović (autori tekstova), *Jugoslavija: od početka do kraja*, Izložba decembar 2012 - mart 2013, Katalog izložbe, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd 2012; Ana Panić (ur.), *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji* (Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2014) [Publikacija objavljena povodom istoimene izložbe]; Jasenka Kranjčević i Mirjana Kos, *Češki arhitekti i počeci turizma na hrvatskom Jadranu*, Izložba 10. - 27. sranj 2015. Galerija Zvonimir Baška, Katalog izložbe, Institut za turizam u Zagrebu, Državni arhiv u Rijeci, Veleposlanstvo Republike Češke u Zagrebu; Snežana Lazić, *Razvoj turizma u Beogradu između dva svjetska rata – kroz dokumenta Historijskog arhiva Beograda* (Beograd: Historijski arhiv Beograda, 2017) [Publikacija objavljena povodom istoimene izložbe]; Tamara Bjažić Klarin, „Arhitektura Udruženja umjetnika Zemlja – od novog stilskog izraza do nositelja društvene mijene“, u: *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929-1935*, Izložba 28.11.2019. – 1.3.2020, Katalog izložbe, Galerija Klovečević dvori, Zagreb, 2019, 67-93.

²⁸ Fritz Kunz, *Der Hotelbau von Heuten im In- und Ausland. Organisation, Technik und Gestaltung des Modernen Hotelbaue* (Stuttgart: J. Hoffmann, 1930); Geoffrey Baker, Bruno Funaro, *Motels* (New York: Reinhold Publishing Corp., 1955); Otto Mayr, Fritz Hierl, *Hotelbau. Handbuch für den hotelbau* (München: Georg D. W. Callwey, 1962); Marcel Bourseau, *L'Équipement Hotelier: Construction, Modernisation, Financement* (Paris: Flammarion, 1966); Frank Harison Randolph, „Komercijalni hoteli“, u: *Projekovanje u zgradarstvu: normativi za uštedu vremena* (Beograd: Građevinska knjiga, 1967), 305-316; Architects' Journal, *Principles of Hotel Design* (London: Architectural Press, 1970); Vear Lazić, *Moteli* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, 1970); Georges Candilis, *Planen und Bauen für die Freizeit/Recherches sur l'architecture des loisirs/Planning and design for leisure* (Stuttgart: Karl Krämer, 1972); Fred Lawson, *Hotels, Motels and Condominiums: Design, Planning and Maintenance* (London: The Architectural Press, 1976); Douglas Smith, *Hotel and restaurant design* (London: Design Council Publications, 1978); Dejan Nastić, *Objekti standarda II: turistički objekti* (Beograd: Arhitektonski fakultet, Katedra za arhitektonsku organizaciju prostora, 1979); Grozdan Knežević, Ivo Kordiš, *Stambene i javne zgrade* (Zagreb: Tehnička knjiga, 1987); Boris Magaš, „Zgrade, hotelske“, u: *Tehnička enciklopedija*, Tom 13 [Ter-Ž] (Zagreb: Leksikografski zavod «Miroslav Krleža», 1997), 603-613; Ernst Nofjert, „Hoteli. Motel“, u: *Arhitektonsko projektovanje* (Beograd: Građevinska knjiga, 2003), 479-484; Ђорђе Чомић и Милорад Вукић, *Изградња и опремање хотелских објеката* (Beograd: Висока хотелјерска школа, 2008); Slobodan Čerović, *Projekovanje i izgradnja hotela* (Beograd: Univerzitet Singidunum, 2011)

²⁹ Maroje Mrduljaš, Vladimir Kulić, *Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma/Unfinished modernisations: between utopia and pragmatism* (Zagreb: Croatian Architect's Association, 2012) [Publikacija objavljena povodom istoimene izložbe]; Vladimir Kulić, Maroje Mrduljaš, Wolfgang Thaler, *Modernism in-between: The mediator architecture of socialist Yugoslavia* (Berlin: Jovis, 2012), 180-183; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu: izgradnja dostupne arkadije“, *Čovjek i prostor* (tematski broj: *Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma*), Br. 684-685, God. 57 (2011), 33-45; Luciano Basauri, „Modernizacijski utjecaj turizma: postojeći krajolici“, *Čovjek i prostor*, Br. 684-685, God. 57 (2011), 46-52.

³⁰ Maroje Mrduljaš, „Toward an affordable Arcadia: The evolution of hotel typologies in Yugoslavia, 1960-1974“, u: Martino Stierli, Vladimir Kulić (Eds.), *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980* (New York: The Museum of Modern Art, 2018), 78-83.

две деценије, подстакле су научна истраживања и презентацију тих дела у широј јавности у циљу да се адекватно валоризују, заштите и тако сачувају.³¹

Историјски извори који чине другу групу примарних извора пружају увид у организацију и развој туризма, активности надлежних државних институција и услове за туристичку изградњу – говори државних званичника, реферати, одлуке, планови, прописи, законски акти, регулативе, стратегије, статистички подаци.³² Примарна историографска литература доноси новија истраживања туризма у Југославији, детаљније расветљавајући улогу туризма у југословенском друштву, утицаје политике, друштвених и привредних кретања, као и мотиве и услове активне туристичке изградње.³³ За историју туризма у Југославији, с ужим фокусом на Хрватску, од значаја су истраживања која спроводи хрватски историчар Игор Дуда.

У трећу групу извора је уврштена обимна литература и бројни научни радови из области туризмологије, туристичке географије и економије туристичке привреде (разноврсне студије, истраживања, статистике и прегледи развоја југословенског туризма или стручни материјали са саветовања или симпозијума о туризму и хотелско-угоститељској привреди),³⁴ а који пружају

³¹ Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia. Holidays After The Fall* (Berlin: Jovis, 2013); Nataša Bodrožić, Saša Šimpraga (ur.), *Motel Trogir: Nije uvijek budućnost to što dolazi* (Zagreb: Slobodne veze/Loose Associations, Contemporary art practices, 2014); Čavlović, Melita. „Constructing a Travel Landscape: A Case Study of the Sljeme Motels along the Adriatic Highway“, *Architectural Histories*, 6/1 (2018), 1-14; Antonia Dika, Bernadette Krejs (Eds.), *Mapping the Croatian Coast. A Road Trip to Architectural Legacies of Cold War and Tourism Boom* (Berlin: Jovis Verlag, 2020)

³² Опсежна архивска грађа о развоју туризма у Југославији од 1918. до 1992. год. налази се у Архиву Југославије (АЈ): за период од 1918. до 1943. године у оквиру фонда Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (бр. фонда 65) при коме је било одељење, односно управа за туризам, а за период од 1945. до 1992. године нарочито у фондovima Државне контроле ФНРЈ (ф. 19), Савезног извршног већа (ф. 130), Савезног комитета за туризам (ф. 580), Туристичког савеза Југославије (ф. 746), Предузећа са саобраћај путника и туриста „Путник“ (ф. 7); док се у Историјском архиву Београда (ИАБ) за период до 1947. год. налази грађа Одсека за туризам Трговинске коморе Краљевине Југославије и Одсека за штампу и туризам Општине града Београда.

³³ Ivo Perić, *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolini: od pojave parobrodarstva do 1941. godine* (Dubrovnik: JAZU, 1983); Milorad Kovačević (ur.), *Tito i more* (Opatija – Rijeka i Zagreb: Otakar Keršovani i Spektar, 1983), passim; Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera* (Opatija: Otakar Keršovani, 1987); John B. Allcock, „International tourism and the appropriation of history in the Balkans“, u: Derek R. Hall (ur.), *Tourism and Economic Development in Eastern Europe and the Soviet Union* (London; Belhaven Press; New York: Halsted, 1991), 236-258; Boris Vukonić i suradnici, *Tempus fugit – Povijest turizma Zagreba* (Zagreb: HAZU i AGM, 1994); Мирослав Лукетић, *Туризам у Будви 1918-1941*. (Будава: Мирослав Лукетић, 1997); Vladan Krajičević, *Akcionarsko društvo Putnik A. D.* (Beograd: Putnik, 1998); Milivoj Erdeljan (ur.), *75 godina organiziranog planinarstva u vojvodini* (Novi Sad: Planinarsko-smučarski savez Vojvodine, 2000); Igor Duda, „I vlakom na vikend. Prilog socijalnoj i kulturnoj povijesti slobodnoga vremena u Hrvatskoj krajem 1960-ih“, *Časopis za suvremenu povijest*, Br. 3 (2002), 659-678; Igor Duda, „Dokono mnoštvo otkriva Hrvatsku. Engleski turistički vodiči kao izvor za povijest putovanja na istočnu jadransku obalu od 1958. do 1969.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Br. 3 (2003), 803-822; Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma* (Zagreb: HAZU i Prometej, 2005); Đorđe S. Kostić (ur.), *Sa bedekerom po jugositočnoj Evropi* (Beograd: Balkanološki institut SANU, 2005); Anne E. Gorsuch, Diane P. Koenker (eds.), *Tourism: The Russian and East European Tourist under Capitalism nad Socialism* (Ithaca NY: Cornell University Press, 2006); Vesna Aleksić, *Turizam u Beogradu: grada za broniku, 1840-1940* (Beograd: Turistička organizacija Beograda, 2006); Дубравка Стојановић, „Туризам и конструкција социјалног и националног идентитета у Србији крајем 19. и почетком 20. века“, *Годишњак за друштвено историју*, Год. 13, Бр. 1-3 (2007), 41-59; Ђорђе Костић, *На брезу изнад река. Београд у водичима за путнике (1800-1945)* (Београд: Музеј града Београда, 2009); Драгана Васић, „Бања Врућница Симе Крстића“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, Бр. 6 (2009), 227-239; Marija Krstić, „Tito kao turista“, *Eтноантрополошки проблеми*, Год. 5, Св. 2 (2010), 141-164; Igor Duda, „Adriatic for All: Summer Holidays in Croatia“, u: Breda Luthar i Maruša Pušnik (ur.), *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia* (Washington: New Academia Publishing, 2010), 289-311; Igor Duda, „Turizam narodu. Godišnji odmor kao proizvod socijalističke modernizacije“, *Čovjek i prostor* (tematski broj: *Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma*), Br. 684-685, God. 57 (2011), 28-32; Igor Duda, Igor Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta. Službeni zapisi o nestašima i gladnima 1947.-1950.“, *Historijski zbornik*, Br. 1 (2011), 99-119; Igor Duda, „Rijetki trenuci odmora'. Tito i slobodno vrijeme“, u: Olga Manojlović Pintar (ur.) *Tito – viđenja i tumačenja* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije, 2011), 313-328; Igor Duda, „Komunisti kao turisti. Godišnji odmor u vili CK SKH u Fažani“, *Fažanski kolokvij*, Br. 7 (2013), 137-145; Hannes Grandits & Karin Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu* (Zagreb: Srednja Europa, 2013); Igor Duda, „Odmor za sve. Turizam i godišnji odmor“, u: Ana Panić (ur.), *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji* (Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2014), 53; Lukša Lucianović, *Povijest dubrovačkog hotelijerstva* (Dubrovnik: Udruga za očuvanje tradicije dubrovačkog turizma „Dubrovački izlog“, 2014); Metod Šuligoj (ur.), *Retrospektiva turizma Istre* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015); Snežana Lazić, „Turizam u Beogradu između dva svetska rata kroz dokumenta Istorijskog arhiva Beograda“, *Tims.Ada: naučni časopis za sport, turizam i velnes*, Vol. 9, Br. 1 (2015), 37-47; Mirza Džananović, „Izgradnja neprivrednih objekata u Zenici u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata“, *Društvo historičara Zenica* (neobjavljen rad)

³⁴ Александар С. Живанић (ур.), *VI конгрес угоститеља Краљевине Југославије у Нишу (24-25. маја 1939)*, Зборник саопштења (Нинп: [б.п.], 1939); Ljubica D. Trajković, *Jugoslavija – turistička enciklopedija* (Beograd: Turistička štampa, 1958); Dmitar Čulić, *Turistička propaganda* (Zagreb: Panorama, 1965); Đorđe Vukanović, *Umetnički izraz u turističkoj propagandi* (Beograd: Turistička štampa, 1968); Ivan Antunac, *Turistička organizacija u Jugoslaviji. Postanak i razvitak* (Zagreb: Turistički savez Hrvatske, 1970); Dušan Jagodić (ur.), *Drugi simpozij Hotelska kuća '74*, Opatija, 21-23. X 1974, Zbornik radova (Opatija: Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci i dr, 1974); Dušan Jagodić (ur.), *Treći Simpozij Hotelska kuća '76*, Opatija, 18-20. X 1976, Zbornik radova (Opatija: Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci i dr, 1976); Ivan Antunac, Vlatko Jadrešić (ur.), *Humanističke vrijednosti turizma – savjetovanje-znanstveni skup* (Zadar: Pedagoška akademija, 1977); Slavko Ensminger, *Razvojni put turističke politike na području Jugoslavije* (Beograd: Viša turistička škola, 1977); Neda Andrić (ur.), *Turizam, značajan faktor društveno ekonomskog razvoja Jugoslavije*, Savjetovanje održano u Splitu 21-23. siječnja 1976. (Zagreb: Ekonomski

релевантне информације о условима и потенцијалима, моделима и резултатима, те проблематици и последицама развоја туризма у Југославији, при чему су планирање туристичких области и праћење туристичких кретања значајни за туристичку изградњу. Овим истраживањима су понајвише допринели истакнути југословенски стручњаци и припадници академске заједнице, као што су Стеван Станковић, Слободан Унковић, Живадин Јовичић, Антун Кобашић, Иван Антунац, Душан Јагодић, Неда Андрић и Дмитар Чулић.³⁵

Истраживање допуњавају и поткрепљују секундарни извори који се везују за опште одлике и сазнања из домена историје и културне политике Југославије, архитектуре и других уметничких пракси, туристичке социологије и пропагандне политике туристичке привреде, као из других релевантних области друштвених наука. Поље истраживања југословенске туристичке архитектуре обухвата шири опсег литературе из домена модерне архитектуре,³⁶ а превасходно истраживања модернизма у архитектури Југославије, односно на просторима данашњих република, међу којима се истичу радови Томислава Премерла, Жељке Чорак, Милоша Перовића, Зорана Маневића, Александра Кадијевића, Љиљане Благојевић, Дијане Милашиновић Марић, Владимира Кулића, Крунослава Иванишина и Мароја Мрдуљаша.³⁷ Овој

pregled, 1977); Stevan Stanković, *Turizam u Jugoslaviji* (Beograd: Turistička štampa, 1979); Dušan Jagodić (ur.), *Četvrti simpozij Hotelska kuća '78*, Opatija, 23-25. X 1978, Zbornik radova (Opatija: Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci i dr, 1980); Dmitar Čulić, Srđan Marković, *Devizni aspekti turizma u Jugoslaviji* (Zagreb: Institut za ekonomiku turizma, 1980); Dragoslav Mladenović, Vladislav Djolević, Hasan Hanić, *Statistika turizma* (Beograd: Ekonomski fakultet, 1980); Jovan Marković, *Banje Jugoslavije* (Beograd: Turistička štampa, 1980); Neda Andrić, *Turizam i regionalni razvoj* (Zagreb: Informator, 1980); Dušan Jagodić (ur.), *Šesti simpozij Hotelska kuća '82*, Opatija, 25-27. X 1982, Zbornik radova (Opatija: Sveučilišni centar za ekonomske i organizacijske znanosti u Rijeci i dr, 1983); Antun Kobašić, *Turizam u Jugoslaviji: razvoj, stanje i perspektive* (Zagreb: Informator, 1987); Zlatko Pepeonik, „Osnovni prostorni pokazatelji turizma u Jugoslaviji“, *Radovi*, Br. 23 (1988), 23-34; Живадин Јовичић, *Феноменологија туризма* (Београд: Научна књига, 1992); Simo Elaković, *Sociologija slobodnog vremena i turizma* (Beograd: Ekonomski fakultet, 2006)

³⁵ Др Стеван Станковић (1940) српски географ, редовни професор на Географском факултету Универзитета у Београду, аутор је бројних научних радова, уџбеника и приручника из географије, хидрологије, туризмологије, туристичке географије; др Слободан Унковић (1938), економиста и универзитетски професор, усавршавао се на универзитетима у САД и Великој Британији, био је председник Стручног савета Савезног комитета за туризам, експерт Светске туристичке организације и члан Светске организације туристичких експерата, објавио је велики број књига и других научних радова из области економије и организације туризма; др Живадин Јовичић (1931-2013) српски географ и универзитетски професор, бавио се проучавањем туризма, првенствено туристичком валоризацијом простора и туризмолешком теоријом, аутор је бројних научних радова и универзитетских уџбеника из области туризма, покретач је и први уредник научних часописа „Туризмологија“ и „Теорија и пракса туризма“; др Антун Кобашић (1928-2009) хрватски економиста, први доктор економских наука у тадашњој Југославији са усмерењем на туризам, оснивач и дугогодишњи декан Факултета за туризам и вањску трговину у Дубровнику, аутор је десетак књига и два универзитетска уџбеника, те великог броја студија, експертиза и чланка из области економије и туризмологије; др Иван Антунац (1910-2006) хрватски правник, докторирао је на Факултету за вањску трговину у Загребу на теми „Спорно мјесто туризма у економској теорији“, свој ангажман у области туризма започео је 1952. године у Угоститељско-туристичкој комори Хрватске; др Неда Андрић (1927-2010) економисткиња, прва градоначелница града Ријеке, учествовала у оснивању Економског, Правног и Хотелијерског факултета у Ријеци, ауторка је бројних научних радова, посебно из области економије туристичке привреде.

³⁶ J. M. Richards, *Moderna arhitektura* (Zagreb: Mladost, 1955); Nikola Dobrović, *Savremena arhitektura 4: Misaone pritoke* (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1965); Sigfrid Giedion, *Prostor, vreme, arhitektura* (Beograd: Građevinska knjiga, 1969); Udo Kulterman, *Savremena arhitektura* (Novi Sad: Bratstvo jedinstvo, 1971); Nikolaus Pevsner, *Izvori moderne arhitekture i dizajna* (Beograd: Jugoslavija, 1972); Dennis Alan Mann, „Between Traditionalism and Modernism: Approaches to a Vernacular Architecture“, *Journal of Architectural Education*, Vol. 39, No. 2 (1985), 10-16; Čarls Dženks, *Moderni pokreti u arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 1988); Nikolaus Pevsner, *Pioniri modernog oblikovanja* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990); Wojciech Lesnikowski i dr., *East European Modernism: Architecture in Czechoslovakia, Hungary and Poland, Between the Wars, 1919-1939*. (London: Thames and Hudson, 1996); Francesco Passanti, „The Vernacular, Modernism, and Le Corbusier“, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 56, No. 4 (1997), 438-451; Panayotis Tournikiotis, *The Historiography of Modern Architecture* (Cambridge Mass.: The MIT, 1999); Hičkok-Džonson, *Internacionalni stil* (Beograd: Građevinska knjiga, 2003); Kenet Frempton, *Moderna arhitektura. Kritička istorija* (Beograd: Orion Art, 2004); Aleksandar Kadjević, *Estetika arhitekture akademizma (XIX-XX vek)* (Beograd: Građevinska knjiga, 2005); Le Korbizije, *Ka pravoj arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 2006); Tom Avermaete, *Another Modern: The Post-War Architecture and Urbanism of Candilis-Josic-Woods* (Rotterdam: NAI Publishers, 2006); Vincent B. Canizaro (Ed.), *Architectural Regionalism: Collected Writings on Place, Identity, Modernity and Tradition* (New York: Princeton Architectural Press, 2007); Čarls Dženks, *Nova paradigma u arhitekturi: jezik postmodernizma* (Beograd: Orion Art, 2007); Le Korbizije, *Putovanje na istok* (Loznica: Karpos, 2008); Miloš Perović, *Antologija teorija arhitekture – XX veka* (Beograd, Građevinska knjiga, 2009); Jean-Francois Lejeune; Michelangelo Sabatino, *Modern Architecture and the Mediterranean: Vernacular Dialogues and Contested Identities* (London: Routledge, 2010); Jean-Louis Cohen, *The Future of architecture Since 1889* (London/New York: Phaidon, 2012)

³⁷ Radovan Ivančević, „Staro i novo u arhitekturi i urbanizmu“, *Život umjetnosti*, Br. 5 (1967), 65-68; Zoran Manević, „Od socrealizma do autorske arhitekture“, *Tehnika* (Beograd), Br. 3 (1970), 62-65; Zoran Manević, „Novija srpska arhitektura“, u: *Srpska arhitektura 1900-1970*. (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972), 7-38; Tomislav Premerl, „Hrvatska moderna arhitektura između dva rata“, *Arhitektura*, Br. 156-7 (1976), 12-40; Zoran Manević, „Београдски архитектонски модернизам 1929–1931“, *Годишњак града Београда*, Књ. XXVI (1979), 209–226; Жељка Чорак, *У функцији знака. Драго Ђбел и хрватска архитектура између два рата* (Zagreb: Друштво повјесничара умјетности, 1981); Manević Zoran, Domljan Žarko, Šumi Nace, Štraus Ivan, Konstantinovski Georgi, Milić Božidar, *Umjetnost na tlu Jugoslavije: Arhitektura XX vijeka* (Beograd: Prosveta, Zagreb: Spektar, Mostar: Prva književna komuna, 1986); Zoran Manević, *Srpski arhitekti двадесетог века – Злоковић* (Beograd: Институт за историју уметности, Музеј савремене уметности, 1988); Tomislav Premerl,

групи је придружена литература која осветљава друштвену историју архитектуре, њен однос према идеологији³⁸ или специфичним феноменима у оквиру архитектонског модернизма. Малобројни монографски прегледи модерних туристичких објеката у свету првенствено су значајни за компаративне архитектонске анализе и сагледавање југословенске туристичке изградње у светским оквирима.³⁹ Посебно се може издвојити литература из других области уметности, односно југословенске ликовне и примењене уметности, с обзиром на учешће истакнутих југословенских уметника у обликовању и опремању ентеријера хотела, нарочито оних високе категорије или с ознаком *de luxe*.⁴⁰ Ентеријери познатих југословенских хотела су управо због естетско-визуелних квалитета представљали својеврсне галерије савремене уметности у којима су се налазила савремена уметничка дела и употребни предмети запаженог југословенског дизајна из домаће производње.

У прилог опсежнијем разматрању друштвено-историјског контекста и политичких утицаја на развој туризма и туристичку изградњу од 1930. до 1985. године, обухваћени су и различити историјски извори који се односе на унутрашњу, спољну и културну политику (устави, закони, споразуми, реферати, одлуке, извештаји, статистика и сл),⁴¹ као и релевантна историјска

Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: nova tradicija (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990); Ranko Radović, „Podsticajno, zagonetno i varljivo mesto tradicije u arhitekturi“, *De re Aedificatoria*, Br. 1 (1990), 7-24; Ivan Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945-1990* (Sarajevo: Svjetlost, 1991); Nataša Koselj, *Arhitektura 60-ih let v Sloveniji*, Specijalni broj *Arhitekton bilten* (Ljubljana), Br. XXV (1995); Александар Кадилјевић, „Националне тенденције у српској архитектури после 1945. године“, у: *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)* (Београд: Грађевинска књига, 1997), 211–214; Предраг В. Милошевић, *Архитектура у Краљевини Југославији 1918-1941*. (Сарајево, Србиње: Просвета, 1997); Miloš Perović, Spasoje Krunić, Nikola Dobrović – *eseji, projekti, kritike* (Београд: Архитектонски факултет, 1998); Ranko Radović, *Savremena arhitektura: između stalnosti i promena ideja i oblika* (Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, Stylos, 1998); Tanja Damljanović, *The Question of National Architecture in Interwar Yugoslavia* (Doktorska disertacija odbranjena na Cornell Univerzitetu u Njujorku, 2002); Miloš Perović, *Srpska arhitektura XX veka: od istoričizma do drugog modernizma* (Београд: Архитектонски факултет, 2003); Ljiljana Blagojević, *Modernism in Serbia: the elusive margins of Belgrade architecture 1919-1941* (Cambridge, Mass.: MIT press, 2003); Кокан Грчев, *Архитектонските стилови во македонската архитектура од 19 век и периодот меѓу двете светски војни* (Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 2003); Georgi Stardelov, Krum Tomovski, Mihail Tokarev (Ур.) *Архитектурата на почвата на Македонија од средината на век до крајот на век. Едиција: Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, Књ. 14*. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2006); Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih* (Zagreb: Školska knjiga, 2007); А. Кадилјевић, „Проблеми истраживања и тумачења соцреализма у српској архитектури“, *Новоназарски зборник*, Br. 30 (2007), 211–217; Ervin Dubrović, „Andrija Čičin-Šain“, *Susačka revija: glasilo za kulturu i društvena zbivanja Hrvatskog primorja*, God. 18, Br. 69 (2010), 41-44.

³⁸ Petar Knoll, „Ideologija moderne arhitekture“, *Arhitektura* (Ljubljana), Br. 9 (1933), 124-140; Aleksandar Milenković, *Arhitektura horizonti vrednovanja* (Београд: Научна књига, 1988); Aleksandar Ignjatović, „Arhitektura kao diskurs“, *DaNS: časopis društva arhitekata Novog Sada*, Br. 45 (2004), 34; Александар Кадилјевић, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе*, Br. 8 (2007), 225-237; Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi* (Београд: Грађевинска књига, 2007); Aleksandar Ignjatović, „Tranzicija i reforme: arhitektura u Srbiji 1952-1980“, у: *Istorija umetnosti u Srbiji XX veka. Realizam i modernizam oko Hladnog rata*, (Ur.) Miško Šuvaković i dr. (Београд: Orion Art i Katedra za muzikologiju Fakulteta muzičkih umetnosti, 2012), 689-710.

³⁹ Fritz Kunz, *Der Hotelbau von Heuten im In- und Ausland...* (Stuttgart: J. Hoffmann, 1930); Alexander Koch, *Hotels / restaurants, café- und barräume* (Stuttgart: Verlagsanstalt Alexander Koch GMBH, 1951); James S. Hornbeck, *Motels, hotels, restaurants and bars – an architectural record book* (New York: F. W. Dodge Corporation, 1953); Otto Mayr, Fritz Hierl, *Hotelbau. Handbuch für den hotelbau* (München: Georg D. W. Callwey, 1962); Klaus Wenzel, *Hotelbauten* (Berlin: Verl. für Bauwesen VEB, 1967); Herbert Weisskamp, *Hotels: An international survey* (New York: Praeger, 1968); Alexander Koch, Max Fengler, *Hotelbauten. Neue Folge* (Stuttgart: Verlagsanstalt Alexander Koch GMBH, 1969); Giampiero Alois, *Hotel motel: testi e didascalie in italiano ed inglese* (Milano: Hoepli, 1970)

⁴⁰ James J. Gibson, *The Perception of the Visual World* (Boston: Houghton Mifflin, 1950); Ješa Denegri, „Tri primjera jedne nove vizuelne fantastike“, *Čovjek i prostor*, Br. 162 (1966), 1, 4; Renato Podoli, *Teorija avangardne umetnosti* (Београд: Nolit, 1975); Vladimir Maleković, *Murtić* (Torino: Edizioni Concordia 7, 1978); Ješa Denegri, Želimir Košćević, *EXAT 51: 1951-1956*. (Zagreb: Galerija Nova, 1979); Michael Gibson, *Edo Murtić* (Zagreb: Globus, Muzejsko-galerijski centar, 1989); Dragan Bulatović (priр.), Lazar Trifunović: *Studije, ogleđi, kritike* (Београд: Музеј савремене уметности, 1990); Lidija Merenik, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945-1968*. (Београд: Beopolis i Remont, 2001); Zdenko Tonković, *Oton Gliha* (Zagreb: Masmedia, 2002); Ljiljana Kolešnik, *Između Istoka i Zapada: Hrvatska umjetnost i likovna kritika 50-ih godina* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006); Miško Šuvaković, *Pojmovnik teorije umetnosti* (Београд: Orion Art, 2012); Ješa Denegri, *Srpska umetnost 1950-2000, Knj. 1-5* (Београд: Orion Art, 2013)

⁴¹ Цирна Жижек, „Развој туризма“, у: *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928, II део*, Београд, 1929, 575-578; Војислав Јанић, „Развој туризма у Југославији“, у: Бошко Богдановић (ур.), *Јубиларна књига Државних железница Краљевине Југославије 1919-1929*. (Београд: Време, 1929), 402-418; Viktor Paravić, *Statistika turizma u Jugoslaviji: 1930*. (Београд: Putnik, 1930); *Turistička politika Sv. 1*. Београд: Министарство трговине и индустрије, 1936; *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije* [за период 1931-1941], Београд: Општа државна статистика; *Statistički godišnjak SFRJ*; „Govor predsednika Privrednog saveta i ministra industrije Savezne vlade Borisa Kidriča“, *Tehnika* (Београд), Br. 11-12 (1946), 315-316; „Iz novogodišnjeg govora Maršala Tita“, *Tehnika* (Београд), Br. 1 (1947), 1; Radovan Zogović, „O jednoj strani borbe za novu, socijalističku kulturu i umjetnost. Riječ Radovana Zogovića u diskusiji na Petom kongresu KPJ“, *Arhitektura*, Br. 11-12 (1948), 54-57; *Iz programa CKJ: Osnovni nosioci socijalističkog društvenog razvika*, 1958; *Устав СФРЈ*, 1974; Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, *Nevrstanost-izraz interesa cijelog čovječanstva/Tito. Razvoj socijalizma kroz najrazličitije oblike* (Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje, 1977); Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1917/1984: Zbirka dokumenata* (Београд: Rad, 1985); Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената, Књига 1-2* (Београд: Архив Југославије, 2009)

литература о политичким, друштвеним и културним приликама Југославије (аутора Бранка Петрановића, Љубодрага Димића, Предрага Марковића, Дубравке Стојановић, Бранке Доконић, Мари-Жанин Чалић и других).⁴² У посебну групу се могу сврстати извори из домена историје и социологије туризма, који пружају опште информације о друштвеном развоју туризма, историјским предусловима и идеолошким утицајима који су допринели да туризам током XX века прерасте у једну од водећих друштвених активности, па су овакви извори значајни не само за разумевање процеса осавремењавања туризма, већ и за туристичку изградњу и планирање туристичких капацитета као предуслова за развој туристичке привреде по мери корисника.⁴³ Корисни информациони и фото извори за данашња истраживања југословенског туризма се налазе у пропагандном туристичком материјалу, преко кога се у ствари директно комуницирало са потенцијалним туристима, те је њихова улога у промоцији туризма била вишеструка.

Још од почетка популаризације туризма у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца током двадесетих година, у обимном асортиману пропагандног материјала који се временом све више умножавао (брошуре, рекламе, водичи, ревије, годишњаци, магацини, часописи), нарочито се издвајају стручно-пропаганда периодика („Jugoslovenski turizam“, „Jugoslavenski turista“, „Jugoslavija u reči i slici“, „Naša zemlja“, „Бање и туризам“, „Turistički Lloyd“, „Jadranska straža“, „Moderni hotel“, „Hotelijer“, „Hotel“, „Jugoslovenki hotel“, „Planinski vestnik“, „Vesnik turizma i ugostiteljstva“, „Turizam i ugostiteljstvo“, „Туристичке новости“, „Туристичке новине“, „Turistički pregled“, „Turizam“, „Turizmologija“, „Turistički vjesnik“, „Ugostiteljstvo i turizam“) и туристички водичи, често енциклопедијског карактера, које су уређивали истакнути стручњаци а објављивали државни заводи или посебне туристичке агенције на неколико светских језика, уз прегршт пратећих ауторских фотографија. Од осталих извора корисних за тему истраживања требало би издвојити дневну штампу, специјализоване новине или гласила синдикалних и туристичких организација, економске магацине и статистичке годишњаке. Посебно је значајна међуратна дневна штампа („Политика“, „Време“, „Борба“, „Јутарњи list“, „Novo doba“ и др) јер доноси информације и прилоге о иницијативама за изградњу нових хотела и туристичких или

⁴² Muriel Currey, *Yugoslavia* (London: Chatto and Windus, 1939); Branko Petranović, *Izgradnja socijalizma u Jugoslaviji 1945-1963*. (Beograd: Đuro Salaj, 1963); Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1969); Velibor Gavranov, Momir Stojković, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije* (Beograd: Savremena administracija, 1972); Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije* (Beograd: Prosveta, 1973); Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974* (Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 1977); Milosav Janičijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1984); Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić, *Sednica Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)* (Beograd: Komunist, 1985); Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. (Beograd: Nolit, 1981); Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura* (Beograd: Rad, 1988); Љубодраг Димић, „Историографија и идеологија – југословенско искуство 1945-1955.“, у: *Годишњак за друштвену историју*, Год. 1, Св. 1 (1994), 35-54; Ibrahim Latifić, *Jugoslavija 1945-1990. Razvoj privrede i društvenih djelatnosti* (Beograd: Društvo za istinu o antifasističkoj narodno oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, 1997); Љубодраг Димић, „Идеологија и култура у Југославији 1945-1955.“, у: *Историјски записи: орган Историјског друштва Народне Републике Црне Горе*, Год. 72, Бр. 3/4 (1999), 103-121; John B. Allcock, *Explaining Yugoslavia* (London: Hurst & Company, 2000); John K. Walton, *The British Seaside: Holidays and Resorts in the Twentieth Century* (Manchester: Manch. University Press, 2000); Radonja Leposavić (ur.), *VlasTito iskustvo* (Beograd: Samizdat B92, 2004); Žak Diga, *Kulturni život u Evropi na prelazu iz 19. u 20. vek* (Beograd: Сlio, 2007); Симона Чупић, *Грађански модернизам и популарна култура. Епизоде модног, помодног и модерног (1918-1941)* (Нови Сад: Матица српска, 2011); Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Цлио, 2013); Бранка Доконић, *Културна политика Југославије: 1946-1963*. (Београд: Службени гласник, 2013)

⁴³ Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions* (New York: B. W. Huebsch, 1918); Walter Hunziker & Kurt Krapf, *Grundriß Der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre* (Zurich: Polygr. Verl., 1942); Eric Cohen, „Rethinking the Sociology of Tourism“, *Annals of Tourism Research*, Vol. 6, Iss. 1 (1979), 18-35; Jonathan Culler, „Semiotics of Tourism“, *The American Journal of Semiotics*, Vol. 1, Iss. 1-2 (1981), 127-140; Aleksandar Todorović, *Sociologija turizma* (Beograd: Privredna štampa, 1982); Hans Magnus Encensberger, „Једна теорија туризма“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 11-29; Danijel Burstin, „Od putnika do turistе. Izgublјeno umeće putovanja“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 30-61; Luis Tarnier & Džon Eš, „Varvarin i turista“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 62-81; Denison Neš, „Turizam kao forma imperijalizma“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 84-99; Simo Elaković, „Turizam u funkciji моћи или emancipације“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 130-138; Milena Dragičević-Šešić, „Turističke potrebe kao kulturne potrebe“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 150-173; Žan Fransaо Hiš, „Od hodočasnika do putnika litalice“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 211-233; Eric Cohen, „The Sociology of Tourism: Approaches, Issues, and Findings“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 10 (1984), 373-392; Peter J. Buckley, Stephen F. Witt, „Tourism in The Centrally-Planned Economies of Europe“, *Annals of Tourism Research*, Vol. 17, Iss. 54, (1990), 7-18; Jozsef Böröcz, „The Structure of Europe and the Advent of the Tourist“, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 34, No. 4 (1992), 708-741; Dean MacCannell, *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class* (Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1999); Shelley Baranowski & Ellen Furlough, „Introduction“, у: S. Baranowski, E. (Eds.) Furlough *Being elsewhere: tourism, consumer culture, and identity in modern Europe and North America* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001); Orvar Löfgren, *On Holiday: A History of Vacationing* (Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 2002); Eugenia Wickens, „The Sacred and the Profane. A Tourist Typology“, *Annals of Tourism Research*, Vol. 29, Iss. 3 (2002), 834-851; John K. Walton (Ed.) *Histories of Tourism. Representation, Identity and Conflict* (Clevedon/Buffalo/Toronto: Channel View Publications, 2005)

планинарских домова, почецима и току изградње, те њиховом отварању и посећености. Литература из области друштвене теорије, филозофије и семиологије служи да поткрепи наводе о утицају различитих друштвених и филозофских теорија на критичке и теоријске одреднице архитектуре модерног покрета или да укаже на антрополошке особине туризма или хетеротопијска својства туристичких објеката.⁴⁴ За потпуније сагледавање појединих појава и разматрање одређених чинилаца корисни су били разговори са архитектима који су пројектовали туристичке објекте у југословенском контексту и активним архитектима који имају стечена искуства у пројектовању туристичких објеката. Прикупљена фотодокументација туристичких објеката (фотографије, разгледнице, туристички проспекти и промотивни материјали) допринела је анализама њихових архитектонских решења која у највећем броју случајева нису сачувана у изворном облику и начинима коришћења различитих простора и садржаја.

Диференцијација полазишних појмова

У домену уводног излагања потребно је дефинисати основне појмове и терминологију како би се утврдио тематски оквир и одредиле релевантне појаве у области истраживања. Термин *туристички објекти* је ширег значења и односи се на више типова објеката или групација објеката у функцији боравка туриста или путника с пратећим угоститељским и рекреативним садржајима који имају одговарајуће просторне и функционалне капацитете сходно примарној намени и припадајућој категоризацији. Корпус туристичке архитектуре обухвата објекте који уз пратеће угоститељске функције служе за смештај корисника у сврху обављања различитих активности изван места сталног боравка попут одмора, рекреације, лечења, пословних путовања и сл. Под појмом *туристички објекти* (*tourist facilities*) подразумевају се различити објекти који се пројектују и граде за потребе боравка туриста (смештај, исхрана и разонода) током различитих туристичких активности, па је овај термин и у Југославији, нарочито током друге половине XX века, ушао у стручну и ширу примену. На употребу овог термина је свакако наводило све веће присуство туризма у савременом друштву. За разлику од назива других типова објеката за које нису постојале дилеме о њиховом типолошком обухвату (нпр. сакрални, образовни, здравствени, стамбени, индустријски и др), у случају типологије туристичких објеката се понекад правила грешка, па су под појам „туристички објекти“ уврштани разни објекти, па и инфраструктурни објекти, који су иначе у фокусу туристичких интересовања а који у ствари представљају „туристичке атракције“ или су, између осталог, у служби савремене туристичке привреде (разни сервисни и инфраструктурни објекти).⁴⁵ Такође, коришћен је и термин „угоститељски објекти“ за који се може рећи да има нешто уже значење, те је као такав често био заступљен у прописима и у стручној употреби када се говорило о угоститељској делатности, док су се термини „туристички објекти“ и „туристичка архитектура“ усталили у архитектонском дискурсу (планирање, пројектовање и истраживање). Изградња туристичких објеката условљена је развојем *туризма*,⁴⁶ за који се с правом може рећи да је пре свега „специфичан друштвени

⁴⁴ Anri Lefevr, *S onu stranu strukturalizma* (Beograd: Komunist, 1973); Muharem Pervić (ur.), *Markizam i strukturalizam: istorija, struktura* (Beograd: Nolit, 1974); Živko Marković, *Samoupravljanje i avangarda* (Beograd: Radnička štampa, 1976); Žan Pijaže, *Strukturalizam* (Beograd: BIGZ, 1978); Nikola Milošević, *Filozofija strukturalizma* (Beograd: BIGZ, 1980); Marshall Berman, *All That is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity* (New York: Simon and Shuster, 1982); Slavoj Žižek, „Strukturalizam i suvremena umjetnost“, *Plastički znak: zbornik tekstova iz teorije vizualnih umjetnosti*, Br. 2 (1982), 27-33; Slavoj Žižek, *Birokratija i uživanje* (Beograd: Studentski izdavački centar, 1984); Matei Calinescu, *Fine Faces of Modernity* (Durham, Indiana: Duke University Press, 1987); Pavle D. Milenković, „Granice regiona: heterotopija i identitet – epistemološki aspekt“, *Sociološki pregled*, Vol. 36, br. 1/2 (2002), 201-217; Mišel Fuko, „Druga mesta“, u: Pavle Milenković, Dušan Marinković (prired.), *Mišel Fuko. 1926-1984-2004 Hrestomatija* (Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005), 29-36; Mark Ože, *Nemesta: uvod u antropologiju nadmodernosti* (Beograd: Biblioteka XX vek: Krug, 2005); Roland Barthes, *Mitologije* (Zagreb: Naklada Pelago, 2009); Srđan Prodanović, Predrag Krstić, *Javni prostor i slobodno delanje: Fuko vs. Lefevr* (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2011); Pol Virilio, *Kritični prostor* (Čačak; Beograd: Gradac K, 2011); Сретен Маринић, *О структурализму* (Београд: Службени гласник, 2012); Sanja Stanić, Josip Pandžić, *Prostor u djelu Michela Foucaulta* (Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Odsjek za sociologiju, 2012)

⁴⁵ Архитекта Дејан Настић наводи да садржај појединих објеката или центара туристичке намене зависи од више фактора, а пре свега од врсте туризма и временског опсега њиховог коришћења, као и географских одлика туристичких подручја. Према Настићу туристички објекат представља основну јединицу туристичке услуге.

⁴⁶ Реч „туризам“ према Вилијаму Теобалду (William Theobald) етимолошки потиче од речи *tour*, која је изведеница од латинске речи *turnare* односно грчке *turnos*, што значи струг или круг и кретање око централне тачке или осе. Ово значење је промењено у

однос⁴⁷, али и привредна делатност која настаје онда када „Људи користе доступна средства како би путовали у слободном времену“.⁴⁸ Развој туризма је увек праћен развојем друштва, прилагођавајући се савременим потребама човека, његовима навикама и захтевима, док су тржишни карактер туризма, конкурентност и савремени менаџмент оријентисани тражењу нових модела туристичке понуде, промоције и приступачности све већем броју потенцијалних корисника. Стога је и развој архитектуре туристичких објеката током XX века био условљен развојем туризма, одражавајући се подједнако на повећање капацитета, обликовне и функционалне аспекте туристичке архитектуре.

Почетком четрдесетих година Швајцарац Валер Хунзикер (Walter Hunziker) дефинисао је туризам као „скуп односа и појава које произлазе из путовања и боравка посетилаца неког места, ако се тим боравком не заснива стално пребивалиште и ако с таквим боравком није повезана никаква њихова привредна делатност“.⁴⁹ У општем смислу, туризам се може дефинисати као путовање из задовољства које карактерише привремено напуштање свакодневног живота и друштвеног окружења,⁵⁰ што је управо у контексту југословенског туризма имало изражен идеолошки и програмски карактер. Швајцарски архитекта и романиста Макс Фриш (Max Frisch) је путовање окарактерисао као средњовековну категорију, јер су управо у средњем веку путовања добила нове функционалне облике и ширу друштвену улогу, док је према социологу Ерику Коену (Erik Cohen) туризам као „друштвено препозната и одвојена институционална област, настао у Западној Европи током XIX века“,⁵¹ представљајући својеврсну друштвену привилегију.⁵² Стога би, како истичу Шејли Барановски (Shelley Baranowski) и Елен Фурло (Ellen Furlough), туризам и путовања требало са историјског аспекта посматрати чиниоцима класног, друштвеног и колективног идентитета.⁵³

модерном енглеском језику (*tourism*) означавајући „нечији ред“ (one's turn). Када се речи „тур-“ (*tour*) додају суфикси *-изам* или *-ист*, добија се реч *туризам*, односно *турист*, што уствари указује на кретање у круг, односно подразумева повратак на почетно полазиште. Суфикс *-изам* се дефинише као „акција или процес; уобичајено понашање или квалитет“, док суфикс *-ист* означана „оног који обавља дату акцију“. Стога је *тур* повратак путовање, односно чин напуштања и враћања на полазну тачку, а онај ко иде на такво путовање он је турист. Више вид. у: William F. Theobald, *Global Tourism* (Oxford: Butterworth-Heinemann, 1988).

Постоје различита тумачења о појединим туризмом. У средњем веку је реч *tour* значила ходочасничко путовање у Рим које се може сматрати претечом савременог туризма, јер је подразумевало и организована групна путовања, туре по Риму као и програмске књижице попут савремених туристичких брошура. О појави туризма у средњем веку и првим ходочасничким путовањима, ходочасницима као туристима и туристичкој еуфорији, вид. у антрополошкој студији *Ходочасници* Нормана Фостера (Norman Foster, *Hodočasnici* (Zagreb: Grafički zavod hrvatske, 1986), 173-191). Према социологу Јозефу Бороцу (József Böröcz) претеча туризма била су *Grand tour* путовања (Grand Tour), као специфичан облик путовања који је био заступљен међу британском и француском аристократијом између касног XVI и касног XVIII века, у сврху припреме мушке лете за дипломатску службу кроз угодне инструкције и посете страним земљама (József Böröcz, „The Structure of Europe and the Advent of the Tourist“, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 34, No. 4 (1992), 708-741). Бороц истиче да је ипак скромнији број ових путника чинила аристократија, док су већину сачињавали припадници властеле, свештенство, професионалци, трговци или војници (József Böröcz, *op. cit.*, 710). Такође, *Grand tour* путовања социолог Ерик Коен описује као облик секуларног ходочашћа центрима европске антике и културе (вид. Erik Cohen, „Tourism“, у: W. A. Darity (Ed.), *International encyclopedia of the social sciences* (Farmington Hills, Mich.: MacMillan Reference Books, 2008), Encyclopedia.com. (pristupljeno 9. 7. 2015), <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3045302775.html>). Оваква путовања европске аристократије су, према неким ауторима, послужила за појаву масовнијих путовања нове буржоазије у XIX веку, када се у ствари конституише нови облик и сврха туризма. Сматра се да је модерни туризам утемељен у енглеској половини XIX века као један од многобројних изума индустријске револуције. Креатор модерних туристичких активности био је Томас Кук (Thomas Cook), који је користећи потенцијал новоизграђених железничких деоница иницирао прва организована путовања и тематске посете, што ће у периоду јачања грађанске свести прераси у популарну слободну активност и све учесталију појаву (В. Којић, „Thomas Cook и његов изум“, *Savremenik* (Zagreb), Br. 7-8 (1938), 737-741).

У *Речнику српског језика Матице Српске* реч *туризам* означава *врсту привредне делатности која обухвата послове везане за путовање и привремени боравак људи изван места сталног пребивалишта ради одмора, лечења, разоноде и др.* (Речник српског језика... 2007, 1352). Појмови *турист* и *туризам* први пут су званично дефинисани 1936. год. од стране *Лиге народа*. Лига је тада дефинисала страног туристу као „неког ко путује у иностранство на минимално 24 часа“, док Уједињени народи 1945. овој дефиницији додају и „максималног боравка до 6 месеци.“ Реч *туриста* први пут се појављује у француском језику 1793, а у енглеском 1800. године, док се у српско-хрватском, украјинском и турском језику, појављује према проценама током 1950-тих, детаљније у: József Böröcz, *op. cit.*, 724-730.

⁴⁷ Simo Elaković, „Turizam u funkciji moći ili emancipacije“, *Kultura* (Beograd), Br. 60/61 (1983), 134.

⁴⁸ Denison Neš, „Turizam kao forma imperijalizma“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 86.

⁴⁹ Walter Hunziker, Kurt Krapf, *Grundriß Der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre* (Zurich: Polygr. Verl., 1942), 9.

⁵⁰ Pierre L. van den Berghe, „Tourism“, у: A. Barnard i J. Spencer (Eds.), *Encyclopedia of social and cultural anthropology* (London/New York: Routledge, 2002), 828.

⁵¹ Erik Cohen, „Tourism“, у: W. A. Darity (Ed.), *International encyclopedia of the social sciences* (Farmington Hills, Mich.: MacMillan Reference Books, 2008), Encyclopedia.com. (pristupljeno 9.7.2015), <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3045302775.html>

⁵² Сви наведени или цитирани преводи у тексту рада су ауторови, уколико није другачије назначено.

⁵³ Shelley Baranowski i Ellen Furlough, „Introduction“, у: S. Baranowski, E. Furlough (Eds.), *Being elsewhere: tourism, consumer culture, and identity in modern Europe and North America* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001), 7.

Доколица је одувек била привилегија и ознака социјалне супериорности и главни принцип животног понашања водеће класе – доколичарење на ладању изван свог пребивалишта, најпре у бањама а после и на мору, постало је саставни део буржоаског начина живота, типична манифестација привилегије која је чувана за себе.⁵⁴ Туризам се истовремено везује и за историју потрошње и историју слободног времена, чија особеност произилази из „свести за кретањем“ и потребом „бити негде другде“.⁵⁵ Значај одласка на друго или непознато место је емпиријски и квантитативно описао румунско-француски писац Ежен Јонеско (Eugène Ionesco) наводећи да „два дана боравка у новом месту вреде тридесет дана живота у свом познатом окружењу, тридесет дана ношених и скраћених, покварених и општећених свакодневном навиком“.⁵⁶ Слободно време је допринело развоју личности, па је човек управо кроз доколицу потврдио своје универзално биће и повратак самом себи, као „савршени натурализам“ који коинцидира с хуманизмом.⁵⁷ Као тотални друштвени феномен,⁵⁸ туризам, чији је настанак везан за низ истовремених узрока, обликовао је не само оне навике обезбеђене слободним временом, већ се инкорпорирао и у свакодневне активности (запослење, школовање, усавршавање, трговина, култура, рекреација и др), утичући да туристичка инфраструктура и сервиси постану универзалан привредни облик, с изразитом организованошћу и широком распрострањеношћу.

На успостављање и развој туризма утичу многобројни директни и посредни аспекти, попут географских потенцијала, различитих облика транспортних система, услуга осигурања и угоститељства, културног и историјског наслеђа, до активности које су основни покретачи туризма попут одмора, релаксације, забаве, авантуре, лечења и др. Одредница која повезује туристичке активности са географским простором, односно потенцијалним местом за туристичку делатност је *туристичка дестинација*, појам који су Сандра Вебер (Sandra Weber) и Весна Микачић дефинисале као „место интензивног окупљања туриста због различитих користи које им пружа“.⁵⁹ У односу на туристичке активности и дестинације, током XX века профилисали су се и различити облици туризма: приморски, планински, бањски, градски, сеоски или рурални, излетнички, верски, манифестациони, конгресни и др. С друге стране, појам *туриста* – конзумент туризма, усталио се у другој половини XX века када путовања постају део свакодневнице и слободних активности. У односу на путника за кога се сматра да је активан, историчар Данијел Бурстин (Daniel Boorstin) истиче да је туриста пасиван и препуштен уживању у оквиру туристичких активности, иде у обиласке и очекује занимљиве ствари.⁶⁰ Бурстин сматра да је путник постао турист онда када је установљено осигурање против свих врста ризика.⁶¹ Осим тога, туристичка путовања су дошла до изражаја и услед развитка културних потреба човека, па се географске, природне и историјске разноликости сматрају једним од основних покретача туризма.⁶²

С обзиром на утемељење у друштвеном и технолошком развоју, савремени туризам се може сматрати тековином модерности (буржоаско-демократске револуције⁶³), јер путовања осим

⁵⁴ Dragutin Alfier, „Pokušaj dijalektičkog objašnjenja pojave turizma“, *Zbornik radova*, Knjiga II (Dubrovnik: Fakultet za turizam i vanjsku trgovinu, 1977), 11.

⁵⁵ Anne E. Gorsuch i Diane P. Koenker, „Introduction“, u: A. E. Gorsuch i D. P. Koenker (Eds.), *Turizam: The Russian and East European tourist under capitalism and socialism* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2006), 2.

⁵⁶ Eugène Ionesco, *Fragments of a Journal* (London: Faber and Faber, 1968), 76.

⁵⁷ Aleksandar Todorović, „Ličnost i turizam“, *Turizmolgija*, Br. 9 (1978), 58-59; Henri Lefebvre, *Dijalektički materijalizam. Kritika svakidašnjeg života* (Zagreb: Naprijed, 1959)

⁵⁸ Aleksandar Todorović, *Sociologija turizma* (Beograd: Privredna štampa, 1982), 19-21.

⁵⁹ Sandra Weber, Vesna Mikičić, „Determinante atraktivnosti turističkih destinacija – županija u Hrvatskoj“, *Turizam* (Zagreb), God. 43, Br. 3-4 (1995), 52.

⁶⁰ Danijel Burstin, „Od putnika do turista. Izgubljeno umeće putovanja“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 36.

⁶¹ *Ibid.*, 40.

⁶² „Жеља за путовањем као туристичка потреба историјски се јавља условањена развитком културних потреба, било као тежња људи за упознавањем, непосредно, непознатих предела, људи и обичаја, било као тежња за упознавањем прошлости, путовањем у она места и пределе која у националној или светској историји имају велики, често и митски значај.“, вид. у: Milena Dragičević-Šešić, „Turističke potrebe kao kulturne potrebe“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 150.

⁶³ Milan Apih, *Turizam u svetu i kod nas* (Beograd: Zavod za unapređenje turizma i ugostiteljstva FNRJ, 1952), 8.

што су истовремено доприносила економском расту⁶⁴ и успостављању различитих друштвених делатности, утицала су да упознавање нових и непознатих крајева постане масовна друштвена активност. „Начини на који појединци настоје да дају смисао искуствима самоиницијативних путовања, даје моћан алат за разумевање културе модерног живота.“⁶⁵ Путописне приповести из доба просветитељства и романтизма замењују бројни бедекери усмерени брзом упознавању са новим туристичким местима и понудом доступних садржаја.⁶⁶ Разлике у хронолошко-топографском следу појава првих туристичких миграција и настајања првих туристичких места произилазе првенствено из временских разлика у одвијању индустријске револуције (процеса модернизације) и настајању капитализма у појединим земљама.⁶⁷ Успостављање савремене туристичке делатности у Југославији започиње половином двадесетих година прошлог века када се формирају и прва професионална удружења и иницијативе за равој и пропаганду туризма у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а наставља се учесталим развојем током четврте деценије, да би после Другог светског рата туризам добио стратешку улогу и постао значајна грана југословенске привреде и међународне промоције државе. Југославија је већ током тридесетих година, користећи различите туристичке потенцијале, препознала привредну улогу *интернационалног туризма*, док је *домаћи туризам* у југословенском контексту имао идеолошку позадину и био је усмерен међусобном упознавању других република (делова земље) и сународника. У послератном периоду се интензивно развија интернационални туризам утичући на све учесталије привремене миграције и појаву нових облика услужних и умрежених делатности. Интернационални туризам као модерни масовни феномен је обухватио практично све друштвене класе индустријализованог Западног друштва, али упркос демократизацији путовања, јавиле су се разлике не само у склоности ка путовању, него и у погледу дистанце, облика и организације путовања, те у мотивацији и стилу путовања, односно ширим културним мотивима.⁶⁸

Термин *модерни*⁶⁹ (туристички објекти) се односи на различите појаве у архитектури XX века саздане на премисама друштвене и уметничке модерности⁷⁰ из којих се развио широк спектар уметничких изричаја. Архитектура је у том контексту имала значајну улогу у креирању

⁶⁴ О економском значају туризма вид. у: Milan Apih, *op. cit.*, 10-15; Slobodan Unković, *Ekonomika turizma* (Београд: Savremena administracija, 1980).

⁶⁵ Anne E. Gorsuch, Diane P. Koenker, *op. cit.*

⁶⁶ *Бедекер* – водич за путнике, приручна књига за туристе названа према немачком издавачу, оснивачу првог издавачког предузећа за такве књиге Карлу Бедекеру (Karl Baedeker, 1801-1859). Бедекери се издају на разним језицима, обухватајући и шира и ужа географска подручја – континенте, покрајине, ривијере, градове итд.

⁶⁷ Dragutin Alfier, *op. cit.*, 10.

⁶⁸ Erik Cohen, „The Sociology of Tourism: approaches, issues, and findings“, *Annual Review of Sociology*, No. 10 (1984), 376, 377.

⁶⁹ Појам *модеран* (lat. *modernus*) употребљен је први пут, према Јиргену Хабермансу (Jürgen Habermas), у касном V веку како би се разликовало тада већ званично хришћанско присуство од римско-паганске прошлости. Стога се „модерност“ са различитим садржајима испољава сваки пут када се нови период поставља у односу на стари, односно када се формира свест о новом раздобљу. Вид. у: Slobodan Maldini, *Enciklopedija arhitekture, Tom I* (Београд: Slobodan Maldini, 2004), 827.

⁷⁰ У *Речнику франског језика Матице франске* реч *модеран* (фр.) означава: 1.а. који је у складу, у духу са савременим укусом, који је по најновијој моди [...]; б. уређен у савременом стилу, савремено опремљен: ~фабрика, ~*хотел*; 2.а. који је у духу новог времена, захваћен новинама, нов, савремен [...]; б. који живи у садашњем, савременом добу, садашњи, док *модерност* представља особину онога што је модерно, а *модернизација* увођење нових поступака, метода, организације; развој (2007, 724). Из појмова модеран/о и модерност је проистекао назив за нове уметничке и књижевне правце у XX веку – „модерна/модернизам“ (уопште оно што је савремено, модерно, модерна појава), док модерностичко означава све оно што се односи на модернизам и модернисте (*Речник франског језика...* 2007, 724).

О тумачењу појмова *модерност* и *модернизам*, више вид. у: Renato Podoli, „Modernost i modernizam“, *Teorija avangardne umetnosti* (Београд: Nolit, 1975), 234-238. „И модерност и модернизам етимолошки потичу од појма *la mode*; али се само други слаже са његовим духом и смислом. Није модерно, у ствари, осуђено да умре када му прође време, него је модернистичко оно што застарева и умире. Ту се без даљег мора признати да авангарду, можда више и јаче од било које уметничке струје, карактеристичне не само сопствена модерност него један посебан и нижи тип модерности који јој се супротставља“ (Renato Podoli, *op. cit.*, 235).

Jürgen Habermas, „Moderna i postmoderna arhitektura“, *Marksiizam u svetu*, Br. 10-11 (1986), 127-143; Francois Borricaud, „Modernity, universal reference an the process of Modernization“, u: S. N. Eisenstadt (Ed). *Patterns of Modernity. Vol. I: the West*. The West. New York: New York University Press, 1987), 12-22; Matei Calinescu, *Five Faces of Modernity* (Durham, Indiana: Duke University Press, 1987); Marshall Berman, *All That is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity* (New York: Penguin books, 1988); J. Habermas, „Modernost – jedan necelovit projekat“, u: *Umetnost i progres*, Zbornik radova, 1988, 28-30; A. Erjavec, *Ideologija i umetnost modernizma* (Sarajevo: Svetlost, 1991); H. Dubil, „Fundamentalizam moderne“, *Treći program*, Br. 92-95 (1992), 216-233; Adrijan Marino, *Moderno, modernizam, modernost*. Београд: Narodna knjiga – Alfa, 1997; H. Heynen, *Architecture and Modernity: A Critique* (Cambridge, Mass: MIT Press, 1999); H. D. Buchhloch, S. Guilbert, D. Salkin (ed.), *Modernism and Modernity: The Vancouver Conference Papers* (Halifax: The Press of the Nova Scotia, 2004); V. Cvetković, *Volja za novo: o genealogiji modernosti* (Београд: Dereta, 2007)

друштвених и идеолошких образаца заступаног прогреса. „Модерна је тежила да анулира конвенционалност и фикционалност дотадашње уметности као облика друштвеног отуђења и да је прилагоди реалним животним потребама.“⁷¹ Модерни покрети⁷² у архитектури XX века изнедрили су прегршт нових приступа који су утицали на развој естетских и инжењерских аспеката архитектуре, те се стога модернизам⁷³ у основи „најчешће одређује као историјски или антиисторицистички, будући да се залаже за модерност, прекид с традицијом, уважавање актуелног тренутка и перманентног утописког прогреса“.⁷⁴

Модернизација југословенског туризма се пре свега одразила на обимну градитељску делатност и плурализам туристичке архитектуре, па би и истраживање развоја архитектуре модерних туристичких објеката требало да сагледа друштвене и уметничке појаве тога времена, које упућују управо на развојне домете туризма и туристичке архитектуре. Утицаји модерности на друштвене активности и јачање социјалних идеја, нарочито током тридесетих година, посредно су се одразили на архитектуру туристичких капацитета, првенствено у погледу нових хотелских садржаја. Прогресивност туризма, подстакнута идеолошким утицајима друштвене либерализације,⁷⁵ државним стратегијама и просторним развојем, доприноси умножавању друштвених потреба и омогућавајући неспутан пројектантски приступ у креирању туристичке архитектуре, могла би се описати појмом *туристички модернизам*, у коме се огледа вишеслојна историја туризма у друштвеним и идеолошким оквирима модерног времена. Историја туризма је такође и историја хотела, закључује Ханс Енценсбергер (Hans Enzensberger), јер што је више туризам напредовао у знаку развијеног капитализма, хотелска индустрија је по њему знатније усвајала преовлађујуће привредне норме.⁷⁶ У том вртлогу капитала и друштвених потреба развили су се бројни облици савремене туристичке архитектуре.

Објекти туристичке намене тако обухватају више (под)типова карактеристичних просторних решења и функционалних капацитета, као што су хотели,⁷⁷ мотели,⁷⁸ туристичка

⁷¹ Александар Кадјевић, „Модерно, модерност, модернизам, модернизација“, у: *Прилози методологији архитектонске историографије* (необјављена скрипта)

⁷² Модерни покрети у архитектури XX века (обично се еволуција модерне архитектуре посматра кроз неколико фаза од 1920. до 1980.) представљају општи појам који подразумева нове концепције, теорије и приступе у схватању архитектуре који су се смењивали и допуњавали у интернационалним и регионалним оквирима. Тумачећи назив *модерна архитектура* Чарлс Џенкс (Charles Jencks) истиче да се најчешће овај термин користи без правог познавања чињеница, односно употребљава се да одреди један интегрални (и интернационални) покрет, без сагледавања реалних историјских и сазнања о плурализму постојећих архитектонских традиција (вид. Čarls Dženks, *Moderni pokreti u arhitekturi*, 17).

Више о модерним покретима и развоју модерне архитектуре вид. у: P. Knoll, „Ideologija moderne arhitekture“, *Arhitektura* (Ljubljana), Br. 9 (1933), 124-140; J. M. Richards, *Moderna arhitektura* (Zagreb: Mladost, 1955); N. Pevsner, *Izvori moderne arhitekture i dizajna* (Beograd: Jugoslavija, 1972); R. Banham, *Theory and Design in the First Machine Age* (London: The MIT Press, 1980); C. N. Shulz, „Moderna arhitektura onda i danas“, *Arhitektura. časopis za arhitekturu, urbanizam i primenjenu umetnost* (Zagreb), Br. 189-195 (1984-1985), 76-83; Č. Dženks, *Moderni pokreti u arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 1990); A. Cunningham (ed.), *Modern Movement Heritage* (London: Taylor & Francis, 1998); Hičkok-Džonson, *Internacionalni stil* (Beograd: Građevinska knjiga, 2003); K. Frempton, *Moderna arhitektura – kritička istorija* (Orion Art: Beograd, 2004); J.-L. Cohen, *The Future of architecture Since 1889*. (London/New York: Phaidon, 2012).

⁷³ „Термин *модернизам* је првобитно настао у теологији и филозофији где означава критику црквених канона и моралних прописа, затим је примењен као назив за макрооблик организације и развоја културе и, на крају, примењен је као општа одредница за уметничке покрете од реализма, натурализма и симболизма, преко авангарди до неоавангарди и виског модернизма 1960-тих година“, вид. у Miodrag Šuvaković, *Pojmovnik teorije umetnosti* (Beograd: Orion Art, 2011), 448-450.

⁷⁴ Miodrag Šuvaković, *op. cit.*, 449.

⁷⁵ „После Другог светског рата у СССР-у, Источној Европи и на Балкану, у земљама реалног социјализма, са слабљењем идеологије социјалистичког реализма и настанком грађанског средњег слоја бирократске, технократске и хуманистичке интелигенције, настаје умерени модернизам као идеолошки неутрална, експресивно-фигуративна и декоративна уметност.“ Вид. у: Miodrag Šuvaković, *op. cit.*, 449.

⁷⁶ Hans Magnus Encensberger, „Jedna teorija turizma“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 26, 27.

⁷⁷ Уопштено, *хотел* (фр.) представља већи туристички угоститељски објекат са намештеним собама за смештај, преноћиште, исхрану и пружање других услуга пролазним гостима туристима или за дужи смештај људи без сопственог дома (*Речник франког језика Матице франке*, 1470) или *хотел* (фр. hôtel, од *hospitālis*, гостински) је објекат комерцијалне намене, у коме се пружају услуге смештаја, исхране и других сервиса путницима и туристима (Slobodan Maldini, *Leksikon arhitekture i umetničkog zanatstva* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 172). „Назив се употребљава од касног XVII века, а води порекло од француске речи која је означавала градску већницу (*hôtel de ville*); [...] Хотели у савременом смислу речи, резултат су развоја брзог и масовног транспорта, друмског железничког и авионског саобраћаја, као и пораста економског богатства које је пратило индустријализацију; [...] Виши ниво хотелских стандарда развија се од 1889. када лондонски хотел *Savoy* уводи електричну енергију и посебне услуге. Након другог светског рата хотели постају све већи и добијају све компликованију техничко-технолошку структуру“ (S. Maldini, *Leksikon arhitekture...*, 172-173). О развоју хотела вид. и у: Joško Sotler, „Prošlo je sto godina od osnivanja prvog hotela“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva* (Zagreb), God. III, Br. 6 (1951), 361-362; B. Magaš, „Zgrade, hotelske“, у: *Tehnička enciklopedija*, Tom 13 [Ter-Ž] (Zagreb: Leksikografski zavod «Miroslav Krleža», 1997), 603-613.

насеља или натели,⁷⁹ одмаралишта,⁸⁰ излетишта,⁸¹ планинарски и смучарски домови, нудистички и ауто кампови, туристички комплекси и купалишта, који поред основних функција угоститељства и привременог смештаја путника и туриста могу имати и друге садржаје намењене привременом боравку и пратећим активностима. У оквиру типологије туристичких објеката уобичајена је и ужа подела и категоризација према примарној намени и локацији. Данас се истовремено јављају и нови облици туристичке архитектуре праћени развојем туризма и асортиманом понуде и услуга. Примарна намена туристичких објеката⁸² понајвише се везује за контекст, односно место где се налазе,⁸³ па зависно од тога да ли су изграђени уз друмове, у градовима или бањама, на приморју или на планинама, изражена је и њихова основна намена и условљеност додатним функционалним захтевима. Међу типовима туристичких објеката хотели су најзаступљенији облик ове архитектонске типологије, како у различитим туристичким функцијама тако и просторно-функционалним капацитетима. Типолошку различитост савремених хотелских објеката архитекта Борис Магаш поткрепљује могућом поделом која обухвата неколико типова хотела према локацији или основној намени – хотели урбаног средишта, хотели субурбације, одмаралишни хотели (купалишни, спортски, лечилишни,

⁷⁸ *Motel* (енг.) је мањи хотел, свратиште обично поред бензинске пумпе или сервисне станице на аутопуту и сл, намењено возачима и свима који путују (*Речник франког језика...*, 732). Хотели представљају савремени облик успутног свратишта чији настанак и прве архитектонско-функционалне карактеристике сежу у античко Римско царство, када се јављају прва друмска свратишта – мансије (*mansio*, од латинске речи *mansus*, свршени пасивни партицип речи *manere*, што значи „да остане“ или „остати“). Мансије су била званична успутна стајалишта на римским путевима (*via*) за чију изградњу и одржавање је била задужена римска управа, а намењене су биле царским чиновницима на службеним путовањима. У средњем веку на истоку јављају се грађевине – *ханови* (**хан**, тур. *han*, од перс. *kehan*, кућа) са функцијом склоништа и простора за одмор путника, углавном ходочасника, трговаца и њихових каравана. Ова одморашта су била изразито значајна за проток људи, робе и информација дуж мреже трговачких путева [...], а типови ових одмаралишта зависили су од дужине боравка путника, величине њихових каравана, као и од посебних потреба које су нудили гостима (S. Maldini, *Leksikon arhitekture...*, 164-165).

На просторима Балкана који су били под отоманском влашћу грађени су друмски ханови *караван-сараци*, подигнути уз друмове и намењени краћем боравку (у исламској архитектури отоманског периода постојала су четири типа грађевина са функцијом хана (S. Maldini, *Leksikon arhitekture...*, 164-165). Виш. о мотелима вид. у: Аноним, „Мотели - услужне угоститељске радње на аутопутевима“, *Туристичке новине*, Год. I, Бр. 3 (1953), 7; Nenad Korica, „Moteli“, *Џојек и простор* (Zagreb), God. VII, Br. 105 (1960), 2; Jahiel Finci, „Moteli“, *Arhitektura urbanizacij* (Beograd), God. I, Br. 3 (1960), 40-43; Vladimir Knapic, „Moteli u suvremenom turizmu“, *Turizam*, God. X, Br. 3 (1962), 8-11; Anonim, „Moteli traže jednostavnost“, *Turizam*, God. XII, Br. 7 (1964), 22-23; Anonim, „Što je to motel?“, *Ugostiteljstvo i turizam* (Zagreb), God. XIII, Br. 1 (1965), 28; Mirko Sagrak, „Novo u razvojnoj liniji motela“, *Turizam*, God. XV, Br. 9 (1967), 14-15; Vera Lazić, *Moteli* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, 1970).

⁷⁹ У јеку туристичке изградње која је наступила почетком седме деценије XX века јавила се потреба за типолошким и појмовним дефинисањем туристичког насеља. Како би се направила разлика између хотела као појединачног смештајног објекта и туристичког насеља који обухвата шири простор локације са пратћим садржајима предложен је назив „нател“ (хотел преточен у насеље). Хотел је архитектонски дефинисан простор, док се у случају натела може рећи да је меродаван урбанистички простор и природно окружење. Више вид. Branko Petrović, „Nateli“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 15-21; Anonim, „Nateli“, *Џојек и простор*, God. VII, Br. 95 (1960), 2.

⁸⁰ Одмаралишта као посебна категорија туристичких објеката јављају се у првој половини XX века као резултат индустријске и социјалне револуције, технолошког развоја и јачања радничких организација и радничких права, а намењена су углавном посебној групи корисника одређених институција или фабрика (службеници, чиновници, радници) у сврху одмора, лечења и опуштања, односно за подстрек и обнову радне енергије. Прва радничка одмаралишта јављају се у Сједињеним Америчким Државама (крајем XIX и почетком XX века), а у Европи током 1930-тих у већој мери грађени су комплекси одмаралишта у Немачкој, Уједињеном Краљевству и Совјетском Савезу.

⁸¹ Излетишта представљају посебан тип туристичко-угоститељских објеката и везују се обично за природни предео наомак градских подручја. Као места окупљања и разоноде повлашћених друштвених слојева излетишта се јављају још у античко време, а у XVIII и XIX веку постају неизоставан део бурног дворског живота. На omasовљење излетничког туризма (често у вези са викенд-туризмом) у XX веку утицали су савремена саобраћајна инфраструктура, нови видови превоза и изградња излетничких угоститељских објеката намењених дневном пријему гостију. Осим ресторана и кафеа излетнички објекти могу имати друге просторе рекреативне намене. Више вид. у: Аноним, „Излетишта“, *Туристичке новине*, Год. I, Бр. 1 (1953), 4; Mirko Sagrak, „Излетишта – посебни угоститељски објекти“, *Turizam*, God. XXIV, Br. 4 (1976), 16-18.

⁸² „Према намени, хотели се могу сврстати у неколико група: 1) Транзитни хотели (мотел) позиционирани су уз саобраћајнице и саобраћајна чворишта (друмска, железничка, речна или аеродроме); уз основане функције задовољења потреба краћег боравка имају ограничен избор додатних садржаја. 2) Хотели за одмор, у које спадају и сезонски и лечилишни (бањски) хотели, садрже додатне функције које задовољавају специфичне захтеве и потребе корисника. 3) Градски хотели, као подгрупа хотела за одмор, јесу они чији обим и квалитет додатних садржаја зависи од намене (краји или дужи боравак, конгресни или сајамски туризам и сл.). 4) Резиденцијални хотели су апартамански објекти и насеља, која пружају додатне услуге одржавања и исхране корисника. Граде се у насељеним местима, или у природи, нпр. уз терене за голф.“ Вид. S. Maldini, *Leksikon arhitekture...*, 171.

⁸³ Архитекта Слободан Малдини је у *Лексикону архитектуре* под појмом *хотел*, наводи да се хотели према локацији деле на: стандардне – континенталне, хотеле на туристичким и здравственим дестинацијама, планинске, хотеле у вечитом леду, хотеле на плажама (уз воду), на води, под водом, на бродовима, под земљом – пећинске, подигнуте уз специјализоване центре (нпр. коцкарнице у Лас Вегасу, велике забавне паркове као што је Дизниленд, паркове природе, спортске комплексе) и др. (S. Maldini, *Leksikon arhitekture...*, 171).

скијашки, излетнички, амбијентални, маритимни, кондоминијумски), конгресни, конференцијско-студијски, резиденцијални, апартмански, касино-хотели, мегахотели, хотели мултивалентних структура, хотелски комплекси и насеља.⁸⁴ У периоду после Другог светског рата, превасходно у већим градовима Југославије, постојала је пракса изградње тзв. самачких хотела намењених становању самаца на основу одређених услова. Такве хотеле су најчешће подизала велика индустријска предузећа за своје уопсленике.

Током пројектантског процеса, основна намена туристичких садржаја, дефинисана програмском поставком, попут одмаралишне, рекреативне и лечилишне, пословне и конгресне, утиче на формирање адекватне организационе и просторне структуре.⁸⁵ Према величини објекта, зависно од обима и нивоа услуга које пружају, хотели као најзаступљенији туристички објекти могу бити мали породични пансиони до двадесет соба, апартмански хотели, хотелске мегаструктуре и хотелско-туристичка насеља.⁸⁶ Неретко у пројектантској пракси новије туристичке архитектуре урбанистичка поставка и концепцијска решења произилазе управо из програмских услова и капацитета, док категоризација одређује стандарде и ниво опремљености унутрашњих простора. Архитектонски квалитет и заступљена обликовна иновативност у југословенској туристичкој архитектури нису *a priori* подразумевани једино објекте већег стандарда или капацитета. Крајем седамдесетих година у Југославији су по изграђености предњачили туристички објекти на Јадранском приморју, потом градски хотели и мотели, а значајан број смештајних објеката су чинили бањски и планински туристички услужни капацитети. У плурализму туристичке архитектуре (типолошки и обликовно), осим развојне туристичко-привредне условљености, огледа се и социјални детерминизам туризма.

Периодизација развоја модерне туристичке архитектуре

Период истраживања обухвата временски оквир од 1930. до 1985. године који је издвојен као значајан за истраживање југословенске туристичке архитектуре коју су у контексту југословенске државе и друштва XX века обликовала различита уметничка стемљења и сложена друштвено-политичка и економска кретања. Обухвативши развој типологије туристичких објеката у Југославији, предложена периодизација је изведена на основу релевантних појава у модерној архитектонској пракси (оснивање удруживање архитеката и уметника уједињених око идеја модерног правца,⁸⁷ изградња првих модерних туристичких објеката⁸⁸) и активности значајних за развој туризма (доношење нових развојних стратегија, планова, релевантних прописа), док су историјски или туристички догађаји, попут почетка Другог светског рата и одржавање Олимпијских игара у Сарајеву, одредили и граничне године за две уже хронолошке целине. Овако дефинисана периодизација чини пет хронолошких целина, од којих прва обухвата четврту деценију XX века, односно период Краљевине Југославије, а четири потом период социјалистичке Југославије,⁸⁹ даље пратећи улогу туризма и туристичке изградње у новом

⁸⁴ Boris Magaš, *op. cit.*, 609-613.

⁸⁵ Архитекта Борис Магаш, објашњавајући појам хотелске зграде, наводи да се функционална организација хотела састоји од три основна склопа (смештајно-индивидуални тракт, друштвено-јавни тракт и сервисно-управни тракт), чији међусобни односи формирају структуралну схему хотела, те се у том смислу разликују основни типови хотелских објеката: вертикално развијени објекат на хоризонталном тракту и његова хоризонтална варијанта, агријски, терасasti, павиљонски и блоковски хотел (B. Magaš, *op. cit.*, 604).

⁸⁶ Slobodan Maldini, *Leksikon arhitekture...*, 171.

⁸⁷ Модерна архитектура од друге половине двадесетих година прошлог века бива све заступљенија у готово свим деловима Краљевине СХС чему је претходило оснивање неколико уметничких и архитектонских удружења која су окупљала истакнуте архитекте и уметнике тога времена, попут стручног удружења архитеката „Група архитеката модерног правца“ (ГАМП), формираног новембра 1928. године у Београду, и удружења ликовних уметника „Група Земља“, основаног 1929. у Загребу.

⁸⁸ Први и у потпуности модернистички хотелски објекат у Краљевини Југославији био је хотел „Жича“ у Матарушкој бањи, изграђен 1932. године према пројекту архитектке Милана Злоковића. Претпоставља се да су скице за овај хотел настале крајем 1930. године, јер их је Злоковић приказао на Првој југословенској изложби у фебруару 1931. године.

⁸⁹ Дефинишући почетке и главне етапе послератног развоја туризма и угоститељства у Југославији, Милко Штамбук истиче да су из темеља измењено друштвено, економско и политичко уређење и потреба за обновом и развојем захтевали и изградњу новог облика социјалистичког туризма и угоститељства, при чему су за друштвени и привредни развој од значаја подједнако били домаћи и инострани туризам. Штамбук разликује два главна раздобља у развоју туризма и угоститељства после Другог светског рата: раздобље административног управљања (1945-1950) и раздобље радничког самоуправљања (од 1950. надаље), у оквиру ког

облику друштвеног поретка. За потребе ужих тематских или појединачних истраживања југословенске туристичке архитектуре могуће је формирати и уже периодизације и поделе којима се специфицирају њене развојне особености и карактеристике, посебно из разлога што развој туризма није у свим деловима Југославије био истовремен нити уједначен.

Период од 1930. до 1941. године, односно до почетка Другог светског рата, везује се за време Краљевине Југославије у којем започиње развој модерног туризма и истовремено јачање утицаја модерне архитектуре у свим деловима монархије. У овом периоду услед континуираних активности на развоју, модернизацији и пропаганди туризма долази и до учесталије туристичке изградње и појаве првих модерних туристичких објеката, који су представљали не само значајне примере модерне архитектуре, већ и одраз модерности друштвеног и грађанског живота.

У периоду од 1947. до 1955. године, у жеку послератне обнове и изградње, туризам добија изразито социјални карактер а одмор постаје привилегија радничке класе. Ово се одразило и на учесталију изградњу радничких одмаралишта. Архитектура одмаралишта била је прилагођена основним потребама боравка радника на одмору, у чему се и понајвише огледа утицај социјалистичког реализма, у прелазном периоду репресивне политике и скромних материјалних услова.

Након разлаза са Совјетским Савезом и успостављања радничког самоуправљања, у годинама од 1956. до 1966. туризам поприма све значајније место у југословенском друштву, више се усмеравајући иностраном тржишту. Из године у годину растао је број туриста, условљавајући обимнију изградњу туристичких смештајних капацитета и њихову модернизацију, посебно у погледу обликовања, организације простора и увођења нових садржаја.

Од 1967. до 1975. године услед комерцијализације туристичке привреде наступа период планирања нових туристичких зона и наставак масовне изградње туристичких објеката. Архитекти који су се школовали након Другог светског рата ступају на архитектонску сцену коју у тим годинама прати широка градитељска експанзија прожета стваралачком слободом и новим пројектантским приступима.

За период од 1976. до 1985. године карактеристична је постепена стагнација у изградњи туристичких објеката. Стваралачке потенцијале модерне архитектуре у овим годинама такође захвата криза идентитета, почиње трагање за новим пројектантским концептима иницираним појавом постмодернизма у светским архитектонским оквирима. У Европи у то време долази до појаве нових културолошких и друштвених кретања која су се одразила и на долазећу генерацију младих интелектуалаца а међу њима и архитеката.

У оквирима предложених хронолошких целина, уз показатеље развоја туризма и туристичке изградње, издвајају се доминантни утицаји обликовних праваца модерне архитектуре заступљених у типологији туристичких објеката. Иако би се развојне етапе југословенске туристичке архитектуре, као и развој самог туризма, могле одредити и сагледати на више начина, у зависности од појаве пројектантских подтипова, модернистичког архитектонског проседеа или географских (туристичких) подручја у којима су грађени, ради свеобухватнијег приступа за потребе овог истраживања оне су одређене према годинама када су доношени нови прописи о категоризацији туристичко-угоститељских објеката за смештај⁹⁰ (у периоду после Другог светског

даље издваја неколико фаза као што је период од 1950. до 1963. (условљен развојем и јачањем самоуправљања, те новим Уставом из 1963. године), затим период од 1963. до 1971. (обележен привредном реформом из 1965. до доношења Уставних амандмана 1971. године) и напослетку период од 1971. надаље (окарактерисан доношењем новог Устава из 1974. а посебно доношења Закона о удруженом раду из 1976. године, по чему ову фазу Штамбук назива и *самоуправљање у удруженом раду*), вид. у: Milko Štambuk, „Glavne etape poslijeratnog razvoja ugostiteljstva“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 4 (1979), 7-11; као и у: Milan Mazi, „Etapе razvoja turizma u Jugoslaviji“, *Turističke novine*, Br. 894-895 (1975), 8-9; Milorad Nešić, „Trideset godina razvoja ugostiteljstva“, *Turističke novine*, Br. 894-895 (1975), 14-45.

⁹⁰ Први пропис у Краљевини Југославији којим су биле регулисане врсте делатности и радњи у угоститељству био је Закон о радњама донет 1931. године, на основу кога је 1934. године донета и Уредба о подизању и уређењу угоститељских радња (бр. 34690/1934). У послератној Југославији прва „категоризација“ је била спроведена 1947. год. с циљем да раздвоји репрезентативне објекте од осталих угоститељских објеката, а 1949. године спроведена је и категоризација свих угоститељских објеката (*Правилник о разврставању основних угоститељских радњи у категорије*, „Службени лист ФНРЈ“, бр. 39/1949). Обе ове категоризације су углавном имале административни значај јер је у тим годинама туристичка изградња тек била у повоју. Од значаја за све активнију туристичку изградњу било је доношење прописа о категоризацији туристичких објеката за смештај у наредним годинама – 1956, 1967 и 1975. године (у СР Хрватској 1974. са допунама 1978). Виш. вид. у: Гојко Никетић (ур.), *Угоститељски зборник* (Београд: Геце Кон, 1935), 5-26; В. Ivković, „Kategorizacija ugostiteljskih objekata kao sredstvo turističke politike“, *Turizam*, God. XV, Br. 4 (1967), 23-25; Milko Štambuk, „Razvitak ugostiteljstva u našim krajevima“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 4 (1979), 3-6.

рата), по којима су утврђени услови за пројектовање и опремање туристичких објеката грађених у оквирима актуелне архитектонске праксе и растућих туристичких потреба.

Периодичне измене или доношење нових прописа о категоризацији и стандардизацији туристичких објеката (1947/49, 1956, 1967, 1975/78) су уједно били део ширих друштвених или политичких промена насталих на фону модернизацијских токова попут доношења првог Петогодишњег плана (1947), Друштвених планова (1957, 1961, 1965, 1971, 1976), Устава (1953, 1963. и 1974) и закона којима је било регулисано радничко самоуправљање (1950), систем удруженог рада (1976) или туристичко-угоститељска делатност (1956, 1965, 1975). Установљена периодизација прати развој и изградњу модерних туристичких објеката до половине осамдесетих година, када модернистичка архитектонска пракса већ бива потиснута утицајима постмодернизма, а у туризму јењава изградња туристичких објеката и постепено долази до стагнације развојних туристичких активности. Туристички објекти који су грађени у другој половини осамдесетих година више не припадају оквирима модернистичке традиције или се понављају одређена пројектантска решења из претходних година која се крећу углавном у оквирима мањих просторних и функционалних капацитета.

II. УСПОН ТУРИЗМА И УТИЦАЈ АРХИТЕКТОНСКОГ МОДЕРНИЗМА (1930-1941)

Завршетком Првог светског рата и формирањем државне заједнице Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године започела је нова ера политичког, друштвеног и привредног живота јужнословенских народа. Различита историјска позадина и идеолошка стремљења убрзо ће се одразити на неуједначен развој југословенског друштва и показати пресудним за опстанак монархије. Чести страначки сукоби и политичка размимоилажења узроковали су честе промене владајућих структура, док је улога суверена била готово арбитрарна и усмерена очувању стабилности и националног јединства. Супротстављена интересна опредељења, изражена кроз сложене и неретко противречне политичке односе, такође су утицала на друштвене прилике, а надасве на степен економског и културног развоја. Поред политички нестабилног друштвеног миљеа, треба истаћи и недостатак одрживих привредних капацитета и мањак релевантног сталеза у виталним областима друштвеног живота. Исходи модернизације, инициране углавном страним капиталом, били су приметни првенствено у развијеним деловима монархије и већим градским центрима у којима је живело мање од двадесет одсто становништва. Због идеолошких упутица и економске неразвијености до изражаја су дошле социјалне разлике.¹ У политички и идеолошки осетљивом окружењу и рањивим привредним околностима, запажену друштвену улогу имале су интелектуалне елите, од којих је зависила не само будућност монархије, већ и изнаглажење одрживих могућности и стварање услова за свеопшти развој и модернизацију земље. Друштвени развој је често био спутаван многим, пре свега, унутрашњо-политичким сукобима, који су временом довели и до националних нетрпељивости, запостављајући горуће проблеме у областима привреде, здравства, образовања и културе.

Посебно место у међуратној Југославији припада стваралачкој интелигенцији за коју историчар Милосав Јанићијевић сматра да је имала „улогу друштвеног интегратора на нивоу југословенског друштва“, али коју „није могла обавити пре свега због своје веома изражене идејне и политичке позиције“.² Међутим, ова улога ипак није била тако једнозначна, без обзира што се сматра да је утицај стваралачке интелигенције на стање друштвеног система међуратне Југославије био у целини незнатан.³ Интелектуалци из ове друштвене сфере били су углавном регрутовани за елитне позиве или друштвене активности које су обављали. Иако је у корпусу новијих историографских истраживања међуратног југословенског контекста значајно место заузимала улога друштвених елита у токовима културног и привредног развоја, оптерећеног вишенационалном интеграцијом и различитим очекивањима, остаје да се употпуне и прошире досадашња сазнања о делању многих стваралаца који су уз своје професионалне ангажмане дали допринос у разним друштвеним сферама. Структуру стваралачке интелигенције чинили су писци и публицисти, који су у већој мери били друштвено или политички активни, те позоришни и музички ствараоци и ликовни уметници, међу којима су архитекти имали важну улогу у изградњи и модернизацији земље, али и у проучавању и очувању градитељске баштине.

Често започињући каријеру у јавној служби при одељењима Министарства грађевина⁴ или другим јавним управама (саветници, инспектори), као универзитетски наставници или делујућу у властитим пројектантским атељенма, архитекти су били ангажовани првенствено на професионалном плану, прилежно приступајући градитељским активностима. Постепеним побољшањем економских прилика после Првог светског рата расле су и градитељске активности, па је тако и улога архитеката у наредне две деценије била све запаженија, нарочито током тридесетих година, када је архитектонска професија у Краљевини Југославији постала знатно

¹ Описујући југословенско друштво Бранко Петрановић наводи: „Друштво Краљевине, с ниским просечним степеном опште просвећености и културе, развијало се на заосталој економској основи, носећи бремене негативног историјског наслеђа, што је увелико одређивало облике социјалне диференцијације, привредне експлоатације и политичке борбе.“ Вид. у: „Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 150.

² Milosav Janičićević, *Stvaralачка интелигенција међуратне Југославије* (Београд: Institut друштвених наука – Centar за sociološka истраживања, 1984), 270.

³ *Ibid.*, 268.

⁴ О раду архитеката у Министарству грађевина вид. у: Снежана Тошева, *Градитељство у служби државе – Делатност и остварења Архитектонског одељења Министарства грађевина у српској архитектури 1918-1941*. (Београд: Музеј науке и технике, Друштво конзерватора Србије, 2018).

запаженија.⁵ Низом комплексних мера аграрне реформе подстакнуте су системске промене и модернизацијски процеси. Економске последице реформе убрзале су обнову и утицале на нову изградњу а тиме и на позицију и делатност архитеката. Реформом је такође омогућено да се хипотекарни кредити, претходно намењени за земљиште, пренесу и у област индустрије, као и других привредних и услужних грана, међу којима ће туризам, заснован првенствено на пословању приватног сектора, постати значајно поље за нове градитељске активности. Приватни инвеститори се временом чешће опредељују за улагања у туризам и угоститељство, захваљујући порасту интересовања домаћег становништва за туристичке активности, али и све већем броју страних гостију и туриста, нарочито на Јадрану. У новој констелацији друштвених односа архитеката се држао средине друштвене лествице, није припадао ни економској елити или високом сталезу, ни нижим слојевима, радио је и за једне и за друге а остајао без привилегија првих, али је био и ослобођен животних тешкоћа других. Стога је друштвено поље које је архитеката покривао заправо било релативно широко, нарочито што му је делатност увек била у функцији живота, простора за живот према потребама човека.

Неповољне економске прилике у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, које су се одразиле на вишегодишњу, готово, сталну инфлацију, кулминирале су крајем 1929. године Светском економском кризом.⁶ Већ присутна политичка криза и нетрпељивост међу политичким естаблишментом у монархији доводе до диктатуре из које произилази низ политичких и друштвених промена које су имале за циљ интеграцију целокупног југословенског друштва. Краљева диктатура, као свака диктатура, била је усмерена ка новој заједничкој будућности, без осврта у прошлост, што је било пропраћено конструктивним реформама и доношењем низа припремљених закона који ступају на снагу по њеном објављивању (око 160 нових закона). Истовремено се у Сједињеним америчким државама кроз социјалне мере Рузвелтовог Њу Дила (*New Deal*), новог програма друштвеног и економског опоравка са уведеним опсежним програмима социјалне бриге и реформи (државни интервенционизам⁷), санирају последице економске кризе.⁸ Програм Њу Дила је значајно успостављање новог државног поретка заснованог на моделу социјалне државе која се бави друштвом, помаже му и олакшава живот најслабијима. У овом реформском процесу планирање и изградња добијају посебан значај јер прате готово све привредне и друштвене токове. Међу новим законима који су донети по успостављању диктатуре било је и прописа који су на различит начин тицали области туризма или су дали основ за стратешки приступ његовом унапређењу, а пропис који се између осталог односио и на туристичку изградњу и уређење туристичких места био је Грађевински закон,⁹ као први такав секторски закон који ће се интегрално примењивати на територији целе државе. Овим законом су свеобухватно регулисана уређења градова, варошица и села, пројектовање и изградња грађевина, технички стандарди и услови за грађевине и примењене грађевинске материјале, као и улога државне и самоуправне власти у поступцима уређења насеља и изградње грађевина.¹⁰ Тежње ка

⁵ О развоју архитектонске професије у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији вид. у: Milan Đurić, Nebojša Antešević, „Arhitektonska profesija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevini Jugoslaviji: moderne tendencije zakonodavnog okvira i objektivnost profesionalne prakse“, у: Aleksandar Kadijević, Aleksandra Ilijevski (ur.), *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941*. (Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Институт за историју уметности, 2021), 15-22

⁶ О последицама Светске економске кризе на друштво и привреду Краљевине Југославије вид. у: Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Слио, 2013), 147-150.

⁷ Сф. Мари-Жанин Чалић, *op. cit.*, 150-151.

⁸ Kenet Frempton, *Moderna arhitektura – kritička istorija* (Београд: Orion Art, 2004), 238.

⁹ *Грађевински закон*, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 133-ХЛП, од 16. јуна 1931. године

¹⁰ *Грађевински закон* је имао четири дела: Први део – *Градови и варошице (трговишта)*, Други део – *Села*, Трећи део – *Индустријска и рударска насеља, бање и лечилишта, климатска и туристичка места* и Четврти део – *Прелазна и завршна наређења*. У трећем делу закона су била одредбе којима се уређивала регулација и изградња грађевина у индустријским и рударским насељима, бањама и лечилиштима, климатским и туристичким местима. Општи услови архитектонске обраде, прописани чланом (§) 22, налагали су да: „свака грађевина мора бити архитектонски обрађена и имати што правилнији облик на свима странама које су видне; свака нова грађевина, уколико је видна има бити тако пројектована и споља тако изведена и обрађена, да буде у складу са местом и околином; општина може за поједине улице, тргове као и унутрашњост блокова и места прописати и нарочито архитектонску обраду и тражити од пројектанта да своје пројекте саобрази тим прописима; дозвола за издање не може се дати за оне грађевине које би ружиле слику краја, улице, места.“ Планови грађевина су морали бити израђени према специјалним прописима за израду планова за поједине врсте грађевина, али сваки план (пројекат) за зграде морао је бити израђен у размери 1:100 и садржати основе (плато) темеља, подрума, приземља, свих спратова, тавана и конструкције крова, карактеристичне пресеке (уздужне и попречне), детаљ степеништа, изглед грађевине уколико је видан са улице, односно трга и везу са суседним грађевинама. Пројекте за приватне грађевине прегледала је и одобравала општина по саслушању грађевинског одбора, док су пројекти за општинске грађевине и

свеопштој рационализацији допринеле су јачању модерног покрета у архитектури, посебно из разлога што су концепти социјалне идеологије државе благостања (*welfarestate*) били блиски модернистичким принципима.

У домаћој архитектонској историографији постоји заступљена теза да је модерни архитектонски израз, нарочито након шестојануарске диктатуре, постао повезујућа спона југословенских народа и културе.¹¹ Окупљањем архитеката и уметника присталица модерног покрета, дат је замајац савременим пројектантским концептима, који су, уз нове материјале и технике градње, омогућили бржу и приступачнију градњу. Објашњавајући социјални значај модерне архитектуре архитекта Иван Здравковић истиче да је „у формирању [данашње] модерне архитектуре машинизам учинио велики преображај у социјалном уређењу“, па стога и „архитекта мора да има врло развијено социјално осећање, јер је архитектура [данас] у врло тесној вези са економским и социјалним приликама“ чији је прогрес истовремено праћен развојем технике и индустрије.¹² Стајући у одбрану савременог градитељства и архитекта Никола Добровић, пишући о развоју грађевинарства почетком тридесетих година, напомиње да „нове друштвене констатације одбацују све више и више застарели принцип *l'art pour l'art*, као потпуно некористан, па шта више и антисоцијалан и против начела социјалне економије“.¹³ За архитекте који су били заговорници нових стремљења, попут Бранислава Којића, савремена архитектура је, опраштајући се од декора – „продукта једне инстинктивне потребе“, постала духовно дело савременог човека, уврстивши се тако у високе манифестације уметности и знања.¹⁴ Овакви ставови се надовезују на тумачења протагониста модерног покрета у Европи који су, у циљу што боље функционалности (својства) простора, заговарали повратак елементу, то јесте елементарној основној форми као најбитнијем обележју архитектуре, сматрајући да на основу струковног (еснафског) погледа архитектура треба пре свега да буде дисциплина која своје утемељење налази у социјалном карактеру друштва.¹⁵ Полемишући о будућности архитектуре, у истоименом чланку објављеном у југословенском часопису „Мисао“ почетком двадесетих година, холандски архитекта Питер Ауд (Johannes Pieter Oud) наводи да се архитектура „налази у једном ванредно важном периоду развијања чије се значење и правац још недовољно разумевају“.¹⁶ Ауд такође примећује да „ни једну уметност није тако тешко реформисати као што је то случај са архитектуром, јер ни у једној уметности није формални израз тако принудно одређен материјом“, додајући да је „смерница за уметност било ког времена у његовом осећању живота а не у формалној традицији“.¹⁷ Истовремено, и у погледу развоја туристичке привреде истицало се да градња нових и модерних хотела, са комфором који одговара захтевима савременог доба, представља једну од најпречих потреба за будућност туризма.¹⁸

Неједнак економски стандард и културолошке прилике југословенског друштва утицали су да појава и ширење модерне архитектуре има различиту рецепцију. Током двадесетих година ХХ века модерна се као уметнички и пројектантски израз у југословенској архитектури јавља иницијално у западним крајевима монархије а потом и у другим већим градским центрима. Пројектантске карактеристике југословенске модерне архитектуре (обликовање, функционална јасноћа и напредна конструктивна решења) биле су одраз расположивих материјалних и техничких могућности, али и културолошког миљеа у коме таква стремљења нису имала шири

приватне грађевине намењене јавној употреби били у надлежности бан, односно министра грађевина за такве пројекте у Београду, Земуну и Панчеву.

¹¹ Александар Игњатовић, у књизи *Југословенство у архитектури 1904-1941*. (у поглављу „Југославизација архитектуре модернизма. *Boden* и *Blut* југословенства“, 231-288) истиче да „[...] у друштвеном контексту Краљевине Југославије с краја треће и почетком четврте деценије ХХ века модерна архитектура изненада је добила велику моћ да заступа широк спектар културних вредности са изразитом политичком димензијом. Управо је ширина тог спектра омогућила да она постане једна од централних дискурских репрезентација југословенства у архитектури – као систем културе и као националног и државног идентитета“: Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*. (Београд: Грађевинска књига, 2007), 232.

¹² Иван Здравковић, *Модерна архитектура и њен социјални значај*, Збирка Библиотека Политика и друштво Бр. 47, (Београд: Политика и друштво С.О.Ј., 19??), 21.

¹³ Никола Добровић, „Развитак грађевинарства“, *Летопис Матице српске*, Књ. 334, Св. 1-2 (1932), 130.

¹⁴ Бранислав Којић, „Архитектура и декор“, *Српски књижевни гласник*, Књ. XLIII, Бр. 6 (1934), 429.

¹⁵ Макс Таут, „Савремена архитектура“, *Српски књижевни гласник*, Књ. XXXIV, Бр. 2 (1931), 127-128.

¹⁶ Питер Ауд, „О будућности архитектуре“, *Мисао* (Београд), Књ. 12, Св. 4 (1923), 911.

¹⁷ *Ibid.*, 912.

¹⁸ АЈ-65-1012-1911: „Referat Trgovačko Obrtničке Komore u Dubrovniku za konferenciju 25. i 26. 5. 1930. god.“, 7, 8.

уметничко-идеолошки значај. Иако различито прихваћена и примењена у пракси, модерна архитектура је имао важну улогу у осавремењивању друштва и афирмисању грађанских вредности, јер се у тадашњим уметничким¹⁹ и интелектуалним круговима сматрало да „модерна архитектура одговара потпуно и конструктивно и садржајно модерном, продуктивном и културном човеку, јер одговара свим условима његовог живота како социјалним и духовним тако и интелектуалним и материјалним“.²⁰ У Југославији међуратног периода модерна архитектура је имала ограничену заступљеност због помодних схватања архитектонске традиције. Бржим прихватањем архитектонског модернизма у северним деловима монархије, Словенији и Хрватској, архитекти су изградили свестран и напреднији архитектонски приступ, који је током тридесетих година изнедрио чистија модернистичка решења, једноставних волумена, слободнијег плана и новијих конструктивних карактеристика, често праћена одговарајућим уређењем и опремањем ентеријера. У Србији, а пре свега у Београду, као главном и највећем граду југословенске монархије, продор модерних стремљења у архитектури био је спорији,²¹ јер су она била прихватљива углавном малом броју београдских инвеститора који су били „жељни дијалога са архитектама високе културе и широких компетенција“.²² За београдске архитекте модернисте било је тешко да нове идеје модерне архитектуре приближе конзервативнијој средини, која није имала слуха за корените промене,²³ јер су многи наручиоци посезали искључиво за пројектима темељеним на историцизму или националном стилу, како би задовољили личне прохтеве декларишући се као представници нове грађанске класе.²⁴ Модерно обликовање се није увек сматрало „одговарајућим“ за здања државне администрације, у чијој архитектури су доминирали стилкови историцизма, док је на објектима пословне, комерцијално-услугне или пак индустријске намене архитектонски модернизам био чешће заступљен. Управо су животне потребе и функционални аспекти усмерили будућност архитектуре која се развијала на технолошким и еманципаторским премисама нове индустријске ере. За примену естетско-функционалистичких начела модернизма и авангардних усмерења био је посебно подстицајан успон туризма, па су и први значајнији домети југословенске модерне архитектуре били остварени управо у хотелској архитектури током четврте деценије XX века.

У јеку побољшања животних услова, слободно време и путовања у различите сврхе постају све заступљенији у свакодневници грађанског стајежа, што је допринело да се туризам конституише као друштвена активност доступна већем броју популације.²⁵ У Европи већ последњих година XIX века, услед развоја железнице и паробродског саобраћаја, долази до постепеног смањења трошкова путовања што је утицало на проширење клијентеле путничких агенција на средњу класу.²⁶ Услови за модернизацију туризма, значајне привредне делатности и цивилизацијске тековине модерног доба, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца су се успоставили тек у првој половини двадесетих година, да би током четврте деценије, додуше у скромнијем обиму, туризам добио обриси модерне туристичке понуде по угледу на тада водеће европске туристичке дестинације. Изградња саобраћајне инфраструктуре омогућила је већу мобилност становништва, посредно се одразивши на умножавање туристичких дестинација, међу

¹⁹ Архитекта Драго Иблер председник удружења „Група Земља“ у манифесту из 1929. наглашава: „Треба живјети животом свога доба и треба стварати у духу свога доба. Сувремени живот прожет је социјалним идејама и питањима колектива, а уметник не може стајати изван колектива, јер су умјетност и живот једно“, вид. у: Igor Zidić, Edo Kovačević i suradnici, *Kritička retrospektiva Zemlja*, 6. Zagrebački salon, (Katalog Izložbe) Zagreb, 1971.

²⁰ Иван Здравковић, *Модерна архитектура и њен социјални значај*, 45.

²¹ О позицији и негативним аспектима архитектуре у београдској средини, као и односу архитеката и инвеститора вид. у: Бранислав Којић, „Архитектура, архитект и грађанин“, *Политика*, 6, 7, 8. и 9. јануар 1936, 25.

²² Aleksandar Kadijević, „Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 19, Br. 2/42 (2011), 470.

²³ О појави модернизма у београдској архитектури вид. у: Зоран Маневић, „Београдски архитектонски модернизам 1929–1931“, *Годишњак града Београда*, Књ. XXVI (1979), 209–226.

²⁴ Nebojša Antešević, „Doprinos hrvatskih arhitekata i zagrebačke škole arhitekture beogradskom gradotvornom nasleđu tokom 20. veka“, *Изградња* (Београд), Бр. 9-10 (2015), 378.

²⁵ „Тај нови стил живота и модел употребе новоствореног слободног времена постали су елементи кохезије и самодфинисања средње класе“, јер је отићи из града, бавити се спортом, бринути о свом телу, летовати, постало део социјалног идентитета и значило припадати вишој друштвеној групи. Вид. у: Дубравка Стојановић, „Туризам и конструкција социјалног и националног идентитета у Србији крајем 19. и почетком 20. века“, *Годишњак за друштвену историју*, Год. XIII, Бр. 1-3 (2007), 43, 52.

²⁶ Жак Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век* (Београд: Сlio, 2007), 103.

којима су предњачила бањска лечилишта и климатска места. Иако се знало да је југословенски туризам по капацитетима и квалитету услуге које пружа туристима „још далеко од оног степена на којем се налазе земље које му конкуришу“, постојали су и други аспекти од значаја за туристе, попут ценовне приступачности, која се сматрала једном од „најјачих снага привлачности“ тадашњег југословенског туризма, посебно за просечне туристе „средњих средстава и могућности“ који су чинили највећи број посетилаца.²⁷

Током двадесетих година предузимане су многобројне активности на унапређењу туристичке делатности, нарочито на пољу туристичке популаризације и у циљу оснивања туристичких организација и подстицања хотелијерских активности, чему је управо у циљу унапређења туризма као привредне гране понајвише допринело оснивање Одсека за саобраћај путника и туриста при Министарству трговине и индустрије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца почетком 1921. године.²⁸ Институционализацијом туризма подстакнут је развој не само популарних туристичких одређишта, која су била активна крајем XIX века или пре Првог светског рата, него су препознати потенцијали туристичких места и у слабо или недовољно развијеним подручјима Југославије. Модернизација туризма је такође подразумевала сталне активности на унапређењу хотелијерства, у чему је државна управа учествовала доношењем регулаторних мера, којима су пре свега подстицане приватне иницијативе за отварање нових хотела, јер се сматрало да је хотелијерство средство од првокласног социјалног значаја којим се „обнавља и она сразмерна подела добара на све [наше] пределе“.²⁹ У Загребу је тако 1931. године, у сврху оснаживања хотелијерства, покренут и часопис „Moderni hotel“, као стручна ревија за хотелијерство и туризам Југославије, чији је главни уредник био Константин М. Шимић. [Сл. 1] Часопис је излазио једном месечно и доносио је разне теме из сфере хотелијерства, вођења и опремања модерних хотелских објеката, туризма, кулинарства и аутомобилизма, заговарајући модерно хотелско пословање као предуслов успешне туристичке понуде. Са сличним садржајем су тридесетих година такође излазили и часописи „Хотелијер“, „Хотел: стручни орган за све хотелске послове Југославије“, „Југословенски хотел: стручни орган за хотелијерство Југославије“ и „Хотел: официјелни орган за хотелијерство и туризам југословенског хотелијерског савеза“. [Сл. 2]



Сл. 1. Насловна страна часописа *Moderni hotel*, Загреб, фебруар 1931.



Сл. 2. Насловна страна часописа *Jugoslavenski hotel*, Загреб, Бр. 2, фебруар 1931.

²⁷ АЈ-65-1012-1911: Izveštaj o razvoju turizma u 1937. god., 2.

²⁸ Вид.: АЈ-65-1011-1906: извештај за министра трговине и индустрије о утврђивању делокруга рада будућег Одсека за промет странаца и туриста, 15. фебруар 1921. (Др Ђирић Жижек); „Реферат о организацији и делокругу Одсека за саобраћај путника и туриста при Министарству Трговине и Индустрије“, 9. септембар 1924. (Др Ђирић Жижек).

²⁹ Todor Todorović, „Turizam i njegov privredni značaj“, *Sportsko-turistički Lloyd*, God. II, Br. 6-7 (1935), n.n.

Балкан у ери путовања и развој туризма у југословенском контексту (1918-1941)

Историографска истраживања истичу да се феномен слободног времена везује за модерно доба, односно да је „могао настати тек онда када је јасно одређено и омеђено радно време историјског доба створило до тада непознати временски простор у коме је појединац имао могућност да се бави активностима ослобођеним од других обавеза“.³⁰ Слободно време је потом узроковало и појаву слободних активности и све више подразумевало напуштање места сталног боравка у виду путовања која, према Енценсбергеру, спадају у најстарије и најопштије појаве људског живота, те их је могуће пратити унатраг све до митских давнина.³¹ У перу античке митологије и књижевности остала су забележена Одисејева дугогодишња путовања по Медитерану, представљајући „универзално дело, *summa summarum* људских понашања и осећања, али и драматичности човекове судбине“;³² што путовањима и жељи за упознавањем непознатог даје онтолошки карактер. Путовања такође прожимају и библијске текстове, нарочито новозаветне књиге које сведоче о мисионарским путовањима Христових апостола, док је витлејемско свратиште у коме није било места за Марију и Јосифа постало библијски мотив и део казивања о Исусовом рођењу.³³ После средњег века, ког су обележила ходочасника и крсташка путовања, раздобље ренесансе које је донело нова научна и техничка откића подстакло је и географска истраживања, која ће Европљанима у наредним столећима, између осталог, распламсати и жељу за путовањима у далеке и непознате крајеве.

На изворишта античке цивилизације, у периоду европског класицизма, из водећих центара европске културе одлазили су и архитекти, надахнути узорима и идеалима класичне уметности. Романтизам ће потом повратити трагање за хуманистичким вредностима уметности, стављајући човека, његов интелект и осећања, у средиште уметничког стваралаштва, а многим уметницима путовања су управо дала креативну слободу и постала неисцрпан извор у откривању тема у којима су проналазили споне између човека, природе и уметности. Традицију путовања, у сврху истраживања непознатог и откривања уметничких надахнућа, почетком XX века настављају и уметници и архитекти који ће доцније постати предводници модерних стремљења. Поред распрострањености природних лепота и културно-историјских споменика, етнографско (фолклорно) богатство Југославије било је једно од главних обележја туристичке понуде Краљевине Југославије. Ово је истицано и у званичним извештајима о развоју туризма³⁴ и у прилозима објављиваним на страним језицима у разноврсној туристичкој штампи, уз пратеће фотографије снимљене широм Југославије за потребе туристичке промоције. Популаризацији вернакуларног наслеђа допринели су и југословенски архитекти који су током двадесетих и почетком тридесетих година прошлог века, одлазећи на експедиције и теренска истраживања по Балкану, прилежно прикупљали, снимали и бележили богатство балканске вернакуларне културе, исказане кроз архитектонско, занатско и уметничко стваралаштво.³⁵

Људи су све до касног XVIII столећа, ако се изузму различита принудна кретања, путовали углавном ради привредних потреба, односно ради трговинске размене.³⁶ Простори који су се налазили на рутама и укрштањима значајних трговинских кретања били су стедишта масовне трговине и интелектуалне размене. На оваквим местима се још у античкој Грчкој јављају најстарији угоститељски објекти у Европи – ксенодохије, које је касније преузела и Византија.³⁷ Балкан је још у време Римске империје постао раскрсница путева између Истока и Запада, дуж којих су на удаљености од десетак километара подизана поштанска и путничка свратишта или одморишта

³⁰ Michael Robert Marrus, *The emergence of leisure (Basic conditions of life)* (New York: Harper & Row, 1974), 4.

³¹ Hans Encensberger, „Једна теорија туризма“, *Kultura* (Београд), Бр. 60/61 (1983), 15.

³² Mario Liguori, *Vedi Napoli e poi muori – Napoli u srpskim putopisima od 1851. do 1951.* (Београд: Službeni glasnik, 2015), 18.

³³ Јеванђеље по Луки, 2: (Зач. 5) 1-7, *Свето писмо – Нови завет* (Београд: Свети Архиепископски Синод СПЦ, 1998), 116.

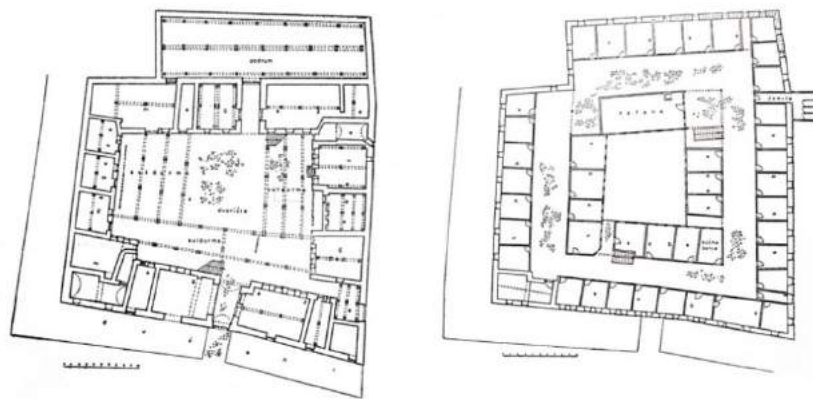
³⁴ АЈ-65-1012-1911: „Referat Trgovačko Obrtničke Komore u Dubrovniku za konferenciju 25. i 26. maja 1930. god.“; Izveštaj o razvoju turizma u 1937. godini.

³⁵ У истраживањима вернакуларног наслеђа Југославије у међуратном периоду предњачили су професори Универзитета у Београду Александар Дероко, Ђурђе Бошковић, Бранислав Којић и Милан Зоковић.

³⁶ Енценсбергер истиче да су приходи номада имали географске и климатске узроке, а први људи који су по сопственој одлуци путовали у далеки свет били су заправо трговци. „У старом хебрејском језику речи *трговац* и *путник* биле су синоними. Путовања су кроз историју била ствар мањина и имала су специфичан циљ; на друмовима су се могли затећи војници и гласници, државници и учењаци, ходочасници и разбојници, али пре свих и у свако доба најразличитији трговци“, вид. у: Encensberger, *op. cit.*, 16.

³⁷ Вид. у: Дивна Ђурић-Замало, *Хотели и кафане XIX века у Београду* (Београд: Музеј града Београда, 1988), 3.

звана ‘мансије’ намењена државним званичницима. Надомак мансија, претеча савремених мотела, на једном од главних путева Царства (*via publica*) који је водио и преко Балканског полуострва, обично су се налазила и преноћишта и гостионице за смештај трговачких каравана и ходочасника.³⁸ Претпоставља се да је још римски цар Аугуст на самом почетку првог миленијума започео изградњу пута уз Јадранску обалу између тада два највећа приморска града провинције Далмације – Јадере (Задар) и Салона (Солина код Сплита), да би се потом овај пут продужио даље према југу, све до данашње Албаније³⁹. Градове римске провинције у Далмацији је са главним путем преко Балкана повезивало више континенталних праваца међу којима су били значајни путеви до Сиска (Siscia) и Митровице (Sirmium). Касније су за време отоманске владавине на Балкану, првенствено на подручјима Босне и Херцеговине, Србије и Македоније, грађени караван-сараји и ханови,⁴⁰ као препознатљив облик исламске профане архитектуре који је директно следио основне архитектонске и функционалне карактеристике античких путних свратишта, а најчешће су грађени „по типу једносратне грађевине правоугаоне основе са унутрашњим двориштем“.⁴¹ [Сл. 3] Архитектура грађевина намењених смештају путника је због својих типизираних просторних и обликовних компоненти имала универзални градитељски израз од Блиског истока до Медитерана. Може се сматрати да је ово био први облик стандардизације објеката за смештај гостију.



Сл. 3. Основа приземља и првог спрата Морића хана у Сарајеву. Избор: Н. Крешељјакović, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957), 20, 21.

Од путника трговца до путника туристе минуло је доста времена. Током овог дугог периода, у архитектури смештајних гостионица (енг. *inn*), посебно у функционалном погледу, јављају се постепене и скромне промене. Услед нових потреба путника намерника и активности током путовања, које нису подразумевале само успутно преноћиште са обедовањем, долази и до постепених новина у архитектури објеката за привремени смештај. Разлику између средњовековне гостионице и хотела чини то што је хотел готово увек већи, нарочито у погледу јавних простора, па је тако трансформацију од гостионице до хотела означило управо увођење великог централног

³⁸ Вид. у: Милоје Васић, Gordana Milošević, *Mansio Idimvm: Rimска poštanska i putna stanica kod Medvede* (Beograd: Arheološki institut SANU, 2000), 129-139.

³⁹ Душко Кеџкемет, „Preteče Jadranske magistrale – jadranske ceste u prošlosti“, у: *Jadranska magistrala: Rijeka – Split – Dubrovnik* (Zagreb: Zajednica poduzeća za ceste SR Hrvatske, 1965), 3.

⁴⁰ Објашњење појмова вид. у напоменама на стр. 10.

О хановима и караван-сарајима вид. у: Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957); Дивна Ђурић-Замало, *op. cit.*, 4-7; Мирко Барјактаровић, „Ханови – стара српска коначишта“, *Даница: српски народни илустровани календар*, Год. 3 (1996), 472-480; Лука Милуновић, „Значај и функција ханова: развој угоститељства и туризма ван градова“, у: *Zbornik radova sa naučnog skupa Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka* (Cetinje: [s.n.], 1997), 189-205; Видоје Голубовић, „Караван-сараји, ханови и апшчинице“, *Књижевни магазин: месечник Српског књижевног друштва*, Год. 6, Бр. 57 (2006), 42-44.

Аутор је о античким мансијама, хановима и исламској архитектури разговарао са др Горданом Милошевић-Јевтић, доценткињом Архитектонског факултета Универзитета у Београду у пензији.

⁴¹ Дивна Ђурић-Замало, *op. cit.*, 4.

хола или дневне дворане у структуру хотела.⁴² Једна од најранијих појава термина „хотел“ јавља се у Оксфордском речнику енглеског језика из 1766. године и то у контексту да су трошкови живота у хотелу огромни. Тек са технолошким напретком и појавом нових друштвених активности у XIX веку, међу којима је и туризам, наступа период у коме се профилише архитектура објеката за које се усталио назив *хотел*.⁴³ У Француској је током XVIII века појам „хотел“ коришћен у називу отмене градске палате „*hôtel particulier*“, истичући аспект гостопримства, да би потом у XIX веку, услед захтева туризма и хотелијерства, историцистичка архитектура хотелских објеката попримила многе одлике тих стамбених палата, надасве у погледу потребе за већим бројем друштвених просторија и њиховим раскошним уређењем (улазни хол, дневна соба, музички салон, салон за пушење, салон за игре, трпезарија, читаоница). Како су укуси припадника нове буржоаске класе били изједначени, тако су и туристичка места била међусобно веома слична, првенствено у стилу изградње хотела и забавних објеката (какви су на пример били курсалони), те по уређењу паркова и шеталишта, па је појава великог броја сличних туристичких места (градова-резиденција) отворила ново поглавље у историји урбанизма и архитектуре, трајно оставивши трагове у људској географији.⁴⁴

Значајно унапређена типологија хотела, својим просторно-функционалним и обликовним променама допринела је да се за кратко време широм света, а првенствено у познатим туристичким подручјима, појаве нови облици тих објеката који су „бацили у сенку све што је раније служило смештају странаца“,⁴⁵ отварајући архитектама простор за нове пројектантске концепције. Двадесети век је донео многе промене у хотелској архитектури, подједнако стилски и функционално (историцизам постепено нестаје након Првог светског рата а примат преузимају модерне тенденције више усмерене функционалним захтевима).⁴⁶ Утицаји сецесије на ставове о архитектури почетком XX века, оснажени објављивањем књиге „*Moderne Architektur*“ гласовитог бечког архитекте Ота Вагнера (*Otto Wagner*),⁴⁷ изнели су у први план нове приступе у решавању функције и организације. Један од Вагнерових присталица, писац и публициста Јозеф Лукс (*Joseph August Lux*), објавио је 1909. године у бечком часопису „*Der Architekt*“ есејистички чланак о проблематици пројектовања хотела, желећи да скрене пажњу на ову архитектонску типологију код које су технички аспекти значајнији од уметничких.⁴⁸ Одмах на почетку Лукс наводи да хотел мора задовољити три основна захтева: да функционише попут савршено конструисане машине, да буде у нивоу железничких вагона и да у потпуности испуњава хигијенске захтеве једне клинике. Проблем пројектовања хотела Лукс не види у обликовању већ у техничким и грађевинским захтевима да се високи ниво удобности постигне уз најмање времена и средстава. Посебно истиче беспотребан губитак простора услед предимензионисаности просторија, врата или степеништа, те саветује да се за себе пронађу оптималне пропорције и да се обезбеди што већа употребна површина пода. Такође указује да је неопходно обезбедити сврсисходност и подесност инсталација и уређаја како би хотел задовољио савремене потребе. Стога је у зачетку идеје, наводи у закључку, потребно решити мноштво практичних питања која утичу на архитектонски концепт форме и структуре хотела.

Различита историјска основа и културолошка искуства југословенских народа пре

⁴² О развоју архитектонске типологије хотелских зграда – од средњовековних гостионица до савремених хотела вид. у: Nikolaus Pevsner, *A history of building types* (Princeton: University Press, 1976), 169-192.

⁴³ Сматра се да је први модерни хотел за туристичке потребе био хотел *Badischer Hof* изграђен почетком XIX века у немачком градићу Баден-Бадену (*Baden-Baden*), познатој бањској дестинацији у подножју планине Шварцвалд. Овај хотел као пример нове архитектонске типологије дуго времена је био узор за архитектуру хотелских објеката. Стилске одлике класицистичке архитектуре хотела биле су прилагођене новим функционалним потребама и просторним захтевима у оквиру повећег габарита који се састојао од сала и дворана, трпезарија и читаоница, спаваћих соба и купатила, тераса и зимских башти. Убрзо овакве хотеле добијају и велике европске престонице попут Беча, Париза или Лондона. Половином XIX века париски хотел *Le Grand* добио је правну форму акционарског друштва, а већ у наредним деценијама у свету се јављају и први хотелски ланци. Једно од познатих акционарских удружења у Југославији било је „Хотелско акционарско друштво Ко-оп за вођење угоститељских радњи“ основано половином тридесетих година XX века. Ово акционарско друштво са седиштем у Београду имало је угоститељске објекте (хотеле, коначишта, ресторане) широм Југославије (АЈ 65-1258-2242).

⁴⁴ Dragutin Alfier, „Pokušaj dijalektičkog objašnjenja pojave turizma“, 12.

⁴⁵ Hans Encensberger, *op. cit.*, 26.

⁴⁶ Nikolaus Pevsner, *op. cit.*, 192.

⁴⁷ Otto von Wagner, *Moderne Architektur: seinen Schülern ein Führer auf diesem Kunstgebiete* (Wien: Schroll, 1902)

⁴⁸ Joseph von Aug. Lux, „Das Hotel, ein Bauproblem“, *Der Architekt*, Jg. 15 (1909), 17-20.

уједињења у заједничку монархију утицале су и на потоњи успон модерног туризма у Југославенској краљевини.⁴⁹ С обзиром на туристичку грозницу која је владала међу европском аристократијом, а потом и буржоазијом крајем XIX и почетком XX века, западни крајеви Краљевине Југославије, који су се претходно налазили под окриљем Аустроугарске империје, имали су развијену и организовану туристичку делатност, нарочито у популарним туристичким одређеништима на Горњем Јадрану и у Словенским Алпима. Ширење туризма у Европи је било подстакнуто својеврсном имитацијом стила живота британске аристократије, који ће постати прихваћен модел понашања и део репутације све бројнијег друштвеног грађанства,⁵⁰ посебно након тријумфа грађанске револуције када је дошло и до шире хомогенизације простора кретања и деловања. Слободарска свест и идеје новог грађанског staleжа распршиле су се Европом у току XIX века, па су и на ослобођеним просторима од отоманске власти убрзо били прихваћени обрасци понашања европског грађанства. У ослобођеној Србији су такође завладале друштвене обавезе „за све који су држали до себе“ (цитирајући извор) да се предају чарима колективног упражњавања слободног времена, што је углавном обухватало организоване једнодневне излете и посете, спортске активности или обиласке културно-историјских знаменитости, а нешто доцније и путовања у бање и на море.⁵¹

Туристички процват су крајем XIX и почетком XX века нарочито доживели Београд и поједнина бањска места а то је потом утицало на изградњу већег броја хотела и њихову бољу опремљеност. На скромна туристичка кретања у то време су утицали недостатак потребне инфраструктуре, оскудне туристичке могућности и неразвијена свест у ширем кругу грађанског staleжа о новим туристичким активностима. У областима које су до Првог светског рата остале под Отоманском влашћу, као и у пасивним крајевима Босне и Херцеговине, Црне Горе и Србије, туристичких кретања готово да није ни било, а туристички потенцијали ових подручја ће тек тридесет година прошлог века постати део југословенске туристичке понуде. У анексираној Босни и Херцеговини, услови за развој туризма су се јавили након изградње железнице и индустријских места, што је иницирало већи долазак странаца и интересовање за непознате пределе богате природним лепотама на рубу велике европске империје. Посебно је Сарајево са тада егзотичном оријенталном културом и архитектуром било привлачно европским путницима, трговцима и индустријалцима. Знатно боље туристичке прилике, иницијално подстакнуте изградњом саобраћајне инфраструктуре у другој половини XIX века, владале су на подручјима која су била део Аустроугарске империје и где је у оквиру приватних интереса, пре свега угоститеља и трговаца (јер се држава није мешала у питања економије), туризам постепено добијао привредни значај. Успону туризма су на овај начин посебно допринела многа друштва која су оснивана у циљу организације туристичких кретања или развоја и улепшавања појединих туристичких места, а многа од њих су била основана и као акционарска друштва удруженог приватног капитала.⁵² Најпознатије туристичко акционарско друштво, које ће у међуратном периоду обележити развој југословенског туризма, било је друштво „Путник“ основано 24. јуна 1923. године под окриљем Министарства трговине и индустрије као прва туристичка агенција.⁵³

Друштва за унапређење туризма су имала активну улогу и у развоју поратног туризма у новоформираној државној заједници Срва, Хрвата у Словенаца. Иако је почетком 1921. године при Министарству трговине и индустрије формиран одсек за питања туризма и хотелијерства, улога приватних иницијатива на пољу туризма кроз деловање удружења и друштава, посебно на локалном нивоу, имала је велики значај за модернизацију туризма на подручју нове државе, што

⁴⁹ О развоју туризма на подручју Југославије вид. у: Slavko Ensminger, „Razvojni put turističke politike na području Jugoslavije“, *Turizmologija*, Br. 8 (1977), 7-24; Ivo Perić, *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolini: od pojave parobrodarstva do 1941. godine* (Dubrovnik: JAZU, 1983); Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera* (Opatija: Otokar Keršovani, 1987); Boris Vukonić i suradnici, *Tempus fugit – Povijest turizma Zagreba* (Zagreb: AGM, 1994); Мирослав Лукетић, *Туризам у Будви 1918-1941*. (Будва: Мирослав Лукетић, 1997); Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma* (Zagreb: HAZU i Prometej, 2005); Velimir Urlić, *Počeci turizma u Makarskoj i primorju do 1940*. (Makarska: Gradski muzej Makarska, 2008); Vesna Aleksić, *Turizam u Beogradu: građa za broniku 1840-1940* (Beograd: Turistička organizacija Beograda, 2006); Metod Šuligoj (ur.), *Retrospektiva turizma Istre* (Koper: Založba Univerzete na Primorskem, 2015).

⁵⁰ Дубравка Стојановић, *op. cit.*, 42.

⁵¹ О почетцима туризма у Србији и његовим социјалним и националним усмерењима вид. у: Д. Стојановић, *op. cit.*, 44-58.

⁵² Slavko Ensminger, „Razvojni put turističke politike na području Jugoslavije“, 9.

⁵³ О оснивању и деловању агенције *Путник* вид. у: Vladan Krajčević, *Putnik, akcionarsko turističko društvo: 75 godina u turizmu* (Beograd: Putnik, 1998).

је остала пракса све до Другог светског рата. Постојала је интенција да „свако купалишно, летовалишно и уопште туристичко место“ треба да има институцију која би се бринула за његово улепшавање, туристичку пропаганду и „за све што би странце у то место могло привући“,⁵⁴ јер држава није била у могућности да подједнако утиче на развој туризма у свим областима, али је предлагањем и доношењем различитих мера и прописа, којима је стимулисан развој туризма, већ од почетка двадесетих година активно учествовала у креирању туристичке политике. Друштва и савези за унапређење туризма били су често веза између локалних и званичних институција, а осим властитог рада на популаризацији, организацији и побољшању услова туризма, давали су подстицај и помагали локалним институцијама у овој области. Године 1936. донета је Уредба о унапређењу туризма којом је утврђено да задатак унапређења туризма подразумева рад на развијању промета путника како би се олакшала и подстакла посета туристичким местима и крајевима а што се, између осталог, остваривало и старањем о уредном смештају и снабдевању гостију.⁵⁵ Према овој уредби активности на унапређењу туризма у туристичким местима спадале су у надлежност и дужност општине која је у границама својих финансијских могућности требало да изводи све радове јавног карактера који су од интереса за унапређење туризма, да излази у сусрет приватној иницијативи за подизањем објеката и оснивањем предузећа намењених унапређењу туризма, као и да у својим буџетима сваке године предвиди средства за спровођење активности на унапређењу туризма.⁵⁶

Значајан изазов за развој међуратног туризма било је унапређење хотелијерства. На стање у хотелијерству је утицало и неусклађено законодавство у појединим деловима земље, што је водило неуједначеном развоју. У „Јубиларним зборнику живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца“, објављеном 1929. године поводом десетогодишњице оснивања монархије, Цирил Жижек, шеф Одсека за туризам Министарства трговине и индустрије, у прилогу о развоју туризма истиче да развој хотелијерства у Краљевини није потпуно у складу са развојем туризма.⁵⁷ Жижек напомиње да се у послератном периоду до 1925. године, осим изградње неколико мањих хотела у Београду и хотела *Esplanade* у Загребу⁵⁸ [Сл. 4], углавном радило на отклањању ратних штета и да се тек након неколико бољих сезона, од којих је посебно била успешна туристичка сезона 1927. године, повећала грађевинска делатност, нарочито у летовалиштима на Приморју, и то не толико у погледу изградње нових хотела, колико у погледу проширења, адаптације и модернизације постојећих хотела и пансиона.⁵⁹ Стога су погледи државе углавном били усмерени на страни и приватни капитал којим би се унапредило стање хотелијерства, а надлежно министарство је радило на томе да обезбеди више капитала за подизање нових и већих хотелских објеката.⁶⁰ Југославија је у властитом интересу била отворена за страни капитал који се највише пласирао преко градова као привредних центара и посредника, новчара и привредника разних струка.⁶¹ Често се у анализама туризма истицало да се проблем хотелијерства не огледа само у броју постојећих хотела, него и у недовољном броју добрих хотела са адекватном хотелском услугом и

⁵⁴ АЈ-65-1011-1906: „Основа за организацију туризма у Краљевини Југославији“, 31. јануар 1931. године.

⁵⁵ ИАБ – Фонд Трговинске коморе, Угоститељство и туризам 1938-1948, кутија 248: *Turistička politika*, Sv. 1 (Beograd: Ministarstvo trgovine i industrije, 1936), 3; „Уредба о унапређењу туризма“, *Putnik: časopis za planinarstvo i turizam*, Год. VI, Бр. 4 (1936), 6-20; *Уредба о унапређењу туризма*, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 47-IX од 28. фебруара 1936. године, 157-160.

⁵⁶ Члан 3. *Уредбе о унапређењу туризма*, 157.

⁵⁷ Цирил Жижек, „Развој туризма“, у: *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928*, II део, Београд, 1929, 577.

⁵⁸ На конкурс за свратнице и купалиште „Дионичарског друштва за изградњу свратница и купалишта – хотел *Esplanade* у Загребу“, који је био расписан 1922. године, учествовао је и бечки архитекта Адолф Лос (Adolf Loos) чији је пројекат, како наводи архитекта Невен Шегвић у поговору књизи „Орнамент и злочин“, „иако далеко најбољи, одбијен због тога, што су у жирију сједили сенилни старци и привилегирани чиновници, како се то често догађа, а чији је архитектонски критериум био раван нули“. Шегвић при томе износи и свој став да је најбољом наградом награђен „један анемично-еклектични пројекат, док је сама изградња повјерена једном домаћем дилетанту, који је оставио Загребу неколико објеката сличних *квалитета*“ (мислећи на архитекту Диониса Сунка). Вид. у: Neven Šegvić, „Pogovor“, у: Adolf Loos, *Ornament i zločin* (Zagreb: Mladost, 1952), 56. О архитектонском конкурс за хотел *Esplanade* вид. у: Tamara Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb! Arhitektonski i urbanistički natjecaji međuratnog Zagreba, 1918. – 1941.* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2020), 136-138, 142-145.

⁵⁹ Цирил Жижек, „Развој туризма“, 577.

⁶⁰ АЈ-65-1012-1911: Образложење Одсека за туризам Министарства трговине и индустрије о аспектима развоја туризма у Југославији.

⁶¹ Из говора народног посланика др Милована Пингеровића у скупштинској расправи поводом претреса у начелу Предлога закона о овлашћеним инжењерима, вид. у: *XL Redovni sastanak Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, držan 17. marta 1937. godine u Beogradu*, Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, God. 6, Knj. 3 (1937), 31.

организацијом. Представљајући туризам на Приморију, Виктор пл. Паравић из Сушака, у „Алманаху Јадранске страже за 1928/29. годину“, критиковао је стање у хотелијерству, наводећи да постоји „скоро и превише хотела по називу, а премало таквих, који би могли одговорити захтевима [...] иностране публике“ и да је већи део хотела који се називају „првокласним“, већ поодавно изгубио своју „првокласност“.⁶² Напоменуо је такође да нови туристи и гости хотела траже другу удобност коју им не могу пружити хотели грађени пре тридесет година, па би стога, подсећа Паравић, код новоградње требало пазити да се хотели граде у складу са модерним захтевима опремљености и удобности, пре свега у погледу хигијене хотела, прозрачности и санитарне опремљености.⁶³



Сл. 4. Дионис Сунко, хотел *Esplanade* у Загребу, 1922-24. Отворени перспективни приказ. Извор: *D. Sunko* (Geneva: Meister der Baukunst, 1930), 23.

Држава је управо ради подстицања адекватног опремања хотела и њихове боље рентабилности настојала да хотелијерима омогући повластице за набавку савремене опреме и уређаја из иностранства за изградњу и опремање хотела који нису постојали у домаћој производњи или су се производили у недовољној количини. Ове повластице су подразумевале ослобађање од увозне царине за инострану опрему,⁶⁴ како би се оснажила хотелска индустрија, модернизовали хотели и обезбедили сигурни приходи од туризма. Опрема и уређаји за које је предложено ослобађање од царине обухватили су првенствено савремену и луксузну робу која се углавном увозила: инсталације путничких и теретних лифтова, инсталације за централно или етажно грејање, радијатори и бојлери, керамичке плочице, санитарije за купатила, инсталације електричног осветљења, инсталације телефона и апарата за сигнализацију, кухињске инсталације и уређаји, подрумски уређаји, уређаји за прање, сушење и пеглање хотелског текстила, апарати за чишћење просторија, гимнастичке справе, огледала, сефови, справе за гашење пожара, те прибори за јело, хотелско посуђе од стакла и порцелана, постељина, прекривачи, завесе и драперије.⁶⁵

Иако је туризам у међуратној Југославији био тек у повоју у односу на развијене европске земље, предузимане су различите активности и мере како би се повећала туристичка кретања, побољшали смештајни услови и изградиле нови хотели, унапредио квалитет саобраћајне инфраструктуре и комуникације, те промовисали сви видови туристичких потенцијала, посебно у циљу привлачења иностраних туриста. За стране туристе ниво опремљености туристичких објеката, као и квалитет саобраћаја и услуга често није био задовољавајући, због чега су се кратко задржавали у туристичким одредиштима, док је за сиромашно домаће становништво аграрне

⁶² Виктор пл. Паравић, „Туризам на Приморју“, у: Станко Банић (ур.), *Алманах Јадранске страже за 1928/29. годину* (Београд: Јадранска стража – Обласни одбор Београд, 1928), 271.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ ДЈ-65-1029-1948: допис министра трговине и индустрије, број 7420 од 2. априла 1929. године, упућен министру финансија са предлогом за ослобађање од царине хотелских уређаја.

⁶⁵ ДЈ-65-1029-1948: допис министра трговине и индустрије Економском финансијском комитету у Београду са списком предмета које би требало ослободити од царине, 29. април 1929. године; *Закон о царинским повластицама за хотелску индустрију* (1930), у: Гојко Никетић (ур.), *Угоститељски зборник* (Београд: Геце Кон, 1935), 63-66.

земље које није имало могућности да користи одморе и одлази на излете у туристичка места,⁶⁶ туризам био недостижна активност доступна углавном уском кругу интелектуалаца, трговаца и индустријалаца. На шестом конгресу угоститеља Краљевине Југославије, одржаном месеца маја 1939. године у Нишу, учесници су у својим рефератима представили развој угоститељства и туризма у југословенским бановинама и туристичким областима, подједнако закључујући да је потребно уложити још много напора и средстава за унапређење туризма, модернизацију хотела, школовање угоститељских и хотелјерских кадрова, као за сврсисходну туристичку промоцију и изналагање фискалних и других олакшица за угоститеље, напомињујући да без „угоститељства нема туризма“, а без организованог туризма нема ни очекиваних прихода.⁶⁷ Даљи развој туризма, уређење туристичких места и изградњу нових хотела прекинуо је Други светаки рат, након којег ће туризам, на фону новог социјалистичког поретка, постати средство друштвене еманципације и мотив колективног идентитета.

Изградња инфраструктуре, уређење туристичких дестинација и популаризација туризма

У свим историјама туризма развој саобраћаја представљен је као један од основних предуслова за туристичка кретања. Проналаском парне локомотиве и изградњом првих траса железничких пруга, а касније и појавом других модерних превозних средстава, отвориле су се многобројне туристичке могућности. Искористивши једну од новоизграђених железничких деоница у Енглеској, Томас Кук је 1841. године организовао прву туристичку посету,⁶⁸ која ће у наредним деценијама прерасти у масовна туристичка путовања потстакнута победом грађанске револуције. Појава железничког саобраћаја је у многим деловима Европе открила жељу за бегом из стамбених и радних простора које је донела индустријска револуција.⁶⁹ Изградњом железнице током друге половине XIX века и на подручјима будуће југословенске монархије⁷⁰ створени су први услови за туристичка кретања која су се првобитно јавила у областима под Аустроугарском власићу, када је дошло до осетнијих кретања путника и туриста на релацијама добрих саобраћајних веза, као што су биле релације Беч-Љубљана-Трст, те даље уз обалу до Ријеке и уз Хрватско приморје све до Сења и далматинских лука.⁷¹ Проширење и модернизација железничке мреже били су главни приоритети и у новој државној заједници, јер без саобраћајне повезаности, ионако неуједначено развијених крајева, држава не би могла да искористи природне и развојне потенцијале ради постизања економске и друштвене стабилности. Многи крајеви тек током треће и четврте деценије XX века по први пут бивају саобраћајно повезани са другим деловима Краљевине.

И поред обимних радова на обнови, преуређењу и изградњи железничке мреже током двадесетих година прошлог века, што је био један од најзахтевнијих задатака младе монархије, државна железница је била недовољно развијена, непотпуна, неповезана и неравномерно распоређена, знатно заостајући од многих европских држава.⁷² Железнички саобраћај је био један од главних ослонаца развоја југословенског туризма, иако су током тридесетих година до изражаја дошли и други видови превоза, као што су бродарски, аутобуски, аутомобилски и авионски саобраћај. [Сл. 5] Познаваоци развоја туризма су наглашавали да без добрих саобраћајних путева

⁶⁶ Ibrahim Latifić, *Jugoslavija 1945-1990. Razvoj privrede i društvenih djelatnosti* (Београд: Друштво за истину о антифашистичкој народно ослободилачкој борби у Југославији 1941-1945, 1997), 12.

⁶⁷ Александар С. Живанић (ур.), *VI конгрес угоститеља Краљевине Југославије у Нишу (24-25. маја 1939)*, Зборник саопштења (Ниш: [б.и.], 1939), 29-85.

⁶⁸ В[ранислав]. Кojić, „Thomas Cook i njegov izum“, *Savremeni* (Zagreb), Br. 7-8 (1938), 738.

⁶⁹ Hans Encensberger, *op. cit.*, 19.

⁷⁰ Прва железничка пруга изграђена је у Словенији 1846. године, у Хрватској 1862, у Србији 1883. године, а први савремени паробродски промет на Приморју уведен је око 1853. године.

⁷¹ Slavko Ensminger, *op. cit.*, 8.

⁷² О обнови, изградњи и модернизацији железнице у Краљевини СХС вид. у: Инж. Милош Скакић, *Грађење нових железница – Реферат на главној скупштини удружења југословенских инжењера и архитеката 23. маја 1922. године у Сарајеву* (Сарајево: Издање Трговачке и обртничке коморе за БиХ, 1922); Светислав Т. Милосављевић, „Десетогодишњи напори Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на усавршавању и повећавању своје железничке мреже“, у: Бошко Богдановић (ур.), *Јубиларна књига Државних железница Краљевине Југославије 1919-1929*. (Београд: Време, 1929), 65-88; Гојко Маловић (ур.), *Саобраћај и везе у Краљевини Југославији 1918–1941*. Каталог изложбе (Београд: Архив Југославије, 2013).

и јефтиних превозних средстава нема ти туристичких активности, нарочито ако се желе привући страни туристи, те да би и саобраћај, упоредо са туристичком промоцијом, требало прилагодити потребама туризма.⁷³ Унапређење саобраћаја у Југославији је временом све више одговарало модерним туристичким потребама: ширење друмског саобраћаја је омогућило путовања аутомобилом и иницирало отварање аутобуских предузећа за превоз путника, оснивање ауто-клубова и мотоциклистичких клубова је потстакло развој аутомобилизма и мотоциклизма, а оснивањем Друштва за ваздушни саобраћај „Аеропут А. Д.“ 1927. године, као једног од првих цивилних авио-превозника у Европи, и успостављањем прве ваздушне линије између Београда и Загреба, значајно је унапређен путнички саобраћај и омогућена брза повезаност главних градских центара.⁷⁴



Сл. 5. Карта железничких и паробродарских линија Југославије.
Извор: *Jutarnji list* (Zagreb), 18. VII 1936. [AJ-38-560-727]

Добра саобраћајна повезаност градских центара западне и средње Европе са северним деловима монархије омогућила је да страни туристи учесталије посећују популарна туристичка одређишта, као што су била зимовалишта у Алпима, словенске бање (топлице) и летовалишта на Кварнеру. „Економски и саобраћајно снажније западне регије, Хрватска и Словенија, фаворизоване су и од државне агенције „Путник“.“⁷⁵ Туристичка места у Бановини Хрватској⁷⁶ у 1939. години, према статистичким подацима туристичке агенције „Путник“, посетило је 162.710 страних туриста, док је њихов број у свим осталим бановинама заједно износио 113.121, те је према томе Бановина Хрватска са 59% доминирала у броју страних туриста који су посетили Југославију.⁷⁷ Доступни подаци такође показују да су страни туристи највише посећивали југословенске градове (44%), потом Приморје (40%) и летовалишта (13%).⁷⁸ Страни туристи су највише посећивали Савску, Дравску, Зетску и Приморску бановину, док њихов број у свим осталим бановинама није прелазно 14% од укупног броја страних туриста који су посећивали

⁷³ Слободан Ж. Видаковић, „Значај туризма за Београд и наше градове“, *Београдске општинске новине*, Год. 54, Бр. 12 (1936), 869.

⁷⁴ Ј.С., „Наша авијација – наш понос“, *Jugoslavenski turizam: organ za propagandu turizma u Jugoslaviji*, God. I, Br. 4 (1928), 12-13; Војислав Јанић, „Развој туризма у Краљевини СХС“, у: Бошко Богдановић (ур.), *Јубиларна књига Државних железница Краљевине Југославије 1919-1929*, 410; Аноним, „Саобраћајни положај Југославије“, *Зетски гласник*, Год. X, Бр. 743 (1938), 2; Љубодраг Диммић, „Предговор“, у: Гојко Маловић (ур.), *Саобраћај и везе у Краљевини Југославији 1918-1941*, 5-24.

⁷⁵ Snežana Lazić, „Turizam u Beogradu između dva svetska rata kroz dokumenta Istorijskog arhiva Beograda“, *Tims.Acta: naučni časopis za sport, turizam i velnes*, Vol. 9, Br. 1 (2015), 41.

⁷⁶ Према извештају друштва „Путник“ подаци о туристичким кретањима у Бановини Хрватској за 1939. годину су се односили на бившу Савску и Приморску бановину, као и део Зетске бановине (Дубровник и околна).

⁷⁷ AJ-65-1260-2244: „Извештај управног одбора друштва Путник о раду Друштва у пословној 1939 години“, у: *Извештај управног одбора Путника о раду Друштва у пословној години 1939 поднет седмнаестом редовном збору акционара на дан 10 јуна 1940 године*, Београд, 13-16.

⁷⁸ Радован Ускоковић, *Економска географија* (Београд: Аутографија интенданске академије, 1936/37), 366.

Југославију.⁷⁹

С друге стране, у југословенска туристичка одредишта током 1939. године путовало је око 660.000 домаћих туриста, што је нешто више од четири процента становништва које је тада путовало у туристичке сврхе. Претпоставља се да је тај број и мањи, јер су посетиоци били регистровани у свакој бановини ако су током свог путовања посетили више одредишта. Домаћи туристи су се у туристичким местима задржавали нешто краће од страних, што је услован податак, будући да је статистички регистрован знатан број домаћих путника у пословним кретањима са краћим задржавањем.⁸⁰ Сматра се такође да је свега 7% становништва имало прилику да пређе границу бановине у којој су рођени и живели. Путовати као туриста, посећивати туристичка места и одседати у хотелима тридесетих година је представљало друштвену привилегију приуштиву ужем броју имућнијег сталеза. Како би стимулисала туристичка кретања међу Југословенима, држава је свим туристима који су на одмору у југословенским туристичким местима провели дуже од четрнаест дана омогућила бесплатан повратак државним железницама.

Уређење туристичких места и унапређење квалитета боравка у њима били су један од основних приоритета свих локалних туристичких организација и друштава. Значајан помак у планском усмерењу туристичке политике постигнут је доношењем поменуте Уредбе о унапређењу туризма, на основу које је крајем 1936. године донет и Правилник о проглашењу туристичких места и начину наплаћивања и расподела такса на боравак посетилаца ових места,⁸¹ према коме су туристичким местима могла бити проглашена сва она места која привлаче посетиоце својом климом или термалним изворима, нарочитим историјским и уметничким споменицима, природним лепотама и појавама, обичајима или другим туристичким привлачностима, а имају обезбеђене услове у погледу смештаја и снабдевања посетилаца прописане Правилником.⁸² Туристичка места су према врсти била подељена на туристичка места климатског карактера (приморска или планинска), туристичка места бањског карактера и туристичка места у ужем смислу. Поред општих услова, свако од туристичких места је у оквиру специфичних критеријума, поред задовољавајућих географских, климатских, геолошких, здравствених, санитарно-хигијенских и комуналних аспеката или културно-историјских, уметничких и природних вредности, морало да испуни и минималне услове који су се односили на смештај туриста (најмање једна радња већег капацитета – хотел, пансион, свратиште и довољан број удобних приватних соба за сезонско издавање), погодну саобраћајну повезаност и поседовање најмање једног уређеног парка и купалишта на мору, језеру, реци или базену у случају туристичких места климатског карактера.

Проглашење неког места туристичким имало је за циљ да се у њему систематично спроводе активности на унапређењу туризма које су, уз очување културно-историјских споменика и природних лепота, урбанистичко и комунално уређење, побољшање санитарних прилика, електрификацију и унапређење саобраћајне мреже, подразумевале подизање смештајно-угоститељских објеката према савременим потребама, као и формирање садржаја који би привукли и задржали туристе. Надлежна банска управа је на захтев општинске управе, градског поглаварства или месног туристичког савеза сачињавала предлог на основу кога се проглашавало неко место туристичким местом. Министар трговине и индустрије је 22. децембра 1936. године на основу овлашћења у Правилнику донео проглашење туристичких места у Краљевини Југославији.⁸³ Према броју туристичких места предњачила је Дравска бановина (70), нешто мање су имале Савска (45), Приморска (40) и Зетска (33), затим Моравска (24), Вардарска (19), Дунавска и Дринска (18), а најмање Врбаска бановине (9).⁸⁴ Статус туристичког места је тада добио и град Београд као посебна управна јединица. С обзиром на строже услове према новом правилнику које

⁷⁹ *Ibid.*, 365.

⁸⁰ Antun Kobašić, *Turizam u Jugoslaviji: razvoj, stanje i perspektive* (Zagreb: Informator, 1987), 6.

⁸¹ *Правилник о проглашењу туристичких места и начину наплаћивања и расподела такса на боравак посетилаца ових места*, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 294-LXXIII од 21. децембра 1936. године, 1173-1176.

⁸² Видети напомену 55); Слободан Ж. Видаковић, *op. cit.*, 862, 865; Snežana Lazić, *op. cit.*, 38-39.

⁸³ *Proглашење туристичким местима*, II br. 47743/III od 22. decembra 1936, „Службене новине Краљевине Југославије“, бр. 298-LXXXV, од 25. децембра 1936, 1199-1204.

⁸⁴ *Proглашење туристичким местима*, II br. 47743/III od 22. decembra 1936, Аноним, „По новом списку има у земљи 281 туристичко место“, *Политика*, 20. јануар 1937, 6.

су требало да испуне туристичка места, у односу на претходни списак из 1930. године, донет на основу закона којим су биле регулисане пореске повластице за хотелску индустрију, на коме их је било чак 476, број места је смањен како би се обезбедио бољи квалитет туристичке понуде и смештаја туриста, иако је број места по бановинама био неравномеран због различитих економских прилика и претходно спроведених радова на туристичком осавремењавању.

Уредбом о унапређењу туризма су били прописани задаци које бановине треба нарочито да спроводе у циљу унапређења туризма а тичу се уређења туристичких места и изградње туристичких објеката: предузимање мера за уређење туристичких места у складу са Грађевинским законом, развијање мреже путева, пошумљавање, уређење паркова, отварање излетишта, старање о изради узорних нацрта за поправљање и изградњу нових зграда у туристичке потребе (посебно водећи рачуна о народном стилу и да зграде буду у архитектонском складу са околином), изградња туристичких објекта (нарочито за смештај страних гостију).⁸⁵ Основну улогу у унапређењу и подстицању развоја туризма имали су градови и општине којима је дужност била да у границима својих финансијских могућности предузимају радове јавног карактера неопходне за унапређење туризма, као и да помажу приватним иницијативама за изградњу објеката намењених туризму. Одлучивање по овим питањима је у градским општинама било поверено сталном градском туристичком одбору. У местима која су била проглашена туристичким, држава је за потребе туризма давала земљиште за изградњу јавних или приватних објеката туристичке намене, а за подизање јавних грађевина и извођење јавних радова у туристичким местима се у корист општина вршила и експропријација потребног земљишта и објеката, уз законску обавезу израде регулационих планова.⁸⁶ Експропријација се такође дозвољавала и за уклањање објеката који су кварили естетски изглед места. Поједине мере на унапређењу туризма, нарочито хотелијерства, биле су уведене још крајем двадесетих година, као што су биле олакшице за изградњу нових хотела,⁸⁷ односно ослобађање новоградње од пореза на одређен број година, а постојале су и препоруке да се уведу премије на новоградњу хотела, награде хотелијери за веће и боље нове хотелске објекте, да им се умање таксе и порези у пословању или да се обезбеде наменски кредити и зајмови.⁸⁸

Брига државе и локалних власти за унапређење инфраструктуре у туристичким местима, надасве у неразвијеним и пасивним а туристички привлачним крајевима, често је била неопходна због лоших комуналних услова, мањка неопходне електрификације, неадекватне амбијенталне уређености и опремљености или и због недостатка планско-урбанистичке документације и архитектонске усклађености. Оваквих проблема је пре свега било на Приморју. Због недостатка пијаће воде, ретка су била приморска места, осим градова и већих варошица, која су имала добар и ефикасан систем водовода. Без водовода, редовног напајања и довољне количине воде нису били могући ни изградња великих и модерних хотела који су захтевали чистоћу и санитарну хигијену, опремање купалишта, одржавање улица и паркова, али и масовније узгајање поврћа, воћа и цвећа потребних за снабдевање хотела и угоститељских радњи.⁸⁹ Постојала су такође и туристичка места, углавном нова туристичка одредишта и купалишта на Јадрану, која нису имала израђене регулационе планове, где је постојала непланска изградња и неадекватан однос према културно-историјском наслеђу и природним лепотама, али и места која су својом дугогодишњом туристичком традицијом привлачила домаће и стране туристе, као што су биле бање и лечилишта широм Југославије.

У Краљевини Југославији, све до усвајања Уредбе о подизању и уређењу угоститељских радњи 1934. године, донете на основу Закона о радњама из 1931. године и споразума министара унутрашњих послова, министра грађевина и министра социјалне политике и народног здравља, није постојао јединствен пропис којим би се уредила питања изградње и опремања објеката угоститељства, односно регула за утврђивање основних услова и норматива за изградњу и уређење хотела, свратишта и пансиона, као и других угоститељских радњи. Овакав вид прописа ће тек

⁸⁵ Члан 6. *Уредбе о унапређењу туризма*, 158; *Turistička politika*, Sv. 1, 4-5; Слободан Ж. Видаковић, *op. cit.*, 865.

⁸⁶ Слободан Ж. Видаковић, *op. cit.*, 866.

⁸⁷ Божа Миљковић, „Пореско олакшавање за нове хотелске зграде“, *Banje i turizam u Jugoslaviji: putničko-turistička revija*, God. III, Br. 4-5 (1930), 147-148.

⁸⁸ Виктор п.л. Паравић, *op. cit.*, 274, 290.

⁸⁹ Вид. у: Виктор п.л. Паравић, *op. cit.*, 289-292.

увођењем категоризације угоститељских објекта за смештај и одређивањем стандарда за категоризацију ових објеката, у периоду после Другог светског рата када туризам постаје све значајнија привредна делатност и све заступљенија друштвена активност, дати шири правни оквир и смернице за пројектовање и опремање смештајних објеката. Доношењем Уредбе о подизању и уређењу угоститељских радњи дозвола за њихов рад се могла издати само за радње чији локали, просторије и намештај одговарају условима прописаним овом уредбом.⁹⁰ Објекти у којима се обављала угоститељска делатност су морали бити изграђени у складу са важећим грађевинским прописима, док су Уредбом биле дате и основне смернице за уређење ових објеката о чему ће после бити више речи.

Југословени су током тридесетих година прошлог века, према статистичким подацима, одморе претежно проводили у бањама и планинским местима, док су страни туристи углавном боравили на мору (само је око сто хиљада Југословена годишње одлазило на море⁹¹). „Нарочито туристичка путовања везана за потребе здравља (море, плаже, бање, језера) ушла су тако дубоко у најшире слојеве народа да су постала неминовна потреба.“⁹² Као што углед туристичких центара у Европи какви су Баден-Баден, Спа и Екс-Ле-Бен и данас сведочи о трајном утицају некадашњих путовања у бање,⁹³ тако и популарност познатих југословесних бања међу туристима (Врњачка Бања, Бања Ковиљача, Матарушка Бања, Буковичка Бања, Соко Бања, Нишка Бања, Бања Илица, Бања Врућица, Рогашка Слатина, Стубичке Топлице и др), указује на претходну традицију одласка у бањска лечилишта, њихову уређеност и смештајну опремљеност, уз задовољавајући обим садржаја и ниво услуге током боравка посетилаца. Највећи туристички промет је тих година остварила Врњачка Бања, у којој је 1938. године остварено 675.400 ноћења, готово искључиво домаћих туриста.⁹⁴ Представљањем туристичких места и потенцијала Краљевине Југославије попуњаване су многе стране туристичке штампе усмерене страним и домаћим туристима који, у новој ери туристичке културе произашле из капиталистичког процеса демократизације путничких искустава и њихове униформизације, путују да би видели, доживели и пронашли оно о чему су се већ информисали,⁹⁵ а што ће у наредним деценијама обликовати масовни туризам типизираних искустава за све захтевније туристе.

Једна од важнијих компоненти развоја модерног туризма била је и његова јавна промоција, тако да се већ са првим организованим путовањима, који су водили масовном туризму, јавила и потреба за представљањем и оглашавањем путовања и примамљивих туристичких понуда, привлачних дестинација и нових одређеништа, природних лепота и историјских знаменитости, удобних и отмених хотела, чиме се у јавности развијала жеља за туристичким путовањима код све већег броја популације. Појава илустрованих разгледница крајем XIX века везана је и за учесталост туристичких путовања. Тако су разгледнице убрзо добиле туристичко-промотивну намену. Обавештавање о путовању или месту боравка и слање поздрава из туристичких дестинација пратиле су разгледнице са цртежима, а касније и фотографским предлошцима, карактеристичних мотива, попут пејзажа, панорамских ведута, историјских знаменитости, зграда хотела и купалишта.⁹⁶ Смишљена туристичка пропаганда је временом обухватала све више савремених видова и средстава оглашавања, а промотивни материјал се умножавао и постајао све доступнији будућим туристима. Подручја и места Балкана препозната као туристичка одређеништа појављују у туристичким водичима крајем XIX века. Након 1918. године, услед активности на обнови и модернизацији туризма, туристичка пропаганда знатно више добија на значају. У извештајима туристичке агенције „Путник“⁹⁷ истицана је улога пропаганде у привлачењу страних туриста и

⁹⁰ Уредба о подизању и уређењу угоститељских радњи, у: Гојко Никетић (ур.), *Угоститељски зборник* (Београд: Гепс Кон, 1935), 5.

⁹¹ Antun Kobašić, *op. cit.*, 7.

⁹² Радован Ускоковић, *op. cit.*, 212.

⁹³ Hans Encensberger, *op. cit.*, 17.

⁹⁴ *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1938-1939*, Књ. IX (Београд: Општа државна. статистика, 1939), 329; А. Kobašić, *op. cit.*, 6.

⁹⁵ О односу путника и туристе услед појаве масовног туризма у међуратном периоду, вид. у: Владимир Гвозден, *Српска путописна култура 1914-1940: студија о хронотопичности сусрета* (Београд: Службени гласник, 2011), 187-207.

⁹⁶ О појави разгледница у поштанском промету у Србији и на простору Хрватске крајем XIX и почетком XX века вид. у: Јелена Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895 – 1914* (Београд: Музеј примењене уметности, 2009); Ivan Bogavčić, Iva Salopek Bogavčić, „Prve razglednice na prostoru Hrvatske“, *Peristil*, Br. 1 (2020), 121-138.

⁹⁷ АЈ-65-1260-2244: „Туристичко-пропагандни рад“, у: *Извештај управног одбора Путника о раду Друштва у пословној години 1939 поднет седамнаестом редовном збору акционара на дан 10 јуна 1940 године*, Београд, 17-21.

промоцији југословенског туризма у иностранству, чему је нарочито допринело отварање представништва у европским градовима и штампање промотивног материјала на страним језицима. Иако је током тридесетих година учињен је видан помак на промоцији југословенског туризма, издавања за његову популаризацију су била знатно мања у односу на водеће туристичке земље Европе. Због већег интересовања за југословенске крајеве, посебно оне европљанима недовољно познате, страни издавачи су публиковали разна туристичка издања рекламирајући Југославију за туристичке посете. Издавачке куће из Беча, Берлина и Дрездена пажњу усмеравају на регион Југоисточне Европе, а Далмацији је било посвећено највише туристичких водича у међуратном периоду.⁹⁸

За разноврстану туристичку штампу, разгледнице и брошуре био је потребан и квалитетан фотографски материјал, па су туристичке организације и издавачи слали по земљи фотографе да сачине одговарајуће рекламне фотографије. Приморски савез за унапређење туризма из Сплита је већ половином двадесетих година имао фотографску и кинематографску лабораторију у којој су израђивани многи промотивни материјали.⁹⁹ Поред визуелне опремљености промотивне штампе и текстуални прилози су били у фокусу издавача. За туристичку штампу су писали аутори из културног и уметничког миљеа, међу којима је био и угледни југословенски књижевник Милош Црњански, оставивши иза себе неколико запажених приказа југословенских крајева, попут бедекера о Јадранској обали и Боки Которској (дајући осврт и на хотеле у познатим туристичким местима) објављених у алманасима „Јадранске страже“ и туристичког водича о Београду, штампаног 1936. године на француском језику. Описујући заносне морске пределе и лепоту приморских места,¹⁰⁰ дивећи се величанственом алпском пејзажу,¹⁰¹ представљајући историју Београда и његове знаменитости,¹⁰² а надамце дочаравајући лепоту путовања, Црњански је „својим несвакидашњим и непоновљивим језиком“, путописне поетике и сугестивне сликовитости, фасцинирао читаоце нудећи им сасвим оригиналан и лични акценат.¹⁰³

Водичи су такође користан извор за проучавање туристичких објеката, јер дају примарне информације о хотелима у туристичким местима, њиховој опремљености, броју соба, понуди и квалитету услуге или ценама боравка. Тако из водича Фир Дрездена (E. Vier Dresden), „Jugoslavija – Dalmacija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Slovenija“, којег је туристичка агенција „Путник“ објавила на немачком, српско-хрватском и француском језику за 1932/33. годину, сазнајемо да је југословенска хотелијерска индустрија знатно напредовала током претходних година, да број луксузних хотела није велик, али да су зато сви хотели и пансиони удобно „уређени грађанским комфором“ и да имају умерене цене.¹⁰⁴ Аутор наводи да модерни хотели¹⁰⁵ постоје у свим главним туристичким центрима и главним местима државе. Водич информиса путника да хотели имају добру кухињу, углавном бечку, интернационалну и локалну, и да се посебна пажња поклања разним домаћим специјалитетима. С друге пак стране, водич „Ljeti i zimi u Jugoslaviji – ljetovališta /zimovališta/lječilišta/kupališta“, који је 1933. године у Загребу издала „Јадранска стража“, усмерен је домаћим туристима и у њему су први пут дати описи летовалишта, купалишта, зимовалишта и бања из целе земље, уз сервисне информације са списком хотела и угоститељских радњи, ауто-картом и многобројним рекламама хотела и гостионица. Водич је широко популаризовао сва туристичка места, високе планине окружене вечним снегом, пријатна лечилишта и југословенску ривијеру, промовишући угодан одмор и провод у земљи где се као нигде другде цивилизација и

⁹⁸ Ђорђе С. Костић, „Бедекери као огледало политичких промена на Балкану“, у: Ђорђе С. Костић (ур.), *Са бедекером по Југоисточној Европи* (Београд: Балканолошки институт САНУ, Народни музеј, 2005), 22-23.

⁹⁹ АЈ-65-13-95: допис Приморског савеза за унапређење туризма из Сплита упућен министру трговине и индустрије с молбом за додељивање помоћи за организацију туристичке изложбе фотографија и плаката у Сплиту током лета 1926. године, 14. март 1926. године.

¹⁰⁰ Милош Црњански, „Наше плаже на Јадрану“, у: Станко Банић (ур.), *Алманах Јадранске страже за 1927. годину* (Београд: Јадранска стража – Обласни одбор Београд, 1928), 282-336.

¹⁰¹ АЈ-65-1012-1911: Милош Црњански „Зимски спорт у Роговју“, рукопис.

¹⁰² Милош Црњански, *Београд* (Београд: Народна књига/Алфа, 1999)

¹⁰³ Татјана Бокан, „Поетика бедекера Милоша Црњанског – од Медитерана до последњих обронака Шумадије“, у: Ђорђе С. Костић (ур.), *Са бедекером по Југоисточној Европи*, 282.

¹⁰⁴ Dr. E. Vier Dresden, *Jugoslavija – Dalmacija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Slovenija 1932-33. Reiseführer – Guide de Voyage – Tourist Guide – Turistički vođ* (Split: Putnik, 1932), 173.

¹⁰⁵ Модерним хотелима су се сматрали сви нови хотели изграђени у складу са актуелним захтевима угоститељства.

култура европског Запада стапа с мистичним Оријентом у диван склад.¹⁰⁶ Домаћи туризам је тридесетих година прошлог века имао подједнако важну друштвену и економску улогу, о чему сведочи и порука на крају овог водича, усмерена свим Југословенима: „Када тражите љечилиште, одмаралиште, љетовалиште, купалиште, планине и зимовалиште, не заборавите да све то имате, онако како Вам срце жели, најбоље и најљепше, у нашој лијепој домовини Југославији. Не носите наш народни новац у туђину!“¹⁰⁷

Осим туристичких часописа, водича са разноликим графичким прилозима и разгледница, којих је временом било све више, настанком путничких агенција и туристичких организација у туристичкој пропаганди се јављају и туристички плакати као медијум рекламирања туристичке понуде. Експанзија туристичких плаката у презентацији туризма била је иницирана појавом универзалног декоративног стила – Ар Декоа (*L'Art déco*) у другој половини двадесетих година прошлог века. Туризам убрзо постаје популарна тема нове графичке културе које су карактерисали упечатљива геометризација облика, јарке боје, изражајна типографија и снажне контуре. Први туристички плакати у Југославији су израђени већ половином двадесетих година за потребе туристичке агенције „Путник“, а тридесетих година настају и врло квалитетни плакати од стране плејаде талентованих дизајнера окупљених у Загребу око Завода за знанствено проучавање рекламе и умјетничку рекламну продукцију „Imago“.¹⁰⁸

Предуслови модернизације туристичких објеката

За модерну архитектуру и туризам, посматрано историографски и идејно, може се рећи да имају неколико заједничких одредница, које их сврставају у оптимистичко-еманципаторске друштвене токове XX века. На таласу општег друштвеног прогреса у годинама после Великог рата, шансу за развој имали су и Модерна и туризам предвођени идејама новог хуманизма, што се манифестовало у рационалности и функционализму архитектуре, као и социјалној ангажованости туризма. Појава модерне архитектуре и нови облици савременог туризма леже у потребама новог времена. Револуцију у архитектури, примећује Џејмс Ричардс (James M. Richards), није произвело ни откриће нових материјала, нити откриће механичких направа за побољшање услова живота, већ су је иницирали резултати модерне индустријске привреде,¹⁰⁹ која је обликовала и нове животне потребе и активности. Истовремено, туризам се развијао под утицајима нових друштвених и економских кретања које је изнедрио 20. век, па и прилике у туризму нису биле само поткрепљене све чешћим туристичким кретањима, већ и активним развојем низа услужних и привредних делатности, међу којима су градитељска делатност и различити производни облици за хотелску и угоститељску индустрију имали примарну улогу.

Туризам је већ у првим деценијама XX века постао глобална индивидуална активност и привредна грана усмерена потребама све ширег броја људи који су као исход класних и економских борби добили више могућности – право на одмор. Тежња за прогресом била је и у основи модерне архитектуре која је требало да представља израз савремених животних потреба – идући за човеком и свим оном што је око њега.¹¹⁰ Објашњавајући појам *интернационална архитектура*, архитекта Валтер Гропијус (Walter Gropius) истиче да је јединство модерног грађевинског облика управо условљено *светским прометом и светском техником*, те да је нови облик грађевине, који не може да постоји само за себе, већ потиче из самог смисла и функције грађевине, последица новог духа стваралачке воље и нових техничких средстава.¹¹¹ Двадесетих година прошлог века архитекти модернисти, предводници модерног покрета у архитектури и авангардни уметници, заступали су јединство уметности етничких и социјалних стремења, заступајући

¹⁰⁶ Mirko Vimer (ur.), *Ljeti i zimi u Jugoslaviji – ljetovališta/zimovališta/lječilišta/kupališta* (Zagreb: Jadranska straža, 1933), n.n.

¹⁰⁷ *Ibid.*, n.n.

¹⁰⁸ Predrag Haramija, „Pregled razvoja turističkog plakata u Hrvatskoj“, u: Andrija Mohorovićić (ur.), *Turistički plakat u Hrvatskoj 1925-1988.*, Katalog izložbe, Zagreb 7-28. XII. 1988., Kabinet grafike JAZU, n. n.; Lovorka Magaš Bilandžić, „Hanns Wagula i turistički plakat u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Br. 40 (2016), 183-195.

¹⁰⁹ J. M. Richards, *Moderna arhitektura* (Zagreb: Mladost, 1955), 30.

¹¹⁰ Иван Здравковић, *Модерна архитектура и њен социјални значај*, 6.

¹¹¹ Валтер Гропијус, „Интернационална архитектура“, *Зенит – Zenit*, Год. VI, Бр. 40 (1926), н. н.

интернационализацију свих културних вредности,¹¹² о чему у часопису „Зенит“ полемише Љубомир Мицић, који се супротставља свакој уметности која се развија историјски, без социјалног и привредног значаја уметничког обрта, који је према Мицићу већи од сваког значења уметности.¹¹³ У профилисању архитектонског модернизма, као уметничког и културног израза, и у јачању туризма, као све значајније привредне делатности модерног друштва, подједнако се тежило објективизацији интернационалног и националног, те сублимацији индивидуалног и колективног. Архитектонски модернизам, који је у међуратном периоду најчешће био заступљен у архитектури породичних кућа, еманципованих инвеститора који су пратили актуелни друштвени и уметнички прогрес, нашао је широку примену и у туристичкој типологији (пре свега хотелској архитектури), на којој се кроз нове функционалности простора (лобија, сала, соба, тераса), отвореност архитектонске структуре и модерно обликовање ишчитавала манифестација модерности саме епохе.

У Европи су тридесетих година прогресиван развој туризма и модерног хотелијерства увелико обликовале нове друштвене и економске прилике које су профилисале могућности и домете туризма као тржишно оријентисане друштвене активности. Архитектура туризма се тако нашла у јукста позицији између привредних улагања и присутне пројектантске праксе у којој су преовлађивали утицаји архитектонског историцизма значајног за претходни развој објеката услужне туристичке намене. За разлику од туризма, чији је прогрес првенствено био условљен општим привредним растом, југословенска модерна архитектура се развијала у сложеном друштвеном и уметничком контексту на раскршћу западне и источне културе, у коме су архитекти стварали под утицајима различитих историцизама, националног стила и културе вернакуларног градитељства, медитеранства, као и нових модерних стремљења из Западне и Средње Европе. У кратком есеју о модерној архитектури и њеном социјалном значају, Иван Здравковић, тридесетих година,¹¹⁴ закључује да је модерна архитектура у Југославији сазрела идејно, али да су сопствена интересовања оптерећена туђим утицајима, додајући да су југословенски архитекти по природи индивидуалисти и да се теже приклањају колективној уметничкој и научној идеји.¹¹⁵ Здравковић такође наводи да су идеје још увек у настајању и да је о резултатима прерано говорити, али да је естетска страна архитектуре условно успела, те да се може очекивати један трајнији успех.¹¹⁶

Осим лутања архитеката у изналажењу личног односа према архитектури модерног обликовања и њеним пројектантским принципима (функционалност простора, слободан план, савремени материјали и конструкције, пуристичка естетика), у пракси је често био присутан снажан утицај инвеститора, који је, како наводи Зоран Маневић, имао стабилан положај и био у могућности да од различитих аутора поручи неколико пројеката и да потом изабере онај који му највише одговара.¹¹⁷ Архитекти су током треће деценије, задовољавајући прохтеве инвеститора и политичких структура, били далеко од могућности да кроз архитектуру утичу на решавање друштвених питања.¹¹⁸ У изградњи туристичких смештајних објеката ситуација је била нешто другачија. Од најранијих активности на унапређењу туризма говорило се о потреби изградње модерних хотела без којих се нису могле очекивати туристичке посете захтевних страних гостију из развијених европских земаља. Истовремено у таквим наводима није постојало ни јасно разумевање одреднице „модерни хотели“ – колико се овај израз односио на модерно пословање хотела и да ли и колико на модерну архитектуру хотелских објеката?

Стучњаци за туристичка питања су такође често указивали да у знатном броју југословенских хотела постоји неадекватна хотелска услуга и недостатак едукованих хотелских кадрова,¹¹⁹ који су у

¹¹² Љубомир Мицић, „Треба уништити антисоцијалну уметност“, *Зенит*, Год. IV, Бр. 35 (1924), н. н.

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ Иако публикација број 47 из едиције „Библиотека политика и друштво“, београдског издавача „Задруга политика и друштво С.О.Ј.“, нема наведену годину издања, може се претпоставити да потиче из тридесетих година, могуће прве половине, јер је у списку коришћене литературе последња наведена књига Бранка Максимовића „Проблеми урбанизма“ из 1931. године.

¹¹⁵ Иван Здравковић, *op. cit.*, 44.

¹¹⁶ *Ibid.*, 44-45.

¹¹⁷ Zoran Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji* (Doktorska direktacija odbranjena na Odeljenju za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1979), 20.

¹¹⁸ *Ibid.*, 21.

¹¹⁹ Због недостатка стручних хотелијерских школа и мало едукованих стучних кадрова, нарочито током двадесетих година, ресорно министарство је одобравало државне стипендије за Југословене који су били вољни да похађају угледне хотелијерске

запаженим хотелима широм света представљали управо одраз модерног хотелског пословања и стручне услуге прижељкиваног квалитета. Тржишни аспекти у туризму су подстицали тежњу углавном приватних инвеститора и акционарских друштава за изградњом хотела или реконструкцијом постојећих објеката који би и у архитектонском смислу пратили нове стандарде у хотелијерству. Како би задовољили прохтеве захтевних гостију, који су посећујући европска туристичка одређишта осетили квалитет стандардизоване хотелске услуге, и југословенски хотелијери су хотелску организацију, нарочито током четврте деценије, прилагођавали потребама гостију, одлучујући се тако и за модерно архитектонско обликовање којим се постизала рационалност у изградњи и опремању хотела. С обзиром на стално увећање броја туриста који су посећивали Краљевину Југославију било је неопходно постићи рационализацију у изградњи већег броја модерних хотела у којима би се обезбедила стандардизована хотелска услуга својствена новим стандардима¹²⁰ у хотелској понуди, при чему су функционални аспекти и организација хотелских садржаја представљали подједнако важно питање како за хотелијера инвеститора, тако и за архитекту који је хотелске садржаје требало пројектантски да организује према функционалистичким начелима модерне архитектуре.

Заступљеност модерне архитектуре у хотелској изградњи тридесетих година имала је важан економски значај за успон туризма у многим деловима света. Према наводима из „Декларације архитеката сабраних на међународном припремном конгресу за модерну архитектуру“, у швајцарском граду Ла Саразу (La Sarraz) 1928. године, за појам модерне архитектуре била је битна идеја везаности архитектуре за принципе економије, као и то да најсврхисходнија продукција претпоставља рационализацију и стандардизацију архитектуре¹²¹, што се у области туризма показало изразито корисним и опште прихватљивим. Рационализација и стандардизација, како је образложено у Декларацији, утичу на методе рада, тј. концепције у модерној архитектури, као и на грађевинску индустрију кроз грађевинско извођење, при чему би и корисници такве архитектуре требало да прилагоде своје потребе условима новог социјалног живота.¹²² У Југославији су тридесетих година, управо у хотелској архитектури, остварени значајни помаци у профилисању модерне архитектуре, који ће остати препознати не само као примери јединствених модернистичких проседеа, већ и донети хотелске архитектуре која је употпунила визију успона југословенског туризма.

Иако се модерна архитектура у Југославији појавила на архитектонској сцени тек крајем двадесетих година (окупљање архитеката предводника нових идеја, организовање јавних излагања на којима архитекти представљају своје радове, упознавање јавности са принципима савременог градитељства), неколицини истакнутих архитеката, који су прихватили савремена стремљења у архитектури, пројектовање хотела и других објеката туристичке намене (друштвени салони, купалишта, планинарски домови) помогло је у сазревању напредних ставова и разумевању функционалистичких концепција. Потреба за изградњом нових хотела јавила се прво у већим градовима, нарочито у Београду као административном и економском центру монархије, почетком тридесетих година прошлог века с првим знацима привредног опоравка након Велике економске кризе с краја двадесетих година. Због учесталих посета градовима у туристичке или пословне сврхе расла је и потражња за смештајем у градским хотелима и преноћиштима. У новинском чланку београдске „Правде“ из 1938. године, под насловом „Београду је потребно пет великих туристичких хотела“, наводи се да се Београд са својим новоизграђеним хотелима, „који су грађени по најновијим тековинама технике и напретка у хотелској индустрији“, с правом може такмичити и са знатно већим градовима.¹²³ Постојање туризма, као пратиоца модерности, живо одсликава престанак премодерне изолације друштва, иако Београд није био место где су странци

школе у Европи (Беч, Хајделберг, Лозана). Потреба за школованим хотелијерима услед ширења туризма у Југославији утицала је и на отварање првих домаћих хотелијерских школа тридесетих година.

¹²⁰ Актуелни хотелски стандарди су били углавном представљани у стручној хотелијерској периодици.

¹²¹ „Декларација архитеката сабраних на међународном припремном конгресу за модерну архитектуру“, у: Сјејпан Планић, *Треба знати – Прогрес градитељства – Проблеми савремене архитектуре* (Загреб: Наклада Југословенске штампе д.д., 1932), 9-10.

¹²² *Ibid.*, 10.

¹²³ АЈ-38 (Централни бресбиро председништва министарског савета Краљевине Југославије)-555-721: „Београду је потребно пет великих туристичких хотела“, *Правда*, 22. јул 1938.

често долазили из других разлога сем пословних.¹²⁴ Осим градова, стални пораст броја посета су бележила и бањска места, као најпопуларнија туристичка одредишта међу Југословенима, што је последично утицало на изградњу смештајних објеката, међу којима је било и неколико запажених хотела изразито модернистичке архитектуре. У туристичким местима Јадранског приморја активна изградња нових хотела је уследила тек половином тридесетих година.

И поред тога што ће модернистички хотели на Јадрану остати најзначајнији примери архитектуре модернизма између два светска рата, водећи југословенски архитекти модернисти или нису могли доћи до посла на подручју јадранске обале или није било посла који би њима и њиховим идејама био примерен,¹²⁵ и то вероватно из разлога што је питање изградње на Јадрану било уско везано за однос према историјском наслеђу, градитељској традицији Медитерана и природном амбијенту. Радећи на Јадрану архитекти су углавном прихватили послове пројектовања породичних кућа и вила за одмор имућнијег грађанства, док је изградња хотела зависила од инвестиција приватних хотелијера или акционарских друштва. Туризам, који је тек у другој половини тридесетих година добио снажнији развојни замајац, представљао је значајну прилику за модерну архитектуру која је у области туристичке изградње могла лакше да испуни своје циљеве без идеолошких спутавања. Томе су допринеле и нове вредности грађанске класе слободарски манифестоване у домену туризма. Према Премерлу туристичка изградња четврте деценије XX века била је „велика шанса за модерну архитектуру [...]“, иако „модерна архитектура са својим агресивним налетима није баш лако пробијала пут“, те се сама „[...] нашла пред тешко рјешивим питањима и најчешће је била недовољно креативно снажна да их успјешно превлада“.¹²⁶

Стилске и типолошке одлике туристичке архитектуре у Југославији између два светска рата

Архитектонска типологија објеката намењених за смештај гостију и путника, који су углавном подразумевали хотеле, пансионе и свратишта, није била у већој мери заступљена у архитектонској пракси у периоду до Првог светског рата на подручју будуће краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Само су у већим градовима и познатијим туристичким местима грађени хотели чија се архитектура може стилски и уметнички вредновати, док су многобројни пансионски и свратишта за смештај путника или гостију у мањим местима или дуж важнијих саобраћајних путева били грађени као једноставни објекти без значајнијих архитектонских домета и стилских обележја. У уређеним туристичким местима која су била на просторима под Аустроугарском управом, попут летовалишта на Северном Јадрану, Кварнеру и Далмацији, одмаралишта и термалних лечилишта у словенским и загорским местима, хотеле су за ту намену градили често страни архитекти. [Сл. 6] Прве предлоге за обимнију и систематску туристичку изградњу јадранске обале, прожете различитим обликовним и визионарским приступима хотелској архитектури и медитеранском крајолику, дали су аустријски и чешки архитекти, те студенти архитектуре у својим дипломским радовима, који су у типолошким варијаблама туристичке архитектуре препознали могућност за примену нових стилских израза и функционалних решења, али и могућност одступања од историјских узора и строгих начела архитектуре академизма.¹²⁷ [Сл. 7]

¹²⁴ Педа Ј. Марковић, *Београд и Европа 1918-1941* (Београд: Savremena администрација, 1992), 150.

¹²⁵ Tomislav Premerl, „Povijesni pregled turističke arhitekture na Jadranu u 20. stoljeću“, u: Andrija Mutnjaković (ur.), *Identitet Jadranske turističke arhitekture* (Zagreb: HAZU, 2014), 62.

¹²⁶ Tomislav Premerl, „Sudjelovanje arhitekture u razvoju turizma do Drugog svjetskog rata“, *Čovjek i prostor*, Br. 7-8/352-353 (1982), 29.

¹²⁷ Видети у: Stanko Piplović, „Dalmatinski opus arhitekta Alfreda Kellera“, u: R. Trišler, N. Mak (ur.), *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, Br. 5 (1998), 53-62; Darja Radović Mahečić, „Preobrazba Opatije 1882.-1897. – počeci turističke arhitekture“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Br. 26 (2002), 132-148; Nataša Ivančević, „Hoteli“, u: Dujmović Kosovac, Ljubica, Daina Glavočić i dr. (ur.), *Arhitektura historizma u Rijeci 1845.-1900.: arhitektura i urbanizam* (Rijeka: Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002), 306-327; Jasenka Kranjčević, *Alfred Keller (1875.-1945.): arhitektonski projekti na Lošinju i prostoru Hrvatske* (Mali Lošinj: Lošinjski muzej; Zagreb: Institut za turizam, 2013); Jasenka Kranjčević, „Arhitektonski opus Alfreda Kellera na Kvarneru“, *Prostor*, Vol. 21, Br. 1/45 (2013), 158-169; Jasenka Kranjčević, Mirjana Kos, *Češki arhitekti i počeci turizma na hrvatskom Jadranu*, Katalog izložbe (Zagreb: Institut za turizam, Rijeka: Državni arhiv u Rijeci; Veleposlanstvo Republike Češke u Zagrebu, 2015); J. Kranjčević, M. Kos, *Češki arhitekti i počeci turizma na hrvatskom Jadranu*, Katalog izložbe, Ur. T. Goryczka, J. Nemeč (Ostrava: Kabinet architektury, Zagreb: Institut za turizam, 2016); Jasenka Kranjčević, Mirjana Kos, *Fragments prekinutog vremena: neizvedeni projekti turističke arhitekture*, Katalog izložbe (Opatija: Hrvatski muzej turizma, Rijeka: Državni arhiv Rijeka, 2016).



Сл. 6. Хотел *Jadran* и купалиште, Сушак – Ријека. Разгледница из 1920- тих. Извор: колекција аутора



Сл. 7. Франц Баумгартнер (Franz Baumgartner), хотел *Grand – Toplice* на Бледу, 1931. Извор: НБ-ПФ [F1700-021]

У Краљевини Србији се у другој половини XIX и почетком XX века хотелски објекти највише граде у бањским местима и престоници Београд који, захваљујући свом географском положају и првим туристичким активностима, добија више хотела различитог архитектонског квалитета, просторних капацитета и опремљености, груписаних у централном градском рејону. [Сл. 8] Београд је тада имао мало хотелских објеката који су пројектовани и грађени као хотели, а знатно више хотела који су се налазили у објектима адаптираним за ту намену (преправком постојећих зграда или променом намене јавних објеката), што више сведочи о потреби београдске вароши за смештајем и услугом посетилаца,¹²⁸ него о расположивим могућностима инвеститора или хотелијера да прибаве одговарајући архитектонски пројекат за изградњу хотела. Овоме су пре свега допринеле скромне материјалне могућности приватних инвеститора, али и мали прилив страних гостију, због чега нису постојале ни веће потребе за захтевнијим хотелским смештајем европског ранга. Током XIX века у Београду су многи хотели, као европски тип објекта за смештај гостију, саграђени на местима где су раније постојали ханови из отоманског периода, тако да је и код изградње хотела, наводи Дивна Ђурић-Замало у монографији „Хотели и кафане XIX века у Београду“, у периоду урбанистичке трансформације Београда потврђено тада заступљено познато урбанистичко правило да се на месту старе зграде одређене намене сагради нова зграда са истом наменом.¹²⁹



Сл. 8. Никола Несгоровић, хотел *Бристол*, Београд (Карађорђева 50), 1910-1912. Извор: колекција аутора

Архитектуру београдских хотела XIX века обележили су историцистички неостилови и њихове еклектичке мешавине. Стилске обраде фасада су првенствено указивале на стил епохе у којој су хотели били грађени.¹³⁰ Слична архитектонска пракса била је и у Загребу, привлачном трговинском и путничком одредишту, који је већ половином XIX века добио први велики хотел

¹²⁸ Vesna Aleksić, *Turizam u Beogradu*, 32.

¹²⁹ Дивна Ђурић-Замало, *op. cit.*, 162.

¹³⁰ *Ibid.*, 166.

који је за ту намену пројектовао познати загребачки градитељ Фелбингер (Bartol Felbinger).¹³¹ Осим градских центара, репрезентативне хотелске објекте крајем XIX и почетком XX века добијају и водећа туристичка одређишта, у којима се временом повећава број туриста и потреба за смештајним капацитетима. Иако је архитектура историцизма остала заступљена у хотелској архитектури током читаве прве половине XX века, сецесија својом појавом на почетку века постаје широко прихватљив стилски израз у хотелској архитектури, јер на фону наступајућих друштвених и културних активности хотели добијају већу друштвену улогу акцентовану новим уметничким појавама. Сецесија је управо у архитектури и унутрашњем уређењу хотела, лечилишних одмаралишта и друштвених салона имала манифестацију нових приступа који су донели отклон од архитектуре академичарских метода.

Након институционализације туризма у младој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца почетком двадесетих година и по спровођењу низа активности на унапређењу туризма, први резултати на повећању смештајних капацитета били су видљиви тек крајем двадесетих година, када многа туристичка места и градови добијају нове хотеле или су извршене реконструкције или адаптације постојећих хотелских објеката или других објеката у хотелску намену.¹³² Одсуство регулативе у области хотелијерства утицало је на неуједначен приступ, како у изградњи и опремању хотела и угоститељских радњи, тако и у хотелском пословању, што ће бити један од приоритета у унапређењу југословенског хотелијерства током четврте деценије. У предвечерје светске економске кризе стање у хотелијерству се побољшало, па су многа места са туристичким потенцијалима имала хотелске објекте који су били у могућности да гостима пруже мање или више адекватну хотелску услугу. На изградњу хотела су након краће стагнације почетком тридесетих година додатно утицале нове регулаторне мере и различите активности које су биле усмерене развоју туризма. Због већег броја нових хотела и њихове боље опремљености, хотели су добили и шири значај у друштвеном животу неког места, нарочито ако су градске кафане биле смештене у хотелима.

Истовремено и модерна архитектура постаје присутнија у архитектонској пракси и наилази на прихватање инвеститора угоститеља који су своја пословања желели унапредити изградњом хотелских објеката који би били приступачнији гостима. Док се модерна архитектура постепено пробијала међу опусима архитеката, али и при интересима инвеститора, у изградњи хотела је било заступљено више стилских израза присутних у тадашњој архитектонској пракси. Појавом Ар Декоа двадесетих година XX века његове уметничке поетике су дошле до изражаја надамце у архитектури и уређењу ентеријера хотелских објеката. У томе су предњачили амерички хотели чија је елегантна и експресивна декоративност наглашавала нове потребе и стил живота.¹³³ Иако Ар Деко у међуратној хотелској архитектури Југославије није имао запаженију рецепцију, какву су имали историцизам, национални стил и модернизам, кроз неколико реализација и конкурсних радова наишао је на запаженију примену, повезујући архитектуру и обликовање ентеријера (хотел *Milinov* у Загребу, хотел *Majestic* у Београду)¹³⁴. Било је и хотела другачијег архитектонског обликовања који су имали ентеријерско уређење или обраду појединих елемената у стилу Ар Декоа.

У Загребу је 1929. године трговац Светозар Милинов изградио хотел *Milinov*, на месту срушене куће Павла Хаца (Pavle Hatz) на Тргу бана Јосипа Јелачића, према пројекту архитекте Диониса Сунка, сувласника архитектонске фирме „Sunko i Jungmann“. [Сл. 9] Првобитна замисао трговца Милинова, када је септембра 1927. године позвао двојицу загребачких архитеката, Диониса Сунка и Александра Фројденрајха (Aleksander Freudenberg), да израде нацрте за

¹³¹ Хотел *Pruckner* (касније *Royal*), у власништву Матије Прукнера, отворен 1844. године на адреси Илица 44 у Загребу, пројектован је као дугачка интерполирана двоспратна зграда са стилским обележјима класицизма. О историји туризма у Загребу, вид.: Boris Vukonić i suradnici, *Tempus fugit – Povijest turizma Zagreba*.

О опусу градитеља Б. Фелбингер вид. у: Andrej Uchytíl, Melita Čavlović, Mojca Smode Cvitanović, „Interpretacija djela Bartola Felbingera kao mogućnost uspostavljanja škole“, *Prostor*, Vol. 28, Br. 1/59 (2020), 100-115.

¹³² Осврт на најпознатија туристичка места у Краљевини и истакнуте хотелске објекте вид. у: „Banje, hoteli i turizma“, у: *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca* (Ljubljana: Jugoslovensko Novinarsko Udruženje, 1927), 192-194.

¹³³ О Ар Декоу у архитектури и примењеној уметности вид. Patricia Bayer, *Art deco architecture: design, decoration and detail from the twenties and thirties* (London: Thames & Hudson, 1999).

¹³⁴ О Ар Декоу у српској архитектури и његовој примени на хотелским објектима вид. Милан Просен, *Ар деко у српској архитектури* (Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2014).

монументалну палату, подразумевала је изградњу стамбено-пословне зграде у којој би се у нивоу приземља и мезанина налазила радња сопственика.¹³⁵ [Сл. 10] Након што се Милинов одлучио за Сунков пројекат, одустао је и од првобитне замисли да у горњим етажама буду станови, те се уместо њих определио за петоспратни хотелски простор.¹³⁶ Потом је Сунко извршио преправку првобитног решења и то не само у погледу унутрашње организације него и у спољашњој архитектури, и то понајвише у зони од првог до последњег спрата. Хотел је свечано отворен 19. јануара 1930. године, а према писању хотелијерског стручног часописа „Jugoslovenski hotel“ сматрало се да ће нови хотел због свог положаја у граду служити пословном свету, јер се унутрашњост хотела својом удобношћу, укусом и техничком опремљеношћу могла поредити с најмодернијим хотелима Запада.¹³⁷ Истицало се такође да се и код изградње овог хотела показало „шта је у стању да учини приватна иницијатива те човек полетна и напредна духа својим новцем“ и „колико је племенита ствар радити на процват нашег лијепог Загреба“, који је „опет добио један објекат, којим се можемо представити осталом културном свијету као културан и напредан народ“.¹³⁸ Тадашња јавност, међутим, на изградњу овог хотела није гледала с одушевљењем, као што је његово отварање било прихваћено из угла хотелијерске струке. Загребачки „Jutarnji list“ је још за време изградње хотела, током јула 1929. године, с неподозрењем писао о новинама у загребачкој архитектури, осврћући се на хотел *Milinov* у средишту града као непримерен архитектонски израз који банализује уметност грађења и вређа добар грађански укус.¹³⁹



Сл. 9. Оглас овлашћеног архитекта Дионис Сунка за радове на изградњи и уређењу хотела. Извор: *Jugoslovenski hotel*, Вр. 2 (1930), 22.



Сл. 10. Првобитни пројекат Дионис Сунка за трговинску палату у Загребу (1927). Извор: *Novosti* (Zagreb), 1. сiječanja 1928, 6.



Сл. 11. Дионис Сунко, хотел *Milinov*, Загреб. Поглед с Трга бана Јосипа Јелачића, фотографија из 1935. Извор: Колекција Милоша Јуришића

Сункова Ар Деко архитектура хотела је била окарактерисана и као израз берлинске моде која не приличи Загребу,¹⁴⁰ према је хотел у свом целокупном обликовању био тек најјава модернистичке архитектуре *новог грађења*, која ће у Загребу тридесетих година постати знатно заступљенија, представљајући чистија функционалистичка решења зрелог модернизма. Поред експресионистички компоноване структуре објекта, која се завршава торњем са светлећом рекламом на висини од 40 м [Сл. 11], примењено Ар Деко обликовање је било основно обележје хотела, посебно у фасадној обради приземља и мезанина те у опремању и уређењу ентеријера.

¹³⁵ Anonim, „Novogradnja palače Milinov na Jelačićevom trgu. Nova moderna trgovačka radnja i hotela, sa 100 soba“, *Novosti* (Zagreb), 1. siječanja 1928. godine, 6.

¹³⁶ *Ibid.*

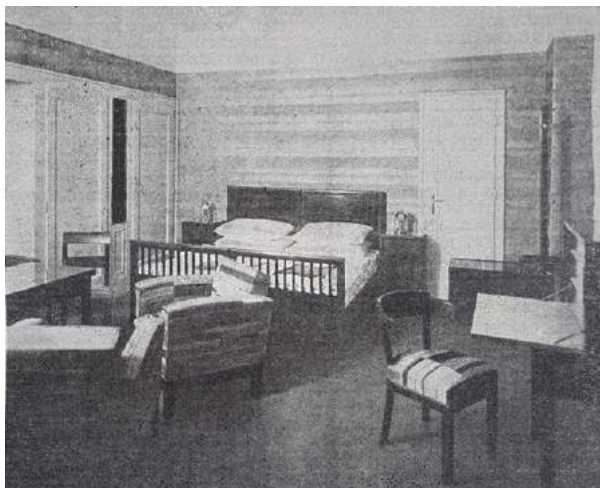
¹³⁷ Anonim, „Otvaranje hotela Milinov“, *Jugoslovenski hotel: stručni organ za hotelijerstvo Jugoslavije*, God. II, Br. 2 (1930), 19.

¹³⁸ *Ibid.*, 20.

¹³⁹ Anonim, „Nova arhitektura na Jelačićevom trgu“, *Jutarnji list*, 28. srpanj 1929, 11.

¹⁴⁰ Anonim, „Osnova arhitekta Sunka. Dvadesetpet osnova Jelačićevog trga i nijedno rješenje“, *Jutarnji list*, 11. siječanj 1930, 8.

[Сл. 12] Архитекта Сунко је такође израдио цртеже ентеријера и намештаја, док је целокупна израда столарије, намештаја и кухиње била поверена тада водећој фирми за унутрашње опремање „Bothe i Ehrmann“ из Загреба. Једна од одлика ентеријера хотела *Milinov* је била употреба различитих врста дрвета по спратовима хотела, што је подразумевало и различит начин обрада дрвета и обликовање појединих комада намештаја и његових елемената. Хотел је тада имао 100 соба и 27 купатила, а оно што га је сврставало међу модерне хотеле тога времена је била савремена техничка и санитарна опрема, попут централног телефонског система, електричних сатова и сигнализације, система за дозивање особља, централног грејања просторија и воде, модерних санитарнија, што је обезбеђивало додатну удобност и хигијену током боравка у овом хотелу.¹⁴¹ [Сл. 13]



Сл. 12. и Сл. 13. Дионис Сунко, хотел *Milinov* у Загребу. Изгледи ентеријера – степениште и велики пословни хол у приземљу. (лево) Извор: *D. Sunko* (Geneva: Meister der Baukunst, 1930), 39; Ентеријер хотелске собе. (десно) Извор: *Jugoslovenski hotel*, Br. 2 (1930), 21.

Потреба за новим хотелима модерне опремљености и одговарајуће услуге била је у то време нарочито присутна у Београду, на чију позицију административног, привредног и културног центра су у годинама након Првог светског рата утицала између осталог и учестала кретања становаништва из свих делова монархије ка главном граду. Поред проширења градских подручја и стамбене изградње за становништво које се трајније настањује у Београду, изградња нових хотелских смештаја у централном градском рејону и у близини железничке станице за све већи број путника и туриста који одседају у престоници почела је двадесетих година и интензивираће се током четврте деценије, када је након проглашења Београда за туристичку дестинацију и услед активне привредне сарадње с иностранством, потврђене кроз организацију привредних изложби, број ноћења био у сталном порасту. Један од нових хотела модерних одлика који је крајем двадесетих година изграђен у Београд био је хотел *Праг* подигнут на углу улица Балканске и Краљице Наталије надамак железничке станице. [Сл. 14] Изградња хотела *Праг* је такође пример приватне иницијативе, београдског адвоката Радимира Милаћевића, чија је намера према писању ондашње штампе била да овај омањи хотел подсећа на мирне и практичне хотеле у великим европским градовима, што је тада за престоничко хотелијерство у успону свакако био значајан помак.¹⁴² Архитекта Ђура Борошић је израдио пројекат хотела на коме је међу првим архитектама у тадашњој конзервативној београдској средини применио извесне утицаје модерног обликовања у хотелској архитектури. Након свега седам месеци од почетка изградње хотел је свечано отворен у недељу 1. децембра 1929. године.

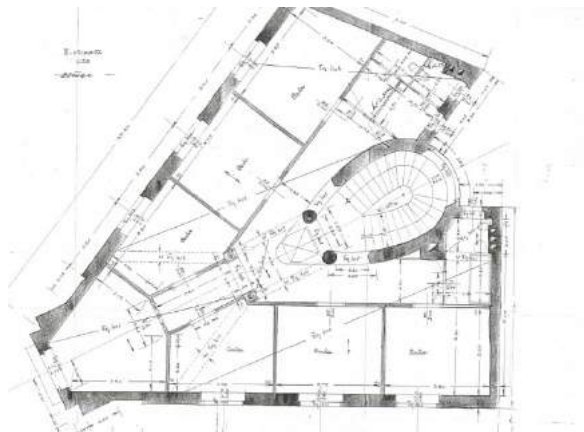
Јавности представљен као миран хотел у центру града с модерним комфором, који због своје уређености подсећа на санаторијум у сред старих београдских улица,¹⁴³ овај хотел је у ствари био

¹⁴¹ О изградњи и отварању хотела, градитељским појединостима, уређењу и опремању ентеријера, као и фирмама и радњама које се учествовале у изградњи, уређењу и опремању хотела, вид. у: Аноним, „Отварање хотела *Milinov*“, 19-23.

¹⁴² Аноним, „Нови Београд – отварање хотела »Праг«, *Време*, Бр. 2852, 2. децембар 1929, 7.

¹⁴³ *Ibid.* [Аутор чланка, објављеног у новинама *Време* поводом отварања хотела, истиче да је архитекта успео да подигне модерну и практичну зграду на којој сви прозори гледају на улицу, где сунце допире у сваку собу и одакле се простире поглед на сремску равницу, Топчидерско брдо и Авалу.]

одраз тренутно расположивих могућности у хотелијерству и залагања београдских архитеката да идеје новог грађења приближе домаћој средини, сами се такође проналазећи у пројектантским усмерењима модерног покрета заступаног кроз тек основану групу архитеката предводника ових идеја у Србији. Иако су у градњи хотела примењени неки од тада најсавременијих материјала и инсталација (армиранобетонске ребрасте таванице, звучна изолација примењена у обради преградних зидова и плафона, лимени кровни покривач, вештачки камен, терацо, централно грејање, топла вода и др),¹⁴⁴ а у научној историографији атрибуиран као објекат с елементима модернизма,¹⁴⁵ београдски хотел *Праг* у архитектонском смислу обједињује више присутних стилских стремљења примењених у организацији основа и хотелских функција, обликовању фасада и избору декоративних елемената (као и код многих других архитектонских реализација међуратног Београда). Симетрична организација угаоних основа приземља и спратова, с централно постављеним потковичастим степеништем у дну [Сл. 15], ослања на доминантне утицаје академизма, заједно са рустичном обрадом приземља и првог спрата, који обликовани наглашеним линијским бордурама указују и на стилска обележја Ар Декоа, посебно видљиве на релефима скулптора Светомира Почека у пољима између прозора другог спрата.¹⁴⁶ Прочишћеност белих фасадних површина трећег и четвртог спрата, настала на трагу архитектонског модернизма, јавља се више у улози заступајућих новина, него у разумевању функционалистичких премиса и пуристичке естетике. Према изворном пројекту хотел је имао педесет соба са заједничким тоалетима и купатилом по спратовима,¹⁴⁷ да би већ 1936. године, вероватно због повећаних туристичких активности у Београду, уследила доградња и проширење додавањем нових шест соба на сваком спрату и дозиђивање хотела петим спратом.



Сл. 14. и Сл. 15. Ђура Борошић, хотел *Праг* у Београду (угао улица Балканске и Краљице Наталије), 1929. Поглед на хотел из Балканске улице. (лево) Извор: МГБ-ЛУ [Ur-8836]; Основа 3. спрата са хотелским собама. Извор: ИАБ [14-30-29]

Осим стилова који су обележили европску архитектуру друге половине XIX и почетка XX века, у југословенској архитектури се двадесетих година јављају стилови којима су евоцирани градитељски принципи и елементи народног градитељства. У Србији и Босни и Херцеговини ће то бити једна од карактеристика међуратне архитектуре и опуса неколицине архитеката који су тиме направили одмак од западних стилских утицаја истичући вредности балканске градитељске традиције. У мањим срединама где је ова традиција била присутнија архитекти посежу за обликовним елементима својственим вернакуларној архитектури. Хотел или други облик свратишта или коначишта добија на тај начин и улогу репрезента културно-историјских карактеристика неког места или средине у туристичке сврхе. Стилско усклађивање нових објеката с околином, дато у виду препорука ондашњих мера за унапређење туризма, требало је у мањим

¹⁴⁴ Симонида Ркаловић, „Хотел *Праг*“, *Наслеђе* (Београд), Бр. 8 (2007), 89.

¹⁴⁵ О хотелу *Праг* вид. у: Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka: arhitektura, arhitekti, pojmovi. Том 1 – Архитектура* (Београд: Београдска књига, 2005), 31, 32; Симонида Ркаловић, „Хотел *Праг*“, 87-94; Вања Панић, *Начела модерне у архитектури јавних објеката у Београду, период 1918–1941*, 301-306; Милан Просен, *op. cit.*, 152, 203-204, 271; Биљана Мишић, *Средњоевропски утицаји на развој београдске архитектуре 1919–1941*, 452-453.

¹⁴⁶ Вид. у: Đurđica Sikimić, *Fasadna skulptura u Beogradu* (Београд: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograd, 1965), 111.

¹⁴⁷ Према техничкој документацији у: ИАБ Фас. XIV-30-1929.

местима туристичких потенцијала да допринесе и привлачењу страних туриста. Утицаји народног градитељства, као и српског националног стила, често манифестовани и кроз употребу традиционалних материјала, били су најчешће заступљени у архитектури планинских домова, али и задужбинских домова и манастирских коначишта.

Примера модерних хотела изграђених у руралној средини у међуратној Југославији готово да није ни било, осим када су одређени туристички потенцијали привлачили туристе да се упуте у такве пределе, до којих често није било ни адекватне путне инфраструктуре. Након посвећења цркве Св. Ђорђа на Опленцу 1930. године, гробног храма владајуће династије Карађорђевић, подигнутог надомак Тополе у сликовитом пејзажу Шумадије, јавила се потреба и за изградњом хотела или свратишта за туристе ходочаснике који су долазили у посету маузолеју и краљевом имању. Половином 1933. године управа Двора је упутила позив неколицини београдских архитеката да узму учешће на конкурс за израду идејног пројекта хотела на опленачком краљевом имању.¹⁴⁸ За реализацију хотела је изабрано идејно решење архитекте Драгомира Тадића, коме је такође била поверена и израда извођачког пројекта и детаља, планова свих инсталација, статичког прорачуна, предмера и предрачуна материјала и радова, као и надзор над извођењем.

Извођење радова на изградњи хотела било је поверено архитекти Ивану Белићу, који је дао најповољнију ценовну понуду и најкраћи рок од деведесет радних дана за завршетак изградње хотела.¹⁴⁹ Према условима конкурса и нацрту програма хотела, који је допунио инжењер Управе Двора архитекта Сергеј Смирнов, предвиђено је да укупна површина хотела буде око хиљаду квадратних метара с изграђеном површином под објектом од четиристо квадрата, док је општим условима конкурса тражено да зграда хотела мора одговарати захтевима модерног хотела, али без сувишног луксуза, у коме ће одседати гости, туристи и делегације у посети краљевом имању.¹⁵⁰ Према архитектонско-обликовним условима конкурса зграда хотела је морала да одговара изгледу сељачке куће на Опленцу и да буде у „стилу кућа дуж Мораве“ с лучним тремом и отворима. [Сл. 16] Уз позив архитектура за учешће на конкурс био је достављен и ситуациони план у размери 1:2.500, с назначеним местом за изградњу хотела, на заравни испод узвишења на коме је подигнута краљева црква, одакле се простиру визуре ка планинама Рудник и Космај, Венчацу, Букуљи и Орашачком вису. Конкурсом је такође било прописано да зграда предњом фасадом мора бити окренута према Тополи, те да може имати приземље и спрат, где би требало предвидети смештајни део хотела, стан закушца, собе за послугу и техничке и сервисне просторије.



Сл. 16. Драгомир Тадић, задужбински дом и хотел на Опленцу, 1933-1934. Извор: колекција аутора

¹⁴⁸ ДЈ-74 (Двор Краљевине Југославије)-382-567: Позив архитектура и инжењерима за учешће на конкурс за израду идејног пројекта хотела на Опленцу. За учешће на конкурс су били позвани архитекти Драгомир Тадић, Николај Краснов, Иван Белић, Светомир Лазић, Василиј Баумгартен и инжењери Здравко Ђурић и Боривоје Угричић. Датирано 1. јун 1933. године – Управа Двора Његовог величанства краља.

¹⁴⁹ ДЈ-74-382-567: Преглед понуда за израду хотела на имању Његовог Величанства Краља. Уговор закључен између Управе Двора и архитекте Ивана Белића из Београда о извођењу радова на подизању хотела на Опленцу, од 3. августа 1933. године.

¹⁵⁰ ДЈ-74-382-567: „Програм конкурса за израду скица хотела на Опленцу“, од 1. јун 1933. године и допуна програма конкурса у делу анализе цене коштања и укупне површине и кубатуре зграде хотела, датирано 30. мај 1933. године.

С обзиром на предвиђени капацитет и специфичност хотела, конкурсним условима је ипак тражен сложенији програм и просторна организација, који су подразумевали неколико функционалних целина у оквиру хотелског објекта. Према задатом програму зграда хотела је морала да има у смештајном делу четири једнокреветне собе са два купатила, један апартман са салоном, спаваћом собом и купатилом и два апартмана са спаваћом собом са купатилом и заједничким салоном, док су од главних хотелских просторија биле предвиђене читаоница и трпезарија, око којих је према датом опису требало планирати широку покривену терасу која би служила као продужење трпезарије за ручкове и вечере у случају неповољних временских услова.¹⁵¹ Иако је зграда хотела на Опленцу била омањег смештајног капацитета, наручилац је захтевао функционалну хотелску организацију с различитим сервисним просторијама, својственим напреднијем и модернијем хотелијерству, које у то време нису имали ни већи и прометнији хотели. Ове сервисне просторије су обухватале вестибил, портирску собу, собу за пртљаг, собу за телефон и гардеробу, кухињу са оставом и магацином, просторију за прање посуђа, оставу за посуђе, хладњачу, подрум за вино и зимницу, вешерницу, перионицу, просторију за сушење и пеглање хотелског текстила и гардеробе, тоалете, собе за хотелску послугу, магацин веша и радни простор при хотелским собама (*office*), као и техничке просторије попут котларнице централног грејања (снабдевање електричном енергијом је планирано преко дворске централе), складишта за угаљ и дрво. У засебном делу хотела је према програмском обухвату тражен и стан закупца са све собе, предсобљем, тоалетом, кухињом и оставом, а у кухињском блоку трпезарија за послугу и шофере са засебним улазом.

Отварање хотела на краљевом имању, названог и задужбински дом, за који је сам краљ Александар I Карађорђевић, приликом свечаности полагања темеља, рекао да се подиже за „склониште свима онима који долазе да се поклоне сенима неумрлих твораца наше велике Отаџбине“ и краљевске задужбине,¹⁵² приређено на празник Духова у мају 1934. године у јавности је било пропраћено као „лепа принова у туризму“ која уједно „сведочи о све снажнијем напретку и културном преображају Шумадије“.¹⁵³ Представљен као удобан и отмен смештај, хотел на Опленцу је био архитектонски *hommage* шумадијској кући народске архитектуре, на коме су примењени карактеристични архитектонски мотиви традиционалне куће: четвероводни кров са стилизованим оцацима и бацама, наткривени трем с лучним аркадама и дрвеним конструктивним елементима и рустична камена обрада (сокла) постаментa. У унутрашњем уређењу хотела естетски је доминирало дрво, нарочито дрво ораховине од којег су биле израђене трпезарија и читаоница. Доприносећи промоцији туризма у руралним пределима овакав хотел, као пригодно место за одмор београдских излетника, представљао је новину у југословенском хотелијерству.

Исте године (1933) када је иницирана изградња хотела на Опленцу, отворен је хотел *Палас* у Бањалуци, средишту Врбаске бановине, изведен према пројекту архитектке Диониса Сунка, чије је искуство у пројектовању загребачких хотела допринело да овај бањалучки хотел буде модерно функционалан објекат јединственог архитектонског обликовања међу новим југословенским хотелима. [Сл. 17] У улози финансијера у изградњи хотела учествовало је и вакуфско поверенство бањалучке исламске заједнице које је за изградњу новог хотелског објекта у центру града уступило земљиште на коме се до 1931. године налазила џамија *Сијамија* (Шехова џамија, изг. 1580.) порушена ради недостатка џемата.¹⁵⁴ Поред низа репрезентативних здања административне, културне и привредне намене, изграђених током тридесетих година прошлог века у ужој градској језгри Бањалуке,¹⁵⁵ хотел *Палас*, смештен на главном булевару преко пута градског парка, био је пример атрактивног хотелског објекта модерне опремљености у коме су одседали путници и туристи који су посећивали тај део Босанске Крајине, док су Бањалучани могли да користе хотелске садржаје за различите друштвене активности. Сваки нови хотел отворен у то време на

¹⁵¹ АЈ-74-382-567: „Програм конкурса за израду скица хотела на Опленцу“, од 1. јун 1933. године.

¹⁵² АЈ-74-382-567: Краљева споменица поводом полагања темеља за изградњу хотела на Опленцу, датирано „лета Господњег 1933. месеца септембра“.

¹⁵³ АЈ-38-558-725: Исечак новинског чланка „Задужбински дом цркве Св. Ђорђа на Опленцу“, од 31. мај 1934. године.

¹⁵⁴ Алија Вјетић, „Banja Luka pod turskom vladavinom – arhitektura i teritorijalni razvitak grada u XVI i XVII veku“, у: Šefik Bešliagić (ur.), *Naše starine: godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Књ. I (1953), 110.

¹⁵⁵ О архитектури јавних објеката у Бањалуци вид.: Синиша Р. Видаковић, *Архитектура јавних објеката у Бањалуци (1918-1941)* (Бањалука: Академија уметности РС, 2006).

подручју Босне и Херцеговине био је значајан за привредни и туристички развој овог недовољно развијеног дела Југославије. За изградњу и опремање хотела од око 2000 квадратних метара било је издвојено 12 милиона динара, што указује да су се тридесетих година повећала улагања у нове хотелске капацитете, чија су архитектонска решења организационо и просторно неретко била прилагођенија условима и потребама тадашњег хотелијерства, него што су имала доследнију примену архитектонског модернизма.



Сл. 17. Дионис Сунко, хотел *Палас* у Бања Луци, 1932-1933.
Извор: колекција аутора

У архитектури двоспратне зграде хотела с две фронталне фасаде примењен је низ оријенталних обликовних мотива карактеристичних за босанску исламску архитектуру. Повезујући архитектуру хотела са старом џамијом, која се претходно налазила на тој локацији, архитекта је у средишту четвороводног крова, који покрива средишњи троспратни волумен у саставу главне уличне фасаде, поставио омањи дрвени минарет са купастим завршетком и шиљком. Осим овог архитектонског акцента, оријентални детаљи су примењени и у рамовској профилацији позорских отвора која се истиче на модернизованим фасадним површинама горњих етажа, док отворе на угаоном делу приземља зграде надвисују сараценски лукови између којих су стубови обрађени стакленим мозаиком оријенталне декорације.¹⁵⁶ У приземљу хотела је према пројекту било смештено осам трговина, пет аутомобилских гаража, амфитеатрални тон-биоскоп са 400 места, кафана и ресторан с оријентацијом на зимску башту, чији се кров за време лепих дана може отворити помоћу система покретних точкава.¹⁵⁷ Смештајни део хотела је располагао са 60 модерно опремљених соба од којих је већина имала засебно купатило. У хотелу се за потребе грађанства налазило и јавно купатило са десет кадних купки, што се у то време с хигијенског становишта истицало као додатна вредност, док је хотел тиме и функционално добио одлике оријенталне архитектуре. Из писања штампе поводом скорог завршетка радова на изградњи хотела сазнаје се да је радове изводио инжењер Марин Безић из Загреба.

Појачане активности на унапређењу туризма током четврте деценије XX века су допринеле учесталијој изградњи нових хотела, посебно у местима у којима се повећавао број посета домаћих и страних туриста. Такве прилике су дале могућност приватним инвеститорима за сигурнија улагања у модерно хотелијерство и у оним срединама које су и званично добиле обележје туристичког места. У то време, поред већих градова, у којима хотелски капацитети нису служили само туристима, и бањских места, која су због својих лечилишних својстава стално привлачила посетиоце, и пространа јадранска обала од Сушака до Улциња постаје све атрактивнија за домаће туристе, али су недостатак смештајних капацитета и недовољна уређеност многих приморских места успоравали туристичку експанзију. Мањак одговарајућих хотела на Приморју био је основни

¹⁵⁶ Осврт на архитектуру бањалучког хотела *Палас* дат у: Jelena Savić, „Architectural Scene of Banja Luka and Croatian Authors: Modernisation of a Small Town“, *Prostor*, Vol. 20, Br. 2/44 (2012), 407.

¹⁵⁷ AJ-38-558-721: Anonim, „Novi hotel u Banjaluci“, *Novosti (Zagreb)*, 19. travanj 1932. godine.

разлог да се подстиче њихова изградња и да се обезбеде повољни услови за приватне хотелијере који би улагали у туризам.¹⁵⁸

Различитост архитектуре нових хотелских објеката грађених у Краљевини Југославији током тридесетих година XX века показује уједно и различите погледе инвеститора и хотелијера на савремени туризам. Међу њима је било оних који су кроз опредељену хотелску архитектуру исказивали склоност савременој визији туризма оријентисаног активностима модерног туристе, али и оних који су остали привржени носталгичним представама туризма манифестованим у стилској архитектури „удобних“ и „отмених“ хотела. Инвеститори и власници хотела, од којих нису сви били и вични хотелијери, оријентисани традиционалној хотелској организацији и пословању опредељивали су се за класичније уређење својих хотела, одбацујући савременија и иновативнија решења. Хотелску архитектуру на Приморју су све до појаве архитектонског модернизма тридесетих година обележили утицаји историцистичких неостилова, а посебно су била заступљена комбинована стилска обележја класичног архитектонског вокабулара и романтизованих мотива, најчешће стилске обраде карактеристичне за медитеранску градитељску традицију.

Премда је до данас сачуван мањи број хотела из тог периода, нарочито оних који су задржали исту намену, како због ратних разарања током Другог светског рата и пренамена које су уследиле после рата, тако и због неодговарајућих просторних и функционалних услова за касније туристичке потребе, доступни извори из тог времена (информативни прегледи југословенских хотела у туристичкој периодици и промотивним материјалима) указују да је током четврте деценије било знатно више новоизграђених и реконструисаних хотелских објеката стилске архитектуре, него што је било хотела који су пројектовани и грађени под утицајем модерног покрета. Такве хотеле, посебно мање и нижег ранга, могли су осим архитектата до 1938. године да пројектују и грађевински инжењери или су уз извесне модификације коришћени постојећи пројекти, од којих су поједини били и својеврсни типски пројекти. Оваква пракса ће се касније усталити појавом већих хотелских ланаца који ће и у архитектонском погледу донети међународну препознатљивост.

Центри свих већих вароши и градова су махом имали хотеле који су поред смештајне намене коришћени за различите друштвене активности. Тако је у центру Приштине, која је 1933. године добила статус града, крајем двадесетих година (1927-1928) за приштинског трговца Зафира Јоргића изграђен хотел *Nacional* према пројекту архитектке Андрије Крамера.¹⁵⁹ [Сл. 18] Архитектура хотела припада токовима академизма са романтичарским стилским елементима. Зграда хотела је изведена као слободностојећа грађевина са два косо постављена крила која повезује полукружна угаона кула а има приземље, спрат и мансарда на западном крилу. Иако је таква форма зграде више карактеристична за блоковску урбанистичку структуру, габарит и висина хотела су према тадашњим регулационим условима Приштине били усклађени са окружењем. Јоргић је хотел по отварању издао у закуп а убрзо је постао стециште друштвеног живота Приштеваца. У хотелу су организовани балови, забаве и еснафске славе, а одржавани су и уметнички наступи и позоришне представе. На предњим фасадама је наглашена хоризонтална подела и истакнута виша зона приземља на којој се нижу већи лучно завршени застакљени отвори угоститељског дела хотела и локала. Између отвора на угаоној кули налазе се пиластри са јонским капителима.

Током двадесетих година прошлог века у Бањи Ковиљачи,¹⁶⁰ једној од најстаријих бања у Србији у којој се од краја XIX века развија лечилишни туризам, изграђено је више смештајно-угоститељских објеката чија архитектура припада токовима историцистичког и националног стилског усмерења. Смештена уз реку Дрину, Бања Ковиљача или Смордан бања, како се

¹⁵⁸ Оцену стања југословенског туризма и хотелијерства из 1930. године вид. у: Anonim, „Promet stranaca i gradnja hotela“, *Jugoslavenski hotel*, God. II, Br. 13/14 (1930), 195.

¹⁵⁹ Aleksandar Kadijević, „Newer Architecture – from Modernization and Destruction to Disorted Representation“, у: Miodrag Marković, Dragan Vojvodić (eds.), *Artistic Heritage of the Serbian People in Kosovo and Metohija: history, identity, vulnerability, protection* (Belgrade: SASA, 2017), 344-345.

¹⁶⁰ О историјату Бање Ковиљаче, њеним лековитим својствима и туристичком значају вид. у: *Бања Ковиљача* (Шабац: Нова штампарија Грданичког, 1908); Сима Ст. Петровић, *Бања Ковиљача: њена околнина и њена лековитост* (Београд: „Скерлић“, 1934?); Владимир Вуловић, *Краљевска Бања Ковиљача: кроз историју и сјај* (Лозница: Библиотека Вуковог завичаја; Бања Ковиљача: В. Вуловић, 2013).

првобитно звала због непријатног мириса који је настајао од сумпоровите воде и блата, почела је да се развија у туристичке сврхе закључивањем уговора о њеној експлоатацији 1902. године.¹⁶¹ Одмах потом се приступило њеном урбанистичком уређењу и изградњи потребних објеката за пријем гостију и пружање лечилишних услуга. За термалне изворе Бање Ковиљаче знали су још стари Римљани а од XVI века користили су их и Турци. До почетка тридесетих година у Бањи Ковиљачи су изграђени сви значајни објекти намењени управи бање, смештају туриста, њиховом лечењу и забави. Изградња свих главних објеката се одвијала према утврђеном плану што је значајно допринело њеној просторној и архитектонској заокружености. Средишњи простор бање је одређен за пространи парк са радијалном мрежом стаза између којих су зелене алеје а у средишту базен са водоскоком. У осовинама парка су изграђена репрезентативни бањски објекти (зграда Управе бање, Сумпорно купатило Краљ Петар I, хотел Подриње и виле за смештај у позадини) и започета изградња Курсалона. Реализацију парка и главних објеката су до почетка балканских ратова спровели архитекти Министарства грађевина – Владимир М. Поповић и Драгутин Маслаћ.¹⁶² Ови репрезентативни бањски објекти, пројектовани у стилу академизма и позног историцизма са скромнијом стилском пластиком, задовољавали су функционалне захтеве бањског лечилишта. Бања Ковиљача је током Првог светског рата коришћена у друге намене од стране аустроугарске војске, претрпела је општећења и била прилично запуштена.¹⁶³ Након рата је уследила обнова.

Настојања да се подстакне развој туризма и појача његова привредна улога довела су до нове фазе уређења бање, када је у периоду од 1919. до 1932. године изграђено неколико хотелских објеката, Бањска дворана (курсалон са позоришном двораном), Блатно купатило, Дечји санаторијум, више приватних вила за одмор и изнајмљивање соба, неколико чесми, отворено блатиште, преуређен базен у старом Сумпорном купатилу, уређен тениски терен и просечен пут до Дрине где је формирано купалиште на обали.¹⁶⁴ Допринос архитектонском уобличавању Бање двадесетих година, изградњом нових и реконструкцијом постојећих објеката, дао је архитекта Милан Минић, тада такође службеник у Министарству грађевина, који се са породицом привремено преселио у Бању јер у Београду није имао стан.¹⁶⁵ Ослањајући се на првобитне замисли и спроведено уређење централног парка, Минић је учествовао у његовом проширењу и регулацији, изградивши хотеле Херцеговина и Далмација у осаму парка, између којих је формирана пространа тераса на стубовима у висини првог спрата са музичким павиљоном у средини.¹⁶⁶ [Сл. 19] Испод терасе, у нивоу високог приземља хотела, смештене су различите продајне радње. Оба хотела имају приземље, два спрата и мансарду са смештајним јединицама оријентисаним према парку и шуми. Хотели су поред соба са једним и два кревета имали и луксузније апартмане. У архитектури ових хотелских објеката превладавају фолклористички елементи примењени на класично компоноване грађевине. Наспрам хотела на северној страни парка, довршен је Курсалон или Бањска дворана, намењена друштвеном животу посетилаца, чија је изградња започета пре Првог светског рата. У довршењу Курсалона и уређењу његовог ентеријера су учествовали архитекти Министарства грађевина, Јованка Бочић Катеринић, Милан Минић и Николај Краснов, дајући свој лични допринос архитектонском уобличењу ове репрезентативне палате карактеристичном по мешавини елемената различитих стилова, од ренесансе до сецесије.¹⁶⁷ Зграда Курсалона је слободностојећа грађевина, уклопљена у регулацију парка, разуђене основе и композиције коју чини масивнији средишњи корпус и нижи анекси са тремовима између којих су смештени полигонални торњихи. Решена кроз неколико нивоа и галерија палата за забаву је имала песковит терасу, пивницу, салоне за билијар, шах и картање,

¹⁶¹ Сима Ст. Петровић, *Бања Ковиљача...*, 52, 144.

¹⁶² Гордана Митровић, *Градитељство бања Србије – 19. и прва половина 20. века* (Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2015), 148.

¹⁶³ Сима Ст. Петровић, *Бања Ковиљача...*, 55.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 56.

¹⁶⁵ О учешћу архитекта Милана Минића у обнови и изградњи Бање Ковиљаче вид. у: Александар Кадљевић, Срђан Марковић, *Милан Минић – архитект и сликар* (Пријепоље: Музеј у Пријепољу, 2003), 34-38; Александар Кадљевић, „Рад архитекте Милана Минића у Бањи Ковиљачи“, у: Лазар Милишић (ур.), *Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије*, II стручни скуп Сокобања, 13-15. јун 1996. (Београд: Стална конференција градова и општина Југославије, 1996), 89-92.

¹⁶⁶ Сима Ст. Петровић, *Бања Ковиљача...*, 53, 146-147; Александар Кадљевић, Срђан Марковић, *Милан Минић...*, 34, 35.

¹⁶⁷ Александар Кадљевић, Срђан Марковић, *Милан Минић...*, 36-38; Гордана Митровић, *Градитељство бања Србије...*, 151.

читаоницу, салоне за господу и даме, музички салон, кафану са терасом у приземљу, фоаје и позоришну салу на првом спрату са просторијама за извођаче.¹⁶⁸ Урбанистичко уређење и изградња Бање Ковиљаче током прве три деценије XX века сведоче о европским утицајима на бањску архитектуру српске средине, заступљеним кроз мешавину историцистичких узора који су комбиновани са националним стилским карактеристика, док је успон модернизма током четврте деценије донео савременије приступе у пројектовању хотелских објеката, купатила и вила.



Сл. 18. Андрија Крамер, хотел *Nacional* у Приштини, 1927-1928. Извор: колекција аутора



Сл. 19. Милан Минић, хотели *Херцеговина* и *Далмација*, Бања Ковиљача, 192-1922. Извор: колекција аутора

Пример историцизма у хотелској међуратној архитектури, произашао из иностраних узора, представља хотел *Змајевац* (незваничан назив потекао од народа), изграђен 1927. године у Бањи Врућици покрај Теслића у тадашњој Врбаској бановини (Босна и Херцеговина), која је била једна од новије уређених бања у Југославији.¹⁶⁹ [Сл. 20] Увиђајући потенцијал Бање Врућице,¹⁷⁰ чији лековити извори су били познати и римском писцу Плинију Млађем, инжењер Симо Крстић, шумарски предузетник из Србије, откупио је 1919. године изворе ове бање од Хамдибега Дјановића.¹⁷¹ Спроведена истраживања термалних извора и обављене лабораторијске анализе воде у Баден-Бадену од стране немачких стручњака у првој половини двадесетих година потврдили су лековита својства бање, као и њен туристички потенцијал, након чега се 1925. године приступило изградњи потребних објеката за бањске третмане (изграђено је главно купатило са два базена и четрнаест када и тзв. „мала сељачка бања“ са кабинама у непосредној близини) и смештај гостију (истовремено са градњом купатила се припремао и пројекат хотела). За пројекат хотела, вероватно на препоруку немачких стручњака који су вршили хемијску анализу бањске воде, био је ангажован немачки архитектонски биро „Scherzinger und Härke Architekten“ (*Архитекти Шерцингер и Харке*) из Баден-Бадена.¹⁷² Архитектонско решење хотела у духу француског неокласицизма блиско је пројектима које су „Архитекти Шерцингер и Харке“ радили за виле и палате у том познатом немачком одмаралишту. Доступна техничка документација¹⁷³ указује на то да је идејно решење немачких архитеката у форми главног пројекта у размери 1:100 припремио архитекта Душан Бабић (потписом оверио пројекат) у Сарајеву током 1926. године а пре његовог доласка у Београд наредне године. [Сл. 21] Радове на изградњи овог објекта је извело грађевинско предузеће „Till“ и „Šimić“ из Славонског Брода. Хотел, који је запаљен у бомбардовању 1943. године а касније и срушен, имао је сутерен (у коме се налазила кухиња, остава, подрум за вино, просторије за особље, благајна, пет соба са бањским кадама, тоалети и котловница), приземље (где се налазила

¹⁶⁸ Сима Ст. Петровић, *op. cit.*, 150.

¹⁶⁹ М., „Бања „Врућица“ у Теслићу – њена велика лековитост и њене недаће“, *Политика*, 18. јул 1930, 8.

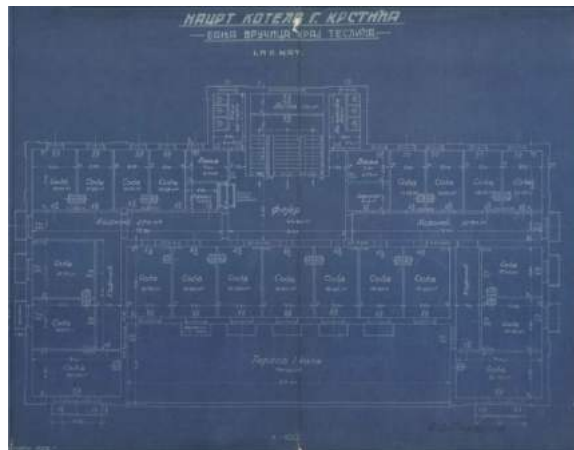
¹⁷⁰ О историјату развоја Бање Врућице код Теслића вид. у: Војан Стојнић, *Banja Vrućica: Vijek u službi zdravlja* (Banja Vrućica: Zdravstveno-turistički centar „Banja Vrućica“ a.d.; Banja Luka: Arhiv Republike Srpske, 2019).

¹⁷¹ Архив Вање Врућице (А-БВ): Јосо Симић, Милојко Мајсторовић, *Istorijat i razvoj Banje Vrućice*, Teslić 1973. (необјављен рукопис), 2-13. Овај рукопис је написан на основу личних познавања историје Бање Врућице, релевантне литературе и архивских извора, као и ауторових властитих искустава.

¹⁷² Јосо Симић, Милојко Мајсторовић, *op. cit.*, 10. У рукопису се грешком наводи да је пројекат хотела израдио архитекта Scherzinger Härke, јер аутори вероватно нису знали да се не ради о имену архитекте него о имену архитектонског уреда *Scherzinger und Härke Architekten* који су 1907. године у Баден-Бадену основали архитекти Ханс Шерцингер (Hans Scherzinger) и Паул Харке (Paul Härke).

¹⁷³ А-БВ: Пројекат хотела: блаупринт цртежи основа подрума, приземља, 1. и 2. спрата и мансарде, попречни пресек и изглед главне фасаде, датирано „Сарајево у новембру 1926. г.“

ресторанска сала, кафана, точионица пића, читаоница, остава, тоалети, пет соба и собе за особље), два спрата и поткровље са 65 гостињских соба и 120 кревета. Хотел у Бањи Врућици, по угледу на хотеле у познатој немачкој бањској регији, био је архитектонски конципиран као палата са два истурена бочна ризалита, средишњом терасом која формира улазни трем и мансардним кровом са профилисаним обрадом прозорских отвора. Декоративност архитектуре хотела су пружали и стилизовани балкони са балустрадама на предњој и бочним фасадама. Испред хотела је био уређен приступни плато са степеништем које је водило до бањског купатила.



Сл. 20. и Сл. 21. Архитекти Шерцингер и Харке, хотел *Змајевац*, Бања Врућица, 1927. Поглед на главну фасаду хотела – разгледница из 1930-тих. (лево) Извор: НБ-ПФ [Rg 516-1]; Типска основа 1, 2 и 3. спрата. Пројекат за потребе извођења оверно арх. Душан Бабић. (десно) Извор: Архив Бање Врућице

Хотел *Авала* на Авали поред Београда, чију изградњу је иницирао краљ Александар I Карађорђевић у склопу планова за уређење споменичког комплекса, реализован је у периоду од 1928. до 1931. године према замисли руског архитекта Виктора Лукомског.¹⁷⁴ [Сл. 22] Изградњу Државног хотела који представља јединствен пример хотелске архитектуре у међуратној Југославији спровело је Министарства шумарства и водопривреде. Уз присуство представника државних органа и локалних управа, хотел је освећен и свечано отворен 30. јула 1931. године.¹⁷⁵ У дневној штампи је описан као „монументална грађевина“ која спада у ред најлепших у Београду и његовој околини. Истакнуто је и модерно уређење хотела и ресторана који ће излетницима пружати могућност одмора на врху Авале са погледом на Београд, Дунав, Саву и банатску равницу.¹⁷⁶ Смештен на платоу у подножју споменика Незнаком јунаку, хотел се састоји од високог двоспратног улазног блока и нижих, широко развијених анекса који се степенасто пружају низ авалску падину, чија романтичарски разиграна, динамична композиција волумена плени отвореношћу контура, ренесансним третманом облика и суптилно распоређеном сведеном српско-византијском декорацијом (венци, стубови, капители са представама шумских божанстава, архиволте, лукови, конзолише), док се елементи националног стила огледају и у доминацији лучних тремова и отвора.¹⁷⁷ У стилској обради је постигнута синтеза композиције и архитектонске пластике националног ар декоа.¹⁷⁸ Архитекта Лукомски је вешто искористио предности терена, постижући да се архитектонски и амбијентални квалитет објекта, попут барокних палата, не изражава само у корпусу грађевине, већ у целокупном интегрисаном решењу партера, каскадних тераса и вртова, степеништа и тремова који доприносе монументалности композиције. У

¹⁷⁴ О архитектури хотела *Авала* на Авали вид. у: Александар Кадријевић, *Један век тражења националног стила...*, 149-150; Александар Кадријевић, „Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског“, *Годишњак града Београда*, Књ. XLV-XLVI (1998-1999), 121-122; Бранко Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости* (Београд: Драганић, 2003), 355; Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo i arhitekturi 1904-1941*, 215-221; Милан Просен, *op. cit.*, 140, 481-483; Валентина Станојевић, „Рад архитекте Виктора Лукомског у Краљевини СХС/Југославији (1884-1947)“, *Наслеђе*, Бр. 21 (2020), 42-43.

¹⁷⁵ „Отварање хотела и ресторације „Авала“ на Авали“, *Време* 2. август 1931, 8; „Отварање авалског хотела“, *Политика*, 1. август 1931, 5.

¹⁷⁶ „Отварање хотела и ресторације „Авала“ на Авали“, 8.

¹⁷⁷ *Одлука о утврђивању хотела „Авала“ у Београду за споменик културе*, „Службени гласник РС“, број 73/07, од 3. августа 2007. године, 15.

¹⁷⁸ Милан Просен, *op. cit.*, 481.

организацији је заступљена симетрична подела приземља где су уз улазни фоаје, гардеробу и офис груписани угоститељски садржаји (салон и три ресторанске сале), док су на првом и повученом другом спрату смештене четири собе и два апартмана са помоћним просторијама. Архитектура овог хотела се може означити и као модернизовани академизам, јер су на строго симетричну академску форму, хијерархијски распоређених основних волумена, примењени равни кровови, уједначена обрада зидних равни без орнамената и правилни правоугаони прозорски отвори, који и поред низа коришћених градитељских мотива из српског средњовековног вокабулара овом објекту дају савременији ликовни израз (нарочито ако се објекат сагледава из ужих кадрова). Иако саздан на мешавини историјских узора и традиционалних решења, без израженијих ауторских домета, хотел на Авали је значајно остварење хотелске архитектуре с краја двадесетих година које је унапредило хотелску понуду југословенске престонице. Синтезу академских архитектонских принципа и модернизоване фолклористике националног стила прожетог сведеношћу умереног модернизма остварио је архитекта Милан Минић¹⁷⁹ у архитектури хотела *Зелени венац* у Шапцу који је пројектован крајем двадесетих година а изведен између 1931. и 1935. године.¹⁸⁰ [Сл. 23]



Сл. 22. Виктор Лукомски, хотел *Авала* на Авали покрај Београда, 1931. Авио снимак – разгледница из 1930-тих. Извор: колекција аутора



Сл. 23. Милан Минић, хотел *Зелени венац* у Шапцу, пројекат с краја 1920-тих, реализација између 1931. и 1935. Поглед на главне уличне фасаде. Извор: колекција аутора

Често разматрана проблематика у југословенском хотелијерству између два светска рата и једно од основних струковних питања било је питање стандардизације појединих хотелских програма, од којих су многи били условљени архитектонским одликама. Осим заступљених смештајних типова (хотели, пансиони, свратипшта или коначишта) који су се првенствено издвајали по смештајном капацитету и минималним условима опремљености, а што је одређивало и њихову основну намену и карактер смештајне функције, у архитектонској пракси (нарочито у архитектури хотелских објеката) није постојала израженија типолошка подељеност у односу на преовлађујућу туристичку намену. Тек ће у периоду после Другог светског рата, услед масовнијег развоја туризма и појаве нових туристичких облика, доћи и до типолошког раслојавања архитектуре туристичких објеката. Архитектонске појединости (обликовне и функционалне) по којима су се тридесетих година разликовали хотелски објекти у градовима, бањама, приморју или на планинама произашле су из основне архитектонске концепције и нису биле део типолошке карактеризације.

Један од основних предуслова за унапређење хотелијерства и постизање стандардизације у радњама угоститељске намене било је доношење прописа који су имали за циљ да на јединствен начин у целој земљи омогуће уједначен развој привредних делатности, међу којима је угоститељство, како се истицало, представљало значајну грану националне привреде, захтевајући њено осавремењавање по угледу на развијене земље Европе. Крајем 1931. године усвојен је Закон

¹⁷⁹ О животу и делу архитектке Милана Минића вид. у: Александар Кадјевић, „Београдски опус архитектке Милана Минића (1889-1961)“, *Годишњак града Београда*, Књ. XLIII (1996), 123-152; Александар Кадјевић, Срђан Марковић, *Милан Минић – архитект и сликар*, 72-77.

¹⁸⁰ О изградњи Минићевог хотела *Зелени венац* у Шапцу, од 1931. до 1935. године, чију архитектуру карактеришу утицаји фолклоризма и националног стила, вид. у: А. Кадјевић, С. Марковић, *оп. cit.*, 69-72.

о радњама или Обртни закон,¹⁸¹ који је припремило Министарство трговине и индустрије, надлежно и за област туризма. Овај пропис је према наводима у хотелијерској периодици заменио дотадашње разноврсно законодавство¹⁸² и уклонио правне препреке за унапређење привреде.¹⁸³ Иако хотелијерима нису била испуњена сва очекивања у погледу ширег законског обухвата угоститељске делатности, Законом о радњама, у оквиру одредби о угоститељским радњама, биле су утврђене строжије мере с циљем да се унапреди и заштити туризам као извор националних прихода. Закон је такође увео једнообразне типове угоститељских радњи с једнаким називима у целој земљи.¹⁸⁴ Хотелијерство је према овом закону припало угоститељској делатности за чије обављање је била потребна дозвола управне власти. Према неким оценама био је то један од најмодернијих закона у Европи којим је створена нова основа за организовање привредних делатности.¹⁸⁵

Како би се одредиле опште типолошке карактеристике угоститељских радњи, а тиме и њихове међусобне разлике, у закону су према утврђеној подели биле дате и дефиниције по којима је хотел представљао „радњу са најмање 15 гостињских соба, које се издају са намештајем и уређењем нарочитог комфора, а број стручне послуге је сразмеран броју соба“, свратишта или коначишта је закон третирао као „радње у којима се издају гостинске собе са намештајем и уређењем једноставнијег комфора“, док су пансион¹⁸⁶ били „радње у којима се издају собе са намештајем и услугом, те јелом и пићем само сталним гостима на извесно време“.¹⁸⁷ Разлика у односу на претходну правну праксу се огледала у томе што је Законом о радњама било прописано да су хотели, да би носили назив *хотел*, морали имати најмање 15 соба, а пре тога број соба за тај назив није био одређен, па су постојали хотели и са само две до три собе. На конференцији Хотелијерског савеза, одржаној у Дубровнику половином децембра 1931. године, донета је резолуција којом је било омогућено спајање функција хотела, ресторана, кафана и бифеа, пошто је Закон о радњама предвиђао да се обављање хотелијерске делатности може спојити само са радом ресторана или кафана.

Намера хотелијера је била да се омогући пружање јединствених хотелских услуга у једном објекту, што је последично утицало и на архитектонску организацију унутрашњег простора хотела, имајући у виду да су већи хотели због правног ограничења морали имати одвојене радње са сродним функцијама које су по свом карактеру у ствари представљале део једне функционалне целине. С обзиром на могућност спајања хотела са рестораном, а како ресторан обухвата и послове бифеа, било је одлучено да се хотел може спојити и са рестораном и са бифеом, који обухвата ужи део услуге у односу на ресторан, док је кафана по начину услуге (служе се кафа, чај, млеко, хладна јела и послатице) била изједначена са рестораном.¹⁸⁸ На тај начин је било омогућено да хотели, којима је дозвољено да организују и рад ресторана, могу у својој функционалној организацији имати и одвојене просторије за бифе, кафану и ресторан, уз

¹⁸¹ *Zakon o radnjama*, Službene novine Kraljevine Jugoslavije, God. XIII, Broj 288 од 9. децембра 1931. године; *Zakon o radnjama (Obrtni zakon)*, (Zagreb: Tisak „Tipografije“ d.d., 1931)

¹⁸² У предговору издања Закона о радњама из новембра 1931. године, др Мирослав Фестетић, Секретар коморе за трговину, привреду и индустрију, истиче да су овим важним законом за југословенску привреду први пут од уједињења унифицирани привредно-правни прописи на подручју Краљевине. Фестетић даље појашњава да су пре доношења Закона о радњама у Краљевини постојала четири привредно-правна подручја за различитим прописима у овој области (Хрватска, Славонија и Војводина, Словенија и Далмација, Босна и Херцеговина, Србија и Македонија, Црна Гора), који су међусобно били дивергентни спречавајући тако слободу територијално јединственог привредног деловања (у примени је било неколико угарских и аустријских прописа, наредба Земаљске владе БиХ и Закон о радњама Краљевине Србије).

¹⁸³ Anonim, „Novi Zakon o radnjama“, *Hotelijer*, God. III, Br. 22-23 (1931), 236.

¹⁸⁴ Угоститељска предузећа су по члану 76. Закона о радњама била подељена на следеће радње: хотели, ресторани, свратишта или коначишта, гостионице, пансионе, бифеи, народне кухиње и крчме (механе), док су се преноћишта сматрала врстом свратишта или коначишта у којима се издају само кревети за ноћење и барови који су се сматрали врстом кафана.

¹⁸⁵ Н., „Нови Закон о радњама (3)“, *Зетски гласник*, Год. IV, Br. 6 (1932), 3.

¹⁸⁶ Пансион (фран. *pension*, лат. *pensio* – плаћање, најам, најмнина) представља заправо тип/врсту хотела (објекат за смештај гостију), који, у односу на хотел, пружа угоститељске услуге само гостима који га користе за смештај. Пансион су обично мањи и скромније опремљени објекти од хотела, а настали су као начин прилагођавања хотелијера гостима нижих платажних могућности. Налазе се на местима где постоји потреба за таквим видом смештаја, од великих градова до различитих туристичких места и локалитета. Они такође могу да буду у систему категоризације, што пре свега зависи од опремљености и нивоа услуге коју пружају, а данас су пансион најчешће присутни у три категорије. У хотелској терминологији пансион значи услугу која поред ноћења, укључује и три obroka – доручак, ручак и вечеру, за разлику од полупансиона, који поред ноћења обухвата доручак и вечеру.

¹⁸⁷ *Zakon o radnjama (Obrtni zakon)*, 41.

¹⁸⁸ Anonim, „Hotel, restoran, kafana; spajanje“, *Hotelijer*, God. IV, Br. 5-6 (1932), 59.

објашњење да ако се ове функције могу обављати у једном простору, онда је могуће да буду и функционално одвојене у више хотелских просторија које би при томе могле бити уређене према карактеру своје основне намене.¹⁸⁹ Спајање ресторанске функције са хотелском гостима је омогућило да у груписаним просторима хотела могу играти карте, домине, шах, билијар, а хотелу да може организовати музичке вечери.

Услови за изградњу и уређење нових угоститељских радњи били су прописани већ поменутом Уредбом о подизању и уређењу угоститељских радњи из 1934. године, којом су у ствари били обухваћени минимални услови које треба да задовоље хотели и други угоститељски објекти у то време, нарочито у погледу димензија соба и ходника, опремљености хотелских простора и хигијенских услова, тако да је то био први пропис који је уредио питање основне стандардизације угоститељских објеката.¹⁹⁰ Према овој уредби хотели су по организацији соба, пословних просторија и унутрашњем уређењу морали бити тако изграђени и опремљени да пружају удобност гостима. За хотеле преко 25 соба је било прописано да морају имати посебан хол, уобичајене просторије за пријем гостију и салон за писање и читање. У великим хотелима је поред стандардних соба требало да буде и неколико апартмана који би имали најмање једну собу за спавање, салон и засебно купатило. Зграде хотела са три или више спратова, осим приземља и поткровља (мансарде), морале су према уредби имати и лифт.

Неколико одредби је прописивало услове за хотелске собе које су морале бити довољно светле и имати најмање један прозор или балконска врата ка улици, бапти или дворишту. Прописана минимална величина хотелске собе за једнокреветну собу је била осам а за двокреветну дванаест квадратних метара. Захтеви савременог хотелијерства су утицали да уредбом такође буде прописано да свака соба мора имати једнообразан намештај,¹⁹¹ текућу топлу и хладну воду, централно грејање (ако се хотел користи током целе године), електрично осветљење и уређај за сигнализацију, као и да на сваких петнаест соба мора да постоји једно купатило и одвојени мушки и женски тоалети енглеског типа са уграђеном вентилацијом и обложени керамичким плочицама. Хотел је могао носити међународну ознаку за велике хотеле, попут *еспланаде*, *гранд* и *сл*, ако је имао најмање 60 соба и потпуни комфор.¹⁹² Рекламне приказе или описе хотела обично су пратили наводи о опскрбљености хотелских соба хладном и топлим водом. Доступност текуће воде била је основ за адекватну хигијену, а купатила у собама или апартманима, опремљена модерним санитарјама, представљала су одраз комфора модерног хотела. „Каде, бидеи, умиваоници и нудници су били кључни елементи (и симболичке форме) нове архитектуре.“¹⁹³ Једна од технолошких новина која ће током двадесетих година постати све актуелнија у градитељству била су прозорска стакла која у просторије пропуштају ултраљубичасто зрачење, корисно за хигијену људи и просторија, јер су ондашња здравствена истраживања указивала на повољне ефекте сунчевих зрака и важност адекватне инсолације унутрашњих простора.¹⁹⁴ За архитекте заговорнике модернистичких принципа велики прозорски отвори и осунчани ентеријери давали су допринос хуманијем начину живота, повезујући на тај начин корисника, простор и спољашњост, међутим, у очима филозофа Ернста Блоха (Ernst Bloch) управо та воља за изједначавањем са спољашњим светом и оријентисањем на спољашње – на сунце и јавности, у намери да се сруше „тамне камене спиље“ и отвори „видно поље посредством лаганих стаклених стијена“, била је преурањена, нарочито у светлу турбулентних збивања крајем тридесетих година XX века када се нагло увећава „потреба за затвореном животном сигурношћу, барем у стамбеном простору“.¹⁹⁵

Уредбом су осим хотела били обухваћени пансионери и свратишта, те ресторани, гостионице, кафане, крчме и бифеи који су могли бити самосталне угоститељске радње или део хотелских

¹⁸⁹ *Ibid.*

¹⁹⁰ Уредба о подизању и уређењу угоститељских радња, у: Гојко Никетић (ур.), *Угоститељски зборник*, 5-26.

¹⁹¹ Основно опремање хотелске собе намештајем је подразумевало: кревет са мадрацем, ноћни ормарић са прибором, мали тепих (саг, ћилим) код кревета, сто, све столице, столић за кофере, ормар за одело и рубље, умиваоник са потребним прибором и огледалом.

¹⁹² Уредба о подизању и уређењу угоститељских радња, у: Гојко Никетић (ур.), *Угоститељски зборник*, 20.

¹⁹³ Paul Overly, *Licht, air and openness: Modern architecture between the Wars* (London: Thames & Hudson, 2007), 154.

¹⁹⁴ Др Стеван З. Иванић, *Из хигијене и науке о животу* (Београд: Дом малолетника, 1928), 9-11.

¹⁹⁵ Ernst Bloch, *Princip nada*. Drugi svezak (Zagreb: Naprijed, 1981), 861.

садржаја. За уређење ресторана, кафане или бифеа, у хотелима који су поред смештајне намене имали и ове угоститељске целине, примењивале су се одредбе које су прописивале њихове просторне и друге техничке услове. Услови за ресторане су подразумевали одвојену трпезарију са одговарајућим инвентаром, кухињу, пивницу и друге потребне сервисне просторије, док је за кафане било предвиђено да имају једну већу салу, одвојен простор за игре и кухињу. Ресторани са више од 25 столова су поред кухиње морали имати и одвојене просторије за прање посуђа, оставу за чисто посуђе и оставу за намирнице. Уколико су ресторан или кафана били део хотела, њихова величина и уређење су морали одговарати том хотелу. Један од основних улова за рад свих угоститељских радњи било је обезбеђивање текуће воде преко водоводних инсталација прикључених на централни водовод или на посебан резервоар за воду, и електрификација где год у близини постоји електрична централа.

У Краљевини Југославији су на осавремењавању туризма и хотелијерства током четврте деценије континуирано радиле надлежне државне институције, стручне организације и туристичка друштва, доприносећи да се стратешки и нормативни оквири и оперативне могућности прилагоде потребама модерне туристичке привреде. Након доношења Закона о радњама (1931) и уредбе која је прописивала услове за изградњу и опремање угоститељских радњи (1934), била је донета и општа уредба о унапређења туризма (1936), која је такође послужила као основ за доношење Уредба о класификацији угоститељских радњи и максимирању цена у тим радњама 1938. године, са изменама и допунама из 1939. године.¹⁹⁶ Овом уредбом је на основу претходно прописаних услова за изградњу и опремање угоститељских радњи извршена њихова класификација, по којој су хотели били подељени у четири, а пансионери у три класе. Уредба је прописивала и рок од шест месеци у коме су надлежне власти биле дужне да изврше преглед и класификацију свих хотела и пансиона који су пре ове уредбе добили дозволу за рад, а изменама и допунама овај рок је био продужен до априла 1940. године. Хотелијери су истицали да је питање категоризације хотела пре свега туристичка потреба, како би домаће хотелијерство задовољило захтеве страних гостију,¹⁹⁷ али уредбом ово питање није било на адекватан начин регулисано, јер су прописани услови били знатно виши од расположивих могућности, чак и у односу на туристички развијеније земље.¹⁹⁸

Бојаност хотелијера да у Југославији неће бити хотела који би задовољавали услове прве или луксузне категорије је била оправдана, нарочито ако се узме у обзир чињеница да су поједини услови за утврђивање класификације представљали техничку опремљеност, попут сигнализације за позивање персонала из кревета или телефонске кабине. На категоризацију хотела су утицали и други технички услови и елементи опремљености (инсталације топле и хладне воде, електрично осветљење, централно грејање, лифт, хотелски инвентар и број и квалитет намештаја), док су од прописаних просторно-функционалних услова, који су опредељивали категорију хотела, били уврштени само улазни хол, простор за портира, салон за читање, те број купатила и тоалета у односу на број соба. Стога се може закључити да оваква категоризација хотела није узимала у обзир пројектантске аспекте који би одређивали просторни и функционални квалитет, као што су спољни изглед хотела и околног уређења, врста и изглед основних, додатних и сервисних просторија, просторно-димензиони услови за поједине садржаје, па су архитектонске вредности хотелских објеката углавном зависиле од вештине пројектанта да предвиђен капацитет хотела и прописане услове прилагоди свом ауторском изразу и потребама хотелијерства.

Уложени напори који су предузимани на унапређењу туризма и хотелијерства, превасходно на повећању броја туриста и стварању бољих услова за њихов прихват, допринели су да нови хотели током четврте деценије прошлог века буду опремљенији и функционално обухватнији. Изузев малих хотела, нарочито оних намењених за краћи и фреквентнији боравак гостију у градовима и варошицама, који су уз смештај имали само основне сервисне функције (рецепцију, мањи ресторан са кухињом или кафану/бифе), хотели већег капацитета и ранга располагали су са

¹⁹⁶ *Uredba o klasifikaciji ugostiteljskih radnji i maksimiranju cena u tim radnjama*, „Службене новине Краљевине Југославије“, Год. XX, Број 155-ЛI од 13. јула 1938. године, 888-892; *Uredba o izmenama i dopunama uredbe o klasifikaciji ugostiteljskih radnji i maksimiranju cena u tim radnjama*, „Службене новине Краљевине Југославије“, Број 102-XXXI од 8. маја 1939. године, 514.

¹⁹⁷ Anonim, „Klasifikacija hotela“, *Hotel: oficijelni organ za hotelijerstvo i turizam Jugoslovenskog hotelijerskog saveza* God. X, Br. 5-10 (1938), 27.

¹⁹⁸ Хотел није задовољавао услове хотела ни за једну класу ако је имао мање од 15 соба, без обзира ако је у свему другом испуњавао услове прве класе, док је у Италији хотел могао да има и мање од 9 соба.

додатним садржајима намењеним пријему гостију и њиховом боравку у хотелу. Тако су поред ресторанске сале са кухињом, кафане или бара, већи хотели временом добили и друге просторије у функцији читаонице, сале за игре или салона за пушење (у функцији окупљања гостију пре и после обедовања), музичког или кабаре салона и биоскопске сале. За разлику од градских хотела, чији су ресторани, кафане и салони често били поприште јавног живота и главна места окупљања различитих друштвених кругова из политичког, академског или уметничког миљеа, хотелски објекти у бањским, приморским или планинским (климатским) туристичким местима били су најчешће функционално усмерени само гостима који су у њима одседали.

Одлазак туриста у бање ради одмора и лечења подразумевао је и коришћење расположивих здравствено-лечилишних капацитета. У поимању здравственог туризма кључно је лечење природним факторима (лековита вода, блато, ваздух, сунце), тако да се онај који одлази у туристичка места или летовалишта на лечење одређених болести или тегоба посредством природних лековитих фактора сматра примарно туристом, док болесници којима је потребан класичан медицински третман одлазе у здравствене установе – болнице, клинике, стационарне здравствене установе, санаторијуме. За бањске хотеле је карактеристично и то да се у њима корисници задржавају дуже, то јесте дужина њиховог боравка обично зависи од дужине лечења, односно примењене терапије или рекреације, као и да се обично користе током целе године, без обзира на трајање главне сезоне. У бањама су поједини хотели поред основних хотелских функција имали и просторе намењене специфичним здравствено-бањским услугама, премда су у већини бања у близини хотела били изграђени и засебни павиљони или депанданси у којима су се налазиле каде, базени и други лечилишни и рекреативни садржаји (специјализована здравствена служба, разни терапеутски програми, фискултурна сала, базен, спортска игралишта). Климатске одлике су такође делом утицале на хотелску типологију и њене карактеристике. Обележје архитектуре хотела на приморју су биле функционалне терасе које су гостима требало да пруже додатан комфор током боравка у соби или апартману, а често су биле и у склопу ресторанске сале, кафане или хотелске посластичарнице, служећи и за биоскопске пројекције. Планински хотели и домови, који су у Југославији тек тридесетих година грађени за ширу туристичку намену (јер се планински туризам као новији облик туристичке понуде најспорије развијао), пројектовани су углавном као објекти мањег капацитета, те су осим мањих соба и салона са камином, имали и просторије намењене за смештај скијашке или ловачке опреме, као и мање радионице за репарацију скија.

Савремене грађевинске инсталације (електро, водоводне, канализационе и вентилационе инсталације, централно грејање) и хотелска техника (различити кухињски уређаји, хладњаче, уређаји за прање и пеглање хотелског текстила), али и нови видови хотелских услуга су захтевали и већи број сервисних и техничких просторија које је требало предвидети у пројектима хотелских објеката. Овакве просторије у хотелима друге половине XX века ће постати обавезан део хотелске организације, јер ће масовност туризма и потребе хотелијерства утицати да се у пројектантском смислу утврде принципи хотелске организације са пројектованим сервисним токовима и кретањима гостију. У међуратној хотелској изградњи такви просторни сегменти хотелске организације су се сводили на основне техничке просторије намењене за смештај котларнице и других инсталација, чување кухињских намирница и вина, уградњу кухињске опреме и уређаја за вешерницу, док су поједини хотели имали и просторе намењене за персонал, смештај гардеробе и пртљага, као и гараже за мањи број возила. Нови функционални захтеви су утицали да и опремање хотела добије на значају. Пратили су се актуелни токови и прихватале техничко-технолошке новине: у хотелима се планирају биоскопске сале, кухиње се опремају модерним кухињским линијама, у вешерајима се инсталирају нови уређаји, хотелске собе добијају радио апарате, бира се смештај индустријске производње, као и други савремени употребни предмети.

Посебан просторни и функционални аспект хотела је чинила хотелска башта или врт чији је положај уз хотелску зграду или у оквиру ње могао да буде и део ширег амбијента или окружења у коме се хотел налазио. Иако су хотелске баште у архитектури савременог хотела углавном подразумевале простор терасе¹⁹⁹ или део партера око хотела, оплемењен зеленилом или

¹⁹⁹ О терасама у хотелској модерној архитектури вид. у: Richard Döcker, *Terrassen typ: Krankenhaus, Erholungsheim, Hotel, Bürohaus, Einfamilienhaus, Sieglungsbau, Mietbau, und die Stadt* (Stuttgart: Akademischer Verlag dr. Fritz Wedekind & Co., 1929), 67-89.

наткривен перголом, своцирајући на вртове какве су имали буржоаски хотели у познатим туристичким лечилиштима и одмаралиштима, њихове амбијенталне и функционалне одлике употпуњавале су хотелску архитектуру, пружајући гостима већи комфор и додатан угођај. Вредност земљишта у градовима је утицала да градски хотели немају баште,²⁰⁰ због чега су кровови модерних хотелских објеката често пројектовани као простори у функцији ресторанске терасе или бара, спортског терена или биоскопског гледалишта, премда је позиција баште или отворених атријума могла да буде и део архитектонске структуре или њене порозности, какву је амерички архитекта Френк Лојд Рајт (Frank Lloyd Wright) применио у архитектури хотела *Imperial* у Токију.²⁰¹ У овом хотелу, палаталне архитектонске концепције, на коме је архитекта Рајт радио током свог боравка у Јапану од 1919. до 1922. године, баште су чиниле просторну и амбијенталну компоненту хотелске архитектуре. Рајт ће забележити да је хотел *Imperial* пројектован „као систем вртова, и упуштених вртова, и покривених пролаза у облику врта – и кровова у облику врта – тако да уређење читаве грађевине постаје међусобно повезивање вртова“, одајући на тај начин почаст „Јапану као древној модерни“ и традиционалној јапанској архитектури.²⁰² Стручна периодика је доносила савете хотелијерима како да уреде хотелску башту, истичући да она на госте оставља увек пријатан утисак, јер било колика да је зелена оаза, довољна је да оплемени хотелску понуду и обезбеди више простора за боравак гостију током повољног времена.²⁰³ Препоруке су се односиле и на погодности које пружају кровне баште, по угледу на америчке хотеле, имајући у виду да управо широки поглед и визуре могу да буду једна од предности хотела и хотелске услуге.

Повећани прилив домаћег и страног капитала, нарочито после Велике економске кризе крајем двадесетих година, утицао је да поједини инвеститори и хотелијери покрену иницијативу да се у хотелима дозволи отварање салона за игре на срећу (тзв. играчнице, односно коцкарнице). Питање услова и дозволе за рад коцкарница било је регулисано посебним прописима од стране Министарства финансија, што је стварало извесне потешкоће за њихов рад у оквиру хотелских објеката, те су поједини хотелијери сматрали да по угледу на друге туристичке земље треба омогућити да и хотели у Југославији имају овакве садржаје којим би задовољили прохтеве гостију вишег staleжа. С тим у вези се и београдски архитекта Светомир Лазић²⁰⁴ обратио Министарству трговине и индустрије, представком из јуна 1935. године, наводећи да располаже извесним капиталом који би био вољан уложити у развој туризма, односно у изградњу великих и модерних хотела на јадранској обали, који би пружили богатој класи људи савремен комфор и одговарајућу разоноду, јер је приметио да се овакви туристи кратко задржавају у Југославији због недостатка прикладног смештаја (одлазећи потом у позната монденска летовалишта), па је сматрао да би и Југославија своје туристичке капацитете требало да усмери у интересу већег прилива финансијских средстава.²⁰⁵ У наставку овог дописа архитекта Лазић предлаже изградњу три „грандиозна“ и „најмодернија“ хотела на Јадрану, од којих је један требало да буде у Дубровнику и да се у њему, по угледу на хотеле у Монте Карлу, Сан Рему или Констанци, дозволи рад коцкарнице, од чије добити би држава добијала двадесет процената, а инвеститор би такође обезбедио сву неопходну рекламу, као и изградњу потребне инфраструктуре, спортских терена или других садржаја.

Хотелске зграде су према урбанистичкој позицији углавном биле грађене као слободностојећи објекти (репрезентативни градски хотели или хотелски објекти у туристичким

²⁰⁰ Anonim, „Velegradski hotel“, *Jugoslavenski hotel*, God. II, Br. 6 (1930), 86.

²⁰¹ Првобитни хотел *Imperial* у Токију, изграђен према пројекту архитектке Јузурџи Ватанабе (Yuzuru Watanabe), отворен је у новембру 1890. године; хотел је све до пожара 16. априла 1922. био поприште окупљања јапанске аристократије; изградња новог хотела према пројекту архитектке Ф. Л. Рајта почела је крајем 1919. а завршена је 1923. године; након више обнова због општењења изазваних земљотресима и ратним разарањима, као и послератних доградњи, хотел је срушен 1967. и замењен је новом зградом отвореном 1970. године.

²⁰² F. L. Wright, „The New Imperial Hotel, Tokyo“ (1923), u: B. B. Pfeiffer (Ed.), *Frank Lloyd Wright: Collected Writings*, Vol. I: 1894-1930 (New York: Rizzoli/Frank Lloyd Wright Foundation, 1992), 177; Robert Makarter, *Frank Lloyd Wright* (Beograd: Clio, 2013), 137-142.

²⁰³ H. Pecher, „Hotelski vrt kao pridobitno vrelo hotela“, *Hotel*, God. I, Br. 1 (1929), 6; Anonim, „Hotelski vrt“, *Jugoslavenski hotel*, God. II, Br. 4 (1930), 52.

²⁰⁴ О животу и раду архитектке Светомира Лазића (1894-1985) вид.: Тања Дамљановић, „Архитекта Светомир Лазић“, *Саопштења*, Књ. XXIX (1997), 249-262.

²⁰⁵ ДЈ-65-1030-1952: представка овлашћеног архитектке Светомира Лазића упућена Одељењу за туризам Министарства трговине и индустрије, датирано 24. јун 1935. године. Није познат одговор Министарства на ову представку и дати предлог.

местима изграђени у природном или урбаном амбијенту) и као интерполирани или угаони блоковски објекти (мањи хотели у градским срединама изграђени у оквиру постојећег градског ткива). Просторна структура и функционална организација хотела је од појаве првих хотела за ширу туристичку намену у другој половини XIX века, па све до модернистичких хотела са новим архитектонским концепцијама, подразумевала јасну хоризонталну поделу основних хотелских функција – јавни или друштвени део хотела у приземном нивоу (често са галеријом или мезанином), сервисна зона у позадини приземља или у подземном нивоу и смештајни део у горњим етажама. Пројектантске могућности модерне архитектуре су донеле и нову структуралну и функционалну карактеризацију хотелских објеката, на шта су утицале не само потребе савременог туризма и хотелијерства, већ и услови локације у проширеном обухвату туристичких дестинација. Временом је све различитији избор локација за хотелске зграде, условљен појавом нових облика туризма и потребама за адекватним смештајем туриста, утицао да се у архитектонском смислу развију нови типолошки облици, чији ће просторно-функционални аспекти бити исход пројектантских приступа које је изнедрила модерна архитектура. За поједине врсте хотела ће управо карактеристике локације и однос према окружењу бити полазишта за архитектонску концепцију или типолошко дефинисање. У прилог формирању нових типова хотела су ишле и савремене технике градње, конструктивни системи и грађевински материјали, који су омогућили изградњу објеката на различитим теренима, већих висина или структура, уградњу лифтова, отвореније фасаде, употребу кровних површина за хотелске садржаје, слободнију унутрашњу организацију.

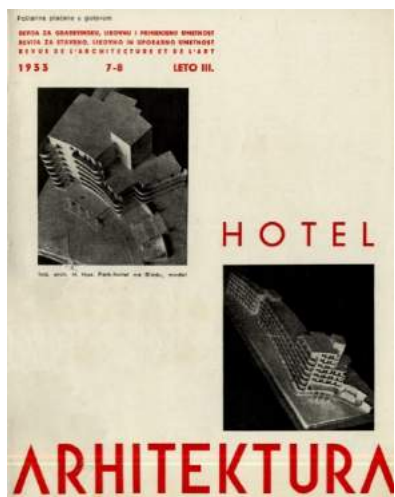
Због специфичности савремене хотелске изградње, одређених у знатној мери и новим естетским и техничким могућностима модерне архитектуре, сазнавање о новим пројектантским аспектима хотелске архитектуре било је различито и сводило се на лично усавршавање архитеката, с обзиром на то да је пројектовање хотелских објеката у оквиру тадашње едукације архитеката било скромно заступљено или није посебно изучавано. Осим тога, модерна архитектура и њени савремени пројектантски принципи нису били присутни у универзитетској настави архитектуре, па су поједини млади архитекти, након дипломирања у Југославији, одлазили у атеље родоначелника модерне архитектуре и предводника модерног покрета у Европи (Адолфа Лоса, Петера Беренса, Ханса Пелцига, Ле Корбизјеа). Текстуални преглед предавања о пројектовању хотела из 1923. године, које је на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду држао професор Драгутин Ђорђевић, оснивач наставног предмета „Пројектовање јавних грађевина“, открива обухват информација које су студенти архитектуре добијали о овој типологији објеката.²⁰⁶ Студентима су представљене две врсте хотела и њихове основне одлике – хотели за краће задржавање путника (хотели близу железничких и паробродских станица, планински и бањски хотели) и хотели у којима гости могу добити стан и храну на дуже време, уз напомену да код обе врсте хотела треба предвидети могућност краћег и дужег боравка гостију.

За варошке хотеле је наведено да могу бити најразноврснији, од веома простих до најлуксузнијих, а да би у погледу величине мањи хотели требало да имају одомаћено уређење, за разлику од великих хотела који гостима треба да пруже што већи и разноврснији комфор. Од светских хотела, по својој уређености, издвојени су Швајцарски и Француски хотели. Ђорђевић је на предавању такође давао основне смернице за пројектовање главних и помоћних хотелских просторија (али не и соба): улазног предворја, степеништа, ходника, трпезарије, сала и салона, кухиње, перионице, купатила, просторија за послугу. Изнета је и препорука да би приликом пројектовања хотела требало прибавити примере неколико изграђених хотела, како би се за полазну основу могао узети хотел који инвеститор издвоји да му се највише свиђа, као и да би архитеката са инвеститором требало да обиђе два до три хотела у којима би инвеститор могао лакше да укаже шта му се у њима свиђа а шта не.

Ради представљања савремене хотелске архитектуре, љубљански часопис за грађевинску, ликовну и примењену уметност „Arhitektura“ је 1933. године број 7-8 посветио хотелима и другим

²⁰⁶ МНТ (Музеј науке и технике) Т: 111.111/7 (из заоставштине архитектке Миладина Прљевића): *Пројектовање хотела* – архитект проф. Универзитета Драгутин Ђорђевић, из предавања на архитектонском факултету 1923. године. Текстуални преглед предавања дат на четири кудане стране на писаћој машини или прекуцане белешке архитектке Прљевића са предавања проф. Ђорђевића на предмету „Пројектовање јавних грађевина“.

туристичко-угоститељским објектима, дајући осврт на хотелску изградњу у Југославији у неколико прилога о реализованим пројектима, идејним или конкурсним радовима. [Сл. 24] Уредништво часописа, у уводном прилогу под називом „Савремени хотел“, износи основне напомене о овом појму, развојним компонентама туризма и изградњи хотела, као и о општим карактеристикама хотелске архитектуре, градским хотелима и разлици између америчког и европског типа хотела.²⁰⁷ У уводнику се нарочито напомиње да би архитекта требало да буде свестан да захтеви струке, захтеви путника и захтеви функционалности, економичности и употребе материјала не траже само нове конструкције, већ изискују естетски резултат који треба да буде израз нових хтења и схватања, због чега архитекта треба да се користи својим знањем и саветима стручњака, како би креирао органски простор који одговара сврси хотела.²⁰⁸



Сл. 24. Насловна страна љубљанског часописа *Arhitektura* – тематски број посвећен хотелима (Бр. 7-8, 1933)



Сл. 25. Насловна страна приручника за пројектовање хотела – Fritz Kunz, *Der Hotelbau von Heuten im In- und Ausland* (Stuttgart: Julius Hoffmann Verlag, 1930)

Међу архитектонским публикацијама о пројектантским карактеристикама појединих типологија су предњачила немачка издања, од којих је приручник Фрица Кунца (Fritz Kunz) „Савремена хотелска изградња у земљи и иностранству. Организација, техника и пројектовање“ (*Der Hotelbau von heute im In- und Ausland. Organisation, Technik und Gestaltung*),²⁰⁹ издат у Штутгарту 1930. године, био набављен за библиотеку Техничког факултета у Београду. [Сл. 25] Ова публикација обухвата многе аспекте ондашње хотелске архитектуре релевантне за пројектантску праксу (економска теорија изградње нових хотела, хотелска техника и организација, пројектовање и опремање) и низ примера хотела различитих типова и капацитета, организације и урбанистичке позиције грађених у Немачкој и иностранству. О стручном интересовању за Кунцову књигу сведочи и њен приказ у часопису „Jugoslovenski hotel“ из јула месеца 1930. године. Редакција часописа у приказу књиге наводи да Кунц свој први свезак, у оквиру едиције „Савремена изградња хотела“ (*Hotelbau von Heute*), посвећује начину градње хотела, која се после стагнације након рата нашла пред великим задатком, нарочито имајући у виду напредак технике градње и повећане захтеве путника у погледу хигијене и опремљености хотела.²¹⁰ Надаље се наводи да књига показује како треба да изгледају [данашњи] хотели – изглед хотелских простора, соба и сервисних просторија, као и конструкција изградње модерног хотела. Значајан извор за истраживања туристичке архитектуре, поред туристичке периодике, представља и дневна штампа која је доносила прилоге о појединим аспектима и проблемима развоја туризма, туристичке изградње, као и посебно значајне информације о завршетку изградње и отварању нових хотела. У

²⁰⁷ Anonim, „Savremeni hotel“, *Arhitektura*, Leto III, Br. 7-8 (1933), 94-97.

²⁰⁸ *Ibid.*, 95.

²⁰⁹ Fritz Kunz, *Der Hotelbau von Heuten im In- und Ausland. Organisation, Technik und Gestaltung des Modernen Hotelbaues* (Stuttgart: Julius Hoffmann Verlag, 1930)

²¹⁰ „Literatura“, *Jugoslovenski hotel*, God. II, Br. 13-14 (1930), 211. Додатан осврт на књигу је дат и у броју 15. овог часописа из исте године, где се наводи да се аутор књиге бавио и проблемом модернизације старих хотела и да је у књигу уврстио и много нових пројеката. На крају је дата информација да се књига може наручити и добити у свим домаћим књижарама.

архитектонској периодици један од првих публицистичких приказа новоизграђеног, модерног, хотела био је стручни чланак архитекте Ивана Здравковића о Добровићевом хотелу *Grand* на Лопуду, објављен 1937. године у часопису „Уметнички преглед“.²¹¹

Иако су многи југословенски архитекти током тридесетих година пројектовали бар један хотелски или други угоститељски објекат (Дионис Сунко, Милан Злоковић, Никола Добровић, Миладин Прљевић, Милан Минић, Стјепан Планић, Владимир Штерк, Лавослав Хорват, Драго Галић, Влада Антолић, Драго Иблер, Иван Витић, Владимир Турина, Јоже Месар, Херман Хус и др), нису у својој професионалној каријери имали више таквих реализација да би се могло говорити о одређеном ауторском приступу хотелској типологији, а што ће бити случај код појединих архитеката у периоду након Другог светског рата. Југословенски хотелијерски савез, у једном од бројева часописа „Hotel“ из 1938. године, доноси прилог у коме разматра проблематику градње модерних хотела, наводећи да се од интензивирања активности на унапређењу југословенског хотелијерства истицала и потреба за стручњацима у области хотелске изградње.²¹² Савез се такође залагао да приликом кредитирања изградње или санације хотела, у кредитној установи осим финансијера, буду заступљени и стручњаци из хотелијерства и експерти за хотелску изградњу. У том осврту на изградњу модерних хотела се као први стручњак за хотелску изградњу наводи архитекта и професор Зденко Тончић-Сорињски, рођени Сплићанин, који се након завршетка високе техничке школе у Бечу 1928. године специјализирао за изградњу хотела.²¹³

Архитекта Тончић-Сорињски је 1932. године израдио пројекат за велики ривијерски хотел *Matić* на сплитским Бачвицама.²¹⁴ [Сл. 26] За овај нереализован хотелски пројекат, чији је приказ 1933. године објављен у тематском броју часописа „Arhitektura“, може се рећи да представља школски пример хотелске архитектуре, нарочито у погледу просторне и функционалне организације главних и сервисних садржаја, с развојеним комуникацијама за госте хотела у два нивоа (одвојени улази с плаже и с приступног коловоза) и економским улазом за особље и снабдевање с бочне стране хотела (с могућношћу улаза мањег теретног возила).²¹⁵ Пројектовани капацитет хотела је 125 соба са 200 кревета, с могућношћу проширења на 250 соба и 400 кревета доградњом дела четвртог спрата. Предложено решење обухвата проширење постојећег мањег хотела и у потпуности заузима парцелу неправилног петоугаоног облика. На компактну геометризовану форму хотелске зграде (обрнути L облик) и полуукопног приземног дела са терасом,²¹⁶ произашла из урбанистичких услова, односно облика парцеле, приступних саобраћајница и визура ка мору, примењен је модернистички архитектонски језик, изражајнији у појединачним обликовним аспектима и просторним односима, него у целовитости масивне структуре.

Професионално искуство стечено у савременим немачким хотелима, архитекта Тончић-Сорињски је искористио и при изради идејног решења хотела у Сплиту, те је у оквиру функционалности пријемног дела за госте предвидео берберницу и дућане за продају дувана и штампе. Из описа пројекта и приложених цртежа приметно је да је аутор посебну пажњу посветио токовима сервисног снабдевања појединих функционалних делова хотела, па је тако предвиђено и одвојено степениште за особље, док је сваки спрат са кухињским делом повезан посебним лифтом намењеним за доставу хране у собе и апартмане. [Сл. 27] У оквиру економског улаза је такође пројектован и одвојен улаз за извођаче и блок са свлачионицама и тушевима, из кога се приступа на сцене (позорнице) на тераси и у ресторанској сали. Пројекат садржи и разне друге

²¹¹ Иван Здравковић, „Хотел на Лопуду“, *Уметнички преглед*, Год. I, Бр. 2 (1937), 56-57.

²¹² Anonim, „Podizanje modernih hotela – stručnjaci u gradnji hotela“, *Hotel*, God. X, Br. 11-12 (1938), 43.

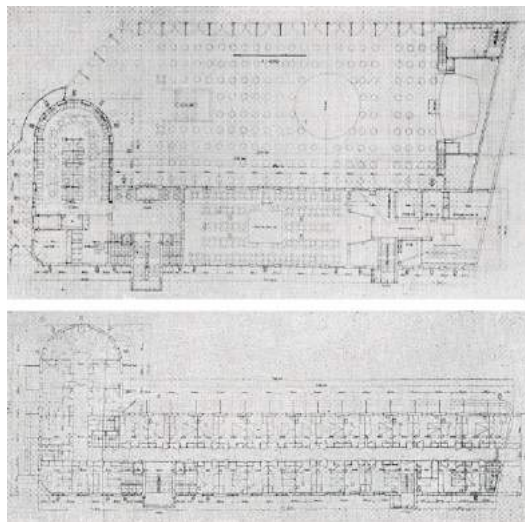
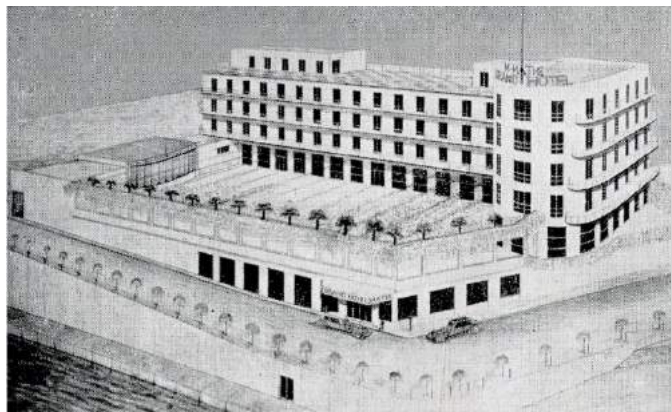
²¹³ Архитекта Зденко Тончић-Сорињски (1904-1976) је током специјализације путовао по Немачкој и отседао у свим бољим хотелима ради упознавања са хотелским пословањем и унутрашњом организацијом хотелског објекта. Приликом тих посета Сорињски је такође био уз истакнуте хотелске стручњаке, међу којима је био и познати швајцарац инж. Арнолд Итенду (Arnold Ittendu). Сорињски се након пропутовања по Немачкој враћа у Беч где је одбранио докторски рад из области хотелске архитектуре, а по повратку у Југославију добија место наставника архитектуре на средњој техничкој школи у Сплиту.

²¹⁴ Бечки архитекта А. Келер је још 1918. године, за потребе хотела на Бачвицама, израдио пројекат адаптације стамбене зграде Каталинић.

²¹⁵ Zdenko Tončić-Sorinjski, „Hotel *Matić* u Splitu na Bačvicama“, *Arhitektura*, Leto III, Br. 7-8 (1933), 115.

²¹⁶ Условима пројекта је било предвиђено да постојећи хотел мора остати у употреби док траје изградња новог хотелског крила, што је утицало да нова зграда хотела буде 25 метара повучена у дно парцеле од предње саобраћајнице. Због тога је хотел добио пространу хотелску терасу димензија 25 x 50 м.

помоћне просторије, као што су: складиште за сценску опрему, соба за сценску расвету, складиште и хладњача за храну, пиво и вино, свлачионице за особље, котларница, складиште за столове са терасе и др. Осим терасе коју има свака соба оријентисана ка мору, главни простор за боравак и забаву гостију на отвореном припада великој тераси која може да буде део ресторанске сале и кафане или гледалиште током сценских наступа. Да би се гостима обезбедио што пријатнији боравак на тераси, архитекта је на њеном ободном делу предвидео зид са стакленим панелима, који се могу затворити у случају јаког јужног ветра.



Сл. 26. и Сл. 27. Зденко Тончић-Сорињски, пројекат за хотел *Matić* на сплитским Бачвицама, 1932. Перспективни изглед. (лево) Основе приземља и типског спрата. (десно) Извор: *Arhitektura*, Бр. 7-8 (1933), 115.

Појава архитектонског модернизма у туристичкој изградњи током 1930-тих година у Краљевини Југославији

Хотелска архитектура приказана у тематском броју „Хотели, кафеи, ресторани“ (*Hotels, cafés, restaurants*) француског часописа „L'Architecture d'Aujourd'hui“ (*Arhitektura danas*)²¹⁷ из 1938. године указује да је архитектонски модернизам, заступљен у сфери туристичке изградње, наишао на различиту пројектантску примену модернистичких начела током тридесетих година XX века. Примена Интернационалног стила у хотелској архитектури ће показати да је принцип универзалног архитектонског језика истовремено иницирао и питање његове интерпретативности која се у дискурсу туристичке архитектуре може разматрати у ширим оквирима естетског плурализма, обухваћеног како употребом модернистичког вокабулара, тако и артикулацијама регионалних утицаја и локалних традиција. То потврђује чињеницу да у другој етапи развоја модерне архитектуре, од 1930. године до почетка Другог светског рата, долази до појаве њеног одвајања од интернационалног стила у смеру регионалних карактеристика.²¹⁸ Поимање регионалних карактеристика, како показују и примери хотелских објеката у француском часопису, сводило се на однос објекта према топографији терена и коришћењу локалних материјала, што је најчешће био случај са хотелима у планинским регијама широм света. Ако су код ових примера били јаснији упливи регионалних одлика и њихова примена, конкретно у хотелској архитектури, у случају таквих објеката у Медитерану питање модернизма и регионалног градитељства остаће дуже времена предмет спорења архитеката прогресивних и традиционалних схватања – да ли модерну архитектуру надахњује чистоћа и једноставност народског градитељства Средоземља интерпретираног у туристичкој естетици модернизма или она уноси несклад у историјске амбијенте и нарушава урбане структуре или природне пределе (и без обзира на њену повезаност са тереном)? Нова усмерења туризма су такође потврдила да хотели не треба да буду „палате“ намењене привилегованим друштвеним слојевима за комфоран боравак и разоноду

²¹⁷ *L'Architecture d'Aujourd'hui*, „Hotels, cafés, restaurants“, 9 Année, No. 12 (1938)

²¹⁸ Boris Morsan, „Regionalizam kao novokomponirani izraz u arhitekturi“, *Studia etnologica Croatica*, Vol. 5 No. 1 (1993), 144.

током путовања, него превасходно стандардизовани смештајно-угоститељски објекти прилагођени савременом типу туристе, коме је омогућено да туристичке активности, под окриљем опште-друштвеног и технолошког развоја, користи за одмор и разоноду. Хотели су тако постали средство услужне индустрије и места туристичке репрезентације.

Иако су нови пројектантски принципи модерне архитектуре и савремене технике градње донели одређени ниво стандардизације и већу економичност, омогућивши интензивнију туристичку изградњу, хотелска архитектура је поред неопходне функционалности задржала одлике естетичности која произилази из тржишних својстава туристичке привреде. Стога је мера естетског у хотелској архитектури директно условљена предвиђеном тржишном или употребном позицијом и вредношћу хотела. Разматрајући одлике архитектуре Интернационалног стила, Хичкок (Henry-Russell Hitchcock) и Џонсон (Philip Johnson) увиђају да „што је комбинација функција неке зграде специјализованија, то архитект има боље могућности да пројектује облик који испуњава не само практичне, већ и естетске захтеве“.²¹⁹ Ово ће се на посебан начин потврдити у хотелској архитектури, јер су управо карактеристике хотелских садржаја (смештај, угоститељство, забава, рекреација) и њихова организација пружиле пројектантима обликовну инвентивност (у прилог томе су често ишли и услови локације и одлике окружења). Образлажући модерне тенденције у архитектури и савремене градитељске приступе архитекта Стјепан Планић наводи да „модерни архитекти не желе да граде „симфоније бетона, жељеза и стакла“, него тек желе да граде савремено“, а по њему савремено градити значи рационално употребљавати материјал и расположива продукциона средства, како би се што оптималније досегла функција за коју се гради објекат архитектуре.²²⁰

Однос форме (облика) и функције (садржаја) ће постати једно од основних одређења модерне архитектуре. Испитујући естетичке проблеме, у чланцима објављеним крајем четрдесетих година XX века у француском часопису „Arts de France“, Анри Лефевр заступа становиште *суштинског јединства облика и садржаја*, као и првенство садржаја, сматрајући да се то суштинско јединство открива у делу од вредности.²²¹ Према Лефевру садржај одређује и сам облик, он га „условљава“, а да се ово условљавање не испољава механички, јер облик проистиче из „обrade“ садржаја.²²² Узимајући у обзир да тај садржај „није ништа друго до живот датог тренутка“, и да представља „мање-више суштинске *тенденције*“,²²³ туризам ће управо слободне активности појединца претворити у садржај који ће се кроз архитектуру одразити на свест²²⁴ (појединца, туристе), утичући да архитектура хотела више од других типологија буде „условљена“ односом облика и садржаја. Улога естетског у хотелској архитектури произилази, између осталог, и из карактера хотелских садржаја и функционалног обухвата, премда се у туристичкој архитектури функционализам, као један од усмерења Интернационалног стила модерне, показао непотпуним без одређеног естетског полазишта. У модерној архитектури су већ у првим пројектима хотелских објеката актуелизовани односи функционалног и естетског.

Дешавања на архитектонској сцени током друге половине двадесетих година прошлог века, која су довела до афирмације модерне архитектуре у међународним оквирима, одразила су се и на њену појаву у југословенском контексту. Архитектонски модернизам у Југославији није имао уједначену рецепцију, нити је био истовремено прихваћен у свим деловима земље и њеним водећим урбаним центрима, чему су посебно допринели културни миље, неуједначен друштвено-економски развој и различита архитектонска традиција. Појава модерне архитектуре није била ни међу архитектама подједнако схваћена ни доследно прихваћена, што се у пројектантској пракси одразило не само на разнолику примену модернистичких принципа, већ и уопште на разумевање савременог градитељства које је за многе архитекте представљало првенствено рационализацију архитектонске структуре и употребу нових грађевинских материјала, без комплекснијег сагледавања пројектантског процеса којег је поставила модернистичка пракса. Осим Загреба у

²¹⁹ Hičkok-Džonson, *Internacionalni stil* (Beograd: Građevinska knjiga, 2003), 41.

²²⁰ Stjepan Planić, „O estetici i arhitekturi“, у: *Treba znati – Progres graditeljstva – Problemi savremene arhitekture*, 103.

²²¹ Anri Lefevr, *Prilog estetici* (Beograd: Kultura, 1957), 64.

²²² *Ibid.*

²²³ *Ibid.*

²²⁴ *Ibid.* [Лефевр је сматрао да садржај тежи ка свести, да прима облик или се „уобличава“, и да је обрада облика само изванредан вид тенденције садржаја да се одрази у свести. Естетски облик ће по њему увек бити облик свести.]

коме су архитекти модернисти дали значајан допринос промоцији модерне архитектонске културе, која ће у тој средини имати и ширу друштвену ангажованост, у остатку Југославије модерна архитектура је са више или мање успеха била заступана од стране ужег круга архитеката који су предводећи *нова схватања* имали став да је архитектуру унапредило решавање практичних проблема у оквиру социјалног развоја и да је она искрен и оплемењен израз потреба и жеља цивилизованих људи.²²⁵ На цивилизацијске потребе упућује и аутор чланка „Хотели и цивилизација“, објављеног 1931. године у часопису „Jugoslovenski hotel“, наводећи да је цивилизација „морално присилала“ предузетнике да граде хотеле и угоститељске радње у духу садашњице, јер цивилизација је својим захтевима изнедрила хотелијерство и проширила границе трговине и привреде.²²⁶

Архитектонски модернизам се у београдској средини развијао захваљујући напорима појединаца да остваре идејни интегритет свог дела, али је утицај спољних чинилаца ипак био одлучујући за развој различитих метода у обликовању,²²⁷ па су стога начин и вид заступљености модернизма у пракси често били условљени жељама инвеститора и компромисом архитекте, првенствено у срединама у којима су модерна стремљења била у сенци националних градитељских опредељења. Коментари у јавности који су пратили појаву модерне архитектуре у Југославији, те прве архитектонске изложбе и стручна предавања, на којима су представљени први пројекти и реализације те изнети ставови о савременом грађењу, показују да успон југословенског модернизма није зависио само од спремности архитеката да пласирају нова стремљења, већ и од присутног друштвеног миљеа условљеног карактером заједнице чија је „хуманизација“²²⁸ уједно представљала једно од основних програмских усмерења архитектуре.

У приказу конкурсних радова за Позориште у Новом Саду објављеном у „Летопису Матице српске“ 1929. године, Коста Страјнић, истакнути историчар уметности, ликовни критичар и конзерватор ангажован на афирацији модерних стремљења у југословенској уметности и архитектури, осврнуо се на домете савремене архитектуре у свету и Југославији, критикујући конзервативно и шаблонско схватање архитектуре присутно у југословенској архитектури, а нарочито у београдској средини, наводећи да успех савремене архитектуре зависи у првом реду од стваралачке способности самих архитеката.²²⁹ Архитектура је према Страјнићу у најужој вези са економским, техничким и социјалним приликама, па је и њен задатак, у односу на ранија „удовољавања естетичким потребама појединаца“, много шири јер би човеку трбало да пружи бољу животну и социјалну средину, активно утичући на стварање нове базе која одговара степену културе.²³⁰ Међу архитектурама који су југословенску архитектуру приближили прогресивним токовима савремене европске архитектуре, Коста Страјнић издваја талентованог архитекту Николу Добровића. Да би јасније представио значење савремене архитектуре, он се такође позива на програм групе млађих чешких архитеката, цитирајући из овог програма да се нова архитектура мора водити принципима економије и да мора бити хигијенска, тако да прогреси хигијене и медицине диктирају диспозицију, градњу и принципе урбанизма, јер се треба служити новим методама које воде стандардизацији и треба радити у интересу здравља људи.

Загребачки историчар уметности проф. Петар Кнол (Knoll)²³¹ у својој опсежној расправи о модерној архитектури, објављеној 1933. године у часопису „Arhitektura“ под називом „Идеологија модерне архитектуре“ и намењеној првенствено широј јавности, преиспитује основна становишта архитектонског модернизма из угла његових темељних аспеката које супроставља искуствима из историје архитектуре и урбанизма, као и општим друштвеним питањима универзалности, индивидуалности и еманципације. Заузимајући скептичан став према модерној архитектури, коју

²²⁵ Milan Zloković, „Stara i nova shvatanja“, *Arhitektura*, Leto III, Br. 5 (1931), 143-144.

²²⁶ Anonim, „Hoteli i civilizacija“, *Jugoslovenski hotel*, God. III, Br. 4 (1931), 66.

²²⁷ Zoran Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, 51.

²²⁸ Валтер Гропијус је сматрао да је потребно подстаћи интересе и одговорности заједнице, који би се тицали сваког појединог грађанина и омогућавали његово активно учење у локалним пословима, нарочито када је у питању била стамбена изградња и органско планирање градског простора и насеља. Вид. у: Walter Gropius, *Sinteza u arhitekturi* (Zagreb: Tehnička knjiga, 1961), 125-148.

²²⁹ Коста Страјнић, „За савремену архитектуру – поводом конкурса за новосадско Позориште“, *Летопис Матице српске*, Књ. 321, Св. 3 (1929), 377-403.

²³⁰ *Ibid.*, 382.

²³¹ Др Петар Кнол (1872-1943) се међу првим у Југославији бавио проучавањем теорије модерне архитектуре и урбанизма. Био је наставник на Филозофском факултету и Техничкој високој школи у Загребу.

карактерише као идеалну појаву, Кнол је сматрао да је модерна идеологија прекинула везу између стила и човека, који је, како истиче, по модерном схватању непознат појам, јер је „највећи противник апстракције“.²³² Општи поглед на модерну архитектуру, изнет у овој расправи, остао је непотпун без комплекснијег разматрања архитектонских аспеката и теоријских полазишта значајних за разумевање пројектантског дискурса модерне архитектуре. Једно од основних питања кључних за тумачење архитектонског модернизма, које Кнол у својој расправи штуро разматра, јесте питање простора у архитектури.

Иако је, како наводи, ради простора архитектура заправо и настала, Петар Кнол износи да модерна архитектура негира простор, тако да је простор нестао у идеологији модерне архитектуре и њеном уметничком програму, односно да је пао на ниво прости физичке потребе и тиме престао да буде предмет уметничког стварања, као што је то било код претходних уметничких стилова.²³³ Овакву констатацију Кнол поткрепљује и наводом да модерна цивилизација не познаје субјекат, а тиме ни простор, који по њему представља појам индивидуалности човека, па самим тим модерно време одбацује сваку индивидуалност. Према Кнол на крају расправе, између осталог, напомиње да тежиште модерне архитектуре није зграда, већ градске саобраћајнице, и да је неизвесно временско трајање ове универзалне појаве која се шири градовима света, он такође закључује да савремена архитектура тежи за независношћу, те да се модерна архитектура прва решила окова класичне Антике и тиме јасније указала на смисао савременог уметничког покрета.²³⁴ Кнолов педагошки рад и наклоност теоријском приступу у истраживању историцистичке и модерне архитектуре, усмереним пре свега заштити градских целина или урбанистичким аспектима планирања модерног града, нису имали већег одјека на приближавању нових тенденција стручној јавности.

Превирања на архитектонској сцени крајем двадесетих година су најавила нови период у коме ће се југословенска модерна архитектура придружити европским авангардним и модерним струјањима. Двадесете су године биле године интензивног тражења, и поред тога што су начела модерне била већ теоријски јасна, у пројектантској пракси је још увек долазило до стваралачких дилема базираних на претходним архитектонским искуствима.²³⁵ У срединама где су архитекти већ током двадесетих година својим пројектантским активностима трасирали пут модерној архитектури, ослањајући се на европске узорне или на искуства старије генерације архитеката који су допринели успону модерне архитектонске мисли, почетком тридесетих година наступа нова фаза зрелог модернизма, коју је обележило деловање хрватских и ужег круга сарајевских и београдских архитеката привржених савременој архитектонској пракси. У Србији је другу, идејно знатно јаснију, фазу развоја модерне архитектуре обележио пројекат хотела у Матарушкој Бањи, архитекте Милана Злоковића, за који се претпоставља да су прве скице начињене током јесени 1930. године. Према архитекта у својој аутобиографији за период израде пројекта наводи време између 1929. и 1931. године,²³⁶ Маневић је мишљења да је идеја за пројекат настала ипак крајем 1930. године, јер скицу хотела Злоковић први пут излаже на Првој изложби југословенске савремене архитектуре (организованој у Београду од 18. до 26. фебруара 1931. године), што вероватно не би пропустио да прикаже на ранијим изложбама, нарочито имајући у виду изразито модернистички концепт предложене хотелске зграде.²³⁷ Хотел у Матарушкој Бањи представиће искорак не само у дотадашњим Злоковићевим реализацијама у Београду, у којима се, истиче Маневић, огледају обриси Злоковићевог сопственог пута ка модернизму,²³⁸ већ и у дотадашњој туристичкој архитектури Југославије уопште.

²³² Petar Knoll, „Ideologija moderne arhitekture“, *Arhitektura*, Leto V, Br. 9 (1933), 124-140.

²³³ *Ibid.*, 130.

²³⁴ *Ibid.*, 140.

²³⁵ Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: nova tradicija*, 39.

²³⁶ Фондација Милан Злоковић (ФМЗ): *Opis života i rada arhitekta Milana Zloковића redovnog profesora Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu* (биографија архитекте Милана Злоковића, датирано – Београд, 1. новембар 1956. године).

²³⁷ Zoran Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, 151; Zoran Manević, *Arhitekt Milan Zloковић* (Београд: Институт за историју уметности, Музеј савремене уметности, 1989), 21-23.

²³⁸ *Ibid.*, 65.

Изградња модерних туристичких објеката и типолошка одређења хотелске архитектуре

Уредништво часописа „Nova Evropa“ је у пролеће 1938. године позвало Стјепана Драгомановића,²³⁹ туристичког стручњака из Загреба, да пред нову туристичку сезону напише чланак о најмлађој грани југословенске привреде – туризму. Аутор је у објављеном чланку под називом „*Naš turizam – Hypertrophia turistica*“ изнео властита запажања о југословенском туризму, у коме је, по њему, завладала „туризмоманија“;²⁴⁰ на фону опште популаризације туризма у Европи током тридесетих година и потребе да се странцима покажу разноврсни туристички потенцијали Југославије, често без сагледавања реалних могућности и расположивих капацитета туристичке инфраструктуре. Указујући на вишеслојне проблеме који су дужи низ година пратили успон југословенског туризма, Драгомановић наводи да је хаотично стање подстакло државну управу да опсежније сагледа присутну проблематику, те да сложен систем туристичке привреде уреди доношењем низа нових прописа²⁴¹ чија је успешна примена зависила од спремности појединаца и локалних заједница да стварају предуслове за дугорочнији развој туризма. Свака општина која је желела да добије назив туристичке општине, а да је претходно остварила предуслове за туристичке активности, требало је, наводи Драгомановић, да испита могућности изградње одговарајућих смештајних објеката а потом да обезбеди одвод и друге хигијенске услове, уреди шеталишта и саобраћајне приступе, како би у односу на савремене захтеве туризма могла да рачуна на бенефите од уложеног труда и средстава.²⁴²

Драгомановић у закључку појашњава значај *рецептивног туризма*, који подразумева пружање корисних иницијатива у циљу побољшања услова за пријем туриста у неком месту или крају, у чему су у Југославији предњачила друштва или савези за промет странаца или унапређење туризма, без којих се туризам у многим крајевима земље не би ни адекватно развијао.²⁴³ Имајући у виду да су се југословенски туризам и хотелијерство развијали преваходно захваљујући приватним иницијативама и подухватима, међу којима је било и рецептивних и интересних приступа, дугорочнији развој туризма заснован на планским програмима и системима био је спутаван због, наводи Драгомановић, „хипертрофираног“ туристичког апарата, што је утицало да нарочито у хотелијерству изостане шири плански оквир изградње смештајних капацитета који би били у складу са условима, потребама и могућностима туристичког тржишта. Стога је изградња смештајних објеката била с једне стране у рукама инвеститора и капитала, док су се с друге стране архитекти нашли у позицији да хотелску архитектуру приближе савременим токовима архитектонске праксе и туристичког тржишта а чије су додирне тачке биле економичност, функционалност, хигијенски услови и социјална доступност.

Уређење бања и изградња хотела

Култура уређења бањских места у урбанистичком и архитектонском смислу²⁴⁴ почела је да се развија током друге половине XIX века на просторима који ће касније бити у саставу југословенске монархије. Временом је прошириван типолошки опсег архитектуре бањских објеката намењених за лечење, одмор и разоноду. Бањска архитектура различите стилске обраде обухватала је отмене хотеле, опоравилишта, купатила, виле, павиљоне, управне зграде, железничке станице, парковске перивоје, споменике и капале.²⁴⁵ Формирањем институција и установа надлежних за туризам након 1918. године и спровођењем активности на његовом унапређењу омогућен је бржи развој бањских

²³⁹ Стјепан Драгомановић (1887-1949), туристички стручњак, који се у Греноблу током 1913. године усавршавао у области туристичког промета, од 1914. до 1936. године био је организатор путничких уреда и туристичких друштва у Хрватској, те директор првог уреда *Путника* основаног у Загребу. Вид.: Dragomanović, Stjepan, *Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Enciklopedija.hr* (pristupljeno 6. 8. 2018), <http://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16137>

²⁴⁰ Stjepan Dragomanović, *Naš turizam – Hypertrophia turistica* (Zagreb: „Tipografija“ Grafičko-nakladni zavod d.d., 1938), штампани сепарат чланка из часописа *Nova Evropa*, април 1938.

²⁴¹ *Ibid.*, 10-11.

²⁴² *Ibid.*, 11.

²⁴³ *Ibid.*, 12.

²⁴⁴ О општим одликама и врстама бања, њиховом историјском развоју и лечелишно-заравственом значају вид. у: Сима Ст. Петровић, *Бања Ковиљача...*, 14-33.

²⁴⁵ Александар Кадијевић, Срђан Марковић, *Милан Мунџ...*, 34.

места у складу са економским могућностима.²⁴⁶ До експанзије развоја многих бањских места долази тридесетих година када су се у светлу нових прописа (Грађевински законик, Уредба за унапређење туризма и др) и успона архитектонског модернизма повећале активности на изградњи бањских објеката. У приказу и коментару Прве изложбе југословенске савремене архитектуре, објављеном у београдском дневном листу „Време“ фебруара 1931. године, архитекта Ђурђе Бошковић осврћући се на Злоковићеве изложене пројекте наводи да „скица хотела у Матарушкој Бањи, својом једноставношћу, мирним површинама, хармонијом пропорција и ритмом отвора, представља прави образац коме данас тежи савремена архитектура“.²⁴⁷ Пролећа наредне године, у репортажи о новим радовима на улепшавању Матарушке Бање, новинар „Политике“ износи да је у средишту бање, на месту где се налазио низ малих и вероватно дотрајалих зграда, формиран модерно уређен парк а да је на месту старог ресторана, порушеног на јесен 1931. године, изграђен модеран хотел *Жича*, према пројекту архитекте Милана Злоковића, асистента Универзитета у Београду. [Сл. 28] Хотел је отворен 29. маја 1932. године и, према опису новинара, био је „саграђен по свим правилима савремене архитектуре“, заузимао је површину од око 1.000 м² и располагао је са тридесет соба, које су биле модерно уређене и све имале водоводне инсталације, а хотелски ресторан је могао да прими триста а припадајућа тераса двеста особа.²⁴⁸ Изградња хотела је без унутрашњег уређења коштала око два милиона тадашњих динара.

Матарушка Бања је била једно у низу популарних бањских одређишта која су од друге половине двадесетих година просторно-плански уређена и модернизована обновом или проширењем инфраструктуре и изградњом нових објекта за смештајну и лечилишну намену.²⁴⁹ Активирање постојећих и изградња нових капацитета у Матарушкој Бањи почели су 1925. године изградњом модерног купатила са 38 када и нових вила за смештај гостију, па је бања већ почетком тридесетих година могла током сезоне да прими и до осам хиљада гостију.²⁵⁰ Бањом је руководило акционарско друштво на основу концесије за експлоатацију бање коју је добило од државе, док је део приватних вила за смештај био у приватном власништву појединаца. Хотел *Жича* угоститеља Хована Дезидера у рекламном материјалу је представљен са тридесет потпуно хигијенских, зрачних и сунчаних соба, опремљених водоводом и електричним осветљењем, те одличном домаћом и страном кухињом у хотелском ресторану.²⁵¹



Сл. 28. Милан Злоковић, хотел *Жича* у Матарушкој Бањи, 1931-1932.

Перспективни цртежи – поглед на предњу и задњу фасаду. Извор: Фондација Милан Злоковић

Злоковић је пројекат хотела у Матарушкој Бањи у потпуности засновао на обликовним начелима модерног покрета. Хотел *Жича* је „стваран без икаквих компромиса“ у односу на Злоковићева претходно реализована дела и уједно представља први хотелски објекат модерне

²⁴⁶ О уређењу бања и изградњи бањских објеката у Србији током прве половине XX века вид. у: Гордана Митровић, *Градитељство бања Србије – 19. и прва половина 20. века*.

²⁴⁷ Ђурђе Бошковић, „Изложба Југословенске савремене архитектуре“, *Време*, 28. фебруар 1931, 5.

²⁴⁸ М. К., „Нови радови на улепшавању Матарушке бање“, *Политика*, 31. мај 1932, 7; М. К., „Матарушка бања је знатно улепшана“, *Политика*, 13. јун 1933, 7.

²⁴⁹ Матарушка бања спада у ред сумпорних алкално-киселих хипертерми, вид. у: Laza Nenadović, *Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji* (Београд: Државна штамарија Краљевине Југославије, 1936), 307-312.

²⁵⁰ ДЈ-38-557-724: Драгослав Л. Лазаревић, „Писмо из Матарушке Бање“, *Правда*, 26. јул 1932.

²⁵¹ Александар С. Живанић (ур.), *VI конгрес угоститеља Краљевине Југославије у Нишу*, н. н.

архитектуре на простору Југославије који и обликовно и функционално одговарао захтевима новог грађења и потребама савременог туризма и хотелијерства.²⁵² Имајући у виду да је Злоковић хотелом у Матарушкој Бањи, у жељу сопственог трагања за новим путевима архитектуре ослобођене прошлости, направио значајан помак у разумевању не само савремених архитектонских концепција, већ и карактера и потреба савремене туристичке изградње, као и да југословенски архитекти до тада нису имали довољно искуства и сазнања о пројектовању савремених хотелских објеката, поставља се питање на који начин се Злоковић упознао са аспектима и условима пројектовања хотела који су подразумевали знатно заокруженију везу између архитектуре и хотелијерства.²⁵³

Одговор на ово питање налази се и у стручној литератури (пре свега немачкој) која је имала за циљ да упозна пројектанте са новим достигнућима у пројектовању и опремању хотелских објеката. Успостављени системи стандардизације обухваћени пројектантским принципима модерне архитектуре, првенствено за објекте одређених намена које су биле део друштвене и привредне модернизације, иницирали су појаву пројектантских приручника у којима се дају просторне и организационе анализе, функционалне спецификације, техничка образложења и карактеристични примери из праксе. Поменути немачки приручник Фрица Кунца о савременој хотелској изградњи, који је данас део фонда Библиотеке за старе и ретке књиге Архитектонског факултета у Београду, био је, пре формирања овог библиотечког одељења, део факултетске библиотеке и користио је наставницима и студентима у пројектантској настави. С обзиром на чињеницу да је Злоковић одлично познавао немачки језик, те да је од 1923. године био у звању асистента на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду,²⁵⁴ може се претпоставити да му је ова публикација била доступна у време када је радио на пројекту хотела у Матарушкој Бањи, на шта указује и неколико појединости из њеног садржаја.

Архитектима је Кунцов приручник, поред садржаја о техници пројектовања и опремања хотелских објеката, нудио и прегршт општих информација о развоју хотелске изградње и хотелијерства, с акцентом на посећеност хотела у немачким градовима током прве половине XX века, типовима хотела и локацијама градских хотела, с посебним освртом на америчке типове хотела и велике градске хотеле у Немачкој. Аутор такође даје преглед и спецификацију трошкова изградње хотела. У поглављу под називом „Техника изградње хотела и њена практична промена“, у коме аутор систематично обрађује хотелске просторе и њихову намену (улазна зона, друштвени простори хотела, ресторански простор, смештајна зона и типови соба, сервисне просторије и др), позивајући се на референтне примере хотелских објеката, делови текста (наслови, кључне речи, технички описи) су подвучени оловком љубичасте боје, на неколико страна су на приложеним цртежима и на маргинама књиге дописани бројеви који указују на димензије, размеру или пропорције појединих хотелских простора, док су у другом делу књиге, у коме су представљени карактеристични примери хотела, основе појединих хотела анализирани означавањем хотелске организације и токова кретања.

Осим дописаних бројева, на страни 25 овог приручника, који указују на Злоковићев рукопис којима су димензионо означене четири основе просторног склопа ресторанске сале са кухињом у америчким хотелима капацитета 50, 75, 125 и 200 седећих места,²⁵⁵ још један мотив упућује на

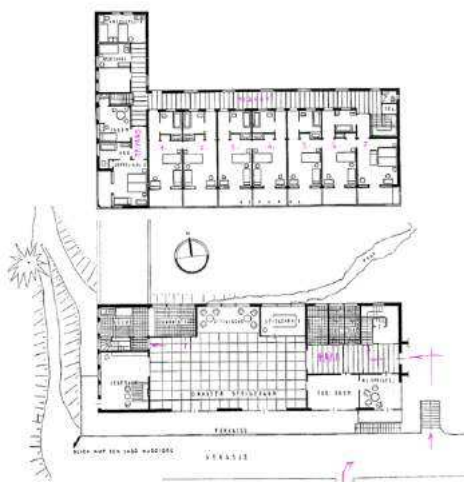
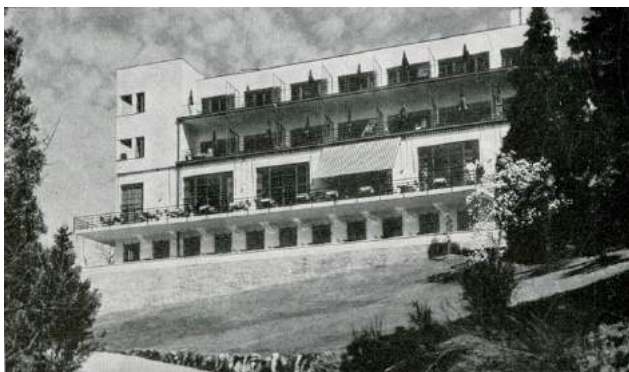
²⁵² Zoran Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, 150.

²⁵³ На Архитектонском факултету у Београду архитекта Милан Злоковић је био асистент проф. Драгутина Ђорђевића на предмету „Пројектовање јавних грађевина“ који је обухватао и упознавање са пројектовањем хотелских зграда. Након што је проф. Ђорђевић на лични захтев отишао у пензију 1933. године тај предмет је наследио Злоковић који је 1932. године био изабран у доцента.

²⁵⁴ О Злоковићевим животним путевима, школовању и професионалним почелима, утицајима који су обликовали његову личност, те дугогодишњем стваралаштву вид. у: Зоран Маневић, „Злоковићев пут у модернизам“, *Годишњак града Београда*, Књ. XXIII (1976), 287-298; Марина Ђурђевић, „Живот и дело архитекте Милана Злоковића (1898-1965)“, *Годишњак града Београда*, Књ. XXXVIII (1991), 145-168; Александар Кадљевић, „Прилог тумачењу опуса истакнутих београдских градитеља: Милан Злоковић и тражење националног стила у српској архитектури“, *Годишњак града Београда*, Књ. XLVII-XLVIII (2000-2001), 213-224; Вања Панић, *Милан Злоковић: афирмација модернизма* (Београд: Архитектонски факултет, 2011); Љиљана Благојевић, „Транскултурални итинерери архитекта Милана Злоковића“, *Архитектура и урбанизам*, Бр. 32 (2011), 3-15; Љиљана Благојевић, „Транспозиција духа и карактера италијанско-медитеранске архитектуре у раним пројектима милана злоковића“, *Архитектура и урбанизам*, Бр. 34 (2012), 3-13.

²⁵⁵ Бројевима су означене димензије (дужина и ширина у метрима) кухиње и ресторанске сале, као и пропорције њихових површина (у квадратним метрима) у зависности од димензија (65:27, 97:37, 160:69 и 260:112), а што је такође забележено и кроз пропорцијски однос 1:2 уз сва четири примера.

могуће Злоковићево коришћење Кунцовог приручника при пројектовању хотела *Жича*, а то је пример хотела *Monte Verità* у швајцарском месту Аскона, који је у поглављу „Примери“ (*Beispiele*), на страни 75, дат као први и уједно једини модернистички пример бањског хотела (*Kurbotels*). [Сл. 29] Овај хотел, који представља јединствен пример хотелске архитектуре и ентеријерског уређења у стилу Баухауса, изграђен је 1929. године према пројекту дизелдорфског архитекта Емила Фаренкампа (Emil Fahrenkamp). У складу са филозофијом обликовања Баухауса (архитектура, ентеријер и употребни предмети једног хотела) изражавали су смисао серијске производње и естетске вредности које произилазе из хуманизације функције и рационализације облика, па је модерни швајцарски хотел био логичан избор примера за анализу и сагледавање архитектонске структуре (кубична форма, равне фасадне површине, кровна тераса, велики прозорски отвори, сведено обликован ентеријер) и функционалне организације (кровна тераса, ресторанска сала повезана са отвореном терасом). Архитектура модерних бањских хотела била је концепцијски блиска архитектури санаторијума, јер је гостима хотела, као и пацијентима смештеним у санаторијум, било потребно обезбедити довољно светла, свежег ваздуха и хигијенских услова.



Сл. 29. и Сл. 30. Емил Фаренкамп, хотел *Monte Verità*, Аскона (Швајцарска), 1929. Поглед на предњу фасаду. (лево) Основа приземља и првог спрата. (десно) Извор: F. Kunz, *Der Hotelbau von Heute im In- und Ausland...*, 75.

У Кунцовом приручнику, хотел *Monte Verità* у Аскони представљен је са две основе (приземља и спрата) у размери 1:300 и једном фотографијом главне фасаде. [Сл. 30] На основи приземља хотела су оловком љубичасте боје означени токови кретања, док су на основи спрата нумерисане собе бројевима од 1 до 7. Осим тога, графитном оловком су написане димензије ширине хотелске собе (3,6 м) и дужина хотелске зграде (32 м).²⁵⁶ Новински чланак Драгослава Лазаревића о Матарушкој Бањи садржи податак о димензијама отворене ресторанске терасе хотела *Жича* (30м дужина и 12м ширина),²⁵⁷ што уз наведене капацитете ресторанске сале од 300 места и отворене ресторанске терасе од 200 места,²⁵⁸ одговара не само утврђеним димензијама хотела у Аскони, већ и анализираном односу димензија ресторанских сала и њеном капацитету у броју седећих места.²⁵⁹ Сличност ова два хотела се огледа и у „L“ форми основе коју имају оба

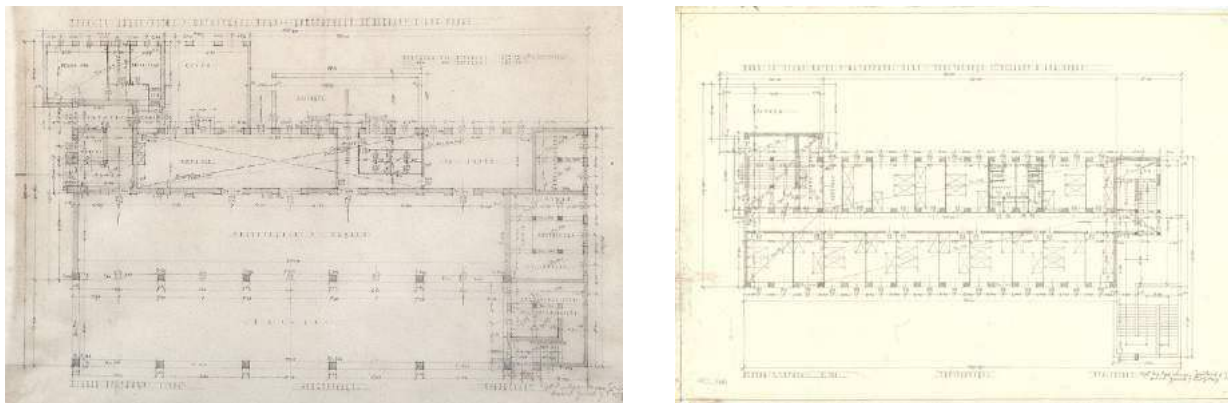
²⁵⁶ Стварне димензије ширег бочног крила зграде (21м) и дужина хотелске зграде (32м) су добијене прорачуном пропорција на основу димензија публикованих основа у датој размери. Овај прорачун је дат с десне стране основе првог спрата.

²⁵⁷ АЈ-38-557-724: Драгослав Л. Лазаревић, „Писмо из Матарушке Бање“, *Правда*, 26. јул 1932. На основу увида у сачувану и до сада непубликовану техничку документацију хотела *Жича*, димензија дужене ресторанске сале и терасе нешто је већа од наведеног и износи 35,8 м, а унутрашње (чисте) димензије ширина терасе и ресторанске сале су по 6,6 м, односно у укупној ширини од око 13 м.

²⁵⁸ М. К., „Нови радови на улепшавању Матарушке бање“, *Политика*, 31. мај 1932, 7.

²⁵⁹ Аналогним прорачуном бројчаних вредности пропорцијског односа анализираних површине ресторанске сале капацитета 200 места, и наведених капацитета ресторанске сале и терасе хотела *Жича*, са димензијом дужине сале и терасе, добија се пропорцијски однос површине и капацитета који је једнак анализираним примерима просторног склопа ресторанске сале са кухињом на страни 25. Кунцовог приручника. У прилог овој тези иду и каснија Злоковићева истраживања пропорцијско-антрополошких односа и модуларне координације на примерима организације ресторанских, као и других простора (учионица, сала и др), вид. ФМЗ: Milan Zloković, *Modularna koordinacija* (Београд: Jugoslavenski građevinski centar, 1965).

објекта, док у спратности објекта и организацији смештајне етаже постоји извесна разлика. [Сл. 31] Собе у хотелу *Жича* пројектоване су у делу етаже међуспрата (11 соба дуж галерије са погледом на ресторанску салу дупле висине) и на првом спрату као јединој смештајој етажи (16 соба организованих дуж централног ходника у два низа од 6 и 10 соба), за разлику од хотела у Аскони у коме се собе налазе на две етаже галеријског типа.²⁶⁰ [Сл. 32] Такође, собе хотела у Матарушкој Бањи нису имале засебна купатила, већ заједничка купатила са тоалетима на етажи, те су стога биле и других димензија и пропорцијског односа – 4,5 x 4,2 м и 4,5 x 2,9 м.



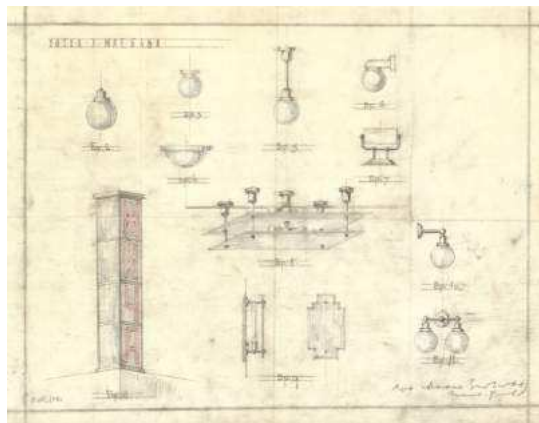
Сл. 31. и Сл. 32. Милан Злоковић, хотел *Жича*, Матарушка Бања.
Основа приземља. (лево) Основа 1. спрата. (десно) Извор: МГБ-ЛМЗ

Уз претпоставку да је Злоковићу приликом пројектовања хотела *Жича* била доступна Кунцова књига о савременој хотелској изградњи, могуће је тиме појаснити његов „прави покушај за аутентичном савременом архитектуром једноставних волумена и хармоничних пропорција“²⁶¹, у периоду још увек присутне употребе историцистичког архитектонског вокабулара и традиционалних погледа на архитектонско пројектовање. Доступни пример модерног бањског хотела послужио је архитекти Злоковићу за разумевање савремене изградње и модернистичке концепције хотелске архитектуре. Хотел *Жича* је изграђен као једносратни објекат са низом обликовних појединости које, осим модернистичког приступа, указују на Злоковићев јединствен проседе, заснован на архитектонској обликовности која произилази из композиционих и пропорцијских односа. О томе сведочи и техничка документација хотела из заоставштине архитекте Злоковића,²⁶² пре свега изгледи фасада, који најбоље упућују на композиционе и пропорцијске односе волумена у структури хотела, као и односе пуних површина и фасадних отвора. Поред техничких цртежа, од значаја за анализу архитектуре хотела (данас знатно измењеног изгледа) је и серија фотографија које је Злоковић снимио у завршној фази изградње хотела, те неколицина фотографија кровне терасе и ентеријера ресторанске сале и терасе, јединствених како у разумевању односа архитекте према сопственом пројекту, тако и за проучавање међуратне хотелске архитектуре. [Сл. 33] У приземљу хотела се поред велике ресторанске сале са отвореном терасом, коју су наткривале платнене роло тенде, налазио улазни лоби, кухињски блок са оствама, сала за сервирање и мања сала за друштвене игре, те неколико локала са бочне стране објекта, тако да се извођачки пројекат у односу на идејно решење разликовао једино у проширењу основе објекта ради комфорнијег смештаја сервисних просторија и међусобних веза. Злоковић је начинио и предлог решења спољне рекламе као обликовног елемента архитектонске структуре и предлоге зидних и висећих лампи за потребе опремања ресторанске сале. [Сл. 34]

²⁶⁰ Собе хотела *Monte Verità* су пројектоване тако да се између две собе налазе унутрашња врата која их повезују.

²⁶¹ Ljiljana Blagojević, *Modernism in Serbia: the elusive margins of Belgrade architecture 1919-1941* (Cambridge, Mass.: MIT press, 2003), 68.

²⁶² Музеј града Београда (МГБ) – Легат Милана Злоковића: Хотел *Жича* – перспективни прикази објекта, изглед ресторанске сале, фотографије, јеловник хотелског ресторана и техничка документација идејног и главног пројекта (ситуациони план (1:200), основе, пресеци, изгледи (1:100), основа уређења кухиње и „келнераја“ (1:50), детаљ прозора на кровној лођи (1:10), детаљ за израду квадратног отвор за биоскопски пројектор (1:1) – потписано, 3. мај 1932. године, инж. М. Бабић, идејни цртежи светлеће рекламе хотела и лампи у ентеријеру хотела).



Сл. 33. и Сл. 34. Милан Злоковић, хотел *Жича*, Матарушка Бања. Тераса ресторана – фотографија из 1930-тих. (лево) Извор: ФМЗ; Идејне скице за расветна тела у хотелу *Жича* (светлаха реклама, зидне и висеће лампе). (десно) Извор: МГБ-ЛМЗ

Хотел *Monte Verità* у Аскони могао је Злоковићу донекле да послужи као пројектантски узор за поставку основног волумена и обликовању концепцију главне фасаде са отвореном терасом, те као подстицај за формирање кровне терасе, која у Злоковићевом пројекту није само функционална етажа модернистичког објекта, већ чини просторни и пропорцијски оквир који је и композициони део архитектонске структуре. „Апсолутни модернизам хотела Злоковић манифестује равним кровом (палубом) који се целом површином користи вишенаменски – као отворени биоскоп, природни соларијум за сунчање и одмор или ресторан на отвореном.“²⁶³ Приступ кровној тераси био је омогућен преко спољњег степеништа пројектованог са десне бочне стране, акцентованог вертикалном рекламном хотела и надвишеним волуменом у коме је био смештен биоскопски пројектор, као и преко унутрашњег степеништа које се у ниву крова завршавало сегментним спратом у коме је била отворена лођа и простор за доставу јела из кухиње и њихову припрему за сервирање на тераси. Овај хотелски објекат „равне кровне терасе попут брода са палубом, намонтираним биоскопским платном, навигационим мостом пројекционе кабине и глатким трупом са строго распоређеним прозорским кабинама“, како га описује Љиљана Благојевић, „одмахује месту и оставља га за собом“,²⁶⁴ представљајући главно обележје и симбол Бање²⁶⁵ који „би и страним бањама чинио част“.²⁶⁶

У оваквом маниру архитектонског обликовања могу се препознати и теоријске поставке холандског авангардног правца *De Stijl*, који у односе простора и облика у архитектуру уводи и одредницу времена, као посебну величину која утиче да архитектонска спољашњост задобије потпуно пластично обличје у јединству с простором. Архитектура која се развија из елемената градње (функција, маса, површина, простор, материјал, светлост, боја, време итд) је елементарна, при чему сваки елемент, истиче Тео ван Дизбурх у прогласу „Ка пластичној архитектури“, доприноси остварењу циља на практичним и логичним основама пластичне изражајности у оквиру јасних поставки архитектонског програма.²⁶⁷ Архитектоника *Hôtel particulier*, једне од три имагинарне куће које су Тео ван Дизбурх и Корнелис ван Истерен (Cornelis van Eesteren) представили макетама на изложби *De Stijl* у Паризу 1923. године, презентује управо њихово разумевање модернистичке архитектонске праксе, кроз испитивање односа архитектонских елемената – волумена, површина, отвора и њихових интервала, тако да фасаде (као и пета фасада – кров) манифестују синтезу архитектуре и свака је подједнако важна.²⁶⁸

У години када Злоковић пројектује хотел *Жичу* (1931), Тео ван Дизбурх у гласилу Матице хрватске, „Hrvatska revija“, објављује есеј „Обнова умјетности и архитектуре у Европи“²⁶⁹ у коме

²⁶³ Вања Панић, *Милан Злоковић: афирмација модернизма*, 86.

²⁶⁴ Љиљана Благојевић, *Modernism in Serbia...*, 212.

²⁶⁵ Светислав Илић, *Матарушка Бања*, 73.

²⁶⁶ Laza Nenadović, *op. cit.*, 308.

²⁶⁷ Тео ван Дизбурх, „Ка пластичној архитектури“, у: М. Perović, *Istorija moderne arhitekture – antologija tekstova. Knjiga 2/B* (Београд: Draslar partner, 2005), 243-244.

²⁶⁸ Paul Overly, *De Stijl* (New York: Thames & Hudson, 2014), 173.

²⁶⁹ Холандски теоретичар уметности и уредник уметничких часописа Тео ван Дизбурх је на молбу редакције „Hrvatske revije“ Матице Хрватске припремио овај есеј који је требало да има и свој скорји наставак у другом делу, међутим прерана Дизбурхова

већ на почетку наглашава да се „здрав развој архитектуре може ослањати само на истраживање њезиних саставних дијелова и само на основу тих истраживања може се у логичном редослиједу (спрам животне функције) практично испушати почевши од градње приватног стана до изградње велеграда“, због чега је, појашњава, управо у архитектури, која је по својим изражајним средствима више *апстрактна*, било могуће да се остваре нови начини обликовања – да се из чисте материје створи нова самостална и самоникла архитектура.²⁷⁰ Архитектура је тако све више тежила рационализацији а истовремено са рационалистичком архитектуром требало је и сам човек да се стандардизује. Дизбурх сматра да све оно што је велико у уметности и архитектури је у ствари било засновано на научној бази и да су се у архитектури, пре него у другим сферама уметности, могли остварити нови облици изражавања, захваљујући томе што се архитектура није никада морала борити с илузијом о потреби изналажења *природних* облика.²⁷¹ Завршавајући свој есеј Дизбурх закључује како би било исправно модерно занатство и материјалну продукцију базирати у духу „елементаристичног давања облика“, јер се само на такав начин може постићи тражено јединство између духовне и материјалне користи, додајући да се борба између елементарног стила с елементарним средствима збива паралелно с напретком у техници (у новом уметничком обликовању продубљују се изражајни моменти, постају *апстрактни*, и повезују се с архитектуром).²⁷² Пројектом хотела *Жича* Злоковић је у потпуности антиципирао нове тенденције на европској архитектонској сцени усмерене ка рационализацији и градитељској стандардизацији, обликовној целовитости и истраживачкој поставци.

Матарушка Бања је била прва бања у Југославији која је на самом почетку тридесетих година XX века добила у потпуности модернистички хотел. Спремност инвеститора да подржи модерно архитектонско решење хотелског објекта, које је подразумевало не само нове стандарде у хотелијерству, него и његову еманципацију, дала је могућност архитекти да креира хотел према визији и одликама савременог туризма. Функционалистичка архитектура је хотела упућивала на рационалност и економичност, док је сведено унутрашње уређење, са намештајем и опремом из индустријске производње, значило практичност у одржавању и коришћењу од стране све већег броја гостију који су се смењивали током туристичких сезона.

Модернизација и уређење бањских места, које су иницирале активности и мере на унапређењу туризма током двадесетих година XX век, углавном су се огледали у неопходном комуналном опремању, реконструкцији постојеће или изградњи нове путне инфраструктуре, рушењу дотрајалих објеката који више нису одговарали туристичким потребама и изградњи нових смештајних и других пратећих објеката за туристичке потребе. У три основна урбанистичка принципа на којима почива савремени урбанизам, Михајло Радовановић, аутор студије „Увод у урбанизам – основни принципи и методе рада“ објављене 1933. године, поред економског и естетског, сврстава и хигијенски принцип, наводећи да савремено доба „ставља колективну хигијену међу основне факторе социјалног благостања“, те да се здраво насеље не може замислити без добрих хигијенских услова.²⁷³ Такве услове, према Радовановићу, могу да обезбеде пре свега ваздух, сунце и здрава вода, те низ других система у циљу обезбеђивања колективне хигијене,²⁷⁴ као што су систем канализације и одвођење отпадних вода, уређени паркови и зеленило, неопходни за природно пречишћавање ваздуха, и други аспекти који насељу пружају „најповољније здравствене услове за цело насеље као и за сваког појединца“.²⁷⁵ Грађевински закон из 1931. године је прописивао да Министарство грађевина одобрава регулационе планове за туристичка и климатска места у споразуму са Министарством трговине и индустрије, а за бање и лечилишта у споразуму са Министарством социјалне политике и народног здравља.²⁷⁶

смрт 1931. године га је спречила да доврши други планирани део есеја, па је објављени први део остао значајно сведочанство промишљања развоја модерне архитектуре у Европи.

²⁷⁰ Théo van Doesburg, „Obnova umjetnosti i arhitekture u Evropi“, *Hrvatska revija*, God. IV, Br. 8 (1931), 420, 425.

²⁷¹ *Ibid.*, 426, 428.

²⁷² *Ibid.*, 431.

²⁷³ Михајло Радовановић, *Увод у урбанизам – основни принципи и методе рада* (Београд: [?], 1933), 30-31.

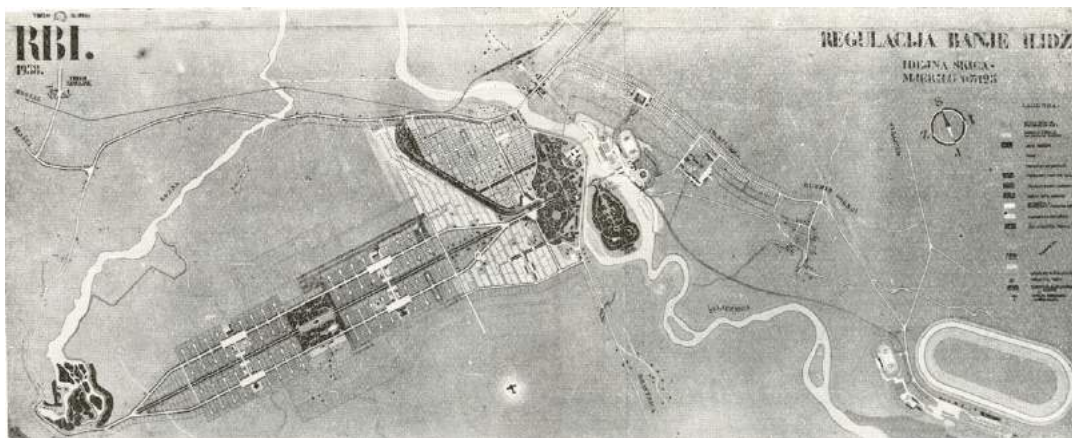
²⁷⁴ О значају хигијене и хигијенским условима у бањама вид.: Radoje Tadić, „Higijena banja i klimatskih mesta“, u: L. Nenadović, *Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji*, 207-220.

²⁷⁵ Михајло Радовановић, *op. cit.*, 31.

²⁷⁶ *Грађевински закон*, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 133-XLII од 16. јуна 1931. године

У осврту на проблеме које би требало решити Законом о туризму, објављеном 1929. године у часопису „Бање и туризам“, на другом месту после саобраћаја нашло се хотелијерство, за које се везује низ потешкоћа, како у погледу ограничења у дугорочном кредитирању и одсуства олакшица у опорезивању, тако и због строге полицијске контроле присутне у овој делатности (издавање хотелијерско-гостионичарских дозвола било је у надлежности органа унутрашњих послова), која се сводила на прикупљање државних фискалних намета.²⁷⁷ Да би се превазишла пракса контроле кретања путника и странаца преко посебних дозвола за хотелијере, чиме је спутаван развој хотелијерства у оквирима привредних могућности, предложено је да за доношење прописа о издавању дозвола за рад хотела, прописивању услова за хотелијерство, који би обухватили и услове за пројектовање и изградњу хотела, буде надлежан један привредни орган, односно Министарство трговине и индустрије преко свог одсека за промет странаца и питања туризма.²⁷⁸

Јединствен пример уређења бањског туристичког места представља пројекат регулације и уређења Бање Илића у близини Сарајева, која је у то време била под управом Централног хигијенског завода са седиштем у Београду. За потребе израде урбанистичког плана је од стране Завода 1937. године био ангажован загребачки, а потом и сарајевски архитекта Јурај Најдхарт (Neidhardt).²⁷⁹ [Сл. 35] Стечено искуство које је Најдхарт добио неколико година пре, радећи у бироу код Ле Корбизјеа на пројекту за *La Ville Radiense*, помогло му је у конципирању неколико урбанистичких пројеката заснованих на принципима новог хуманизма²⁸⁰, на којима је радио по повратку у Југославију, међу којима се пројекат регулације Бање Илића издваја по слободној урбанизацији (*urbanisation libre*). Најдхарт је при изради плана тежио прилагођавању постојећим приликама и истицању амбијенталних одлика места, предлажући систем за решавање саобраћајних и стамбених проблема, затим увођење простора разоноде и спровођење инжењерских радова.²⁸¹ Од садржаја предвиђених планом, Најдхарт, поред диференцираног и разгранатог саобраћајног система од четири врсте путева (пешачки, стамбени, сабирни, аутомобилски, железнички и тргови), уводи и рејоне (зоне) са четири начина изградње (ретко, средње и густо насеље и павиљонски систем купалишта), међу којим је дисперзовано више садржаја забавног карактера (излетишта, зоолошки врт, хиподром, спортске активности).²⁸²



Сл. 35. Јурај Најдхарт, идејна скица регулационог плана Бање Илића код Сарајева, 1937.
Извор: *Грађевински вјесник*, Бр. 8 (1938), 115.

Једно од примењених урбанистичких начела јесте и инсолација, што подразумева да положај стамбених зграда и хотела буде такав да су стамбене просторије смештене према истоку и западу (спаваће на исток, дневне на запад), а будући да је за купалишни рејон предвиђена ретка

²⁷⁷ Б. Миљковић, „Шта треба решити Законом о туризму, који је у припреми“, *Бање и туризам: путничко-туристичка ревија*, Год. II, Бр. 1 (1929), 9.

²⁷⁸ *Ibid.*

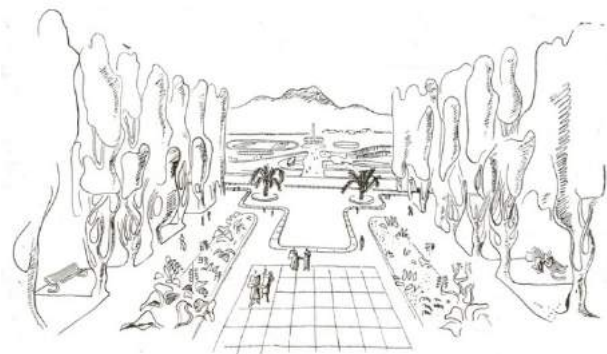
²⁷⁹ Jelica Karlić-Kapetanović, *Juraj Neidhardt – život i djelo* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1990), 94.

²⁸⁰ О деловању архитекте Најдхарта као пројектанта, урбанисте и планера вид. у: Ibrahim Krzović, Tomislav Premerl, *Juraj Neidhardt – Arhitekt, urbanist, planer, teoretičar, edukator i publicist* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2019).

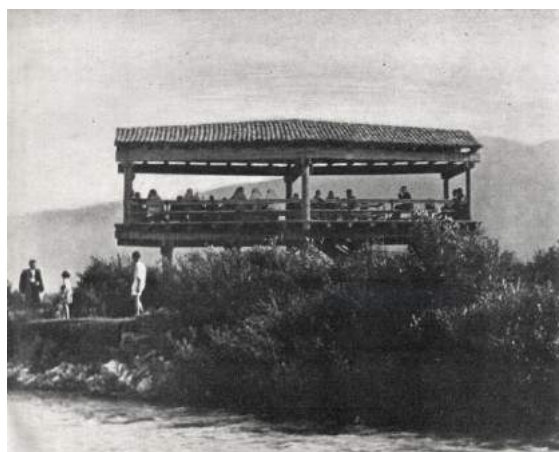
²⁸¹ Dušan Grabrijan, „Regulacija Banje Ilića od arh. J. Neidhardta“, *Грађевински вјесник: лист за архитектонске и техничке градње*, Год. VII, Бр. 8 (1938), 113-119.

²⁸² *Ibid.*, 116-118.

и средња изградња насеља, Најдхарт предлаже да се према јуту поставе терасе са вртovima (Garden City).²⁸³ [Сл. 36] Према пројекту уређења Бање Илиџе изведено је неколико мањих пратећих објеката и декоративних елемената (порушених током Другог светског рата), попут позорнице у облику шкољке, колонаде *Glorieta* и вртног мобилијара, међу којима је остала запажена издигнута дрвена тераса (павиљон)²⁸⁴ издужене шестоугаоне основе, подигнута изнад потока Жељезнице за окупљање излетника, коју Најдхарт назива „киоск за теферић“, описујући га као „производ народног обичаја [...] и модерног духа“.²⁸⁵ [Сл. 37] Афирмација туризма међу домаћим становништвом утицала је да током тридесетих година XX века дође до уређења и проширења туристичких капацитета две значајне бање у Србији – Буковичке Бање у Аранђеловцу и Нишке Бање.



Сл. 36. Јурај Најдхарт, уређење Бање Илиџе, продужење постојеће алеје према реци Жељезници с погледом на Требевић. Извор: *Грађевински вјесник*, Вр. 8 (1938), 115.



Сл. 37. Јурај Најдхарт, поглед на киоск за теферић, Бања Илиџа. Извор: D. Grabrijan, J. Neidhardt, *Arhitektura Bosne i put u savremeno* (Ljubljana: Državna izložba Slovenije, 1957), 332.

Према новинском извештају у Буковичкој Бањи су 22. јуна 1939. године отворени нови хотел и бањско купатило, финансирани из средстава Штедионице Дунавске бановине, која је према уговору о експлоатацији управљала овом бањом. Ново купатило, које је имало 28 када, затворени базен и инсталације за електричне терапије и инхалацију, у новинском прилогу је окарактерисано је као „најбоље“ и „најлуксузније“ у држави.²⁸⁶ Монументална зграда бановинског хотела капацитета 80 соба изведена је према пројекту архитектке Гојка Тодића. Иако је хотел у штампи представљен као „веома модеран“, његово архитектонско обликовање се пре свега заснива на комбинованим класичним – академским принципима (симетрично решење фасада са правилним распоредом отвора, централни портик на предњој и уски балкон на задњој фасади са дорским стубовима, рустична обрада постамента) и фолклористичким елементима (четвороводи кров, кровне баце, димњаци и стрехе, те лође на угловима главне фасаде које реферишу на улазни трем шумадијске традиционалне куће), примењеним на модернизованим фасадним зидовима масивног волумена двоспратне хотелске зграде. [Сл. 38] Хотел је у својој организацији имао централни хол за боравак гостију, салу за ручавање, билијарску салу²⁸⁷ и велику терасу оријентисану према парку у коме је смештена зграда новог бањског купатила. У парку је направљен и отворени базен са скакаоницом и терасом за сунчање, такозвана *плажа*,²⁸⁸ што показује потребу за већим капацитетом бањских садржаја и њихову усмереност савременом профилу туристе. [Сл. 39]

²⁸³ *Ibid.*, 118.

²⁸⁴ Jelica Karlić-Kapetanović, *op. cit.*, 96, 335.

²⁸⁵ Dušan Grabrijan, Juraj Neidhardt, *Arhitektura Bosne i put u savremeno* (Ljubljana: Državna izložba Slovenije, 1957), 333.

²⁸⁶ Аноним, „Данас ће свечано бити отворени ново купатило и нов хотел у Буковичкој Бањи код Аранђеловца“, *Политика*, 22. јун 1939, 11.

²⁸⁷ *Ibid.*

²⁸⁸ *Ibid.*



Сл. 38. и Сл. 39. Гојко Тодић, хотел *Шумадија*, Буковичка Бања код Аранђеловца, 1938-1939. Поглед на предњу фасаду. (лево) Поглед на задњу и једну од бочних фасада. Извор: колекција аутора

На експанзију туризма у неком месту могли су да утичу и чешћи доласци истакнутих личности, као што је то био случај са Нишком Бањом, коју је краљ Александар I Карађорђевић почео да посећује 1928. године ради лечења, након чега је уследила нагла изградња кућа за одмор и издавање, вила, хотела, купатила и других пратећих објеката.²⁸⁹ За свега неколико година у Нишкој Бањи²⁹⁰ је изграђено више мањих приватних пансиона и вила за смештај гостију, али и неколико хотела, који су, иако различитог архитектонског квалитета, показивали тежњу архитеката за модернијим приступима у њиховом пројектовању, нарочито при конципирању форме и обликовању фасада. Архитектуром модернистичког приступа међу реализованим хотелским објектима у Нишкој Бањи истиче се хотел *Миленковић* (касније хотел *Партизан*), који је за нишког индустријалца Миливоја Миленковића изграђен 1937. године према пројекту београдског архитекте Јосифа Албале,²⁹¹ што се сазнаје из новинског извештаја објављеног у августу 1936. године поводом представљања изгледа новог хотела у изградњи.²⁹² [Сл. 40] Хотел је позициониран изнад бањског парка, на благој узвишници преко које води пут до народног купатила, одакле се пружа широк видик према парку, долини Нишаве и Сићевачкој клисури.²⁹³ Архитектура хотела и његово унутрашње уређење, према новинском опису, естетски и хигијенски одговараће савременим условима. Разућеност форме хотелске зграде утицала је да фасаде, односно волумени склопа добију различит обликовни карактер, наглашен примењеном геометризаацијом равних и заобљених фасадних површина модернистичке обраде. [Сл. 41]

Специфичност архитектуре овог хотела се огледа у третирању приземља као својеврсног постаментa, делом прилагођеног околном терену у паду, у коме се налазио улазни хол, неколико локала и наменских просторија за лекарску ординацију и зона са термалним кадама, те у његовом композиционом и функционалном односу са троспратном структуром хотелске зграде. Приземље и спратови хотела су били повезани лифтом. На првом спрату, који је функционално и приступно био повезан са платоом формираним од слободног дела приземног волумена, биле су смештене ресторанске сале – велика сала са пространом наткривеном терасом (дим. 20 x 10 м) и мала сала (дим. 14 x 17 м), које су међусобно биле повезане покретним зидним стакленим панелима.²⁹⁴ Ресторанске сале и тераса су биле повезане са кухињским блоком, чиме је омогућено адекватно снабдевање и послуживање гостију, без укрштања токова кретања. Отворена тераса је служила за боравак гостију на сунцу и ваздуху. На другом и трећем спрату се налазило укупно 45 соба и стан за власника хотела (што је била честа пракса у пројектима хотела међуратног периода), док су собе у поткровљу биле предвиђене за хотелску послугу. Свака соба је имала уграђени зидни орман и

²⁸⁹ Александар Кековић, Зоран Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941* (Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2006), 29; Nebojša Stanković, „Niška Banja: Modern Architecture for a Modern Spa“, u: Jelena Bogdanović, Lilien F. Robinson & Igor Marjanović (Eds.), *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918-1941)* (Leuven: Leuven University Press, 2014), 251-252.

²⁹⁰ О историјату и развоју Нишке Бање кроз историју вид. у: Јовица Васић, *Нишка Бања* (Ниш: Атлантис, 2007).

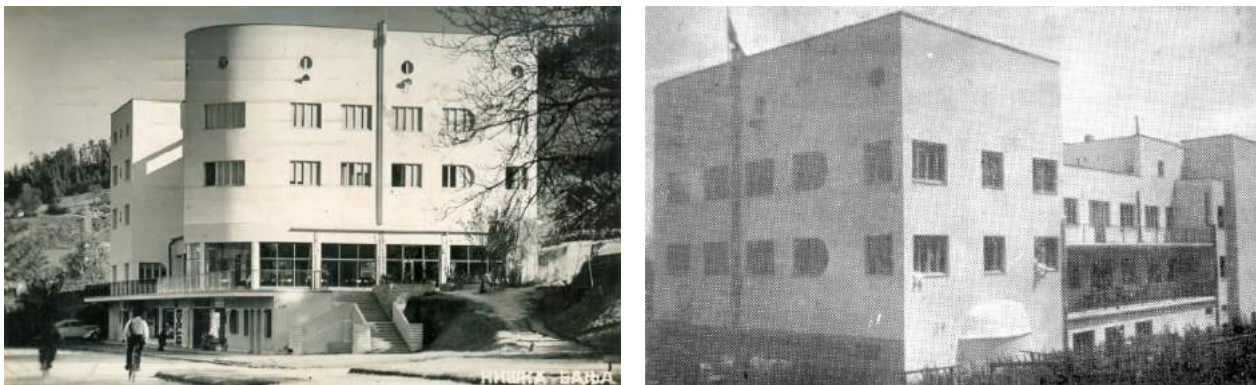
²⁹¹ Архитекта Јосиф Албала (1902-1942) је 1930. године за нишку трговачку породицу Нисим изградио породичну зграду (палату) у Обреновићевој улици у Нишу. Албала је познат и као аутор пројекта капеле на Новом Јеврејском гробљу у Београду, завршене крајем 1934. године.

²⁹² Аноним, „У Нишкој Бањи гради се нов модеран хотел“, *Политика*, 29. август 1936, 13.

²⁹³ *Ibid.*

²⁹⁴ *Ibid.*

лабаво са топлом и хладном водом, а тушеви и тоалети су били у одвојеном блоку на сваком спрату. Хотел *Миленковић* је према оценама ондашње пгтампе по уређењу и опремљености био један од најсавременијих у Србији, те поред тога што је радио током целе године, собе и апартмани су морали да се резервишу и до годину дана унапред.²⁹⁵ У контексту економских прилика и архитектонске праксе у југословенској хотелској изградњи четврте деценије XX века, овај објекат представља пример мањег хотела, организационо прилагођеног типологији хотела у бањама, који би се захваљујући модернистичком приступу могао истовремено одредити као економичан и луксузан, те простран и функционалан.



Сл. 40. и Сл. 41. Јосиф Албала, хотел *Миленковић*, Нишка Бања, 1937.

Предњи део хотела са терасом – разгледница с краја 1930-тих. (лево) Извор: колекција аутора;
Задња и бочна фасада. (десно) Извор: Туристички проспект „Хотел Миленковић – Нишка Бања“ с краја 1930-тих

Након изградње хотела *Миленковић*, у Нишкој Бањи је 1937. године према пројекту нишког архитекте руског порекла, Павла Лилера, службеника управе Моравске бановне, изграђен Бановински хотел (касније познат под називом стационар *Зеленгора*) који је служио као главни смештајни објекат за кориснике претходно изграђеног великог купатила и био је у то време највећи бањски хотел у Југославији.²⁹⁶ Изградњом хотела употпуњен је урбанистички простор формиран уређењем Горњег парка у чијој су осовини с бочних страна позиционирани хотел и зграда Новог или Народног купатила, завршеног 1935. године према Лилеровој замисли, који је и један од аутора Плана генералне регулације Нишке Бање из 1933. године. [Сл. 42] Тако су оба објекта, у складном визуелном и урбанистичком односу, добила сличан архитектонски третман – по обликовању модернистички а по организацији простора и композицији историцистички. Наиме, и хотел и јавно купатило, издужене су правоугаоне и симетрично организоване основе налик академски конципираним здањима, с акцентованом централном зоном на фасади хотела, односно ризалитом на згради купатила. [Сл. 43] Архитектуру купатила чине средишњи једносpratни истурени волумен, у коме су у нивоу приземне етажe смештени улазни вестибил, чекаоница, главни хол, неколико соба, сала за хидротерапију, одмаралишта – релакс зоне које су повезане с простором затворених базенâ у средишту бочних крила те степеништа у угловима које воде на спрат где су организоване медицинске просторије (лабораторије, рентген, електротерапија), и приземна бочна крила, подељена на мушки и женски део, у којима се по ободу нижу кабине с кадама за индивидуалне третмане и помоћне просторије, док се у средишту налази већи базен с латералним осветљењем коме се приступа преко кабина за пресвлачење распоређених дуж централног ходника који прати габарит основе. [Сл. 44, 45] Кубичност средишњег ризалита је наглашена његовом трипартитном поделом и линијом равног крова, али је ликовност улазне партије, која асоцира на кубичне форме у архитектури Адолфа Лоса,²⁹⁷ постигнута пуним бочним зонама равних белих зидова између којих се налази отворенији део с извученом улазном партијом у приземљу, коју формира трострука геометризована колонада, и увученим балконом у зони првог спрата. Низови прозора на бочним крилима купатила су фланкирани водоравним плитким тракама у фасадној равни које су тако нагласиле њихову

²⁹⁵ Александар Кековић, Зоран Чемерић, *оп. cit.*, 220.

²⁹⁶ Александар Кековић, Зоран Чемерић, *оп. cit.*, 224; Nebojša Stanković, *оп. cit.*, 252-255.

²⁹⁷ Александар Кековић, Зоран Чемерић, *оп. cit.*, 225.

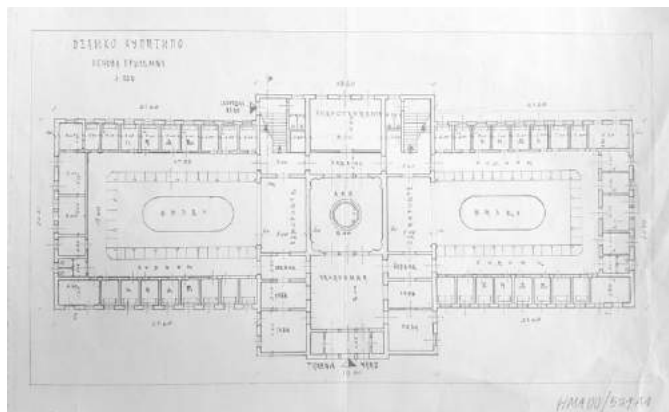
тракасту хоризонталност а што ће као основни мотив фасадне поделе, додуше с употребом тамнијег тоналитета у пољима између прозора, архитекта Лилер искористити и у решењу фасада Бановинског хотела.



Сл. 42. Нишка Бања, поглед на Ново купатило и хотела *Миленковић* у позадини. Разгледница с крај 1930-тих.
Извор: колекција аутора



Сл. 43. Павле Лилер, Бановински хотел, Нишка Бања, 1937.
Разгледница из 1939. Извор: колекција аутора



Сл. 44. и Сл. 45. Павле Лилер, Ново или Народно купатило, Нишка Бања, 1935. Основа приземља. (лево) Извор: ХМА-ДГ [00/531 А1]; Базен окружен кабинама за пресвлачење. (десно) Извор: N. Stanković, „Niška Banja: Modern Architecture for a Modern Spa“, 254.



Због свог масивног симетричног габарита и укупне површине од око 4.700 м² Бановински хотел је, иако с тенденцијом модернистичке обраде фасада каква је тридесетих година била често заступљена у новој архитектури српске средине, одавао утисак традиционалног архитектонског склопа с два унутрашња дворишта, пуним зидовима и плитким једноводним кровним равнима нагнутим према унутрашњим двориштима. Одсуство балкона код већег броја соба, осим угаоних лођа смештених на све четири стране објекта, требало је вероватно да буде надокнађено околним парковским површинама уређеним за боравак на отвореном, шетње и дружења. Смештајне етажне су решене у виду једнотракта, тако да све собе имају оријентацију према споља. Бановински хотел у Нишкој Бањи, капацитета око 120 кревета, био је један од ретких југословенских хотела међуратног периода који био опремљен намештајем модерног обликовања из индустријске производње.²⁹⁸ Како се временом у Нишкој Бањи повећала потреба за смештајем гостију, у освит Другог светског рата, тачније крајем 1939. године, расписан је конкурс за идејно решење Новог Бановинског хотела који је окупио неколико водећих југословенских архитеката. За изградњу новог хотела Управа Нишке Бање је изабрала локацију уз главну бањску променаду на простору између Народног купатила и хотела *Миленковић*. Један од конкурсних услова је било и повезивање хотела и купатила коридором, односно топлом везом. Иако је од првобитне замисли општег јавног конкурса преиначен у директну погодбу за добијање идејних решења, исход конкурса је поред различитих приступа модернистичком обликовању заступљених у конкурсним радовима, показао и који су аспекти утицали на одабира најбољег решења бањског хотелског објекта.

²⁹⁸ Nebojša Stanković, *op. cit.*, 255.

Предлоге идејних пројеката за нови Бановински хотела путем директне погодбе, односно ужег позивног конкурса, дали су архитекти Миладин Прљевић²⁹⁹ [Сл. 46], Александар Секулић и Милан Злоковић,³⁰⁰ јер се због недостатка времена одустало од општег конкурса.³⁰¹

Наиме, након предлога да се планирани конкурс преиначи у позивни, Управа Нишке Бање је направила погодбу са тројицом београдских архитеката о изради идејне скице за хотел, али су своје пројекте, мимо ове погодбе, доставили и архитекти Александар Медведев из Ниша и Драго Галић из Загреба (пројекат је доставио као анонимну пријаву са називом „МОТО 67^с“),³⁰² иако се у новијој архитектонској историографији наводи да је архитекта Медведев³⁰³ био позван да учествује на конкурс и да је његово решење оцењено највишом оценом и чак предложено за реализацију.³⁰⁴ На основу расположивих извора се сазнаје да су према мишљењу Управе сва достављена решења била одлична, с тим да су имала и одређене недостатке,³⁰⁵ али су извојена два пројекта која су сматрана прикладним за нови Бановински хотел, и то идејна решења архитекте Секулића и архитекте Галића.³⁰⁶ Конкурсни рад архитекте Медведева, такође истакнутог ствараоца из руске емиграције, предат у форми идејног решења у размери 1:100, остаће запажен међу пројектима хотелске архитектуре тридесетих година због свог модернистичког обликовања степенаних кубичних волумена и приступа у решавању захтевног програма с хотелским и балнеолошким функцијама, што је утицало на предложену проширену основу с унутрашњим дворештем и топлотом везом с јавним купатилом која је била предвиђена конкурсним програмом а не „посебно интересантна идеја Александра Медведева“.³⁰⁷ [Сл. 47] С друге стране, учешће загребачког архитекте Драге Галића показало је слободнији и доследнији приступ у примени принципа модерне архитектуре у хотелској типологији, према до целовите реализације овог решења није дошло. Одмах после учешћа на конкурс за нови хотел, архитекта Александар Медведев је у Нишкој Бањи, у освит Другог светског рата 1940. године, пројектовао и хотел *Wila Dubrovnik*, типа мањег гарни хотела замишљеног у виду четвороетажне двојне зграде, за дубровачког бродарског магната Тому Главића и његовог сарадника Мелка Станковића. Завршне грађевинске радове је прекинуо рат, тако да је објекат, с новом наменом колективне стамбене зграде, довршен тек у поратним годинама. С модернистички конципираним фасадама рудиментарног изгледа, и без иновативнијег третмана унутрашње организације којом су обухваћене собе за изнајмљивање, две трпезарије с мањом кухињом, сервисне просторије и породични апартмани, архитектура хотела *Wila Dubrovnik* је више одражавала расположиве економске могућности тог времена, него пројектантска стремљења или ауторска достигнућа у

²⁹⁹ МНТ Т: 111.189/1-19: Идејни пројекат архитекте Миладина Прљевића за нови Бановински хотел у Нишкој Бањи – ситуациони план, основе приземља и спратова, пресеци, фасадни изгледи и перспективни приказ.

³⁰⁰ МГБ – Легат Милана Злоковића: Конкурсни рад за Бановински хотел у Нишкој бањи Милана Злоковића.

³⁰¹ МНТ Т: 111.189/3: Допис Управи Нишке Бање од стране архитеката М. Прљевића, А. Секулића и М. Злоковића којим потврђују своје учешће на позивном конкурс уз наведене услове, датирано 8. новембар 1939. године (Београд). Из дописа који је Управа Нишке Бање, 6. новембра 1939. године, упутила архитекти Миладину Прљевићу, као и дописа који су потом тројица београдских архитеката доставила Управи Нишке Бање дознаје се да је Управа прихватила њихов предлог, те да је уз сагласност бана Моравске бановине, донета одлука да се због недостатка времена одустане од расписаног конкурса и да се предлози за идејно решење Бановинског хотела прикупе путем директне погодбе, односно ужег позивног конкурса.

³⁰² МНТ Т: 111.189/2: Допис управника Нишке Бање архитекти М. Прљевићу са обавештењем о избору Галићевог пројекта за нови Бановински хотел, уз кратко образложење пристиглих радова, као и разлога о избору Галићевог решења, датирано 1. фебруар 1940. године (Нишка Бања).

³⁰³ О опусу архитекте Александра И. Медведева вид. у: Михаило Медведев, *Пројекти и архитектура Инг. Александра И. Медведева* (Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2012).

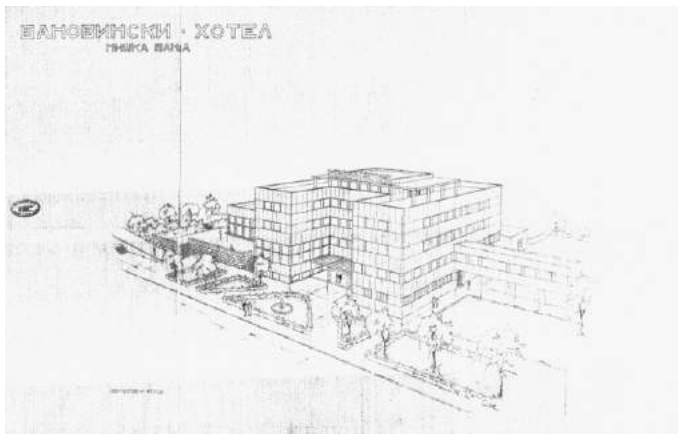
³⁰⁴ Михаило Медведев, *op. cit.*, 87.

³⁰⁵ У писму су наведени и кратки описи за свако добијено идејно решење: пројекат архитекте Секулића карактерише издужена хотелска зграда, ситуирана у нивоу постојећег купатила, што би захтевало откопавање дела терена. Бањска купатила и ресторан су организовани у приземљу а инхалаторијум на спрату. Архитекта Милан Злоковић такође предвиђа дужу зграду, слично позиционирану, али користи узвишен терен као подлогу, тако да купатила смешта изнад сутерена. Пројекат архитекте Прљевића је карактеристичан по решењу структуре објекта, коју чине два паралелна крила, по средини пресечена дужином трактом (МНТ Т: 111.189/1-19). Галићево решење је подразумевало издужен правоугаоник са више одвојених крила са просторима различитих намена. Предлог архитекте Медведева се огледа у компактном објекту, са предвиђеним светларником у оквиру структуре, који заузима цео грађевински терен, па стога захтева и делимично укопавање. Пројекат Медведева је одбачен због неподесних веза између смештајног дела хотела и ресторана, Злоковићев због позиције купатила (вода са извора би се у том случају морала вештачки допремати на виши ниво), а Прљевићев због разуђене структуре са више крила.

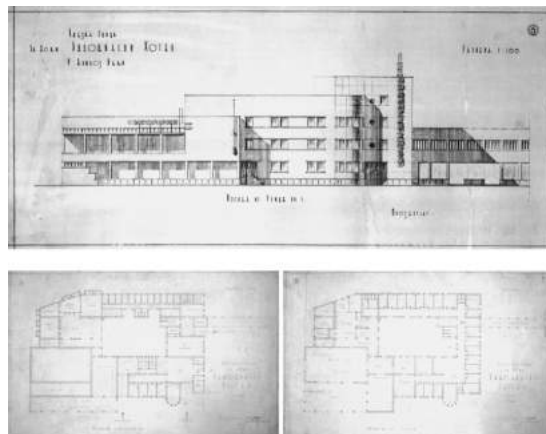
³⁰⁶ Секулићев пројекат је подразумевало груписање три основне функције хотела – лечилишну, смештајну и угоститељску, у једну целину, за разлику од Галићевог, који је ове функције третирао као одвојене просторне целине.

³⁰⁷ Михаило Медведев, *op. cit.*, 87.

хотелској типологији, препознатљива у опусима водећих архитеката међуратног периода.



Сл. 46. Миладин Прљевић, конкурсни рад за нови Бановински хотел у Нишкој Бањи, 1939. Перспективни изглед.
Извор: МНТ [Т:111.189]



Сл. 47. Александар И. Медведев, конкурсни рад за нови Бановински хотел у Нишкој Бањи, 1939. Изглед и основе приземља и спрата. Извор: М. Медведев, *Пројекти и архитектура Инг. Александра И. Медведева* (Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2012), 86.

Управа бање се определила за Галићев пројекат, иако је постојао став да су оба решења корисна и прихватљива, јер је Секулићево решење предвиђало обимније откопавање терена, што због близине термалних извора није било пожељно. Највећа „замерка и бојазан“ за Галићев пројекат, према наводима Управе, огледала се у постављању објекта на армирано-бетонску конструкцију (стубове), али се схватило да су и други пројекти у конструктивном смислу предвиђали савремен систем изградње. [Сл. 48] Такође, у међувремену је преовладало мишљење наручиоца пројекта да је би било целисходније да купатила и ресторанска кухиња буду у одвојеним крилима зграде, с обзиром на могуће захтеве за проширењем или преправкама просторија са лечилишним садржајима. Увидело се да би преиначавање Секулићевог пројекта водило Галићевом решењу, што би са аспекта ауторства било непримерено, тако да је израда главног пројекта поверена архитекти Галићу. У односу на до тада реализоване бањске хотеле (са лечилиштем), Галићево решење се издваја по томе што је први пут у хотелској архитектури примењено *de facto* свих пет принципа модерне архитектуре (стубови – објекат на стубовима, слободан план – отворен простор, слободна фасада – фасада као опна, тракасти прозори, раван кров – кровна тераса), тако да је замишљено да се испод „зграде уздигнуте на ступовима оквирне конструкције с обостраним конзолним препустима“ слободно простиру паркови и пешачке површине у формираном урбанистичком склопу.³⁰⁸ Пре сопствених пројеката вишестамбених зграда у Загребу и Ле Корбизјеових стамбених блокова након Другог светског рата, постављених на карактеристичне стубове, Галић већ на пројекту хотела у Нишкој Бањи 1939. године уводи овај принцип, ослобађајући приземље али и рашчлањујући фасадно платно низом хоризонталних прозорских отвора и ангажујући равну кровну површину као вртну рекреативну терасу.³⁰⁹

Визију функционалистичког хотела Галић је употпунио предлогом за увођење зеленог појаса – парка на простору између објекта и Народног купатила, што поткрепљује и образложењем свог идејног решења, наводећи да радови на формирању парка и зелених насада треба да одишу једним дубоким разумевањем за живот у природи.³¹⁰ Уз препоруку да се овоме посвети што више пажње, Галић истиче да би парк требало уредити према природним мотивима, „која су идеолошки исправнија“, те „ближа и приступачнија данашњим људима, кој[е]и – када одлазе на одмарање – укочена репрезентативност барокних парада никако не привлачи“, тако да „људи требају што више тихих, сугестивних побуда за непосредан контакт са природом“.³¹¹ За уређење парка, у коме би могла да се изграде два-три отворена јавна базена, зрочно (сунчано)

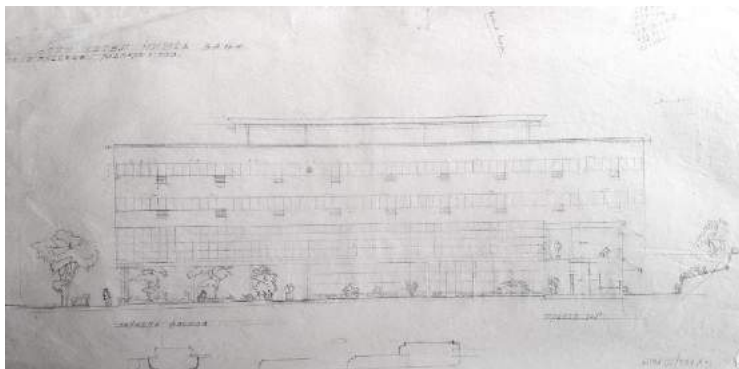
³⁰⁸ Velimir Neidhardt, „Drago Galić (1907.-1992.)“, *Život umjetnosti*, Br. 52-53 (1992-1993), 32.

³⁰⁹ *Ibid.*, 32-33.

³¹⁰ НМА (Hrvatski muzej arhitekture) - HAZU (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti) – Drago Galić [DG]: идејни пројекат за нови Бановински хотел у Нишкој Бањи, образложење конкурсног решења, датирано 19. фебруар 1940. године (Загреб).

³¹¹ *Ibid.*

купатило, терени за рекреацију и спорт, Галић предлаже различите вртне алеје, ограђене од густих зелених кулиса, „шумску“ позорницу за приредбе под отвореним небом, игралишта за децу, посебан врт ружа и лепог цвећа са склоништем од кише, те зимзелени врт за различитим пејзажним сценама. Изградња Новог Бановинског хотела према Галићевом награђеном решењу започета је уочи рата, а завршена у годинама после рата са знатним одступањима од одобреног пројекта,³¹² када је накнадно изведена и коридорска веза са купатилом. Хотел је тада добио и нови назив – хотел *Озрен*.



Сл. 48. Драго Галић, конкурсни рад за нови Бановински хотел у Нишкој Бањи, 1939. Западна фасада. Извор: ХМА-ДГ [00/531 А11]

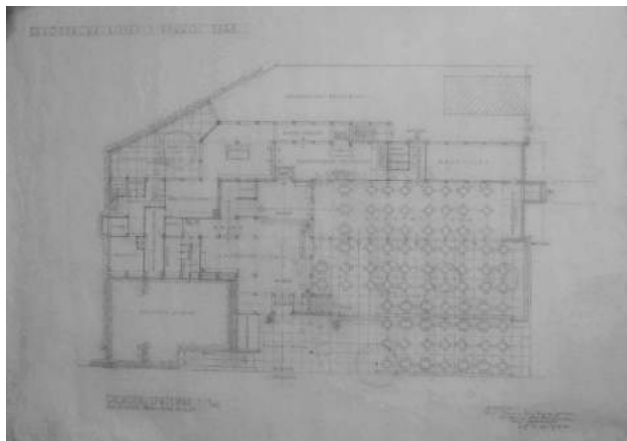
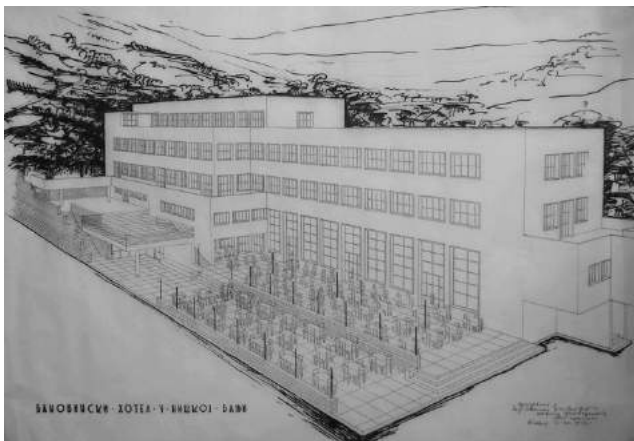
Потврду већ јасно изграђеног модернистичког проседеа дао је својим конкурсним радом архитекта Милан Злоковић, у коме је сублимирао претходна искуства, и то не само на објектима туристичке намене, већ и на другим објектима, попут Универзитетске дечје клинике, на којима постиже јединствен супстрат модернистичке синтезе.³¹³ Иако је рад одбачен због одређених недостатака који нису ишли у прилог конкурсним пропозицијама и намерама наручиоца, ово идејно решење указује на високе домете хотелске архитектуре зрелог модернизма, посебно у функционалном погледу, чему је засигурно допринело проучавање немачке стручне литаратуре. Злоковић пројектује дужу хотелску зграду, делимично смакнуту на средини, чија би се једна бочна страна ослањала на вишу коту терена а на другој страни, у нивоу међуспрата, била би остварена коридорска (топла) веза са оближњом зградом бањског купатила. [Сл. 49] Приземље хотела је готово у целини пројектовано за угоститељску намену, а чини га велика ресторанска сала дупле висине, повезана са спољашњим платоом терасе у два нивоа, док је у другом делу приземља, укопаног у терен, предвиђен велики кухињски блок са различитим оставама, помоћним просторијама, везом са подрумским оставама и економским двориштем са задње стране које би служило за допремање намерница и одвоз отпада. [Сл. 50] У нивоу међуспрата архитекта смешта бањске садржаје: појединачни боксеви са кадама и простори за инхалацију повезани са балконом, као и стан за особље хотела. На првом, другом и кровном (суженом) спрату распоређене су једнокреветне и двокреветне собе са санитарним просторијама.

Рационалан пројектантски приступ, пропраћен интуитивним испитивањем модуларних односа (димензија прозорских отвора у односу на величину собе), допринео је изразито функционалном решењу хотела. Током каснијих Злоковићевих истраживања модуларне координације и њене примене у пројектовању, посебно на примеру хотелских објеката, пропорцијски и димензиони односи који воде стандардизацији и бољој продуктивности изградње биће предмет разраде пројектантских концепција. Степеновањем основних волумена, те просторно-обликовним повезивањем објекта са тереном и платоом – постаментом, остварени су готово амбијентални или сценографски призори модернистичке структуре. Свој пројектантски *credo* и модерна стваралачка уверења Злоковић на изванредан начин износи нешто раније, у кратком чланку о главним обележјима савремене архитектуре, објављеном 1938. године у часопису „Нова

³¹² Ariana Štulhofer i dr. (ur.), *Drago Galic* (Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1998), 6.

³¹³ МГБ – Легат Милана Злоковића: Конкурсни рад за Бановински хотел у Нишкој бањи Милана Злоковића – перспективни цртежи; основе етажа, пресеци и изгледи 1:200.

смена“,³¹⁴ наводећи како је архитектонска делатност, у циљу стварања бољих и човечнијих услова за живот, „са новим конструктивним могућностима, са разноликим и богатим избором производа грађевинске индустрије и рационализованог занатства, са обновљеним погледима на народно здравље и приснију везу појединих друштвених класа“, добила обележје које се све више удаљава од стерилног, академског, формализма и његовог слабог смисла за реалне потребе живота.³¹⁵ Стога је нови архитектонски покрет, како појашњава Злоковић, почео концизно да поставља грађевински програм и да му налази „продубљено, искрено и технички исправно решење“.³¹⁶



Сл. 49. и Сл. 50. Милан Злоковић, конкурсни рад за нови Бановински хотел у Нишкој Бањи, 1939. Перспективни приказ. (лево) Основа приземља. (десно) Извор: МГБ-АМЗ

Широм Југославије бање су биле најпосећенија туристичка одређишта у која су одлазили туристи различитог сталежа и платежних могућности. То је био разлог да су смештајне капацитете у бањама углавном чинили пансион и мањи хотели (другог и трећег ранга) који су били примеренији ширем кругу корисника. У чланку дневног листа „Политика“ из маја 1940. године, о реорганизацији и преуређењу туристичког апарата, аутор наводи да Југославија не треба да се представља као „туристичка земља за богате странце, већ првенствено за [нашег] просечног домаћег туристу из средњих грађанских редова, а поред њега истог таквог туристу из иностранства“, те да је „потребније дизати добре чисте хотеле с потребним удобностима [...], уместо луксузних зграда“.³¹⁷ Овакве тежње су показале реалне могућности југословенског хотелијерства четврте деценије XX века, а економске прилике и потврдиле да је изградња модерних и савремено опремљених хотела зависила од расположивог капитала, са чијим мањком је хотелијерство било хронично суочено од самог почетка.³¹⁸ Према истраживању Владимира Розенберга и Јована Костића, о финансирању југословенске привреде, изградњу модерних хотела, модерно преуређивање постојећих и осигурање кредита за одржавање хотела, у склопу више фактора неопходних за развој туризма, пратиле су значајне економске потешкоће и привредни проблеми.³¹⁹ У домену хотелијерства државног капитала није ни било, док је највећи пакет акција ове привредне гране био у рукама новчаних завода (64,2%) а потом иностраног капитала (24,6%), и то углавном чешког порекла.³²⁰ Од кредита који су додељивани за изградњу или унапређење хотела скоро целокупан износ је одлазио на кредите које су одобравали новчани заводи.

³¹⁴ Милан Злоковић, „Главна обележја савремене архитектуре“, *Нова смена: културна и књижевна смотра нових нараштаја*, Год. I, Бр. 2 (1938), 86-88.

³¹⁵ *Ibid.*, 86.

³¹⁶ *Ibid.*

³¹⁷ Р. Стефановић, „Преуређење нашег туристичког апарата треба изводити одмах“, *Политика*, 25. мај 1940, 13.

³¹⁸ *Ibid.*

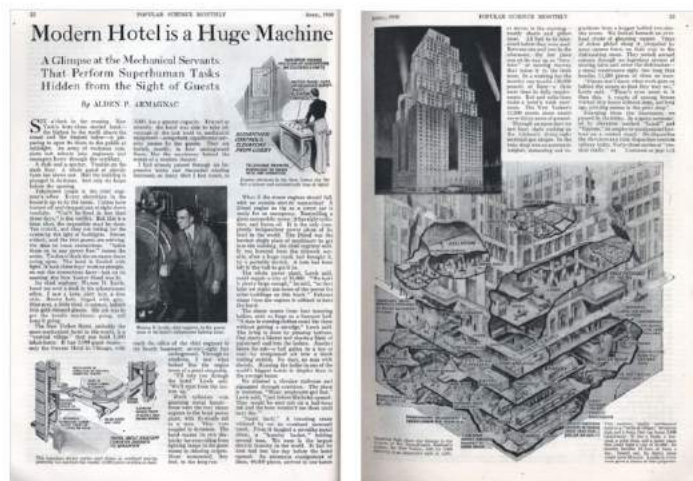
³¹⁹ Vladimir V. Rozenberg, Jovan Lj. Kosti, *Ko finansira jugoslovensku privredu? Država – banke – inostrani i domaći kapital u službi privrede* (Beograd: Izdanje Balkanke štampe A. D., 1940), 217.

³²⁰ *Ibid.*, 219, 228.

Хотел у функцији модерног града

Све искуснија и организованија хотелијерска струка је већ 1930. године могла да предвиди да економски потенцијал модерног хотела зависи пре свега од броја соба, али и да примети да је конкуренција која влада у хотелијерству скоро од свих хотела направила сезонске хотеле, због чега се сугерисало да би хотелијери требало да воде рачуна о исплативости хотела још приликом његове изградње.³²¹ Искуства су показала да су за југословенске туристичке услове исплативији мањи хотели који би имали уједначен број гостију током целе године, а што се истицало и као препорука за изградњу нових хотела, посебно имајући у виду да хотели у туристичким местима која су имала сезонски карактер често нису били довољно искоришћени, а тиме ни исплативи.³²² У Југославији је током тридесетих година XX века посебну експанзију имала изградња хотела у градовима и варошицама. Нова административна подела Краљевине после шестојануарске диктатуре истакла је позицију управних седишта бановина у којима током четврте деценије јача градитељска активност за објекте административне, друштвене и привредне намене. Боља саобраћајна повезаност је омогућила бржи развој административних центара, а појачане привредне и друштвене активности ће подстаћи изградњу нових објеката, међу којима су хотели заузимали значајно место, јер су истовремено били у служби туризма и опште привредног развоја. Такве прилике које су обликовале хотелијерство, уз истовремено јачање утицаја модерне архитектуре, довешће до преиспитивања позиције и пројектантских аспеката градског хотела.

Југословенски хотелијерски часопис „Moderni hotel“ доноси почетком 1931. године чланак преузет од келнског часописа „Hotel“ под називом „Како ће изгледати тип будућег градског хотела у Европи“, у коме су представљена мишљења неколико немачких хотелских стручњака, међу којима су била и два архитекта Мориц Ернест Лесер (Moritz Ernst Lesser) и Ханс Блумерс (Hans Bloemers).³²³ Редакција келнског часописа је на основу Лесеровог прилога о будућем типу градског хотела иницирала јавну дискусију којој се одазвало неколико хотелских стручњака. Док је Лесер заступао мишљење да ће велики (мега) хотел, облакодер (*Hochhaus-Hotel*), бити тип хотела будућности, нарочито у великим градовима, остали стручњаци су имали другачији став, сматрајући да изглед и карактеристике хотела зависе од ширег обухвата фактора који утичу на формирање туристичких и угоститељских потреба. [Сл. 51]



Сл. 51. Нови амерички хотели: хотел као велика машина. Извор: Alden P. Armagnac, „Modern Hotel is a Huge Machine“, *Popular Science Monthly*, April 1930, 22-23.

У европском контексту су високи мега хотели посматрани пре свега са аспекта њихове рентабилности и урбанистичких параметара у традиционалној матрици европских градова. Појава мега (оријашких) хотела у америчким градовима током прве деценије XX века је утицала

³²¹ Anonim, „Hotelski poslovi u modernom smislu“, *Jugoslovenski hotel*, God. II, Br. 9 (1930), 8.

³²² *Ibid.*, 9.

³²³ Anonim, „Kako će izgledati tip budućeg gradskog hotela u Evropi“, *Moderni hotel: stručni organ za hotelijerstvo i turizam Jugoslavije*, februar (1931), 22.

да се у Европи за такве хотеле устали назив амерички (американски) тип градског хотела. Познаваоци прилика у хотелијерству су истицали да је у Европи потребно сачувати и унапредити предности европских хотела „у којима се и Американац осећа као код куће“,³²⁴ и то постизањем интимнијег уређења и односна према госту. Стога је из расправе међу стручњацима произашао закључак да се мега хотел не би могао сматрати одговарајућим типом будућег хотела за европске туристичке прилике, али да би то могао да буде *хотел гарни* (*hotel garni*), као посебан тип градског хотела који је настао у Америци спајањем такозваног породичног и специјалног типа хотела и који до тада није био заступљен у Европи.³²⁵ Симбиоза ова два типа хотела је у европском контексту требало да пружи боље развојне перспективе, посебно имајући у виду профил модерног туристе, његове потребе и очекивања. Главна карактеристика хотела гарни је његов редуциран капацитет ресторанске услуге која обухвата само доручак, па је овај тип хотела постао познат управо по томе што од услуга пружа спавање са доручком, а не пуни пансион.³²⁶ Ово је произашло из специфичних потреба гостију који би у градском хотелу одседали мањи број дана и који због својих активности и обавеза нису имали потребу да у њему бораве цео дан. Оправданост изградње гарни хотела се првенствено односи на рентабилност кухиње, која представља значајну инвестицију, нарочито у погледу њеног опремања, док у архитектонском смислу кухињски блок са потребним сервисним просторијама захтева и више простора у организацији основе мањих габарита. „Уклањање непотребног и стога непрофитног простора из организације хотелске основе било је кључно за успостављање савремене пословне праксе за хотеле.“³²⁷

Архитектонска и културна еволуција градских комерцијалних хотела почела је у Америци током раног XX века. Убрзани развој америчких градова, подстакнут снажнијим привредним и друштвеним кретањима у другој половини XIX века, довео је до потребе за изградњом хотела великих капацитета, који ће касније постати архитектонски симболи америчких градова. Аспекти изградње таквих хотела ће убрзо указати на неопходност за рационалнијим приступом систему и начину пројектовања и изградње који су требало помоћи превазилажењу јаза између продукције великих хотела и реалне потребе на хотелијерском тржишту.³²⁸ Успостављање одговарајућих хотелских стандарда, који су имали за циљ да обезбеде амбијент сличан угођају дома у односу на пословно окружење,³²⁹ било је потребно ради проналажења економске одрживости у односу на комплексан систем трошкова који су такви хотели стварали. Један од механизма за изналажење одрживих решења било је и формирање првих хотелских ланаца који су у оквиру својих специфичних циљева пословања поставили и одређене стандарде у пројектовању хотела и опремању хотелских простора. „Будући да су хотелски ланци развили централизоване рачуноводствене и набавне процедуре у пројектовању и изградњи хотелских објеката, превођење ових економских односа у архитектонски дизајн одвијало се спорије.“³³⁰ Међутим, архитекти се су убрзо оспособили да реализују хотеле водећи се крајњим трошковима изградње, односно пронашли су начин како да пројектантске и грађевинске аспекте прилагоде планираном хотелском пословању (направити одличан хотел који би могао да функционише по врло ниској цени).

Модернистички архитектонски дискурс је крајем 1920-их година и у контексту хотелске изградње нагласио бољи однос ка рафинираношћу линија и пропорција, доносећи елиминацију непотребне и нелогичне декорације, док су структура и грађевински материјали служили као основа из које се развија архитектонско обликовање.³³¹ У југословенском миљеу је улога градова – седишта управних бановина током тридесетих година XX века постала знатно израженија, посебно ако се имају у виду све учесталија кретања домаћег становништва ради обаљања послова,

³²⁴ *Ibid.*

³²⁵ *Ibid.*

³²⁶ Међународно удружење власника хотела је 1926. године донело одлуку о минималним заједничким карактеристикама сваког објекта који је пројектован или се користи као хотелски.

³²⁷ Lisa Pfueller Davidson, „Early Twentieth-Century Hotel Architects and the Origins of Standardization“, *The Journal of Decorative and Propaganda Arts*, Vol. 25 (2005), 89.

³²⁸ *Ibid.*, 77.

³²⁹ *Ibid.*, 73.

³³⁰ *Ibid.*, 80.

³³¹ Randolph Williams Sexton, *American Apartment Houses, Hotels, and Apartment Hotels of Today* (New York: Architectural Book Publishing, 1929), 7.

пружања услуга или због размене знања и искустава (посете привредним сајмовима и изложбама). Такве активности су се директно одразиле на потребу за новим градским хотелима који би били доступни средњем слоју грађанства, пружајући им, пре свега, одговарајући смештај наомак саобраћајних чворишта, какве су у то време биле железничке станице. Током тридесетих година XX века у југословенским градовима је изграђено више градских хотела, чија обликовна и функционална решења показују различите архитектонске домете у оквиру хотелске типологије, која ће у наредним деценијама наставити да се трансформише и усложњава на темељима послератног развоја туризма и утицаја архитектонског модернизма.

Један од првих градских хотела грађених након 1930. године, који би типолошки припадао модерном *garni* хотелу био је хотел-пансион *Astoria* у Загребу, изграђен 1933. године у Петрињској улици на броју 71, у близини Главног жељезничког колодвора. [Сл. 52] Инвеститор овог шестоспратног хотела је била Штефанија Федербер, док је пројектант хотела, према изворној техничкој документацији из 1930. године, био овлашћени градитељ Вилко Еберт, чији је идејни пројекат за потребе издавања грађевинске дозволе потписан од стране ауторског двојца Фројденрајх и Дојч (*Freudenreich & Deutsch*³³²), који су потом и накнадно сигнирани за главни и вероватно до неке фазе извођачки пројекат (према документацији изведеног стања за употребну дозволу у току извођења је дошло до одређених измена у пројекту).³³³ Хотел *Astoria* је пројектован као интерполирана шестоспратница у уличном профилу Петрињске улице, што је уз угловне зграде градског блока била и најчешћа урбанистичка позиција градских хотела, који су могли имати једну или две уличне фасаде (у случају објекта изграђеног до регулационих линија парцеле која се налазила између две улице) или уличну и дворишну фасаду, какве је имао овај загребачки хотел. Модернистички конципирана улична фасада хотела подељена је у три фасадне зоне, наглашене истуреним подеоним профилима, између којих се налазе правоугаони отвори распоређени у правилан четвороредни растер – улазна зона, до висине првог спрата, обухвата улаз у десном углу (према пројектној документацији) и три отвора дућанског простора, који имају масивну геометризовану профилацију; средишња зона од првог до петог спрата, која се завршава равном стрехом, подељена је танко истуреним хоризонталним тракама између прозорских отвора, чиме је динамизирана велика равна површина; трећа зона обухвата ниво шестог спрата изнад кога се налази плитка стреха и парапет кровне терасе у виду атике.

У приземљу хотела се са уличне стране налазила дућанска просторија и улазни лоби, двокрако степениште и лифт уз бочне зидове у средишњем делу основе, док је у наставку приземља била смештена ресторанска сала, површине око 20 м².³³⁴ [Сл. 53] Хотел је пројектован са подрумом, у коме су биле смештене сервисне просторије – перионица, кухиња, спремишта за храну и вино, тоалети за особље, те ложоница за централно грејање. Ресторанска сала је са кухињом била повезана сервисним лифтом за допремање хране. Димензије ресторанске сале и кухиње, површине свега око 30 м², показују да се овај хотел може одредити као гарни хотел, што је приметно и у смештајном капацитету у односу на корисну површину хотела, јер су собе биле малих димензија – једнокреветне (дим. 2,9 x 3,9 м) површине 11,5 и двокреветне (дим. 3,7 x 4,3 м) површине око 16 м². На сваком спрату су пројектована два купатила, те мушки и женски тоалети.

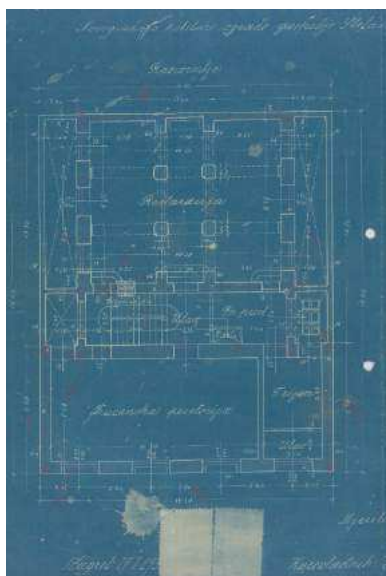
³³² Александар Фројденрајх (Aleksandar Freudenreich) је са Павлом Дојчем (Pavle Deutsch) 1923. године у Загребу основао заједнички архитектонски уред „Arhitekti – Freudenreich & Deutsch – graditelji“. Фројденрајх и Дојч се у литератури наводе као аутори хотела *Astoria*, вид. у: Tamara Marić, Nataša Jakšić, „Petrinjska ulica u Zagrebu: Arhitektonsko-urbanistički slojevi od druge polovice 18. do kraja 20. stoljeća“, *Prostor*, Vol. 19, Br. 2/42 (2011), 330-331.

³³³ МК (Ministarstvo kulture R. Hrvatske) – UZKB (Uprava za zaštitu kulturne baštine) – Ostavština A. Freudenreicha – Petrinjska 71: фрагментарно сачувана документација пројекта – озалит копија перспективног приказа главне фасаде (датирано 30.1.1930. године, потпис Вилко Еберт, овл. градитељ), цртежи на паус папиру главне фасаде и попречног пресека (размера 1:100, датирано 27.1.1930, потпис Вилко Еберт, овл. градитељ), основа приземља и основе тпског спрата I-V (размера 1:100, датирано липањ 1930).

DAZ (Državni arhiv u Zagrebu) – GPZ (Gradsko poglavarstvo Zagreb) – GO (Građevni odjel za izdavanje građevnih i uporabnih dozvola) – Petrinjska 71 – mf br. 209 – 244: грађевинска дозвола за објекат хотела-пансиона (катастарска парцела бр. 2857) бр. 74612/XVI 1930. од 7.8.1930, на приложеној техничкој налази се потпис овл.градитеља Вилко Еберта. Након комисијског прегледа документације у априлу 1930. године дошло је до одређених измена у дворишном крилу зграде, те је за потребе издавања нове грађевинске дозволе (бр. 74612/XVI 1930 од 07.08.1930), потпис В. Еберта, на изворној техничкој документацији из јануара 1930. године, прецртан, поред кога је стављен потпис и печат архитектонског бироа Freudenreich i Deutsch. Поред првобитне техничке документације, Freudenreich i Deutsch су израдили и додатне цртеже са потписом „Š. Federber/Freudenreich i Deutsch“, датиране јун 1930. године. Употребна дозвола за хотел (бр. 42551–XVI–1933) издата је 10.5.1933. године.

³³⁴ Према техничкој документацији за грађевинску дозволу димензије основе хотела су 19,4 x 15,7 м.

Двокреветне собе су биле оријентисане ка улици, док су једнокреветне собе биле осветљене преко светларника, који је био формиран од позиције степеништа до дворишне фасаде дуж бочних зидова у ширини од 2,25 м. Кров је искоришћен за хотелску терасу ограђену парапетним зидом до које води степениште а имала је функцију допуне угоститељске услуге хотела када је то време допуштало (послуживање пића и једноставних јела). У већ споменутом туристичком водичу „Лјети и зими у Југославији“, издатом у Загребу 1933. године, налази се и реклама за хотел *Astoria*, у којој се наводи да ново саграђени хотел има 72 најмодерније уређене собеса топлом и хладном водом, централним грејањем и телефоном.³³⁵ Уз фотографију хотела са кадром из Петрињске улице, рекламну страну прати и фотографија кровне терасе, на којој се на висини од 42 м налазио ресторан „American Bar“ са погледом на град и околину. [Сл. 54]



Сл. 52. и Сл. 53. Фројденрајх и Дојч, хотел-пансион *Astoria*, Загреб (Петрињска 71), 1933. Перспективни изглед улчне фасаде. (лево) Основа приземља. (десно) Извор: МК-УЗКБ-Заоставштина А. Фројденрајха



Сл. 54. Реклама хотела *Astoria* у Загребу. Извор: М. Vimer (ur.), *Лјети и зими у Југославији – лјетовалишта / зимовалишта / лјећалишта / купалишта* (Загреб: Јадранска стража, 1933), n. n.

Иако архитектура загребачког хотела *Astoria* не репрезентује највише домете модернистичке архитектонске праксе, њен значај се превасходно огледа у типолошкој концепцији модерног и економичног градског хотела, прилагођеног хотелијерском пословању и условима тога времена. Потешкоће са којима су се суочавали хотелијери у одржавању и рентабилности хотела, могуће је препознати у стечају власнице хотела, за коју је адвокат Богдан Ступар, у својству стечајног управника, 1937. године поднео захтев Градском поглаварству града Загреба за издавање грађевинске дозволе за уградњу особног лифта.³³⁶ Објашњавајући појам „породични хотел“ (амерички тип (градског) хотела чије се собе могу издавати за становање у неком периоду) уредништво загребачког часописа „*Moderni hotel*“ узима за пример хотел-пансион који се у том тренутку градио у Петрињској улици, како би на примеру цене дневног најма собе с услугом показали да би хотелијери требало да воде рачуна о попуњености соба, јер се истицало да високе цене могу утицати да одређени број соба увек остане празан а да се могу рентирати ради сталног прихода.³³⁷

Сличну хотелску концепцију и модерну архитектонску структуру интерполиране шестоспратне хотелске зграде имао је и београдски хотел *Astoria*, изграђен 1938. године по

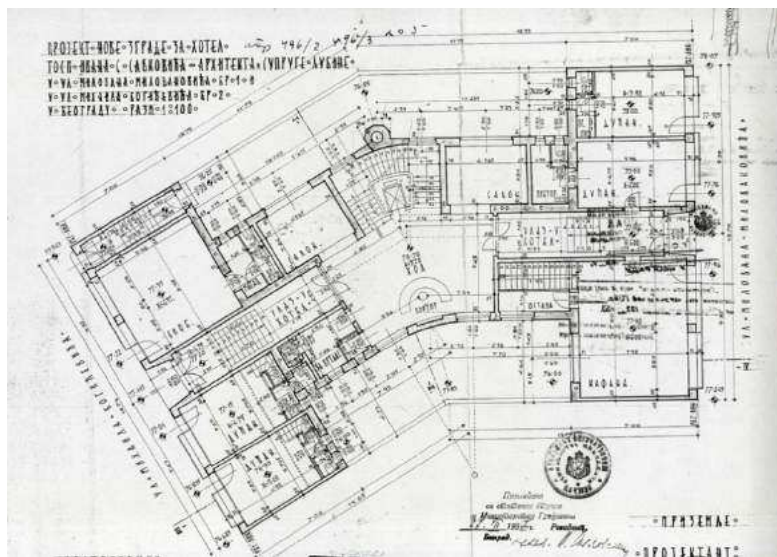
³³⁵ Према техничкој документацији на сваком од шест спратова је пројектовано по 10 хотелских соба.

³³⁶ DAZ-GPZ-GO-Petrinjska 71-mf br. 209-244: захтев за издавање грађевинске дозволе за уградњу особног лифта, носивости 320 кг уз пратњу управљача, фирме *Hausbahn & Feurbach*. Пројектант и извођач уградње лифта био је овлашћени машински инжењер Вилко Црлењак.

³³⁷ Anonim, „Kako će izgledati tip budućeg gradskog hotela u Evropi – svršetak“, *Moderni hotel*, mart (1931), 37-38.

пројекту архитекте Ивана Савковића, такође у близини Главне железничке станице.³³⁸ [Сл. 55] Архитекта Савковић, један од сувласника хотела, био је зет београдског хотелијера и угоститеља Ђура Нинковића, који је, након Савковићеве женидбе са његовом ћерком Љубином, купио плац у улици Милована Миловановића број 1 за изградњу хотелског објекта као заједничке инвестиције обе породице.³³⁹ Урбанистичка карактеристика овог хотела је његова интерполација у уличној регулацији две радијалне улице које се спајају са овалним Вилсоновим тргом (данас Савским), што је омогућило да хотелска зграда има два симетрична тракта истог габарита. Због расположивог простора површине око 3.600 м²³⁴⁰ и приступа из две улице (Милована Миловановића и Михаила Божићевића), у згради хотела се поред хотелских садржаја налазио и архитектонски биро архитекте Савковића и стан власника хотела.

Улаз у хотел из обе улице позициониран је у средишту приземних фасадних зона обложених природним каменом, док су се са бочних страна налазили улази са изложима дућана, бифеа и кафане.³⁴¹ Једнокрако степениште је водило до централног хола, где је била рецепција – портир, просторија за пртљаг, телефонска кабина и два мања салона за боравак гостију (величине око 15 м²), која су се налазила са бочних страна средишњег трапезоидног трокраког степеништа, унутар кога је смештен лифт Ар Деко обраде. [Сл. 56] У подрумском простору биле су смештене котларница за парно грејање, мања кухињска просторија (величине око 22 м²) повезана са оставама за одлагање посуђа и чување намерница и вина, тоалети и сервисне просторије за особље, док се у другом делу подрума налазила просторија за игре, која је преко одвојеног степеништем била повезана са кафаном (из улице М. Божићевића) и остатком хотела преко централног хотелског степеништа и лифта. На шестој етажи, односно у таванском простору, налазиле су се просторије вешернице и пегларнице, остава, те собе за послугу и машинско постројење за лифт.



Сл. 55. и Сл. 56. Иван Савковић, хотел *Astoria*, Београд (Милована Миловановића 1), 1938.

Поглед на фасаду са улазом у хотел. (лево) Извор: МНТ [Б. Којић]; Основа приземља. (десно) Извор: ИАБ [17-2-37]

За разлику од хотела *Astoria* у Загребу, који је у приземљу имао мању ресторанску салу, хотел *Astoria* у Београду није ни имао пројектовану просторију за обедовање, што указује да је овај хотел био конципиран по принципу гарни хотел, у коме је предност дата смештајном капацитету, без предвиђених просторија за боравак и исхрану гостију. Осим кухињске просторије у подруму, хотел је имао и мању, вероватно помоћну, кухињу са оставом на првом спрату. Припремљени

³³⁸ ИАБ-ОГБ-ТД Ф 17-2-1937: На захтев инвеститора, грађевинска дозвола за изградњу хотела (бр. 5114) издата је 13. августа 1937. године од стране Грађевинског одељења техничке дирекције Градског поглаварства Београда, које је потом, након изградње хотела, издало и употребну дозволу бр. 2699 од 5. маја 1938. године.

³³⁹ О изградњи хотела *Astoria* видети у: Симонида Ркаловић, „Хотел *Astoria*“, *Наслеђе*, Бр. 13 (2012), 103-109; Биљана Мишић, *op. cit.*, 455-457.

³⁴⁰ Вања Панић, *Начела модерне у архитектури јавних објеката у Београду*, 319.

³⁴¹ ИАБ-ОГБ-ТД Ф 17-2-1937: техничка документација (основе подрума, приземља, 1. спрата, типских спратова и тавана, пресеци и фасадни изгледи) у размери 1:100. Статички прорачун за хотел је радио овлашћени грађевински инжењер Ђорђе Лазаревић.

оброци (пре свега доручак) су из кухиње у подруму допремани у собе преко лифта, који је на сваком спрату имао мањи претпростор. Хотел је имао 79 соба (једнокреветне и двокреветне), величине од 8,8 до 18 м²,³⁴² распоређене на пет спратова, који су, уз нешто другачију групацију соба, били скоро идентично организовани као у загребачком хотелу *Astoria*.³⁴³ „Меандрирањем преградних зидова добијене су нише за умиваонике и уградне ормане у свакој соби.“³⁴⁴ На сваком спрату су се налазила заједничка купатила и тоалети, а само су двокреветне собе (апартмани), у угловима улчних крила зграде, имале засебно купатило и тоалет, као и мање улазно предсобље (антре). Према Уредби о класификацији угоститељских радњи, хотел *Astoria* је био сврстан у угоститељске објекте другог реда,³⁴⁵ док је типолошки представљао гарни хотел, што је условило његову хотелијерску концепцију и функционалну архитектонску организацију.

Скоро истоветне улчне фасаде одликује једноставна модернистичка обрада у белом фасадном малтеру наглашена правилним распоредом пет квадратних прозорских отвора на сваком спрату. Површине између прозора су акцентоване плитким фугама у малтеру, које преко целе фасадне површине стварају линијски растер, одређен хоризонталним и вертикалним ивицама прозора, а додатно у вертикалној оси и дуж половине прозорских отвора. Зидни парапети у зони крова, који чине део фасадне површине, скривају косу кровну конструкцију улчних крила зграде. У градњи хотела је за конструктивне елементе (темељи, међуспратне конструкције и серклажи) коришћен армирани бетон, зидови су рађени од опеке у малтеру, а у ентеријеру су за облогу зидова коришћен вештачки камен, за подове храстов паркет и камено дрво (ксилолит), те керамичке плочице у кухињама, купатилима и тоалетима. „Мора се приметити да је чак и током четврте деценије XX века мали број архитеката који су пројектовали хотеле имао храбрости да безрезервно уплови у модернистичке токове“³⁴⁶ иако је хотелска архитектура у односу на друге типологије објеката, можда и по највише, омогућавала неспутан ауторски приступ и иновативну примену модернистичких принципа. Без обзира на присутно становиште да фасада хотела треба да има „суштилну наметљивост којом привлачи пажњу“ и „буди жељу пролазника и потенцијалних гостију да међу свим осталим објектима посете баш тај“³⁴⁷ интерполација београдског хотела *Astoria* може се сматрати релевантним примером модернистичке естетике градског хотела у којој доминира рационалан приступ и однос према пројектном задатку условљеном економским приликама.

Други значајан пример интерполације модерне хотелске зграде јесте београдски градски хотел *Majestic* архитекте Милана Минића, који је био и сопственик хотела, реализованог у две фазе 1937. и 1940. године³⁴⁸ на Обилићевом венцу број 28, у централног градској зони. [Сл. 57] Овај петоспратни хотел, са повученом шестом етажом на којој се налазио Минићев стан, представља сасвим другачији пример градског хотела у чијем програму је, за разлику од економичних гарни хотела који су првенствено нудили услугу одговарајућег смештаја, акценат стављен на додатне садржаје друштвеног карактера који превазилазе потребе самог хотела и постају простор за друштвена окупљања у центру града. Хотел *Majestic* сматра се најзначајнијим остварењем архитекте Милана Минића и припада смеру српског зрелог модернизма са стилским примесама Ар Декоа.³⁴⁹

„Посматрање основе различитих етажа хотела *Majestic*, показује слојевитост пројектантског програма на овом споља једноставном архитектонском објекту.“³⁵⁰ Концепт организације

³⁴² Симонида Ркаловић, „Хотел *Асториа*“, 105.

³⁴³ Распоред соба је био незнатно другачији, пре свега, због веће ширине улчног фронта (18,7м), позиције степеништа између два тракта и уже димензије бочних крила (18,7м), у којима су биле по две собе са обе стране ходника. Могуће да је архитекта Савковић, након дипломирања на Архитектонском факултету у Бечу 1930. и повратка у Београд 1935. године, посетио Загреб и имао прилику да види или одседне у хотелу *Astoria*.

³⁴⁴ Вања Панић, *оп. cit.*, 319.

³⁴⁵ Симонида Ркаловић, „Хотел *Асториа*“, 105.

³⁴⁶ *Ibid.*, 107.

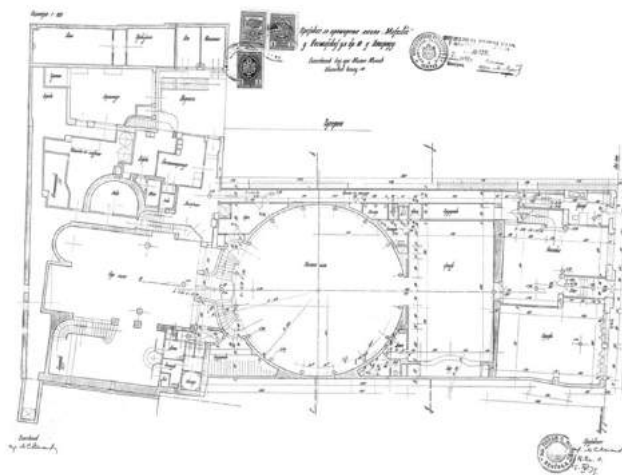
³⁴⁷ *Ibid.*, 108.

³⁴⁸ ИАБ-ОГБ-ТД Ф 2-26-1936: Грађевинску дозволу за доградњу хотела (бр. 3255) издало је 14. јуна 1940. године Градско поглаварство Београда, уз претходну сагласност Министарства грађевина, под бројем 16590 од 13. маја 1940. године. За издавање дозволе је приложена техничка документација (основа сутерена, мезанина, приземља, тиских спратова и тавана, пресеци и фасадни изгледи) у размери 1:100. Статички прорачун је, као и за хотел *Astoria*, радио грађевински инжењер Ђорђе Лазаревић, који је у то време био водећи српски конструктор. Извођач је био инжењер Синиша М. Швабић.

³⁴⁹ Милан Просен, *оп. cit.*, 100, 333; Биљана Мишић, *оп. cit.*, 454-455, 599.

³⁵⁰ Александар Кадијевић, Срђан Марковић, *Милан Минић...*, 74.

хотелских садржаја по етажама заснован је на ортогоналном груписању соба различите величине око централног простора у коме су смештени простори за боравак гостију (сала за доручак, салон за читање, холови). Собе су у зони pročеља распоређене тако да се на фасади формира правилан низ од шест прозорских отвора. Између редова прозорских отвора формиран је зидни парапет чије су хоризонталне ивице акцентоване уском профилацијом. У приземљу уличног pročеља (дим. 13,72 м), који се завршава плитко истуреном стрехом са постављеним називом хотела, груписани су у левом углу улази у хотел и кафану и два велика застакљена излога у наставку високог приземног фронта. Улаз у хотел води до хола са рецепцијом и главног степеништа у дну основе, тако да се кафана и ресторан у приземљу могу користити као функционално издвојени садржаји, без мешања са токовима кретања у самом хотелу. У позадини основе приземља организоване су и просторије хотелске управе. [Сл. 58] Од заједничких простора, хотел је у мезанину дограђеног дела имао и одвојену салу за бриџ. Ресторан је опслуживала велика кухиња сложене организације која ће у периоду после рата, у хотелима изразито функционалистичког проседа, прерасти у типске моделе кухињског блока са утврђеном шемом токова припреме и дистрибуције obroка. Кухињски део је обухватао просторе топле и хладне кухиње, посластичарницу и печењару, као и пројектоване просторије за чување меса, рибе, поврћа, пива и вина.



Сл. 57. и Сл. 58. Милан Минић, хотел *Majestic* у Београду (Обилићев венац 28), 1937, 1940.

Поглед на хотел. (лево) Извор: колекција аутора; Основа сутерена с плесном двораном у проширеном делу хотела – конструкција инж. Ђорђе Лазаревић, 1940. (десно) Извор: ИАБ [2-26-40]

Каснија доградња подразумевала је проширење хотела на суседну парцелу, тако да је хотел у габариту добио облик слова „Г“, а због терена у паду, и додатни улаз из тадашње Космајске улице (данас Маршала Бирјугова), којим је омогућено да се преко улазног вестибила и фоајеа директно дође до свечане сале у сутерену. У том делу је такође пројектован и посебан улаз за послугу и снабдевање кухиње, смештене у сутерену (подруму) супротног крила изграђеног у првој фази. Новоизграђени петоспратни део (дим. 11,53 x 18,75 м) са повученим спратом и једноставном модернистичком фасадом има смештајну функцију, чиме је знатно повећан капацитет хотела. Собе су организоване у правилном распореду коридорског типа, величине у распону од 10 до 24 квадратна метра, од којих већина има предсобље и купатило. Ова два крила хотелске зграде повезује нижи тракт у коме својом величином и обликом доминира кружна свечана сала, чија је сферна армирано-бетонска плафонска љуска, са средишњом двопојасном лантерном, ослоњена на кружну серклажну АБ греду, коју носи колонада од 16 АБ стубова кружног пресека.³⁵¹ Конструкторски прорачун свечане сале дело је инжењера Ђорђа Лазаревића.³⁵²

Уређење хотелског ентеријера је спроведено према замисли Минићеве супруге, Јелене Минић, која је од 1923. године, напустивши службу у Министарству грађевина, била сарадник

³⁵¹ Вања Панић, *op. cit.*, 325-326.

³⁵² Milorad Ivković, Tomislav Radojičić, „Ђорђе Лазаревић – Nosilac teorije i prakse savremenog konstrukterstva u betonu“, *Izgradnja*, Br. 10 (1986), 1-4.

супругу на изради пројеката. Ентеријер одликује складна и елегантна симбиоза декоративне обраде површина (подова и зидова) са избором мобилијара, украсних предмета и уметничких дела. Остварена стилска уједначеност, уз унутрашњу организацију хола и друштвених просторија којом је постигнут интимни амбијент, дала је ентеријеру Ар Деко изглед. Сложеној организацији унутрашњег простора без слободнијег третмана плана, супротставља се једноставност модерничког решења фасаде, изведене у духу француског умереног модернизма.³⁵³ Уграђене ролетне на прозорима стварају утисак затворености целине, али изгледу фасаде дају уједно и динамичнији карактер иза кога се крије интимност хотелских соба. Као и код већине хотела модерничког обликовања, нарочито типа градског хотела (недостатак простора због уских парцела), изграђених током четврте деценије XX века, и београдски хотел *Majestic* представља пример хотела код кога су модернички принципи примењени у третману фасаде, често уз примену савремених грађевинских материјала и хотелске технике, док је унутрашња организација хотела била и сувише рационална, те ослоњена на претходна пројектантска искуства академског приступа. За већину југословенских архитеката међуратног периода који су стварали под утицајима модернизма, схватање простора у модерној архитектури, засновано на принципима отвореног плана, слободног простора и континуланог кретања, остало је недовољно познато или за такве прогресивне приступе није било разумевања међу наручиоцима и инвеститорима.

Међу градским хотелима угаоне блоковске позиције истиче се *Гранд хотел Београд*, изграђен 1936. године на углу Немањине и Балканске улице у Београду, према нацртима архитекте Милутина Јовановића. [Сл. 59] Уређење ентеријера било је поверено архитекти Миладину Прљевићу. Инвеститор и власник зграде био је индустријалац Владимир Ђорђевић. Јовановић је петоспратну зграду хотела пројектовао у комбинацији са две функционално одвојене целине стамбене намене симетрично позициониране у бочним крилима.³⁵⁴ Овај функционални спој прати и различито решење фасадних површина – модернички обликована угаона зона, са повученим последњим спратом и равном стрехом, истиче хотелску функцију, а бочни делови, разуђени увученом и истуреном фасадном површином са аплицираним декоративним мотивима (рељефни медаљони између прозора³⁵⁵ и стилизовани стубови на балконима), упућују на стамбени карактер. Отварање хотела 1. децембра 1937. године, у штампи је представљено рекламом на којој је зграда хотела приказана у експресивном модерничком изразу, с мноштвом пролазника и аутомобила у пролазу.³⁵⁶ Реклама садржи и информацију да је *Гранд хотел Београд*, изграђен у непосредној близини железничке станице и свих министарстава, хотел првог реда.

У организационом смислу, зграда у приземљу, дуж уличних страна, има низ пословних локала, између којих се налазе улаз у хотел (у оси угла) и одвојени улази у стамбене делове зграде. Од заједничких просторија у приземљу хотела су смештени улазна партија, ресторанска сала и кафана. Коридорски организована типска основа спрата хотелског дела имала је 11 соба оријентисаних ка уличној страни, док су се са друге стране ходника налазиле још две собе са погледом на унутрашње двориште и санитарни блок. Архитектура *Гранд хотела Београд* репрезентовала је присутну пројектантску праксу у хотелској изградњи 1930-тих година, нарочито у београдској средини, засновану на компромисном односу између модерничке економичности и преовлађујућег укуса инвеститора. Прихватање утицаја модерне архитектуре се у ширем кругу југословенских архитеката сводило на примену њених основних обликовних принципа или елемената (уз употребу савремених грађевинских техника), док је само неколицина архитеката млађе генерације била спремна да се својим пројектима приближи интернационалној архитектонској сцени.

Разлику у пројектантском односу према основним начелима модерне архитектуре (слободном плану, текућем простору и отвореношћу фасаде) на примеру интерполације градског хотела најбоље илуструје пример градског хотела *Avion* у Брну. Пројектант овог хотела, изграђеног 1928. године, чешки је архитекта Бохуслав Фучс (Bohuslav Fuchs), један од истакнутих градитеља

³⁵³ Александар Кадјевић, Срђан Марковић, *оп. cit.*, 73.

³⁵⁴ ИАБ-ОГБ-ТД Ф 2-9-1936: техничка документација пројекта хотела – перспективни приказ фасаде, основа приземља, основа типског спрата, пресек, фасадни изгледи.

³⁵⁵ Рељефне медаљоне је израдио вајар Драгомира Арамбашића. Вид. Ђурђица Сикимић, *оп. cit.*, 22-23; Милан Просен, *оп. cit.*, 135, 362.

³⁵⁶ „Гранд хотел Београд“, *Политика*, 1. децембар 1937, 8; Биљана Мишић, *оп. cit.*, 453-454.

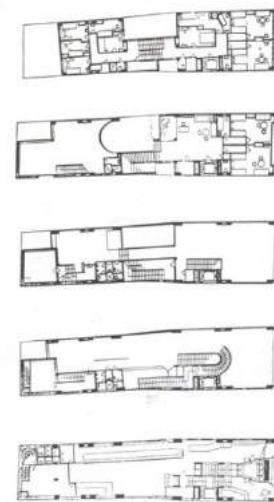
у Брну двадесетих година. [Сл. 60] Хотел *Avion*, позициониран на врло уској и дубокој парцели у историјском центру града, сматра се вероватно најзначајнијом Фучсовом реализацијом у Брну.³⁵⁷ Скученост простора, савладана комплексним системом степеница и паметним начином снабдевања јавних садржаја, додатно је визуелно умањена илузорном мултипликацијом простора, коришћењем бочно и латерално постављеног осветљења и зидних огледала, чиме је креиран континуиран простор сачињен од низа просторних међуодноса и визура.³⁵⁸ Овако конципиран унутрашњи простор градског хотела пружао је хотелским садржајима, нарочито оним јавним (кафе, бар, ресторан), ентеријерску препознатљивост која ће постати једно од основних обележја архитектуре модерних хотелских објеката. [Сл. 61]



Сл. 59. Милутин Јовановић, *Гранд хотел* Београд, Београд (углу улица Немањине 5 и Балканске 52), 1936-1937.
Извор: Колекција Милоша Јуришића



Сл. 60. и Сл. 61. Бохуслав Фучс, хотел *Avion*, Брно (Чешка република), 1928.
Поглед на хотел. (лево) Основе свих етажа. (десно) Извор: W. Lesnikowski (Eds.), *East European modernism: architecture in Czechoslovakia, Hungary & Poland between the wars 1919-1939* (New York: Rizzoli, 1996), 66, 67.



У архитектури модерних градских хотела, реализованих током тридесетих у Југославији, модернистичким склопом и обликовним рафинманом, истиче се хотел *Парк* у Нишу, грађен од јуна 1936. до октобра 1937. године, када је и отворен. Хотел је пројектовао београдски архитекта Александар Секулић, а конструктивна решења и статички прорачун је урадио инжењер Драги Владимировић. [Сл. 62] Власници хотела су били трговци браћа Милан и Коста Стојиљковић, синови Живка Стојиљковића, познатог нишког индустријалца и гвожђарског трговца. О отварању хотела писано је и у дневној штампи, а сама зграда је описана као „ретко лепа приватна грађевина“, која ће бити „врло значајна“ за даљи развој Ниша, пројектована као „тип великог хотела у стилу најмодернијих грађевина те врсте у иностранству“.³⁵⁹ Овај слободностојећи хотелски објекат, јединствен пример међу типологијом модерних градских хотела, изграђен је у центру Ниша у близини градског парка (по коме је хотел и добио назив), на месту на коме се налазио комплекс Бећир-беговог конака, касније Летњи дворца Милана Обреновића.³⁶⁰

Попут ове летње палате, која је разрушена у пожару током Првог светског рата под налетом бугарске војске, и хотел је главном фасадом окренут према реци Нишави и Нишкој тврђави. Због карактеристичне позиције у централној градској зони и повеће парцеле на којој се налази, зграда хотела има развијене и бочне фасаде различитог обликовног приступа – у средини десне бочне фасаде позициониран је улаз у хотел, коме се приступа преко уздигнутог платоа у функцији ободне терасе, док је структура објекта наглашена полукружним испустом дела главног корпуса

³⁵⁷ Wojciech Lesnikowski (Eds.), *East European modernism: architecture in Czechoslovakia, Hungary & Poland between the wars 1919-1939* (New York: Rizzoli, 1996), 66-67.

³⁵⁸ *Ibid.*, 66.

³⁵⁹ Аноним, „Јуче је свечано отворен хотел „Парк“ у Нишу“, *Политика*, 31. октобар 1937, 18.

³⁶⁰ Борислав Андрејевић, „Бећир-бегов конак“, у: Д. Симоновић (ур.), *Енциклопедија Ниша – историја* (Ниш: Градина, 1995), 24-25; Тијана Борић, *Дворови династија Обреновић и Карађорђевић у Србији* (Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2014), 169-172.

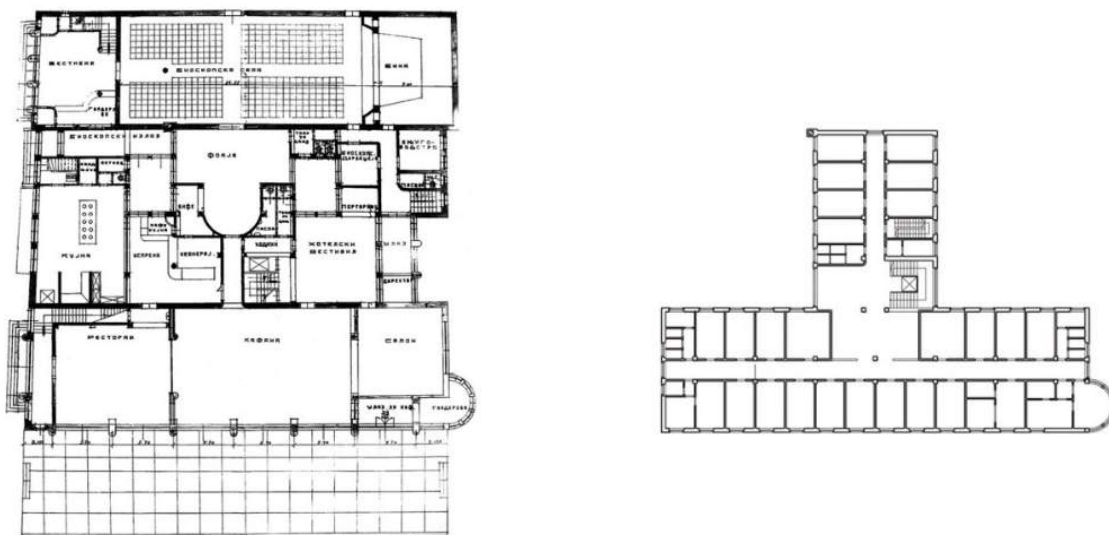
хотела и увученим попречним крилом и нижим волуменима објекта, између којих је, у нивоу првог спрата, смештена кровна тераса једног од салона. Друга бочна фасада, постављена на регулациону линију споредне улице, има затворенији карактер и на њој се налазе бочни улаз у ресторан, сервисни улаз за снабдевање кухиње и улаз у биоскоп. [Сл. 63] У изградњи објекта су примењене савремене конструкције и материјали, попут полумонтажних армирано-бетонских „Авраменко“ носача, који су употребљени за међуспратне конструкције.



Сл. 62. и Сл. 63. Александар Секулић, хотел *Парк* у Нишу, 1936-1937. Поглед на хотел – разгледница с краја 1930-тих. (лево) Извор: Колекција Милоша Јуришића; Изглед из улице Ђорђа Вашингтона. (десно) Извор: Аљбазношћу Александра Кековића

У приземљу хотела се, према изворној техничкој документацији, налази улазни вестибил, уз који су смештене административне просторије, ресторанска сала са галеријом, кухињски блок, кафана са салом, те велика биоскопска сала са 800 места, повезана са заједничким хотелским садржајима преко фоајеа, организованим у средишту основе. [Сл. 64] Компактну организацију приближно квадратне основе приземља и мезанина (дим. 40,60 x 39,84 м), решену тако да су између две просторне зоне дупле висине са садржајима ресторан-кафана-салон и биоскопска сала, смештене сервисне функције (кухињски блок, бифе и управа) и комуникације, замењује правилно решена организација хотелских соба са централним ходником на смештајним етажама у главном волумену хотела који од прве етаже има облик слова „Г“. [Сл. 65] Фасадно крило овог волумена, постављено паралелно са предњом улицом уједно је визуелно и обликовно и најдоминантније. Зона приземља и мезанина је акцентована низом од шест великих отвора обрађених црном каменом профилацијом и парпетима између којих су постављена застакљена прозорска окна која у приземном делу имају уграђени механизам за подизање до нивоа мезанина (њиховим отварањем простор ресторана и кафане се повезује са терасом и парком),³⁶¹ за разлику од горње површине фасаде на којој је у нивоу првог и другог спрата правилно распоређено тринаест прозорских отвора правоугаоног облика, а у делу трећег спрата округлог облика чији пречник одговара ширини прозора испод. Хотел *Парк* је у рекламном лифлету описан као хотел првог реда, са 80 соба и четири апартмана најмодернијег комфора (топла и хладна вода, централно грејање, телефонски прикључак), те првокласном домаћом и интернационалном кухињом.

³⁶¹ Александар Кековић, Зоран Чемерић, *op. cit.*, 219.

Сл. 64. и Сл. 65. Александар Секулић, хотел *Парк*, Ниш, 1936-1937.

Основа приземља. (лево) Основа спрата са хотелским собама. (десно) Извор: Љубазношћу Александра Кековића

Хотел као садржај у објектима комбиноване намене

Јачањем утицаја *новог грађења*, те повећањем инвестиција у сектору грађевинарства, нарочито оних на задружној основи, већ почетком 1930-тих година појављују се први већи објекти са више (различитих) намена. Овај пројектантски принцип потиче од модернистичког односа форме и садржаја, односно пројектантског приступа по коме више различитих садржаја или групација садржаја утичу на обликовне и функционалне аспекте архитектуре. Насупрот класичном формализму у архитектури, који је подразумевао јединство форме и функције (намене), у доктрини архитекте функционалисте анти-естетског опредељења тај однос представља нерационалност и остатак идеологије XIX века, јер се сматрало да су основе функционализма економске пре него етичке.³⁶² Питање функционалности у архитектури прераста из архитектонске у социолошку димензију. Архитектура прати потребе друштва у коме до изражаја долази улога заједнице и њене активности. Стога, објекти комбиноване намене се јављају као идејни резултат економског и друштвеног плурализма на који архитекти треба да одговоре новом типологијом.

Модернистичким решењима објеката комбиноване намене, предложених од стране неколико архитеката прогресивних стремљења, претходио је пројекат архитекте Богдана Несторовића за зграду (палату) Занатског дома у Београду.³⁶³ [Сл. 66] Занатска комора је крајем 1931. године расписала нови конкурс за зграду дома на коме је прва награда додељена архитекти Несторовићу.³⁶⁴ За разлику од модернистичких визија хибридних објеката, који су углавном остали неостварени, Несторовићев пројекат монументалног здања реализован је за свега годину дана средствима удружених занатских фондова.³⁶⁵ Изграђен 1933. године на углу данашњих улица Светогорске и Хиландарске, где су још 1914. године били положени темељи али је Први светски рат спречио реализацију, Занатски дом се сматра референтним Несторовићевим пројектом којим се аутор, напуштајући строге академске постулате, приближио модернистичким премисама безорнаменталне архитектуре. Архитектуром дома материјализовани су развој и дometri занатства, а просторно и диспозиционо решење зграде репрезентује сложене захтеве занатског еснафа.³⁶⁶ Дом је освешен 3. септембра 1933. године уз присуство многобројних званица из политичког и привредног миљеа. Том приликом је истакнуто да су занатлије увек представљале важан чинилац

³⁶² Нићко-Дžонсон, *op. cit.*, 13-14.

³⁶³ Zoran Manević, „Naši neimari. Bogdan Nestorović“, *Izgradnja*, Br. 5 (1981), 53–58; Бранко Вујовић, *op. cit.*, 313-314; Slobodan Giša Voganović, *op. cit.*, 604-605; Иван Марковић, „Зграда Занатског дома архитекте Богдана Несторовића“, *Годишњак града Београда*, Књ. LIII (2006), 311-335.

³⁶⁴ Аноним, „Подизање Занатског Дома“, *Политика*, 22. октобар 1931, 5.

³⁶⁵ Аноним, „Зидање Занатског дома отпочиње одмах“, *Правда*, 29. април 1932, 6.

³⁶⁶ *Одлука о допунама одлуке о проглашењу одређених непокретности на територији Града Београда за културна добра*, „Службени лист града Београда“, број 23/84 од 20. децембра 1984, 1076, 1083. Од 1947. године у згради Занатског дома налази се „Радио-Београд“.

у привредном и културном развоју, као и да Занатски дом, „изграђен у време крајње механизације производње и концентрације капитала“, показује како је занатство способно да живи и да се даље развија.³⁶⁷ У петоспратној згради дома која припада типу блок грађевине³⁶⁸ на клинастој парцели, чија је урбанистичка позиција истакнута залученим углом са надвишеном двостепеном купом, пројектоване су просторије за потребе Занатске банке и еснафских групација (канцеларије, сале). Од додатних садржаја дом је имао угоститељске локале (ресторан и кафану), биоскопску салу и хотел на трећем и четвртном спрату капацитета 60 соба са инсталацијама топле и хладне воде. [Сл. 67] У хотелу су могле одседати занатлије при доласку у Београд. Архитектуру дома дефинишу две дугачке уличне фасаде и ваљкасти угао који их повезује обликовани под утицајем еклектичног и модернизованог Ар Декоа.



Сл. 66. Богдан Несторовић, Палата Занатског дома с хотелом *Гранд*, Београд (Светогорска 2), 1932-1933.
Извор: Колекција Милоша Јуришића



Сл. 67. Новински оглас – реклама за хотел *Гранд* у палати Занатског дома у Београду (11. 9. 1937).
Извор: Колекција Милоша Јуришића

Програм конкурса за идејни пројекат Народног дома на Сушаку, који је за распис овог конкурса у новембру 1934. године саставило Градско начелство у Сушаку, такође је обухватао хотелски садржај. [Сл. 68] Поред функција културног и друштвеног карактера (вишенаменска дворана, читаоница, провизорни музеј, ресторан, кафана, уреди за градска предузећа), програмом су предвиђени садржаји који би делимично били и у служби туризма – хотел и купалиште. Реализацију првонаграђеног пројекта архитектке Јосипа Пичмана, истакнутог хрватског архитектке млађе генерације и агилног модернисте, онемогућио је сплет околности и догађаја који су уследили након конкурса. Осим средстава за изградњу, која су биле изнад могућности општине као инвеститора, било је доведено у питање и само архитектонско решење, базирано на савременим функционалним и конструктивним решењима. Из тих разлога, спроведен је ужи конкурс између троје награђених аутора, што је младог и обесхрабреног Пичмана одвело у трагичну смрт 1936. године, након чега је модификација и реализација³⁶⁹ дома поверена архитекти Алфреду Албинију, такође једном од учесника конкурса и професору на Техничком факултету у Загребу који је на захтев инвеститора извршио низ преправки, између осталог, и у габариту и изгледу хотелског небодера.³⁷⁰ [Сл. 69]

Према постоји став да је хотелски програм у пројекту Народног дома искоришћен као програмска испуна,³⁷¹ у Пичмановом образложењу конкурсног рада, објављеног у априлском броју часописа Удружења југословенских инжењера и архитеката „Технички лист“ из 1935. године, акцентује се значај поставке хотела како у композиционо-обликовном, тако и у ширем функционалном смислу. Пичман наводи да је за рентабилност и шири значај овог објекта важан

³⁶⁷ Аноним, „Освећен је нови Занатски дом у Београду“, *Политика*, 4. септембар 1933, 5.

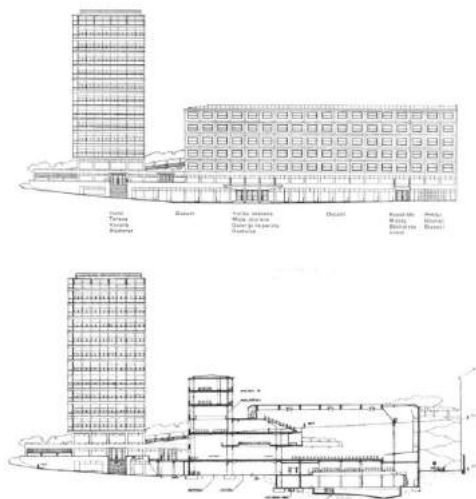
³⁶⁸ Иван Марковић, „Зграда Занатског дома архитектке Богдана Несторовића“, 314.

³⁶⁹ Услед више потешкоћа и кашњења, те избијања Другог светског рата, реализација Народног дома на Сушаку трајала је готово читаву деценију, од 1936. до 1947. године.

³⁷⁰ О улози архитектке Алфреда Албинија у преиначавању пројекта дома на Сушаку вид. у: Julija Lozzi Barković, Lidija Butković Mićin, „Uloga Alfreda Albinija u projektiranju i izgradnji Hrvatskog kulturnog doma u Sušaku te njegovo dovršenje i izmjene“, *Ars Adriatica* (Zadar), Br. 9 (2019), 151-172.

³⁷¹ Melita Čavlović, Andrej Uchytíl, „Arhitektonske kompozicije Alfreda Albinija“, *Prostor*, Vol. 21, Br. 1/45 (2013), 30.

баш тај туристички моменат.³⁷² У пројекту се истиче позиција хотела као доминанте, који висином и остојањем треба да буде сликовит и симболички знак града, а као протутежу живости хотела са 14 етажа, архитекта други део групације овог микро урбанистичког ткива (петоспратни корпус са двораном и купалиштем) третира као „мирну и стегнуту“ грађевину, чији архитектонски елементи треба да буду усклађени са постојећом структуром града.³⁷³ Процес пројектовања Пичман употпуњује „новом појавом“ – сарађом са стручњацима из других специфичних области које излазе из делокруга архитеката, као што су машински аспекти и хотелски техничко-технолошки системи, и тиме знатно шире захвата аспекте овог пројектантског задатка.



Сл. 68. Јосип Пичман, првонаграђени конкурсни рад за зграду Народног дома на Сушаку са хотелом (Ријека), 1934/1935. Подужни изглед и пресек. Извор: *Технички лист*, Бр. 7-8 (1935), 101, 104.



Сл. 69. Народног дома на Сушаку у Ријеци – реализовао Алфред Албини према модификованом пројекту Ј. Пичмана (1936-1947). Поглед на Дом из Штросмајерове улице према северу. Извор: колекција аутора

Хотел са рестораном и кафаном, предвиђеног капацитета од 55 соба (или око 80 кревета), представља једну од три функционално-организационе јединице склопа, коме би се до главног улаза приступало преко терасе, док је за особље, снабдевање и пртљаг предвиђен споредни прилаз уз степенице испод терасе – платоа.³⁷⁴ Типска етажа хотела обухвата пет, а свака друга шест соба, које су отворене према југу и имају балконе заштићене наранџастим платненим помичним засторима. Кровна тераса хотела је требало да има простор за одмор гостију и сунчање, који би био делимично наткривен помичним стаклом панелима, што би омогућавало да се по потреби у потпуности отвори. Између хотела и купалишта пројектован је подземни ходник – тунел обложен стакленим излозима. Архитекта наглашава значај затвореног базена за целогодишње спортске активности, као и рентабилност целе зграде, посебно имајући у виду да би овај хотел, уз купалиште са топлотом морском водом, на последњој тачки југословенске обале морао имати утицај на туристички биланс града Сушака.³⁷⁵

На јужној страни Јадранске обале, у Дубровнику, архитекта Никола Добровић 1930. године ради пројекат за Курсалон,³⁷⁶ који је требало да буде изграђен на Пилама, надомак историјског градског језгра. Супростављајући се изградњи Курсалона према пројекту бечког архитекте Алфреда Келера (Alfred Keller) [Сл. 70], Коста Страјнић се обратио архитекти Николи Добровићу

³⁷² Josip Pićman, „Natječaj za osnove Narodnog doma na Sušaku“, *Технички лист: орган удружења југословенских инжењера и архитеката*, Год. XVII, Бр. 7-8 (1935), 102; Anonim, „S izložbe osnova za Narodni dom na Sušaku“, *Svijet: ilustrirani tjednik*, God. X, Br. 17 (1935), 424.

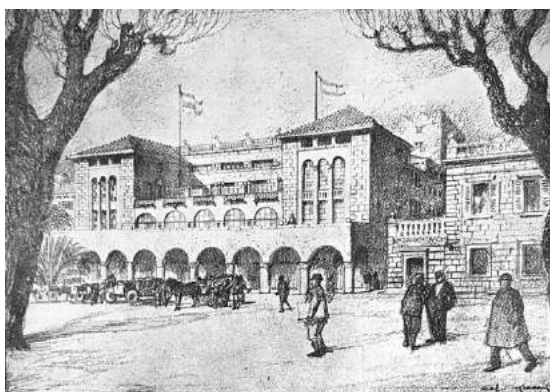
³⁷³ Josip Pićman, *op. cit.*, 103.

³⁷⁴ *Ibid.*, 104.

³⁷⁵ *Ibid.*, 103.

³⁷⁶ О пројекту Курсалона у Дубровнику вид. у: Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata* (Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Sveučiliša u Zagrebu, 2015), 154-155, 243-244, 496-498.

да изради нацрте овог објекта,³⁷⁷ како би чланове „Ривијере“ уверио како и домаћи архитекти могу одговорити овом задатку који би више био у складу са дубровачком средином.³⁷⁸ Разлика између Келеровог и Добровићевог пројекта не огледа се само у архитектури објекта него и у начину разумевања његове намене у контексту времена и нових туристичких потреба. За разлику од Келеровог пројекта, у коме се прожимају историцистички приступи и реферисања на класичну архитектуру, нарочито у предлогу свечане дворане обликоване по угледу на салоне XIX века [Сл. 71], Добровић предлаже сасвим савремен и функционалан објекат³⁷⁹ у коме су акцентовани просторни и функционални односи између различитих садржаја (свечана дворана са позорницом која може послужити и за позоришне представе, кафана, ресторан, продавнице, биоскоп), међу које у десном делу објекта смешта и хотел.³⁸⁰ [Сл. 72]



Сл. 70. и Сл. 71. Алфред Келер, идејно решење за Курсалон на Пилама у Дубровнику, 1928.

Перспективни приказ. (лево) Ентеријер свечане дворане у Курсалону на Пилама. (десно)

Извор: *Jugoslovenski turizam*, Br. 4 (1928), 14.

Смештајни хотелски део је пројектован кроз четири етажe (три спрата и поткровље), капацитета 30 двокреветних и 25 једнокреветних соба, које су посебним степеништем повезане са терасама на повученом трећем спрату, намењеним за одмор гостију.³⁸¹ Заједничке хотелске просторије (хол, салони, ресторан) и сервисне функције (управа, смештај за особље и кухињски блок) обухватају половину приземне основе, док су у другој смештени градска кафана и улаз у вишенаменску дворану. [Сл. 73] У опису архитектонских и функционалних аспеката овог пројекта Добровић наглашава да је због разноврсности архитектонског програма унутрашња организација хетерогена,³⁸² те у односу на постављену организацију, предвиђа и могућности трансформације појединих просторних целина. Опис Курсалона у Дубровнику, архитекта Добровић закључује да је архитектуром постигнута хармонија маса, уравнотеженост пуних и празних површина, што уједно евоцира на дисциплину, једноставност и прикладност.³⁸³

³⁷⁷ О пројекту Курсалона Николе Добровића Страјнић је записао: „Схвативши грађевни проблем једног Курсалона на најувременији начин, користећи се свим искуствима данашње технике и механичке продукције, и водећи рачуна о економији и конструкцији, употреби нових материјала и организацији што јаснијег плана, Никола Добровић је направио пројект који је не само европски у најбољем смислу ријечи него који, својим уравнотеженим масама, хармоничним пропорцијама и изразитом сил[х]уетом, изванредно пристаје у амбијент и хармонира са сусједним градским зидовима и тврђавом Минчетом.”, вид. у: Ivan Viđen (ur.), *Kosta Strajnić: Dubrovnik bez maske i polemika s Vinkom Brajevićem o očuvanju dalmatinske arhitekture* (Zagreb: Hrvatsko restauratorsko društvo, 2007), 100.

³⁷⁸ *Ibid.*, 99-100.

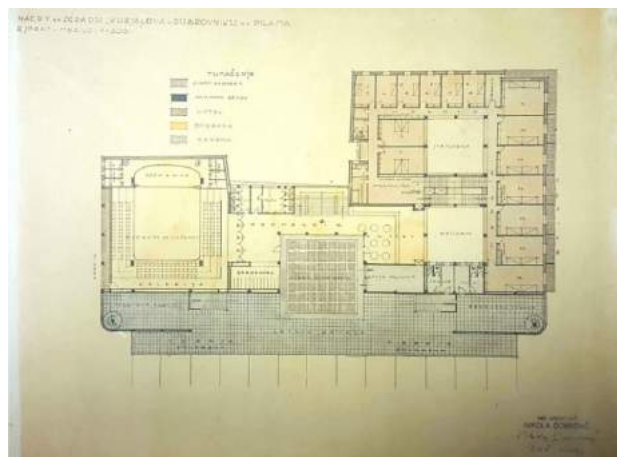
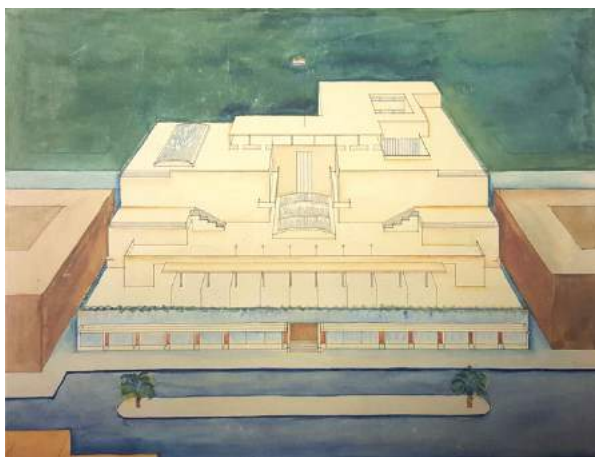
³⁷⁹ О интерпретацији пројекта Курсалона у Дубровнику вид. у: Ljiljana Blagojević, „A lifetime of mediterranean modern“, у: K.Ivanišin, L. Blagojević, W. Thaler, *Dobrović in Dubrovnik: A Venture in Modern Architecture* (Berlin: Jovis Verlag GmbH, 2015), 130-132.

³⁸⁰ Nikola Dobrović, „Kursalon na Pilama u Dubrovniku“, *Arhitektura*, God. I, Br. 3 (1931), 74-76.

³⁸¹ МНТ Добровић (Курсалон у Дубровнику, снг. 84): идејни пројекат – перспективни прикази, основе и пресек.

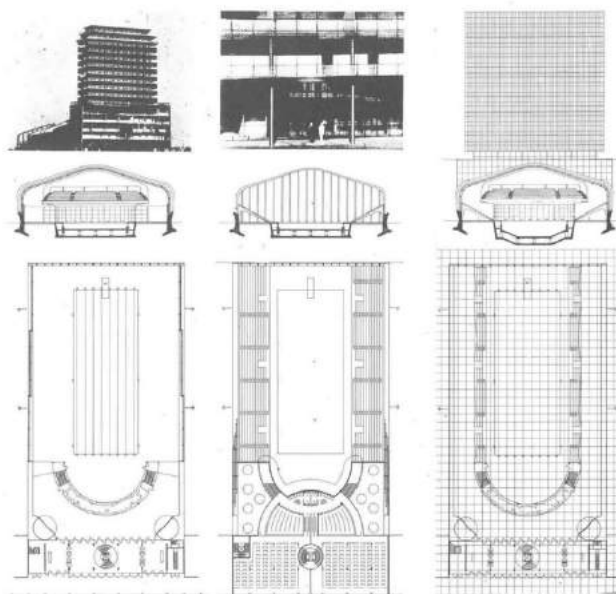
³⁸² *Ibid.*, 74.

³⁸³ *Ibid.*, 76.



Сл. 72. и Сл. 73. Никола Добровић, пројекат за Курсалон на Пилама у Дубровнику, 1930.
Перспективни приказ. (лево) Основа 2. спрата. (десно) Извор: МНТ [84]

По оригиналној и прогресивној замисли комбиновања хотелске функције са другим садржајима издваја се пројекат спортског хотела са пливалиштем у Загребу из 1941. године архитекте Драге Галића. У неизграђеном градском блоку у Прерадовићевој улици Галић предвиђа комплекс с базеном/пливалиштем и хотелом за спортисте. Уз хотел у форми небодера са 16 етажа архитекта пројектује дворану са олимпијским базеном, обликовану у савременом конструктивном систему за велике распоне са застакљеним помичним кровом/сводом у виду лаке мембране, чиме је пружена већа флексибилност у могућности коришћења базена и дворане. Хотел и дворана деле исти улаз, односно из четвероспратне базе хотелског небодера наставља се двоводна челична конструкција која у ширини обухвата базен и двострано гледалиште са покретним трибинама. Технолошка иновативност се огледала и у примени висеће стаклене фасаде хотела (касније познате као структурална фасада), која недвосмислено антиципира архитектонски израз који ће се 1960-тих година раширити у свету.³⁸⁴ [Сл. 74] У Југославији ће овакве фасаде такође бити заступљене у архитектонској обради многих објеката, а имаће примену и на хотелским објектима, нарочито оним градског типа. Догађаји Другог светског рата зауставили су реализацију ове замисли а нова градска власт успостављене Независне државе Хрватске за исту локацију наручује од Галића 1942. године пројект за изградњу социјалних станова.

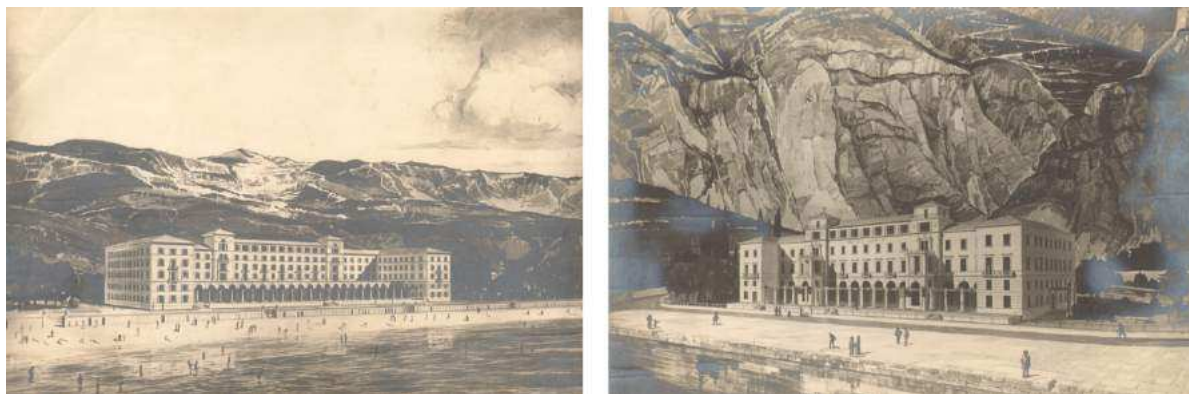


Сл. 74. Драго Галић, пројекат спортског хотела са пливалиштем у Загребу
(у градском блоку у Прерадовићевој улици), 1941.
Извор: *Život umjetnosti*, Br. 52-53 (1992-1993), 31.

³⁸⁴ Velimir Neidhardt, *op. cit.*, 33.

Модерна туристичка архитектура на Јадрану

Подручја Кварнера, Далмације и Боке Которске су још почетком XX века привукла пажњу европске аристократије за одласком на одмор или опоравак, али и интересовања путописаца и истраживача за упознавањем природних лепота и културног наслеђа насталог на споју Истока и Запада.³⁸⁵ Планови за развој туризма на Јадрану потичу још с краја XIX века, када су, у оквиру неколико иностраних иницијатива, рађени и предлози пројеката за изградњу великих типских хотела на неколико локација на Кварнеру и у Далмацији.³⁸⁶ У Бечу је 1907. године основана посебна државна комисија, којом је председавао чешки гроф Јохан Непомук фон Харапш (Johann Nepomuk von Harrach) заљубљеник у лепоте Далмације и заговорник развоја туризма на Јадрану, ради припреме планова за изградњу низа великих луксузних хотела дуж далматинске обале (у Трогиру, Каптелима, Трстеном, Дубровнику и Савини у Боки Которској).³⁸⁷ Потом су тројица бечких архитеката (Jelinek, Schrapater, Peschl) израдили неколико пројеката великих хотела за које се показало да је њихова реализација нерепална због потребних енормних инвестиција [Сл. 75], да би после смрти грофа Харапша, председавање комисијом од 1910. године преузео кнез Хуго Виндишграц (Hugo Windischgrätz), који је бечком архитекти Алфреду Келеру поверио израду нових пројеката за мање хотеле. Архитекта Келер је потом у периоду од 1911. до 1913. пропутовао обалу Далмације и Бокоторског залива те израдио идејне пројекте у неколико варијанти за пет хотела предвиђених у Сплиту, Трогиру, Трстеном, Дубровнику и Котору.³⁸⁸ [Сл. 76, 77] Реализацију ових пројеката је спречио Први светски рат.



Сл. 75. Пројекти за хотеле у Далмацији (око 1910), непознати аутор. Могуће да ауторство припада чешком архитекти Вилхему Јелинику (Wilhelm Jelinek) који је у периоду од 1910. до 1912. године израђивао пројекте хотела у склопу акције грофа Харапша за привредно подизање Далмације. Извор: АЈ [65-129-1948]

Током организовања и спровођења активности на промоцији и унапређењу југословенског туризма двадесетих година, Централни уред за пропаганду Јадрана, знајући за претходне планове за изградњу хотела на Јадрану, поново је дошао у контакт са архитектом Келером који је позван да посети Југославију крајем 1927. године и да се поново укључи у израду пројеката за хотеле на јадранској обали.³⁸⁹ На основу идејних предлога за хотеле архитекте Келера, објављених у туристичкој периодици крајем двадесетих година, може се закључити да ови предлози и њихове варијације представљају у ствари исте пројекте из 1913. године, па архитекта Алфред Келер, кога је Страјнић назвао другоразредним архитектом, двадесетак година касније, у контексту нових

³⁸⁵ Видети: Maude M. Holbach, *Dalmatia, the land where East meets West* (London: John Lane, 1908); Марко Цар, *Наше приморје: слике и утисци с Јадрана* (Дубровник: Матица српска, 1910). О страним путописима с Јадрана објављиваним крајем XIX и почетком XX века вид. у: Ivan Pederin, *Jadranska hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1991).

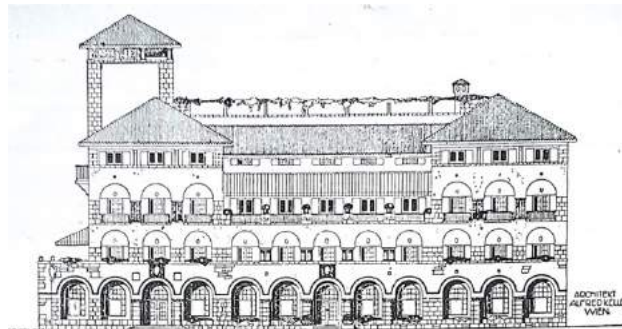
³⁸⁶ Josef Hoffmann, „Architektonisches aus der Österreichischen Riviera“, *Der Architekt*, Jg. 1 (1895), 37-38; „Hotelbauten in Dalmatien“, *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, No. 30 (1907), 344; „Hotels und Kuranstalten in Dalmatien“, *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, No. 11 (1898), 123.

³⁸⁷ Jerko Čulić, „Način za rješenje problema naših pasivnih krajeva! Historijat akcije za podizanje hotela u Dalmaciji“, *Jugoslavenski turizam*, God. I, Br. 2 (1928), 1-7; Stanko Piplović, „Rad na gospodarskom unaprjeđenju Dalmacije na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, у: Renata Trischler (ur.), *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, Br. 18 (2011), 199-227.

³⁸⁸ V. F., „Alfred Kellers Hotelprojekte für Dalmatien“, *Der Architekt*, Jg. 21 (1916), 58-64; V. F., „Alfred Keller, Österreichische Bauzeitung“, *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, No. 11 (1918), 81-84; Stanko Piplović, „Dalmatinski opus arhitekta Alfreda Kellera“, 53-62; Jasenka Kranjčević, „Arhitektonski opus Alfreda Kellera na Kvarneru“, 158-169; Jasenka Kranjčević, *Alfred Keller (1875.-1945.). Arhitektonski projekti...*

³⁸⁹ АЈ-65-1029-1948: Допис Приморског савеза за унапређење туризма из Сплита Одсеку за унапређење туризма при Министарству трговине и индустрије, бр. 9467/27, од 14. новембра 1927. године, у потпису Јерко Чулић.

друштвених стремљења, позиције туризма а пре свега архитектонске праксе, остаје при истим предлозима за изградњу хотела у циљу унапређења југословенског туризма. Овај пример иницијативе за изградњу хотела представља погледе многих стручних удружења на тадашњи развој туризма и визију туристичке архитектуре, али уједно указује да су у креирању модерног туризма у то време важну улогу имали управо архитекти модернисти, који су савременим пројектима хотелске архитектуре дали подстицај туристичким активностима, посебно доласку страних гостију.



Сл. 76. и Сл. 77. Алфред Келер, Пројекат за хотел на Хвару, 1913, дората 1928. (лево)
Пројекат за хотел у Сплиту, 1913. (десно) Извор: *Jugoslovenski turizam*, Br. 2 (1928), 6, 7.

За неискоришћене потенцијале југословенског туризма, „лепоте Јадранске обале, топлина јужног сунца и ведрине неба и мора“, наглашавало се да би спретном туристичком организацијом и напорима требало оживети природни капитал у циљу напретка Приморја, често представљаног сиромашним и пасивним. Присећајући се планова с почетка XX века за изградњу великих хотела дуж јадранске обале, од Раба, преко Каптела и Сплита, уз Макарску и Хвар, па до Зеленике и Будве, уредништво „Јадранске страже“, гласника савеза за унапређење туризма Сушак-Сплит-Дубровник, напомиње како је „искусна Аустрија“ подржавала такве акције, и то не због општих интереса или интереса подручја којим је управљала, него првенствено из економских интереса и бенефита којима је требало осигурати уносан посао за државу и интересне бечке кругове.³⁹⁰ Питање доласка страних туриста може да се сведе на стање хотела и хотелијерства,³⁹¹ констатовала је струка крајем 1920-тих година, сматрајући да на Јадрану није толико изражена потреба за изградњом нових, колико за уређењем постојећих хотела.³⁹² Стога су главне активности требало да буду усмерене уређењу постојећих хотела и подстицању изградње нових. Наводе о изградњи нових хотела такође су пратили коментари да су ти подухвати још увек нерентабилни, а као пример издвојена су хотелска предузећа, и то баш на Приморју, која су због нерентабилности морала да се ликвидирају. Анализе ових проблема су такође указивале да на Приморју не фали толико хотела, колико недостаје добрих хотелијера.³⁹³ Колико год била потребна и корисна стална популаризација туризма, која се интензивирала од половине двадесетих година, њен ефекат може да остане илузоран, истицали су познаваоци туристичких прилика, ако се не предузму активности на остваривању главног предуслова за развој туризма и долазак страних гостију, а то је изградња једноставних, али удобних и модерних већих хотела.³⁹⁴

Јединственог мишљења су били многи да би у том процесу била потребна безусловна сусретљивост и помоћ државе и општина. Инвеститори су због веће рентабилности радије улагали у стамбене зграде него у хотеле, од којих су они сезонског карактера били мање привлачни за инвестирање. Струка је стога предлагала да хотели, нарочито сезонски, буду Законом о туризму посебно протезирани, како би се омогућио снажнији развој хотелијерства на Јадрану, уз потпуно ослобађање од пореза и свих такси десет година од изградње хотела, као што је то успешно

³⁹⁰ Anonim, „Preduvjeti za razvoj našeg turizma“, *Jadranska straža: glasnik saveza za unapređenje turizma Sušak-Split-Dubrovnik*, God. V, Br. 3 (1927), 83-84.

³⁹¹ *Ibid.*, 83.

³⁹² Ljubomir Letica, „Zakon o turizmu“, *Jadranska straža*, God. VII, Br. 3 (1929), 94.

³⁹³ Anonim, „Preduvjeti za razvoj našeg turizma“, 83.

³⁹⁴ *Ibid.*, 84.

спроведено у делатности паробродарства.³⁹⁵ Крајем 1920-тих и почетком 1930-тих година у југословенској дневној штампи и стручној периодици актуелизовано је питање изградње хотела у туристичким крајевима, првенствено на Приморју, и разматране су могућности финансијских улагања, уз преиспитивање доступности домаћег и страног капитала за инвестирање у област туризма и хотелијерства.³⁹⁶ Први резултати туристичких активности и предузетих мера показали су да је туризам „веома напредна и рентабилна привредна грана“, али да Југославији недостају „удобни и довољно велики хотели за смештај иностраних посетилаца“.³⁹⁷ Развојни потенцијали југословенског туризма су тако поново побудили интересовање за страна улагања у хотелску индустрију, за разлику од домаћег капитала који је био недовољно присутан у сфери туризма. Интензивирани спекулације о страним инвестицијама показале су се углавном нетачним и неоснованим, јер осим неколико понуда (бесповратна улагања уз гаранцију државе, зајам, улагања уз концесију), које су наводно долазиле из Француске, у предстојећој деценији није дошло ни до једне реализације већих иностраних улагања.

Странци су били нарочито заинтересовани за изградњу хотела са коцкарницама на Приморју, по угледу на такве садржаје у Монте Карлу, али за југословенске прилике тај вид улагања са омогућеном концесијом није био довољно познат и истражен да би се безрезервно прихватио.³⁹⁸ Сматрало се такође да би страна улагања и интересовање за туристичку привреду требало да буду опомена домаћим новчаним заводима и финансијерима, који би, због доступних олакшица за хотелску индустрију, могли да формирају конзорцијуме или акционарска друштва за потребе изградње нових хотела. Како су за изградњу и опремање хотела била потребна велика средства, првенствено на почетку када се због разних трошкова није могла очекивати добит,³⁹⁹ домаћи инвеститори се нису радо упуштали у ове послове или су одустајали у току припреме планова за инвестирање у хотел. Иако је преовладао став да су страни капитал и искуства у туризму добродошли, јер су водеће туристичке земље (Италија, Француска, Швајцарска) већ одавно успоставиле узорну туристичку понуду, постало је јасно да до реализације најављиваних планова и пројеката за туристичку изградњу неће доћи, па чак и када се кренуло у спровођење појединих пројеката уз страну подршку убрзо се одустајало. Према томе, делатници у туризму су схватили да не треба чекати „велики капитал“ и уздати се у стране пројекте, већ су били става да би требало сопственом организацијом пронаћи решења за нову хотелску изградњу⁴⁰⁰ која би одговарала југословенским условима.

Средишњи одбор Народне одбране се крајем двадесетих година укључио у активности организације и унапређења туризма на Приморју, а један од датих предлога односио се и на покретање акције за изградњу хотела и пансиона на задружној основи, који је подразумевао изградњу мањих објеката према утврђеном програму и ценовној спецификацији коштања изградње и отплате уложених средстава. С обзиром на то да је крајем двадесетих година преовладало мишљење струке да од изградње нових хотела зависи будући развој туризма,⁴⁰¹ Централни уред за пропаганду Јадрана из Сплита је практично разрадио предлог Средишњег одбора Народне одбране кроз конкретан прорачун, сматрајући да би могао бити користан за подстицање улагања у изградњу нових хотела. Такође, предложено је да се оснује и друштво које би се старало о спровођењу ове иницијативе, у чему би значајну улогу имале општине, као чланови или оснивачи, јер се полазило од идеје да би општине, уз повољне услове а евентуално и бесплатно, могле да за потребе изградње мањих хотела и пансиона обезбеде погодна земљишта уз море.⁴⁰² Према изнетом предлогу за изградњу мањег хотела/пансиона такав објекат би имао

³⁹⁵ *Ibid.*

³⁹⁶ АЈ-38-555-721: Аноним [V.E.], „Narodno gospodarstvo: strani kapital i podizanje hotela na Primorju“, *Обзор* (Zagreb), 12. 7. 1929; Аноним, „Dalmatinski hoteli“, *Обзор*, 23. 9. 1929; Аноним, „Opet актуелно питање подизања нашег хотелијерства“, *Новости*, 19. 10. 1931; V. Horvat, „Narodno gospodarstvo: hotelska industrija i savremena gospodarska kriza“, *Обзор*, 23. 4. 1931; Аноним, „Подизање хотела у нашим туристичким крајевима“, *Политика*, 5. јануар 1931, 2.

³⁹⁷ Аноним, „Подизање хотела у нашим туристичким крајевима“, *Политика*, 5. јануар 1931, 2.

³⁹⁸ *Ibid.*

³⁹⁹ АЈ-38-555-721: Аноним [V.E.], „Narodno gospodarstvo: strani kapital i podizanje hotela na Primorju“

⁴⁰⁰ Аноним [C.U.], „Изградња малих хотела и пансиона на задружној основи (један практичан, конкретан и provediv предлог)“, *Југословенски туризам*, Год. II, Br. 5 (1929), 155-158.

⁴⁰¹ *Ibid.*, 155.

⁴⁰² *Ibid.*

следећу функционалну структуру: у приземљу – ресторан, кухиња, спремниште, собу за састајање (салон) и собу за портира; на 1. спрату – пет једнокреветних соба, три собе са два кревета и каучем, два апартмана (сваки са две собе, по три или четири кревета), два тоалета и купатила; на 2. спрату – 10 двокреветних соба, те два тоалета и купатила; у поткровљу – пет до шест мањих соба за особље.⁴⁰³ Такав хотел/пансион, са укупно 42 кревета у 22 собе намењених изнајмљивању, морао би да има централно грејање и топлу/хладну воду, а смернице за израду пројекта су обухватале предложену запремину од око 3.000 м³ и површину габарита од око 280 м², те висину објекта од 11 м.⁴⁰⁴

Осим ових података, архитектонско решење објекта хотела/пансиона није било ближе прецизирано или описано, али имајући у виду да се тежило економичности и рационалности у изградњи и опремању може се претпоставити да би били прихватљиви једино архитектонски предлози који су *de facto* одговарали савременим просторним и функционалним захтевима, без сувишних елемената и декоративности. Прорачунати трошкови за изградњу једног мањег хотела или пансиона, укључујући трошкове земљишта, изградње, опремања, организације посла и друге непредвиђене трошкове, износили су укупно 1.500.000 динара. Предлог се даље базирао и на пројекцији отплате трошкова изградње у периоду од шест година, под условом осигураног редовног пословања, на начин да се унапред обезбеди коришћење смештаја током летње и зимске сезоне кроз издавање купона (облигација) за које би гарантовао један новчани завод.⁴⁰⁵ Проблематика нерентабилности великих и луксузних (сезонских) хотела остала је присутна и током тридесетих година. Уместо таквих хотела постојали су предлози за масовнију изградњу мањих смештајних објеката на задружној основи у више места на Приморју, у којима би, због рационалног коришћења током целе године, поред смештаја у летњој сезони могле да буду радионице за прераду индустријског биља ван сезоне, рачунајући на природне потенцијале Јадранске обале.⁴⁰⁶

Колико су аспекти економичности и рационалности у планирању и изградњи туристичких смештајних капацитета били значајни па и пресудни показује и иницијатива Јадранске страже из Сплита за изградњом својеврсних одмаралишта или домова ове патриотске поморске организације у приморским местима за смештај већег броја њихових чланова који себи нису могли да приуште одмор у сопственој режији (радници, омладинци, деца). Како се један од циљева деловања Јадранске страже односио и на активности организације путовања или екскурзија за Југословене из континенталног дела земље који су желели да упознају Јадранско приморје и његове лепоте (члан 4. Правила), покренута је 1934. године акција да се дуж Јадрана изгради неколико одмаралишних објеката, то јесте домова за конак и прехрану, за које је идејна решења начинио сплитски архитекта Јосип Кодл. С обзиром на бројност чланства окупљеног у 600 огранака по свим крајевима Југославије ова акција Јадранске страже је требало да има и шири друштвени значај у обезбеђивању задовољавајућих смештајних услова на организованим екскурзијама. Покренута акција је од првобитног пропагандног усмерења требало да прерасте у систематско деловање Јадранске страже на том пољу како би се добили јаснији обриси и резултати у организовању групних посета Јадрану. Кретања ка Јадрану су се одвијала обично у два карактеристична смера: први је био с циљем да се пропутује Јадран и упознају приморски крајеви, уз краће задржавање у појединим познатијим местима и градовима у којима је требало организовати јефтино и удобно коначиште (у унутрашњости и дуж целог Приморја), а други смер је у ствари подразумевао дужи боравак на Јадрану за чланство Јадранске страже које је желело да извесно време проведене на мору ради летовања и опоравка.⁴⁰⁷ Стога се предлагала изградња осам коначишта за краћи боравак (систем транзитних домова са по 50 и 100 кревета) у Београду, Загребу, Сарајеву, Сплиту, Сушаку, Шибенику, Дубровнику и Котору у којима би био обезбеђен јефтин и удобан смештај током пропутовања према Јадрану и дуж Јадрана, као и изградња домова

⁴⁰³ *Ibid.*

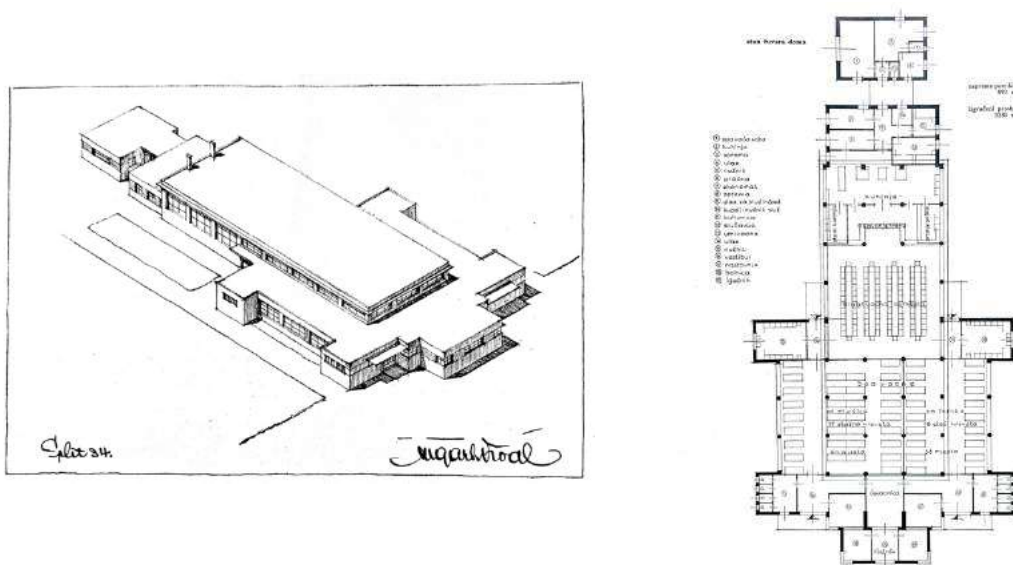
⁴⁰⁴ *Ibid.*, 156.

⁴⁰⁵ *Ibid.*, 156-158.

⁴⁰⁶ Anonim, „Zablude o našem turizmu“, *Vesnik društva Fruška gora*, God. III, Br. 10 (1938), 55.

⁴⁰⁷ Josko Jerić, „Za izgradnju domova Jadr. straže na moru“, *Jadranska straža*, God. XII, Br. 4 (1934), 148, 149.

за дужи боравак у мањим туристичким местима на Јадрану, у којима би поред спавања били обухваћени и простори за обедовање. [Сл. 78]



Сл. 78. Јосип Кодла, предлог типског дома Јадранске страже за 100 особа за боравак на мору, 1934. Перспективни изглед и основа. Извор: *Jadranska straža*, Br. 4 (1934), 146.

Смештајни домови су виђени као најбоље средство да се огранци Јадранске страже из унутрашњости повежу са Приморјем, те да послуже као основ за организовање подмлатка у циљу упознавања Јадрана и поморског живота, уз опоравак на свежем морском ваздуху, здраву исхрану и рекреативне активности како би ојачали тело и ведрили дух.⁴⁰⁸ Очекивало се да у домовима дође до међусобног упознавања деце и омладине из различитих крајева земље али и до упознавања с обичајима других предела. Код избора места су предлагана мања и мирнија Приморска места, у којима нема превелике посете странаца, с угодном климом и основном инфраструктурном опремом (водовод, капализација и електрична енергија). Експлицитно се истицало да би по могућности требало избегавати узимање у закуп старих зграда код којих би реконструкција и адаптација захтевале веће издатке а које и поред тога не би имале оне могућности какве пружају нове и модерне наменски грађене зграде.⁴⁰⁹ Тако је предложена изградња коначишта и домова која би по свом уређењу била узорна летовалишта и у чијој изградњи би се тежило рационалности и избегавању луксуза сваке врсте који би ишао на уштрб њиховог капацитета. Извршни одбор Јадранске страже се обавезао да ће радити на прикупљању прихода од заинтересованих чланова и надлежних државних органа, али до њене коначне реализације није дошло, иако се очекивала посета више од 5000 чланова подмлатка из свих крајева унутрашњости.⁴¹⁰ Идејна решења Јосипа Кодла за транзитна коначишта (површине око 1650 м²) и домове (површине око 3380 м²) су подразумевала једноставне приземне објекте симетричне и рационалне организације с основним садржајима: улазни простор, просторије за старатеље/наставнике, мушке и женске спаваонице с креветима на спрат, санитарне просторије, складиште опреме и стан чувара, док би већи домови за дужи боравак имали и трпезарију с кухињом за издавање оброка и мању амбуланту.

Подстрек изградњи домова за колективни смештај чланова покрета, установа, удружења и друштва основаних у циљу рекреације и физичког васпитања народа (соколство, планинарска и туристичка друштва, спортска удружења и други) дало је Министарство физичког васпитања народа Краљевине Југославије формирано у марту 1932. године као највиша надзорна власт над свим организацијама и установама које се баве физичким васпитањем народа. На предлог Министарства је већ крајем априла исте године усвојен Закон о подизању домова и других објеката удружења и установа које спадају у надлежност Министарства физичког васпитања којим је

⁴⁰⁸ *Ibid.*, 150.

⁴⁰⁹ *Ibid.*

⁴¹⁰ Аноним, „Kolonija podmlatka Jadranske straže na moru“, *Jadranska straža*, God. XII, Br. 8 (1934), 346.

регулисана улога тог државног органа у подизању различитих домова на иницијативу удружења и установа које спадају у његову надлежност.⁴¹¹ У јулу наредне године (1933) Министарство је на основу тог закона донело и уредбу која је прописивала под којим условима и на који начин удружења и установе могу приступити изградњи домова и других објеката.⁴¹² Према тој уредби удружења и установе су после добијања грађевинске дозволе могли подизати домове и друге објекте намењене остваривању њихових циљева само уз претходно одобрење Министарства. У варошима до 25.000 становника доминирујући удружења и установе су морали бити слободностојеће зграде, а у варошима преко 25.000 житеља изгарања домова је морала бити усклађена са регулационим планом вароши, уз настојање да буду слободностојеће зграде. Уредбом је прописано и то да се за потребе изградње домова од значаја за физичко васпитање народа може бесплатно уступити грађевински материјал из државних шума, предузећа и установа (непрерађена и прерађена дрвена грађа, шљунак, песак, камен и др), те одобрити његов повлашћен превоз државним железницама и бродовима. Како се нису увек могла обезбедити средства за изградњу нових домова, и поред законски предвиђених олакшица, удружења и друштва су проналазила и алтернативна решења, као што су реконструкције и адаптације постојећих објеката. Такви подухвати углавном нису имали запаженији архитектонски значај, али су референтни за разумевање контекста и прилика које су пратиле изградњу домова и објеката туристичке намене. Соколско друштво у Хвару је 1938. године одлучило да адаптира и догради палату Беретовића са вртом у туристичко-соколски дом Краља Петра II.⁴¹³ Радове је спровело грађевинско предузеће Драгутина М. Штамбука из Хвара. Уз вежбаоницу и гардеробе у сутерену, дом је на првом и другом спрату имао мушке и женске просторије туристичко-соколског одељења.⁴¹⁴

Наговештаји планског промишљања изградње туристичких капацитета на Јадрану налазе се у чланку архитектке Милана Злоковића из 1935. године, под називом „Проблем унутрашњег залива Боке Которске“, у коме наводи да се услови за просперитет унутрашњег залива у туристичко-привредном смислу морају тражити у смишљеној организацији заинтересованих општина, с унапред одређеним и простудираним програмом, јер су поједине општине сувише слабе и материјално немоћне да самостално предузимају било какве акције.⁴¹⁵ Злоковићев предлог за концентрацију туристичко-привредних активности у унутрашњем заливу Боке Которске подразумевао је удруживање свих важнијих места дуж обале у једну туристичку целину којим би, између осталог, било омогућена и једнообразна организације хотелске и угоститељске службе, као и адаптација соба у приватним кућама по угледу на хотелске собе како би биле истог типа и имале исту опрему.⁴¹⁶ Током исте године, Радоје Јанковић, генерални конзул Краљевине Југославије у Њујорку, у свом реферату о туристичкој организацији и оснаживању туристичке пропаганде објављеном у издању годишњег извештаја о раду Савеза за унапређење туризма у Дубровнику из 1935. године, износи предлог да би главну пажњу требало усмерити на Јужни Јадран и обезбедити концентрисани развој и груписану изградњу Дубровачке ривијере с јасно утврђеним планом и одређеном врстом објекта (хотелом и околином).⁴¹⁷ Осим што би се систематском изградњом концентрисане ривијере око Дубровника појачало партиципирање пасивних крајева приобаља и залеђа Јужне Далмације у туризму, иначе богатих туристичким атракцијама, омогућило би се и њено ширење по сличном принципу на даља подручја. Јанковићев предлог је обухватао и изградњу „хотела у америчком стилу“ у близини Трстеног, с „америчким називом и америчким комфором“, који би могле финансирати југословенске банке, јер у предложеном моделу и

⁴¹¹ Закон о подизању домова и других објеката удружења и установа које спадају у надлежност Министарства физичког васпитања, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 132-LXI, од 13. јуна 1932. године, 633.

⁴¹² Уредба о подизању домова и других објеката удружења и установа које спадају у надлежност Министарства физичког васпитања народа, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 199-LVIII, од 2. септембра 1933. године, 977-978.

⁴¹³ Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији* (Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2015), 110.

⁴¹⁴ *Ibid.*, 110-111.

⁴¹⁵ Milan Zloković, „Problem unutrašnjeg zaliva Boke Kotorske“, *Pomorski Lloyd*, God. I, (nov.- dec. 1935), 4.

⁴¹⁶ *Ibid.*, 5.

⁴¹⁷ Аноним, „Концентрисани или растурени туризам (1)“, *Зетски гласник*, Год. VII, Бр. 67-8 (1935), 3.

принципу пословања пажња туриста би била усмерена на најбољу и свеобухватнију понуду, а не на расуте објекте широм ривијере.⁴¹⁸

Иако су хотелску архитектуру на Јадрану крајем 19. и почетком XX века, у местима где је туризам био развијен, обележили утицаји историцистичких стилсва, појавом модерне архитектуре се у стручним круговима отворила дискусија да ли је овај универзални архитектонски језик прикладан за природни и културни контекст Приморја и Медитерана. Углавном је оваква расправа вођена поводом изградње нових објеката, када су на конкурсима заједно учествовали архитекти који су заступали традиционалне и нове модернистичке приступе, као што су биле жустре полемике на модернистичке пројекте архитекте Николе Добровића у Сплиту и Дубровнику. „У Далмацији се нису супротност и проблем старог и новог постављали сами по себи“, приметиће Душко Кечкемет, „већ првенствено у односу на специфични пејзажни и повјесни амбијент“,⁴¹⁹ што је доводило до преиспитивања новог грађења у контексту у коме су преовладавали доминантни слојеви градитељске традиције.⁴²⁰ Архитекта Алфред Келер у чланку под називом „Изградња хотела и заштита историјско-архитектонског карактера Далматинских градова“, објављеном 1928. године у часопису „Jugoslovenski turizam“, износи свој став о изградњи хотела на Јадрану, истичући да је на далматинској обали неопходно подизање нових и великих хотела чија би архитектура употребом старих стилских облика била прилагођена амбијенту далматинских градова.⁴²¹ Стајући у одбрану модерне архитектуре, поводом полемичког осврта загребачког архитекте Марка Видоковића на појаву модерне архитектуре у Далмацији, објављеног у љубљанском часопису „Arhitektura“ из 1933. године,⁴²² млади сплитски архитекта и Добровићев пријатељ Никола Арманда износи критички поглед на ову двозначну оцену модерне архитектуре, закључујући да је сукоб нових идеја и застарелог градитељства у ствари сучељавање мисли и *стила*, што би се у југословенском контексту такође могло превазићи афирмацијом духа данашњице.⁴²³ У свом осврту на хрватску међуратну архитектуру изнетом након рата архитекта Невен Шегвић такође осуђује Келерову „разорну“ делатност у Далмацији, сматрајући да његов рад није негативан само због наказних кућица уз Диоклецијанову палату, него да је још негативнији његов „злокобни утјецај на домаће архитекте, који у келеровштини виде рјешења далматинског архитектонског проблема“.⁴²⁴

Несугласнице између ова два мисаона тока ескалирале су судским спором, из августа 1930. године, због оштрих критика (увреде и клевете) које је архитекти Ивану Ивачићу упутио Коста Страјнић,⁴²⁵ и то управо због пројекта преуређења и надоградње туристичког објекта, односно хотела *Excelsior*⁴²⁶ на Плочама у Дубровнику с краја 1929. године,⁴²⁷ који се својим традиционалним приступом у начину градње и примени материјала наводно супротстављао визији модерног туризма. Сведоци одбране Страјнићу током овог судског поступка били су вајар Иван Мештровић, те архитекти Никола Добровић, Јоже Плечник и Едо Шен. И поред више полемика изнетих у

⁴¹⁸ Аноним, „Концентрисани или растурени туризам (1)“, 3; Аноним, „Концентрисани или растурени туризам (2)“, *Зетски гласник*, Год. VII, Бр. 69 (1935), 3.

⁴¹⁹ Душко Кечкемет, „Moderna arhitektura u Dalmaciji“, *Arhitektura*, God. XXX, Br. 156-157 (1976), 69.

⁴²⁰ Коста Страјнић, „Треба очувати историјски и уметнички карактер Дубровника“, *Зетски гласник*, Год. X, Бр. 1-4 (1938), 7.

⁴²¹ Alfred Keller, „Izgradnja hotela i zaštita istorijsko-arhitektonskog karaktera dalmatinskih gradova“, *Jugoslovenski turizam*, God. I, Br. 1 (1928), 3-4.

⁴²² Marko Vidoković, „Zar moderna arhitektura u Dalmaciji?“, *Arhitektura* (Ljubljana), God. III, Br. 3-4 (1933), 61-62.

⁴²³ Niko Armanda, „Dalmacija i moderna arhitektura“, *Arhitektura*, God. III, Br. 7-8 (1933), 123. О сплитском архитекти Н. Арманда вид.: Robert Plejić, „Splitski arhitekt Niko Armanda – arhitektonski modernizam i povijesni prostor“, *Kulturna baština*, Br. 37 (2011), 227-258.

⁴²⁴ Neven Šegvić, „Prilog razumijevanju razvitka moderne arhitekture“, *Hrvatsko kolo: književno-naučni zbornik* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1946), 304-305.

⁴²⁵ Коста Страјнић (1887-1977) се на наговор Ивана Мештровића и Марка Мурата 1928. године досељава у Дубровник и запошљава као помоћник градског конзерватора старина у Надлештву за умјетност и споменике. Одмах потом почиње да ради на формирању ликовне сцене окупљајући око себе младе ликовне таленте, а 1930. године објављује програматски чланак „Чувајмо Дубровник“, с поднасловом „Слапвајмо његов историјски и уметнички карактер“, који ће се потом публиковати у књижици „Дубровник без маске: узалудни напори и тешка разочарења“, значајно за разумевање ондашњег друштвеног контекста и конзервативне културе јавности. Страјнић се јавно залагао за модерну архитектуру сматрајући је логичном завршницом органског развоја историјских стилсва дубровачке архитектуре (вид. у: Ivan Vidén, *op. cit.*). О судском спору између Иванчића и Страјнића вид. у: Ivan Vidén, *op. cit.*, 121-153.

⁴²⁶ О реконструкцији хотела *Excelsior* у Дубровнику из 1929. године вид. у: Antun Baće, *op. cit.*, 90, 118-120, 512-513.

⁴²⁷ Ivan Vidén, *op. cit.*, 53-61, 98-99.

стручним прилозима и штампани,⁴²⁸ остао је нејасан став заговорника различитих погледа на појаву и примену модерне архитектуре, јер ни поборници модернистичких стремљења ни заговорници традиционалних приступа нису имали јасну аргументацију којом би одбранили своја уверења. Дискусија и размена опречних ставова се често сводила на сагледавање модерне архитектуре кроз употребу нових материјала у односу на оне традиционалне, а тиме и на разматрање прикладности естетског израза нових објеката у историјским амбијентима. Самосвесни архитекти и критичари, износећи својеврсна оправдања за примену савремене архитектуре, наглашавали су да је она последица нових услова живота и да би стога нове грађевине требало да испуњавају услове савремене изградње, тако што ће у потпуности одговарати интелектуалним и материјалним потребама савременог човека,⁴²⁹ али се уз то ипак истицало да националне, климатске, обичајне и економско-социјалне разлике представљају упориште у тражењу одговарајућег израза у савременој архитектури.⁴³⁰

Осим реализованих истакнутих остварења модернистичке хотелске архитектуре међуратног раздобља на Јадранском приморју, којима су југословенски архитекти, можда и најдоследније, показали своје припадање модерном покрету, тридесетих година је било истовремено и нових хотела који су грађени с идејом да буду модерни али су архитектонски били блиски традиционалним приступима у обликовању фасадних површина, употреби материјала, као и у организацији унутрашњих простора и уређењу ентеријера. Пример таквог хотела на Јадрану је хотел *Авала* у Будви, отворен јула месеца 1939. године, чију изградњу је седам година раније иницирао београдски апотекар Радомир Стојић, првобитно главни инвеститор и купац земљишта за изградњу хотела, а касније и деоничар у акционарском друштву „Будва“ основаном 1935. године ради обезбеђивања финансијских средстава и руковођења изградњом хотела у Будви. [Сл. 79] Овај хотел, изграђен с намером подстицања туристичких активности на црногорском приморју а тиме и оснаживања иначе скромних економских прилика тог краја, пример је како се тридесетих година прошлог века у Југославији развијала приватна иницијатива за изградњу нових хотела и како се финансирала њихова изградња, те с којим административним и организационим проблемима су се најчешће сусретали инвеститори током изградње нових хотела.

Све ове аспекте и проблеме који су пратили изградњу великог хотелског објеката, какав је био хотел *Авала*, најбоље је описао у својим сећањима сам инвеститор Радомир Стојић неколико деценија касније.⁴³¹ После куповине атрактивне парцеле на Бријегу (назив локације у службеним земљишним списима) уз морску обалу у близини будванског Старог града, а касније и суседне парцеле ради проширења локације за изградњу и добијања званичне сагласности за коришћење земљишта предњег приобалног појаса, приступило се изради ситуације и идејног решења, у чему је са инжењером Ивом Валандом, ангажованим за израду пројектне документације, учествовао и инвеститор Стојић.⁴³² Радови на изградњи хотела су започети августу 1937. године⁴³³ а пратиле су их извесне потешкоће због кишовитог времена, проналаска археолошких остатака приликом копања темеља,⁴³⁴ као и већих финансијских трошкова који су се јавили већ у првој фази реализације, што је вероватно целокупно утицало да инжењер Валанд напусти посао на изградњи хотела.⁴³⁵ Послове на извођењу радова је потом преузео Стојићев познаник архитекта Драгомир

⁴²⁸ У јустрим полемикама о савременој архитектури у Далмацији и очувању далматинске архитектуре истицао се Коста Страјнић, који је доследно бранио токове савремене архитектонске праксе, супротстављајући се епигонству историцистичке архитектуре. Вид. у: Kosta Strajnić, *Dubrovnik bez maske: uzaludni napori i teška razočarenja* (Dubrovnik: Jadran, 1930), Vinko, Brajević, Kosta Strajnić, *Misli o očuvanju dalmatinske arhitekture* (Split: Novo Doba, 1931).

⁴²⁹ Иван Здравковић, „Оправданост појаве модерне архитектуре“, *Уметнички преглед*, Год. IV, Бр. 2 (1941), 48-50.

⁴³⁰ Иван Здравковић, „Утицај поднебља и околине на нову архитектуру“, *Уметнички преглед*, Год. III, Бр. 1-2 (1940), 52-54.

⁴³¹ Радомир Стојић, „Постанак хотела „АВАЛА“ у Будви“ (Јануар 1970. године, Београд), у: Мирослав Лукетић, *Туризам у Будви 1918-1941* (Будва: Мирослав Лукетић, 1997), 277-295.

⁴³² Радомир Стојић, *op. cit.*, 282; АЈ-65-1258-2243: У Извештају управног одбора „БУДВА“ А. Д. за подизање и експлоатацију хотела, поднетог збору акционара који је одржан 30. априла 1936. године у Београду, наводи се да је Управа затражила од инж. Валанда да припреми све што је потребно за изградњу хотела. Према његовом извештају он је са припремама већ био готов, тако да је градња хотела, у зависности од временских прилика, могла одмах започети.

⁴³³ Аноним, „Спремање Будве за идућу летњу сезону“, *Политика*, 11. август 1937, 10.

⁴³⁴ Аноним, „У раскопаном старим гробовима у Будви нађени су многи предмети од драгоцене археолошке вредности“, *Политика*, 6. март 1938, 16; [Из наше Бановине], „Будва“, *Зетски гласник*, Год. X, Бр. 9-10 (1938), 5.

⁴³⁵ Радомир Стојић, *op. cit.*, 289; АЈ-65-1258-2243: „Извештај управног одбора „БУДВА“ А. Д., поднет IV Редовном збору акционара на дан 20. априла 1938. године“, датирано 20. април 1938. године у Београду.

Тадић, чије је искуство у пројектовању хотела на Опленцу и у извођачком надзору свакако допринело да се унапреди организација посла и интензивирају даљи радови на извођењу новог будванског хотела. Из инвеститоровог прилично детаљног представљања историјата изградње хотела остаје дилема које све активности на реализацији пројекта је спроводио архитекта Тадић⁴³⁶ након преузимања посла од инжењера Валанда, јер се у досадашњим историографским приказима архитекта Драгомир Тадић наводи као пројектант хотела *Авала*,⁴³⁷ што потврђује и мапа са његовим цртежима хотела сачувана у Музеју науке и технике у Београду. Ови цртежи додуше обухватају само перспективне приказе бочне улазне фасаде и делова ентеријера у сликаној техници, па се може претпоставити да је архитекта Тадић у току изградње извршио извесну модификацију првобитног пројекта инжењера Валанда. [Сл. 80] У прилог овом закључку иде и податак да је у току изградње одлучено да се на хотелу подигне и четврти спрат, па је председник друштва и већински акционар Радомир Стојић посебно истицао улогу новог руководиоца градње, познатог инжењера Тадића који је своје искуство и знање уложио како би хотел био изграђен у предвиђено време и у квалитетној изведби.⁴³⁸



Сл. 79. Поглед са мора и копна на Стари град Будва и хотел *Авала*. Извор: колекција аутора



Сл. 80. Драгомир Тадић, бочна фасада и главни улаз у хотел *Авала* у Будви. Перспективни цртеж у боји. Извор: МНТ

Изградњу хотела најбоље документују архивски извори и фотографски материјал начињен током извођења радова и после отварања хотела који доприносе и архитектонској анализи хотелског објекта, грађевински и технолошки савременог, али у организацији простора, структури масивног волумена и обликовном решењу фасада традиционално пројектованог. Уз зидине будванског Старог града, присутног у непосредном окружењу, фасадни омотач хотела начињен од камене облоге представљао је парафразу медитеранског градитељства. [Сл. 81] Оријентисана ка морској пучини, главна фасада је због своје велике површине имала трипартитну поделу – четворо спратни средишњи део, са три реда удвојених балкона и повученим отворима у виду

⁴³⁶ ДЈ-65-1258-2243: На „Списку депонованих акција за Редовну годишњу скупштину друштва одржну 25. априла 1940. године“, датирано 25. април 1940. у Београду, налази се и име др Драгомира Тадића са учешћем од 30 акција.

⁴³⁷ Вид. у: Ljiljana Blagojević, Borislav Vukićević, „Hotel Ko-op u Ulcinju arhitekata Hinka Bauera i Marijana Haberlea“, *Prostor*, Vol. 21, Br. 1/45 (2013), 17; Ljiljana Blagojević, *Itinerari: Moderna i Mediteran. Tragovima arhitekata Nikole Dobrovića i Milana Zlokovića* (Beograd: Službeni glasnik, Arhitektonski fakultet u Beogradu, 2015), 96; Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918-1941. године*, 394-398.

⁴³⁸ Мирослав Лукетић, *Туризам у Будви 1918-1941*, 82.

лођа⁴³⁹ (отвори лођа су на трећем спрату били лучни), и два бочна плитко истурена ризалита, са балконским отворима који обухватају три лође, и повученим четвртим спратом равног крова. Сви балкони имају ограду од белих камених балустрада. На крову хотела су се налазиле три терасе за одмор и сунчање: мушка, женска и општа велика тераса која је имала 200 м².⁴⁴⁰ Средишњи део фасаде, у нивоу приземља и међуспрата, има три велика стаклена прозорска рама са отворима за излаз на хотелску терасу која је дуж целе зграде била постављена на масивном каменом постаменту оивиченом ниском отвореном каменом аркадом која је стварала границу између изграђеног дела хотела и пешчане плаже. Пространа тераса, употпуњена ниским палминим стаблима засађеним у жардињерама, пружала је гостима боравак на отвореном тик уз море (обедовање на сунцу и морском ваздуху, сунчање или вечерња дружења уз музику). Улаз у хотел се налазио са десне бочне стране, где је био предвиђен и простор за паркирање возила. У односу на форму и четворострану оријентацију, зграда хотела је имала пропорцијски мање отворе, нарочито на задњој и бочним фасадама, вероватно због интензивне осунчаности и морских невера.



Сл. 81. Иво Валандо и Драгомир Тадић, хотел *Авала* у Будви, 1937-1939. Поглед на главну фасаду и хотелску терасу. Извор: колекција аутора

Сачувани цртежи делова ентеријера хотела (холова, ходника и степеништа), које је начинио архитекта Тадић, показују његово стилско уређење приказано кроз мермерне облоге стубова, пиластара и зидних парапета, обраду подова, таваница и ограда, као и општи угођај представљен реалистичном атмосфером. [Сл. 82] На основу ових цртежа и доступних фотографија ентеријера може се такође закључити да је хотел имао организацију засновану на класичним функционалним принципима распореда просторија у односу на главне комуникације и функционалне доминанте, као што су централно степениште, хол, ресторанска сала. Смештајни део хотела се налазио од првог до четвртог спрата и имао је двострану оријентацију, а из ондашњег ценовника *Гранд хотела Авала* се дознаје да је хотел на сваком спрату имао једнокреветне и двокреветне собе с погледом на Ловћен и море, као и да је цена смештаја на бази пуног пансиона у собама оријентисаним ка мору била за 10 динара већа.⁴⁴¹ У левом и десном крилу зграде били су смештени апартмани са уграђеним плакарима и засебним купатилима, док је хотел имао и купатила у којима се и преко зиме могло купати у морској води.⁴⁴² Ресторанска сала (величине 22x17м), с излазом на терасу, заузимао је средишњи део приземља и висински је обухватала два нивоа, па је овај део просторно био наглашен у односу на друге функционалне делове. [Сл. 83] Савремено уређена кухиња сазирана одвојено повезана је са хотелом топлим везом а имала је зоне за обраду различитих намерница и њихово складиштење.⁴⁴³ Уз хотел се налазила парна перioniца аутомобила и 10 бокс гаража.

⁴³⁹ Сви балконски отвори су имали уграђене платнене роло тенде.

⁴⁴⁰ Р., „У Будви, на најлепшој плажи Јужног приморја, саграђен је велики модеран хотел са 100 соба“, *Политика*, 27. децембар 1938, 7.

⁴⁴¹ Мирослав Лукетић, *Туризам у Будви 1918-1941*, 84.

⁴⁴² Р., „У Будви, на најлепшој плажи Јужног приморја...“, 7.

⁴⁴³ *Ibid.*



Сл. 82. и Сл. 83. Драгомир Тадић, хотел *Авала* у Будви. Цртеж ентеријера улазног хола. (лево) Извор: МНТ; Ресторанска сала хотела *Авала* у Будви. (десно) Извор: М. Лукетић, *Туризам у Будви 1918-1941* (Будва: Мирослав Лукетић, 1997), 83.

Знатан број југословенских хотела изграђених током тридесетих година могли су се барем према коришћеној и уграђеној хотелској опреми и техници сматрати модерним. Нова хотелска опрема која се појављивала на западном тржишту омогућила је домаћим хотелијерима да обезбеде квалитетније хотелске услуге и придобију већу посећеност. О појединостима настанка хотела *Авала* у Будви апотекар Стојић у својој хроници наводи: „Колико пута сам морао ићи у Немачку, да видим поједине ствари, да их набавим и купим. Одседајући увек у најлуксузнијим хотелима, упознао сам се са њиховим радом како би могао пренети то искуство и на наш хотел.“⁴⁴⁴ Намере акционарског друштва да се изградњом новог хотела подстакне развој туризма на простору Будванске ривијере и целог Црногорског приморја показале су се још током изградње и опремања хотела у које је утрошено око двадесет милиона динара. Хотел је располагао савременом опремом и уређајима, попут кухињског постројења (шпорет, пекача за печење хлеба и пецива, електрични тигањи), ледаре, посластичарнице, бербернице, као и квалитетним употребним предметима (стаклено посуђе парафинске фабрике, *Rosenthal* порцулан, прибор за јело, текстил и др).⁴⁴⁵ И поред тога што је будвански хотел *Авала* у свом пуном капацитету радио само две туристичке сезоне до почетка Другог светског рата значајно је допринео осавремењавању туристичких активности и угоститељства пасивног подручја црногорске обале. Хотел је имао и сопствену електричну централу.

Заступљеност модерне архитектуре у хотелској изградњи на Јадрану, као и само поимање организације туризма и хотелијерства, зависили су често од намера хотелијера (власника хотела) да своје пословање усмере и прилагоде савременим приликама у туризму. Област туристичке привреде се тридесетих година убрзано развијала те су хотелијери из године у годину били пред новим изазовима — како обезбедити економичну изградњу и одржавање хотела, његову исплативост, али и адекватно пружити услуге које ће задовољити потребе домаћих и страних гостију. Став хотелијера, усмерених савременом пословању, прагматично описује власник хотела *Ilirija* у Биограду на Мору, инжењер Ваган Мелик Карагањан, у писму председнику краљевске владе и министру иностраних послова Милану Стојадиновићу, наводећи да не припада ни једној партији већ једино капиталу и привреди, и да то потврђују огромна средства која је уложио инвестирајући у изградњу хотела у пасивном далматинском месту, унапред знајући да неће лако

⁴⁴⁴ *Ibid.*, 290.

⁴⁴⁵ *Ibid.*

доћи до зараде, али верујући да то место на Приморју заслужује да постане југословенска Ница.⁴⁴⁶ Из информативног прилога часописа „Јадранска стража“, објављеног поводом најаве отварања хотела *Ilirija* крајем априла 1934. године, сазнаје се да је изградња хотела била поверена инжењеру Симеону Соколову⁴⁴⁷ из Београда, који је заједно са Карагањаном пре тога у Биограду изградио бановинску болницу, војну пекару и војне магацине.⁴⁴⁸ [Сл. 84] За директора хотела је ангажован стручњак са дугогодишњим искуством из Прага. Приликом отварања хотела истакнуто је да туризам треба помагати и да без интересовања за Јадранску обалу нема ни развоја туризма, те да је у том смислу Карагањан својом оријентацијом према мору и изградњом хотела показао како треба приступити унапређењу модерног туризма.⁴⁴⁹

Израђен уз морску обалу, хотел *Ilirija* важио је за један од најсавременијих хотела у том делу Јадрана. Архитектура хотела представља прагматичан израз пројектантске праксе ослоњене на модернистичке обликовне принципе, али без комплекснијих организационо-просторних решења и естетског рафинмана. Зграда хотела, са четири спрата и кровним терасама, пројектована је у армирано-бетонском конструктивном систему. Смештајни део хотела је обухватао 146 соба. У хотелу се налазио и стан власника хотела. Посебно се истицала уређеност ресторанске сале и функционалност кровних тераса у два нивоа, од којих је већа служила за сунчање, а имала је и део са тушевима, док је друга тераса, до које се долазило лифтом, била предвиђена за биоскопске пројекције и представе.⁴⁵⁰ Гостима хотела је на располагању било 12 гаража за аутомобиле, моторни чамци за слободне активности, а били су организовани и музички наступи. У туристичкој периодици фотографије овог хотела су често коришћене као илустративни материјал уз стручне прилоге о различитим актуелним темама.



Сл. 84. Симеон Соколов, хотел *Ilirija*, Биоград на Мору, 1933-1934. Поглед на хотел – разгледнице из 1930-тих. Извор: колекција аутора

Премисе и тумачења интернационалног израза модерне архитектуре, која су пратила њену појаву и ширење у Европи и свету, наишла су убрзо на преиспитивање морфолошког и мисаоног порекла кључних компоненти нове архитектуре – обликовне сведености, просторне отворености, функционалистичке одређености и конструктивне логике. Интересовања архитеката модерниста за нове пројектантске теме и обликовне могућности актуелизовала су преиспитивање вернакуларног градитељства у коме су препознати поједини архитектонски принципи модернизма (безорнаменталне фасадне површине, раван кров, бела боја). За разлику од

⁴⁴⁶ ДЈ-37(Збирка Милана Стојадновића)-40-282: Писмо власника хотела *Илирија* у Биограду на Мору инж. Вагана Карагањана председнику краљевске Владе и министру иностраних послова др Милану Стојадновићу, са позивом да посети Биоград н/м како би се лично уверио у туристичке потенцијале овог места, датирано 29. мај 1938. године.

⁴⁴⁷ Симеон Соколов, грађевински инжењер, дипломирао је на Високој Николајевској војној инжењерској академији у Истрограду (Русија). Диплома је 1935. године нострификована у рангу Техничког факултета у Београду. Вид. у: Војислав Марковић (прир.), *Именик дипломираних инжењера и архитеката на Техничком факултету Универзитета у Београду 1919-1938* (Београд: Технички факултет, 1939), XXXII

⁴⁴⁸ Anonim, „Отварање Grand hotela »Илије« Биоград“, *Jadranska straža*, God. XII, Br. 5 (1934), 208.

⁴⁴⁹ Anonim, „Отварање новог великог хотела у Биограду на Мору“, *Jadranska straža*, God. XII, Br. 6 (1934), 254; Anonim, „Отварање великог hotela „Илија“ у Биограду n. m.“, *Novo doba* (Split), 7. мај 1934, 4.

⁴⁵⁰ *Ibid.*

архитеката академизма који су архитектонски језик црпели из узора класичних стилова, модернисти су у једноставности народне архитектуре препознали основ за рационалну и функционалну архитектуру XX века. У проналажењу корена модернизма издвојиће се традиционална архитектура Медитерана, чије ће естетске вредности постати значајан потенцијал модерног обликовања, формирајући тако будућу интернационалну појаву јединственог архитектонског вокабулара. Шпански архитекта Јосеп Серт (Josep Lluís Sert), разматрајући улогу медитеранског градитељства у конституисању модерне архитектуре, у чланку објављеном 1935. године у часопису „А. С.“ (*Documentos de actividad contemporánea* – „Документи савремених активности“), закључује да је практично модерна архитектура делимично резултат деловања архитектата у земљама северне Европе, али да је у духовном смислу на нову архитектуру утицала медитеранска архитектура.⁴⁵¹

Многи средњоевропски архитекти и уметници које је око 1900. године носталгично инспирисала материјална култура села и подстакла на истраживање етнографских дела неретко су припадали авангарди, тражећи у народној уметности решења за функционалну уметност велерада која је била чврсто укореењена у свакодневном животу.⁴⁵² У првим годинама XX века, двојица ученика архитекте Ота Вагнера, Јозеф Хофман (Josef Hoffmann) и Ернест Лихтблау (Ernst Lichtblau), током својих студијских путовања у Италију и Босну антиципирају појавност модерних облика у вернакуларној архитектури ових крајева. Док је Хофман, заобилазећи античку и класичну архитектуру италијанске ренесансе и барока, упориште нашао у једноставности рибарских кућа озарених медитеранским сунцем, Лихтблау је у народном градитељству босанске куће препознао чисте геометријске форме, што ће документовати у прилогу „Studien und Skizzen aus Bosnien und Dalmatien“ (*Студије и скице из Босне и Далмације*), објављеном 1908. године у бечком часопису „Der Architekt“.⁴⁵³ Вредности балканске вернакуларне архитектуре запазио је и млади Шарл-Едуар Жанере, касније Ле Корбизје (Charles-Édouard Jeanneret-Gris, Le Corbusier), који је 1911. године из Берлина кренуо пут југо-источне Европе и Средоземља. Искусства и запажања са овог путовања оставиће значајан траг на Корбизјеово будуће стваралаштво и филозофију пуристичке естетике, за коју је евидентно нашао упориште и у „уметности сељака“, описујући је, у неколико деценија касније објављеном путопису „Путовање на исток“ (*Le Voyage d'Orient*, 1966), као „запањујућу креацију естетике сензуалности“ која „наживљава највише домете цивилизације“.⁴⁵⁴

Одбацујући монументалност и декоративност класичне архитектуре, модернисти су трагали за модерним облицима и функционалним односима у једноставном народном градитељству малог формата, који одговара економским и друштвеним приликама новог времена. Утицај традиционалног медитеранског градитељства на архитектуру модерног хотелског објекта изграђеног 1931. године на Корзици, према пројекту архитекте Андре Лирса (Andre Lurçat), присутан је и опису Хичкока и Џонсона, који наводе да су прозори мали како би унутрашњост била хладовита за време суптропског лета, а да истурени делови између балкона хотелских соба, у виду доксата, освајају појединачне апартмане.⁴⁵⁵ За Косту Страјнића, заговорника модерне архитектуре на Приморју, нова архитектура је представљала логичан градитељски континуум, сматрајући такође да далматинске градове треба да изграђују архитекти уметници који су једини кадри да стварају новоградње којима ће се водити рачуна о „души“ и „физиономији“ градских предела, а не подилазити или прибегавати шаблонским имитацијама, јер како савремено градити не значи прекидати с традицијом, тако и градити у историјским подручјима не значи негирати домете савремене технике и културе.⁴⁵⁶ Стајући у одбрану Добровићевих пројеката на Јадрану, Страјнић је истовремено антиципирао улогу савременог градитељства у урбанистичком и

⁴⁵¹ Jean-François Lejeune, Michelangelo Sabatino, „North versus South. Introduction“, u: J.-F. Lejeune, M. Sabatino (Eds.) *Architecture and the Mediterranean* (New York: Routledge, 2010), 1.

⁴⁵² Ākos Moravansky, „Regionalizam i građevni materijali“, *Arhitektura*, Br. 215 (2003), 23.

⁴⁵³ Вид. у: Ibrahim Krzović, *Juraj Neidhardt* (Izlaganje na svečanoj sjednici ANUBiH), u: Prof. Zlatko Ugljen (ur.), *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine obilježava stogodišnjicu (1901-2001) rođenja akademika Juraja Neidhardta*, Katalog izložbe, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 2001); A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 247; Ernst Lichtblau, „Studien und Skizzen aus Bosnien und Dalmatien“, *Der Architekt*, Jg. 14 (1908), 81, 84-85, 86.

⁴⁵⁴ Le Corbusier, *Putovanje na istok* (Loznica: Karpos, 2008), 18.

⁴⁵⁵ Hičkog-Džonson, *Internacionalni stil*, 124-125.

⁴⁵⁶ Ivan Vidén, *op cit.*, 219-221, 226-227.

привредном развоју приморских градова, у коме ће туризам имати све већи значај и због кога ће како у савременој изградњи, тако и у очувању културно-историјских предела бити неопходан рационалан приступ ослобођен клишеа и сентименталности, било да се ради о прошлости или савремености.

У полемичком осврту на исход конкурса за регулацију сплитског купалишног рејона Бачвице, а тиме и на туристичке прилике на Јадрану почетком тридесетих година, објављеном 21. и 22. априла 1932. године у дневном листу *Време* под називом „За савремену или класичну Далмацију?“, архитекта Никола Добровић истиче значај туристичких кретања у контексту економског напретка, који би, према њему, могао бити и знатно већи када би постојали адекватни садржаји и атракције, због чијих недостатака туристичка сезона у Далмацији траје свега шест месеци у години.⁴⁵⁷ Добровић указује и на опсежне активности и радове који су предузети како би се изградила и унапредила саобраћајна и комунална инфраструктура, уредила места и побољшале урбанистичке прилике за адекватан боравак туриста, јер, како напомиње, „више је но јасно да се више не може рачунати са продавањем сунца, морске воде и ваздуха у првобитном и сировом стању у [овој] великој конкуренцији“, него да те „благодворне природне елементе треба прерадити и продавати их гостима уз остале атракције“.⁴⁵⁸ Будућност туризма у приморским крајевима везана је и зависи, сматра Добровић, од успеха или неуспеха савремених настојања у градитељству и новом урбанизму.⁴⁵⁹ Због недостатка потребних објеката и атракција, природне лепоте Далмације су шест месеци без туристичких активности, што утиче на нерентабилност хотелских предузећа, амортизацију објеката и повећане режијске трошкове. Добровић даље наводи и мишљење швајцарског стручњака за туризам према коме Југославија има могућност да у туризму осигура високу позицију, уз претпоставку да се изграде савремени хотели и прилагоде захтевима и хигијенским потребама страних гостију.⁴⁶⁰

Један од првих архитектонских конкурса за хотел на Јадрану с почетка тридесетих година, али и за хотел уопште инициран од стране наменски основаног акционарског друштва, био је ужи позивни конкурс за израду идејних скица за хотелску зграду бановинског купалишта у Улцињу. Конкурс је 6. јуна 1932. године расписало хотелско акционарско друштво „Улцињ“, основано исте године ради унапређења туризма и хотелијерства у јужном делу црногорске ривијере,⁴⁶¹ а рок за предају радова био је 15. јул 1932. године.⁴⁶² Желећи да што пре дође до идејног решења хотела како би се одмах приступило даљој реализацији, Друштво се определило за ужи конкурс на коме су могли да учествују само позвани архитекти из Зетске бановине, Београда, Загреба, Сплита и Љубљане.⁴⁶³ У конкурсном распису наводе се и чланови оцењивачког жирија, међу којима су била и двојица архитеката настањена у Цетинју – Радован Бељић и Леон Влахов. Организатор конкурса је уз распис приложио и конкурсни програм који обухвата специфичне и опште услове. У специјалним или посебним условима се наводи да је терен за будућу зграду хотела скоро хоризонталан и да се налази уз морску обалу, као и да се на простору око хотела планира хотелски парк од кога према мору води уређен кеј (шеталиште). Напомиње се такође да залеђе чини брежуљкаст крашки пејзаж. У погледу архитектонских услова, организатор истиче да је архитектонска обрада слободна, али да се „ипак мора прилагодити карактеру јужног приморског купалишта“.⁴⁶⁴

Како због песковитог терена зграда није могла имати подрум, програмом је тражено да се у сутерену предвиде магацински простори за чување пића и намерница. Конструктивни зидови би до цокла приземља требало да буду израђени од бетона, даље од ломљеног камена, а међуспратне конструкције о армираног бетона. Пројектант би према датим условима требало да води рачуна и

⁴⁵⁷ Никола Добровић, „За савремену или класичну Далмацију?“, *Време*, 21. априла 1932, 2.

⁴⁵⁸ *Ibid.*

⁴⁵⁹ *Ibid.*

⁴⁶⁰ *Ibid.*

⁴⁶¹ Аноним, „Дјеловање Хотелско-купалишног друштва „Улцињ““, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 26 (1932), 2.

⁴⁶² МНТ Т: 111.170/3 (Прљевић): Распис конкурса за израду идејних скица за хотелску зграду бановинског купалишта у Улцињу, датирано 6. јун 1932. године, у потпису „Улцињ хотелско-купалишно а. д.“.

⁴⁶³ Аноним, „Уплата друге рате акција друштва „Улцињ““, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 51 (1932), 3.

⁴⁶⁴ МНТ Т: 111.170/3 (Прљевић): Програм и услови конкурса за израду идејних скица за хотелску зграду бановинског купалишта у Улцињу, датирано 6. јун 1932. године, у потпису „Улцињ“ хотелско-купалишно а. д.

о климатским приликама (кише, летње врућине, јужни влажни ветар). Вредност изградње хотела предвиђена је на три милиона динара. Зграда хотела је према програму требало да има приземље и два спрата, а од просторија тражено је да има улазни хол, портирску собу са телефоном, хотелску канцеларију, ресторанску салу, кухињу са оставама, заједничке сале (читаоницу и салу за друштвене игре), стан за закушца хотела са две до три собе, око 30 соба са једним и два кревета, од којих осам соба треба да буде спојено помоћним вратима са једном од суседних соба, два купатила и тоалете на сваком спрату, собе за послугу и помоћне просторије (вешерница, котларница и др). Иако се очекивало да ће избор идејног решења за реализацију бити познат већ након 20 дана од предаје радова,⁴⁶⁵ управа Друштва је на основу реферата жирија о прегледу идејних скица донела одлуку о почетку изградње хотела тек крајем децембра 1932. године.⁴⁶⁶ Конкурсу се одавало свега неколико архитеката и предато је само шест конкурсних предлога. Међу учесницима конкурса био је и загребачки архитекта Јосип Пичман, чији рад је жирији одбацио као сувише модернистички, иако је распис конкурса наговештавао слободу у архитектонској обради. Овакав исход указује да организатори конкурса ипак нису у то време били довољно упознати са савременим тенденцијама туристичког развоја, тако да потенцијал нису видели ни у модерној хотелској архитектури, у односу на ставове поједних архитеката модерног усмерења који су имали јаснију визију модерног туризма, а о чему је исте године у новинском чланку полемисао архитекта Никола Добровић. Прва награда је додељена архитектурама Јовану Ранковићу и Љубомиру Тановићу, другу награду је добио Миладин Прљевић, а трећу архитекта Александар Васић.⁴⁶⁷ Након спроведеног конкурса акционарско друштво „Улцињ“ је одустало од реализације награђеног решења због недостатка финансијских средстава. Потом је Друштво у мају 1933. године упутило молбу архитекти Петру Вукотићу, службенику управе Зетске бановине, да изради нови пројекат, али се и од тога убрзо одустало, па је према Вукотићевим нацртима хотел у Улцињу уз плажу у подножју Суке отворен тек 1939. пошто је Банска управа 1935. године обезбедила средства за подизање Бановинског хотела.⁴⁶⁸

Прљевићев конкурсни пројекат за хотел у Улцињу, који је део његове архитектуре заоставштине у Музеју науке и технике у Београду, значајан је за сагледавање тадашњих пројектантских приступа у хотелској архитектури, нарочито из угла архитектуре који је евидентно показао интересовање за ову типологију, што потврђују и сачувани пројекти за неколико хотелских зграда начињени током тридесетих година, као и у периоду после Другог светског рата. Овај Прљевићев рад, вероватно и први пројекат хотелске зграде за тада младог архитекту,⁴⁶⁹ одликује класичан приступ изражен првенствено у примени централне симетрије (у спољашњем обликовању и унутрашњој организацији), наглашавању бочних ризалита у модернизованој структури објекта, правилном распореду прозорских отвора са истуреном профилацијом, те монументалном степеништу које са терасе високог приземља води ка мору.⁴⁷⁰ [Сл. 85] Утицаји модерних стремљења се препознају у геометризованим волуменима без декоративних апликација, равном кровном завршетку (иза кровних парапета је сакривен низак двоводни кров) и великим терасама, нарочито терасе приземља, која је постављена на ред стубова у габариту објекта, тако да је део партера испод терасе слободан и предвиђен за паркирање аутомобила. За фасадну облогу су предложене равне камене плоче, које би између прозорских отвора биле постављене у два реда наглашавајући хоризонталност, док би на парапетима између отвора постојао један ред плоча квадратног облика.

⁴⁶⁵ Аноним, „Уплата друге рате акција друштва „Улцињ““, 3.

⁴⁶⁶ [Дневне вијести], „Сједница Друштва „Улцињ“ а. д.“, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 100 (1932), 3.

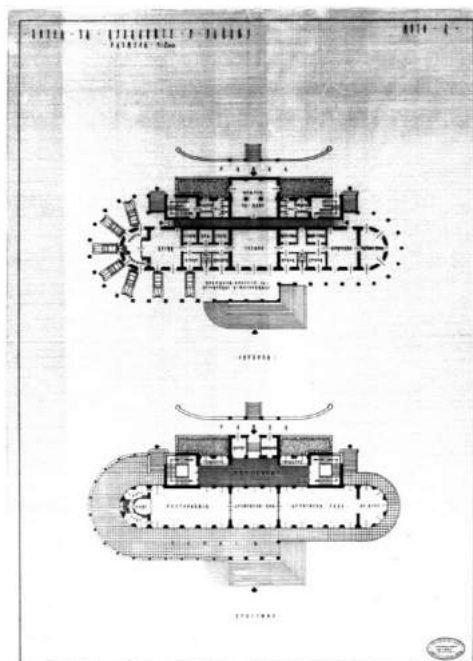
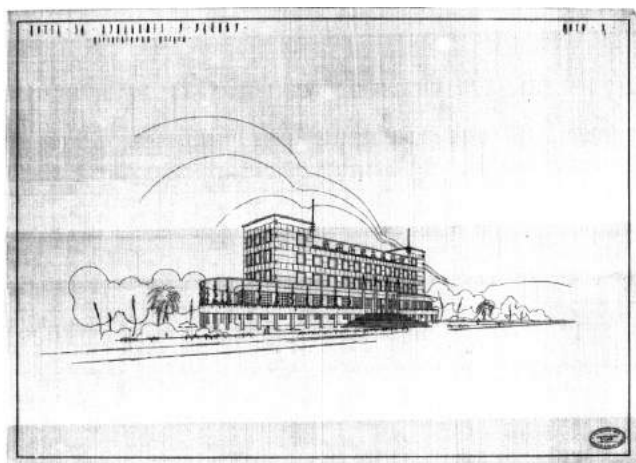
⁴⁶⁷ МНТ Т: 111.170/3 (Прљевић): Писмо које је „Улцињ“ хотелско-купалишно а.д. упутило архитекти Миладину Прљевићу обавештавајући га да је добио другу награду на конкурс и износ од 3.000 динара, датирано 25. априла 1933. године; Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918-1941. године*, 385.

⁴⁶⁸ Н. М., „У Улцињу се подиже модеран хотел“, *Политика*, 15. јул 1935, 11; Аноним, „Нов хотел у Улцињу“, *Политика*, 11. септембар 1936, 10; Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918-1941. године*, 386-387.

⁴⁶⁹ О архитекти Миладину Прљевићу вид. у: Zoran Manević, „Naši neimari – arh. Miladin Prljević“, *Izgradnja*, Br. 7 (1981), 39-44; Slobodan G. Bogunović, „Prljević Miladin“, у: *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Tom II – *Arhitekti* (Beograd: Beogradska knjiga, 2005), 1053-1055; Иван Р. Марковић, *Архитекта Миладин Прљевић*, Каталог изложбе (Ужиче: Историјски архив Ужича; Београд: МНТ, 2013).

⁴⁷⁰ МНТ Т: 111.170/3 (Прљевић): Конкурсни пројекат хотела у Улцињу – ситуациони план у размери 1:300, изгледи, основе и пресеци у размери 1:200, перспективни приказ хотела.

Хотел је према пројекту требало да има сутерен, у којем су предвиђене сервисне и помоћне просторије (кухиња, оставе за намернице, подрум за пиће, складиште за гориво, вешерница, просторије за послугу), високо приземље са продуженим бочним странама полукружно завршеним у репрезентативној функцији заједничких просторија (бифе, ресторанска сала, централни хол, друштвена сала и сала за игре, те улазна зона са холем, портирском собом, канцеларијом и гардеробама), те троспратни смештајни блок са повученим средишњим делом трећег спрата где је формирана велика тераса. На сваком спрату су биле предвиђене стандардизоване једнокреветне и двокреветне собе и санитарни блок са тоалетима и купатилима. По два апартмана са собом и будоаром пројектована су на бочним крајевима сваке од смештајних етажа, а на трећем спрату апартмани су имали и одвојено купатило. Стан за хотелијера је био позициониран на другом спрату, док су собе за персонал и послугу биле предвиђене у одвојеном блоку наспрам терасе на трећем спрату. У нивоу високог приземља објекат би делом окруживала наткривена тераса која уједно представља и отворени простор за заједничке просторије оријентисане ка мору. [Сл. 86] Прљевић је овим пројектом показао познавање обликовних и организационих аспеката хотелске архитектуре и упућеност у хотелску технологију, тако да је и поред примењеног академског начина расподеле унутрашњих простора и садржаја, који кореспондирају са поставком архитектонске композиције, до изражаја дошла функционалност и квалитет просторних односа.



Сл. 85. и Сл. 86. Миладин Прљевић, конкурсни рад за хотелску зграду бановинског купалишта у Улцињу, 1932. Перспективни изглед. (лево) Основе сутерена и приземља. (десно) Извор: МНТ [Г:111.170/5, 7]

Изградња нових хотелских објеката у периоду између два светска рата одвијала се, како је истакнуто, у оквирима приватног капитала, тако да су за израду пројеката наручиоци (појединци или акционарска друштва) ангажовали архитекте који су њима на одређени начин било доступни или прихватљиви, док је прибављање пројеката путем јавних конкурса била углавном реткост. Када су конкурси и били спровођени награђени пројекти су често остајали нереализовани. Архитектонски конкурс на основу кога се могу шире сагледати аспекти и проблематика хотелске изградње половином тридесетих година, али и различити пројектантски приступи модерној хотелској типологији међу учесницима конкурса, свакако је југословенски архитектонски конкурс за пројекат новог хотела на Марјанској обали у Сплиту, који је у јулу 1933. године расписало акционарско друштво „Југословенско хотелско“.⁴⁷¹ Реализација хотела у Сплиту⁴⁷² је уследила

⁴⁷¹ О конкурс за хотел у Сплиту из 1933. године вид. у: Darovan Tušek, *Arhitektonski natjecaji u Splitu 1918-1941*. (Split: Друштво архитеката Сплита, 1994), 76-79, 157-158, 177.

⁴⁷² ДЈ-38-555-721: исечак новинског чланка „Нови hotel pod Marjanom“, *Novo doba*, 1. avgust 1934; Anonim, „Gradnja hotela u Splitu“,

након више покушаја изградње новог хотела у Сплиту а може се сматрати и наставком знатно дуже акције за изградњом нових хотела на Јадрану још од почетка XX века.

Спровођење конкурса пратио је низ мањкавости, што се потом одразило и на саму реализацију, јер је хотел изграђен према другачијем пројекту у односу на награђена решења, односно изведено решење је требало да обједини решења из другонаграђеног и откупљеног пројекта. Тај пројектантски задатак је био поверен сплитском архитекти чешког порекла Јосипу Кодлу.⁴⁷³ Конкурсни недостаци су се огледали, пре свега, у непрецизном програму, на што указују загребачки архитекти из ауторског тима Корка-Крекић-Киверов, награђени трећом наградом, у уводном коментару приказа свог конкурсног решења објављеног у часопису „*Građevinski vjesnik*“ из октобра 1933. године.⁴⁷⁴ Уз то, конкурс је био расписан у летњем периоду, истовремено кад и конкурс за зграду Берзе рада,⁴⁷⁵ те такође, у оцењивачком жирију није било истакнутих имена југословенске архитектуре.⁴⁷⁶ Како је конкурсни програм био постављен доста уопштено, само са истакнутим основним подацима о садржајима (око 150 соба, друштвене просторије, смештај персонала и управе, сервисне просторије), али без јасног прецизирања величине и опремљености зграде, те са захтевом да се предвиди изградња у три фазе, тако да се првом фазом добије потпуна органска целина, на учесницима конкурса је остало да пројекат развију према личним схватањима, постављајући властити задатак и програм.⁴⁷⁷ Стога је овакав приступ утицао да приложени пројекти буду доста различити, што је било потврђено и од стране жирија коментаром да су аутори схватили и тумачили интенцију расписивача на свој начин, тако да из тог разлога прва награда није ни додељена. То је, међутим, довело и до тога да су аутори са много више слободе, без посебних ограничења и специфичних захтева, дали слободнија решења кроз индивидуалније приступе.⁴⁷⁸

На конкурс је према извештају жирија пристигао 31 рад. Друга награда, за рад под шифром „101“, додељена је београдским архитектама Војину Симеоновичу и Миладину Прљевићу, а трећу награду, за рад под шифром „2071-X. P.“, добили су загребачки архитекти Јован Корка, Ђорђе Крекић и Георг Киверов.⁴⁷⁹ Поред додељених награда, одлучено је и да се откупе четири рада, од којих је рад сплитских архитеката Хелена Балдасара и Емила Цицилианија, заједно са награђеним радом Симеоновича и Прљевића, послужио за ново комбиновано решење хотелске зграде која је реализована у периоду од пролећа 1935. до лета 1937. године.⁴⁸⁰ На конкурс су учествовали и други истакнути југословенски и сплитски архитекти: Драго Иблер, Лавослав Хорват, те двојац

Jadranska straža, God. XII, Br. 1 (1934), 35; Anonim, „Novi hotel u Splitu“, *Jadranska straža*, God. XIV, Br. 2 (1936), 80.

⁴⁷³ Darovan Tušek, *op. cit.*, 78-79.

⁴⁷⁴ Kiverov, Korka i Krekić, „Natječaj za skice Jugoslovenskog hotelskog a. d. u Splitu“, *Građevinski vjesnik*, God. II, Br. 9 (1933), 145-147.

⁴⁷⁵ Darovan Tušek, *op. cit.*, 77.

⁴⁷⁶ У саставу конкурсног жирија били су инжењер Јосип Матуловић, начелник банске управе, архитекта Иван Ивачић, начелник Техничког одељења Банске управе, Петар Бонети, бански саветник, архитекта Станоје Бикар и Бранко Трбојевић, хотелјер и председник „Југословенско хотелско а. д.“. Рок за предају радова био је 20. август 1933. године. Вид.: ИАБ (Прљевић): исечак новинског чланка о распису конкурса за хотел у Сплиту.

Архитекта Ивана Ивачића, аутора реконструкције хотела *Excelsior* у Дубровнику, критиковао је К. Страјнић, сматрајући да је његов пројект „шаблонски и конвенционалан“, те да је ближи архитектури „обичних провинцијских жељезничких станица“ или зграда „касарног стила“, што је далеко од „архитектонских и естетичких захтева једног модерног хотела“. Страјнић је сматрао да би за такав пројект требало расписати јавни конкурс на коме би учествовали „најспособнији југословенски архитекти“. О томе вид. у: I. Viden, *op. cit.*, 98-99, 122-124.

⁴⁷⁷ Kiverov, Kroka i Krekić, *op. cit.*, 145.

⁴⁷⁸ *Ibid.*

⁴⁷⁹ Премда се у новијој хрватској историографији о међуратним архитектонским конкурсима у Сплиту за аутора другонаграђеног рада наводи само име архитекте Војина Симеоновича (вид. Darovan Tušek, *op. cit.*, 76-79, 177-178), вероватно из разлога што у време објављивања резултата није било познато име аутора тог рада већ само његова шифра, због чега је аутор у новинском обавештењу о резултатима конкурса позван да достави своје податке („Nacrti za zgradu hotela i Berzu rada u Splitu“, *Novo doba*, 19. septembar 1933, 3), на основу извора из заоставштине архитекте Миладина Прљевића, која се чува у Музеју науке и технике у Београду (МНТ) и Историјском архиву Београда (ИАБ), дознаје се да је Прљевић коаутор конкурсног рада за хотел у Сплиту. Наиме, поред целовито сачуваног пројекта хотела са свим прилозима у МНТ, у делу заоставштине у ИАБ налази се биографија с пописом стручних радова коју је Прљевић начинио 1. октобра 1959. године и у којој под тачком 20. наводи хотел у Сплиту у сарадњи са В. Симеоновичем.

⁴⁸⁰ ИАБ (Прљевић): У исечку новинског чланка о изградњи хотела у Сплиту (М. К., „Грађење великог хотела у Сплиту“, *Политика*, 5. мај 1935, 8), похрањеног у заоставштини Миладина Прљевића, наводи се да је нови пројекат хотела који је израђен од стране архитекте Јосипа Кодла, поред решења Балдасара и Цицилианија те Симеоновича и Прљевића, настао комбиновањем и откупљеног рада Апе Ловренчића из Сарајева. Hranko Smodlaka, „Hotel na Marjanskoj obali. Povodom izložbe idejnih skica“, *Novo doba*, 23. septembar 1933, 5; „Novi hotel »Ambasador« u Splitu otvara se 1. augusta“, *Novo doba*, 24. jul 1937, 7, Darovan Tušek, *op. cit.*, 78; Хајна Туџић, „Дело архитекте Војина Симеоновича између два светска рата“, *Наслеђе*, Бр. 9 (2008), 163.

Ловро Перковић и Будимир Перван који су својим решењима дали одређене доприносе архитектури модерне хотелске типологије. У досадашњој научној историографији за аутора другонаграђеног конкурсног рада се често наводи само име архитекте Војина Симеоновића, док неколико новинских чланака из тог периода, као и пројекат хотела сачуван у заоставштини архитекте Прљевића,⁴⁸¹ потврђују да су аутори конкурсног рада под шифром „101“ били заједно Симеоновић и Прљевић.

Реализовани хотел у Сплиту (касније хотел *Ambasador*),⁴⁸² настао комбиновањем другонаграђеног и откупљеног рада према решењу архитекте Јосипа Кодла, представља у многим аспектима скромније модернистичко решење у односу на награђене пројекте који су на различите начине третирали хотел, чија се специфичност огледа у томе што је такав хотел уједно и приморски, односно намењен туристима који долазе на летовање, и градски, због чега је требало да има и садржаје који би се користили током целе године. [Сл. 87] Хотел, капацитета 120 соба и око 180 кревета, изграђен је на морској обали испод Марјана, са широм приземном базом у односу на четвороспратни смештајни волумен равног крова. У приземљу су се налазила два велика хола, кафана, ресторанска сала, а у јужном тракту биоскопска сала.⁴⁸³ Уз обалу хотел има велику терасу која се спаја са ресторанском салом и терасу на крову намењену за сунчање. У свим собама су биле спроведене водоводне инсталације за топлу и хладну воду за умиваоник и туш, а поред тога на сваке четири собе постојало је и по једно купатило. На сваком спрату је био пројектован по један двособни апартман. Саграђена на важној локацији на западној обали градске луке, у непосредној близини историјског језгра, где се преплићу различити историјски слојеви и стилови (од антике до XX века) и одакле се пружају јединствене визуре, зграда хотела је у таквом сложенем урбаном амбијенту оставила упечатљив траг модерне међуратне архитектуре.⁴⁸⁴



Сл. 87. Јосип Кодла, хотел *Ambasador* у Сплиту, 1935-1937. Изведен према комбинованом пројекту другонаграђеног и откупљеног рада.
Извор: колекција аутора

Међу пројектантским решењима примењеним у конкурсним радовима, значајним за модерну хотелску архитектуру, требало би у пројекту Лавослава Хорвата издвојити начин обликовања главне фасаде (оријентисане ка мору) једноставног петоспратног волумена рашићеног са седамнаест тространих испуста који се у правилном распореду пружају целом висином корпуса тако да све собе имају прозор који је тим проширењем усмерен ка југу⁴⁸⁵ [Сл. 88, 89]; у пројекту Драге Иблера степенасто увлачење четвртог и петог спрата чиме се олакшава маса објекта⁴⁸⁶; у пројекту Перковића и Первана то је увођење два паралелна тракта (са два реда соба)

⁴⁸¹ МНТ Т: 111.169/1 (Прљевић): Конкурсни пројекат хотела у Сплиту – ситуациони план, перспективни и аксонометријски прикази хотела, изгледи, пресеци и основе свих етажа.

⁴⁸² О изградњи хотела *Ambasador* у Сплиту вид. у: Ambroz Tudor, „Hotel *Ambasador* – mjesto i zgrada“, *Baština* (Split), Br. 22/30 (1999), 289-314.

⁴⁸³ М. К., „Грађење великог хотела у Сплиту“, *Политика*, 5. мај 1935, 8; Darovan Tušek, *op. cit.*, 78.

⁴⁸⁴ Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih* (Zagreb: Školska knjiga, 2007), 268.

⁴⁸⁵ HMA-HAZU-DG: конкурсни пројекат хотела у Сплиту; Zrinka Paladino, *Lavoslav Horvat* (Zagreb: MeandarMedia, HAZU, HMA, 2013), 81-83; Tamara Bjažić Klarin, „Arhitektura Udruženja umjetnika Zemlja – od novog stilskog izraza do nositelja društvene mijene“, у: *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929-1935*. (Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2019), 67-93, 188, 310.

⁴⁸⁶ Željka Ćorak, *U funkciji znaka – Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata* (Zagreb: Matica hrvatska, 2000), 147.

међусобно повезана, с тим да тракт који је предвиђен да буде уз море има наглашене континуалне балконе који се на бочним странама завршавају полукружно; а у пројекту Балдасара и Цицилианија значајно је што свака соба има предвиђено предсобље, купатило и балкон.⁴⁸⁷

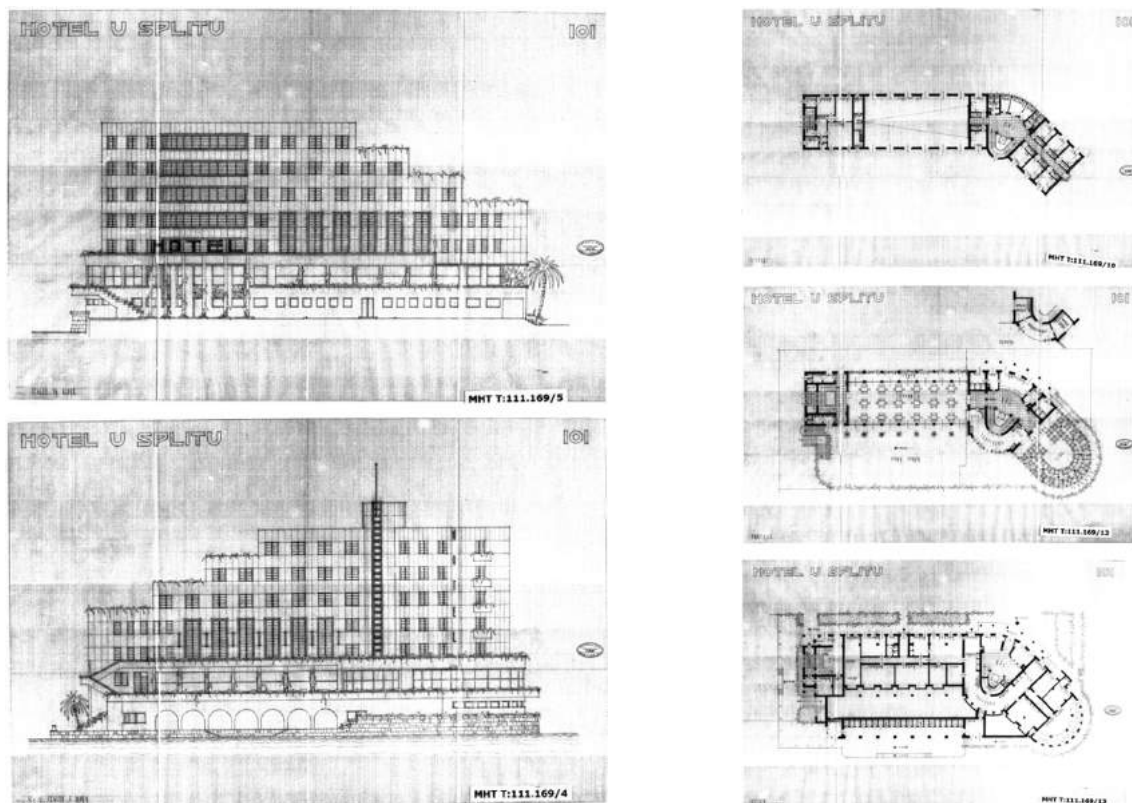


Сл. 88. и Сл. 89. Лавослав Хорват, конкурсни рад за хотел у Сплиту, 1933.
Перспективни приказ. (лево) Основе међуспрата и типског спрата. (десно) Извор: ХМА-ЛХ

Награђени аутори су својим пројектима дали различите погледе на архитектуру модерног градског хотела на Приморју, понудивши пројектантска решења којих до тада није било у хотелској архитектури. Пројект Војина Симеоновића и Миладина Прљевића одликује архитектура у којој се прожимају утицаји Ар Декоа, експресионизма и модернизма, а у односу на друга конкурсна решења препознатљив је и начин на који објекат са источне (обалне) стране повезују са партером. Раслојавањем објекта у више нивоа омогућено је његово органско повезивање са тереном који постаје део објекта. [Сл. 90] С обзиром на степенасту форму дужег крила објекта и наглашену надвишену ваљкасту вертикалу степеништа, у делу где се ово крило спаја под тупим углом за закошеним краћим крилом, створен је утисак (нарочито са источне стране) да се форма и габарит хотела смањују ка врху, што је пак додатно наглашено јарболом. Модификујући контуру обале на земљишту за изградњу хотела, односно на полигону који је с три стране окружен морем, тако да формирани обални подзид прати габарит објекта, архитекти су на дужој страни, у делу ширег постамента из кога се развија објекат, креирали купалишну зону са степеништем које омогућава приступ води или укрцавање на мање броднице. Иза повученог и полуотвореног дела постамента, оивиченог са предње стране низом лучних аркада, налази се ред кабина за пресвлачење до којих уз објекат са спољашње стране води и ужа стаза, на шта упућује стрелица и назив „КУПАЛИШТЕ“ предвиђени да стоје на делу предњег зида постамента објекта.

У овом пројекту долази до изражаја однос форме (облика) и унутрашњих садржаја, јер су поједини хотелски садржаји, односно функционалне целине у структури објекта различито обликовно третирали: ваљкаста степенишна вертикала, степенасто и кубично крило смештајног дела хотела, полукружна истурена зона хотелске кафане, платформа постамента са великом ресторанском терасом испод које је наткривени купалишни простор. Улаз у хотел је предвиђен у нивоу постамента (сутерена), у делу где се спајају два крила објекта, и одакле се преко улазног хола приступа лучном степеништу и лифту. Ниво сутерена је намењен за смештај свих сервисних и помоћних просторија (канцеларије, кухиња, оставе, подрум, вешерница, котловница), а предвиђени су и посебни улази за снабдевање кухиње и допремање горива за централно грејање. У приземљу су пројектоване две велике сале које окружује тераса – ресторанска сала (у дужем крилу) и сала кафане (у истуреном полукружном делу краћег искошеног крила). Основа мезанина има две функционалне целине: у краћем крилу је пројектовано осам типских соба и санитарни блок, а у дужем крилу велика сала са бином за манифестације и биоскоп (у дуплој висини која обухвата и висину првог спрата), испред које је хол и гардероба. Да би се ова сала могла користити независно од хотела, на бочној страни крила је предвиђено одвојено степениште и посебан улаз за салу из нивоа сутерена. Етаже се на дужем крилу смањују од другог до последњег (четвртог) спрата, тако да се на кровним завршенима претходне етаже формирају терасе. Све смештајне етаже имају пројектоване собе у два реда, од којих двокреветне собе имају засебна купатила. [Сл. 91]

⁴⁸⁷ Darovan Tušek, *op. cit.*, 78.



Сл. 90. и Сл. 91. Војин Симеоновић и Миладин Прљевић, конкурсни рад за хотел у Сплиту, 1933.

Изглед са улице и мора. (лево) Извор: МНТ [Т:111.169/4, -5];

Основе сутерена, приземља, мезанина и 1. спрата. (десно) Извор: МНТ [Т:111.169/10, -12, -13]

За разлику од пројекта Симеоновића и Прљевића, ауторски тим Корка, Крекић и Киверов нови хотел у Сплиту види као изразито функционалистичко и рационално решење сведеног обликовања, којим би до изражаја дошла практичност хотелске организације. Аутори су хотел пројектовали тако да се може извести у две фазе. Једноставност унутрашње организације је и у конструктивном погледу омогућавала поделу у две фазе извођења чија органска повезаност јасно произилази из решења.⁴⁸⁸ Зграда хотела је ситуирана тако да је грађевинска линија померена од регулационе за око 4,5 метра ка мору, што је омогућило да се у приземљу и са северозападне (окренуте ка Марјану) и југоисточне (оријентисане ка мору) стране формирају терасе.⁴⁸⁹ Зграду хотела чини правоугаони четвероспратни квадар који са морске стране у уздужном смеру има испуштenu платформу терасе која се надовезује на правоугаони анекс у коме је смештена дворана за свечаности. [Сл. 92]

У ниском приземљу пројектовани су купалиште за хотелске госте и спољњу публику, ресторанска кухиња, котловница за централно грејање и разне помоћне просторије.⁴⁹⁰ Купалиште заузима површину која је шири од укупног габарита објекта и уз њега је мањи мол улази у море. Приземље слободне организације је предвиђено као репрезентативни део објекта, тако да се сале кафане, ресторана и дворане за свечаности међусобно надовезују, с могућношћу да се користе и као једна целина (кафана и свечана сала су оријентисане ка мору а ресторанска сала ка улици и мору). Хотел би имао два улаза – главни са уличне и споредни са морске стране. Уз главни улаз из кога се приступа степеништу предвиђене су и хотелске канцеларије. На етажи међуспрага су планиране друштвене просторије, мање кафане, стан управника хотела и собе персонала са заједничком трпезаријом и санитарним просторијама.⁴⁹¹

Смештајне етаже имају исту организацију соба у виду двотракта са централним ходником (коридором) који на крајевима има прозорске отворе који осветљавају ходник. На сваком спрату је предвиђено 17 једнокреветних соба, 10 двокреветних соба и по два двособна апартамана, којима

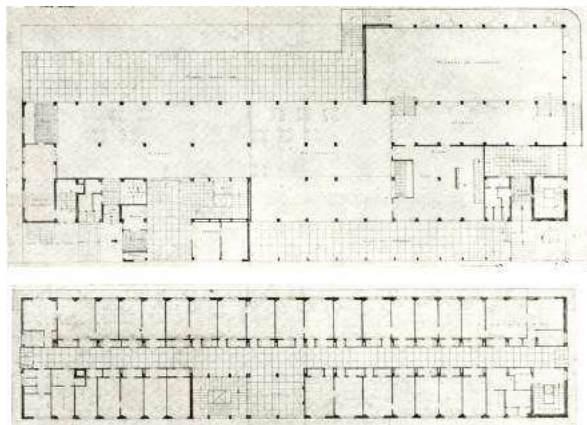
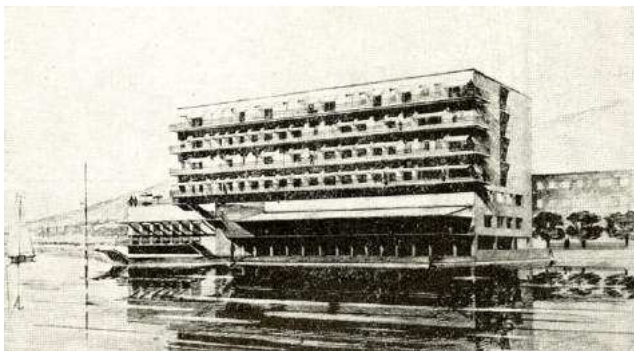
⁴⁸⁸ Kiverov, Kroka i Krekić, *op. cit.*, 147.

⁴⁸⁹ *Ibid.*, 145.

⁴⁹⁰ *Ibid.*

⁴⁹¹ *Ibid.*

се по потреби може прикључити и трећа соба, као и да се собе апартмана могу по потреби користити и као појединачне смештајне јединице.⁴⁹² Собе које су оријентисане као југоистоку имају балкон, који се протеже дуже сваког спрата, и платнене тенде изнад отвора, ради заштите од сунца. На сваком спрату су пројектована два блока тоалета, четири купатила која се по потреби могу спојити са апартманима, по једна соба за собарицу и отворени фоаје уз степениште, као проширење ходника које осветљава његов централни део.⁴⁹³ Поред главног степеништа предвиђено је у северозападном углу зграде и споредно степениште за интерне потребе хотела, које уједно омогућава директну везу из смештајних етажа са свечаном двораном.



Сл. 92. Јован Корка, Ђорђе Крекић и Георг Киверов, конкурсни рад за хотел у Сплиту, 1933.
Перспективни приказ и основе приземља и типског спрата. Извор: *Грађевински вјесник*, Бр. 9 (1933), 146, 147

Најзначајнији центар југословенског туризма на Јадрану између два светска рата био је недвосмислено Дубровник и његова околина. „Дубровник, који је и до пре Првог свјетског рата био веома добро посјећен и од домаћих и од страних туриста, постао је између два свјетска рата најпривлачнији и најпосећенији центар југословенског приморског туризма.“⁴⁹⁴ О Дубровнику као најпогоднијем туристичком центру у југословенском Приморју истицани су његов положај, блага клима, погодни услови за летњу и зимску сезону, као и близина других туристички значајних места.⁴⁹⁵ Половином 1935. године у Дубровнику је основано Друштво за унапређење туризма, а у прилог развоја дубровачког туризма ишла је и Уредба о унапређењу туризма донета почетком 1936. године.⁴⁹⁶ Јачање туристичког промета током 1933. године најавило је постепени излазак из економске кризе, те су стога дубровачки хотелијери и угоститељи спремајући се за обимнију туристичку сезону у 1934. години приступили обнављању и проширењу својих објеката.⁴⁹⁷

С друге стране, Дубровник је због своје популарности добио својеврсне туристичке привилегије у односу на друга места или крајеве, али је таква пракса показале се довела и до неравномерног развоја хотелијерства, због чега, како се истицало, нису криви хотелијери, већ доносиоци одлука који су водили „политику довођења иностраних и запостављања домаћих туриста“, усмеравајући туристичка кретања само у неке крајеве.⁴⁹⁸ Раст броја туриста у Дубровнику је из године у годину био све већи, у 1935. години износио је 40.761, да би у 1938. години нарастао на 58.050 гостију и 473.511 ноћења.⁴⁹⁹ Иако се број домаћих туриста постепено повећавао, знатно већи успон су бележиле посете страних туриста, којих је 1935. године било 27.849, а 1937. године тај број је износио 35.918.⁵⁰⁰ Тако је Дубровник по броју ноћења страних туриста заузимао прво место у Југославији.

⁴⁹² *Ibid.*, 146.

⁴⁹³ *Ibid.*

⁴⁹⁴ Ivo Perić, *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolini*, 170.

⁴⁹⁵ *Ibid.*

⁴⁹⁶ *Ibid.*, 172-173.

⁴⁹⁷ *Ibid.*, 185.

⁴⁹⁸ Р. Стефановић, „Преуређење нашег туристичког апарата треба изводити одмах“, *Политика*, 25. мај 1940, 13.

⁴⁹⁹ Ivo Perić, *op. cit.*, 191.

⁵⁰⁰ *Ibid.*

Грађевинске активности на пољу изградње нових хотела, пансиона и угоститељских радњи, као и реконструкције постојећих, уз појаву нових привредних друштава која су своје пословање усмерила потребама туризма, показале су значај Дубровника у оквирима југословенског туризма.⁵⁰¹ У односу на појаву првих преноћишта и пансиона у Дубровнику током друге половине XIX века, хотелска изградња током треће и четврте деценије XX века⁵⁰² постаће најзначајније поље за привредна улагања капитала у дубровачкој регији. Крајем XIX века отварање *Grand hotela Imperial* означило је нову еру у дубровачком хотелијерству,⁵⁰³ а како су постојећи капацитети временом постајали недовољни, након 1918. године долази до нарочите експанзије у хотелијерству, коју су иницирале активности приватних хотелијера и акционарских друштава у циљу повећању угоститељских капацитета. Ово свакако потврђује и број хотелских објеката различитог смештајног капацитета и архитектонских решења изграђених у том периоду, док су поједини покушаји за изградњом хотела већих капацитета током тридесетих година пропали, јер бирократске препреке и финансијске прилике нису увек погодиле реализацији већих инвестиција.⁵⁰⁴

Страни туристи су од свих места дубровачке околине највише посећивали острво Лопуд, на коме је, у поређењу са осталим местима, било и највише туристичких објеката.⁵⁰⁵ Стога се и највећа изградња за потребе туризма на дубровачком подручју тридесетих година одвијала на Лопуду, где су тамошњи хотелијери Антун Сесан и Антун Главовић 1936. године основали „Лопудско хотелско и грађевинско друштво“, с циљем да оснива и води све врсте угоститељских радњи и да учествује у изградњи објеката туристичког угоститељства.⁵⁰⁶ Међу реализованим објектима модерне хотелске архитектуре на дубровачком подручју током четврте деценије XX века издваја се управо лопудски хотел *Grand*, који је за породицу Главовић, претпоставља се на препоруку Косте Страјнића, пројектовао и извео Никола Добровић. [Сл. 93] Хотел *Grand* је обележио Добровићево стваралаштво на Јадрану и означио својеврсну прекретницу у развоју модерног хотелијерства на дубровачкој ривијери у другој половини тридесетих година. Грађен у периоду од 1934. до 1936. године, хотел *Grand* је за Добровића, како истиче у својим сећањима, био „прелом“ или „једна истинска драма“, који су везани за посебно поглавље у његовом животу, „у новој средини, међу новим људима старог, статичког, медитеранског схватања архитектуре“.⁵⁰⁷ Иако је хотел *Grand* био предмет многих истраживања⁵⁰⁸ југословенске архитектуре међуратног

⁵⁰¹ О развоју хотелијерства у Дубровнику вид. у: Lukša Lucianović, *Povijest dubrovačkog hotelijerstva* (Dubrovnik: Udruga za očuvanje tradicije dubrovačkog turizma „Dubrovački izlog“, 2014).

⁵⁰² О хотелској изградњи у Дубровнику између два светска рата и архитектури изграђених хотелских објеката вид. у: Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata* (Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Sveučiliša u Zagrebu, 2015).

⁵⁰³ M. Vidoević, „Turizam na dubrovačkoj rivijeri“, *Jugoslavenski turizam*, God. II, Br. 10 (1929), 345-347; Mato Budman, „Grand hotel Imperial – početak sustavnog razvijanja turizma u Dubrovniku“, separat iz: *Pomorskog zbornika*, Knj. 16 (1978), 515-525; Ivo Perić, *op. cit.*, 54-65; Lukša Lucianović, *op. cit.*, 23-25; Antun Baće, *op. cit.*, 35-38.

⁵⁰⁴ Иницијатива за изградњу једног од већих хотелских објеката у Дубровнику, на месту комплекса Лазарета – градском карантину из XVII века смештеном наомак градских зидина са њихове источне стране и који је од 1930. године био у поседу општине Дубровачке, покренута је у лето 1936. године када је дубровачки бродовласник Божо Банац дао пунду за куповину Лазарета ради изградње великог хотела. Банац је тим поводом спровео и интерни конкурс за нову хотелску зграду. Од три достављена рада изабран је рад Лавослава Хорвата и Харолда Билинића. Почетком 1937. године Банац одустаје од планиране инвестиције изградње „хотела енглеских причева“, незадовољан датим условима општине. Хорватов и Билинићев пројекат хотела, наводно израђен под менторством Ивана Мештровића, одликује наглашена монументалност, тако да ово решење, у намери да се објекат прилагоди близини старог града, губи архитектонски израз својствен (модерним) хотелским објектима. Потпуно другачије, модернистички конципирано решење, дали су загребачки архитекти Младен Каузларић и Стјепан Гомбош. О иницијативи за изградњу хотела на Лазаретима вид. у: Antun Baće, *op. cit.*, 89-90, 155-156; о пројекту хотела Л. Хорвата и Х. Билинића у: Antun Baće, *op. cit.*, 217-218, 635-637, Zrinka Paladino, *op. cit.*, 52; о пројекту хотела М. Каузларића и С. Гомбоша у: Antun Baće, *op. cit.*, 202-203, 640-641, Antun Baće, „Arhitekti Mladen Kauzlaric i Stjepan Gomboš u Dubrovniku (1930.-1940.)“, *Peristil*, Br. 53 (2010), 105-120.

⁵⁰⁵ Ivo Perić, *op. cit.*, 193-195.

⁵⁰⁶ Ivo Perić, *op. cit.*, 187.

⁵⁰⁷ Nikola Dobrović, „Sećanja i zapisi“, u: M. Perović, S. Krunic (ur.), *Nikola Dobrović – eseji, projekti, kritike* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1998), 315.

⁵⁰⁸ О хотелу *Grand* на Лопуду архитекте Добровића вид. у: Иван Здравковић, „Хотел на Лопуду“, 56-57; Алексеј Бркић, *Знакови у камеру. Српска модерна архитектура 1930-1980*, 92-95; Krunoslav Ivanišin, „Hotel Grand na Lopudu“, *Oris*, God. I, Br. 3 (1998), 126-139; Marta Vukotić-Lazar, *Beogradsko razdoblje arhitekta Nikole Dobrovića* (1945-1967) (Beograd: Plato, 2002), 43-45; Ljiljana Blagojević, *Modernism in Serbia: the elusive margins of Belgrade architecture 1919-1941*, 104-112; Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*, 263-265; Krunoslav Ivanišin, „Arhitekt i grad – dubrovački opus Nikole Dobrovića“, *Art Bulletin*, Br. 65 (2015), 121-150; K. Ivanišin, W. Thaler, Lj. Blagojević, *Dobrović in Dubrovnik: A Venture in Modern Architecture*; Ljiljana Blagojević, *Itinerari: Moderna i Mediteran. Tragovima arhitekata Nikole Dobrovića i Milana Zlokovića*, 73-80, 157-160; Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata*, 246-249, 568-570.

периода, вишеслојности архитектонског израза и времена у коме је изграђен пружају могућности за нова тумачења, нарочито у ширем контексту развоја туристичке архитектуре Југославије.



Сл. 93. Никола Добровић, хотел *Grand*, острво Лапад покрај Дубровника, 1934-1936. Извор: Колекција Милоша Јуришића

Сви пројектантски аспекти, примењени конструктивни склоп и савремени материјали, просторна и функционална организација, туристичко обликовање и уређење ентеријера и врта, били су усмерени савременој хотелској намени. Током тридесетих година хотелијерска периодика је у више наврата представљала различите проблеме у југословенском хотелијерству, често се осврћући на услове у хотелима који нису задовољавали потребе страних гостију, међутим, када је изграђен хотел *Grand*, који својом архитектуром и угоститељско-сместајним условима превазилази такву проблематику, стављајући у први план корисника и његов боравак у хотелу, изостала је одговарајућа оцена хотелијерских стручњака. Добровићев допринос туризму приметитиће архитекта Иван Здравковић, у кратком приказу хотела *Grand* објављеном 1937. године у часопису „Уметнички преглед“, наводећи да му припада заслуга јер је међу првим указао како може да се развија југословенски туризам.⁵⁰⁹ Архитекта Добровић је разумео улогу архитектуре у профилисању туристичке привреде оријентисане новом типу туриста, који, за разлику од привелегованих путника с краја XIX и почетка XX века, не одлазе на дужа путовања или пропутовања, не проводе време одмора у раскошним собама и бодуарима, салонима и трпезаријама, већ користе краће време одмора како би га провели у боравку на отвореном, у шетњи и рекреацији – на тераси, плажи, излажући се сунцу и морском ваздуху.⁵¹⁰ Хотел *Grand* је својим гостима пружао управо такав амбијент, стављајући у први план могућности коришћења хотелских простора, уређених према захтевима модерног туризма. [Сл. 94]

Износити аргументе у корист примене модерне архитектуре на Приморју, Иван Здравковић узима за пример и Добровићев хотел *Grand* на Лопуду и његова архитектонска решења изведена према начелима модерне архитектуре.⁵¹¹ Полазећи од питања и премиса где ће се градити зграде са терасама и равним крововима ако не на Приморју где је много сунца и где су пожељне просторије са великим прозорима кроз које се могу сагледати живописни предели ако не на Приморју, Здравковић сугестивно упућује на модерну архитектуру која једино може пружити таква решења, сликовито описујући у наставку однос архитектуре и модерног обликовања према корисницима.⁵¹² Уз то, он указује и на ентеријерска решења, у којима преовладава практичност и

⁵⁰⁹ Иван Здравковић, „Хотел на Лопуду“, 56-57.

⁵¹⁰ Небојша Антешевећ, „Деловање Николе Добровића на Јадрану – допринос развоју међуратног туризма и архитектонског модернизма“, *Култура*, Бр. 159 (2018), 180.

⁵¹¹ Ivan Zdravković, „Potreba primjene moderne arhitekture na Primorju“, *Grđevinski vjesnik*, God. IX, Br. 8 (1940), 89-90.

⁵¹² „Арх. Добровић изнад тих, широких и пуних видика прозора, поставља терасе с великом истаком, тако да ти прозори остају цијели у сјени која с тих тераса пада, или ако има равну фасаду, он те широке прозоре повлачи унутра стварајући лође да опет постигне исти резултат. Те простране и сунчане терасе користи многоструко: за сунчање кад на њима има сунца, за одмор и разоноду кад су у хладу, за проматрање видика, за објед, игру и друго. Нарочито богато искоришћује кровну терасу на коју се долази или директно са терена, када је терен у паду, или вањским степеницама. На тој највишој тераси скупља воду-кишницу и

доследност у модерном обликовању – уграђени ормани, расклопиви кревети, вишекрилна врата која се отварају према потреби, тако да се од неколико просторија може направити једна велика, степенице и зидови обложени дрветом, како би се добио пријатан и интиман угођај.⁵¹³ Изградњу хотела су пратиле ограничене финансијске могућности и различите сметње, тако да је објекат изграђен „скромним средствима по »духовном моделу« по коме су се процењивале потребе и захтеви иностраних гостију“.⁵¹⁴ Информацију брата, сликара Петра Добровића, о својим пројектантским активностима на Лопуду, архитекта Добровић наводи како „муке мучи“ са хотелом, додајући да „пара нема“, те да са десетак радника покушава да из дана у дан да створи неки напредак.⁵¹⁵



Сл. 94. Никола Добровић, хотел *Grand* на Лападу. Изгледни ентеријера – ресторанска сала и ходник према собама.
Извор: Приватна збирка др Дубравка Бачића (Загреб)

На основу сачуване техничке документације хотела *Grand*, може се закључити да се архитекта Никола Добровић приликом пројектовања хотела водио условима за изградњу и опремање хотелских објеката прописаним Уредбом о подизању и грађењу угоститељских радњи,⁵¹⁶ чиме је обезбеђен основни ниво стандардизације, док је квалитет просторних и функционалних односа хотелских садржаја постигнут, превасходно, доследним концепцијским јединством архитектонске структуре и обликовања. [Сл. 95] „Зграда је опремљена супермодерним комфором, ретким за оно време, почев од гостинских соба, ресторана, тераса, до погонских просторија, електричне кухиње, хладњача и сл, који су се снабдевали из сопствених централа. Све у згради и око ње представљало је једну јединствену органску хармоничну целину, и дело је Добровићево и у пројекту и у извођењу.“⁵¹⁷ Присуство стандардизације у хотелу *Grand*, изграђеном „по америчком рецепту“, приметитиће и новинар „Политике“, који, у чланку под називом „Срећна једна наша општина у којој се не плаћа порез јер се сви расходи покривају из прихода од туризма“, наводи да су собе хотела стандардизоване и једнаке (хотел је имао 80 соба са 160 кревета), да имају балконе а апартмани засебно купатило.⁵¹⁸ У опису хотела истиче се како свуда има места да се седне и одмори, да поред унутрашње трпезарије постоји и трпезарија у врту, као и да су предвиђене две

одводи у цистерне, прави перголе с лозом и цвијећем, ради уживања и живописности, спроводи тупеве с хладном водом за туширање – освјежење, прави под од дасака за игру, столове за објед и клупе за одмор; једном ријечи он од равног крова, који прије није служио ничему, прави просторије за многе корисне функције.“ Вид: Ivan Zdravković, „Potreba primjene moderne arhitekture na Primorju“, 89.

⁵¹³ *Ibid.*, 90.

⁵¹⁴ Ljiljana Babić, „Arhitekt Nikola Dobrović“, *Arhitektura urbanizam*, Br. 43 (1967), 25.

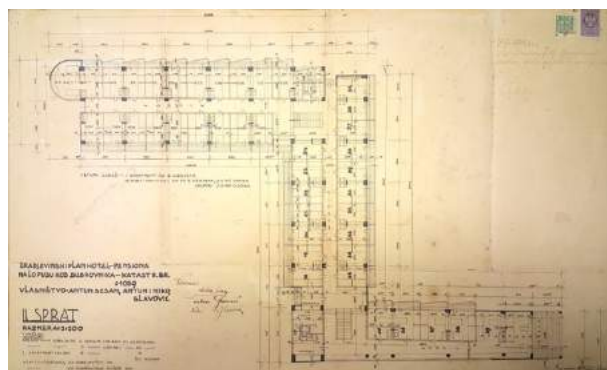
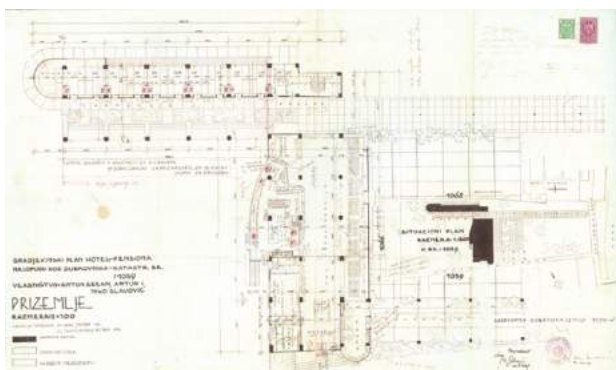
⁵¹⁵ Архив САНУ – Заоставштина сликара Петра Добровића: писмо Н. Добровића куцано на писаћој машини на меморандуму *Hotel „Glavonić“*, датирано 10. јануар 1937. године, снг. 14758/IV-393, страна прва.

⁵¹⁶ У члану 8. Уредбе о подизању и уређењу угоститељских радњи је било прописано да хотелске собе морају бити минималне површине 8 м² ако имају један кревет, односно 12 м² ако имају два кревета или дупли кревет. На цртежу основе 2. спрата хотела, која се налази у Добровићевој заоставштини у Музеју науке и технике у Београду, когама су назначене димензије двокреветне собе са балконом – 4,28 x 2,75, што износи нешто мање од 12 м² корисне површине собе.

⁵¹⁷ Ljiljana Babić, *op. cit.*

⁵¹⁸ Аноним [М.К.], „Срећна једна наша општина у којој се не плаћа порез јер се сви расходи покривају из прихода од туризма“, *Политика*, 9. јул 1936, 9.

велике терасе, једна за хотелску кафану а друга, кровна са игралиштем за тенис и трибинама, за рекреацију.⁵¹⁹ [Сл. 96]



Сл. 95. и Сл. 96. Никола Добровић, хотел *Grand* на Лападу. Основа приземља, дат. 1934. (лево)
Извор: Приватна архива Власте Пулић – Главовић; Основа 2. спрата, дат. 1934. (десно) Извор: МНТ

Увођењем рекреације у хотелски објекат, тачније ангажовањем кровне терасе у рекреативне сврхе гостију, отворен је један нови пројектантски дискурс, које ће се у хотелској архитектури манифестовати знатно израженије тек неколико деценија касније, када хотели у домену савремених туристичких стремљења постану сложени организационо-функционални системи, усмерени актуелним туристичким потребама али и помодним захтевима туристичког тржишта. [Сл. 97] У том контексту треба тумачити и опредељеност архитекте, вероватно уз подршку инвеститора, да кровну површину хотела преиначи у тениски полигон, посебно имајући у виду изузетну популарност тениса међу ондашњим грађанским сталезом.⁵²⁰ После нехуманих услова и страдања током Великог рата, здраво тело се успоставило „ка најмоћнији симбол нове, боље будућности“, што је утицало да култура здравог живљења постане „једно од општих места у вредносном систему разнолике понуде новитета потрошачке културе и новоосвојеног социјално-културног конформизма“.⁵²¹ Другачији однос према телу најбоље показује спорт који, као друштвени феномен и специфична одлика XX века, постаје нови друштвени обичај кога у масовним размерама практично није ни било пре Првог светског рата.⁵²²

Хотел *Grand* се сматра најцеловитијим и најзначајнијим Добровићевим делом на дубровачком подручју, које антиципира концепцију критичког регионализма, кроз синтезу регионалне културе (и историје) и глобалних процеса у архитектури и друштвеном развоју.⁵²³ Осим концепцијског јединства у обликовању, спроведеног у идеји „хотел-брод“, аналогно Ле Корбизјеовој одредници „кућа-машина“, Добровић је кроз просторно-изражајну вишеслојност хотелске архитектуре дао идејну и мисаону везу са старом дубровачком архитектуром и културом ладања.⁵²⁴ Описујући један од најпознатијих двораца дубровачке ладањске архитектуре – дворца Петра Соркочевића, саграђен почетком XVI века, Цвито Фисковић наводи да архитектонску структуру овог дворца чине његови интимни амбијенти уроњени у околни пејзаж и зеленило у којима корисник чулно доживљава архитектуру у њеном коришћењу.⁵²⁵ [Сл. 98] У Фисковићевим запажањима изнетим у опису дворца Соркочевића препознају се идејна полазишта којима се водио и Никола Добровић у пројектовању лопудског хотела.⁵²⁶

⁵¹⁹ *Ibid.*

⁵²⁰ Симона Чушић, *Грађански модернизам и популарна култура. Епизоде модног, помодног и модерног (1918-1941)* (Нови Сад: Матица српска, 2011), 79.

⁵²¹ *Ibid.*, 83.

⁵²² Педа Ј. Marković, *Beograd i Evropa 1918-1941*, 207.

⁵²³ Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*, 265.

⁵²⁴ О дубровачкој ладањској архитектури вид. у: Nada Grujić, *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1991); Nada Grujić (ur.), *Kultura ladanja* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti: Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2006); Deša Karamehmedović, „Prostorna i funkcionalna klasifikacija dubrovačke ladanjske arhitekture: doprinos društvenom vrednovanju“, *Analiz Dubrovnik*, Br. 53 (2015), 1-30.

⁵²⁵ Cvito Fisković, *Kultura dubrovačkog ladanja – Sorkočevićev ljetnikovac na Lapadu* (Split: Historijski institute Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1966), 24-25.

⁵²⁶ „Читав овај грађевни склоп је разрађен и разигран. Сваки од његових дијелова је посебна цјелина, одвојени амбијент, а сви су они опет међусобно практично и естетски повезани. То вјешто и укусно рјешење на сваком мјесту пружа различите угођаје и



Сл. 97. Никола Добровић, хотел *Grand* на Лападу. Сунчање на кровној тераси хотела – фотографија с краја 1940-тих година када је хотел коришћен за опоравилиште инвалида. Извор: АЈ-ЗФ-377-31-496

Вредности дубровачке ладањске архитектуре уроњене у медитерански предео истиче и Добровић у својој књизи о дубровачким дворцима: „Некадашњи властеоски вртови, у своје време сим[в]боли интимне одвојености привилегованих, треба да се у духу савремене демократске урбанистике и у оквиру новог интегралног градског простора саставе са општим заштитним зеленим појасом и тако ставе у службу народу.“⁵²⁷ Културне тековине прошлости су за Добровића истовремено и ликовна могућност и готов инвентар при савременој изградњи Дубровника.⁵²⁸ Однос према природи био је важан слој и Добровићеве архитектуре. У писму упућеном брату Петру Добровићу са Лопуда, 10. јануара 1937. године, налазе се наводи који говоре о Добровићевом ставу према природи коју види као део архитектуре хотела.⁵²⁹ „Урадио сам иза куће један нови парк, који је пуно лепши од онога испред хотела. Овај парк ми чини збиља задовољство“, наводи Добровић у овом писму и додаје: „Имам осећај који пут, да ми се исплатило мучити се овако са скромним средствима, већ ради овога новог парка. Сад се хотел налази унаоколо у парку, чега раније није било. На терасама сам уредио висеће баште тако да више нису ни оне тако голе. [Сл. 99] Сад се градња приљуби уз околну природу још више, односно обрнуто природа ми загрљује још присније моју зграду.“⁵³⁰ Овај хотелски врт пројектован као интегрални део хотела, јединствен у хотелској архитектури међуратне Југославије, „представља први суптропски врт изражен савременим језиком и у складу са изразом објекта и његове околине“.⁵³¹ Истовремено, на овом примеру првог Добровићевог реализованог пројекта у Југославији и на дубровачком подручју, могуће је увидети како зграде које се уклопе у пејзаж као архитектура, делује на посматрача као скулптура.⁵³² „Повезивање врта и зграде архитект остварује јединствено осмишљеним армиранобетонским перголама (арлама) с насадом агава, подигнутим на терасама западног крила.“⁵³³

обликује грађевне оквире које окружује или над којима лебди околни крајолик. Укућани и гости могли су се овдје окупљати без међусобних сметња у неколико скупина и уживати у хладовини крошања пуних птичијег пјева, у сунчању и у пријатном струјању шумског и морског зрака, на високим терасама и у ограђеном цвјетњаку, сред ложе, под одринама и у дворанама. Тај склад је настао сарадњом власника с вјештим и даровитим градитељима [...] Соркочевић је такођер склопио погодбу с домаћим градитељима [...], избјегаваши тиме туђе грађевинске облике и скупе стране мајсторе. [...] Страни би му архитект био у својој величанственој замисли окрњило људско мјерило и прилагођавање окружењу, двије најосновније вредноте дубровачког и опште приморског градитељства [...].“ Вид. Svito Fisković, *Kultura dubrovačkog ladanja – Sorokočevićev ljetnikovac na Lapadu*, 9-10.

⁵²⁷ Nikola Dobrović, *Dubrovački dvorci*, Knj. 3 (Beograd: Urbanistički zavod NR Srbije, 196?), 23.

⁵²⁸ *Ibid.*

⁵²⁹ Архив САНУ – Заоставштина сликара Петра Добровића: писмо Н. Добровића куцано на писањој машини на меморандуму *Hotel „Glavović“*, датирано 10. јануар 1937. године, снг. 14758/IV-393, страна друга.

⁵³⁰ *Ibid.*

⁵³¹ Ljiljana Babić, *op. cit.*

⁵³² Marta Vukotić–Lazar, *Beogradsko razdoblje arhitekta Nikole Dobrovića*, 47.

⁵³³ Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata*, 248.



Сл. 98. Летњиковац Петра Соркочевића на Лападу – прочеље с терасом и рибањак, око 1520. Извор: С. Fisković, *Kultura dubrovačkog ladanja. Sorkočevićev ljetnikovac na Lapadu* (Split: Historijski institut JAZU u Dubrovniku), Sl. 5.



Сл. 99. Никола Добровић, врт испред хотела хотела *Grand* на Лападу. Разгледница из 1930-тих. Извор: Колекција Милоша Јуришића

У време када су принципи и обликовни вокабулар модерне архитектуре неуједначено примењивани међу југословенским архитектима, а сам модерни покрет недовољно познат архитектима и критичарима, Добровић је архитектуром хотела на Лопуду показао да су елементи модернистичког инвентара, истиче Алексеј Бркић, само средства а не по себи нужност, јер линије и запремине својом слободном игром треба да послуже за превођење статичне стереометрије у динамични стереометрикон.⁵³⁴ Добровић је поред тога показао да градитељски дијалог са историјским наслеђем и карактером места не подразумева само преузимање историјских мотива и примену истих градитељских материјала, већ пре свега разумевање основних принципа архитектуре прошлости који су произашли из климатских услова и локалног просторног јединства. У архитектури Николе Добровића у дубровачком подручју се поред доследне примене функционалистичких и универзалних принципа модерне развијају, истиче др Љилјана Благојевић, веома специфични концепти *модерног медитеранства*, које „подразумева синтетичке поступке културног преноса [...] медитеранске културе и класичних и вернакуларних принципа кроз модерна архитектуру, уз уважавање климатских и географских посебности“.⁵³⁵

Изградњом хотела *Grand* остварени су значајни помаци у профилисању међуратне југословенске модерне архитектуре, који ће остати препознати не само као пример јединственог модернистичког проседа, већ и домети тадашње хотелске архитектуре која је употпунила визију успона југословенског туризма. Осим пројектантских активности, којима је допринео развоју модерне хотелске изградње, Добровић је током свог боравка у Лопуду, према извештајима Туристичког савеза у Дубровнику, заједно са власником хотела *Grand* Ником Главовићем био одборник месног општинског туристичког одбора⁵³⁶ формираног ради унапређења локалног туризма.⁵³⁷ Ова Добровићева активност упућује на његово разумевање значаја савременог туризма за друштвени и економски развој, али уједно и потврђује улогу стваралачке интелигенције из корпуса архитеката у успону привредних области какве су туризам и хотелијерство. Лопуд је за кратко време постао значајно туристичко одређиште на јужном Јадрану, што потврђују статистички подаци за 1938. годину, према којима је Лопуд 1938. године посетило 513 домаћих и 2.549 страних туриста (највише туриста из тадашње Чехословачке).⁵³⁸ „Својим бескомпромисним ставом, Добровић је наговестио нови правац југословенској архитектури позног међуратног доба, европског карактера, који није доживео ширу афирмацију, али је свакако био запажен по свом авангардном карактеру, ауторском приступу и високим архитектонским донетима.“⁵³⁹ Може се

⁵³⁴ Алексеј Бркић, *Знакови у камени. Српска модерна архитектура 1930-1980*, 94.

⁵³⁵ Љилјана Благојевић, *Itinerari – Moderna i Mediteran. Tragovima arhitekata Nikole Dobrovića i Milana Zloковића*, 78.

⁵³⁶ *Turistički izveštaji 1937-1938 „Dubrovački turizam“* – Svezak četvrti (Dubrovnik: Turistički savez u Dubrovniku, 1939), 36.

⁵³⁷ На основу члана 3. *Уредбе о унапређењу туризма* општине које су биле проглашене туристичким местима на основу те уредбе одлучивања о предметима у вези са туризмом пренеле су на стални општински туристички одбор који је у свом саставу по могућности требало да има једног представника техничке струке – архитекту или инжењера.

⁵³⁸ *Ibid.*, 29, 85.

⁵³⁹ Тадија Стефановић, *Токови у српској архитектури (1935-1941)* (Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2014), 177.

закључити да је Добровић својим деловањем на Јадрану тридесетих година, подједнако допринео развоју архитектонског модернизма и успону туризма, дајући смернице профилисању савремене туристичке изградње обликоване према потребама савременог туризма у ширем процесу културне еволуције.

Присутно мишљење да би хотелски објекти требало да се граде уз избегавање свега сувишног у спољњем обликовању (декоративности), из угла хотелијера су на почетку тридесетих година била разумљива првенствено из економских разлога („сваки излишан украс захтева приличан трошак“), тако да су привредни разлози оправдавали настојања да се сагради хотел „тако да искаче из околине“.⁵⁴⁰ Сматрало се да у архитектури хотела не постоје општа правила, али да би „мање или више отмен изглед хотела у граду“ био пожељан, као и да би архитектура планинског хотела или хотела уз језеро требало да буде усклађена са околином.⁵⁴¹ Модерна хотелска изградња није била увек препозната као израз ширих модерних стремљења који би се одразили на унапређење хотелијерства. Међутим, свестранији инвеститори и хотелијери су управо у модерној хотелској изградњи препознали не само економичност изградње, која је свакако за многе хотелијере била у првом плану, него и могућност да се новим, хигијенским и практичним хотелима привуку страни гости, посебно у оним туристичким срединама које су биле у фокусу њиховог интересовања. Пример таквог мањег хотела – пансиона представља хотел *Splendid*,⁵⁴² који је 1935. године пројектовао архитекта Драго Галић за инвеститорку Мају Јурциновску (Маја Jurzypowska), у ували Сумартин на полуострву Лапад. [Сл. 100] „Довршени готово истовремено [1936], Добровићев хотел „Grand“ на Лопуду и хотел „Splendid“ Драге Галића, означавају коначну еманципацију модерне архитектуре у дубровачкој средини“,⁵⁴³ која се у контексту туристичке експанзије манифестовала у потребној хотелској изградњи. У рекламном материјалу туристичке периодике, нарочито оне усмерене страним тржиштима, оба хотела, иако различитог капацитета и концепцијског полазишта, издвајају се својим рафинираним модернистичким обликовањем, афирмативно примењеним у медитеранском пределу.



Сл. 100. и Сл. 101. Драго Галић, хотел *Splendid* на Лападу, 1935. Степенасто pročеље оријентисано према мору. (лево) Увучено приземље и тераса ресторана. (десно) Извор: ХМА-ДГ [12-Сплендид]

Израђен у подножју увале недалеко од морске обале, троспратни објекат хотела, изведен у армирано-бетонској скелетној конструкцији, дефинише степенаста структура главне (северне) фасаде оријентисане ка мору, настала повлачањем етажа другог и трећег спрата у ширини терасе постављене на стубове дуж објекта у нивоу првог спрата, чиме је постигнута обликовна целовитост и отвореност приземља (тераса првог спрата наткрива отворени простор приземља који има

⁵⁴⁰ Anonim, „Praktični hotel“, *Jugoslovenski hotel*, God. II, Br. 1 (1930), 7.

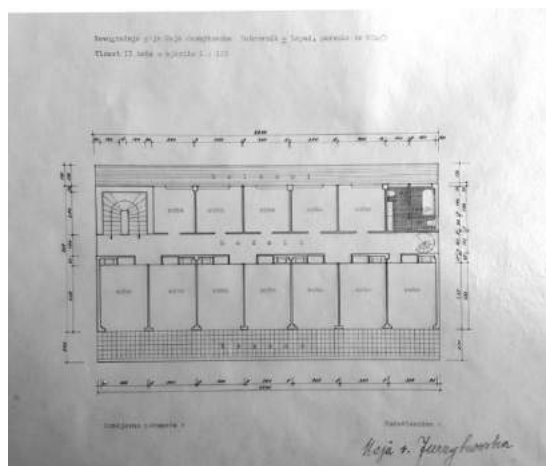
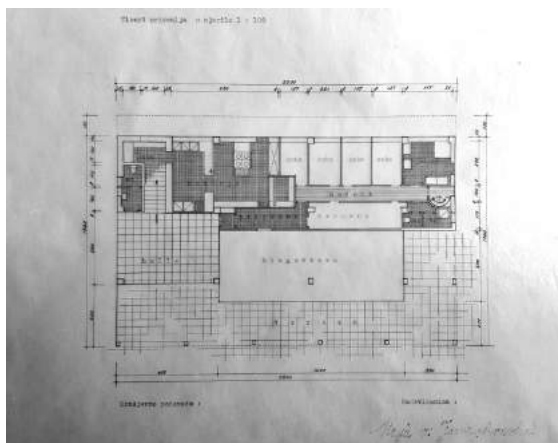
⁵⁴¹ *Ibid.*

⁵⁴² НМА-НАЗУ-DG (00/516): пројекат хотела *Splendid* – идејни пројекат у размери 1:100 (основе етажа, пресеци, изгледи фасада), извођачки пројекат у размери 1:50, датиран Јул 1935. године (основа темеља, основе етажа и пресеци са конструктивном разрадом), варијантно решење у размери 1:100, копија из катастарског плана КО Груж (хотел је израђен на кат. парцели бр. 830/3), фотомонтаже, фотографије изведеног хотела. Tamara Vjažić Klarin, „Arhitektura Udruženja umjetnika Zemlja – od novog stilskog izraza do nositelja društvene mijene“, u: *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929-1935*. (Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2019), 67-93, 147, 304.

⁵⁴³ Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata*, 212, 583-584.

функцију терасе ресторанске сале). [Сл. 101] За степенасто повлачење спратова ради формирања каскадних тераса, што се одразило и на умањење волумена објекта, Галић је вероватно имао узор у Иблеровом конкурсном пројекту хотела у Сплиту, рађеном две године пре. Према пројекту, основа приземља, укључујући и отворену терасу, површине је 300 м² (дим. 22 x 13,6 м), а због повлачења спратова величина смештајних етажа се смањује, тако да други спрат (без терасе) има око 210 а трећи 150 м². С обзиром на омањи капацитет хотела, ресторанска сала (трпезарија) у приземљу, као једини заједнички простор хотела, заузима централну позицију. [Сл. 102] Отварањем остакљених рамова трпезарија се спаја са терасом. Позиција и величина терасâ на северној и балконâ на јужној фасади у односу на величину хотела и смештајних јединица упућују на њихову примарну функционалност – боравак на отвореном. Тако да терасе и балкони замењују просторије намењене окупљању гостију, акцентујући потенцијал хотела смештеног у природни медитерански амбијент.

У задњем делу основе приземља Галић је организовао двокрако степениште, испред кога је формиран мањи хол, такође просторно повезан са терасом а визуелно са трпезаријом, те функционалну кухињу са основним елементима и оставом, којој је обезбеђен приступ из сервисног блока. Одвојен сервисни део са засебним бочним улазом, поред приступа кухињи и остави за дрва преко уског ходника, има пројектоване четири собе за персонал и санитарне просторије. У узаном улазном вестибилу смештено је спирално степениште које повезује сервисни блок са смештајним етажама. На првом спрату је 12 двокреветних соба распоређених у два реда дуж централног ходника, а други спрат броји осам двокреветних соба (дим. 4,35 x 3,0 м) оријентисаних ка северу, односно ка мору, и пет једнокреветних соба (дим. 2,8 x 3,0 м) у јужном делу хотела из којих се пружа поглед ка шумовитом залеђу увале. Између низа од пет соба са јужне стране смештени су степениште са једне и купатило са тоалетом са друге стране. [Сл. 103] Собе усмерене ка мору су комфорније, имају уградне плакаре са умиваоником и припадајући део терасе (дим. 2 x 3 м), која је за сваку собу преграђена ниском остакљеном рамовском преградом. Овакве собе су гостима биле атрактивније али и ценовно скупље. Трећи спрат је пројектован као стан за власницу хотела; у организацији је имао централно постављену дневну собу, двострано оријентисану ка тераси и балкону, са директним приступом ноћној зони, у којој су две собе, гардероба и купатило били међусобно повезани; док је уз приступно степениште са супротне стране био улаз у стан са мањим предсобљем из кога се право улазило у дневну собу а бочно у кухињу и трпезарију.



Сл. 102. и Сл. 103. Драго Галић, хотел *Splendid* на Лападу.
Основа приземља. (лево) Основа 2. спрата. (десно) Извор: ХМА-ДГ [12-СПЛЕНДИД]

„Пажња пројектанта усмјерена је прије свега растварању унутрашњости, посвајању видика те што већој инсолацији и прозрачности“⁵⁴⁴ што се коришћењем великих прозора манифестовало у обликовању фасада, које су тако добиле потпуни модернистички израз. Собе првог и другог спрата оријентисане ка мору имају трокрилна балконска врата постављена у ширини собе, чиме је омогућена њена потпуна инсолација, а собе са јужне стране уз балконска врата имају двоструке

⁵⁴⁴ *Ibid.*, 212.

прозоре. Централне ходнике смештајних етажа са обе стране осветљавају прозори у висини спрата. Варијантно решење је, поред одређене модификације основе приземља, подразумевало и увођење плитких бетонских жардињера дуж ивице терасе првог спрата и терасâ повучених спратова, у којима би били засади ниских медитеранских биљака. На овај начин би боравак на тераси имао додатан угођај. У изведеном објекту терасе и балкони хотела су имали једноставне металне оgrade са хоризонталним пречкама. Недалеко од хотела *Splendid*, Галић је исте године изградио и пансион *Vila Miami*,⁵⁴⁵ чија архитектура осим општег рационалног приступа, заступљеног у сведеном решењу једносратне зграде са сутереном, нема специфичнијих модернистичких обележја.

Модерну хотелску изградњу на Јадранској обали друге половине тридесетих година обележила је реализација хотела *Ko-on* у Улцињу загребачких архитеката Хинка Бауера и Марјана Хаберлеа.⁵⁴⁶ [Сл. 104] Као први модерни хотел у Црној Гори, хотел *Ko-on* омогућио је знатно боље перспективе за унапређење туризма и хотелијерства на подручју Јужног Јадрана, које је у односу на друге делове Јадранске обале било у неповољнијем положају.⁵⁴⁷ Уз питоми морски амбијент, песковите плаже и барску равницу са насадима маслина, агрума и медитеранског растиња, на најјужнијој југословенској ривијери Улцињ је имао јединствене туристичке потенцијале који су поред историјских споменика старог града обухватили и термалне изворе. У време мандата бана Зетске бановине Уроша Круља (1931-1932), лекара по струци, које је претходно био Министар народног здравља у два мандата (у влади Стојана Протића и влади Петра Живковића), покренута је иницијатива да се спроведу најпотребнији радови на уређењу улцињске бање. Један од основних предуслова за развој туризма било је проглашење Улциња „морским купалиштем и приморско-купалишним мјестом“, одлуком министра народног здравља од 17. марта 1925. године, а потом и проглашење сумпорно-алкаличних врела у ред лековитих вода, указом од 25. јула 1926. године,⁵⁴⁸ што је омогућило званичну експлоатацију термалних капацитета сумпорне воде. Изразита лековитост улцињског сумпорног извора поређена је са термалним изворима Ахенских извора у Немачкој.⁵⁴⁹

Модернистичка архитектура улцињског хотела *Ko-on*, зрелог међуратног модернизма, јединствена по томе што функционалистичке и обликовне принципе прожимају социјални аспекти туризма, може се сматрати завршном фазом развоја модерне хотелске архитектуре међуратне Југославије. Први приказ новог хотела у Улцињу у јавности се појавио децембра 1936. године, када је „Политика“, у рубрици „Кроз нашу земљу“, објавила идејни цртеж хотела уз коментар да ће Савез набављачких задруга државних службеника изградити у Улцињу модеран и удобан хотел према пројекту награђеном на конкурс.⁵⁵⁰ [Сл. 105] Пројекат хотела је завршен 1937. године, а након спроведене понудбене лицитаје, изградња хотела је почела у јулу 1938. године.⁵⁵¹ Према појашњењу из дневне штампе зграда хотела је замишљена у два дела управо постављена један на други: нижи део у коме су смештени друштвени и угоститељски садржаји и виши смештајни део капацитета 130 кревета распоређених у 60 соба са балконом.⁵⁵² Собе су биле простране, светле и савремено опремљене, а на сваком спрату су била три модерно уређена купатила. Хотел је званично отворен 9. јула 1939. године,⁵⁵³ али због турбуленција које ће свет

⁵⁴⁵ *Ibid.*, 213, 577-578.

⁵⁴⁶ О хотелу *Ko-on* вид. у: L. Blagojević, B. Vukičević, „Hotel Ko-on у Ulcinju arhitekata Hinka Bauera i Marijana Haberlea“, 14-25; Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918-1941. године*, 389-392.

⁵⁴⁷ О развоју туризма и хотелијерства у Црној Гори вид. у: „Turizam у Crnoj Gori“ – Izveštaj Uprave „Putnika“ у Cetinju о radu Друштва године 1928, *Jugoslavenski turizam*, God. II, Br. 7 (1929), 234-236; Ivo Kaluderović, „Turizam у Crnoj Gori“, *Jadranska straža*, God. VIII, Br. 10 (1930), 291-292; Иво Калуђеровић, „Улцињ – купалиште и приморско-купалишно место“, *Jadranska straža*, God. X, Br. 2 (1932), 57; Мирослав Лукегић, *Туризам у Будви 1918-1941*; Magyar Csaba (Mađar Čaba), *Hotel Plaža „Zelenika Zelenika“ – Sto godina aktivnosti porodice Magyar u turizmu Zelenike* (Zelenika: Ministarstvo turizma Crne Gore, Turistička organizacije Crne Gore, Skupština opštine Herceg Novi, 2002).

⁵⁴⁸ Иво Калуђеровић, „Улцињ – купалиште и приморско-купалишно место“, 57.

⁵⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁵⁰ Аноним, „Модеран и удобан хотел“, *Политика*, 7. децембар 1936, 9.

⁵⁵¹ Аноним, „Освећење камена темеља новог хотела Савеза набављачких задруга државних службеника у Улцињу“, *Зетски гласник*, Год. X, Br. 731 (1938), 4; Ljiljana Blagojević, Borislav Vukičević, *op. cit.*, 16.

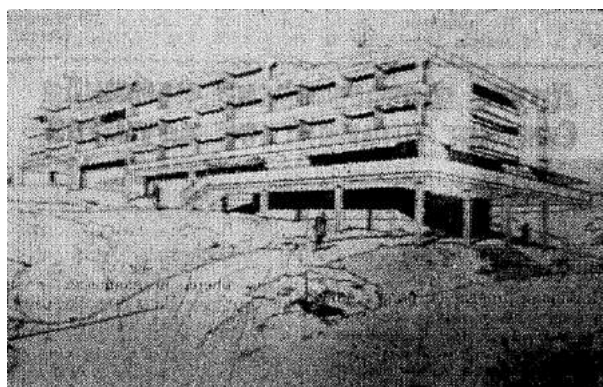
⁵⁵² Аноним, „На једној од најлепших плажа биће саграђен Дом Савеза набављачких задруга“, *Политика*, 31. јануар 1938, 11.

⁵⁵³ Аноним, „Јуче је освећен нови хотел „Кооп“ у Улцињу“, *Политика*, 11. јул 1939, 6.

увести у Други светски рат, радио је свега током две сезоне. Изграђен на превоју између познате улцињске плаже и обале која води до ушћа реке Бојане, хотел *Ko-op* је јавности представљен као „последња реч хотелске архитектуре“ и „ремек-дело хотелијерства“, што га је сврставало у „највећи и најбољи хотел Југославије“.⁵⁵⁴ Објекат хотела карактерише инжењерска рационалност, ефикасност склопа и армирано-бетонске конструкције, те заступљеност стандардизације.⁵⁵⁵ Хотел се истицао сведеним модерничким обликовањем и савременом опремањеношћу (лифт, централно грејање, топла и хладна вода), а посебно је издвајана удобност соба од којих је свака имала балкон са погледом на море, те широки ходници и простране терасе.⁵⁵⁶ Блиско естетици архитектуре Баухауса, архитекти су развили обликовни принцип који се базира на типизираној геометризаацији архитектонских елемената, акцентујући тако функционалност објекта.⁵⁵⁷ Модерност хотела се посебно огледала у броју тераса које су личиле на „просторије на отвореном“, подстичући кориснике хотела да проводе време на сунцу, јер су „бели зидови, балкони, терасе и велики прозори били суштински елементи здравља и хигијене“.⁵⁵⁸



Сл. 104. Хинко Бауер и Марјан Хаберле, хотел *Ko-op* у Улцињу, 1937-1939. Поглед на хотел – разгледница из 1930-тих.
Извор: Колекција Милоша Јуришића



Сл. 105. Награђени конкурсни пројекат хотела Савеза набављачких задруга државних службеника у Улцињу, 1936.
Извор: Аноним, „Модеран и удобан хотел“, *Политика*, 7. децембар 1936, 9.

Акционарско друштво „Ко-оп“ је за генералног директора поставило др Вељка Марчића, тада јединог високо школованог стручњака у области хотелијерства и туризма.⁵⁵⁹ Хотел *Ko-op* у Улцињу представљао је посебно значајну реализацију Савеза набављачких задруга државних службеника. Савез се између осталог бавио и питањима организације удобног и јефтиног смештаја за своје задругаре у познатим туристичким местима и лечилиштима Југославије, те је из тог разлога половином тридесетих година дошао у посед неколико објеката који су били подесни за ту сврху.⁵⁶⁰ Како је коришћење ових објеката на чисто задружној основи указивало на извесне потешкоће, Савез је био приморан да пронађе прикладно решење које би било одговарајуће за чланове – задругаре, тако да је одлучено да се оснује Хотелско акционарско друштво „Ко-оп“ за вођење угоститељских радњи.⁵⁶¹ Друштво је деловало са задатком да угоститељско-смештајни објекти које води буду по рангу на првом месту, али да својим ценама буду приступачни и најсиромашнијим посетиоцима, како би, водећи рачуна о животном стандарду, на солидарном основу допринело развоју хотелске индустрије.⁵⁶² У свом раду Друштво је управо истицало

⁵⁵⁴ Аноним, „Нови модерни хотели на Јадрану“, *Политика*, 24. март 1939, 14; Аноним, „Нови хотел на улцињској плажи“, *Политика*, 16. јун 1939, 11; Аноним, „Изванредна посјета нашег најјужнијег Јадрана“, *Зетски гласник*, Год. XI, Бр. 796 (1939), 2; VI. Peršič, „Novi moderni hoteli na Južnom Jadranu“, *Весник друштва Фрушка Гора*, Год. IV, Бр. 4 (1939), 43; Аноним, „Ко-оп акцијско друштво у Београду“, *Hotel*, Год. XI, Бр. 1-6 (1939), 7-8.

⁵⁵⁵ Ljiljana Blagojević, Borislav Vukičević, *op. cit.*, 16-17.

⁵⁵⁶ Аноним, „Ко-оп акцијско друштво у Београду“, 8.

⁵⁵⁷ О архитектонским аспектима хотела вид. у: Ljiljana Blagojević, Borislav Vukičević, *op. cit.*, 16-17, 20-22.

⁵⁵⁸ Paul Overly, *Licht, air and openness: Modern architecture between the Wars*, 117.

⁵⁵⁹ Аноним, „Ко-оп акцијско друштво у Београду“, 8.

⁵⁶⁰ АЈ-65-1258-2242: Извештај Управног одбора Хотелског акционарског друштва Ко-оп о раду у 1937. години поднет првом редовном збору акционара на дан 13. марта 1938. године, датирано 1. фебруар 1938, Београд.

⁵⁶¹ *Ibid.*

⁵⁶² *Ibid.*

социјални значај који се огледао у томе да слабије ситуираном сталежу, нарочито чиновницима и службеницима, омогући одмор и лечење као животну потребу ширих слојева.⁵⁶³ С тим у вези, у Правилима Друштва било је прописано да Друштво има за циљ да на територији Југославије оснива и води све врсте угоститељских радњи, као и да се бави и споредним активностима, као што су давање позоришних представа, биоскопских пројекција, приређивање предавања, концерата, организовање екскурзија и излета.⁵⁶⁴

За Друштво је било посебно значајно преузимање у експлоатацију новог хотела *Ко-оп* у Улцињу од Савеза набављачких задруга, премда су напете предратне околности утицале да се већ током 1939. године знатно смањи број страних туриста.⁵⁶⁵ Из тог разлога Друштво је било приморано да поред још неколико других хотелских објеката и хотел у Улцињу затвори већ почетком септембра 1938. године, јер туристичка сезона није могла да се оствари као претходних година, а Савез је пристао да нови хотел у Улцињу Друштво бесплатно користи седам месеци.⁵⁶⁶ Овакве околности указују да су предратне прилике за кратко време нарушиле туристичке прилике које су успостављане дуго година. Председник Туристичког савеза у Дубровнику др Матија Видоевић је у свом говору на радној седници савеза одржаној крајем септембра 1940. године указао да се ни на једном подручју ратно стање није тако брзо одразило као на подручју Јужног Јадрана, јер је скоро потпуном обуставом међународних туристичких кретања долазак странаца био скоро уташен, па се једино могло делимично рачунати на посете домаћих гостију.⁵⁶⁷

За новију српску архитектонску историографију остало је непознато да је на конкурс за дом (хотел) Савез набављачких задруга државних службеника у Улцињу учествовао и архитекта Милан Злоковић. [Сл. 106] Систематизацијом обимне заоставштине архитекте Злоковића, која се чува у *Легату Милана Злоковића* при Музеју града Београда, препознат је и овај конкурсни рад, под шифром „Јадран“, који Злоковић наводи само у једној својој биографији (*Опис живота и рада*), вероватно с краја тридесетих година припремљеној ради избора у звање ванредног професора, сврставајући га под тачку 55) у делу у коме наводи учешће на разним јавним и ужим архитектонским конкурсима, датован у 1934. годину. Графички прилози овог конкурсног рада, у размери 1:200, обухватају четири основе (основа прилазног спрата, основа у нивоу ресторана, основа средњег и последњег спрата с изгледом партера), попречни пресек и главни изглед.⁵⁶⁸ У односу на оба пројекта туристичких објеката која су претходила конкурсном раду за хотел у Улцињу (реализовани хотел *Жича* у Матарушкој Бањи и конкурсни рад за Туристички дом на Иришком венцу, који ће бити анализиран нешто касније), а којима Злоковић беспоговорно заступа модерничку праксу, пројекат хотела или дома Савез набављачких задруга је конципиран знатно традиционалније, нарочито када је у питању спољашње обликовање, али је приметан савремен приступ организацији садржаја у односу на диспозицију основе. [Сл. 107] Иако је Злоковић половином тридесетих година већ увелико прихватио идеје модерног покрета, решење овог конкурсног рада указује на традиционалнији приступ обликовању, него што је то имао његов први хотелски објекат – хотел *Жича*. Злоковић је био знатно слободнији у унутрашњој организацији и позиционирању објекта на стрмом терену изнад мора (основа се грана у три тракта која се прилагођавају конфигурацији терена), у односу на обликовање фасада на којима доминира рустичност камене облоге, мали прозори са шкурама, двоводни кров и масиван постамент са приступном маркизом. Начин на који је решио простор ресторанске сале, у дуплој висини и са великим лучно застакљеним отворима на фасади према тераси, примениће неколико година касније и у третману ресторанске сале на конкурсном раду за бановински хотел у Нишкој Бањи али у потпуности у модерничком обликовању заснованом на пропорцијским односима. Могуће је да се Злоковић за овакву концепцију новог хотела у Улцињу одлучио првенствено због климатских услова, отвореног мора с кога дувају снажни ветрови и где сунце снажно греје током

⁵⁶³ АЈ-65-1258-2242: Извештај о раду Хотелско акционарског друштва „Ко-оп“ у 1938. години, датирано 27. април 1939. године, Београд.

⁵⁶⁴ АЈ-65-1258-2242: Друштвена правила Хотелско акционарског друштва „Ко-оп“ за вођење угоститељских радњи.

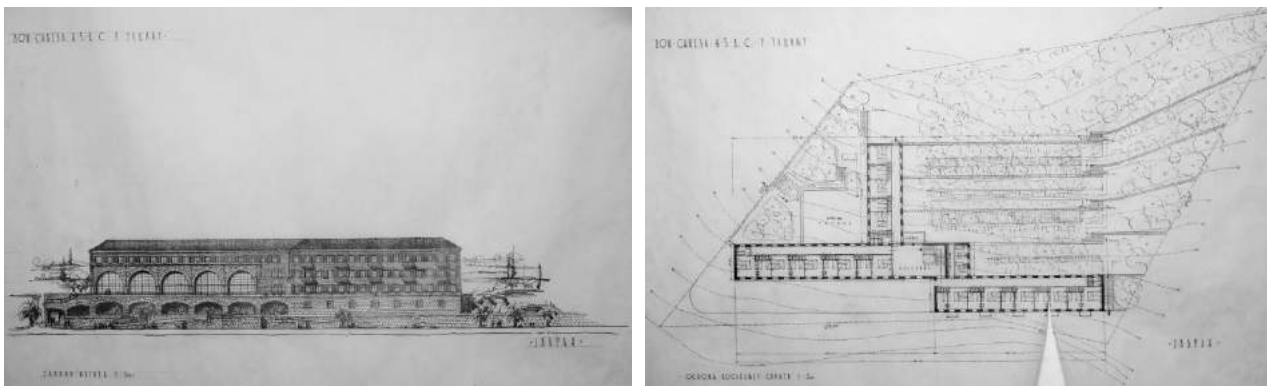
⁵⁶⁵ АЈ-65-1258-2242: Извештај о раду Хотелско акционарског друштва „Ко-оп“ у 1939. години, датирано 28. март 1940. године, Београд.

⁵⁶⁶ *Ibid.*

⁵⁶⁷ Матија Видоевић, „Теško stanje našeg примorskog туризма“, *Jadranska straža*, God. XVII, Br. 11 (1940), 465.

⁵⁶⁸ МГБ-ЛМЗ: конкурсни рад за Дом Савез набављачких задруга државних службеника у Улцињу.

целе године, у чему је решење Бауера и Хаберлеа знатно смелије јер управо зграду хотела и његове просторе излаже сунцу и приморском ваздуху којима су туристи хрлили ради одмора, опоравка и рекреације.



Сл. 106. и Сл. 107. Милан Злоковић, конкурсни рад за Дом (хотел) Завеза набављачких задруга државних службеника у Улцињу, 1934. Главни изглед према мору. (лево) Основа последњег спрата. (десно) Извор: МГБ-АМЗ

Алтернатива хотелском смештају: (викенд) куће за одмор на Приморју

Планови за изградњу великих хотела на Јадрану настали у Бечу почетком XX века нису били усмерени само масовнијем туризму којим би се подстакла буржоазија на путовања у нове непознате и привлачне крајеве, већ су обухватили и интересовања највише аристократије за изградњом приватних летњиковаца и вила за одмор на живописној Јадранској обали и њеним острвима.⁵⁶⁹ Према писању Јерка Чулића, уредника часописа „Jugoslovenski turizam“, о историјату акције за изградњу хотела у Далмацији, за Раб су се нарочито интересовали тадашњи Аустроугарски престолонаследник Франц Фердинанд (Franz Ferdinand), бечки градоначелник др Карл Лутер (Karl Lueger) и министар трговине др Рихард Вајскирхнер (Richard Weisskirchner), који су прибавили и пројекте за изградњу својих вила.⁵⁷⁰ „Раб је требало да постане аустријски конкурент „мађарској“ Опатији.“⁵⁷¹ [Сл. 108] Интересовања имућних појединаца за властити дом на Приморју постаће учесталија у наредним деценијама. Популаризација туризма током двадесетих година мотивисала је и југословенско добростојеће грађанство да се определи за куповину плаца и градњу куће за одмор на јадранској обали.⁵⁷²

Осим интензивираних изградње хотела и пансиона, којих је на јадранској обали половином тридесетих година према неким проценама било око двеста педесет, у сталном порасту је била и градња приватних вила и кућа за одмор, од којих су неке служиле и за изнајмљивање. Туристима су куће за одмор требало да пруже угодјај властитог дома, уз више интимности и комфора за одмор и разоноду, али прилику да се потпуно ослободе ограничења које намеће заједнички одмор у хотелима и пансионима имали су само ретки богати појединци.⁵⁷³ С обзиром на ову чињеницу јавило се у јавности питање, да ли би и у том погледу било могуће спровести извесну демократизацију, па да посед властите куће на мору не буде само привилегија ретких појединаца, него да се та могућност пружи и ширем кругу заинтересованог грађанства.⁵⁷⁴ Почетком 1936. године у дневном листу „Политика“ објављен је чланак о проблемима изградње југословенске Ривијере, у коме је изнета информација да већи број општина на Приморју даје бесплатно плацеве

⁵⁶⁹ Вид. Ferdinand Feldegg, „Project einer Villa an der Adria“, *Der Architekt*, Jg. 1 (1895), 39, Tab. 63; Josef Hoffmann, „Architektonisches aus der Österreichischen Riviera“, *Der Architekt*, Jg. 1 (1895), 37-38.

⁵⁷⁰ Jerko Čulić, „Način za riješenje problema naših pasivnih krajeva! Historijat akcije...“, 6.

⁵⁷¹ *Ibid.*

⁵⁷² У међуратном периоду вила на Јадрану пројектовали су Алфред Албини, Бруно Бауер, Бранко Бон, Драго Галић, Младен Каузларић, Стјепан Гомбош, Лавослав Хорват, Драго Иблер, Фабијан Калитерана, Јосип Кола, Златко Најман, Казимир Остроговић, Ловро Перковић Владимир Поточњак, Зеленко Стрижић и Никола Добровић, вид.: Т. Premerl, „Povijesni pregled turističke arhitekture na Jadranu u 20. stoljeću“, u: Andrija Mutnjaković (ur.), *Identitet Jadranske turističke arhitekture* (Zagreb: HAZU, 2014), 62-65.

⁵⁷³ Joško Jerić, „Još jedna akcija u korist Primorja“, *Jadranska straža*, God. XIV, Br. 6 (1936), 234.

⁵⁷⁴ *Ibid.*

за изградњу викенд-кућа, а друге да нуде плацево по ниским ценама, у највише случајева по цени један динар за квадратни метар.⁵⁷⁵ Услов је да се кућа изгради у одређеном року.



Сл. 108. Поглед на Опатију и vile за одмор уз обалу. Разгледнице с почетка 20. века. Извор: колекција аутора

Додела земљишта без накнаде омогућена је тада донетом Уредбом о унапређењу туризма, што је претходно било забрањено, јер Закон о општинама није дозвољавао отуђење земљишта без наплате или накнаде.⁵⁷⁶ Хвар се наводи као пример места које је доста изграђено и у коме нема више празних парцела ближе центру. Покренута иницијатива за изградњу викенд-кућа у планским колонијама (насељима), чиме би се круг посетилаца на Приморју проширио и на шире слојеве грађанства, била је заснована на сличним опредељењима разних туристичких удружења и организација (планинарска друштва, феријални савези и др), којима је један од основних задатака био да својим члановима омогуће туристичка кретања уз што повољније услове. Међу већим националним организацијама на Приморју су у том погледу активно деловали Јадранска стража, Црвени крст и Сокол, који су за своје чланство организовали годишње екскурзије и летовања у наменским колонијама и властитим смештајним домовима.⁵⁷⁷ И друга туристичка или професионална удружења (цариника, железничара, рудара, поштара и др) градила су сопствене домове на Јадрану, а колективним акцијама омогућили су одмор многобројним појединцима, који они, према својим могућностима, не би имали.⁵⁷⁸

Сплитски Савез за унапређење туризма настојао је у више наврата да заинтересује јавност о могућностима изградње мањих кућа за одмор уз повољне услове, пружао је заинтересованим информације о добијању или прибављању парцеле, а могао је и да буде посредник између приморских општина и оних који су желели да имају властиту малу кућу за летовање на Приморју.⁵⁷⁹ Повећано интересовање за ову акцију подстакло је Извршни одбор Јадранске страже да поново размотри могућности да се на више локација на Јадрану реализује изградња викенд-кућа. За потребе изградње таквих кућа, односно планирања колонија у виду насеља, направљена је анализа основних аспеката који су се односили на локацијске услове, структуру куће, комуналну опремљеност и ценовну доступност.⁵⁸⁰ Због приуштивих цена куће (од 38.000 до 70.000 динара), за њихову изградњу би дошле у обзир само општинске парцеле, које би се за ту сврху уступале без накнаде, а услов је био да се локације налазе у близини мора, да буду саобраћајно повезане и да имају доступну текућу воду и електрификацију. Типови кућа би требало да буду такви да омогуће једноставну изградњу и основни смештајни комфор. Полазећи од чињенице да појединац, због реалних трошкова земљишта и изградње, не би могао за себе да изгради кућу, сматрало се да би изградња викенд-кућа требало да буде планска и кумулативна, тако да се на више локација на Приморју граде насеља (комплекси) која би имала од 10 до 20 кућа са мањом окућницом – двориштем. Наведени услови би утицали на оптималну цену кућа, прихватљиву за

⁵⁷⁵ М. Коњхоцић, „На многим лепим плажама на приморју можете бесплатно добити терен за кућу“, *Политика*, 20. фебруар 1936, 9.

⁵⁷⁶ Stanko Piplović, „Arhitekt Milorad Družević“, *Kulturna baština*, Br. 37 (2011), 264.

⁵⁷⁷ Joško Jerić, „Još jedna akcija u korist Primorja“, 234.

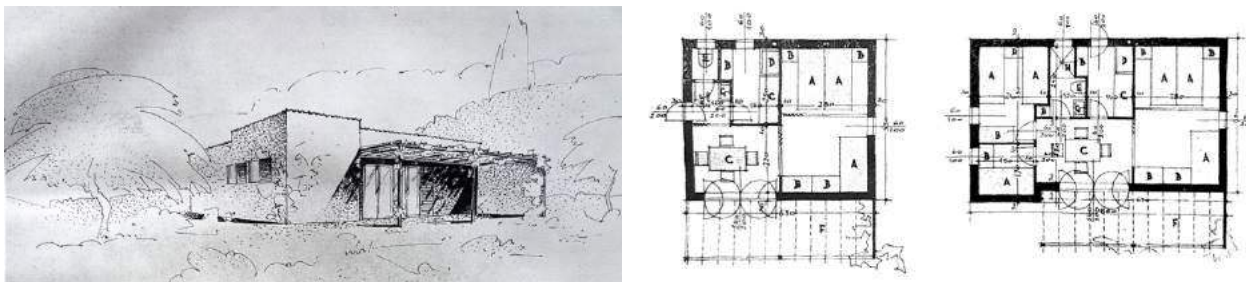
⁵⁷⁸ *Ibid.*

⁵⁷⁹ М. Коњхоцић, *оп. cit.*; Joško Jerić, *оп. cit.*, 234.

⁵⁸⁰ Joško Jerić, „Još jedna akcija u korist Primorja“, 234.

што већи број заинтересованих, а за организатора и спроводноца један овакав пројекат не би имао комерцијални значај.

Извршни одбор Јадранске страже је израду пројекта за пет типова викенд-кућа (А, В, С, D, Е), смештајног капацитета од три до шест кревета, поверио сплитском архитекти Милораду Дружеићу,⁵⁸¹ а за прву кумулативну изградњу тих кућа предвиђено је неколико локација на Приморју.⁵⁸² Изградња је планирана чим се донесе коначна одлука и заврше све припремне активности. Разматрала се и могућност оснивања штедне задруге при Јадранској стражи, која би имала установљен посебан систем штедне за куповину викенд-куће на Јадрану, јер у случају да овај пројекат донесе жељена очекивања, планирала би се изградња летовалишних насеља у местима дуж обале где постоје услови за реализацију. Све куће су сличних (минималних) димензија, тако да се њихова површина разликује у свега неколико квадратних метара, а организационо их чине две функционалне зоне – дневна соба са чајном кухињом и простор за спавање, уз које је позициониран тоалет са тушем. [Сл. 109] Уз пројекат типова кућа архитекта Дружеић даје и општи опис градитељских одлика: за зидове су предвиђени бетонски блокови са шупљинама ради изолације или по могућности природни камен; под је положен на бетонској подлози на блазницама а у дневним просторијама и собама обложен је јеловим даскама премазаним ланеним уљем; кухиња, купатило и тоалет имају бетонски под са обојеним цементним премазом; таваница је израђена од летвица које су малтерисане и причвршћене на греде, на које је са горње стране постављен слој суше иловаче; кровни покривач је од валовитог етернита сиве боје или танких камених плоча; кров се премазује вапненим млеком ради одбијања сунчевих зрака; на атици и изнад отвора се поставља ред валовитог салонита црвене боје; за канализацију је предвиђена септичка јама; унутрашњи зидови су фино малтерисани а спољашњи паћокирани и обојени као кров; испред куће би била пергола од природног неогуљеног дрвета са засађеном лозом или другом пењачицом.⁵⁸³ [Сл. 110]



Сл. 109. и Сл. 110. Милорад Дружеић, типови викенд-кућица на Јадрану, 1935/1936.

Перспективни приказ једног од типова. (лево) Основе: Тип А – са три кревета и Тип Е – са 6 кревета. (десно)

Извор: *Jadranska straža*, Br. 6 (1936), 235.

Како су текле припреме за реализацију овог пројекта није познато, али часопис „Јадранска стража“ почетком 1937. године доноси прилог у коме представља нова архитектонска решења викенд-кућа и целовитог насеља која је израдио загребачки архитекта Лавослав Хорват.⁵⁸⁴ Извршни одбор је за изградњу прве колоније од 31 викенд-куће одабрао локацију у Строжанцу, надамак Сплита, која је била у власништву Јадранске страже. Близина града Сплита, добра саобраћајна повезаност са остатком земље и погодни климатски услови утицали су да Строжанац буде препознат као најподеснија локација за изградњу таквог насеља. Пројекат насеља се огледао у ситуационом решењу према коме је пет типова кућа са двориштем мешовито распоређено на терену уз море док су између кућа предвиђене приступне стазе и парковске алеје. У односу на Дружеићево идејно решење за пет типова кућа, Хорватов пројекат је обухватио четири типа кућа,

⁵⁸¹ О животу и делу архитекте Милорада Дружеића вид. у: Stanko Piplović, „Arhitekt Milorad Družević“, *Kulturna baština*, Br. 37 (2011), 259-316.

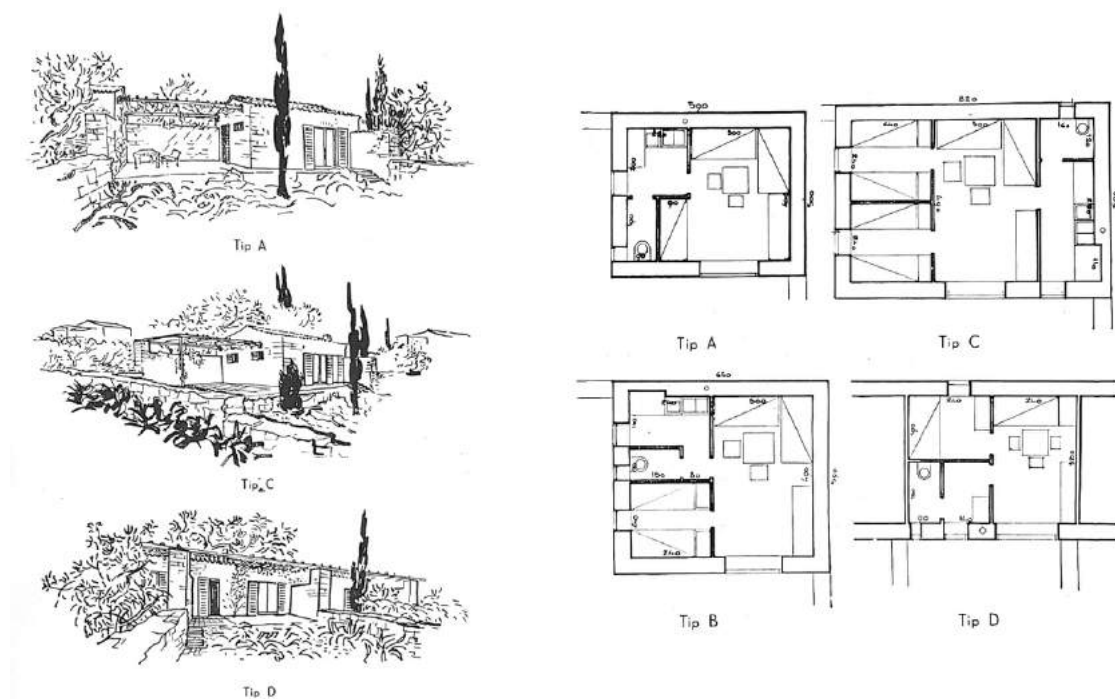
⁵⁸² Joško Jerić, „Još jedna akcija u korist Primorja“, 234.

⁵⁸³ Joško Jerić, „Još jedna akcija u korist Primorja“, 234-235.

⁵⁸⁴ Anonim, „Stožanac – prva weekend-kolonija Jadranske straže“, *Jadranska straža*, God. XV, Br. 6 (1937), 233-234.

Информисање јавности о изградњи насеља викенд-кућа у стручној периодици не обухвата и појашњење зашто се одустало од идејног решења кућа које је првобитно направио архитекта Милорад Дружеић, односно зашто је одлучено да се ангажује архитекта Лавослав Хорват који израдио нови пројекат типова кућа по архитектури и карактеру сличних Дружеићевом предлогу.

такође различитих димензија и квадратуре: тип А (5,9 x 5 м), тип В (6,5 x 5,9 м), тип С (8,2 x 5,9 м) и тип D (кућа у низу, ~5 x 5,5 м). [Сл. 111] У зависности од величине куће су пројектоване са 2-4 или са 6-10 кревета⁵⁸⁵, од опреме у кухињи имале би шпорет, а предвиђено је да куће буду опремљене електро, водоводним и канализационим инсталацијама. [Сл. 112] Водећи се принципом амбијентално уклопљиве архитектуре, Хорват студиозно решава пројекат колоније вила за одмор на поседу Јадранске страже, у окружењу пространих камених тераса с богатим одринама и зеленилом пејзажа.⁵⁸⁶ [Сл. 113] На нагнутом терену према западу и мору, заштићеном од ветрова а изложеном ноћним струјањима, куће су према замисли ситуиране тако да имају отворен поглед на море. При улазу у насеље планирано је место за паркирање, а у средишту комплекса предвиђен је централни објекат са станом за чувара и трговином за снабдевање становника основним потрепштинама.⁵⁸⁷ Пошумљени део терена и припадајући део морске обале би чинили природни амбијент насеља (површине око 4.500 м²). Мале димензије кућа надопуњује двориште у природном амбијенту и сликовити далматински пејзаж у камену и медитеранској вегетацији. Реализација и овог пројекта је зависила од довољног броја заинтересованих који би били спремни да купе кућу у једном оваквом насељу на обали мора.



Сл. 111. и Сл. 112. Лавослав Хорват, типови викенд-кућица за колонију у Строжанцу надомок Сплита, 1936.
Перспективни цртежи три типа кућица. (лево) Основе четири типа викенд-кућица. (десно)
Извор: *Jadranska straža*, Br. 6 (1937), 233.

Одмор у таквим кућама далматинског типа везан је за аутентичан медитерански амбијент који је довођен у везу са карактером изградње на јадранској обали, којом не би требало да се угрозе природне лепоте и карактеристике крајева, пошто су управо то биле главне вредности југословенског туризма које су привлачиле стране туристе.⁵⁸⁸ Аспекти изградње на Јадрану, како изградити обалу а да она истовремено задржи своје битне карактеристике, били су у жижи интересовања појединих архитеката, међу којима су запажени покушаји сплитског архитекте Емила Цицилијанија да уместо бетона у савремену изградњу укључи далматински бели камен.⁵⁸⁹ Слични пројекти малих кућа и вила за одмор, чије архитектонске концепције су имале упориште како у традиционалној медитеранској стамбеној архитектури, тако и у модерничким

⁵⁸⁵ Anonim, „Stožanac – prva weekend-kolonija...“, 234.

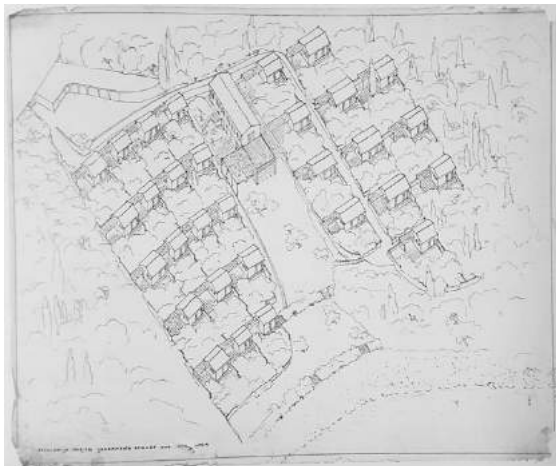
⁵⁸⁶ Zrinka Paladino, *op. cit.*, 84-85.

⁵⁸⁷ Anonim, „Stožanac – prva weekend-kolonija...“; Anonim, „Gradnja Weekend-kolonije Jadranske straže u Stožancu (ponuda kuća)“, *Jadranska straža*, God. XVI, Br. 1 (1938), 32.

⁵⁸⁸ М. Коњоцић, *op. cit.*

⁵⁸⁹ *Ibid.*

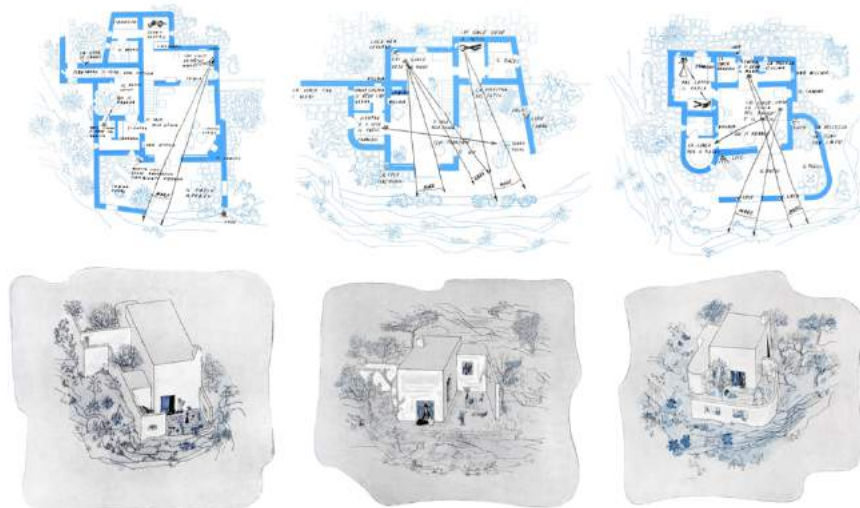
стремљењима пуристичке естетике, постојале су и у другим земљама Медитерана, а нарочито у Италији, где су архитекти за такве објекте развијали јединствене просторне и естетске принципе, користећи се предностима климе, топографије, амбијента и визура.⁵⁹⁰ [Сл. 114, 115]



Сл. 113. Лавослав Хорват, перспективни приказ регулације и уређења колоније викенд-кућица на поседу Јадранске страже у Строжанцу.
Извор: ХМА-ЛХ



Сл. 114. Ђулио Минолетти (Giulio Minoletti), насеље вила за одмор у парку уз обалу Лигурског мора у Сврној Италији, надомак Ђенове (Santa Margherita Ligure), око 1938. Извор: *Domus*, No. 140 (1939), 39.



Сл. 115. Ђио Понти (Gio Ponti), куће за одмор на мору, Италија, око 1938. Извор: *Domus*, No. 140 (1939), 35. (слике лево); *Domus*, No. 140 (1939), 37. (слике у средини), 38. (слике десно)

Остварење плана Јадранске страже за изградњом викенд насеља којим би се подстакло развој туризма и популаризовао одмор на Приморју изостало је и у 1937. години, због, према писању овог удружења, непредвиђених техничких потешкоћа и штрајка грађевинских радника у Сплиту,⁵⁹¹ па је изградња била одложена за почетак 1938. године, како би насеље прве становнике примило још током сезоне исте године. Ове амбициозне планове су вероватно до даљњег одложила наступајућа дешавања на европској политичкој и привредној сцени, пољуљавши тако све изгледе за остварење прижељкиваног просперитета у периоду после Првог светског рата, манифестованог на јединствен начин у и визијама и пројектима туристичког развоја. Иницијатива Јадранске страже представља јединствен пример промишљања развоја туризма током четврте деценије XX века, у коме се препознаје основ за формирање нове типологије туристичких објеката – туристичког

⁵⁹⁰ О архитектури кућа за одмор у Италији видети у: „Una villa per positano e per... Altri lidi“, *Domus*, Vol. XV, No. 109 (1937), 11-17; „Due progetti de ville al mare“, *Domus*, Vol. XVII, No. 140 (1939), 30-33; „Una casetta al mare“, *Domus*, Vol. XVII, No. 140 (1939), 34-35; „Altre due casette al mare“, *Domus*, Vol. XVII, No. 140 (1939), 36-38; „Una zona di ville in liguria“, *Domus*, Vol. XVII, No. 140 (1939), 39-40; „Una casa piccolissima al mare, per sei letti“, *Domus*, Vol. XVIII, No. 152 (1940), 24-25; „Un'altra casina al mare designata per voi da gio ponti e Carlo Pagani“, *Domus*, Vol. XVIII, No. 152 (1940), 28-29.

⁵⁹¹ Anonim, „Gradnja Weekend-kolonije Jadranske straže...“, 32-33.

комплекса или насеља, концепцијски разрађеног у деценијама после Другог светског рата. Хорватов идејни предлог викенд-колоније, уз аутентичан приморски пејзаж и куће са одликама далматинског народног градитељства, прво је планирано туристичко насеље са регионалним карактеристикама. У послератном периоду, пројектанти туристичких насеља на Приморју креираће нове просторне и обликовне концепције, полазећи од локацијских услова, те фундаменталних естетских и просторних принципа приморског градитељства.

Купалишта: објекти модерног туризма и допунски садржај хотела

Међу објектима туристичке намене, значајним за упражњавање туристичких и рекреативних активности, издвајају се купалишта, чије су се пројектантске карактеристике трансформисале заједно са појавом модерне архитектуре и нових туристичких прилика. Отворенији приступ туризму и слободном времену, подстакнут општом друштвеном и привредном модернизацијом крајем 19. и почетком XX века, довео је до појаве посебних објеката намењених организованом купању или пливању на за то предвиђеним местима – на обали мора, реке или језера. Таква јавна купалишта постају замена за јавна купатила – хамаме,⁵⁹² традиционални облик исламске профане архитектуре, присутна у крајевима која су дуже време била под отоманском влашћу. У предавање о типовима друштвених зграда француски архитекта Жан-Никола-Луи Диран (Jean-Nicolas-Louis Durand) уврштава јавна купатила чија употреба је, сматра, „битна за здравље колико и за чистоћу“, па су овакви објекти, још од римских *терми*, поред топлених купатила имали и просторије намењене „разним телесним вежбама, духовном опуштању и забавама“.⁵⁹³ Диран даје и предлог пројеката купатилâ која замишља у пространом врту на обали реке, где би се у сваком налазила отворена и наткривена купатила – јавна и појединачна, у средини језерце за шетње чамцем а уоколо уз шеталишта били би постављени кафеи и ресторани.⁵⁹⁴ Услед опште друштвене еманципације, традицију одласка у бање ради лековитих вода, надопуњује коришћење доступног јавног купалишта. Степен цивилизације неког народа увек је на извештан начин завистан од употребе воде у хигијенске и терапеутске сврхе.⁵⁹⁵ „Пливање и сунчање сматрали су се не само терапеутским, већ и начином испуњавањем себе и појединца унутар масовног друштва.“⁵⁹⁶ Некадашња интимност купања прераста у јавну (туристичку) активност а популаризацију купалишта пратили су прокламовани аспекти здравља и физичке културе изражени кроз бригу о телу. Пливање је старо колико и свет али купање у мору праћено сунчањем потиче тек од XIX века као директан „потомак“ бањских купања и хидротерапије која се примењивала још од античких времена.⁵⁹⁷ У оновременој приручној литератури о хигијени у служби здравог живота наводи се да су сунце, вода и ваздух три највећа пријатеља здравља и да ови природни фактори, ако се паметно користе, могу осигурати здрав живот и заштити од многи штетних утицаја на организам и тело.⁵⁹⁸

Промовисање физичке културе, у чему је значајну улогу имао и соколски покрет, одразило се и на организоване спортске активности на води, попут веслања и једрења, док су посебни објекти за потребе ових спортских клубова, обично у близини обале, постали један од честих пројектантских задатака међуртног модернизма. Објекти веслачких или једриличарских клубова, који нису предмет овог истраживања, делимично су у функционалном смислу били блиски објектима купалишта, пре свега због просторâ намењених хигијени вежбача пре и после спортских активности (кабине за пресвлачење, тушеви, каде) и пратећим угоститељским услугама. У појединим европским градовима (Париз, Франкфурт, Лондон, Венеција, Амстердам) купалишта

⁵⁹² Хамам (тур. Hamam, од арп. hammām – загрејати, утоплити) јесте јавно купатило затвореног типа, најчешће са куполама, сводовима и слободнијег решења основе, својствено турској профаној архитектури, више вид. у: S. Maldini, *Enciklopedija arhitekture*, Tom I (A-N) (Beograd: Maldini, 2004), 472.

⁵⁹³ Diran, *Pregled predavanja* (Beograd: Građevinska knjiga, 2005), 185.

⁵⁹⁴ *Ibid.*, 186.

⁵⁹⁵ Аноним, „Када је човек почео да се одмара“, *Политика* [Додатак: *Одмор*], 1. јун 1975, 5.

⁵⁹⁶ Paul Overy, *Licht, air and openness...*, 162.

⁵⁹⁷ Аноним, „Када је човек почео да се одмара“, 5.

⁵⁹⁸ О тзв. Сунчаном купању вид. у: Др Стеван З. Иванић, *Из хигијене и науке о животу*, 5; Сима Ст. Петровић, *Бања Ковиљача: њена околина и њена лековитост*, 233-240.

на градским рекама и каналима постојала су још од касног XVII века.⁵⁹⁹ Градска купалишта су најчешће грађена у форми плутајућих објеката дрвене конструкције, попут гатова за привез пловила, који су ограђивали део водене површине у форми базена или су служили за лакши приступ води са обале. Таквих купалишта је почетком XX века било у градовима и туристичким местима будуће Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а чешће су грађена на простору Словеније, северне Хрватске и деловима Босне и Херцеговине. Купалишне зграде су биле најчешће симетрично обликоване а углавном су имале наглашени средишњи ризалит за смештај неког угоститељског садржаја и бочна крила која су у зависности од величине купалишта поред низа кабина за пресвлачење (одвојено за мушкарце и жене) могла имати и разне услужне просторе (дућане, фризераје, бербернице и сл).



Сл. 116. Монтажни плутајући објекат соколског купалишта на Тиси у Сенти. Разгледница из 1920-тих.
Извор: колекција аутора



Сл. 117. Дрвена зграда и плутајућа баржа градског купалишта на Сави у Брчком. Разгледница из 1920-тих.
Извор: колекција аутора

Купалишно место је обично имало приступни простор, сервисни објекат (намењен пресвлачењу/припреми купача) и купалишну зону са простором за сунчање, чији је начин уређења зависио од тога да ли је речно или морско купалиште. Једноставну архитектуру дрвеног купалишног објекта, постављеног уз обалу или на води у виду завезане плутајуће барже, какво је било Соколско купатило на Тиси у Сенти [Сл. 116] и купалиште на Сави у Брчком [Сл. 117], замењује модернистички ансамбл бетонских површина са утиснутим базенима и ободних структура са ниским затвореним волуменима и истуреним надстрешницама. Одлика архитектуре купалишта се огледала у њеној елементарној структури и просторно-визуелном прожимању са окружењем. Своју функционалну и просторну потпуност купалишта добијају у сезони купања. Аустријски архитекта Алојз Бохн (Alois Bohn), у чланку под називом „Модерно купалиште на обали“, пише да би сваки град требало да има купалиште, прилагођено броју становника.⁶⁰⁰ Издвајајући неколико пројектантских аспеката, Бохн полази од претпоставке да се купалиште може изградити са мало средстава, али да мора бити прегледно, једноставно и практично, тако да се увек може по потреби проширити.⁶⁰¹ Бохн такође напомиње да би купалиште требало да има јужну оријентацију, пошто је неопходно да обала/базен и простор за сунчање буду осунчани што већи део дана и да немају сенку. Сервисни објекат већих купалишта, осим кабина за пресвлачење, тушева и тоалета, може да има кафе бар, ресторан и локале за негу тела за које је у зависности од терена и оријентације могуће предвидети аркаде или терасе са уређеним зеленилом.⁶⁰² Уз обалу или поред базена, истиче Бохн у својим пројектантским препорукама, треба предвидети довољно простора за седење и лежање на сунцу а у односу на то и водити рачуна о стазама за кретање купача. У репрезентативне примере модерне архитектуре, приказане у књизи „Интернационални стил“, Хичкок и Џонсон уврштавају и купалиште у Киснату (Küsnacht) из 1928. године, у близини

⁵⁹⁹ Paul Overly, *op. cit.*, 159.

⁶⁰⁰ Alois Bohnе, „Moderno kupalište na obali“, *Jugoslavenski hotel*, God. II, Br. 6 (1930), 86.

⁶⁰¹ *Ibid.*

⁶⁰² *Ibid.*

Цириха, архитеката Штегер и Егендер (Steger & Egender), уз опис да ресторан са својом лугом континуалном кровном плочом прелази у терасу која се надноси над воду.⁶⁰³

На преласку из 19. у 20. век туристичка места на Северном Јадрану су била главна одмаралишта и опоравилишта Аустроугарске монархије,⁶⁰⁴ а поједина су имала и посебни статус климатског лечилишта, па је тако и купање у мору постепено постало саставни део активности новог грађанског сталежа. За разлику од градских купалишта подигнутих у местима која су се налазила уз море, језеро или реку, а која су поред основне намене служила и за разна друштвена окупљања и спортске манифестације, купалишта у туристичким местима су обично градила туристичка и хотелијерска друштва и била су углавном усмерена само туристима. Пројекти за уређење купалишних рејона у периоду после Првог светског рата, углавном у већим и туристички афирмисаним местима на Јадранској обали, произилазили су најчешће из ширих регулационих планова рађених за одређена места или за њихова обална подручја. Поред тога, с развојем туризма изградња купалишта и купалишних зграда бива и део планова или пројеката хотелских акционарских друштава или финансијски снажнијих инвеститора који су у непосредној близини нових смештајних објеката предвиђали и реализацију купалишта, како би се гостима обезбедили одговарајући услови и садржају током летовања на Јадрану. Пажњу инвеститора посебно је привлачила Дубровачка ривијера (град Дубровник и његова ужа околина), где је у целокупној грађевинској делатности у периоду између два светска рата размерно велик удео заузимала изградња хотела и пансиона,⁶⁰⁵ а реализовано је и неколико купалишних објеката. Представљајући одраз чисте функционалности, купалишне зграде су уједно биле међу првим примерима модерних архитектонских стремљења на Приморју, одвајајући архитекте од стега које је носило пројектовање сложенијих и репрезентативнијих објеката.

Акционарско друштво „Дубровачко купалишно и хотелско“ изградило је 1922. године купалишну зграду у оближњем Сребреном, према пројекту чешког архитекте Јиржи Стибрала (Jiří Stibrál) и градитеља Алојза Зиме (Alois Zima), за коју је употребна дозвола, након сукцесивне изградње, издата тек 1932. године и то за део изграђеног објекта, јер је недостатак финансијских средстава онемогућио да се реализује цео пројекат.⁶⁰⁶ [Сл. 118] Купалишну зграду, смештену уз море на песковитој плажи, чине главни-централни део, паралелан са обалном линијом, и два уска бочна крила, у односу на главни волумен зграде постављена косо – под оштрим углом (у реализацији је изведено само западно крило које се завршава малим павиљоном са терасом). У централном делу зграде се поред три низа кабина за пресвлачење налазе и пратећи, сервисни, садржаји, а у бочним крилима само кабине усмерене према плажи. Због једноставног архитектонског обликовања, те мале висине којом се не ометају визуре са мора ка шумовитом залеђу, овај ненаметљиви купалишни објекат, јасне функционалности, постао је део обалне инфраструктуре. Нешто другачије просторно решење има купалиште са купалишном зградом у ували Сумартин, подигнуто између 1937. и 1938. године према пројекту архитекте Анте Гргића, чију изградњу је у оквиру проширења купалишних капацитета финансирала дубровачка филијала „Српске банке“ из Загреба, која је била у поседу дела обале.⁶⁰⁷ Купалишна зграда, коју чине два издужена правоугаона дела, упуштена у подзидани терен [Сл. 119], између којих је приступно степениште са шетнице, налази се на уском простору бетонирани обале, тако да њене кровне површине имају функцију тераса за сунчање, а обални простор испред кабина служи за приступ води, што омогућава и лучни армирано-бетонски тобоган, јединствен у архитектури купалишних објеката међуратне Југославије.

⁶⁰³ Ницког-Дџонсон, *Internacionalni stil*, 167.

⁶⁰⁴ О купалишној традицији на Северном Јадрану с почетка XX века, првим купалиштима и њиховом уређењу вид. у: Миљана Кос, Јулија Лоџи Барковић, *Kvarnerska kupališna baština: nestala kupališta s kraja 19. i početka 20. stoljeća* (Опатија: Hrvatski mjezej turizma; Ријека: Државни архив у Риједи, 2009).

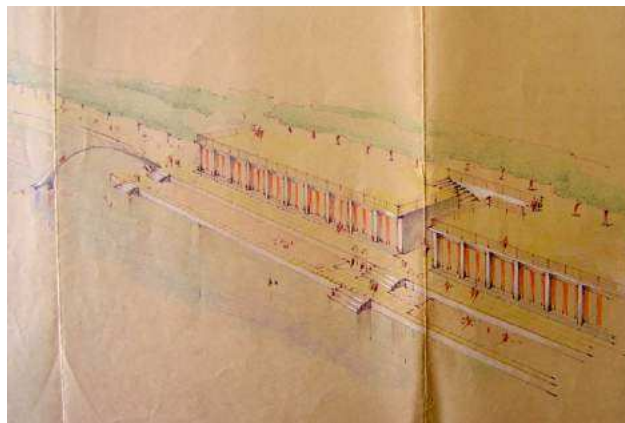
⁶⁰⁵ Antun Baće, *op. cit.*, sažetak/n.n.

⁶⁰⁶ Antun Baće, *op. cit.*, 140-141, 401-402.

⁶⁰⁷ Antun Baće, *op. cit.*, 239-240, 654-655.



Сл. 118. Јиржи Стибрал и Алојз Зима, зграда купалишта у Сребреном покрај Дубровника, 1921-1922. Поглед са мора – разгледнице из 1920-тих. Извор: колекција аутора



Сл. 119. Анте Гргић, зграда купалишта у ували Сумартин покрај Дубровника, 1937-1938. Перспективни приказ обале са купалиштем и тобоганом. Извор: <https://dad.hr/izlozba-kupanje-i-kupalista-do-pocetka-ii-sv-rata/>

У односу на приморска купалишта, па и она изграђена уз реке или језера у континенталном делу земље, која су уз пратеће објекте примарно служила купачима у време одмора или летње сезоне, у међуратном периоду грађене су и градске купалишне зграде у функцији јавног купатила, попут оних у бањама, првенствено у местима која су имала гео-термалне капацитете. О изградњи таквих зграда данас нема довољно података, али се из рекламног материјала у туристичким водичима може закључити да су такви објекти имали запажену улогу за хигијену и здравље становништва, нарочито у периоду када до изражаја долази брига о телу и телесна рехабилитација. Једно од таквих купатила било је и јодно купатило у Сиску, које је изградио тадашњи угледни сисачки индустријалац Петар Теслић, покушавајући да једну воду искористи у комерцијалне сврхе, након чега је Сисак проглашен купалишним местом, што је због туристичког значаја обезбедило одређене олакшице. Уз модернистички конципирану зграду купатила,⁶⁰⁸ отворену 1. маја 1932. године, уређена је и парковска површина. Унутрашњост купатила, према описима из тог времена, била је „најмодерније уређена“ са „највећим комфором“, а су гостима на располагању биле блатне и угљенично-киселе купке и ваздушне купке, масаже, тушеви, просторије за знојење и одмарање, кровна тераса за сунчање, а у употреби су били и модерни уређаји за лечење радијевом еманацијом и електрицитетом.⁶⁰⁹

Један од првих израђених и усвојених регулационих планова после Првог светског рата у тадашњој Југославији био је регулациони план Сплита,⁶¹⁰ за који је 1923. године био расписан међународни јавни конкурс.⁶¹¹ Иако је овим регулационим планом требало да се реше, пре свега, питања градског промета, поделе града на зоне по намени, те изврши расподела јавних површина и јавних објеката, у току спровођења конкурса, у априлу 1924. године, расписан је и посебан конкурс за израду плана новог купалишта на Бачвицама, који је, према конкурсном програму, требало „да садржи све што је потребно једном модерном купалишту, предвиђајући ваздушно и сунчано купање, а дијелом и купање и топлој морској води, али без свега сувишног и без луксуза“.⁶¹² С обзиром на исход овог конкурса, за који је пристигло свега пет радова, по оцени жирија, незадовољавајућих, пет година касније, почетком 1930. године, долази до расписа другог међународног конкурса за регулацију купалишног рејона у Сплиту.⁶¹³ Програмом конкурса су била обухваћена градска обална подручја Бачвице, Фирула и Зенте, с тим да би посебно била третирана

⁶⁰⁸ На основу информација добијених од Градског музеја у Сиску није познато које је аутор пројекта купатила, али постоје индикације да је Петар Теслић пројекат наручио од архитектонског бироа „Rümpel“ из Дрездена. Међутим постоји податак да се ради и о пројекту израђеном у Бечу.

⁶⁰⁹ Mirko Vimer (ur.), *Ljeti i zimi u Jugoslaviji – ljetovališta/zimovališta/lječilišta/kupališta*, n. n.

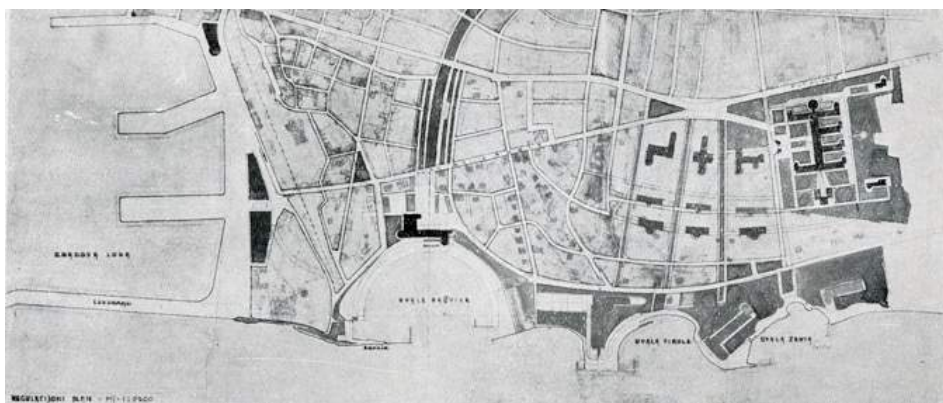
⁶¹⁰ О урбанистичком развоју Сплита између два светска рата вид. у: Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata“, у: D. Roksandić i I. Cvijović Javorina (ur.), *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945.*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014. (Zagreb: Filozofski fakultet, 2015), 41-72.

⁶¹¹ Darovan Tušek, *op.cit.*, 32.

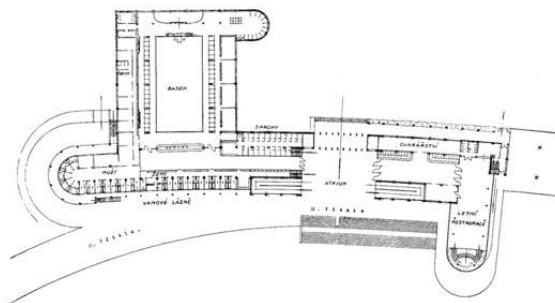
⁶¹² Darovan Tušek, *op. cit.*, 42.

⁶¹³ О конкурсима за регулациони план Сплита из 1923. године, као и о конкурсима за купалиште Бачвице из 1924. године вид. у: Darovan Tušek, *op. cit.*, 32-41, 42-43.

увала Бачвице, у којој је требало да се уреде плажа и падине око увале, изгради нова купалишна зграда са зимским базеном и кабинама за купање током лета, док би летње купалиште имало и отворени базен са морском водом.⁶¹⁴ Након оцене пристиглих радова и одлуке да се прва награда не додели,⁶¹⁵ јер ниједан рад није у потпуности успунио захтеве расписивача, друга награда је припала заједничком пројекту архитеката Николе Добровића и Владимира Маршала из Прага, који је био, према мишљењу жирија, презахтеван за реализацију. [Сл. 120] Иако је Добровићев пројекат после више покушаја и полемика остао нереализован, оставио је значајан траг у афирмацији архитектонског модернизма, нарочито кроз архитектуру купалишне зграде коју Добровић позиционира као доминанту у ували амфитеатралног облика.⁶¹⁶ [Сл. 121] Добровић је већ у пројекту сплитске купалишне зграде применио слободну организацију основе, распоредивши различите функције у односу на главне и споредне токове кретања, приступа и визура, тако да је објекат добио органску целовитост прожету унутрашњом просторношћу и спољашњом архитектоником.



Сл. 120. Никола Добровић и Владимир Маршал, регулациони план купалишног предела Бачвица, Фирула и Зенте у Сплиту, 1930. Извор: *Arhitektura*, Br. 1-2 (1933), 16.



Сл. 121. Никола Добровић, пројекат купалишне зграде на сплитском купалишту Бачвице. Изометријски приказ и основа. Извор: *Arhitektura*, Br. 1-2 (1933), 18.

⁶¹⁴ Darovan Tušek, *op. cit.*, 55.

⁶¹⁵ О конкурсy за регулацију Бачвица из 1930. године вид. у: Darovan Tušek, *op. cit.*, 55-59.

⁶¹⁶ Nikola Dobrović, „Regulacija kupališnog predela Bačvice, Firula i Zente“, *Arhitektura*, God. III, Br. 1-2 (1933), 16-21.

Почеци регионализма: планинарски домови и планински хотели

У новије облике савременог туризма спада планински туризам, иако је планинарство,⁶¹⁷ као специфичан вид друштвеног и културног деловања, постојало знатно дуже, пре него што ће се из њега развити нова туристичка активност. Појавом спортских и рекреативних активности на снегу (пре свега скијања), планински туризам је добио све више на значају. С обзиром на то да је планинарство захтевало посебан вид организације и деловања, није се могло у потпуности сматрати изразом туризма, али жеља за упознавањем различитих предела укључила је планинске области у саставни део туристичке понуде. [Сл. 122] Недостатак неопходне инфраструктуре за појаву туризма у планинским регијама Југославије (саобраћајна и комунална инфраструктура, хотелски смештај и садржаји), условио је да се овај вид туризма развије спорије и спонтаније, а значајну улогу у афирмацији планинског туризма су имала планинарска друштва. Планинарство је традиционално било развијено у Словенији и Хрватској а знато мање у источним крајевима монархије.⁶¹⁸ У Србији ће тридесетих година XX века доћи до активнијег деловања планинарских друштва и промовисања туризма на Фрушкој гори, Копаонику и Златибору.

Туризам, како се истицало, не би досегао свој значај и сврху када не би служио циљевима људског друштва и културе.⁶¹⁹ У том контексту планински туризам је имао посебан значај, превасходно у крајевима у којима је планински пејзаж представљао део културног идентитета. „Једино планина, кланац, тјеснац и бујица имају приступа пантеону путовања“, наводи Ролан Барт (Roland Barthes) у књизи „Митологије“, говорећи о „Плавом водичу“, „зацјело зато што изгледају као да подуширу морал напора и самоће.“⁶²⁰ На метафизички смисао планинарства, остварен одласком у горску природу и боравком у шумским врлетима, указује и Владимир Белајчић у чланку „Социјални и културни значај планинарства“, објављен половином тридесетих година у часопису за планинарство и туризам „Путник“, Друштва Фрушка гора из Новог Сада.⁶²¹ Барт појашњава да „Плави водич“, ослањајући се на традицију англо-саксонских туристичких водича, познаје пејзаж само са становишта сликовитости, а сликовито је, како истиче, све што је неравно.⁶²² Сматрајући да је у основи људске природе неискоренљиво усађена тежња за тоталитетом и универзалитетом – тежња за безграничним и вечним,⁶²³ Белајчић са традиционалистичког становишта посеже за митском и догматском природом планине, као местом божанске провидности, наводећи низ примера из историје људске цивилизације у којима је планина или гора имала симболички и семантички значај (хеленски богови су обитавали на висинама Олимпа, Мојсије је на врху горе Синајске разговарао са Богом и примио старозаветне заповеди, Христос је на гори Табор открио своју божанску природу изабраним ученицима, будистички монаси проводе свој спиритални живот на висинама Хималаја, славећи тријумф свог духа над телом итд.⁶²⁴). Овај романтичарски приступ и идеализовани поглед на планински пејзаж, у коме човек треба да нађе уточиште од савременог живота, који је својим облицима и условима, механизованим и урбанистичким усмерењем, раскинуо везу између човека и природе,⁶²⁵ Ролан Барт тумачи као „грађански обичај да се особито вреднује планина“, стари алпски мит из XIX века, „који је Гиде с правом повезивао с хелветско-протестантским моралом, а који је увијек функционирао као бастардна мјешавина натурализма и пуританизма (обнова живота захваљујући чистоме зраку, моралне идеје блиске

⁶¹⁷ Планинарство, које обухвата елементе туризма и спорта, представљало је, према тумачењима познаваоца планинарства, аутономно културно деловање, чија је социјална функција углавном имала одгојни карактер, а психолошка лично испуњење, вид.: Dr Ivan Krajač, „Planinarstvo i turizam“, *Hrvatski planinar: glasilo Hrvatskog planinarskog društva*, God. XXIV, Br. 2 (1933), 33; Радован Ускоковић, *Економска географија* (Београд: Аутографија интенданске академије, 1936/37), 212-213.

⁶¹⁸ Dr Radivoj Simonović, „Planinarstvo sa obzirom na njegovu korist po zdravlje i po državu“, *Вестник друштва Фрушка гора*, Год. I, Бр. 1 (1931), 3; Аноним, „Значај планинарства и смучарства“, *Зетски гласник*, Год. XI, Бр. 764 (1939), 3; Аноним, „Значај планинарства и смучарства (2)“, *Зетски гласник*, Год. XI, Бр. 767 (1939), 2; Аноним, „Значај планинарства и смучарства (3)“, *Зетски гласник*, Год. XI, Бр. 769 (1939), 2; Аноним, „Значај планинарства и смучарства (4)“, *Зетски гласник*, Год. XI, Бр. 770 (1939), 4.

⁶¹⁹ Dr Vladimir Belajčić, „Socijalni i kulturni značaj planinarstva“, *Putnik*, God. V, Br. 3 (1935), 1.

⁶²⁰ Roland Barthes, *Mitologije* (Zagreb: Pelago, 2009), 90-91.

⁶²¹ Vladimir Belajčić, *op. cit.*, 1-3.

⁶²² Roland Barthes, *op. cit.*, 90.

⁶²³ Vladimir Belajčić, *po. cit.*, 2.

⁶²⁴ *Ibid.*

⁶²⁵ *Ibid.*, 3.

врхунцима, пењање као грађанска врлина итд).“⁶²⁶ [Сл. 123] Планински предели, посебно они на рубу појединих земаља у географском смислу, постали су још од XIX века врло важни за расправу о идентитету и националном стилу.⁶²⁷

У непоновљивим планинским пејзажима који позивају на откривање непознатог манифестована је романтичарска естетика. „Тамо где су романтичарски песници и сликари инсистирали на немогућности потпуног сазнања и користили планине као сурогат за неодређене и неописиве елементе људске психе, панораме и пејзажни рељефи (коришћени за презентацију и популаризацију алпског пејзажа почетком XX века – појашњење аутора) обећали су потпуно сазнање и контролу (савладивост – нагласио аутор) крајолика.“⁶²⁸ [Сл. 124] Такав однос према планинарству, сматраним значајним за национални одгој, постојао је и у Краљевини Југославији. У часопису Хрватског планинарског друштва, „Hrvatski planinar“, изнети су почетком 1930-тих година наводи да „[народно] планинарство има племениту и важну задаћу, да се брине за здрави душевни и физички одгој народне интелигенције и да промиче културни напредак и господарску привреду у оскудним планинским крајевима“⁶²⁹ док је у гласилу Друштва Фрушка гора писано да су планинарство и туризам, поновним буђењем смисла за природу и њене лепоте, обновили везе између човека и природе.⁶³⁰ Планинарење, слободно кретање у природи и пењање по планинама, сматрано је једним од физиолошки најприкладнијих спортова, пошто јача организам и утиче на физички развој целог тела, а не превазилази могућности појединца.⁶³¹ Такође, међу планинарским активностима подстицан је такмичарски дух из којег се развија етичност, другарство и узајамно помагање. Планинарска места погодна за туристичке активности звана су и климатска места,⁶³² јер се боравак на сунцу и чистом ваздуху, корисним за опште здравље и третман болести (нарочито инфекција), заснивао на идеји која је промовисана кроз здравствене и хигијенске реформе с краја XIX и почетка XX века, када је увођење сунца и свежег ваздуха у кућама и градовима значило и враћање класичној антици (Витрувије је о светлу, ваздуху, сунцу, здрављу и хигијени писао у „Десет књига о архитектури“).⁶³³



Сл. 122. Насловна страна часописа *Svijet*: *ilustrovani tjednik* (Br. 10, 1932) који је излазио у Загребу од 1926. до 1936.



Сл. 123. Љажев планински дом у подножју Триглава. Извор: колекција аутора



Сл. 124. Каспар Д. Фридрих (Caspar David Friedrich), *Der Wanderer über dem Nebelmeer* (*Аутомлица изнад мора магле*), око 1818. Извор: Johannes Grave, *Caspar David Friedrich* (Munich: Prestel, 2017)

⁶²⁶ Roland Barthes, *op. cit.*, 90.

⁶²⁷ Ākos Moravansky, „Regionalizam i građevni materijali“, 22.

⁶²⁸ Ben M. Anderson, „The construction of an alpine landscape: building, representing and affecting the Eastern Alps, c. 1885–1914“, *Journal of Cultural Geography*, Vol. 29, No. 2 (2012), 163.

⁶²⁹ Dr Ivan Krajač, „Zakonsko uređenje planinarstva i turizma“, *Hrvatski planinar*, God. XXIX, Br. 3 (1933), 65.

⁶³⁰ Vladimir Belajčić, *op. cit.*, 3.

⁶³¹ Dr Smiljana Mikačić, *Planina i zdravlje* (poseban otisak iz *Hrvatski planinar*, God. IV, Br. 2, 1929) (Zagreb: Tipografija, 1929), 29.

⁶³² У књизи „Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji“ др Лаза Ненадовић даје списак климатских места у Југославији (низинска, подалпска и алпска) са основним информацијама о надморској висини, саобраћајној повезаности и доступним атракцијама и садржајима, вид. у: Laza Nenadović, *op. cit.*, 395-407.

⁶³³ Paul Overy, *Licht, air and openness: Modern architecture between the Wars*, 98; Smiljana Mikačić, *op. cit.*, 5-6, 8-9.

Деловање планинарских друштава подразумевало је и изградњу планинских кућа/колиба или домова за потребе смештаја планинара, често подигнутих у неприступачним планинским пределима, да би се услед популаризације туризма јавила потреба за изградњом већих смештајних објеката, по узору на хотеле, који би били већег просторног и функционалног капацитета, како би се у њима осим планинара могли сместити и туристи. Већину подузетих радова и објеката изграђених у планинама финансирани су, пројектовали и њима управљали сами планинари (стазе, колибе, стајалишта, путокази, мостови, каблови, кочићи).⁶³⁴ Градитељске одлике планинарских домова (употреба локалних природних материјала, кос кров, високи подзиди, масивни зидови), грађених у различитим планинским системима Југославије (алпски, динарски, централно-балкански, карпатски, родопски и пиндски⁶³⁵), углавном су се заснивале на принципима и облицима народног градитељства присутног у руралним и планинским пределима широм Југославије. Изградња стаза, планинских кућа и колиба експлицитно је везана за промовисање планина као егалитарног визуелног ресурса.⁶³⁶ Поводом обележавања четрдесет година од основања Словеначког планинарског друштва у прегледу остварених резултата објављеном 1933. године приказани су и многи планинарски објекти којима је друштво располагало и који су представљали значајан ресурс за активности друштва и остваривања циљева планинарства.⁶³⁷

Иако се често у јавности истицао опште-културни и привредни значај изградње планинарских домова, остало је недоречено како би се и на који начин брже и једноставније дошло до њихове изградње, посебно имајући у виду различите економске прилике.⁶³⁸ Прилике за планински туризми су се побољшале оснивањем Министарства физичког васпитања народа (1932), пошто се тај државни орган између осталог старао и о обезбеђивању наменских средстава за изградњу домова, оспособљавању смучарских инструктора и другим активностима значајним за промоцију планинарства и зимских спортова. Иако је Министарство убрзо по оснивању израдило закон и донело уредбу о подизању домова и других објеката удружења и установа које спадају у његову надлежност, чиме су била обухваћена и планинарска друштва, како би се под повољнијим условима омогућила изградња домова за смештај и рекреацију народа (набавка и транспорт грађевинског материјала), међу становништвом планинских предела није било довољно разумевања да се такав вид олакшица искористи за унапређење планинарства.

Када су елементи планинарства и зимских спортова ушли у делокруг туризма, јавила се и потреба за хотелима у планинским туристичким местима, с обзиром на то да расположиви планинарски домови нису ни по капацитету а ни по опремљености одговарали туристичким потребама. Због присутних традиционалних ставова када је у питању смисао планинарства и улога планинског туризма, али и дотадашњи начин изградње објеката за смештај, намећу се питања да ли је у таквом контексту било места за модерну архитектуру у новој хотелској изградњи и на који начин? Премисе модернизма биле су у супротности са представом планинског туризма, у коме је у сваком смислу требало да буде присутна аутентичност подебља, нарочито имајући у виду да ни технички аспекти новог грађења нису могли у потпуности бити примењени у свим подручјима Југославије.

За поједине архитекте типологија планинског хотела пружала је могућност за проналажење одговарајућег естетског израза који би објединио модерне утицаје и традиционалне градитељске облике. Овакав приступ постојао је и у архитектонски знатно развијенијим европским друштвима, какво је низоземско, што потврђују и поједина тумачењима ондашње модерне архитектонске праксе у којима се полазило од тога „да смо сви ми деца свога доба и деца свога народа, па се стога не можемо изузети из духа сопственог времена, као што се не можемо у потпуности ослободити ни наших националних корена“.⁶³⁹ И међу југословенским архитектима модерне провинцијенције постојала су уверења да се у ближним посматрањима интернационалне архитектуре тридесетих година XX века могу наћи националне и индивидуалне црте које карактеризују контекст у коме се

⁶³⁴ Ben Anderson, *op. cit.*, 167.

⁶³⁵ Ivan Krajač, *op. cit.*, 34.

⁶³⁶ Ben Anderson, *op. cit.*

⁶³⁷ Fran Tomiňšek, „Organizatorni razvoj SPD. I. Osrednje društvo in splošni pregled“, *Planinski vestnik*, št. 8-9-10 (1933), 279-344.

⁶³⁸ Мил.[орад] Јел. Милошевић, „Питање подизања планинских домова“, *Земски гласник*, Год. X, Бр. 21-22 (1938), 3.

⁶³⁹ Jannes Gerhardus Wattjes, *Moderne architectuur: In Noorwegen, Zweden, Finland, Denemarken, Duitschland, Tsjechoslovakije, Oostenrijk, Zwitserland, Frankrijk, België, Engeland En Ver Staten V. Amerika* (Amsterdam: Uitgevers-Maatschappij „Kosmos“, 1927), n.n.

јавља нова архитектура.⁶⁴⁰ Полемишући о савременој грађевинској техници нове архитектуре, загребачки архитекта Ернест Вајсман (Ernest Weissmann) указује да архитекта, у оквиру одређених топографских прилика те економских и производних услова, може стварати савремено ако за своју грађевину смишљено употребљава материјале са тржишта оног краја у коме гради.⁶⁴¹ За Вајсмана је то конструктиван рад, усмерен напретку струке, уместо уобичајеног стерилног проналажења „оригиналних“ форми. Ставови о примени материјала у архитектури износи и бечки архитекта Адолф Лос у дефинисаним начелима архитектуре, приложеним уз објављено предавање из 1908. године под називом „Орнамент и злочин“, називајући „фетишизмом материјала“ случај када се из далека добавља материјал а што је по њему више питање новца него ли питање архитектуре, јер, како даље наводи, „у планини богатој дрвом, ваља градити дрвом; у пустом кршу каменом. У неким је предјелима бетон, а у другим опека јефтинија. Јефтин материјал увијек је сувремен. Данас је распрострањена заблуда, да је само бетон или жељезо оно што је суремено.“⁶⁴²

Сличан однос према традиционалној градњи и модерним појавама постојао је и у алпском туризму и планинарству, у Немачкој и Аустрији с краја XIX и почетка XX века, када се алпска естетика планинских кућа развила из рационално постављених смерница да се користе добро проверени, локално доступни материјали и јефтина радна снага, тако да се су архитектури алпских планинских кућа формирала посебна врста „вернакуларног модернизма“, чија се појава у тој форми није могла сматрати показатељем анти-модерног импулса у немачком алпинизму.⁶⁴³ Присуство вернакуларног прати успон модерне архитектонске мисли још од првих деценија XX века и Ле Корбизјеових раних пројеката за породичне куће у швајцарском планинском градићу Ла Шо-де-Фону, те његових већ споменутих путовања преко Балкана даље на исток и југ Европе, до опусâ многобројних архитеката широм света, заснованих управо на географским или регионалним карактеристикама простора у коме су стварали. Сам Ле Корбизје, рођен надомак швајцарских Алпа, одрастао је у традицији алпинизма и мистике планина, те уз своју породицу био привржен планинарењу.⁶⁴⁴ Архитектура Ле Корбизјеове куће *Фале* (Fallet, 1906-1907), пројектоване у сарадњи са архитектом Ренеом Шапалазом (Rene Chapallaz), за главног гравера Луја Фалеа (Louis Fallet), у типичном стилу швајцарског мајура, који је деценијама обликовао швајцарски национални идентитет,⁶⁴⁵ пример је употребе локалних грађевинских материјала, те форми и елемената регионалног градитељског обележја, својствених архитектури домова швајцарске средње класе тог времена. „Појам вернакуларног [...] усредсређен је на колективни идентитет, а не на разноврсност и допадљивост захваљујући сликовитој естетици, и односи се на све врсте артефаката, а не само на архитектуру. [...] Вернакуларни модел инсистирао је на повезивању архитектуре са нечим спољним, идентитетом друштва; па и даље инсистира да таква веза не буде измишљена, већ пронађена.“⁶⁴⁶

Вернакуларни модернизам обележје је архитектуре дома Скијашког клуба Љубљана, отвореног половином децембра 1933. године на Покљуки, у словеначком планинском масиву Јулских Алпа. Покљука, с географском одликом висоравни на надморској висини од 1300 м, била је од виталног значаја за оближњи Блед, тада већ афирмисано туристичко место, које није имало развијену зимску сезону због климатских услова који то нису омогућавали.⁶⁴⁷ Стога је изградњом планинарског дома – хотела на Покљуки омогућено да Блед, осим летње сезоне од три месеца, буде активан и током зимске сезоне⁶⁴⁸. Овај дом је због свог значаја за слабо развијено хотелијерство у планинским пределима назван „први високоалпски хотел“ у Југославији.⁶⁴⁹

⁶⁴⁰ Alfred Albin, „Arhitektura sadašnjice“, *Hrvatsko kolo: književno-naučni zbornik*, Knj. XVI (1935), 286.

⁶⁴¹ Ernest Weissmann, „Savremena građevinska tehnika – nova arhitektura“, *Технички лист*, Год. XXI, Бр. 11 и 12 (1939), 133.

⁶⁴² Adolf Loos, *Ornament i zločin*, 23.

⁶⁴³ Ben Anderson, *op. cit.*, 174.

⁶⁴⁴ Paul Overy, *Licht, air and openness...*, 99-100, 102-103.

⁶⁴⁵ Žan-Luj Koen, *Le Corbusije 1887.-1965. – Lirika arhitekture u mašinskoj eri* (Beograd: IPS Media/Taschen, 2006), 17.

⁶⁴⁶ Francesco Passanti, „The Vernacular, Modernism, and Le Corbusier“, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 56, No. 4 (1997), 447.

⁶⁴⁷ Jože Mesar, „Smučarski dom na Pokljuki“, *Arhitektura*, Leto III, Br. 7-8 (1933), 98.

⁶⁴⁸ *Ibid.*

⁶⁴⁹ AJ-38-555-721: Anonim, „Naš prvi visokoalpski hotel“, *Slovenski narod* (Ljubljana), 16.12.1933.

Скијашки клуб Лубљана је од оснивања 1928. године окупљао све више нових младих скијаша, па је због потребе за смештајем на Тамару преуређена стара пастирска кућа у први планинарски дом, који је током лета служио туристима а зими скијашима.⁶⁵⁰ Како се Клуб из године у годину увећавао, убрзо се указала потреба за изградњом властитог дома, те је тако основан посебан орган (конзорцијум) чија је улога била прикупити новчана средства и остало потребно за изградњу дома. И поред извесних потешкоћа, конзорцијум је у кратком року прикупио довољно средстава, те се одмах приступило изградњи новог скијашког дома. Пројекат за овај дом-хотел израдио је архитекта Јоже Месар, који је вршио и грађевински надзор, а за извођење радова на изградњи објекта била је ангажована фирма „Slavec“ из Крања.⁶⁵¹ Архитекта Месар се водио искуством словеначке народске архитектуре, карактеристичне за алпско планинско поднебље, чије је обликовне аспекте прилагодио модернизованом објекту издужене форме већих димензија и спратности. На тај начин су до изражаја дошле равне површине фасада и геометрија крова. [Сл. 125] Прозорски отвори у правилном растеру прате рационалну унутрашњу организацију скоро симетрично конципирану у односу на двокрако степениште централно постављено на подужном носећем зиду. Зидови дома, у нивоу високога приземља (постамент), израђени су од локалног природног камена и изоловани су опеком са унутрашње стране, док је горњи део објекта изведен у дрвету, са спољашње стране су дебље дрвене талпе, а са унутрашње даске и лепенка ради изолације. У приземљу се налази кухиња, котларница за централно грејање, вешерај и собе за послугу, те гостинска соба за скијаше који долазе промрзли и мокри са скијања.⁶⁵² На првом спрату су заједничке просторије за госте: дневна соба (салон) и трпезарија, већа соба са 10 кревета, одвојеним купатилом и тоалетом, намењена такмичарима, као и посебне собе за тренера и домаћина дома. Смештајни део овог дома-хотела обухвата други и трећи спрат са 32 собе које су имале 1-4 постеље, заједничко купатило и тоалете по спрату, те заједничку собу за чланове Клуба. [Сл. 126] Уз централно грејање и електричну расвету у хотелу, све собе су имале и умиваонике са топлом и хладном водом. Са преко 100 кревета и савременом опремом, овај дом је био од посебног значаја за развој туризма у том делу земље.⁶⁵³



Сл. 125. и Сл. 126. Јоже Месар, Дом Скијашког клуба Лубљана на Покљуки, 1933.
Поглед на Дом. (лево) Извор: колекција аутора; Основе приземља и спрата. (десно)
Извор: *Arhitektura*, Br. 7-8 (1933), 99.

Захваљујући повећаном броју активних туриста, планинарска или скијашка друштва, иницијатори и финансијери изградње домова у планинским туристичким одредиштима,⁶⁵⁴

⁶⁵⁰ *Ibid.*

⁶⁵¹ *Ibid.* [Сарадник за техничке аспекте био је грађевинар Мирослав Зупан из Лубљане, централно грејање и водоводне инсталације израдио је предузеће *Pištan* из Лубљане, тесарске радове је урадио мајстор Шпаровец, електричарске Пољшпак из Лубљане, а столарске Eržen-Oražem с Бледа, док је украсну опрему по нацртима архитекте Месара израдио Иван Меркел из Оточа. Инжењер Матановић је урадио пројекат за малу електричну централу, која се налазила у посебној згради, и обезбеђивала је довољно енергије за потребе хотела, па и случају његовог проширења.]

⁶⁵² *Ibid.*

⁶⁵³ Jože Mesar, „Smučarski dom na Pokljuki“, 99.

⁶⁵⁴ Проширење саобраћајне мреже је утицало на појаву нових и уређење постојећих планинарских одређишта туристичког значаја.

препознала су у смештајним објектима већег капацитета (него што су то иначе биле планинарске куће или склоништа) могућност приходавања од издавања соба намењених туристима, како би кроз послове угоститељске делатности дошли до одређених средстава потребних за рад друштва. У односу на устаљену праксу подизања планинарских кућа, често само у функцији склоништа, у неприступачним планинским пределима, намењених искључиво планинарима за време планинарских експедиција, приликом избора локације за нове планинарске домове, намењене делом и туристима, тежило се повољнијем положају објекта, којим би се обезбедило што „лепши“ и „отворенији поглед“ и како се не би изгубио „пријатан утисак боравка на висини“.⁶⁵⁵ Тако је приликом избора друге локације за нови Томиславов дом на Сљемену закључено да би дом требало изградити на вишој коти одакле се пружа поглед на Загреб и Хрватско Загорје.⁶⁵⁶

За разлику од хотела грађених од стране приватних инвеститора или акционарских друштава, чији је појединачни или удружени капитал обично био подржан наменским кредитним или хипотекарним средствима, изградњу планинарских домова са хотелском функцијом су често, због недостатка финансијских средстава, пратили застоји и одлагања, због чега је долазило и до ревидирања изворног пројекта у току изградње. Упркос настојањима планинарских друштава да утичу на популаризацију планинарства и туризма, кроз стварање бољих услова за реализацију планинарских туристичких програма, мањак финансијских средстава је условљавао токове реализације, као и рокове изградње. Услед оваквих околности се и спровођење архитектонских конкурса, у циљу прибављања што бољег решења, показало углавном неподесним, јер је долазило до тога да реализација награђених решења, иначе архитектонски високо вреднованих, буде изван расположивих могућности наручиоца (инвеститора). С друге стране, планинарска друштва су у избору пројекта за своје домове тежила традиционалнијем приступу, који би одговарао првенствено карактеру планинарског амбијента и подвигу планинара (хапедаша).

У оквиру деловања Друштва Фрушка гора, поред увећања броја активних чланова (планинара и излетника – туриста), тежило се проширењу планинарског деловања на цело подручје Дунавске бановине, због чега је грађевински програм Друштва предвиђао изградњу планинарских (туристичких) кућа на свим важнијим планинарским тачкама.⁶⁵⁷ Стога је Друштво крајем 1931. године формирало грађевински одбор ради пружања саветодавне помоћи у пословима изградње и уређење објекта под управом Друштва. Одбор је у својим редовима имао и двојицу новосадских архитеката – Ђорђа Табаковића и Оскара Паквора.⁶⁵⁸ Због потребе за изградњом планинско-туристичког дома на Иришком Венцу, највишој тачки Фрушке горе, где је путнички и туристички промет био најфреквентнији, одбор је предложио да прва и ургентна грађевинска активност Друштва буде изградња овог дома, за који је 1932. године расписан архитектонски конкурс како би се дошло до решења које би одговарало „планинским и туристичким потребама“.⁶⁵⁹ Стварање услова за приступачан туристички излазак и јефтин боравак у оближњој Фрушкој гори за грађане Новог Сада и околних војвођанских места, због неповољних хигијенских услова и климатских прилика у којима се живело, представљено је од стране Друштва као потреба од општег интереса.⁶⁶⁰ Друштво је истицало да и у ондашњим тешким приликама излазак у природу „ради физичког и душевног освежења, одмора и оспособљавања за свакидашњи рад“, чини подједнако велику и реалну потребу савременог грађанина, те да се такве активности не могу сматрати луксузом или бескорисном личном потребом.⁶⁶¹ Стога је требало да туристички дом на Иришком Венцу у првом реду задовољи социјално-хигијенске потребе тог дела земље.

Изградња туристичког дома је отпочела почетком септембра 1933. године, према првонаграђеном идејном решењу архитекте Марјана Ивачића из Дриноваца,⁶⁶² на основу кога су

⁶⁵⁵ Др Радивој Симоновић, „Планинарске куће на незгодном месту“, *Путник: планинарско-туристичка ревија*, Бр. 3 (1940), 81.

⁶⁵⁶ Anonim, „7. Izveštaj o gradnji novog »Tomislavovog doma«, *Hrvatski planinar*, God. XXX, Br. 7-8 (1934), 292.

⁶⁵⁷ Anonim, „7. Gradjevinski program i rad društva“, *Putnik*, God. III, Br. 1 (1932), 15.

⁶⁵⁸ *Ibid.*

⁶⁵⁹ *Ibid.*, 16.

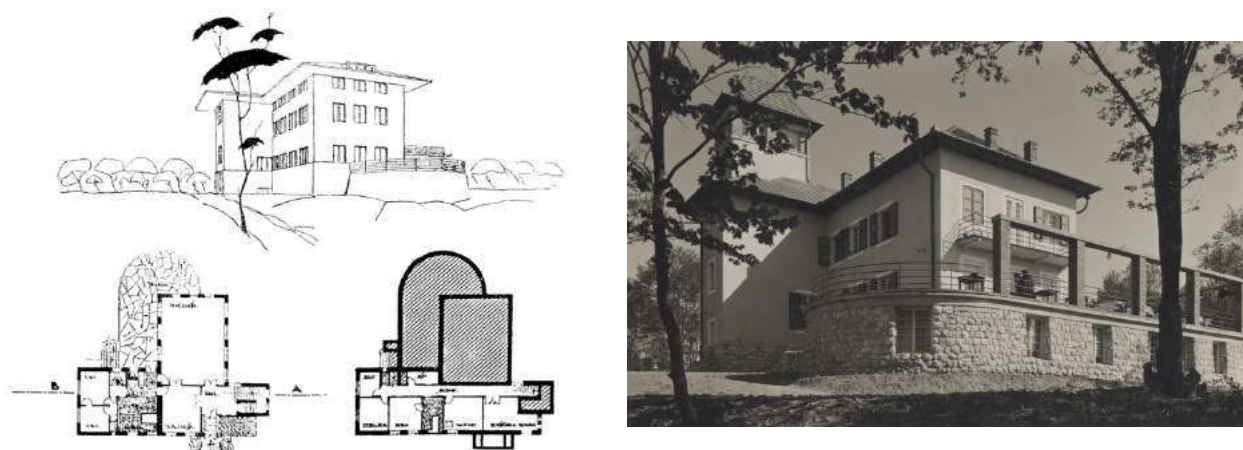
⁶⁶⁰ Anonim, „Podizanje Turističkog doma na Iriškom Vencu“, *Putnik*, God. III, Br. 1 (1932), 36.

⁶⁶¹ *Ibid.*

⁶⁶² ДЈ-38-558-725: Anonim, „Освећење и полагање камена темеља Туристичког дома на Иришком Венцу“, *Нишке новине* (Ниш), 5-П(?) -1933; Anonim, „Veliki Turistički Dom na vrhu Fruške Gore“, *Svijet*, God. X, Br. 14 (1935), 294.

поменути архитекти Табаковић и Паквор израдили извођачки пројекат уз одређене измене.⁶⁶³ [Сл. 127] На повељи која је положена 29. октобра 1933. године приликом освећења темеља и почетка изградње Туристичког дома записано је: „Овај туристички дом подиже, на закупљеном земљишту манастира Хопово, на Иришком Венцу, Фрушка гора, друштво за унапређење туризма у Новом Саду, средствима својих чланова и од свог привредног рада, а издашном помоћу Дунавске бановине и Општине града Новог Сада, за време Владања Првог Југословенског Краља Александра I Карађорђевића“.⁶⁶⁴ Грађевински радови су због недостатка финансијских средстава трајали током читаве 1934. године, тако да је дом за туристичке потребе отворен тек крајем јануара 1935. године.⁶⁶⁵ У часопису „Путник“, који је извештавао о изградњи туристичког дома, као један од главних разлога за његовом изградњом наводила се потреба за пристојним смештајем који би одговарао све већем броју, пре свега, локалних туриста, пошто су смањене потрошачке могућности утицале да грађани свој одмор, уместо летовања на Приморју, проводе ближе месту у коме живе.⁶⁶⁶

Архитектура конкурсних решења за туристички дом на Иришком Венцу се сводила на различите варијације облика народног градитељства, прилагођених већем објекту сложености организације, док су модерни утицаји првенствено заступљени у третирању слободних фасадних површина. Како је у пројекту дошло до одступања у односу на изабрано идејно решење, уместо двоспратног објекта са високим приземљем компактнијег облика, израђен је једносратни објекат са четвороугаоном кулом на северној страни, приземним анексом и великом терасом на каменом постаменту сутерена са јужне стране. [Сл. 128] Са четвероводним крововима, наглашеним стрехама и угаоном кулом, конвенционалније архитектонско решење дома попримило је одлике архитектуре војвођанских властелинских двораца, што је овом објекту, у односу на његову намену, дало извесну ноту контекстуализације. На конкурс за пројекат дома су учествовали и архитекти Вилка Мариншека и Никола Пугачев из Ниша, чији другонаграђени рад карактерише модернизован фолклористички приступ, као и словеначки архитекта Радо Кугар из Љубљане, са откупљеним радом који представља пример вернакуларног модернизма (алпски градитељски елементи прилагођени модернистичкој структури двоспратног објекта са косим преломљеним кровом).



Сл. 127. и Сл. 128. Марјан Ивачић, туристички дом на Иришком венцу, 1933-1935. Перспективни изглед и основе. (лево) Извор: *Putnik*, Вр. 1 (1932), 36. Фотографија изведеног решења. (десно) Извор: НБ-ПФ [Rg 770-14]

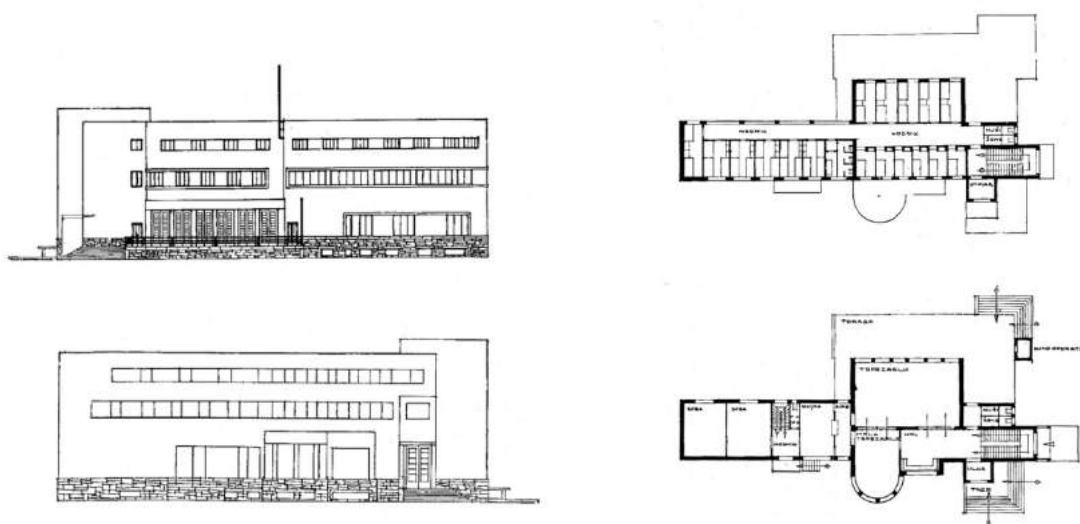
⁶⁶³ *Ibid.*

⁶⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁶⁵ Аноним, „4. Туристички дом на Иришком венцу“, *Putnik*, Год. V, Вр. 3 (1935), 9-10. Завршетак радова на изградњи и уређењу Туристичког дома, као и набавка потребног немештаја, омогућени су захваљујући финансијској помоћи Банске управе Дунавске бановине, предусретљивости појединих предузимача грађевинских радова и бескалатним позајмицама Друштва Путник. Изградња дома је коштала 1.144.678 динара.

⁶⁶⁶ *Ibid.*, 10.

Међу конкурсним решењима својим модернистичким обликовањем издваја се пројекат београдског архитекте чешког порекла Јана Дубовија (Jan Dubovy),⁶⁶⁷ публикован у тематском броју „Хотели“, љубљанског часописа „Arhitektura“ из 1933. године.⁶⁶⁸ [Сл. 129] Издужену форму двоспратне зграде дома прати модернистички обликовни вокабулар – раван кров, тракасти прозори, геометризовани делови структуре, равне фасадне површине и извишен јарбол. Овакво решење, по функцији искључиво хотелске (смештајно-угоститељске) намене, карактерише аконтекстуалност архитектуре, тако да овај конкурсни рад спада међу прве модернистичке пројекте туристичке архитектуре планинског туризма. Волумени који чине структуру предложеног објекта произашли су из основне функционалне организације рационалног приступа: основни смештајни корпус, улазни вестибил, степениште, полукружни еркер мале трпезарије и правоугаони улазног хола, проширење ресторанске сале. У приземљу је уз улаз предвиђен мањи хол и две трпезаријске сале (мала и велика), те сервисни блок са кухињом (која има одвојен улаз) и смештајем за особље, док се на спрату дуж ходника нижу три групације хотелских соба различите величине (једнокреветне, дво- и трокреветне) са тоалетима и тушевима на крајевима ходника. [Сл. 130]



Сл. 129. и Сл. 130. Јан Дубови, конкурсни рад за туристички дом на Иришком венцу, 1932. Пређња и задња фасада (лево) Основа приземља и спрата (десно). Извор: *Arhitektura*, Бр. 7-8 (1933), 116.

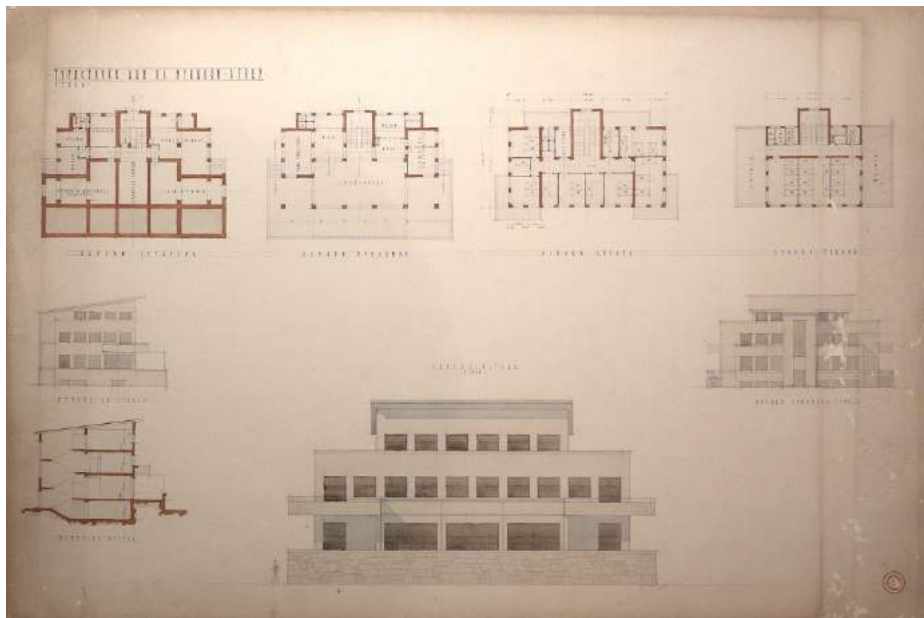
На конкурс за идејно решење туристичког дома на Иришком Венцу учествовао је и архитекта Милан Злоковић.⁶⁶⁹ Злоковићев пројекат дома, сачуван у заоставштини архитекте, није био предмет анализа и валоризација у досадашњој архитектонској историографији. Настао у време реализације хотела *Жича* у Матарушкој Бањи, пројекат туристичког дома засигурно се заснива на Злоковићевом претходном пројектантском искуству, што потврђује сличан обликовни идиом вешто примењен у архитектури и основној структури дома. Дом је конципиран као троспратни објекат са сутереном угоститељско-смештајне функције. Сервисне просторије су планиране у сутерену, угоститељски простор у приземљу, а собе на првом и другом спрату (десет једнокреветних и двокреветних соба на првом спрату и три спаваонице са по четити и шест кревета на другој, поткровној, етажи). [Сл. 131] Иако пројекат дома у односу на хотел *Жича* има изразито симетричну организацију основа, са централним двокраким степеништем уз главни улаз на северној фасади, слободнију и отворенију организацију има приземна етажа због потребне функционалности (улазни хол, ресторанске сале и отворена тераса). Контекстуалност решења је изражена једино у косом једноводном крову и постаменту у каменој обради, док пројектовани велики прозорски отвори, остакљене зидне испуне у приземљу и велики квадратни прозори соба, тераса у приземљу и терасе повученог другог спрата, као и истурени балкони на другом спрату

⁶⁶⁷ О архитеки Јану Добовију вид. у: Дијана Милашиновић-Марић, *Архитекта Јан Дубови* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2001).

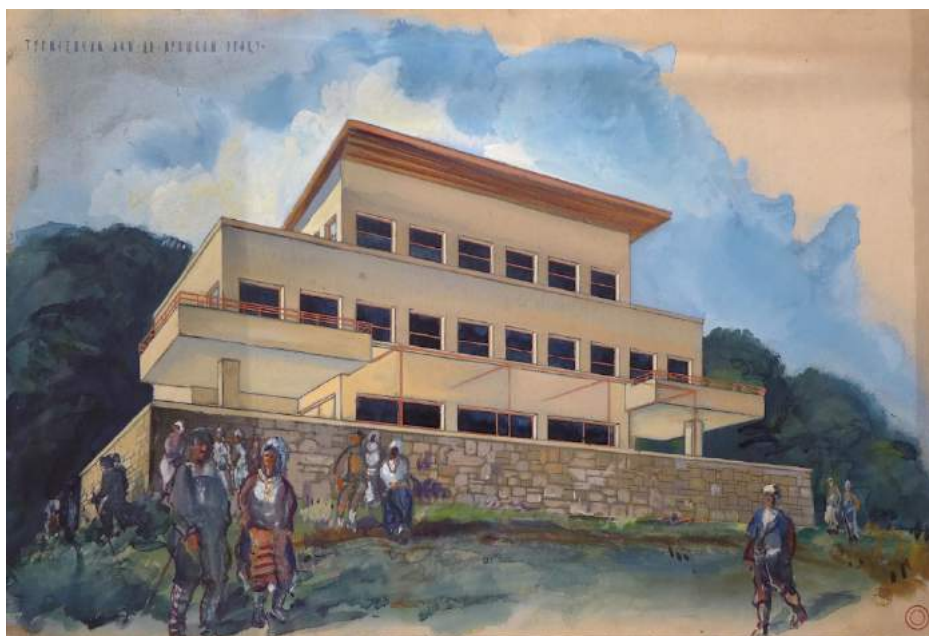
⁶⁶⁸ Jan Dubovy, „Turistički dom na Iriškom Vencu“, *Arhitektura*, Leto III, Бр. 7-8 (1933), 116.

⁶⁶⁹ МГБ – Легат Милана Злоковића: Туристичком дом на Иришком венцу, конкурсни пројекат – перспективни цртеж; ситуација 1:300; основе свих етажа, пресек, изгледи 1:200; основе и изгледи аутостаница.

упућују на изразит модернички приступ и туристичко обликовање. [Сл. 132] Јужна фасада је на овај начин максимално отворена како би пружила што већу унутрашњу инсолацију. У естетском смислу је постигнут ефекат степеноване волуметријске хијерархије – од пуног постаментa, отвореног приземља, визуелног проширења у виду балкона првог спрата до повучене друге етажe. Злоковићев рад обухвата и предлог да се уз дом изгради омањи објекат за гаражирање и наткривено паркирање аутомобила, као и решење аутобустког стајалишта уз главни пут (са шалтером за продају карата и чајном кухињом), на месту одвајања приступног пута ка туристичком дому.



Сл. 131. Милан Злоковић, конкурсни рад за туристички дом на Иришком венцу, 1932. Основе свих етажа, пресек и изгледи. Извор: МГБ-АМЗ



Сл. 132. Милан Злоковић, конкурсни рад за туристички дом на Иришком венцу. Перспективни изглед. Извор: МГБ-АМЗ

У међуратној архитектури планинарских домова, својом величином, садржајима и обликовањем, у којима се прожимају аспекти модернизма и елементи народног градитељства, издваја се нови Томиславов дом на Сљемену, надомак Загреба, грађен у периоду од априла 1935. године (када је издата грађевинска дозвола након извесних одлагања) до октобра 1937. године (када је издата употребна дозвола). Након више од две године колико је трајала изградња и три године

од коначног избора архитектонског решења, Дом је свечано отворен 7. новембра 1937. године. Пројекат по коме је реализован Томиславов дом израдио је архитекта Стјепан Планић у коауторству са архитектом Лавославом Хорватом.⁶⁷⁰ На основу доступних извора, нарочито детаљних извештаја грађевинског одбора, могуће је целовито сагледати процес и аспекте изградње овог планинарског дома од стране Хрватског планинарског друштва (ХПД): од доношења иницијативе за изградњу новог дома, избора локације, припреме програма и спровођења архитектонског конкурса, административних процедура за добијање дозволе за изградњу, прикупљања средстава, извођења грађевинских и других радова, редиговања пројектне документације до завршетка изградње и свечаног отварања. Ови извори, попут мемоара првог инвеститора изградње хотела *Авала* у Будви, представљају значајан информативни материјал о условима и токовима изградње хотелских објеката у Југославији током 1930-тих година, нарочито из угла шире друштвене позиције туризма и улоге приватних инвеститора у унапређењу савременог хотелијерства. Према томе, процес изградње Томиславовог дома ће у овом истраживању бити опширније представљен, како би се указало на одређене аспекте који су утицали на карактер и квалитет ондашње хотелске архитектуре.

Потреба за већим објектом Томиславовог дома јавила се и пре пожара који је у ноћи четвртог на пети фебруар 1934. године захватио стари планинарски дом на Сљемену, највећу планинарску кућу Хрватског планинарског друштва, чија је цела конструкција, изузев димњака и зидова кухиње, била дрвена. Општина града Загреб је 1878. године, у време када на Сљемену није било ни уређених путева, изградила о свом трошку шумарску кућу која у ствари била првобитно (једносратно) крило овог објекта.⁶⁷¹ У приземљу је живео градски шумар (лугар), док је на првом спрату Хрватско планинарско друштво добило две велике собе са балконима (једна је била женска а друга мушка). Након Првог светског рата Друштво је обновило своје активности, што је допринело да се у наредним годинама повећа број чланова, па је постојећа планинарска кућа на Сљемену убрзо постала мала за потребе планинара и излетника. Поводом прославе педесетогодишњице од оснивања Друштва 1924. године, када дом на Сљемену добија име првог хрватског краља Томислава, извршено је под руководством инжењера Писачића проширење старе планинарске куће доградњом бочног крила и надоградњом спрата, након чега је дом имао капацитет од 70 кревета.⁶⁷² Историја ове планинарске куће је тако уско везана и за историју Хрватског планинарског друштва. Испод стрмих кровова планинарске куће на Сљемену састајали су се учени и виђени грађани Загреба,⁶⁷³ а ова пракса окупљана Загрепчана у слободно време наставиће се још интензивније након изградње новог објекта, пружајући ширем кругу туриста, излетника и планинара далеко боље услове смештаја захваљујући пре свега новом архитектонском програму. [Сл. 133]

Након пожара Друштво је стремилу једином циљу, изградњи новог Томиславовог дома на Сљемену, који би био тежиште планинарства у том делу земље, будући да је оно, како се сматрало, представљало „најодлучнију дисциплину у физичком и моралном одгоју народа“, па је сваки планинар, да би служио својој отаџбини, морао „себе да очеличи и физички и морално“.⁶⁷⁴ Све активности око изградње новог објекта су биле поверене формираном радном одбору, кога су, између осталих, чинили и архитекта Александар Фројденрајх и инжењер Лујо Сендерђи. Губитком Томиславовог дома знатно су опали и приходи Друштва који су дуго времена

⁶⁷⁰ Након спроведеног архитектонског конкурса за нову зграду Томиславовог дома и извесног незадовољства ХПД-а конкурсним исходом, те неуспелог ужег конкурса, израда коначног пројекта је поверена Стјепану Планићу и Лавославу Хорвату, који су били учесници овог конкурса. Иако часопис „Hrvatski planinar“ у прилозима о изградњи Дома истиче само име Стјепана Планића, као члана ХПД-а и планинара, коме је поверена дефинитивна израда пројекта, неопходно је напоменути, истиче Зринка Паладино, да су реализацијом Дома задржане најбитније архитектонске карактеристике, попут трокраке основе и употребе природних материјала, које су зачете још у конкурсном предлогу начињеном у коауторству са Лавославом Хорватом, такође страственим планинаром. Архитекта Хорват био је и аутор идејног пројекта за планинарски дом на Пунтијарки – заравни испод истоименог врха загребачке Медведнице. Вид. у: Zrinka Paladino, *op. cit.*, 64-65.

⁶⁷¹ Ante Cividini, „Tomislavov dom na Sljemenu ne postoji više“, *Hrvatski planinar*, God. XXX, Br. 2 (1934), 87.

⁶⁷² О историјату изградње шумарске, а потом планинарске куће на Сљемену и пожару у коме је овај објекат страдао више вид. у: Anonim, „Tomislavov dom na Sljemenu posve izgorio“, *Hrvatski planinar*, God. XXX, Br. 3 (1934), 136-139.

⁶⁷³ Ante Cividini, „Tomislavov dom na Sljemenu ne postoji više“, 89.

⁶⁷⁴ Anonim, „Za novi Tomislavov dom!“, *Hrvatski planinar*, God. XXXII, Br. 1 (1936), 7-8.

„Стари доме мој! У теби су многи пјесници хрватски натегнули струну лире своје и њојзи предали осјећај душе своје, а она га је изразила снажним и јаким угођајем, који мора да узбуди душу свакога, који љуби љепоту завичаја свога.“

обезбеђивани кроз угоститељску делатност и боравке гостију у старој згради Дома. Планиране грађевинске активности због тога нису имале потребну финансијску подршку, па је Друштво упутило молбе свим члановима, пријатељима, те бановинским и локалним управама да пружи помоћ у изградњи новог дома.⁶⁷⁵



Сл. 133. Стари Томиславов дом на Сљемну, изграђен 1878. Фотографија с почетка 1930-тих. Извор: колекција аутора

Радни одбор се обратио Градској управи града Загреб да ХПД-у омогући изградњу Томиславовог дома на истом месту на коме се налазила стара зграда, оцењујући при томе предности и недостатке тог места, те испитујући могућности изградње на другим местима. Један од највећих недостатака првобитне локације био је недостатак визура, али и мањак простора за већи објекат, боравак на отвореним и паркирање аутомобила. Уз подршку бана Савске бановине, који је сматрао да нови планинарски дом треба да буде „достојан града Загреб“,⁶⁷⁶ радни одбор је половином марта 1934. године обишао Сљеме како би испитао могућности изградње Дома на другој локацији, након чега је једногласно одлучено да локација за Дом буде на самом врху Медведнице, на коти од 1.015 м. Ова локација је одлуком Градског поглаварства од 16. јуна 1934. године дата ХПД-у у закуп на 50 година ради изградње новог Томиславовог дома.⁶⁷⁷ Припремне активности за изградњу Дома су такође обновили намеру градске управе за реализацијом саобраћајнице за кружни промет по Медведници, која је, према постојећим плановима, требало да пролази на око 20-30 м испод будућег положаја Дома.

Градско поглаварство је одлуку о закупу земљишта везало и за услов да ХПД о свом трошку расписује архитектонски конкурс за идејно решење новог Дома,⁶⁷⁸ како се реализација таквог пројекта не би поверила појединцима, већ преко конкурса најбољим.⁶⁷⁹ Друштво је такође било условљено да се за израду конкурсног програма, као и за оцењивање конкурсних радова, ангажују стручњаци из градске управе и загребачког Техничког факултета, док је на коначан пројекат Градско поглаварство требало да дâ одобрење и да одреди границе земљишта.⁶⁸⁰ Стога су за потребе расписа и спровођења архитектонског конкурса, осим чланова радног одбора, стручни жири чинили Едо Шен (председник жирија), Стјепан Хрибар, Јосип Плечник, Иван Земљак, Златко Пребег и Владимир Вилер (Weiler), те заменици Егон Штајман (Steimann) и Рудолф Раукер (Rudolf Rauker). На конкурс за идејно решење новог дома, који је био расписан 20. јуна 1934. године, пристигла су 33 рада истакнутих загребачких архитеката,⁶⁸¹ међу којима су се многи одликовали добрим квалитетом.⁶⁸² Према саопштењу објављеном у часопису „Hrvatski planinar“,

⁶⁷⁵ Anonim, „12. Tomislavov dom“, *Hrvatski planinar*, God. XXX, Br. 7-8 (1934), 271.

⁶⁷⁶ Anonim, „7. Izveštaj o gradnji novog »Tomislavovog doma«, 292.

⁶⁷⁷ *Ibid.*

⁶⁷⁸ Anonim, „Gradnja Tomislavovog doma na Medvednici“, *Hrvatski planinar*, God. XXXI, Br. 2 (1935), 60.

⁶⁷⁹ Anonim, „7. Izveštaj o gradnji novog »Tomislavovog doma«, 293-294.

⁶⁸⁰ „III. Izveštaj građevinskog odbora za gradnju Tomislavovog doma na Sljemenu“, *Hrvatski planinar*, God. XXXIV, Br. 7-8 (1938), 258.

⁶⁸¹ Anonim, „12. Tomislavov dom“, 271; Anonim, „4. Izveštaj radnog odbora H.P.D. za gradnju Tomislavovog doma“, *Hrvatski planinar*, God. XXXI, Br. 7-8 (1935), 248; „III. Izveštaj građevinskog odbora za gradnju Tomislavovog doma na Sljemenu“, 259.

⁶⁸² Anonim, „Gradnja doma HPD-a. Donesena je odluka o natječajnim projektima“, *Novosti* (Zagreb), 19. augusta 1934, 7.

конкурс је одузео доста времена, а на крају није обезбедио првонаграђени пројекат, јер ни једно од добијених решења није у свему одговарало захтевима ХПД-а.⁶⁸³ Прва награда није додељана, другу је добио ауторски тројац Корка-Крекић-Киверов, трећом наградом су награђена два рада – Зоје и Селима Думенгића⁶⁸⁴ те рад Јосипа Пичмана⁶⁸⁵ (*1/2 ex aequo III*), док су радови Владимира Антолића, Милована Ковачевића и Јосипа Сајсла (Josip Seissel) били откупљени.⁶⁸⁶ Чињеница је да су скоро сви конкурсни радови, осим Сајсловог,⁶⁸⁷ с мање или више успеха тежили синергији модерних и традиционалних архитектонских елемената⁶⁸⁸ (што ће бити случај и код конкурса за нови хотел на Плитвичким језерима). Потом је Друштво, на препоруку оцењивачког жирија, покушало спровести ужи конкурс између седам награђених аутора, али како није дошло до споразума са ауторима,⁶⁸⁹ Друштво је израду извођачког пројекта, на основу конкурсом добијених решења, поверило једном од својих чланова – архитекти Стјепану Планићу (чији рад је био без пласмана).⁶⁹⁰ Радни одбор је 13. септембра 1934. године прихватио Планићев пројекат Дома у облику трокраке звезде, а већ 16. септембра на Сљемену је обављено посвета полагање камена темеља и посвећење почетка радова. [Сл. 134]



Сл. 134. Стјепан Планић, Томиславов дом на Сљемену, 1934. Перспективни прикази Дома.
Извор: *Грађевински vjesnik*, Br. 8 (1935), 89. (лево); *Hrvatski planinar*, Br. 4 (1935), 119. (десно)

Извођачки пројекат, предат 5. октобра 1934. године Градском поглаварству на одобрење (што је био један од услова за добијање земљишта у закуп), одбио је Грађевни одбор уз образложење да није довољно прилагођено терену и да квари силуету Загребачке горе.⁶⁹¹ Потом

⁶⁸³ Anonim, „Gradnja Tomislavovog doma na Medvednici“, 60.

⁶⁸⁴ Anonim, „Osnova za novi planinarski dom na Sljemenu“ [s prikazom rada Zoje i Selima Dumengića], *Novosti*, 24. augusta 1934, 10.

⁶⁸⁵ Anonim, „Niz idejnih osnova za planinarsku kuću na Medvednici“ [s prikazom i kratkim opisom rada Josipa Pičmana], *Jutarnji list*, 18. VIII 1934, 9. Конкурсно решење архитекте Пичмана је подразумевало ситуирање дома на koti 40 м нижој од врха Сљемена како би се формирао плато на коме би се налазио дом у виду две спојене зграде – планинарски дом и хотел а који би били изведени у комбинацији камена и бетона.

⁶⁸⁶ Anonim, „Gradnja doma HPD-a. Donesena je odluka o natječajnim projektima“, 7; Tamara Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb! Arhitektonski i urbanistički natječajni međuratnog Zagreba...*, 369.

⁶⁸⁷ Anonim, „Izložba idejnih skica za novi Tomislavov dom na Sljemenu“ [s prikazom i kratkim opisom rada Josipa Sajsela], *Jutarnji list*, 29. VIII 1934, 9. Архитекта Јосип Сајсл је своје решење засновао на рапчлањивању програма у више мањих објеката распоређених тако на локацији да се прилагоде терену и са њим формирају фармоничну целину. Ово је истакнуто корисним и због могућности одвајања гостију како не би дошло до мешања планинара и излетника.

⁶⁸⁸ Tamara Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb! Arhitektonski i urbanistički natječajni međuratnog Zagreba...*, 287.

⁶⁸⁹ За конкурсни пројекат планинарског дома на Сљемену из 1934. године архитекте Ј. Пичмана, у каталогу изложбе „Zagrebačka moderna arhitektura između dva rata“, одржане у Музеју града Загреба од 30.11.1976. до 15.1.1977. године, наведена је освојена 3. награда (вид. Т. Premerl, *Zagrebačka moderna arhitektura između dva rata*, Katalog izložbe (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1976), n.n.), док Андрија Мутњаковић, у раду о архитекти Пичману, истиче да је Пичман на конкурс за Томиславов дом на Медведници добио прву награду, али да га је ХПД, након разматрања расписивања ужег конкурса за дефинитивни избор пројекта, обавестило да је Друштво одустало од тог ужег конкурса, као и да Друштво није себе обавезало да израду пројекта повери само једном награђеном аутору. Мутњаковић, такође, наводи да је Југословенско удружење инжењера архитеката узалудно упућивало ХПД-у своја негодовања, у којима је изразило жаљење што је својим поступањем једна таква јавна и културна институција повредила престиж архитеката и интерес јавности, послуживши се идејама јавног конкурса без даље сарадње са архитектима чије су то идеје, вид. у: Андрија Мутњаковић, „Архитект Јосип Пичман“, *Život umjetnosti*, Br. 14 (1971), 79, 83, 85.

⁶⁹⁰ Anonim, „Gradnja Tomislavovog doma na Medvednici“, 60; „III. Izveštaj građevinskog odbora za gradnju Tomislavovog doma na Sljemenu“, 259.

⁶⁹¹ *Ibid.*

је Друштво затражило од архитекте Планића да током зиме ревидира пројекат, односно да једносратно решење објекта преради у двосратно, како би иновирани пројекат почетком 1935. године био поново дат Градском поглаварству на одобрење. У међувремену су активности биле усмерене на обезбеђивање питке воде и електричне енергије, на изградњу приступних путева и прикупљање новчаних средстава.⁶⁹² Ревидирани пројекат је Грађевински одбор Градског поглаварства прихватио 9. априла 1935. године, након чега је од Среског начелства затражена грађевинска дозвола, која је потом издата 24. априла. Како би се путем јавне набавке добио тачан предрачун трошкова за предвиђени опсег радова на изградњи Дома, израђени су технички описи и спецификација радова, а након спровођења јавне набавке, на коју је било пристигло 56 понуда од стране грађевинских и занатских радњи, Радни одбор је сачинио извештај којим је утврђена главница трошкова изградње новог Томиславовог дома у износу од 1.700.000 динара.⁶⁹³

Како је у том тренутку било расположиво знатно мање новчаних средстава (око милион динара), прибављених од осигурања, акција и постојећег фонда, који нису били довољни за изградњу Дома у пројектованом опсегу, Радни одбор је предложио да се изградњи приступи према пројекту, али да се не доврше велика трпезарија и други спрат (који би се постепено завршавали са приливом средстава).⁶⁹⁴ На овај начин би израђени део зграде могао да се користи док се не обезбеде средства за завршетак свих радова, па је према том плану изградња Томиславовог дома и коначно започела 7. маја 1935. године. Након што су током јесени пропали преговори о очекиваном зајму, потребном за завршетак изградње, Радни одбор је донео одлуку да се радови делимично обуставе, тако да је Дом привремено отворен на Божић 1935. године, са кухињом, малом трпезаријом и девет произвољно уређених соба у северном крилу, док су остали делови зграде били само споља довршени.⁶⁹⁵ Такође, до краја 1935. године завршен је и довод градске електричне енергије. Са приливом нових средстава радови на завршетку велике приземне трпезарије, која је имала само завршене спољне зидове, настављени су почетком маја а завршени током октобра 1936. године. Оспособљавање ове просторије је било неопходно како би се искористила завршена кухиња, ради пружања угоститељских услуга туристима и гостима којих је било све више, а тиме обезбедили и одређени приходи неопходан за завршетак изградње. Даљи наставак радова је зависио од расположивих средстава, па је тако у следећој фази уређено девет соба у хотелском делу објекта и по потреби произвољно је уређивана по нека соба у другим деловима.

Након што је на годишњој скупштини Друштва, одржаној 21. маја 1937. године, донета одлука да се од Градске штедионице узме зајам за завршетак радова на изградњи Томиславовог дома, грађевински одбор је извршио расподелу функција и задатака, тако да је архитекта Александар Фројденрајх као технички сарадник преузео модификацију пројекта и вођење стручног надзора. Утврђени задаци грађевинског одбора за 1937. годину су се односили на низ грађевинских активности које је требало спровести како би се објекат Дома могао привести својој намени. Ове активности су обухватале радове на завршетку и опремању просторија у подруму (перионица и котларница), приземљу (вестибил, свлачионице, гардероба, соба за скије, тушеви, ходници и стан за домара), на првом (кухиња, мала и велика трпезарија, купатила и тоалети) и другом спрату (собе, трпезарија, купатила и тоалети), радове на завршетку водоводних инсталација и инсталација централног грејања, те уређењу партера и окружења, уз изградњу најнужнијих помоћних зграда.⁶⁹⁶ Током реализације наведених активности долазило је до извесних проширења али и редукција појединих радова, на шта су утицале како непредвиђене околности, тако и неопходност да се поједини радови додатно изведу. Предвиђени радови, чији завршетак је био услов за добијање употребне дозволе, завршени су до октобра 1937. године, тако да је 5. октобра од стране Среског начелства издата и употребна дозвола и извршена техничка контрола.⁶⁹⁷ Убрзо

⁶⁹² Више вид. у: „III. Izveštaj građevinskog odbora za gradnju Tomislavovog doma na Sljemenu“, 259-260; „4. Izveštaj radnog odbora H.P.D. za gradnju Tomislavovog doma“, 249-251.

⁶⁹³ Спецификацију трошкова изградње и опремања Томиславовог дома вид. у: „4. Izveštaj radnog odbora“, *Hrvatski planinar*, God. XXXIII, Br. 7-8 (1937), 257-259; „III. Izveštaj građevinskog odbora za gradnju Tomislavovog doma na Sljemenu“, 262-267.

⁶⁹⁴ „III. Izveštaj građevinskog odbora za gradnju Tomislavovog doma na Sljemenu“, 263.

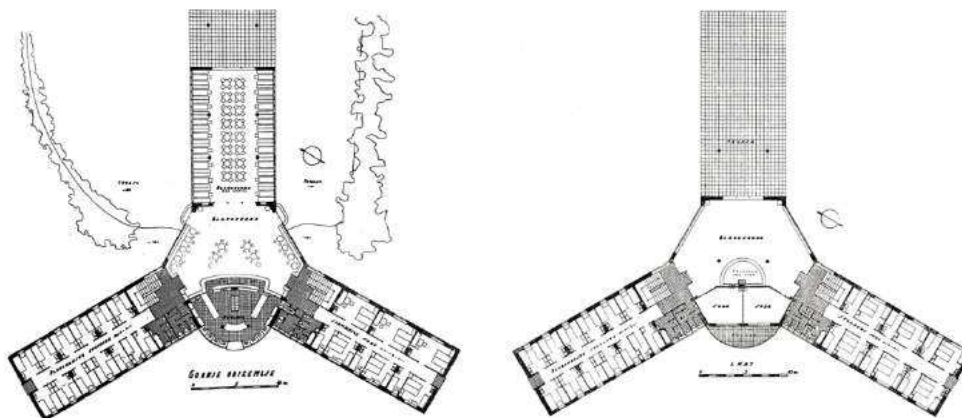
⁶⁹⁵ *Ibid.*

⁶⁹⁶ *Ibid.*, 265.

⁶⁹⁷ *Ibid.*, 268.

након тога, 7. новембра 1937. године, обављено је и свечано отварање новог Томиславовог дома, док су се поједини преостали радови, попут завршетка приступног пута, завршавали почетком 1938. године.

Планићево архитектонско решење Томиславовог дома представљало је својеврсни компромис између захтева ХПД-а, као инвеститора који је тежио традиционалнијим градитељским формама, и утицаја модернизма, присутних у загребачкој средини тридесетих година прошлог века, премда би требало имати у виду да су ограничена и неизвесна новчана средства за изградњу такође била препрека за реализацију захтевнијег објекта. Рентабилност новог Дома је знатним делом зависила од броја излетника који би се из Загреба и околине недељом и празницима упутили на Медведници у потрази за разонодом и доживљајем, пошто је правих планинара било у мањини и њихове активности нису у основи биле туристичке.⁶⁹⁸ Према захтевима ХПД-а функција новог Дома је требало да буде трострука: са простором за госте који би долазили на краћи боравак ради одмора и угоститељских услуга и оне који би преноћили суботом на недељу, те за туристе који би долазили на дужи боравак, ради одмора од градске вреве, очекујући већу удобност од успутних гостију којима је примарно само преноћиште.⁶⁹⁹ Водећи се овим потребама, архитекта Планић је развио троструку структуру зграде („Y“ форме),⁷⁰⁰ коју чини централни део намењен за комуникацију и три крила са одређеним функцијама – западни крак са ресторанском салом, југоисточни за смештај планинара и североисточни крак са хотелским собама за смештај туриста.⁷⁰¹ Централном комуникацијом је постигнута директна и најкраћа веза између три функционалне целине.⁷⁰² Зграда Дома је пројектована са подрумом и три етажe (доње и горње приземље и први спрат). У подруму су се налазиле магацинске просторије за чување намерница и вина, као и просторије за смештај цистерне за кишницу, котловнице централног грејања и електро трансформатора. [Сл. 135]



Сл. 135. Стјепан Планић, Томиславов дом на Сљемену, 1934.
Основа горњег приземља и првог спрата. Извор: *Hrvatski planinar*, Br. 4 (1935), 121, 122.

Оваквом структуром зграде је омогућено да сва три крака и њихове фасаде имају једнак обликовни третман и однос према окружењу (без истицања предње или умањења значаја задње фасаде; све фасаде су главне фасаде⁷⁰³), док простори за поједине функције, као што је велика ресторанска сала, имају тространу оријентацију. Тиме је такође омогућено да све просторије у објекту имају неометене визуре и осунчаност, што је представљало додатну вредност, нарочито

⁶⁹⁸ Ing. L[ujo] S[enderđi], „Gradnja Tomislavovog doma na Medvednici“, *Hrvatski planinar*, God. XXXI, Br. 4 (1935), 119.

⁶⁹⁹ *Ibid.*, 120.

⁷⁰⁰ Darja Radović Mahečić, *op. cit.*, 277, 279.

⁷⁰¹ Darja Radović Mahečić, *op. cit.*, 277, 279; Stjepan Planić, „Tomislavov doma H.P.D.-A na Medvednici“, *Građevinski vjesnik*, God. IV, Br. 8 (1935), 87.

Укупна површина Дома, са подрумом, износила је око 2.600 м² (подрум 262 м², доње приземље 582 м², горње приземље 776 м², први спрат 812 м²), тако да је Томиславов дом након изградње био највећи планинарски дом у Краљевини Југославији.

⁷⁰² Stjepan Planić, „Tomislavov doma H.P.D.-A na Medvednici“, 87.

⁷⁰³ *Ibid.*

имајући у виду позицију објекта на врху Медведнице. „Стјепан Планић био је један од оних архитеката који су трагали за многоликошћу тлоцртних облика.“⁷⁰⁴ Упуштајући се у тлоцртна истраживања и тежећи новом и иновативном, Планић своја решења није базирао на формалистичком приступу, већ су она произишле из самог задатка, па су тако представљала и логичан модел.⁷⁰⁵ У опису пројекта, инжењер Сенђерђи истиче и значај ветра, присутног на тој висини, сматрајући га значајним са аспекта хигијене. Значај Планићевог решења се превасходно огледа у унутрашњој организацији и функционалној подели. Главни улаз у зграду Дома, у нивоу доњег приземља, налази се на источној страни, а решен је у виду већег ветробрана, у коме се могло обавити чишћење од снега или блата. У улазној зони је предвиђена остава за скије и планинарску опрему или пртљаг, као и мања портирска соба, у којој су гости могли добити потребне информације, те купити ситне потрештине, попут цигарета, разгледница, воска за скије и др.⁷⁰⁶ Планинари су у посебној просторији (радионици) могли да обаве мазања или поправку скија. Групе осмекреветних и двокреветних соба, уз тамну собу за фотографа, налазиле су се у доњем приземљу јужног крила, а помоћне и сервисне просторије, као и стан за управника и послугу, у северном крилу.⁷⁰⁷

Из полукружног улазног хола, ветробрана, улазило се у вестибил или велико предворје. Застакљеним лучним зидом вестибил је био одвојен од простора планинарског музеја, који је, одлуком скупштине ХПД-а, требало да буде основан у новом Дому.⁷⁰⁸ Приступ горњем приземљу је био омогућен из вестибила преко два степеништа позиционирана у оба крила. Поред ових степеништа налазиле су се просторије у којима су скијашки могли да се пресвуку. У горње приземље степеништа су водила до мањег дела ресторанске сале, трапезоидног облика, која је заузимала средишњи простор објекта са функцијом чворне комуникације, али и својеврсног претпростора велике ресторанске сале смештене у западном крилу. У простору изнад улазног ветробрана пројектована је велика кухиња са отвореном линијом за издавање јела и пића. Ресторански простор је имао око 80 места у мањем делу и око 230 места у великој сали, која је у дну крила имала и отворени део, у виду наткривене терасе. Кухиња је била функционално организована и опремљена тако да је пружала брзу припрему и издавање јела и током највећих посета гостију недељом или празницима. У јужном крилу горњег приземља налазиле су се мање собе за смештај планинара, опремљене са креветима на два спрата (46 лежаја), док су у северном крилу пројектоване три велике, репрезентативне, собе и шест нешто мањих соба намењених дужем боравку (21 лежај). Свако од ових крила је имао посебан блок са тушевима и тоалетима.

На првом спрату, у централном делу објекта, такође се налазила ресторанска сала, намењена гостима који су желели више мира током обедовања.⁷⁰⁹ Ова сала је имала приступ великој кровној тераси, (од које је једна трећина наткривена) која се налазила изнад ресторанске сале у западном крилу, и двема собама, салонима за окупљања гостију. Главне предности заједничких просторија и терасе на првом спрату су биле широке визуре. Укупан ресторански део са терасама могао је да прими од 400 до 500 гостију. Смештајни делови првог спрата, у јужном и северном крилу, имали су скоро исту организацију као и у горњем приземљу, тако да је нови Дом имао укупно 190-200 лежаја. У целом објекту су биле уведене водоводне инсталације, а собе за дужи боравак су поред хладне воде имале и топлу. Улаз, вестибил, ресторанске сале, ходници и санитарне просторије грејани су топлим зраком преко централног система, чиме се уједно вршила и вентилација, а за загревање соба су коришћене обичне глинене пећи.⁷¹⁰ Све собе су имале умиваоник са текућом водом. Типска спаваоница за планинаре, са четири кревета у два нивоа, била је димензија 240 x 300 цм, односно имала је свега око седам квадратних метара. Собе су осим кревета имале и сто на преклоп, који се налазио поред прозора, те ормар са четири преграде за одећу и ципеле.

С обзиром на удаљеност Медведнице од Загреба, превоз грађевинског материјала је у знатној мери утицао на повећање трошкова изградње Томиславовог дома. Зидови подрума, као и доњег и

⁷⁰⁴ Radovan Ivančević, „Planićev krug olovkom“, *Život umjetnosti*, Br. 31 (1981), 44.

⁷⁰⁵ *Ibid.*

⁷⁰⁶ Ing. L. S. „Gradnja Tomislavovog doma na Medvednici“, 121.

⁷⁰⁷ *Ibid.*

⁷⁰⁸ *Ibid.*, 122.

⁷⁰⁹ *Ibid.*

⁷¹⁰ *Ibid.*, 123.

горњег приземља изведени су од армираног бетона, а са спољашње стране обложени су каменом, који се копао и ломио на самом градилишту.⁷¹¹ Боље и лепше камене плоче су биле одвајане за облагање фасадних зидова, док је остали камен дробљен у ситни шљунак моторним дробилицама, како би се добио агрегатни материјал за бетонирање конструктивних зидова и армирано-бетонских таваница. Помоћу посебних дробилица и сијањем кроз сита добијан је ситни и фини песак за малтерисање унутрашњих зидова.⁷¹² Дрвена оплата (даске дебљине 26 мм), која је служила за изливање конструктивних зидова, остављена је ради топлотне изолације (преко дасака је постављена трстика са grubим и финим малтером). Спољашњи зидови првог спрата су изведени од дрвета и постављени су на подконструкцију од греда пресечне димензије 11 x 13 цм. Дрвену спољашњу облогу чине греде натопљене ланеним уљем (фирнајсом) дебљине 5 цм, међусобно спојене на перо и утор у хоризонталним редовима, док је унутрашња облога изведена од дашчане облоге преко које је постављена трстика и фини малтер.⁷¹³ Унутрашњи преградни зидови су били израђени од дебелих хераклит плоча обострано малтерисаних. Ребраста армирано-бетонска таваница је изведена у делу ресторанских сала, кухиње, степеништа и санитарних просторија, а таванице од дрвених греда су израђене у свим осталим просторијама.⁷¹⁴ За кровни покривач, двоводног крова постављеног на дрвену конструкцију, коришћен је бибер цреп.

Томиславов дом је након отварања у загребачкој јавности представљен као „неки дворац у горској шуми“, „особите“ архитектуре, који ће посетиоцима Сљемена, уз „прекрасан видик, диван зрак и сунце“, пружити угодан боравак и летовање.⁷¹⁵ [Сл. 136] Развијена основа Дома у три једнака крака, окомито постављена на конфигурацију терена, омогућила је функционалну организацију смештајних и угоститељских садржаја, који имају подједнако квалитетне визууре, осветљеност и проветреност. Планић је овим пројектом, и поред накнадних ревидирања за потребе добијања грађевинске дозволе и реализације, дао значајан помак у дотадашњој архитектури планинарских домова, применивши елементе регионалне архитектуре (употреба природних материјала – природни дробљени камен и дрво, двоводни кров, дрвене прозорске жалузине) на модернистички конципирану структуру. Тако је на објекту „У“ форме, ненаметљиво позиционираном у шумском пределу, традиционалан приступ обликовању попримио модернији карактер.



Сл. 136. Стјепан Планић, Томиславов дом на Сљемену. Поглед на дом са највише коте Сљемена. Извор: *Svijet*, Бр. 7 (1936), 164.

На Загребачкој гори је у време реализације Томиславовог дома, на стрмом уском гребену југоисточне падине, на надморској висини од 836 м, изграђен и планинарски дом *Rumolist*, истоименог Хрватског друштва планинара. Изведен 1936. године према пројекту загребачког архитекте Владимира Штерка,⁷¹⁶ овај дрвени двоспратни објекат једноставне просторне и

⁷¹¹ Stjepan Planić, „Tomislavov doma H.P.D.-A na Medvednici“, 88.

⁷¹² *Ibid.*

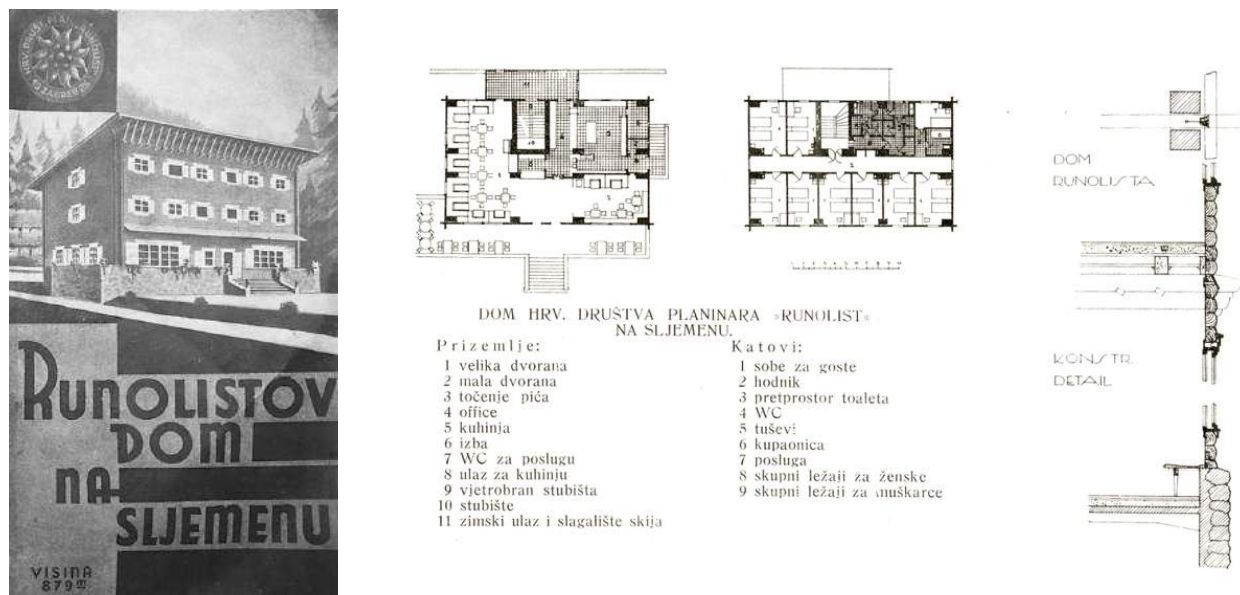
⁷¹³ *Ibid.*, 89.

⁷¹⁴ *Ibid.*, 90.

⁷¹⁵ Anonim, „Tomislavov dom na Sljemenу“, *Svijet*, God. XI, Br. 7 (1936), 164.

⁷¹⁶ О опусу архитектуре Штерка вид. у: Darko Kahle, „Arhitektonski ured Vladimir Šterk u razdoblju 1923.-1941.“, *Prostor*, Vol. 26, Br. 1/55 (2018), 20-39.

функционалне организације, смештен је у подножју шумовитог обронка одакле се простира раван плато са панорамским визурама према Загребу. [Сл. 137] Архитектура овог дома произилази из традиционалних и конструктивно-обликовних модернистичких начела. Начин решења главне (предње) фасаде представља својеврсни обликовни идиом, присутан у архитектури модерних планинарских домова грађених у европским скијалиштима тридесетих година XX века.⁷¹⁷ Како је дрво често било основни грађевински материјал у изградњи планинарских домова, нарочито мањих планинарских кућа, јер је у оближњим шумама увек било дрвећа које се могло прерадити у дрвену грађу, тако је и пројекат за изградњу планинарског дома *Runolist* подразумевао градњу брвнаре са каменим постаментом, који би са предње (улазне) јужне стране имао проширење за терасу. Ископом терена ради постављања темеља добијен је камен који је потом искоришћен у изградњи постамента, а дрвена грађа за скелетну конструкцију и зидове обезбеђена је прерадом трупаца набављених у околној градској шуми, што је и била интенција архитекте приликом израде пројекта (омогућити израду свих конструктивних делова објекта од материјала добијеног и обрађеног на месту).⁷¹⁸ Осим тога, савремене потребе су захтевале и уградњу савремених инсталација, које је требало адекватно применити у дрвеној двоспратници. Да би се спречило слегање подова због сушења брвана, за носаче таваница су коришћени бетонски стубови, који уједно носе водоводне инсталације и имају функцију димњачких вертикала.⁷¹⁹ Зграда дома је тако изграђена у систему скелетне конструкције са бетонским стубовима на које се ослањају дрвене, односно армирано-бетонске таванице у делу где су тоалети и купатила. [Сл. 138]



Сл. 137. и Сл. 138. Владимир Штерк, Планинарски дом *Runolist* на Сљемени, 1936. Насловна страна туристичког проспекта. (лево) Извор: колекција аутора; Основе приземља и типског спрата, конструктивни детаљ склопа зида и таванице. (десно) Извор: *Технички лист*, Бр. 11-12 (1939), 146.

У организационом смислу овај дом има једноставну и симетричну поделу простора у односу на двокрако степениште, постављено уз задњи фасадни зид, којем се у приземној етажи приступа и преко посебног улаза за скијаше, уз који је предвиђен и мањи претпростор за одлагање скија. Лево од главног улаза у Дом налази се велика ресторанска сала са сепареима и столовима, која заузима део приземља у целој ширини објекта, а у мањем предњем делу десно од улаза смештена је мања сала, иза које се налази кухиња са посебним, бочним, улазом и тоалетима за особље. У средишњем делу приземља, уз бочни зид степенишне вертикале, постављен је бар за точење пића, тако да је служење пићем одвојено од улажења у кухињу ради преузимања готових јела или одлагања ресторанског посуђа. Уређење и опремање ентеријера је са аспекта визуелног доживљаја

⁷¹⁷ Вид. идејни пројекат хотела у Горњој регији (Словенија) архитекте Хермана Хуса (публикован 1933. године у љубљанском часопису „Arhitektura“) и пројекте планинских хотела у Француској (*L'Architecture d'Aujourd'hui*, „Hotels, cafés, restaurants“, 9 Année, No. 12 (1938), 13).

⁷¹⁸ Vladimir Šterk, „Dom Hrv. društva planinara »Runolist« na Sljemenu“, *Технички лист*, Год. XXI, Бр. 11-12 (1939), 146.

⁷¹⁹ *Ibid.*

блиско традиционалним кућама из алпског подручја (обрада прозора и таваница, избор намештаја, украсни детаљи). [Сл. 139] Смесштајне етаже су у подужној оси подељене ходником у два низа соба – шест двокреветних соба у делу према предњој фасади, те две собе и санитарни блок са тоалетима и тушевима према задњој фасади. На овај начин је на главној фасади обезбеђен правилан распоред прозорских отвора у декоративној дрвеној обради, са истуреним прозорским оквиром, надвишеним натпрозорним венцем и капцима, што објекту Дома даје јединствен обликовни израз, нарочито када су капци на свим прозорима отворени. [Сл. 140] Овакав изглед главног pročеља наглашен је и светлијим тоналитетом прозорских отвора у односу на тамне дрвене греде које формирају фасадни зид, али и истуреном стрехом косог једноводног крова, коју подупиरे низ дрвених косника декоративне профилације. Стога, естетски израз главне фасаде произилази првенствено из историјског континуитета, неоптерећеног савременошћу, јер је Штерк, као класично образовани архитекта, знао да се традиционално, али и посве равно pročеље, не може завршити без прелазног елемента – стрехе.⁷²⁰



Сл. 139. и Сл. 140. Владимир Штерк, Планинарски дом *Runolist* на Сљемену. Ентеријер ресторанске сале приказан у туристичком проспекту. (лево) Изглед предње фасаде. (десно) Извор: колекција аутора

Истовремено са активностима планинарских и скијашких друштава на изградњи својих домова у западним деловима монархије, у Србији је на Копаонику током 1935. године за потребе Српског планинарског друштва и Удружења студената планинара изграђен планинарски дом, према пројекту београдског архитекта Бранислава Којића.⁷²¹ [Сл. 141] Средства за изградњу планинарског дома је прво прикупило удружење студената а потом им се придружило и планинарско друштво оснивањем стручне комисије која је почетком јуна 1935. године посетила Копаоник како би се изабрала локација.⁷²² Изградњом овог дома на приступачној локацији надомак Равног Копаоника, под самим врхом Копаоника на надморској висини од 1.700 м, створени су услови за учесталије туристичке посете овој планини. [Сл. 142] У чланку објављеном поводом изградње планинарског дома на Копаонику, истакнуто је да природна лепота живописног окружења (пространа падина обрасла клеком и прошарана стенама) мора остати нетакнута, због чега простор око дома није вештачки уређиван.⁷²³ Како се не би нарушио природни планински амбијент, Којић је пројекат дома израдио по узору на динарске планинске куће – брвнаре, користећи се традиционалним елементима народног градитељства тог поднебља (стрм кров, кровне баце, камени подзид) и локалним грађевинским материјалима – каменом и дрветом. Планински дом на Копаонику чине две куће међусобно повезане отвореним тремом и терасом – велика кућа је припадала Српском планинарском друштву а мања Удружењу студената планинара.⁷²⁴ [Сл. 143] У обе куће је било обезбеђено око 100 кревета, тако да је овај дом по

⁷²⁰ Tomislav Pavelić, „Vladimir Šterk – planinarski dom Runolist na Medvednici“, *Oris*, God. V, Br. 19 (2003), 132.

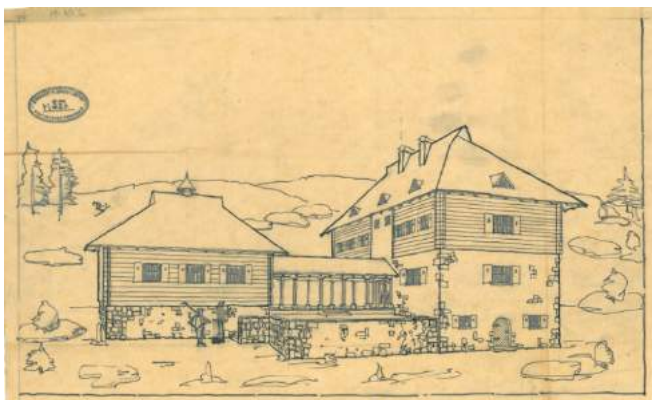
⁷²¹ О архитекти Браниславу Којићу вид. у: Снежана Тошева, *Бранислав Којић* (Београд: Грађевинска књига, 1998); Ђорђе Злоковић (ур.), *Бранислав Којић – сећање на архитекту поводом стогодишњице рођења* (Београд: САНУ, 2001).

⁷²² Војин Смодлака, „Грађење планинарских кућа на Копаонику“, у: *Планинарство Србије* (Београд: Планинарски савез Србије, 1951), 81, 82.

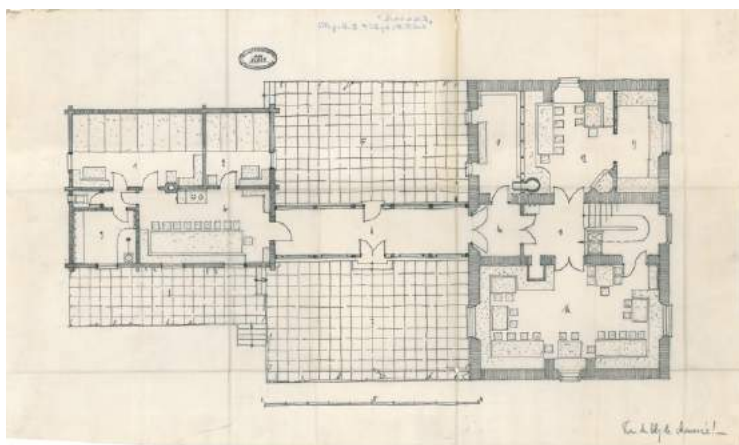
⁷²³ Р. Ст., „Изградњом планинарског дома Копаоник постаје наше најлепше летовалиште и смучарски центар“, *Политика*, 21. новембар 1935, 15.

⁷²⁴ *Ibid.*

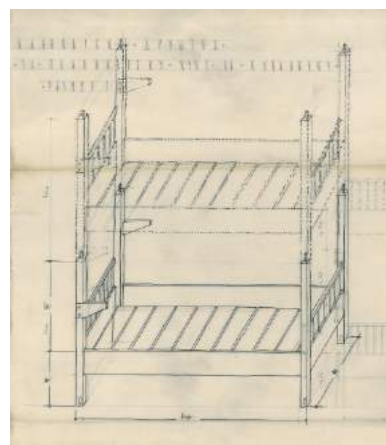
смештајном капацитету био највећи у том делу земље. Мања приземна кућа је поред кухиње и трпезарије имала мушку и женску спаваоницу. У приземљу веће једносратне куће налазиле су се заједничке и сервисне просторије (кухиња, остава, соба за скије, трпезарија-дневни боравак), на спрату две једнокреветне и шест двокреветних соба, те санитарни блок, а у поткровљу само собе. Обрада ентеријера и намештаја у дому су такође били по узору традиционалних сељачких кућа,⁷²⁵ израђени према нацртима Којићеве супруге Данице, а за потребе боравка гостију дом је снабдеван електричном енергијом преко мале хидроцентрале у оближњем потоку. [Сл. 144] Од предлога да дом има и централно грејање се одустало како би се задржала аутентичност „домаћег и народног стила“, али су из практичних разлога у собама постојали умиваоници са топлом и хладном водом и одвојена купатила.⁷²⁶ Отварањем дома на Божић 1936. године створену су знатно повољнији услови за развој зимских спортова на Копаонику. Планинарски дом на Копаонику је све до Другог светског рата, када је био спаљен и опљачкан, постепено дотериван и уређиван како би добио прикладан изглед за стално коришћење, чему је допринело и преуређивање таванског простора за смештај.



Сл. 141. и Сл. 142. Бранислав Којић, Планинарски дом на Копаонику, 1935. Перспективни приказ. (лево) Извор: МНТ [БК 456-1]; Поглед на Дом – фотографија с краја 1930-тих. (десно) Извор: Колекција Милоша Јуришића



Сл. 143. Бранислав Којић, Планинарски дом на Копаонику. Основа првог спрата. Извор: МНТ [БК 456-5]



Сл. 144. Даница Којић, пртеж кревета за Планинарски дом на Копаонику. Извор: МНТ [БК 456-34]

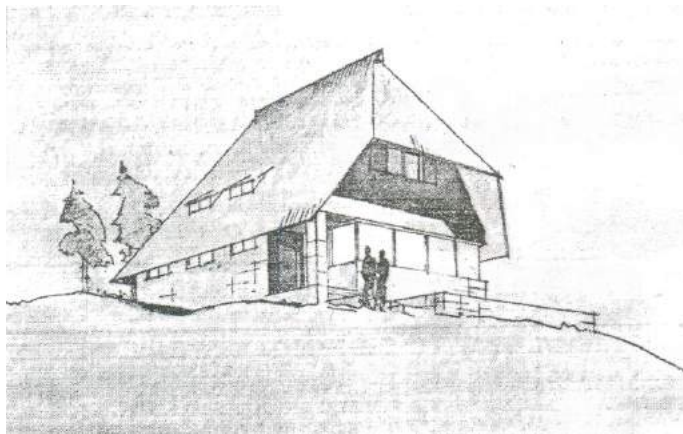
Изградња планинарских кућа није изостала ни на подручју Босне, коју је Јован Цвијић, у својим географским истраживањима, описао „зеленом, шумовитом, кршевитом и намрсканом многоборјним долинама речица“,⁷²⁷ указујући на богатство и очуваност предала нетакнуте природе, углавном недоступне будућим туристима због слабе саобраћајне повезаности.

⁷²⁵ МНТ Којић (Планинарски дом на Копаонику, сит. 456): техничка документација за планинарски дом на Копаонику, поред идејних скица, перспективних приказа, пртежа основа и пресека, обухвата скице и пртеже појединих комада намештаја.

⁷²⁶ Р. Ст., „Изградњом планинарског дома Копаоник...“, 15.

⁷²⁷ Јован Цвијић, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije. Knjiga prva, sa 49 karata i skica u tekstu i sa 7 karata i 54 fotografije izvan teksta* (Zagreb: Hrvatski štamparski zavod D. D., 1922), 72-82.

Окруженост Сарајева планинским масивима Требевића, Игмана, Јахорине и Бјелашнице подстакла је појаву планинарских активности и ширење излетничког туризма. У водичу по планинарским домовима Југославије из 1957. године, Босна и Херцеговина је заступљена са планинским подручјем око Сарајева на коме се пред Други светски рат, према наведеним подацима, налазило 38 планинарских домова од којих су готово сви уништени или девастирани за време рата.⁷²⁸ Међу приказаним домовима, углавном подигнутим у деценији после рата, налази се неколико који потичу из тридесетих година а који су обновљени после рата – кућа на Сватовцу код Тузле (1939), кућа на Великом Вилинцу на планини Чврсници (1938/1939), кућа на Језерцу на планини Прењ, кућа под Градином на Бјелашници, дом Равне на Требевићу (1932). Сви ови објекти представљају једноставне грађевине изведене од камена и дрвета, махом приземнице са поткровљем, намењене групном боравку планинара и скијаша.⁷²⁹ Међу пројектантским задацима свестраних сарајевских архитеката нашле су се и планинарске куће, у чијој архитектури малог формата се истовремено устрајавало на напредним принципима и новим облицима, а применом природних материјала и елемената народног градитељства се водило рачуна о очувању планинског подебља.⁷³⁰ Јединствен приступ пројектовању планинарских кућа дао је архитекта Мате Бајлон. Његових неколико пројеката насталих у периоду од једне деценије, Дом планинара на Векелиним водама на Јахорини (реализован 1929. године, објекат Дома страдао у пожару почетком Другог светског рата), планинска кућа „Код првог шумара“ на Требевићу (нереализован пројекат из 1930. године),⁷³¹ дом Смучарског клуба из Сарајева на Јахорини из 1940. године⁷³² (објекат Дома порушен почетком рата убрзо након његове изградње), показују да су се нове идеје у актуелној архитектури могле применити заједно са традиционалним, стварајући узајамно надопуњујуће естетске односе. [Сл. 145]



Сл. 145. Мате Бајлон, Дом Смучарског клуба из Сарајева на Јахорини, 1940. Перспективни приказ. Извор: *Политика*, 3. октобар 1940, 11.

Управо је овај последњи објекат дома Смучарског клуба из Сарајева пример обликовног прилагођавања вернакуларног градитељства (босанска планинска кућа динарског типа) модернистичким утицајима, тако да се структура грађевине органски геометризује, задржавајући при томе аутентичне градитељске одлике. Дом је подигнут на мањој узвишници, у тзв. Рајском долу, надамак скијашких терена. Подизање новог дома на Јахорини сматрано је успешном активношћу на популаризацији скијашког спорта. Изградња је зависила искључиво од залагања чланови Смучарског клуба који су и своја расположива материјална средства дали како би се дом што пре завршио.⁷³³ У организационом смислу дом је задовољавао основне потребе смештаја скијаша. Приземље се користило за њихов заједнички боравак и имало је мање предсобље намењено за

⁷²⁸ Dušan B. Čolić (ur.), *Vodič po planinarskim domovima Jugoslavije* (Beograd: Planinarski savez Jugoslavije, 1957), 4, 163-193.

⁷²⁹ Преглед планинарских кућа и домова у Босни и Херцеговини са илустративним приказом и основним подацима о локацији, надморској висини, години изградње и смештајном капацитету дат је у: Šefko Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u Bosni i Hercegovini 1892-2002. g.* (Sarajevo: Planinarski savez FBiH, 2002).

⁷³⁰ Предраг Милошевић, *Архитектура у Краљевини Југославији 1918-1941.* (Сарајево, Србиње: Просвјета, 1997), 205.

⁷³¹ *Ibid.*

⁷³² Аноним, „Нови смучарски дом на планини Јахорини“, *Политика*, 3. октобар 1940, 11.

⁷³³ *Ibid.*

смештај скија, кухињу и дневну собу са трпезаријом, тоалет и оставе.⁷³⁴ У поткровном делу су се налазиле три спаваонице са два, пет и десет кревета. На обе стране крова биле су по две баце чији су прозори према облику и величини усклађени са низом прозора на фасадама. Иако је сачувана само идејна скица без назнака детаљније разраде, на основу тога како су исцртани главни архитектонски делови закључује се да је уобичајена рустичност планинарских кућа стављена у други план, како би до изражаја дошле чистије површине и наглашене линије корпуса и крова. Већим засецањем слеменог ћошка и закошењем предњих ивица крова истакнута је отворенија бочна фасада са малим тремом и улазом, док је повлачењем забатног зида и формирањем веће стрехе у зони изнад улаза визуелно олакшан ободни део кровног омотача. Скулптуралном ефекту предње фасаде допринело је извлачење у први план застакљеног доксата дневне собе који својом прозраном хоризонталном призматичношћу ликовно уравнотежује динамични полигонални оквир кровног препуста.

Развој планинског туризма на простору Црне Горе, која је била у саставу Зетске бановине, спутавале су лоше економске прилике, иако су се у јавности и међу локалним управама истицали туристички потенцијали планинских предела. Зетска бановина је било једно од оних подручја која су у туристичком погледу имала видно место, али су њени планински предели остали углавном неискоришћени.⁷³⁵ Сматрало се да туризам, између многих начина да се поправи економско стање тог краја, свакако не заузима споредно место, али није било ни довољно свести ни одрживих механизма да он и буде привредно значајнији.⁷³⁶ На простору Моравске, једним делом Дунавске и Дринске, Зетске и Вардарске бановине изграђено је свега неколико планинарских домова, док их је у Дравској бановини било око шездесет.⁷³⁷ Удруживање планинара и организовање активности било је део традиције која није у свим деловима земље била подједнако развијена. Тамо где су планинарска и смучарска друштва имала мањи број чланова, а самим тим и средстава на располагању, није било могуће брзо изградити довољан број планинарских домова. У односу на постигнуте успехе у хотелијерству Приморја Зетске бановине, с обзиром на неповољне опште економске прилике, смештај у планинским туристичким домовима није у довољној мери одговарао потребама туристичког развоја.⁷³⁸ Очекивања су била усмерена према изградњи већег броја хотела или домова који би имали све потребне услове за комфоран боравак и забаву. У Црној Гори је током тридесетих година XX века, на планинама Дурмитор (Црно језеро), Бјеласица (Биоградско језеро), Комови, Ловћен и Оријен, изграђено више мањих планинарских кућа и домова једноставних градитељских решења која су задовољавала услове смештаја планинара.⁷³⁹

Највећи планинарски дом који се може сматрати и планинским хотелом био је дом или хотел „Дурмитор“ на Жабљаку, смештен у близини Црног језера у подножју истоимене планине, који је према пројекту архитекте Александра Васића подигло Друштво за унапређење туризма „Дурмитор“ основано у Никшићу почетком 1932. године.⁷⁴⁰ Поред промоције туризма и планинарства, један од главних задатака Друштва била је и изградња планинарског дома у подножју Дурмитора, финансирана добровољним прилозима и донацијама. Управа Зетске бановине је већим делом помогла да се грађевински радови што пре окончају,⁷⁴¹ а Друштво се за финансијску помоћ обраћало и председнику владе Милана Стојадиновића.⁷⁴² Архитекта Александар Васић је пројекат дома завршио почетком 1935. године.⁷⁴³ [Сл. 146] Према структури и обликовању, дом је архитектонски близак планинским хотелима који су се тада градили у

⁷³⁴ Предраг Милошевић, *op. cit.*, 205.

⁷³⁵ Аноним, „О планинарству“, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 16 (1932), 2.

⁷³⁶ Аноним, „Значај туризма за Зетску бановину“, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 12 (1932), 2.

⁷³⁷ Мил.[орад] Јел. Милошевић, „Питање подизања планинских домова“, 3.

⁷³⁸ Аноним, „За јачи развој туризма“, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 56 (1932), 2.

⁷³⁹ Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918-1941. године*, 414-421.

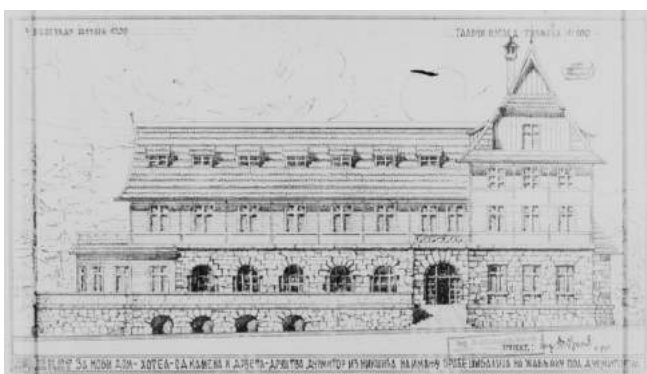
⁷⁴⁰ АЈ-37-71-430: Правила Друштва за унапређење туризма „Дурмитор“ из 1932. године и перспективна скица хотела „Дурмитор“ архитекте Александра Васића; [Из наше Бановине], „Жабљак – Оснивање новог друштва“, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 27 (1932), 3.

⁷⁴¹ Аноним, „Отварање планинарског дома под Дурмитором“, *Зетски гласник*, Год. XI, Бр. 789 (1939), 3.

⁷⁴² АЈ-37-71-430: Допис Друштва за унапређење туризма „Дурмитор“ упућен председнику краљевске владе Милану Стојадиновићу ради материјалне помоћи за подизање планинско-туристичког дома под Дурмитором, датирано 25. септембар 1935. године у Никшићу.

⁷⁴³ Слађана Жуњић, *op. cit.*, 411.

алпском подручју Француске и Немачке, с градитељским елементима и стилским мотивима вернакуларне архитектуре али без директних узора на народно градитељство Балкана. На то је свакако утицала и његова величина, јер је дом поред подрума и приземља имао још два спрата и високо поткровље. Дом чине два управно постављена издужена тракта, тако да у основи има „Т“ изглед, што је додатно наглашено проширењима постамента изведеним од притесаног камена. У току изградње, која је почела у лето 1935. године, дошло је до промена у решењу фасаде и унутрашње организације.⁷⁴⁴ У високом поткровљу са кровним бацама биле су смештене заједничке спаваонице. Корпус објекта је изведен у дрвеној скелетној конструкцији са зидовима од испуне преко којих је постављена дрвена фасадна облога. Изведено стање је обликовно скромније у односу на идејно решење, што је резултат компромиса између првобитне намере и објективних околности, јер често због недостатка потребних средстава није било могуће остварити амбициозније тежње наручиоца и идеје пројектанта. [Сл. 147] Изградња је трајала сво до пролећа 1939. године, управо из разлога сукцесивног обезбеђивања средстава, све до реализације последњих фаза изградње и опремања.⁷⁴⁵ Планинарски дом-хотел на Дурмитору је свечано отворен тек 30. јула 1939. године.⁷⁴⁶



Сл. 146. и Сл. 147. Александар Васић, Планинарски дом-хотел „Дурмитор“ на Жабљаку, 1935-1939. Цртеж предње фасаде. (лево) Извор: А] [37-71-430]; Изглед изведеног стања – разгледница из 1960-тих. (десно) Извор: колекција аутора

Иако се планинарски домови тридесетих година XX века могу у ствари сматрати јединим смештајним објектима за туристичке потребе у планинским подручјима, њихова шира доступност и функционалност, уз напоре планинарских друштава за привлачењем туриста у планине, значајно су допринели популаризацији овог вида туризма. Присутна друштвена неизвесност крајем тридесетих година и догађаји који су Краљевину Југославију увели у Други светски рат, зауставили су туристички развој, што ће спречити приватне инвеститоре и хотелијере да инвестирају у нове смештајне капацитете хотелског типа у планинским туристичким крајевима. За разлику од планинара, у чијој филозофији деловања су постојали развијени романтичарски погледи на планину, што је последично утицало на традиционалнији приступ у изградњи њихових смештајних објеката, архитекти пак, када су били у прилици да дају предлоге за планинске хотеле, тежили су савременијим приступима, прихватајући регионалне одлике као могућност унапређења пројектантских концепција, а не као преузимање директних градитељских облика. Неколико нереализованих пројеката хотела, насталих током четврте деценије XX века за локације у планинским подручјима, заснивају се на иновативнијим архитектонским решењима која су донела одређене новине у хотелској типологији, док ће се у наредним деценијама из појединих пројектантских приступа развити регионалне одлике модерне архитектуре. Из потребе да се пронађе одговарајуће решење за типски планински хотел, који би био приступачан ширем грађанству за одмор зими, као и лети, словеначки архитекта Јоже Платнер је почетком тридесетих година израдио пројекат планинског хотела у Горењској регији.⁷⁴⁷ [Сл. 148] Полазећи од

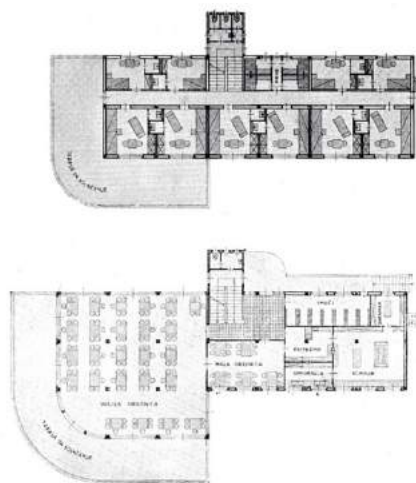
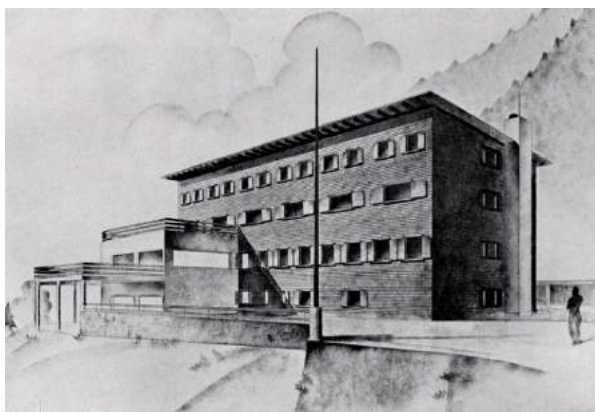
⁷⁴⁴ Аноним, „Први планинарски дом зида се на Дурмитору“, *Политика*, 17. март 1935, 15.

⁷⁴⁵ Аноним, „Нов хотел на Жабљаку“, *Политика*, 14. септембар 1938, 11; Аноним, „Планинарски дом под Дурмитором“, *Политика*, 25. новембар 1938, 13.

⁷⁴⁶ Аноним, „Отварање планинарског дома под Дурмитором“, 3; Аноним, „Јуче је на Дурмитору отворен нов туристички хотел“, *Политика*, 1. август 1939, 12.

⁷⁴⁷ Jože Platner, „Hotel v Gorenjskem kotu“, *Arhitektura*, Leto III, Br. 7-8 (1933), 100-102.

претпоставке да се планински хотел може наћи како на већим висинама, тако и у долинама или поред језера у брдско-планинским подручјима, која обилазе исти гости или туристи, Платнер је сматрао да такав тип хотела не захтева луксузно уређење, попут мермерних предсобља или комфорно намештених салона, већ функционалне и хигијенске просторе намењене нези тела.⁷⁴⁸ У таквим хотелима би требало да постоје собе са једним или више кревета које би имале умиваонике и тушеве са топлем и хладном водом. Опрема хотелских просторија, истиче Платнер, требало је да буде што једноставнија и да одговара планинском поднебљу и основним потребама таквог хотела. Платнер напомиње да страни туристи који долазе на скијање не захтевају луксузне планинске виле или хотеле.⁷⁴⁹ Стога би по њему требало разликовати две врсте туриста – праве скијаше спортисте којима је скијање приоритет, па би за њих скијалиште требало да буде што ближе преноћишту, и туристе који желе да се упознају са лепотама планинског пејзажа. Хотел би, из тог разлога, требало да има два различита туристичка садржаја који би одговарали различитој структури гостију.



Сл. 148. и Сл. 149. Јоже Платнер, пројекат планинског хотела у Горењској регији, почетак 1930-тих. Перспективни приказ. (лево) Основа приземља и типског спрата. (десно) Извор: *Arhitektura*, Бр. 7-8 (1933), 100, 102.

Позиција предложеног хотела би била таква да се омогући поглед ка Горењској регији. Представљајући пројекат хотела у часопису „*Arhitektura*“ из 1933. године, Платнер даје и његове основне организационе и функционалне одлике: у хотел је могуће ући преко улазног предворја или кроз просторију за скије, које се одлажу при повратку са скијања; кухињски блок подразумева помоћне просторе као што су простори за припрему хране, прање и одлагање посуђа и магацини; сала за госте, величине око 165 м², погодна за 150 особа, може се на половину простора смањити покретним параванима; мања сала се може употребити за кафану; део приземља је намењен смештају скијаша спортиста – одвојене мушке и женске собе (спаваонице) су сличне америчким спаваћим колима, тако да су спаваће кабине постављене на два спрата и свака је опремљена расветом, вентилацијом, орманом, креветом и завесом; у оквиру ових спаваоница су тоалети, тушеви и сушилнице за мокру скијашку гардеробу; други део приземља је намењен боравку хотелског особља и другим сервисним и помоћним просторијама (вешерај, простор за пеглање и котларница за централно грејање); на првом спрату су веће једнокреветне и двокреветне собе са помоћним лежајем, купатилом и узиданим плакарим; из приземља и првог спрата је могуће изаћи на терасу за сунчање; на другом спрату су само једнокреветне собе са умиваоником; у ходницима првог и другог спрата су посебно урађене кабине са тушевима.⁷⁵⁰ [Сл. 149] Пројекат хотела предвиђа 30 соба са 42 кревета, 42 спаваће кабине у заједничким спаваоницама, те пет соба са девет кревета за хотелско особље. Платнеров идејни пројекат планинског хотела значајан је пре свега због предлога уређења и опремања ентеријера соба, што представља јединствен пример у хотелској архитектури тог времена, јер соба као организациона јединица хотела није у то време

⁷⁴⁸ *Ibid.*, 100.

⁷⁴⁹ *Ibid.*

⁷⁵⁰ *Ibid.*, 101.

била посебно пројектантски третирана. Разматрајући функционалност и економичност хотелске собе, нарочито у погледу рентабилности, Платнер полази од значаја, односно улоге хотелске собе и спаваонице, предлажући њено опремање са више кревета у виду типског намештаја (кревети на спрат – спаваће кабине), али тако да се госту обезбеди приватност и основни комфор (одлагање личних ствари, осветљење, приватност). Према опису техничких карактеристика, зграда овог хотела би била изграђена у дрвеном скелетном систему са дуплим сендвич опупљеним зидовима и уграђеним електричним и водоводним инсталацијама и инсталацијама централног грејања.⁷⁵¹

И поред тога што у Југославији током четврте деценије XX века није дошло до реализације ни једног пројекта планинског хотела као таквог (за разлику од хотелских зграда у бањама, градовима или на Приморју), било да се ради о универзалном хотелском објекту или типолошки одређенијем, од стране даровитих архитеката млађе генерације израђено је неколико идејних решења која су остала нереализована, углавном из економских разлога или присутних традиционалнијих градитељских приступа при изградњи планинских смештајних објеката. Ова решења су обично рађена под утицајима модернизма, а у односи на заступљену праксу изградње планинарских дома ослањају се на универзалне модернистичке принципе и естетску унификацију, занемарујући одлике локације или устаљене типолошке карактеристике. С друге стране, модерни хотелски објекти, прихваћени од стране еманципованијих инвеститора, пружали су повољније услове за развој модерног хотелијерства, без обзира о ком облику туризма да се радило. Архитектонски аспекти хотелских објеката, манифестовани кроз модернистички приступ организацији простора, односу функционалних целина, те обликовању и унутрашњем уређењу, допринели су општем квалитету хотелских услуга смештаја и угоститељства, утичући тиме и на повећање туристичког промета делимично подстакнутог тржишном конкурентношћу.

У заоставштини архитекте Драге Галића налази се и идејни пројекат нереализованог хотела *Topolšica* за локацију у Крањској гори, рађен за хотелијера Зорета Леополда који је на истој локацији већ имао један мањи хотел.⁷⁵² [Сл. 150] Настао током априла 1934. године у архитектонском бироу загребачког архитекте Драге Иблера,⁷⁵³ пројекат новоградње хотела у Крањској гори резултат је сарадње Иблера и његовог млађег колеге и сарадника Драге Галића, који је 1933. године дипломирао на загребачкој Академији ликовних уметности у класи професора Иблера. Иблер и Галић су модернистичким пројектом новоградње хотела дали потпуно другачији поглед не само на изградњу хотела у планинским подручјима, већ и на типолошко-архитектонске одлике заступљене у пракси изградње планинарских домова, занемарујући у потпуности географске и климатске карактеристике локације. Идејно решење ове хотелске зграде, по својој структури и организацији, може се сматрати једним од најиновативнијих у модерној хотелској архитектури Југославије четврте деценије.

Хотелску зграду чини издужен и узак основни тракт (дим. 56,3 x 9 м), са подрумом, приземљем, три типска спрата и повученим четвртим спратом. На овај корпус су постављена са прилазне, односно улазне стране хотела три попречна анекса: у средини комуникациони анекс са кружним степеништем и лифтом у средишту кружне степенишне вертикале, те два сервисна крила позиционирана на око четири метра од бочних фасада у којима су предвиђена помоћна степеништа и сервисне и помоћне просторије (чајна кухиња, купатила са кадама (купкама), тоалети, соба за послугу и просторије за одлагање хотелског рубља и опреме за чишћење за сваку од типских етажа). У подруму су предвиђена четири магацина, просторија за смештај инсталација централног грејања и складиште за гориво. Према пројекту приземље има симетричну поделу на два функционална дела између којих је смештен улазни хол просторно повезан са одвојеним кружним анексом у коме је главно степениште и главни улаз у хотел. Основа приземља је пројектована тако да бочни углови корпуса, у дужини од 7,35 м, буду отворени, тако да би зграда у том делу била ослоњена на четири округла стуба, која су део основног конструктивног растера димензија 4,30 м. Лево од улазног хола је предвиђена гардероба, ресторанска сала са баром и кухињски блок повезан са анексом у коме је посебан улаз за особље и помоћне кухињске

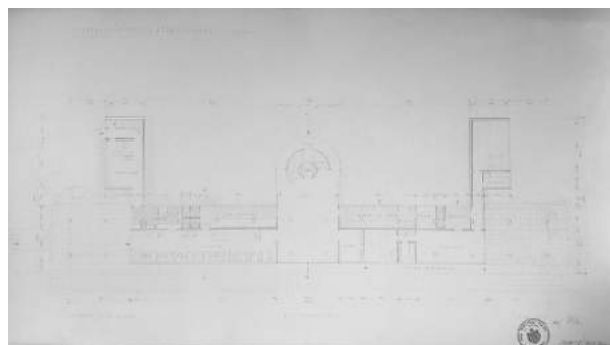
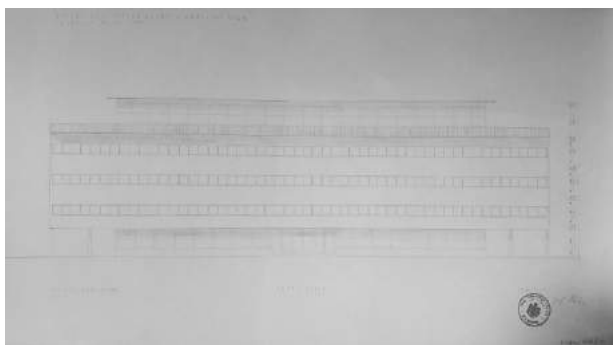
⁷⁵¹ *Ibid.*

⁷⁵² НМА-NAZU-DG (17/1-11): пројекат хотела *Topolšica* у Крањској гори из 1934. године (ситуациони план, основе, варијантна решења основа, пресеци и фасадни изгледи).

⁷⁵³ О архитекти Д. Иблеру вид. у: *Željka Čorak, U funkciji znaka – Drago Ibler...*

просторије (сервисним лифтом је овај део кухињског блока повезан са магацинским простором у подруму и чајним кухињама на смештајним етажама). У другом делу приземља пројектован је стан директора хотела, канцеларија управе, као и неколико помоћних просторија уобичајених за планинске хотеле или домове, као што су остава за скије, повезана са мањом радионицом за поправку скија.

Основу типске смештајне етаже (првог, другог и трећег спрата) карактерише правилна организација која подразумева низ од 13 смештајних јединица (соба) којима се приступа преко ходника (коридора), тако да је цео тракт ослобођен вертикалних комуникација и помоћних просторија, које су пројектоване у анексима. Утицај стандардизације нарочито је заступљен у пројектовању хотелске собе, која, у односу на примењен конструктивни растер, има једнаке димензије и пропорције (4,2 x 6 м, односно 25 м²). Организација соба по етажи је формирана понављањем типског скопа зидова, начињеног од главног преградног зида и зидних преграда које формирају блок купатила за сваку собу [Сл. 151], што је примењено и у варијантном решењу смештајне етаже на којој има више собе мањих димензија са припадајућим делом балконом који се простире дуж целе етаже. На четвртном повученом спрату, који према габариту одговара увученом приземљу, пројектована је велика ресторанска сала са већим кухињским блоком и помоћним просторијама (хладњача, остава).⁷⁵⁴ Повучени делови ове етаже чине кровну терасу. Кухињски блок у организационом смислу одређује савремена линија кухињске технологије са више функционалних зона. За последњу етажу је израђено и варијантно решење које предвиђа наткривени простор намењен сунчању и боравку на отвореном, са низом лежаљки оријентисаних ка југу, али техничка документација коначног идејног решења, оверена печатом овлашћеног архитекте Драге Иблера, показује да је последња етажа уместо опционог предлога добила угоститељско-комерцијалну намену.



Сл. 150. и Сл. 151. Драго Галић, пројекат за хотел *Тополџица* у Крањској гори, 1934.
Изглед предње фасаде. (лево) Основа приземља. (десно) Извор: ХМА-ДГ [17/1-11]

Пројекат хотела карактерише доследно модернистичко обликовање и примењени пројектантски принципи (раван кров, кровна тераса, тракасти низ прозора и слободни делови приземља на стубовима). Својим евидентним учешћем и утицајем у изради овог пројекта, Иблер је недвосмислено потврдио наводе Мирослава Крлеже изнете деценију раније, када је приметио да су Иблерове конструкције „саграђене под елементарним императивима [...] времена – брзином, практичном једноставношћу, сврсисходношћу, све сведено на систематичан и пуритански минимум облика“,⁷⁵⁵ даље закључивши да је Иблер већ тада значајно „градитељску везу *с будућношћу и перспективу у времену што се тек одматта пред нашим очима*“.⁷⁵⁶ Сличан пројектантски приступ, концепцијског решења основних габарита и обликовања главне фасаде хотелске зграде, Галић ће применити неколико година касније на конкурсном раду за нови Бановински хотел у Нишкој Бањи, израђен у самосталном уреду који је основао 1939. године.

Имајући у виду да се планински туризам развио из активности планинара, те да су планинарски домови обезбеђивали смештај и туристима који су посећивали планине ради

⁷⁵⁴ О савременим уређајима за модерне хотелске кухиње вид. у: Anonim, „Уређај великих модерних кухиња“, *Jugoslovenski hotel*, God. II, Br. 21-22 (1930), 307-308.

⁷⁵⁵ Miroslav Krleža, „Slučaj arhitekta Iblera“, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme*, God II, Br. 2 (1924), 173.

⁷⁵⁶ *Ibid.*, 172.

одмора, рекреације или у лечилишне сврхе, а чији број се током тридесетих година повећавао, питање формирања планинског хотела, као посебног типа, актуализоваће се крајем четврте деценије XX века и у делокругу рада Одсека за туризам Министарства трговине и индустрије. Када су резултати спровођења мера на развоју туризма били видљиви и мерљиви, могло се, осим извесних резултата на унапређењу хотелијерства, говорити и о пројектантским аспектима савременог хотела, нарочито са становишта његове изградње у различитим географским срединама. Тим питањима хотелске типологије, те плановима туристичких регија усмереног регионалног развоја туризма, бавио се архитекта Ернест Вајсман током 1938. године у периоду радног ангажовања у Одсеку за туризам при Министарства трговине и индустрије.⁷⁵⁷ За овај ангажман му је засигурно помогло искуство у изради пројекта Планинског хотела с планинарским домом, насталим током Вајсмановог боравка у Паризу 1937. године, који је први пут публикован 2015. године у монографији о међуратном опусу архитектке Вајсмана ауторке Тамаре Бјажић Кларин.⁷⁵⁸ Поред нереализованог пројекта хотела у Крањској гори архитеката Иблера и Галића, Вајсманов идејни предлог планинског хотела, такође је модернистички конципиран, али за разлику од Иблеровог и Галићевог пројекта који изразито модернистичком унификацијом негира одлике природног планинског окружења, Вајсманово решење је морфолошки прилагодљиво планинској топографији и обликовно усклађеније, посебно кроз предлоге косих кровова и материјализације фасада од природног камена.

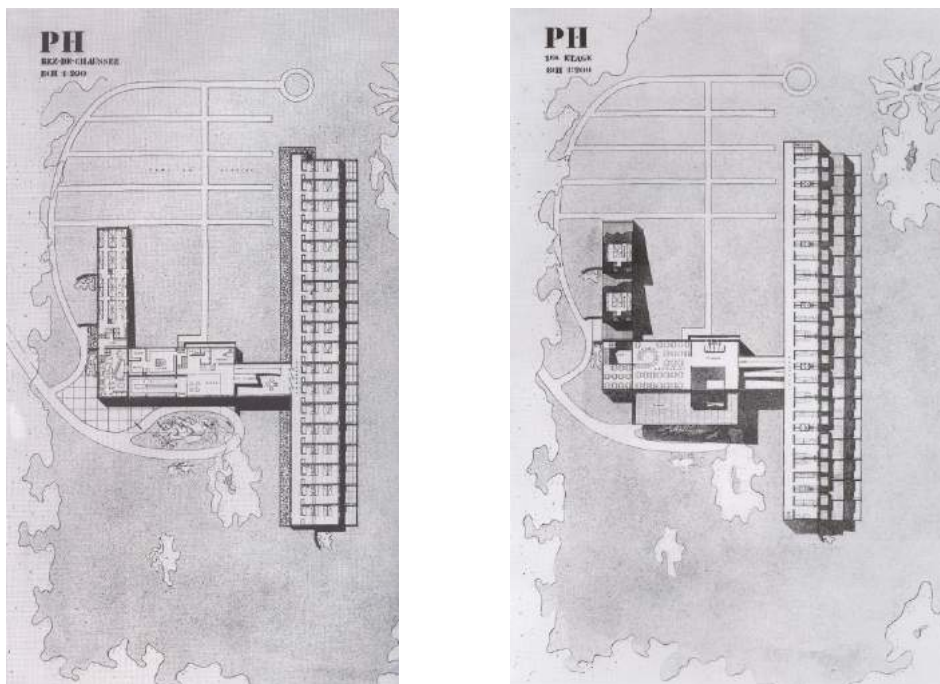
Вајсманов пројекат планинског хотела произилази из истраживачког приступа усмереног проналажењу нових просторно-организационих односа и обликовних решења. [Сл. 152] Архитекта Вајсман предлаже тип планинског хотела са одређеним специфичностима које ће, у периоду после Другог светског рата, постати полазишта за архитектуру регионализма у овој хотелској типологији. У организационој концепцији делимично сличан решењу хотела Иблера и Галића (узак издужен смештајни тракт галеријског типа са попречним анексом у коме се налазе комуникације и сервисне просторије), Вајсманов пројекат обухвата сложенију разраду појединих садржаја и зона, како у просторном тако и у функционалном смислу, испитујући истовремено поједине архитектонске компоненте хотела планинског типа прилагодљиве локацијама у брдско-планинским пределима. Из тих разлога овај пројекат је Вајсману дао већу слободу у примени за њега карактеристичних параметара, као што је терасисти пресек смештајног тракта хотела.⁷⁵⁹ Предложено решење хотелског објекта се састоји од два паралелна једносратна тракта, дужег смештајног и краћег сервисног, повезана попречним делом у коме су пројектоване заједничке и сервисне просторије, а који су у структуралном смислу адаптивни терену у паду и шумској вегетацији.

У главном смештајном тракту пројектовано је у приземљу 18 типских двокреветних соба које имају мању зону предсобља, са купатилом и уградним плакаром, одвојену са два степеника од самог простора собе на који се надовезује тераса у нивоу партера, док први повучени спрат има 24 собе мањих димензија, са уградним умиваоником и плакаром, али без собног тоалета (заједнички тоалети су предвиђени на крају дугачког ходника). [Сл. 153] На тај начин су обезбеђене стандардизоване собе различитог комфора. За смештај више гостију, вероватно спортиста скијаша, у мањем опозитном крилу пројектована је заједничка спаваоница са галеријом која се због ниске позиције зимског сунца осветљава преко кровних лантерни. Шири попречни корпус који повезује два смештајна крила предвиђен је за све сервисне и заједничке просторије хотела, као што су улазни хол, бар и ресторанска сала, кухиња и канцеларије хотелске управе. На основама етажа овог идејног решења унет је предлог савременог уређења угоститељске зоне хотела, што је видљиво кроз организацију отворених и полуотворених просторија и њихово повезивање дуплим висинама. Уз ресторанску салу на првом спрату пројектована је велика отворена тераса за боравак гостију на отвореном, која уједно наткриљује улаз у хотел. Приступ главном смештајном тракту из улазног хола је решен преко двоструке рампе. У пројекту Вајсман даје и предлог партерног уређења са приступним стазама, прилазном маркизом, поплочањем и зеленилом, као и позицију паркинг полигона у позадини објекта.

⁷⁵⁷ Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*, 43.

⁷⁵⁸ Tamara Bjažić Klarin, *Ernest Weissmann: Društveno angažirana arhitektura 1926.–1939.* (Zagreb: HAZU-HMA, 2015), 255-259.

⁷⁵⁹ *Ibid.*, 255, 258.



Сл. 152. и Сл. 153. Ернест Вајсман, пројекат планинског хотела, 1937. Основа приземља. (лево) Основа првог спрата. (десно) Извор: Т. Bjažić Klarin, *Ernest Weissmann: Друштвено ангажирана архитектура 1926.–1939.* (Zagreb: HAZU-HMA, 2015), 256, 257.

Квалитет архитектуре овог Вајсмановог пројекта чине, пре свега, функционална организација и просторни однос основних садржаја, стандардизованих хотелских соба, те сведено модернистичко обликовање, које, употребом природног камена за облоге фасада и косе кровове, ствара везу са климатским и топографским одликама планинског поднебља. Сличан модернистички приступ уз интерпретацију регионалних одлика имао је и Оскар Нимајер (Oscar Niemeyer), при пројектовању хотела у Оро Прету, смештеном у брдској регији бразилске савезне државе Минас Ђерајс. Нимајер је за пројекат хотела *Grande*, реализованог у периоду од 1939. до 1944. године, искористио претходну традиционалну, неоколонијалну, шему архитектуре Карлоса Лиоа (Carlos Leão) коју је уподобио модернистичкој просторној и функционалној концепцији, формирајући естетски израз у коме се прожимају модернистичка рационалност и локална поетичност.⁷⁶⁰ Наручиоци овог пројекта, Савезна влада државе Минас Ђерајс и Национални завод за историјско и уметничко наслеђе (Serviço do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional), захтевали су објекат који ће бити усклађен са колонијалном архитектуром XVIII века, те је након испитивања различитих могућности, одлучено да хотел буде изграђен у складу са модерним достигнућима, чије решење је „чисти израз савремене уметности“, али и које представља „неопходну везу са локалним окружењем“ (у ту сврху су коришћени стубови, кровни покривач од црепа, прозори у низу и традиционалне прозорске решетке, те уклапање објекта у топографију терена у паду).⁷⁶¹ У урбанистичкој силиуети града, хотелска зграда постаће део аутентичне културно-историјске и амбијенталне целине, уврштене на мапу туристичких дестинација у процесу омасовања туризма.

⁷⁶⁰ О *Grande hotel de Ouro Preto* вид. у: Fernando Luiz Lara, „One Step Back, Two Steps Forward: The Maneuvering of Brazilian Avant-Garde“, *Journal of Architectural Education*, Vol. 55, No. 4 (2002), 215; Alan Hess, *Oscar Niemeyer buildings* (New York: Rizzoli, 2009), 72-79; Hugo Segawa, *Architecture of Brazil 1900-1990* (New York: Springer, 2013), 105-106.

⁷⁶¹ Oscar Niemeyer, „Hotel de Ouro Preto“, *Revista Municipal de Engenharia* (Rio de Janeiro), Vol. 9, No. 2 (1942), 82-87.

Успон модернизма: конкурс за нови хотел на Плитвичким језерима

Међу брдским пределима са посебним природним вредностима и лепотама, које су још крајем XIX века препознате као туристички потенцијали, издвајају се Плитвичка Језера у личкој области Хрватске. И поред уређења појединих делова овог природног резервата за потребе туризма, туристичка штампа крајем тридесетих година упућује критике да се мало тога урадило што би привукло већи број посетилаца и пружио одговарајуће туристичке услуге.⁷⁶² Зачетак идеје о урбанизацији подручја Плитвичких језера и националном парку природних реткости сеже у другу половину XIX века, тачније у 1861. годину, када долази до изградње прве путничке куће на Великој Пољани а наставља се изградњом првог хотела 1890. године (хотел *Devčićevac*), потом и хотела *Plitvice* и првих приступних путева, да би у периоду од 1928. до 1949. године дошло до иницирања конкретнијих активности на проучавању биодиверзитета, изради регулационе основе подручја кроз законски оквир и дефинисању смерница за туристички развој Плитвица.⁷⁶³ Прве кораке на путном повезивању подручја Плитвичких језера са доступним саобраћајним трасама учинио је грађевински инспектор инж. Јосип Чвалом (*Chvalom*) а на основу његовог предлога је 1892. године завршена прва деоница пута од Љесковца до шумарске куће на Козјаку (Великој Пољани).⁷⁶⁴

Након што је лета исте године др Густав Јанечек, Чех из Прага који је био именован за професора хемије на Загребачком свеучилишту, провео одмор у шумарској кући (некадашњој Туристичкој кући), одушевљен природним лепотама Плитвичких језера окупио је виђене људе Загреба тог времена и иницирао оснивање туристичког друштва које би имало задатак да изгради модеран хотел и уреди парк са стазама.⁷⁶⁵ Оснивачка скупштина друштва је одржана крајем децембра 1893. године а за првог председника изабран је гроф Ладислав Пејачевић. Прва активност друштва је била изградња хотела, па је већ 1. августа 1894. године положен камен темељац за туристички хотел у близини шумарске куће, који ће се градити према пројекту чешког архитекте Јосипа Драјка (*Josip Dryak*).⁷⁶⁶ Хотел *Plitvice* је завршен и свечано отворен 1896. године (исте године је почела изградња хотела *Imperial* у Дубровнику), а Друштво је потом наставило са даљим активностима на постављању клупа, изградњи путева и попречних стаза, мостова и видиковаца, тако да је у року од две године цело подручје, од Прошћа до водопада Коране, било повезано одговарајућим путевима. Позиција хотела је била таква да је главна фасада била оријентисана ка језерима, као и тераса у приземљу, а средишњи торањ је служио као видиковац.⁷⁶⁷ [Сл. 154] После Првог светског рата старање о простору Плитвичких језера преузима Грађевинска секција Оточац, да би половином двадесетих година Дирекција шума на Сушаку постала надлежна за све активности на унапређењу Плитвица, а Друштво је имало само саветодавну улогу и бавило се издавањем промотивног материјала.⁷⁶⁸ Друштво је 1920. године продало хотел новооснованом „Плитвичком дионичарском друштву“ у Загребу које је потом извршило доградњу и преуређење хотела према пројекту архитектке Вјекослава Бастла.⁷⁶⁹

Посебно значајан предлог мера за очување и унапређење подручја Плитвичких језера и његово планско уређење била је припрема законске основе о заштити Плитвичких језера и околице коју је Друштво 1925. године упутило Министарству шума и руда краљевске владе у Београду.⁷⁷⁰ Друштво је тиме у ствари поновило своју иницијативу за проглашењем Плитвичких језера националним парком вођено не само оствареним резултатима на интензивнијем уређењу

⁷⁶² Dr. M. E., „Naš turizam i zaštita Plitvičkih Jezera“, *Hrvatski planinar*, God. XXXIII, Br. 10 (1937), 322.

⁷⁶³ О етапама развоја и процесу урбанизације Националног парка Плитвичка језера вид. у: Ivan Levy, „Misao o Nacionalnom parku i tendencije urbanizacije“, у: Branimir Gušić i Mirko Marković (ur.), *Plitvička jezera – čovjek i priroda* (Nacionalni park Plitvička jezera, 1974), 151-162.

⁷⁶⁴ Dr. M. E., „Naš turizam i zaštita Plitvičkih Jezera“, 322.

⁷⁶⁵ *Ibid.*, 322, 323.

⁷⁶⁶ *Ibid.*, 323; Martina Ivanuš, „Vrednovanje turističke izgradnje na području Plitvičkih jezera“, *Prostor*, Vol. 18, Br. 1/39 (2010), 124.

⁷⁶⁷ Martina Ivanuš, *op. cit.*

⁷⁶⁸ M. E., „Naš turizam i zaštita Plitvičkih Jezera“, 323.

⁷⁶⁹ Martina Ivanuš, *op. cit.*

⁷⁷⁰ Marko Eisenhuth, „Zakonska osnova o „zaštiti Plitvičkih Jezera i okolice““, *Hrvatski planinar*, God. XVI, Br. 7 (1925), 132-136.

овог подручја током прве половине двадесетих година,⁷⁷¹ него и подстакнуто искуством из 1914. године када се у јавности појавила вест да су немачко-француски концесионари затражили дозволу за изградњу електричне централе на Плитвичким језерима. Таква намера се оправдавала наводним анализама да изградња не би ишла на штету језерима, него да би била од користи становништву тог сиромашног краја којем би се пружила прилика за сталном зарадом у индустријским предузећима,⁷⁷² па је власт реакцијом Друштва прихватила предлог за доношење посебног закона чије је усвајање спречило избијање Првог светског рата.



Сл. 154. Поглед са језера Козјак на стари хотел *Plitvice* изграђен према пројекту чешког архитекте Јосипа Драјка, 1894-1896. Извор: НБ-ПФ [Ф 1790-5]

Овом предлогу Друштва претходиле су и прве иницијативе за израду регулационих планова за подручје Плитвичких језера без којих, како се истицало, не би било могуће спровести изградњу нових објеката.⁷⁷³ Евидентно да је предложена законска основа утицала на то да Министарство шума и руда доноси одлуку да се 1926. године оснује посебна комисија за регулациону основу Плитвичких језера. Две године касније урађени су први нацрти Регулационе основе којима је третирано ситуицање новог насеља, изградња инфраструктуре и урбанистичко уређење, јер, према мишљењу аутора, без квалитетне регулационе основе и грађевинског реда на Плитвичким језерима није се смела дозволити изградња и да би због тога било потребно формирати и групу архитеката која би додатно контролисала пројекте у поступку добијање грађевинске дозволе.⁷⁷⁴ Управо је питање изградње на овом подручју било обухваћено одредбама предложене законске основе, према којој се предвиђало да се изградња вила, летњиковаца, хотела, као и свих врста стамбених насеља, купалишта, путева, видиковаца у ужем и ширем заштићеном подручју Плитвичких језера може спроводити по посебним правилима изградње и уређења донетом за ово подручје и на основу израђених регулационих планова.⁷⁷⁵

Да и након више од десет година није дошло до усвајања регулационог плана Плитвичких језера, којим би се ово подручје заштитило од непланске изградње и уредило адекватном изградњом инфраструктуре и туристичких капацитета, говори чињеница да се приликом расписивања архитектонског конкурса за нови хотел 1941. године, пошто је стари хотел *Plitvice* страдао у пожару 1938. године а Друштво одмах потом покренуло иницијативу за изградњу новог на истом месту, као највећи недостатак показало непостојање регулационе планске основе која би преиспитала да ли је позиција старог хотела одговарајућа и за изградњу новог (осим тога што је локација старог хотела на Великој Пољани била погодна јер се на њој већ налазио хотел и што је

⁷⁷¹ Marko Eisenhuth, *op. cit.*, 132. Подстицај за туристичку изградњу на Плитвичким језерима дала је и изградња железничке пруге Опшарине – Сплит 1925. године, чиме је створена прва савремена веза за приступ Плитвицама.

⁷⁷² „Plitvička jezera u opasnosti“, *Hrvatski pokret: glavno glasilo Hrvatske ujedinjene samostalne stranke*, God. 10, Br. 113 (1914), 2.

⁷⁷³ Martina Ivanuš, *op. cit.*

⁷⁷⁴ Martina Ivanuš, *op. cit.*, 124-125.

⁷⁷⁵ Marko Eisenhuth, *op. cit.*, 136.

постојала неопходна инфраструктура као и сачувани помоћни објекти).⁷⁷⁶ Говорећи о локацији за изградњу новог хотела у осврту на спроведени архитектонски конкурс, инжењер Фрањо Баховец, један од чланова жирија,⁷⁷⁷ наводи да предвиђена локација има и својих предности јер се налази између горњих и доњих језера на узвисини изнад језера Козјака, с којег се пружа широк поглед, али да ово место због тога има и одређених недостатака пошто нема довољно заравнатог терена који би погодовао позиционирању и функционисању хотелског објекта и што је издвојено из околне природе па гости не могу с тог места осетити ближи контакт с природом.⁷⁷⁸

Архитектонски конкурс за нову зграду хотела је расписан 1940. године, али се предаја радова услед неповољних прилика у освит Другог светског рата пролонгирао, тако да су конкурсни радови предати тек крајем маја 1941. године, у новом друштвено-политичком амбијенту у коме се критикује претходна Југословенска власт која, према наводима аутора чланка, није показивала ни мало воље за уређењем Плитвичких језера јер је то био „хрватски крај“.⁷⁷⁹ По затварању конкурса било је предато 30 конкурсних елабората, а жири је кроз два круга жирирања одбацио осамнаест радова, тако је одлучивање настављено оцењивањем вреднијих радова. Овај члан жирија указује на то да се као најисправније архитектонско схватање проблема показало оно којим се настојало објекат хотела што више прилагодити окружењу кроз раширљивање волумена, употребу аутохтоних материјала и традиционалнији начин градње.⁷⁸⁰ Одлуком жирија за спровођење архитектонског конкурса за израду идејних скица хотела *Plitvice* на Плитвичким језерима праву награду добили су сплитски архитекти Миро и Рикард Марасовић, другу награду загребачки архитекта Владо Антолић, трећу архитекти Анђелко Кнезић и Хинко Готвалд (Hinko Gottwald) такође из Загеба, а откупљено је и пет радова загребачких архитеката – Божидара Тушека и Звонимира Фрихлиха (Zvonimir Fröhlich), Фране Цота и Ивана Витића, Владимира Турине и Звонимира Тишине, док су посебно откупљени радови Драге Иблера и Лавослава Хорвата.⁷⁸¹ Жири је приликом оцењивања радова имао у виду чињеницу да је конкурс расписан пре доношења плана регулације подручја Плитвичких језера и да је то био разлог да је за локацију хотела одабрано место на коме се претходно налазио стари хотел и које је због тога имало најпогоднију саобраћајну инфраструктуру. Осим тога, жири је сматрао да се приликом израде идејних решења морало водити рачуна о пејзажу, тако да је за жири било повољније оно решење које би будућој регулацији целог комплекса Плитвица пружало већу слободу.⁷⁸² Због тога су предност имала она решења која се прилагођавају терену и околини те која нису архитектонски наглашена или претенциозна. Радове је жири разматрао према следећим становиштима: групације маса и архитектонско решење у односу на предвиђене две етапе изградње; позиционирање зграде у односу на конфигурацију терена те позицију шуме, језера и приступну саобраћајницу; унутрашњу организацију хотела – репрезентативних (друштвених), смештајних и сервисних просторија, и унутрашње комуникације, уз решење туристичког дела објекта; економичност хотела у односу на капацитет, конструкцију и предвиђене грађевинске материјале.⁷⁸³

Имајући у виду да су награђена и откупљена идејна решења радови водећих хрватских архитеката тог времена, који су у складу са својим стваралачким сензибилитетима дали различита виђења модерног хотела, може се сматрати да овај конкурс, иако намењен идејном решењу хотела на специфичној локацији, представља синтезу промишљања модернистичке хотелске архитектуре а уједно и завршну фазу зрелог модернизма чији ће се прогресивни архитектонски

⁷⁷⁶ Martina Ivanuš, *op. cit.*, 126-127; Franjo Bahovec, „Arhitektonski natječaj za hotel na Plitvicama“, *Tehnički vjesnik: glasilo Hrvatskog društva inženjera*, God. 59, Br. 1-3 (1942), 2.

⁷⁷⁷ Чланови жирија су били: инг. Ђуро Пеулић, инг. Егон Штанман (Steinman), инг. Јосип Сајс, др Јосип Јерић, инг. Видо Врбанић, инг. Фрањо Баховец, инг. Виктор Хорват, др Иво Хихн (Hühn), инг. Владимир Поточњак, инг. Јурај Дензлер, инг. Звонимир Вркљан, инг. Велимир Јамнички, инг. Славко Новак, Антун Урбанец, а известилац је био инг. Божидар Плехати (Franjo Bahovec, *op. cit.*, 11; HDA (Hrvatski državni arhiv), fond 219 (Ministarstvo prometa i javnih radova), kutija 125 (Natječaj za hotel Plitvice): Program natječaja za izradu idejnih skica hotela Plitvice na Plitvičkim jezerima, broj: 5690/VIII/1941, Banska vlast Banovine Hrvatske).

⁷⁷⁸ Franjo Bahovec, *op. cit.*, 2.

⁷⁷⁹ *Ibid.*

⁷⁸⁰ *Ibid.*

⁷⁸¹ Franjo Bahovec, *op. cit.*, 3-11; HDA-219-125: Rješenje o dodjeli nagrada i otkupa za idejne skice hotela Plitvice na Plitvičkim jezerima, broj: 8933-H-1941, od 4. srpnja 1941. godine.

⁷⁸² Franjo Bahovec, *op. cit.*, 4.

⁷⁸³ *Ibid.*

домети на јединствен начин манифестовати управо у хотелској архитектури четврте деценије XX века. Да би се боље разумела понуђена решења, али и намера наручиоца у погледу тражених архитектонских услова и захтева модерног хотелијерства, неопходно је анализирати конкурсни програм а затим и идејна решења наведених аутора. У програму је скренута пажња на климатске прилике тог краја, где зима траје дуже и обилује снегом, али и где има доста падавина и влаге, због чега је и током летњих месеци потребно загревање просторија (питање термичке изолације, кровног покривача, систем централног грејања и др).⁷⁸⁴ Стога се у препорукама наводи да би архитектуру хотел требало прилагодити одликама предела и грађевинским материјалима заступљених на том подручју. Програм је предвиђао изградњу хотела у две етапе, односно са могућношћу да се капацитет хотела повећа за 50 соба. Ово је појашњено тиме да би у првој етапи требало да буду изграђене све главне и репрезентативне просторије које би одговарале и проширеном капацитету хотела (холови, салони, трпезарија, кухиња), као и да је требало предвидети функционалну везу између делова хотела који би се изградили у две етапе, али тако да у пројекту буду јасно означени делови обе етапе.⁷⁸⁵ Како је од главне саобраћајнице водио пут до хотела, тражило се да пројектом буде обухваћено и решење колског приступа хотелу и постојећим гаражама, као и паркинг простора поред хотела. Наглашено је и да пројекат хотела мора одговорати свим савременим потребама хотелијерства.

Наручилац пројекта је програм конципирао тако да се објекат хотела састоји од хотелског и туристичког дела који треба да чине једну архитектонску целину, с тим да туристички део, који је подразумевао групни смештај туриста или планинара (спаваонице са више постеља), опслужује исти кухињски блок и бар. Предложено је да се пројектанти користе нормативним упутством, већ поменутом Уредбом о подизању и уређењу угоститељских радњи, приликом израде идејних решења. У хотелском делу предвиђене су једно- и двокреветне собе, чије би опремање поред кревета подразумевало кауч, уградни ормар, умиваоник и сто, док би собе у туристичком делу имале два до четири кревета (могући и кревети на спрат), уграђени ормар и умиваоник. Посебна пажња је требало да буде посвећена организацији функционалних целина и комуникационим везама између њих, што је у контексту савремене хотелске изградње и хотелијерства представљало императив, нарочито имајући у виду услове категоризације и друге стандарде који се односе на санитарне, хигијенске и техничке услове. Стога је од пројектаната тражено да се пројектом предвиди да кухињско и друго особље хотела долази најкраћим путем од својих радних места до гардероба и санитарних просторија а да се на том путу не мешају са гостима хотела који би требало да имају посебну комуникацију.⁷⁸⁶ Улаз за особље би морао бити одвојен од осталих улаза и главног степеништа. Кухињски блок би требало да буде позициониран тако да је подједнако удаљен од свих захтеваних сала за обедовање (хотелске трпезарије и трпезарије туристичког дела – које међусобно не смеју бити повезане). Препоручено је да заједничке просторије (дневни салон, ресторанска сала), апартмани и већина соба буду оријентисане ка језеру, а да би из салона и ресторанске сале требало предвидети излаз на хотелску терасу ради одмора, сунчања, обедовања или боравка на отвореном, као и да пројектанти имају слободу у конципирању тераса и балкона. Саветовало се да апартмани буду тако функционално решени да се, у случају да нису издати гостима, по потреби претворе у одвојене регуларне собе, те да не буду смештени близу главног степеништа и лифта због буке.⁷⁸⁷ Тавански простор је требало да има више различитих остава и да буде повезан са споредним степеништима.

У оквиру прве етапе изградње хотел би према програму требало да има: улазну партију (портирска соба, рецепција са канцеларијом, канцеларија директора, гардероба у улазном холу за госте који из шетње долазе у ресторан, мушки и женски фризерски салон са улазом из хотела и споља, пријемни хол са главним степеништем и лифтом, трафика, телефонска кабина, тоалети), друштвене просторије (централни салон или дневни боравак, мањи салон просторно везан за дневни боравак, сала за читање и писање, сала за друштвене игре, бар, већа и мања ресторанска

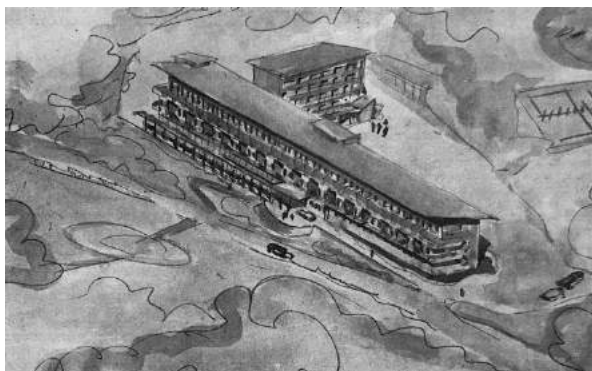
⁷⁸⁴ HDA-219-125: Program natječaja za izradu idejnih skica hotela Plitvice na Plitvičkim jezerima, broj: 5690/VIII/1941, Banska vlast Banovine Hrvatske, 3.

⁷⁸⁵ *Ibid.*

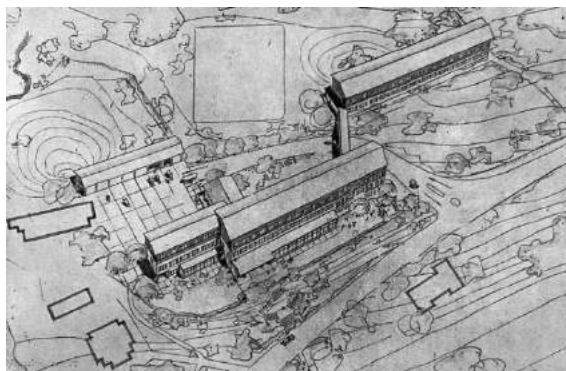
⁷⁸⁶ *Ibid.*

⁷⁸⁷ *Ibid.*

сала), стан за директора, 22 једнокреветне собе, 17 двокреветних соба, четири собе са два кревета, купатилом и гардеробом, две собе са два кревета, купатилом и гардеробом, два апартмана са собом, салоном, купатилом и гардеробом, смештај за особље хотела, те на сваком спрату санитарне просторије (тоалети и купатила/тушеви), просторије за чишћење одеће и обуће, соба са кухињским лифтом за сервирање јела по собама и спаваћа соба за собарицу са једним креветом и уграђеним ормаром.⁷⁸⁸ Туристички део је, поред неколико сервисних просторија, подразумевао једну мању и једну већу трпезарију те четири групе спаваоница (тзв. пећине) са око 20 кревета и заједничким купатилом.⁷⁸⁹ Због предвиђеног капацитета хотела економски део би обухватао више сервисних и помоћних просторија: кухиња (капацитета од 230 гостију) са пратећим просторима (чишћење поврћа и воћа, прање сућа, хладна кухиња), простор за одлагање посућа, просторија за издавање јела, бар, оставе за чување хране и пића (хладњаче, складишта), сервисне просторије за особље (тоалети, тушеви, гардероба).⁷⁹⁰ С обзиром на то да је предвиђено да хотел има централно грејање требало је пројектовати и подрумске просторије за смештај котларнице, спремишта за огрев и собу за ложача.



Сл. 155. Миро и Рикард Марасовић, првонаграђени рад за нови хотел на Плитвицама, 1941. Аксонометријски приказ.
Извор: *Tehnički vjesnik*, Br. 1-3 (1942), 3.



Сл. 156. Владо Антолић, другонаграђени рад за нови хотел на Плитвицама, 1941. Аксонометријски приказ.
Извор: *Tehnički vjesnik*, Br. 1-3 (1942), 5.

Сва три награђена рада показују да се жири одлучио за конвенционалније решење хотелске зграде, али и стереотипније тумачење питања прилагођавања архитектуре хотела природном окружењу, док су модернистички радикалнији и типолошки слојевитији приступи одбачени као нерационални и непрактични, али ипак препознати као архитектонски вредни. За жирији је најисправнији начин подразумевао прилагођавање објекта окружењу кроз рашчлањивање волумена, употребу традиционалних материјала и „уобичајенији“ начин градње, тако да сва три награђена решења имају заједничку повезницу а то је удвојен и међусобно повезан монолитни вишеспратни волумен којим је, како се наводи у образложењу првонаграђеног рада Мире и Рикарда Марасовића, „постигнут [је] повољан компромис између сувремених потреба и естетских назирања с једне стране, и естетског архитектонског прилагођавања околишту с друге стране“.⁷⁹¹ [Сл. 155] Похваљен је начин рашчлањивања паралелних волумена међусобним смицањем у другонаграђеном раду Владе Антолића [Сл. 156], док је трећенаграђени рад Кнезића и Готвалда оцењен као добро решена зграда, уклопљена у конфигурацију терена (узак волумен благо залучен ка језеру и упушен у терен, са средишњим полукружним проширењем у нивоу приземља и међуспрата), али без уважавања карактера предела и аутохтоног начина градње.⁷⁹² Питање третирања волумена, како су показала решења награђених радова, питање је и њихове размере а не само физичке диспозиције. Успелост награђених решења према ставу жирија огледала се пре свега у њиховој економичној организацији и архитектонској обради која упућује на традиционалне видове градње и обликовања.

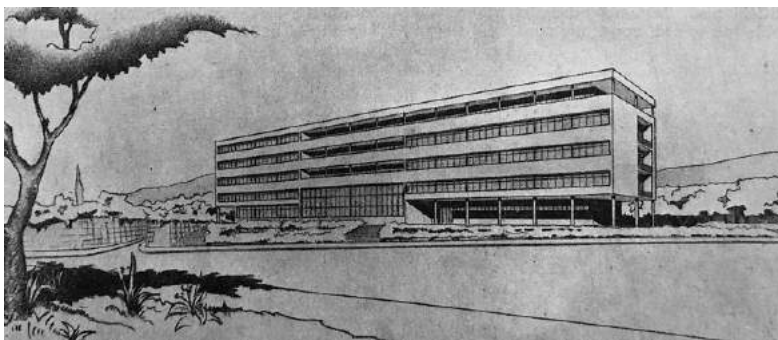
⁷⁸⁸ *Ibid.*, 4.

⁷⁸⁹ *Ibid.*

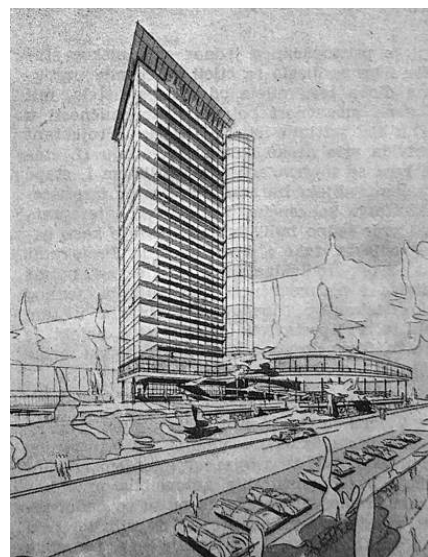
⁷⁹⁰ *Ibid.*, 5.

⁷⁹¹ Franjo Bahovec, *op. cit.*, 2.

⁷⁹² *Ibid.*



Сл. 157. Фране Цота и Иван Витић, откупљени рад за нови хотел на Плитвицама, 1941. Аксонометријски приказ.
Извор: *Tehnički vjesnik*, Br. 1-3 (1942), 7.



Сл. 158. Владимир Турина и Звонимир Тишина, откупљени рад за нови хотел на Плитвицама, 1941. Аксонометријски приказ.
Извор: *Tehnički vjesnik*, Br. 1-3 (1942), 9.

Изразито модернистички приступ заснован на лекорбизјеовским принципима модерне архитектуре интернационалног усмерења архитеката Фране Коте и Ивана Витића критикован је у погледу савремене круте обраде у армирано-бетонској конструкцији која делује „страно и неугодно“, иако је фасада окарактерисана као уредна и складна (због чега је рад вероватно и откупљен). [Сл. 157] Међу награђеним и откупљеним конкурсним радовима⁷⁹³ посебно се издваја откупљени рад Владимира Турине и Звонимира Тишине заснован на изразито авангардизованом решењу, према коме се хотел третира као небодер од 16 спратова издигнут из околине као доминантни репер који постаје „атрактивно јачи од своје околине“.⁷⁹⁴ [Сл. 158] Иако је овакав покушај оцењен као инвентиван и архитектонски врло занимљив, посебно имајући у виду да би се из многих хотелских соба добиле атрактивне визууре, жири је био становишта да је за предметну локацију неприхватљив а да је пројектована основа нерационална и непрактична, јер архитекти дају уску издужену трапезоидну основу остакљеног небодера са кружним издигнутим анексом у коме су смештају друштвене садржаје хотела.

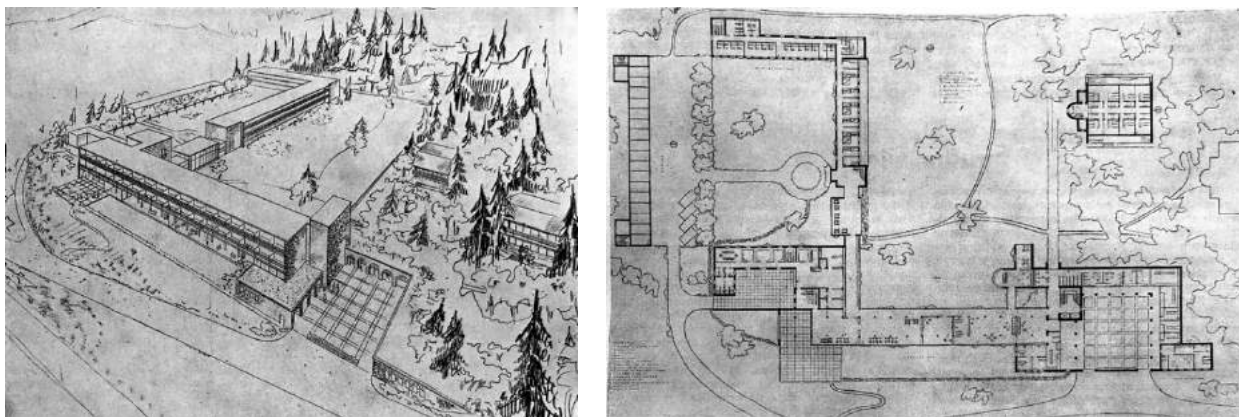
Као успела решења, која захтевају веће градилиште и просторни полигин за смештај хотела, оцењени су радови архитеката Лавослава Хорвата и Драге Иблера. За сублимацију модернистичких проседа у хотелској архитектури југословенске међуратне архитектонске сцене посебно се издваја решење Драге Иблера. [Сл. 159] Пројекат предвиђа, наводи се у записнику жирија, знатне теренске корекције (откопавање једног дела брега и засипање вртаче), као и рушење постојећих помоћних зграда, али се примећује и истиче то да је цео објекат низак и разведен, због чега се постиже његова добра уклопљеност у природни предео,⁷⁹⁵ посебно због тога што се меандрирањем волумена стварају мања и већа полуотворена дворишта и улазни предпростори. Истакнуто је такође да је туристички део, за који се програмом и тражило да буде посебно издвојен, добро позициониран и одвојен, али да је због тога постао и неекономичан. Замерка је упућена истоветном третирању соба хотела и тзв. туристичког дела у коме собе треба да буду јефтине а самим тим и једноставније опремљене. Иблер за разлику од других аутора даје слободну организацију основа где год је то било могуће из функционалних разлога, тако да објекат постаје отворенији, а самим тим и боље визуелно и концепцијски повезан са околним пределом. [Сл. 160] Похваљен је павиљонски начин морфолошко-типолошке основне поставке, као и архитектонска обрада појединих павиљона, премда би према мишљењу хотелских стручњака такво решење знатно поскупело и отежало поједине хотелске послове (нпр. допремање

⁷⁹³ Образложења награђених и откупљених конкурсних радова вид. у: HDA-219-125: Zapisnik rada žirija, sa odlukom i obrazloženjem nagrađenih i otkupljenih radova, od 23. maja 1941. godine, Zagreb; Franjo Bahovec, *op. cit.*, 4-11.

⁷⁹⁴ *Ibid.*

⁷⁹⁵ HDA-219-125: Zapisnik rada žirija..., 4-5.

јела).⁷⁹⁶ И поред оцене да је пројекат оригинално конципиран, основна дисквалификациона примедба се односила на слободно тертирање оквира и обухвата локације за изградњу, те последичне интервенције које су изискивале додатна средства за рушењем постојећих објеката.



Сл. 159. и Сл. 160. Драго Иблер, конкурсни рад за нови хотел на Плитвицама, 1941, посебни откуп. Аксонометријски приказ. (лево) Основа приземља са партерним уређењем. (десно) Извор: *Tehnički vjesnik*, Br. 1-3 (1942), 10, 11.

Након спроведеног конкурса, који је окарактерисан да је успео, струка истиче да је постало јасније како би требало пројектовати хотел на Плитвицама, али и шта се све може изградити на предметној локацији.⁷⁹⁷ У закључку свог осврта на овај конкурс члан жирија Баховец наводи да се само путем јавног конкурса могу овако сложена питања свестрано размотрити и расветлити. Исход и овог конкурса за хотелску зграду на почетку пете декаде показује да су оригинална и напредна архитектонска решења углавном позитивно оцењивана, али хронични недостатак средстава у туристичкој привреди ономегућио је да она буду потенцијално и реализована. Ако је овај конкурс својим идејним предлозима означио крај зрелог међуратног модернизма у хотелској архитектури, онда ће будући конкурс за туристичке објекте на Плитвичким језерима с почетка педесетих година, на коме су протагонисти међуратног модернизма започели транзицију и трансформацију модернистичких принципа, најавити нови приступ у ауторској архитектури.

⁷⁹⁶ *Ibid.*

⁷⁹⁷ Franjo Bahovec, *op. cit.*, 12.

III. УЛОГА ТУРИСТИЧКЕ ИЗГРАДЊЕ У РАЗДОБЉУ АРХИТЕКТОНСКОГ СОЦРЕАЛИЗМА (1947-1955)

Почетком 1940. године, у предвечерје Другог светског рата у Југославији, наводе новинара „Политике“, објављене у чланку на тему питања реорганизације југословенског туризма и преуређења туристичког апарата, којим указује да би и поред пречих бојазни и нестабилних друштвених и политичких прилика требало радити на припреми реорганизације туризма како би по завршетку рата постојале основе за његов даљи развој, сматрајући да „баш после рата [...] настаје најбоља конјунктура за промет туриста“,¹ оповргнула су дешавања и исходи Другог светског рата током којег не само да није било могућности за разматрање будућности туризма, него су ратним разарањима увелико девастирани изграђени туристички капацитети а новоуспостављени политички и друштвени поредак донео је сасвим другачију визију туризма. Период ратних збивања на окупираним територијама Југославије (Људска страдања и присутна неизвесност, разарања и одузимања материјалних добара, недостатак основних животних потрепштина и ограниченост кретања), потиснула су сваки облик туризма и туристичких услуга које по својој природи представљају манифестацију слободних активности и потреба људског духа.² Свет и Европа су се након рата нашли у знатно измењеним друштвено-политичким приликама, када питања социјалних права и потреба, привредних приоритета и економског оснаживања постају основе будућег развоја заснованог на новим политикама социјалне једнакости и јачања радничке класе.

Пре Другог светског рата туризам је у многим земљама сматран споредном привредном граном, док је готово целокупна туристичка делатност била у домену приватног капитала.³ Европа је из рата изашла са разрушеним, често посве уништеним туристичким капацитетима, чија обнова је уследила тек након обнове и изградње индустрије и стамбеног фонда за шта су била потребна огромна финансијска средства, а туризам је потом виђен као погодан облик привреде за акумулацију девизних прилива.⁴ Европска комисија за туризам, основана 1946. године у сврху проучавања европске туристичке проблематике, у елаборату објављеном почетком педесетих година XX века под називом „Улога туризма у европској обнови“, предлаже нужне мере за развој иностраног туризма које се, пре свега, односе на подстицање унапређења социјалног туризма кроз распоред годишњег одмора трудбеника, организацију туристичке штедње, туристичко васпитање маса, изградњу смештајних објеката и давање повластица за превоз, као и на потребу да се целокупна угоститељска привреда подвргне општој ревизији, посебно техника пословања, и да се општи ниво угоститељских услуга подигне на виши ниво, нарочито у погледу хигијене.⁵

Формирање нове Југославије је било праћено интензивном послератном обновом и свеопштом привредном и друштвеном модернизацијом која се огледала у многобројним развојним плановима и пројектима за изградњу индустрије и инфраструктуре, стамбених објеката, образовних и здравствених установа, али и у намери државне да се искористе географски потенцијали и тако подстакне развој туристичке привреде. Планска обнова и оживљавање туризма у Југославији утемељеним на социјалној основи, насупротив „једностраном интересу приватног капитала“ присутног у туризму пре рата, како се у поратно време често истицало, требало је да омогуће да туризам постане приступачан сваком човеку а не да буде „само привилегија богатих“.⁶ У томе је улога државе била примарна. Од значаја за развој послератног туризма истицало се осавремењавање угоститељства, које је и пре рата било основа туризма, те су у периоду после рата предлагане и мере за изградњу и опремање угоститељских радњи које би задовољиле потребе масовног туризма. Нова југословенска држава, Федеративна народна република Југославија,

¹ Р. Стефановић, „Преуређење нашег туристичког апарата треба изводити одмах“, *Политика*, 25. мај 1940, 13.

² О туристичкој функцији слободног времена вид. у: Dragan Koković, *Način života i slobodno vreme. Fenomenologija slobodnog vremena* (Novi Sad: Fakultet za sport i turizam, 2006), 85-91.

³ Anonim, „Uloga turizma u posleratnoj obnovi Evrope“, *Turizam i ugostiteljstvo*, God. IV, Br. 1 (1952), 5.

⁴ *Ibid.*, 6.

⁵ *Ibid.*, 5, 8.

⁶ ИАБ – Фонд Трговинске коморе, Угоститељство и туризам, туризам од 1947. године, купија 4715/47: „За оживљавање туризма“, реферат Љубише Ђекића, без датума.

основана на социјалистичком поретку, гледала је на туризам другачије него што је то био случај у капиталистичким земљама, тако да је туризам у новој Југославији „третиран у првом реду као фактор за подизање здравственог, културног, па и политичког нивоа најширих слојева радног народа, односно становништва и као неопходан елемент за рекреацију радне снаге“, а што је повратно у економском смислу требало да се испољи „у виду више продуктивности рада“. ⁷ У овом погледу је за развој туризма било надасве значајно увођење обавезног и плаћеног годишњег одмора и све активнија улога синдикалних организација у спровођењу социјалног туризма, нарочито током првих послератних година, када је нови раднички сталеж требало подстаћи и мотивисати за одлазак на одмор и активно учешће у колективној обнови радне енергије.

За реализацију таквог вида социјалног туризма били су неопходни многобројни нови смештајно-угоститељски објекти, којих не само да није било довољно, већ су и постојећи објекти током рата били девастирани, оштећени или им је промењена намена,⁸ па их је требало обновити и обезбедити потребан инвентар. Власници предратних угоститељских радњи су тако остали без свог капитала и нису били у стању да их обнове за даљи рад без помоћи државе.⁹ У годинама после рата социјалистичке власти су по срезовима вршиле попис угоститељских објеката у сврху национализације. Угоститељске радње које су и остале у приватном сектору (мрежи приватних угоститељских објеката) морале су да буду расположиве за смештај и исхрану радника и да буду категоризоване у складу са донетом Наредбом о категоризацији приватних угоститељских објеката.¹⁰ Недостатак објеката и мањак простора за поједине намене, превасходно за приоритетне активности, услуге и потребе, потврђује и ситуација да су народне власти после обављене жетве 1947. године која је дала добар принос, услед мањка наменских магацинских простора за уредно складиштење житарица у појединим местима, а нарочито у житородним подручјима, приступиле одузимању појединих угоститељских локала за потребе њиховог привременог складиштења.¹¹ По ослобођењу земље, у приштинском хотелу *Nacional* су били смештени месна команда, магацин и судница за ратне злочине, а таквих примера пренамене хотеских зграда је било још много. У Београду, као главном и административном центру државе, крајем четрдесетих година прошлог века јавио се проблем недостатка постеља у хотелима, којих је у то време било мање него у предратном периоду, јер су делови појединих министарстава и установа били смештени у хотелима, тако да су неки од њих практично престали да примају госте и путнике.¹² Туристичка штампа доноси прилоге о проблемима у хотелском смештају, нарочито у Београду, где је 1950. и 1951. године било свега 16 хотела и преноћишта са 887 соба и 1.788 кревета¹³ на преко пола милиона становника (у Београду је пре рата на 300.000 становника било 47 хотела¹⁴).

Стога је Главна управа за туризам, формирана при Савезној планској комисији, тражила да се изда налог да се хотелске зграде у Београду врате у делокруг хотелијерства, те да се обезбеди да министарства, установе или предузећа не могу давати наређења и вршити прегледе хотела за

⁷ Milan Apih, *Turizam u svetu i kod nas* (Beograd: Zavod za unapređenje turizma i ugostiteljstva FNRJ, 1952), 26.

⁸ Током Другог светског рата италијански фашисти су хотел *Grand* на Лопуду користили за интернирање Јевреја са дубровачког подручја. Смештајни објекти Хотелског акционарског друштва „Ко-оп“ су такође током рата од стране окупатора били реквирирани, коришћени и девастирани (вид. ДЈ-65-1258-2242: Молба „Ко-оп“ а. д. Министарству трговине и снабдевања НР Србије за продужење рока за сазив збора акционара, датирано 14. јун 1945. године).

⁹ ИАБ – Фонд Трговинске коморе, Угоститељство и туризам, туризам од 1947. године, кутија 4715/47: Допис Трговинске коморе Одсеку за туризам Министарства трговине и снабдевања НР Србије ради обнове угоститељских радњи у бањским и туристичким местима, датирано 7. фебруар 1946. године.

¹⁰ *Наредба о категоризацији приватних угоститељских објеката*, „Службени гласник Србије“, број 6, од 8. фебруара 1947. године; ИАБ-Фонд Трговинске коморе, Угоститељство и туризам, туризам од 1947. године, кутија 4715/47: Допис Министарства трговине и снабдевања НР Србије Трговинској комори ради достављања података о приватним угоститељским објектима ради обнове и категоризације.

¹¹ ИАБ – Фонд Трговинске коморе, Угоститељство и туризам, туризам од 1947. године, кутија 4715/47: Допис Трговинске коморе Београда Свим удружењима угоститеља, Свим заједничким удружењима трговаца и угоститеља и Повереништвима удружења угоститеља и заједничких удружења трговаца и угоститеља поводом одузимања угоститељских локала за потребе складиштења житарица, са садржином дописа упућеног Министарству трговине и снабдевања НР Србије и одговора Министарства, број 6128, од 21. јула 1947. године.

¹² ДЈ-41 (Савезна планска комисија ФНРЈ) -278-464: Саопштење Главне управе за туризам Савезне планске комисије у вези Потреба предузимања мера за заштиту хотелских објеката у Београду, датирано 30. децембар 1947. године.

¹³ Б. Протић, „Капацитет хотела је недовољан“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 5 (1953), 2. (хотел *Занатски дом* преуређен је за потребе Радио Београда, у хотелу *Рума* била је смештена Народна библиотека, у хотелу *Ројал* Дом студената, у хотелу *Петроград* канцеларије Управе бродоградње, а хотел *Српски краљ* је за време рата порушен)

¹⁴ Anonim, „Највећи проблем у Србији смештај turista“, *Odmor: turistički list*, God. III, Br. 28 (1955), 6.

потребе заузимања у друге сврхе без претходног споразума са Главном управом за туризам.¹⁵ У НР Србији су на свака 142 становника долазила чак 493 кревета у објектима који су се користили за смештај туриста, с тим да је од око 14.000 кревета, којима је у то време располагало угоститељство НР Србије, 10% било у Београду, 50% у бањама а свега 15% у другим климатским местима, у НР Словенији је тај број износио 183, док је у НР Хрватској на тај број становника долазио по један кревет.¹⁶ Додатан проблем у Србији је настао након што се Уредбом о здравственом осигурању радника и службеника одређени број бања прогласио за лечилишта, па се због недовољног броја хотела у тим местима појавио недостатак капацитета за смештај туриста, а није било ни довољно интересовања за изградњу нових и савремено опремљених хотела којима би се повећали смештајни капацитети и допринело подизању животног стандарда.¹⁷

Узимајући у обзир значај туризма за развој социјалистичког друштва и оснаживање радничког пролетаријата, комунистичка власт је у Петогодишњем плану развитка народне привреде Југославије од 1947. до 1951. године уврстила туризам и хотелијерство у привредне приоритете, истичући потребу изградње нових радничких одмаралишта и оспособљавање постојећих.¹⁸ Туризам нове Југославије био је утемељен, како се истицало, на једној од „најзначајнијих тековина која је поздрављена у свим редовима радничке класе“ – годишњим одмором.¹⁹ „Радни народ је први пут у историји човечанства постао господар и творац свога живота“, наводи Ђуро Салај, председник Централног одбора Јединствених синдиката Југославије (ЈСЈ) у свом осврту на појаву годишњих одмора као тековине народне револуције, додајући да су хотели, бање, опоравилишта, летовалишта, јавна купатила постали општенародна имовина доступна радном народу који се одмарајући „прикупља нове снаге за још успешнији рад на изградњи новог социјалистичког друштвеног поретка“.²⁰ Плаћени годишњи одмор, препознат као један од механизма за реализацију задатака Петогодишњег плана, служио је, између осталог, развијању радног полета и стваралачке иницијативе радничке класе и трудбеника уопште, као и за непрекидно повећање производности рада.²¹ Иако је Петогодишњи план био усмерен развоју производних капацитета, кроз изградњу и унапређење индустрије, пољопривреде, шумарства и саобраћаја, последично је требало да обезбеди и свеопште подизање животног стандарда као резултата продуктивности рада.²²

У сектору трговине и снабдевања, Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ 1947-1951, предвиђао је јачање хотелијерства уз повећање броја сталних државних хотела и повећање броја кревета за 1,7 пута, док је у сврху јачања туризма планиран развој угоститељског рада у туризму, с потребним троструким повећањем до краја 1951. године.²³ Тако је изградња објеката за потребе туризма имала удео у развоју грађевинарства које је представљало основу за реализацију Петогодишњег плана и програма инвестиционе изградње. „Морамо научити градити брже, боље и јефтиније и ликвидирати примитивни, спори и расипнички начин грађења“, истиче Андрија Хебранг, председник Савезне планске комисије, у експозеу приликом представљања Петогодишњег плана у Народној скупштини, у чему је требало да помогне и увођење типизације и серијске производње у индустрији.²⁴ Питање организоване и планске изградње у туризму актуализовано је почетком педесетих година XX века када се јавила потреба за општим планом

¹⁵ ДЈ-41 (Савезна планска комисија ФНРЈ) -278-464: Саопштење Главне управе за туризам Савезне планске комисије у вези Потреба предузимања мера за заштиту хотелских објеката у Београду.

¹⁶ Anonim, „Највећи проблем у Србији смештај туриста“, 6.

¹⁷ Б. Протић, „Изградња нових хотела појачаће развој туризма у Србији“, *Туристичке новости*, Год. II, Бр. 12 (1954), 1.

¹⁸ Говор Вицка Крстуловића, министра рада ФНРЈ, одржаном на заседању Народне скупштине ФНРЈ 26. априла 1947. године, у: *Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ 1947-1951 и Закони о петогодишњим плановима развитка народне привреде народних република Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе* (Београд: Савезна планска комисија, 1947), 53.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Ђуро Салај, „Годишњи одмор трудбеника Југославије – велика тековина народне револуције“, *Jugoslavija – SSSR: časopis Društva za kulturni saradnji Jugoslavije sa SSSR*, Бр. 34 (1948), 1.

²¹ *Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ 1947-1951 и Закони о петогодишњим плановима развитка народне привреде народних република...*, 69.

²² Влајко Беговић, „Планска привреда и подизање животног стандарда трудбеника у Југославији“, *Jugoslavija – SSSR*, Бр. 31 (1948), 5.

²³ *Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ 1947-1951...*, 105.

²⁴ Експозе Андрије Хебранга, председника Савезне планске комисије, представљен на заседању Народне скупштине ФНРЈ 26. априла 1947. године, у: *Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ 1947-1951...*, 27, 31.

туристичке изградње Југославије који је за циљ имао стварање услова за уједначен развој туризма, те постепено умањење диспропорционалности у туристичком развоју између југословенских република и њихових туристичких подручја.²⁵

Након неколико послератних година у којима су доминирале приоритетне активности на изградњи индустрије и инфраструктуре,²⁶ током прве половине педесетих година јачају изгледи за туристичком изградњом базираном на већим финансијским средствима и материјалним могућностима. С тим у вези, предлагано је да основни задатак општег плана туристичке изградње обухвати снимање постојећег стања туристичких објеката, утврђивање потребног капацитета свих врста туристичких објеката у односу на њихову локацију, одређивање приоритета изградње у зависности од значаја појединих туристичких подручја, те утврђивање потребних средстава за изградњу.²⁷ Оваквим планом је требало да се избегне непланска изградња која је била присутна у периоду од 1945. до 1949. године, када су инвеститори градили туристичке објекте не водећи рачуна о локацији и архитектонским специфичностима појединих крајева.²⁸ Из тог разлога је била уведена и обавеза да сваки предлог за изградњу туристичких објеката има одговарајућу техничку документацију и трошковник.

У реферату написаном за Прво саветовање архитеката и урбаниста Југославије, које је организовано у Дубровнику од 23. до 25. новембра 1950. Године,²⁹ архитекта Јован Крунић наглашава да је Петогодишњи план у „највећем свом делу, ако не и искључиво, један грађевински програм“ и да се сви задаци постављени планом одржавају и манифестују конкретним и реалним грађењем.³⁰ Крунић је сматрао да зграде и објекти Петогодишњег плана „морају имати печат епохе и средине у којој су настале“, како би југословенска архитектура имала свој „адекватни и специфични архитектонски израз“, ³¹ утемељен на властитим постигнућима прошлости „која су и огромна и у најмању руку равна са најновијим прогресом архитектонске мисли у свету“.³² Југословенски идеолози тако понављају социјалистички културни образац који је још тридесетих година XX века изнео и Лав Троцки наводећи да култура, „према службеној формули“, „мора бити социјалистичка по садржају а национална по облику“.³³ Троцки је такође заговарао и брисање граница између уметности и индустрије, сматрајући да се архитектура треба „напајати духом осећања и расположења маса“, а да се човечанство треба одгајати пластично тако „да се навикне гледати на свијет као на податну глину за моделирање све савршенијих животних облика“.³⁴ Осврћући се на архитектуру у свом делу „Књижевност и револуција“ Троцки скреће пажњу на два нова инпута у развоју архитектуре – функцију и технологију, сматрајући да се „изван практичног задатка и непрекидног рада на његову рјешавању не може створити нови архитектонски стил“.³⁵

²⁵ Ljubo Babić, „Opšti plan turističke izgradnje“, *Turizam i ugostiteljstvo*, God. IV, Br. 2 (1952), 131, 132.

²⁶ О контексту послератне обнове Југославије, вид. у: Мари-Жанин Чалић, *op. cit.*, 227-230.

²⁷ Ljubo Babić, „Opšti plan turističke izgradnje“, 132.

²⁸ *Ibid.*, 133.

²⁹ О Дубровачком саветовању архитеката и урбаниста 1950. године вид. у: „Zaključci savetovanja arhitekture FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, *Tehnika*, God. VI, Br. 1 (1951), 6-13; Zoran Manević, „Novija srpska arhitektura“, у: *Srpska arhitektura 1900-1970* (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972), 28; Branislav Krstić (priř.), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih* (Beograd: Branislav Krstić, 2014); Дијана Милашиновић Марић, *Полетне педесете у српској архитектури*, 103-106.

Архитекта Бранислав Крстић у свом коментару изнетом у уводу приређеног зборника са изабраним рефератима са Дубровачког саветовања износи уверење да се вредност овог скупа „огледа у томе што су учесници успели да искажу основне принципе архитектуре и урбанизма савременог времена и што су их сагледали у функцији преображаја аграрне у индустријску земљу“, вид. у: Branislav Krstić, *op. cit.*, 37.

³⁰ Jovan Krunić, „Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izraza“, у: Branislav Krstić (priř.), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, 156.

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*, 160.

³³ Lav Trocki, *Izdana revolucija I* (Rijeka: Otokar Keršovani, 1973), 144.

³⁴ Lav Trocki, *Književnost i revolucija* (Rijeka: Otokar Keršovani, 1971), 180-181.

³⁵ „Нова архитектура формираће се од два момента: новог задатка и нових техничких начина да овлада материјалом, дјеломично новим, дјеломично старим. Нови задатак није храм, није замак, није вила, него народни дом, масовни хотел, заједнички стан, кућа-комуна, школа големих размјера. Материјал и начин њихове изградње одређиват ће се привредним стањем земље, тада када архитектура приступи рјешавању својих задатака. [...] нови стил се најмање може помирити с личном самовољом. [...] нови стил [се] рађа тамо гдје машинска индустрија ради за безличног потрошача. [...] Покушаји да се стил изведе дедуктивним путем из нарави пролетаријата, из његова колективизма, активности, атеизма и осталог, представља најчишћи идеализам и практички не

Прихватајући нову друштвену стварност, многи архитекти, попут Јована Крунића, Братислава Стојановића, Бранка Максимовића, Ђурђа Бошковића, Невена Шегвића, Мира Крајгера и других, иначе склони тражењу нових и одговарајућих упоришта за своје пројектантско или академско деловање, отиснули су се у потврђивање улоге друштвено ангажоване архитектуре која је требало да буде у служби целокупног социјалистичког друштва као саставни део планске социјалистичке изградње. Истицало се да су пред југословенску архитектуру стављени нови задаци, произашли из нове стварности, односно из новог политичког и економског живота југословенских народа.³⁶ Крајем четрдесетих година бескомпромисно је осуђивана модерна и функционалистичка архитектура за коју се сматрало да у себи носи безидејност и формализам, премда су се на основу спроведених конкурса, израђених пројеката и изведених објеката, присутних дискусија и писања учавала различита, често супротна, схватања о основним питањима архитектуре.³⁷ Због тога Братислав Стојановић напомиње да у Југославији недостаје теоријска и идејна пречишћеност, као и ужа стручна сигурност.

У том контексту се на удару критике најпре нашла стамбена архитектура за коју се сматрало да произилази из погрешног „прилажења човеку у социјалистичком друштву“, то јесте из капиталистичког тумачења живота и рада у социјалистичком друштву и капиталистичког тумачења социјалистичке архитектуре, што је, како се наводило, била последица улива са Запада, као и последица тога да се највећи део југословенских архитеката васпитавао на делима западноевропске архитектуре.³⁸ Наводи о општој или одлучној борби против „реакционарних и назадних схватања у архитектури“ интензивирају се после Петог конгреса Комунистичке партије Југославије (КПЈ)³⁹ одржаног јула 1948. године, на коме је, између осталог, разматран и правац развоја југословенске уметности и културе, те постављени и одређени задаци, који су се, у погледу архитектуре, сводили на борбу против декадентних и формалистичких схватања. У оваквим ставовима се нарочито истицао песник Радован Зоговић који је у свом говору на V Конгресу КПЈ издвојио архитектуру као грану уметности у којој има највише рецидива формализма и у којој овакав вид декаденције суверено и безобзирно влада, сматрајући то изразом и последицама утицаја „полетне динамике модерног живота“ са Запада.⁴⁰ Позивајући се на совјетске естетичаре, Зоговић наглашава да борбу против савременог формализма и декаденције у уметности, као идеолошког израза реакционарне монополистичке буржоазије, треба водити супротстављајући се антиреализму (као одрицању значаја објективне стварности), ирационализму, песимизму или лажном новаторству (као апсолутном уназађивању уметности у формалном смислу).⁴¹ Каснији закључак оваквих ставова сводио се на то да је крајем четрдесетих година југословенска архитектура по својој садржини социјалистичка, али не и по форми национална, због чега се заговарало да је неопходно подвргнути ревизији све прошле и савремене архитектонске вредности.⁴²

Својим освртом на декаденцију и формализам у архитектури, Зоговић у ствари критикује наводе Андре Мохоровичића који је у закључку чланка о развоју архитектонског обликовања народа СССР-а, објављеном фебруара 1948. године у часопису за књижевност и уметност „Republika“, изнео по њему низ формалистичких теорија, негирајући социјалистички реализам „који усваја и прерађује на вишем степену развитка тековине класичне архитектуре“⁴³ у корист функционалног конструктивизма (*функционална конструктивност и јасноћа архитектонске систематике*) оствареног у Западној Европи, а за који сматра да представља основ за архитектуру новог социјалистичког друштва („будућност архитектонског обликовања у ужем смислу лежи у

даје ништа осим замршеног вербализма, самовољног алегоризма и увијек истог провинцијалног дилетантизма.“ Вид. Lav Trocki, *Књижевност и револуција*, 96.

³⁶ Bratislav Stojanović, „O arhitekturi nove Jugoslavije“, *Књижевне новине*, God. I, Br. 26 (1948), 1-2.

³⁷ *Ibid.*, 1.

³⁸ *Ibid.*, 2.

³⁹ „Povodom Petog kongresa Komunističke partije Jugoslavije“, *Arhitektura*, God. II, Br. 8-10 (1948), 3-6.

⁴⁰ Радован Зоговић, „Заседање 25 јула 1948 године – пре подне“, у: *V Конгрес Комунистичке партије Југославије 21-28 јула 1948. Стенографске белешке* (Београд: Култура, 1949), 496-497; Radovan Zogović, „O jednoj strani borbe za novu, socijalističku kulturu i umjetnost. Riječ Radovana Zogovića u diskusiji na Petom kongresu KPJ“, *Arhitektura*, God. II, Br. 11-12 (1948), 54-57.

⁴¹ Радован Зоговић, „Заседање 25 јула 1948 године – пре подне“, 494.

⁴² Bratislav Stojanović, „O arhitekturi nove Jugoslavije“, 2.

⁴³ Радован Зоговић, „Заседање 25 јула 1948 године – пре подне“, 497.

правилној анализи унутарњих функција архитектонског објекта и његових конструктивних елемената. Естетске релације савременог обликовања функционалних конструктивних елемената теже кристализацији крајње чистих елементарних форма⁴⁴). За разлику од Мохоровичића, архитекта Невен Шегвић своје конкретније погледе на нове задатке архитектуре образлаже у чланку објављеном у истом часопису неколико месеци касније, наводећи да се проблем архитектуре у Југославији поставља темељно, узимајући за пример брзу изградњу социјализма, и оцењујући да је због тога потребна планска архитектура која би била саставни део опште привредне и културне делатности и којој би се вратила њена „основна функција покретача изградње среће и удобног живота основних народних маса“.⁴⁵ Коментаришући наводе из Ле Корбизјеове књиге „Vers une Architecture“ (*Ка првој архитектури*), Шегвић закључује да Ле Корбизјеова пракса искључује социјални комплекс питања „који је управо битан за стварање архитектуре у најширем смислу њене функционалности“.⁴⁶ У овом полемичком прилогу Шегвић демантује своје ставове изнете две године раније у теоријској расправи о развоју модерне архитектуре,⁴⁷ када наводи да су управо архитекти настојали да модерну архитектуру представе као покрет од друштвеног значаја („револуционарни покрет у сврху повећања благостања човечанства“)⁴⁸ позивајући се на декларацију из Ла Сараза која у архитектури види основ за општи културни и економски напредак друштва (архитектура као одраз културе).⁴⁹

Нови приступи усмерени заговарању социјалистичких схватања у архитектонској делатности пренели су се и на образовање архитеката, па су тако на иницијативу партијске организације Архитектонског факултета у Београду предузимане одређене мере „против формалистичког схватања у архитектури“ које су имале за циљ да се спрече ненаучна прилажења извесним проблемима у архитектури и искривљена схватања нове стварности.⁵⁰ Студентима је замерано да њихови радови често представљају „прецртавање америчких часописа“, да међу студентским пројектима влада безидејност и дух формализма и да се примећује недовољно познавање ствари.⁵¹ Нарочито је подцртавано то да се архитектура не ствара за појединца већ за читав народ, због чега би будући архитекти требало да воде бригу о животу и мишљењу народа који ту архитектуру треба да разуме и воли.⁵² По повратку са Међународне конференције студената архитектуре одржане у Лондону, архитекта Богдан Богдановић је у чланку објављеном у новинама „Народни студент“ маја 1949. године, оштро критиковао процесе реконструкција капиталистичких градова и аспекте стамбене изградње на Западу, али и теоријска стремљења у архитектури која негирају вредности монументалне архитектуре, неспретно узимајући за пример дело финског архитекта Алвара Алта (Alvar Aalto) чија архитектура у пракси представља, како је навео, само механички траг човековог живљења.⁵³ Упркос овако присутним тврдњама и манипулативној генерализацији стваралачког амбијента и у академском кружоку, архитекта Бранислав Миленковић, у то време студент београдског Архитектонског факултета, сматра да тако изречене осуде нису утицале на опхођење наставника, већ да су, напротив, студентима пружали заштиту.⁵⁴ Инсистирање на идејности у архитектури и уметности, без јасног појашњења шта

⁴⁴ Andre Mohorovičić, „Analiza razvoja arhitektonskog oblikovanja naroda SSSR-a“, *Republika: časopis za književnost i umjetnost*, God. IV, Br. 2 (1948), 157.

⁴⁵ Neven Šegvić, „Neka pitanja nove arhitekture“, *Republika: časopis za književnost i umjetnost*, God. IV, Br. 5 (1948), 448.

⁴⁶ *Ibid.*, 449.

⁴⁷ О теоријском раду Невена Шегвића вид. у: Andrej Uchytíl, „Teorijski opus arhitekta Nevena Šegvića“, *Prostor*, Vol. 12, Br. 2/28 (2004), 155-165.

⁴⁸ Neven Šegvić, „Prilog razumijevanju razvitka moderne arhitekture“, *Hrvatsko kolo: književno-naučni zbornik* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1946), 294.

⁴⁹ *Ibid.*, 295.

⁵⁰ М. Милићевић, „Против формализма поведена је одлучна борба“, *Народни студент*, God. XII, Br. 35 (1948), 2.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² Аноним, „О неким скретањима студената архитектуре у пројектовању“, *Народни студент*, God. XIII, Br. 5 (1949), 2.

⁵³ Богдан Богдановић, „Стварност архитектуре и студенти архитектуре“, *Народни студент*, Br. 16 (1949), 3-4.

Афирмативан приказ Алтовог стваралаштва доноси загребачки часопис „Urbanizam i arhitektura“ у другој половини 1950. године, преносећи чланак Сигфрида Гидеона (Siegfried Giedion) из швајцарског часописа „Werk“ о развоју Алтовог дела, карактеристичног по томе што спаја ирационализам са стандардизацијом (вид. S. Giedion, „O radu Alvara Aalta“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 9-10 (1950), 50-56).

⁵⁴ Branislav Milenković, „Zaboravno pleme“, u: *Neistkano predivo. Arhitekta Ratomir Bogojević* (прir. Milica Bogojević-Bobić, Đorđe Bobić i Viktorija Kamilić) (Beograd: Orion Art, 2012), 15.

(социјалистичка) идејност подразумева (осим упућивања на „ведрину и весеље живота, елан изградње политичких и привредних успеха, развој наука марксизма-лењинизма“⁵⁵), уз осуђивање *формализма* који се увек доводио у везу са *буржоаском* архитектуром и уметношћу као „трулежи декаденције и изопачености уметничког стваралаштва“⁵⁶ представља беспоговорно прихватање доктрина социјалистичког реализма,⁵⁷ упркос евидентним неспоразумима у самој пракси, противречностима и одсуству јасних дефиниција и теоријских утемељења. Савременицима је „*ново доба* са новим вредностима, моралним начелима, колективним илузијама, кадровски организованом КПЈ наметало [...] своја уверења, усмерења и садржаје“, па су „чланци и говори партијских функционера били обавезни и обавезујући за целокупну *интелектуалну елиту*“, чиме је КПЈ кроз присуство у власти и управи масовних организација и разних институција (школе, универзитети, културне установе, штампа) успоставила обавезујући систем руковођења и обезбедила контрола у извршењу задатака.⁵⁸

„Ми не почињемо рад изнова – ми настављамо са радом“, закључује архитекта Мате Бајлон у истоименом чланку првог броја часописа „Техника“ из 1946. године, износећи очекивања да ће стручна искуства стечена пре и током рата допринети решавању нових задатака, као и да је неопходно створити услове под којим ће се способности и искуства архитеката „моћи користити и ставити у службу читавог народа, читавог друштва“.⁵⁹ Протагонистима новог режима појам социјалистичког реализма био је, пре свега, близак из домена књижевности, јер се базирао на принципима да је стваралачки човек (субјект и објект) слободан а да је рад питање части, док се није знало како ће изгледати социјалистички реализам у архитектури,⁶⁰ осим честих општих оцена да архитектура представља нужну потребу људског живота и да владајућа класа намеће, захтева и омогућује стварање онакве уметности која јој највише конвентира.⁶¹ У осврту на послератну архитектуру у Хрватској, Жарко Домљан наводи да архитектура од 1945. године постаје не само зависна од друштва, него постаје и подржављена и као никада до тада следи судбину друштва подједнако на техничко-материјалном, као и на естетско-идеолошком плану.⁶² Пример томе је свакако туризам, као комплексан друштвено-привредни генератор и адекватан репрезент друштвеног амбијента, који већ од краја четрдесетих година има интензиван утицај на исходипта архитектонске праксе у типологији туристичких објеката. Домљан такође наглашава да је у година после Другог светског рата критичку свест заменио ограничен и рутински практицизам прокламован у идејности, док се уместо критичког суочавања и преиспитивања наметнуо колективни напор за остваривањем широко постављених циљева.⁶³ Како је архитектура схваћена као непосредна функција друштва, којој је задатак да задовољи потребе земље у том часу, тако се проблем уметничког није ни стављао на одговарајуће место.⁶⁴ Архитектури је понајпре припало место техничког сервиса а практицистичко решавање планских задатака било је важније од стваралаштва.⁶⁵ У таквим условима изградња се углавном заснивала на рационалности и економичности, а дистинкција од капитализма се услед доминантног уплива друштвених средстава испољавала у све више објеката друштвеног стандарда, међу којима одмаралишта и хотели заузимају посебно место.

Полемишујући о линији југословенске архитектуре са аспекта идејности у архитектури, словеначки архитекта Миро Крајгер напомиње да је пројектовање у социјализму у основи

⁵⁵ Јован Крунић, „О изражајности наше архитектуре“, *Техника*, God. VI, Br. 8 (1951), 251-256; Јован Крунић „Компоненте нашег архитектонског израза“, *Народни студент*, God. XIV, Br. 34 (1950), 2.

⁵⁶ Karel Tajge, *Vašar umjetnosti* (Beograd: NIP Mladost, 1977), 257.

⁵⁷ Др Александар Кадљевић наглашава да „соцреализам није био једини правац у раној послератној архитектури, иако је то настојао да буде, већ се супротстављао истраживачком модернизму који се постепено пробијао кроз конкурсне пројекте за капиталне јавне објекте“ (вид. у: Александар Кадљевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, *Наслеђе*, Br. 9 (2008), 83).

⁵⁸ Љубодраг Димић, „Идеологија и култура у Југославији 1945-1955.“, *Историјски записи: орган Историјског друштва Народне Републике Црне Горе*, Год. 72, Br. 3/4 (1999), 106-107.

⁵⁹ Mate Baylon, „Mi ne počinjemo rad iznova – mi nastavljamo sa radom“, *Tehnika*, God. II, Br. 1 (1946), 5.

⁶⁰ Mira Krajerger, „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Tehnika*, God. III, Br. 10-12 (1948), 288.

⁶¹ Bratislav Stojanović, „O arhitekturi nove Jugoslavije“, *Tehnika*, God. II, Br. 2-3 (1947), 40.

⁶² Žarko Domljan, „Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj“, *Život umjetnosti*, Br. 10 (1969), 4.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ *Ibid.*, 5.

⁶⁵ Ivo Maroević, „Hrvatska arhitektura pedesetih“, *Život umjetnosti*, Br. 71-72 (2004), 142.

различито од онога у капитализму, те да би та разлика требало да се испољава кроз могућност органског унутрашњег живота сваке зграде чији изглед би требало да указује на богате садржаје социјалистичког живота.⁶⁶ У југословенској туристичкој изградњи ови односи, функционалности и обликовања, временом ће све више долазити до изражаја. Развој послератног југословенског туризма резултирао је новим активностима *очовјеченог друштва*⁶⁷ и еманципацијом човекове чулности⁶⁸ саздане на способности уживања и коришћења слободног времена, што ће се у архитектури туристичких објеката материјализовати условљеном дијалектиком функционализма и архитектонског обликовања утемељеног на односима објективних естетских квантитета који „добивају своју квалитативну вриједност у интерпретацији животне проблематике“.⁶⁹ „Револуција је тражила да у уметности буде учињен заокрет“, појашњава академик Љубодраг Димић, „од до тада владајуће идеје *чисте уметности* ка идеји естетичког утилитаризма“.⁷⁰ Током послератних година, у време обнове и изградње виталних државних и друштвених објеката, смештај радника за време годишњих одмора обезбеђиван је углавном у обновљеним и адаптираним предратним хотелима, да би почетком педесетих година уследила систематичнија изградња радничких одмаралишта и хотела, произашла из реалних потреба и визије социјалног туризма, постепено оријентисаног и према иностраном тржишту.

Социјални туризам усмерен радништву

Хотелијерство Краљевине Југославије обележила је хронична оскудица капитала неопходног за одрживо функционисање хотела и континуирано осавремењавање и прилагођавање новим туристичким потребама. Хотелска индустрија се често налазила у „врло тешком и критичном стању“ а хотелијери у дуговима, због чега је редовно долазило и до јавних продаја хотелских објеката, које су у бесцење куповали сами повериоци, најчешће банке.⁷¹ Активности хотелијерских удружења нису биле довољне да се правовремено одговори свим изазовима у пословању, које је, од 1929. године, додатно било погођено падом цена хотелијерских услуга. Недостатак савремене регулативе у погледу категоризације угоститељских радњи, а последично и одређених захтева и обавеза у односу на то, утицао је на извесне проблеме у пословању 2.799 хотела, пансиона, свратишта, ресторана и кафана⁷² колико их је било у Југославији крајем тридесетих година XX века. И поред таквих околности, туристичка привреда је за 10 година (од 1930. до 1939. године) донела бруто приход од седам и по милијарди динара,⁷³ а туристичке организације, иако без јасног система у спровођењу разних мера, дале су широк замањ⁷⁴ развоју туризма, нарочито у пасивним крајевима. Међутим, међуратни туризам је за нови комунистички естаблишмент, упркос неоспорним помацима и резултатима, имао профитерску тенденцију приватне иницијативе⁷⁵ усмерене претежно имућнијим друштвеним слојевима и страним туристима,⁷⁶ без могућности развоја за широке народне масе.

Угледајући се на совјетску туристичку стратегију усмерену радништву, Југославија већ од 1946. године уводи „социјални туризам“ као део политике благостања, сматрајући га покретачем модернизације. Према пропагандној комунистичкој фразеологији друге половине четрдесетих година туризам у старој Југославији „служио је за разоноду и забаву буржоаској класи и за стицање профита појединцима који су у својим рукама држали хотеле и ресторане“, као и за странце „који су долазили у Југославију да траже егзотику и да у земљи коју су сматрали својом колонијом са што

⁶⁶ Mira Krajer, „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, 289.

⁶⁷ Simo Elaković, *Sociologija slobodnog vremena i turizma* (Beograd: Ekonomski fakultet, 2006), 28-29.

⁶⁸ *Ibid.*, 40.

⁶⁹ Anđrija Mohorovićić, „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura*, God. I, Br. 1-2 (1947), 8.

⁷⁰ Љубодраг Димић, „Идеологија и култура у Југославији 1945-1955.“, 113.

⁷¹ Аноним, „У нашој земљи има 2799 хотела, насциона, свратишта и ресторана“, *Политика*, 11. април 1937, 24.

⁷² *Ibid.*

⁷³ DJ-41-278-464: *Problemi našeg turizma* (Beograd: Glavna uprava za turizam, 1947), 3.

⁷⁴ *Ibid.*, 2.

⁷⁵ *Ibid.*, 3.

⁷⁶ *Ibid.*, 1.

мање материјалних издатака пруже себи што више уживања“.⁷⁷ Истицан је и проблем изградње и размештања појединих туристичких објеката који нису били у складу са околином, те начин изградње појединих туристичких места пуних хотела, „без паркова, зрачних и пространих алеја које би трудбеницима давале далеко вишу могућност за пријатан одмор“, што је све тумачено као „пљачкашко господарство“ у капиталистичкој привреди.⁷⁸ Таквим нападима нова власт је под едиктом социјалистичке модернизације, засноване на идеолошкој матрици политичког и друштвеног система, остваривала и социјалистичку еманципацију која је требало да направи јасан дисконтинуитет са претходним системом либералног капитализма и да на тај начин укаже на све његове мањкавости. С друге пак стране, комунистички челници истицали су напоре партијског и државног руководства у циљу побољшања услова живота грађана, „градитеља социјализма“, како би сваком појединцу био створен „радан, али радостан и удобан живот [...] који одговара ступњу савремене технике и богатства [...] социјалистичке домовине“.⁷⁹ Одмах после Другог светског рата јавио се, додуше, краткотрајан утопистички експеримент с туризмом као носиоцем националне и политичке идеологије који је имао за циљ стварање новог југословенског социјалистичког грађанина, али је убрзо, променом опште-националног курса, овај концепт напуштен а туризам потом искоришћен као средство којим држава може осећај доброг живота и задовољства приближити обичном грађанину, легитимишући тиме у најширим слојевима становништва заступани идеолошки склоп.⁸⁰

У уводнику првог броја часописа „*Vesnik turizma i ugostiteljstva*“, Владимир Велебит, председник Комитета за туризам и угоститељство Владе ФНРЈ, наводи да је угоститељско-туристичка струка „саставни део оног комплекса добара и услуга које сачињавају животни стандард“, па је у том погледу и „грађење нових, великих угоститељских објеката [...] врло одговоран посао, коме треба приступити промишљено и припремљено“.⁸¹ Како су ратне године поред материјалних губитака у области туризма и угоститељства донеле и распад туристичке организације и дефицит потребног кадра,⁸² државна управа је у оквирима савезних и републичких органа успоставила нове надлежности и организационе јединице за област туризма и утврдила различите задатке, али је координација деловања између истих била слаба.⁸³ Потреба повезаности и јединствености у иницијативи надлежних органа, као и обезбеђивање искоришћења туристичких могућности за инострани туризам, захтевали су јасне организационе мере.⁸⁴ Истицано је да се организационе форме државног апарата морају мењати и развијати упоредо са политичким и економским развојем државе, па се тако у туризму и угоститељству, од једноставнијих форми управљања, прешло ка вишој – централизованом форми управљања, Комитету за туризам и угоститељство.⁸⁵

Непосредно после рата становништво практично није ни имало времена ни могућности за туристичка кретања, која су у првим послератним годинама била веома ограничена, изузев потреба за пословним и политичким активностима.⁸⁶ До нешто интензивнијих кретања долази тек у другој половини 1946. године, чему је понајвише допринело доношење владине Уредбе о плаћеном годишњем одмору радника, намештеника и службеника од 4. јула 1946. године, по којој сви радници, намештеници и службеници који су у истом предузећу, надлештву, установи, организацији, односно код истог приватног послодавца запослени најмање 11 месеци, имају право на плаћен годишњи одмор у трајању од најмање 14 дана сваке календарске године.⁸⁷ Правни основ

⁷⁷ Anonim, „Turizam u staroj Jugoslaviji“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 2 (1949), 40.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ Vladimir Velebit, „Uvodna reč“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 1 (1949), 1.

⁸⁰ Rory Yeomans, „Od drugova do potrošača. Odmor, slobodno vrijeme i ideologija u komunističkoj Jugoslaviji“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu* (Zagreb: Srednja Europa, 2013), 92.

⁸¹ Vladimir Velebit, „Uvodna reč“, 2.

⁸² AJ-41-278-464: *Problemi našeg turizma* (Beograd: Glavna uprava za turizam, 1947), 3.

⁸³ *Ibid.*, 4.

⁸⁴ *Ibid.*, 5.

⁸⁵ Vera Milosavljević, „Organizaciona pitanja u turizmu i ugostiteljstvu“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 1(1949), 3.

⁸⁶ Antun Kobašić, *Turizam u Jugoslaviji: razvoj, stanje i perspektive*, 8.

⁸⁷ *Uredba o plaćenom godišnjem odmoru radnika, namештеника и службеника*, „Службени лист ФНРЈ“, број 56, од 12. јула 1946. године, 650; A. Kobašić, *Ibid.*, 8; Igor Duda, „Od radnika do turista“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*,

за доношење оваквог акта је почивао је члану 20. Устава ФНРЈ, којим се, између осталог, прописивало да „држава заштићује лица у најамном радном односу, нарочито обезбеђењем права удруживања, ограничавањем радног дана, обезбеђивањем права на плаћени годишњи одмор, контролом радних услова, бригом о стамбеним приликама и социјалним осигурањем“.⁸⁸ Обезбеђивање годишњег одмора је дало основ и за увођење повластица за чланове синдиката, што ће покренути запослене на путовања у различита места широм Југославије ради коришћења одмора.⁸⁹ Такође, Закон о ученицима у привреди омогућио је ученицима ангажованим у привреди право на годишњи одмор.⁹⁰ Од 1947. године почела је нова фаза планског усмеравања развоја привреде и друштва у Југославији и та се година сматра и прекретницом у развоју туризма, јер су тада забележена интензивнија туристичка кретања, која су по броју туриста и ноћења знатно надмашила претходну годину⁹¹ (број домаћих туриста у 1947. години (1.058.479), повећан је за око 140% у односу на број туриста 1946. године (439.917)⁹²). У свом говору на митингу одржаном у Сплиту 1946. године председник владе ФНРЈ, Јосип Броз Тито, осврнуо се и на туристички потенцијал Јадранске обале и њен значај за опоравак радништва, сугеришући да треба искористити природне потенцијале обале и изградити радничка опоравилишта.⁹³

Због недовољног броја смештајних капацитета за омасовљена туристичка кретања, те у циљу њиховог што рационалнијег коришћења током целе године и спречавања стихијског упућивања радника на одмор како би свим радницима и службеницима било омогућено да одмор проведу у неком одмаралишта широм земље, влада ФНРЈ је крајем 1949. године издала Наредбу о планирању годишњег одмора радника, службеника и намештеника према којој су руководиоци предузећа, установа и организација били дужни да за сваку годину израде план коришћења годишњег одмора, којим се одређује дужина и распоред одмора за сваког радника, уз прибављено мишљење синдикалне организације.⁹⁴ Још крајем 1948. године Комитет за туризам и угоститељство владе ФНРЈ дао је главне поставке и препоруке за план смештаја трудбеника на годишњем одмору, према којима је, полазећи од становишта да туризам у социјалистичком друштву треба пре свега да служи радним масама, одређено да се највећи део угоститељских капацитета (око 90%) ангажује за потребе смештаја трудбеника за време годишњег одмора а да остатак остане расположив за смештај пролазника.⁹⁵ Рационално коришћење смештајних објеката у летовалиштима и климатским местима од раног пролећа до касне јесени, уз продужење сезоне у местима која су привлачила највише трудбеника, представљали су основне факторе за планирање смештаја радника током годишњег одмора.⁹⁶ Одмор током летњих месеци су могли користити првенствено радници тешке индустрије, рудари и просветни радници, док из осталих грана привреде они радници и намештеници којима је током лета одмор најпотребнији.⁹⁷ С обзиром на број од 7,500.000 до 8,000.000 људи у ФНРЈ (радника и службеника са породицама и чланова сељачких радних задруга), који су имали право на коришћење повластица за годишњи одмор, било је неопходно извршити преоријентацију коришћења годишњег одмора у радним колективима ради што потпунијег ангажовања постојећих смештајних капацитета, па су због тога

57; Igor Duda, Igor Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta. Službeni zapisi o nestašima i gladnima 1947.-1950.“, *Historijski zbornik*, Vol. 64, No. 1 (2011), 101.

⁸⁸ Устав Федеративне народне републике Југославије, „Службени лист ФНРЈ“, број 10, од 1. фебруара 1946. године, 77.

⁸⁹ Antun Kobašić, *op. cit.*, 8.

⁹⁰ Anonim, „Odmor i razonoda trudbenika u FNRJ“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 2 (1949), 42.

⁹¹ Antun Kobašić, *op. cit.*

⁹² Anonim, „Odmor i razonoda trudbenika u FNRJ“, 42.

⁹³ „Видео сам да су у Далмацији чинљени напори у погледу хигијене и здравља и морам да кажем да је оно што је урађено добро и да је прилично урађено. Али, све је то још увијек мало, према ономе што треба урадити. Дивна обала наше Далмације може да пружи могућности за учвршћење здравља радних маса свих народа Федеративне Народне Републике Југославије. Од лијепе далматинске обале треба да створимо опоравилишта и санаторијуме, да сваки који ради и даје свој прилог заједници може да дође да поправи своје здравље и затим поново, још јаче, да прионе на рад.“ Вид. у: Milorad Kovačević, Miloš Rašeta (ur.), *Tito i more* (Opatija – Rijeka, Zagreb: Otakar Keršovani i Spektar, 1983), 66.

⁹⁴ Наредба о планирању годишњег одмора радника, службеника и намештеника, „Службени лист ФНРЈ“, број 109, од 31. децембра 1949. године, 1512; Stanko Marovt, „Plan organizacije smeštaja trudbenika na godišnjem odmoru“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 3 (1949), 81-94; Anonim, „Plan korišćenja godišnjeg odmora“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 2 (1949), 43-44.

⁹⁵ Stanko Marovt, „Plan organizacije smeštaja trudbenika na godišnjem odmoru“, 82.

⁹⁶ Karlo Novak, „Plansko korišćenje godišnjeg odmora“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 1 (1949), 8.

⁹⁷ Anonim, „Plan korišćenja godišnjeg odmora“, 44.

туристичка и угоститељска предузећа имала задатак да привуку пажњу радника за одмором и изван официјалне туристичке сезоне.⁹⁸ Нерационалним коришћењем смештајних капацитета није био задовољан ни председник владе Тито, изложивши то у свом експозеу на IV ванредном заседању Народне скупштине ФНРЈ одржаном 27. децембра 1948. године.⁹⁹

Осим потешкоћа са смештајем радника у туристичким местима, надлежне управе за туризам и синдикалне организације су се и поред различитих подстицајних мера у сврху коришћења годишњег одмора суочавале са проблемом немотивисаности радника за путовања, као и са њиховим понашањима током одмора. Спровођење планираних активности током одмора радника у одмаралиштима често је спувала нестручност особља. Негирајући однос према одмору био је најприсутнији код радника из руралних крајева који претходно нису имали искуства путовања и код којих није била развијена свест о функционалном коришћењу слободног времена (вредности социјалне револуције), па су у данима одмора видели могућност за обављање других послова. Овакав приступ слободном времену Јирген Хаберманс (Jürgen Habermas) назива суспензивном функцијом слободног времена која у ствари представља наставак рада (потребу за радом) у одређеном облику.¹⁰⁰ Ненавикнути на боравак у одмаралиштима, склони неприхватању колективних активности током одмора и извржавању правила понашања, радници су неретко враћани са годишњег одмора или су негодовали због различит услова како би издејствовали повратак кући, док управници одмаралишта и услужно особље, често недовољно стручно и обучено, своје дужности нису обављали савесно и поштено.¹⁰¹ Проблеме током боравка у одмаралиштима додатно су стварале потешкоће са снабдевањем храном услед несташица намерница у целој земљи.¹⁰² Због тога је посебна пажња придавана друштвеној исхрани која је у социјалистичкој изградњи заузимала неопходан саставни елемент.¹⁰³ Сви ови аспекти осликавају почетке социјалног туризма у Југославији који је радницима требало да омогући „уживање у слободи те у слободном времену и одмору као заслуженим плодовима властитог рада“,¹⁰⁴ упркос бројним недостацима у погледу смештајних капацитета и скромног обухвата туристичке изградње. Модел социјалног туризма у Југославији током друге половине четрдесетих година био је на изванредан начин левичарска верзија туризма у нацистичкој Немачкој током 1930-тих година, успостављен под сличном идејном и идеолошком доктрином, када је посебно основана државна организација „Kraft durch Freude“ (*Снага кроз радост*), у периоду од 1934. до 1939. године, спроводила активности на планском оживљавању немачког туризма, промоцији и организацији туристичких путовања у циљу коришћења одмора за предах од свакодневних радних активности, обнову радне енергије и очување здравља, кроз последично ширење политичке лојалности и друштвене контроле.¹⁰⁵

Период првог Петогодишњег плана представља фазу административног управљања привредом, када је усмереном државном политиком утврђен развој виталних привредних

⁹⁸ III. Матијашевић, „Осам милиона грађана ФНРЈ ужива повластице за годишњи одмор“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 1 (1953), 2.

⁹⁹ „У тој грани привреде [туризму и угоститељству], која је уско повезана с културним, хигијенским, здравственим и другим проблемима, имамо још доста слабости. [...] Број радничких одмаралишта ове године се нешто повећао, тако да смо имали 32 одмаралишта са 2.898 кревета, које је ове године користило око 35.000 радника, што значи двоструко више него прошле године. [...] Но све је то још доста недовољно да би задовољило потребе наших радних људи. Није ни ово што имамо довољно рационално искоришћено, јер се није искоришћавало вансезонско вријеме за одмарање у постојећим одмаралиштима.“ Вид. у: Josip Broz Tito, „Turizam i ugostiteljstvo (iz ekspozea na IV vanrednom zasedanju Narodne skupštine FNRJ)“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 1 (1949), 12.

¹⁰⁰ Slavno Elaković, *op. cit.*, 36.

¹⁰¹ Вид. Igor Duda, Igor Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta...“, 101.

¹⁰² *Ibid.*, 113-117.

¹⁰³ Marko Ivanetić, „O društvenoj ishrani“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 1 (1949), 15; AJ-41-278-464: *Problemi našeg turizma* (Beograd: Glavna uprava za turizam, 1947), 33-34.

¹⁰⁴ Marko Ivanetić, „O društvenoj ishrani“, 15.

¹⁰⁵ О туризму, идеолошкој позадини туристичких активности и туристичкој изградњи у Трећем рајху, вид. у: Shelley Baranowski, *Strength through Joy: Consumerism and Mass-Consumption in the Third Reich* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004); Hasso Spode, „Fordism, Mass Tourism and the Third Reich: the Strenght through Joy Seaside Resort as an Index Fossil“, *Journal of Social History*, Vol. 38, No. 1 (2004), 127-155; Kristen Semmens, *Seeing Hitler's Germany: Tourism in the Third Reich* (New York: Palgrave Macmillan, 2005); Kristin Semmens, „Travel in Merry Germany?: Tourism in the Third Reich“, у: Walton, John K. (Ed.), *Histories of Tourism: Representation, Identity and Conflict* (Clevedon/Buffalo/Toronto: Channel View Publications, 2005), 144-161.

делатности¹⁰⁶ а у области туризма и угоститељства постављени приоритети и смернице за развој како домаћег тако и иностраног туризма, оствареног захваљујући првенство посетама гостију из земаља Источног блока. Због раскида политичких односа са Информбироом половином 1948. године истовремено су забрањене и туристичке посете Југославији из источно-европских земаља, а на које је југословенска туристичка понуда била претежно оријентисана, после чега долази до знатног смањења иностраних туристичких посета.¹⁰⁷ „У Југославији је 1949. године пропагандни слоган „Дођите и видите истину“ позивао стране туристе у нову социјалистичку земљу након што је њено водство раскинуло са Совјетским Савезом.“¹⁰⁸ Југословенски туризам се након тога у иностраним оквирима профилише као прозападни. У свом реферату на Шестом конгресу КПЈ, одржаном почетком новембра 1952. године, Ј. Б. Тито истиче да је сарадња на државном плану са западним земаљама олакшала и сарадњу друштвених организација у различитим сферама.¹⁰⁹ Током дискусије на конгресу представљени су и остварени резултати у различитим сферама привреде и индустрије, међу којима је грађевинарство заузело посебно место.

Сматрало се такође да на основу тадашњег развоја индустрије нису створене могућности само за бржи развој осталих привредних грана (као што је туризам) у погледу израде опреме, него и у погледу могућности за реализацијом већих инвестиционих кредита за развој других привредних грана.¹¹⁰ Истицали су се исходи опсежне изградње у виталним друштвеним областима, нарочито у различитим гранама индустрије, као и то да се завршавањем кључне капиталне изградње осигуравала економска независност земље и даљи развој индустрије.¹¹¹ Развоју туризма почетком педесетих година XX века допринело је и увођење новог јединственог привредног система – радничког самоуправљања, док је „девалвација југословенског динара 1952. године учинила земљу приступачнијим одредиштем у успоредби с ранијим годинама“.¹¹² После ревидирања низа цена у сектору различитих услуга, нарочито оних туристичких, очекивало се да Југославија постане конкурента међу европским туристичким земаљама,¹¹³ што ће се показати значајним и за развој југословенског туризма у наредним деценијама. Могло би се рећи да до 1952. године и није било постављене оријентације у развоју иностраног туризма.¹¹⁴ Основни циљеви и задаци Петогодишњег плана привредног развоја Југославије у периоду од 1951. до 1955. године су били засновани на политици даљег интензивног улагања у привреду, с тим да је правилном расподелом инвестиција између различитих области и грана привреде требало осигурати усклађену развијеност целокупне привреде. То је у ствари значило да је у том периоду требало знатно више развијати и унапређивати оне привредне области које су у претходном периоду заостајале, попут туризма и угоститељства, али и области саобраћаја и комуналне привреде које чине материјалну базу туризма.¹¹⁵ У перспективном плану се предвиђало да би туристичку привреду требало посебно убрзано развијати како би се кроз повећана инвестициона улагања проширила материјална основа туризма и створили бољи услови за путовања и боравак туриста, али и како би се боље искористили природни и други туристички потенцијали земље. Сматрало се да изградња појединих типова туристичких објеката треба да зависи пре свега од локације и услова у појединим туристичким местима, као и да би основна полазишта требало да буду економичност и рационалност изградње како би се у будућем периоду осигурало повећање

¹⁰⁶ Antun Kobašić, *op. cit.*, 9.

¹⁰⁷ Antun Kobašić, *op. cit.*; Anonim, „Inostrani turizam u FNRJ“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 1 (1949), 44-46.

¹⁰⁸ Karin Taylor i Hannes Grandits, „Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, 27.

¹⁰⁹ Јосип Броз Тито, „Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију“, у: *Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију – VI Конгрес КПЈ* (Београд: Култура, 1952), 45.

¹¹⁰ *Ibid.*, 258.

¹¹¹ *Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију – VI Конгрес КПЈ* (Београд: Култура, 1952), 256-257.

¹¹² Igor Tchoukarine, „Jugoslovenski put do međunarodnog turizma“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, 137.

¹¹³ Stanko Marovt, „Naš inostrani turizam posle promene kursa dinara“, *Turizam i ugostiteljstvo*, God. IV, Br. 2 (1952), 79-84.

¹¹⁴ Ivan Antunac, *Turistička organizacija u Jugoslaviji – postanak i razvitak* (Zagreb: Turistički savez Hrvatske, 1967), 50.

¹¹⁵ ДЈ-580 (Савезни комитет за туризам), ф – 7: Савезни државни секретаријат за послове робног промета – Стање и проблеми развоја туризма, Београд, мај 1959. године, 7.

туристичких капацитета у различитим типовима објеката за смештај (хотели, мотели, туристичка насеља и кампови, пансионци).¹¹⁶

Уставним законом из 1953. године, односно изменама Устава ФНРЈ из 1946. године, уводи се појам *самоуправљање* у уставну материју и напушта се совјетска пракса централизма (уместо владе и министарстава уведена су извршна већа и државни секретаријати), чиме се повећавају права република и аутономних области. На основу спроведених политичких промена и предузетих активности које су потом уследиле у циљу редефинисања идеолошких и привредних стремљења (децентрализација привреде, успостављање савета и дирекција, радничких савета и радничких управних одбора), долази и до реорганизације у области туризма.¹¹⁷ Исход ових промена било је и основање Туристичког савеза Југославије (ТСЈ) почетком априла 1953. Године,¹¹⁸ коме је претходило саветовање туристичких радника Србије и састанак одбора за оснивање савеза Југославије на којима се разматрала улога туризма у развоју социјалистичког друштва, питања туристичког законодавства, као и проблеми туристичке изградње усмерене планској изградњи туристичких објеката.¹¹⁹ Како је дошло до смањења задатака ресорних органа, тако и структуре самих органа, задаци на унапређивању појединих града привреде пренети су на новоосноване коморе у различитим областима деловања као државно-правне организације. Подаци о туристичкој сезони 1953. године, након неколико година опадања туристичких кретања изазваних нереалним ценама пансиона на тржишту које су биле неприлагођене домаћим туристима, показују да се број домаћих туриста повећао за око 33% у односу на 1952. годину (сезона 1953. године бележи 410.740 домаћих туриста), док се број страних туриста повећао за готово 50%.¹²⁰ Прелазак на *изградњу социјализма* и сукоб са Информационим бироом означили су такође и период у коме је започето нормирање уметничког стваралаштва¹²¹ које ће нарочито у домену архитектуре донети нова модернистичка стремљења и утицати да се архитектура ослободи не само идеолошког баласта без веће муке, него да буде и у много мањој жижи идеолошке пажње режима.¹²² У краћој теоријској анализи архитектонског обликовања, објављеној 1947. године, архитекта Андрија Мохоровичић одбацује социјалистички неокласицизам, сматрајући да у савременој архитектури нема и не може бити места историјским елементима, пошто њени облици морају бити „нови, произашли из нове стварности друштвених односа и изражени новом статиком и новим материјалом“.¹²³ Већ на почетку педесетих година императив *реалистичне уметности* престаје да буде важећи и једино исправни начин уметничког изражавања,¹²⁴ а рецидиве соцреалистичке естетике, који су постали ретки и неприкладни, у наступајућем периоду стимулативнијег социјалистичког естетизма замењује све израженији креативни потенцијал архитектата.¹²⁵ „Крај социјалистичког реализма био је уједно и нови почетак“, појашњава Јелена Живанчевић, „с тим што су све снаге које су пре и непосредно после рата можда биле против, коначно биле уједињене на заједничкој платформи старе социјалистичке садржине и њене нове хуманизиране форме“.¹²⁶

¹¹⁶ *Ibid.*, 8.

¹¹⁷ Milan Apih, „Reorganizacija i naši zadaci“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. III, Br. 2 (1951), 97-98.

¹¹⁸ Аноним, „Основање Туристичког савеза Југославије“, *Туристичке новости*, Год. I, Br. 2 (1953), 1.

¹¹⁹ Аноним, „Саветовање туристичких радника Србије“, *Туристичке новости*, Год. I, Br. 1 (1953), 1.

¹²⁰ Refik Muminagić, „Neke karakteristike turističke sezone 1953.“, *Turistički pregled*, God. II, Br. 3 (1954), 4-8.

¹²¹ Љубодраг Димић, „Идеологија и култура у Југославији 1945-1955.“, 115.

¹²² Предраг Ј. Марковић, *Београд између истока и запада 1948-1965*. (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 436.

¹²³ Андрија Мохоровичић, „Теоретска анализа архитектонског обликовања“, 7.

¹²⁴ Љубодраг Димић, „Идеологија и култура у Југославији 1945-1955.“, 119.

¹²⁵ Александар Кадјевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, 85.

¹²⁶ Јелена Живанчевић, *op. cit.*, 607.

Социјалистичка реалност – национализовани хотел и радничко одмаралиште

„Нека ова година [1947] буде година свеопћег радног полета и стваралаштва“, наводи Јосип Броз Тито у новогодишњем говору упућеном грађанима Југославије поводом наступајуће 1947. године, наглашавајући да у тој години почиње реализација планске привреде кроз Петогодишњи план „чије остварење представља предуслов за брзо остваривање сретнијег живота“.127 И за архитекте који су у новом социјалистичком режиму видели подстрек за развој архитектуре почетак 1947. године значио је прекретницу. Тако архитекта Братислав Стојановић наводи: „Ми почињемо у 1947. години са градњама које имају велики значај за даљи развој наше архитектуре, које ће бити снажна прекретница напред у нашој архитектури. Ова година треба да буде година великог замаха наше архитектуре.“128 Пут ка срећнијем животу виђен је и у плаћеном годишњем одмору радника и трудбеника који су одласком у одмаралишта широм Југославије учествовали у стварању идеализованог система, успешног и задовољног друштва. „Изградити земљу, значи изградити услове за бољу и срећнију будућност радничке класе, њене дјеце и будућних поколења“, понавља Ј. Б. Тито у говору на Конгресу јединствених синдиката Србије, позивајући на ширење братства између радника и сељака, како би као једна „монолитна стијена“ бранили тековине Народноослободилачке борбе и дали све од себе у обнови земље.129 Сви учесници у обнови земље су одласком на одмор бивали награђени за своје радне заслуге, а путовањима у различите крајеве Југославије (често знатно даље од места пребивалишта) и развијањем колективизма током слободног времена, држава је пропагирала идеологију братства и јединства. Због сталног истицања потребе за континуираним радом, али и манифестације типично марксистичко-лењинистичке склоности према туризму, плаћени одмор се у јавном етосу искључиво представљао начином награђивања заслужних радника за добро одрађен посао.130 Како је за кратко време широм Југославије (нарочито на Јадрану) требало обезбедити смештај за све већи број радника, држава је приступила национализацији приватних угоститељских објеката, који су након обнове „уврштени у најудобније и репрезентативне туристичке објекте“.131 У том периоду је било мало изградње нових објеката а и оно што се градило требало је да осигура највиталније потребе. Недовољан број стручњака у свим републикама првенствено је био ангажован на многобројним ванредним пословима. Многи су имали задатак да обилазе угрожене крајеве земље и организују послове обнове, дају стручне савете, распоређују оскудан грађевински материјал и истовремено учествују у припреми планова и решења за изградњу и уређење места и подручја.

Архивски документи из фонда Комисије државне контроле владе ФНРЈ из 1948. године упућују да се након национализације угоститељских објеката некадашњег приватног сектора број постеља у државном сектору тиме увећао на 24.000, као и да је тај капацитет био знатно мањи од потребног броја за смештај већег броја радника.132 И поред тога, велики број туриста је морао бити смештен у приватним собама у оквиру кућне радности, јер је једино на тај начин било могуће остварити план промета у туризму.133 Стални прилив посетилаца у туристичка места био је далеко већи од повећања њиховог смештајног капацитета.134 Повећање смештајног капацитета се огледало пре свега у постојећим објектима који су се могли адаптирати и оспособити за смештај

127 „Iz novogodišnjeg govora Maršala Tita“, *Tehnika*, God. II, Br. 1 (1947), 1.

128 Bratislav Stojanović, „O arhitekturi nove Jugoslavije“, *Tehnika*, 41.

129 *Tito radničkoj klasi* (Zagreb: Glas naroda, 1949), 6, 10.

130 Patric Hyder Patterson, „Jugoslavija kakva je nekad bila. Šta su turizam i dokolica značili u povijesti socijalističke federacije“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, 383.

131 Вид. у: *Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije* (Beograd: 1951), n.n.

132 АЈ-19 (Комисија државне контроле владе ФНРЈ)-186: Допис Комитета за туризам и угоститељство владе ФНРЈ Савезној контролној комисији, са извештајем о стању смештаја и исхране туриста по републикама, број 129 од 7. августа 1948. године.

У Србији су се туристичка кретања углавном одвијала ка бањама, где је и било највише смештаја; у Хрватској се до половине јула лакше обезбеђивао смештај, да би после услед навале туриста, посебно у већа приморска летовалишта, долазило до попуњености расположивих капацитета; у Словенији је, првенствено због климе, број туристичких посета био у нешто нижи од очекиваног; Босна и Херцеговина није имала довољно смештајних капацитета, осим у неколико туристичких градова, па се истинска потреба изградње истих; у Македонији су туристичка места такође располагала са недовољним бројем постеља, те се о већим промету туриста и није могло говорити док се не изграде смештајни објекти; у Црној Гори је био обновљен већи број смештајних објеката на Јужном приморју.

133 *Ibid.*

134 АЈ-19-186: Анализа смештаја и реализација плана туризма у сезони 1948. године, без датима, 1.

радника, уз препоруке надлежних служби да се користе што дуже током године.¹³⁵ Финансијска средства за обнову туристичких смештајних објеката, у виду дугорочног зајма, додељивана су из Фонда за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима.¹³⁶ План мреже смештаја је вишеструко повећан захваљујући национализацији приватних хотела који су стављени у држани сектор.¹³⁷ [Сл. 161] Највише туристичких смештајних објеката је одузето (национализовано) у републикама које су због својих туристичко-географских потенцијала представљале окосницу будућег туристичког развоја.¹³⁸ За адаптацију национализованих објеката, изградњу нових и за њихово одржавање формиран је Фонд радничких одмаралишта на основу доприноса који су радници раније издвајали за издржавање радничких комора, а износио је 0,3% вредности плате и плаћан је заједно са доприносом за социјално осигурање (Фонд је касније предат ЦО ЈСЈ).¹³⁹ Тиме су потешкоће у планирању туризма само делимично решене.¹⁴⁰ Додатан проблем, поред оспособљавања постојећих и изградње нових угоститељских објеката, представљало је пренамењивање и адаптирање појединих смештајних објеката, често прворазредних хотела, у пословне просторије, продавнице, магацине, приватне станове, интернате итд. (преко 300 објеката капацитета 10.548 постеља).¹⁴¹ Недостатак угоститељско-смештајних објеката понајвише је био изражен у Босни и Херцеговини, а додатан проблем смештаја туриста и пролазника у постојећим хотелима стварала је њихова пренамена, најчешће у станове службеника.¹⁴² Највише хотела и преноћишта у градовима и местима Босне и Херцеговине је било ниже категорије (Ц и Д категорије), то јесте скромне опремљености и са ограниченим могућностима пријема гостију, изузев неколико хотела у већим местима и туристичким одређиштима.¹⁴³



Сл. 161. Задања страна часописа „Југославија – СССР“, Бр. 31 из 1948. са приказом национализованог хотела *Grand* на Лонпуу претвореног у одмаралиште инвалида

Радничка одмаралишта се подижу постепено, једноставнијих пројектантских решења и бржим системом градње и у мањим капацитетима. Изградња туристичких објеката је нарочито

¹³⁵ АЈ-19-186: Задачи туризма у 1949. години, реферат Владе Загорца, без датума, 6.

¹³⁶ АЈ-41-15-33: Документа (решења) Привредног савета и Савезне планске комисије владе ФНРЈ о додели финансијских средстава за обнову хотела.

¹³⁷ АЈ-19-186: Анализа смештаја и реализација плана туризма у сезони 1948. године, без датума, 2.

¹³⁸ *Ibid.*, 6.

У Хрватској је за потребе смештаја туриста одузето 139 објеката, у Словенији 86, у Македонији 33, у Босни и Херцеговини 17, у Србији (без Београда) 13, а у Црној Гори 3 објекта. У Београду је 10 хотела одузето за потребе разних надлежства, установа и предузећа (*Palace, Занатски дом, Асторија, Бристал, Петроград, Royal, Српска круна, Косово, Праг, Лондон*).

¹³⁹ Ђуро Салај, „Годишњи одмор радничких Југославије...“, 1.

¹⁴⁰ АЈ-19-186: Задачи туризма у 1949. години, реферат Владе Загорца, без датума, 7.

¹⁴¹ АЈ-19-186: Проблематика угоститељства и његова изградња, реферат Марка Иванетића, без датума, 5-6.

¹⁴² Gojko Momić, „Неправилно коришћење хотела и преноћишта“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. II, Br. 2 (1950), 36-38.

¹⁴³ Adem Kamenica i Ljubo Babić, *Bosna i Hercegovina – turistički vodič* (Sarajevo: OZEBIH, 1954), 14-16.

предвиђена на Јадрану због повољних климатских услова током целе године. Поред тога, „јефттиније је било градити љетна одмаралишта на обали него зимска у континенталном дијелу земље која би захтијевала изолацију и гријање“, док су и могућности коришћења других видова смештаја такође утицали да трошкови на мору буду мањи.¹⁴⁴ То је вероватно био и основни разлог што се у туристичким извештајима, анализама и периодици крајем четрдесетих и током прве половине педесетих година планинарство и туристичке активности у планинским пределима скоро да и не спомињу. Према плановима за изградњу туристичких објеката, у 1948. години је планирано да се изгради, обнови и адаптира око 300.000 м² смештајних туристичких објеката, како би се истовремено омогућио смештај за 15.000 гостију.¹⁴⁵ У образложењу Петогодишњег плана развоја хотелијерства и туризма од 1947. до 1951. године, наводи се, да је осим потребе за повећањем броја радних људи, деце и омладине као корисника туризма, неопходно знатно повећање смештајних капацитета државног угоститељства и активирање једног дела приватног сектора у туристичким местима.¹⁴⁶ „Касних четрдесетих година многа мања приморска мјеста нису нити имала слободних капацитета за комерцијални туризам јер је све било заузето за социјални туризам“.¹⁴⁷ Током априла 1949. године донети су и релевантни прописи за област туризма, хотелијерства и угоститељства: Уредба о угоститељским радњама,¹⁴⁸ којом се прописује обавеза народним одборима да се старају о одржавању и проширењу мреже угоститељских предузећа (хотели, преноћишта, ресторани, гостионице, бифеи) у циљу подизања животног стандарда трудбеника, њихове разоноде и задовољења потреба исхране и смештаја за време путовања и боравка изван места сталног становања, те Уредба о врстама и категоријама основних угоститељских радњи¹⁴⁹, која је прописивала врсте угоститељских радњи (хотели, преноћишта, ресторани, кафане, гостионице итд) и поделу на сталне и сезонске и пролазне и пансионске. Према овој уредби хотели су били категоризовани у три категорије (А, Б, Ц) а преноћишта у две (Ц и Д). Разврставање угоститељских радњи у поједине категорије извршено је према квалитету услуга, удобности, намештају и уређајима.

Увођење радничког самоуправљања и успостављање нових приступа у туристичкој привреди утицали су на то да се посебни прописи с краја четрдесетих година постепено замене новим,¹⁵⁰ па је тако 1954. године донета и нова Уредба о угоститељским предузећима и радњама према којој су се угоститељска предузећа и радње разврставали у категорије према њиховом уређењу, степену удобности и квалитету угоститељских услуга,¹⁵¹ а на основу те уредбе донет је 1955. године Правилник о разврставању хотела и пансиона у категорије¹⁵² којим су се ближе прописивали услови категоризације. Овај пропис се може сматрати првим савременим прописом који је утврђивао услове и критеријуме категоризације смештајно-угоститељских објеката (хотели и пансиони) у Југославији, у односу на претходне прописе који нису прецизније дефинисали ове типове објеката и услове њиховог уређења и опремања, првенствено из пројектантског домена и услова који су се у највећем делу односили управо на просторно-функционалне аспекте. Према правилнику хотел је угоститељски објекат који пружа услуге смештаја и има најмање 15 гостинских соба које имају текућу воду и у којима не може бити више од два кревета и једног помоћног лежаја. Хотели су се према утврђеној категоризацији делили у четири категорије (А, Б, Ц и Д) у односу на 19 постављених услова, односно њихову испуњеност: вода у собама, купатило и тоалет, грејање, сијалична места, одељење за пријем гостију, апартмани, намештај и опрема, собе са једним креветом, сигнализација, друштвене просторије, телефон, лифт, особље, просторије за персонал,

¹⁴⁴ Igor Duda, „Od radnika do turista“, 64.

¹⁴⁵ ДЈ-41-278-464: Анте Лоренцин, Плански задаци и план обезбеђивања изградње туристичких објеката финансираним и материјалним средствима у 1948. години, без датума.

¹⁴⁶ ДЈ-163 (Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ)-25-32: Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, План туризма и угоститељске мреже, ознака *поверљиво*, Образложење петогодишњег развоја хотелијерства и туризма у годинама 1947-1951, 2.

¹⁴⁷ Igor Duda, „Od radnika do turista“, 65.

¹⁴⁸ Уредба о угоститељским предузећима, „Службени лист ФНРЈ“, број 32, од 13. априла 1949. године, 462-464.

¹⁴⁹ Уредба о врстама и категоријама основних угоститељских радњи, „Службени лист ФНРЈ“, број 29, од 6. априла 1949. године, 404-405.

¹⁵⁰ Milko Štambuk, „Nova kategorizacija hotela i pensiona“, *Turizam*, God. IV, Br. 2 (1956), 9.

¹⁵¹ Уредба о угоститељским предузећима и радњама, „Службени лист ФНРЈ“, број 6, од 10. фебруара 1954. године, 133.

¹⁵² Правилник о разврставању хотела и пансиона у категорије, „Службени лист ФНРЈ“, број 41, од 14. септембра 1955. године, 707-712.

просторија за пртљаг, услуге, ресторан и кафана, гаража те просторије и терени за разоноду гостију. Највишој категорији су припадали хотели који у имали обезбеђене све наведене услове.

Прописима о категоризацији угоститељских радњи нису била обухваћена радничка одмаралишта којима су управљала предузећа, синдикалне организације или државни органи (нпр. Министарство одбране) и у чијем власништву су таква одмаралишта најчешће и била. За одмаралишта су постојали посебни прописи (правила о радничким одмаралиштима, упутства о преузимању одмаралишта, закони о оснивању и пословању одмаралиштима) и интерни правилници о организацији рада и управљању, као и програми изградње одмаралишта.¹⁵³ Још почетком јула 1946. године донета су Правила о радничким одмаралиштима,¹⁵⁴ по којима је Јединственим синдикатима Југославије (ЈСЈ) омогућено да оснивају радничка одмаралишта у циљу пружања одмора и опоравка радницима и службеницима у климатским местима ФНРЈ. Према том акту радничка одмаралишта су могла да буду одмаралишта општег значаја која организује Главни одбор ЈСЈ, одмаралишта која организују поједини струковни савези и организације у оквиру ЈСЈ и одмаралишта локалног значаја (излетишта у надлежности месних синдикалних органа). У време када су се поједини угоститељски објекти предавали предузећима, надлештвима и друштвеним организацијама ради оснивања одмаралишта, угоститељска мрежа била је недовољно организована да би могла управљати многобројним објектима.¹⁵⁵ Како угоститељски сектор у том тренутку није имао финансијске и материјалне могућности за обновом тих објеката, њихово уступање предузећима и установама је требало да буде привремено, с циљем да се ти објекти после извесног времена коришћења врате угоститељској мрежи.¹⁵⁶ У раном периоду успостављања социјалног туризма радничка одмаралишта су имала кључну улогу у обезбеђивању одмора, те је у том погледу постојала и извесна разлика између радника и службеника који су били запослени у установама које су имале своја одмаралишта од осталих, јер су први били у повлашћеном положају у односу на друге.¹⁵⁷ Такође, разлике су постојале и у начину управљања одмаралиштима, приступачношћу и компетентношћу особља, рационалном искоришћењу капацитета, али и условима који су се односили на опремљеност одмаралишта, хигијенске услове и квалитет услуга. Стога је у историографији присутно мишљење да је национализацијом систем социјалног туризма био обезбеђен смештајним капацитетима без захтевања непосредног улагања, па је за последицу тога финансирани одмор често био импровизиран и недостајала му је удобност (нпр. радници послати на одмор у Биоград на Мор у сналазили су се у собама налик заједничким спаваоницама).¹⁵⁸ [Сл. 162]



Сл. 162. Мушка спаваоница у једном од радничких одмаралишта у Југославији с краја 1940-тих. Извор: АЈ [377-25-1]

¹⁵³ Видети на пример: *Odmaraišta republičkog odbora prijatelja prirode Srbije* (Београд: Savez sindikata Jugoslavije, 1960).

¹⁵⁴ *Правила о радничким одмаралиштима и начину руковања и употребе средстава фонда за радничка одмаралишта*, „Службени лист ФНРЈ“, број 53, од 2. јула 1946. године, 617-619.

¹⁵⁵ Аноним, „Одмаралишта и коришћење годишњег одмора трудбеника“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. II, Br. 6 (1950), 5.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 5-6.

¹⁵⁷ *Ibid.*, 8.

¹⁵⁸ Karin Taylor, „Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, 261-262.

Брошура (водич) Централног одбора Савеза синдиката Југославије из 1951. године, „*Radnička odmarališta*“, доноси преглед радничких одмаралишта (домова одмора) широм Југославије под управом Савеза синдиката, од којих су већина познати хотелски објекти изграђени током тридесетих година XX века (хотели „Ко-оп“ у Гозд Маркуљаку, Каштел Старом и Улцињу, хотел *Ilirija* у Биограду на Мору, Бановински хотел у Аранђеловцу, хотели у Бохињу, Опатији, Рабу, Оребињу, Лападу и др). Многа од ових одмаралишта носила су имена народних хероја који су се истакли у НОБ-у. На почетку брошуре се наводи да радничка одмаралишта Централног одбора Савеза синдиката Југославије (ССЈ), којих је 1950. године било више од 150, „представљају један од најлепших и најубедљивијих примера бриге за радне људе, коју може да пружи једна истински социјалистичка земља“.¹⁵⁹ Брига за радне људе током боравка у одмаралиштима обезбеђивана је и кроз „широко развијен друштвени живот“ који је имао за циљ да допринесе „међусобном зближавању трудбеника“,¹⁶⁰ премда се на основу оног што је трудбеницима пружано као културна разонода током њиховог боравка у одмаралиштима, а што се наводило у појединим извештајима о туризму касних четрдесетих година, може закључити да је брига о културном животу била потпуно занемарена¹⁶¹ (нарочито у мањим местима у којима су овакве активности због нерентабилности биле занемариване¹⁶²). Под културним животом су се подразумевале различите активности које су корисницима одмора пружале могућности да се упознају са драмском и музичком уметношћу, као што су наступи разних уметничких група, првака југословенских позоришта и одржавање концерата (углавном класичне музике),¹⁶³ али и други садржаји попут различитих изложби, приредби, фолклорних наступа и филмских пројекција.¹⁶⁴ Усмереност садржаја у одмаралиштима и расположиве активности током одмора употпуњиване су и организованим колективним излетима на различите локација (природне и културно-историјске знаменитости), што се сматрало значајним како за међусобно упознавање и зближавање трудбеника, омладине и деце, тако и корисним за упознавање предела и културне разноликости Југославије.¹⁶⁵ Још током разговора са омладинцима Југославије у Дубровнику јула 1946. године, констатујући да Југославија има „прекрасну обалу и друга дивна мјеста“, Ј. Б. Тито је поручио да би децу из Босне, Србије, Хрватске и свих других крајева требало довести на море како би сваки млади грађанин упознао Јадранско море и остале лепоте земље и тако је још више заволео.¹⁶⁶ У једном од прилога из туристичке периодике, о културном животу и разоноди у туристичким местима, наводи се да би у циљу испуњења услова за угодан боравак гостију требало изградити и уредити путеве, стазе, терасе, видиковце, планинарске домове, кућице за одмор, склоништа од кише, павиљоне, бифее, насаде цвећа и др.¹⁶⁷

У одмаралиштима су ради сврсисходног коришћења времена током одмора постојале библиотеке, шах и билијар сале, клупске просторије, посебне просторије за разоноду деце, те различити музички инструменти који су гостима били на располагању, а саме активности културног и уметничког карактера су често наменски организоване како би се на тај начин трудбеници упознали са „тековинама на пољу културе и уметности“, проширили своја знања и културно се уздизали.¹⁶⁸ Значај „културног живота“ у домовима одмора (одмаралиштима) је посебно наглашаван у општој популаризацији социјалистичких вредности, уз истицање да је туризму у том смислу потребно дати „нову социјалистичку садржину“, а културне активности омасовити и учинити их приступачнијим широким слојевима радног народа.¹⁶⁹ „Радничка одмаралишта корисницима су требала омогућити духовно и тјелесно опуштање кроз занимљиве

¹⁵⁹ *Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*, n.n.

¹⁶⁰ *Ibid.*

¹⁶¹ АЈ-19-186: Задаци туризма у 1949. години, реферат Владе Загорца, без датума, 9.

¹⁶² Karlo Novak, „Plansko korišćenje godišnjeg odmora“, 11.

¹⁶³ *Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*, n.n.

¹⁶⁴ Gojko Popović, „Za kulturni život i razonodu u turističkim mjestima“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. III, Br. 3 (1951), 147-148.

¹⁶⁵ *Ibid.*, 148.

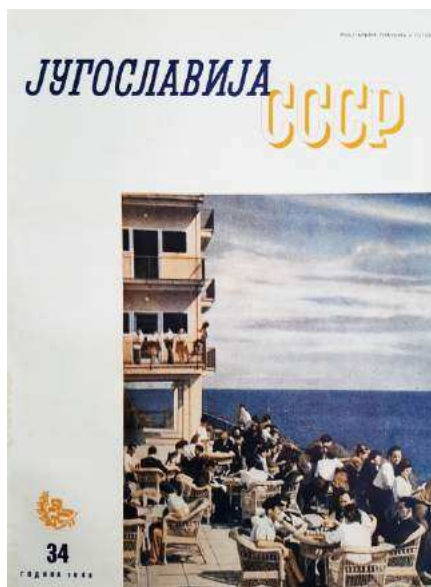
¹⁶⁶ Milorad Kovačević (ur.), *Tito i more*, 48.

¹⁶⁷ *Ibid.*

¹⁶⁸ Anonim, „Odmor i razonoda trudbenika u FNRJ“, 42; Anonim, „Briga o lečenju, oporavku i odmoru trudbenika“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 2 (1949), 43.

¹⁶⁹ Karlo Novak, „Plansko korišćenje godišnjeg odmora“, 11.

и испуњене дане боравка.¹⁷⁰ Управо је утицај социјалистичког реализма¹⁷¹ у том погледу био и најизраженији, с обзиром на тада скромне могућности у туристичкој изградњи усмерене социјалном туризму који је као такав представљао исход прокламованог идеолошког опредељења, па се архитектуром угоститељско-смештајних објеката, којих је за кратко време требало обезбедити што више, није морала ни наглашавати или стилски манифестовати заступана идеологија соцреализма. Уз културне садржаје, током боравка у одмаралиштима потенциране су и спортске активности које би одмор учиниле „још привлачнијим“, па су радничка одмаралишта располагала и реквизитима за фискултуру, спорт и друштвене игре (фудбал, одбојка, кошарка, стони тенис, стрељаштво, веслање и др).¹⁷²



Сл. 163. Насловна страна часописа „Југославија – СССР“, Бр. 34 из 1948. са приказом национализованог хотела *Ко-он* у Улцињу претвореног у радничко одмаралиште „Иван Милутиновић“

У домове одмора Централног одбора ССЈ слати су, углавном бесплатно, „најзаслужнији радници на пољу изградње социјализма, ударници, новотари и рационализатори“ и они који су се на послу нарочито истицали,¹⁷³ па се тако извесни Марко Перишић, физички радник из Никшића, који је три пута проглашаван за ударника, током лета 1949. године одмарао у одмаралишту „Иван Милутиновић“ у Улцињу (некадашњи хотел „Ко-он“) а да током лета 1939. године наводно „није могао ни да привири у двориште овог хотела“, јер је пред капијом био заустављен због свог скромног одела.¹⁷⁴ [Сл. 163] Ово је био један од многих примера како је ондашња јавност, путем дневне штампе, пропагандног материјала и синдикалних гласила, информисана о успесима социјалног туризма у односу на предратне прилике, профил туристе и сврху хотела, који су, према таквим наводима, били намењени само имућнијем сталезу. Предратни модернистички хотел *Ко-он* у функцији радничког одмаралишта описан је као четвероспратна зграда на самој обали мора, са преко 60 соба и осунчаним и удобно уређеним просторијама – великом трпезаријом у стаклу, читаоницом, библиотеком, салом за билијар и пинг-понг, те уређеним парком који води до песковите обале испод старог града Улциња.¹⁷⁵ Према наводима из

¹⁷⁰ Igor Duda, Igor Stanić, *op. cit.*, 103.

¹⁷¹ О социјалистичком релазму у југословенској архитектури и урбанизму вид. у: Zoran Manević, „Novija srpska arhitektura“, у: *Srpska arhitektura 1900-1970*, 26-28; Александар Кадјевић, „Проблеми истраживања и тумачења соцреализма у српској архитектури“, *Новоназарски зборник*, Бр. 30 (2007), 211-217; Милан Просен, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији“, *Наслеђе*, Вр. 8 (2007), 95-118; Александар Кадјевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, *Наслеђе*, Вр. 9 (2008), 75-88; Јелена Живанчевић, *Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије* (Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2012)

¹⁷² Igor Duda, Igor Stanić, *op. cit.*, 103.

¹⁷³ Anonim, „Briga o lečenju, oporavku i odmoru trudbenika“, 43.

¹⁷⁴ ДЈ-19-186-1702: Д.П. „Угодан одмор трудбеника – резултат успешне изградње социјализма. У Улцињу“, *Борба*, 31. јул 1949, 5.

¹⁷⁵ *Ibid.*

дневне штампе у овом одмаралишту су се одржавала и кратка предавања на којима су се представљале нове методе рада и разне новине из производње.¹⁷⁶ Значај организованих активности које су се одвијале у одмаралиштима и њихова често дидактичко-морализаторска позадина огледали су се и у организованим такмичењима између колективâ неколико одмаралишта. Тако се током сезоне 1949. године колектив одмаралишта „Франце Розман“ из Гозд Мартуљака у Словенији такмичио са колективима радничких одмаралишта у Опатији, Аранђеловцу и Каптел Старом у темама као што су уштеда материјала и смањење режијских трошкова, исхрана трудбеника, радна дисциплина, обезбеђивање културних активности, опште пословање дома, културно-просветни и фискултурни рад, синдикални и добровољни рад, те популарисање књига међу гостима и персоналом.¹⁷⁷

Одмаралишта и хотелски објекти у пројектантској пракси прве половине 1950-тих година

Стање у хотелијерству је већ почетком педесетих година указивало да се „проблем смјештаја перспективно може ријешити једино изградњом нових угоститељских објеката“, па је овај задатак истовремено наметнуо и низ основних питања – шта, где и како да се гради?¹⁷⁸ У чланку о аспектима туристичке изградње на Јадрану објављеном у часопису „*Vesnik turizma i ugostiteljstva*“, Јерко Чулић, некадашњи главни уредник предратног часописа „*Jugoslovenski turizam*“, износи низ властитих ставова и размишљања о питањима туристичке изградње и могућим планским усмерењима и пројектантским приступима, а који ће се делом показати оправданим и тачним у оквирима будуће туристичке изградње. Чулић полази од тога да би код пројектовања одмаралишта (као смештајних објекта затвореног типа) требало предвидети могућност њихове адаптације у хотеле или пансионе, како би се радницима омогућило да према својим склоностима и жељама одаберу место где ће провести свој одмор.¹⁷⁹ С обзиром на то да правилан избор локације за изградњу смештајног туристичког објекта и израда одговарајућег пројекта представљају основ туристичке изградње, Посебна стручна комисија (Савезна туристичка комисија за Јадран) имала је задатак да обиђе целу Јадранску обалу како би дала смернице за будућу планску изградњу на Јадрану.¹⁸⁰ У извештају комисије су дати предлози и сугестије, као и општи став о питањима туристичке изградње Приморја, о чему се сагласио и владин Комитет за туризма и угоститељство.

Иако је Чулић био учесник у туристичким активностима међуратне Југославије, својим ставовима почетком педесетих година осуђује „туристичку изградњу у капиталистичком друштву“, сматрајући да је она дала „безлично, шаблонско обиљежје“ којим се нарушавају читави крајеви и њихове специфичности.¹⁸¹ У односу на то, истиче могућности које су отворене социјалистичким поретком у коме нема приватног интереса и експлоататорског профита, наводећи да је због тога већа одговорност не само на управним органима надлежним за питања туризма, већ и на пројектантима – архитектима и урбанистима. Полазећи од вредности далматинског природног и културно-историјског наслеђа, те става да класичне споменике културе, једнако као и скромне архитектонске облике сељачких и рибарских кућица, треба чувати, Чулић наводи да због потреба туризма треба градити хотеле и одмаралишта великих капацитета, али тако да буду ненаметљиви и рашчлањени у више мањих објеката прилагођених (обликовно и димензионо) природи и пејзажу у коме се граде.¹⁸² Осим тога, Чулић додаје и да нови објекти треба да буду израз савременог времена, али не и да буду шаблонски. Основни задатак архитектуре је, како истиче, у томе да правилно и савремено реши суштинске пројектантске задатке који се огледају не само у смислу облика и димензија, већ и у употреби материјала, на начин да се објекти што више ускладе са околином, промишљеном диспозицијом плоха и пластичним груписањем објеката, зеленилом и

¹⁷⁶ *Ibid.*

¹⁷⁷ АЈ-19-186-1702: С.М. „Угодан одмор трудбеника – резултат успешне изградње социјализма. Враћамо се свежи и препорођени“, *Борба*, 31. јул 1949, 5.

¹⁷⁸ Jerko Čulić, „Problemi izgradnje na jadranskoj obali“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. II, Br. 2 (1950), 23-24.

¹⁷⁹ *Ibid.*, 24.

¹⁸⁰ *Ibid.*

¹⁸¹ *Ibid.*, 25.

¹⁸² *Ibid.*

другим архитектонским могућностима.¹⁸³ Због тога су, закључује Чулић, потребна одређена ограничења и строг стручни надзор, нарочито у избору локација и пројеката, јер је Јадранску обалу неопходно сачувати у својој природној лепоти а тиме и њену привлачну снагу за домаћи и инострани туризам.

У Чулићевом разматрању могућих усмерења за савремену туристичку изградњу на Јадрану разазнаје се основни проблемски аспект – питање савремене пројектантске праксе које ће бити разматрано и на Првом саветовању архитеката и урбаниста Југославије одржаном исте године. Архитекта Милорад Мацура, запосленик београдског Пројектантског завода ИОНО-а, у реферату „Архитект и пројектовање“, представљеном на дубровачком саветовању, наводи да се у новој Југославији након рата, у циљу спровођења гигантске замисли планске изградње земље – Првог петогодишњег плана, толико пројектовало и градило под различитим условима, али да се архитекта као друштвени чинилац, „формиран под условима капитализма, навикнут да се са послодавцем и бори и споразумева, очекујући да буде изигран али и желећи да се за то наплати, чинећи компромисе и уступке“, у новој стварности није одмах снашао,¹⁸⁴ па се то одразило и на квалитет раних пројеката и приступе пројектантским задацима. Као последица брзе изградње приоритетних капацитета ради хитног задовољења основних друштвених потреба, долази до лошег квалитета изведених објеката а тиме и квалитета простора, без размишљања о кориснику и социолошким аспектима архитектуре. Поред пројеката израђених од стране недовољно стручних аутора, као и пројеката, бројчано најзаступљенијих, које су израдили квалификовани пројектанти али недовољно савесно и одговорно (пребрзо израђени а због тога и недовољно проучени и непотпуни), Мацура нарочито издваја трећу групу пројеката карактеристичну за југословенске архитектуре доследне у намерама да се „остваре њихове најинтимније тежње као архитекта-ствараоца, тежње засноване на најновијим тековинама западноевропске и америчке технике“ (пројекти који су често остали нереализовани због недостатка материјала и одговарајуће радне снаге или су иако били изведени ишли на штету грађевинарства због непотребног трошења материјала у коме се највише оскудевало).¹⁸⁵

Ова проблематика је делимично превазиђена формирањем пројектантских завода почетком 1946. године, прво у малим групама архитеката, често службеника појединих управа или организационих јединица министарстава грађевина, а потом и окупљањем готово свих архитеката-пројектаната. На такав начин је, истиче архитекта Мацура, постигнуто у исти мах да се уједине све пројектантске снаге, правилно распореде задаци и тиме повећа укупни ради учинак, избегне да се исти посао истовремено обавља на више места, подигне ниво пројеката кроз рад у колективу и размену искустава, те омогући инвеститорима да лакше дођу до пројеката.¹⁸⁶ Међутим, како се показало да заводи нису били у могућности да сами издејствују виши квалитет пројеката и рационално пројектовање, јер су били засновани на комерцијалној бази по угледу на привредна предузећа, крајем 1947. године су основане прве ревизионе комисије које су имале задатак да подигну квалитет пројектантских елабората на виши ниво.¹⁸⁷ Мацура сматра да је захваљујући раду ревизионих комисија већ током 1948. године остварен значајан помак у погледу квалитета пројеката на свим пољима. У намери да се пројектанту да више подстрека за рад биле су формиране и норме за израду архитектонских пројеката. Основани државни пројектантски бирои и заводи су убрзо послати преоптерећени за обухват планиране изградње и нису могли да покрију односе инвеститора и извођача. „Први корак у реорганизацији пројектантске службе био је – 1951 – распуштање државних и пројектних завода и стварање самосталних пројектних организација с мањом и мобилнијом екипом пројектаната, али с много већом стручном и финансијском одговорношћу појединца.“¹⁸⁸ Сматра се да су од 1950. године нормативи изградње поступно постали примеренији људским потребама, а да је целокупан процес тежио вишем стандарду, поставши флексибилнији и мање ограничавајући.¹⁸⁹ Тада је почела и значајнија туристичка

¹⁸³ *Ibid.*, 26.

¹⁸⁴ Milorad Macura, „Arhitekt i projektovanje“, u: Branislav Krstić (priр.), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-tih*, 163, 164.

¹⁸⁵ *Ibid.*, 164-165.

¹⁸⁶ *Ibid.*, 165.

¹⁸⁷ *Ibid.*

¹⁸⁸ Žarko Domljan, „Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj“, 15.

¹⁸⁹ Дијана Милашиновић Марин, *Палетне педесете у српској архитектури*, 106.

изградња подстакнута новим организационим односима у архитектонској делатности и позитивним исходима прве успешне туристичке сезоне 1950. године.

Ради контроле квалитета нових идејних пројеката туристичких објеката, као и пројеката за реконструкцију постојећих који би били „у складу са планским развојем туризма и угоститељства и одговарали техничким, хигијенским и другим условима“, а као додатни вид провере квалитета пројеката из ресора туризма, Комитет за туризам и угоститељство владе ФНРЈ је почетком септембра 1949. године на основу Уредбе о угоститељским предузећима (из 1949. године), Основне уредбе о пројектовању¹⁹⁰ и сагласности председника Савезне планске комисије прописао Упутство о давању сагласности на идејне пројекте објеката намењених туризму и угоститељству, као и о образовању и раду стручне комисије за давање мишљења о грађењу нових и оспособљавању постојећих угоститељских објеката.¹⁹¹ Према овом упутству дужност сваког инвеститора била је да на идејне пројекте нових објеката намењених туризму и угоститељству, без обзира на облик власништва и значај пројектованог угоститељског објекта, уз приложен програм изградње а пре њиховог подношења на контролу ревизионој комисији, прибави сагласност комитета за туризам и угоститељство владе народне републике. Стручна комисија је имала задатак да изврши преглед предвиђене локације за изградњу туристичког објекта и да да своје мишљење о испуњености услова за његову изградњу. На овај начин се инвеститор, а самим тим и друштво чији је инвеститор био представник, бранио, то јесте бивао је заштићен од несавесног или недовољно стручног рада појединаца и стручних (пројектантских) организација. У томе се огледала основна улога ревизионих комисија чији је задатак првенствено био да провери програмске капацитете и да се контролом и анализом предвиђених средстава утврди рентабилност предложене инвестиције на одређеној локацији и за одређене потребе.¹⁹² Сматра се да су ове комисије, независно од тога да ли је њихов ниво био задовољавајући, барем делимично испуниле задатак контроле интереса инвеститора од недовољно стручног рада у фази израде и реализације пројеката. Каснијим укидањем ових комисија инвеститорима је било препуштено да сами доносе одлуке о исправности предложених инвестиционих услова, али како пројектантске организације често нису биле довољно стручне и организоване да инвеститорима пруже овај вид анализа, јављали су се појединци, често недовољно проверених стручних квалитета, који су инвеститорима нудили своје стручно-саветодавне услуге.¹⁹³ Стога су резултати инвестиционих улагања често били негативнији од реализација насталих у знатно контролисанијем периоду, па су због тога још више порасле супротности у интересима инвеститора, пројектаната и извођача.

Нове прилике су наметнуле став да би до социјалистичке архитектуре требало доћи колективним напорима струке а не улогом архитекте појединца која је била устањена у претходном систему старе Југославије. Архитекта Стјепан Гомбош је упозоравао на последице импровизације разних стручњака и радника на градилишту, што често није водило оптималним резултатима, па је сматрао да само архитекта може руководити сарађом и координацијом свих аспеката градње.¹⁹⁴ Током процеса национализације архитектура се одузимају лична професионална права (овлашћење и професионални назив) а тиме и право на јавну праксу у архитектури. То је довело до гашења приватних бироа и самосталног обављања архитектонске професије конституисане као слободна професија. Такође, укинута индивидуалност приватног инвеститора остваривала се кроз инвеститора који је био колективистички тоталитет – држава. Архитектура се тако јавља као планска системска делатност строго подређена друштвеној и идеолошкој сфери, појашњава Домљан, а друштво у целини није било само регулатор већ основни усмерицац и готово искључиви наручилац архитектонских задатака.¹⁹⁵ У погледу организационих и радних питања

¹⁹⁰ Основна уредба о пројектовању, „Службени лист ФНРЈ“, број 48, од 9. јуна 1948. године, 637-643.

¹⁹¹ Упутство о давању сагласности на идејне пројекте објеката намењених туризму и угоститељству, као и о образовању и раду стручне комисије за давање мишљења о грађењу нових и оспособљавању постојећих угоститељских објеката, „Службени лист ФНРЈ“, број 87, од 15. октобра 1949. године, 1205-1206.

¹⁹² Krešimir Martinković, „Realizacija turističkih objekata od projektnog zadatka do predaje objekta“, u: *Izgradnja i opremanje turističkih objekata*. Prateće manifestacije na jubilarnom V Međunarodnom sajmu građevinarstva Zagreb, 20, 21. i 22. aprila 1970. (Beograd: Organizacioni odbor V sajma građevinarstva, Jugoslavenski građevinski centar, 1970), 8.

¹⁹³ *Ibid.*

¹⁹⁴ Stjepan Gomboš, „Uloga arhitekta kod projektiranja“, *Arhitektura*, God. II, Br. 8-10 (1948), 72.

¹⁹⁵ Žarko Domljan, „Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj“, 4.

архитектонске професије, Закључци саветовања архитеката ФНРЈ у Дубровнику полазе од тога да се активност архитекте још од првих задатака обнове стопила са активношћу најширих народних маса, те да карактер новог облика рада на плану задовољавања потреба привреде и културе захтева стварање и нових форми радних и друштвених организација.¹⁹⁶ Прокламовани егалитаризам и образац колективног власништва били су део концепта планске привреде у коме је држава носилац свих активности, тако да су туризам (туристичка изградња) и архитектура у систему спровођења јединственог идеолошког колективизма постали међусобно условљени чиниоци.

Осим присутних потешкоћа са кадровима у архитектонској делатности, проблеми у пројектантској пракси јављали су се и код планирања изградње, пројектовања на брзину (пројектовало се троструко више него што се изградило, док је убрзана изградња проузроковала слаб квалитет радова, што је изискивало касније исправке и продужење рока завршетка изградње), непотпуне дефинисаности шта се и где жели градити, као и неадекватног приступа правилном избору локације за изградњу, због чега је долазило до напуштања започете изградње.¹⁹⁷ У годинама интензивне послератне обнове и изградње међу инжењерским кадром се јавила и потреба за стручном информисаношћу о новим техничко-технолошким достигнућима у виду смерница и упутстава за пројектовање објеката и извођење грађевинско-занатских радова. Томе је допринео обиман приручник „Правила грађевинарства“ (*Bauordnungslehre*), истакнутог немачког архитекте Ернеста Нојферта (Ernest Neufert), који је са немачког на српско-хрватски језик превео архитекта Владимир Поточњак, а 1952. године објавило издавачко предузеће „Грађевинска књига“.¹⁹⁸ Овај приручник, коришћен у многим пројектантским организацијама и грађевинским предузећима широм Југославије, обухвата мноштво практичних упутстава и графичких прилога који се односе на тада примарне типове објеката (индустријске и радионичке хале, стамбене зграде и породичне куће), технике грађења (зидови, подови, кровови), конструктивне аспекте и својства грађевинских материјала, као и на основна питања уређења и опремања појединих просторија (станови, кухиње, купатила). Пројектантске смернице за двоспратне породичне стамбене зграде, бараке и омладинске домове биле су од значаја и за смештајне павиљоне радничких и дечјих одмаралишта и хотела.¹⁹⁹

Додатне потешкоће и сметње у спровођењу изградње представљало је одсуство архитеката на терену узроковано диспропорцијом између обима задатка и броја пројектаната,²⁰⁰ као и деловањем извесног броја тзв. дивљих пројектантских организација које су биле у саставу појединих установа и надлежства која нису имала право да се баве пројектовањем.²⁰¹ У свом говору на седници Народне скупштине ФНРЈ, приликом усвајања државног буџета за 1949. годину, Владо Зечевић, министар грађевина ФНРЈ, наводи како југословенска архитектура „није још на висини коју захтева [наша] данашња стварност“ и како би југословенски архитекти требало да се озбиљно посвете свом стручном усавршавању (добар архитекта мора бити истовремено и статичар и урбаниста).²⁰² Сублимирајући проблеме архитектуре, на основу искустава архитеката Владе Антолића, Стјепана Гомбоша, Казимира Остроговића, Владимира Поточњака и Невена Шегвића, архитекта Стјепан Планић појашњава да пројекат без квалитета не доводи до исправне реализације планиране изградње и додаје да први предуслов у уређењу пројектантске службе треба да представља учешће или сарадња архитеката у поставци архитектонског програма, пошто су искуства показала да инвеститори нису углавном успевали да сами саставе адекватне програме.²⁰³ На овај проблем је указивао и Гомбош, сматрајући да дефинисање грађевинског програма није задатак инвеститора (инвеститор може да да само идејну основу програма), јер не располаже знањима и искуством у делокругу грађевинарства.²⁰⁴ За превазилажење ових недостатака, у циљу

¹⁹⁶ „Zaključci savetovanja arhitekture FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, *Tehnika*, God. VI, Br. 1 (1951), 12.

¹⁹⁷ Stjepan Planić, „Problematika naše sadašnje arhitekture“, *Tehnika*, God. III, Br. 10-12 (1948), 292; „Opšti referat sa savetovanja arhitekata“, *Tehnika*, God. V, Br. 11-12 (1950), 321.

¹⁹⁸ E[rnest] Neufert, *Pravila građevinarstva* (Beograd: Građevinska knjiga, 1952)

¹⁹⁹ *Ibid.*, 291-296.

²⁰⁰ „Zaključci savetovanja arhitekture FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, 6.

²⁰¹ Branko Tučkorić, „O nekim teškoćama kod projektiranja“, *Naše građevinarstvo*, God. I, Br. 1 (1947), 1.

²⁰² „Ekspoze Vlade Zečevića ministra građevina FNRJ“, *Naše građevinarstvo*, God. III, Br. 1 (1949), 5.

²⁰³ Stjepan Planić, „Problematika naše sadašnje arhitekture“, 293.

²⁰⁴ Stjepan Gomboš, „Uloga arhitekta kod projektiranja“, 72.

постизања одговарајућих и квалитетних решења, спровођење ужих или ширих конкурса за значајне урбанистичке и архитектонске задатке показало се оправданим. Међу првим конкурсима за јавне зграде нашла су се одмаралишта и хотели.

Након што је КПЈ од пролећа 1949. године, у сложеним унутрашњим и драматичним спољнополитичким питањима, дефинитивно приступила редефинисању социјализма, сазнавању нових перспектива и развоју новог типа друштвене организације ослобођене претходно прокламованих канона социјалистичког реализма,²⁰⁵ и међу идеолозима унутар архитектонске професије, увидевши нову реалност, долази до промена у ставовима о будућност архитектуре и њеној улази у изградњи социјалистичког друштва. Тако архитекта Јован Крунић, на предавању одржаном 1951. године у Друштву архитеката НР Србије, износи став да би требало ревидирати „широку, непрецизну и неодређену“ оцену да југословенска архитектура треба да буде социјалистичка по садржини а национална по форми, сматрајући да је ова „проста констатација“ чак и нетачна и да је постала универзална фраза.²⁰⁶ Стога, Крунић предлаже, ако је већ потребно дати мишљење о томе каква треба да буде југословенска архитектура, да би „најправеднија основна формулација“, у односу на друштвено-економску стварност, била та да архитектонска изражајност треба да је специфична (уз апострофирање „архитектонске изражајности“ уместо одреднице „наша архитектура“), сматрајући како је једно од најважнијих питања југословенске архитектуре у ствари питање њене „изражајности“.²⁰⁷

Одмаралишта и хотели у формирању друштвеног стандарда

У општем реферату са Дубровачког саветовања архитеката Драган Момчиловић наводи како је потребно бржим темпом приступити изградњи стамбено-комуналних објеката и објеката друштвеног стандарда за чијом изградњом се силом прилика заостајало.²⁰⁸ Даље у реферату Момчиловић образлаже да би под новим условима требало проширити улогу урбанизма, тако да се са планирања насеља пређе на планирање читавих подручја и целокупне државне територије, јер урбанистички план, како наводи, треба да буде допуна и конкретизација привредног плана.²⁰⁹ Према томе, планови су требало да утврде и мрежу установа за одмор и рекреацију од ширег регионалног значаја. Урбанистичко планирање имало је за циљ да се санацијом постојећих и изградњом нових насеља обезбеде оптимални услови за развој индустрије, становања, рекреације и саобраћаја, како би се људима обезбедио здрав и удобан живот.²¹⁰ Због недостатка урбанистичких планова за многа места, као и неразумевања значаја друштвених објеката у урбаној структури и њихове урбанистичке улоге у формирању насеља и урбаних простора, у пракси се јављало неадекватно ситуирање друштвених зграда, нарочито код масовније грађених објеката. Говорећи о развоју модерне архитектуре Невен Шегвић је још 1946. године писао да је поред изградње стамбених објеката од нарочитог значаја и изградња нових друштвених објеката.²¹¹ У контексту новог начина живота, изградња друштвених објеката, којима су припадали одмаралишта и хотели, издвојила се у Закључцима Дубровачког саветовања као тежиште социјалистичке изградње, посебно што су ти објекти учествовали у формирању градских центара и утицали на целокупни изглед града.²¹² На саветовању се такође констатовало да су југословенски архитекти савладали део проблема које носи изградња друштвених објеката, али да постоји још доста проблема које нису довољно сагледани, те да би пројектанти требало да буду спремни да за различите објекте обезбеде одговарајућа пројектантска решења. Из тог разлога је предложено да

²⁰⁵ Љубодраг Димић, „Идеологија и култура у Југославији 1945-1955.“, 117.

²⁰⁶ Јован Крунић, „О изражајности наше архитектуре“, 251.

²⁰⁷ *Ibid.*

²⁰⁸ „Општи referat sa savetovanja arhitekata“, *Tehnika*, God. V, Br. 11-12 (1950), 321.

²⁰⁹ *Ibid.*, 322.

²¹⁰ „Zaključci savetovanja arhitekture FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, 7.

²¹¹ Neven Šegvić, „Prilog razumijevanju razvitka moderne arhitekture“, 308.

²¹² „Zaključci savetovanja arhitekture FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, 9.

се спроведу опсежне организационе припреме како би се остварила сарадња свих заинтересованих установа из различитих грана друштвеног стандарда.²¹³

Док се током педесетих година није профилисао ауторски приступ архитектури, у архитектонској полемици и контролисаној критици наметало се питање обликовања и његовог удела у формирању аутономног архитектонског става. Планић тако наводи да се архитекти у Југославији слажу по питању потребе и начина савременог решавања функције, па и конструкције, али да се у погледу диспозиције архитектонског и урбанистичког обликовања њихови ставови често разилазе.²¹⁴ „Много је мање посвећено пажње, времена и стваралачког ангажовања у решавању проблема архитектонског обликовања“, закључује Момчиловић, него што је постигнуто у решавању проблематике садржаја, функције и процеса живота и рада, где су остварени запажени резултати у смислу разумевања улоге нових садржаја друштвене архитектуре и утицаја социјалистичких односа на архитектонске задатке.²¹⁵ На прогресивне тековине југословенског наслеђа упућивао је архитекта Јован Крунић, сматравши да архитектонска традиција, објективизована у архитектонском наслеђу прошлости, представља базу културне еволуције и у социјализму.²¹⁶ Према Шегвићу архитектонско обликовање је првостепено просторна дисциплина која не подразумева овладавање или савладавање простора, већ која тежи прожимању архитектонског објекта с простором (стварање просторних ансамбала), тако да би у остваривању нових задатака архитектуре требало водити рачуна о три основна стваралачка фактора: архитектонској традицији, националној култури градитељства и реалним техничким могућности.²¹⁷ Учесници Дубровачког саветовања су нагласили да се тежња ка рационалности и економичности не би смела одразити на естетске компоненте архитектуре, јер допринос архитектуре стварању нове социјалистичке културе треба да почива управо на обликовању.

Аспекти либерализованог архитектонског обликовања у пројектовању туристичких објеката показале се значајним за будућа шира исходишта социјалистичке архитектуре. У објекте друштвеног стандарда који су извојени због архитектонско-урбанистичке сложености и који су се показали значајним за рану послератну југословенску архитектуру, уврштени су објекти радничких одмаралишта, дечјих летовалишта, пионирских градова, хотела, излетишта и ресторана. У годинама послератног полета истицано је како изградња радничких одмаралишта поставља пред синдикате, а преко њих и пред архитектуру, задатак изградње нових објеката који би по својој садржини и намени одговарали друштвеним и културним потребама радног човека.²¹⁸ Током друге половине четрдесетих година је више рађено на адаптацији постојећих објеката у радничка одмаралишта, али је било и новопроектованих одмаралишта од којих су за нека спровођени и архитектонски конкурси.²¹⁹ У архитектонско-типолошком и социолошком смислу од радничких одмаралишта се очекивало „да пружи што боље услове за одмор, да је стандард у њима изнад онога што га људи имају у свакодневном животу, да пружи могућност за културно уздизање корисника, да они за време свог боравка [...] стекну нове културне навике, које ће после преносити у свој свакодневни живот“.²²⁰ Решавање ових питања за архитекте је значило знатно комплекснији задатак него што је то било просторно конципирање самог објекта.

Изградња нових радничких одмаралишта подразумевала је прво избор адекватног места (локације), урбанистичко решење околине а затим и пројектовање самог одмаралишта које се обично састојало из три целине – стамбени (смештајни) део, друштвени део и део за прехрану са

²¹³ *Ibid.*

²¹⁴ Stjepan Planić, „Problematika naše sadašnje arhitekture“, 295.

²¹⁵ „Opšti referat sa savetovanja arhitekata“, 322.

²¹⁶ Јован Крунић, „О изражајности наше архитектуре“, 253.

²¹⁷ Neven Šegvić, „Prilog razumijevanju razvitka moderne arhitekture“, 308, 310.

²¹⁸ Vera Stojanović, „Izgradnja novih radničkih odmarališta“, *Jugoslavija – SSSR*, Br. 34 (1948), 18.

²¹⁹ До 1950. године изграђено је ново одмаралиште на Охридском језеру у Македонији, два смештајна павиљона на Црвеном отоку у Хрватској, одмаралиште *Отешво* на Преспанском језеру у Македонији (арх. А. Улрих и Д. Перак), а од конкурсних и идејних пројеката требало би извојити ужи конкурс за радничко одмаралиште на Бледу у Словенији (арх. Роџман, Гланц, Шорли и Михеви), идејни пројекат за одмаралиште у Оребићу (арх. Гланц) и идејни пројекат арх. Бауера за одмаралиште на Скреду у Хрватској, пројекте за одмаралишта у Хан-Пијеску (Босна и Херцеговина) арх. Стојкова и на Фрушкој Гори (Србија) арх. Прљевића, те пројекат арх. Добровића за одмаралиште у Сребреном код Дубровника, који због својих решења, и поред одређених недостатака, представљају значајне студије ове типологије (вид. у: „Društveni arhitektonski objekti“, *Tehnika*, God. VII, Br. 3 (1952), 340-341).

²²⁰ Anonim, „Društveni arhitektonski objekti“, 341.

великом салом трпезарије.²²¹ Пројектовање смештајних објеката, односно павиљона, како су се углавном звали, сводило се на организовање једнокреветних и двокреветних соба најчешће у виду двотракта (већи број корисника у једној соби се није предвиђао) и санитарног блока са тоалетима и тушевима, а био је усвојен и принцип да на сваких 10 корисника долази по један тоалет и туш.²²² Други важан а могло би се рећи и централни аспект организације радничких одмаралишта је био друштвени живот корисника за време одмора. У чланку о архитектури друштвених зграда из 1952. године наводи се да су се одмаралишта, у односу на ширу праксу, више пројектовала него градила, јер је највећи број одмаралишта био обезбеђен адаптацијом постојећих објеката. Из тог разлога су поједини простори за друштвена окупљања могли имати више намена, попут ресторанске сале која је могла послужити као биоскопска дворана или дворана за одржавање разних приредби, предавања, такмичења. Програм новог одмаралишта на Плитвичким језерима из 1948. године даје назнаке како је требало да буде пројектовано једно радничко одмаралиште које би корисницима током одмора требало пружити што више телесног и духовног освежења,²²³ па се тако препоручивало да се код пројектовања обрати пажња не само на просторије намењене становању и исхрани, него и на делове за културни одгој и физкултурно васпитање корисника.²²⁴ Судећи према овом плитвичком пројекту одмаралишта су углавном имала два основна дела – смештајни (стамбени) и друштвени.²²⁵ Смештајни део је обично подразумевао капацитет одмаралишта за око 300 корисника, док је посебан значај у структури одмаралишта имао друштвени део намењен прехрани корисника и различитим друштвеним активностима.

Синдикална руководства која су се старала о организовању одмора у одмаралиштима су посебну пажњу посвећивала културно-просветним активностима.²²⁶ Одмаралишта су имала библиотеке са више стотина књига домаће и стране књижевности, стручну литературу и белетристику, док се у читаоницама налазила партијска, синдикална и дневна штампа и часописи. Да су се корисници одмаралишта заиста и служили књигама показује податак да је током 1947. године наводно прочитано 4.934 књиге, што се приписивало томе да „ударници и заслужни радници са пуно воље и љубави читају када за то имају могућности“.²²⁷ За културни живот су корисницима одмаралишта на располагању обично били радио апарати, грамофон и плоче, клавир или други музички инструменти, а за разоноду и дружење су постојале и посебне просторије у којима су се организовале разне друштвене игре, попут шаха, билијара, пинг-понга и слично. [Сл. 164] Махом су упражњаване и разне спортске активности а за њих су обично постојале обезбеђене физкултурне справе и уређени спортски терени. За социјализацију и упознавање крајева у близини одмаралишта у која многи никад пре нису имали прилике да дођу служили су једнодневни излети.²²⁸ Посебно се инсистирало на културним садржајима током одмора како би се трудбеници упознали са уметношћу и уметничким стварањем, па је тако Централни одбор ЈСЈ у споразуму са Комитетом за културу и уметност владе ФНРЈ организовао гостовања разних уметника, чланова опере, балета и филхармоније који су својим наступима и концертима употпуњавали културни живот током одмора.²²⁹ У описима социјалистичких одмаралишта искристалисала се често коришћена констатација да су живот и активности у радничким одмаралиштима усмерени упознавању и зближавању трудбеника и службеника из разних крајева Југославије и њиховом што удобнијем одмору како би се свежи могли вратити на посао и још јаче прионути на испуњење задатака који се постављају пред радничку класу.

²²¹ Vera Stojanović, „Izgradnja novih radničkih odmarališta“, 18.

²²² *Ibid.*

²²³ HDA (Hrvatski državni arhiv), fond 1286 (Vijeće Saveza sindikata Hrvatske – VSSH), kutija 312 (CO Saveza sindikata Jugoslavije): Program sindikalnog odmarališta na Plitvičkim jezerima, 13. 2. 1948. godine.

²²⁴ *Ibid.*

²²⁵ Igor Duda, Igor Stanić, *op. cit.*, 102.

²²⁶ Savo Medan, „Naša radnička odmarališta“, *Jugoslavija – SSSR*, Br. 34 (1948), 8.

²²⁷ *Ibid.*

²²⁸ *Ibid.*

²²⁹ *Ibid.*, 9.



Сл. 164. Играње шаха током боравка у једном од радничких одмаралишта у Југославији крајем 1940-тих. Извор: АЈ [377-25-4]

Иако су и хотели подведени под објекте друштвеног стандарда, у наведеном прегледу друштвених објеката о хотелима је дата тек краћа и штура информација да се у Новом Београду, Подгорици (Гитограду), Никшићу и Сарајеву граде нови хотели, док је више пажње посвећено ресторанима (мензама) с обзиром на то да је обухватније приступање друштвеној исхрани проширило, како се наводи, потребу за мрежом ресторана.²³⁰ Како се повећавала потреба за сталном и привременом исхраном радника, тако је и ресторански простор добијао на свом архитектонском значају, посебно ако је био саставни део већих комплекса, као што су била радничка насеља, индустријски комбинати, фабрике и предузећа, када су ресторани и најчешће грађени као засебни објекти.²³¹ Истовремено, туристичка периодика даје осврт на поједине аспекте уређења и функционисања хотела, посебно у циљу да се гостима обезбеди пријатан боравак и одговарајући комфор у складу са категоризацијом, па се тако износе сугестије да рецепција хотела мора да „функционише беспрекорно“, пошто је она истовремено и информациони сервис, да хотелске собе треба да буду чисте и удобно уређене (чистоћа и уређеност собе доказује културу угоститељства),²³² да сваки хотел треба да има довољно хотелског рубља (постељина, прекривачи, пешкири), да собе и ходници А и Б категорије имају тепихе, да сви хотели имају електричне лампе а сигналне системе хотели више категорије, као и друге појединости које се тичу особља, начина функционисања ресторана, услуживања и друго.²³³

За разлику од општих карактеристика радничких одмаралишта, објекти дечијих одмаралишта²³⁴ је требало да буду у вези са природним окружењем, тако да њихова архитектура буде што више зависна од предела у коме се граде (без тражења типских решења и уз ослањање на архитектонско наслеђе).²³⁵ Током раних послератних година у адаптацији постојећих објеката и изради нових решења за дечија одмаралишта нарочито се исказао београдски архитекта Рајко Татић.²³⁶ Одмах после рата, 1946. године, Татић ради на адаптацији и доградњи Голф клуба у Београду [Сл. 165], где је било смештено прво дечије летовалиште у Београду, а одмах потом изводи и читав комплекс на Кошутњаку (првобитне површине од око 8 ха) – Пионирски град намењен деци, смештен у шумовитом амбијенту који је осим основне функције одмаралишта служио и за рекреацију деце, наставу у природи и културне активности (у склопу комплекса била

²³⁰ Anonim, „Društveni arhitektonski objekti“, 348.

²³¹ О пројектовању, уређењу и опремању ресторана у склопу радних организација вид. у: Bogdan Stojkov, *Savremeni restorani u radnim organizacijama* (Београд: Грађевинска knjiga, 1969).

²³² У хотелима А категорије обавезно је било да постоји топла и хладна вода која госту треба увек да буде на располагању, а у хотелима Б категорије бар ујутро и увече, док је хладна вода морала бити доступна гостима у хотелима свих категорија.

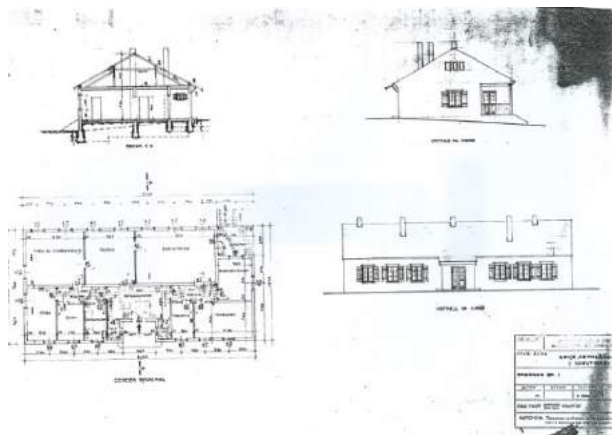
²³³ Janko Skerlep, „Šta treba učiniti da se gost u hotelu oseća ugodno kao kod kuće“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. II, Br. 4 (1950), 4-5.

²³⁴ Међу пројектима дечијих одмаралишта издваја се одмаралишно насеље у месту Ждробан код Горњег Милановца и дечије летовалиште код Врњаци у Србији (арх. Р. Татића), као и дечија летовалишта у Башким водама (арх. Л. Драгић) и Црквеници у Хрватској (арх. Зоја Думеншић).

²³⁵ Anonim, „Društveni arhitektonski objekti“, 342.

²³⁶ О животу и делу архитекте Рајка М. Татића вид. у: Саша Михајлов, *Рајко М. Татић 1900-1979*. (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2013); Иван Р. Марковић, Милан П. Миловановић, *На врелу неимарства: архитекти породице Татић* (Београд: Хералдички клуб, 2017).

је и летња позорница).²³⁷ Једноставна архитектура смештајних павиљона, сасвим елементарне структуре и обликовања произилази првенствено из тадашњих расположивих могућности изградње таквог типа објеката (приземни објекти покривени стрмим двоводним кровом, са централним ходником и собама површине од око 20 м²).²³⁸ [Сл. 166] Осим овог одмаралишта, Татић је у периоду од 1946. до 1950. године за потребе Извршног одбора Народног одбора (ИОНО) Београда пројектовао дечија одмаралишта и летовалишта под Авалом, на брду Ждребан у близини Горњег Милановца, у месту Врњци у близини манастира Љубостиње и летовалиште на Бучинама у близини Макарске,²³⁹ као и Омладински дом на Златару. [Сл. 167] Већина ових одмаралишта, пројектована по угледу на планинарске домове чију архитектуру карактерише примена елемената народног градитељства и употреба традиционалних материјала и начина градње, имала је у приземљу неколико већих простора за заједничка окупљања, те административне и сервисне просторије, док су на спратовима и поткровљу биле собе са 6 до 8 кревета и санитарне просторије. Заједно са архитектом Љубишом Драгићем, Татић је стечена искуства у пројектовању дечијих одмаралишта и летовалишта сублимирао у реферату изнетом на Дубровачком саветовању 1950. године, у коме предлажу неколико типова летовалишта. Анализе су припремене из резултата постигнутих у Београду на реализацији таквог вида заштите деце, посебно школске деце и ученика у привреди.



Сл. 165. и Сл. 166. Рајко Татић, Пионирски град у Београду, 1946. Првобитни изглед централног павиљона. (лево)
Извор: Колекција Милоша Јуришића; Основа, пресек и изгледи једног од смештајних павиљона. (десно)
Извор: Заоставштина Рајка Татића

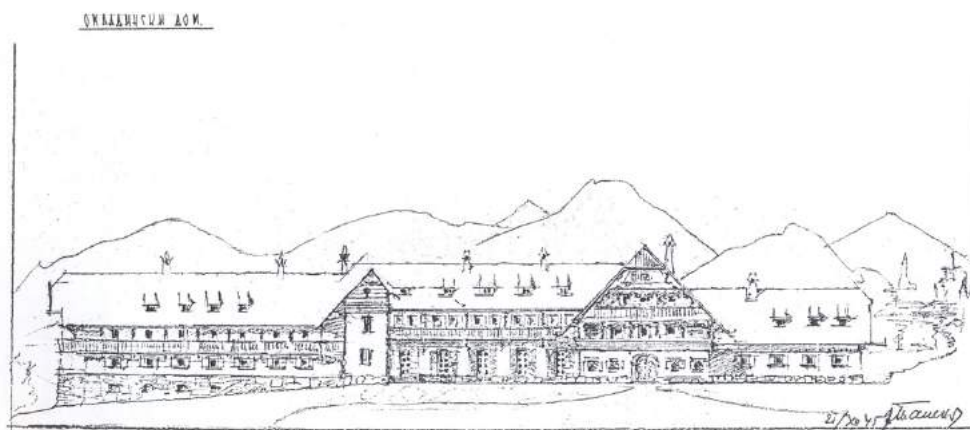
Полазећи од питања врсте одмаралишта, односно летовалишта посматраних у контексту периода доласка и дужине боравка деце, то јесте саме сврхе одмора, Татић и Драгић су установили пет типова дечијих одмаралишта, односно летовалишта: 1) дечија одмаралишта типа пионирског града, подигнута у релативној близини градова, која се могу користити кроз сва годишња доба, тако да уједно могу обезбедити наставак редовне наставе само у другом амбијенту; 2) феријална одмаралишта – летовалишта у климатским местима, обично поред већих река, језера, мора или у планинама, чија организација и архитектонска обрада захтева посебну пажњу у односу на услове и одлике предела или места, с посебним освртом на обликовање којим би се, како су истицали, морало постићи прилагођавањем карактеру националне архитектуре специфичне за одређени крај; 3) тип одмаралишта – летовалишта за једнодневне излете или дводневни боравак мањег броја деце из школа или интерната, које би обично било мањег капацитета и градило се у ширем зеленом појасу градова а могло би да буде и у виду депанданса градских школа или интерната за ученике у привреди; 4) тип летовалишта по селима или око манастира који као организована

²³⁷ Аноним, „У Кошутњаку се довршава уређење „Пионирског града““, *Политика*, 6. јун 1947, 5; Аноним, „У Кошутњаку је отворено дечије летовалиште“, *Политика*, 7. јун 1947, 5; Аноним, „Дечији сан - Пионирски град постаје стварност“, *Политика*, 23. јун 1947, 7; Братислав Стојановић, „Архитектура Београда од 1944 до 1954 године“, *Годишњак Музеја града Београда*, Књ. I (1954), 197; Саша Михајлов, *op. cit.*, 146-149, 166; Миланца Божић Маројевић, Марија Станковић, „Пионирски градови у Београду и Загребу – од места радости до простора ангажованости“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Бр. 47 (2019), 250-252.

²³⁸ Заоставштина Рајка М. Татића: пројекат дечијег одмаралишта Пионирски град у Београду – техничка документација павиљона 1:50.

²³⁹ Саша Михајлов, *op. cit.*, 168; Заоставштина Рајка М. Татића.

установа не би ни постојао, па се самим тим у перспективном плану није очекивало да се настави са овом праксом уколико се изгради довољан број организованих летовалишта; 5) последњи предложени тип представља комбинацију између плански изграђених летовалишта према типу 1 – 3 и летовалишта по типу 4, а у ствари представља летовалишта смештена у објекте различитих намена који су грађени пре рата и према томе организационо се не могу сврстати ни у један од претходних типова.²⁴⁰ Ауторима се кроз опсежну студију у сарадњи са свим заинтересованим стручњацима а посебно са лекарима хигијеничарима, пружила могућност да, како наводе, утврде максималне капацитете новопроектованих одмаралишта.²⁴¹ Тако је утврђено да максимални капацитети не би требало да пређу број од 500 деце, с тим да је процењено да код масовног типа летовалишта овај број може да варира почев од 250 деце, као и да тип одмаралишта средње величине, односно капацитета од 300 деце захтева површину од око 25 хектара у оквиру које би били предвиђени сви садржаји од смештаја, прехране, физкултуре и забаве.²⁴² Такође је одређено и да одмаралишта у климатским местима не би требало да се граде на надморским висинама већим од 600 метара.



Сл. 167. Рајко Татић, пројекат Омладинског дома на Златару, 1945.
Изглед предње фасадe. Извор: Заоставштина Рајка Татића

Разрадом програма дечијих летовалишта утврђено је да сва летовалишта имају извесну карактеристичну структуру која се манифестује распоредом објеката у основној диспозицији. Према томе, предвиђено је да за правилно функционисање летовалишта треба да буде усвојен партерни систем објеката, а да поједине функционалне групе треба да буду у засебним павиљонима што одговара и нормативима у погледу бруто квадратуре.²⁴³ Из овог даље произилази да би смештај деце у смештајним павиљонима требало да буде у броју од 30 до 40, распоређених по собама од 6 до 12 деце (просечно 8), те да би павиљони требало да садрже само просторе за спавање деце и простор за васпитача без икаквих простора за дневни боравак. Дате пројектантске смернице су се односиле и на опремљеност спаваоница одговарајућим бројем плакара, санитарне просторије и препоруку да би сваки од смештајних павиљона требало да има погодно оријентисану терасу за обавезни поподневни одмор.²⁴⁴ У годинама непосредно после рата је деловало да ће предложени начин организације и пројектовања дечијих одмаралишта и летовалишта бити сврсисходан и масовније заступљен, међутим, наступајуће друштвене промене и нови погледи на туризам и организовање одмора су донели знатнију либерализацију како у погледу архитектонског пројектовања, тако и у домену социјалне перцепције коришћења одмора. Стога су и пројектантске препоруке с краја четрдесетих година о дечијим летовалиштима постале одраз времена у коме су се тражила рационална, практична и јефтина решења за организовање масовног одмора деце широм Југославије.

²⁴⁰ Рајко М. Татић, Љубиша Драгић, „Дечија летовалишта“, у: *Реферати за I Саветовање архитеката и урбаниста Југославије, Први део*, Дубровник 23. до 25. XI 1950. (Београд: Научна књига, 1950), 113-117.

²⁴¹ *Ibid.*, 118.

²⁴² *Ibid.*

²⁴³ *Ibid.*, 119.

²⁴⁴ *Ibid.*

Истовремено с реализацијом београдског Пионирског града започета је и изградња Пионирског града у Гранешини код Загреба на основу иницијативе Народне омладине града Загреба. Просторно већи, функционално садржајнији и архитектонско разноврснији од београдског, загребачки Пионирски град је изграђен према урбанистичкој замисли архитеката Јосипа Сајсла и Ивана Витића, у оквиру Архитектонско-пројектног завода Хрватске.²⁴⁵ [Сл. 168] Инвеститор је било Председништво владе ФНРЈ а радове је уз добровољни рад омладине извело грађевинско предузеће „Visokogradnja“. У пројектовању павиљона и других објеката су поред Ивана Витића учествовали архитекти Марјан Хаберле и Бошко Тушек, док су за парковско уређење заслужни архитекти Звонимир Фрохлих (Fröhlich) и Павао Унгар. Пионирски градови представљају јединствен пример социјалистичког односа према развоју деце и формирању социјалистичког човека.²⁴⁶ Концепт одгоја и васпитања деце кроз посебно организоване педагошке активности, с акцентом на коришћење слободног времена у колективу, физички развој и боравак на отвореном, сеже у прву половину XX века када је почело отварање тзв. ваздушних и сунчаних школа.²⁴⁷ У Србији је наводно још 1906. године директор учитељске школе у Јагодини уредио *пољску школу* на простору великог врта и промовисао наставу у природи.²⁴⁸ Крајем двадесетих година на обронцима Тушканца у Загребу, у једном старом летниковцу, отворена је уз дозволу Министарства просвете приватна школа с правом јавности у којој су били афирмисани педагошко-психолошки, социјално-етички и хигијенски принципи. Изградња пионирских градова је био свакако нов урбанистички и архитектонски задатак јер је из садржаја и функције града требало преузети морфологију и прилагодити је специфичној намени. Загребачки Пионирски град био је намењен за боравак око 450 деце узраста од 10 до 14 година. Изградња је почела 1948. а окончана 1951. године.



Сл. 168. Јосип Сајсл и Иван Витић (урбанистички план), Пионирски град, Гранешина код Загреба, 1948-1951. Авио-снимак из 1958. Извор: Музеј града Загреба, фототека [40527]

Сместен на шумовитим југоисточним обронцима Медведнице, на површини од око 56 ха, Пионирски град у Гранешини урбанистички је планиран са низом функција и просторних зона

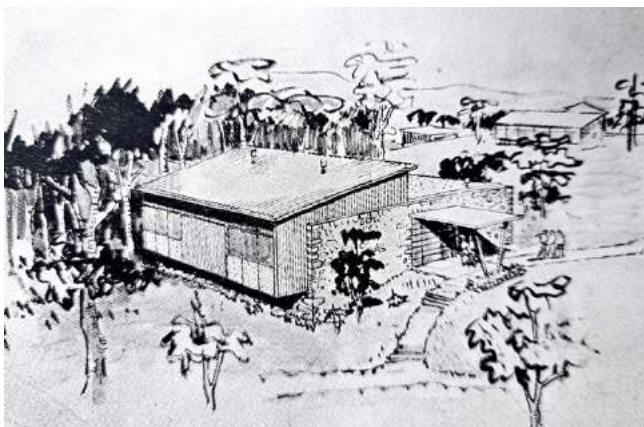
²⁴⁵ О историјату изградње и архитектури Пионирског града у Гранешини код Загреба вид. у: Josip Seissel, Ivan Vitić, „Pionirski grad u Granešini kod Zagreba“, *Arhitektura*, Br. 11-12 (1948), 3-13, 16; Josip Seissel, Ivan Vitić, „Pionirski grad u Granešini kod Zagreba“, *Urbanizam i arhitektura*, Br. 1-2 (1950), 22-27; „Bauten für die Jugend: Die „Kleine Stadt“ in Granešina bei Zagreb, 1948 – 1950, Ivan Vitić, *Architekt, Zagreb*“, *Das Werk*, No. 40/7 (1953), 205-209; „Constructions scolaire, Village d'enfants a Granesina pres de Zagreb, I. Vitić, architecte“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, No. 53 (1954), 90-91; Tomislav Odak, „Sinergija s krajolikom. Pionirski grad, 1948.“, *Arhitektura*, God. LIV, Br. 217 (2005), 104-115; Mladen Perušić, „Grad mladih Granešina, povijest gradnje“, *Portal: godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda*, Br. 8 (2017), 199-218; Миланца Божић Маројевић, Марија Станковић. „Пионирски градови у Београду и Загребу – од места радости до простора антиутопије“, 252-256.

²⁴⁶ Igor Duda, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* (Pula: Biblioteka Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, 2015), 169-209; Соња Јанков, „Пионирски градови у пост-југословенском контексту“, *Архитектура и урбанизам*, Br. 44 (2017), 47-53; Миланца Божић Маројевић, Марија Станковић. „Пионирски градови у Београду и Загребу...“, 256-260.

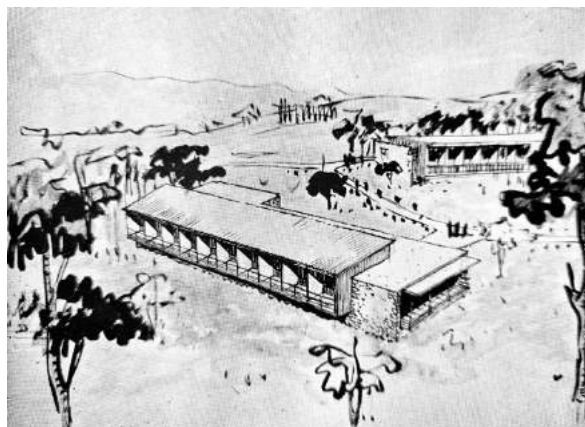
²⁴⁷ О аспектима и главним карактеристикама физичког одгоја деце на отвореном, у тзв. ваздушним и сунчаним школама, међународним конгресима школа на слободном ваздуху (у Паризу 1922, Бриселу 1931, Келну и ХанOVERу 1936), програмима образовања и активностима током боравка у домовима, те прегледу школа на слободном ваздуху у Европи и свету вид. у: Franjo Higy-Mandić, *Škole na slobodnom zraku* (Sv. 6) (Beograd: Zavod za savremenu pedagogiju: Viša pedagoška škola Beograd, 1937); Franjo Higy-Mandić, „Pokret uzgajanja na slobodnom zraku u Jugoslaviji“, *Учитель*, Br. 3-4 (1936), 209-213.

²⁴⁸ Franjo Higy-Mandić, „Pokret uzgajanja na slobodnom zraku u Jugoslaviji“, 209.

прилагођених различитим активностима одмора и рекреације деце током повременог боравка. Комплекс Пионирског града према плану обухвата трасу мини железнице са зградом станице, управу града, стамбену зону са смештајним павиљонима, зону рекреације и зону културних и едукативних садржаја између којих је развијено партерно и хортикултурно уређење. Стамбену зону чини двадесет смештајних павиљона, сваки са две спаваонице по десет кревета и собом васпитача, два хотелска павиљона капацитета 30 до 40 особа, ресторан за исхрану деце и додатну салу за госте. Пројектована су четири типа смештајних павиљона. Аутор првог је Маријан Хаберле а осталих Иван Витић.²⁴⁹ [Сл. 169] Садржаји културе и едукације су распоређени у више објеката – дом културе са двораном за 450 особа за уметничке приредбе, библиотека и читаоница, павиљони федералних република како би се пионирски упознали са тековинама република, дом технике за техничко образовање различитих струка, дом армије с изложбеним приказом развоја разних родова наоружања, парк културе са више павиљона (музички, вајарски, сликарски). У склопу управног дела предвиђени су железничка станица, зграда управе, пошта, метеоролошка станица, амбуланту за пружање прве помоћи, павиљон радио-станице за емитовање пионирским емисија из града, градска економија са сервисним зградама. У зони спорта и рекреације коју је пројектовао архитекта Славко Делфин налазе се парк физкултуре са различитим игралиштима, базен и физкултурни дом. Извођачки пројекти су израђени за све објекте али део њих није изведен, као што су амбуланта коју су пројектовали Божидар Тушек и Бруно Милић, радијска станица Славка Левија и павиљони федералних република (Хрватске Хинка Бауера и сарадника, Босне и Херцеговине Марјана Хаберлеа и сарадника, Србије и Црне Горе Ивана Витића, Словеније и Македоније).²⁵⁰



Сл. 169. Иван Витић, Пионирски град у Загребу, смештајни павиљон број 4. Перспективни приказ.
Извор: *Arhitektura*, Бр. 11-12 (1948), 10.



Сл. 170. Иван Витић, Пионирски град у Загребу, хотел. Перспективни приказ.
Извор: *Arhitektura*, Бр. 11-12 (1948), 9.

Урбанистичком диспозицијом објеката аутори су настојали што више искористити одлике предела с мноштвом зеленила које органиски повезује насеље у једну целину. На највишој коти терена смештена је једна група смештајних павиљона и која делимично залази у шуму према западној падини. Друга група је ситуирана нешто ниже како се не би заклањао поглед. Од јужне до северне тачке распоређени су објекти друштвене намене укомпоновани у конфигурацију терена (дом технике, дом културе, ресторан), цела западна падина покривена шумом одређена је за парк културе, док је парк физкултуре лоциран на северозападу. У материјализацији објеката су најзаступљенији дрво и камен, како због уклапања у окружење, тако и због економичности изградње. Прилагођавање објеката главном кориснику – деци и карактеристикама предела утицало је на то да скоро сви објекти буду приземни, мањег габарита а многи од њих и разуђене основе. [Сл. 170] Угледање на мотиве народног градитељства, усклађено функционалним захтевима и модерној структури, преовладава у обликовању свих објеката. Коси кровови, наглашене стрехе, дубоке лође, дократи и тремови главне су архитектонске компоненте објеката загребачког Града младих. Однос државе према пионирима, у најранијим годинама југословенског

²⁴⁹ Mladen Perušić, „Grad mladih Granešina, povijest gradnje“, 206.

²⁵⁰ *Ibid.*

социјализма, исказан је и кроз амбициозне планове изградње пионирских градова и дечијих одмаралишта који су имали важну улогу у оснаживању социјалистичких вредности и југословенског јединства. Поједини архитектонски стручњаци, међу којима се истицао архитекта Мате Бајлон, студиозно су обрађивали тему васпитних и школских објеката, предлажући решења која би одговорила друштвеним потребама и тадашњим економским могућностима.

Полазећи од наглог повећања броја деце и омладинаца који су крајем пете деценије добили могућност да одмор проведу у пионирским и омладинским одмаралиштима, Бајлон је указивао на опсежан задатак изградње широке мреже дечијих летовалишта, и у складу с тим предлагао могућа пројектантска решења и мере које је требало предузети у циљу изградње и организовања смештаја у дечијим одмаралиштима.²⁵¹ О архитектури се готово није ни говорило, већ првенствено о рачуници да се омогући смештај што већег броја деце у објектима који одговарају нормативима за овакве објекте. Стога је процењено да се у односу на прописану површину од 12 квадратних метара изграђене површине на једно дете, у објекту величине 10 x 15 метара, са приземљем и два спрата, може сместити 100 деце у једној смени, то јесте 300 деце у једној сезони.²⁵² Узимајући у обзир пораст деце који би били корисници одмаралишта, Бајлон је дошао до броја од 100 домова за децу које би требало изградити, с напоменом да би овај број све више растао. Уз то је требало према њему спровести претходне анализе која све места долазе у обзир за изградњу дечијих одмаралишта, имајући у виду и све неопходне инфраструктурне услове, и проучити са здравствене стране (бројчано и квалитативно) потребе деце у погледу климатских услова, те потребе деце током школске године и распуста.²⁵³ Архитекта Мате Бајлон стога предлаже пет практичних и рационалних решења организовања смештаја са пратећим основним условима: 1) објекти који би се лети, за време распуста, користили као летовалишта за децу и омладину а преко зиме као опоравилишта са просторијама за наставу; 2) друго решење је подразумевао да се око претходно описаног типа, који би био централни објекат, током лета групишу шатори; 3) или се уместо шатора могу изградити монтажни павиљони за спавање (спаваонице за већи број деце са предпростором са умиваоничима), који би, ако се ради о локацији у планинским крајевима, током зиме могли да послуже као смештајни објекти за скијања; 4) у појединим климатским местима би се могле изградити такве школе у којима би се за време распуста могао организовати смештај деце из разних крајева; 5) један од начина је био и тај да се на одговарајућој локацији изгради стални објекат кухиње са наткривеним простором у виду веранде око кога би се подигли шаторски кампови.²⁵⁴

У односу на Татићеве и Драгићеве предлоге дечијих одмаралишта и летовалишта, који су се углавном заснивали на традиционалном обликовању и моделу изградње, или Бајлонове предлоге који су се заснивали за брзом изналажењу прикладног смештаја за масовнију организацију одмора деце или омладинаца, пројекат дечијег летовалишта у Црквеници, који је 1950. године израдила загребачка архитекткиња Зоја Думенђић,²⁵⁵ указује на другачији приступ пројектовању оваквих објеката, који се, поред материјалних ограничења, естетски али и функционално ослањао на предратну загребачку школу модерне архитектуре.²⁵⁶ Комплекс летовалишта је смештен на стрмом терену између обалног пута и главне саобраћајнице, с висином разликом од око 25 метара, и оријентацијом према западу. [Сл. 171] Капацитет летовалишта износио је 378 постеља за сезонски боравак деце, распоређених у два смештајна једносратна павиљона са по 162 кревета и један мањи приземни павиљон са 54 кревета.²⁵⁷ Смештај у павиљонима је организован као групни, у виду спаваоница са 26 кревета за децу и лејајем за надзорника, те пратећим помоћним просторијама – гардеробом, купатилом и тоалетима. Спаваонице су слободно конципиране у већем отвореном простору а преко застакљених зидних панела биле су отворене за приступ споља. Тако је

²⁵¹ Mate Bajlon, „Dečja letovališta“, *Nashe gradevinarstvo*, God. III, Br. 4 (1949), 294-296.

²⁵² *Ibid.*, 294.

²⁵³ *Ibid.*

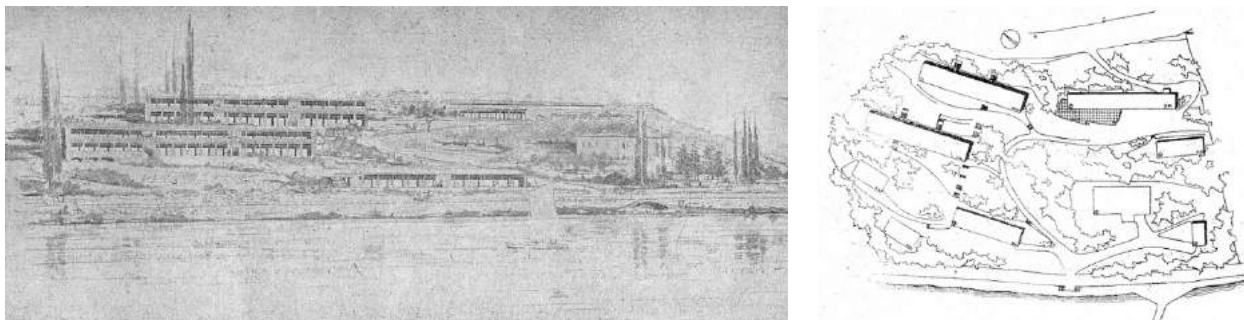
²⁵⁴ *Ibid.*, 295-296.

²⁵⁵ О животу и опусу архитекткиње Зоје Думенђић у Хрватској вид. у: Aleksandar Kadjević, „Arhitekti emigranti iz Rusije i hrvatska arhitektura 20. stoljeća“, *Prostor*, Vol. 25, Br. 2/54 (2017), 363, 366-369; Zrinka Barišić Marenić, *Arhitektica Zoja Dumengjić* (Zagreb: Arhitektonski fakultet u Zagrebu, UPI-2M Plus, 2020).

²⁵⁶ Zoja Dumendžić, „Dečje letovališta u Crikvenici“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 5-6 (1950), 58-59.

²⁵⁷ *Ibid.*, 59.

обезбеђена већа отвореност и прозрачност простора али и боља повезаност са тереном, што се може сматрати утицајем предратне модерне, и тежњом да се архитектуром обезбеде пријатни и хигијенски простори. Увођењем наткривених тераса обезбеђена је неопходна заштита од сунца, с обзиром на оријентацију павиљона, с тим да је наткривање тераса било уједно и део целовитог архитектонског обликовања заснованог на рационалном туристичком приступу. Уз смештајне павиљоне су пројектовани и одвојени објекти за кухињу и трпезарију са 380 места у две смене, перионицу и дезинфекцију са тушевима.²⁵⁸ Објекти су распоређени у стрмом пејзажу са медитеранском вегетацијом а међусобно су повезани стазама. [Сл. 172]



Сл. 171. и Сл. 172. Зоја Думенџић, Дечје летовалиште у Црквеници, 1950. Перспективни приказ – поглед с мора. (лево) Ситуациони план са распоредом павиљона и уређењем партера. (десно) Извор: *Urbanizam i arhitektura*, Бр. 5-6 (1950), 58, 59.

Потреба да се што пре пронађу адекватна решења у грађевинском сектору, како би се обезбедили неопходни, често минимални и површини услови за живот, рад и одмор, доводила је до различитих погрешака и нелогичних одлука, због чега су се додатно трошили ресурси и време. Крајем четрдесетих година архитекта Мате Бајлон пише да би на почетку изградње основе радничких одмаралишта требало настојати да све оно што се гради одговара свим условима које захтева таква врста објеката.²⁵⁹ Основни захтеви у односу на неопходна и уложена материјална средства би били да се одмаралишта могу користити током целе године, да се простори за основне функције одмаралишта адекватно димензионишу (у многим одмаралиштима површина која је одлазила по једном кревету била је и до 30 м²), да се посвети пажња изради програма, решавању комуникација и организацији функција, али и избору локације и правилној оријентацији, јер је било више примера да су одмаралишта имала неповољну организацију (собе су било оријентисане на северозапад или североисток).²⁶⁰ Сви ови принципи, наводи Бајлон, требало је да важе и за дечија летовалишта уколико су грађени са сталним објектима, док је други начин био да се граде стални или привремени објекти за сервисне функције (кухиња са рестораном, санитарне просторије, друштвене просторије) а да се спавање реши у виду шатора или мањих произвољних павиљона.²⁶¹

Осим дечијих одмаралишта или летовалишта, у заступљеној пракси изградње одмаралишта за кориснике различите старосне доби и њиховог раздвајања по полу током касних четрдесетих година, издвајају се и студентска и омладинска одмаралишта или опоравилишта. Студентско опоравилиште у Межакли, висоравни у подножју Јулских Алпи недалеко од Бледа у северозападној Словенији (некадашње краљевско ловиште), изграђено је након спроведеног архитектонског конкурса, расписаног на иницијативу студентског одбора Свеучилишта у Загребу, на коме је узело учешће 26 студената архитектуре.²⁶² Критеријуми приликом вредновања радова били су економичност, једноставност, прилагођавање пределу, јасноћа диспозиције и чистоћа архитектуре.²⁶³ Рад који је по оцени жирија испунио све ове критеријуме био је пројекат Аде Феличе, конципиран у традиционалној форми једносратних планинарских домова, и обликован са палетом традиционалних градитељских елемената и материјала. Решење студента Звонимира

²⁵⁸ *Ibid.*

²⁵⁹ М[ате] В[ајлон], „О радничким одмаралиштима и дечијим летовалиштима“, *Наше грађевинарства*, Год. II, Бр. 10-11 (1948), 760.

²⁶⁰ *Ibid.*

²⁶¹ *Ibid.*; Мате Вајлон, „Деџа летовалишта“, 294-296.

²⁶² Аноним, „Најтечај за студентско опоравилиште у Межакли“, *Архитектура*, Год. II, Бр. 11-12 (1948), 39.

²⁶³ *Ibid.*

Радића, награђено другом наградом и такође објављено у часопису „Arhitektura“, поред датих замерки због мање економичности (дуги балкони, много врата) и потребне веће пажње у извођењу оцењено је као изврсно у диспозицији и архитектури.²⁶⁴ Наиме, овај студент предлаже савремено обликован мали објекат бунгаловског типа са увученим приземљем и једним спратом, у којима је распоређено девет соба и једна већа спаваоница, те улазни блок са дневном собом и малом чајном кухињом. Власти Словеније су здравственом фонду Универзитета у Љубљани доделиле простор некадашњег ловишта на коме је било више мањих дрвених објеката уништених током рата, али како су темељи остали сачувани, студенти из Љубљане су повели акцију да се на том простору изгради студентско одмаралиште које би имало више смештајних павиљона и један друштвени.²⁶⁵ Овом позиву се одазвало Загребачко свеучилиште чији студенти су потом предложили спровођење конкурса. Одмаралиште је студентима требало да омогући добар одмор и опоравак а студентима из различитих република би осим упознавања и зближавања служило и за продубљивање осећаја братства и јединства.²⁶⁶ Током лета 1948. године студенти су организовали радну акцију за изградњу објеката, али су помањкање грађевинског материјала, као и неизвршени припремни радови умногоме отежавали процес изградње. Упркос томе радови су се одвијали, како се истицало, у такмичарском расположењу и уз обимне дневне активности завршени су до краја исте године.

Пример архитектуре радничких одмаралишта овог периода представља одмаралиште *Отешево* на Преспанском језеру у Македонији, реализовано 1949. године, према пројекту загребачких архитеката Антуна Улриха (Antun Ulrich) и Драгице Перак. [Сл. 173] Аутори су за овај заједнички пројекат стамбених павиљона одмаралишта награђени другом Наградом Владе ФНРЈ за заслужне раднике и колективе на пољу науке и културе за 1949. годину.²⁶⁷ Одмаралиште је подигнуто уз једну од плажа на разуђеној обали језера, у јединственом природном амбијенту погодном за летовање, одмор и разоноду. Терен на коме је изграђено одмаралиште има специфичне топографске карактеристике, нижи ниво надомак језера и стрмије делове ка оближњим брдима, што је искоришћено за позиционирање павиљона на више различитих места. Павиљони на стрмијим деловима терена су боље топографски уклопљени и имају слободан поглед на језеро. У објашњењу пројекта аутори наводе да се позиционирањем павиљона, њиховом величином и обликовањем тежило уклапају у природни амбијент.²⁶⁸ Пројекат је представљао својствено типолошко решење одмаралишта тог периода, првенствено у погледу павиљонске диспозиције различитих садржаја (ресторан – менза, заједнички простори, смештај, управа).



Сл. 173. Антун Улрих и Драгица Перак, одмаралиште *Отешево* на Преспанском језеру, 1949. Поглед на комплекс одмаралишта.
Извор: колекција аутора

²⁶⁴ *Ibid.*

²⁶⁵ Ada Feliče, „Studentsko odmaralište i oporavilište u Mežakliji“, *Arhitektura*, God. II, Br. 11-12 (1948), 37-38.

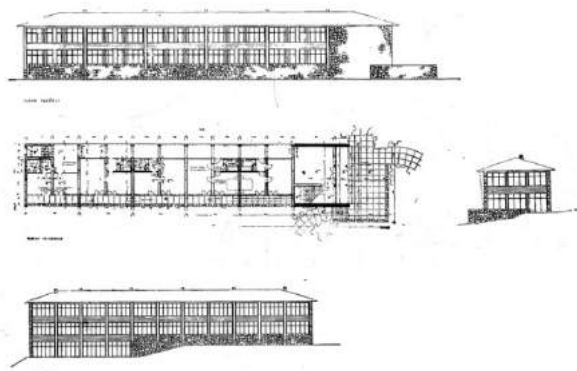
²⁶⁶ *Ibid.*

²⁶⁷ „Nagrade vlade F.N.R.J. zaslužnim arhitektima“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 1-2 (1950), 12.

²⁶⁸ Antun Ulrich i Dragica Perak, „Radničko odmaralište Otesevo na Prespanskom jezeru, NR Makedonija“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 1-2 (1950), 28.

Измештањем транзитног пута даље од комплекса павиљона осигурано је да се на ужем простору разуђеног летовалишта формирају пешачке стазе у зеленилу између павиљона, плаже и приступног пута. За снабдевање одмаралишта је предвиђен посебан економски колски улаз. Надамак улаза у комплекс смештена је управна зграда са канцеларијама, благајном, мањом продавницом, фризирајем и бријачницом, те две гараже за аутомобиле.²⁶⁹ Централни објекат одмаралишта по својој функцији био је друштвени дом изграђен у непосредној близини језерске обале, чиме је постигнуто да простор за заједничка окупљања са великом терасом буде у блиској вези са воденом површином језера. У овом објекту смештени су ресторан са кухињским блоком, вишенаменска сала и помоћне просторије, те читаоница, просторија за шах и сале за билијар и пинг-понг, све оријентисане ка језеру. Ресторанска сала, у делу отворене терасе, имала је проширење у виду трема ширине 4 м, док је кухињски блок са спремиштем за храну оријентисан према интерном дворишту како допремање намерница и кухињски послови не би били видљиви.²⁷⁰ Вишенаменска сала са бином за приредбе и биоскопске пројекције капацитета је 250 места и има пратеће помоћне просторије (гардеробу, собу за пројектор, гардеробу за глумце, спремиште за реквизите и кулесе).

Комплекс одмаралишта има четири смештајна павиљона, од којих су три груписана и чине једну архитектонску целину, док је четврти павиљон одмакнут од ове групе.²⁷¹ Како је једна од основних концепцијских поставки одмаралишта била та да буду што боље интегрисани у природно окружење, нарочито ако се планирају за локацију где је то изводљиво, павиљони и овог радничког одмаралишта су делимично ситуирани на терену који се постепено уздиже од обалног нивоа а делимично у стрмији терен, чиме је постигнуто примереније прилагођавање терену али и бољи визуелни однос изграђеног и окружења. Сви смештајни павиљони су решени једнотрактно како би се свим собама осигурао неометан поглед ка језеру у смеру југоистока. [Сл. 174] Два павиљона су пројектована са једнокреветним а два са двокреветним собама, чија организација подразумева улазни претпростор са уграђеним ормаром, мањим купатилом и тоалетом, простор собе и лођу која директно произилази из архитектуре павиљона. На подужним фасадама су наглашене бочне ивице зидова који раздвајају собе, тако да они уједно представљају и преграде између лођа пошто су прозори соба повучени у односу на ивицу зидова, што је дало засенченост собама и пружило већу приватност корисницима за несметано сунчање, лежање или спавање. [Сл. 175] У свим павиљонима су уз улаз предвиђене мање просторије за окупљање гостију, док се на свакој од две етаже налазе и санитарне просторије, чајна кухиња и соба за особље.



Сл. 174. и Сл. 175. Антон Улрих и Драгица Перак, одмаралиште *Отешево* на Преспанском језеру.
Основа приземља и изглед смештајног павиљона. (лево) Извор: *Urbanizam i arhitektura*, Вр. 1-2 (1950), 33.
Поглед са језера на смештајне павиљоне. (десно) Извор: колекција аутора

У позадини павиљонског ансамбла налази се павиљон за особље одмаралишта у коме је у приземљу смештена амбуланта са ординацијом, простор за медицинску сестру и болесничка соба, а на првом спрату пројектован је стан за управника одмаралишта.²⁷² Предвиђено је и да

²⁶⁹ *Ibid.*, 29.

²⁷⁰ *Ibid.*, 30.

²⁷¹ *Ibid.*, 32.

²⁷² *Ibid.*, 34.

одмаралиште има и дечији вртић. На ободу комплекса, омањој литици изнад језера, позиционирана је репрезентативна вила за одмор. Зграда vile је L форме, рационално организована са уређеним дворишним простором и тремом испред улаза, а ради бољих визура из соба ка језеру један део дуже стране објекта је лучно постављен. Изградњу комплекса је пратило и његово додатно озелењавање. Између павиљона смештена су игралишта за тенис, одбојку, кошарку, вежбалиште и дечије игралиште, а ради разоноде на води постављена је скакаоница и пристан за чамце и педалине. На потребу да се гостима обезбеде различити садржаји²⁷³ ради угодне разоноде током одмора указују и угоститељски стручњаци,²⁷⁴ посебно ако се радило о угоститељско-смештајним објектима који су лоцирани изван урбаних средина, као што је било одмаралиште *Отешево* на Преспанском језеру, и због тога нису имала ближи приступ одређеним туристичким садржајима у понуди туристичких места. Због ондашњих услова снабдевања електричном енергијом и водом, одмаралиште је имало посебну електричну централу и бунар са резервоаром који се напајао пијаћом водом из оближњег извора, док су канализациони одводи решени системом септичких јама. У архитектури свих објеката одмаралишта су доминирали природни материјали – камен (подзиди, забатни зидови), опека и дрво (ограде, тремови) а за кровни покривач коришћена је ћерамика.

Нешто другачији приступ је примењен у изградњи одмаралишта *Горица* на југоисточној страни Охридског језера које је почетком педесетих година изграђено према пројекту загребачког архитекта Владе Антолића и пројекту инжењера Ђирила Јеглича за хортикултурно уређење.²⁷⁵ Због специфичног предела огољеног каменитог брега окруженог плитким песковитим плажама, и погледа који се пружа према језеру и граду Охрид, део одмаралишта чине новоизграђени одмаралишни објекти конципирани као мање приземне или једносратне куће, а део ревитализовани и адаптирани постојећи објекти некадашње војне намене (бродарски хангар је преуређен у фестивалску дворану а остали објекти у смештајне депандансе). [Сл. 176] Сликowitzу топографију терена са местимично стрмим деловима и низом мањих увалица употпунило је уређење пејзажа којем се интегрално приступило приликом изградње нових објеката (пошумљавање голети и изградња стаза). Зеленило је одабрано према карактеру и диспозицији појединих делова брда тако да буде усклађено са околином уз увођење нових насада према климатским, биолошко-еколошким и естетским условима (висински појас је засађен црногорицом из расадника и с околних планина, ниже падине с копнене стране су засађене трешњама и орасима а с језерске стране бадемима, уз нове објекте је посађено украсно биље и медитеранско дрвеће).²⁷⁶ Нови смештајни објекти су подигнути у већим размацима и прилагођени терену како се не би нарушио изглед пејзажа и како не би били наметљиви у погледу с језера. У обликовању објеката архитекта се водио регионалним одликама традиционалне охридске архитектуре, па су тако објекти били углавном квадратне основе са четвероводним кровом и већим стрехама, дрвеним тремом или улазном верандом, истакнутим углом у виду доксата, каменом облогом постаментa или дела зида, док су куће изграђене на делу стрмог терена имале две етаже изгледајући као традиционалне куће на ћелицу. Приступни пут је трасиран даље у копненом делу како не би био уочљив с језера а повезивање објеката с језером и плажама остварено је стазама које се на појединим местима имају проширене видиковце и одмаралишне терасе.²⁷⁷

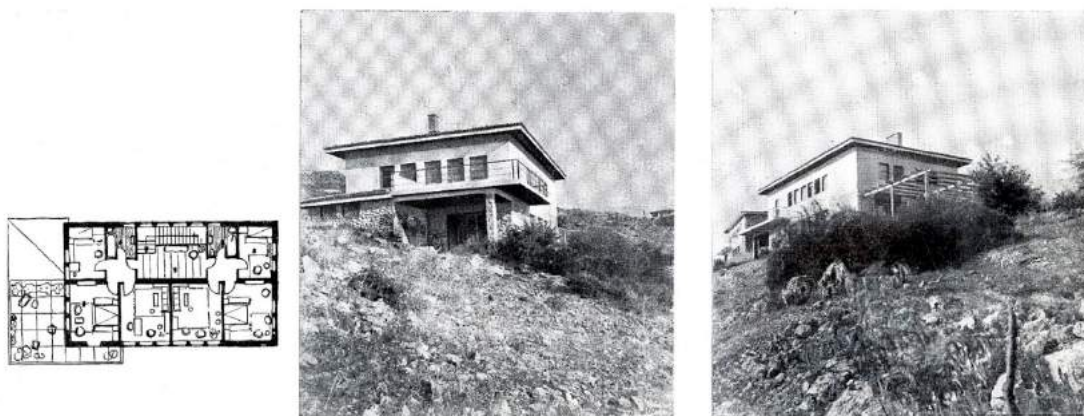
²⁷³ Унутар објеката обезбеђени посебно опремљени простори – библиотеке и читаонице, организоване приредбе – концерти, играчке те простори за различите спортске и рекреативне садржаје изван објеката – спортски терени, купање, чамци за веслање, стазе за шетње, разгледање знаменитости.

²⁷⁴ Janko Skerlep, *op. cit.*, 5.

²⁷⁵ V[lado] A[ntolić], „Gorica – Ohridsko jezero“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 3 (1952), 27-30.

²⁷⁶ *Ibid.*, 27.

²⁷⁷ *Ibid.*



Сл. 176. Владо Антолић, смештајни објекти одмаралишта *Горица* на Охридском језеру, око 1950. Фотографије и основа првог спрата једног од објеката. Извор: *Arhitektura*, Бр. 3 (1952), 30.

Транзиционе концепције туристичке архитектуре: туристички објекти у Националном парку Плитвичка језера

Међу првим планским пројектима туристичке намене након Другог светског рата налази се изградња туристичких објеката у националном парку Плитвичка језера. У првом послератном осврту на подручје Плитвичких језера, које је априла 1949. године проглашено националним парком, али и на проблеме очувања његових природних вредности, архитекта Зденко Стрижић,²⁷⁸ професор загребачког Архитектонског факултета, напомиње да су Плитвице већ дужи временски период биле „једна сјајна прилика за краћи одмор у вријеме љетне жеге и за излете кроз добар дио године“, и да су на Плитвице долазили и туристи, спортисти и љубитељи природе.²⁷⁹ Стрижић тадашње стање заштићеног подручја Плитвичких језера, у знатној мери нарушеног непланском изградњом путева, мостова и различитих објеката, доводи у везу са трговачким принципом слободне конкуренције који је остао неконтролисан због непостојања јединственог плана, па је, по њему, у многим туристичким местима број хотела и других туристичких и приватних смештајних објеката угрожавао природне лепоте због којих је на неком подручју туризма и раширен.²⁸⁰ Стога је Стрижић заступао став да питање санирања туристичких подручја треба да представља актуелно питање гдегод се „капиталистичка спекулација није довољно спугавала“.²⁸¹ Овакав приступ потиче од става појединих туристичких стручњака који су сматрали да је туристичка изградња пре Првог светског рата и током међуратног периода била заснована на ужим схватањима рентабилности, јер у условима тадашњег друштвено-економског поретка који је служио, како се истицало, пласману капитала није било ни могуће другачије замислити изградњу Плитвичких језера.²⁸² Након што је питање заштите, уређења и туристичке изградње овог јединственог природног подручја поново актуелизовано након Другог светског рата, око 1950. године, када су се ускладила спорна гледишта а економске прилике побољшале за реализацију захтевнијег програма уређења, постало је јасније како са аспекта тенденција савременог туризма и туристичке потражње приступити туристичкој експлоатацији Плитвичких језера и како осигурати пласман различитих туристичких услуга ако се спроведе одговарајућа туристичка изградња.²⁸³ Нова власт је тежила томе да се низ постојећих грађевина, чија позиција али и изглед нису задовољавали будуће уређење подручја, поруше како би се створили услови за нови приступ

²⁷⁸ Зденко Стрижић је на основу *Урбанистичко-грађевинског програма за регулацију подручја Плитвичких језера* израдио *Генерални пројект за уређење Плитвичких језера* који је постао основа за будуће планирање овог подручја.

²⁷⁹ Zdenko Stržić, „Nacionalni park Plitvička jezera – problem čuvanja prirode“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 7-8 (1950), 3; Z[denko] Stržić, „Aménagement du parc national de Plitvice, Yougoslavie“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, 26 Année, No. 61 (1955), 74-77.

²⁸⁰ *Ibid.*

²⁸¹ *Ibid.*, 4.

²⁸² Dragutin Alfier, Srđan Marković, „Turistička izgradnja Plitvičkih jezera“, *Turizam*, God. IV, Br. 3-4 (1956), 9.

²⁸³ *Ibid.*, 9, 10.

очувању Плитвичких језера који је подразумевао да се задржи утисак нетакнуте природе а туризму осигурају неопходни туристички капацитети.²⁸⁴ [Сл. 177]

Изради плана делимичне регулације ужег простора Плитвичких језера приступило се 1947. године на основу оцене архитеката и туристичких стручњака²⁸⁵ које место би било најпогодније за изградњу новог хотела и пратећих туристичких објеката, будући да је за израду плана целовитог подручја било потребно спровести опсежнија истраживања. Током 1949. и 1950. године настављени су радови у мањем обиму, пре свега, на изградњи три викенд куће са 52 лежаја, а у току 1951. и 1952. године на изградњи мањих објеката за потребе туризма, да би тек 1954. године почела изградња хотела на Великој Пољани.²⁸⁶ У циљу креирања туристичких активности на ширем подручју Плитвица, које је иначе припадао међу привредно најслабије развијена подручја Југославије, неопходно је било олакшати саобраћајни приступ који је у претходном периоду представљао једну од основних препрека за долазак туриста, а што су подстакли интензивнији радови на саобраћајним трасама јадранског коридора. Позиција и карактер плитвичког подручја одређивао је на известан начин и вид туристичке изградње која би била усмерена двома основним групама туриста – стални гости које се задржавају дуге време ради одмора, рекреације или разоноде и успутни туристи који се појављују као излетници у оквиру групних или кружних путовања, мототуристи, планинари или кампер излетници.

Изради регионалног плана се приступило с намером да се сви предвиђени објекти позиционирају тако да се не истичу у природном амбијенту, односно да њихово ситуирање, облик, величина и материјализација буду што више уклопљени у окружење како би до изражаја дошле природне контуре језера и огледање природних облика на површинама језера.²⁸⁷ „Стрижић заузима јасан став да је природу потребно заштитити, али и туризму осигурати сву потребну инфраструктуру“,²⁸⁸ сматрајући да се „чедним мјерилом и прикладним природним материјалима треба [...] подредити природи, јер она мора овдје да доминира без ривалитета“.²⁸⁹ С обзиром на обухват регионалног плана, који је био проширен и на подручје шума у целом хидрографском сливу, питање урбанистичке поставке се тицало врсте туризма који ће бити заступљен у овом Националном парку. Планом су била предвиђена три туристичка места: на југу Љесковац, у средишту Велика Пољана а на северу плато села Плитвице, пошто је за смештај туриста могло доћи у обзир само оно место где постављени архитектонски склоп или ансамбл од неколико објеката не би био уочљив. У оквиру могуће туристичке руте показало се да ће хотел у Љесковцу бити нарочито важан докле год најближа железничка станица буде у Врховинама и да би на тој локацији допринео да више туриста упозна јужни део Плитвица које су до тада биле углавном непознате већем броју посетиоца.²⁹⁰ Туристи који долазе на Плитвице не траже хотелске атракције, наводи Стрижић, јер њих налазе довољно на другим местима, него у доживљају природе траже одмор од градске средине и одушак од репрезентативних културних средишта.²⁹¹

Док се проблем савременог односа према архитектонском наслеђу често решавао са потпуно супротних становишта, резултујући различитим исходима, изградња у посебно вредним природним амбијентима стављала је, према Жарку Домљану, архитекте у много мање искушења, јер амбиције пројектаната углавном нису ишле изнад прихватљиве интерпретације пејзажних датости.²⁹² Прве идејне скице хотела у Љесковцу начинио је проф. Зденко Стрижић вођен настојањима да се пронађе карактеристичан облик изградње у Националном парку. [Сл. 178] Како је питање уклапања у природни предео било основно полазиште, Стрижић, али и остали архитекти који су дали своје идејне предлоге, долазе до сличних структурално-морфолошких

²⁸⁴ Zdenko Stričić, *op. cit.*, 5.

²⁸⁵ У стручном савету Министарства трговине и опскрбе и Комитета за туризам, који је основан 1947. године, били су архитекти Зденко Стрижић, Александар Фроденрајх, Младен Каузларић и Казимир Остроговић, а у Комисију за уређење и изградњу Националног парка Плитвичка језера, коју је августа 1948. године основана Управа за туризам Министарства трговине и опскрбе, именовани су и архитекти Стјепан Планић и Владо Антолић, вид. у: Martina Ivanuš, „Vrednovanje turističke izgradnje...“, 127, 128.

²⁸⁶ Dragutin Alfier, Srđan Marković, *op. cit.*, 10, 11.

²⁸⁷ Zdenko Stričić, *op. cit.*, 5.

²⁸⁸ Martina Ivanuš, *op. cit.*, 128.

²⁸⁹ Zdenko Stričić, *op. cit.*, 24.

²⁹⁰ Zdenko Stričić, *op. cit.*, 9.

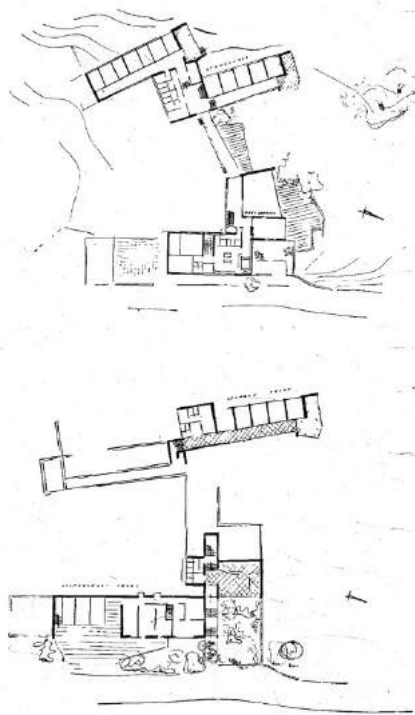
²⁹¹ *Ibid.*, 24.

²⁹² Žarko Domljan, *op. cit.*, 16.

концепција хотелског објекта, исказаних у рапчлањивању углавном приземних волумена објекта који се позиционирају тако да буду уклопљени у топографију терена и по могућности оријентисани ка одређеним природним призорима у односу на основу функционалну поставку. И у Стрижићевом предлогу део хотелске зграде са друштвеним садржајима је приземан и фронтално окренут према језеру, док би се неповољна оријентација надоместила предворјем оријентисаним на супротну, јужни, страну где је планиран вртни простор. Смештајни блок је из економских разлога требало да има један спрат и да буде одмакнут од друштвеног дела тако да је према језеру окренут бочном страном. Предлог да приземни делови имају високе кровове, по угледу на тамошње народно градитељство, изазвао је негодовања те је даља разрада овог решења обустављена.²⁹³



Сл. 177. Национални парк Плитвичка језера, графика Рудолф Шланк.
Извор: *Urbanizam i arhitektura*, Br. 7-8 (1950), 5.



Сл. 178. Зденко Стрижић, варијантне радне скице за хотел на Љесковцу – основе.
Извор: *Urbanizam i arhitektura*, Br. 7-8 (1950), 9.

Други предлог за хотел у Љесковцу који је дао архитекта Маријан Хаберле,²⁹⁴ ослања се на Стрижићеву основну поставку, с тим да се за смештајни део предвиђа само приземна етажа, чиме би била отклоњена главна замерка на Стрижићево решење. Део хотела са друштвеним садржајима је организационо решен слободније, док је делимично издизање етаже изнад терена омогућило њено продужавање и утицало да улазни хол буде комфорнији и да има више просторија за управу.²⁹⁵ Окретањем смештајног дела у западном смеру, у односу на Стрижићево решење, постигнуто је да хотелски врт у јужном делу добије проширење (трапезоидни облик) и тиме буде функционалнији. На овај начин собе би изгубиле југо-западну оријентацију а група стабала би се морала посећи. У овом решењу Стрижић нарочито истиче добро решење централног функционалног сегмента кухиње са простором за издавање јела и ресторанске сале. Према Стрижићу студија за хотел у Љесковцу архитекте Рикарда Марасовића најсвеобухватније је ускладила хетерогеност захтева – поглед на језеро (отварање према северу) и усмеравање просторија према сунчаној западној страни.²⁹⁶ Код Марасовећевог решења нарочито је истакнута веза главног друштвеног дела са осунчаним терасима на јужној страни, што је примењено и код смештајног дела, тако да је увођењем степеништа за сваке две смештајне јединице постигнута

²⁹³ Zdenko Stričić, *op. cit.*, 9.

²⁹⁴ Сарадници М. Хаберлеа су били Минка Јурковић, Миховил Катанец, Владимир Стрмац и Вељко Блажевић.

²⁹⁵ Zdenko Stričić, *op. cit.*, 11.

²⁹⁶ *Ibid.*, 12.

њихова двострана оријентација. Оваквим сегментирањем смештајног крила постигнуто је визуелно умањење његовог фронта, нарочито значајно за општи утисак структуре смештене у ужем пределу са доминантним природним елементима (различито дрвеће, топографија терена, простор шуме). Сви наведени предлози хотела у Љесковцу имају заједничку архитектонско-просторну концепцију а то је рационална унутрашња организација, усмерена позицији корисника према окружењу (из тог разлога Марјан Хаберле у оквиру идејног решења смештајног павиљона на Великој Пољани ради и скице ентеријера на којима дочарава поглед према споља), и ненаметљива архитектонска спољашња обрада која евоцира на архитектуру вернакуларног градитељства.

Основни задатак у пројекту уређења Плитвичких језера била је изградња хотела на Великој Пољани, лоцираној у средишњем делу подручја, на укрштању главних путева и с доминантним положајем изнад Козјачког језера. Ова локација је због своје позиције и физиономије терена од самог зачетка туризма на Плитвицама привлачила пажњу за изградњом објеката туристичке намене. Из истог разлога је била и поприште приватне неконтролисане изградње, али и место некадашње бараке за потребе изградње пута, а касније и већ поменутог двоспратног хотела с торњем изграђеног 1896. године.²⁹⁷ Осврћући се на архитектонски конкурс за хотел на Плитвицама из 1940. године Стрижић је указао да се права корист тог конкурса исказала заправо тек тада, почетком педесетих година, када је требало одлучити како да се гради на Великој Пољани, пошто је тај конкурс заправо дао различите сугестије, али можда још више показао, наводи Стрижић, како не би требало градити²⁹⁸ (а не шта се све може изградити како се својевремено сматрало). Имајући у виду да је главна саобраћајница на основу регулационог плана пребачена на исток, објекти на Великој Пољани не би били путем одвојени од језера, те су се могли повући дубље у шуму. Тадашње процене су показале да би се потреба за хотелским смештајем могла задовољити омањим смештајним објектом и да би се сви смештајни објекти могли опслуживати једним средишњим објектом са друштвеним садржајима.²⁹⁹ Позивајући се на конкурсно решење архитекте Драге Иблера из 1941. године, Стрижић заступа предности павиљонске изградње на овом простору, сматрајући да се објекти мањих димензија могу лако прилагодити пределу, на пример на местима шумске крчевине, те да је њихова реализација бржа и једноставнија.³⁰⁰ У вези са решењем планираног друштвеног објекта Комитет за туризам је дао савет да би због специфичности положаја на тој локацији требало изградити низак објекат без смештајног дела. Стога су Стрижић и Каузларић направили предлоге пројеката за казино које би представили јавности, али како предлози ниских објеката нису прихваћени, тражио се пројекат већег хотела који би склоп друштвених просторија повезао са удобностима смештаја у истом објекту.

Таквом решавању хотелског објекта приступио је архитекта Рикард Марасовић који потенцијални проблем масивности отклања његовим сегментирањем у три основна спљоштена волумена, покривена кровним површинама нижег нагиба и наглашеним стрехама, што је створило утисак ненаметљивости објекта у окружењу. Средишњи волумен, бочно окренут према језеру, пресеца подужну структуру и дели је на два дела која прате положај терена, а испред њега архитекта ставља нижи корпус у коме смешта друштвене просторије. Код лоцирања објекта заузет је другачији приступ, тако да је објекат одмакнут од оног толико изложеног места, и повучен према северу где се дао увући у шуму.³⁰¹ Упркос наведеним обликовним предностима објекат је био сувише велик, али је наговестио шта се очекује од новог хотела на Плитвицама, па је архитекта Зденко Стрижић, вођен утиском тог пројекта, израдио студију хотела на Великој Пољани како би испитао до које мере би програм хотела требало редуковати да би на тој локацији био прихватљивији. На основу те студије предвиђен је капацитет хотела од 50 соба, али се показало да би програм требало ипак још редуковати (у односу на Марасовићево решење Стрижић умањује величину волумена и групише их тако да два размакнута паралелна волумена спаја попречним корпусом што формира полуотворено унутрашње двориште), тако да се од изградње одустало,

²⁹⁷ *Ibid.*, 13.

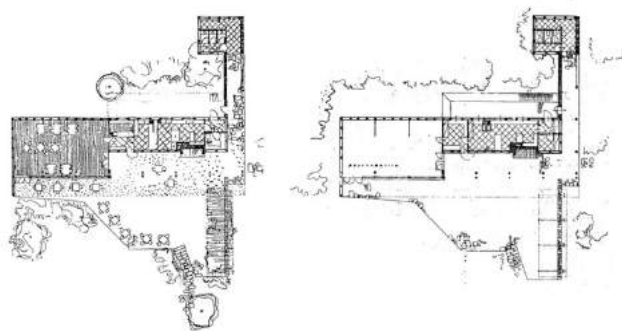
²⁹⁸ *Ibid.*, 15.

²⁹⁹ *Ibid.*, 16.

³⁰⁰ *Ibid.*

³⁰¹ *Ibid.*, 18.

све до конкурса 1952. године, а смештајне потребе су надомештане кроз три изграђена павиљона према пројектима архитеката Казимира Остроговића, Маријана Хаберлеа и Зденка Стрижића, те одвојени ресторански објекат са кухињом у узвишеном делу терена који је пројектовао архитекта Стрижић. Уређење простора Велике Пољане са смештајним павиљонима подразумевало је и изградњу купалишта и пристаништа за чамце уз језеро. Смештајни павиљони су изграђени у ободном делу оближње шуме, на местима која нису захтевала сечу дрвећа ради њихове изградње, и лоцирани су на одређеном одстојању како би визуелно били што мање уочљиви. Сви ови објекти су готово на граници егзистенцијалног минимума али усклађени с мерилом човека и природе.³⁰² Омањи објекат ресторана *Kozjak*, потиснут уз ивицу шуме на осунчаном делу ливаде, има слободан прилаз предњем делу где је предвиђена пространа тераса. [Сл. 179] Архитектуру овог објекта, како би се што боље уклопио у амбијент предела, чини низак делимично зидан корпус кухиње и санитарног блока, те дрвена конструкција крова и наглашених стреха са вертикалним носачима који имитирају стабла дрвећа, тако да цела структура делује готово дематеријализовано, јер се кроз призоре светала, сенки и одсјаја на стаклима ресторанске сале стиче утисак мимикрије у околну шуму. [Сл. 180] „Стрижић тумачи како је цијели објект изведен у стилу *champêtre*, односно рустикалном стилу, с брига око дискреције објекта и уклапања у амбијент инспирирала је и колористичку обраду pročела. (греде у сивозелену а чеони руб стрехе у црвену боју)“.³⁰³ Планирано је да објекат ресторана након изградње хотела служи као казино или павиљон за туристе у пролазу. Стрижићев сарадник у изради пројекта ресторана био је тада млади архитекта Бернардо Бернарди³⁰⁴ који ће у наредним деценијама постати један од главних протагониста хотелске архитектуре у Југославији, нарочито на пољу пројектовања ентеријера и обликовања намештаја.



Сл. 179. и Сл. 180. Зденко Стрижић и сарадници, ресторан *Kozjak* на Великој Пољани, 1949. Поглед на ресторан. (лево) Извор: *Oris*, Br. 91 (2015), 31. Основе подрума и приземља. (десно) Извор: *Urbanizam i arhitektura*, Br. 7-8 (1950), 20.

Смештајне павиљоне поред тога што су различите основе, структуре и волумена повезују сличан облик косе кровне површине и примена грађевинских материјала (у доњим деловима камен а у горњим дрво, било као облога или као скелет). Ове компоненте чине, како наводи Стрижић, да објекти буду архитектонски сродни а да не делују као изложбени узорци.³⁰⁵ Од три изграђена павиљона издваја се павиљон архитеката Казимира и Божице Остроговић, који је, по мишљењу Стрижића, и најекономичнији јер је конципиран као врста двотракта без ходника у основном смислу његове намене. Наиме, архитекти Остроговић пројектују једносратни компактни павиљон који на првом спрату броји осам двокреветних соба распоређених на две супротне стране (исток – запад), док отворени средишњи простор са галеријом на првом спрату обухвата уједно улазни хол, дневни простор и главну комуникацију. [Сл. 181] Оваква концепција простора блиска је алпским планинским кућама или домовима, у којима управо централни простор служи окупљању око камина, а који и овде архитекти смештају у средину бочног зида.

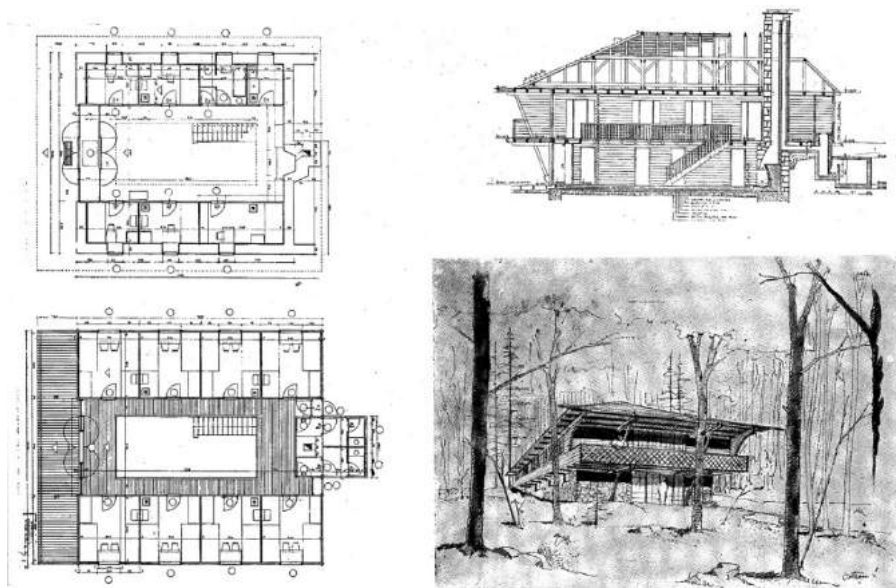
³⁰² Martina Ivanuš, „Plitvički modernistički san“, *Oris*, God. XVII, Br. 91 (2015), 31.

³⁰³ *Ibid.*, 32-33.

³⁰⁴ О стваралаштву архитекте Бернарда Бернардија вид. у: Stane Bernik, *Bernardo Bernardi* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske i Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 1992); Iva Ceraj, „Bernardo Bernardi – spiritus movens inicijalnog razdoblja uspostave dizajna u Hrvatskoj“, *Art Bulletin*, No. 63 (2013), 98-119; Iva Ceraj, *Bernardo Bernardi: dizajnersko djelo arhitekta 1951.–1985.* (Zagreb: HAZU, 2016).

³⁰⁵ Zdenko Stričić, *op. cit.*, 19, 20.

Објекат је задњом страном делимично укопан у терен, што наглашава утисак његовог ниског волумена, док уклопљености павиљона у шумски амбијент доприноси и коси кров покривен шиндром са дубоким стрехама. Пројектовању павиљона аутори су приступили с тезом да се развојени волумени у фасадама крупније манифестује него један компактни волумен.³⁰⁶ У објашњењу пројекта, Остроговић наводи да је између дневног простора и соба на галерији остварена интимност која је нарочито уочљива код мањег објекта тог смештајног капацитета, као и да се у прелазном периоду, када је још довољно хладно, собе могу загревати из дневног простора.³⁰⁷ Улаз у павиљон је смештен с јужне стране, а изнад њега је лођа првог спрата у ширини објекта која је просторно повезана са галеријом на првом спрату, чинећи тако продужетак дневне собе намењене свим гостима. Око дневног простора у приземљу распоређено је још пет мањих соба, купатило и приручна кухиња за припрему доручка.



Сл. 181. Казимир и Божица Остроговић, смештајни павиљон на Великој Пољани, 1950.

Основе приземља и спрата, пресек и перспективни приказ.

Извор: *Urbanizam i arhitektura*, Br. 7-8 (1950), 21.

Архитекта Маријан Хаберле пројектовао је други павиљон у виду једноставног приземног једнотракта са дневним боравком у угаоном делу објекта и шест соба дуж ходника у наставку (по три једнокреветне и двокреветне). [Сл. 182] Насупрот улазу, наткривеним косом надстрешницом, у краћем попречном крилу смештене су санитарне и помоћне просторије (соба за послугу и мала кухиња за припрему додатних obroka). Улазни део са омањим претпростором и дневним боравком делимично је издигнут изнад терена у односу на остатак објекта због благог пада терена на месту где је изграђен павиљон,³⁰⁸ што је послужило да се дневни боравак, благо истурен са боче стране и угаоно застакљен, обликује као доклат из кога се кроз шуму и низ терен у паду пружа поглед према језерима. Дневни боравак је тако одвојен од тракта са собама до кога води неколико степеника како његово коришћење не би ометало госте у собама.³⁰⁹ У собама је вешто решена позиција уграђене пећи, умиваоника и плакара, а на уштрб тога су кревет, односно кревети дошли уз улазна врата,³¹⁰ премда је тиме омогућено да се мања гарнитура за седење постави уз прозор. Највећа одлика Хаберлеовог решења, истиче Стрижић, његова је складна једноставност и уклопљеност на месту шумске крчевине. [Сл. 183]

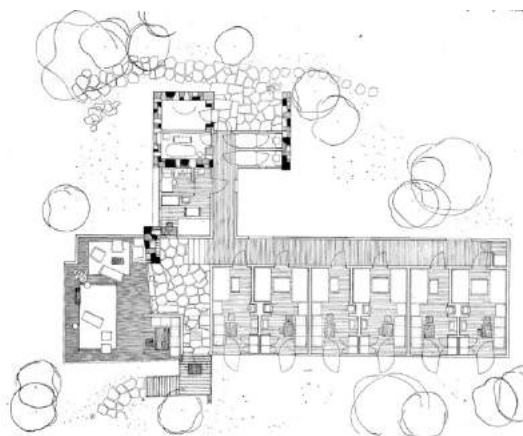
³⁰⁶ Kazimir Ostrogović, „Hotelski paviljon na Plitvičkim jezerima“, *Arhitektura*, God. VII, Br. 2 (1953), 21; Idis Turato, „Ostrogovićeve Ličke Kuće“, <https://www.idisturato.com/blog/2013/10/13/ostrogoviceve-licke-kuce/>, приступљено 10. јуна 2021.

³⁰⁷ *Ibid.*

³⁰⁸ Zdenko Strižić, *op. cit.*, 22.

³⁰⁹ Marijan Habarle, „Hotelski paviljon na Plitvičkim jezerima“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 6 (1952), 22.

³¹⁰ Zdenko Strižić, *op. cit.*, 22.



Сл. 182. и Сл. 183. Маријан Хаберле, смештајни (хотелски) павиљон на Великој Пољани, 1950. Фотографија предње фасаде. (лево) Основа. (десно) Извор: *Arhitektura*, Br. 6 (1952), 22, 23.

У пројектовању трећег павиљона Стрижић се користио тереном у паду како би објекат добио два нивоа: доњу етажу на којој су улаз са канцеларијом, мања чајна кухиња и дневни боравак и горњу у висини вишег нивоа терена на којој су осам двокреветних соба са санитарним просторијама. Основни волумен чини смештајни једнотракт који је преломљен на половини и делимично смакнут ради позиције степеништа и балкона у средини. Овим је омогућено да собе добију што више осунчања.³¹¹ У стручном чланку о питању простора у савременој архитектури Зденко Стрижић наводи да осунчање и осветљеност простора и поглед у зеленило доприносе хигијени и расположењу човека, а да је то психолошка компонента која може утицати да се простор у знатној мери привидно повећа (на пример растварање простора остакљивањем спољашњег зида).³¹² Дневни простор у приземљу, са засенченом терасом на северној страни, повезан је преко предсобља на горњој етажи са осунчаном терасом која заправо чини део дневног боравка. Поделом соба у два крила осигурало се да смештајна етажа буде мање фреквентна ради мира потребног за одмор, а уз то се ово рашчлањивање тракта одразило и на целокупни изглед објекта. Делимично увучена доња етажа нагласила је горњи корпус који због тога нема јасно изражену везу са тереном, док његова дрвена облога са дијагоналним летвама у сивозеленом тону, на којој се додатно осликавају сенке крошњи околног дрвећа, доприноси општем утиску уклопљености у амбијент.³¹³

Може се приметити како архитекти у пројектовању смештајних павиљона посежу за скицирањем изгледа ентеријера са предлогом избора намештаја. Остроговић наводи како су унутрашње уређење павиљона те избор намештаја и боја били поверени архитекти, али да је завршно уређење ипак спроведено мимо консултација са аутором, што указује на готово хронични проблем одступања од идејног решења у току реализације. У другом броју часописа „*Arhitektura*“ из 1953. године, у коме је публикован Остроговићев приказ пројекта смештајног павиљона са перспективном скицом ентеријера дневног боравка [Сл. 184], објављен је и чланак архитектке Владимира Турине о Ле Корбизјеовом марсејском експерименту и примени *модулора*³¹⁴ поводом Ле Корбизјеове изложбе у Југославији 1952. године.³¹⁵ [Сл. 185] Из овог чланка, који прати и Корбизјеова скица ентеријера једне од стамбених јединица марсејског *Unité d'habitation* (савременог ентеријера због кога је удружење „*Société pour l'Esthétique de la France*“ тужило Ле Корбизјеа ради разарања националних вредности), може се уочити како и југословенски архитекти на прагу шесте деценије делују с намером креирања хуманијег амбијента за кориснике у улози „педагога друштва своје средине“, према речима Турине, који нити у једном кораку не треба да поклекне пред

³¹¹ *Ibid.*, 23.

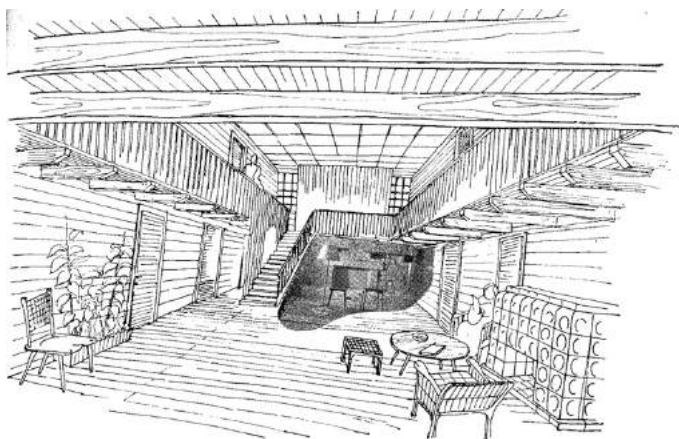
³¹² Zdenko Stričić, „Prostor“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 6 (1952), 5.

³¹³ Zdenko Stričić, „Hotelski paviljon u nacionalnom parku plitvička jezera“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 3 (1952), 23.

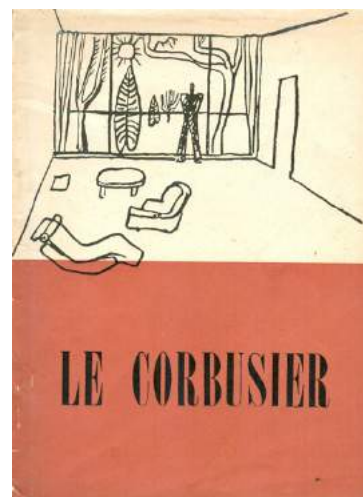
³¹⁴ О концепту Ле Корбизјеовог модулора вид. у: Le Corbusier, *The Modulor: A Harmonious Measure to the Human Scale Universally applicable to Architecture and Mechanics* (London: Faber & Faber, 1977).

³¹⁵ На насловној страни каталога налази се иста Ле Корбизјеова скица ентеријера марсејске стамбене јединице, а у каталогу се наводи и Ле Корбизјеов коментар како приликом израде предмета за домаће, индустријске и трговачке потребе који се свуда по свету израђују, превозе и продају, недостаје једна заједничка мера која би била у стању да одреди обим предмета а тиме и да понуду и потражњу стави на сигурну основу, вид.: *Le Corbusier – izložba*, (Beograd: Savez društava arhitekata Jugoslavije, 1952).

инерцијом средине у којој и за коју делују, јер по њему „архитекта треба стајати на бранику нове архитектонске цивилизације“.³¹⁶



Сл. 184. Казимир и Божица Остроговић, смештајни павиљон на Плитвицама. Перспективни приказ ентеријера.
Извор: *Arhitektura*, Br. 2 (1953), 23.



Сл. 185. Насловна страна каталога изложбе *Le Corbusier* приказане у Југославији 1952.

Архитекта Маријан Хаберле уз свој приказ смештајног павиљона такође даје и перспективни цртеж дневног боравка на коме сугерише његово опремање и избор намештаја, наглашавајући поглед уз приказ дрвећа које окружује павиљон. Свој осврт на изградњу павиљона цртежима³¹⁷ ентеријера (вестибила, дневне собе и терасе) употпуњује и архитекта Зденко Стрижић, прилажући и неколико детаља степеништа и фотографију ограда степеништа, чиме наглашава значај уређења и опремања ентеријера за објекат те намене. Тих година се у туристичкој периодици дискутује о потешкоћама уређења и опремања угоститељских објеката, а као један од недостатака се наводи застарео и истрошен намештај, али и то што још увек нема испробаних нових стандардних типова намештаја за угоститељство.³¹⁸ Услед све већих потреба за брзим и адекватним опремањем нарочито објеката друштвеног стандарда размишљало се о стварању нових основа за укључивање обликованих функционалних предмета у процес индустријализације кроз стварање услова за масовну индустријску производњу.³¹⁹

У закључку своје студије о уређењу Плитвичких језера Стрижић истиче како је утврђено да се зграде у погледу величине морају безусловно подредити топографији терена и одликама предела да не би биле доминантне, а да то у контексту Плитвица значи да би се требало придржавати приземних или ниских једносратних објеката, краћих фасада дужине од 30 до 40 метара, и обликовне уклопљености објеката у околину.³²⁰ На основу тога, као и мишљења Комисије за уређење и изградњу Националног парка, произашло је да на Великој Пољани не би требало градити хотел или барем не већи хотел који би се истицао. Међутим, опште амбиције на пољу развоја туризма и потребе за што већим искоришћењем природних и културних вредности у туристичке сврхе, нарочито након сумирања туристичких резултата за 1950. годину која се сматра првом најуспешнијом туристичком годином после рата,³²¹ утицале су да се крајем 1952. године распише архитектонски конкурс за хотел *Plitvice* на Великој Пољани уз обод шуме а у близини места где се налазио стари хотел. На конкурс је награђено дванаест решења и то углавном архитеката који су били носиоци зрелог међуратног модернизма (Рикард и Миро Марасовић, Маријан Хаберле, Лавослав Хорват, Иван Витић, Казимир Остроговић, Алфред

³¹⁶ Vladimir Turina, „Modulor“ Le Corbusiera i marseilleski eksperiment“, *Arhitektura*, God. VII, Br. 2 (1953), 39-40.

³¹⁷ О улози цртежа за афирмацију ликовног изражавања код архитеката током педесетих година вид. у: Горан Бабић, и Небојша Антешевић, „Часопис Цртежи (1956-1965): значај за афирмацију ликовног изражавања код наставника и студената Архитектонског факултета Универзитета у Београду“, *Зборник Музеја примењене уметности у Београду*, Br. 15 (2019), 46-56.

³¹⁸ T. L., „Uređenje ugostiteljskih objekata“, *Turizam i ugostiteljstvo*, God. IV, Br. 5 (1952), 240.

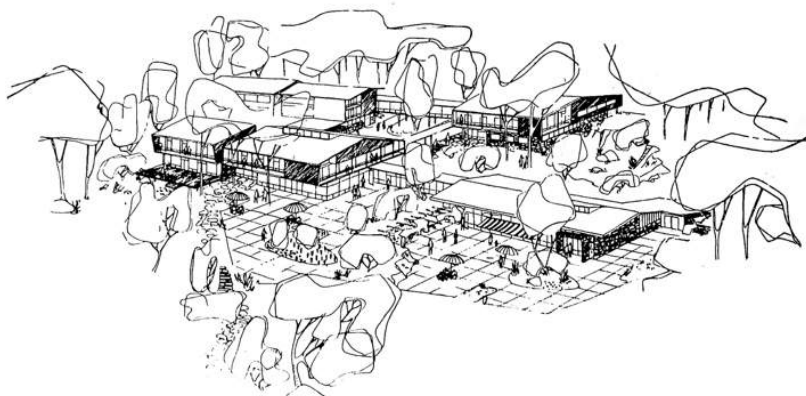
³¹⁹ Feđa Vukić, *Modernizam u praksi* (Zagreb: Meandarmedia, 2008), 94.

³²⁰ Zdenko Stržić, *op. cit.*, 24.

³²¹ Refik Muminagić, „Neke karakteristike turističke sezone 1953.“, 5.

Албинији), као и неколико радова архитеката млађе генерације (Александра Драгомановића, Бернарда Бернардија, Радована Никшића, Драгице Црнковића),³²² али је код свих пројектаната, пише Стрижић, један од чланова жирија, приметно недовољно залажење у проблематику амбијента, додајући да се у школама архитектуре још даје предност обликовању на уштрб функције, што води артифицијелној форми архитектуре која наликује пластици без функционалних квалитета, то јесте архитектури формализма.³²³

Прилагођавање топографији терена је била важна компонента решења коју је жирији посебно вредновао. Жири је сматрао за најповољније решење степенасто искоришћење нивелације, код кога би разлике висина биле једнаке висини спрата, али се прихватало и искоришћење кровне терасе доњег дела објекта као терасе горњег дела.³²⁴ Иако је било решења која су предвиђала ниске павиљонске објекте развођене у делу обода шуме, попут пројекта архитеката Радована Никшића и Божидара Мурковића, [Сл. 186] жири је овакав приступ одбацио јер је захтевао веће крчење шуме. Стога се сматрало да би збијенији и виши објекти били адекватнији, односно да би најоптималније решење било оно коме затворени облик дозвољава бар делимично очување континуитета шуме и код кога је објекат што мање у контакту са шумом због могуће влаге.³²⁵ Према Стрижићу је овај конкурс показао да се архитекти нису довољно бавили проблематиком прилагођавања пределу и да многи архитекти уопште нису запазили живописан предео Плитвица.³²⁶ Жири је установио да се не може у целости прихватити нити једно од предложених решења, али се ипак сматрало да су поједини делови неких пројеката делимично или потпуно успели.³²⁷ Након одређених размимоилажења донета је одлука да се хотел изведе према пројекту Маријана Хаберлеа.



Сл. 186. Радован Никшић и Божидар Мурковић, један од награђених конкурсних радова за хотел на Великој Пољани у Националном парку Плитвице, 1952/1953. Перспективни приказ. Извор: *Arhitektura*, Бр. 5-6 (1953), 5.

Тако архитекта Хаберле у годинама после рата поново добија прилику да изгради хотел на коме парафразира одређене елементе из архитектуре хотела *Ko-on* у Улцињу који је 1937. године пројектовао у сарадњи да архитектом Хинком Бауером – једнокрако степениште које пробија истурену платформу велике терасе. Исход и овог конкурса потврђује да су први талас обнове и изградње носили припадници старије предратне генерације који се у пракси, појашњава др Зоран Маневић, нису могли одвојити од метода касног модернизма,³²⁸ па је тако идентитет послератне модерне на изванредан начин условљен и позицијом међуратног модернизма који није израстао из објективно утемељених услова напретка и реалног процеса модернизације, развоја индустрије и

³²² Zdenko Stržič, „Plitvička jezera i natječaj za projekt hotela“, *Arhitektura*, God. VII, Br. 5-6 (1953), 3-7.

³²³ *Ibid.*, 3.

³²⁴ *Ibid.*, 4.

³²⁵ *Ibid.*

³²⁶ *Ibid.*, 3, 7.

³²⁷ *Ibid.*, 6.

³²⁸ Zoran Manević, „Novija srpska arhitektura“, 26.

технологије већ из снова о модернизацији и припадништву културном миљеу Европе.³²⁹ За разумевање нових токова послератног туризма и туристичке изградње у светлу свеопште модернизације треба имати у виду ширу друштвену и привредну констелацију која није имала ослонаца у јасној идеји тржишне привреде и покрићу капитала. О модерности једног политичког система, тврди историчар Андреј Митровић, може се говорити само ако је заснован на техничком и научном напретку и ако тај прогрес истовремено и подстиче, те ако непрестано остварује побољшање живота људи у датом друштву и цивилизацији не нарушавајући социјалну сложеност него је развијајући.³³⁰ Туристичка изградња у оквирима радничког самоуправљања попримиће сложене моделе планирања и реализације, а архитекти ће често бити у позицији да истовремено носе заслуге за своја архитектонска решења и бремене погрешних одлука у поставци програма, планирању изградње или у току реализације.

У једном од документарних прегледа југословенског друштва уочи доношења новог југословенског Устава 1963. године, који се темељио на даљем проширивању система радничког самоуправљања, новинар „Танјуга“ Алекса Брајовић наводи да је у Југославији у то време према апроксимативним подацима било преко 750.000 чланова у разним изборним самоуправним форумима, тако да је сваки 25 Југословен био ангажован у неком од ових тела (преко 311.000 грађана је било изабрано у око 30.000 разних форума, почев од савезне и републичких скупштина до месних одбора).³³¹ Управо овакву бирократску структуру³³² Андреј Митровић види као препреку модернизацији којој се евидентно тежило а које у правом смислу није било, појашњавајући да су стално присутне тенденције ка модернизацији једним делом биле индуковане утицајима из света.³³³ То се можда и најевидентније манифестовало у области туристичке привреде. Треба имати у виду да је у таквом систему и хотел третиран као самоуправна радна организација, односно организација удруженог рада (ОУР) након доношења устава из 1974. године и Закона о удруженом раду из 1976. године.

Југословенски стручњак за туризмологију Антун Кобашић наводи како се критеријуми за избор локације туристичког објекта (пре свега хотела) умногоме разликују од општих критеријума за избор локације неког другог привредног објекта, јер управо локација туристичких објеката може имати значајан утицај на резултате њиховог пословања (економичност, продуктивност и рентабилност). Стога се, посматрано с макро и микро аспекта, питање локације сводило углавном на избор најповољнијег места за изградњу хотела, и то у односу на развијеност свих елемената понуде у неком месту.³³⁴ Такође, избор објекта, уређење и опремање представљали су према Кобашићу веома важну фазу у организовању средстава за производњу у угоститељству, тако да су на избор врсте, категорије и величине хотела утицало више фактора а првенство врста потрошача и доминантни мотиви доласка посетилаца (локација).³³⁵ Просторни распоред једног хотела подређен је његовом свеукупном архитектонском решењу. Препоручивало се да при спољашњем обликовању и унутрашњем уређењу треба посебно водити рачуна о стварању угодног амбијента који ће се употпунити квалитетом опреме (питање амбијента је истицано као значајан фактор у хотелима у којима се гости дуже задржавају).

Нови хотел на Плитвицама архитектке Маријана Хаберлеа, и поред специфичног архитектонског обликовања произашлог из регионалних одлика поднебља и повезаног са савременим организационим потребама, означио је у потпуности и нови почетак хотелске архитектуре у Југославији засноване на савременим концептима индивидуалног ауторског израза. Због тога се и сматра једним од најбољих остварења послератне архитектуре, „подједнако због добре укомпонираниости у пејзаж као и због дискретног акцентуирања репрезентативног и

³²⁹ Lidija Merenik, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945-1968* (Beograd: Beopolis: Remont, 2001), 11.

³³⁰ Andrej Mitrović, „Tito je trajao dugo i mnogo je svojih lica pokazao“, u: Radonja Leposavić (ur.), *VlasTito iskustvo, past present* (Beograd: Samizdat B92, 2005), 219.

³³¹ Алекса Брајовић, *Југославија јуче и данас*, Документи данашњице Год. III, Бр. 37 (Београд: Седма сила, 1963), 11.

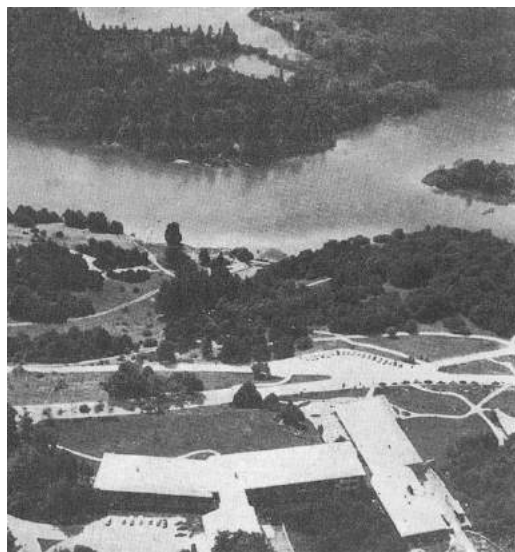
³³² У именованима директора, па и директора туристичких објеката, учествовао је огроман бирократски апарат, од локалних комитета, преко републичких па чак и савезних органа.

³³³ Andrej Mitrović, *op. cit.*, 219, 221.

³³⁴ Antun Kobašić, *Organizacija i poslovanje OUR-a u ugostiteljstvu* (Zagreb: Informator, 1981), 162-164.

³³⁵ *Ibid.*, 165.

атрактивног момента, које захтијева његов истакнути туристички и пејзажни положај³³⁶ [Сл. 187] Архитектуром хотела *Plitvice* архитекта Маријан Хаберле³³⁷ који се иначе опробао у различитим архитектонским задацима, постиже висок степен артистичке културе, како то образлаже Домљан, поставши тако најизразитији баштиник загребачке архитектонске школе који у свом раду носи сва њена позитивна искуства али и ограничења.³³⁸ Та ограничења, као и код других представника међуратне генерације, видљива и при исходу конкурса за репрезентативни хотел у Новом Београду, произилазе из ослањања на принципе и узор интернационалног стила, али и модернистичке позиције архитекте усмереног општем прогресу и афирмацији еманципаторских вредности. У оцени жирија је наведено да се Хаберлеов пројекат истиче чистом диспозицијом и разрадом, али да је друштвени део врло развучен и да лежи добрим делом испред смештајних крила.³³⁹ [Сл. 188]



Сл. 187. и Сл. 188. Марјан Хаберле, хотел *Plitvice* на Плитвичким језерима, 1953. Поглед на хотела са супротне стране језера Козјак. (лево) Извор: *Život umjetnosti*, Br. 10 (1969), 22. Поглед са околног брда на хотел и језеро Козјак. (десно) Извор: *Hotel and tourist guide* (Београд: Привредни pregled, 1966), 416.

Замишљен као матични, главни, објекат за већ изграђене смештајне павиљоне, угоститељске и друге привредне објекте који су били у плану да се граде у близини новог објекта,³⁴⁰ хотел *Plitvice* је постао центар будућег туристичког комплекса на Великој Пољани, утичући на квалитет туристичке понуде али и на развој других привредних града у том делу земље где су постојале објективно мале могућности за ширење привредних активности. Подаци показују да је 1954. године, у којој је започета изградња хотела, туризам у формирању националног дохотка котара Кореница учествовао са 4,8% а да је 1955. године тај удео већ био удвостручио, иако се нису објективно повећали нити знатније побољшали услови пријема туриста.³⁴¹ Хотел је отворен у јуну 1958. године, бројао је 70 соба са 107 кревета и 71 помоћним лежајем (према неким подацима 103 кревета и 63 помоћна лежаја), имао је ресторан капацитета 344 места за потребе хотела и смештајних павиљона, те засебан излетнички ресторан са великом терасом са које се пружао поглед на најатрактивнији део Плитвичких језера.³⁴² Подручје Плитвица ће због свог положаја и природних лепота након изградње саобраћајнице Карловац – Плитвице и нових саобраћајница ка Јадрану постати и циљано одредиште и атрактивна успутна дестинација у туристичком промету. Процес послератног уређења Плитвица био је праћен незадовољством на рад и оцене

³³⁶ Žarko Domljan, *op. cit.*, 17.

³³⁷ О Хаберлеовом хотелу *Plitvice* вид. у: Martina Ivanuš, „Plitvički modernistički san“, 34-43.

³³⁸ Žarko Domljan, *op. cit.*, 21.

³³⁹ Zdenko Stržić, „Plitvička jezera i natječaj za projekt hotela“, 7.

³⁴⁰ Dragutin Alfier, Srđan Marković, *op. cit.*, 11, 12.

³⁴¹ *Ibid.*

³⁴² М. В., „Završen je znatan turistički objekat. Novi moderna hotel na Plitvicama“, *Turizam: stručni časopis za turistička pitanja*, God. VI, Br. 6-7 (1958), 18.

појединих стручњака који су, наводно, кроз своје ставове и препоруке кочили слободан развој туризма и спречавали њихову потпунију експлоатацију,³⁴³ посебно ако се узме у обзир да су Плитвичка језера имала прворазредни значај у плану рецептивног туризма.³⁴⁴ Ово упућује на то да није постојала адекватна координација у раду биолога, планера и архитеката са челницима из домена туризма, као да није било ни целовитијег сагледавања питања туристичке експлоатације овог простора, већ да су се ставови сводили с једне стране на постављена просторна ограничења, а с друге на истицање потребе за стварањем услова за пријем већег броја туриста и излетника. Чињеница је била да се стално повећавала фреквентност туриста, а да Плитвице нису биле у потпуности спремне да приме веће капацитете, па се без целовитог плана није могао очекивати ни даљи развој овог простора.³⁴⁵

Већ сам процес пројектовања и изградње хотела *Plitvice* указује на нове струковне тенденције и привредне околности. Наиме, за разлику од професионалног деловања овлашћених архитеката у међуратном периоду који су имали углавном мале бирое у форми предузетничких радњи и најчешће радили сами без сарадника (познатији архитекти су имали једног до два сарадника који су разрађивали пројекте, исцртавали планове, радили предмере и предрачуне и описе радова), архитектонска професија након Другог светског рата, у промењеним друштвеним и економским приликама, постаје све више сарадничка пракса,³⁴⁶ обједињујући већи број стручњака око једног пројекта. Услед обимности и учесталости изградње током педесетих година, консолидација архитектонске професије у новонасталом друштвеном контексту није подразумевала само промену позиције архитекте пројектанта, него је захтевала и реорганизацију приступа спровођењу и извршавању стручних послова. То се манифестовало већ у изради и разради пројекта за хотел на Плитвицама који потписује „Arhitektonski biro Haberle“ са архитеком Марјаном Хаберлеом као главним пројектантом и низом сарадника.³⁴⁷ Радове на изградњи хотела у периоду од 1954. до 1958. године извело је грађевинско предузеће „Темпо“ из Загреба.

У основној поставци хотел има „Г“ облик који се прилагођава структури терена, тако да је краће крило, у коме су смештени простори за излетнике (кафе-ресторан) и велика уздигнута тераса, бочном страном (управно) оријентисано ка обали језера, а благо преломљено дуже крило хотелско-смештајне функције, потиснуто према шуми и стенама, паралелно је са језерском обалом и тиме максимално изложено атрактивним видцима. [Сл. 189] Због различите нивелације терена објекат има неколико нивоа и висински варира. [Сл. 190] Главни улаз је на горњем платоу (на источној страни око 150 метара од главне саобраћајнице) и позициониран је тако да се налази у непосредној близини претходно изграђених смештајних павиљона у оближњој шуми.³⁴⁸ Паркирање возила је предвиђено уз прилазни пут који води до економског дела хотела на источној страни. Преко вестибила се приступа у пријемни хол у коме се налази рецепција, канцеларије управе, бријачница и фризерја, простор за одлагање скија, депо за пртљаг и тоалети, а из хола степениште води до смештајних етажа и друштвених просторија. Тежило се да што већи број соба и репрезентативних просторија намењених дневном боравку гостију имају оријентацију ка језеру. Гостима је из пријемног хола омогућен једноставан приступ дневном боравку који се

³⁴³ Zdenko Stričić, „Plitvička jezera i natječaj za projekt hotela“, 3.

³⁴⁴ Jaša Grgašević, „Plitvice – turistički centar ili izletište“, *Odmor*, God. III, Br. 33-34 (1955), n. n.

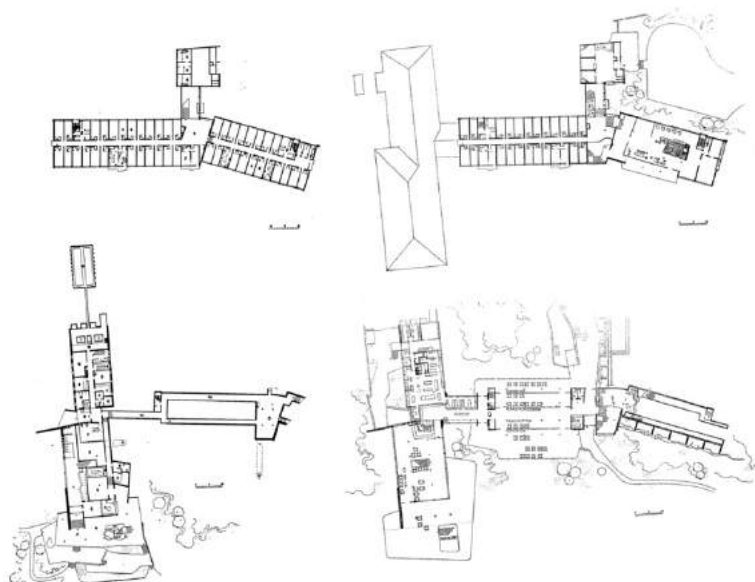
³⁴⁵ Radovan Mišćević, „Коначно Plitvice“, *Џовјек и простор*, God. VI, Br. 85 (1959), 6.

³⁴⁶ Почетком 1946 године у Сједињеним Америчким Државама основана је архитектонско-пројектантска фирма „The Architects Collaborative (ТАС)“ која је окупила већи број архитеката и младих практиканата, често порекао из различитих делова света, који су заједнички деловали у припреми пројеката, њиховој разради или конкурсним решењима. Један од седам оснивача био је и пионир архитектонског модернизма архитекта Валтер Гропиус. „Његово искуство, мудрост и углед, комбиновани с енергијом и свежим идејама младих сарадника, створили су основу за праксу која ће постати присутна и позната широм света“, вид: Redžinald R. Ajzaks, „Valter Gropijus“, u: M. Perović (ur.) *Historija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma 2/B* (Beograd: Drasler partner, 2005), 268-271. О архитекти Валтеру Гропиусу, његовом опусу у Америци, улози у оснивању ТАС-а и остварењима ове фирме вид. у: Reginald R. Isaacs, „Gropius, Walter“, u: Adolf K. Placzek (Ed.), *Macmillan Encyclopedia of Architects*, Vol. 2 (London: Collier Macmillan Publishers, 1982), 251-263; Anthony Alofsin, „T(he) (A)rchitects (C)ollaborative“, u: Adolf K. Placzek (Ed.), *Macmillan Encyclopedia of Architects*, Vol. 4 (London: Collier Macmillan Publishers, 1982), 201-202.

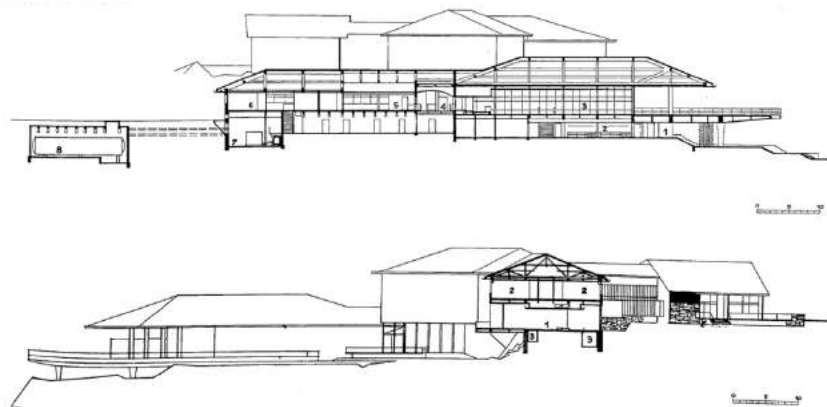
³⁴⁷ Поред главног пројектанта, као пројектанти појављују се и архитектиње Тања Здворак и Минка Јурковић, док су сарадници на пројекту били архитекти Јулије де Лука (Julije de Luca), Вељко Гредел, Анкица Ранисављевић и Неџат Сулејманпашић. Пројектант конструкција био је инжењер Еуген Ехрлих (Eugen Ehrlich), инсталација проф. инж. Милан Вилчић, а хортикултуре архитекта Павао Унгар (вид. Ljube Pota, „Hotel na Plitvičkim jezerima“, *Arhitektura urbanizam*, God I, Br. 3 (1960), 20).

³⁴⁸ Ljube Pota, „Hotel na Plitvičkim jezerima“, 20.

налази на нешто нижем нивоу, али како је тај део објекта изграђен на стенама изнад заравни и тако издигнут од коте терена, имао је визуре на шири део предела језера.³⁴⁹ [Сл. 191] Дневни боравак поред централног простора има и мање делове преграђене стакленим стенама и намењене мирнијим активностима попут читања и писања. Уз дневни боравак су груписане и просторије за друштвене игре. У пројекту хотела ишчитавају се поједине новине у хотелској архитектури, посебно у организацији и хотелској технологији, а једна од њих је и примена стаклених стена као лаких преграда у отвореном простору.



Сл. 189. Марјан Хаберле, хотел *Plitvice* на Плитвичким језерима.
Основе подрума, ниског и високог приземља и првог спрата.
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 3 (1960), 23.



Сл. 190. Марјан Хаберле, хотел *Plitvice* на Плитвичким језерима.
Подужни и попречни пресек. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 3 (1960), 23.

Смештајни блок, организован у двотракт, протеже се у нивоу високог приземља и првог спрата, тако да се дуж централног ходника нижу наизменично једно- и двокреветне собе (укупно по 33 собе једног и другог типа) и четири апартмана. Већина соба (према неким подацима око 50%) осим туша и лавабоа имала је и тоалет,³⁵⁰ тако да се током педесетих година у погледу санитарне опремљености хотела постепено кроз нове пројекте уводи све више соба са припадајућим тоалетом и вентилационим каналима. За собе без тоалета предвиђени су по етажама

³⁴⁹ Ljube Pota, *op. cit.*, 21.

³⁵⁰ Ljube Pota, *op. cit.*, 21; М. В., „Завршен је знатан туристички објекат...“, 18.

посебни тоалети и купатила са кадом. Собе су пројектоване тако да имају двоје улазних врата а у међупростору је предвиђено да се одлажу ципеле и одећа за прање. Наспрам купатила налазио се уграђени плакар са тоалетним столчићем. Апартаменти су имали предсобље, дневни боравак, спаваћу собу, купатило и балкон. У сваком крилу смештајних етажа предвиђене су сервисне и помоћне просторије (соба дежурне собарице, чајна кухиња, простори за одлагање чистог и прљавог рубља, као и одвојено сервисно степениште).

Ресторанска сала се налази на етажи ниског приземља, приступа јој се степеништем које води из дневног боравка, односно са етаже високог приземља, или директно са споља јер је ресторан делом и у нивоу терена, тако да је у партеру уређена посебна стаза која води до улаза у ресторан са западне стране. Силаском низ степениште до ресторанске сале из дневног боравка долази се прво до аперитив-бара усеченог у стене у одвојеном делу поред степеништа који припада холу ресторана. У овом холу пројектован је и затворени блок са тоалетима и гардероба за госте који долазе споља. Ресторанска сала је преко *офиса* повезана са кухињом пројектованом за капацитет од *cca* 450 obroka, у којој су предвиђене све потребне просторије опремљене тада најсавременијим уређајима (кухињски блок), чиме је омогућена кратка веза и брзо опслуживање сале.³⁵¹ Иста кухиња, која заузима и други део краћег крила, опслужује и кафе-ресторан (капацитета *cca* 250 особа) са истуреном терасом оријентисаном са југо-западне стране према језеру Козјак и делимично наткривеном дубоком стрехом. [Сл. 192] Испод велике терасе због терена у паду налази се приземна етажа која у предњем делу има пројектован мањи бифе са терасом-баштом, а у другом делу, који прелази у подрум, сервисне и помоћне просторије. Доња тераса је у ствари пројектована као приступни плато за улаз у кафе-ресторан за излетнике а улаз је омогућен на два начина – споља преко степеништа које води на горњу терасу или кроз објекат, односно преко ветробрана и хола, у коме су смештени гардероба, тоалети, простор за одлагање скија и пртљага, широким степеништем директно до кафе-ресторана (степениште се налази у средини ресторанске сале). Економско двориште и приступ за снабдевање хотела налазе се са западне стране, уз задњи део краћег крила у коме је кухињски блок, а интерним путем кроз шуму повезани су са економијом на Мукињама.



Сл. 191. и Сл. 192. Марјан Хаберле, хотел *Plitvice* на Плитвичким језерима. Фотографија главног прочеља и смештајног крила. (лево) Поглед на хотел са паркиралишта – у првом плану ресторански део са терасом. (десно)
Извор: колекција аутора

Хотел *Plitvice* пројектован је и уређен као модеран туристичко-угоститељски објекат са израженим карактеристикама послератне модерне, иако његови поједини елементи обликовања указују на архитектонске одлике регионализма, попут косих двоводних и бочно засечених кровова и дрвене облоге на фасадама. Општи утисак о архитектури објекта који се и асоцијативно везује за регионалне одлике јесте и његов однос према топографији терена, али би требало нагласити да је модернистичка естетика доминантна, те да нема имитација народске архитектуре и анахроне наративности. Основну конструкцију хотела чини армирано-бетонски скелет. Иако се истицало да је у пројектовању посебна пажња била посвећена акустичкој и термичкој функцији зидова и

³⁵¹ Ljube Pota, *op. cit.*, 22.

таваница,³⁵² искуства у експлоатацији хотела указују на одређене недостатке и функционалне проблеме, нарочито када су у питању трошкови одржавања хотела због његове величине и начина коришћења кроз годину. Трошкови изградње хотела несразмерно су били високи у односу на просечна улагања у објекте исте категорије на другим подручјима, јер су били оптерећени низом комплементарних улагања, као што је изградња водовода, канализације, прилазних путева, телефонске линије, далековода са трафостаницом, стамбених зграда.³⁵³ Током шездесетих година се показало да предузеће *Plitvice*, и поред тога што је током рада бележило све боље резултате, није било у могућности да подмири своје друштвене обавезе. У једном од интервјуа са директором овог предузећа Петром Видаковићем, објављеним 1965. године у часопису „*Ugostiteljstvo i turizam*“, на питање редакције зашто се хотел због својих капацитета не користи и током зимских месеци, надасве због климатских посебности Плитвица у том периоду године, Видаковић наводи како питање зимског туризма у југословенским оквирима није још ни отворено, али и да је за такав вид туризма потребна и одговарајућа материјална база, пре свега у погледу функционалних хотелских капацитета који одговарају потребама зимског туризма.³⁵⁴ Видаковић ово образлаже подацима да је око 70% фасадних површина хотела у стаклу а да температура зими досеже и до -30°C , те да је израчунато да би дневни трошкови грејања објекта зими били енормни. Уз то су сваке године одређена средства трошена и на санирање штете коју током зиме проузрокује влага у хотелским собама која се јавља услед лоше кровне изолације. Од функционалних проблема истицано је и то што хотел има мало складишних простора, а за организацију зимске туристичке сезоне хотел би требало снабдети залихама, пошто је то подручје удаљено од градских центара а зими су путеви често бивали завејани (зими је долазило и до честих кварова на електро мрежи па се дешавало да хотел нема електричне енергије и по неколико дана).



Сл. 193. Марјан Хаберле, изгледи ентеријера улазног хола и степеништа хотела *Plitvice*.
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 3 (1960), 22.



Сл. 194. Нико Краљ, намештај из индустријске производње словеначке фабрике намештаја „Stol“ из Камника.
Извор: *Čovjek i prostor*, Br. 41-42 (1955), 6.

Архитектуру хотела прати модерно уређење ентеријера које се не може само приписати „духу загребачке школе архитектуре“,³⁵⁵ него и новим тенденцијама у примењеној уметности након 1950. године усмереним индустријској производњи и обликовању типских комада намештаја. [Сл. 193] Истовремено архитекти и уметници заговарају синтезу (интеграцију)

³⁵² *Ibid.*

³⁵³ Anonim, „Hotel nije građen funkcionalno! Plitvička razmišljanja: da li su krivi samo ugostitelji“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIII, Br. 1 (1965), 15.

³⁵⁴ *Ibid.*

³⁵⁵ Martina Ivanuš, *op. cit.*, 130.

уметности, прокламовану већ у манифесту уметничке групе ЕХАТ 51³⁵⁶ (акроним од *Experimental atelier*), основане у Загребу 1951. године. Група ЕХАТ 51 сматрала је да нема разлике између појединих уметничких дисциплина и да нема везе између уметности и индустријске друштвене стварности.³⁵⁷ Лоше оцењено стање постојећих хотела и пансиона од стране стручне комисије, формиране ради утврђивања материјалног стања и општег утиска туристичко-угоститељских објеката како би им се одредила категоризације на основу новог правилника о категоризацији из 1955. године, још је више у први план истакло недовољну опремљеност и неповољне услове у постојећим објектима за адекватан пријем туриста (посебно страних), али и потребу да се значајније унапреди квалитет нових хотела. На основу спроведене категоризације већи број постојећих објеката који су били разврстани у хотеле категоризован је у преноћница, али се указивало да је овакав исход и одговарао реалном стању ствари на терену, као и међународним захтевима и мерилима.³⁵⁸ Основни разлози због којих су редуковане претходне више категорије били су недовољни санитарни и технички услови (тоалети, купатила, кухиња), прекомерно искоришћавање смештајних капацитета (вишекреветне собе) и општи утисак о објекту (уређеност, намештај, разни инвентар).³⁵⁹

Оваква ситуација је утицала да се код изградње нових хотелских објеката посебно поведе пажња о њиховом уређењу и опремању. Тема савременог ентеријера се нашла и међу рефератима Дубровачког саветовања, а обрадио ју је архитекта Хранислав Стојановић који, наводећи улогу обликовања ентеријера у историји европске архитектуре и дајући кратак преглед примера запажених приступа у пројектовању и уређењу савремених ентеријера у свету, закључује да би се и у Југославији требало радити на томе да се општи ниво пројектовања ентеријера издигне колико је то могуће за ондашње прилике.³⁶⁰ Истовремено, „неоспорно исправна функција и леп облик“ постали су све важнији захтеви на тржишту, посебно услед пораста југословенске индустријске производње која је почела први пута да израђује цео низ нових производа које је требало обликовати.³⁶¹ Тако су столицама словеначке фабрике намештаја „Stol“, познате првенствено по производњи столица које је педесетих година дизајнирао млади архитекта Нико Краљ [Сл. 194], опремани и снабдевени многи хотел у Југославији и иностранству (око 90% производа из ове фабрике било је намењено извозу а столице „Rex-120“ освојиле су британско и америчко тржиште).³⁶² Прихвативши борбу мишљења као нужан предуслов стимулације ликовног живота, архитектура се уско везала с ликовним уметностима, а сам назив „ликовни“ постаје у потпуности аутентичан.³⁶³ Значајан искорак управо у разумевању питања обликовања и индустријске производње дала је једна од првих манифестација примењене уметности, „Загребачки триенале – иницијативна изложба“ одржана крајем 1955. године у организацији Удружења умјетника примичењених умјетности Хрватске, којом су чланови овог удружења али и групе ЕХАТ 51 настојали да скрену пажњу на неопходност повезивање уметности и индустрије у специфичном контексту југословенске културе.³⁶⁴

Архитекта Вјенцеслав Рихтер у сегменту каталога изложбе посвећеном архитектури наводи: „Архитектура – основна је просторна дисциплина, која обједињује и одређује читав комплекс примичењене умјетности. Диктат простора је онај који треба разумјети као дату нужност –

³⁵⁶ О групи ЕХАТ 51, коју су чинили архитекти Бернардо Бернарди, Здравко Бреговац, Звонимир Радић, Божидар Рашица, Вјенцеслав Рихтер, Владимир Зараховић и ликовни уметници Владо Криста, Иван Пичељ и Александар Срнец, вид. у: Јећа Денегри, Želimir Košćević, *ЕХАТ 51: 1951-1956* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost SSO, 1979); Želimir Košćević, „Likovna kritika u Hrvatskoj između 1950. i 1960. godine“, *Zbornik Trećeg programa Radio Zagreba*, Br. 6 (1981), 246-266; Želimir Košćević, „Umjetničke grupe u poslijeratnoj umjetnosti u Hrvatskoj“, *Život umjetnosti*, Br. 43/44 (1988), 79-85; Јећа Денегри, *Ехат 51. Нове тенденције* (Zagreb: Horetzky, 2000)

³⁵⁷ Feđa Vukić, *op. cit.*, 98.

³⁵⁸ Milko Štambuk, „Nova kategorizacija hotela i pensiona“, 11.

³⁵⁹ Boleslav Ivković, „Zapažanja o kategorizaciji hotela u NRH“, *Turizam*, God. IV, Br. 3-4 (1956), 20-21.

³⁶⁰ Хранислав Стојановић, „О ентеријеру“, у: *Реферати за I Саветовање архитеката и урбаниста Југославије, Први део*, Дубровник 23. до 25. XI 1950, 177-180.

³⁶¹ Niko Kralj, „Oblikovalac u industriji i njegovo radno mesto“, *Arhitektura urbanizam*, God I, Br. 4 (1960), 27.

³⁶² M. J., „Svaki pol minuta stolica“, *Nova trgovina: časopis za pitanja robnog prometa*, God. VI, Br. 11 (1953), 659-660.

³⁶³ Darja Radović Mahečić, „Likovni red u hrvatskoj arhitekturi pedesetih godina“, *Arhitektura* [tematski broj: *Globalizacija i regionalizam*], God. LII, Br. 215/1 (2003), 143.

³⁶⁴ *Zagrebачки triennale – inicijativna izložba*, Katalog izložbe, Udruženje umjetnika primijenjenih umjetnosti Hrvatske, Zagreb 1955.

услов“.³⁶⁵ Из овог се јасно препознаје заговарање интеграције уметничких дисциплина, при чему, архитектура у хијерархији обликовања има улогу повезивања уметничких дисциплина. Сматрало се да савремена архитектура и предмети обликовања, произашли из нове друштвене стварности и изражени новим материјалнима, треба да буду подједнако доступни свим друштвеним чиниоцима.³⁶⁶ У томе ће изградња и опремање туристичких објеката (посебно хотела више категорије) током друге половине XX века заузети посебно место и постати својеврсна хетеротопија југословенског друштвеног експеримента или сан о стално прижељкиваној модернизацији и многим недостижној стварности. Пишући о савременом намештају, у београдском недељном листу „НИН“ из јула 1955. године, архитекта Бранко Пешић наводи да је дужност пројектата намештаја да студијом живота и рада људи одреди најрационалније и најбоље облике сваког дела намештаја.³⁶⁷ У закључку овог кратког осврта на питања обликовања савременог намештаја, Пешић предлаже да би путем анкета и конкурса требало доћи до првих резултата, а потом кроз увођење стандарда и типизацију основних елемената постићи широк репертоар савременог намештаја.

Полазећи од насталих промена, брзог развоја социјалистичког друштва и чињенице да се радни људи све више интересују за своје окружење и амбијент који се стално мења, у Београду је 1953. године покренут часопис за примењену уметност и индустријску естетику „Моzaик“,³⁶⁸ с намером да „постане спона између уметника, индустрије и потрошача“.³⁶⁹ Један од основних задатака часописа били су популаризација и представљање домета примењених уметности чија је главна улога, како се истицало, да уметничко прилагоди и веже за практично. Сматрало се да упоредно са социјалистичком изградњом треба развијати друштвену уметност и естетску надградњу како би лепо и уметничко доспело у све поре живота – у домове, на улицу, у фабрике и радионице.³⁷⁰ Часопис је посебну пажњу посвећивао савременом обликовању намештаја, уређењу ентеријера и представљању југословенских предузећа дрвне, текстилне, стакларске и друге индустрије у којима су се осмишљавали и производили разни употребни предмети за домаћинства и опремање стамбених, радних и туристичко-угоститељских простора. Истицано је да у Југославији постоје потенцијали за уметничко оплемењивање индустријских и занатских производа без копирања страних узора и да домаћи пројектанти у својим решењима не заостају за савременом индустријском производњом у свету.³⁷¹ У првом броју часописа, поред илустративног прегледа нових остварења југословенских архитеката и чланака Јураја Најдхарта о архитектури Сарајева, налазе се и прилози архитектке С. Миљковића о одликама модерних ентеријера и архитектке Милан Минић о практичној организацији простора у контексту акутне стамбене кризе.³⁷² У наредним бројевима архитекта Ђорђе Крекић даје осврт на изложбе у Београду и Загребу на којима су представљени комади намештаја дизајнирани од стране домаћих архитеката (Мирјане Шимановић, Бернарда Бернардија, Момчила Белобрка, Владете Максимовића, Звонимира Пожгаја, Фрање Тишине),³⁷³ док архитекта Вјенцеслав Рихтер наглашава да архитектура обједињује и одређује остале ликовне компоненте, те да вредности простора морају бити основно полазиште у даљем обликовању.³⁷⁴

³⁶⁵ *Ibid.*, н. н.

³⁶⁶ Cf. Max Bill, „Osнова in cilj estetike v stoletju strojev“, *Arhitekt*, God. IV, Br. 14 (1954), 20-22.

³⁶⁷ Бранко Пешић, „Савремени намештај“, *НИН: недељне информативне новине*, Бр. 235 од 3. јул 1955, 12.

³⁶⁸ Главни одговорни уредник часописа „Моzaик“ био је Миодраг С. Маринковић а чланови редакцијског одбора били су сликари Слободан Гарнић, Предраг Милосављевић, Васа Поморишац, Иван Табаковић и архитекта Милан Минић. Часопис је излазио у периоду од 1953. до 1961. године.

³⁶⁹ М. Marinković, [uvodna reč], *Mozaik*, God. I, Br. 1 (1953), n. n.

³⁷⁰ *Ibid.*

³⁷¹ Моша Пјаче, [uvodna reč], *Mozaik*, God. II, Br. 3 (1954), n. n.

³⁷² Milan Minić, „Organizacija prostora“, *Mozaik*, God. I, Br. 1 (1953), 24.

³⁷³ Ђорђе Крекић, „Stvari oko nas“, *Mozaik*, God. IV, Br. 6 (1956), 26-30.

³⁷⁴ Vjenceslav Richter, „Umetnik i prostor“, *Mozaik*, God. IV, Br. 6 (1956), 36-38.

Репрезентативни хотел: сублимација естетског функционализма

Коментаришући непосредно после рата резултате међуратне архитектуре у Хрватској, Невен Шегвић наводи да велики објекти модернистичких хотела у Далмацији (хотел *Ambasador* у Сплиту, хотел *Ilirija* у Београду, хотели у Дубровнику), поред још неких објеката реализованих пре почетка рата, представљају оличење „најлошијег периода архитектуре у Далмацији“ и пример ужасне архитектонске делатности надамак старих архитектонских споменика у чију одбрану су стали идеолози те нове, модерне и нихилистичке, архитектуре Запада.³⁷⁵ Током наредних година Шегвић свој став о модерној архитектури аргументује знатно либералније, а нарочито је карактеристичан његов предговор Ричардсоновој књизи „Модерна архитектура“, приказу развоја и достигнућа модерне архитектуре Запада, у коме износи да једнострано оцењивање архитектуре новијег доба произилази из сиромаштва методологије саме историје уметности која до тада архитектуру третира искључиво као ликовно-естетски феномен.³⁷⁶ Као пример југословенске међуратне архитектуре која је, како наводи, постигла висока стилска остварења Шегвић издваја дела Драге Иблера која репрезентују „највиши допринос опћем развоју архитектуре најновијег времена“ и која карактерише „широки методски захват уз не прихватање доктринарних конструктивистичких или функционалистичких ставова“, приступ који Шегвић назива *естетски функционализам* а који обухвата и савладава различите захтеве, „од најсуптилнијих персоналних, до наглашених колективних“.³⁷⁷ Међутим, ради сагледавања појаве и заступљености функционализма у хотелској архитектури овај Шегвићев навод а посебно исказ *естетски функционализам* би требало подробније размотрити а затим и одредити његову импликацију на хотелску и туристичку архитектуру. Полазећи од семантичког значења датог исказа и његовог тумачења у контексту хотелске архитектуре намећу се истовремено два питања: да ли архитектонски функционализам као такав није иначе довољно естетичан (због чега се наглашава његова естетска компонента) и да ли тако дефинисан/одређен функционализам може да има посебно значење или манифестацију баш у хотелској архитектури? Узимајући у обзир запажање хрватског историчара уметности Грге Гамулина о томе да је архитектура функционализма настала у *знаку фабрике* (фабрике, мостови и изложбени павиљони су диктирали нова решења *техничког реализма*),³⁷⁸ и тумачење функционализма у хотелској архитектури педесетих година може се јасније разложити ако се направи поређење између технолошких и рационалних условљености фабрике и јасно дефинисане организационе структуре хотела (хотелског погона).

Модерни функционални аспекти хотела су постављени још у архитектури хотела XIX века, с тим да је над функционалном основном тих хотела доминирао одређени архитектонски стил и орнаментика који су касније, под утицајима модерне архитектуре и масовног туризма, одбачени у корист рационалне хотелске архитектуре прилагођене потребама омасовљене изградње, стандардизације и економичности. Прилагодљиви функционализам је донео нову врсту монументалности произашлу из друштвених промена. Поред основног значења у техничком смислу, функционализам су у теоријском погледу дефинисали односи материјалних услова живота према архитектонском стварању, тако да постојање садржаја, тј. вредности која укључује технички функционализам, није идентично са архитектонским објектом.³⁷⁹ Гамулин наводи да је функционалистичка архитектура директна пројекција прафеномена (израз нове технике и новог живота и истинске зрелости људског бића) и да је представљала степеницу преко које се морало прећи (функционалистичка архитектура се није могла прескочити), то јесте било је неопходно потражити решење и решити се проблема историцизма³⁸⁰ преко њеног чистог и рационалног говора (свођење уметности на голу практичност) како би се отворио пут много слободнијим активностима и стваралачкој маштовитости која почива у знатно независнијој равнотежи с

³⁷⁵ Neven Šegvić, „Prilog razumijevanju razvitka moderne arhitekture“, 305.

³⁷⁶ Neven Šegvić, „Predgovor“, u: J. M. Richards, *Moderna arhitektura*, 8.

³⁷⁷ *Ibid.*, 10.

³⁷⁸ Grgo Gamuli, *Arhitektura u regiji* (Zagreb: Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 1967), 35.

³⁷⁹ Andrija Mohorovičić, „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, 8.

³⁸⁰ Функционалистичка архитектура, схваћена често као ликовна мода која пролази, изгубила је убрзо привлачност новог, а због додира с пуристичком морфологијом, она је све више одступала од функционалног реализма и то из унутрашње нужности израза који је декларативно одбио сваку формалистичку (историјску) стилистику а у томе био присиљен да прихвати нову (вид. Grgo Gamuli, *op. cit.*, 35).

функцијом оствареног простора.³⁸¹ Тако је архитекта Милан Злоковић функционализам узимао за метод а нипошто за смисао, док је хармоничност, по њему, било потребно накнадно тражити.³⁸² У тражењу хармоничности (функције и простора) назире се зачетак органске архитектуре која је функционалистички реализам проширила према *психолошким областима*,³⁸³ а које ће управо у контексту туристичке архитектуре, односно њеног пројектантског дискурса, донети наградњу стриктне функционалне основе и ослободити је типизираних условљености како би обликовни третман довео до синтезе простора с његовом наменом или програмском намером. У томе се чак назире и могућности психолошки манипулативне улоге архитектуре која базичну функционално-просторну структуру уводи у ентропију из које настаје заводљива естетизована структура различитих нивоа.

Да је касних четрдесетих година функционализам као пројектантски метод и исходниште био инаугурисан за све инвестиционе објекте сматране производним процесом градње у које су инвестирани државна надлештва, установе, привредна предузећа, задужбине и друге организације за чији се рачун градио инвестициони објекат, потврђују и одредбе већ поменуте Основне уредбе о пројектовању из 1948. године по којој су се инвестициони објекти градили на основу јединственог идејног пројекта изградње и главног пројекта изградње, с тим да је у духу индустријализације улога јединственог идејног пројекта изградње била та да повеже погонску (технолошку, експлоатациону, функционалну) и грађевинску страну инвестиционог објекта.³⁸⁴ Дакле, јединствени идејни пројекат је сматран целином која обједињује функционалну (технолошку, машинску, индустријску) и материјалну страну објекта. У идејном пројекту су се одређивали сви нормативи за изградњу инвестиционог објекта сагласно одобреном плану.³⁸⁵ Јединствени идејни пројекат и главни пројекат (грађевински и погонски део) инвеститор је био дужан да повери на израду државним пројектантским органима и државним предузећима на основу закљученог уговора. Државни пројектантски органи су се оснивали на нивоу ФНРЈ, односно народне републике уз сагласност председника владе ФНРЈ, односно председника владе народне републике.

Један од пројектантских задатака који се дотицао персоналних захтева а суштински произилазио из нове колективне појавности, односио се на пројектовање репрезентативног хотела, по типу најчешће градског, као попришта друштвеног живота са израженим преплитањем естетског и функционалног. Изградња репрезентативног хотела везује се превасходно за нови друштвени поредак у коме питање урбанизације постаје једна од основних премиса модернизације и индустријализације. Услед изражених демографских промена у периоду после рата многи градови се убрзано развијају преузимајући улогу носиоца привредног раста.³⁸⁶ Нагла урбанизација, ширење градова и изградња нових урбаних центара широм Југославије (Београд, Приштина, Подгорица, Никшић, Скопље, Марибор, Велење, Загреб, Задар, Сисак, Сарајево, Зеница, Вареш и др), уз повећану мобилност становништва због пословних активности и све чешћа туристичка кретања, подстакли су изградњу нових градских хотела означених као репрезентативни, а који ће у појединим местима бити и дословно најрепрезентативније место за друштвена окупљања и одседање гостију. Многа места су постала индустријски центри или центри привредних регија, све републике су имале своја главна средишта а Београд је био главни административни, привредни и културни центар федерације, док се изградњом Новог Београда предвиђала реализација амбициозног плана управљачког града са монументалним државним здањима. Тако су планирање и изградња репрезентативних хотела током педесетих година

³⁸¹ Grgo Gamuli, *op. cit.*, 37, 38, 39.

³⁸² Aleksej Brkić, „Razgovor sa prijateljem zagonetke“, u: *Knjiga o sintezi. Zbornik referata i diskusija o sintezi sa prilogom* (Vrnjačka Banja: Zamak kulture, 1975), 20.

³⁸³ Grgo Gamuli, *op. cit.*, 35.

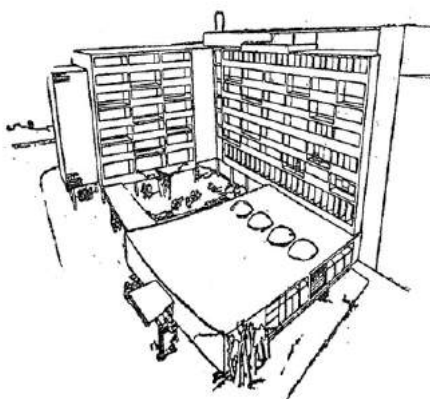
³⁸⁴ Вид.: чл. 1-3. *Основне уредбе о пројектовању*, „Службени лист ФНРЈ“, број 48, од 9. јуна 1948. године, 637.

³⁸⁵ Чл. 3. *Основне уредбе о пројектовању*, 637.

³⁸⁶ Ширење и изградња градова, индустријализација земље и нови привредни и друштвени сектори узроковали су осетне демографске промене. Историчар Бранко Петрановић сматра да је најзначајнију и највећу промену у друштвено-економској структури становништва представљало апсолутно и релативно смањење броја пољопривредника. Док су они 1931. чинили преко три четвртине укупног становништва, већ 1948. број им се смањио на око две трећине, а 1971. на око 38%. „Огромно увећана интелигенција, међу којом је хуманистичка преовлађивала над техничком, учествовала је педесетих и шездесетих година у преображају југословенског друштва на самоуправним основама“, више вид. у: Branko Petranović, *op. cit.*, 585-593.

постали део спровођења социјалистичке модернизације. У планским документима означавање површина туристичко-угоститељске намене постају саставни део праксе урбанистичког планирања.

Упркос теоријским стремљењима и присутним стручним полемикама о усмерењу нове југословенске архитектуре крајем четрдесетих и почетком педесетих година приступ изградњи репрезентативних хотела, кроз „упливе савремене архитектуре“, најбоље описује коментар Јована Крунића, дат уз перспективни цртеж конкурсног рада за репрезентативни хотел у Скопљу (у сарадњи са студентима Браниславом Миленковићем и Владимиром Твртковићем), у коме се наводи да се у пројекту није ишло „путем анализе синтезе и тражења једне наше специфичности, него се пошло линијом мањег отпора, коришћењем већ готових формула [...] француске савремене својствености“.³⁸⁷ [Сл. 195] Занимљиво је приметити како овај коментар Крунић наводи у свом полемичком осврту на изражајност југословенске архитектуре у коме настоји здушно размотрити питање изражајности социјалистичке архитектуре, указујући на прогресивне тековине архитектонског наслеђа, а своју пројектантску активност представља једним прагматичним методом из кога се разазнаје како се архитекти у контексту стварања новог друштвеног и културног амбијента окрећу страним архитектонским искуствима. Хотел тако постаје универзални архитектонски израз и својеврсни типолошки феномен у коме се јасно испољавају модернизацијске премисе али и идеолошки атрибути прогресивних тежњи. Први репрезентативни хотел чијој се изградњи приступило у послератној Југославији био је велики државни хотел предвиђен урбанистичким пројектом за изградњу Новог Београда.³⁸⁸



Сл. 195. Јован Крунић и сарадници, конкурсни рад за репрезентативни хотел у Скопљу, 1951. Извор: *Техника*, Бр. 8 (1951), 253.

Локација за Државни репрезентативни хотел на Дунавском кеју, поред железничке станице у Земуну, одређена је у Добровићевом Идејном плану Новог Београда из 1948. године, а био је то међу првим објектима јавне намене који су планирани да се реализују у првој фази изградње на том простору на основу спроведених конкурса за Нови Београд.³⁸⁹ За потребе спровођења урбанистичког плана који је 1950. године усвојио Народни одбор града Београда и извођења грађевинских радова био је формиран Савет за изградњу Новог Београда и Генерална дирекција као грађевинска оператива. Изградњу првих објеката (Савезно извршног веће – СИВ, репрезентативни државни хотел, студентски град, стамбено насеље Тошин бунар и уређење обале испред зграде хотела и СИВ-а) започеле су омладинске радне бригаде 11. априла 1948. године.³⁹⁰ [Сл. 196] Све ове градске палате су, према наводима архитекте Николе Добровића, главног архитекте града Београда, представљале пионирска остварења епохалне градооснивачке

³⁸⁷ Јован Крунић, „О изражајности наше архитектуре“, 253.

³⁸⁸ О изградњи Новог Београда вид. у: Лиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике; Архитектонски факултет, Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2007); Јелена Живанчевић, *op. cit.*, 104-115, 235-256; Дијана Милашиновић Марић, *op. cit.*, 96-103, 184-195.

³⁸⁹ Лиљана Благојевић, *Нови Београд...*, 140-142.

³⁹⁰ Вождар Нранисављевић, „Изградња Новог Београда“, *Изградња*, Год. XVII, Бр. 6 (1963), 2-3.

делатности тог времена.³⁹¹ Мрежа објеката угоститељства и туризма предвиђена је на подручју зоне становања (бифеи, ресторани за масовну исхрану) и на подручју рејонског центра (ресторани, кафане, посластичарнице, снек-барови и хотели Ц категорије – смештај и доручак), док је у оквиру зоне јавних, културних и пословних објеката градског центра планирана изградња хотела, барова, специјализованих ресторана и других објеката са високим рангом услуге, опреме и разоноде.³⁹² Након спроведеног ужег архитектонског конкурса³⁹³ за зграду репрезентативног хотела оцењено је да прву награду добије тим архитеката из Хрватске, односно Пројектног завода Хрватске – Младен Каузларић, Лавослав Хорват и Казимир Остроговић, док су другу награду поделили аутори из Пројектантског завода Србије – архитекта Момчило Белобрк и Техничког факултета Универзитета у Љубљани – архитекта Едвард Еавникар и сарадник студент архитектуре Бранко Коцмут.³⁹⁴ Конкурс је био расписан између државних пројектантских организација како би се подстакло њихово активно учешће на конкурсима кроз нову форму колективног рада те испитао начин рада у току пројектовања кроз дискусије, дефинисање проблемског оквира, сучељавање мишљења и дефинисање појмова.³⁹⁵



Сл. 196. Изградња Новог Београда – приказ градилишта са скином репрезентативног хотела Лавослава Хорвата. Извор: *Jugoslavija – SSSR*, Br. 32 (1948)

У осврту на исход конкурса за идејно решење зграде репрезентативног хотела архитекта Душан Момчиловић наводи како је конкурсима за репрезентативна државна здања обележен почетак нове епохе у југословенској архитектури а архитектима пружене могућности да усавршавају и развијају своје могућности захваљујући постављеним захтевима, сагледавању савремених проблема и залагањима на изградњи нових услова за живот људи у Југославији.³⁹⁶ О сложености и захтевности израде пројекта хотела указују и програмски елементи према којима је требало пројектовати велики савремени хотел са 250-300 кревета и просторима за свечане банкете за око 500 особа, водити рачуна о правилној организацији хотелских услуга и правилној диференцијацији хотелских функција (репрезентативног дела и економских просторија), обезбедити одвојене и лаке приступе појединим просторијама уз избегавање укрштања комуникација, те водити рачуна о репрезентативној обради хотела и његовог ентеријера. Због природе и карактеристика терена Новог Београда хотел није могао да има подрум и сутерен (присуство подземних вода), што је у пројектантском смислу стварало додатне потешкоће, а сама локација није била одређена у условима конкурса, већ су пројектанти имали могућност да према

³⁹¹ Nikola Dobrović, „Izgradnja Novog Beograda“, *Jugoslavija – SSSR*, Br. 32 (1948), 9.

³⁹² Božidar Hranisavljević, „Izgradnja Novog Beograda“, 8.

³⁹³ На конкурс је приспело тринаест радова из државних пројектантских организација.

³⁹⁴ „Hotel Beograd“, *Arhitektura*, God. I, Br. 3 (1947), 24-25; Dušan Momčilović, „Konkurs za zgradu reprezentativnog hotela“, *Arhitektura*, God. I, Br. 3 (1947), 25-26; Eduard Ravnikar, Branko Kocmut, „Reprezentativni hotel v Beogradu“, *Arhitektura*, God. I-II, Br. 4-6 (1947/1948), 44-45.

³⁹⁵ Dušan Momčilović, *op. cit.*, 26.

³⁹⁶ *Ibid.*, 25.

свом нахођењу хотел ситуирају у граду или на обалама река.³⁹⁷ Момчиловић такође појашњава како се жири није круто односио према условима конкурса, рачунајући на могућност евентуалне исправке недостатака у пројекту, али да се тежило репрезентативном решењу објекта чијој изградњи би се могло приступити без веће прераде пројекта.³⁹⁸

У првонаграђеном пројекту загребачких архитеката жири је нарочито вредновао јасно диференцирање и груписање просторија, као и то да се водило рачуна о различитим функцијама које чине део хотела. Аутори су пројектовали хотел са 50 двособних апартмана, 50 двокреветних и 100 једнокреветних соба с посебним купатилом и тоалетом за сваку смештајну јединицу. Хотел је требало да одговарао пријему гостију највишег ранга, али и привременом боравку појединих службеника федералних министарстава, током периода док се не изграде планом предвиђене стамбене зграде.³⁹⁹ Поред одговарајућег ресторанског дела и друштвених простора, хотелу су додате и репрезентативне сале и салони за банкете. Архитекта Невен Шегвић, у свом критичко-полемичком чланку о стваралачким компонентама архитектуре ФНРЈ из 1950. године, наводи како би проблеме монументалне вредности требало размотрити много шире, те разврстати архитектонске стандарде који примарно имају својства да буду монументи, узимајући за пример здања државне управе који се граде у Новом Београду али не и репрезентативни хотел, сматрајући да је за монументално изражавање у архитектури потребно дуго и упорно тражење без самозадовољења и самодопадљивости еклектичара и манириста.⁴⁰⁰ Шегвић такође упозорава да би превласт појединог елемента (компоненте) или групе елемената архитектонског израза над другим (функција, структура, форма) неминовно резултирало различитим конструктивизмима, функционализмима, машинизмима или формализмима, а да се само у њиховом јединству и дијалектичком прожимању ствара истинско архитектонско дело.⁴⁰¹ Међутим, управо се код награђених решења за репрезентативни хотел испољавају изразите функционалистичке концепције модерничке архитектуре, манифестоване у јасној диспозицији архитектонског волумена (скелетне структуре) лишеног дескриптивног инвентара и тако изражене да репрезентативни карактер не интерпретирају палетом архитектонских облика.⁴⁰² Према речима Владимира Гвозденовића пројекат хотела хрватских архитеката је произашао из рационалне анализе хотелске проблематике, те је упркос димензијама габарита и волумена постао „арепрезентативан“, схваћен местом за угодан боравак и одмор у граду.⁴⁰³

Конкурсна решења за хотелску зграду доносе слободностојећи објекат у озелењеном градском блоку у виду једноставне призматичне геометрије дугачког шестоспратног смештајног двотракта постављеног на проширену базу дуплог приземља повезаног са анексима у којима су пројектовани заједнички хотелски садржаји. [Сл. 197] Након што су радови на изградњи Новог Београда обустављени 1949. године заустављена је и изградња хотела на коме је до тада била реализована цела армирано-бетонска конструкција. Поновна изградња уз помоћ кредита је настављена тек 1960. а окончана 1967. године након шест година изградње, да би након завршетка уређења ентеријера хотел био и свечано отворен 1969. године под називом хотел *Југославија*, поставши тада највећи, најмодернији и најопремљенији хотел у Југославији.⁴⁰⁴ За потребе довршења изградње, један од аутора првонаграђеног конкурсног рада, архитекта Лавослав Хорват, урадио је измене пројекта а тим архитектата из Србије био је ангажован на изради пројеката унутрашњег уређења. Имајући у виду да је хотел завршен знатно касније, у знатно измењеним друштвеним и привредним приликама, његова архитектонска анализа биће дата у четвртом поглављу, док су у наставку дате основне карактеристике архитектонске концепције и функционалне организације награђеног решења.

³⁹⁷ *Ibid.*, 25-26.

³⁹⁸ *Ibid.*, 26.

³⁹⁹ „Hotel Beograd“, *Arhitektura*, God. I, Br. 3 (1947), 24.

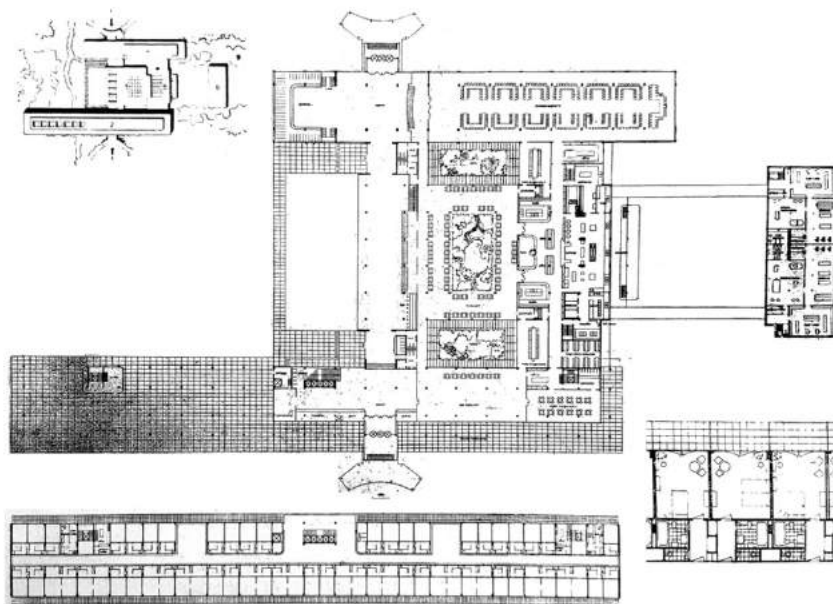
⁴⁰⁰ Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 5-6 (1950), 33, 34-35, 37.

⁴⁰¹ *Ibid.*, 28-29.

⁴⁰² Žarko Domljan, *op. cit.*, 11.

⁴⁰³ Vladimir Gvozdenović, „Neke neostvarene ideje poslijeratne hrvatske arhitekture“, *Život umjetnosti*, Br. 10 (1969), 47, 50.

⁴⁰⁴ Živomir Simović, „Hotel »Jugoslavija« u Novom Beogradu – najmoderniji u zemlji“, *Turizam*, God. XVI, Br. 1 (1968), 25.



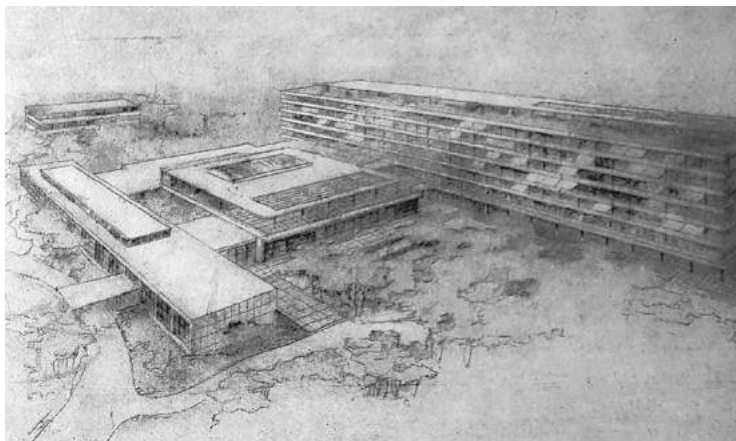
Сл. 197. Младен Каузларић, Лавослав Хорват, Казимир Остроговић, конкурсни рад за репрезентативни хотел у Новом Београду, 1947. Ситуациони изглед, основе приземља, типског спрата и склопа хотелске собе. Извор: *Arhitektura*, Br. 3 (1947), 24.

У образложењу конкурсног рада аутори наводе да је пројекат заснован на неколико принципа: рапчлањивању базе на хоризонталне делове који по својој функцији, конструкцији и инсталацијама чине јединствену целину (смештајни тракт, хотелски хол, ресторанска сала, дворана за банкете, економски део са кухињом и анекс за смештај хотелског особља повезан подземним ходницима са хотелом), чиме је постигнута јасноћа у конструкцији, варирање различитих висина просторија и изоловање од буке, осигурана повезаност свих просторија за госте и омогућено снабдевање свих простора што краћим путем оброцима и пићем из централног дела, избегнуто укрштање кретања гостију са комуникацијама особља.⁴⁰⁵ Смештајни тракт је према пројекту имао дужину од 140 а висину од 30 метара а цео хотел укупну површину од 9.250 квадратних метара или 150.500 кубних метара.⁴⁰⁶ У спољашњем обликовању аутори су желели створити осећај лаганог волумена, што је требало да буде постигнуто застакљеним површинама, лођама и тендама, док су унутрашњи репрезентативни простори намењени окупљању гостију требало да добију атрактивни изглед (ресторанска сала са баштом у средини и додатним простором у оближњем трему или на галерији која би имала застакљен кров који би се лети отварао). [Сл. 198] Велика сала за банкете са нешто подигнутим претпростором, у коме су гардероба и степеништа за галерију, требало је да има функцију вишенаменске дворане за различите догађаје, а због своје позиције и оријентације на супротној страни од главног улаза у хотел предвиђен је одвојен улаз. Део приземља главног подужног тракта је подигнут на стубове. Надамак главног улаза је предвиђена комуникациона вертикала са степеништем и пет лифтова због капацитета хотела. Осим централног степеништа и лифтова пројектована су још два степеништа окна са лифтом на бочним странама. На смештајним етажама су уз ова бочна степеништа груписане сервисне и помоћне просторије. Собе су пројектоване тако да имају вратима одвојен мањи претпростор у коме су с једне стране одвојени тоалет и купатило а с друге уградни плакар. У приказу решења, објављеном у загребачком часопису „*Arhitektura*“, аутори дају и организациону шему кретања, на којој су одвојено назначене путање кретања гостију и особља хотела.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ „Hotel Beograd“, *Arhitektura*, God. I, Br. 3 (1947), 25.

⁴⁰⁶ *Ibid.*

⁴⁰⁷ У образложењу награђеног конкурсног рада жири наводи: „На тај се начин [диференцијацијом и груписањем просторија] постиже правилно одвајање организације службе и живота – како хотелског блока, тако и дела за банкете и економију. Њиховим правилним међусобним постављањем постиже се лаке приступе и комуникације без укрштања. Изузетак чини донекле усљена подземна веза с пернионом у одвојеној згради. Хотелски блок, изолован од бучних просторија за банкете, показује добро простудирану шему савременог репрезентативног хотела, богато снабдевоеног свим потребним просторијама, друштвеним



Сл. 198. Младен Каузларић, Лавослав Хорват, Казимир Остроговић, конкурсни рад за репрезентативни хотел у Новом Београду. Перспективни приказ – поглед са дунавске стране. Извор: *Arhitektura*, Br. 3 (1947), 25.

Специфичност која се везује за почетак изградње репрезентативног хотела у Новом Београду јесте његово фундаирање које је због састава терена (слојеви речног наноса) и недостатка времена и средстава за постављање шипова, примењених у фундаирању зграде Председништва владе, изискивало проналажење нових решења. Наиме, услови за фундаирање хотела на шиповима су се показали лакши него код зграде Председништва владе, пошто би ишли на мању дубину, међутим како се првобитним пројектом изричито захтевало да се шипови побијају у већ изведен и слегнут насип, сигуран од утицаја воде и било каквог померања, овакво решење није било изводљиво јер рефулирање терена услед недостатка багера није било благовремено спроведено, а такође и макаре за побијање Франки-шипова су биле ангажоване на згради Председништва и није их било довољно ни за постављање свих шипова на том градилишту у потребном року.⁴⁰⁸ Стога је руководство изградње Новог Београда поставило императив да се „спроведе еманципација од иностранства“ и покушају наћи нови методи темељења који искључују Франки-машине за чије се коришћење морала обезбедити лиценца која је плаћана страном валутом.⁴⁰⁹ Тиме се настојала применити нова метода темељења великих јавних зграда у Новом Београду чији су терени према дотадашњим схватањима били предвиђени искључиво за примену шипова у фундаирању. С обзиром на недостатак поузданих података о терену на коме је требало изградити хотел, одмах су покренуте стручне дискусије о томе да ли би се нека нова метода уопште могла применити у конкретном случају. Спроведена геомеханичка истраживања тла су показала да се могу очекивати незнатна неједнака слегања, те је тим стручњака, који су чинили геомеханичари, конструктори, статичари и извођачи, након дуже дискусије донео закључак да се репрезентативни хотел може фундаментирати на темељној плочи дебљине 60 цм, ојачаној подужним и попречним ребрима висине 2,4 м, тако да се добија масивна касетирана темељна конструкција.⁴¹⁰ Изналажење овог решења за фундаирање хотела, које је виђено као „један велики експеримент“, било је, како се наглашавало, „од особитог интереса за изградњу Новог Београда“ јер је омогућило развијање његове изградње на широком пољу, али и убрзање и поједстињење процеса изградње независног од техничке условљености из иностранства.⁴¹¹

Слично решење хотелског објекта, нешто мањих димензија тракта и уже приземне базе са заједничким садржајима, дао је и словеначки архитекта Едвард Равникар испред Техничког факултета у Љубљани (друга II награда), рађено у сарадњи са апсолвентом архитектуре Бранком Коцмутом. Равникарова архитектура хотела, ослобођена сваке декоративности и симболике,

холовима и терасама, као и изолованим али приступачним одељењима за управу зграде. Не би се могло рећи, да је с много успеха постигнута могућност еластичне комбинације једнокреветних и двокреветних соба с одељењима за апартмане. Пројект је успео да избегне суви шематизам у низању друштвених просторија, дајући им разнолике димензије и облике, што омогућава њихову репрезентативну улогу.“ Вид. Dušan Momčilović, „Konkurs za zgradu reprezentativnog hotela“, 26.

⁴⁰⁸ Dragan Kalafatović, „Problemi fundiranja reprezentativnog hotela u Novom Beogradu“, *Naše građevinarstvo*, God. III, Br. 3 (1949), 211-212; Братислав Стојановић, „Архитектура Београда од 1944 до 1954 године“, 192.

⁴⁰⁹ *Ibid.*, 212.

⁴¹⁰ *Ibid.*, 216, 217.

⁴¹¹ *Ibid.*

знатно је савременија од његове монументалне тетралогije ЦК КПЈ, Председништво владе и Пошта.⁴¹² Осим димензија, основна разлика између Равникаровог решења и првонаграђеног рада јесте начин организације заједничких садржаја, које Равникар распоређује на етажама приземља и мезанина а делом и на последњем седмом спрату, што се одразило и на спољашње обликовање јер је хотел с предње стране, у нивоу мезанина, добио акцензован застакљени корпус, док је с друге стране део садржаја (кафе) пребачен у одвојени анекс, преко две пасареле повезаним са хотелом, у чијем се проширеном приземном делу налази хотелска гаража.⁴¹³ Евидентно је да се репрезентативност није подједнако поимала и примењивала за здања државне администрације и државни хотел који је био ослобођен монументалности као тежишта репрезентативности у архитектури објеката државне управе. Архитектура репрезентативног хотела у Новом Београду, настала као резултат специфичне технологије грађења али и специфичних естетских захтева у којим се манифестује модерност новог друштва, има упориште у интернационалном изразу,⁴¹⁴ тако да хотел (типолошки и естетски) у комплексним идеолошким варијацијама постаје спона између социјалистичких и корпоративних клишеа.

У време када је заустављена изградња на простору Новог Београда, у старом делу града са друге стране реке у току су били радови на изградњи зграде Дома Централног комитета Народне омладине Југославије (НОЈ), која је, након што се одустало од те намене, током 1953. и 1954. године адаптирана у репрезентативни хотел. Зграда Дома ЦК НОЈ је грађена на локацији која се налази на потезу између Правног факултета и Универзитетске библиотеке у тадашњем Булевару Црвене армије 71 (данас Булевару краља Александра) а која са задње стране граничи са Ташмајданским парком. Пројекат је израдио архитекта Ђорђе Ристић испред Пројектантског завода НР Србије, организације која је била ангажована за израду техничке документације, тако да по свему судећи није био расписан архитектонски конкурс, него је израда идејног пројекта била поверена Пројектантском заводу НР Србије на основу уговора који је закључен 4. марта 1949. године.⁴¹⁵ Завод је требало да идејни пројекат изради до 1. маја исте године. Према уговору завод је био дужан да идејни пројекат „изради о року квалитативно добро, технички потпуно по програму и по потребама инвеститора“, а ауторско право на пројект припадало је заводу као његова својина. Хонорар за израду идејног пројекта износио је 95.000 динара, док је вредност целокупне инвестиције била шездесет милиона ондашњих динара.⁴¹⁶ Пре одлуке о промени намене објекат је већ био под кровом.⁴¹⁷ Извођење грађевинских радова обављало је предузеће „Комград“.

Сачувани Програм за зграду ЦК НОЈ указује да је то требало да буде репрезентативни административно-услужни објекат са многобројним просторијама за различите садржаје, као што су репрезентативни хол који би служио и као сала за конференције, сале за конференције, сале за састанке, сале за пријем делегата, кабинети за чланове бироа, канцеларије за различита одељења, просторије за синдикални клуб, библиотека за око 60.000 књига, јасле, обданиште, мала амбуланта, гаража и магацини.⁴¹⁸ [Сл. 199] Изградња је започета у другој половини 1949. године након што је пројекат добио све потребне сагласности. Послови надзора над изградњом објекта ишли су преко пројектанта архитекте Ђорђа Ристића. Архитектура зграде је требало да репрезентује све поступале социјалистичког реализма, као што су масивна тешка фасада с репетиторним обликовним изразом и нечовекомерним потезима у виду високих шпалстара на рашчлањеном масивном волумену који је требало да има камену фасадну облогу и реалистичне скулптуре радника испред главног улаза.⁴¹⁹ Већим делом завршена зграда, осим унутрашњег

⁴¹² Љиљана Благојевић, *Нови Београд...*, 97.

⁴¹³ Cf. Eduard Ravnikar, Branko Kosmut, „Reprezentativni hotel v Beogradu“, 44-45.

⁴¹⁴ Cf. Žarko Domljan, *op. cit.*, 21.

⁴¹⁵ ИАБ – Општина града Београда (ОГБ), Техничка дирекција (ТД), ф 3-14-950: Уговор закључен између Пројектантског завода НР Србије и ЦК Народне омладине Југославије за израду идејног пројекта за Управну зграду ЦК НОЈ, Београд од 4. 3. 1949. године; Бранко Вујовић, *op. cit.*, 299-300; Slobodan Ćiša Bogunović, *op. cit.*, 85.

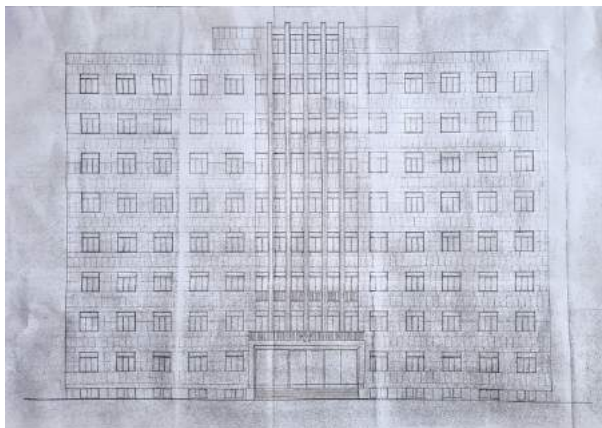
⁴¹⁶ *Ibid.*

⁴¹⁷ ИАБ – ОГБ – ТД, ф 3-14-950: Инвестициони програм за хотел „Метропол“ на Булевару Револуције бр. 69, у Београду, упућен Комисији за ревизију програма привредних инвестиција, број 46/1955, ревидент арх. Ђорђе Шуца, грађевински саветник.

⁴¹⁸ ИАБ – ОГБ – ТД, ф 3-14-950: Програм за зграду ЦК НОЈ, 2-7.

⁴¹⁹ Марина Павловић, „Три нереализована пројекта у Булевару краља Александра – из петогодишњег плана развоја Београда 1947–1951.“, *Наслеђе*, Бр. 17 (2016), 129.

уређења и опремања, иако је ЦК НОЈ део намештаја већ био поручио, предата је почетком новембра 1950. године Извршном одбору НО града Београда.⁴²⁰ Нису познати разлози због којих се одустало од првобитно планиране намене објекта, али се може претпоставити да су новонастале политичке околности након раскида односа са Информбироом и окретање властитом политичком искуству утицале на промену приоритета. Економске прилике су такође допринеле рационалнијем приступу у спровођењу инвестиционе и развојне политике.



Сл. 199. Ђорђе Ристић, зграда Дома Централног комитета Народне омладине Југославије у Београду, 1949. Изглед главне фасаде. Извор: ИАБ-ОГБ-ТД [3-14-950]

Управа града Београда је недовршену зграду првобитно уступила Радију Југославије на довршење и даље коришћење а извођење грађевинских радова на довршењу зграде је требало да се спроводе по првобитно одобреном пројекту.⁴²¹ Потом је издата и грађевинска дозвола инвеститору Радио Југославији за довршење грађевинских радова на делу зграде. На основу обраћања Народног одбора града Београда Савезној управи за инвестициону изградњу сазнаје се да су у савезном буџету за 1954. годину била предвиђена средства за радове на адаптацији бивше зграде ЦК НОЈ, касније Радио Југославије, за потребе „прворазредног хотела“ и да је у току маја те године планиран завршетак пројекта и отпочињање изградње.⁴²² Крајем јула 1954. године на препоруку Савета за привреду НО града Београда основано је угоститељско предузеће хотел „Метропол“.⁴²³ Разлог зашто је недовршена зграда у Булевару Револуције 69 коначно одређена за репрезентативни хотел препознаје се у образложењу инвестиционог програма за изградњу новог хотела *Metropol*, у коме се наводи да је недостатак хотелског простора један од највећих проблема београдског послератног угоститељства, те да би нови хотел требало делимично да ублажи присутну кризу.⁴²⁴ Оваквој одлуци савезних и градских власти засигурно је допринело и то што је у склопу започете изградње Новог Београда обустављена изградња Државног репрезентативног хотела. Спроведене анализе показују да је у Београду укупан број посетилаца (домаћих и страних) током 1954. године био већи за 42% у односу на број посетилаца 1938. године (домаћих за 28% а страних за чак 133%), а да је број ноћења те године повећан за више од 100% у односу посматрану предратну годину, док се број хотела не само да није повећао него се и смањило у односу на крај тридесетих година.⁴²⁵ Такође се истицало да је Београд главни град и транзитни центар, те политички, привредни и културни центар земље, у коме сваки дан између 2.500 и 3.000 људи тражи

⁴²⁰ ИАБ – ОГБ – ТД, ф 3-14-950: Записник о извршеној примопредаји управне зграде ЦК НОЈ-а у улици Булевар Црвене Армије 71, Извршном одбору НО града Београда, дана 7. новембра 1950. године.

⁴²¹ ИАБ – ОГБ – ТД, ф 3-14-950: Допис Радио Југославије Грађевинском одсеку Народног одбора града Београда којим се тражи обнова грађевинске дозволе ради извођења грађевинских радова на довршењу зграде, број 2211/2 од 3. 7. 1953. године.

⁴²² АЈ – 187 (Савезна управа за инвестициону изградњу) – 4 – 20: Допис Секретаријата за привреду Народног одбора града Београда Савезној управи за инвестициону изградњу поводом захтева за одобрење коришћења средстава за адаптацију зграде у хотел за друго тромесечје 1954. године, број 4566 од 12. 5. 1954. године.

⁴²³ ИАБ – ОГБ – ТД, ф 3-14-950: Решење о оснивању угоститељског предузећа хотел „Метропол“ у Београду, број 11851/54 од 28. јула 1954. године.

⁴²⁴ ИАБ – ОГБ – ТД, ф 3-14-950: Хотел „Метропол“, Инвестициони програм за подизање новог хотела са динамиком трошења средстава у 1955. и 1956. години.

⁴²⁵ *Ibid.*

преноћиште. Хотел *Metropol* је третиран као нови хотел који је са својих 215 соба, 20 апартмана (од тога 6 апартмана је имало по две собе а 14 по 3 собе) и укупно 315 постеља требало да допринесе ублажавању акутне несташнице смештаја за путнике и туристе које долазе у Београд. Предвиђало се да ће 50% укупног годишњег промета хотела чинити инострани гости, због чега се рачунао и на максимално искоришћење његових капацитета. Томе у прилог је ишла и повољна локација хотела који је с једне стране био оријентисан ка парку, а с друге стране према улици, што је виђено као погодна позиција за пословање летње баште и већи прилив гостију.⁴²⁶

Израда пројекта за адаптацију зграде била је поверена београдском архитекти Драгиши Брашовану⁴²⁷ кога је ангажовало пројектантско предузеће „Трудбеник“ а за пројекат уређења ентеријера одређен је архитекта Никола Радановић. [Сл. 200] Адаптација је поред преправки на изграђених осам спратова подразумевала и доградњу објекта. Дајући коментаре уз илустрације и фотографске предлошке које прате полемичку расправу о изражајности југословенске архитектуре, припремљену за потребе јавног предавања одржаног у марту 1951. године, Крунић за зграду ЦК НОЈ наводи да то „није архитектонска категорија, него суво, стереотипно, квази утилитарно и економично грађевинарство“ и да је „тај и такав израз зграде на једном истакнутом и скупоценом месту“ у супротности са њеном наменом.⁴²⁸ Намена објекта је потом промењена, али како изграђена структура није одговарала функцији хотела и потребним капацитетима приступило се изградњи ниских приземних делова објекта којима је постојећи тракт проширен у нивоу сутерена, приземља и делом и у нивоу првог спрата. Брашован је постојећу зграду круте социјалистичке опне трансформисао у ексклузивни градски хотел изразитог модернистичког карактера.⁴²⁹ [Сл. 201] Осим тога, архитектуру овог, као и многих других градских хотела пројектованих током педесетих година, репрезентује рационални функционализам усклађен са захтевима и могућностима тог времена. С обзиром на пројектовану висину објекта је повучен у односу на регулациону и грађевинску линију суседних објеката, тако да није нарушен улични профил булевара, и омогућено је да хотел добије одговарајући прилазни простор решен приступном маркизом.



Сл. 200. и Сл. 201. Драгиша Брашован, хотел *Metropol* у Београду, 1953-1957. Поглед на главну фасаду из Булевара краља Александра. (лево) Поглед на задњу фасаду и башту хотела из парка Ташмајдан. (десно) Извор: колекција аутора

Након адаптације хотел је добио површину основе од 4.401 м² и укупну бруто развијену површину осмоспратног двотракта и анекса од 19.548 м².⁴³⁰ Капацитет хотела је обухватао ресторан, кафе, зимску башту и бар од 736 места, терасу за око 200 особа, док је капацитет кухиње

⁴²⁶ *Ibid.*

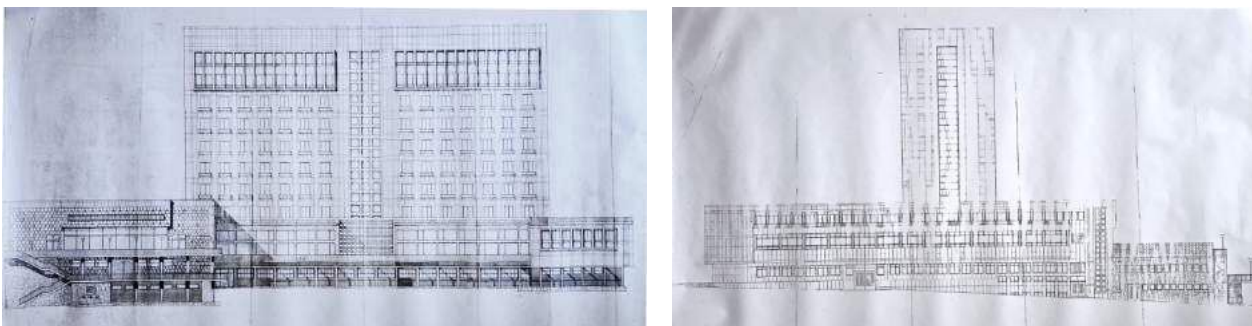
⁴²⁷ О животу и делу архитекте Драгише Брашована вид. у: Зоран Маневић, „Дело архитекте Драгише Брашована“, *Зборник ликовних уметности Матице српске*, Бр. 6 (1970), 189-190; Александар Кадијевић, „Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887-1965)“, *Годишњак града Београда*, Књ. XXXVII (1990), 141-173; Ljiljana Blagojević, *Modernism in Serbia*, 65, 83, 95, 100, 103-104, 165, 176-188; Aleksandar Ignjatović, *Arhitektonski počeci Dragiše Brašovana 1906-1919* (Београд: Zadužbina Andrejević, 2004); Александар Игњатовић, „Две београдске куће архитекте Драгише Брашована“, *Наслеђе*, Бр. 5 (2013), 119-134; Викторија Камлић, „Осврт на делатност Групе архитеката модерног правца“, *Годишњак града Београда*, Књ. LV-LVI (2008-2009), 239-264; Дијана Млашиновић Марић, *op. cit.*, 19, 21, 75-76, 82, 85, 152, 164, 166.

⁴²⁸ Јован Крунић, *op. cit.*, 256.

⁴²⁹ Марина Павловић, *op. cit.*, 130.

⁴³⁰ ИАБ – ОГБ – ТД, ф 3-14-950: Инвестициони програм за хотел „Метропол“ ..., 2-3.

износио 2.000 obroka дневно.⁴³¹ Податак да је у хотелу било 127 једнокреветних и 64 двокреветних соба, пројектованих са антреом и купатилом, поред 20 комфорних апартмана, указује на значајан искорак у дотадашњем поимању структуре и опремљености хотела. Конструкција основног двотракта била је скелетна а остали делови објекта имали су комбиновану рамовску, скелетну и зидану конструкцију.⁴³² Фасадна облога је израђена од вештачког камена са белим цементом а у ниским деловима објекта комбиновано са природним каменом. У ентеријеру зидови и плафони су били малтерисани и гипсовани, подови у собама обложени велветом, у салама гумом, а у холовима, вестибилу и степеништу природним мермером.⁴³³ За обраду ентеријера друштвених просторија коришћени су ексклузивнији материјали, попут тврдог дрвета, природног камена у грубој обради, мермера и вештачког мермера, огледала и др. Намештај за собе и апартмане је посебно пројектован и израђен.⁴³⁴ Зграда хотела је имала и тада најсавременије инсталације, попут система централног грејања на мазут, уређаја за климатизацију свих друштвених просторија и појединих соба и апартмана, савремене кухињске линије и сопствену електричну централу у случају нестанка електричне енергије.⁴³⁵ У хотелској гаражи је могло да се паркира до тридесет аутомобила. Целокупна изградња и опремање хотела износили су око две милијарде динара.



Сл. 202. и Сл. 203. Драгиша Брашован, хотел *Metropol* у Београду. Изглед задње фасале оријентисане према парку Тапмајдан. (лево) Изглед бочне фасале из Карнегијеве улице. (десно) Извор: ИАБ-ОГБ-ТД [3-14-950]

Иако су основне одлике архитектуре хотела произашле из првобитног пројекта, архитекта Драгиша Брашован доноси низ квалитативних решења којима се значајно олакшава масивност волумена и ублажава утисак понављања прозорских отвора у оквиру фасадног растера (дискретно акцентовање прозорских отвора благо истуреним рамом, увођење удвојених хоризонталних линијских каналица у фасадном малтеру којим се тангирају горња и доња ивица прозорског отвора, те наглашавање зоне последња два спрата кроз наглашеније уоквиравање прозорских отвора у јединствену композициону целину, чиме је визуелно постигнут баланс у односу на истурену структуру приземне зоне). [Сл. 202] Брашованов хотел *Metropol*, наводи Зоран Маневић, први је послератни објекат које тежи да се наметне градском миљеу и тако тежи да се постави као аутономно тело а не само као део колективног урбаног израза.⁴³⁶ Увођењем нижих анекса хоризонталне диспозиције постигнута је знатно боља повезаност са тереном, како у уличном фронту тако и у делу према парку, док је у организационом смислу извршена подела на смештајни и сервисни део кога чине репрезентативни простори (рецепција, фоаје, ресторан, бар, сале), те сервисне и помоћне функције. [Сл. 203] На овај начин примењена је организациона шема заступљена код многих хотела из тог периода, не само у Југославији, него и у иностранству, подразумевајући уједно прелазну фазу ка новим облицима хотелске организације. Смештајне етаже су решене типски са комуникационом вертикалом у средини и 27 соба по спрату, осим трећег спрата, на коме се у средини налазила велика конференцијска сала. И у овом Брашованом

⁴³¹ *Ibid.*

⁴³² Број етажа основног двотракта (сутерен, приземље и осам спратова; десног анекса према улици) делимитично подрум, сутерен, приземље и један спрат; левог анекса – сутерен и приземље; анекс према парку - сутерен и приземље. Због изградње хотела проширена је бочна Карнагијева улица, како би се омогућило снабдевање хотела преко економског улаза који је пројектован у десном анексу, у коме је смештен кухињски блок а на спрату део сала.

⁴³³ ИАБ – ОГБ – ТД, ф 3-14-950: Инвестициони програм за хотел „Метропол“ ..., 3.

⁴³⁴ М. Цвијовић, „Хотел „Метропол“ биће готов тек у 1957 години“, *Turističke novine*, Год. I, Бр. 1 (1956), 11.

⁴³⁵ *Ibid.*

⁴³⁶ Zoran Manević, „Novija srpska arhitektura“, 29.

пројекту, насталом у завршној фази његовог стваралаштва, приметна је његова лакоћа прилагођавања тренутно владајућим стилским тенденцијама⁴³⁷ и то без осећаја револта или супротстављања, нудећи увек довољно зрела и пријемчива решења, заснована на интегралном изразу архитектонског склопа. Брашован је умео да препозна вредности актуелних архитектонских тенденција, без потпунијег прилагођавања општим токовима светске архитектуре, већ подређујући њихову естетику и функционалност сопственом осећању.⁴³⁸



Сл. 204. Ручак државне делегације у хотелу *Metropol* током посете председника Индонезије Сукарна 1963.
Извор: МЈ [1963-214-56]



Сл. 205. Свечани пријем у хотелу *Metropol* током посете председника Туниса Хабиба Бургибе 1965.
Извор: МЈ [1965-263-128]

У извештају инвестиционог програма ревидент архитекта Ђорђе Шуица наводи да се не би могле ставити начелне примедбе на програм имајући у виду да је у питању изградња репрезентативног хотела главног града ФНРЈ, која се може сматрати друштвено оправданом инвестицијом, тако да се и предвиђена обрада и савремени уређаји „крећу у разумним границама луксуза, својственог оваквим грађевинама“.⁴³⁹ У туристичкој периодици половином педесетих година се наводило и како је то један од највећих и најсавременије уређених хотела на Балкану.⁴⁴⁰ С обзиром на то да је хотел *Metropol* на неки начин заменио тада недовршени Државни репрезентативни хотел у склопу изградње Новог Београда, његово репрезентативно уређење је било пропраћено и увођењем уметничких дела југословенских уметника, као што је скулптура Петра Палавичинија „Девојка која се купа“ постављена испред главног улаза, витраж „Југословенска симфонија“ Стевана Станишића који доминира на фасади десног анекса и представа мотива игара народâ Југославије рађена у техници интарзије фурнира тамног и светлог дрвета која се налази у хотелском фоајеу. Пракса коришћења различитих уметничких дела у уређењу хотелских ентеријера постаће саставни део хотелске архитектуре високог ранга у наредним деценијама. Хотел *Metropol* је отворен 22. августа 1957. године⁴⁴¹ и у наредним деценијама је постао репрезентативно место градског живота и стедиште виђених личности из света политике и културе, али и место окупљања многих Београђана. Политички естаблишмент је хотел користио за различите државне или неформалне пријеме и догађаје. [Сл. 204, 205] У хотелу су током шездесетих и седамдесетих година одседале многе познате личности које су у Југославију долазиле у званичне или приватне посете (Игор Стравински, Че Гевара, Елизабет Тејлор, Софија Лорен, Брижит Бардо, Луј Армстронг, Кирк Даглас, Ентони Квин и многи други).⁴⁴² Успешно пословање хотела утицало је да угоститељско предузеће „Metropol“ током шездесетих година финансира изградњу још два београдска хотела (хотел *Slaviju* 1962. и хотел *Jugoslaviju* 1967. године). Приступ примењен у адаптацији и доградњи градског хотела *Metropol*, Брашован је потом искористио у пројекту хотела *Bristol* у Тузли, који је реализован у периоду од 1956. до 1958. године. Хотел у

⁴³⁷ *Ibid.*

⁴³⁸ Александар Кадичевић, „Живот и дело архитектке Драгише Брашована (1887-1965)“, 169.

⁴³⁹ ИАБ – ОГБ – ТД, ф 3-14-950: Инвестициони програм за хотел „Метропол“ ..., 5.

⁴⁴⁰ М. Цвијовић, „Хотел „Метропол“ биће готов тек у 1957 години“, 11.

⁴⁴¹ Аноним, „Данас се отвара хотел »Метропол«, *Борба*, 22. август 1957. године, 6.

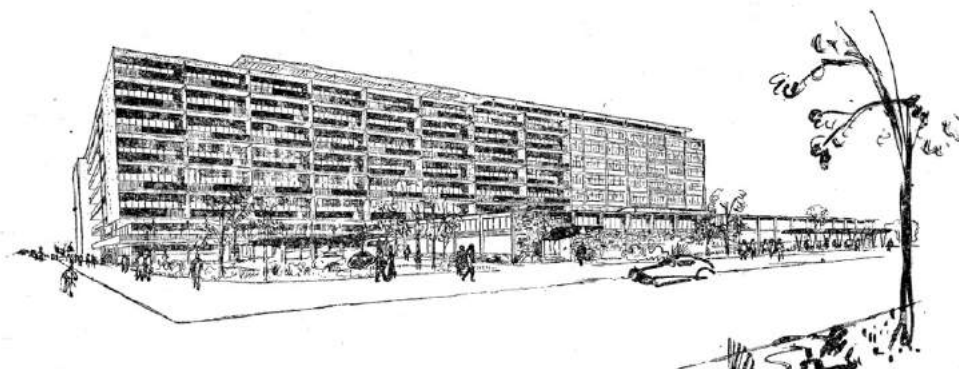
⁴⁴² *Hotel Metropol Beograd: deset godina preduzeća „Metropol“* (Beograd: Metropol, 196?), n. n.

Тузли је знатно мањих димензија и капацитета, али са сличном функционалном логиком, према штуре композиције основних волумена и некохерентног обликовања (петоспратни смештајни волумен правоугаоне основе, састављен од нешто дужег средишњег дела и нешто вишег и ширег бочног волумена у коме је комуникациона вертикала и низ од три собе са лођама по етажи, те бочни анекс са угоститељским садржајима и терасом у парковском амбијенту). [Сл. 206, 207]



Сл. 206. и Сл. 207. Драгица Брашован, хотел *Bristol* у Тузли, 1956-1958. Поглед на главну фасаду са улице. (лево) Поглед на задњу фасаду и башту хотела. (десно) Извор: колекција аутора

У загребачком часопису „*Arhitektura*“ из 1952. године објављен је конкурсни рад за репрезентативни хотел у Скопљу, аутора архитекте Антуна Улриха и сарадника архитеката Драгице Перак и Бранка Васиљевића,⁴⁴³ који је према конкурсним условима требало да буде првокласни хотел главног центра НР Македоније. [Сл. 208] Потом је у истом часопису из 1954. године, тематском броју посвећеном јавним зградама, представљен првонаграђени конкурсни пројекат репрезентативног хотела у Скопљу загребачког архитекте Славка Левија (Slavko Löwy),⁴⁴⁴ према капацитету, обиму садржаја и величини рационалнији од Улриховог решења. Градски хотел *Гранд* у Скопљу, довршен и отворен тек 1965. године, према пројекту архитектонског бироа „Löwy“, у архитектонској периодици је описан као највећи хотелски објекат у Македонији и као један од ретких хотела изграђених на основу јавног архитектонског конкурса и додељене прве награде.⁴⁴⁵ Улрихов конкурсни рад је карактеристичан по томе што у организационом и обликовном смислу уводи неколико новина у хотелску архитектуру једног репрезентативног градског хотела. Ови аспекти везују су за иностране узорне хотелске архитектуре произашле из другачијег друштвеног и привредног контекста него што је иницијално било социјалистичко. Такав хотел формиран је у једном тржишном моделу у коме хотелска или угоститељска услуга бива праћена просторним обликовањем које јој даје потпуност и утиче на њену привлачност кориснику потрошачу.



Сл. 208. Антон Улрих, Драгица Перак и Бранко Васиљевић, конкурсни рад за репрезентативни хотел у Скопљу, 1951. Перспективни изглед. Извор: *Arhitektura*, Br. 3, (1952), 36.

⁴⁴³ Antun Ullrich, „Reprezentativni hotel u Skopju“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 3, (1952), 35-38.

⁴⁴⁴ Anonim, „Natječaj za reprezentativni hotel u Skopju“, *Arhitektura*, God. VIII, Br. 2 (1954), 62.

⁴⁴⁵ Anonim, „Grand hotel u Skoplju“, *Čovjek i prostor*, God. XII, Br. 142 (1965), 7.

У Македонији су за време окупације скоро сви туристичко-планинарски домови уништени, инвентар разнесен а хотели у градовима демолирани.⁴⁴⁶ Како су преко Скопља пролазили сви туристи који су ишли у одмаралишта Македоније, а исто тако и странци на путу у Грчку, постојећи хотелски капацитети нису у потпуности задовољавали потребе туриста.⁴⁴⁷ Дешавало се да путници нису имали где да ноће или су постојећи објекти били неудобни и без одговарајуће опремљености која се очекивала од модерних хотела. После рата се одмах приступило обнављању туристичких објеката и изградњи нових, посебно радничких одмаралишта, тако да је током пет година смештајни капацитет повећан осам пута у односу на предратни (када је туризам у том делу Краљевине био слабо развијен).⁴⁴⁸ Градски одбор Скопља је 1953. године расписао конкурс за изградњу репрезентативног хотела на десној обали Вардара, на кеју између Народне банке и Правно-економског факултета, који је требало да има 150 кревета и да буде савремено опремљен.⁴⁴⁹ Туристички смештај у Македонији био је углавном павиљонског типа, попут одмаралишта у Отешеву на Преспанском језеру или у Горици на Охридском језеру, да би се касније на тим локацијама уредила и места за шаторско кампирање. Због својих повољних климатских услова и природних лепота Македонија је постала привлачна дестинација многим туристима широм Југославије. У приказу конкурсног рада Улрих напомиње како сваки хотел мора госту увек пружити удобан боравак који не зависи само од степена уређености хотела, већ и од исправне организације целокупног система, односно функција које треба да се несметано међусобно одвијају.⁴⁵⁰ Проблематику савременог хотела, сматра Улрих, пројектант мора бескомпромисно решити, строго одвајајући две основне функције: комуникацију гостију и комуникацију особља (послуге). Исправно решење се може постићи искључиво ако обе те функције теку у супротном смеру.⁴⁵¹ Архитекта наводи други битан проблем, за који сматра да у пројектовању савременог хотела треба увек да буде полазна тачка, а то је одвајање просторија бучних садржаја од оних који захтевају мир. Пример репрезентативног хотела, што ће касније постати случај са сваким хотелом више категорије и обимнијег садржаја, карактеристичан је по томе што има знатно сложеније и разноликије функције него мањи хотели.

У то време у пројектантској пракси хотелских објеката кристалише се став да се исправна организација једног комплексног хотелског система и удобност хотелских простора не могу замислити без јасног диференцирања свих хотелских функција, од пријема гостију и транспорта пртљага, коришћења смештајних јединица и друштвених просторија, до помоћних и сервисних функција, а нарочито оних које једне друге надопуњују.⁴⁵² Пројектанти, а пре свега млади архитекти, окрећу се иностраним примерима, посебно у хотелској архитектури која је у то време на Западу достигла висок квалитет, проширујући своја знања о савременој пројектантској пракси појединих типологија најчешће из немачке литературе која је понајвише обиловала практичним информацијама, прегледима и јасним смерницама те анализираним угледним примерима. Основне недоумице за младе архитекте нису биле само естетске природе, него су њихову пажњу све више привлачила питања организације, технологије и конструкције, али и трагање за теоријским сазнањима, тумачењима и одговорима, у чему је југословенска архитектура, тада али и касније, била и најоскуднија. На ово указује и архитекта Бранислав Миленковић, који педесетих година започиње своју каријеру пројектанта и делатника београдског Архитектонског факултета, наглашавајући значај доступне немачке литературе, али и америчких архитектонских часописа и издања која су архитекти прегледали у читаоници Америчког културног центра у Београду, јер библиотека Архитектонског факултета у то време није набављала те часописе.⁴⁵³ Специфичност конкурсног програма репрезентативног хотела у Скопљу огледала се у томе што је у просторни и

⁴⁴⁶ А. Минчев, „Смештајни капацитет туристичких објеката Македоније повећан је осам пута“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 5 (1953), 1.

⁴⁴⁷ А. Минчев, „Нови репрезентативни хотел у Скопљу“, *Туристичке новости*, Год. II, Бр. 12 (1954), 6.

⁴⁴⁸ А. Минчев, „Смештајни капацитет туристичких објеката Македоније...“, 1.

⁴⁴⁹ А. Минчев, „Нови репрезентативни хотел у Скопљу“, 6.

⁴⁵⁰ Antun Ullrich, „Reprezentativni hotel u Skopju“, 35.

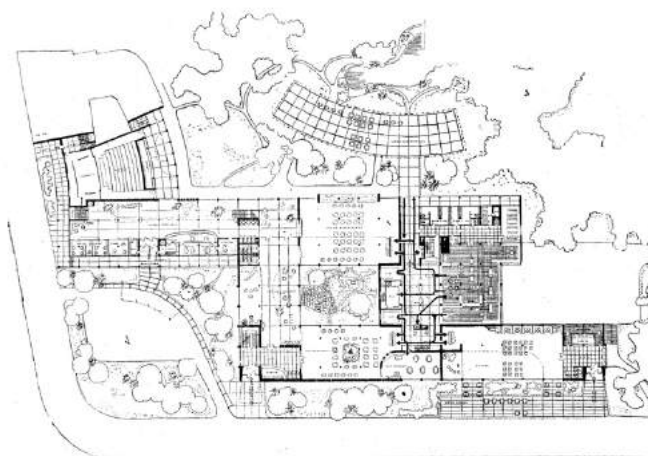
⁴⁵¹ *Ibid.*

⁴⁵² *Ibid.*, 36.

⁴⁵³ Разговори са др Браниславом Миленковићем, професором Архитектонског факултета Универзитета у Београду у пензији, о приликама у тадашњој пројектантској пракси, пројектовању одмаралишта и хотела, доступности сазнања о пројектантској пракси и иностранству и односима власти и друштва према архитекти-пројектанту вођени су током 2019. године у Београду.

функционални склоп нове хотелске зграде требало уклопити једну постојећу зграду чија просторна организација није одговарала савременим функционалним концепцијама хотела. Према програму хотел је требало да има капацитет од 50 двособних двокреветних апартмана, 25 двособних једноособних апартмана, 50 двокреветних и 100 једнокреветних соба, велики ресторан за 250 и мали ресторан од 50-60 особа, кафану за 500 особа, бар за 150 особа, дворану за банкете за 100 особа, три дворане за конференције за 20, 40 и 60 особа, кухињу са помоћним просторијама за припрему 500 оброка дневно и друге просторије за хотел те величине као што су фоајеи, холови, различити претпростори, терасе, складишта и др.⁴⁵⁴ Предлогом пројектанта програм је проширен биоскопском двораном за госте хотела, винским подрумом и школом за децу хотелског особља.

На основу овог конкурсног програма уочљиво је колико се поимање хотелских садржаја променило од краја тридесетих до почетка педесетих година. Програм постаје знатно обимнији и организационо захтевнији. Конкурсним пројектима Државног репрезентативног хотела у склопу изградње Новог Београда инаугурисан је пројектантски приступ функционалистичког градског слободностојећег хотела чија ће основна организациона и композиционо-обликовна поставка бити модел за многе хотеле тог периода. Таква организација и структура, уског правоугаоног квадрата са функцијом смештајног двотракта и проширене базе приземља са осталим функцијама хотела, омогућила је јасно диференцирање и груписање просторних делова или склопова по њиховој основној намени а тиме и одвајање основних комуникационих токова. Чак и у презентацији пројеката или конкурсних радова, архитекти посежу за дијаграмским приказом главних комуникационих токова по етажама, најчешће на посебно визуализованој главној основи или кроз тако звани *exploded view* објекта са свим етажама. Наведени организациони модел показао се најподеснији за постизање добрих функционалних веза, али и за јасно одвајање смештајног дела на горење етаже, које треба да буду изоловане од буке, и друштвене садржаје, који треба да имају лак приступ из различитих делова објекта и са спољашње стране.

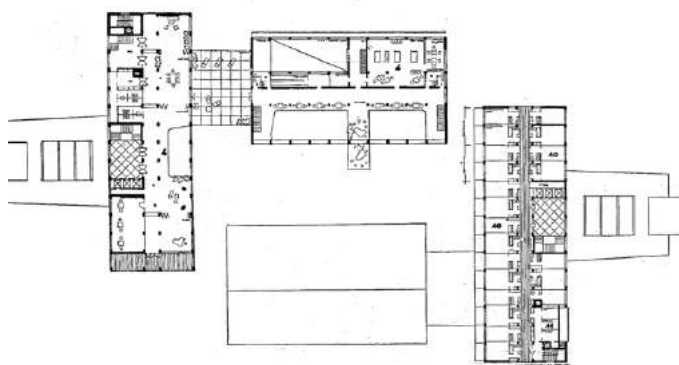


Сл. 209. Антун Улрих, Драгица Перак и Бранко Васиљевић, конкурсни рад за репрезентативни хотел у Скопљу. Основа приземља.
Извор: *Arhitektura*, Br. 3, (1952), 36.

Увођењем делимично смакнутог паралелног нижег анекса (подрум, приземље и мезанин), одвојеног од главног смештајног шестоспратног двотракта, те њиховим спајањем на супротним крајевима, створени су унутрашњи атријум (патио) визуелно повезан са репрезентативним просторима и угаоно економско двориште позиционирано са бочне стране које у нивоу наткривеног подрума омогућава снабдевање хотела из бочне улице уз Вардарски кеј, док истовремено остаје скривено од погледа са улице и из других делова хотела. [Сл. 209] На основу урбанистичку поставку су тако утицала три фактора – инкорпорирање постојеће зграде у хотелску структуру, тежња за отварањем pročелја према Вардару и позиција економског дворишта. Дијагонално од економског дворишта, у трапезоидном проширењу на другом крају смештајног

⁴⁵⁴ Antun Ullrich, „Reprezentativni hotel u Skopju“, 37.

тракта, архитекта смешта биоскопску салу. Варирањем висина у оквиру приземља и мезанина, те усмеравањем визура, предвиђени су различити ентеријерски амбијенти и просторни ефекти. Кухињски блок са сервисним и помоћним просторијама је згуснут и организован према функционалним захтевима одвајања чистог и прљавог посуђа, као и сервирања хране, док су репрезентативни простори (улазни хол, рецепција, бар, фоајеи, ресторан, сале за конференције) слободно организовани уз лаке преграде и галерије на одређеним местима, формирајући погледима изложеније и интимније амбијенте за седење и одмор. У подруму су поред складишних и помоћних просторија смештени клуб и вински подрум повезани са друштвеним просторима приземља. Са главне уличне стране, у нивоу приземља и мезанина, предвиђен је кафе-бар са галеријом, музичком бином и терасом који би функционисао независно од хотела. Ово указује на праксу да су у појединим градским хотелима били и додатни садржаји у склопу архитектуре и уређења хотела а третирани су као одвојени простори намењени ширем броју корисника.



Сл. 210. и Сл. 211. Славко Леви, репрезентативни хотел у Скољу. Поглед на главну фасаду хотела. (лево) Извор: колекција аутора; Основе првог и типског спрата. (десно) Извор: *Џојек и простор*, Br. 142 (1965), 7.

Хотел у Скопљу, према конкурс плану планиран да буде репрезентативни градски хотел, реализован је почетком шездесетих година на основу првонаграђеног рада архитекте Славка Левија, који се, како је наведено у приказу пројекта, видно издвојио од осталих радова једанаест аутора због своје урбанистичке концепције, правилне функционалне организације, солидне репрезентативности и једноставног конструктивног решења.⁴⁵⁵ [Сл. 210] Истицана је и економичност постигнутог решења које је и поред тога задржало репрезентативни карактер градског хотела⁴⁵⁶ сврстаног у један од симбола туристичког успона Македоније.⁴⁵⁷ Сматрало се да награђени рад може готово интегрално послужити за разраду главног пројекта док би се поједини недостаци лако отклонили. За разлику од других конкурсних предлога, Левијево решење предвиђа ситуирање хотела окомито на оближњи Вардар, што се истицало као сувислије решење него да се део обале заклони фасадом објекта.⁴⁵⁸ Први спрат седмоспратног смештајног двотракта повезан је са приземним анексом у једну функционалну целину у којој су смештени ресторан, који може да буде и сала за банкете, и кафе-бар. Уз приземни анекс је уређена озелењена башта са терасом и плесним подијумом. На другој страни анекса је пројектован кухињски блок који се снабдева из заклоњеног подземног нивоа. Од другог до седмог спрата налазе се хотелске собе из којих је омогућен поглед на Вардар, камени мост и тврђаву. Димензионисање соба је урађено тако да се поред планираног кревета може додати и резервни лежај, на основу чега се капацитет хотела може повећати за 50%, у односу на основну капацитет од 230 соба.⁴⁵⁹ [Сл. 211] У тадашњој хотелској изградњи често је био заступљен овакав економичан приступ у погледу повећања капацитета без обзира на категорију хотела. Простори за особље су издвојени у посебну целину која је одвојена од просторија за госте. Осим изградње хотела конкурсом је било обухваћено и уређење обалног појаса, па је уз хотел требало да буде изграђен низ објеката са зеленим

⁴⁵⁵ Anonim, „Natječaj za reprezentativni hotel u Skopju“, *Arhitektura*, God. VIII, Br. 2 (1954), 62.

⁴⁵⁶ А. Минчев, „Нови репрезентативни хотел у Скопљу“, 6.

⁴⁵⁷ Т., „Zaleđeni kapital Makedonije“, *Turističke novine*, God. XIV, Br. 406 (1966), 2.

⁴⁵⁸ Anonim, „Natječaj za reprezentativni hotel u Skopju“, 62.

⁴⁵⁹ Anonim, „Grand hotel u Skoplju“, *Џојек и простор*, God. XII, Br. 142 (1965), 7.

просторима између, али се од тога одустало, те су стамбени солитери повезани низом пословних локала. Због ублажавања висинске диспропорције између хотела и стамбених солитера, у скопском архитектонском бироу „Пројектант“ израђен је пројекат за надоградњу хотела додатним спратом.⁴⁶⁰ Пројектом је предвиђена и хотелска гаража из које је омогућен директан приступ у хотел. Сви простори који се опслужују са оброцима и пићем повезани су са кухињским блоком. На свим смештајним етажама је пројектовано окно за директно убацивање прљавог рубља у перионицу.

У расписима конкурса или директним реализацијама градских хотела током педесетих година се све више пажње поклања урбанистичким условима који постају један од основних параметара за вредновање идејних решења. Тако су на конкурс за хотел наомак аутобуске станице у дубровачком насељу Груж, који је планиран као пролазни хотел, учесници махом занемаривали амбијент и просторне компоненте Гружа. Због тога су многа функционално добра решења морала бити дисквалификована из ужег избора или су слабије пласирана. Већина аутора је посезала за објектима веће висине ради постизања просторне доминанте или су предлагали дуже објекте, не узимајући у обзир да би тако постављени објекти нарушили омањи амбијент Гружа или затворили поглед с обале према падинама Срђа и грушком амфитеатру.⁴⁶¹ Оцењивачки жири је прихватио три спрата као оптимално решење уколико је објекат постављен паралелно са обалом или максимално пет ако је објекат ситуиран окомито на обалу. На конкурс су учествовали многи архитекти из Хрватске и Босне и Херцеговине, а прва награда је додељена раду архитеката Фрање Баховеца, Божицара Тушека и Славка Новака, који предвиђа објекат наглашених хоризонталних маса и архитектонске композиције складно уклопљене у рељеф Гружа.⁴⁶² Другонаграђени пројекат босанско-херцеговачких архитеката Миливоја Петерчића, Жарка Туркета и Ахмеда Хаџиосмановића, обликован под утицајем архитекте Јураја Најдхарта и Ле Корбизјеовске архитектуре, такође је окарактерисан да је добро рапчлањен и уклопљен у амбијент, али му је стављена примедба због „помодности“ јер уводи различите архитектонске елементе у спољашњем и унутрашњем обликовању карактеристичне за лекорбизјеовску архитектуру (заталасане кровне настрепнице, објекат делимично подигнут на стубове, слободна организација, спирално степениште, дугачки прозори).

У многим градовима широм Југославије се од почетка педесетих година граде градски хотели, нарочито у местима где је потреба за њима била из неког разлога израженија. Код таквих хотела било је значајно питање репрезентативности док је функционалистички приступ био углавном доминантно заступљен. Градови у подручјима која су током Другог светског рата претрпела знатне девастације и рушења предњачили су у недостатку хотелских капацитета. Често ограничена средства усмеравала су пројектанта ка рационалнијим решењима у оквиру функционалистичких тенденција модерне архитектуре, уз прибегавање појединим регионалним градитељским одликама и локалним материјалима који су били јефтинији, доступнији или једноставнији за уградњу. У контексту социјалистичке изградње град је посматран као општи *социјални кондензатор*, и то не само по новим архитектонско-урбанистичким формама, већ и по свом друштвеном, економском и политичком садржају, по начину живота и новим вредностима.⁴⁶³ Карактеристичан пример изградње града и објеката на основу новог регулационог и урбанистичког плана представљала је изградња Подгорице (од 1945. године Титоград) као главног града НР Црне Горе. Сматрало се да бивша престоница, Цетиње, није могла одговорити перспективном развоју главног града Црне Горе под новим условима који су подразумевали развој индустрије и прилив становништва а тиме и ширење града за које је Подгорица имала више услова (смештена у широкој равници на обалама река Мораче и Рибнице).⁴⁶⁴ Подгорица је требало такође да постане и саобраћајни чвор Црне Горе. Проблем црногорских градова и вароши се огледао у недостатку урбанистичких планова и изградње у складу са прописаним условима. Након рата и

⁴⁶⁰ *Ibid.*

⁴⁶¹ Anonim, „Natječaj za hotel »Terminus« u Gružu“, *Arhitektura*, God. VIII, Br. 2 (1954), 60-61.

⁴⁶² *Ibid.*

⁴⁶³ Sreten Vujović, *Grad i društvo: marksistička misao o gradu* (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1982), 66

⁴⁶⁴ Novica Vušović, Krsto Filipović, „Izgradnja Titograda“, *Urbaniizam i arhitektura*, God. IV, Br. 9-10 (1950), 20.

успостављања социјалистичког поретка Подгорица је у новим друштвеним и привредним условима постала идеалан простор за урбанистичку трансформацију.⁴⁶⁵ [Сл. 212]



Сл. 212. Подгорица – поглед на новоизграђене градске блокове. Разгледница из 1950-тих. Извор: колекција аутора

Изrada регулационог плана је почела 1945. године у Министарству грађевина НР Црне Горе и трајала је шест година, да би 1950. године ушла у завршну фазу у Савезном урбанистичком заводу у Београду, којем је овај посао поверен крајем 1949. године. Након доношења Првог петогодишњег плана, којим је за изградњу Титограда било предвиђено две милијарде динара, започета је интензивна изградња градских објеката административно-управне, културне, трговачке, стамбене и угоститељске намене.⁴⁶⁶ У осврту на изградњу Подгорице наводи се како архитектура новоподигнутих објеката није јединствена, што је наводно указивало на различито схватање социјалистичке архитектуре, али да није било и већих разлика у формирању јединствене урбанистичке целине.⁴⁶⁷ Нова Подгорица је била типичан пример социјалистичке изградње према тада расположивим могућностима. Основну структуру плана чинила је правилна ортогонална матрица са хијерархијском поставком саобраћајница и зона различите намене. Један од новоизграђених објеката почетком шесте деценије, отворен 1953. године (изградња је започета 1947. а због нередовног прилива средстава изградња је прекидана између 1950. и 1952. године), био је и репрезентативни градски хотел *Црна Гора*,⁴⁶⁸ кога су пројектовали архитекти Вујадин Поповић и Драгиша Брашован, и који је убрзо постао култно место окупљања многих Подгоричана и део колективне меморије града. [Сл. 213] Изградња хотела у новој урбанистичкој структури је била очекивана како због функционалних детерминанти модерног града, тако и због недовољно туристичких капацитета у Црној Гори.⁴⁶⁹ Наиме, у реферату о грађевинарству друштвеног стандарда у НР Црној Гори од 1947. до 1950. године, поднетом на Дубровачком саветовању, архитекта Крсто Филиповић наводи да док у међуратном периоду, такорећи није ни било туризма и хотелијерства, у новим приликама се очекивало да ће се ове две привредне гране под државном иницијативом у потпуности развити како би се народним масама омогућио приступ и уживање у природним лепотама Црне Горе.⁴⁷⁰ Филиповић стога изражава уверење да ће се за ту сврху приступити изградњи одмаралишта, лечилишта и хотела у којима ће „радни људи надокнађивати радом изгубљене снаге и продужавати свој живот“.⁴⁷¹ У осврту на тенденције и појаве у архитектури Црне Горе, архитекткиња Светлана Кана Радевић наводи да се хотелом у

⁴⁶⁵ *Ibid.*

⁴⁶⁶ *Ibid.*, 21.

⁴⁶⁷ *Ibid.*

⁴⁶⁸ Adolph Stiller, Bojan Kovačević (ur.), *Montenegro. Kontrast. Landschaft. Architektur Kontext*, 84-85.

⁴⁶⁹ О сећањима на изградњу подгоричког хотела *Црна Гора* и расположивим стручним кадровима вид. у: Андрија Маркуш, *Вујадин. Прах симбола* (Подгорица: Архитектонски форум, 2017), 58-65.

⁴⁷⁰ Krsto Filipović, „Građevinarstvo društvenog standarda u NR Crnoj Gori 1947-1950“, u: Branislav Krstić (prir.), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-tih*, 240.

⁴⁷¹ *Ibid.*

Подгорици црногорска архитектура приближила европском модерном покрету,⁴⁷² што је пратио и низ реализација других типова објеката у послератном развоју црногорских градова.

Зграду петоспратног хотела, пројектованог у маниру ране послератне модерне, истицала је његова локација надомак реке и градског моста где се укрштају две главне уличне осе, па је улична хотелска тераса кафеа, позиционирана уз попречни сервисни анекс, представљала својеврсни *genius loci* нове Подгорице. Архитектура смештајног тракта, једноставне паралелоипедне геометрије, обликовно је употпуњена испуштеним корпусом лођа хотелских соба на главној подужној фасади у делу од другог до петог спрата и троструким редом лођа на бочној фасади, окренутој према реци, које чине део основног корпуса ослоњеног на ред стубова делимично увученог приземља. [Сл. 214] Ове лође хотелских соба су имале и функционални значај јер су стварале засенчење и тако спречавале јако осунчање током врелих подгоричких дана. Постамент приземља је био обложен тесаним каменим плочама, материјалом који је у то време још увек био често примењиван и у модерној архитектури, чиме је остварена веза и са традиционалним градитељством Црне Горе. После изградње новог подгоричког хотела архитекта Вујадин Поповић је на основу спроведеног конкурса из 1952. године⁴⁷³ израдио и пројекат за хотел *Оногошт* у Никшићу, врло сличне модернистичке архитектуре. [Сл. 215] Наиме, према оцени конкурсног жирија ниједан од прегледаних радова није могао да послужи као основа за разраду главног пројекта, јер су била заступљена различита схватања о броју спратова, облику крова, организацији ресторана и кафане, систему грејања, архитектонском обликовању фасада и позицији банкет сале, на основу чега се може закључити да у распису конкурса нису били прецизирани пројектантски услови и програм хотела, и да је то у ствари био анкетни конкурс на коме су пројектанти требало да предложе оптимална решења.⁴⁷⁴



Сл. 213. и Сл. 214. Вујадин Поповић и Драгиша Брашован, репрезентативни градски хотел *Црна Гора* у Подгорици, 1947-1953. Поглед са главне улице на хотел и бангу кафане. (лево) Поглед на главни смештајни тракт хотела. (десно)
Извор: колекција аутора

Пројекат архитекте Вујадина Поповића био је међу пројектима за које се сматрало да „садрже извјесне дјелове и архитектонски добро ријешене елементе који могу послужити за израду идејног пројекта зграде хотела“, имајући у виду да је жири у закључку оцене његовог рада навео како се поједини делови решења могу у целини прихватити као добро простудирани и да уз отклањање појединих недостатака такво решење може послужити за разраду пројекта.⁴⁷⁵ Очигледно је да се жири водио рационалним и економичним критеријумима у оцени предложених пројеката, јер је за идејно решење архитекте Миладина Прљевића, пројектанта са искуством у пројектовању

⁴⁷² Svetlana Kana Radević, „Tendencije i pojave u arhitekturi Crne Gore“, *Arhitektura*, Br. 178+9 (1981), 19.

⁴⁷³ МНТ Т: 111.112/1 (из заоставштине архитекте Миладина Прљевића): Уз конкурсни рад архитекте Миладина Прљевића за хотел у Никшићу (опис пројекта, ситуациони план, основе подрума, приземља и спратова, фасадни изгледи), сачуван је и Записник стручне комисије о прегледу идејних скица хотела у Никшићу, потписан 12. III 1952. године у Титограду, од стране известивоца арх. Петра Вукотића, арх. Новица Вушовића и Илије Поповића, стручњака за хотелијерство, на основу кога се сазнаје да је жири оцењивао радове шесторице архитеката – Миладина Прљевића, Вујадина Поповића, Бранка Николића, М[?]. Лазаревића, Бранка Нешића и Радомила Здравковића.

⁴⁷⁴ МНТ Т: 111.112/1: Записник стручне комисије о прегледу идејних скица хотела у Никшићу...

⁴⁷⁵ *Ibid.*

хотела, у записнику наведено да је рад добро технички опремљен и функционално добро замишљен али да је решење, с обзиром на прилике, сувише луксузно и као такво неприхватљиво.⁴⁷⁶ Потом су на одржаној расправи о ревизији пројекта хотела у Никшићу, коју је одржала комисија за ревизију грађевинских пројеката са члановима жирија, ауторима идејних решења и представницима инвеститора (Срески народни одбор Никшић), а на основу поднетог извештаја жирија и усмених објашњења пројеката од самих стране аутора, донети закључци у виду дефинитивно утврђеног програма хотела са свим релевантним појединостима, док је пројектантима дат рок од петнаест дана за израду коначног пројекта.⁴⁷⁷ Након тога, евидентно да је ревидован пројекат архитекте Вујадина Поповића изабран за реализацију. [Сл. 216] Након што је архитекта Поповић напустио Југославију, наводно због истраге о мањкавости у изградњи хотела у Подгорици, за дораду пројекта и праћење извођења радова на никшићком хотелу био је ангажован архитекта Ђорђије Мињевић. Намештај за хотел је израдила словеначка фабрика намештаја из Севнице. Хотел је поред ресторанске сале и улазног хола имао и музички салон (тзв. Зелени салон) у коме су се редовно одржавали музички наступи. Црногорски ликовни уметници родом из Никшића, Милош Вушковић, Гојко Беркуљан и Александар Пријић, израдили су зидну слику у хотелској кафани са апстрактним приказом црногорског крша у јарком колориту. Хотел је одмах по отварању 1. октобра 1955. године добио не само угоститељску него и културну улогу за живот тог малог црногорског града. Иначе, повод за изградњу хотела била је изградња никшићке железаре, отворене 1956. године, гиганта црногорске тешке индустрије која је запошљавала више хиљада радника.



Сл. 215. и Сл. 216. Вујадин Поповић, Ђорђије Мињевић, хотел *Оногост* у Никшићу, 1952-1955.

Главна фасада и улаз у хотел. (лево) Поглед на задњу фасаду хотела и ресторанску терасу. (десно) Извор: колекција аутора

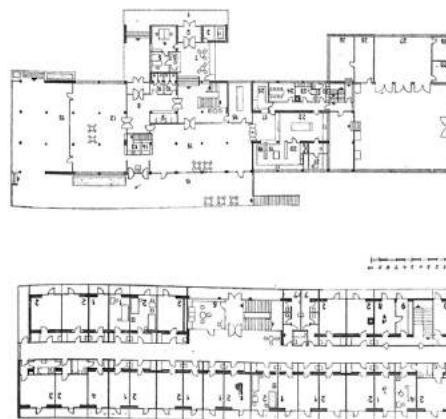
⁴⁷⁶ *Ibid.*

МНТ Т: 111.112/1: У опису свог пројекта Прљевић наводи како у решењу полази од поставке да хотел, осим савременог комфора и удобности који треба да пружи гостима, треба у највећој мери да задовољи и културне и друштвене потребе самог града, те да је потреба за оваквом врстом хотела у толико оправданија за градове који као Никшић имају услове да се брзо развијају. То је уједно и разлог што пројекат, уз релативно мали број соба, предвиђа и знатан број просторија за друштвене потребе, од којих се додатно предлажу послатичарница и дансинг-бар. Према пројекту цело приземље хотела је било функционално одређено за опште друштвене потребе, док су на првом спрату углавном смештене друштвене просторије за саме потребе хотела. Предлог за послатичарницу долази, како Прљевић наводи, као повољна могућност проширења потрошње слаткиша које хотел мора да припрема за своје потребе, а који су у хотелима одличног квалитета, па би се могло очекивати да се током послеподневних часова повећају посете овом простору хотела.

Архитекта Миладин Прљевић је одмах после рата, 1946. године, радио идејни пројекат за хотел у Врњачкој Бањи који је због своје репрезентативности и оновремене градитељске захтевности такође представљао изразито комплексно решење првокласног хотела. Пројект чине два паралелна тракта, шестоспратни смештајни и истоветан једноспратни тракт у коме су смештене друштвене просторије, повезана преко два попречна блока, а цео склоп је функционалистички разрађен. Трактови се сужавају према крајевима тако да имају трапезоидни завршетак. Архитектонско обликовање карактерише манириван модернистички вокабулар. (МНТ Т: 111.115/1: Идејни пројект хотела у Врњачкој Бањи, 1946. године). Опус архитекте Прљевића се тако после рата нашао, како истиче др Иван Р. Марковић, у расцепу идеолошки индуковане стваралачке атмосфере, између друштвених потреба и персоналних хтења, али је упркос томе Прљевић остао доследан свом формираном приступу, „довољно непристрасно да га данас можемо сматрати ретким архитеком/уметником послератне епохе који није био заражен грозницом обнове по сваку цену и на уштрб квалитета нити апатијом за минулим временима“. (Иван Р. Марковић, *Архитекта Миладин Прљевић*, 17.

⁴⁷⁷ МНТ Т: 111.112/1: Савет за индустрију НР Црне Горе, Комисија за ревизију пројеката – Записник са расправе о ревизији пројеката хотела у Никшићу, број 2847 Р.К. 24 од 13. III 1952. године.

На територији НР Босне и Херцеговине се почетком педесетих година гради неколико градских хотела који уз још неколицину објеката представљају примере развоја архитектонског стваралаштва на овом простору. Било је то време донекле ублажених прописа у типизацији елемената и минималним нормама у грађевинарству, напомиње сарајевски архитекта Иван Штраус, што је архитектима свакако дало шире могућности властитог креативног израза, посебно узимајући у обзир и долазак нове генерације архитеката, школованих после рата, који заузимају све веће интересовање за архитектонска догађања у свету.⁴⁷⁸ Међу првим награђеним пројектима на републичким конкурсима нашао се и градски хотел *Zelengora* у Фочи, архитекте Бранимира Мука (Mück), изграђен 1955. године на основу спроведеног архитектонског конкурса из 1952. године.⁴⁷⁹ [Сл. 217] Хотел је лоциран паралелно уз реку Тихотину која протиче кроз Фочу, тако да су већина соба са лођама на првом спрату, те кафана и ресторан са својим терасама у нивоу подигнутог приземља усмерени ка реци. У хотел се улази са малог сквера на супротној страни од реке, уз који је предвиђен и директан улаз у хотелску кафану и терасу. [Сл. 218] Пројектовани капацитет хотела је 40 кревета, од који је 10 у једнокреветним а 30 у двокреветним собама, с тим да су само 4 собе имале тоалет и купатило а остале само лавабо у претпростору собе.⁴⁸⁰ Иако се хотел заснива на једноставном градитељском концепту и примени основних материјала, вештим комбиновањем конвенционалних елемената (четвероводни кров покривен црепом, дубоке стрехе, лође са дрвеним преградама које формирају трем) и модернистичког обликовања целине (подигнуто приземље са једнокраким степеништем, увучено приземље делом на стубовима, застакљене фасадне површине), уз рационалну и функционалну организацију хотелских садржаја, постигнуто је да хотел буде уклопљен у природно окружење романијског краја. Оваквим поступком хотел је добио архитектонски израз сличан хотелу *Grande* у бразилском гридићу Оро Прето архитекте Оскара Нимајера или хотелу *Park* у Нова Фрибурго архитекте Лучија Косте из 1944. године.



Сл. 217. и Сл. 218. Бранимир Мук, хотел *Zelengora* у Фочи, 1955. Поглед на хотел са друге стране реке. (лево) Извор: колекција аутора; Основе приземља и спрата са собама. (десно) Извор: *АРН*, Бр. 4 (1963), 18.

Конкурсом за урбанистичко уређење околине Језера уз реку Пливу недалеко од Јајца, расписаном 1947. године, предвиђала се и изградња хотела, али како се показало да је постављени програм мегаломански, и да би у таквом амбијенту најбоље одговарао мањи објекат који би био неупадљив, дошло је до редукције програма хотела који је 1951. године изведен према пројекту архитекте Ивана Штрукеља.⁴⁸¹ Једносpratни хотел са подигнутим приземљем је смештен на брду изнад оба језера а конфигурација терена је одредила закривљени (лучни) облик основе. [Сл. 219] Улаз у хотел је позициониран на средини уске основе приземља која је од средишњег пријемног хола подељена у два функционална дела: друштвени део, у коме је организован мањи салон преко кога се долази до трпезарије повезане са кухињом која има посебан улаз за особље и снабдевање, и нешто мањи део са три једнокреветне собе и једним апартманом. Из хола и салона је омогућен

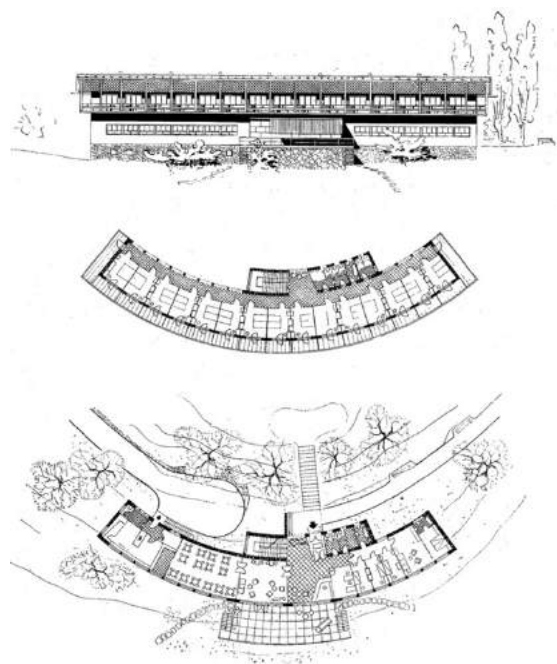
⁴⁷⁸ Ivan Štraus, *Nova bosanskohercegovačka arhitektura* (Sarajevo: Svijetlost, 1977), 16.

⁴⁷⁹ *Ibid.*, 20-21.

⁴⁸⁰ Anonim, „Hotel u Foči“, *АРН*, God. I, Br. 4 (1963), 17-18.

⁴⁸¹ Ivan Štrukelj, „Turistični hotel na Jezeru pri Jajcu“, *Arhitekt*, God. I, Br. 1 (1951), 12.

излаз на уздигнуту терасу са погледом на језера. На спрату, конципираном као смештајни једнотракт, налазило се петнаест двокреветних соба с уградним плакарима. Свака соба је имала излаз на издељени део балкона, обликован као велики дрвени трем који обавија први спрат са залучене и бочних страна, асоцирајући на елементе народног градитељства. У горњој зони трема, у сегменту балкона сваке собе, постављена је дрвена мрежа (решетке) или мушебак која је осим одређене декоративне функције служила и врста *brise soleil* ради заштите од сунца. Разни помоћни простори (перионица, остава за храну, складиште за гориво и др) и собе за особље су смештени у сутерену хотела.⁴⁸² Зидови сутерена су обложени ломљеним каменом, а зидови приземља и спрата седром извађеном из реке Пливе која, након што се извади из воде и изреже на одговарајуће комаде, у контакту са ваздухом добија тврдоћу попут опеке. Седром су зидане и старе куће у Јајцу. У градском језгру Јајца почетком педесетих година архитекта Владимир Зараховић је пројектовао хотел *Turist* који естетски представља прелазну фазу ка новој модернистичкој „изражајности“ у југословенској архитектури. Уз шеталиште на обали реке Требишњице у Требињу се 1953. године гради репрезентативни хотел *Леотар*. [Сл. 220]



Сл. 219. Иван Штрукељ, хотел у Јајцу, 1951. Основе приземља и спрата, изглед према језеру. Извор: *Arhitekt*, Br. 1 (1951), 12.



Сл. 220. Хотел *Леотар* у Требињу, 1953. Друштвено-угоститељски тракт и улаз у хотел. (горе) Поглед на хотел. (десно) Извор: колекција аутора

Троспратни модерно уређен хотел је имао 42 собе, три апартмана, два салона, шах салу, ресторан и више тераса и био је отворен током целе године.⁴⁸³ Архитектуру хотела, поред обликовне и организационе типизације карактеристичне за тај период, употпуњује употреба локалног белог камена за фасадну облогу и за рустичну обраду приземног сокла.⁴⁸⁴ Требиње је изградњом овог хотела уврштено у туристичке дестинације са dobrим условима за одмор. У низу репрезентативних градских хотела који се граде у духу функционализма на истакнутим градским локацијама у оквиру ширења или обнове градских центара настаје и хотел *Kosovski božur* у Приштини. Хотел је изграђен 1955. године према пројекту тада младог архитекта Глигорија Нечајева (дипломирао 1951. године на Архитектонском факултету у Београду) и искусног инжењера руског порекла Бориса Позањаква запослених у београдском пројектантском

⁴⁸² *Ibid.*

⁴⁸³ К. Р., „Модеран хотел у Требињу“, *Туристичке новости*, Год. II, Бр. 14 (1954), 6.

⁴⁸⁴ О употреби камена у раној босанскохерцеговачкој послератној модерни вид. у: Nebojša Antešević, „The use of stone and traditional stone building techniques in Bosnian modern architecture from 1945 to 1965“, Vesna Dimitrijević (Ed.), *3rd International Conference: „Harmony of nature and spirituality in stone“*, 133-146.

предузећу „Beograd“. У архитектонском смислу решење хотела је блиско подгоричком хотелу архитекте Вујадина Поповића и чине га четвероспратни смештајни паралелоипед и хоризонтална база с услужним садржајима. Строги обликовни третман фасадних површина оплемењен је фасадним мозаиком с композицијом три витеза коњаника приказана у вертикалном низу. Иако су различите ликовне представе животних сцена радника и трудбеника биле карактеристичне за репрезентативна архитектонска здања настајала у периоду доминирајућег соцреализма, мозаик на приптинском хотелу имао је првенствено декоративну улогу, асоцирајући, поред имена хотела, на ратничке подвиге из далеке историје.

Јединствен репрезентативни хотел, не само по посебном кругу корисника за које је иницијално грађен него и по вишезначном архитектонском решењу, јесте хотел *Jadran* саграђен 1950. године у месту Тучеци, испод Биокова покрај Макарске. [Сл. 221] Ово је уједно био и први новопроектовани и изграђени послератни хотел на Јадрану. Намењен као одмаралиште за југословенску врхушку (министре, државне функционере, службенике Управе државне безбедности и њихове породице) хотел је представљао државни репрезентативни смештајно-угоститељски објекат лоциран уз саму морску обалу у изолованом месту окруженом боровом шумом и маслинама које је тада имало свега неколико кућа. Хотел је пројектовао Бранко Бон, тада млади загребачки архитекта, ђак Иблерове школе архитектуре при Ликовној академији у Загребу, од 1947. године настањен у Београду. У изградњи хотела су учествовали немачки ратни заробљеници из логора који се налазио поред хотела *Kaštelet*, а након њиховог изручења Немачкој и домаћи затвореници из Лепоглаве и са Голог отока.⁴⁸⁵ Из безбедносних разлога, јер се радило о хотелу у коме су одседали државни челници, пројекат и документација о изградњи хотела су наводно запаљени по налогу Александра Ранковића,⁴⁸⁶ у то време министра унутрашњих послова ФНРЈ. Због несташице основних животних средстава и оскудице грађевинског материјала крајем четрдесетих година, посебно материјала који би одговарао изградњи луксузног хотела, изградња је каснила јер није било цеву за водоводне инсталације, да би након пожара на броду „Партизанка“, изграђеног крајем двадесетих година у Америци а купљеног после рата за потребе превоза југословенских емиграната, све цеву биле демонтиране и уграђене у хотел, а о чему је сведочио архитекта Бон хроничару Невену Јерковићу.



Сл. 221. и Сл. 222. Бранко Бон, хотел *Jadran* у Тучецима покрај Макарске, 1950.
Поглед на хотел и плажу. (лево) Спирално степениште у хотелу. (десно) Извор: колекција аутора

У унутрашњем уређењу истицали су се мермерни подови, француска врата и елегантно спирално степениште. [Сл. 222] За дружења и окупљања гостију највише се користила велика

⁴⁸⁵ Korana Sutlić, „Ovako je izgledao raj za Titovu vrhušku. Hotel Jadran Tučepi“, *Globus: nacionalni tjednik*, Br. 1235 (2014), 80.

⁴⁸⁶ *Ibid.*, 82.

тераса испред хотела, постављена на масивни постамент у каменој обради, која је могла да прими и више стотина гостију, а испод ње су у сутерену биле дворане за тенис, билијар, шах и трпезарија.⁴⁸⁷ Током педесетих година хотел је престао бити одмаралиште за државни врх, а на прагу туристичке експанзије почетком шездесетих година постаје туристички хотел у коме су углавном одседали страни туристи уз свих крајева Европе. Већ је за сезону 1955. године хотел у Тучепима био углавном резервисан за туристе из Шведске који су се пријављивали за боравак од двадесет и више дана.⁴⁸⁸ Долазак страних туриста се интензивирао након изградње дела Јадранске магистрале која је надомак хотела трасирана 1962. године. Хотел је пословао сезонски, од 20. априла до 15. октобра, и представљао је једно од најпопуларнијих места за стране туристе док током шездесетих и седамдесетих година нису изграђени нови туристички капацитети са привлачнијим просторима, садржајима и услугама. У циљу привлачења туриста и популаризације југословенске културе на тераси хотела су се одржавали различити наступи, попут смотре народних плесова југословенских народа или музичких вечери на којима су певали Иво Робић, Вице Вуков, Ивица Шерфези, Драго Диклић и други.⁴⁸⁹ [Сл. 223]



Сл. 223. Бранко Бон, хотел *Jadran* у Тучепима покрај Макарске. Пространа хотелска тераса. Извор: колекција аутора

Међутим, ради потпунијег интерпретирања архитектуре хотела *Jadran* у Тучепима али и разумевања комплексних политичких прилика и архитектонских лутања тог времена, поред основних чињеница о његовој изградњи намеће се и питање о пореклу архитектонског обликовања, пре свега, основне структуре која сугестивно упућује на архитектуру америчких хотела из раног послератног периода. У прилог овој тези иде и очигледан упоредни приказ хотела у Тучепима и хотела у Сан Хуану у Пуерторику који прати одредницу „хотел“ у Енциклопедији Лексикографског завода ФНРЈ из Загреба.⁴⁹⁰ [Сл. 224] У појашњењу одреднице се наводи да су хотели [данашње] значење и улогу добили због учесталих путовања која су пропратна појава развоја саобраћаја, те многоструких трговинских, политичких и културних односа који су повезали поједина места и земље.⁴⁹¹ Када је Југославија своје политичке односе раскинула са Информбироом наметнула се потреба привредних и културних односа са Западом, нарочито када је туризам у питању, а угледање на архитектонске узор развијеног Запада постаће све учесталије. У време када се још интензивно користи крилатица „социјалистичко по садржају а национално по форми“, за државни социјалистички естаблишмент се гради хотел који је по својој форми најмање национални, а знатно више интернационално конципиран. Наиме, годину дана пре изградње хотела у Тучепима, у карибској држави Порторико отворен је први хотел америчког хотелског ланца *Hilton* изван територије Сједињених Америчких Држава, *Caribe Hilton Hotel*,

⁴⁸⁷ Аноним, „Хотел „Јадран“ у Тучепима“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 10 (1953), 6.

⁴⁸⁸ Anonim, „Šveđani u Tučepima“, *Odmor*, God. III, Br. 28 (1955), n. n.

⁴⁸⁹ Korana Stulić, *op. cit.*, 82.

⁴⁹⁰ „Hotel“ u: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda FNRJ*, Tom 3 (Zagreb: LZ FNR, 1958), 432.

⁴⁹¹ *Ibid.*

изграђен према пројекту америчког архитектонског студија *Toro Ferrer*⁴⁹² који ће постати познат по пројектима модернистичких хотела у Порторику. Архитекта Бранко Бон се вероватно кроз стручну литературу или периодичку упознао са овим хотелом,⁴⁹³ јер је мала вероватноћа да очигледне сличности у архитектури ова два хотела представљају случајност (основна структура и обликовни модел). Осим тога, без обзира на идејни предлог архитектке, пројекат за такав објекат је морао бити одобрен од стране државног апарата, па је тиме прихваћено архитектонско решење, у обликовном маниру тада најновијих америчких хотела, уједно изражавало и нове политичке тежње почетком педесетих година.



HOTEL U SAN JUANU, PUERTO RICO



HOTEL U TUČEPIMA U DALMACIJI

Са. 224. Хотел *Hilton* у Порторику и хотел *Jadran* у Тучепима – илустрације уз енциклопедијски појам „Хотел“. Извор: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda FNRJ*, Том 3 (Zagreb: LZ FNR, 1958), 432.

Иако је хотел у Тучепима имао знатно класичније уређење ентеријера и унутрашњу структуру од модерно конципираног порториканског хотела, о чему сведоче доступне фотографије, у спољашњем обликовању следи карактеристичан обликовни принцип често заступљен у америчкој хотелској архитектури након изградње хотела *Caribe Hilton* (масивни геометризван двотракт рашчлањен нешто вишим средишњим затвореним волуменом у коме је смештена комуникациона вертикала – степениште и лифтовско окно). На главној фасади окренутој према мору доминира проширење у коме су пројектоване собе са балконима који са својим испустима стварају мрежасту или кутијасту матрицу динамизирану променљивим сенкама током дана. У једном делу тракта заједнички балкон је подељен по собама ниском металном оградом а у другом крилу зиданим преградама тако да балкони постају лође. Оба хотела у приземном нивоу имају проширење у коме је смештена ресторанска сала са погледом на море, с тим да код порториканског хотела то проширење представља мањи подигнут анекс интегралније уклопљен у архитектонски волумен, док код хотела *Jadran* оно чини масивни постамент у каменој

⁴⁹² Архитектонски биро *Toro Ferrer* су основали Освалд Торо (Osvaldo Toro), Мигел Ферер (Miguel Ferrer) и Луис Торрегроса Каселас (Luis Torregrosa Casellas), 1945. године у Порторику, а пројектовао је неке од најзначајнијих модернистичких здања на овом карибском острву. У својој пројектантској праски биро је тежио синтези принципа модерног покрета прилагођених тропским условима острва. Најзначајнија остварења овог бироа су *Caribe Hilton Hotel* (1946-1948), Међународни аеродром *Isla Verde* (1959), зграду Врховног суда (*Corte Suprema*, 1955-1980), зграде анекса Представничког дома (1955) и *Hotel La Concha* (1965). Архитекта Освалд Торо је студирао архитектуру на Колумбија универзитету (*Columbia University*) где је и дипломирао 1937. године, док је Мигел Ферер дипломирао архитектуру на Корнел универзитету (*Cornell University*) 1938. године, а обојица су били чланови Америчког института архитеката (*American Institute of Architects*) и добитници награде Хенри Кламб (*Henry Klumb Award*) 1986. године. Више вид. у: Elizabeth D. Harris, „Toro and Ferrer“, у: Adolf K. Placzek (Ed.), *Macmillan Encyclopedia of Architects*, Vol. 4, 218-219.

⁴⁹³ Ради изградње новог хотела у Порторику спроведен је позивни архитектонски конкурс на који су били позвана три бироа из Порторика – *Schimmelfennig* (Ruiz y González), биро Хенрија Кламба и биро *Toro Ferrer*, као и два бироа са Флориде – *Фредерик Силман* (Frederick G. Seelman) и *Роберт Швартбург* (Robert Swartburg). Бирои из Америке су нудили решења у стилу шпанске ренесансе, док су бирои из Порторика имали пројекте рађене по утицајем интернационалног стила. У изградњу и опремање хотела је потрошено седам милиона долара. Смештен уз море, надамак тврђење Сан Јеронима у Порто де Тира, хотел је иницијално имао 300 соба, у којима су први пут у Порторику били радио апарати и клима уређаји који су се појединачно подешавали, те разне хотелске садржаје. Порториканска развојна агенција (*Puerto Rico Industrial Development Co.*) је ради управљања хотелом позвала седам водећих америчких хотелских фирми, од којих је одабран *Conrad Hilton* из Новог Мексика, коме је хотел додељен у закуп на двадесет године. Отворен 9. децембра 1949. године, хотел *Caribe Hilton Hotel* је учинио хотелски ланац *Hilton* првом међународном хотелском компанијом. О хотелу *Caribe Hilton Hotel* вид. у: Alexander Koch, *Hotels / restaurants, café- und barräume* (Stuttgart: Verlagsanstalt Alexander Koch GMBH, 1951), 7-21.

обради који се спаја са стенама на којим је хотел изграђен. Хотели се разликују у квалитету извођења и архитектонској обради, с обзиром на енормну цену изградње хотела у Порторику, а скромне материјалне могућности у Југославији почетком педесетих година, које су утицале да хотел у Тучепима има двоводни кров покривен црепом и примењене углавном стандардне грађевинске материјале. У време када је настао хотел *Caribe Hilton* је недвосмислено поставио нове стандарде у хотелској архитектури, како у погледу архитектуре и опремања, тако и у технолошком смислу, што се првенствено односи на технологију кухиње са свим помоћним и сервисним просторијама која се сматра организационо и технолошки најзахтевнијим делом хотела.⁴⁹⁴

Други аспект у коме се огледа директна сличност између ова два хотела јесте и начин њиховог ситуирања, а то је да су изграђени уз морску обалу. Наиме, због карактеристичних географских одлика карипских острва хотел у Порторику је могао бити лоциран уз морску обалу која је просечно уједначена и на којој нема природних баријера, попут планинског масива Биоково у Далмацији који ствара специфичну просторну ситуацију у односу на приступ, визуре или ток обалног појаса. Управо је овај вид изградње у Далмацији касније критикован као непожељан, нарочито после трасирања Јадранске магистрале која је приобални простор поделила у два дела. У аналитичкој студији Еугена Франковића, „Урбанизам на Јадрану данас“,⁴⁹⁵ послератни хотел *Jadran* у Тучепима се наводи као пример „заграђивања обале великим објектом“⁴⁹⁶ још пре изградње магистрале, јер њиме као да је инаугурисан и одмах афирмисан такав однос хотелских колоса према обалном простору.⁴⁹⁷ Овај хотел, наводи Франковић, просторно присваја плажу само за себе, па је амбијентално вредан простор на благој падини иза њега остао обезвређен.⁴⁹⁸ Тиме је оспорено право на приступ обали, и то не у правно-имовинском смислу, већ у просторном значењу, што даље доводи и до индиферентног односа архитектонског обликовања према пејзажу или агломерацији унутар које се објекти хотела нађу.⁴⁹⁹ Овакав приступ је нарочито био карактеристичан за хотеле изоловане у простору којима је простор обале служио као једна од компоненти понуде намењене онима који желе да буду у амбијенту који окружује хотел, без разумевања које су последице у простору због такве изградње.⁵⁰⁰ Ситуирање хотела *Jadran* уз обалу Милан Прелог сврстава у примере „безобзирног запосједања највриједних дијелова крајолика хотелским објектима“, сматрајући га и примером приватизације дела опште својине, премда су баш после изградње овог хотела била утврђена нека начела у планском приступу третирања приобалног појаса.⁵⁰¹ Изградња Јадранске магистрале, о чему ће речи више бити у наредном поглављу, због своје ниске нивелете индуквала је низ просторно-урбанистичких проблема који ће се одразити на изградњу туристичких капацитета у обалном подручју.

Интензивирање туристичке изградње на Јадрану, најзначајнијој туристичкој регији Југославије, уследиће тек деценију касније а токови будуће хотелске архитектуре у Приморју препознају се већ у Злоковићевом конкурсном раду за хотел на полуострву Лапад⁵⁰² надомак Дубровника из 1954. Године,⁵⁰³ на коме су испитани нови морфолошки, функционални и естетски приступи савремене хотелске архитектуре.⁵⁰⁴ У то време широм света почињу да бујају

⁴⁹⁴ Cf. Alexander Koch, *Hotels/ restaurants, café- und barräume*, 21.

⁴⁹⁵ Eugen Franković, „Urbanizam na Jadranu danas“, *Život umjetnosti*, Br. 5 (1967), 42-57.

⁴⁹⁶ *Ibid.*, 51.

⁴⁹⁷ *Ibid.*, 49.

⁴⁹⁸ *Ibid.*

⁴⁹⁹ *Ibid.*

⁵⁰⁰ *Ibid.*, 50.

⁵⁰¹ Milan Prelog, *Prostor Vrijeme*, 66.

⁵⁰² Први Злоковићев сусрет са полуострвом Лапад код Дубровника је био 1936. године када га је ангажовала дубровачка грофица Атемс-Геталди (*Attems-Getaldi*) за израду регулационог плана полуострва Лапад којим је, између осталог, предвиђао и изградњу туристичког центра са хотелима и пансионима (регулациони план вид. у МГБ-АМЗ). О опусу архитектке Милана Злоковића у Хрватској између два светска рата вид. у: Aleksandar Kadjević, „Arhitektonski opus Milana Zloковића u Hrvatskoj između dva svjetska rata“, *Prostor*, Vol. 28, Br. 2/60 (2020), 284-299.

⁵⁰³ МГБ – Легат Милана Злоковића: конкурсни пројекат за хотел на Лападу из 1954. године (радне скице и студије, ситуација, основе егажа, пресеци, изгледи, перспективни приказ).

⁵⁰⁴ Искуства стечена у пројектовању хотелских објеката и истраживању њихових типолошких карактеристика професор Злоковић је преносио и на студенте Архитектонског факултета у Београду у настави архитектуре после Другог светског рата (Злоковић је 1950. године изабран у редовног професора) на предмету „Друштвене зграде“ и кроз давање задатака пројектовања хотела на различитим локацијама током похађања предмета архитектонско пројектовање у атељеу или за потребе израде дипломских радов.

најразличитији обликовно-типолошки модели хотелске архитектуре, нарочито у приморским крајевима који су специфични због јединствене топографије терена и природног амбијента (нпр. у односу градске хотеле). Комплекснија туристичка изградња је захтевала већа улагања али и примену нових грађевинских технологија, конструктивних решења и нових материјала у спољашњој обради и унутрашњем уређењу. Истовремено се наметнуло и питање градитељске ефикасности, односно продуктивности, и то не смо у погледу брзине изградње него и у домену стандардизације, серијске производње појединих елемената и квалитета изградње, посебно ако се има у виду одржавања у току експлоатације туристичких објеката. Сама сфера стандардизације у туристичкој изградњи је имала додатну условљеност а то је тежња аутентичнијем архитектонском изразу који се очекивао од туристичког објеката (доза посебности и атрактивности).

Конкурс за хотел на рту Лапад, у зони завршетка Масариковог пута насупрот Гребенима, расписао је Народни одбор града Дубровника септембра 1954. године. Израда идејних скица је према конкурсу била поверена тројици пројектаната, и то Младену Каузларићу, Милану Злоковићу и Будимиру Первану (у сарадњи са Ловром Перковићем).⁵⁰⁵ Рок за предају конкурсних радова је био 1. децембар 1954. године. У конкурсном програму је дата опаска да се код решавања треба првенствено концентрисати на идеју а мање на техничку разраду. У том смислу пројектанти су необавезно могли да приложе и макету чија се израда посебно хонорарисала. На обалном појасу дужине око 400 метара у појасу између Масариковог пута и мора планиран је хотелски резерват, али је с обзиром на величину локације за изградњу првог хотела изабран терен према самим гребенима у дужини од око 200 метара.⁵⁰⁶ Хотел је требало да буде намењен не само за коришћење у главној летњој сезони него и током пролетњих и јесењих месеци у години. Програмом конкурса је утврђен капацитет хотела од око 200 кревета, што се у то време сматрало великим капацитетом, као и неопходност предвиђања различитих друштвених садржаја због удаљености локације од центра Дубровника и оскудности ближе околине са туристичким или угоститељским садржајима. Хотелски простори и њихово уређење су требало да одговарају Б категорији. Изградња новог хотела на Лападу је сматрана посебно значајном за развој дубровачког туризма, па је због тога програм дат у виду смерница, док се пројектантама препуштала његова допуна. Структура соба је према програму обухватала једнокреветне и двокреветне собе и апартмане. Од друштвених, репрезентативних и сервисних просторија програм је предвиђао: пријемни хол са рецепцијом, гардеробом и продавницом са ситне потрепштине, канцеларије за управу, главно степениште са лифтовима, ресторан са 200 места у две сале, кафе-бар са 200 места, неколико салона повезаних са аперитив-баром, бријачницу и фризерски салон, гаражни простор за 40 возила, кухињски блок, различита складишта и сервисне просторије (перионица, сушиона, пеглаона), занатске радионице и смештајни део за особље.⁵⁰⁷ С обзиром на карактер локације предвиђано је и више рекреативних садржаја на отвореним површинама, као што су летња бајта капацитета око 250 места са плесним подијумом, два тенис игралишта, пливачки базен надвишан над морем, кућница за моторне чамце и плажа са пратећом опремом (кабине за пресвлачење, тушеви, тоалети, бифе). Од учесника на конкурс се тражило јасно диференцирање кретања гостију у контролисаном смештајном тракту од кретања спољашњих гостију у друштвеним и угоститељским просторијама, те увођење посебних улаза за особље хотела и доставу преко економског дворишта.⁵⁰⁸

Основна концепција Злоковићевог награђеног конкурсног пројекта,⁵⁰⁹ израђеног у сарадњи

На ово упућује више студентских задатака у атељеу проф. Злоковића на ову тему сачуваних међу документацијом везаном за његов рад на факултету која се налази у Фондацији Милан Злоковић.

⁵⁰⁵ ФМЗ: Program za izradbu idejnih skica hotela na rtu Lapada; Злоковићево учешће на конкурс се може утврдити на основу писма који је Злоковић упутио Народном одбору града Дубровника 29. септембра 1954. године којим потврђује своје учешће у изради идејног решења хотела на рту Лапад у Дубровнику у задатом року.

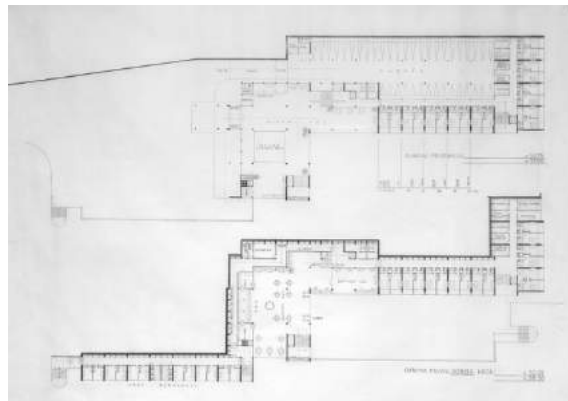
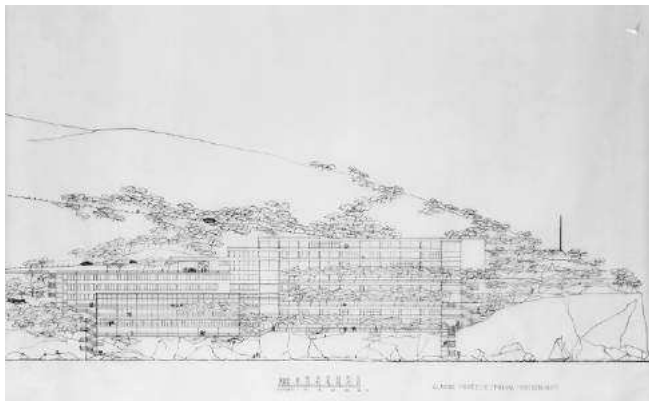
⁵⁰⁶ ФМЗ: Program za izradbu idejnih skica hotela na rtu Lapada.

⁵⁰⁷ *Ibid.*

⁵⁰⁸ *Ibid.*

⁵⁰⁹ ФМЗ: Народни одбор града Дубровника је 8. јануара (сијечња) 1955. године, актом број 620/55, обавестио архитекту Милана Злоковића да је комисија завршила оцену предатих идејних пројеката за хотел на рту Лапад код Дубровника и да је према оцени комисије Злоковићев рад задовољно услове програма због чега му се додељује предвиђена награда у износу од 250.000 динара. Одбор изражава признање и захвалност Злоковићу због залагања на изради идејног пројекта и уједно га информиса да је оцењивачки одбор дао сутестију да се као основа за даљу разраду узме идејни пројекат архитектке Младена Каузларића из Загреба.

са архитектима Ђорђем и Милицом Злоковић, огледа се у ситуирању модернистички рационално обликованог хотела, структурираног у више повезаних целина, на локацији обалног дела полуострва Лапад са каменим гребенима који се спуштају ка мору. Овакав пројектантски принцип који ће архитекта Злоковић почетком шездесетих година применити на пројекту хотелског комплекса у Будви, односно у реализацији хотелског комплекса у Улцињу, заснива се на рашчлањивању објекта у три основне међусобно повезане целине са више етажа, које су на стрмој локацији позициониране у три каскадна нивоа према морској обали, прилагођавајући се на тај начин топографији терена. [Сл. 225] Степенаста структура хотела се састоји од три модела основа које су постављене каскадно, тако да њихов облик зависи од структуре терена на коме се налазе и организационе везе са следећим каскадним нивоом испод, па се форма основе креће од краће „Г“ основе, подужно меандриране до скоро само подужне основе. На ободима хотелске структуре су пројектована отворена степеништа која повезују све нивое и воде према морској обали, базену у заграђеном приобалном делу и мањем пристану. У организационом смислу хотел је конципиран тако да се на највишем нивоу налази прва целина са улазом у хотел (пријемни хол) и колским улазом у затворену гаража у проширеном делу основе а изнад две више смештајне етажне. [Сл. 226] Потом, у другом каскадном нивоу су организоване собе у уском делимично смакнутом једнотракту, а у етажи испод у једном делу су собе а у другом проширеном делу пројектован је кухињски блок са помоћним просторијама повезаним са нижим приступним путем, и ресторанска сала са отвореном терасом. [Сл. 227] У трећем, најнижем нивоу, на првој етажи у једном делу налазе се собе а у другом, испод нивоа ресторана, кафе бар са летњом баштом и плесним подијумом, те на последњој етажи, најближој морској обали, смештене су собе, техничке просторије и отворени трем са кабинама за пресвлачење, јер се са тог последњег нивоа степеништем силази до мора. Обликовање главних фасада засновано је на модуларном принципу који би омогућио рационалну типизирани изградњу. У циљу испитивања модуларности структуре и њеног односа према конфигурацији терена Злоковић је уз помоћ сарадника Ђорђа и Милице израдио и макету чије начињене фотографије најбоље показују однос архитектуре и структуре хотела према терену. [Сл. 228]

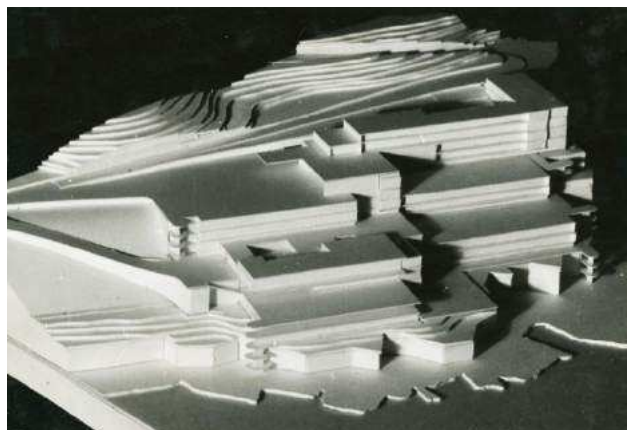
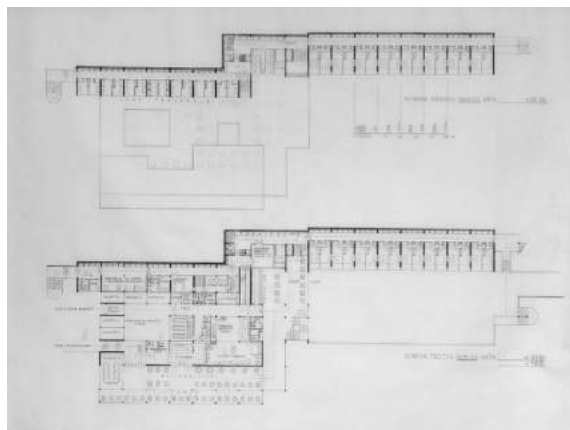


Сл. 225. и Сл. 226. Милан Злоковић, конкурсни рад за хотел на полуострву Лапад, 1954. Главни изглед – поглед са мора према Гребенима. (лево) Основе приземља и првог доњег спрата. (десно) Извор: МГБ-ЛМЗ

Колико је овај конкурсни пројект био значајан за Злоковићеву послератну пројектантску праксу показује и својеврсна аналитичка расправа коју Злоковић објављује, како сам наводи, „из разлога што је баш у њима [идејним скицама], на најконсеквентнији начин, спроведен принцип модуларне координације мера на основу смишљено утврђене величине квадратног елемента модуларне мреже“.⁵¹⁰ Злоковић одмах на почету свог екстензивног образложења наводи да примењен пројектантски поступак, иако у потпуности зависан од усвојеног пројектантског

⁵¹⁰ ФМЗ: анализа конкурсног пројекта хотела на рту Лапад са аспекта основних концепцијских полазишта, архитектонског програма и ситуирања, избора конструктивног система, утврђивања величине спратног елемента у смештајном делу хотела, димензионарања смештајне јединице са једним и два кревета и пропорцијске анализе фасадног елемента смештаног тракта хотела (1).

модула,⁵¹¹ не спутава спровођење жељене архитектонске концепције, пошто би било тешко замислити разумну могућност рационалног усклађивања функционалне и структуралне компоненте неког објекта без регулативног модула који поједине делове повезује међу собом у једну жељену целину („самовољно пројектовање, прожето све чешће формалистичким застрањивањима, може само штетно да утиче на правилан развитак савремене архитектуре“).⁵¹² Организациону шему хотела Злоковић тако заснива на рационалним конструктивним елементима како би се постигао „неусиљен и удобан начин за одмор и разоноду око 200 имућнијих људи из разних крајева света“. Полазећи од географских одлика терена који зрачи „ретком драматичном лепотом“ (каменита и стрма обала, према југо-западу и југу окомита у односу на морску површину с успоном до 50 метара, ретка вегетација) и постављеног програма хотела Злоковић износи неколико основних закључака: у хотелском комплексу треба предвидети две главне организационе групе – заједничке/друштвене просторије доступне и спољним гостима и смештани део доступан само гостима хотела, главни улаз треба поставити на коту Масариковог пута с ког треба обезбедити и приступ гаражи, општу групу просторија треба поставити испред тракта са хотелским собама, висинску разлику од приступне коте до мора треба решити отвореним степеништем. У односу на анализирани аспект Злоковић се опредељује за терасасте распоред трактова постављених паралелно са изохипсама терена како би се обезбедио слободан поглед према мору. Према Злоковићу су у обзир могли доћи „само ниски, терасасто положени трактни појасеви, смакнути по потреби и чврсто прилагођени рељефу терена.“⁵¹³



Сл. 227. и Сл. 228. Милан Злоковић, конкурсни рад за хотел на полуострву Лапад. Основе другог и трећег доњег спрата. (лево) Извор: МГБ-АМЗ; Фотографија макете хотела. (десно) Извор: Фондација Милан Злоковић

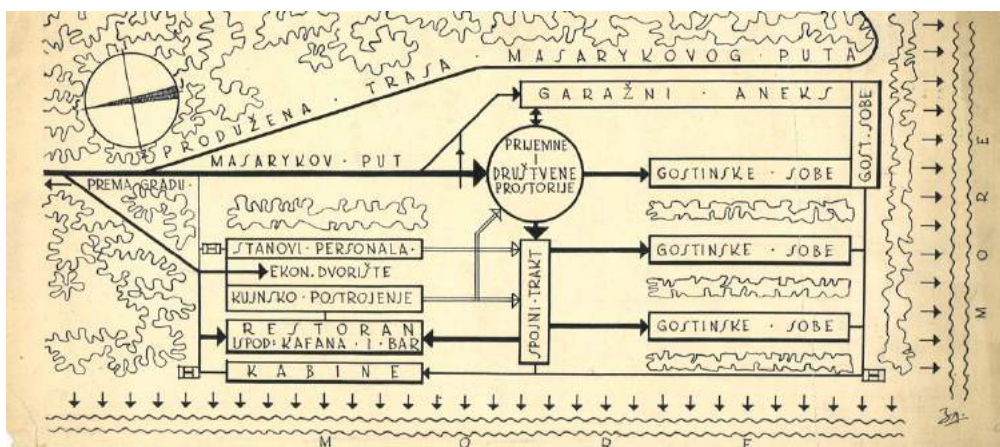
С организационог становишта тежило се постизању топлих веза између свих просторних група, то јесте трактова који у својој диспозицији асоцирају на разуђену урбанистичку матрицу. Због сложене организационе структуре, какву ће убудуће имати већи хотели на Јадрану, Злоковић се у представљању конкурсног рада опредељује да основни просторно-функционални склоп и његову позицију на терену прикаже дијаграмски. [Сл. 229] У тој фази развоја савремене архитектуре дијаграмски начин представљања архитектонског концепта иначе постаје све заступљенији. Изравнавањем појединих кровних тераса са тереном омогућено је у неизграђеном делу између два паралелна тракта, прилагођена паду терена, засађивање дрвећа које би се сагледавало с мора и које би стварало природну заштиту од сунца. У конструктивном погледу Злоковић се одлучује за систем попречних конструктивних зидова који се протежу континуално целом дубином тракта (пуни камени зид код смештајних трактова а код осталих армирано-бетонски скелетни систем). Овај конструктивни принцип ће Злоковић неколико година касније користити и у пројекту за туристичко насеље у Улцињу а према датој напомени ово конструктивно решење је први пут применио у пројекту зграде са четири стана за туристичке сврхе сопственика

⁵¹¹ О пројектантском модулу при пројектовању у модларној координацији вид. у: М. Zloковић, „О problemu modularne koordinacije mera u arhitektonskom projektovanju“, *Tehnika*, God. IX, Br. 2 (1954), 169-182.

⁵¹² ФМЗ: анализа конкурсног пројекта хотела на рту Лапад (1-2).

⁵¹³ *Ibid.*, 7.

Андрије Франовића изграђене 1934. године у Херцег Новом испред хотела *Бока*.⁵¹⁴ Приликом решавања конструкције требало је доћи до што мањег броја носача различите дужине које произилазе из величине просторије и које зависе од регулативне мере модуларног растера. Према програмској намени за одређивање оптималних димензија спратног елемента дошла је у обзир смишљено испитана мера нормативног осног размака. На одређивање ове мере је утицало пре свега организовање две комфорне собе са једним и два кревета. Злоковић је усвојио осни размак спратног елемента у дужини од 7,5 метара изједначивши га са страном квадратног елемента модуларне мреже. Ортогонална поставка модуларне мреже је прилагођена ситуирању објекта на терену у правцу север – југ, са незнатним одступањем према југозападу, односно североистоку. Сваки тракт је рашчлањен на четири појаса ширине 2 м за лође, 4,75 м за хотелске собе, 2 м за санитарне просторије и 2,5 м за ходник, укупно 11,25 м, што у склопу модуларне мреже одговара $1\frac{1}{2}$ конструктивном елементу за дубину тракта.⁵¹⁵



Сл. 229. Милан Злоковић, дијаграмски приказ просторно-функционалног склопа хотела на Лападу.
Извор: Фондација Милан Злоковић

Значајно у Злоковићевом приступу пројектовању хотелских објеката из угла примене модуларне координације је то што се дефинисани основни модул прво исказује у поставци хотелске собе као основне јединице хотелског склопа која у сваком случају представља тежиште хотелске архитектуре и основно мерило задовољног госта. Решавањем модуларног конструктивног склопа са две собе Злоковић полази од тога да свака соба треба да има посебну лођу преграђену од суседних соба, да фронтална ширина лођа треба да буде једнака код свих соба а да разлика у површини соба са једним и два кревета треба да буде постигнута смишљеним правоуглим преламанњем преградиног зида између њих како би се добијено проширење користило за уградне плакаре, да стаклена преграда која дели собу од лође обухвата цео грађевински отвор и да се може и потпуности отворити како би соба са лођом чинила јединствен простор, да свака соба има такав распоред намештаја да може по потреби постати комбинована соба и да пржи што већи број могућих комбинација у положају покретног намештаја, да се капацитет собе може проширити додатним лежајем који би се уклопио у постојећи распоред, да се изванредан број двособних етажних склопова може претворити у апартмане преко унутрашње везе али да свака соба има посебан санитарни чвор коме би се приступало из предсобља собе, тако да предсобље и санитарни чвор чине изолациони појас између собе и ходника.⁵¹⁶ Нешто виша спратна висина од 3,5 м, односно 3 м чисте висине без међуспратне конструкције дата је ради бољег природног осветљења релативно дубоких соба, укључујући и лође. За заштиту соба од

⁵¹⁴ Зграда Андрије Франовића у Херцег Новом у ствари представља зграду са четири троетажна стана у низу где је систем попречних конструктивних зидова био логичан избор (у усвојеном распону од 6,5 метара чистог размака). Сви станови имају лође на свакој од етажа оријентисаних према мору. Станови (апартмани) су поред салона, трпезарије и кухиње располагала и с више соба. Улази у апартмане су због терена у паду предвиђени на средишњој етажи, у нивоу горње коте терена где је и приступни пут, док су горњи и доњи ниво имали неколико соба. У основи модернистички конципиран, без историјских реминисценција, овај туристички објекат високог ранга својим обликовањем евоцира питорескност медитеранског градитељства, што Злоковић сликовито представља у својим цртежима.

⁵¹⁵ ФМЗ: анализа конкурсног пројекта хотела на рту Лапад (11).

⁵¹⁶ *Ibid.*, 12.

сунца Злоковиће предлаже платнене ролетне које би се одмотавале испред отвора лођа, принцип који је искоришћен и за засењивање ресторанске терасе код хотела *Жича*. За обликовање фасадних површина смештајног тракта, код кога је типизираност фасаде и највише могућа и логички потребна, применило би се ритмичко низање типизираних фасадних елемената одређивањем односа делова који га сачињавају и њихова међусобна пропорцијска залаганост применом основног модула.⁵¹⁷ У техничком извештају идејног пројекта Злоковић износи основне поставке у пројектовању хотела међу којима су издвајају максимално искоришћавање природне конфигурације терена, примена савремених достигнућа у избору конструктивног система, али и природног камена са лица места и диспозиција свих хотелских соба према мору.⁵¹⁸

Тих година Злоковић објављује и два новинска чланка о зачецима стандардизације у градитељству у XVII веку у доба млетачке власти на Јадранском приморју кроз примену модуларне координације мера у каменорезачким елементима из корчуланских радионица заснованих на основном модулу који је одговарао половини млетачке стопе и износио је 17,385 цм.⁵¹⁹ Корчуланске радионице су извозиле своје готове камене елементе (оквири око прозора и врата, заштитне стрехе, балконске плоче, конзоле, ограде и степеништа), цењене по квалитету камена и његове стручне обраде али и по ценовној доступности, претежно у оне приморске крајеве који су се простирали од Задра до Улциња. На основу подробног истраживања бокељске профане архитектуре палата и кућа угледних грађана и бокељских капетана, којој се често враћао, Злоковић запажа како се у њима „огледало разумно повезивање њихових јасно дефинисаних потреба и жеља са искуством домаћих зидара и корчуланских каменара“.⁵²⁰ При томе је коришћени модул, према Злоковићу, био толико битан да је могао позитивно утицати на обликовање приморске куће, али и на општи изглед целих насеља,⁵²¹ јер је „начин грађења био рационалан и естетски заснован на наслеђеним грађевинским и урбанистичким правилима“.⁵²² Корчуланским каменарима је коришћење усвојеног модула и консеквентна израда појединих каменних елемената на основу тог модула донела завидан успех у њиховој превласти у сфери обраде камена. У овом периоду туристичке изградње и планирања нових капацитета Злоковић је својим научним приступом архитектонском пројектовању дао јединствен допринос развоју хотелске типологије, а искуства и постављене пројектантске принципе у пројекту хотела на Лападу је нешто касније применио у реализацији туристичког насеља у Улцињу на нешто другачијој локацији.

⁵¹⁷ О реципрочном залагану модуларних размера у дефинисању фасадног система вид. у: М. Злоковић, „Утицај реципрочног залаганја хармонијских размера на пропорцијски склоп извесног фасадног система, I”, *Техника*, Год. IX, Бр. 6 (1954), 833-840; ***, „Утицај реципрочног залаганја хармонијских размера на пропорцијски склоп извесног фасадног система, II”, *Техника*, Год. IX, Бр. 7 (1954), 1001-1006.

⁵¹⁸ ФМЗ: Идејни пројекат за нови хотел на рту Лапада у Дубровнику, технички извештај.

⁵¹⁹ Милан Злоковић, „Стандардизација пре неколико векова”, *Техничке новине*, Год. IX, Бр. 8 – 15. април (1955), 5; Милан Злоковић, „Капетанске куће у Боки”, *Политика*, 13. 4. 1958. године, 19.

⁵²⁰ Милан Злоковић, „Капетанске куће у Боки”, 19.

⁵²¹ Милан Злоковић, „Стандардизација пре неколико векова”, 5.

⁵²² Милан Злоковић, „Капетанске куће у Боки”, 19.

Излетишта, кампови, купалишта, ресторански павиљони, мотели, туристички и планинарски домови: објекти за различита туристичка места и облике туристичких активности

Популаризација слободних активности у социјалистичком друштву за време годишњег одмора али и током других слободних дана (викенда или празника), изнедрила је нове начине коришћења одмора а тиме и простора намењених туристима и туристичким активностима. Улогу и позицију „ослобођеног човека“ у социјалистичком друштву нису одређивале само његове потребе и очекивања него и друштвене премисе и усмерења. За социјалистичко друштво висок ниво производних снага је био нужан, али не и довољан услов за успостављање социјализма, па је свакодневни живот одређен као место где се манифестују револуционарне промене.⁵²³ Социјализам (ново друштво, нови живот), сматра Лефевр, може се конкретно дефинисати само на нивоу свакидашњег живота који осликава укупност промена у ономе што се може назвати живљено.⁵²⁴ У социјалистичким земљама, или оним које изграђују социјализам, реалне друштвене потребе које ће социјализам морати у исти мах изазвати, открити и задовољити заостају према Леферу за идеологијом и надоградњама. Карл Маркс (Marx), пионир социјалистичке идеологије, у својим раним економско-филозофским списима наводи како комунизам представља позитивно укидање „приватног власништва као човекова самоотуђења“, заговарајући повратак човека себи као друштвеног то јесте човечног човека.⁵²⁵ Стога се одмор у социјалистичком систему тумачи као друштвена категорија која омогућава исказивање друштвеног натурализма и хуманизма, према којима осећај и ужитак других људи постају и властити облици испољавања живота.⁵²⁶ Тотални хуманизам не настоји да разруши заједницу, објашњава Лефевр, него напротив да је ослободи њених граница и да је усмери према конкретној универзалности, на начин да се у тоталном кретању афирмише садржај садашњости.⁵²⁷ У таквом виду хуманизма, највиша инстанца није друштво, него тотални човек који представља слободног појединца у слободној заједници.⁵²⁸ Према Марксу *богат* човек је истовремено човек коме је потребан тоталитет човекова испољавања живота, па у пропагираној социјалистичкој идеологији друштвена предметна збиљност постаје и збиљност човекових суштинских снага, односно предмет опредмећења човека самог, чиме се потврђује и остварује његова индивидуалност.⁵²⁹

Да туризам и одмор постају све чешће архитектонска тема, јер је за пројектовање и обликовање туристичких објеката требало пронаћи одговарајућа упоришта и методске принципе, указује и издање загребачког часописа „Arhitektura“ из 1952. године посвећеног теми одмора и рекреације и објектима у њиховој функцији. За одмор се тако каже да спада међу основне функције човека који живи у заједници.⁵³⁰ Објекти и простори намењени одмору морају задовољити основне физиолошко-психолошке потребе људи, појашњава се у уводу прилогу, и они су од виталне важности за савременог човека који се исцрпљује у брзом темпу живота и рада.⁵³¹ Према томе, у социјалистичком друштву, у коме сваки човек има право на одмор, објекти за одмор и разоноду, као и средина у којој се налазе, треба да задовоље услове квалитета. Такође се истиче важност рекреативних и туристичких објеката не само за туристе, посетиоце, већ и за локално становништво, а нарочито за странце који представљају значајан извор прихода. С обзиром на разноврсност туристичких и рекреативних функција, те неопходан квалитет објеката за ове намене, сматрало се да управо овај вид архитектонске типологије пружа архитектима прилику за решавање најразноврснијих и најзанимљивијих задатака, као и могућност за обликовање захвалних архитектонских објеката и урбанистичких композиција у градовима и различитим пределима.⁵³²

⁵²³ Sreten Vujović, *Grad i društvo: marksistička misao o gradu*, 96-97; Cf. Henri Lefebvre, *Dijalektički materijalizam...*, 168-169.

⁵²⁴ Henri Lefebvre, *op. cit.*, 169.

⁵²⁵ Karl Marx, „Privatno vlasništvo i komunizam“, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Rani radovi* (Zagreb: Naprijed, 1978), 275.

⁵²⁶ *Ibid.*, 280.

⁵²⁷ Henri Lefebvre, *op. cit.*, 111.

⁵²⁸ *Ibid.*

⁵²⁹ Karl Marx, *op. cit.*, 280-281, 284.

⁵³⁰ V. A., „Odmor“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 3 (1952), 14.

⁵³¹ *Ibid.*

⁵³² *Ibid.*

Проблем коришћења слободног времена и упражњавања рекреације издвојен и као посебна тема о којој се расправљало током заседања СИАМ-а. Тако је утврђено да Европа има два главна рекреациона подручја – алпско и медитеранско, те се саветовало земљама кроз које се протежу ова подручја да би приликом просторног и урбанистичког планирања требало посветити пажњу очувању тих подручја за потребе опште европске рекреације, посебно имајући у виду да ће многа та места временом постати главна туристичка места за одмор становника Европе.⁵³³ Како су оба ова подручја захватала простор бивше Југославије, у поменутом прилогу се констатује да би требало спречавати њихово нарушавање, нарочито од изградње таквих објеката или целина који би неповољно утицали на природни изглед и амбијенталне вредности или би се на било који други начин смањила њихова рекреативна и туристичка вредност. Стога, од архитеката се очекивало да буду активно укључени у процесе урбанистичког уређења и изградње објеката, водећи рачуна о естетској и морфолошкој усклађености нових објеката у простору у коме се граде. У „Атинској повељи“, конципираној 1933. а објављеној 1943. године током Другог светског рата, која је имала значајан утицај на урбанистичко планирање у послератном периоду, слободно време чини једну од четири основне функције града. Повељом се захтевало да се у градовима реструктурира градско ткиво како би се формирале зелене површине за одмор и рекреацију становника (насеља би требало да постану зелени градови), а које су значајне и за општу хигијену градова, док би се недељно слободно време требало проводити у прикладно припремљеним и уређеним местима (паркови, спортски терени, шуме, ливаде, реке, плаже и др) којима обично располаже сваки град на својој периферији и која би требало саобраћајно да буду лако доступна.⁵³⁴ Осим тога, таква места би требало да имају и пратеће угоститељске и смештајне садржаје (ресторане, кафе, мотеле, хотеле) или опремљен простор за логоровање. У закључку једног од реферата изнетих на Другом саветовању туристичких савеза главних градова народних република, организованог на тему „Излетнички туризам и рекреација“, одржаног од 28. до 30. маја 1959. године у Загребу, наводи се да питање рекреације, како у самом граду, тако и оно у виду излета у окружењу, има прворазредни значај у урбанистичкој проблематици и да би према томе у изради урбанистичких програма и планова требало и даље остваривати уску сарадњу и координацију свих фактора заинтересованих за унапређење излетничког туризма и рекреације уопште.⁵³⁵

Будући да већи део радника и службеника није био у могућности за одлазак на дужи одмор, услед потребних већих новчаних средстава, сматрало се да су се стога у знатној мери могли помоћи излетничким туризмом који знатно доступнији.⁵³⁶ У закључцима Друге годишње скупштине Туристичког савеза Југославије, одржане 20. и 21. септембра 1955. године у Охриду, наводи се да је један од основних задатака туристичких и сличних друштвених организација у великим градовима и индустријским центрима да међу радним становништвом, а нарочито међу радницима у индустрији, развијају свест о потреби и корисности туризма како би што већи број радних људи проводио недељни или годишњи одмор изван места сталног боравка.⁵³⁷ Према томе, изнет је и став да издвајање већих средстава за изградњу излетишта и других туристичких објеката од стране народних одбора и привредних организација може да уследи када се питање домаћег туризма схвати као саставни део питања организације рада, као здравствени и културни феномен и као значајно питање општег друштвеног стандарда.⁵³⁸ Процењивало се да се масовни развој туризма у великим градовима и индустријским центрима може успешно и брзо решити ако се у њиховој околини приступи изградњи излетишта, у којима би радно становништво, уз јефтин превоз и у јефтину објектима (викенд-кућице, павиљони, кабине, шатори и сл), имало могућност да јефтино проведе свој недељни и годишњи одмор.⁵³⁹ Тако се излетнички туризам форсирао нарочито у континенталном делу земље удаљеном од Јадранске обале. Полазећи од премисе да

⁵³³ *Ibid.*

⁵³⁴ Le Corbusier, *Atinska povelja* (Beograd: Klub mladih arhitekata, 1965), 57-60.

⁵³⁵ Zdenko Kolacio, „Gradska rekreativna područja kao element suvremenog urbanizma“ [referat iznet na *Drugom savetovanju turističkih saveza glavnih gradova narodnih republika* o urbanističkim aspektima rekreativnih zona u Zagrebu], *Turizam*, God. VII, Br. 9 (1959), 12.

⁵³⁶ Křešimir Filić, „Izletnički turizam“, *Turizam*, God. V, Br. 7 (1957), 14.

⁵³⁷ АЈ-142 (Социјалистички савез радног народа Југославије – ССРНЈ) -88-386: II. *Развој домаћег туризма*, у: Закључци II годишње скупштине Туристичког савеза Југославије у Охриду 20. и 21. IX 1955. године, 2.

⁵³⁸ *Ibid.*

⁵³⁹ *Ibid.*

се у савременим условима индустријског развоја битно мењају животни услови радног човека, због чега одмор у природи, ради очувања и подизања здравља и радне способности људи, постаје неопходност која се треба задовољити у интересу друштвеног напретка, те имајући у виду да око 60% људи (радника и службеника) свој годишњи одмор проводи у месту становања, надлежни органи су давали препоруке да се у сваком граду сагледају основне потребе и могућност за изградњу излетишта како би се сачинили програми, планови и обезбедила средства за што хитније решавање питања свакодневног одмора становништва у градовима.⁵⁴⁰

Власти су морале на тај начин да реагују јер је долазило до масовнијег одласка људи на неуређена излетишта или плаже, односно градске или приградске просторе који нису били адекватно уређени и опремљени водом за пиће, санитарним објектима, кантинама, спортским теренима, простором за постављање шатора и зонама за паркирање возила.⁵⁴¹ Често нису постојали ни одговарајући приступни путеви и пешачке стазе у рејонима одмаралишта, а како је постепено све већи број људи почео да набавља путничке аутомобиле или мотоцикле, питање квалитета путева и опремљености комуналном инфраструктуром наметнуло се такође као један од приоритетних задатака градских управа. Сви ови недостаци су захтевали и израду урбанистичких планова, али мањи број градова је после припреме програма за изградњу и уређење излетишта и приступао њиховој изради, а у оним местима где је то било учињено добили су се прецизнији показатељи о реалним капацитетима, потребним средствима и потенцијалима унапређења.⁵⁴² Истовремено спречавала се и појава непланске изградње пошто је постојао обавезујући плански основ са правилним уређењем и грађењем. У то време су се излетишта сматрала основним и најмањим објектом туристичке изградње за коју се везивао низ препорука које су се првенствено односиле на уређење пешачких стаза на којима не би требало да буде никаквих препрека и које би морале да буду покривене материјалом од кога се не ствара прашина или блато у контакту са водом.⁵⁴³

Осим основног мобилијара, попут клупа за одмор, корпи за отпатке и путоказа са назначеним рутама и називима, приликом уређења одмаралишта саветовало се да се по потреби предвиде осматрачнице или видиковци, места за логорску ватру, надстрепнице или тремови за пикник или као скровишта од кише.⁵⁴⁴ Препоручивало се такође да објекти у излетиштима буду израђени од локалних материјала, попут камена, дрвета, шиндре, трске или опеке, како би се на тај начин постигла и њихова уклопљеност у окружење. Свако излетиште је према званичним условима морало да има приступ пијаћој води и санитарне објекте како би се обезбедио долазак већег броја излетника или туриста. С обзиром на то да излетишта иначе немају артифицијелне садржаје попут разноврсне понуде у урбаним или туристичким местима, а да је боравак излетника требало да буде употпуњен одређеним активностима, излетишта су обично имала различите спортске терене, просторе за боћање, зоне за вежбање, дечија игралишта са различитим реквизитима, док су већа излетишта могла да имају и отворене позорнице или ресторанске павиљоне. Посебне могућности за уређење излетишта су се огледале у специфичним амбијенталним карактеристикама, као што су шумски предели, потоци или речице, увале, пећине или други природни феномени, који су могли да буду посебни просторни мотиви или функционални објекти. Нема сазнања о томе да ли су се и колико стручни савети и препоруке примењивали у уређењу излетишта, с обзиром на економске прилике и многобројне приоритете локалних самоуправа у том периоду, али се из каснијих прилога и коментара у туристичкој периодици може закључити да почетком педесетих година и није дошло до масовнијег уређивања излетишта надомак градова како се могло очекивати на основу даваних предлога и мера за подстицај организовања одмора људи у градовима. Побољшањем материјалних услова у области туризма и угоститељства, током наредног периода ће и излетишта добити више на значају у

⁵⁴⁰ АЈ-580-7: Државни секретаријат за робни промет НР Србије – Питање изградње излетишта и летовалишта у близини градова и индустријских центара, Београд 1959. године, 1-2, 4.

⁵⁴¹ *Ibid.*, 4.

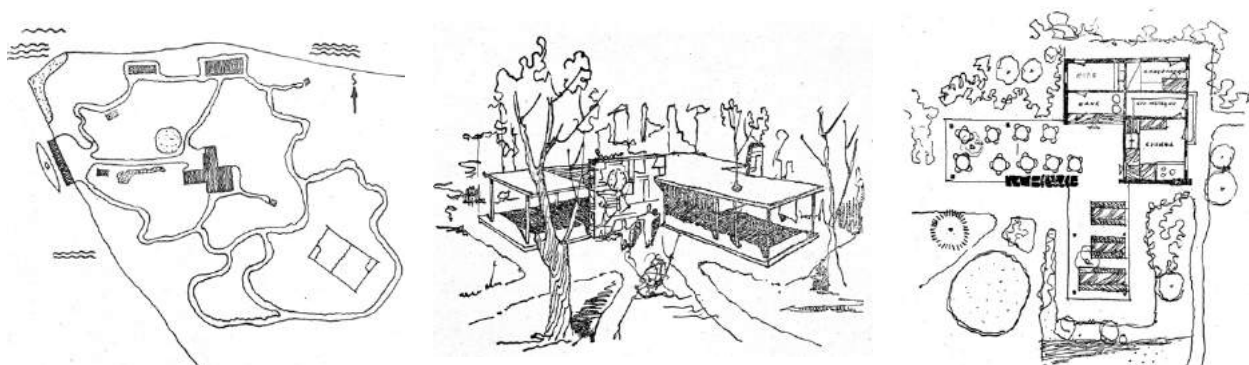
⁵⁴² *Ibid.*, 5.

⁵⁴³ Аноним, „Излетиште“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 1 (1953), 4.

⁵⁴⁴ *Ibid.*

оквирима туристичке понуде, посебно када поједини угоститељски објекти буду били у приватном сектору.⁵⁴⁵

Касних четрдесетих година, док је деловао Биро за пројектовање Завода за унапређење туризма и угоститељства ФНРЈ, више локалних власти и угоститељских предузећа се обраћало овој организацији ради прибављања пројеката за адаптацију постојећих или изградњу нових туристичко-угоститељских објеката. Овај биро је израдио пројекат излетишта и туристичког центра у Гроцкој, односно на Грочанској Ади, где се планирало ново излетиште за житеље Београда. Планом је била предвиђена изградња мањег пристана за чамце, ресторана, кабина за купаче (групне и појединачне), две продавнице за продају воћа, слаткиша и пића, терена за игру деце и одраслих, те мањег рибњака као амбијенталне атракције, док би сви ови садржаји били повезани стазама и уклопљени у вегетацију аде.⁵⁴⁶ [Сл. 230] Требало је да објекти буду малих димензија и ненаметљиви у амбијенту аде, изграђени од природних материјала дрвета и трске, како би веза са природним окружењем била израженија а и изградња јефтинија.⁵⁴⁷ Ресторански објекат је замишљен као централни објекат до кога би са западне стране водиле три стазе за излетнике, док би снабдевање кухиње и приступ персонала био кроз шуму са источне стране. [Сл. 231] Рачвањем ресторанског простора за обедовање у два дела, направљена је подела између гостију који су користили услуге ресторана, од излетника који би храну понели са собом и користили столове са клупама за ручавање. У врху аде, на песковитом терену, предвиђен је простор за купање. Изградња овог излетишта, према информацијама из периодике, требало је да буде готова за летњу сезону 1952. године, а планирано је да се на овом простору окупљају купачи, веслачи, пеџачи, љубитељи сунца и спортских активности, као и да мештани Гроцке излетницима понуде своје домаће производе.⁵⁴⁸ Другачији тип излетишта било је загребачко излетиште у Шестинама, на обронку загребачке Медведнице, где је 1950. године на иницијативу Градског народног одбор града Загреба израђено неколико туристичких објеката. Централни објекат овог излетишта био је такође ресторански објекат изведен према пројекту архитектке Боре Петровића.⁵⁴⁹ Објекат је чинио залучени ресторански део капацитета око 120 гостију, постављен на једном од стрмих обронака, тако да се из устакљеног ресторана и са терасе испред пружа поглед на Загреб, док се кухињски блок, окомит на ресторанску салу, налази у позадини, где је био и улаз за особље кухиње. Архитектонско обликовање ресторана је, кроз примену дрвета и сљеменског камена, уклопљено у природни амбијент подножја загребачке горе.



Сл. 230. и Сл. 231. Биро за пројектовање Завода за унапређење туризма и угоститељства ФНРЈ, излетиште на Грочанској Ади у Гроцкој. Ситуациони план излетишта. (лево) Перспективни приказ и основа ресторанског објекта смештеног у центру излетишта. (десно) Извор: *Turizam i ugostiteljstvo*, Br. 6 (1952), 307, 308, 309.

Половином педесетих година се профилише посебан вид туристичког смештаја – туристички кампови, који се убрзо издвајају и као посебна просторно-архитектонска тема, јер је за смештај кампова било неопходно уредити адекватан терен опремљен са основним санираним објектима. На почетку успостављања кампинг туризма требало је одредити правни статус кампова

⁵⁴⁵ Mirko Sagrak, „Излетишта – посебни угоститељски објекти“, *Turizam*, God. XXIV, Br. 4 (1976), 16-18.

⁵⁴⁶ M. Jevremović, „Grocka, novo izletišta Beogradana“, *Turizam i ugostiteljstvo*, God. IV, Br. 6 (1952), 306, 308.

⁵⁴⁷ *Ibid.*, 308.

⁵⁴⁸ *Ibid.*, 309.

⁵⁴⁹ Bora Petrović, „Излетиште у Шестинама“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 3 (1952), 32-33.

и кампинг организација, нарочито због тога што су се кампинг терени иницијално закупљивали сезонски а не на дужи период, па је то спречавало да се на њима изграде неопходни одговарајући санитарни објекти уместо провизорних који нису могли да задовоље потребе модерног и организованог кампинг насеља.⁵⁵⁰ У Југославији је 1953. године било свега 2-3 кампа који су се сматрали као својеврсна проба за увођење нове форме смештаја у југословенски туризам.⁵⁵¹ Током летњих сезона ТСЈ је почео организовати кампове ширум земље а највише на Јадрану. Овом облику туристичког смештаја су у почетку упућиване критике, пошто се постојала мишљења да такви кампови нису потребни с обзиром на недовољну попуњеност хотелских капацитета, без разумевања да су то потпуно различити видови смештаја а тиме и цена за исти, али и другачији видови одмора и туристичког искуства. У оквиру организације и уређења кампова постојали су и планови за увођење типских шатора који би могли да се проширују по потреби или би се користили типски бунгалови који би се могли по потреби премештати и груписати.⁵⁵² Јавља се и посебан облик кампинг смештаја, тзв. кампинг виле, направљене од тврдог материјала, какве су половином педесетих изграђене на плажи Бечићи код Будве.⁵⁵³ Ове виле су биле подигнуте у дугачком низу, а свака је имала по две собе са по два кревета, текућу воду, електрично осветљење и мале терасе окренуте према мору. У оквиру кампинг насеља налазио се и објекат ресторана смештен у маслинику са пошљунчаним стазама.⁵⁵⁴ Разматрале су се и опције за увођење различитих садржаја у кампове, попут спортских терена или мањих објеката у којима би организоване различите друштвене игре и дружења.



Сл. 232. Градско купалиште у Марибору – Mariborski otok.
Фотографија из 1950-тих. Извор: колекција аутора

У односу на места уређена за одмор и разоноду у природним рејонима изван градова, купалишта бивају архитектонски атрактивније обликована, посебно она у оквиру приморских или бањских туристичких места, док су купалишта у градовима, пројектована као базени различитих капацитета, била најчешће део рекреативних комплекса или спортско-рекреативних центара. [Сл. 232] Услед све већег броја корисника базени су захтевали и посебне техничке системе за пречишћавање воде и хигијенске мере, па се уводе и посебни хигијенско-санитарни стандарди које су требало да задовоље такви објекти у односу на купалишна места предвиђена на природним водотоковима или другим воденим површинама. Базени који су поред рекреативног купања били намењени и спортским такмичењима морали су бити и већих димензија (обично 50 м дугачки и 22 м широки).⁵⁵⁵ За потребе уређења купалишта наводе се основне функције и помоћни објекти који су обично и раније постојали у оквирима купалишта, попут кабина за пресвлачење, простора за сунчање, бифеа за освежење или додатних спортских терени уз базен, с тим да се њихов капацитет временом повећавао а целокупно обликовање купалишта постајало савременије. У

⁵⁵⁰ М. М. „Nekoliko problema u kampovima“, *Odmor*, God. III, Br. 36-37 (1955), n. n.

⁵⁵¹ В. М., „Кампови су одушевили хиљаде посетилаца“, *Туристичке новости*, Год. II, Br. 20 (1954), 3.

⁵⁵² *Ibid.*

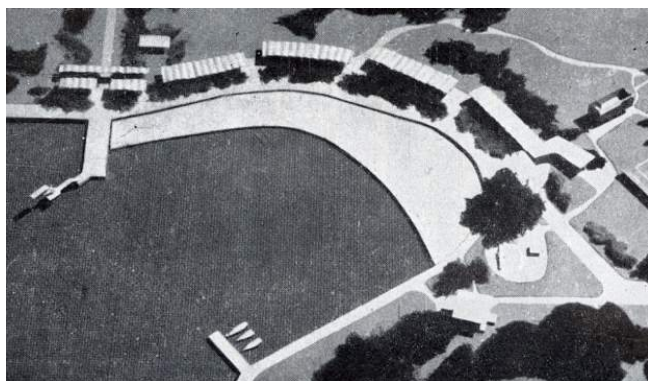
⁵⁵³ Аноним „Nove kamping – vile u Bečićima kod Budve“, *Odmor*, God. III, Br. 33-34 (1955), n. n.

⁵⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵⁵ С. Д., „Туристичка изградња – Како уредити базен за купање“, *Туристичке новости*, Год. I, Br. 3 (1953), 3.

пројектовању нових купалишта педесетих година се исказао загребачки архитекта Звонимир Пожгај. Међу првим послератним купалиштима које је пројектовао архитекта Пожгај, без узора у послератној Европи, како и сам истиче,⁵⁵⁶ било је градско купалиште у Задру, чија изградња је почела 1947. године када је град још био у рушевинама. Услед недостатка грађевинског материјала рециклирали су се поједини остаци из рушевина.

Купалиште је смештено у задарском Борику, ували Пунтамика, окруженој са свих обалих страна медитеранским растињем.⁵⁵⁷ [Сл. 233] У ове озелењене зоне архитекта смешта три блока са пет до девет кабина пројектованих као мала прозачна тела са издигнутим заталасаним армирано-бетонским лаганим сводовима које као да лебде између крошњи пинија, тамариса и палми. Сводови су постављени 1,2 м изнад кабина које немају појединачне покривне површине, па је тиме обезбеђено њихово стално проветравање које настаје сталним струјањем зрака испод сводова. Модуле кабина деле камени зидови начињени од сухозида присутног у околном пејзажу, тако је тај далматински грађевински метод добио функционалну улогу у виду заштите од буре на северној страни.⁵⁵⁸ Савремена архитектонска идеја купалишта је употребом локалног камена требало да буде приближена пејзажу а за архитекту је управо стварање архитектуре у пејзажу са шумом и водом био један од најлепших задатака.⁵⁵⁹ Наткривање кабина заталасаним бетонским љускама касније ће постати мотив још неких купалишта.⁵⁶⁰ Намера пројектанта је била да кабине имају секундарни значај у односу на околно зеленило. [Сл. 234] Поред појединачних кабина пројектована су још две свлачионице (мушка и женска) које имају ормариће за гардеробу и тоалете, на улазу мањи павиљон за продају новина, разгледница, играчака и сличних потрепшттина, те просторије управе, прве помоћи и бријачнице.⁵⁶¹ Песковита плажа купалишта је настала као резултат двогодишњег посматрања струјања мора и кретања песка кроз сва годишња доба, те делимичне коректуре морског дна, тако да формирану плажу море својим струјањем одржава на истој висини.⁵⁶² Купалиште је могло да прими око 400 купача. Иако је Пожгај био у потпуности посвећен реализацији купалишта и није пристајао на компромисе, како и сам наводи дванаест година касније, настојећи да се пројекат стриктно изведе према његовим детаљима и под његовим надзором, због стицаја околности морао је готово преко ноћи на напусти посао у Задру и тако је купалиште остало недовршено.⁵⁶³



Сл. 233. и Сл. 234. Звонимир Пожгај, градско купалиште у Задру, 1947-1950. Макета купалишта. (лево) Кабине за пресвлачење наткривене заталасаним бетонским љускама. (десно) Извор: *Архитектура*, Br. 3 (1952), 24.

У издању часописа „*Архитектура*“ из 1955. године, посвећеном здрављу, рекреацији и спорту, представљен је пројекат зимског и летњег туристичко-спортског центра у Стубичким Топлицама архитекте Звонимира Пожгаја, у оквиру кога је планирана и изградња затвореног базена

⁵⁵⁶ Zvonimir Požgaj, „Neka moja kupališta“, *Архитектура*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 11.

⁵⁵⁷ Zvonimir Požgaj, „Novo kupalište u Zadru“, *Архитектура*, God. VI, Br. 3 (1952), 24-25; Zvonimir Požgaj, „Aménagement d'une plage a Zadrar, Yougoslavie“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, 26 Année, No. 61 (1955), 80.

⁵⁵⁸ *Ibid.*, 24.

⁵⁵⁹ Zvonimir Požgaj, „Neka moja kupališta“, 12.

⁵⁶⁰ Cf. „Kupalište Videm-Krško“, *Архитектура*, God. IX, Br. 3-4 (1955), 51.

⁵⁶¹ Zvonimir Požgaj, *op. cit.*, 24.

⁵⁶² *Ibid.*

⁵⁶³ Zvonimir Požgaj, „Neka moja kupališta“, 12.

наткривеног закривљеном љуском.⁵⁶⁴ Управа Стубичких Топлица је имала намеру да изгради савремени центар за зимски и летњи туризам како би се одвојили посетиоци који долазе у лечилиште као пацијенти од оних који долази ради одмора и рекреације. С обзиром на капацитете термалних извора, који би зими били искоришћени за грејање целог комплекса и пуњење базена топлом водом, лечилиште би на тај начин могло да буде отворено током целе године и да буде максимално рентабилно. Изградња комплекса са неколико објеката је планирана на површини од око 70.000 м² а требало је да се изведе у неколико етапа. Средишњи објекат туристичко-спортског центра је требало да буде затворени базен са трибинама за гледаоце у коме су могла да се одржавају и спортска такмичења. Улаз за кориснике базена је предвиђен само кроз гардеробе с дезинфекционом баријером пре уласка којима би се приступало из хотелског хола, такође повезаним са рестораном и кафаном.⁵⁶⁵ На отвореном простору комплекса планиран је и спољашњи базен у зеленилу, различити спортски терени, те мала лука на оближем потоку за чамце и сандолине. Архитектуру базена и хотела одликује сведена модернистичка структура и пуристичка једноставност геометризованих форми кубичног хотелског склопа и параболичне базенске опне са дефинисаним затвореним и застакљеним површинама. Управо се питање облика базена наметнуло као значајно, јер Пожгај није хтео применити уобичајене облике за наткривање хале, већ је сматрао да такав базен, који би се највише користио зими, треба у то доба године да буде довољно осунчан и да купачима истовремено омогући што бољу визуелну везу са окружењем.⁵⁶⁶ Предлажући да се базен наткрије елипсоидном закривљеном љуском која би на тлу била ослоњена само у две тачке како би унутрашњи простор био отворен с обе стране, и уздизањем љуске с јужне стране како би сунчеви зраци што већи део дана осветљавали базен, Пожгај није испитивао само просторне односе већ и нове конструктивне могућности које се појављују у светској архитектури.

Уз купалишта, плаже, рекреативне центре или уз шеталишта у туристичким местима педесетих година су се местимично градили и ресторански павиљони који су са својом угоститељском функцијом били уједно допуна недостајућим хотелским услужним капацитетима. Тако је у Умагу, у непосредној близини морске обале и купалишта, 1953. године изграђен павиљон ресторана за потребе купача и адаптираног хотела са два депанданса капацитета 120 лежаја.⁵⁶⁷ Павиљон је пројектовала архитекткиња Нада Шиловић а намештај за ресторан је дизајнирао архитекта Вјенцеслав Рихтер. [Сл. 235] Павиљон је замишљен као приземни објекат кога чине три различито геометризована дела – правоугаони ресторански блок са кафаном, повезан с наткривеном кровном терасом преко спољашње двокраке рампе, квадратни део у позадини у коме је смештена кухиња и бочни округли анекс предвиђен за бар капацитета 25 особа. Својом јасном и логичном конструкцијом и изразитим контрастирањем застакљених површина и зидних белих маса,⁵⁶⁸ додуше без потпуне кохерентности композиције и обликовне уједначености свих делова, ресторански павиљон је у тренутку када је изграђен критикован да представља увезену архитектуру светског космополитизма.⁵⁶⁹ И поред тога што се естетски ослања на архитектуру међуратног модернизма, пре свега холандског функционализма Питера Ауда и Јоханеса Даукера (Johannes Duiker), својом слободном концепцијом простора у логици павиљона и наглашеном конструкцијом готово скулпторалне структуре представљао је знатан искорак у тадашњој југословенској архитектури. Смелошћу у избору форме, осећајем за композицију и адекватним избором размере, како архитекта Жарко Винчек описује полазишта пројектанткиње младалачке свежине, ресторански павиљон у Умагу се уклопио у окружење и указао на могуће моделе у туристичко-угоститељској архитектури.

⁵⁶⁴ Zvonimir Požgaj, „Zimski i ljetni turističko-sportski centar u Stubičkim Toplicama“, *Arhitektura*, God. IX, Br. 3-4 (1955), 44-45; Cf. Zvonimir Požgaj, „Zimski i ljetni turističko-sportski centar u Stubičkim Toplicama“, *Čovjek i prostor*, God. II, Br. 27 (1955), 1.

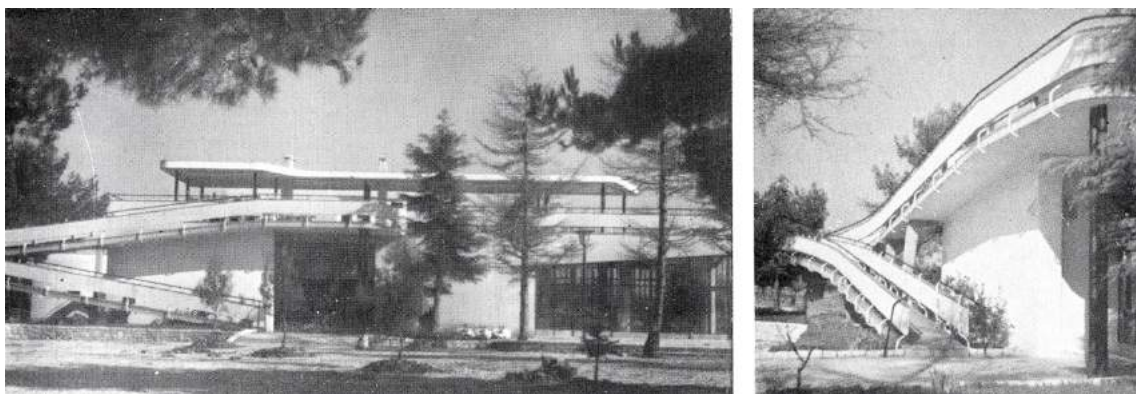
⁵⁶⁵ Zvonimir Požgaj, „Zimski i ljetni turističko-sportski centar u Stubičkim Toplicama“, 45.

⁵⁶⁶ Zvonimir Požgaj, „Neka moja kupališta“, 12.

⁵⁶⁷ Z. K., „Paviljon u Umagu“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 24.

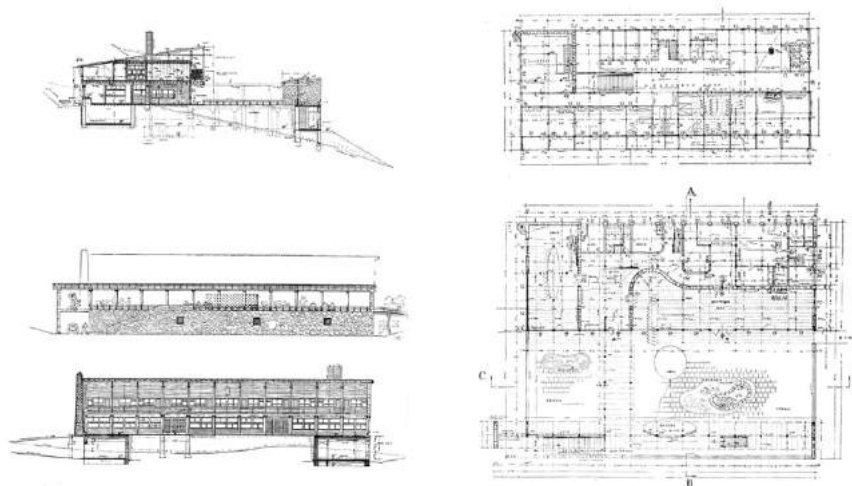
⁵⁶⁸ Anonim, „Paviljon restouranta u Umagu“, *Arhitektura*, God. VIII, Br. 2 (1954), 95.

⁵⁶⁹ Ž[arko] V[inček], „Paviljon u Umagu“, *Čovjek i prostor*, God. II, Br. 28 (1955), 3.



Сл. 235. Нада Шиловић, павиљон ресторана на плажи у Умагу, 1953. Извор: *Arhitektura*, Бр. 4-6 (1960), 24.

Знатно другачији приступ у обликовању ресторанског павиљона или угоститељског депанданса имао је архитекта Јурај Најдхарт 1948. године у изради идејног решења за туристички ресторан са хотелом на шумовитој падини недалеко од Врела Босне. Овај туристички објекат је требало да буде у групи мањих објеката рађених по узору на сељачке куће – бајте, које би биле смештене у природни амбијент у оквиру туристичко-угоститељске мреже Босне и Херцеговине, како би се радном човеку, и то у духу традиције „култа теферића“, пружио одмор и разонода.⁵⁷⁰ Како је планирано да се степенастим низањем грађевинских маса објекат прилагоди терену, камен је био најадекватнији материјал за савладавање пада терена, подзиде и за све носеће зидове.⁵⁷¹ У идејном приказу јасно су наглашени сви камени сегменти објекта као и уклапање у живописни амбијент. Камени постамент је омогућио формирање лакше конструкције много отворенијег и лакшег првог спрата. [Сл. 236] У приземљу је пројектован хол са рецепцијом, ресторан са кухињом, друштвене просторије и велика истурена тераса са тремом. На првом спрату би било десетак соба које би имале балкон у виду традиционалне диванхане. Најдхарт наводи да би оваква врста хотелâ, смештених надамак градова у природном окружењу и одвојених од бучних места, била прикладна за одржавање различитих стручних саветовања са банкетима или за интимне туристичке излете.⁵⁷²



Сл. 236. Јурај Најдхарт, туристички ресторан са хотелом у близини Врела Босне код Сарајева, 1948. Основе приземља и првог спрата, попречни пресек и изгледи.
Извор: D. Grabrijan, J. Neidhart, *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, 346, 347

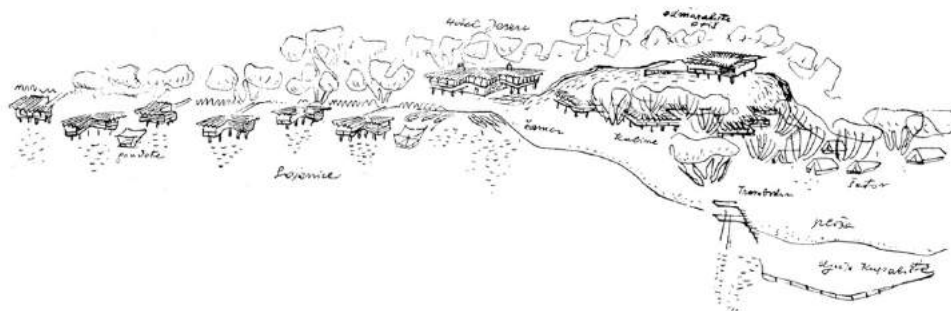
Увиђајући квалитет природног окружења надамак босанско-херцеговачких градова за одмор и рекреацију, архитекта Најдхарт је предлагао да се изградња излетишпта у ширем и ужем рејону Сарајева базира на систему бајата и сојеница, како би се на тај, најједноставнији и најјефтинији,

⁵⁷⁰ Dušan Grabrijan, Juraj Neidhart, *Arhitektura Bosne...*, 344.

⁵⁷¹ Nebojša Antešević, „The use of stone and traditional stone building techniques in Bosnian modern...“, 139.

⁵⁷² Dušan Grabrijan, Juraj Neidhart, *op. cit.*, 344.

начин решило питање туристичких потреба.⁵⁷³ Предлог таквог пројекта с почетка педесетих година, приказаног у књизи „Архитектура Босне и пут у савремено“, Најдхарт даје за уређење Борачког језера, популарног излетничког места Сарајева, смештеног недалеко од Коњица на траси туристичке осе Врандук – Сарајево – Мостар – Почитељ – Требиње – Дубровник. Започета изградња Борачког језера без утврђеног плана је Најдхарту била иницијална водиља да сутерише могућа усмерења изградње туристичких места осврћући се на целокупну политику тадашње туристичке изградње у Југославији.⁵⁷⁴ С обзиром на одлике пејзажа, у коме се брдски масив потковичастог амфитеатралног облика отвара у виду великог усека према Неретви, полузатворени простор котлине испред језера виђен је адекватним за излете, логоровање и разне врсте спорта. Према Најдхарту питање урбанистичко-архитектонске проблематике оваквог простора се не може решавати кабинетски, јер је потребно доживети природу и у њу укомпоновати објекте, пошто свака падина, чука и обала имају своје специфичности које треба уочити и тек онда моделовати објекте у односу на окружење.⁵⁷⁵ Како би се изградња на овом простору спровела на одговарајући начин и како би се конкретно одговорило на специфичности предела, Најдхарт је дефинисао неколико корака који су, између осталог, подразумевали израду програма и етапног плана изградње, израду регулационог плана с анализама и израду планова под апсолутном контролом урбаниста.⁵⁷⁶ Сматрајући да би било погрешно у такав предео уносити одлике градске архитектуре, Најдхарт је предлагао да се на месту бифеа *Језеро* изгради још један мањи хотел постављен на дрвене стубове са терасама испод, западно од њега низ кабина – спаваоница са двоспратним креветима за масовнији смештај а са друге стране, дуж обале језера, сојенице на води за породичне скупове, са простором за чамце испод њих, како би се на тај начин што више потенцирала „хармонија дивљине“ и сачувала елементарност природе. [Сл. 237] И поред тога што се често наглашавао привредни и друштвени значај туризма и потреба да се системски приступи туристичкој изградњи и пронађу најбоља решења, у пракси није долазило до реализације Најдхартових пасторалних предлога и ширег прихватања његових аутентичних промишљања туристичке изградње, произашлих из готово емотивног односа према поднебљу и одликама босанско-херцеговачког крајолика.



Сл. 237. Јурај Најдхарт, идејна скица уређења туристичког насеље на Борачком језеру код Коњица, почетак 1950-тих. Извор: *Arhitektura*, Br. 4 (1953), 19.

После Другог светског рата у Америци почиње да се нагло шири нови облик туризма, назван „мототуризам“, условљен сталним повећањем друмског саобраћаја и броја моторних возила (аутобус, аутомобил, мотоцикл).⁵⁷⁷ Одморишта за возаче су настала у Америци за време велике економске кризе тридесетих година XX века. Некадашњи кампови са кабинама су били просто јефтинија замена за хотелски смештај, али се убрзо овај облик одморишта за возаче развио и

⁵⁷³ *Ibid.*, 334.

⁵⁷⁴ Juraj Neidhart, „Problemi Boračkog jezera“, *Arhitektura*, God. VII, Br. 4 (1953), 18.

⁵⁷⁵ Dušan Grabrijan, Juraj Neidhart, *op. cit.*, 334.

⁵⁷⁶ Juraj Neidhart, „Problemi Boračkog jezera“, 18.

⁵⁷⁷ О развоју аутомобилског саобраћаја у Америци и изградњи савремених саобраћајница вид. у Norman Bel Geddes, *Magic Motorways* (New York: Random House, 1940).

стандардизовао, те знатније увећао током наредних двадесет година.⁵⁷⁸ Моторна возила су у потпуности променила навике модерног човека који је захваљујући њима могао да се повуче из свог града и удаљи у нова места при томе развијајући способност да свој приватни и службени живот преоријентише савладавању већих удаљености, постајући тако „модерни номад“.⁵⁷⁹ Појединцима и групама ће моторна превозна средства омогућити брже и удобније кретање, па ће аутомобили по практичности постати конкуренти железници,⁵⁸⁰ која је од друге половине XIX века била најзначајнији вид превоза и у сфери туристичких кретања. Како се основна карактеристика туризма огледа у промени места (дакле у основи саобраћајни фактор), тако су туризам захватале снажне промене када је долазило до промена у превласти саобраћајних средстава.⁵⁸¹ Захваљујући моторним возилима модерни номад је био у стању да у одређеном временском размаку за време свог одмора види знатно више тога прелазећи при томе знатно веће удаљености него икада раније.

У земљама Европе и САД-а током педесетих година долази до успона мототуризма,⁵⁸² као најзначајнијег облика савременог туризма, тако да су приходи од иностраног аутомобилског саобраћаја оствареног у сврху туризма постали све значајнији за буџете многих земаља које су предњачиле у туризму, попут Француске, Италије, Немачке, Швајцарске.⁵⁸³ Основ за развој аутомобилског туризма у Југославији је такође представљала обнова постојећих и изградња модерних друмских саобраћајница,⁵⁸⁴ нарочито након 1952. године када се Југославија отвара западном тржишту и очекује све већи прилив иностраних туриста. Према забележеним подацима у Југославију је 1954. године из иностранства ушло 33.727 моторних возила, од чега 27.371 аутомобил, 4.289 мотоцикала и 2.068 аутобуса.⁵⁸⁵ У оквиру реализације првог Петогодишњег плана (1947-1951) започета је изградња најзначајније друмске саобраћајнице, аутопута Лубљана – Загреб – Београд – Скопље, на коме су за потребе саобраћаја требало да буду изграђени и разни допунски објекти као што су пумпне станице, одмаралишта, излетишта и др.⁵⁸⁶ Прва деоница на овом коридору, од Загреба до Београда,⁵⁸⁷ отворена је крајем јула 1950. године и на њој је потом уследила изградња првих објеката за одмор и смештај путника. [Сл. 238] Друга значајна саобраћајница за Југословенску привреду и развој приобалног дела земаље била је Јадранска магистрала чија се изградња одвијала постепено и у неколико фаза како су дозвољавале финансијске могућности.⁵⁸⁸ [Сл. 239]

Југославија је у односу на већину европских земаља имала слабо развијену путну инфраструктуру.⁵⁸⁹ Од укупно 83.000 километара путне мреже само је 9.000 км било асфалтирано

⁵⁷⁸ Danijel Burstin, „Od putnika do turiste...“, 56.

⁵⁷⁹ A. Pecikozić, „Moderni nomadi“, *Turizam*, God. 6, Br. 8-9 (1958), 20-21.

⁵⁸⁰ I. Šenk, „Mototurizam“, *Turistički pregled*, God. II, Br. 3 (1954), 8-10.

⁵⁸¹ Dragutin Alfier, Srđan Marković, „Prilagodavanje naše turističke receptive potrebama suvremenog mototurizma“, *Turizam*, God. VII, Br. 7-8 (1959), 10.

⁵⁸² О значају саобраћаја и саобраћајне инфраструктуре у развоју Европе током XX века вид. у: Frank Schipper, *Driving Europe: Building Europe on roads in the twentieth century* (Amsterdam: Aksant Academic Publishers, 2008).

⁵⁸³ I. Šenk, „Mototurizam“, 8.

⁵⁸⁴ О начинима трасирања савремених саобраћајница са брзи промет и просторно-визуелним аспектима њихове изградње и вид. у: Anton Ulrich, „Trasiranje cesta za brzi promet“, *Naše građevinarstvo*, God. I, Br. 3-4 (1947), 130-145.

⁵⁸⁵ Lj[ubo] Babić, „Gradi se Jadranska magistrala“, *Odmor*, God. III, Br. 27 (1955), 1.

⁵⁸⁶ Miloš Kraigher, „Građenje autoputa u 1948. godini“, *Naše građevinarstvo*, God. II, Br. 10-11 (1948), 647.

⁵⁸⁷ О техничким аспектима изградње ауто-пута Београд – Загреб вид. у: Obrad Voјović, „Gradnja autoputa Beograd – Zagreb“, *Naše građevinarstvo*, God. I, Br. 3-4 (1947), 126-130.

⁵⁸⁸ Изградња Јадранске магистрале је првобитно започета још пре Другог светског рата у рејону Црквенице (1935) и Дубровника (1938) али је услед рата изградња скоро у потпуности обустављена, те је обновљена после рата када је у периоду до 1959. године завршен део од Новог Винодолског до Задра, потом од 1959. до 1963. године изграђен је део трасе од Задра до Шибеника а од 1963. до краја маја 1965. године и преостали део од Шибеника до Дебелог Бријега (граница са СР Црном Гором). Јадранска магистрала је 30. маја 1965. године свечано пуштена у саобраћај код Пантана недалеко од Трогира. О историјату развоја путева у јадранској регији, изградњи Јадранске магистрале, њеним деоницама и припадајућим инфраструктурним објектима, току и финансирању изградње вид. у: *Jadranska magistrala: Rijeka – Split – Dubrovnik* (Zagreb: Zajednica poduzeća za ceste SR Hrvatske, 1965). О привредном и туристичком значају Јадранске магистрале вид. у: Mirko Varlandy, Zdenko Čibej, „Privredno i turističko značenje Jadranske magistrale“, *Turizam*, God. XIII, Br. 6 (1965), 2-4.

⁵⁸⁹ У Југославији је мрежа брзих саобраћајница износила 0,32 км на један квадратни километар, док је поређења ради у Италији то било око 0,7, у Пољској 1,0 и скоро 3 у Француској.

док је чак 49.000 км имало макадамску површину.⁵⁹⁰ [Сл. 240] Густина савремених путева се такође доста разликовала у различитим деловима земље, у распону од веома доброг путног система у Словенији, до примитивног у Македонији. У периоду између 1955. и 1962. године удео савремених саобраћајница у укупној путној мрежи повећан је са 4 на 11% захваљујући удвостручењем годишњих улагања у аутопутеве, с оквирним плановима да се у наредним годинама ради на побољшању око 1.200 км путева годишње.⁵⁹¹ С обзиром на високе тропшкове изградње и унапређења путне мреже југословенска влада је средином 1962. године преко основане Савезне инвестиционе банке затражила зајам од Међународне банке за обнову и развој (IBRD) у износу од 35 милиона америчких долара (на рок од 20 година укључујући грејс период од 3,5 година) за потребе финансирања завршетка Јадранске магистрале (од Водица до Бара у дужини од 422 км) и централног аутопута Братства и Јединства (две деонице укупне дужине од 174 км) у периоду од 1. јула 1963. до краја маја 1965. године.⁵⁹² У коначном извештају IBRD-а произашлом из спроведене анализе наводи се да су примењени стандарди углавном адекватни и да је квалитет завршеног рада задовољавајући.⁵⁹³ Влада је пристала да расписује међународни тендер за одређене деонице ових путева које би могле бити занимљиве страним извођачима. Грађевински радови су укључивали све земљане радове, асфалтирање, изградњу мостова, вијадукта, тунела, петљи и надвожњака. Ово је био први кредит за изградњу аутопутева који је IBRD упутио Југославији.⁵⁹⁴



Сл. 238. Фотографија снимљена током промотивне возње аутопутем „Братства и јединства“ (Београд-Загреб) у зиму 1948/1949. Извор: МЈ [1948-49-2-71]



Сл. 239. Деоница Јадранске магистрале трасиране уз море. Извор: *Turizam*, Br. 7 (1966), naslovna strana

Услуге угоститељства и успутног смештаја на новом аутопуту од Загреба до Београда су до изградње типичних мотела постојале у оквиру низа аутосервисних станица које су грађене на удаљености од сто километара а биле су у систему службе аутосервиса. Ове станице су обухватале првенствено аутосервисну службу с бензинском пумпом, механизованим прањем кола, ауторемонтом и гаражама, обично су имале и канцеларије путарске службе, а уз то и пратеће угоститељске садржаје, најчешће у виду самоуслужног ресторана (*buffet restaurant*) и неколико соба за ноћење.⁵⁹⁵ Њихово лоцирање дуж аутопута је било у склопу саобраћајног решења које је подразумевало посебно пројектована искључења и укључења у главни саобраћајни правац. Станице су се изводиле према првонаграђеним пројектима како би се постигла разноликост а у зависности од њиховог положаја (равничарски, полуравничарски, брдски) требало је да имају карактер прихватних станица за усмеравање путника или посетилаца према оближњим

⁵⁹⁰ International Bank for Reconstruction and Development, International development association, Department of Technical Operations, *Appraisal of a Highway Project Yugoslavia*, Report No. TO-367a, June 7 1963, Washington, USA, 4. (pristupljeno 15. 5. 2020), <http://documents.world-bank.org/curated/en/1963/06/1554524/yugoslavia-highway-project>

⁵⁹¹ *Ibid.*

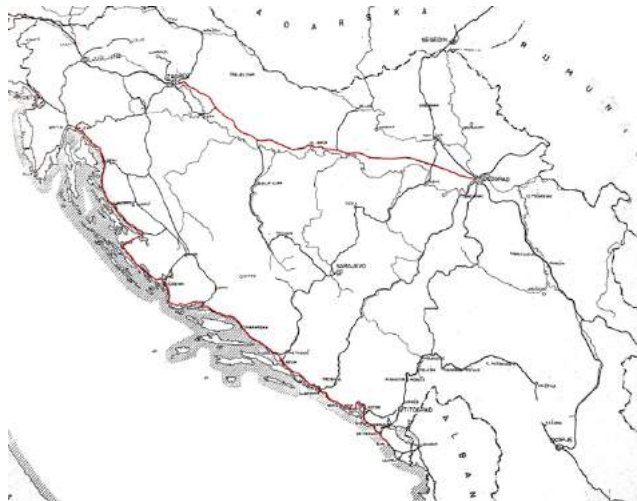
⁵⁹² О аспектима финансирања изградње Јадранске магистрале вид. у: „Finansiranje“, у: *Jadranska magistrala: Rijeka – Split – Dubrovnik*, 97-98.

⁵⁹³ International Bank for Reconstruction and Development, *Appraisal of a Highway Project Yugoslavia*, i

⁵⁹⁴ *Ibid.*

⁵⁹⁵ М[и]рој Марасовић, Žarko Vinček, „Autoservisne stanice na autoputu »Bratstva i jedinstva«, *Arhitektura*, God. VII, Br. 3 (1953), 22; „Deux stations-service sur l'autostrade Zagreb-Belgrade, Yougoslavie“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, No. 61 (1955), 78-79.

ловиштима, климатским или другим туристичким местима.⁵⁹⁶ У програму за израду идејних пројеката за сервисне станице је наведено да би у рејону истакнутих туристичких подручја, с обзиром на интернационални карактер туристичког транзита, требало да сервисне станице репрезентују локалне архитектонске карактеристике, а да би код избора локације један од главних услова требало да буде непосредна близина шуме или другог високог зеленила.⁵⁹⁷ Основни архитектонски концепт ових објеката је произашао из самог програма који је подразумевао више различитих функција, али и тежњу да се објекти визуелно не намећу у равничарском и слабо изграђеном пределу у рејону аутопута.



Сл. 240. Мапа главних саобраћајних токова у Југославији с назначеном планираном трасом Јадранске магистрале. Извор: *Jadranska magistrala: Rijeka – Split – Dubrovnik* (Zagreb: Zajednica poduzeća za ceste SR Hrvatske, 1965)

Ово се постигло рапчлањивањем објекта, углавном једноставне приземне структуре, на међусобно повезане делове са одвојеним функцијама и приступима. Део објекта намењен бензинској пумпи је имало надстрешницу у делу колског приступа. У задњем делу аутостанице су обично биле смештене собе на једној или две етаже а у делу уз колски приступ се често налазио одвојен део са гаражама и радионицом за поправке и сервисирање возила. На траси аутопута кроз Хрватску, код Новске и Славонског Брода, током 1952. године су изграђене две аутостанице пројектоване у архитектонском бироу Мире Марасовића.⁵⁹⁸ У предњем тракту „Станице Новска“ се налазила канцеларија, помоћно складиште и самоуслужни ресторан са кухињом и канцеларије путарске службе са одвојеним улазом, док су у једносратном тракту, управном на предњи, односно који повезује два паралелна тракта (предњи и задњи) били организовани тоалети за путнике, стан шефа станице и соба механичара (са приступ изнутра и споља) у приземљу, а на спрату собе за ноћење с један, два и три кревета оријентисане на мирни пејзаж Новске.⁵⁹⁹ [Сл. 241] Задњи тракт је пројектован као аутосервис са просторима за прање кола, ауто радионицом и гаражама испред кога је уређен проширен простор за рад на отвореном и ради маневра за возила. [Сл. 242] Станица код Славонског Брода, због своје позиције на отприлике пола пута између Загреба и Београда, имала је нешто проширен угоститељски део програма и нешто другачију организацију. И код ове станице се у предњем тракту са настрешницом пумпе налазила канцеларија, помоћно складиште и самоуслужни ресторан, а окомито у „Г“ форми, у наставку ресторана, налазила се кухиња са помоћним просторијама и подрумом и одвојеним улазом. У формираном полу-атријуму, између предњег и задњег једносратног тракта, смештен је отворени простор ресторана. Приземље задњег тракта је било намењено путарској служби а на првом

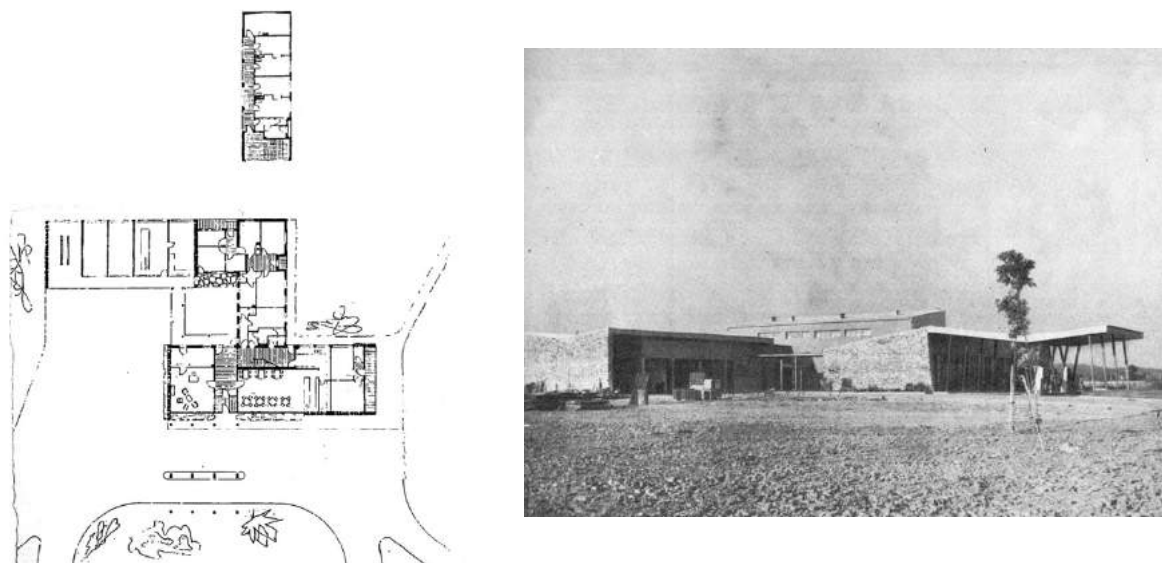
⁵⁹⁶ ФМЗ: Program za izradu idejnih projekata autoservisnih stanica i spomenika Omladinskih brigada na auto putu Beograd – Zagreb – Ljubljana, 2.

⁵⁹⁷ *Ibid.*

⁵⁹⁸ Пројектант архитекта Мире Марасовић, сарадници архитекте Маринко Бучић и Жарко Винчек, техничар Бранко Голешкић, а пројектант намештаја архитекта Мире Беговић. Објекте је извело предузеће „Bratstvo“ из Славонског Брода, вид.: М[иро] Марасовић, Жарко Винчек, „Autoservisne stanice na autoputu »Bratstva jedinstva«“, 23-25.

⁵⁹⁹ М[иро] Марасовић, Жарко Винчек, *op. cit.*, 23.

спрату су биле собе за ноћење са погледом на Славонски Брод.⁶⁰⁰ Управно са друге бочне стране предњег тракта је пројектован сервисни блок за аутомобиле који је преко ходника у дну тракта био повезан са осталим деловима објекта.



Сл. 241. и Сл. 242. Миро Марасовић и сарадници, аутосервисна станица код Новске на аутопуту Загреб-Београд, 1952. Основа приземља. (лево) Поглед на станицу из рејона аутопута. (десно) Извор: *Arhitektura*, Br. 3 (1953), 22.

Обе ове станице су обезбеђивале основне сервисе за путнике и њихова возила а представљале су нови пројектантски тип који ће се током наредних година трансформисати у објекте мотела, пре свега, у погледу издвојене смештајне функције са пратећим угоститељским садржајима. Архитектуру ових станице је чинио склоп ниских геометризованих волумена са једноводним кровом и преломљеном надстрешницом на витким стубовима, тако да наглашена функционалност објекта није умањила њихова обликовна решења чијој су модернистичкој једноставности парирали делови спољашњих зидова обложених ситним слогом од природног камена. Током друге половине педесетих година интензивирали су се и радови на изградњи другог значајног саобраћајног коридора у Југославији, Јадранске магистрале, која је требало да повеже северни и јужни део југословенског Приморја. Стога је Јадранска магистрала сматрана најзначајнијом саобраћајном артеријом која је требало да омогући и интензивнију туристичку изградњу. За повезивање Јадрана са континенталним деловима Југославије истицала су се још три важне саобраћајне трасе – пут који би повезао Загреб са Сплитом, преко Карловца и Плитвичких језера, затим пут кроз Босну и Херцеговину, од севера према југу, те пут који би Београд, преко Ваљева и Ужица, повезао са Црном Гором и Јужним Јадраном.⁶⁰¹

Иако ће у Југославији до изградње већег броја мотела, као посебног пројектантског типа туристичког објекта, доћи тек у првој половини шездесетих година, када се знатније проширила мрежа друмских саобраћајница а архитектонска продукција интензивирала у области туризма, у туристичкој периодици се током педесетих година јављају први осврти на мотеле у свету и њихов значај у развоју туризма. Мотели су представљени као нова врста туристичких и угоститељских објеката насталих услед развоја аутомобилизма, тако да заправо служе као свратиште за аутомобилисте а располажу с малом гаражом, неколико соба за преноћиште и експрес-рестораном или снек-баром где путник може на брзину да узме разна топла и хладна јела и напитке за освежење.⁶⁰² Грађени дуж друмских саобраћајница и у близини градова, мотели су били самостални објекти или у склопу сервисних и бензинских станица који су путницима пружали могућност за одмор током војње или за поправку аутомобила.⁶⁰³ Као пример мотела се обично

⁶⁰⁰ *Ibid.*, 24.

⁶⁰¹ Lj[ubo] Babić, „Gradi se Jadranska magistrala“, 1.

⁶⁰² Аноним, „Мотели – услужне угоститељске радње на аутопутевима“, *Туристичке новости*, Год. I, Br. 3 (1953), 7.

⁶⁰³ Аноним, „Moteli“, *Odmor*, God. III, Br. 27 (1955), n. n.

наводе или приказују амерички мотели⁶⁰⁴ често изведени у „необичној архитектоници“ коју прате живописне рекламе апликације.⁶⁰⁵ [Сл. 243] Експанзију изградње мотела у САД-у и њихову архитектонску атрактивност условила су велика пространства америчке територије и раздаљине између насељених места. Мотели су тако постали маштовите оазе за одмор дуж миљама дугих магистралних саобраћајница трасираних кроз беспућа. Моторизовани путник на дужем путовању није више морао да се брине о храни и смештају дуж од пар стотина миља, јер све што му је било обезбеђено на једном, било му је обезбеђено и на било ком другом месту, тако да се заједничка особина свих мотела огледала у настојањима да поседују обресе „локалне атмосфере“.⁶⁰⁶ Након објављивања романа „Лолита“ 1955. године, руско-америчког књижевника Владимира Набокова,⁶⁰⁷ у којем писац карикира мотеле доводећи их до симбола хомогенизације америчког друштва, ти објекти ће неправедно добити обележја безличних места, или простора *другости* – хетеретошије,⁶⁰⁸ везујући се за промискуитетне људске особине. Будући приступи југословенских архитеката у пројектовању мотела изнедриће сасвим другачији поглед на њихову појаву у Југославији.



Сл. 243. Архитектонска решења мотела у САД-у с почетка 1950-тих:
Извор: J. S. Hornbeck, *Motels, hotels, restaurants and bars – an architectural record book* (New York: F. W. Dodge Corporation, 1953), 54, 63, 65.

Током педесетих и почетком шездесетих година најслабије се развијао планински туризам, како због недовољне саобраћајне повезаности са насељеним центрима и главним путним коридорима, тако и због захтевнијих услова изградње у тим подручјима. Ово је утицало да се смештај за мањи број туриста и планинара рекреативаца обезбеди у постојећим или новим планинарским домовима⁶⁰⁹ чија се архитектура заснивала на традиционалним градитељским и обликовним моделима. Потреба за одласком у природу током слободних дана ради одмора и релаксације постала је све присутнија међу градским становништвом. Улога планинарства, и у туристичком и у спортском смислу, расла је упоредно с процесом индустријализације и урбанизације.⁶¹⁰ Од планинарских друштава и организација се очекивало да буду покретачи

⁶⁰⁴ О архитектури америчких мотела с почетка педесетих година XX века вид. у: James S. Hornbeck, *Motels, hotels, restaurants and bars – an architectural record book* (New York: F. W. Dodge Corporation, 1953), 1-74; Geoffrey Baker, Bruno Funaro, *Motels* (New York: Reinhold Publishing Corp., 1955); Geoffrey Baker, Bruno Funaro, „Les motels aux États-Unis“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, 26 Année, No. 61 (1955), 20-27.

⁶⁰⁵ Anonim, „Moteli“, n. n.

⁶⁰⁶ Danijel Burstin, *op. cit.*, 56.

⁶⁰⁷ Владимир Набоков, *Лолита* (Београд: Новости, 2004)

⁶⁰⁸ О просторима „другости“ и теоријским одредницама тог филозофског феномена вид. у: Јелена Михајловић, *Хетеротоније – простори „другости“ у архитектури* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2017), 22-46.

⁶⁰⁹ Преглед планинарских домова по југословенским републикама, означених на мапама представљених планинских подручја, уз пртеж објекта дома, кратак опис локације, наведену надморску висину и информације о приступачности, години изградње и обнове дома, те о просторијама у дому, броју кревета и опремљености, вид. у: Dušan B. Čolić (ur.), *Vodič po planinarskim domovima Jugoslavije*.

⁶¹⁰ Roman Domanik, „Planinarski objekti u turizmu Hrvatske“, *Turizam*, God. V, Br. 7 (1957), 4.

излетничког туризма и активни учесници у обезбеђивању потребних материјалних услова, будући да су планинарски домови, куће и склоништа чинили материјалну базу за развој излетничког туризма у планинама.⁶¹¹ Осим у Словенији, где је планинарски туризам традиционално био најразвијенији и најзаступљенији захваљујући географским потенцијалима, планинарски крајеви у функцији излетничких места за градско становништво активирани су и на простору Хрватске, и то углавном у околини Загреба (Медведница, Загорје и Горски Котар),⁶¹² као и планински венци који окружују Сарајево (Требевић, Игман, Јахорина, Бјелашница), захваљујући близини градског центра и другим пратећим условима. Сљење је тако третирано као саставни део Загреба за који је овај планински сусед одувек имао посебан значај, како с климатско-здравственог гледишта, тако и у са аспекта коришћења простора Сљемена за одмор и разоноду грађана.⁶¹³ Планинарски домови на простору Србије су током Другог светског рата били порушени, спаљени, демолирани и опљачкани, па је после рата уследила обнова ових објеката како би се укључили у излетнички туризам, нарочито излете организоване у част народних празника и ослободилачке борбе.⁶¹⁴

Услови у постојећим планинарским објектима нису увек и у потпуности одговарали излетничком туризму који је подразумевао фреквентније посете већег броја гостију, јер су обично били грађени да задовоље основне потребе смештаја планинара током њихових активности, и то најчешће у спаваоницама са већим бројем лежајева и без адекватних сервисних просторија (кухиња и снабдевање кухиње, трпезарија, простори за особље, санитарне просторије). Тако су планинарска друштва у Хрватској управљала са 42 планинарска дома, куће и склоништа, од којих је само 10 планинарских домова имало одговарајуће услове за дужи туристички боравак (и после рата је најпосећенији планинарски дом био *Томиславов дом* на Сљемену). Архитекта Владо Антолић је имао став да се на Сљемену у начелу не би смела допуштати изградња објеката који би служили у ексклузивне сврхе појединаца или мањих група људи, осим на појединим засебним положајима, него да би требало претежно градити објекте који би у свако доба могли примити излетнике и посетиоце.⁶¹⁵ Стога је Антолић предлагао да би објекте на Сљемену требало градити тако да чине мрежу прихватилишта за излетнике на различитим деловима Сљемена и да би их према намени требало поделити у различите категорије: хотели (не би смели да буду сувише велики а требало би их градити уз приступне путеве у централном делу Сљемена), одмаралишта (мањи број оваквих објеката који би по потреби послужили ширем кругу посетиоца), туристички домови (изведени по узору на планинске хотеле са сталном функцијом, на истакнутим локацијама у складу са развојем и потребама туризма), планинске куће (планинска преноћишта у мање фреквентним деловима и уз мање фреквентне путеве), планинске кућице (у неприступачнијим пределима уз брдске пешачке стазе), склоништа и колибе (у разним пределима као помоћни објекти у случају невремена и других неприлика), те простори за логоровање (биваковање).⁶¹⁶ С циљем да Сљење постане главна зона рекреације Загреба, али да се при томе не наруше природне вредности, саветовано је да се објекти граде у материјалима нађеним на лицу места, претежно од камена и дрвета, како би се уклопили у предео и били што мање упадљиви, те да се не гради много објеката, посебно због тешкоћа са снабдевањем водом и решењем канализације. У планинским крајевима широм Југославије је само мањи број постојећих планинарских објеката могао проширити карактер своје намене и на излетнички одмор. Зато су кроз различите планове развоја туристичких регија и задатке архитеката предлагани, пројектовани и грађени нови планинарски објекти за потребе излетничког туризма и одмора. Многи од њих су остали ослоњени на устаљену традицију обликовног конципирања и изградње оваквог типа објеката, попут планинарских домова у Словенији, док су у решењима појединих аутора разматране и примењиване нове архитектонске идеје и пројектантски методи, попут планинарских и излетничких објеката архитекте Јураја Најдхарта у Босни и Херцеговини.

⁶¹¹ *Ibid.*

⁶¹² Видети: Željko Poljak, *Planine Hrvatske: planinsko-turistički vodič* (Zagreb: Planinski savez Hrvatske, 1974)

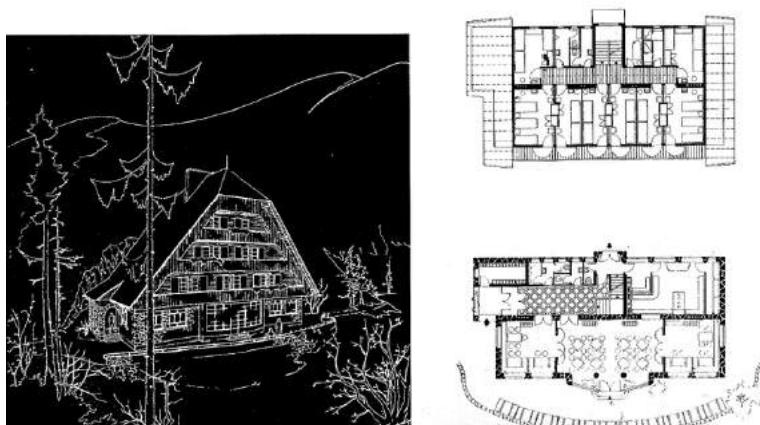
⁶¹³ Vlado Antolić, „Sljeme kao urbanistički problem Zagreba“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 11-12 (1950), 60.

⁶¹⁴ Душан Јовановић, „Развој планинарства по ослобођењу“, у: *Планинарство Србије*, 94, 97.

⁶¹⁵ *Ibid.*, 64.

⁶¹⁶ *Ibid.*

У словеначкој регији Похорје, привлачној за планински туризам, још су у XIX веку грађени планинарски домови и склоништа, а јединствен туристички значај овог краја се истицао и после рата.⁶¹⁷ Почетком педесетих година се говори о потреби да се забрани изградња већих туристичких објеката и да се искористе могућности груписања мањих објеката око сервисних пунктова.⁶¹⁸ Похорски туристички домови нису у потпуности имали одређену устаљену величину, а ни архитектонско обликовање, али се сматрало да би њихова архитектура требало да буде усклађена са локалном градитељском традицијом. Обично су се градили домови различитих физиономија, величина и капацитета, о чему сведочи и чланак архитекте Душана Чернича, објављен у љубљанском часопису „Arhitekt“.⁶¹⁹ Међу неколико приказаних планинских домова истиче се Партизански дом, изграђен према пројекту архитекте Чернича, у близини врха Мала Копа на јужној падини западног Похорја на надморској висини од 1.450 м, за потребе летовалишта Савеза бораца из Словенског Градца. Дом је имао капацитет од 47 постеља у двокреветним и трокреветним собама распоређених на три етаже које се сужавају због стрмине крова. [Сл. 244] Собе према главној фасади су имале балконе са погледом на јужну падину Похорја.⁶²⁰ Архитектуру дома, поред обликовног израза усклађеног са градитељском традицијом планинарских кућа алпског подручја, прати симетрична организација етажа са основним хотелским садржајима, тако да овај објекат представља на изванредан начин корак ка новој послератној типологији планинских хотела.



Сл. 244. Душан Чернич, Партизански дом, врх Мала Копа, западно Похорје, почетак 1950-тих. Перспективни приказ и основе приземља и спрата.
Извор: *Arhitekt*, Br. 8 (1953), 20.

Под утицајем властитих светоназора и међуратних модернистичких токова у архитектури, стављајући у други план географске одлике планинског предела и искуства народног градитељства, архитекта Момчило Белобрк је већ у првој години после рата (1946), у новоформираном Пројектантском заводу НР Србије, израдио пројекат хотела *Маљен* за Земаљско угоститељско предузеће на планини Дивчибаре надомак Ваљева, који је изведен тек почетком педесетих година.⁶²¹ Једноставног архитектонског решења датог у „Г“ форми монолитног волумена беле фасаде, без настојања за композиционим прилагођавањем планинском терену, али испољене естетске хармоније која потиче из Белобрковог богатог опуса, хотел на Дивчибарама пример је краткотрајних упуцавања међуратног модернизма. Веза са поднебљем је остварена једно кроз камени постамент, што је у то време због недостатка других грађевинских материјала била честа пракса, и коси једноводни кров. Упарени правоугаони прозори решени у правилном распореду дају хармоничан ликовни израз источној фасади са терасом ресторана. У Босни и

⁶¹⁷ Е. Р., „Pohorje, pomembno turistično področje“, *Arhitekt*, God. III, Br. 8 (1953), 18.

⁶¹⁸ *Ibid.*

⁶¹⁹ Dušan Černič, „Pohorski planinski domovi“, *Arhitekt*, God. III, Br. 8 (1953), 19-21.

⁶²⁰ *Ibid.*

⁶²¹ Милан Миловановић, „Архитекта Момчило Белобрк: Биографске цртнице и преглед стваралаштва архитекте Момчила Белобрка“, у: Милан Максимовић (ур.), *Време архитектуре: архитектура и урбанизам у Ваљевоу 2004-2009* (Ваљево: Друштво архитеката Ваљево: Издавачко друштво Колубара: Инжењерска комора Србије, 2010), 42-43.

Херцеговини се на сличан начин приступало пројектовању туристичких објеката на планинама, обликовно ослоњених на локално фолклорно градитељство, попут планинског хотела *Турист* на Палама, изграђеног 1949. године према пројекту архитекте Богдана Стојкова. [Сл. 245] Због терена у паду, масиван камени постамент сутерена је делимично укопан у терен, фасада приземља је изведена у малтеру док је у делу првог спрата и поткровља обложена дрвеним полуоблица. Хотел покрива изразито кос кров, обликован по угледу на куће динарског типа са засеченим угловима и дубоким бацама, који уз примену традиционалних материјала објекат сврстава у примере доследног прилагођавања локалног градитељства новој намени и већем капацитету. Оваквим поступком су само делимично или базично искоришћени потенцијали народног неимарства и контекста у савремене потребе, јер доследним преношењем материјала и градитељских облика и елемената у структуру веће размере спутавано је креативније и комплексније испитивање архитектонских могућности за које се у то време залагао архитекта Јурај Најдхарт подстакнут својим истраживачким поривима.



Сл. 245. Богдан Стојков, хотел *Турист* на Палама, 1949.
Поглед на хотел. Извор: колекција аутора

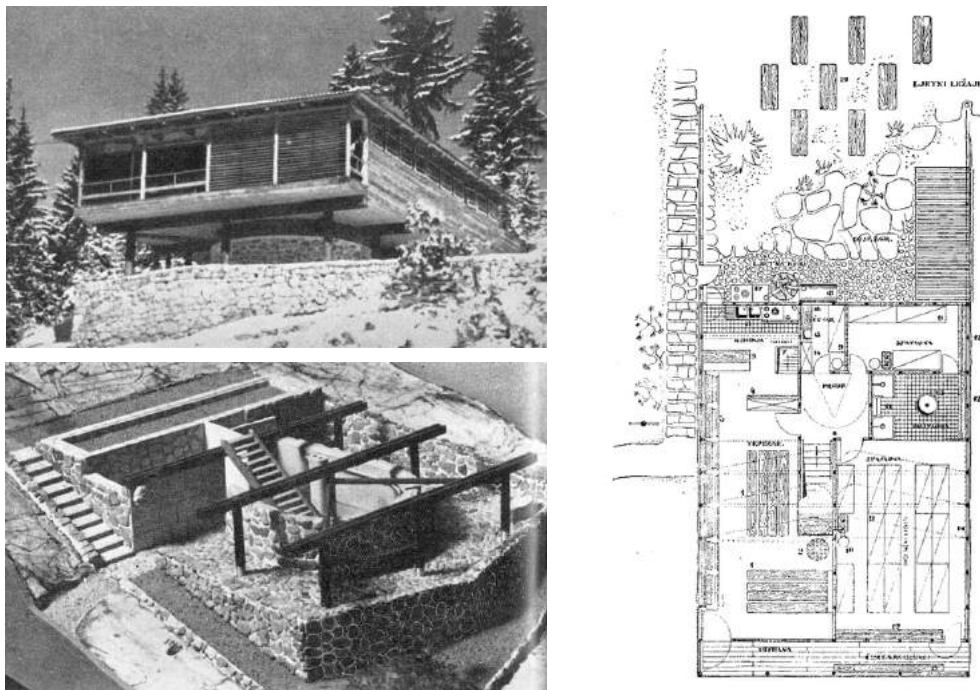
Планинска кућа или смучарски дом на Требевићу, изграђена 1947. године према пројекту архитекте Јураја Најдхарта, представљала је један од најупечатљивијих објеката босанске архитектуре изграђене на принципима традиције и модерности. [Сл. 246] У периоду послератне обнове архитектура је у креативном смислу морала бити потиснута дубоко о подсвест, како наводи архитекта Иван Штраус, и зато већина објеката насталих у годинама обнове представља искључиво грађевински фонд који је одиграо своју друштвену функцију, док су само поједине реализације, настале према пројектима представника предратне модерне, афирмисале босанско-херцеговачку архитектуру у југословенским оквирима.⁶²² Архитекта Најдхарт је успео „да у оном поратном времену неимаштине материјала и средстава, својим огромним ентузијазмом, знањем и осјећањем за континуитет традиционалног неимарства, оствари дјело у коме је објединио сву лепоту филигранске питомости овдашњег народног неимарства, удахнувши му истовремено и израз европске врхунске архитектуре времена у којем је настало“.⁶²³ Небригом друштва, које често губи везу и континуитет с временом и осећањима, овај, по мишљењу многих, бисер-објекат изгорео је у пожару и на штету културног наслеђа више није обновљен. Постављена на стрмој падини, тако да је чеоном страном била окренута према југу, планинарска кућа је имала повучено приземље потковичастог облика, у коме се налазио улаз и остава за скије, и спрат, до кога је водило једнокрако степениште, у коме су били смештени трпезарија с нишом за кухињу и спаваоница са укупно 36 двоспратних кревета.⁶²⁴ [Сл. 247] Из кухиње се могло изаћи у економско двориште с летњом кухињом и економским зградама (свињцем и кокошињцем). „Кућа је саграђена од материјала, који се може добити на лицу мјеста, тј. од дрвета и камена и то на начин градње дунђера, тј. приземље је од камена, а кат од дрвене канатне конструкције, обложене окорцима, што

⁶²² Ivan Štraus, *op. cit.*, 9.

⁶²³ Jelica Kapetanović, „По мјери човјека“, *Odjek*, God. XL, Br. 15-16 (1987), 12.

⁶²⁴ Dušan Grabrijan, Juraj Neidhart, *op. cit.*, 340.

представља изразит примјер како се може градити савремено с домаћим елементима“,⁶²⁵ објашњава архитекта Јурај Најдхарт описујући конструкцију „лебдеће куће“ на Требевићу, кога је још Ле Корбизије упозорио на вредности традиционалне стамбене архитектуре Балкана. Ова скијашка кућа, с погледом на скакаоницу на брду изнад Сарајева, представљала је, могло би се рећи, пример послератних друштвених гигања која су упркос лошој материјалној ситуацији била окренута прижељкиваној бољој будућности.



Сл. 246. и Сл. 247. Јурај Најдхарт, планинска кућа на Требевићу код Сарајева, 1947. Поглед на дом и фотографија макете (приземље – улазна зона). (лево) Основа спрата са двориштем. (десно) Извор: D. Grabrijan, J. Neidhart, *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, 340, 341, 342.

Током још увек турбулентног периода у коме архитекти трагају за одговарајућом архитектонском изражајношћу, тражећи упориште у „националним формама“ и карактеру архитектонског наслеђа, један од пионира модернизма у Србији, архитекта Драгиша Брашован, у оквиру свог позног стваралачког периода, користећи се богатим искуством у структурирању и рашчлањивању архитектонских волумена, пројектује 1953. године, надомак манастира Сопоћани, туристички дом *Сопоћани* у маниру фолклоризма и романтичарског историцизма.⁶²⁶ [Сл. 248] Уклопљен у предео рашке области, објекат је пружао утисак као да се ту налази вековима и да га је изградио неимар са Приморја који се обрео у тим крајевима, с обзиром на његове масивне и рустичне зидове од притесаног камена и прозоре различитог облика и величине, међу којима се истичу они са преломљеним луком. Масивна зидана конструкција изведена је од пуних зидова а дрво је коришћено за међуспратину таваницу, кровну конструкцију и израду чардака обрађеног у духу народног неимарства.⁶²⁷ Туристички дом, завршен у јесен 1954. године, служио је за преноћиште и окрепљење излетника у том крају. Користећи успон терена, Брашован је дом са приземљем и спратом ситуирао тако да се истакну његова композиција и обликовни мотиви, док је у организацији постигнута одговарајућа функционална подела карактеристична за објекат такве намене. Главни улаз је позициониран на бочном углу приземља у коме су смештене угоститељске и друштвене просторије, а спрат је намењен смештају посетилаца и обухвата девет соба са 11 кревета. На супротној страни приземља је решен економски део са посебним улазом према кухињском блоку и оставама. Уређењу ентеријера допринео је намештај изведен према

⁶²⁵ *Ibid.*

⁶²⁶ О Туристичком дому у Сопоћанима вид. у: Александар Кадјевић, „Туристички дом Сопоћани – заборављено остварење националног смера у раној српској послератној архитектури“, *Новопазарски зборник*, Књ. 20, 1996, 121-129; Тања Дамљановић, „Туристички дом Сопоћани – предлог за проглашење“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, Бр. 17 (1993), 210-212.

⁶²⁷ Тања Дамљановић, „Туристички дом Сопоћани...“, 211.

Брашовановим нацртима.⁶²⁸ У својој спољашњости је дом подсећао на конаке који су грађени уз манастире а захваљујући утиску интимне атмосфере пружао је гостима пријатан одмор. [Сл. 249] Наводно је туристичка заједница Новог Пазара позвала архитекте с намером да од Сопоћана направе туристички центар у коме би све било подређено манастиру и амбијенту у коме је подигнут.⁶²⁹



Сл. 248. и Сл. 249. Драгиша Брашован, туристички дом *Сопоћани* у близини Новог Пазара, 1953-1954.
Поглед на дом са приступне стране. (лево) Поглед на задњу бочну фасаду и економски улаз. (десно)
Извор: колекција аутора

Брашованово решење је заправо било запажено по томе што је водио рачуна да спољни изглед и унутрашње уређење створе аутентичну атмосферу за пријатан боравак гостију. Према неким подацима целокупна изградња дома са уређењем ентеријера је износила 40 милиона ондашњих динара, што је процењено као повољна инвестиција, па се предлагало да се слични објекти граде још у неким туристичким местима.⁶³⁰ Специфичност архитектуре Брашовановог дома у Сопоћанима огледа се, наводи Александар Кадијевић, у слојевитости њеног истористичког програма, разноврсности мотива и детаља, у романтичарски недогматичној композицији, израженој у доба превласти каноничних, једноставних и испразних архитектонских идеја.⁶³¹ Вешто удовољавајући свим задацима који су се пред њега постављали, нудећи при том у архитектонском и уметничком погледу увек нешто више, и тиме се разликујући од просека,⁶³² архитекта Драгиша Брашован је и у осмишљавању сопоћанског туристичког дома спретно одговорио задатку и ондашњим архитектонским настојањима да се узму у обзир тековине градитељске баштине.⁶³³ Крајем четрдесетих година се у сфери туристичке изградње потенцијало коришћење архитектонског наслеђа националне архитектуре у пројектовању одмаралишта и других туристичких објеката у свим републикама и у томе су виђене могућности за стварање „лепих, народу блиских архитектонских форми“.⁶³⁴ У експериментисању фолклором, присутном у његовом послератном опусу, Брашован одступа од композиционе кохерентности и целовитости стила,⁶³⁵ али задржава своју маштовитост и склоност према детаљу који у архитектури дома евоцирају неколико градитељских традиција Балкана. Убрзо се у оквирима савремене туристичке изградње одустало од историцистичких архитектонских цитата, што је туристичку архитектуру, нарочито ону на локацијама са изразитијом контекстуалношћу, потиснуло у нови облик регионалних интерпретација заснованих на апстрактнијој и редукованој примени традиционалних мотива савремене структуре.

⁶²⁸ Александар Кадијевић, „Туристички дом Сопоћани...“, 126.

⁶²⁹ М. Мишовић, „Један интиман кутак у тишини Сопоћанској“, *Туристичке новости*, Год. III, Бр. 24-25 (1955), 3.

⁶³⁰ *Ibid.*

⁶³¹ Александар Кадијевић, „Туристички дом Сопоћани...“, 128.

⁶³² Александар Кадијевић, „Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887-1965)“, 169.

⁶³³ Вид. Јован Крунић, „О изражајности наше архитектуре“, 254.

⁶³⁴ Vera Stojanović, „Izgradnja novih radničkih odmarališta“, 18.

⁶³⁵ Зоран Маневић, „Дело архитекте Драгише Брашована“, 197.

IV. ДЕМОКРАТИЗАЦИЈА ТУРИЗМА И ФОРМИРАЊЕ АУТОРСКОГ ИЗРАЗА У ТУРИСТИЧКОЈ АРХИТЕКТУРИ (1956-1966)

Након ширих идеолошких превирања и учесталих разматрања теоријске основе уметности, а кроз то и друштвене позиције архитектуре те друштвене и привредне улоге туризма у социјалистичком миљеу, током друге половине педесетих година долази до јаснијег профилисања и једне и друге сфере деловања, чији је будући развој базиран на премисама свеопште модерности. За савремену архитектонску праксу педесете су важне године пошто се тада постављају, организују и консолидују архитектонска струка и стручне установе,¹ чему је на изврстан начин допринело и специфично позиционирање Југославије у подељеном свету после Другог светског рата, засновано на политици средњег пута и потреби за стварањем новог амбијента у свим аспектима живота и рада социјалистичког човека. Описујући тенденције развоја архитектуре у Југославији у послератном периоду, један од корифеја српске међуратне архитектуре, архитекта Бранислав Којић, наводи да се од 1955. године, након првих послератних година у којима је било бледих утицаја архитектуре Совјетског Савеза на неким објектима у Београду, постепено успостављају међународне везе са целим светом и да се југословенска архитектура убрзо укључује у опште токове међународних збивања, што је архитектама пружило најбоље услове стваралачких могућности.² Након ратних разарања и девастација грађевинског фонда, а потом и масовне обнове земље под налетом свеопште енергије и наде у постављене идеале, Којићев оптимизам према новим приликама на архитектонској сцени је био неминован и оправдан, нарочито имајући у виду склоност архитеката прижељкивању што бољих прилика за своје професионално деловање. Међутим, контекст архитектонске професије и архитектонске праксе сагледаних у светлу друштвене појавности постаће знатно сложенији од истицања стваралачке слободе међу архитектама, па ће каснија преиспитивања позиције југословенске архитектуре показати да праћење трендова у светској архитектури и укључивање у међународне токове нису били довољан показатељ успешности архитектонске продукције,³ чак и у туристичкој изградњи која је била потпуно отворена за савремене ауторске концепције.

Архитектура ће све више постајати конституент масовне урбане културе, првенствено у њеном естетском смислу, док савремени професионални архитекта неће више представљати упориште развоја и еманципације, како је виђен у традиционалном смислу обнове класичних вредности, већ ће репрезентовати стање у коме друштвена улога и позиција архитекте одговарају актуелној подели рада и дистрибуцији нових вредносних премиса. Такође, током овог периода архитекти и њихова дела дефинитивно излазе из анонимности, на шта су утицале опште диферцијације вредности и афирмације појединаца.⁴ Са моделом самоуправљања и управном децентрализацијом постепено се уводе елементи тржишне привреде, посебно изражене у области туризма, под којом се многобројна друштвена предузећа, организована према начелима самоуправног социјализма, препуштају дејству и регулацији тог система како би се иницирали живља привредна активност и продуктивност рада. Почетком педесетих година архитекта Никола Добровић износи став да „савремена архитектура није плод претходно извојеваног благостања, већ једно од средстава за крчење нових путева привреде“, и да гледано тако архитектура представља „једно и те како моћно средство за решавање економско-техничких, социјалних, управних и свих културних задатака друштвене заједнице“.⁵ Поврх тога, Добровић је критички добро указао на уврежено убеђење да „социјалистичка средина може самим тим што је

¹ Дијана Милашиновић Марић, *op. cit.*, 19.

² Бранислав Којић, „Тенденције развоја архитектуре у Југославији у послератном периоду“, у: Ђорђе Злоковић (ур.), *Бранислав Којић – сећање на архитектуру поводом стогодишњице рођења* (Београд: САНУ, 2001), 78.

³ Овладавање савременом методологијом пројектовања архитекта Никола Добровић повезује првенствено са квалитетом кадра који треба да буде оспособљен за нове пројектантске задатке: „Стваран проблем је баш у овладавању модерне методе пројектовања и извођења беспрекорних грађевина да би савремена архитектура поред својих одлика постала чиста економија, што додуше није лак посао, али није ни недостижан. Квалитет архитектонског кадра на чијим леђима лежи тај терет, то јест развој савремене архитектуре, прет[д]ставља основни проблем и важан економски фактор, нарочито за стваралаштво малих народа за које је економичност животно питање.“, вид. у: Nikola Dobrović, „Savremena arhitektura i mali narodi“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 3 (1952), 31.

⁴ Ivan Štraus, *Nova bosanskohercegovačka arhitektura*, 28.

⁵ Nikola Dobrović, „Savremena arhitektura i mali narodi“, 31.

социјалистичка да аутоматски реши и питање архитектуре без оног истинског стваралачког прегалаштва, у првом реду самих архитеката“, али и на присутна извесна уверења да све оно што се ради јесте социјалистичко и према томе и добро, „без обзира на квалитет баш онда када се о квалитету највише ради“.6 [Сл. 250]



Сл. 250. Пријем представника Савеза архитеката ФНРЈ код председника Ј. Б. Тита 1956. Извор: МЈ [1956-54-58]

Полазећи од премиса „да архитектура представља стваралачку делатност којој је циљ организовање и обликовање простора и објеката у чијим се оквирима одвијају живот и најразноврсније делатности и активности целог друштва и човека као слободне личности, нарочито у социјалистичким односима“, „да друштвено-политички задаци у социјалистичкој изградњи [...] дају архитектонској делатности нови друштвени садржај, садржај организатора масовне изградње објеката намењених основним друштвеним функцијама [...]“, те „од улоге, задатака и одговорности архитеката да зависно од захтева који се [...] постављају [...] у складу са постојећим и потенцијалним материјалним условима, остварују рационалну и економичну, лепу и хуману и једноставну архитектуру“, архитекти Југославије су на свом Првом конгресу, одржаном у београдском Дому синдиката од 12. до 14. јуна 1958. године, изнели своја гледишта и ставове о проблемима архитектонске делатности у циљу да се мобилишу сви како би указали на потребе правилнијег планирања, усмеравања и унапређења архитектонске делатности.⁷ У закључним разматрањима Конгреса архитекти су изнели два основна предуслова за рационално и економично грађење: 1) правилна политика усмеравања изградње, контроле извршења изградње и кредитирања изградње, те 2) правилно коришћење и ангажовање пројектантских, извођачких капацитета стварањем приоритетног плана у оквиру перспективног развоја.⁸ Како би се остварили ови услови сматрало се да је неопходно решити низ појединости у самој архитектонској делатности.

Стога, у циљу унапређења архитектонске професије и правилног регулисања односа у професији предложено је решавање неколико отворених питања, међу којима се на првом месту нашло доношење, односно кодификација разних прописа у области грађевинарства и нужност учествовања архитекте-пројектанта у свим фазама планирања и изградње, од израде програма преко пројектовања, изградње и надзора до техничког пријема објекта.⁹ Истакнуто је да важећа Уредба о пројектовању није одговарајућа, те да би требало донети општи закон о пројектовању на основу кога би се донела посебна уредба о архитектонском пројектовању које, како се истицало, не би смело да има само привредни карактер пословања и које би требало да се ослободи оних инструмената пословања који нису у складу са карактером ове интелектуалне и стваралачке делатности. С обзиром на прокламовану рационализацију у изградњи било је неопходно

⁶ *Ibid.*

⁷ *Zaključni Prvog Kongresa arhitekata Jugoslavije održanog u Beogradu od 12. do 14. juna 1958. godine*, 1-2.

⁸ *Ibid.*, 10.

⁹ *Ibid.*, 10-11.

приступити детаљнијим анализама трошкова, па се сматрало да би се у томе могао огледати и рад грађевинских центара који би поред сарадње са индустријом, деловали и као информативни центри за примену нових материјала, грађевинских елемената и цена у пројектовању и изградњи.¹⁰ Учесници конгреса су сматрали и да би републичка друштва архитеката, као и Савез друштава, требало да буду главни архитектонски форуми који би предлагали разне стручне саветнике, чланове ревизионих комисија, комисија за полагање стручних испита, конкурсних комисија и друге делегате у телима која су надлежна за решавање питања из домена архитектонске професије. Спровођење изнетих закључака који су виђени као основне смернице за будући рад свих архитеката требало је да послужи стварању погоднијих услова за квалитетнији рад на сваком пројектантском задатку, за подизање нивоа пројектовања и извођења и рационалније коришћење стручних кадрова.¹¹ Колико су ове тежње утицале на унапређење архитектонске професије и архитектонске праксе показале ставови југословенских архитеката изнети скоро деценију касније, о чему ће више речи бити у наредном поглављу. Поводом Првог конгреса архитеката Југославије уприличена је и изложба југословенске архитектуре,¹² уз напомену да изложба не даје у потпуности верну слику архитектонских остварења јер се поједина републичка друштва архитеката нису могла довољно ангажовати и прикупити потребну документацију.

Значајну улогу у информисању домаћих архитеката о збивањима на југословенској и светској архитектонској сцени имали су стручни часописи или гласила архитектонских друштава,¹³ додуше без израженије стручне и објективне критике и полемике, али свакако са разноврсним прилозима који су допринели свестранијој информисаности и еманципованости струке. Током 1959. године часопис „Џовјек и простор“ је објавио низ приказа остварења водећих светских архитеката – Мис ван дер Роја (Mies van der Rohe), Френк Лојд Рајта (Frank Lloyd Wright), Оскара Нимајера, Кенза Тангеа (Kenzō Tange). Може се закључити како су многи овакви осврти и прегледи стране архитектуре ишли у прилог једном, како наводи архитекта Урош Мартиновић у одговору на анкету о карактеристикама југословенске послератне архитектуре, широком и динамичном процесу „тражења“ (и превирања – додао аутор) у коме су поред вредних остварења била присутна лутања и озбиљна застрањивања.¹⁴ О томе није било запаженијих коментара и анализа изнетих у јавности, али ни у стручним круговима, јер су архитекти, наводи архитекта Милан Злоковић, мало писали о проблемима своје струке, а и када су то чинили њихови напори су у већини случајева наилазили на недовољно разумевања у јавности а понекад ни у сопственом стручном миљеу.¹⁵ Осим тога, Злоковић указује на још један феномен који примећује и на утисак који добија када посматра окружење, а то је да су остварења архитектуре и урбанизма пре модни одраз гледања у разне стране часописе него искрен израз продубљеног пројектовања.¹⁶

Други начин на који су се југословенски архитекти обавештавали о збивањима о странијој архитектури јесу биле изложбе организоване у Југославији. Међу првим таквим изложбама је била

¹⁰ *Ibid.*, 11.

¹¹ *Ibid.*, 12.

¹² На изложби су представљене најзначајније реализације и конкурсни радови из југословенских република према групама објеката а међу њима је био и низ нових туристичких објеката: туристички објекат на Врелу Босне, архитекта Владо Гајшек и хотел *Зеленгора* у Фочи, архитекта Бранимир Мук (Босна и Херцеговина); хотел *Црна Гора* у Подгорици, архитекти Вујадин Поповић и Драгиша Брашован (Црна Гора); хотел на Охридском језеру, архитекта Едо Михевић (Македонија); купалиште *Борик* у Задру, архитекта Звонимир Пожгај (Хрватска); летња купалишта Домжале, Камник и Кропа, архитекта Марјан Божић (Словенија); из Србије на изложби није био представљен нити један туристички објекат. Вид. у: *I. kongres arhitekata Jugoslavije 1958, 12-13-14. jun, Beograd. Katalog izložbe* (Beograd: Savez društava arhitekata, 1958).

¹³ У Загребу је 1947. године покренут часопис „Архитектура“ (од 1950. под називом „Urbanizam i arhitektura“ а од 1952. године поново са називом „Архитектура“), као гласило Савеза друштава инжењера и техничара ФНРЈ, потом Савеза друштава архитеката Југославије, а 1954. године и часопис „Џовјек и простор“, лист Друштва архитеката Хрватске. У Словенији је од 1951. године излазио часопис „Архитект“ који се 1963. године спојио са ликовном ревијом у часопис „Синтеза“. Године 1963. је у Сарајеву почео да излази часопис Друштва архитеката Сарајева – „АРН“. Од 1960. године је у Београду излазио часопис „Архитектура urbanizam“, стручни лист Савеза друштава архитеката и Савеза друштава урбаниста Југославије. Министарство грађевинарства ФНРЈ је као државни орган од 1947. године издавало службени часопис (гласило) – „Наше грађевинарство“, а Министарство грађевинарства НР Србије од 1949. часопис „Изградња“, који се од 1965. водио као Часопис Савеза грађевинских инжењера и техничара НР Србије, Савеза друштава архитеката Србије и Савета за грађевинарство Привредне коморе СР Србије.

¹⁴ „Karakteristike naše poslijeratne arhitekture“ [odgovor u anketi Uroša Martinovića], *Џовјек и простор*, God. VII, Br. 95 (1960), 2.

¹⁵ Saopštenje arh. Milana Zlokovića na sastanku održanom u Ohridu od 13. do 15. maja 1960. godine u organizaciji Saveza arhitekata Jugoslavije, u: M. Zloković (ur.), *Drugi razgovori o arhitekturi, Obriđ 1960 – Izraz u našoj savremenoj arhitekturi 2* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam SRS, 1964), 20.

¹⁶ *Ibid.*

већ поменута изложба Ле Корбизјеовог стваралаштва а остала је и запажена изложба финске архитектуре организована почетком 1959. године. Пишући о овој изложби Матко Мештровић примећује како утисак о архитектури изложених радова није неки „национални стил“, него у првом реду архитектонска култура „у смислу цивилизованости и техничког стандарда“.¹⁷ Он такође наводи како је за југословенски контекст интересантна и чињеница да се архитектура у Финској развија на читавој њеној територији, „нормално и сталожено из подлоге њеног друштвеног стања“, и да јој је једини циљ добробит човека и друштва, због чега се и максимално користе креативне могућности људи и потенцијал техничких, научних и материјалних средстава.¹⁸ Мештровић коментарише још један значајан аспект наведен и у каталогу изложбе, о коме ће се и у Југославији током наредног периода често дискутовати, а то је однос између успешне изградње и рационалног планирања, наводећи да је у Финској после рата остало сачувано само 10% употребљивих зграда, а да се у обнову кренуло плански са крајњом штедњом и уз ослањање на службу грађевинског зајма и стандардизацију.¹⁹ Фински архитекти су заступали стандардизацију али се истовремено и борили за њену флексибилну примену без техничке условљености која би се негативно одразила на функционалне, естетске и психолошке аспекте архитектуре. За југословенске архитекте је финска архитектура, нарочито дела истакнутог ствараоца Алвара Алта чији је пројектантски приступ деценију раније критиковао Богдан Богдановић, представљала, како децидирано образлаже архитекта Данило Фирст (Fürst), „велику привлачну снагу“, јер се, попут југословенске архитектуре, базирала на „сродним претпоставкама“ и елементима које желе усвојити и југословенски архитекти, као што су укомпонованост објеката у природу, употреба дрвета и опеке у савременој архитектури, једноставност архитектуре из које не доминира ни техницизам ни функционализам, усмереност архитектуре кориснику, однос према стандардизацији која треба да буде архитектонско и филозофско средство.²⁰

О специфичностима југословенске архитектуре и њеним развојним потенцијалима деценију након Дубровачког саветовања говори архитекта Вјенцеслав Рихтер, у свом излагању на састанку архитеката Савеза архитеката Југославије организованом у Охриду од 13. до 15. маја 1960. године на тему „Израз у нашој савременој архитектури“, наводећи да су „нови друштвени односи које се очитују у одређеној политици грађења а затим и одређених ставова у спровођењу те политике“ дали „један одређени биљег нашој архитектури као најдоследнијем стваралачком одразу наше стварности“.²¹ Рихтер сматра да нигде у свету, где се променила капиталистичко-друштвена структура у социјалистичку, нису били такви услови у погледу слободе уметничког стварања као у Југославији.²² „У овом погледу Југославија је једина земља која је социјалистички друштвени узраст пратила и документовала могућношћу једног прогресивног и слободног архитектонског стваралаштва“ и „једина социјалистичка земља у којој је развој архитектуре – савремене архитектуре – текао непрекидно и паралелно с развојем савремене архитектуре у свијету“,²³ истиче Рихтер и додаје да је Југославија „земља брзог, врло брзог друштвеног, економског и културног развоја, [...] чије су потребе далеко веће од средстава“.²⁴ Стога, управо оно што фасцинира у архитектури педесетих година јесу били пројекти с експерименталним тенденцијама који овај период одређују као преломну тачку у развоју југословенске архитектуре, и то не толико у смислу заокрета, већ убрзања.²⁵

Многи архитекти се слажу да је формирање архитектонског израза у то време било у почетном процесу, али како је архитектура виђена као најкомплекснији израз једног друштва, тиме се очекивало и да улога архитектке буде израженија. Па Рихтер тако сматра да архитекта није више

¹⁷ Matko Meštrović, „Izložba finske arhitekture“, *Čovjek i prostor*, God. VI, Br. 84 (1959), 1.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Danilo Fürst [uvodna reč o izložbi finske arhitekture] u: *Izložba finske arhitekture*, Katalog izložbe (Beograd: Savez društava arhitekata Jugoslavije, 1959), n. n.

²¹ Saopštenje arh. Vjenceslava Rihtera na sastanku održanom u Ohridu od 13. do 15. maja 1960. godine u organizaciji Saveza arhitekata Jugoslavije, u: Milan Zloković (ur.) *Drugi razgovori o arhitekturi, Ohrid 1960...*, 5.

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*, 6.

²⁵ Darja Radović Mahečić, „Likovni red u hrvatskoj arhitekturi pedesetih godina“, 141.

унајмљени извршилац задатка, како га власник средстава атиципира, него равноправни друштвени партнер који има директну друштвену одговорност.²⁶ При томе се кристалишу две основе компоненте и узајамне релације значајне за будући развој југословенске архитектуре – позиција архитектуре и позиција архитекте. Ако је градитељство током послератне обнове земље било усмерено на широки фронт изградње без архитектонских критеријума, градитељски фонд објеката који нису ни претендовали да буду архитектура, поставило се питање каква би требало да буде архитектура у периоду када су створене могућности за њен прогресивнији развој? Основ за будући развој архитектуре лежи у чињеници да је архитектура добијала шире поље деловања што је заједница постављала сложеније захтеве.²⁷ Ово се дешава, појашњава Урош Мартиновић, током друге фазе развоја југословенске архитектуре, инициране општим курсем демократизације и децентрализације живота, у којој почиње ницати и „рђава архитектура“ у тренутку када су нарасле претензије биле у нескладу с креативним могућностима аутора.²⁸ Овакву ситуацију ће Рихтер објаснити речима: „док је објективно друштвени фактор извршио револуционарни скок и тако постао опћи позитивни агенс, на субјективном плану запажа се код друштвеног наручиоца извјесно заостајање свијести а код стручног архитектонског кадра масовност праћена једним опћим просјеком“.²⁹

Проблем је делом свакако почивао у недовољној законској дефинисаности архитектонске професије. Међутим, Мартиновић критикује и постојећи оквир и систем рада у области архитектонског пројектовања у коме се нису стимулисали стваралачки напори архитеката а што је довело до „тоталне комерцијализације једне интелектуалне делатности“, тако да су се у пројектантској пракси више афирмисали трговачки, уместо архитектонски критеријуми.³⁰ „Пројектна предузећа као привредне организације не истражују и стварају идејне и техничке подлоге будућој изградњи објеката“, наводи Мартиновић, додајући да „оне напросто производе одређену врсту робе, под чистим условима као што се то врши код производње ексера, ципела или фрижидера“.³¹ Сагледавајући ову проблематику Мартиновић се пита чиме се може објаснити чињеница искључивања из живе послератне праксе једног тако живог и истраживачког духа какав је био и остао архитекта Милан Злоковић? Да би се данас разумео могући одговор на ово питање требало би сагледати један од ретких Злоковићевих коментара на послератну архитектуру из 1955. године у коме, настојећи да сублимира позицију југословенске архитектуре прве половине педесетих година, констатује да је архитектури до тада само делимично призната друштвена улога, и то као привредној (како је третирана и у првом Петогодишњем плану) а не као стваралачкој грани друштвене делатности (архитекти се стваралаштво признаје само у границама идејног пројекта док сваки детаљ на његовој разради припада привредном пословању које се као такво оцењује и награђује).³² Кључни недостаци ондашње архитектонске праксе били су недовољно проучени и нереално постављени програми, те незадовољавајући извођачки услови, у организационом и техничком смислу.³³

Овакве прилике архитекта Милорад Маџура приписује дериватима периода од 1945. до 1950. године у коме је материјална база архитектуре била преслаба, задаци преобимни а програми за архитекте потпуно нови и непознати, тако да одређене тешкоће и неповољности за архитектонску професију, према њему, потичу управо из тог периода.³⁴ И Маџура истиче проблем за који сматра

²⁶ Milan Zloковић (ur.) *Drugi razgovori o arhitekturi, Ohrid 1960...*, 6.

²⁷ Uroš Martinović, „Arhitektura i mi“ [iz referata s glavne godišnje skupštine DAS-a], *Čovjek i prostor*, God. VI, Br. 91 (1959), 1.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ Milan Zloковић (ur.) *Drugi razgovori o arhitekturi, Ohrid 1960...*, 5.

³⁰ Uroš Martinović, „Arhitektura i mi“, 1.

³¹ *Ibid.*

³² Милан Злоковић, „Архитектура и архитекти“, *НИИ*, Бр. 218, 6. март 1955. године, 10.

³³ „У нашој земљи, архитектура, по свом правцу, има савремени карактер и најбоље је заступљена у објектима капиталне изградње. Из дана у дан све јача архитектонска и урбанистичка делатност, међа општим темпом физиономију наших градова, насеља и дивних природних предела. Али, нажалост, ретко кад у позитивном смислу. Пројекти се обично раде на брзину на основу недовољно проучених и често нереално постављених програма; веза пројектаната са оперативом, уколико ова веза уопште постоји, омогућена је, и то не увек у довољној мери, само у већим центрима; извођење и обрада појединих објеката обично није на одговарајућој техничкој висини; естетска страна је занемарена сем у ретким и изузетним случајевима.“ Вид. Милан Злоковић, „Архитектура и архитекти“, 10.

³⁴ Saopštenje arh. Milorada Macure na sastanku održanom u Ohridu, u: Milan Zloковић (ur.) *Drugi razgovori o arhitekturi, Ohrid 1960 ...*, 12.

да потиче из прве послератне фазе, о коме је неколико година пре писао и Злоковић, а који се односи на термин и појам „пројектантске услуге“, али и на организациону структуру и садржај рада пројектантских организација, истичући чињеницу да се архитекти даје улога само до предаје пројекта инвеститору, након чега његов утицај на изградњу објекта зависи пре свега од воље извођача.³⁵ Постојала су и друга мишљења, попут осврта Дарка Вентуринија такође из 1960. године³⁶ на коментаре изнете у јавности да је основна карактеристика савремене југословенске архитектуре скупоћа, препотентност и супермодерност, у коме полази од тога да су југословенски архитекти и југословенска архитектура и превише учени и усмеравани скромности, сматрајући да је „у скромним (да се не каже – изразито неповољним) приликама израстала [...] скромна (да се на каже – лоша) југословенска архитектура која вјерно одржава [наше] материјалне могућности и организационе слабости“.³⁷

За постизање бољих резултата у архитектонској делатности се очекивало проналажење ефикаснијих форми рада а у том процесу ће се све масовнија појава туристичке архитектуре показати као погодан терен за испитивање нових могућности али и за указивање на погрешне приступе. Туризам је засигурно био једна од специфичних привредних области које су погодовале развоју нових архитектонских концепција и изградњи заснованој на планским оквирима. До побољшања за архитектуру је дошло посредно, наводи Милорад Мапура, кроз општи развој друштвених и привредних односа чији прогрес је омогућио да се у домену архитектуре створе повољнији услови за нови развитак и ослобађање.³⁸ Први повољан талас је носио са собом честа угледања на светску архитектуру, што Рихтер описује примањем сокова савремене архитектуре из света,³⁹ без потенцијала успостављања властитих савремених токова који би значили померање од просечне архитектонске продукције према самосвеснијој архитектонској мисли. Током трагања за „сопственим путем у социјализам“, у југословенској уметности се половином педесетих година јавља специфичан феномен назван *социјалистички естетизам*, оријентисан према идејама модерности и унутрашњим вредносно-идеолошким премисама. Социјалистичка Југославија је тежила да буде јединствена и у таком контексту у коме се на југословенској уметничкој сцени и формирао овај феномен.⁴⁰ Тезу о појави социјалистичког естетизма у југословенској уметности је изнео Света Лукић почетком шездесетих година XX века у дневном листу „Политика“, појашњавајући да овај концепт представља иманентну (непосредну и унутрашњу) супротност на дириговану ангажованост социјалистичког реализма и да у том специфичном постулирању уметност остаје у својим границама без подробнијег објашњења, тачније остаје оквирно утемељена на естетичким принципима (отуд термин *естетизам*).⁴¹ Уметност у односу на реализам добија нову димензију – инфериорност у односу на стварни живот. До израженије тенденције за обртом у уметности је дошло после 1955. године, када се и може говорити о правом естетизму, односно након што је одлучено да се „у једној независној социјалистичкој земљи на другачији начин постави питање уметности у социјализму и питање социјалистичке уметности, или бар да се створи атмосфера за плоднији развој стваралаштва“ (за то је такав израз нов и социјалистички).⁴² Налазећи упориште у дијалектици форме естетизам је могао успешно синтетизовати савремена стремљења и традиционалне приступе.⁴³

³⁵ *Ibid.*

³⁶ Darko Venturini, „Skromnost ili neskromnost jugoslavenske arhitekture“, *Čovjek i prostor*, God. VII, Br. 99 (1960), 1.

³⁷ „Нажалост, материјалне се могућности не могу измијенити, организационе се форме бирократизованог и бизнисменски схваћеног пројектантског рада не мијењају битно већ дуже времена, а духовна се клима развија на штету него у прилог напорима југословенских архитеката и архитектуре. [...] Чему уопће тежити великим резултатима кад мали (али учестали) резултати (али велики послови) омогућују и већу зараду и мање труда и упичуване живце и мирнији сан. Да дуго живиш и добро ти буде на земљи!“ Вид. Darko Venturini, „Skromnost ili neskromnost jugoslavenske arhitekture“, 2, 3.

³⁸ Milan Zloković (ur.) *Drugi razgovori o arhitekturi, Obrid 1960...*, 12.

³⁹ Milan Zloković (ur.) *Drugi razgovori o arhitekturi, Obrid 1960...*, 6.

⁴⁰ Милан Попадих, „Нови улепшани свет: социјалистички естетизам и архитектура“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Бр. 38 (2010), 258.

⁴¹ Sveta Lukić, „Socijalistički estetizam. Jedna nova pojava“, *Politika*, 28. april 1963, прептпмпано у: Sveta Lukić, „Socijalistički estetizam“, у: *U matici književnog života* (Niš: Gradina, 1983), 68.

⁴² *Ibid.*, 68-69.

⁴³ „Усмерен ка законима форме [...] естетизам је“, појашњава Лазар Трифуновић, „био довољно „модеран“ да умири општи комплекс „отворености према свету“, довољно традиционалан да задовољи нов грађански укус израстао из друштвеног конформизма и довољно инертан да се уклопи у мит о срећне и јединствене заједнице; он је имао све што је потребно да се стоји

Запажен првобитно у књижевности, социјалистички естетизам у архитектури, као вредносна категорија и дискурс анализе, први пут се појављује почетком двехиљадитих у опсежном осврту на српску архитектуру XX века Милоша Перовића.⁴⁴ За разлику од наративности социјалистичког реализма, естетизам ствара „суштински прелаз са тематског на пластично, са предметног мотива на естетски предмет“.⁴⁵ У архитектури је социјалистички естетизам у ствари био теоријска одредница којом су обједињени различити облици испољавања послератне модерничке архитектуре (функционализам, структурализам, регионализам, брутализам и рани постмодернизам), а суштински је овај појам требало да направи дистинкцију од раније заступаног реализма, али и од званичних токова савремене светске архитектуре. Да је превазилазио овакву идеолошко парадигму нарочито показују примери туристичке архитектуре за коју је комерцијални основ туризма био важнији од могућих идеолошких концепција. Према Миодрагу Шуваковићу уметност социјалистичког естетизма је била „уметност средњег пута између апстракције и фигурације, модерности и традиције, регионализма и интернационализма“.⁴⁶ У односу на друге уметничке правце где је естетизам имао највише одјека у другој половини педесетих година и постепено стагнирао током седме деценије, његово испољавање у архитектури ће трајати знатно дуже, готово до распада Југославије крајем осамдесетих година прошлог века. Крајем шесте декаде естетизам се у југословенској архитектури јавља тек постепено и поприма прве обриси отвореног приступа новим пројектантским концептима умереног модернизма, да би током седме а нарочито осме деценије, у врхунцу развоја југословенског друштва и „усред грандиозне комунистичке архитектонске сценографије срећног живота у колективу“;⁴⁷ постао аутономан и општеприхваћен архитектонски израз. Док се „закашњела“ појава може везати за материјале и технолошке могућности савремене градње, доминантна присутност естетизма у архитектури до средине осамдесетих година је одраз друштвене „репрезентативности“ архитектуре, односно њене могућности да „знаковито“ комуницира са окружењем.⁴⁸

Нови модернизам, „једна прерушена верзија друштвено (и државно) подстицане уметности“, наводи Јерго Денегри, била је уметност „која одбацујући један од термина [...] (реализам) не напушта упориште у другом – социјалистички“.⁴⁹ Денегри истиче да уметничко дело, иако умногоме аутономно, остаје и у светлу социјалистичког естетизма један специфични идеологем,⁵⁰ кроз који се могу интерпретирати нове идеолошке пројекције попут самоуправног социјализма који допушта, објашњава критичар архитектуре Александар Миленковић, „сазревање феномена плурализам – могућности да се одабере један стваралачки израз као свој“, а који уједно постаје претпоставка и слободе стваралаштва и плурализма у изражавању.⁵¹ Појам *плуралистички естетизам*, као „радни назив“, предложио је Миленковић у студији о вредновању социјалистичке архитектуре „Архитектура хоризонти вредновања“ (1988), односно као варијанту операционализације трију вредности – реализам, естетизам и плурализам,⁵² истичући тако збир феномена и чинилаца у спрези повратних утицаја у југословенској социјалистичкој архитектури.⁵³ „Друштвено-политичка и естетичка димензија архитектуре“, наводи Миленковић, „налаже одговарајући поступак при разлучивању критеријума који би били у складу са одабраним обликом друштвеног уређења“;⁵⁴ позивајући се затим на улогу архитектонске критике у сврху тумачења и разумевања феноменологије југословенског социјалистичког друштва. Архитекта Бранислав

с политички пројектованом сликом друштва.“ Вид. Lazar Trifunović, *Studije, ogledi, kritike*, Knj. 3 (Београд: Музеј савремене уметности, 1990), 124.

⁴⁴ Вид.: Miloš Perović, „Arhitektura socijalističkog estetizma“, u: *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma* (Београд: Архитектонски факултет, 2003), 148-209.

⁴⁵ Милан Попадих, *op. cit.*, 248.

⁴⁶ Miško Šuvaković, *Pojmovnik teorije umetnosti* (Београд: Orion Art, 2011), 663.

⁴⁷ Miloš Perović, *op. cit.*, 155.

⁴⁸ Небојша Антешевић, „Социјалистички естетизам у туристичкој архитектури Југославије (1960-1980)“, у: Нада Живковић (ур.), *VI Конференција: Архитектура и урбанизам после Другог светског рата – заштита као процес или модел* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2015), 186-203.

⁴⁹ Ješa Denegri, *Srpska umetnost 1950-2000*, Knj. 1 – *Pedesete* (Београд: Orion Art, 2013), 17.

⁵⁰ *Ibid.*, 188.

⁵¹ Aleksandar Milenković, *Arhitektura horizonti vrednovanja* (Београд: Naučna knjiga, 1988), 269.

⁵² *Ibid.*, 275.

⁵³ *Ibid.*, 6.

⁵⁴ *Ibid.*

Миленковић је имао међутим другачији став на појаву и употребу појма „социјалистички естетизам“, сматрајући да би са становишта повести архитектуре требало озбиљније приступити плуралистичком корпусу југословенске послератне архитектуре, него да се „преко књижевничких исказа о „социјалистичкој естетици“ политичка острашћеност сручи на велики део рада југословенских архитеката“ школованих у новом амбијенту друштвене стварности.⁵⁵ Довољно је упоредити делатност југословенских архитеката са сличним радом архитеката на Западу, сматра Миленковић, да би се уочила подударност у начину рада на широком друштвеном пољу потреба које су биле све снажније услед раста популације и привреде. Миленковић је при томе више мислио на естетику социјалистичког реализма, премда, по њему ни „социјалистички естетизам“ није адекватан појам, јер архитектура је свакако утемељена у естетици, док је за префикс „социјалистички“ упитно какву то архитектуру означава, када је југословенска архитектура, осим што је настајала у социјалистичкој средини, била утемељена на општим савременим токовима и креативним потенцијалима југословенских архитеката кад год то није било спутано неким од раније изнетих акутних проблема.

Стога, разматрање социјалистичког естетизма у оквирима туристичке архитектуре захтева анализу пројектантских и естетских приступа, као и развојних параметара југословенског туризма који су условљавали њен развој. Извештавајући о Првој изложби угоститељства и туризма одржаној у Загребу 1955. године, часопис „Џовјек и простор“ доноси приказ изложбе у коме аутор полази од питања како уз минимална средства створити добар, културан и савремен простор.⁵⁶ Такође, аутор приказа примећује како би било корисно да је уз изложбу организовано и саветовање архитеката, пројектаната хотела и ресторана, који би изнели своја гледишта у овој сфери деловања. На основу дотадашњих капацитета туризма, али и модела по којима се деловало у овој области, аутор констатује да нема сумње да се југословенско угоститељство и туризам не могу задовољити постојећим објектима, и да би се туризам ускоро морао усмерити новим и великим инвестицијама, без којих, закључује, југословенски туризам у светским оквирима не би био замислив.⁵⁷ Педесетих година, изузев неколико значајнијих примера, хотелска архитектура у Југославији је заостајала за иностраним примерим, нарочито у погледу нових захтева који се формирају у делокругу хотелијерства. На то већ указују страни стручни часописи и литература која доноси прегледе хотелске архитектуре у Европи и свету. Омогућити долазак страних туриста значило је обезбедити адекватан смештај и остале пратеће угоститељске и хотелијерске услуге које нису могле бити само у оквирима просечних или за југословенске услове стандардних услуга, него је ниво хотелијерства, укључујући првенствено функционалне и просторно-обликовне аспекте, морао бити заснован на стандардима савремене категоризације а кроз то и на прихватљивој опремљености и уређености хотелских и других угоститељско-смештајних објеката.

Осећати се угодно као код куће, односно одласком на одмор у различите туристичке крајеве очекивати уједначен ниво удобности, опремљености и садржаја у туристичким објектима, била је једна од новина у домену туризма и хотелијерства која је иницијално пристизала са америчког тржишта. Путовања у иностранство су средином XX века постала крупан посао и саставни део модерног (америчког) начина живота а модерни хотел је постао место које ће Бернард Шо (Bernard Shaw) хвалити као „спас од кућног живота“.⁵⁸ Ту долази до једне културине и архитектонске „ароганције“, јер су инвеститори међународних хотела (хотелских ланаца и њихових франшиза) аутоматски подразумевали да је западна архитектура „идеално прилагодљива свим деловима света, јер је то технички најнапреднији и најразвијенији стил градње“.⁵⁹ Тако су се у различитим срединама широм света често наметали врло слични архитектонски идиоми хотелске архитектуре великих хотелских ланаца. Оснивач америчког хотелског ланца *Hilton*, Конрад Хилтон (Conrad Hilton), објашњавајући одлике својих хотела једне је прилике рекао да сваки од *Hilton Internacional* хотела има америчке стандарде и уједначене архитектонске

⁵⁵ Branislav Milenković, „Zaboravno pleme“, u: *Neistkano predivo. Arhitekta Ratomir Bogojević*, 15.

⁵⁶ Boro Pavlović, „Prva izložba ugostiteljstva“, *Џовјек и простор*, God. II, Br. 34 (1955), 1

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ Danijel Burstin, *op. cit.*, 39, 35.

⁵⁹ Luis Turner, Džon Eš, „Varvarin i turista“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 77.

Аутори наводе запажања која су о општој корисности зграда изнета у раду британског лингвисте Џорџа Милнера (George Bertram Milner), „Samoan lesson“, у: *New Society*, No. 27 (1972).

карактеристике.⁶⁰ О овом феномену хотелске архитектуре која концепцијски обједињује интернационални визуализам и локалне специфичности писао је и Чарлс Џенкс. Могло би се рећи да је југословенска хотелска архитектура на изванредан начин кокетирала са овом праксом присутном у свету хотелијерства, али су југословенски архитекти ипак тежили пројектантској самосталности, бар када су у питању однос објекта према окружењу и његови поједини обликовни елементи.

У архитектонској поставци одређеног пројектног задатка значајно полазиште је било формирање (састављање) програма, о чему је на саветовању у Охриду 1960. године говорио и архитекта Вјенцеслав Рихтер, сматрајући да не постоје објективни разлози да у састављањима програма нових инвестиција не учествују стручњаци како би се дошло до најбољег, најјефикаснијег и најфункционалнијег програма.⁶¹ Основ ове проблематике Рихтер је видео у томе што је већина инвестиционих средстава долазила из друштвене својине, тако да се номинални инвеститор није појављивао као приватни власник средстава, већ као мандатор коме су та (друштвена) средства наменски поверена.⁶² У туристичкој изградњи је ситуација у том погледу била нешто повољнија, јер је формирање основне поставке програма било засновано на прописима који су одређивали категорију туристичког објекта. Међутим, састављање програма је подразумевало и утврђивање оптималних површина свих функционалних делова и целина, као и формирање одговарајуће организационе поставке која је код туристичких објеката (пре свега хотела), како је наведено у претходном поглављу, била окосница квалитетне хотелске архитектуре. Једна од таквих ситуација, која се неповољно одразила на функцију хотела а у којој архитекта није могао да има коначан став, настала је приликом пројектовања хотела *Metalurg* у Зеници, отворен почетком 1962. године. Наиме, Душан Јакшић у чланку о изградњи овог хотела, објављеном у зеничким новинама „*Наша ријеч*“, наводи како су се већ у првим годинама коришћења хотела показале поједине грешке, попут тога да је хотелска кафана са стотину и педесет седишта била сасвим нефункционална, издужена као неки станични хол, и мала спрема капацитета хотела. Због тога је један руководилац хотела из другог града кога је занимала ова „аномалија“ посетно сарајевског архитекту Јураја Најдхарта, пројектанта хотела чије име је требало да гарантује квалитет, да му објасни како је до овог дошла и како то да однос смештајног капацитета хотела није усклађен са капацитетом једне од његових угоститељских функција.⁶³ Архитекта Најдхарт је тада појаснио да је то био захтев инвеститора, показавши документацију према којој је то требало да буде клуб-хотел с мањом кафаном, без обзира на предвиђени смештајни капацитет хотела и чињеницу да су у то време угоститељски садржаји градских хотела имали ширу намену од основне хотелске, те да је чак према програму инвеститора хотел требало да има и дечији вртић у дворишту за који је архитекта успео да убеди инвеститора да одустане од тог садржаја.⁶⁴

Пишући о регулативи у области изградње туристичко-угоститељских објеката архитекта Мате Бајлон наводи да је поменути правилник о разврставању хотела у категорије из 1955. године постао анахрон већ оног дана када је и донет, и то пре свега у погледу сагледавања даљег развитка туристичких објеката.⁶⁵ Овим правилником јесу били отклоњени различити недостаци из ранијег периода, у коме су упркос просперитету туризма били постављени доста ниски захтеви у погледу опремљености туристичких објеката, али се ипак разврставање објеката у категорије није могло адекватно спровести, истиче Бајлон, без претходно јасних ставова у погледу врсте услуга и функционисања објеката са свим елементима који се на то односе.⁶⁶ Према Бајлону, и поред тога што су постојала извесна достигнућа на индивидуалном пољу решавања питања пројектовања туристичких објеката, те остварени високи донети у архитектонском погледу, неопходно је било спроводити студије и анализе о изградњи туристичких објеката. Томе су делимично допринели и стручни скупови на ову тему који су се од шездесетих година чешће организовали. Исход

⁶⁰ Luis Turner, Džon Eš, *op. cit.*, 78.

⁶¹ Milan Zloковић (ur.) *Drugi razgovori o arhitekturi, Obriđ 1960...*, 6.

⁶² *Ibid.*

⁶³ Dušan Jakšić, „Koliko je visok visoki »Metalurg«, *Nаша riječ*, 15. decembar 1965, 7.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ Mate Baylon, „Regulativa u oblasti izgradnje turističkih i ugostiteljskih objekata“, *Konferencija o izgradnji turističkih objekata Jugoslavije – referati*, Beograd 15-16. IV 1965. (Beograd: Savez arhitekata Jugoslavije, 1965), 92.

⁶⁶ *Ibid.*

спроведене категоризације је показао да је у Југославији било највише хотела II категорије а да у појединим републикама (Босна и Херцеговина, Македонија) није било нити једног хотела високе A категорије.⁶⁷ Кроз процес категоризације постојећих туристичких објеката у складу са новим правилником добила се реална слика о стању југословенског хотелијерства, посебно о стању опремљености објеката за смештај, те је прикупљен и значајан материјал за вођење „једне реалније и правилније угоститељске политике, а посебно што се тиче потребних инвестиција у угоститељству“.⁶⁸ Правилником је дато нормативно одређење шта која категорија туристичких објеката мора да испуњава у погледу појединих садржаја, опреме и општег уређења, али како у Југославији није било објеката који би били мерило или угледни пример, остало је на архитектама да испитају, пронађу и предложе нове пројектантске смернице за изградњу савремених туристичких објеката.

Сагледавајући просторне и архитектонске потребе туризма, Савез архитеката Хрватске је почетком 1963. године формирао Комисију за туризам како би се активније ангажовао на пољу развоја туристичке делатности у Југославији, првенствено у оним сегментима који су са становишта архитектонске професије били најзначајнији – регионални, урбанистички и архитектонски аспекти у обухвату опште туристичке активности.⁶⁹ Савез је сматрао да сарадња са органима власти и другим стручним институцијама ради решавања конкретних стручних задатака треба да буде у складу са општом политиком Савеза и општим циљем исказаним кроз борбу за развој архитектуре. На овај начин би се остварио, како се истицало, шири друштвени ангажман архитеката – друштвених радника.⁷⁰ Током овог периода, односно од половине педесетих до половине шездесетих година када је усвојена нова привредна реформа и донети нови прописи о категоризацији туристичких објеката, активности архитеката у области туристичке изградње су обележили интензивни послови просторног планирања туристичких регија, као предуслова развоја савременог туризма, уз дефинисање урбанистичких параметара за облике туристичке изградње, и проналажење нових типолошких форми туристичких објеката, пре свега хотела (и одмаралишта), мотела и туристичких насеља, уз испитивање примене нових материјала, конструктивних и технолошких решења. Како је током послератних година туризам представљао готово искључиво вид рекреације и одмора запослених људи, који су добили могућност али и обавезу коришћења одмора између различитих друштвених задатака, тако ни општи принципи економије нису били истакнути у први план, али ће временом тржишни аспект постати неоспорна реалност, условљена континуираним растом друштвених потреба, повећањем стандарда и све већим могућностима заједнице и појединаца.⁷¹ Из чињенице да су неко време најатрактивнији туристички објекти коришћени за рекреацију радништва, Душко Ракић изводи закључак да су могућности и потребе биле изједначене, те да је таква ситуација утицала на то да је туризам системски заостајао у односу на неке друге гране привреде које су се убрзано развијале и шириле подручја своје делатности.⁷² У овој позицији се туризам налазио све док општа кретања друштвеног стандарда и међународних односа нису постала довољно изражена и коегзистентна или све док друштвени и индивидуални захтеви нису премашили опште могућности туризма.

У извештају Туристичког савеза Југославије поводом првих пет година рада, од 1953. до 1957. године, наводи се како су управо децентрализација и демократизација привредног и друштвеног живота дале нови импулс развоју земље а првенство привреде.⁷³ Сматрало се да је новоуспостављени систем радничког и друштвеног самоуправљања, са тржиштем као једним од основних елемената привредног система, омогућио квалитативно нове услове привређивања. Овакав модел се бар у домену туризма показао изразито хибридни јер је требало да задовољи унутрашње идеолошко-политичке апетите и да тржишно допринесе југословенској економији. Осим тога, туризам је био најоптималнији за јачање угледа Југославије у свету. Политика

⁶⁷ Milko Štambuk, „Nova kategorizacija hotela i pensiona“, 10.

⁶⁸ *Ibid.*, 11.

⁶⁹ Duško Rakić, „Problem turizma – rad komisije Saveza arhitekata Hrvatske“, *Čovjek i prostor*, God. X, Br. 125 (1963), 1

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ *Ibid.*, 2.

⁷² *Ibid.*

⁷³ DJ-142-88-386: „Turistički promet“, u: *Turistički savez Jugoslavije – Pet godina rada 1953-1957. Izveštaj upravnog odbora TSJ predat Trećoj redovnoj skupštini 25. januara 1958. godine u Ljubljani*, 43.

Југославије на међународном плану, заснована на начелима мирољубиве коегзистенције, временом је постала цењена у свету (првенствено у односу на њен геополитички положај између Западног и Источног блока), тако да су друштвено-економски развој и пораст угледа имали повољан одраз и на развој туризма и на знатно повећање туристичког промета.⁷⁴ Током периода административног управљања привредом организација туризма је била таква да су државни органи имали готово искључиву ингеренцију над његовим развојем. Тамо где су објективни услови дозвољавали, приступало се нешто другачијим моделима, најчешће кроз иницијативу трудбеника и омладине, али и коришћењем погоднијих форми туризма за иновативније приступе његовој организацији. Развој туризма у таквој организационој констелацији је био једностран и сводио се на коришћење годишњег одмора радника у хотелима и одмаралиштима уз попуст, односно повластице који је регресирала заједница. На овај начин су додуше остварена прва значајнија туристичка кретања и сагледане шире потребе за комплексном туристичком инфраструктуром. Како је већина капацитета била ангажована за потребе спровођења годишњих одмора радника широм земље, појавила се ограниченост за ширу иницијативу рецептивног туризма и ангажовање капацитета у такве потребе.

У периоду од 1951, а нарочито од 1954. до 1957. године, домаћи туристички промет доживљава стални пораст, тако да је 1956. године био већи за 400% у броју посетилаца а за 240% у броју ноћења у односу на 1938. годину,⁷⁵ коју је статистика забележила као годину са највећим туристичким прометом у Југославији пре Другог светског рата. Већ је током 1957. године број ноћења у приморским, бањским, планинским и другим климатским местима (изузев великих градова и нетуристичких места) био већи за 40% у односу на претходну 1956. годину (8.238.000 према 5.921.000), а за 44% у односу на 1955. годину. Повећање броја туриста и тиме и повећање броја ноћења током туристичких сезона наметнуло је питање смештајно-угоститељских капацитета. Према попису одмаралишта, извршеном августа 1957. године, на територији ФНРЈ је било 503 радничко-службеничка одмаралишта са капацитетом од 25.212 лежаја.⁷⁶ Према подацима Савезног завода за статистику о стању смештајних капацитета из августа 1957. године у Југославији је за око 18% било више расположивих кревета у приватном смештају него у хотелима и одмаралиштима.⁷⁷ Од 1954. године многе локалне заједнице интензивније додељују финансијска средства друштвеним организацијама у сврху проширења туристичких капацитета. Додатан проблем је представљало то што се смештајни капацитети у највећем броју туристичких места нису повећавали а у многим водећим туристичким местима су ти капацитет били чак и смањени у односу на предратни период.⁷⁸ У овом периоду се интензивира и изградња објеката за смештај деце, чему је допринело ангажовање локалних самоуправа и образовно-васпитних установа на обезбеђивању одговарајућег смештаја за широки круг градске деце, како би на тај начин могли под повољним условима да проведу одмор на Приморју или у планинама.

Оријентисање домаћих туриста на одмаралишта, као основни вид радничког смештаја, и на нове, нетрадиционалне форме смештаја, започето је у већој мери након укидања повластица за годишњи одмор, након чега долази до потражње за повољнијим смештајем, најчешће у приватним објектима. Порасту домаћег туристичког промета допринело је давање премија хотелима и пансионима на остварени промет, а што је омогућило формирање нешто повољнијих цена, као и повећање плата радника и службеника у 1957. години.⁷⁹ Животни стандард је у годинама после рата био одређен ниским нивоом националног дохотка, да би у периоду од 1957. до 1963. године, услед бржег пораста и повећања производње, биле створене материјалне могућности и за повећање личне потрошње а тиме последично и животног стандарда. Југословени су се педесетих година, попут других европских народа, „радовали привредном чуду – које се догодило услед огромног пораста продуктивности, трансфера прихода из

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ АЈ-580-7: „А. Смештајни капацитети“, у: *Мере за развој иностраног туризма и повећање девизног прилива* (Пов. Бр. 48), Београд, 15. V 1958, 1.

⁷⁸ АЈ-142-88-386: „Туристички промет“, у: *Туристички савез Југославије...*, 47. [Број кревета у важним туристичким местима 1956. године – Опатија, Дубровник, Ловран, Блед, Црквеница, Раб, Мали Лошњак, Макарска, Плитвичка језера, Цавтат, Нови Винодол, Каптел, Лопуд, Малинска и Млини – у односу на 1938. годину је био мањи за око 35% у односу на капацитет у овим местима 1938. године.]

⁷⁹ *Ibid.*, 44.

пољопривредног сектора у индустрију, као и оптимистичког раста светске конјунктуре”, посебно имајући у виду да је у Југославији индустријска производња између 1953. и 1960. године годишње расла за импозантних 13,83%.⁸⁰ Све ове околности су утицале на будуће усмерење туристичке изградње засноване на праћењу туристичке потражње и ослушкивању потреба страних гостију. И поред извесног проширења и побољшања материјалне базе туризма, она је, како се истицало, у односу на повећани промет и број туриста била недовољна по капацитетима а заостала у техничком погледу (у ову материјалну базу су била урачуната шира материјална средства попут саобраћајне инфраструктуре, превозних средстава, смештајних и угоститељских капацитета и др).⁸¹ Током педесетих година се у погледу унапређења туризма актуализује исто питање материјалних услова као и двадесетих година када се стварала основа за будући туристички развој, а то је било питање комуналне уређености у туристичким местима која је била недовољно сагледавана у оперативним развојним плановима и плановима инвестиционог кредитирања. С обзиром на то да су се многа туристички значајна места налазила у недовољно развијеним крајевима владао је готово хронични проблем недостатка водоводних и канализационих система, саобраћајне инфраструктуре, електричне мреже уз проблем скупоће струје, као и других услужних система од којих је зависио туристички промет. Стога, изградњу смештајних капацитета морала је пратити изградња инфраструктуре, док су и једно и друго захтевали опсежан плански приступ.

Све је ово утицало да туризам, као све редовнија масовна потреба периодичног напуштања градске средине ради одмора и рекреације, постане узрочно уско повезан са урбанизмом, односно планирањем ширег или ужег простора с утврђеном туристичком наменом, и то на принципима усклађивања основних животних функција становања, рада и одмора (туризма) у процесима урбанизације, индустријализације и модернизације.⁸² Да ће убудуће туризма бити у неодојивој вези са планирањем и урбанизмом показује и чланак Славка Енсмингер, објављен 1955. године у часопису „*Turistički pregled*“ под називом „Урбанизам и туризам“, у коме аутор полази од премисе да је туризма веома опсежна област која има широк иницијативни обухват, због чега и организација рецептивног туризма стоји у директној вези са задацима урбанизма.⁸³ Од туристичких организација се очекивало да воде бригу о урбанистичком уређењу туристичких места и да се повежу са урбанистима, а исто тако су и урбанисти, при решавању сваког проблема у туристичким подручјима, требало да имају комуникацију са туристичким организацијама.⁸⁴ Улога урбаниста је била посебно значајна при решавању туристичких зона и формирању саобраћајне мреже у туристичким местима и подручјима,⁸⁵ али се дешавало да управо при изградњи хотела изостане ужа сарадња између туристичких стручњака и архитеката урбаниста. Истицало се да би ова сарадња била неопходна у целокупном процесу планирања, од израде првих перспективних планова развоја туристичких подручја, до фаза програмирања и изградње туристичких објеката. У томе је архитекта Јосип Сајсл видео суштину савремене архитектонске и урбанистичке концепције засноване на спознаји потребâ људи и друштва. Како би се покренули и отарасили старих навика и гледања, сматрао је да је велики задатак савремене архитектуре и урбанизма да иницира нове концепције простора и проналази амбијенте који ће говорити језиком тренутног времена.⁸⁶

⁸⁰ Мари-Жанин Чалић, *op. cit.*, 243.

⁸¹ АЈ-142-88-386: „*Turistički promet*“, у: *Turistički savez Jugoslavije – Pet godina rada 1953-1957. Izveštaj upravnog odbora TSJ predat Trećoj redovnoj skupštini 25. januara 1958. godine u Ljubljani*, 47.

⁸² О односима урбанистичког планирања у туристичкој изградњи вид. у: Dragutin Alfier, „*Urbanistički elementi u turističkoj izgradnji*“, *Turizam*, God. V, Br. 9 (1957), 3-11.

⁸³ Slavko Ensminger, „*Urbanizam i turizam*“, *Turistički pregled*, God. III, Br. 10-12 (1955), 9.

⁸⁴ *Ibid.*, 10.

⁸⁵ О аспектима саобраћајног повезивања јадранског подручја вид. у: Mirko Varlandy, „*Saobraćajno povezivanje jadranskog pojasa*“, *Turizam*, God. XI, Br. 4-5 (1963), 13-15.

⁸⁶ Josip Seissel, „*Urbanizam*“, *Conjek i prostor*, God. IV, Br. 68 (1957), 2.

Развојни потенцијал туризма усмерен планирању туристичке изградње

У процесу конституисања социјалистичког друштва југословенска идеологија је управо у домену туризма нашла јединствено упориште за еманципацију југословенског друштва и интеграцију југословенског идентитета. О потенцијалима туризма је у више наврата говорио и председник Ј. Б. Тито изјављујући да „туризам има опћејугословенски значај“ због кога би и федерација и републике требало да се адекватно поставе према њему, а превасходно узимајући у обзир чињеницу да туризам није краткотрајна ствар и да представља привредну грану коју треба стално усавршавати.⁸⁷ Туризам који је крајем четрдесетих и почетком педесетих година XX века имао развијену идеолошку основу, од друге половине педесетих добија све више на тржишном значају. Стога је и Тито сматрао да се туризму треба дати статус извозника пошто је земљи обезбеђивао знатан прилив девиза и да би се према туризму требало поставити флексибилније и предузимати ефикасније мере како би се адекватно развијао.⁸⁸ Свој став о улози туризма у развоју југословенске привреде Тито је изнео и у реферату на Четвртном пленуму централног комитета Савеза комуниста Југославије, одржаног 22. и 23. јула 1962. године у Београду, полазећи од тога да индустрија до тада није могла дати много у погледу обезбеђивања девизних прихода који би утицали на смањење државног дефицита, док су неки сектори у друштвеном и привредном животу били запостављани, мислећи пре свега на туризам.⁸⁹ Туризма се дотиче и Борис Крајгер у свом реферату, истичући да ова привредна грана „тражи највећу иницијативу локалних фактора и ангажовање децентрализованих средстава“, те да инвестиције у туризму, „ако су рационално постављене, могу веома брзо да дају одговарајуће резултате, нарочито у погледу платног биланса“.⁹⁰ Према томе, у закључцима Четвртог пленума ЦК СКЈ наводи да за даљи и бржи развој туризма (посебно иностраног) треба „стварати потребне услове и проучавати могућности нових облика стимулације и подстицања интереса свих чинилаца за што већа инвестициона улагања у развој туризма“.⁹¹

Нови облик социјалистичког туризма је проистекао из специфичног идеолошког конструкта ангажованог слободног времена које је постало значајно обележје и привилегија послератног социјалистичког друштва. „Пораст животног стандарда донио је значајну промјену домаћем масовном туризму, а као и туристички развој и тражење је благостања било дио шире еуропске поратне слике“.⁹² Атмосферу друштвеног полета и социјалистичке изградње су пратили и многи изазови и недоумице, у чему се туризам убрзо показао знатно комплекснијим привредним пољем од првобитних замисли његовог социјалног усмерења, у којима се нису сагледавали слојевитост и захтевност комерцијалног туризма коме се касније тежило. У складу са развојем туризма и осавремењивањем туристичке понуде у Југославији се од половине педесетих година почињу убрзано мењати обликовне карактеристике туристичке архитектуре. Овакав узајамни однос између архитектуре и друштвених потреба одражавао је видан одраз социјализма, јер се на тај начин, објашњава Невен Шегвић, „архитектура укључује у живу језгру стварности, постаје њен

⁸⁷ „Тито: Туризму – приоритет“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XVII, Br. 8 (1969), 5.

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ „На туризам се увијек гледало као на нешто споредно, што није важно. Говорило се ако неко хоће да дође, наше Јадранско море је лијено, нека дође и, кад га види, доћи ће поново. Тако више не иде. Данас треба друкчије гледати на туризам и промијенити критеријум. Туризам је добио и друге форме јер много више тражи... Ево, на примјер, Италија ће ове године доћи до милијарду долара од туризма, а ми смо прошле године остварили свега 24 милиона динара. Шта то значи? Поред услуга, треба омогућити да се поправе и наши путеви који су слаби, да се изграде угоститељска предузећа, и све друго да странце привежемо за наше море. Девизе које добијамо преко туризма за нас су најјевтиније, јер не само да их добијамо а да не дајемо ништа од својих средстава иностранству, већ на тај начин продајемо и ону робу коју би иначе са регресом морали извозити у иностранство. [...] Иако је туризам у првом реду ствар наших привредника, ипак то питање и остали треба најозбиљније да узму у обзир. Јуче сам овдје чуо да је један чудак у Загребу написао против тога што градине ауто-страда дуж јадранске обале, јер се наводно квари далматински пејзаж и што се руше старе зграде и праве хотели. Такви људи су заиста зрели да их се медијински прегледа.“ Вид. у: „Реч генералног секретара СКЈ друга Тита“, у: *Четврти пленум централног комитета Савеза комуниста Југославије* (Београд: Комунист, 1962), 16-17.

⁹⁰ Б. Крајгер, „О текућим проблемима економске политике“, у: *Четврти пленум централног комитета Савеза комуниста Југославије*, 122.

⁹¹ „Закључци Четвртог пленума централног комитета Савеза комуниста Југославије“, у: *Четврти пленум централног комитета Савеза комуниста Југославије*, 194.

⁹² Igor Duda, „Turizam narodu. Godišnji odmor kao proizvod socijalističke modernizacije“, *Čovjek i prostor* [tematski broj: *Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma*], God. 57, Br. 684-685 (2011), 30.

органички дио, који се развија у паралели са опћим развојем“.⁹³ Ондашњи критичари су сугерисали, наводи Мароје Мрдуљац, да „активна и одговорна туристичка архитектура мора прихватити своју ангажирану, готово просвијетљену педагошку улогу, и градити просторе, просторне односе, ефекте и доживљаје који подижу свијест посјетитеља и домаћег становништва о њиховом специфичном мјесту и њиховом положају у том мјесту“.⁹⁴

У предговору познатог туристичког водича и атласа за Јадран, у издању Југословенског лексикографског завода, наводи се како Југославија као туристичка земља не осваја своје место међу другим европским туристичким земљама нарочитом развијеношћу или дугом традицијом туризма као привредне гране, већ да снага њене туристичке привлачности лежи пре свега у разноликости и богатству пејзажа, те у преплитању и прожимању разноврсних културних утицаја.⁹⁵ Стога, југословенска друштвена заједница, како се даље наводи, улаже значајна средства у хотелске зграде и друге туристичке објекте и саобраћајну инфраструктуру у циљу стварања одговарајуће материјалне базе туризма.⁹⁶ Туризам је био једна од оних области чији интензивнији развој је требало да уследи након повећања животног стандарда, заједно са бржим развојем оних привредних области које утичу на развој туризма, као што су саобраћај, индустрија широке потрошње и пољопривреда. Истовремено, перспективним планом привредног развоја за период од 1957. до 1961. године предвиђало се да федерација из посебно издвојених средстава помогне развоју привредно неразвијенијих подручја, у чему је саобраћај имао посебан значај за унапређење туризма и опсежнију туристичку изградњу.⁹⁷ У реферату изнетом на годишњој скупштини ТСЈ Љубо Бабић износи очекивања да ће с порастом укупне производње и националног дохотка, фондова личне потрошње, просечних реалних плата за 7-8% годишње и с повећањем броја запослених за око 700.000 у периоду од 1957. до 1961. године, доћи и до веће потражње за туристичким услугама.⁹⁸ Стога је модернизација и даља изградња смештајних капацитета и комуналне опремљености туристичких места требало да буде усклађена с очекиваним туристичким потребама. Питање унапређења и проширења капацитета Бабић издваја на прво место у приоритетима развоја југословенског туризма. Међутим, стратешки приступ планирању туристичких капацитета, у свеобухватном процесу планирања туризма, даће значајније и сврсисходније резултате тек половином шездесетих година када се приступило изради опсежне студије о могућностима развоја туризма у Југославији уз подршку и асистенцију експерата Уједињених нација. У то време се јављају и прве анализе економских аспеката и критеријума за избор врста и типова туристичких објеката у фази планирања, а о чему ће више речи бити у наредном поглављу.

Крајем педесетих година архитектонска струка увиђа потенцијале туризма и потребу за спровођењем опсежне туристичке изградње усмерене савременим туристичким потребама. Године 1959. у часопису „Џовјек и простор“ објављен је чланак Вјекослава Зрнца, „На реду је комплексна туристичка изградња“, у коме се наводи како је туризам попримио такве размере које неодољно захтевају комплексну изградњу на простору целе Југославије која обилује разноликим и туристички привлачним пределима.⁹⁹ Зрнци сматра да је након послератне изградње тешке индустрије, а потом и проширења индустријске производње на робу широке потрошње, наступио час када је југословенска заједница у могућности да с већим средствима приступи комплексној изградњи туризма (кога карактерише масовност и мобилност), укључујући не само изградњу хотела и угоститељских објеката, него и саобраћајне и комуналне инфраструктуре, како би југословенски туризам одговорио потребама друштва и укусу савременог човека.¹⁰⁰ Појам комплексне туристичке изградње се ограничавао на материјалне компоненте, а пре свега на сталне објекте који су представљали материјалну основу различитих делатности које прожимају област

⁹³ Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, 7.

⁹⁴ Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu: izgradnja dostupne Arkadije“, *Џовјек и простор* [tematski broj: *Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma*], God. 57, Br. 684-685 (2011), 38.

⁹⁵ *Jadran – vodič i atlas* (Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1965), n. n.

⁹⁶ *Ibid.*

⁹⁷ „Perspektivni razvoj našeg turizma – Referat Ljube Babića na Godišnjoj skupštini TSJ“, *Turizam*, God. VI, Br. 3 (1958), 11.

⁹⁸ *Ibid.*, 12.

⁹⁹ Vjekoslav Zrnc, „Na redu je kompleksna izgradnja turizma“, *Џовјек и простор*, God. VI, Br. 87 (1959), 1.

¹⁰⁰ *Ibid.*

туризма.¹⁰¹ Недостатак савремених хотела се највише осећао на Јадранској обали, где је била и највећа фреквенција домаћих и страних гостију, па се очекивало да опсежнија туристичка изградња у сврху ширих националних потреба почне баш на овом подручју. За туристе из иностранства који су имали веће захтеве и боље платежне могућности постојећи хотели нису обично били задовољавајући. Потребу за опсежнијом туристичком изградњом заснованом на комплекснијем планирању Зрнци објашњава чињеницом да перспективно планирање није долазило до изражаја све док је туристички промет био малобројан и док се одвијао у одређеним ограниченим облицима, у више-мање уређеним урбаним срединама и у устаљеним туристичким правцима.¹⁰² Међутим, чим је туризам постајао хетерогенији и опсежнији, повећала се и потреба за економским и урбанистичким планирањем. Европска искуства у планирању туристичких подручја су показала да просторни планови ужих простора, на пример неког места, нису довољни јер се савремени туризам не концентрише само у реномираним туристичким местима, него захвата знатно шире просторе, па би због тога обухват једне регије с туристичким потенцијалима био одговарајући за планирање и развој више места повезаних у једну целину. Тек након израде таквих планова, наводи Зрнци, може се приступити туристичкој изградњи и урбанистичком обликовању појединих места, с циљем да се добију разноврсни и рентабилни смештајни објекти и уређени простори за потребе туризма.¹⁰³

У постизању типолошке разноврсности туристичке архитектуре установљена оријентација социјалистичког естетизма, која баш у контексту архитектуре малих народа, како то антиципира Добровић, добија више идеолошки него суштински теоријско утемељен значај, изнедрила је архитектонски плурализам утемељен с једне стране у креативним могућностима архитектонске сцене, док је с друге стране бивао инвеститорски подржан од туристичких организација. Осим општих социјалистичко-идеолошких и естетско-модернистичких одлика југословенске архитектуре,¹⁰⁴ естетизам у туристичкој архитектури, посебно од почетка шездесетих година, манифестује се кроз наглашен стваралачки плурализам пројектантских приступа и обликовних могућности, те за разлику од других градитељских типологија, где елементи социјалистичког естетизма „уносе тежњу заобилажења идеолошких и симболичких премиса, а у циљу самодовољног просторног система, којем се условно може преписати карактер естетског“;¹⁰⁵ естетизам у туристичкој архитектури је имао улогу подражавања и повезивања ширих просторних, амбијенталних и функционалних карактеристика. „Хотелске собе постају све мање, али се у њима повећава комфор, а туристичка се мјеста натјечу у томе, које ће пружити туристу што разноврснију и бучнију разоноду.“¹⁰⁶ Према томе, у туристичкој архитектури, и уопште у тражењу новог архитектонског израза у поратним деценијама, убрзо се одустајало од униформног и епигонског приступа и све се више заговарало да се не може „решавању архитектонских задатка приступати исто и са увек истим архитектонским инвентаром од Лубљане до Скопља, од Београда до Дубровника“.¹⁰⁷ У Југославији су управо у туристичкој архитектури остварени запажени резултати у напуштању модернистичких парадигми и обликовних образаца. Често се ослањајући на карактеристике туристичке дестинације, односно места и контекста у коме се подиже, архитектура туристичких објеката је више од било које друге типологије била усмерена аспектима регионализма.

У осврту на компоненте југословенске архитектуре Шегвић, такође, наводи да је задатак архитеката да „развијају регионални осећај за форму, да својим радовима утичу на његову трансформацију, да га комплетирају новим научним, посебно техничким достигнућима, да га обогаћују новом идејношћу и друштвеном функционалношћу“.¹⁰⁸ Различита гледишта која су пратила туристичку изградњу и проблемске аспекте туристичког развоја утицали су на то да се у оквиру модерне туристичке архитектуре отворе питања критичког дискурса који је током

¹⁰¹ R. D., „Turizam i prostorno uređenje Jadranskog područja“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 52.

¹⁰² *Ibid.*, 2.

¹⁰³ *Ibid.*

¹⁰⁴ Више вид. у: Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, 33-39.

¹⁰⁵ Милан Попадић, *op. cit.*, 254.

¹⁰⁶ V[jekoslav] Zrnc, „Smještaj turističkih masa“, *Čovjek i prostor*, God. IV, Br. 64 (1957), 1.

¹⁰⁷ Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, 21.

¹⁰⁸ *Ibid.*, 22.

шездесетих година захватио интернационалну архитектонску теорију и праксу. Туризам и туристичка изградња су иницирали различита гледишта по питању планирања и коришћења расположивог простора, а како је туризам био виђен „као најобећавајући извор прихода и будућег развоја“,¹⁰⁹ задацима планирања туристичких подручја и регија приступило се још крајем педесетих година. Иако је постојао евидентан утисак о стратешким и планским обрасцима југословенског туризма, у пракси су постојала многа размимоилажења бар у односу између „индустрије туризма“ и „културе туризма“, на шта је указивао критичар уметности Грго Гамулин.¹¹⁰ У таквом друштвеном и културолошком миљеу естетизам у туристичкој архитектури је временом постао прагматичан архитектонски израз и аутономан приступ у раду многих аутора (посебно оних који су се специјализовали за туристичке објекте као што су били Андрија Чичин-Шаин, Здравко Бреговац, Анте Рожић, Јулије Де Лука, Борис Магаш, Златко Угљен, Михајло Митровић, Дејан Настић и др). Туристичка архитектура која иначе по својој функцији није део свакодневних животних активности и потреба, него је углавном усмерена оним човековим активностима које подразумевају одмор и путовање, могла је да апсорбује различите обликовне утицаје и да их прилагоди савременим функцијама и програмским фантазијама.

Архитекти су, следећи комерцијалне захтеве туристичког тржишта, посебно посезали за естетизованим архитектонским облицима који су подразумевали различите пројектантске аспекте (зонирање и уређење партерног пејзажа, обликовање архитектонске структуре и фасада, архитектонских елемената и конструкције, те уређење и опремање ентеријера). „Хотелска је изградња пружила пројектантима много веће могућности и слободу обликовања него дотадашња стамбена изградња јер су репрезентативност и ефикасност хотела уједно део туристичке привреде“.¹¹¹ Архитектура туризма је временом постала део туристичке дестинације и понуде, тако да је њено обликовање од шездесетих све више бивало ослобођено различитих ограничења и рационализација, који су због економских услова били заступљени у периоду док је туризам имао првенствено социјално усмерење. Од када је туризам у Југославији добио стратешку важност, тако је и туристичка архитектура постала поље експериментисања и важан део туристичке понуде, посебно имајући у виду да је Југославија требало да буде конкурентна на широком туристичком тржишту Европе и света. „Као одговор на растућу потражњу за масовним смјештајем, архитекти су развили читав низ нових типологија у прилично кратком периоду“.¹¹² Након примене чистих волумена зрелог модернизма, почињу се јављати јединствени концепти засновани на просторној декомпозицији једноволумена на све више делова¹¹³ или се посезало за структуралном разградњом кроз рашчлањивање фасадних маса и зидова, балкона, лођа или прозорских отвора, а било је и примера, посебно крајем педесетих и почетком шездесетих година, када се тежило обликовној апстрактности и изразито строгим и геометризованим облицима.

С обзиром на све већи број туриста и њихових активности естетизована туристичка архитектура се показала најподеснијим медијумом за стварање представе о улепшаној стварности либерализованог социјалистичког друштва. Временом су морфолошке и обликовне варијације хотелске архитектуре постајале све разноврсније, чему су допринеле и нове конструктивне могућности и различити видови материјализације. Могло би се рећи да су се различити пројектантски модели туристичке архитектуре развили баш под утицајем контекстуализма, што је архитектурама дало креативни подстицај и отворило разне могућности за модерним архитектонским обликовањем. Овом су посебно допринели услови окружења и природног амбијента који су утицали на морфолошке одлике архитектуре кроз гранање структуре и волумена, увођење атријума, рашчлањивање на засебне павиљоне, терасасте структуре, прилагођавање топографији терена, простирање дуж обале, увале или опонашање планинских масива и сл. Важан сегмент југословенске туристичке архитектуре било је такође уређење и

¹⁰⁹ Maroje Mrduljaš, *op. cit.*, 35.

¹¹⁰ Вид. у: Grgo Gamulin, „Krug što se zatvara“, *Život umjetnosti*, Br. 18 (1972), 45-67.

¹¹¹ Небојша Антешевић, „Регионализам у модернизму *vs.* туризам у социјализму. Расправа о утицајима регионализма на архитектуру модерних туристичких објеката Југославије друге половине 20. века“, у: Зоран М. Јовановић и др. (ур. и прир.), *Međunarodni tematski zbornik: Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних -изама, посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића (1932–2013)* (Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2014), 508.

¹¹² Maroje Mrduljaš, *op. cit.*, 39.

¹¹³ Vladimir Kulić, Maroje Mrduljaš & Wolfgang Thaler, *Modernism in-between: The Mediator Architecture of Socialist Yugoslavia*, 182.

опремање ентеријера. Ослањајући се на модернистичку традицију и праксу „целовитог уметничког дела“ (*Gesamtkunstwerk*), архитекти су у развоју концепција туристичке архитектуре истовремено приступали и уређењу ентеријера, у чијем опремању су неретко учествовали истакнути југословенски ликовни уметници. Туристички објекти су осим за архитекте били значајно тржиште за домаће произвођаче намештаја и употребних предмета који су развијали савремене и иновативне дизајнерске приступе.¹¹⁴ У пројектовању туристичких објеката естетски критеријуми су се издвојили изразито значајним. Осећај допадљивости, уређеност и модерност, уживање и релаксација, били су неизоставни епитети у описима југословенске туристичке архитектуре.¹¹⁵ Специфичност туристичке архитектуре се огледала у обликовној целовитости из чега је проистекао њен комплементарни статус у односу на друге типологије (многи туристички објекти, посебно они високе категорије, били су пројектовани у тотал-дизајну).

Полазећи од улоге архитектуре у туризму и од тога да је архитектонска компонента у комплексном пољу туризма деликатна, заслужујући студиознији приступ и разматрање, Душко Ракић у свом осврту на проблеме туризма поставља низ питања која се намећу у тада још увек недовољно актуелизованој позицији туристичке архитектуре: зашто би архитектура туризма морала бити изузетно квалитетна и у просеку добра; зашто би морала постати изузетак у просеку „остале“ архитектуре; зашто би сваки објекат туристичке намене морао бити вредан пажње једног рафинираног ока? Одговори на ова питања захтевају исцрпнији одговор и комплекснију анализу пројектантске позиције туристичке архитектуре од почетка шездесетих година, како би се свеобухватније разумела њена улога у примени нових концепција и идеја у ширим оквирима југословенске архитектуре и друштва. Општа аргументација и упориште тезе о специфичној позицији туристичке архитектуре се свакако већ налази у исказу Ханса Енценсбергера, изнетом у уводом делу дисертације, према коме је хотелска индустрија, а тиме и хотелска архитектура, заушније усвајала преовлађујуће привредне норме како је туризам више напредовао у знаку развијеног капитализма. Из угла архитектуре то је значило да се морало удовољити актуелним трендовима и обезбедити савремена естетска и технолошка решења која би била довољно атрактивна да привуку госте и довољно комфорна да се у њима гост осећа пријатно и измештено у несвакидашњи амбијент достојан његове потрошачке могућности.

Савез архитеката Југославије је априла 1965. године, у сарадњи са Југословенском инвестиционом банком, Секретаријатом за туризам Савезне привредне коморе, Савезним комитетом за туризам, Савезним секретаријатом за трговину, Сталном конференцијом градова Југославије и Туристичким савезом Југославије, организовао у Београду Конференцију о изградњи туристичких објеката Југославије, а повод је било сагледавање могућности и недостатака, те изналажење ефикасних модела у туристичкој изградњи. У уводнику зборника реферата, објављених пре одржавања конференције, наводи се како „неколико веома успешних туристичких објеката изграђених у Југославији, показују [наше] велике могућности, које су у архитектонском квалитетима блиске или равне значајним објектима у свету“, али да су такви примери малобројни, и да је „највећи број изграђених туристичких објеката (је) далеко испод [наших] објективних могућности“ (конвенционалне реализације лишене основних функционалних критеријума и обликовног квалитета).¹¹⁶ Остварена искуства у пројектовању и изградњи туристичких објеката, уз дефинисање задатака за предстојећи седмогодишњи период, представио је архитекта Едо Михевић, професор Архитектонског факултета у Љубљани, с властитим искуством у пројектовању хотела, анализирајући аспекте припреме за изградњу туристичких објеката и економичност улагања у туристичке објекте, критички се односећи према различитим мањкавостима у фазама припреме, изградње, експлоатације и начина кредитирања изградње туристичких објеката. Михевић истиче да би у сфери изградње туристичких објеката требало бити више свести о чињеници да економичност и рационалност улагања у туристичке капацитете не значе тражење скромних решења и употребу јефтиних грађевинских материјала, сматрајући да скромни туристички објекти

¹¹⁴ „Амбициозни дизајн интеријера и намештаја [...] постао је средство излагања југословенске „социјалистичке“ културе и архитектонског пројектовања широкој „публици“, како с Истока тако и са Запада, чак и кад то није била првобитна или примарна намјера што дискусију о „репрезентативном модернизму“ чини комплекснијом и идеолошки релативном.“ Вид. Мароје Mrduljaš, *op. cit.*, 41.

¹¹⁵ Небојша Антешевих, „Социјалистички естетизам у туристичкој архитектури Југославије...“, 191.

¹¹⁶ „Predgovor“, *Konferencija o izgradnji turističkih objekata Jugoslavije – referati*, посебан лист

могу бити на располагању само скромним гостима.¹¹⁷ Он такође прави поређење са западним искуствима према којима су вредност и квалитет уложеног рада и материјала у хотелске објекте по пет пута већи од оних уложених у изградњу стамбених објеката, док је у Југославији у то време тај фактор и код најбоље опремљених туристичких објеката једва достигао однос од два и по, што показује да су југословенска улагања била ограничена и скромнија од просечног туристичког тржишта на Западу.¹¹⁸ У току еманципације приступа пројектовању туристичких објеката, Михевиц заступа став да свака врста класификације туристичких објеката, у првом реду хотела, не зависи само од услуга које ће се предвидети, него и од целокупног амбијента и атмосфере који се креира пројектом¹¹⁹ (у туристичком промету многи фактори формирају заокружену туристичку понуду, тако да уз квалитет хотелског простора и његову опремљеност, боравак у хотелу употпуњују и диспозиција објекта, поглед, осунчаност, зеленило и околни амбијент, те врсте заступљених садржаја).

Почетком шездесетих година туризам и угоститељство постају изразито значајне области за архитектуру и архитекте, али и за домаћу индустрију, па Михевиц наводи да је потреба за различитом робом и опремом високог квалитета утицала на унапређење и повећање квалитета производње а тиме и самих производа. У првој фази кредитирања изградње туристичких објеката, током 1961. године, отежавајући фактор су представљале високе каматне стопе (и до 8%) и кратак период отплате, обично до 5 година, што је за такав вид инвестиција представљало више него неповољне услове. Иако су се ти услови у току наредних година поправљали (камате су снижаване на 4, 2 и 1% а период отплате на 15, 20 до 30 година) нису могли бити упоредиви са условима кредитирања у западним државама, јер, појашњава Михевиц, тражило се чак 50% учешћа и период отплате већ после прве године.¹²⁰ Међутим, показало се да је социјалистички друштвени режим у изразито тржишној области, каква је била област туризам, имао и поједине предности исказане у односима вредности целокупне изградње (земљиште, пројектовање, изградња, опремање) према постигнутим архитектонским остварењима која су као таква доприносила туристичкој понуди. Из угла становника Европе, Југославија је била привлачна туристичка дестинација без обзира на њен комунистички систем, јер је југословенски пројект социјализма вешто спојио демократију, плурализам и тржишну привреду с идеалима егалитарног, аутономног друштва,¹²¹ па је управо овакав спој друштвено вредносних и економских чинилаца погодовао развоју туризма, то јесте његовој иностраној компоненти у којој је процентуално доминирао европски средњи staleж задовољан односом туристичке понуде и својих могућности, посматрано према структури других европских туристичких тржишта.

Из економског угла избор врста и типова туристичких објеката је представљао један од основних елемената инвестиционе политике у туризму.¹²² Специфичност туристичке изградње се огледала, између осталог, у односу објекта и туристичког простора који је неодвојив фактор у вредновању туристичких објеката, а превасходно објеката изграђених у Приморју и другим пределима с контекстуалним вредностима. То потврђује ставове да у питањима туристичке изградње доминирају економске карактеристике туризма.¹²³ Економски стручњак Срђан Марковић, у циљу систематизације комплексне туристичке понуде, дефинише две основе групе туристичких капацитета – директне и индиректне, где у директне капацитете туристичке понуде сврстава оне који су у директном додиру са туристичким потрошачима од којих се непосредно наплаћују пружене услуге (капацитети непосредног пласмана туристичких услуга и добара).¹²⁴ Осим тога Марковић издваја и посебну групу, тзв. праве туристичке капацитете који постоје искључиво ради туризма, као што је група објеката за смештај који чине материјално највећу

¹¹⁷ Edo Mihevc, „Dosadašnja iskustva u projektovanju i izgradnji turističkih objekata te zadaci u budućem sedmogodišnjem periodu“, *Konferencija o izgradnji turističkih objekata Jugoslavije – referati*, 46-47.

¹¹⁸ *Ibid.*, 47.

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ *Ibid.*, 49-50.

¹²¹ Мари-Жанин Чалић, *op. cit.*, 244.

¹²² Srđan Marković, „Ekonomske aspekti i kriteriji za izbor vrsta i tipova turističkih objekata“, *Konferencija o izgradnji turističkih objekata Jugoslavije – referati*, 55.

¹²³ *Ibid.*, 57.

¹²⁴ *Ibid.*, 59.

вредност туристичке инфраструктуре. Полазећи од тога да је туристичка понуда тржишни фактор, односно да је у основи економска категорија, Марковић истиче да избор врсте и типова туристичких објеката представља квалитативни елемент инвестиционе оријентације.¹²⁵ Ово практично значи да у оквиру неког туристичког тржишта, а на основу његових анализа и потреба, треба да буду заступљени објекти различитих категорија. Истраживања су показала да „Југославија из вела велике и сложене међународне туристичке потражње прима њезине културно, социјално и економски ниже категорије и потрошаче, чија је потрошња двоструко слабија, него код потрошача који одлазе у друге туристичке земље“.¹²⁶ Избор типова туристичких објеката, укључујући одређивање за категорију и утврђивање основних архитектонских карактеристика (габарит, капацитет, облик), увек је везан за одређени простор. У југословенском привредном систему, заснованом на друштвеној расподели ресурса и добара, вршено је искључивање великог дела земљишта из слободног тржишног промета, уз одржавање његове номинално ниске цене, тако да је целокупни процес инвестирања, од избора локације до врсте и типова објеката, у односу на тржишну праксу на Западу, давао Југославији извесну предност у туристичкој изградњи која се просечно могла остварити знатно повољније и то у високо квалитетним просторима.¹²⁷

У овако постављеним економским односима Југославија је имала потенцијал да туристички профитира, пре свега, у погледу формирања солидне базе архитектонски вредних туристичких капацитета (правих и директних) који су умногоме били усмерени оном европском сталежу који је обезбеђивао девизне приходе а остајао задовољан целокупном туристичком понудом. Према Марковићу ово произилази из ниске номиналне вредности а релативно високе туристичке ренте потенцијалних туристичких локација, па су компаративне анализе, у односу на стање у западним државама, показале да југословенски туризам у основи располаже са јефтиним а квалитетним локацијама,¹²⁸ и да би под таквим условима имао предности на међународном тржишту, као и у обезбеђивању повољних инвестиционих зајмова.¹²⁹ У пракси је то значило да су се уз релативно ниска улагања могле обезбедити вредне локација и на њима изградња архитектонски квалитетних објеката који би као такви (у одређеној категорији, опремљености или локацији) били ценовно конкуренти на ширем европском тржишту, посебно за оне туристе који свој одмор, у нивоу југословенских цена и опсегу туристичке понуде, нису могли истоветно провести у другим земљама. На основу рационалне и планске просторне диспозиције југословенски туризам је, према речима Марковића, могао својој клијентели пружити у просеку више ексклузивног туристичког простора од других земаља, због чега је југословенски туризам на тржишту добио већу вредност и валоризационе могућности.¹³⁰ Управо је оваква економска констелација погодовала архитектонској продукцији која је на основама туристичког тржишта, релативно повољних материјалних могућности и високо вредних микролокација остварила значајне резултате у туристичкој изградњи. Обрађујући питање изградње туристичких објеката у Југославији архитекта Едо Мишевић је био става да објекти великих светских хотелских ланаца не могу бити узор туристичкој изградњи у Југославији, већ да би карактеристике разуђеног јадранског предела требало да буду полазни инпут у креирању архитектонских решења, како би се створиле јединствене перспективе у оквирима савременог светског туризма.¹³¹

Овај феномен се може објаснити чињеницом да туристи на које је рачунала Југославија нису долазили на одмор у Југославију зато што су их привлачили масивни туристички објекти који се намећу пејзажу, него квалитет ширих и ужих предела и амбијената који су били компаративна предност југословенског туризма и којима је требало подредити туристичку изградњу.¹³² До половине шездесетих година туристичку изградњу је обележила углавном појава објеката намењених туристима с нижом платежном моћи, због чега су туристички објекти били садржајно

¹²⁵ *Ibid.*, 63.

¹²⁶ *Ibid.*, 66.

¹²⁷ *Cf. Ibid.*, 72-73.

¹²⁸ О теоријским аспектима и основним законитостима локације, као и савременим факторима локације града, вид. у: Ljubinka Pjanić, *Teorija lokacije* (Београд: Архитектонски факултет, 1977), 11-19, 28-38.

¹²⁹ Srđan Marković, „Економски аспекти и критерији за избор ...“, 73.

¹³⁰ *Ibid.*

¹³¹ Edo Mihevc, *op. cit.*, 52.

¹³² Srđan Marković, *op. cit.*, 76.

скромни, без савремених хотелских садржаја којима су обиловали хотели широм Европе и света.¹³³ Само је мали број инвестиционих програма туристичких објеката обухватио уређење купалишта или изградњу базена у склопу хотела који су у светским оквирима сматраним пропратним садржајем за хотеле високе категорије, затим релаксационе зоне, спортске терене, куглане, различите угоститељске и трговачке сервисе и друге услужне делатности који су постојали у хотелима виших категорија (фризерки салон, бријачница, продавница сувенира и других артикала, бутици и др). Због тога у Југославији у овом периоду, и поред одређених значајних достигнућа у изградњи смештајних објеката на техничком плану, нису реализовани туристички објекти који би у комерцијалном погледу били у просеку изнад нивоа ниских категорија у међународним размерама.¹³⁴ С економског гледишта смештајни туристички објекти су давали основ за проширење и усклађивање туристичке понуде и сматрани су регулатором економских ефеката, па је због тога у оквирима туризмологије (укључујући све области које она прожима, па и архитектуру) требало створити целовиту концепцијску основу о претежним врстама и типовима туристичких објеката. Ту се пре свега радило, наводи Марковић, о оним врстама смештајних капацитета на којима је требало заснивати главни део рецептивне туристичке понуде, превасходно за потребе иностраног туризма, што су били хотели (пансионски тип и тип гарни хотела), туристичка насеља (туристичка насеља општег типа и специфичног типа за породице са малом децом), мотели и кампови (ауто-кампови и караван кампови).¹³⁵ Ови типови објеката су одговарали потребама и домаћег туризма, само у мањем обиму, јер су се за његове потребе и даље предвиђала одмаралишта (тип туристичког објекта који је био доста неодређен и обухватао је различите варијанте објеката, од кампова до пансионски хотела), али и капацитети у домену здравственог туризма који је традиционално био увек актуелан међу домаћим туристима. Ради формирања што јасније тржишне понуде туристичких капацитета, типове туристичких објеката је требало концепцијски дефинисати и функционално одредити, како би кроз структуру категоризације били усмеренији свим видовима туристичке потрошње.

Што је југословенски туризам више добијао тржишну оријентацију, тако је бледела његова социјална димензија и брига да се сиромашнији слојеви приволе туризму, а операционализација начела „братства и јединства“, предочена у мирном суживоту задовољних радника који се опуштају на плажи,¹³⁶ замењена је спознајом да туризам доноси круцијалан страни приход,¹³⁷ због чега је туризам све више циљао на госте из богатих западних земаља, уместо оне из источноевропских социјалистичких.¹³⁸ „Власт је све више перципирала туризам не као интегрални део утопијског идеолошког пројекта, већ као инструмент државне легитимације путем конзумеризма западног стила.“¹³⁹ Прилив страних гостију и са њима девизних средстава је на вештачки начин потпомагао пословање југословенских хотела, а ова појава је узроковала да цене постану неприступачне обичним Југословенима, из разлога што су за стране госте цене имале нижу основицу него за Југословене, али су зато имале девизно покриће.¹⁴⁰ У чланку објављеном у недељном листу „НИН“ 1955. године ова појава у југословенском туризму је названа „туристичком аномалијом“ а односила се на праксу да су хотели један мањи део уплаћене цене у девизама, добијен за пансион од страног госта, продавали на слободном тржишту по знатно вишем обрачуну него што су банке давале.¹⁴¹ Оријентисаност ка страном тржишту индиректно је утицала на туристичку изградњу која је по својим функционалним и просторним аспектима требало да задовољи савремене туристичке потребе. Улагања у туристичку привреду која су надмашила однос који одговара просечном капиталном коефицијенту привредних инвестиција била су искључиво

¹³³ Cf. James S. Hornbeck, *Motels, hotels, restaurants and bars – an architectural record book*; Alexander Koch, *Hotels / restaurants, café- und barräume*, Alexander Koch, Max Fengler, *Hotelbauten. Neue Folge*; Klaus Wenzel, *Hotelbauten*; Herbert Weisskamp, *Hotels: An international survey*; Giampiero Aloj, *Hotel motel: testi e didascalie in italiano ed inglese*

¹³⁴ Srđan Marković, *op. cit.*, 83.

¹³⁵ *Ibid.*, 85, 86.

¹³⁶ Karin Taylor i Hannes Grandits, „Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije“, 27.

¹³⁷ *Ibid.*, 31.

¹³⁸ Rory Yeomans, „Od drugova do potrošača. Odmor, slobodno vrijeme i ideologija u komunističkoj Jugoslaviji“, 108.

¹³⁹ *Ibid.*, 121.

¹⁴⁰ *Ibid.*, 112.

¹⁴¹ Владимир Колар, „Туристичка аномалија у новој сезони“, *НИН*, Бр. 232, 12. јун 1955, 5.

мотивисана девизним приходима од туризма, тачније објективном околношћу да се туристичком делатношћу могу остварити девизни приходи на лакши и бржи начин него у другим делатностима.¹⁴² Стога се у туристичким анализама, због недостатка сталног и изграђеног система кредитирања туристичке изградње, препоручивало да би исти требало успоставити, како би омогућио спровођење дугорочне политике комплексне туристичке изградње у обухвату који одређује општи ниво развијености, то јесте ниво укупне друштвене могућности улагања.¹⁴³

Поводом појаве већег броја нових хотела у Југославији, стручни часопис „Turizam“ је у једном броју из 1964. године изнео проблематику савремене хотелске изградње, посебно се осврнувши на проблеме функционалне организације хотела која је, поред често успешних обликовних решења, стварала одређене потешкоће у функционисању хотелских објеката. Ако би се хотел посматрао као специфичан организациони систем, што су савремени и велики хотели све више и били, онда се питање унутрашње организације и начина функционисања основних групација хотелских садржаја издавајало као све значајније у пројектовању хотелских зграда. У поменутом чланку критикује се поступање појединих архитеката при пројектовању хотела, јер су се наводно бавили решавањем само односа између простора, не водећи рачуна о активностима особља и боравку гостију који треба да се одвијају унутар хотела, у складу са основним захтевима хотелског погона.¹⁴⁴ Значајан извор за информисање о савременим архитектонским достигнућима у хотелској изградњи пружала је споменута страна стручна литература и периодика, па су и за потребе писања наведеног чланка коришћени подаци аустријског привредног центра о хотелској изградњи, и то кроз пример изградње градских хотела чије пројектовање и изградња су обрађени у овом поглављу.

Основни принципи просторног планирања туристичких регија и урбанистички аспекти туристичке изградње

Делокрут туристичке изградње од краја педесетих година прате интензивне активности на њеном просторном усмеравању и дефинисању регионалних аспеката у просторном планирању туризма. Убрзо је уочено да туризам, као специфична друштвена појава, има и специфичне захтеве у простору. Још половином шесте деценије Славко Енсмингер је указао на неопходно повезивање туристичких организација с урбанистима на свим нивоима деловања а нарочито на локалном нивоу, пошто су урбанизам и туризам на локалном нивоу најтешње повезани, и само би се кроз њихову потпуну координацију могли очекивати најбољи исходи у туристичкој изградњи туристичких места.¹⁴⁵ Тада се утврђују и основни задаци урбаниста у просторном планирању туристичке изградње: трајно очување природних особина, пејзажа и историјско-грађевинских амбијената туристичких подручја и места; асанација природних и културних вредности које су нарушене туристичком изградњом у прошлости; непрестано прилагођавање комуналног стандарда и рецептивних туристичких услова туристичких подручја и места новим потребама и захтевима туриста; правилна оцена могућности перспективног развоја туристичких места и израда регионалних планова урбанистичко-туристичког уређења; те изградња ужих и ширих подручја која се укључују у сферу туристичког промета.¹⁴⁶ На регионално и урбанистичко планирање се надовезивала израда урбанистичких пројеката који су требало, на темељу микро анализа, дати основне пропорције маса, облика и програма за архитектонско пројектовање и изградњу инфраструктуре.¹⁴⁷ У поступку утврђивања комплексних потреба туристичке изградње кључна питања су представљала димензионирање капацитета објеката и утврђивање апроксимативних трошкова изградње.¹⁴⁸

¹⁴² АЈ-580-29: „4. Систем финансирања туристичке изградње“, у: *Услови и мјере за остваривање програма развоја туризма* (без датума), 15.

¹⁴³ *Ibid.*, 14.

¹⁴⁴ „Савремена хотелска изградња“, *Turizam*, Год. XII, Бр. 9 (1964), 20.

¹⁴⁵ Славко Енсмингер, „Урбанизам и туризам“, 12.

¹⁴⁶ Драгутин Алфери, „Урбанистички елементи у туристичкој изградњи“, 3.

¹⁴⁷ О изради урбанистичких и регионалних планова полазећи од потреба туристичке изградње вид. у: Франјо Гаšпаровић, Антон Мариновић, Анте Стипанић и Борис Вуконић, „Израда урбанистичких и регионалних планова са становишта туристичке изградње“, *Конференција о изградњи туристичких објеката Југославије – реферати*, 1-39.

¹⁴⁸ R. D., „Turizam и просторно уређење Јадранског подручја“, 52.

Туризму је потребан квалитетан простор и у тој премиси од тада почива сва сложеност у односима туризма и простора (у ужем или ширем смислу). Темељно полазиште у одређењу туристичке изградње, кроз схватање и тумачење туристичког идентитета неког туристичког одређивања (дестинације, места), почива у томе да туризма по својој природи представља *производњу* доживљаја који се одређује низом елемената,¹⁴⁹ најчешће директно повезаних с простором или његовим идентитетом. С обзиром на различитост и обим туристичке изградње у неком простору која је временом постајала све комплекснија и захтевнија, туризам је тежио да постане разарајући за простор уколико би се неплански градило, а различите погрешке су могле да доведу до девастације било урбаних или природних целина.¹⁵⁰ Чињеница која је условљавала будући развој туризма у ширим светским оквирима одредила је и усмерила планирање туристичке изградње и у Југославији. Наиме, одраз незаустављивих развојних тенденција једне од најмасовнијих појава савременог друштва огледа се у неодојивости туристичке потражње с једне и сталног проширења простора за туризам с друге стране. Оваква ситуација је проистекла из све веће динамичности туристичких кретања и активности које туризам, а тиме и простор и објекте у његовој служби, ставља у комплексан однос, захтевајући разгранату мрежу међусобне интеракције. Стручњаци из домена економије, у сарадњи са архитектима и планерима, истицали су да туристичка изградња која жели остварити тржишно релевантну понуду мора бити и довољна и разноврсна, па су тако простори и капацитети морали бити систематизовани тако да што боље задовоље своју тржишну функцију и да при томе буду економски исплативи.¹⁵¹ Послератна искуства у свим земљама су потврдила важност регионалне оријентације у планском развоју туризма и показала да опште методе макропланирања нису довољне за планирање туризма ако се тим планирањем желе обухватити неопходни просторни аспекти.¹⁵² Стога је у контексту туристичког развоја регија представљала најповољнију просторну јединицу, која уједно чини заокружену економску и функционалну целину, довољно велику да се на њу могу пројектовати сложени показатељи тржишта, али и довољно конкретну да се у њеном оквиру могу сагледати сви елементи простора и његовог квалитета.¹⁵³

Урбанистичко планирање за потребе туризма се нашло пред изазовима када су у питању биле интервенције у културно-историјским урбаним англомерацијама, али и осетљивим природним пределима, јер их је требало прилагодити динамичном развоју и саставити такве планове будућег развоја простора у складу са тенденцијама и потребама демографских, социјалних и економских промена. У кратком коментару објављеном 1954. године у часопису „Преглед архитектуре“ архитекта Милан Злоковић наводи примере Будве и Цавтата, две урбанистичке супротности у истом поднебљу али с различитим условима развоја, које су биле усмерене истом циљу исказаном у визуелно рационалном складу с амбијентом сугестивних природних лепота. Полазећи од тога, Злоковић констатује како домаћи стручњаци решавајући савремене проблеме губе често из вида трезвена архитектонско-урбанистичка решења културног наслеђа, која сведоче о томе како су мештани сарађивали на свим оним проблемима који су могли утицати на постојеће или будуће урбанистичке вредности самог насеља.¹⁵⁴ Један од основних изазова је било све веће кретање становништва из урбанизованих подручја према туристички означеним подручјима. Имајући у виду да се туристичка гигања битно разликују од процеса урбанизације, јер су пре свега усмерена на она подручја која имају специфична природна или амбијентална обележја, у односу на подручја, места и центре која су предмет опште урбанизације, показало се да је урбанистичка проблематика туристичких подручја знатно сложенија и осетљивија.¹⁵⁵ Узимајући у обзир да је омасовљење туризма и остваривање савремених

¹⁴⁹ Velimir Šimičić, „Mjerila turističke prepoznatljivosti“, u: Andrija Mutnjaković (ur.), *Identitet Jadranske turističke arhitekture* (Zagreb: HAZU, 2014), 52.

¹⁵⁰ Franjo Gašparović, Antun Marinović i dr., „Izrada urbanističkih i regionalnih planova sa stanovišta ...“, 2.

¹⁵¹ *Ibid.*, 8.

¹⁵² Neda Andrić, Dragutin Alfier, Srđan Marković, Stanko Marovt, Janez Planina, Vekoslav Sršen, „Regionalni aspekti planiranja turizma. Osnovni referat skupine jugoslovenskih stručnjaka“, *Turizam*, God. X, Br. 10-11 (1962), 18.

¹⁵³ Franjo Gašparović, Antun Marinović, Ante Stipanić i Boris Vukonić, „Izrada urbanističkih i regionalnih planova sa stanovišta turističke izgradnje“, 8.

¹⁵⁴ Милан Злоковић, „Цавтат и Будва“, *Преглед архитектуре*, Бр. 2 (1954), 43.

¹⁵⁵ Dragutin Alfier, *op. cit.*, 6.

туристичких циљева подразумевало комплексну изградњу туристичког простора у виду различитих зона, обухвата и капацитета, често са специфичним облицима инфраструктуре, туристичку изградњу је морао да прати сложенији процес планирања.

Туристичка места и подручја су била привлачнија што су више одговарала захтевима, стеченим животним навикама и економским могућностима појединих друштвених категорија, односно што се њихово уређење брже прилагођавало променама које су се догађале у друштвеној и привредној констелацији.¹⁵⁶ Чим је туристички промет постао масовнији, савремени туризам се нашао пред комплекснијим урбанистичким проблемима који се нису јављали док су облици туризма били једноставнији, или док нису почели изискивати веће захтеве према простору и појави нових капацитета и инфраструктуре. Урбанистичка тематика туристичких подручја се јавила онда када је с једне стране дошло до просторног засићења постојећих туристичких места под притиском масовног туризма, а с друге стране кад се показало да је неопходно сачувати просторне вредности ради задовољавања перспективних туристичких потреба кроз рационално коришћење постојећих ресурса.¹⁵⁷ Како је после Другог светског рата држава преузела комплетну туристичку изградњу, актери укључени у тај процес нису могли одмах сагледати аспекте и проблеме у области туризма и могућности перспективног развоја туризма, па је долазило до парцијалних захвата у простору и фрагментарних интервенција. Расположиви капитал је инвестиран тамо где су постојали највећи изгледи за добитак уз најмање трошкова изградње.¹⁵⁸ На туристичку архитектуру се тада рефлектује једно од кључних питања, а то је „служи ли туризам простору или простор туризму?“¹⁵⁹ Ово питање је уједно пратила и присутна заблуда да се расположиви туристички простор мора максимално покрити смештајним капацитетима.¹⁶⁰ Урбанистички развој у туристичким подручјима је морао бити усклађен са плановима развоја туризма који су подразумевали и државне и приватне интервенције, али тако да се сагледају вредности простора и одреде оптимални параметри развоја, како услед једнообразних приступа у третирању простора и изградње не би дошло до смањења њихове вредности.

Из тог разлога су још у међуратном периоду прописи из области грађевинарства посебно третирали изградњу у туристичким местима. Таква пракса се наставила и након рата кроз нормативни оквир који у контексту планирања и изградње туристичких регија није био општи или декларативан већ уско одређен и обавезујући. У послератном периоду туризам се развијао знатно брже него што су се повећавали капацитети за смештај туриста.¹⁶¹ Осим тога у Југославији се јавља још један специфичан проблем везан за платежне могућности туриста а односио се посредно и на врсту туристичких капацитета који су грађени или су планирани да се граде. Потребно је имати у виду да је туризам после рата био заснован на елементарном обезбеђивању смештаја у туристичким местима за раднике којим је одмор „дарован“ у замену за свестрано ангажовање на изградњи земље и то најчешће у адаптираним постојећим објектима или у новим павиљонима који су имали основне услове за смештај и боравка током одмора. И поред тога је владало дефицит у туристичком смештају а многи су објекти сматрани некомфорним за развијеније облике туризма (нарочито тржишног). Иако су многобројни гости проналазили мањкавости у таквом смештају он је био значајно субвенционисан и као такав је опстајао у сфери социјалног туризма. Онда када су укинута повластице за домаће туристе (тзв. К-15 карте),¹⁶² услед повећања примања и јачања животног стандарда и усмеравања туризма тржишном концепту, јавно се раскорак између понуде и реалних могућности просечног Југословена који је довео и до појаве нових облика туристичког боравка и смештаја (кампови, бунгалови, приватни смештај и др). Осим тога, и многи туристи из иностранства су били средњег сталежа, без потребе и могућности за прворазредним смештајем. Све је то утицало на једну глобалну појаву сталног повећања броја туриста са слабијим или просечним куповним могућностима, уз истовремено повећање њихових

¹⁵⁶ *Ibid.*

¹⁵⁷ *Ibid.*, 7.

¹⁵⁸ *Ibid.*, 8.

¹⁵⁹ Željka Čorak, „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, *Život umjetnosti*, Br. 19-20 (1972), 42.

¹⁶⁰ Iva Körble, *op. cit.*, 281.

¹⁶¹ Dragutin Alfier, *op. cit.*, 8.

¹⁶² В., „Šta dobivamo umjesto K-15“, *Sjeme: list radnog kolektiva poljoprivredno-industrijskog kombinata »Sjeme«*, God. IV, Br. 1-2 (1966), 8-9; М. Бугарчић, „Kako bez K-15 karata“, *Turističke novine*, God. XIV, Br. 406 (1966), 4.

захтева и очекивања у односу на пређашње туристе, а што је истовремено наметнуло многа питања и дилеме у процесу планирања туристичких капацитета и простора. Ови облици туризма су уједно захтевали и ангажовање све већег простора за изградњу, и то не само у местима сталног туристичког промета, већ и у туристички атрактивним подручјима за која се очекивало да буду део савремене туристичке понуде.

Други значајан аспект релевантан за планирање туристичких регија исказан је у чињеници да су туристи били све мање усмерени стационарном боравку у месту које би одабрали да у њему проведу одмор, а све више распршени у набујалом туристичком промету који се одвијао у свим могућим правцима, и због којих су многа подручја морала бити подвргнута „туристичкој урбанизацији“.¹⁶³ Стога су стручњаци сматрали да уместо појединачних урбанистичких интервенција у појединим местима, с циљем прилагођавања потребама туризма, треба прећи на израду перспективних планова урбанистичког планирања и интегралне туристичке изградње свих подручја, означених туристички важним, по начелима савременог регионалног планирања. Посебан проблем су представљале нове интервенције у подручјима на којима је у прошлости долазило до непланске изградње, али и третирање старих туристичких објеката који нису могли адекватно да се адаптирају за савремене туристичке и угоститељске потребе а који су имали одређену архитектонску или урбанистичку вредност. Ради дистрибуције нових туристичких објеката планирање туристичких подручја је било императивно. У циљу спровођења изградње на подручјима која су означена за туристички развој, односно ради њихове превентивне заштите, препоручивало се да би било најбоље да се та подручја прогласе подручјима посебне намене и да се у њиховим обухвату одреде зоне за будућу туристичку изградњу. Услед недостатка прописа о урбанистичком и регионалном планирању, туристичка изградња је током педесетих година спровођења „од случаја до случаја“, у складу са програмима улагања, без ширих просторних и развојних концепција, често и на урбанистички неуређеним локацијама. Код појединачних изградњи су грешке настајале чак и када је ужа локација за одређени туристички објекат била правилно урбанистички одређена а да при томе није био узет у обзир целовитији обухват простора или ширег подручја, као и могућности привредног развоја.

Да би се обезбедио одговарајући правни основ за планирање туристичких подручја која претходно нису била обухваћена туристичким интервенцијама, као што су првенствено била многа подручја дуж Јадранске обале, у НР Хрватској је 1961. године донет Закон о урбанистичком и регионалном просторном планирању који је представљао полазну основу и строги законски оквир како за дугорочно планирање развоја туризма на ширим подручјима, тако и за израду конкретних локалних програма туристичке изградње.¹⁶⁴ Потом је донета и уредба о спровођењу овог закона која је у свом саставу имала и попис насеља која су морала имати целовит урбанистички план (од туристички значајних места су то били Дубровник, Пула, Опатија, Сплит, Шибеник, Задар и Загреб). На овај начин су планови за туристичка места требало да се израђују на начелима савременог урбанистичког и регионалног просторног планирања, садржавајући не само компоненте битне за њихов туристички развој, него и шире просторне аспекте развоја туризма на подручјима који гравитирају или ће гравитирати тим туристичким центрима.¹⁶⁵ Убрзо је туристичким местима као један од услова за добијање инвестиционих кредита за развој туризма била утврђена израда урбанистичких планова. Стручне организације су радиле на потребном научном и стручном дефинисању општих критеријума и припреми методологије за израду појединих планова,¹⁶⁶ а нарочито планова дугорочног развоја туризма који су обухватили и аспекте туристичке изградње.

Заузимање одређене концепције у просторној организацији тумачено је друштвено неопходним, нарочито ако се радило о просторима са значајним факторима, као што су природни и амбијентални услови, наслеђе, саобраћајна повезаност, туристичка потражња и др.¹⁶⁷ У истој години када је донет пропис о планирању основана је и Комисија за просторно уређење

¹⁶³ Dragutin Alfier, *op. cit.*, 9.

¹⁶⁴ Dragutin Alfier, „Mjesto turizma u planovima prostornog uređenja“, *Turizam*, God. X, Br. 4-5 (1962), 14.

¹⁶⁵ *Ibid.*, 15.

¹⁶⁶ О основним методским инпутима за израду просторних планова туристичких подручја вид. у: Bruno Milić, „Izrada prostornih planova za turistička područja“, *Turizam*, God. XI, Br. 4-5 (1963), 10-13.

¹⁶⁷ Dimitrije Perišić, „Prostorno planiranje turističkih područja i naselja“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 5.

Јадранског подручја као посебан стручни орган Одбора за регионални развој сабора НР Хрватске.¹⁶⁸ Од ове комисије се очекивало да у међувремену док се не израде и одобре регионални просторни планови туристичке изградње за поједина ужа подручја Јадрана, а потом и општи план просторног уређења Јадранског подручја као целине, што је била и основа надлежност и задатак комисије, спроведе значајне регулаторне и директивне мере за подручје изградње уз трасу Јадранске магистрале и да припреми одлуке о посебном привременом режиму располагања слободним површинама и начину изградњи јавних, привредних и приватних објеката уз магистралу.¹⁶⁹ Ово је сматрано ургентном активношћу Комисије с обзиром на ситуацију да је уз довршене деонице магистрале долазило до учестале и непланске изградње, на основу различитих, начелно неодређених, локалних критеријума који Јадранско подручје нису третирали као велику просторно-туристичку целину. Негативних последица у туристичком простору је било и због лоцирања појединих индустријских објеката који су умањили квалитет туристичког простора, непромишљене поделе прворазредних локација за проблематична одмаралишта, изградње магистралних саобраћајница које су нарушиле коришћење великих подручја високо вредног туристичког простора.¹⁷⁰

Туристичке регије су у природном погледу, због разноликости и дифузног просторног размештаја природних услова који чине основу развоја туризма, означене дисконтинуалним и амбијентално-морфолошки разбијеним, тако да су представљале широку територијалну групу међусобно комплементарних зона.¹⁷¹ Стога је Комисија имала задатак да се побрине и за превентивну заштиту природних вредности које су изградњом магистрале постале откривене и доступне. Заштитом је требало да буду обухваћени сви природни предели дуж магистрале који се одликују својим изузетним панорамским изгледом (марине и увале, плаже, видиковци, шумске површине и др), како би остали очувани за будућу туристичку експлоатацију и оптималну туристичку изградњу. Јадранска магистрала је према тадашњим становишта требало да добије јединствен естетски изглед „аутономног туристичког објекта“, али су се та очекивања мењала током наредних деценија под притисцима све масовнијег туризма и исходишта туристичке изградње. Привремено решење до доношења предвиђених регионалних планова огледало се у привременим мерама заштите целог обалног појаса (уз копно и на острвима) у ширини од 300 метара и појаса с обе стране Јадранске магистрале у ширини од 200 метара који су сматрани туристичким зонама, осим уколико већ нису били одређени за друге намене.¹⁷² Тако добијене туристичке зоне су се даље разрађивале и делиле на подручја комерцијалног и непривредног туризма и зоне с пратећим објектима (снабдевање, купалишта и плаже, рекреативни објекти, паркови, комунални објекти). Током убрзане урбанизације широм света, у Југославији су се чувањем и истицањем природних вредности настојале постићи специфичне атрактивности за туристе.¹⁷³ У том погледу се касније кретала и туристичка изградња кад су стручни и креативни потенцијали били усмерени најоптималнијим предлозима и решењима. „Током шездесетих година израђују се студије и доносе први регионални просторни планови [...] захваљујући којима се новија туристичка изградња знатније прилагођава пејзажу те постојећим историјским урбаним агломерацијама“.¹⁷⁴ За сва већа насеља у оквирима туристичких подручја истицана је потреба за изградом посебних урбанистичких пројеката.

Иако су активности просторног планирања, проистекле из потреба развоја туризма, биле усмерене на подручја и регије Јадранске обале, који претходно нису били плански третирали или урбанистички уређени, у обухвату програмирања и планирања туризма и туристичких објеката налазила су се и насеља која по својим основним карактеристикама нису била туристичка. На појединачним просторима, односно локацијама унутар урбаних средина које нису имале карактер туристичког места или доминанту туристичку одлику (попут већине главних градова република

¹⁶⁸ Franjo Gašparović, „Dosadašnji napori za prostorno planiranje jadranskog područja“, *Turizam*, God. XI, Br. 4-5 (1963), 5-6.

¹⁶⁹ Dragutin Alfier, „Mjesto turizma u planovima prostornog uređenja“, 16.

¹⁷⁰ Srđan Marković, *op. cit.*, 73.

¹⁷¹ Neda Andrić, Dragutin Alfier, Srđan Marković i dr., „Regionalni aspekti planiranja turizma. Osnovni referat skupine jugoslovenskih stručnjaka“, 19.

¹⁷² Dragutin Alfier, „Mjesto turizma u planovima prostornog uređenja“, 17.

¹⁷³ R. D., „Turizam i prostorno uređenje Jadranskog područja“, 52.

¹⁷⁴ Iva Körbler, „Hotelska turistička baština“, 276.

или других градских и насељених места), планирање и изградња туристичких објеката се спроводила према важећим методолошким начелима урбанистичког планирања на том простору. У овоме се огледала и основна диференцијација између изградње туристичких објеката у урбанизованим срединама који су третирано као појединачни пунктови у оквиру урбанистичке намене површина и њихове обимније изградње у туристички доминантнијим срединама које су захтевале свеобухватнији приступ планирању и спровођењу изградње туристичких објеката, посебно ако је увођење у природне амбијенте захтевало посебне приступе. Посматрано из планске и стратешке перспективе с почетка шездесетих година, али и њихових каснијих имплементација које додуше нису у целости остварене, туристичка изградња на Приморју се кретала у границама мањих, посебно третираних туристичких рејона, на подручјима која претходно углавном нису била урбанизована, док су интервенције у постојећим градским центрима и насељима имале нешто другачији карактер али без већег нарушавања културно-историјских целина. Усмереност на Јадранско подручје довела је до неравномерног туристичког развоја других области, а како је развој туризма са собом повлачио разне привредне компоненте, тако је утицао и на општи тренд развијености.

Југославија је због својих разноликих географских лепота приобалног и континенталног дела (морска обала с острвима, планине, бање, језера и реке, национални паркови) пружала могућности за развој више видова туризма, па су се стога поред доминантних потенцијала Јадранске обале, покретали и други облаци туризма који су такође захтевали плански приступ и програмски усмерену изградњу. С тим у вези, поједини стручњаци су заговарали интегрално просторно планирање свих подручја Југославије у сврху развоја туризма, али до тога није дошло јер су разлике у погледу економског и просторног развоја биле вишеструке, па су се у том процесу првенствено издвојила доминантна туристичка подручја, док је планирање осталих зависило углавном од локалних потреба, могућности и иницијатива. То је био основни разлог зашто је овакав приступ туристичког усмеравања развоја сматран недовољно смишљен и погрешан, а према економским критеријумима и неадекватан, јер свођење развоја на поједина изолована места се често заснивало на произвољном или наметнутом избору без подробнијих научних поставки заснованих на обухватним анализама.¹⁷⁵ У односу на Јадран као изразиту туристичку регију, туризам у другим подручјима није имао примарну функцију у већини случајева, али се због комплексности просторних и природних одлика јавила потреба за просторним планирањем појединих планинских целина или скупова због више повезаних циљева (експлоатација природних ресурса, привредни аспекти, заштита природе, рекреација, туризам).¹⁷⁶ У приступу просторном планирању планинских целина с аспекта туризма је издвојена посебна проблематика која се огледала у парцијалном сагледавању понуде и потражње, па су програми многих просторних планова често узимали у обзир исту туристичку циљну групу.¹⁷⁷ Планински туризам се дуже времена налазио у почетним фазама развоја, нарочито у Србији чије су планине по разним природним условима имале више предности у односу на алпско подручје, али су се наводно грешке правиле код избора локација за изградњу туристичких објеката.¹⁷⁸ У НР Словенији, у којој је доминантан планински предео пружао базу за развој планинског туризма, покренута је шездесетих година акција комплекснијег планирања алпског подручја с акцентом на туризам. Тамо где је туризам, поред других функција често већег значаја, могао имати пратећу намену, попут различитих подручја с туристичким потенцијалима (долина река, језера, приградских рејона и др), саветовано је да његов развој буде посматран у склопу свих других делатности и датости. Специфичнији приступ просторном планирању захтевало је планирање националних паркова у којима су туристичке активности морале бити подређене очувању природе. Планови који су рађени за ова подручја су били планови за националне паркове Плитвичка језера, Горски котар, Фрушка гора и Сутјеска.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Aleksandar Krstić, „Za jedinstven plan i integrisan turizam“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 69.

¹⁷⁶ Dimitrije Perišić, „Planiranje područja značajnih turističkih funkcija“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 13.

¹⁷⁷ *Ibid.*

¹⁷⁸ *Ibid.*, 93.

¹⁷⁹ *Ibid.*, 13.

Пројектантски модели туристичке архитектуре на Јадранској обали – кроз неколико студија случаја

Активније приступање изградњи на Јадранској обали иницирао је још 1950. године архитекта Јосип Сајсл у свом реферату изнетом на Дубровачком саветовању. Сајсл се усредсредно на карактеристике историјских урбанистичких структура, истичући да урбанистички односи који су заступљени у местима и насељима Јадранске обале, складност између природе и насеља, заокруженост и целовитост групација, њихова ограниченост, сигурност у постизању унутрашњих дојмова и друго, изражавају смисао и знање градитеља и њихову креативну снагу.¹⁸⁰ Стога, Сајсл проблем изградње на Јадрану поставља као проблем уметничке реализације уопште који је на том подручју најизраженији.¹⁸¹ Усмеривши се на област урбанизма у свом деловању после Другог светског рата, архитекта Сајсл је у својим стручним прилозима актуелизовао и истакао видове изградње на јадранском подручју, критички сагледавајући последице различитих, често неосмишљених, начина коришћења терена уз обалу. Сајсл уочава два вида изградње у уским појасевима дуж обале током шесте деценије: приватна изградња која је интензивирана померањем становништва из залеђа на обалу (често иницирана ширењем туризма и намером да се приватни објекти укључе у туристичку понуду) и изградња туристичких објеката (одмаралишта, омладински феријални центри, кампови, хотели, мотели) непосредно уз обалу с тенденцијом да се запоседну истакнута места уз плаже и обалне рејоне.¹⁸² Као једну од посебних вредности јадранског пејзажа Сајсл наводи додир мора с приобалним појасем који је у прошлости био ретко прекинут и нарушен, пошто је подизање старих насеобина (агломерација) било органски повезано с пејзажем, па ће ширење изградње у уским појасевима уз обалу низањем различитих садржаја постати главни изазов у туристичком планирању и просторна проблематика која ће утицати на девалоризацију обале. Југословенска обала Јадрана, од границе с Италијом на северу до ушћа реке Бојане на југу, имала је укупну дужину од 6.116 километара, рачунајући целокупну обалну линију копна и острва, а коефицијент њене разуђености износио је 9,7, што је југословенску обалу с 725 острва убрајало међу најразуђеније обале у Европи.¹⁸³

Приморска подручја су била претежно неизграђена, и с том чињеницом се и пошло у њихову туристичку експлоатацију, али су при томе поседовала и одређене архитектонске и урбанистичке карактеристике које су представљале специфичну туристичку и естетско-амбијенталну вредност.¹⁸⁴ У Сајсловим освртима на могуће видове изградње на обалном подручју с почетка шездесетих година провејавају идеје које ће и у каснијем периоду заступати поједини стручњаци. То се односи на изградњу коју би требало усмерити више у дубину приобалног подручја, и тако поједине локације сачувати за будуће фазе, те се усредсредити на регенерацију и допуњавање већ изграђеног и често деградираног пејзажа дуж обале.¹⁸⁵ Савремена искуства су показала да је активности у туризму требало засновати на дугорочном планирању, у чему су изградња и повећање капацитета заузимали посебно место, па због тога многе активности у туристичкој привреди Југославије и нису бивале комплексније третиране услед недостатка дугорочних планова развоја. Урбанистички планови где су постојали изискивали су више припремних радова за које у то време често није било средстава, па је долазило до апсурда да су локалним народним одборима, који си били надлежни за реализацију планских докумената, урбанистички планови представљали кочницу у решавању непосредних проблема, тако да су их најпросто напустили.¹⁸⁶ Такође, Сајсл упозорава на опасност од прибегавања шаблонским и незадовољавајућим решењима или решењима путем мањег отпора, али истиче да су могућности велике и да би се уз обухватније планске приступе могли створити предуслови за квалитетнија решења у туристичкој изградњи.

¹⁸⁰ Josip Seissel, „Problemi izgradnje Mediteranskih gradova i naselja“, u: Branislav Krstić (priř.), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-tih*, 313.

¹⁸¹ *Ibid.*, 313-314.

¹⁸² Josip Seissel, „Aktuelno stanje izgradnje na jadranskom području“, *Turizam*, God. XI, Br. 4-5 (1963), 3.

¹⁸³ *Jadran – vodič i atlas*, n. n.

¹⁸⁴ R. D., „Turizam i prostorno uređenje Jadranskog područja“, 51.

¹⁸⁵ Josip Seissel, „Aktuelno stanje izgradnje na jadranskom području“, 3.

¹⁸⁶ *Ibid.*, 4.

Планско усмерење туристичке изградње на Јадрану

Стручна периодика је током шездесетих година у више наврата доносила чланке о питањима просторног планирања у туризму, с посебним освртима на подручје Јадранске обале, стављајући у први план аспекте планирања и изградње туристичких објеката. Међу првим приказима просторно-урбанистичких планских активности на Јадрану нашли су се стручни чланци објављени у словеначком часопису „Arhitekt“ из 1956. године¹⁸⁷ који указују да се на словеначком приморју већ педесетих година почело с организованијим просторним и урбанистичким планирањем у циљу стварања основе за очекивани туристички развој. Како је најсевернији део југословенске јадранске обале представљао најближи излаз на море за већи део Средње Европе, задатак просторног плана за анкаранско подручје био је да се уз максимално очување терена постигне максимално искоришћење обалног појаса за туристичке сврхе. Изградња туристичких објеката се предвиђала на ниском терену уз обалу који је пружао најбољи приступ мору. Овај план је обухватио и пренамену каснобарокног манастирског комплекса Св. Николе у туристички комплекс с хотелом у адаптираном објекту манастира, викенд-кућицама у окружењу и купалиштем у три уздужна појаса уз море.¹⁸⁸ Значајним туристичким местом на словеначком приморју означено је подручје Пиранског залива које карактерише умерена средоземна клима и богата вегетација, док је град Пиран означен као један од најзанимљивијих градова на истарском полуострву. Сматрало се да програм ефикасне туристичке политике мора бити заснован на коришћењу могућих туристичких капацитета који леже у обнови и реактивирању постојећих, углавном мањих угоститељских објеката, и изградњи хотела средње величине (капацитета од 100 до 120 кревета) на видљивијим али мање приступачним местима.¹⁸⁹ Стога би хотелски капацитети били углавном обезбеђени адаптацијама постојећих објеката, чиме би се искористиле изузетно повољне локације ових старих зграда и њихове постојеће конструкције које могу поднети обнову и потребне измене, али и обилна вегетација у којој су објекти смештени за потребе уређења околног амбијента.



Сл. 251. Владимир Захаровић, урбанистички план – регулација подручја Петак у Црквеници, 1948. Фотографија макете. Извор: *Urbanizam i arhitektura*, Br. 7-8 (1950), 48.

И на средишњем Јадрану популарна туристичка места прва добијају планове регулације и предлоге планске основе за нову обухватнију туристичку изградњу. Тако је још крајем 1948. године месни НО Црквенице расписао конкурс за регулацију предела Петак у Црквеници смештен између луке и Селца. Регулација је требало да послужи спајању тих места дајући им нови административни и туристичке центар.¹⁹⁰ [Сл. 251] У распису конкурса је тражено да се сачува већи број постојећих објеката, углавном не стамбених, а да се поруше мање вредни објекти. Првонаграђеним регулационим пројектом архитекте Владимира Захаровића предвиђена је

¹⁸⁷ Viljen Stermecki, „Ureditveni načrt ankaranske obale“, *Arhitekt*, Br. 20 (1956), 6-7; Justina Dečman-Hrušovar, „Ureditev kopališča »Turist« v Ankaranu“, *Arhitekt*, Br. 20 (1956), 8-9; Edvard Ravnikar, Savin Sever, „Regionalna zasnova Peranskega polotoka“, *Arhitekt*, Br. 20 (1956), 10-14.

¹⁸⁸ Justina Dečman-Hrušovar, „Ureditev kopališča »Turist« v Ankaranu“, 8-9.

¹⁸⁹ Edvard Ravnikar, Savin Sever, „Regionalna zasnova Peranskega polotoka“, 14.

¹⁹⁰ Vladimir Zaharović, „Regulacija predijela Petak u Crikvenici“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 7-8 (1950), 46-48.

изградња мање теретне луке, док је приобални терен просечен саобраћајном комуникацијом у два дела, доњи део уз обалу као репрезентативно туристички и горњи део намењен административном центру и објектима месног значаја.¹⁹¹ Доњи приобални део је Захаровићевим предлогом третиран као парковски простор на коме је планирана изградња дома културе, купалишта и хотела који би својом позицијом био повучен од обале и не би прекинуо пешачку зону уз обалу. Према својој намени хотел би осим за туристе служио и потребама административног центра. Оваквим планом би се исправиле тенденције и последице претходне изградње која је зону туризма уско везала уз море, доводећи до њеног ширења у мање атрактивне пределе, и тиме спречавајући ширење Црквенице у смеру према Селцима.

Већ у овом раном примеру нове урбанизације на Јадранској обали су дате назнаке јединствене и комплексне „туристичке урбанизације“ манифестоване у мета-просторном односу обала – копно. Поимање приобалног појаса показало се посебно значајним у планирању и програмирању туристичке изградње на Јадрану. Специфичност Јадранске обале, у поређењу с другим медитеранским областима, огледала се у релативно уском а дугачком приобалном појасу између морске обале и планинских масива који стварају географску баријеру између приморског и континенталног дела земље. Ово је уједно значило да југословенско Приморје не располаже с великим и пространим плажама које припадају већем приморском подручју без природних граница. Сложени процеси на јадранском подручју захваћеном све интензивнијом туристичком изградњом одвијали су се у два основна правца. Први је подразумевао притисак који се на обални појас вршио из залеђа у смислу константне миграционе и инвестиционе интервенције, док је други правац заправо представљао реакцију на овај притисак кроз његово просторно процесуирање и привредну активизацију саме обале.¹⁹² „Обала престаје бити пасивни прималац капитала који се спонтано према њој усмјерује“, појашњава Жарко Домљан, „и јавља се као активно економско подручје које жели привући и канализирати улагања према властитим потребама и интересима.“¹⁹³ Ово је за последицу имало више негативних исхода у простору које Домљан назива „заграђивање“ целих потеза обале а што је резултирало нарушавањем природне повезаности обале и залеђа као битне претпоставке њихове органске целовитости.¹⁹⁴

Стога се туристичка изградња на Јадрану може разложити на три основна аспекта или фазе које заокружују интервенцију у простору: 1) просторно планирање приобалног простора, 2) ситуирање објекта кроз регулацију, односно урбанистичко планирање/пројектовање и 3) архитектонско обликовање и однос објекта према окружењу. У таквом процесу, којим се тежило изнајлажењу оптималног решења у простору, свака следећа фаза је била условљена претходном а коначан резултат је зависио подједнако од свих аспеката и њихове међусобне повезаности. У односу на туристичку изградњу у међуратном периоду, пре свега током четврте деценије када је туристички промет био и највећи, засноване на локалним иницијативама за унапређење просторних и комуналних услова који би задовољили потребе туристичких објеката, а чија архитектура је ретко произилазила из датости контекста, током педесетих а нарочито шездесетих година просторно планирање и туристичка урбанизација, у систему хијерархије планова, постају основ туристичке изградње и све се више разматра однос изграђеног простора и окружења. Приликом израде програма туристичке изградње примењен је методски приступ за одређивање туристичког капацитета обале заснован на максималном броју купача на обали у једном дану а на основу чега је требало да се посредно одреди и број кревета, односно смештајни капацитет укључујући све врсте смештаја (од кампова до хотела).¹⁹⁵ На овај начин је било потребно активирати што шири појас у дубини плаже, до 90 метара, по принципу одређивања минималне допуштене квадратуре по купачу. Према том методу за обални појас СР Хрватске добијен је број

¹⁹¹ *Ibid.*, 47.

¹⁹² Žarko Domljan, „Programske i metodološke pretpostavke u prostornoj koncepciji jadranskog područja“, *Život umjetnosti*, Br. 5 (1967), 31.

¹⁹³ *Ibid.*

¹⁹⁴ „Обални појас, и то цијелом својом дужином, постао је велико потенцијално градилиште, а рентабилност инвестиција на одређеној парцели изражава се у непосредној овисности о њеној удаљености од линије обале. У општој несигурности пред сутрашњицом и жељи да првенством градње осигура предности повољније локације, инвестициони поход на обалу усмјерио се својом жестином управо на ту прву, обалну линију, и сва настојања да се она сачува а изградња усмјери у дубину остала су [...] без значајних резултата.“ Вид. Žarko Domljan, „Programske i metodološke pretpostavke u prostornoj koncepciji jadranskog područja“, 32.

¹⁹⁵ Žarko Domljan, „Programske i metodološke pretpostavke u prostornoj koncepciji jadranskog područja“, 34.

од 2.200.000 купача у једном дану. Касније се показало да ова метода није могла бити поуздана за одређивање капацитета смештаја (број купача = број кревета = потребан смештајни капацитет), с обзиром на различитост вредносних категорија, али и цео низ просторних чинилаца који нису третирани у дефинисању површинске вредности обале а који чине њен саставни део (саобраћај, насељеност, природне вредности, разуђеност и неприступачност и др).¹⁹⁶ Такође, није свим купачима у једном дану био потребан смештај у туристичким објектима, посебно узимајући у обзир да је знатан број туриста одседао у приватном смештају или је долазио на дневни излет из приобалних подручја. Уз пројектован број од два милиона кревета у туристичким објектима није прецизирана просторна реализација тих капацитета, али је начелно прихваћен принцип расуте изградње у виду низа мањих, међусобно повезаних туристичких објеката који би се уз то мањим волуменима лакше уклопили у предео.¹⁹⁷

Из овог је даље произишла аргументација да би таква изградња довела до формирања већих група објеката које би такође нарушиле пејзаж а да би „неколико јаким пластичних вертикала“ деловало складније, посебно на потезима које прати високи планински масиви.¹⁹⁸ Међутим, карактер Јадранске обале је био различит и променљив, мада је највећи притисак на обалу манифестован кроз туристичку изградњу у њеној ужој зони, па је током туристичке изградње на Јадрану било готово константно присутно питање и дилема какав однос туристичка изградња треба да има према окружењу (уже обале, залеђа и острва). Специфичност и потенцијал југословенске Јадранске обале почивао је управо на разноврсности приобалног предела у односу на друге области Средоземља. На том географском квалитету почивала је и туристичка изградња која је, упркос појединим дискутабилним примерима, остварила углавном афирмативан архитектонски плурализам у оквирима савремених архитектонских кретања. Други аспект те изградње заснивао се на дуторочно неодрживој формули самоуправног социјализма. За југословенски туризам би се могло рећи, користећи наводе Еугена Франковића, да припада социјалистичкој ексклузивности као културно-социолошкој адекватности класних прерогатива¹⁹⁹ – саздан на самоуправној структури с тржишним пословањем, прикладан је за домаће а усмерен страним гостима, промовише туристичку отвореност а произилази из бирократске затворености. Позитиван исход у овом сложеном процесу неједнаких чинилаца и још различитих поступака довео је до јединственијег утицаја архитектонске професије чији су представници предводили реализацију многобројних инвестиција у некохерентном контексту државних интереса и бочних утицаја. Третирајући подручје Јадрана као јединствену туристичку целину, стручњаци су, обухвативши обалу од Копра до Улциња, изнедрили више урбанистичких студија које су имале за циљ анализу физичких услова и туристичких поставки како би се утврдили услови и развојне могућности сагледане кроз просторно дефинисан перспективни план.²⁰⁰ Полазећи од тога да се организација простора није могла поимати као распоређивање елемената у простору, а што би се могло означити манипулативним туризмом, њена успешна примена је почивала на повезивању свих присутних елемената у простору у поступку поуздане култивираних артикулације а не калкулативног распореда.²⁰¹

Такав начелни став би неминовно значао ограничавање просторних могућности туристичке изградње, како у хоризонталном, тако и у вертикалном смислу, у случају да се истицање природних фактора издвојило као основно полазиште просторне артикулације туристичког подручја.²⁰² Савремени туристички развој није могла да прати стихијска изградња која је на Јадрану у већој или мањој мери била стално присутна, како у односима између смештајних капацитета привредног и непривредног карактера, у територијалном усмеравању туристичких капацитета, тако и у избору типова туристичких објеката, у недостатку планова и уопштено у помањкању концепција следеће фазе туристичке изградње.²⁰³ Раних шездесетих година, док се није

¹⁹⁶ *Ibid.*, 34, 36.

¹⁹⁷ *Ibid.*, 36.

¹⁹⁸ *Ibid.*, 36, 39.

¹⁹⁹ Žarko Domljan, „Programske i metodološke pretpostavke u prostornoj...“, 43.

²⁰⁰ Више вид. у: Dragan Boltar, „Prvi pokušaj prostornog planiranja turizma u nas“, *Arhitektura*, God. XVI, Br. 1-2 (1962), 15.

²⁰¹ Žarko Domljan, „Programske i metodološke pretpostavke u prostornoj...“, 57.

²⁰² R. Dominik, „Prostorno usmjeravanje turističke izgradnje“, *Turizam*, God. VIII, Br. 10-11 (1960), 9.

²⁰³ *Ibid.*, 10.

успоставила снажнија основа тржишног туризма, јављало се размимоилажење у погледу избалансиране структуре изграђених туристичких капацитета. Наиме, под притиском за изградњом објеката „социјалног туризма“ (разне врсте одмаралишта и летовалишта, трајног или привременог карактера), током периода доминације субвенционисаних туристичких кретања, долазило је до помањкања планског и перспективног оквира за изградњом објеката привредног карактера намењених широком туристичком тржишту.²⁰⁴ Поједине локалне самоуправе су покушавале да изградњу таквих туристичких капацитета усмере на мање вредна периферна подручја и пределе, али су такви предлози наилазили на противљење инвеститора. То уједно показује да се локалне управе нису сналазиле у дугорочнијем сагледавању туристичких потреба и могућности, тако да је централно планирање било неопходно ради правилнијег усмеравања туристичког развоја. Нити једна грана привреде, према речима Анте Мариновић-Узелца, није уносила истовремено толико стимулативних али и пертурбационих фактора у развој неког подручја колико је то чинио туризам који је постао повезан с мноштвом феномена савременог друштва.²⁰⁵

Изградња Јадранске магистрале, у дужини од око 900 километара, омогућила је развој туризма дуж Јадранске обале, међутим, њено трасирање уз обалу је наилазило на различита гледишта међу стручњацима, нарочито после неког времена пошто је магистрала завршена а туристичка изградња уз обалу показала прву просторну проблематику једносмерних могућности. Постављени кратки рокови изградње донели су у првој фази трасирања магистрале знатне проблеме у пројектовању, првенствено из разлога што се у тој фази располагало само са делимично утврђеним урбанистичким основама за одређена подручја, пре него што ће се планирању приступити тек касније.²⁰⁶ О значају ове саобраћајне артерије за приморски туризам, убрзо након првих изграђених километара, сведочи чланак објављен у часопису „Џовјек и простор“ из 1957. године под називом „Јадранска цеста“ у коме аутор наводи одлике јадранског коридора и важност повезивања природних лепота и атракција, туристичких насеља и историјских градова јадранске обале, тврдећи да „јадранска цеста може и треба да се са психолошког и естетског аспекта обликује као један дугометражни филм, који ће бити приказан путницима на екрану аутомобилског стакла, којему ће они за читаво вријеме вожње савршено уживати“.²⁰⁷ Ова саобраћајница трасирана кроз карактеристичан приморски пејзаж требало је да успостави визуелни и психолошки контакт са морем и окружењем.

Естетски доживљај магистрале истиче и Душко Кеџкемет наводећи да „зеленило пејзажа и модрина мора одмарају очи возача које су заморене дугом траком црног асфалта“, поготово што се „то зеленило мијења без (се) престанка у свако доба године, у сваком мјесецу, модрина мора варира у огромном броју нијанси од индигомодрених будина до зелених одраза подморске флоре и аквамаринских љескавих плавичастих нијанса“.²⁰⁸ Осим доживљаја непосредног окружења из ракурса возача аутомобила занемарено је формирање лонгитудиналне баријере у том истом окружењу које је у појединим зонама обале остало потпуно подељено а тако и међусобно органски неповезано. Јадранска магистрала је према Боначијевим наводима требало да сва насеља кроз која пролази дуж своје целокупне трасе претвори у „једно континуално насеље или за урбанисте недостижан континуални град, који би требало, да у себи уједини све облике села, индустријских центара и градских четврти“, и при том да апсорбује и идеалну туристичку компоненту. Према оваквом виђењу њеног простирања, магистрала би уједно повезала морске луке и аеродроме на обали, добијајући улогу главне транзитне саобраћајнице, без разматрања могућих последица које би неминовно донела фреквентност саобраћаја. Иако је било за очекивати да се Јадранска магистрала гради с планом отварања оптималних могућности развоја обалних потенцијала или ради отварања обале како то још краће описује Франковић, догодило се супротно, магистрала је изграђена тако да пружа минималне могућности развоја обалног подручја.²⁰⁹ У просторно-

²⁰⁴ *Ibid.*, 10, 11.

²⁰⁵ Ante Marinović – Uzelac, „Turizam – faktor transformacije regiona“, *Џовјек и простор*, God. XIII, Br. 160-161 (1966), 7.

²⁰⁶ „Јадранска магистрала пуштена у саобраћај“, у: *Јадранска магистрала: Рјјека – Сплит – Дубровник*, 112.

²⁰⁷ B. Bonačić, „Јадранска цеста“, *Џовјек и простор*, God. IV, Br. 68 (1957), 2.

²⁰⁸ Duško Kečkemet, „Природне лјепоте и споменици прошлости уз Јадранску магистралу“, у: *Јадранска магистрала: Рјјека – Сплит – Дубровник*, 102.

²⁰⁹ Eugen Franković, „Urbanizam na Jadranu danas“, 47.

планском смислу магистрала је добила ниску нивелету, о којој је Боначи својевремено писао с уметничким предзнаком уместо сагледавања суштинске функције саобраћајнице, пошто је обалу у ствари третирао као уску траку кроз коју се протеже магистрала спајајући приобалне тачке.

Управо у овом приступу Франковић види функционални проблем магистрале с просторним последицама. Уместо подизања на што вишу нивелету с циљем да саобраћајница повезује што шире обално подручје између ње и мора, магистрала је спуштена на што нижу нивелету како би се „приближила мору“.²¹⁰ Тиме је драстично умањена вредност и могућност интегративне експлоатације дела терена с друге стране магистрале који је остао одвојен од обале и прекинут динамизмом саобраћајне артерије. Пишући о очувању града Сења и његових урбанистичких вредности, архитекти Јурај Дензлер и Андрија Мохоровић и напомињу, између осталог, да би Јадранска магистрала, према најосновнијим принципима савременог урбанизма и елементарним захтевима организације брзог промета, морало да заобиђе град и то на удаљености која би гарантовала слободан промет и исто тако слободан развој града.²¹¹ У појединим рејонима обале је овакво трасирање магистрале битно утицало на туристичку изградњу уз обалу, често стишњену у уском појасу, без могућности органског ширења и повезивања у више праваца. После су се показале оправданим стрепње да би таква диспозиција магистрале и одређених туристичких садржаја могла да скрене развој урбанизма у правцу супротном оном који се предвиђао за дугорочнији развој јадранског подручја, нарочито због привлачења низа садржаја који не придоносе очекиваном планском развоју.²¹² Тако је магистрала, посматрано стратешки, „девалвирала просторну димензију обале, негирајући интимистички и изолативни угођај драга и дражица, рубовима којих данас пролазе аутомобили, претварајући обалу у неку путујућу полусликовноцу, посве онеспособљену за стварно просторно функционирање.“²¹³ Иако је Јадранска магистрала у технолошко-извођачком погледу представљала један од најсложенијих и по очекиваним економско-туристичким функцијама један од најзначајнијих инфраструктурних објеката у Југославији, а њена изградња сматрана стратешки важном за развојне потенцијале туризма и повећање аутомобилског промета, слични примери туристичких саобраћајница у Француској и Италији који су се наводили у аргументовању потреба за изградњом Јадранске магистрале упућују на оправданост изнетих критика и то баш у одсуству јединствене концепције о траси, техничким елементима, карактеру и функцијама саобраћајнице.²¹⁴ Наиме, француске туристичке саобраћајнице нису грађене у равној линији као најкраћи путеви, него као вијуге које следе токове река и које се пењу уз планине како би откриле непозната места или природне пределе, а Сунчана аутострада у Италији,²¹⁵ која је почела да се гради половином 1956. године, трасирана је по средини Апенинског полуострва, од Милана до Напуља, што је омогућило да ова инжењерски захтевна саобраћајница с више трака и зеленим појасем у средини не угрози развој обалног појаса с обе стране полуострва.²¹⁶

Значајну анализу остварене туристичке изградње на Јадрану, која је претходила изради „Програма дугорочног развоја и плана просторног уређења Јадранског подручја“²¹⁷ и будућем периоду интензивираних туристичке изградње, спровела је стручна радна група формирана од

²¹⁰ *Ibid.* [„Читаиви градови одрезани су моторним прометом од мора, голема приобална подручја одбачена према брду, безбројне увале, борици и жала заувјек упропашћени бруганим вођењем трасе преко њих или кроз њих, а многа насеља присиљена на деформиран развој на посве уској траци између цесте и обалног руба. Јер цесту-баријеру слиједи кордонска изградња уз море. Цеста и намеће тај кордон насупрот логици приобалног алгомерирања која управо ради вриједности обале упућује на што дубљи продор у простору обалног подручја.“]

²¹¹ Juraj Denzler, Andrija Mohorovičić, „U odbranu Senja“, *Čovjek i prostor*, God. IV, Br. 64 (1957), 4.

²¹² Antoaneta Pasinović, „Prostorni krug Jadrana“, *Život umjetnosti*, Br. 18 (1967), 21.

²¹³ *Ibid.*, 25.

²¹⁴ Вид. у: Dragutin Alfier, „Ekonomski i tehnički problemi turističkog uređenja i iskorištavanja Jadranske magistrale“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 59-63.

²¹⁵ О изградњи аутопутева у Италији и архитектури сервисних објеката, као и њиховом односу према пејзажу кроз које пролазе вид. у: Massimo Moraglio, „Landscapes and Highways in Twentieth-Century Italy“, у: Christof Mauch, Thomas Zeller (Eds.), *The World beyond the Windshield: Roads and Landscapes in the United States and Europe* (Athens, Ohio: Ohio University Press, Franz Steiner Verlag, 2008), 108–124; Laura Greco, *Architettura Autostradali in Italia. Progetto e costruzione negli edifici per l'assistenza ai viaggiatori* (Rome: Gangemi Editore, 2010).

²¹⁶ Dragutin Alfier, *op. cit.*, 60-62.

²¹⁷ Franjo Gašparović, „Program dugoročnog razvoja i plan prostornog uređenja jadranskog područja“, *Čovjek i prostor*, God. XIII, Br. 160-161 (1966), 1, 3, 5.

стране Урбанистичког института СР Хрватске коме је било поверено да координира израдом Програма. Повод за овај аналитички приступ је произашао из чињенице да је учестала туристичка изградња носила са собом последице неусклађености економског и просторног планирања и недовољне сарадње између просторних планера и туристичких стручњака.²¹⁸ Изради Програма се приступило 1959. године низом припремних активности (састанци, студије и анализе), а радови на реализацији плана су отпочели 1964. године „кад је већ постало очито да неке појаве у туристичкој изградњи указују на то да ће економично коришћење земљишта и изградња туристичких објеката и инфраструктуре постати један од кључних проблема у [...] прихватању туриста“.²¹⁹ Увиђајући последице које нагли развој туризма и нови облици туристичке изградње могу да оставе у простору Јадранске обале, као и различити планови развоја разних привредних грана који не сагледавају просторне могућности или ограничености обалног подручја, Урбанистичко друштво Хрватске је одржало саветовање у априлу 1959. године о потреби израде регионалних просторних планова јадранског подручја с посебним освртом на потребе и услове туристичке изградње.²²⁰ Израда планова на основу утврђене методологије којом је уведен елемент простора у економско планирање туризма требало је да омогући одабир простора (локација) на основу постављених критеријума како би се, између осталог, адекватно поставили комплексни програми туристичке изградње и одредили врста и типови туристичких објеката (посебно до оптималне величине смештајног капацитета).²²¹ Једна од одлика југословенског послератног урбанизма био је раскорак између урбанистичке визије и урбанистичке стварности. Како се стварање координирање и боље просторне политике показало нужним у урбанистичкој пракси, тако су програм и план дугорочног развоја Јадрана представљали корак даље према синтези друштвено-економског и просторног планирања заснованог на научно-методолошким предусловима креативне синтезе свих чинилаца у простору.²²² Стога је Програм рађен тако да му развој туризма није био једини циљ, јер је у основи дефинисан комплексан карактер чији је објекат јадранско подручје, а туризам се у том подручју, стицајем мноштва околности, јавља као примарна функција.²²³ Програм дугорочног развоја неког подручја с више међусобно условљених компоненти и чинилаца представљао је први такав подухват у Југославији. Туризам је виђен трајном категоријом стандарда и економске привилегије земље, а очекивало се да се учешће Југославије у европском туристичком промету с 3%, колико је било почетком шездесетих година, повећа на 10%, што је био пројектовани циљ развоја југословенског туризма. Достижање овог циља превасходно је подразумевало проширење и унапређење смештајних капацитета у различитим видовима туристичких објеката.

План дугорочног развоја туризма на Јадрану, обухватањем више привредних и друштвених компоненти, требало је да створи одговарајући прелаз са регионалног просторног планирања на урбанистичко планирање и урбанистичко-архитектонско пројектовање. Урбанизација и „туристификација“ су биле две међусобно условљене категорије. Креирање силуете обале и њеног пејзажног ефекта спроведено је установљеном допуштеном границом изградње на одређеној удаљености од мора, премда је микрорегионални карактер архитектуре и географско-пејзажних својстава Јадранске обале захтевао еластичнији и флексибилнији критеријум.²²⁴ Према томе, постојале су и замерке да је план заправо једнозначно и унифицирано третиран, упркос полазним начелима која су истицала географско-историјске одлике јадранског простора. Повезаност између природних датости и урбанистичких интервенција нису биле изражене кроз структуру флексибилнијих критеријума који би допринели јединственом третирању и обликовању микро простора у разведеном пејзажу обале. Гашпаровић је у једном од својих осврта на планирање и развој јадранског подручја указао да би у свим фазама планирања тог простора требало успоставити хијерархију функција, тако да се интеррегионални односи са осталим подручјима координирају на нивоу републике и федерације, а мање регије у зонама на нивоу регија Јадранског

²¹⁸ Miro Marasović, „O dosadašnjoj turističkoj izgradnji Jadranske obale“, *Čovjek i prostor*, God. XIII, Br. 160-161 (1966), 1.

²¹⁹ Franjo Gašparović, „Program dugoročnog razvoja i plan prostornog uređenja...“, 3.

²²⁰ Franjo Gašparović, „Regionalno prostorno planiranje jadranskog područja“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 73-74.

²²¹ Roman Dominik, „Prostorne komponente dugoročnog programa“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 74.

²²² Antoaneta Pasinović, „Prostorni krug Jadrana“, 20.

²²³ Dimitrije Perišić, „Planiranje područja značajnih turističkih funkcija“, 10.

²²⁴ Antoaneta Pasinović, „Prostorni krug Jadrana“, 21.

подручја.²²⁵ С обзиром на чињеницу да је скоро свака градња представљала захват у пејзажу, а туризма без сталне изградње није могло бити, највећи изазов је свакако представљало питање правилног коришћења земљишта и димензионирања туристичке изградње.²²⁶ Ширење туризам је заузимало све више региона и предела, па је туризам представљао, како се описивао, „ријетко гигантску концентрацију једне дјелатности која је још к томе и комплексна, јер производња и потрошња одигравају на истом мјесту“.²²⁷ „Из стратешког угла, приморском туризму је давана предност будући да је представљао извор конвертибилне валуте, а и рекламирао земљу у коју су без већих проблема могли долазити туристи са Запада и Истока“.²²⁸

Стога је основни задатак формирање радне групе на почетку припреме Програма, у којој се налазио представник Урбанистичког института СРХ, архитекта Виктор Хечимовић, и Савеза архитеката Хрватске, архитекта Миро Марасовић, био обилазак 55 туристичких објеката на Јадрану како би се анализирали исходи дотадашње туристичке изградње (коришћење обалног простора, однос туристичких објеката према амбијентима и обликовање тих објеката). Током обилазака ових објеката дискутовало се на терену са туристичким и угоститељским стручњацима, урбанистима и пројектантима.²²⁹ Архитекта Марасовић је потом начинио реферат који је у нешто скраћеном облику објављен у летњем броју часописа „Џовјек и простор“ из 1966. године. У реферату се на почетку наводе три основне карактеристике туристичке изградње Јадранског подручја: непланско и нерационално коришћење обале, распршена и претежно неадекватна изградња у односу на природне датости предела и доста хетерогене архитектонске реализације према квалитету.²³⁰ Као основна смерница за израду Програма издвојило се на првом месту помањкање јединственог становишта о основним поставкама туристичке експлоатације и помањкање адекватног плана у односу на просторну диспозицију изградње на Јадрану. С обзиром на то да изградња једног објекта увек почива на програму и да представља сложен процес сачињен из више фаза, уочено је да изградња туристичких објеката захтева комплекснију припрему реализације, пре свега кроз утврђивање програма који треба да буде заснован на ширим економским и друштвеним анализама туристичког тржишта и друштвене потражње и преточен у оптималну простору структуру која може задовољити све потребе тржишта, укључујући и испуњавање савремених хотелијерских стандарда. У дотадашњој туристичкој изградњи примећена је пракса да су програми често накнадно проширивани и мењани, чак и током процеса изградње, што је доводило и до промена у архитектури објеката и читавих склопова. На ово је неретко утицала и промена инвеститора у периоду између утврђивања програма и почетка коришћења објекта.²³¹

Други значајан аспект у туристичкој изградњи препознат је у односу туристичког објекта и амбијента по коме је Јадранска обала јединствена у Медитерану, и то превасходно у оквирима микроамбијената и аутохтоних локалних карактеристика. Уклапање објеката у пејзаж је издвојено као примарна вредност изградње на Јадрану, јер је уважавање и развијање специфичних вредности појединих подручја и амбијената у контексту туристичке изградње значило усаглашавање више аспеката и фаза, од утврђивања архитектонског програма, избора структуре, капацитета до категоризације туристичких објеката.²³² Оно што је комисија приметила у пракси туристичке изградње била је неусклађеност категорије и квалитета појединих објеката истих типолошких одлика. Тржишна доминација туризма допринела је међусобној условљености категорије туристичког објекта и одлика локације, тако да су објектима више категорије биле намењене амбијентално квалитетније локације. То је истовремено значило и захтевније услове у њиховом пројектовању, али и неминовне критике и последице уколико експлоатација локације кроз туристичку изградњу није донела жељене ефекте. Марасовић напомиње да је уклапање нових

²²⁵ Franjo Gašparović, „Program dugoročnog razvoja i plan prostornog uređenja...“, 3.

²²⁶ Ante Marinović – Uzelać, „Turizam – faktor transformacije regiona“, 9.

²²⁷ *Ibid.*

²²⁸ Jovo Bakić, Srđan Cvetković, Ivana Dobrivojević, Hrvoje Klasić i Vladimir Petrović (autori tekstova), *Jugoslavija: od početka do kraja*, Katalog izložbe, 36.

²²⁹ Miro Marasović, „O dosadašnjoj turističkoj izgradnji Jadranske obale“, 1.

²³⁰ *Ibid.*

²³¹ *Ibid.*, 2.

²³² *Ibid.*

објеката и агломерација у пејзаж и природне амбијенте много деликатнија тема, почевши од основне концепције, величине и габарита, обликовања и материјализације.²³³ Констатујући начињене грешке у овом погледу, комисија је дала напомену да би требало поступати опрезније приликом избора локација и даљег пројектовања, те да би са изградњом извесних локација требало сачекати док се не заузму јаснији ставови о врсти и опсегу изградње. Посебну пажњу су захтевале локације с богатом вегетацијом која је чинила органски део неког амбијента или предела. Комисија је изашла с препоруком да би за изградњу на истакнутим и вредним локацијама требало обезбедити пројектантске студије оправданости. Поред изградње у природним амбијентима, посебно је третирано питање туристичке изградње у насељеним местима и постојећим урбаним срединама, која су често обиловала културно-историјским споменицима и аутентичним градитељским наслеђем. У томе су се издвојили хотелски објекти у већим или туристички значајнијим приморским градовима, попут Опатије, Задра, Сплита, Трогира, Хвара и Дубровника, у чијој изградњи није или није у довољној мери било сагледано ближе или даље окружење или су објекти својом позицијом постали непотребни репери у простору. Изградњу туристичких објеката пратило је и питање уређења њиховог непосредног окружења које је више него код других типова објеката требало да утиче на репрезентативност објекта, да обезбеди што бољу повезаност са ширим окружењем или да оствари симбиозу унутрашњег и спољашњег простора.²³⁴ Недостаци који су се у пракси јављали најчешће су произишавали из ситуације да окружење с партерним уређењем није третирано као саставни део објекта, па је комисија изнела препоруке да је за остваривање квалитетних решења неопходно успоставити ужу сарадњу између инвеститора, архитеката и пејзажних архитеката.

Специфичности туристичке архитектуре су захтевале адекватно решавање и других урбанистичких и пројектантских аспеката значајних за целовитост архитектуре и њену директну условљеност с тржишним компонентама туристичке понуде. У том смислу издвојено је питање погледа, који је био значајнији што је окружење било квалитетније а категорија објекта већа, односно што је био већи његов тржишни потенцијал. Од објеката високе категорије се очекивало да гостима понуде прегршт просторних вредности, међу којим је поглед био једна од психолошки нематеријалних вредности по којима су поједини хотели било изразито популарни и привлачни. За објекте намењене одмору нарочито је значајно питање буке која би требало да буде сведена на минимум, пре свега у случају хотела у градовима, где су знатно веће могућности за нежељене утицаје буке који могу долазити од више извора. Међу најзначајнијим аспектима туристичке архитектуре на Јадрану издвојен је принцип инсолације, односно заштите од сунца која се јавља као неопходност због климатских услова, а која може знатно да утиче на обликовне карактеристике туристичких објеката. Стога, ово питање се посматрало и са функционалног и са обликовног аспекта.²³⁵ У реферату Марасовић наводи да би као императив за климатске услове на Јадрану требало успоставити правило да сви отвори на јужној, западној и источној страни имају са спољне стране засену, али да венецијанери и застори са унутрашње стране не могу бити задовољавајуће решење.²³⁶ Сматрало се да оптималан однос затворених и отворених површина треба бити у односу 80:20, али да на питање инсолације утичу и други фактори као што су примена стреха, тремова или надстрешница, унутрашњих дворишта, начина коришћења објекта и др. Програм и план дугорочне изградње на Јадрану су требало да спрече нежељене појаве које су настајале у туристичкој изградњи током прве послератне деценије а најчешће су подразумевале велики распон у архитектонском квалитету, ставовима и начину реализације.²³⁷ Посебан проблем су стварали „неразумно кратки рокови наметнути пројектантима“ који су чак постали и учестала пракса за читаву једну генерацију активних пројектаната,²³⁸ утичући на позицију и улогу архитекте у решавању друштвено сложених задатака. Уз то, инвеститори нису увек добро одабрали пројектанта с одговарајућим искуством и сензибилитетом, али је овај проблем касније превазиђен

²³³ *Ibid.*, 4.

²³⁴ *Ibid.*

²³⁵ *Ibid.*, 6.

²³⁶ *Ibid.*

²³⁷ *Ibid.*

²³⁸ *Ibid.*, 7.

тима што су се поједини архитекти специјализовали за пројектовање туристичких објеката и тако су постали водећи стручњаци или консултанти у тој области.

Пројектовање туристичких објеката је захтевало успостављање правилне организационе шеме, функционалне целовитости и комуникационих веза између свих садржаја, формирање прикладне архитектонске физиономије и постизање одговарајућег обликовног третмана. Један од најзначајнијих организационих задатака било је правилно успостављање две основне функционалне целине – сервисног дела и дела намењеног гостима. Сагледавајући и вреднујући претходна искуства у туристичкој изградњи на Јадрану, комисија је за потребе израде „Програма дугорочног развоја и плана просторног уређења Јадранског подручја“ дала низ препорука које су инвеститорима и пројектантима требало да пруже основне смернице током реализације будућих инвестиција у јадранском подручју. Посебно је наглашено да би амбијентално квалитетне локације требало користити за адекватну и плански засновану туристичку изградњу и да не би требало форсирати изградњу на истакнутим локацијама док се не сагледају све развојне могућности туризма.²³⁹ Обликовање туристичких објеката је требало усклађивати са окружењем а објекте је требало ситуирати тако да не нарушавају вредности контекста. Избегавање шаблонске изградње на Јадранској обали је такође сматрано важним ради очувања амбијента и истицања специфичности обалних предела. У изграђеним срединама појава нових туристичких објеката се заснивала на урбанистичким анализама и оптималним развојним смерницама утврђеним урбанистичким планом.²⁴⁰ Издвојена су три основна фактора којима би требало осигурати квалитета пројеката туристичких објеката: избор адекватног пројектанта, архитектонски конкурси и квалитетна ревизија пројеката. На основу спроведене анализе постојеће туристичке изградње издвојен је такође низ пројектантских препорука које су се односиле на обезбеђивање атрактивног погледа из свих примарних простора туристичких објеката, увођење заштите од сунца и буке, спречавање ширења мириса из кухиње, као и на адекватно димензионирање и опремање смештајних јединица у складу са предвиђеном категоријом објекта. Комисија је такође истакла да је неопходно предвидети више времена за урбанистичке и архитектонске пројекте и избегавати примену типских пројеката који нису произашли из услова окружења.²⁴¹ Претходна искуства су утицала да се половином шездесетих година донесу и нови прописи о категоризацији туристичких објеката засновани на уједначенијем обрасцу квалификације типова и категорија.

Типови туристичке архитектуре на Јадранској обали

На основу спроведених претходних студија и утврђених услова туристичке изградње на Јадрану, те мера и смерница које је донео програм дугорочног развоја овог подручја, почетком шездесетих година започета је обимнија туристичка изградња која ће се током деценије све више интензивирати доносећи различите пројектантске моделе туристичких, пре свега, хотелских објеката, од којих су у наставку представљени карактеристични типови, обликовни приступи и односи објекта или групације објеката према окружењу. Анализом туристичке архитектуре, реализоване на простору Јадранске обале од краја педесетих до половине шездесетих година, издвојена су четири типолошка модела туристичких објеката (хотели и туристичка насеља/комплекси) које карактеришу пројектантска решења произашла из архитектонске концепције и ситуирања објекта или групе објеката у окружење: 1) хотели у градским насељима, кубичне вертикалне поставке, с доминирајућом функционалистичком концепцијом у организацији простора (хотел *Marjan* у Сплиту, хотел *Ambasador* у Опатији, хотел *Neptun* у Дубровнику), 2) хотели/групације хотела или туристичка насеља ситуирани поред мора на стрмом каменимом терену без вегетације или са проређеном вегетацијом (туристичка насеља на Златним стијенама и Верудели у Пули, туристички комплекс *Купари*, ново туристичко насеље у Улцињу – хотел *Медитеран*), 3) хотели/групације хотела у обалном појасу с богатом вегетацијом (хотелски комплекс у Брелима поред Макарске и дечије одмаралиште у Крвавици) и 4) хотели/групације

²³⁹ *Ibid.*, 8.

²⁴⁰ *Ibid.*

²⁴¹ *Ibid.*

хотела у обалном појасу равног терена без доминирајуће вегетације (хотелски комплекс у Будви на Словенској плажи, одмаралиште у Бечићима и одмаралиште Електропривреде у Будви). Наведени угледни примери, који припадају издвојеним пројектантским групама, компаративно су анализирани уз разматрање урбанистичких, просторних и обликовних карактеристика. У тим примерима су уједно обухваћене савремене пројектантске одлике времена и начини примене савремених хотелских постројења (технолошке линије, техничка решења и организационе структуре).

У широј анализи типова савремене хотелске изградње издваја се неколико морфолошких и организационих принципа, како би се пружио јаснији увид у основне пројектантске моделе хотелских објеката насталих у Југославији у разматраном периоду. За типолошко-морфолошку анализу је коришћена студија рађена на Институту за архитектуру Универзитета у Штутгарту, приручник о хотелској изградњи у издању лондонског „The Architects' Journal“ (*Principles of Hotel Design*) и анализа Бао Зи Фага о општим карактеристикама одабраних туристичких објеката у Југославији, с примарним освртом на функцију, преко које аутор прегледно указује на заступљене разлике у програму, капацитету, организацији простора и површинама хотелских функција. Основни пројектантски принципи и одлике хотелске архитектуре из овог периода су такође коментарисани и на основу стручних анализа и запажања архитектке Бориса Магаша.²⁴² Другу етапу туристичке изградње у Југославији, у периоду након Другог светског рата, обележило је успостављање тржишног модела туристичке привреде понајвише усмерене на јадранско подручје. Тако до изражаја долази плурализам туристичке архитектуре с доминантним утицајима интернационалног функционализма. Основну компоненту „индустрије без дима“, како се често називао туризам, чинили су туристички објекти без чијег сталног осавремењавања и проналажења одговарајућих пројектантских приступа савремени туризам није могао да се развија. У пројектовању туристичких објеката, специфичније него код других типова, функционална (програмска) анализа и обликовање постају два изразито значајна фактора од којих зависи успешност туристичке архитектуре. Архитекта мора бити свестан карактера гостију за које је хотел усмерен али и претензија инвеститора који даје основне програмске смернице.²⁴³ Програм произлази из функционалних захтева који се подједнако односе на коришћење простора и доживљај простора. Поред тога, модеран хотел знатно више зависи од модерне технике него остали објекти²⁴⁴ која утиче како на функционисање хотела, тако и на пројектовање појединих програмских целина. Архитектура хотелских објеката, истиче архитекта Борис Магаш, тражи врло суптилан креативан рад пројектаната.²⁴⁵ Објекти у туризму, посебно у приморским крајевима, развиће се у низ различитих просторних и функционалних структура којима је основна улога да гостима пружи пријатан, удобан и атрактиван боравак.

Пројектовање хотела прате многи узајамно условљени и повезани аспекти и елементи, посебно ако се ради о хотелима на приморју, код којих је опсег садржаја и начин њиховог коришћења у сложенијем односу него код рецимо градских хотела (од анализе локације и њених услова, искоришћености потенцијала микро локације и шире околине, саобраћајних веза и приступне повезаности (долазак гостију и снабдевање), обезбеђивања довољног простора за паркиралиште, адекватног позиционирања објекта на парцели, третирања и уређења партера и окружења, до свих фаза пројектовања, усклађивања архитектуре са окружењем, испуњења свих економских параметара и техничких услова, правилне поставке свих функција и уређења ентеријера који треба да буде привлачан и удобан за госте).²⁴⁶ Затим, у погледу структуре хотела

²⁴² „Архитектура у туризму постала је све присутнији чинилац свјетског развоја, улазећи својим просторно-обликовним вокабуларом, унутар којег појам амбијенталних вриједности постаје битан фактор успешности, у најужој средини повијесних и нових градских агломерација, у њихове субурбије, у рурална и рибарска насеља те и у [досад] нетакнуте крајолике природног феномена, трансформирајући тиме карактеризацију појединих локалитета, дефинирајући на нов начин егзистенцију и начин живота савременог друштва и утјечући битно на манифестације градитељског умијећа не само појединих подручја већ и цијелих регија.“ Вид. Boris Magaš, „Zgrade, hotelske“, 603.

²⁴³ Architects' Journal, *Principles of Hotel Design* (London: Architectural Press, 1970), 11.

²⁴⁴ Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 13.

²⁴⁵ Boris Magaš, „Zgrade, hotelske“, 603.

²⁴⁶ „Однос према урбаном ткиву или природном феномену, детаљи унутрашњег уређења у којима гост налази задовољење својих потреба и схваћања, ексклузивност хотелског идентитета, квалитета технолошког рјешења које осигурава потребну разину услуге,

и организационе поставке, пројектовањем је требало решити прегршт функционалних и просторних појава и односа, као што су позиција улаза за различите сврхе (главни улаз и улази за поједине садржаје који могу бити и функционално одвојени), улаз за особље, економски улаз, уношење пртљага, угоститељски садржаји (ресторан, бар, банкет-сала), забавни и рекреативни садржаји (куглана, дискотека, ноћни клуб), конгресни простор, приступ госта хотелу и садржајима у њему (улазак, пријем (рецепција), одлазак у собу, кретање до ресторана и других угоститељских и друштвених садржаја), организација и уређење собе, опслуживање хотела од стране особља (припрема и сервирање оброка, услуживање у бару и другим садржајима), чишћење и одржавање хотелских простора и соба, прање и одржавање хотелског текстила, снабдевање и функционисање кухиње (у великим кухињама су диференцирани различити поступци припреме и издавања оброка, складиштења и чувања различитих намерница и кретање прљавог посуђа²⁴⁷) и отпремање отпада. Из овог произлази да се хотел састоји из три уобичајене групе простора: друштвени део (пријем, угоститељски и други друштвени садржаји као што су различити салони, конгресни простор, базен, релаксациона зона и спортски садржаји, трговачки и други услужни садржаји), смештајни део (хотелске собе са помоћним или сервисним просторима попут простора за собарицу, чајне кухиње или простора за сервирање оброка, приручне остава за рубље) и економско-технички део (просторни за персонал, кухиња и низ различитих техничких, помоћних и складишних просторија). Сваки хотел, без обзора на капацитет, има ове три групе простора.²⁴⁸ Полазећи од тога да ове просторне групе треба да су повезане у једну функционалну целину, у хотелским објектима се издавају две основа тока кретања, кретање гостију и кретање особља, који, како је већ речено у претходном поглављу, не смеју да се међусобно укрштају. Често елемент собе својом димензијом и начином организације даје основу за структурно и обликовну манифестацију целог хотела, односно избор димензије собе одређује већином модуларни систем целог објекта с конструктивним растером који из њега произилази.²⁴⁹ Из заступљених пројектантских модела хотелске архитектуре разликују се три уобичајена или општа вида организације хотелских простора: организација по вертикали, организације по хоризонтални и организација у односу на диспозицију основе на локацији/терену (нпр. терасасте хотели).²⁵⁰

С обзиром на расположиве услове и материјалне могућности у туризму, те преовлађујући функционализам у приступима југословенских архитеката крајем педесетих и почетком шездесетих година, у хотелској архитектури на Јадрану су била заступљена два модела просторне организације – вертикални и хоризонтални, док организовање према габариту, односно датостима концептуалне поставке објекта на локацији постаје учесталије на Јадрану током треће етапе развоја туристичке изградње. Хотелска организација по вертикали (позната и као *Breitfuss*, нем. широко стопало) примењивала се, наводи Бао Зи Фанг, за хотеле са мањим капацитетом којих је у току друге етапе туристичке изградње у Југославији било и највише и код којих је парцела била узана, па се објекат морао развијати по висини (као што су хотели у градовима).²⁵¹ [Сл. 252] Овај вид организације даје јасну вертикалну поделу на две зоне и јасно решавање функција по вертикали – доњу (често хоризонтално проширену) са групом друштвених простора и економско-техничким функцијама, и горњу зону са смештајем. Доња зона је обично решавана тако да су се економске функције налазиле груписане у једном делу етажне (или најчешће кроз две етажне), док су друштвене просторије биле распоређене око њих како би се што краћим кретањима обезбедило њихово ефикасно снабдевање. На примеру хотела *Neptun* у Дубровнику комбинована је вертикална и хоризонтална организације хотелских павиљона. Однос између вертикалне и хоризонталне организације био је утолико различитији што је хоризонтални начин пружао веће могућности за распоред и повезивање функција по хоризонтални, те је због тога и примењиван на већим и

студија будуће клијентеле, њезиних захтева и могућности, задатак су архитеката који ни једног тренутка не смеје бити миноризиран.“ Вид. Boris Magaš, „Zgrade, hotelske“, 603.

²⁴⁷ Велике хотелске кухиње обично према технолошкој поставци имају: главни кухињски део са линијама fine и термичке обраде – топла кухиња (обрада поврћа, меса, рибе и теста) и линијом за издавање јела, посластичарница, просторе за прање белог и црног посуђа, простор за одлагање чистог посуђа, хладну кухињу, складишта и магацине за различите намернице и пиће, суви и органски отпад (Dejan Nastić, *Objekti standarda II: turistički objekti*, 15-20; Ernst Nofjert, „Hoteli. Motel“, u: *Arhitektonsko projektovanje*, 483).

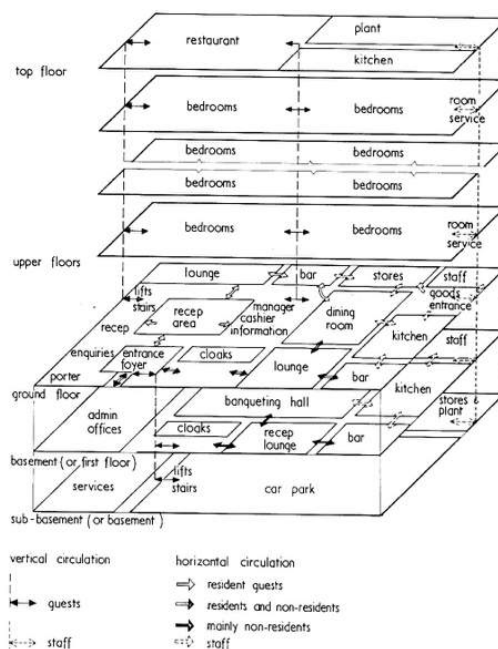
²⁴⁸ Bao Zhi Fang, *op. cit.*, 22.

²⁴⁹ Boris Magaš, „Zgrade, hotelske“, 606.

²⁵⁰ Више вид. у: Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 24-43.

²⁵¹ *Ibid.*, 28.

пространим локацијама које су омогућавале шире, разуђене или дисперговане структуре а самим тим и функције.

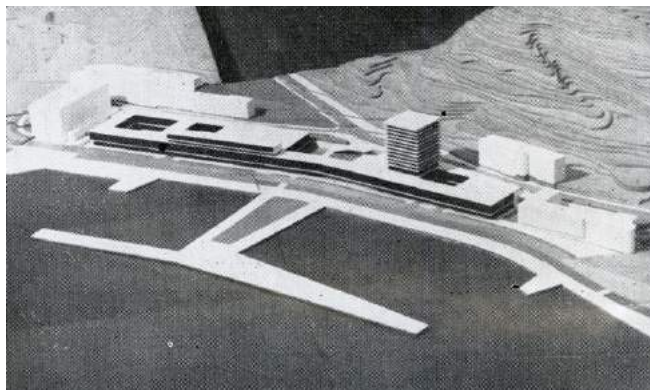


Сл. 252. Дијаграм типичне вертикалне организације хотелских садржаја и основних функционалних веза између њих.

Извор: *Principles of Hotel Design* (London: Architectural Press, 1970), 53.

У оквиру хоризонталне организације хотелског простора су била уобичајена два начина организације: у једном хоризонталном волумену, већих или мањих димензија, код кога су смештајне етажне решаване најчешће у виду двотракта и у више већих или мањих волумена распоређених у хоризонталној димензији на локацији. Овај последњи начин организације представља павиљонски тип хотела код кога су функције распчлањене у више волумена а као принцип омогућава успешније уклапање у амбијенталне карактеристике локације.²⁵² Поред изразито павиљонског типа, хоризонтална организација је имала и комбиноване моделе, на пример већег основног хоризонталног волумена и мањих павиљона за смештај. До појаве хотелских објеката чија су се архитектура и начин ситуирања прилагођавали одликама терена, павиљонски тип објеката био је и најзаступљенији на јадранском подручју, где су одлике предела и природне компоненте локације условљавале габарит и величину хотелских волумена. Нешто специфичнији модел хоризонталне организације чинио је атријумски тип хотела у коме су простори, најчешће само собе, организовани око средишњег дворишта – атријума. У југословенској хотелској архитектури на Јадрану хотел *Pelegrin*, изграђен у оквиру војног одмаралишта у Купарима, издваја се као јединствен пример атријумског типа хотела. Оба наведена модела просторне организације карактерише функционалистичка естетика, произашла из геометризоване структуре и правилног конструктивног система, тако да се у морфолошком смислу радило првенствено о правилним стереометријским облицима хотелских објеката (кубичним, призматичним, кружним, пирамидалним). Рационалност у архитектонском концепту, узрокована примарном тежњом за функционалношћу и честим апстраховањем окружења, изнедрила је током овог периода низ сличних решења у погледу основне структурне поставке, али с различитим обликовним приступом и унутрашњом организацијом код којих су до изражаја долазиле тежње аутора за упечатљивим дијалогом између хотелске архитектуре и предела у коме се хотел налазио.

²⁵² Boris Magaš, „Zgrade, hotelske“, 605.



Сл. 253. Ловро Перковић, макета конкурсног рада за уређење западне обале Сплита са интегрисаним решењем хотелског објекта, 1960.
Извор: *Arhitektura*, Бр. 4-6 (1960), 34.

Хотел *Marjan* у Сплиту, реализован према пројекту архитектке Ловре Перковића²⁵³ и отворен у јулу 1963. године,²⁵⁴ произашао је из конкурсног урбанистичко-архитектонског уређења западне обале у Сплиту којим је била обухваћена изградња више објеката јавног карактера (затворени зимски базен, друштвени дом, спортска марина и већи репрезентативни хотел).²⁵⁵ За подручје сплитског региона просторним планом су била утврђена три карактеристична начина изградње туристичких објеката: изградња на слободним просторима ван насеља, изградња нових објеката у склопу насеља те адаптација и реконструкција постојећих објеката у насељима.²⁵⁶ У плану су дате напомене да се изградњом нових туристичких капацитета у насељеним рејонима не сме нарушавати урбанистичко мерило насеља и да је нарочито потребно обратити пажњу на хоризонталне и вертикалне габарите објеката. Лоциран између две саобраћајнице, тако да је улаз у хотела предвиђен с обалне променаде а снабдевање хотела преко горње саобраћајнице, хотел је пројектован према условима А категорије, док је по типу представљао градски хотел подједнако намењен пролазним гостима и туристима који су у њему одседали током одмора (хотел отвореног типа). Награђеним конкурсним радом концепцијски је решена изградња западне обале у ужој градској зони увођењем једног ниског (једносратног) хоризонталног волумена у који је између осталог инкорпориран и хотелски блок.²⁵⁷ [Сл. 253] У каснијој разради овог регулационог потеза дошло је до извесних измена, па је хоризонтала нешто скраћена и повећана за једну етажу, док су у пројекту хотела настале измене у структури и пропорцији волумена који је у основи сужен а по висини издужен.²⁵⁸ „Тиме се настојало, у границама тражених капацитета, постићи што мањи кубус водећи рачуна и о ефекту дијагонале квадрата.“²⁵⁹ Пројектант хотела, архитекта Ловро Перковић, у току разреда пројекта, од иницијалног конкурсног решења до измењених варијанти, понудио је три идејна пројекта. Конкурсни рад је имао сврху да оправда функционалност урбанистичко-архитектонског решења, други пројекат је решавао функцију хотела према

²⁵³ О стваралаштву архитектке Ловре Перковића вид. у: Sandra Uskoković, *Lovro Perković – Estetika prostora i senzibilitet konteksta* (Zagreb: Ex Libris, 2015).

²⁵⁴ Изградња хотела је трајала свега годину дана, од јула 1962. до јула 1963. године.

²⁵⁵ О сплитском хотелу *Marjan* вид. у: Lovro Perković, „Hotel na zapadnoj obali u Splitu“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 34-35; „Hotel »Marjan« u Splitu“, *Čovjek i prostor*, God. X, Br. 127 (1963), 1, 2, 7; Žarko Stilić, „Lovro Perković: Hotel Marjan u Splitu“, *Arhitektura*, God. XIX, Br. 89 (1965), 44-54; „Hotel „Marjan“ in Split (Jugoslawien)“, *DBZ – Deutsche Bauzeitschrift*, Nr. 5 (1965), 717-720; Ante Gavranović, „U posjetu splitskom „Marjanu“. Novi hotel – stara shvaćanja“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIII, Br. 2-3 (1965), 12-13; „Hotel »Marjan« – Split“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 24-27; „Hotel Marjan“, у: *Изградња туристичких објеката у Југославији*, Књига II, Dubrovnik 23-25. april 1975. (Beograd: Jugoslavenski građevinski centar, 1975), n. n.; Duško Kečkemet, „Arhitektura Lovre Perkovića“, *Život umjetnosti*, Br. 28 (1979), 43, 45; Bao Zhi Fang, *Изградња туристичких објеката у Југославији*, 58, Н-18; Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia. Holidays After The Fall*, 178, 223-226.

²⁵⁶ О просторном и урбанистичком планирању сплитског подручја и града Сплита вид. у: Žarko Turketo, „Osvrt na prostorni plan turizma i ugostiteljstva splitskog regiona“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 18-21; Dragutin Matošić, „Rad na urbanističkom planiranju Splita“, *Arhitektura*, God. XXV, Br 111-112 (1971), 23-32; Ivo Šimunović, *Metropolitansko područje Splita: retrospekt – prospekt* (Doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 1984), 171-274.

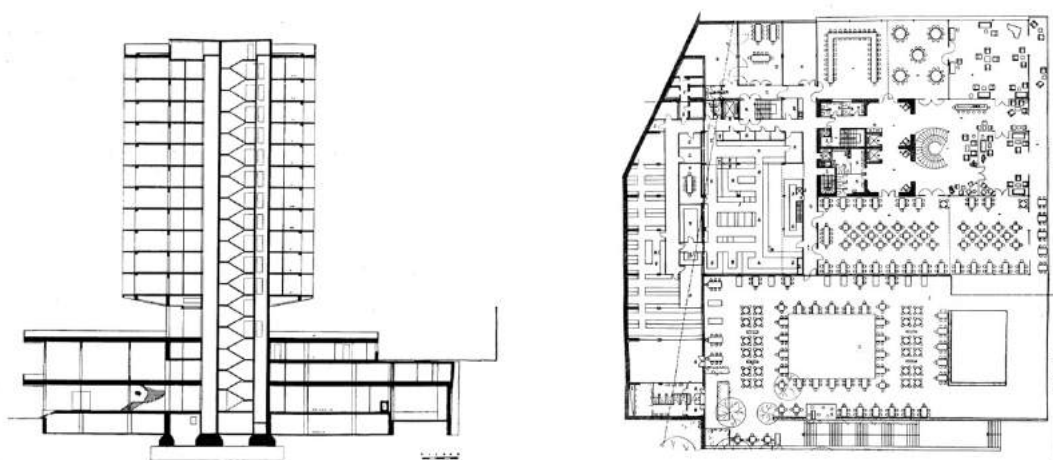
²⁵⁷ Аутори награђеног конкурсног рада урбанистичко-архитектонског уређења западне сплитске обале били су: инж. Срђан Балдасар, инж. Фабијан Баршић, инж. Бранко Калајић, инж. Берислав Калогјера, арх. Петар Мундић, арх. Ловро Перковић, арх. Будимир Перван и арх. Невен Шегић.

²⁵⁸ „Hotel »Marjan« u Splitu“, 1.

²⁵⁹ *Ibid.*

условима инвестиционог програма (према овом решењу конструктивни систем би био монтажни армирано-бетонски скелет у растеру од 6 м),²⁶⁰ док је трећим, реализованим, решењем акценат више стављен на тип градског хотела с наглашенијим друштвеним садржајима (полазећи од ширих туристичких потреба града).

Највише измена је настало у структури хотела (конструктивној концепцији), пошто је она требало да произађе из намере да се на различите функције по етажама примени другачији конструктивни растер, те у функционалној организацији објекта. Како би се постигло да се растер по етажама прилагођава намени простора (гаража у подруму, сале у хоризонталној бази, собе на смештајним етажама), уведено је масивно армирано-бетонско језгро које пролази кроз све етаже, и у коме су смештена лифтовска окна и степениште. У односу на хоризонтално проширење (базу), где су груписани друштвени садржаји, етаже горње структуре хотела, односно смештајног призматичног једноволумена конзолно су постављене (ослоњене на језгро), па је на тај начин горњи склоп структурно и визуелно издвојен из постамента. [Сл. 254] Док је средишње језгро масивно, ободна конструкција је стањена, и постала је готово неприметна у стакленом омоту фасаде. У доњим етажама хоризонталне базе примењен је скелетни конструктивни систем у већим и мањим распонима а на смештајним етажама коришћен је систем тањих армираних зидова који се симетрично међусобно укрштају (повезују) с конзолним препустима од 6 м.²⁶¹ Спровођење свих инсталација централног грејања и климатизације (с аутоматском регулацијом) изведено је у фасадној зони, тако да им је приступ омогућен из лођа, што се показало практичнијим за одржавање. Инвеститор хотела је било хотелско предузеће „Adriatic“, пројекат је израђен у пројектантској организацији „Урбанистички завод Далмације“ а извођач је било сплитско грађевинско предузеће „Конструктор“. Предвиђено време за изградњу хотела је било три и по године, али је овај сложен објекат у целости реализован за свега годину дана што је био јединствен случај у земљи.²⁶²



Сл. 254. и Сл. 255. Ловро Перковић, хотел *Marjan* у Сплиту, 1963. Пресек. (лево) Основа приземља. (десно)
Извор: *Arhitektura*, Вр. 89 (1965), 50, 53.

У хоризонталном ниском делу хотела груписани су сви друштвени садржаји: у сутерену гаража капацитета 120 возила; у приземљу главни (пријемни) хол, рецепција с управом, аперитив бар, таверна и ноћни бар, продавнице и бријачко-фризерски салон [Сл. 255]; на првом спрату салони и сала за састанке и конгресе, ресторан с терасом (летња башта), сала за банкете, кухињски блок, те велики затворени (зимски) базен с остакљеним кровом и стакленим зидним панелима који се отварају, тако да се простор базена спаја са терасом.²⁶³ Простор другог спрата чини велика тераса за боравак и сунчање уз отворени базен и мањи аперитив бар. За оба базена је предвиђен систем директног пуњења морском водом. На једанаест смештајних етажа пројектовано је 220 соба

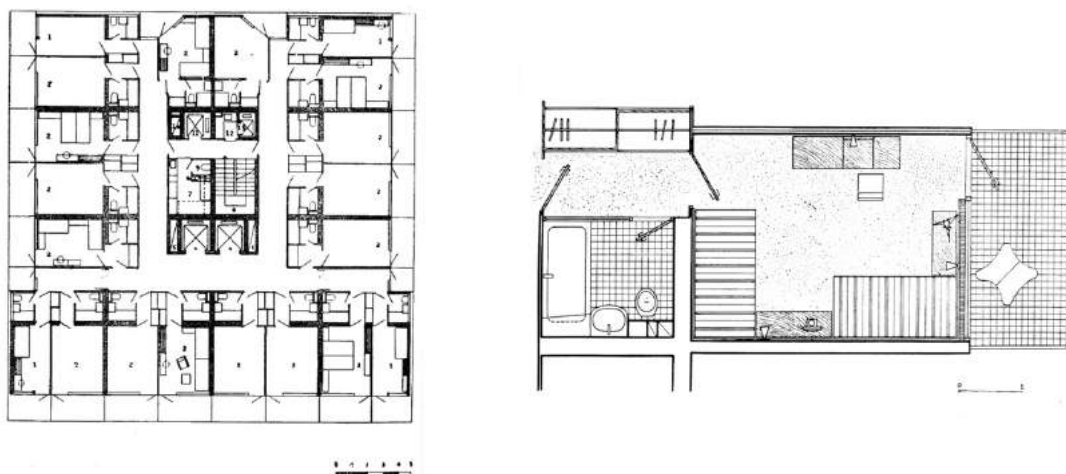
²⁶⁰ Опис другог идејног решења дат је у: Lovro Perković, „Hotel na zapadnoj obali u Splitu“, 34-35.

²⁶¹ „Hotel Marjan“, u: *Изградња туристичких објеката у Југославији*, n. n.

²⁶² Žarko Stilić, „Lovro Perković: Hotel Marjan u Splitu“, 51.

²⁶³ „Hotel »Marjan« – Split“, 24.

с укупно 400 кревета – 42 једнокреветне и 174 двокреветне собе (рачунајући и помоћне кревете) и 22 апартмана. [Сл. 256] Све собе имају купатила с тоалетом и лође које су међусобно одвојене танким преградним ламелама. [Сл. 257] Из соба се због њиховог четвоространог распореда у смештајном волумену пружа широк поглед на сплитску луку и све делове града. Економски део хотела смештен је у задњем тракту и заузима део базе (простори за персонал, котларница, складишта повезана са улицом преко које се врши достава и кухињом). Уз хотел је предвиђено и отворено паркиралиште, као и мањи пристан за јахте. У хотелу је коришћен намештај домаће производње, а намештај за собе је пројектован с намером да се омогући већа слобода у организацији и опремању собе, па је тако кауч с фиксном ниском зидном облогом требало да пружи разнолик размештај кревета.²⁶⁴ Мадраци за кревете су такође посебно рађени за потребе хотела (комбиновани с две различито третиране стране за летњу и зимску употребу). Сплитски хотел *Marjan* припада групи првих хотела изграђених у новом периоду туристичког развоја утемељеног на тржишној оријентацији. То потврђују пројектантски приступ и избор садржаја, те начин опремања и уређења хотелских простора. За потребе опремања хотела рађен је и посебан пројекат расвете с решењима расветних тела (различитих светиљки) а за друштвене просторије је коришћена уградна расвета дифузног и директног светла у зависности од намене простора и облика ентеријера. Укупна бруто изграђена површина износи 18.000 квадратних метара.²⁶⁵ Одмах по отварању хотел је служио за одржавање скупова, пословних састанака и конгреса, шаховске олимпијаде, вечерњих забава, модних ревија и концерата.²⁶⁶ У стручним круговима је хваљен процес изградње током којег су се одржавали стални састанци учесника у пројекту и коопераната, а рађени су и контролни оперативни планови како би се пратио ток реализације свих фаза у току извођења, што се сматрало новином у архитектонској пројектантској пракси.²⁶⁷



Сл. 256. и Сл. 257. Ловро Перковић, хотел *Marjan* у Сплиту. Типска основа смештајног дела (I – IV спрат). (лево) Основа двокреветне хотелске јединице – собе. (десно) Извор: *Arhitektura*, Вр. 89 (1965), 52, 53.

Новину у пројектовању је представљала и уска сарадња између пројектанта и будућег корисника која је помогла бољем решавању појединих функција хотела а уједно и провери начина функционисања постављене просторно-организационе концепције. За реализацију хотела *Marjan* архитекта Ловро Перковић је 1964. године добио „Награду Виктор Ковачић“, престижну награду за архитектуру у Хрватској. У архитектури сплитског хотела се по многим препознаје Перковићев приступ (геометријска чистоћа волумена и линија, олакшавање волумена континуираним балконима, контрапост хоризонталног и вертикалног дела објекта), преточен у нови ликовни акценат сплитске луке и града, тако да је хотел постао један од карактеристичнијих урбаних мотива.²⁶⁸ Оцене хотела су биле различите, попут оних упућених хотелу *Ambassador* у Опатији, а

²⁶⁴ „Hotel »Marjan« u Splitu“, 2.

²⁶⁵ Технички и финансијски подаци о хотелу *Marjan* су дати у: „Hotel »Marjan« u Splitu“, 7.

²⁶⁶ „Hotel »Marjan« – Split“, 24.

²⁶⁷ „Hotel »Marjan« u Splitu“, 2.

²⁶⁸ Duško Kečkemet, „Arhitektura Lovre Perkovića“, 43.

односиле су се превасходно да његову строгу геометрију и примену савремених материјала у изразито осетљивом градском окружењу и ширем природном пределу. Међутим, „пројектант хотела подредио се планерима урбанистичког рјешења сплитске западне обале, које тај појас намјењује савременим и функционалним грађевинама уз примјену савремених грађевних материјала, што је опћенито изазвао становиту дистанцу у старој сплитској луци“.²⁶⁹ [Сл. 258] У примењеној урбанистичкој концепцији може се препознати пракса карактеристична за земље Запада, у којима је заступљен капиталистички или тржишни привредни модел по коме је земљиште уз море, у првој приобалној зони, најскупље и као такво би требало бити и што више искоришћено. Југословенски приступ и урбанистичка искуства су обично била другачија, с обзиром на чињеницу да услед друштвене својине није било тржишних спекулација са грађевинским земљиштем, тако да се могао заступати урбанистички принцип по коме приобални појас треба бити ослобођен високих објеката како би атрактивне визуре према мору биле омогућене већем броју туристичких објеката.



Сл. 258. Ловро Перковић, хотел *Marjan* у Сплиту. Поглед са копна на хотел и сплитску луку. Извор: колекција аутора

У време када је изграђен, хотел *Marjan* је на читавој Јадранској обали, од Ријеке до Дубровника, био једини хотел А категорије. Хотел је већ у првој години пословања остварио 56.000 ноћења и приход од близу 300 милиона динара, стекавши одређену међународну репутацију. Међутим, резултати према проценама туристичких стручњака нису били довољни имајући у виду његову позицију на најатрактивнијем делу Јадрана и чињеницу да Сплит од његове изградње практично није ни имао хотел високе категорије.²⁷⁰ Ради објективнијег увида у туристичку изградњу у истраживању су наводи о појединим хотелима, њиховој архитектури и уређењу надопуњени коментарима из туристичке периодике и туризмолошких анализа који су били усредсређени на пословање хотела, целисходност његове организације и опремљености у току коришћења. Тако су у часопису „*Ugostiteljstvo i turizam*“ објављени коментари и размишљања челних људи угоститељског предузећа у чијем саставу се налазио сплитски хотел. Они су замерили што хотел, чија је фасада сва у стаклу нема у собама засторе и двострука врата, те да и других помањкања за хотел високе категорије има релативно доста, упркос томе што је њега уложено преко 1,6 милијарди динара.²⁷¹ Пре спровођења друге етапе изградње, којом је била обухваћена изградња зимског базена и проширење још неких садржаја, повела се дискусија да ли је та инвестиција заиста неопходна, па док ју је угоститељско предузеће сматрало оправданом јер је требало да омогући да хотел буде оперативан током целе године, из Привредне коморе котара су сматрали да проширење није неопходно док се постојећи капацитети не искористе у већој мери.²⁷² Иако хотел међу Сплићанима није био баш прихваћен, струка је истицала да га не би требало

²⁶⁹ *Ibid.*

²⁷⁰ Ante Gavranović, „U posjetu splitskom „Marjanu“. Novi hotel – stara shvaćanja“, 12.

²⁷¹ *Ibid.*, 12, 13.

²⁷² *Ibid.*, 13.

гледати као било који угоститељски објекат, него као потенцијал који Сплиту може довести и задржати туристе.

Пандан сплитском хотелу је хотел *Ambasador* у Опатији,²⁷³ реализован према пројекту архитекте Здравка Бреговца и сарадника, те ликовних уметника који су учествовали у уређењу и опремању његовог ентеријера. [Сл. 259] Отворен 1966. године хотел је по многим допринео развоју туризма на северном Јадрану, нарочито у Опатији, „бисеру Јадрана“, у којој током готово претходних педесет година није било значајније реализације туристичког објекта. У Опатији, иначе, ни током тридесетих година, у току најобимнијег развоја међуратног туризма које дошло до запаженије изградње нових туристичких објеката, пошто је Опатија са својим хотелима, пансионима и вилама подигнутим за време периода Аустроугарске управе остала и у међуратној Југославији једно од најуређенијих туристичких места на Јадрану. Према наводима из стручних приказа изградња хотела *Ambasador* је представљала први озбиљнији захват у градском ткиву намењен туризму којим је требало да се подстакне развој туризма на Либуријској Ривијери.²⁷⁴ Хотел је смештен на најистуренијој тачки ужег туристичког подручја Опатије а расположиви простори око хотела омогућили су му репрезентативне приступе, паркиралиште и озелењени партер. Опатија, као истакнуто туристичко место, није имала старо градско ткиво, попут многих других места на Јадрану, али је имала статус репрезентативног леповалишта и зимовалишта, с низом објеката из периода с краја XIX и почетка XX века окружних питомом вегетацијом. Растућа потреба развоја туризма условљавала је преоријентисање на велике хотелске капацитете и пратеће садржаје, а све је то имало и свој одраз на архитектуру и урбанизам.



Сл. 259. и Сл. 260. Здравко Бреговац, хотел *Ambasador* у Опатији, 1966. Поглед на хотел. (лево)
Основе улазне етажне и приземља. (десно) Извор: *Џовјек и простор*, Бр. 180 (1968), 1, 2.

Опатијски хотел је по структури и капацитету сличан сплитском хотелу *Marjan* и такође се нашао на удару критике због своје урбанистичке позиције и архитектуре. Објекат је ситуиран тако да се искористе разлике у нивоу прилаза (приступа) и платоа према мору. Тај довољни нагиб терена је омогућио да се у нивоу приземне улазне етажне сместе сви главни и најзахтевнији хотелски садржаји. Управо организација ове етажне показује вештину архитекте да функционалистички али просторно атрактивно групише и међусобно повеже друштвене садржаје и сервисе: улаз с уличне стране, улазни хол с погледом на море, рецепција с управом (администрација), салони, аперитив

²⁷³ О опатијском хотелу *Ambasador* вид. у: „Hotel »Ambasador« – Опатија“, *Архитектура урбанизам*, Год. VIII, Бр. 45-46 (1967), 18-23; Vanda Ekl, „Likovnici in notranja arhitektura opatijskega hotela Ambasador“, *Sinteza*, Let. IV, Št. 5-6 (1967), 65-68; Eugen Franković, „Urbanizam na Jadranu danas“, *Život umjetnosti*, Бр. 5 (1967), 50; „Hotel »Ambasador« у Опатији“, *Џовјек и простор*, Год. XV, Бр. 180 (1968), 1-4; Duško Kečkemet, „Uloga tradicije u suvremenoj arhitekturi“, *Život umjetnosti*, Бр. 24-25 (1976), 27; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 29-31, Н-12; Željana Dubrović, *Zdravko Bregovac: Retrospektiva arhitektonskog opusa*, Katalog izložbe, 21-23; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu...“, 35-42; Ivana Nikšić Olujić, *Zdravko Bregovac: arhiv arhitekta*, 60-65, 121-122, 133.

²⁷⁴ „Hotel »Ambasador« у Опатији“, 1; „Hotel »Ambasador« – Опатија“, 21.

салон, три ресторанске сале (црвени, бели и златни ресторан), банкет сала, кухињски блок са офисом и помоћним просторима. [Сл. 260] На овај начин је успостављено континуирано кретање од улаза, преко улазног хола, салона, аперитив бара до ресторанских сала, с тим да је с друге стране од главног улаза у хотел пројектован и одвојен улаз у угоститељски део хотела. Кухињски блок заузима средиште основе па је тиме омогућено снабдевање свих ресторанских сала и банкет-сале. У улазном холу, насупрот рецепцији, налазе се лифтови и степениште, смештени у армирано-бетонско језгро које пролази кроз средиште смештајних етажа. Испод улазне етаже налазе се још две етаже у нивоу терена према морској обали које су намењене искључиво за госте хотела. У њима се налазе дворане и простори за боравак гостију, затворени зимски базен с морском водом, фризерски салон, собе за масаже, трговине, док се на најнижој етажи налази велика отворена тераса с спољашњим базеном.²⁷⁵ Између смештајних етажа и доњих етажа с друштвеним садржајима смештена је тзв. инсталациона или техничка етажа (конструктивно и механичко средиште објекта), у којој су груписани доводи и одводи свих инсталационих вертикала у објекту. Девет смештајних етажа решено је типски, укупног капацитета 396 кревета, распоређених у једнокреветне и двокреветне собе, полуапартмане и велике апартмане.

Смештајне јединице су распоређене на све четири стране квадратне етаже око централног језгра у коме се поред степеништа и лифта за госте хотела налазе и лифтови за допремање obroка, соба за сервирање obroка, лифт и степениште за особље, соба за дежурно особље и санитарни чвор за потребе чишћења соба. Свака соба има купатило с тоалетом (када, умиваоник, биде и WC шоља), у које се улази из предсобља, и дубоку лођу с тендом за заштиту од сунца.²⁷⁶ На последњој етажи су пројектовани друштвени садржаји за забаву и дружење гостију, па ова етажа, коју окружује и тераса по ободу, због широких панорамских погледа чини посебно атрактиван део хотела. Ту су смештени зимска башта, *american-bar* (коктел бар), мањи ресторан, дансинг бар, мања кухиња и лође у угловима етаже повезане с терасом, тако да представљају и проширење терасе и продужење унутрашњих садржаја на отворени део етаже. Хотел поседује и гаражу капацитета 150 возила и сервисне просторије за прање и одржавање хотелског текстила. У објекту је примењен армирано-бетонски конструктивни систем стубова и греда с полумонтажним гредицама у међуспратној конструкцији, темељи су изведени на стени, инсталације обухватају водоводне инсталације топле и хладне воде, посебне инсталације за пуњење базена морском водом, инсталације централног грејања и климатизације с могућношћу аутоматске регулације, уз то је хотел обезбеђен и посебним системом за упозоравање у случају опасности који има посебан извор напајања а поседовао је и властиту трансформаторску станицу.²⁷⁷ Архитекта Здравко Бреговац је пројекат хотела израдио у пројектантском предузећу „Оратија-пројект“, на коме је учествовао низ сарадника за различите фазе пројекта (конструкција, водовод и канализације, електро инсталације, термика), док је радове извело грађевинско предузеће „Јадран“ из Ријеке.

Посебну вредност архитектури хотела *Ambasador* даје уређење и опремање ентеријера чији је аутор такође архитекта Бреговац са тимом архитеката сарадника и ликовних уметника који су својим радовима допринели естетичности унутрашњих амбијената. [Сл. 261] Пројекат ентеријера су аутори засновали на концепту топле и интимне атмосфере која госту треба пружити удобан боравак у хотелу.²⁷⁸ За опремање хотела је карактеристично то што су сви комади у ентеријерима обликовани искључиво за тај хотел, тако да је низ комада носио право ексклузивне примене, попут расветних тела за које фабрика која их је произвела није имала право даље производње без сагласности аутора. Може се рећи да је у хотелу *Ambasador* спроведено начело „тотал дизајна“, што ће постати пракса и код многих касније изграђених хотела у Југославији, па су управо хотели били објекти у чијем пројектовању су архитекти имали могућност да примене овакав приступ и у потпуности утичу на целокупни изглед објекта. Друга посебност реализације овог хотела лежи у томе да је више од 90% опреме за хотел израђено у југословенским фабрикама и радионицама,²⁷⁹ а да је само 10% припадало материјалу из увоза (подна керамика, керамика за облагање базена,

²⁷⁵ „Hotel »Ambasador« – Оратија“, 21.

²⁷⁶ *Ibid.*

²⁷⁷ *Ibid.*, 22.

²⁷⁸ *Ibid.*

²⁷⁹ Намештај је израђен у Севници и Радовљници, расветна тела у Загребу и Самобору, лифтови и тенде за лође у Београду, теписи у Ивањици, фотеље у Градишки, штофови и завесе у Словенији, ћебад у Тетову, санитарна керамика у Запредишту итд.

делови фасадне облоге, зидне тапете, прибор за јело, тоалетни ормарићи, компресорске јединице за климатизацију²⁸⁰). Сва ликовна дела која су чинила део хотелских ентеријера радови су девет истакнутих југословенских аутора – Душана Цамоње, Еде Муртића, Ивана Пицеља, Александра Срнеца, Звонка Лончарића, Бориса Догана, Златка Боурека, Иве Калина и Шиме Перића, док су решења графичког дизајна припадала академском сликару Милану Вули.²⁸¹ У друштвеним просторима хотела се налазило и седам копија средњовековног сликарства југословенских народа, од Македоније до Истре, које су биле радови академског сликара Шиме Перића. Такође, све слике, графике, сериграфије и други ликовни радови изабрани су из корпуса савременог ликовног стваралаштва југословенских аутора.



Сл. 261. Здравко Бреговац, хотел *Ambasador* у Опатији. Ентеријер ресторана и америчког бара.
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 45-46 (1967), 22.

Уметници су изабрани према њиховим уметничким сензибилитетима и концептима који су били погодни за примену у архитектури хотела и њеним амбијентима.²⁸² Иако је сама замисао опремања хотела на овакав начин била оригинална, па чак и амбициозна, пошто је у то време представљала пионирски подухват те врсте у Југославији, међу ликовним критичарима постојало је мишљење да управо у том поступку и лежи основи недостатак концепта уређења ентеријера, а то је недостатак кохерентне идеје која би повезала све уметничке изразе у једну логичну и доследну целину (ликовни радови су више исказивали аутономне уметничке сензибилитете а мање су били део целовите архитектонско-уметничке идеје).²⁸³ Због тога простори и њихове уметничке обраде нису пружали доследан и јединствен утисак обликовања, односно нису целовито инкорпорирани у основну архитектонску идеју хотелског ентеријера. Како је хотел био намењен готово искључиво „девизном туризму“, тако је и његово обликовање више било усмерено масовнијем потрошачком укусу. Због карактеристика архитектуре, унутрашњег уређења и садржаја хотел *Ambasador* је добио највишу *екстра (de lux)* хотелску категорију.²⁸⁴ То је било омогућено након измена и допуна правилника о категоризацији хотела из 1962. године²⁸⁵ којим је испред *A* категорије уведена *екстра* категорија. Одлике ове највише категорије су се поред низа захтева за одговарајућом техничком опремљеношћу огледале и у високом нивоу опреме и уређења пријемних просторија, те соба и апартмана уз намештај и опрему високе квалитете. Приликом посете хотелу 10. септембра 1966. године председник Ј. Б. Тито изјавио је да је веома задовољан оним што је видео, и са стандардом

²⁸⁰ Поједини од ових производа су својевремено такође и у Краљевини Југославији увожени за потребе опремања хотела уз посебне пореске олакшице (вид. страну 48).

²⁸¹ У *bridge* салону се налазио рад Д. Цамоње (зидна стена у металу), у дечијем салону стена И. Калина, у простору затвореног базена мозаик стена З. Лончарића, у коктел бару уљана стена а у ресторани две слике Е. Муртића, у златном ресторану стена И. Пицеља, у златном салону и у црвеном ресторану стене Б. Догана, у аперитив бару шест графичких панова З. Боурека, у денсинг бару метална стена А. Срнеца, графички дизајн је био рад М. Вули, а дизајн униформи и радних одећа И. Констинчер-Бреговац и Д. Косец.

О ликовним делима у ентеријеру хотела *Ambasador* вид. у: Vanda Ekl, „Likovniki in notranja arhitektura opatijskega hotela *Ambasador*“, 65-68.

²⁸² Vanda Ekl, „Likovniki in notranja arhitektura opatijskega hotela *Ambasador*“, 65.

²⁸³ *Ibid.*

²⁸⁴ К. „Raste opatijski „*Ambasador*“, *Turističke novine*, God. XIV, Br. 407 (1966), 4.

²⁸⁵ *Правилник о измени и допуни правилника о разврставању хотела и пансиона у категорије*, „Службени лист ФНРЈ“, број 15, од 11. априла 1962. године, 255-256.

који је постигнут, а управи и особљу хотела је поручио: „Гледајте да још више развијате туризам, да гости буду што задовољнији и да има буде што пријатнији боравак у нашој земљи, која је тако атрактивна“.²⁸⁶

Одмах по изградњи хотел је од стране Еугена Франковића критикован као пример равнодушности према постојећој агломерацији коју карактерише историјски предзнак отменог климатског и лечилишног места с одређеним елементима репрезентативности.²⁸⁷ Тако се, у односу на сплитски хотел, опатијски нашао у жижи стручне јавности, пре свега, због историјског контекста туристичке изградње у Опатији, премда би се баш у односу на исти могло устврдити да је Бреговац следио метод који су примењивали архитекти стотину година пре њега, намећући волумен хотела окружењу.²⁸⁸ Према Франковићу нови хотели би требало да се повлаче даље од обале уз падине узвисина изнад града, а да би уз обалу требало градити купалишта, ресторане и спортске терене, како би се она што више растеретила постојећих објеката и обогатила увођењем јавних садржаја.²⁸⁹ Изградњом хотела се читав источни део Опатије, према речима Франковића, подредио модерном колосу који својом експанзивном масом разара постојећу околину и нарушава стварну атмосферу Опатије.²⁹⁰ Сличног става је био и Душко Кеџекемет, који депенију након отварања хотела *Ambassador*, пишући о улози традиције у савременој архитектури, наводи како је Бреговац у Опатији створио стереотипну хотелску амбалажу без изводних особина и локалних значајки.²⁹¹ Међутим, нити један од коментатора архитектуре опатијског хотела не наводи каква би то тачно архитектура била прихватљива, занемарујући чињенице о масовности туризма, новим условима тржишта и захтевима савремених туриста, али и о томе да се ради о градском хотелу који не може имати исти однос према окружењу као објекти у оквиру изолованих туристичких насеља или комплекса. Градски хотели су готово увек имали, а и до данас имају, главну вертикалну функционалну организацију, с уобичајеним односом основне групе просторија – друштвени и економско-техничке део у доњим етажама а смештајни део у вертикалном блоку. Из контекста касније туристичке изградње заступљене у Југославији, нарочито током друге половине седамдесетих година када су туристички објекти добили знатно шири типолошки оквир, објективније вредновање првог таласа туристичке изградње с почетка шездесетих година требало би да буде поткрепљено ширим обухватом хотелске изградње у свету која показује да је управо функционалистички модел био и најприсутнији и најчешће коришћен, пре свега, у архитектури градских хотела. Од тренутка када су економске прилике биле боље, туристичке перспективе извесније а стратешки и плански оквир туристичке изградње разрађенији, могло се приступити трагању за новим пројектантским моделима туристичке архитектуре коју је већ увелико био захватио талас најразличитијих регионалних приступа и решења.

Трећи пример хотелске архитектуре у градским подручјима Јадранске обале, с комбинацијом вертикалне и хоризонталне организације павиљонског типа, јесте хотел *Neptun* у Дубровнику, тачније у ширем рејону полуострва Лапад, на југозападној обали званој Бабин кук. [Сл. 262] Хотел је грађен од 1961. до 1963. године према пројекту архитекте Миша Салтића из дубровачке пројектантске организације „Архитект“ а извођење радова је спровело грађевинско предузеће „Немарство“ из Требиња и „Дубас“ из Дубровника.²⁹² Смештен уз море, на истуреном и ређе изграђеном делу полуострва Лапад, кога одликује брежуљкаст камени терен и одсуство високог растиња, хотелски комплекс с четири павиљонска објекта (три смештајна павиљона и ресторански објекат) разуђен је на локацији, тако да је до изражаја више дошао однос објеката и окружења. Одсуство захтевнијих урбанистичких услова је утицало на слободнију организацију објеката на локацији, па је хотелски комплекс визуелно наглашен вертикалном организацијом једног од смештајних објеката који доминира тим делом пејзажа. Раздвајање функција смештаја и угоститељства у одвојене објекте у пројектантском погледу има једино смисла уколико су карактеристике локације (окружења) такве да гостима пружају пријатан боравак у комплексу, то

²⁸⁶ Milorad Kovačević (ur.), *Tito i more*, 91.

²⁸⁷ Eugen Franković, „Urbanizam na Jadranu danas“, 50.

²⁸⁸ Željana Dubrović, *Zdravko Bregovac: Retrospektiva arhitektonskog opusa*, 22.

²⁸⁹ Eugen Franković, *op. cit.*, 50.

²⁹⁰ *Ibid.*

²⁹¹ Duško Kečkeket, „Uloga tradicije u suvremenoj arhitekturi“, 27.

²⁹² „Hotel „Neptun“ u Dubrovniku“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 30-32.

јесте кретање и задржавање од смештаја до ресторана, од ресторана по плаже и слично. Павиљонски тип комплекса омогућио је и етапну изградњу, тако да су први смештајни објекат капацитета 120 кревета и објекат ресторана изграђени 1961. године, док су преостала два смештајна објекта завршена у јуну 1963. године.²⁹³ Изградњу овог хотела Милан Прелог сврстава у међу многе промашаје у изградњи хотелских објеката дуж јадранске обале, наводећи да се високи део хотела, смештен на истакнутом рубу полуострва Лапад, намеће пространом пејзажу и да његова таква присутност није оправдана ничим осим „комерцијалним потребама“, користећи се пејзажем као својеврсном „сировином“ туристичке индустрије.²⁹⁴



Сл. 262. Мишо Салтић, хотел *Neptun* у Дубровнику, 1963.

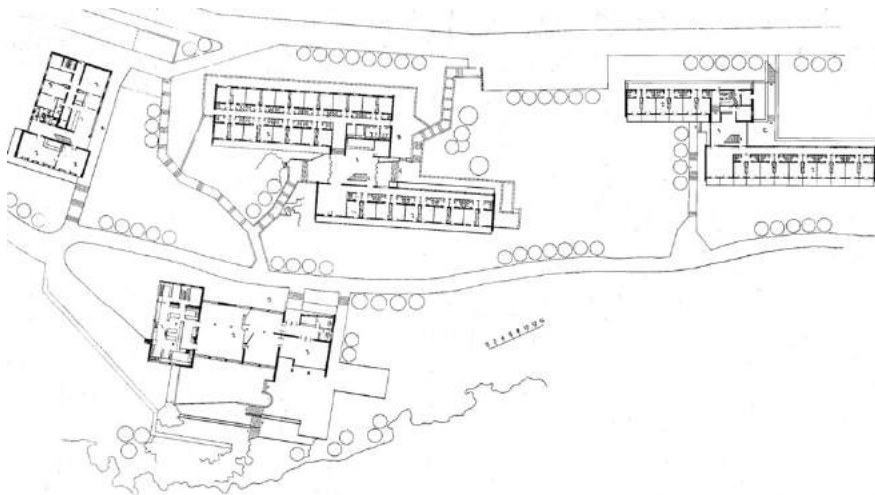
Поглед на хотел са терасе хотела *Splendid*.

Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 22-23 (1963), 31.

Након повећања капацитета смештаја на 360 кревета у једнокреветним и двокреветним собама приступило се и проширењу ресторанског објекта, уређењу плаже, пристаништа за чамце, паркиралишта и других сервиса. Сви објекти се налазе на терену у паду између приступног пута и обале, с тим да смештајне павиљоне од ресторанског објекта, који је смештен тик уз камену обалу, раздваја једна главна пешачка стаза, паралелна са приступним путем. Смештајни павиљони имају приближно једнаку удаљеност од ресторана а повезују их кривудава каскадна степеништа која пролазе кроз алеје формиране у каменом кршу с медитеранским ниским растињем. [Сл. 263] Овако формирана целина хотелског комплекса пружа амбијентално атрактиван угођај повезан с широким визурама према отвореном мору. Два мања смештајна павиљона, с приземљем и једним спратом, од којих само један има једно крило, решено као двотракт, постављена су тако да је већини соба дата јужна оријентација с погледима према мору и ували Лапад. Све собе имају дубоке засењене лође. Трећи смештајни павиљон има осам спратова и наглашену вертикалну организацију етажа на којима су собе распоређене на три стране (јужну, југозападну и југоисточну), с ширим панорамским погледом према дубровачком подручју. Ниски ресторански објекат је због терена у паду готово мимикрисан у камену обалу и не представља визуелну баријеру смештајном павиљону позиционираном иза њега. У саставу ресторанског објекта је кухињски блок и велика затворена ресторанска салу у два нивоа на коју се надовезује бар, а због јужне оријентације објекат има и велику терасу, с неколико мањих које се спуштају до плаже и мора. Камени подзиди ресторанског објекта стапају се с рустичношћу обале а бетонска кровна плоча визуелно изравњава потез терена око павиљона. Такође, забатни зидови ниских смештајних павиљона, изведени у рустичном каменом слогу, уоквирују камени партерни амбијент, чинећи га контекстуално аутентичнијим.

²⁹³ *Ibid.*

²⁹⁴ Milan Prelog, *Prostor Vrijeme*, 67.



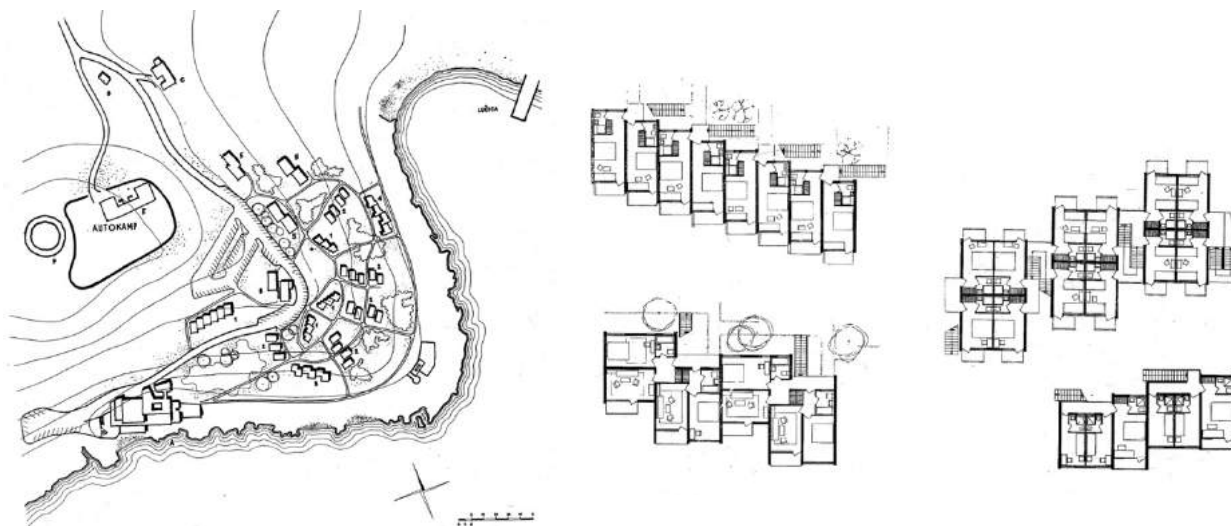
Сл. 263. Мишо Салтић, хотел *Neptun* у Дубровнику. Основа комплекса са смештајним павиљонима и ресторанским објектом уз море. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 22-23 (1963), 32.

У другу групу анализираних примера хотелске изградње на Јадрану издвојени су хотели, хоризонталне или павиљонске организације, ситуирани поред мора на стрмом каменитом терену без вегетације или са проређеном вегетацијом, чији се геометризовани волумени прилагођавају или намећу терену и окружењу. Међу првим павиљонски пројектованим хотелима на Јадрану нашли су се објекти туристичких насеља на Златним стијенама и Верудели у околини Пуле, реализовани 1962. и 1963. године према пројекту архитекте Љубише Мичића, а у извођењу грађевинског предузећа „Примоге“ из Ријеке.²⁹⁵ Оба насеља су завршена у рекордном временском периоду. У склопу насеља на Златним стијенама пројектован је ресторан, више смештајних павиљона у низу, бар смештен у адаптираним остацима некадашњег немачког бункера и ауто-камп надамак старе тврђаве на узвишењу изнад кампа. [Сл. 264] Објекат ресторана с баром смештен на самој морској обали, попут ресторана хотела *Neptun* у Дубровнику, представљао је главно место окупљања и дружења туриста смештених у насељу. Једноставне и ненаметљиве модернистичке архитектуре, уклопљене у стеновити обални хрид, ресторански објекат има типизирану функционалистичку организацију, у којој доминирају велика ресторанска сала и терасе надвишене над морем. На рубу комплекса позициониран је објекат управе са рецепцијом, док је нешто даље, уз улаз и портирницу, изграђена и перионица за потребе насеља. Смештајни једносратни павиљони су већином имали комфорне двокреветне собе и апартмане с балконима окренутим према мору пројектоване у четири типа која се разликује по врсти и начину груписања смештајних јединица. [Сл. 265] У архитектонско-обликовном смислу сви смештајни павиљони имају сличну структуру добијену смицањем различито груписаних јединица: линијско низање двокреветних соба, груписање по четири двокреветне собе, груписање две једнокреветне и једне двокреветне собе с балконом, те груписање по два апартмана (предсобље, купатило, соба и дневна соба с балконом) управна један на други. На локацији су павиљони постављени тако да једни другима што мање ометају поглед и да прате конфигурацију терена на коме није било обимније вегетације. Читаво насеље чини једну добро организовану архитектонску и урбанистичку целину.²⁹⁶ Нешто даље, на избоченом делу обале, према пројекту истог аутора изграђено је и насеље на Верудели, сличне урбанистичке и архитектонске концепције. Ово насеље, нешто веће по капацитету и површини, имало је смештајне павиљоне пројектоване по истом принципу и ресторан смештен у адаптираној аустро-угарској тврђави. Ресторан капацитета 800 места решен је тако да његов предњи део представља модерно изграђен анекс који се наслања на зидине тврђаве и са њом чини једну архитектонску целину. У приземљу ресторана се налазио хол, салон, бар са подијумом за плес, фонтаном у средини и сепареима, ресторанска сала, банкет-сала, кухиња и складишта.²⁹⁷ Оба насеља су располагала са око 1200 кревета а са Пулом су била повезана новоизграђеним асфалтираним путем.

²⁹⁵ N. M., „Turistička naselja na Zlatnim stijenama i Verudeli u Puli“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 8-14.

²⁹⁶ *Ibid.*

²⁹⁷ *Ibid.*, 11.



Сл. 264. и Сл. 265. Љубиша Мичић, туристичко насеље на Златним стијенама надомак Пуле, 1962. Ситуациони план насеља. (лево) Основе четири типа смештајних павиљона. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Бр. 22-23 (1963), 9, 10.

Посебан режим коришћења и облик управљања имала су војна одмаралишта с ограниченим приступом за лица из војне службе и њихове породице. За изградњу војних одмаралишта је била надлежна војно-грађевинска дирекција, односно њен месни сектор који је обављао и послове стручног надзора над извођењем грађевинских радова за која су обично била ангажована војно-грађевинска предузећа („Лавчевић“ из Сплита, „Темпо“ из Загреба, „Примогје“ из Црне Горе), док је издавање грађевинске и употребне дозволе, као и вршење техничког прегледа спроводила војно-грађевинска инспекција из Београда.²⁹⁸ Пројектовање а потом и изградња војних одмаралишта су спровођени на основу посебних интерних прописа Министарства одбране. Код извођења радова је посебно контролисан њихов квалитет а све локације су претходно биле опремљене примарном инфраструктуром. Уколико за израду пројекта одмаралишта или хотела за потребе делатника војске није био ангажован архитекта из цивилног сектора, пројекте су израђивали архитекти у војно-пројектантској организацији.²⁹⁹ Изградња војних одмаралишта је искључиво финансирана из савезног буџета. На Јадрану су у то време, након изградње одмаралишта у Купарима, због знатног броја корисника изграђена одмаралишта у Башком Пољу [Сл. 266], одмаралиште *Dujilovo* у Сплиту, хотел *Sutjeska* у Башкој Води, а касније и одмаралиште Валданос код Улциња, али сви ови смештајни капацитет опет нису били довољни за све припаднике војске, па је тако према интерним прописима министарства одбране војно одмаралиште појединац са породицом могао користити по основу умањене цене на сваких пет година. Интендантска управа Министарства војног је била надлежна за управљање војним одмаралиштима широм Југославије а за потребе сезонских послова ова управа је углавном ангажовала локалне раднике.

²⁹⁸ Аутор је 23. септембра 2020. године водио интервју са грађевинским инжењером Милованом Вранићем (1934) из Београда који је био запосленик војно-грађевинске дирекције Министарства одбране СФРЈ. У периоду од 1961. до 1975. године Вранић је радио на пословима стручног надзора у сектору Сплита, када је, између осталог, вршио и надзор над изградњом војног одмаралишта у Башком Пољу код Макарске. Ово одмаралиште, смештено поред мора у боровој шуми, изграђено је за свега две године, од 1964. до 1966. године, и отворено је за нову туристичку сезону 1. јула 1966. године. Пројекат одмаралишта је израђен у предузећу „Сентропројект“ из Београда (пројектантска организација војне структуре) а грађевинске радове је извело војно-грађевинско предузеће „Лавчевић“ из Сплита. Структуру одмаралишта, капацитет 2.500 кревета, чини пет смештајних павиљона (приземље и спрат), хотел *Avala* са затвореним базеном, ресторански објекат и простор са кампинг кућицама. Собе су биле углавном дво- и трокреветне и све су имале санитарни чвор и лоћу. Значајно за овај пројекат је било и савремено инфраструктурно опремање локације, па је тако одмаралиште имало канализациони колектор који је канализациони отпад одводио испод мора према пучини на одговарајућој удаљености од обале, односно зоне купања. Архитектура објеката у комплексу одмаралишта је заснована на тада актуелним функционалистичким принципима, и то без обликовног усклађивања са окружењем, осим разуђене диспозиције на терену како би се истакле природне одлике локације.

²⁹⁹ Решењем владе ФНРЈ од 10. фебруара 1950. године основан је Централни пројектни завод ЦУВИ (Централна управа војне индустрије) који је у периоду од 1950. до 1951. године формирао Пројектни завод „Сентропројект“ са седиштем у Београду.



Сл. 266. Војно-грађевинска дирекција МО, војно одмаралиште у Башком Пољу, 1966. Извор: колекција аутора

Одмаралишта су иначе била специфичан вид туристичког смештаја, која, након периода социјалног туризма у коме су објекти одмаралишта били намењени за масовни смештај радног народа, постају у ствари хотелски објекти у власништву појединих органа, установа, организација и предузећа с посебним статусом, начином управљања и начином финансирања. Иако су смештајно-угоститељски објекти у оквиру таквог статуса одмаралишта били најчешће стандардизовани објекти с основним капацитетима и рационално опремљени, без изразитијих архитектонских одлика, хотелски објекти појединих одмаралишта истицали су се својим архитектонским решењима, начином изградње или односом према окружењу. Оваква пракса ће постати учесталија од шездесетих година, нарочито за одређене државне органе и предузећа, попут Југословенске народне армије (ЈНА), Савезног извршног већа (СИВ), електропривреде, железнице, поште и других великих друштвених организација. Архитектура хотела појединих одмаралишта парираће архитектури хотелских објеката намењених тржишном туризму и оријентисаних страним туристима. Један од најзапаженијих примера хотелске архитектуре војних одмаралишта изграђених током шездесетих година јесте хотел *Pelegrin* у комплексу војног одмаралишта Купари надомак Дубровника. Војна одмаралишта су имала значајну улогу у социјалној и опште народној констелацији државних интереса. О томе почетком осамдесетих година сведочи и пуковник Миле Вукосав, директор ВУУ „Купари“, истичући да организовани одмор и рекреација припадника ЈНА посредно утиче и на бојеву готовост ЈНА и на одбрамбену способност читаве земље.³⁰⁰ Од 1959. до почетка осамдесетих година број кревета у војним одмаралиштима је повећан за осам пута у складу с материјалним могућностима. Посебно се водило рачуна о удобности смештајних капацитета, пратећих објеката и о све већој разноврсности осталих садржаја током боравка у одмаралиштима.³⁰¹ У војном одмаралишту Купари³⁰² је почетком шездесетих година реализовано неколико смештајно-угоститељских објеката према пројекту тада младог сарајевског архитекте Давида Финција и у извођењу грађевинског предузећа „Vranica“ из Сарајева (хотел *Gorica* и кафе-бар са повезаним трактом у коме су локали и хотел *Pelegrin*).³⁰³ Финци

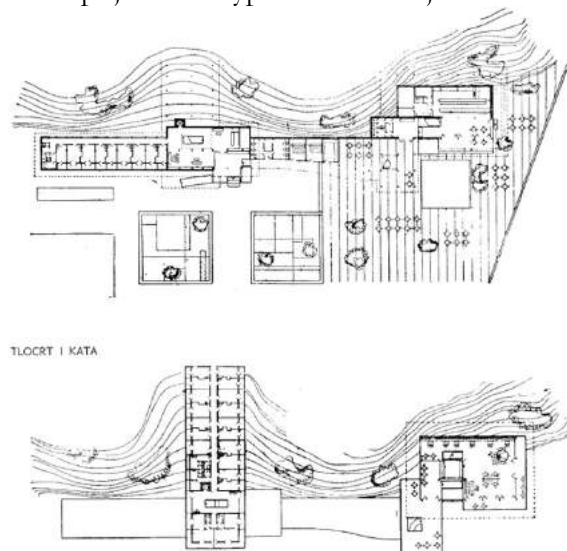
³⁰⁰ „Сувремени хотели и квалитетна услуга (ВУУ Купари)“, *Угоститељство – туризам*, Год. XXVIII, Бр. 2 (1980), 31.

³⁰¹ Почетком осамдесетих година активно је било 13 војних одмаралишта, од којих је 7 могло да прима госте током целе године, а распоређена су била тако да је 79% у објектима на Јадрану, 9,5% у планинама а 11,5% у бањама и на обалама језера. Од укупног броја расположивих кревета у целокупном војном угоститељству 75% кревета је било у објектима Б категорије, а само 25% у објектима ниже, Ц и Д категорије.

³⁰² О развоју смештајних капацитета на подручју Купара, нарочитом у периоду између два светска рата и након Другог светског рата, вид. у: Ljubo Mihić, *Kupari kod Dubrovnika: more, klima, vegetacija i njihov uticaj na ljudski organizam* (Kupari: ВУУ „Купари“, 1973), 122-133.

³⁰³ О хотелским објектима у комплексу одмаралишта Купари вид. у: Ž. St., „Турistiчки објекти у Купарима“, *Љубе и простор*, Год. X, Бр. 129 (1963), 1, 5; David Finčić, „Нови хотелски објекти у одмаралишту Купари код Дубровника“, *Архитектура урбанизам*, Год. IV, Бр. 22-23 (1963), 33-35; М. Карамећмедовић, „Hotel „Pelegrin“ у одмаралишту Купари код Дубровника“, *АРН*, Год. I, Бр. 4 (1963), 2-7; Zdravko Kovačević, „Hotel „Gorica“ у одмаралишту Купари код Дубровника“, *АРН*, Год. I, Бр. 4 (1963), 10-13; „Пројекат трећег хотела у Купарима“, *АРН*, Год. III, Бр. 10-11 (1966), 28-32; Žarko Stilić, „Нови хотел у Купарима“, *Љубе и простор*, Год. XII, Бр. 142 (1965), 1; Darko Venturini, „David Finčić: dva hotela u Kuparima“, *Архитектура*, Год. XIX, Бр. 90 (1965), 45-48; Mihajlo Mitrović, „Приказ најзначајнијих остварења у изградњи туристичких објеката у Југославији“, у: *Изградња туристичких објеката у Југославији*, Књига I, Дубровник 23-25. април 1975. (Београд: Југославенски грађевински центар, 1975), VI-4; Ivan Štraus, *Nova bosanskohercegovačka arhitektura*, 28-31; „Сувремени

је као пројектант Грађевинске службе Сарајевске војне области још 1958. године начинио Инвестициони програм за изградњу Војног одмаралишта „Плави Јадран“ у Купарима који је обухватио урбанистичко-архитектонски план с идејним пројектима туристичких објеката.



Сл. 267. и Сл. 268. Давид Финци, хотел *Gorica* у Купарима покрај Дубровника, 1962.

Поглед на смештајни тракт и терасу угоститељског анекса. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 22-23 (1963), 34.

Основе приземља и првог спрата. (десно) Извор: *ARH*, Br. 4 (1963), 12.

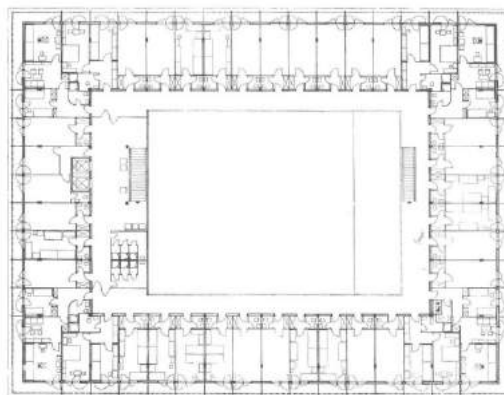
Хотел *Gorica*, завршен 1962. године, смештен је уз стеновиту падину брежуљка Горичине и уклопљен је у терен, па је то делимично утицало и на његову архитектонску поставку. [Сл. 267] Корпус смештајних етажа је у ствари управан на брежуљак, па како једна од бочних страна прати косу линију терена, тако и друга, слободна, страна има симетрично степенасто смицање (ширење) од друге до четврте етаже, док основа приземља, повезана с објектом кафе-бара, хоризонтално прати линију подножја брежуљака на који се наслања. Унутрашњост хотела је рационално и функционалистички решена уз примену квалитетних материјала и квалитетну обраду. Капацитет хотела је био 170 кревета за одрасле и 27 кревета за децу. С обзиром на намену објекта архитекта је тежио да створи и обликује просторе који ће код корисника изазвати естетски угођај користан за његов одмор и релаксацију.³⁰⁴ [Сл. 268] У време када је хотел изграђен југословенски архитекти су још увек загледи у модернистичка достигнућа светске архитектуре, па су на тим премисама засновани и стручни коментари у којима се истичу естетске и хуманистичке одлике и циљеви модерне архитектуре: „савремено схваћене функције и конструкција, чврсто стављене у службу архитектуре нове просторне визије, избор савременог материјала, осјећај за мјере при уношењу архитектуре у природу, хуманизам у обликовању простора, органско везање архитектонских простора са просторима које је природа дала [...] условили (су) хармоничну архитектонску савремену концепцију чија се савременост најјасније огледа у створеној илузији континуираног простора у покрету“.³⁰⁵ Наглашавање ауторове свесности достигнућа модерне архитектуре изражене односно унутрашњег простора према бескрајним, неограниченим, просторима показује да су очекивања од модерне архитектуре била усмерена креативним могућностима југословенских архитеката који су, требало кроз своја осећања према заједници, тако да што боље изврше задатке који су им поверавани. Давид Финци је за реализацију хотела *Gorica* награђен Шестоаприлском наградом града Сарајева за архитектуру. Објективнија критика је указивала на то да је спољашња пластика објекта непрочишћена, оптерећена орнаменталним схватањем

hoteli i kvalitetna usluga (VUU »Kupari«), *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXVIII, Br. 2 (1980), 31; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 49, 57, H-30, H-31, H-32; Darko Latin, „David Finč: Hotel Pelegrin“, *Oris*, God. VIII, Br. 42 (2006), 106-115; Vladimir Kulić, Maroje Mrduljaš & Wolfgang Thaler, *Modernism in-between: The Mediator Architecture of Socialist Yugoslavia*, 182, 208; Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia...*, 185, 226-231; Luciano Basauri, Dafne Berc, „Intervenciones costeras y turismo de masas: la lección europea“, u: Macarane Cortés, *Turismo y arquitectura moderna en Chile* (Santiago: Ediciones ARQ, 2014), 195-199; Božo Benić, Alen Žunić, „Turistički sklop nekadašnjega vojnog odmarališta u Kuparima. Prostorni razvoj i urbanističke odlike“, *Prostor*, Vol. 27, Br. 2/58 (2019), 284-297.

³⁰⁴ Zdravko Kovačević, „Hotel „Gorica“ u odmaralištu Kupari kod Dubrovnika“, 13.

³⁰⁵ *Ibid.*

брисолеја и формалистичким третирањем појединих партија, што је умањивало снагу и уверљивост целине.³⁰⁶ Иако су простори решавани с намером да се обезбеди прожимање затворених, полузатворених и отворених простора, како би се увек истакле различите визууре, строгост форме је донекле умањила жељени ефекат, тако да је до изражаја више дошао структуралистички приступ.



Сл. 269. и Сл. 270. Давид Финци, хотел *Pelegrin* у Купарима покрај Дубровника, 1963. Поглед на хотел и море са копна. (лево) Извор: колекција аутора Основа 4. спрата. (десно) Извор: *ARH*, Вг. 4 (1963), 5.

Надомак овог хотела је 1963. године изграђен и хотел *Pelegrin*, на истоименом рту у подножју околних брда, који својим изразито геометризованом архитектуром доминира простором Купара. [Сл. 269] По капацитету је овај хотел већи од хотела *Gorica* а својом концепцијом, како и сам аутор наводи, представља корак даље. Оно што је код лоцирања хотела *Gorica* била отежавајућа околност (позиција у односу на падине оближњег брежуљка, коме се хотел, додуше делимично, прилагођава али без могућности да својом формом и структуром буде изражајнији), код хотела *Pelegrin* је надокнађено слободно стојећом пирамидалном формом која парира стеновитом амбијенту. Ефекат обрнуте и зарубљене пирамиде је постигнут конзолним препуштањем сваке етаже за један метар, па су собе на свим етажама тако добиле заштиту од сунца.³⁰⁷ Тиме је истовремено остварено и повећање капацитета соба по етажама, од првог до трећег спрата, односно по дубини собе која се повећавала. Тема обрнуте пирамиде, додатно разрађена у пројекту овог хотела, вероватно произилази из попречног пресека хотела *Gorica*, пошто се ту антиципирају пластични односи и формалистички склопови. Због позиције на стеновитом рту готово свим собама је омогућен поглед на море а приступ собама је решен из атријума преко степеништа које воде до ободних галерија. [Сл. 270] Према су се погодност позиције хотела и облик пирамиде, који је наводно произашао из функције осенчења, често истицали као аргумент, Дарко Вентурини то сматра у најмању руку преувеличаним, посебно узимајући у обзир да је конзолно препуштање спратова давало једино осенчење само јужним собама док осталим готово да није ни користило.³⁰⁸ Хотел је имао капацитет од 470 кревета за одрасле и 50 кревета за децу, све собе су имале тоалет и лавабо, док је 30% смештајних јединица, углавном апартмана смештених у угловима основа, имало и туш. У проширеној хоризонталној бази хотела, у којој почиње атријум, пројектовани су сви друштвени и сервисни садржаји. Унутрашње дворниште је уједно представљало наставак друштвених садржаја груписаних око њега – ресторан (отворени и затворени) капацитета 500 места, кафе-бар, аперитив-бар, хол са дневним боравком и више тераса. У економско-техничком делу налазила се кухиња с пратећим помоћним просторима и котларница за централно грејање којим је обезбеђено коришћење хотела и током зиме. Описан као објекат који у првом сусрету осваја посетиоце необичном формом, масом, чистоћом архитектонског израза, савременом организацијом простора и синтезом просторних, функционалних и ликовних елемената,³⁰⁹ хотел *Pelegrin* потврђује многа тадашња стремљења југословенских архитеката, који, ослободивши се стега

³⁰⁶ Darko Venturini, „David Finzi: dva hotela u Kuparima“, 48.

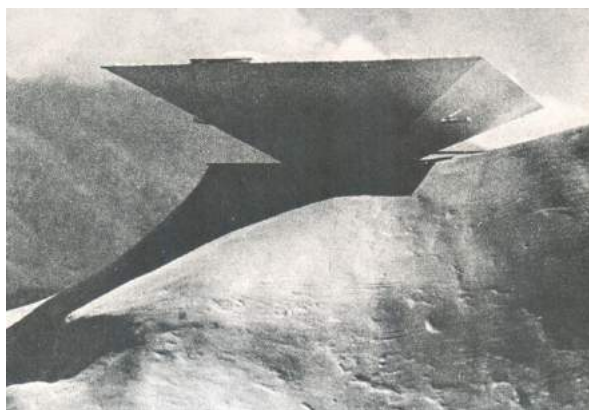
³⁰⁷ David Finzi, „Novi hotelski objekti u odmaralištu Kupari kod Dubrovnika“, 33.

³⁰⁸ Darko Venturini, „David Finzi: dva hotela u Kuparima“, 47.

³⁰⁹ M. Karamehmedović, „Hotel „Pelegrin“ u odmaralištu Kupari kod Dubrovnika“, 3.

материјалних и идеолошких ограничења, постају загледи у светска архитектонска достигнућа у којима препознају узор за нове пројектне задатке.

Један од тих узора је свакако била и бразилска архитектура, нарочито архитектура Оскара Нимајера који је, према речима архитекте Ивана Штрауса, фасцинирао својим оригиналним објектима јавног карактера у новом граду Бразилији.³¹⁰ Тако су и босанско-херцеговачки архитекти стварали под утицајем савремених стремљења, а постигнути успеси у овом периоду, у које се свакако убраја и хотел *Pelegrin*, могу се у знатној мери приписати слободном струјању савремених токова али и друштвеним приликама које су архитектурама пружиле стваралачку слободу.³¹¹ Већ запажена евидентна морфолошка сличност између Финцијевог хотела *Pelegrin* и Нимајеровог конкурсног рада за Музеј модерне уметности у Каракасу из 1955. године³¹² (обрнута и зарубљена пирамида која постављена на стеновитом узвишењу доминира пределом), произилази управо из једне шире појаве у светској архитектури педесетих година а то је стремљење доминантном формализму, то јесте израженим геометризованим формама које често нагињу научно-фантастичним имагинацијама у којима се преплићу ефекти експресивности, чистоће, снаге, доминације и конструктивне пуноће. [Сл. 271] Као што се Нимајерова кристалична пирамидална форма смеле конструкције преклапа с програмом музеја и жељом за културним симболом као надопуном пејзажа, тако и Финци програмом хотела постиже сличан ефекат,³¹³ с тим да с функцијом хотела пирамидална форма постаје екстатична фортификација намењена војном естаблишменту. Преносећи вести и кратке колумне из стране архитектонске периодике, часопис „Џовјек и простор“ доноси током 1974. године низ чланака под називом „Повратак архетипу“, међу којима се нашао и пирамида као једно од архетипских облика којима се враћају архитекти бежећи с једне стране од „досаде и тираније“ правог угла, а с друге од исфорсиране оригиналности претераног пластицизма.³¹⁴



Сл. 271. Оскар Нимајер, конкурсни рад за Музеј модерне уметности у Каракасу, 1955. Извор: F. Bullrich, *New directions in Latin American architecture* (London: Studio Vista, 1969), 24.



Сл. 272. Давид Финци, хотел *Pelegrin* у Купарима покрај Дубровника, 1963. Авио снимак хотела и плаже. Извор: колекција аутора

Свакако да се упориште у анализи Финцијевог хотела може тражити и у овом методском поступку или обликовној концепцији, према коме су функционалистичким начелима интернационалне архитектуре највише погодвали облици Еуклидове геометрије (функционалистичка рационалност манифестована на аксиомима апсолутне геометрије), али и у филозофским тумачењима архитектонског концепта према којима пирамида као објекат стварности настаје из лавиринта, као објекта илузије, који јој у потпуности и припада, тако да пирамида представља манифестацију друге материјалности (из реалног у идеално).³¹⁵ У том смислу и програм хотела добија посебно и проширено значење. Међутим, упитно је такође да ли се

³¹⁰ Ivan Štraus, *Nova bosanskohercegovačka arhitektura*, 29.

³¹¹ *Ibid.*

³¹² Вид. у: Francisco Bullrich, *New directions in Latin American architecture* (London: Studio Vista, 1969), 24-25.

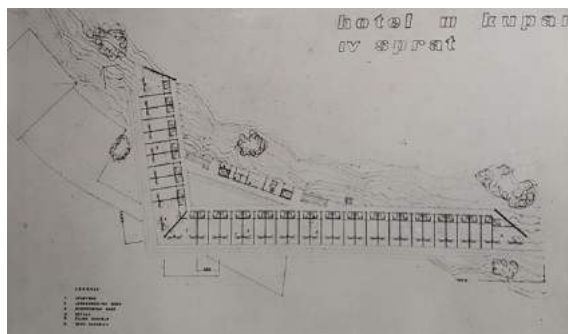
³¹³ Darko Latin, „David Finzi: Hotel Pelegrin“, 110.

³¹⁴ „Повратак архетипу II - пирамида“, *Џовјек и простор*, Год. XXI, Бр. 259-260 (1974), 54.

³¹⁵ О филозофском тумачењу пирамиде као архитектонског концепта вид. у: Снежана Веснић, *Филозофија и естетика архитектонског концепта: објект стварности и објект илузије* (Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Унивезитета у Београду, 2018), 56-64.

Финцијев хотел на основу спољашње форме може у потпуности сматрати пирамидом, с обзиром на то да је из њене унутрашњости исечена правилна четворострана призма као простор атријума? [Сл. 272] У оцени архитектуре хотела *Pelegrin* присутни су истовремено ставови да она увелико доприноси не смо подизању атмосфере самог места и пејзажа, већ и да објективно учествује у процесу измене распона и проширења саме котлине,³¹⁶ као и да се архитектура намеће окружењу без претензије за контекстуалним усаглашавањем, прожимањем или подржавањем на било који начин.

У изради пројекта архитекта је остварио успешну сарадњу са конструктором Вјекославом Марендићем који је допринео да се основна идеја доследно спроведе. У облози спољашњих фасада коришћен је бели брачки камен, док је посебна ликовност остварена у обради атријума, у коме се прожимају бела боја геометризованог каменог мобилијара и тамни тонови рустичне подне облоге од гранитних коцки изведене у кружним слоговима. Архитекта Давид Финци није остао преокупиран само структуром објекта, по речима Карамехмедовића, већ је понирући дубље у креирани архитектонски организам постигао да сви елементи архитектуре и детаљи обраде доприносе естетској целивитости.³¹⁷ Вентурини међутим истиче да је постигнута архитектонска прозрачност, остварена формирањем атријума и галерија, истовремено допринела превеликој експонираности госта, који је одласком и изласком из собе био директно изложен сценичности атријума и свему што се у њену збива, а што је у хотелима било подједнако и функционално и психолошко питање.³¹⁸ Критике усмерене формализму долазе из чињенице да је функција решавана након дефинисања форме, односно да је програм хотела накнадно стављен у оквире претходно дефинисане форме. Ово отвара питање да ли се архитекта саплео у мањкавости формалистичког приступа или су поједина решења само део недоследности у спровођењу концепта у коме функција није могла у потпуности да прати форму? Из домена шире перцепције хотелске архитектуре хотел *Pelegrin* је освајао својом ликовним и пластичним утиском, па је за туристичку публику управо такав психолошки и допаљиви исход често био и довољан да време одмора буде проведено у простору који се, барем и психолошки, налази изван оквира стварности. Након што је евидентно стекао поверење инвеститора, Финцију је поверено и пројектовање трећег хотела, тзв. *Хотел III*,³¹⁹ чија је изградња почела 1964. године, али је недуго по постављању темеља обустављена и више никада није ни настављена.³²⁰ [Сл. 273]



Сл. 273. Давид Финци, идејно решење трећег хотела у Купарима, 1964.
Фотографија макете и основа првог спрата. Извор: *АРН*, Бр. 10-11 (1966), 29, 30.

Да су током шездесетих година у туристичкој изградњи бивали примењивани различити приступи и архитектонски концепти, од којих су неки имали за циљ тражење оптималних и одрживих решења за омасовљени туризам, показује и пројекат архитекте Милана Злоковића за туристичко насеље у Улцињу³²¹ с почетка седме деценије (1961), настао у зениту ауторовог

³¹⁶ М. Карамехмедовић, „Hotel „Pelegrin“ u odmaralištu Kupari kod Dubrovnika“, 5.

³¹⁷ *Ibid.*, 7.

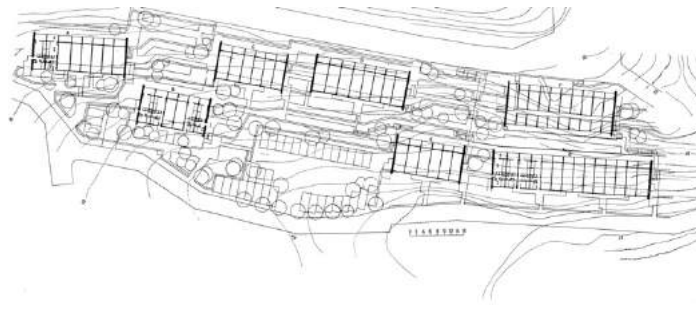
³¹⁸ Darko Venturini, „David Finzi: dva hotela u Kuparima“, 47.

³¹⁹ „Projekat trećeg hotela u Kuparima“, 28-32; Žarko Stilić, „Novi hotel u Kuparima“, 1.

³²⁰ Božo Benić, Alen Žunić, „Turistički sklop nekadašnjega vojnog odmarališta u Kuparima...“, 290.

³²¹ О туристичком насељу у Улцињу вид. у: Milan Zloković, Đorđe Zloković, „Značaj modularne koordinacije u projektovanju i konstruisanju zgrada: Primer praktične primene na turističkim objektima za crnogorsko primorje kao sredstva produktivnijeg građenja“, *Produktivnost*, God. III, Br. 9 (1961), 583-593; Milan Zloković, „Novo turističko naselje u Ulcinju“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 47-50; „Turističko naselje u Ulcinju“, *Zbornik radova Instituta za arhitekturu i urbanizam*, Br. 5 (1970), 216-223; Марија Миланковић,

дугогодишњег пројектантског и истраживачког стваралаштва. Злоковићев пројект новог туристичког насеља на крајњем југу југословенске обале³²² јединствен је по примени модуларне координације у пројектовању објеката у склопу насеља (хотелских павиљона и објекта ресторана). [Сл. 274] Послератно Злоковићево стваралаштво, остало у сенци његових пионирских остварења зрелог модернизма, оставило је јединствен архитектонски траг у српској архитектури друге половине XX века. У Злоковићевом позном стваралаштву сублимирана су вишеслојна пројектантска искуства и континуиран истраживачки рад усмерен научним и уметничким компонентама архитектуре и њиховом прожимању. Управо у тој сфери промишљања архитектуре конципиран је и пројекат туристичког насеља у Улцињу, које је Злоковић пројектовао у сарадњи са архитектама, сином Ђорђем Злоковићем и ћерком Милицом Мојовић.³²³ Полазећи од тога да је модуларна координација, нарочито у класичној архитектури, била логичан основ свакој композицији архитектонског и ликовног стваралаштва, Злоковић поставља основ за примену модуларне координације у пројектовању уз јасно наглашавање естетске компоненте. Пројекат заснован на модуларним поставкама саздан је на мерама јасно дефинисаним преференцијалним мултиплима основног модула који произилази из датости функције и конструкције,³²⁴ тако да упориште система модуларне координације почива у промишљеном утврђивању пројектантског модула, то јесте вишеструке мере основног модула.³²⁵ На пројектантској модуларној мрежи заснивају се битни функционални и конструктивни аспекти пројекта, а величина пројектног модула је условљена наменом објекта и претпостављеним конструктивним склопом. Злоковић је сматрао да само коренита промена извођачке технике може омогућити убрзање и појефтињење процеса изградње.



Сл. 274. и Сл. 275. Милан Злоковић, туристичко насеље у Улцињу, 1961-1964. Поглед на насеље из старог улцињског града.
Извор: колекција аутора; Ситуациони план са позицијом смештајних објеката и комуникацијама између њих. (десно)
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Вр. 22-23 (1963), 49.

У идејној поставци посебна пажња је према Злоковићевим речима посвећена урбанистичкој диспозицији зграда које су постављене на веома стрмој падини изнад мора и која је утицала на контуру њиховог попречног профила.³²⁶ Уз то се у потпуности тежило и очувању постојећег дрвећа, значајног елемента аутентичног амбијента, кога на том делу терена и није било у већем броју. Стога је једна од основних одлика овог насеља, поред примењене модуларне координације у пројектовању, и решење просторно-амбијенталног урбанистичког склопа. [Сл. 275] Уз насеље пролази пут који га повезује са центром Улциња. Уређење партера између објеката је прилагођено

Архитектонска критичка пракса: теоријски модели, 160-175; Ljiljana Blagojević, Marija Milinković, „The beauty of production: module and its social significance“, 253-268; Adolph Stiller, Bojan Kovačević (ur.), *Montenegro. Kontrast. Landschaft. Architektur Kontext*, 28-35; Ljiljana Blagojević, *Itinerari: Moderna i Mediteran. Tragovima arhitekata Nikole Dobrovića i Milana Zlokovića*, 82-83, 94, 119-123; Blagojević, Ljiljana. „Modernism of Scarcity: Architect Milan Zloković and Debates on Industrialization of Construction in the 1950s and 1960s“, u: Pier Luigi Bagnagnani (Ed.), *Le Culture della Tecnica, La prefabbricazione*, No. 27 (2016), 97-99.

³²² О климатским специфичностима Улциња вид. у: Pavle S. Radusinović, „Osnovne klimatske odlike primorskih mjesta Crne Gore“, *Turizam*, God. XIII, Вр. 2-3 (1965), 12-13.

³²³ МГБ – Легат Милана Злоковића: техничка документација за туристичко насеље у Улцињу – хотел *Mediteran* (радне студије, ситуација, основе етажа, пресеци, изгледи, перспективни приказ, детаљи, конструктивни и архитектонски елементи и шеме примењеног модуларног система).

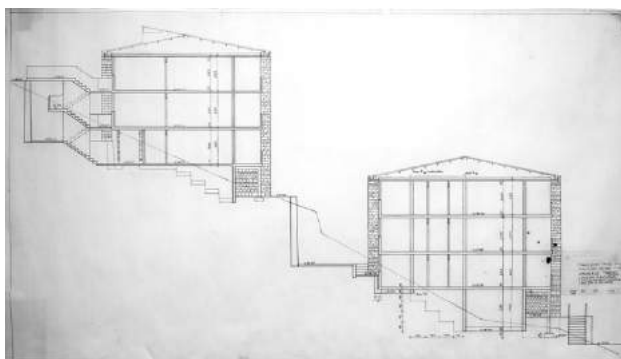
³²⁴ Milan Zloković, *Modularna koordinacija* (Beograd: Jugoslavenski građevinski centar, 1965), 1.

³²⁵ Milan Zloković, „O problemu modularne koordinacije mera u arhitektonskom projektovanju“, *Tehnika*, God. IX, Br. 2 (1954), 169-182; Milan Zloković, „Uticaj modularne koordinacije na estetsku komponentu u arhitekturi“, *Savetovanje o modularnoj koordinaciji u građevinarstvu*, Beograd, 30. septembar – 2. oktobar 1958. (Beograd: Savezni zavod za produktivnost rada, 1958), 5-21, Prilog 1: Sl. 1-16.

³²⁶ Milan Zloković, „Novo turističko naselje u Ulcinju“, 47.

позицијама зграда, тако да је део партера делимичном каскадно уређен помоћу камених међа и подзида и земљаних насипа. Степеништа која су из корпуса хотелских објеката извучена споља, осим приступа апартманима, омогућују истовремено и комуникацију око зграда. На тај начин креиран је јединствен систем кретања кроз насеље. Осим функционалног значаја тиме је формиран и посебан амбијентални карактер густо изграђене англомерације на падини уз море која даје реминисценцију на старе медитеранске насеобине. Уз различите нивелације терена, а тиме и висине објеката хотела, овај утисак је наглашен и каменим поплочањем стаза између објеката, на које се надовезује камена облога забатних зидова, белим испуштеним завршецима балкона који асоцирају на традиционалне доклате, степеништима које повезују хотеле а која неодољиво подсећају на стрме сокаке, те проређеним онижним медитеранским растињем. [Сл. 276]

Насеље се састоји од седам троспратних објеката укупног капацитета 480 кревета и налази се у наставку постојећег хотела *Galeb*.³²⁷ У шест објеката су пројектовани једнособни апартмани с купатилом и лођама које су оријентисане према обали и старој Улцињској тврђави, док се у седмом објекту налазе двокреветне и једнокреветне собе, свака с умиваоником, и одвојени блок с тоалетима и купатилима. Конструктивни склоп зграда је типизиран с усвојеном попречном поставком носећих зидова. У сва три просторна правца је спроведена модулarna координација мера применом пројектног модула од $6 M = 60$ цм, преко дисконтинуалне пројектне мреже.³²⁸ Овај систем је поред упрошћене израде пројекта омогућио и брзу изградњу, па је цео комплекс изведен за непуних седам месеци, упркос тада slabим саобраћајним везама, посебно с тим периферним делом земље. Забатни зидови хотелских објеката су обложени природним каменом с уметнутом изолацијом између камена и зидова од ошупљених префабрикованих бетонских блокова. Међуспратне конструкције су, према жељи извођачког предузећа „Комград“ из Београда, ливене на лицу места, иако је по пројекту било предвиђено да буду у монтажном склопу.³²⁹ Зграде су покривене таласастим салонитним плочама преко двоводне кровне конструкције. Пројектовањем туристичког насеља у Улцињу, а претходно и школског комплекса у Призрену, Злоковић је и практично потврдио како се на темељу префабрикације елемената и њихове флексибилне примене могу реализовати различити типови зграда у најразноврснијим комбинацијама и с релативно малим асортиманом простих и сложених грађевинских елемената. [Сл. 277]



Сл. 276. и Сл. 277. Милан Злоковић, туристичко насеље у Улцињу – хотел *Mediteran*. Попречни пресек кроз смештајне објекте и терен на коме су ситуирани. (лево) Извор: МГБ-ЛМЗ; Поглед на део насеља – позиције смештајних објеката и комуникације између њих. (десно) Извор: Фондација Милан Злоковић

Реализација овог пројекта послужила је ауторима да га у часопису „*Produktivnost*“, гласилу Савезног завода за продуктивност рада, представе као пример практичне примене модулarne координације у пројектовању и изградњи туристичких објеката на Црногорском приморју.³³⁰ Полазећи од развојне улоге грађевинарства, као и чињенице да се поједини аспекти у оквиру њега не спроводе довољно промишљено и рационално, аутори заступају становиште да је због тога неопходно радити на усаглашавању организационих поставки у производњи простих и сложених

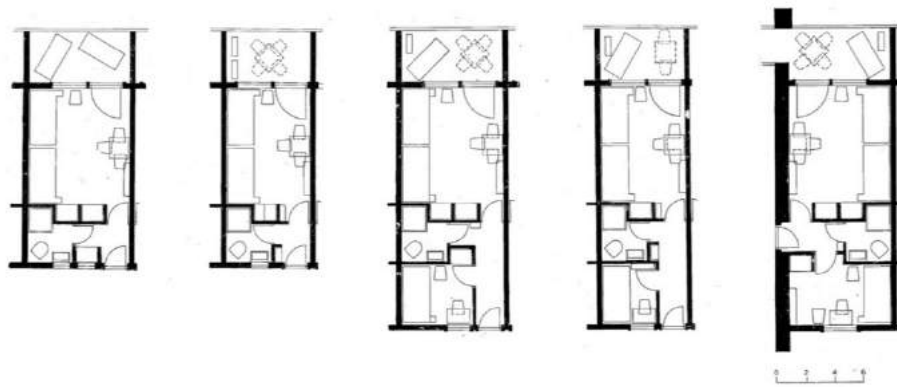
³²⁷ *Ibid.*

³²⁸ *Ibid.*, 48.

³²⁹ *Ibid.*

³³⁰ Вид.: Milan Zloковић, Đorđe Zloковић, „Значај модулarne координације у пројектовању и конструисању ...“, 583-593.

грађевинских елемената.³³¹ Ово је потврђено увођењем једне основне мере сталне величине која би се применила у производњи грађевинских елемената³³² (у Паризу је 1957. године усвојена мера од 1 dm = 10 cm = 1M за величину међународног грађевинског модула), тако да се избором основне јединице мере, назване „грађевински модул“, „основни грађевински модул“ или „базични модул“, дала полазна основа за стварање јединственог система „модуларне координације мера у грађевинарству“.³³³ Према наводима аутора ово је захтевало озбиљне напоре у теоријској поставци и разради проблема, одређивање читавог низа нових дефиниција, али и коренигу преоријентацију у пројектовању. Злоковић је још на Дубровачком саветовању 1950. године заступао значај пројектовања у модуларној координацији, рефератом под називом „Критички осврт на значај пропорцијских дијаграма и модуларних мрежа у пројектовању“,³³⁴ тако се тематски и стваралачки (професионално) потпуно одвојивши од актуелних парадигми и питања изражајности и идејности у социјалистичкој архитектури. У закључцима свог излагања Злоковић наводи „да се занемарено познавање науке о пропорцијама у архитектури мора обновити и да њен значај треба упоредити са значајем који има наука о хармонији у музици“, те да потребног јединства у архитектонској делатности неће бити без утврђеног и консеквентно спроведеног грађевинског модула у целокупној грађевинској индустрији.³³⁵ Након што је Злоковић крајем педесетих година позван од стране Народних одбора Будве и Улциња да се, у оквиру Института за архитектуру и урбанизам Србије, проучи типизација туристичких објеката на простору ових приморских градова (на полуострву Завали код Будве и на две локације у Улцињу), кроз студијски процес дошло се до оптималних решења у погледу функције, атрактивног изгледа у односу на природну лепоту амбијента, експлоатационих могућности и економичности у префабрикацији грађевинских елемената.³³⁶ Колико је у то време било актуелно питање развоја туризма и усмеравања туристичке изградње показује чак и коментар председника републике који је у Бару 1959. године поручио да црногорска обала има „прекрасне услове за развој туризма“, „плаже какве нема нико у Југославији и врло повољне климатске услове“, те да он саветује да се не опредељују за градњу великих него мањих хотела и кампова.³³⁷



Сл. 278. Милан Злоковић, туристичко насеље у Улцињу. Основе типских апартмана – двокреветни апартмани у доњем приземљу, двособни двокреветни апартмани у горњим етажама, трокреветни двособни апартмани на угловима. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Бр. 22-23 (1963), 48.

Потом је уследила и реализација пројекта новог туристичког насеља на једној од предложених локација у Улцињу, у коме је доследно спроведена концепција модуларне координације, од сагледавања функције и примењеног конструктивног склопа, до дефинисања типских архитектонско-грађевинских елемената (међуспратне гредице, подна плоча, приступни

³³¹ *Ibid.*, 583.

³³² О систему модуларних мера у пројектовању више вид. у: Milan Zloković, „La coordinazione modulare“, у: *Industrializzazione dell'edilizia* (Bari: Dedalo libri, 1965), 140-196.

³³³ Milan Zloković, Đorđe Zloković, „Значај модуларне координације у пројектовању и конструисању...“, 583.

³³⁴ Вид. у: Милан Злоковић, „Критички осврт на значај пропорцијских дијаграма и модуларних мрежа у пројектовању“, у: *Реферати за I Саветовање архитеката и урбаниста Југославије*, Први део, Дубровник 23. до 25. XI 1950. (Београд: Научна књига, 1950), 161-168.

³³⁵ *Ibid.*, 168.

³³⁶ Milan Zloković, Đorđe Zloković, „Значај модуларне координације у пројектовању и конструисању...“, 584.

³³⁷ Milorad Kovačević (ur.), *Tito i more*, 168.

балкон, кровни венац, серклажи лође, блокови за израду зидова, делови степеништа, прозори, врата и клизеће жалужине) који су јединствени за све утврђене типове смештајних објеката. На тај начин је обезбеђена знатно већа продуктивност у пројектовању и изградњи у односу на класични начин грађења. Примењени конструктивни систем се заснива на паралелним носећим зидовима управним на подужни правац зграде. Аутори наводе да попречни конструктивни систем има оправдање у томе што носећи попречни зидови представљају истовремено и добру звучну изолацију између хотелских соба, док истовремено фасадни фронт без носећих зида пружа знатно веће могућности за увођење типизираних фасадних елемената.³³⁸ Хотелски објекти су тако у конструктивном и функционалном погледу дефинисани склопом ламела које су примењене на различите типове смештајних објеката (нпр. апартмани с једном или две собе). У свом појашњењу пројектантског концепта аутори истичу да свођење модуларно координираних простих и сложених грађевинских елемената на најмањи могући број није сузио или онемогућио слободу у компоновању, обликовању и урбанистичком ситуирању објеката.³³⁹ Првобитном студијом су утврђена четири карактеристична типа хотелских јединица – апартмани, хотелске собе, бунгалови (куће у низу или засебне двојне куће) и засебне собе, али су од хотелских јединица у изведеном решењу примењени апартмани а у једном од објеката и хотелске собе, услед већих могућности у односима квалитета простора, економичности и боље искоришћености. Апартманске јединице, разрађене у пет типова – А₁, А₂, А₃, А₄ и А₅, третиране су као самосталне јединице с посебним улазом споља, то јесте с унутрашње стране комплекса, и лођом оријентисаном према мору с друге стране објекта, с тим да су трособни апартмани имали додану собу смештену уз улаз а апартмани на крајевима тракта улазе са забатне стране како би се обезбедила њихова двострана диспозиција. У објекту који има хотелске собе, њихова диспозиција је решена на уобичајен начин за хотеле у којима се у средини тракта налази заједнички ходник, с тим да је у овом случају организација таква да се с једне стране налазе веће собе с лођама а с друге стране низ мањих соба, санитарне и помоћне просторије. [Сл. 278] Према просторној структури и опремљености апартмани су у односу на хотелске собе имали и више предности, почев од тога да сваки апартман има сопствено купатило и мање предсобље, без обзира да ли има једну или две собе, и посебни улаз, до чињенице произашле из поређења два склопа од по пет размака која показује да се на истом броју размака код апартманских типова може сместити већи број кревета него код објекта са хотелским собама.³⁴⁰

Успешном реализацијом туристичког насеља у Улцињу демантовани су ставови да примена модуларне координације у пројектовању сужава или ограничава стваралачку слободу, већ напротив, показало се да пружа широке могућности у пројектантској разради, од функционалне организације, поставке конструктивног склопа, до различитог обликовања и естетских могућности. Иако је у време када Злоковић реализује комплекс у Улцињу и интензивно пише о дометима модуларне координације у пројектовању међународна расправа о улози пропорцијских система у пројектовању већ била окончана,³⁴¹ нарочито ако се има у виду да је она произашла првенствено из потребâ за брзом и ефикасном послератном обновом, Злоковић, разумевајући привредне односе у Југославији и сагледавајући широке могућности индустријске префабрикације грађевинских елемената, управо потенцира овај приступ знајући да је у појединим областима интензивираних потреба и активности, као што су стамбена и туристичка изградња, неопходно задржати рационалне пројектантске приступе који би дали прихватљиве резултате у систему сложених друштвених потреба и очекивања која често нису била довољно економски, организационо-управљачки и експлоатационо кохерентна. Решења која је Злоковић образлагао и заступао, произашла из домена модуларне координације, стандардизације и префабрикације, имала су упориште у различитим архитектонским типологијама и могла су бити применљива у различитим срединама. Стога је смисао њихове примене у туристичкој изградњи био довољно аргументован али не и довољно актуелизован како би шири круг архитеката прихватио такве пројектантске методе. Очигледно да је питање негативне перцепције утицало да

³³⁸ О конструктивним карактеристикама хотелских павиљона туристичког насеља у Улцињу вид.: Milan Zloković, Đorđe Zloković, „Значај модуларне координације у пројектовању и конструисању...”, 584-593.

³³⁹ Milan Zloković, Đorđe Zloković, „Значај модуларне координације у пројектовању и конструисању...”, 585.

³⁴⁰ *Ibid.*, 591.

³⁴¹ Марија Милинковић, *Архитектонска критичка пракса: теоријски модели*, 160.

изостане подршка оваквом пројектантском приступу, иако је готово у свим сегментима архитектонске типологије питање антропоморфних мера представљало иницијално упориште, нарочито ако се ради о односима просторног квалитета и економских фактора, какви су доминантно присутни у туристичкој архитектури. Управо се у оваквим становиштима може образложити премиса да Злоковићеви пројекти, настали у послератном периоду, „јасно успостављају битно другачији, непосреднији и интензивнији однос према измењеној друштвеној стварности“,³⁴² у поређењу са предратним периодом када је апстрактна архитектура зрелог модернизма знатно више дејствовала у индивидуалности и ауторској самосталности. Осим тога, контексти и прилике туристичке привреде, али и модерне архитектуре, у којима настају хотел *Жича* и туристичко насеље у Улцињу су готово супротстављени, тако да и њихови концепти имају упоришта у различитим феноменима који структурирају архитектонску појавност. Ако су камени забатни зидови и коси кровови туристичког насеља у Улцињу служили успостављању релације са локалним и регионалним контекстом, функционишући и као коректив анонимности префабрикације,³⁴³ у туристички захтевним условима, онда су архитектонске компоненте хотела *Жича* у потпуности анти-историјски и анти-контекстуално формиране, произашле из перцепције хармонијских односа модернистичког наратива у коме се може тумачити доминирајућа и асоцијативна представа жељене туристичке еманципације. У време оскудице у идеолошком контексту социјализма, разумевање концепта туристичког насеља у Улцињу, као специфичне формализације типологије која се „еластично“ прилагођава јединственим условима одређеног локалитета, пружила је ауторима средство за превазилажење друштвено-естетске парадигме која је чинила окосницу и социјалистичког реализма и социјалистичког естетизма.³⁴⁴

Међу најупечатљивијим и обликовно најуспелијим реализацијама хотелске архитектуре на Јадрану из прве половине шездесетих година налази се хотелски комплекс у Брелима поред Макарске. Често навођен у новијој архитектонској историографији, нарочито у прегледима хотелске архитектуре на јадранском подручју, хотел *Maestral* и његова два депанданса *Marina* и *Mirna* (*гафни* хотела), постали су парадигма успешног уклапања функционалистичке архитектуре у приморски предео с богатом вегетацијом.³⁴⁵ Одмах по завршетку урбанистичког пројекта хотелске зоне Брела 1962. године, чији аутори су били архитекти Матија Салај и Јулије Де Лука, настављена је израда пројекта за хотел *Maestral* и хотелски депанданс *Mirna* који су у тиму загребачке пројектантске организације „Investprojekt“, а потом и организације „Suradnik“ из Макарске, начинили млади архитекти Јулије Де Лука, Анте Рожић и Матија Салај. Хотел је отворен 1965. године а депанданс годину дана раније. Радове је извело грађевинско предузеће „Макарска“ из Макарске. За пројекат ентеријера ангажован је архитекта Бернардо Бернади, који ће радити и на уређењу ентеријера депанданса *Marina* (1966), објекта туристичког центра у Брелима (1967-1969) изведеног према пројекту архитектке Анте Рожића, те хотела *Berulia* (1968-1970), такође у Брелима, архитектке Рожића. Макарска ривијера је још пре Другог светског рата била једна од привлачних туристичких подручја, те је и после рата овај део Јадранске обале означен приоритетним

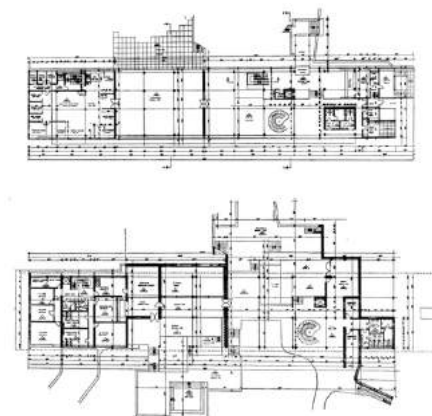
³⁴² *Ibid.*, 171.

³⁴³ *Ibid.*, 174.

³⁴⁴ Ijiljana Blagojević, Marija Milinković, „The beauty of production: module and its social significance“, 267.

³⁴⁵ О архитектури хотелског комплекса у Брелима вид. у: К. М., „Нови хотел на Макарском приморју“, *Совјет и простор*, God. XII, Br. 144 (1965), 1-2; К. М., „Нови хотел у Брелима“, *Архитектура урбанизам*, God. VI, Br. 33-34 (1965), 45, 74; „Hotel »Maestral« – Brela“, *Архитектура урбанизам*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 34-36; Matko Meštrović, „Promišljeno i ustrajno. Turistička izgradnja Makarske rivijere“, *Архитектура урбанизам*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 29-30; Julije De Luca, „Hotelski kompleks »Maestral« u Brelima kraj Makarske“, *Архитектура*, God. XXIII, Br. 101 (1969), 31-38; Ante Rožić, „Brela u makarskom primorju“, *Архитектура*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 41-47; Duško Kečkemet, „Ambijentalna arhitektura Ante Rožića“, *Život umjetnosti*, Br. 18 (1972), 63-67; Darko Venturini, „Arhitektura i pejzaž – ekološki pristup arhitekturi u makarskom primorju“, *Архитектура*, God. XXVII, Br. 146-147 (1973), 95-100; Mihajlo Mitrović, „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnji turističkih objekata u Jugoslaviji“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, VI-6; Duško Kečkemet, „Uloga tradicije u suvremenoj arhitekturi“, 30; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 61, 81, 91, H-20; Tadej Glažar, „Maestral – hotel arhitekture krajobraza“, *Oris*, God. IV, Br. 16 (2002), 122–131; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu...“, 35, 38, 42; Vladimir Kulić, Maroje Mrduljaš & Wolfgang Thaler, *Modernism in-between: The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia*, 94-95; Ante Nikša Bilić, Tadej Glažar (Vodili intervju), „Ante Rožić – Između tradicije i modernosti“, *Oris*, God. XV, Br. 81 (2013), 40–57; Andrija Mutnjaković i dr. (ur.), *Arhitekti Julije De Luca*, 28-35; Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia...*, 181; Tadej Glažar, „Važnost prirodnog okruženja u hotelskoj arhitekturi 30-ih i 60-ih godina 20. stoljeća na istočnoj Jadranskoj obali – tri primjera“, у: Andrija Mutnjaković (ur.), *Identitet Jadranske turističke arhitekture*, 81-83; 28-35; Iva Ceraj, *Bernardo Bernardi: dizajnersko djelo arhitekta 1951.–1985.*, 238-244.

подручјем за развој масовног туризма,³⁴⁶ посебно због географске позиције, близине Босне и Херцеговине и више већих градова са богатим и разноврсним културним наслеђем. Након доношења првих просторних планова и програма просторног развоја јадранског подручја, Урбанистички институт СРХ из Загреба приступио је изради генералних урбанистичких планова за читаво приобално подручје макарске општине, који су били основ многим детаљнијим урбанистичким разрадама. У једном од својих осврта на пројекте туристичких објеката у Брелима, архитекта Анте Рожић истиче како се у току рада на урбанистичким плановима одвијала успешна сарадња између пројектаната и урбаниста.³⁴⁷ Полазећи од вредности пејзажа у којима је била могућа организована и складна изградња туристичких објеката, осим у деловима где је пејзаж већ раније био нарушен због неконтролисане индивидуалне изградње, архитекти су максимално искористили затечене услове и концепт хотелске изградње засновали на интеграцији пејзажа и архитектуре.³⁴⁸ Уз питоми пејзаж обале Макарске ривијере, испреплетен призорима брдовите падине обрасле боровом шумом, бујном вегетацијом и дугачким шљунчаним плажама од белих облутака, доминира високи крашки масив планине Биоково који је архитектама послужио као кулиса или органска надградња функционалистичких склопова оплемењених у садејству са природом и тереном. [Сл. 279] Иначе, према урбанистичком пројекту су биле предвиђене две хотелске целине, од којих би свака имала главни објекат и по два депанданса, али је само изграђена прва целина, односно хотел *Maestral*, и то у потпуности према утврђеном урбанистичком концепту (друга група објеката је касније изграђена на другој локацији и у промењеним архитектонским условима). Архитекти су за хотел *Maestral*, оцењен најбољом реализацијом у 1965. години, добили „Награду града Загреба“ за архитектуру и ликовну уметност,³⁴⁹ а били су и међу номинованим за награду београдског листа „Борба“, незванично највеће награде за архитектуру у Југославији.



Сл. 279. и Сл. 280. Јулије Де Лука, Анте Рожић и Матија Салај, хотел *Maestral* у Брелима поред Макарске, 1965.
Поглед са мора на хотел и Биоково у позадини. (лево) Извор: колекција аутора;
Основе ниског и високог приземља. (десно) Извор: *Arhitektura*, Бр. 101 (1969), 33.

Хваљено је инвентивно лоцирање комплекса, његово уклапање у пејзаж по изохипсама и очување природних карактеристика,³⁵⁰ што је постигнуто сведеним архитектонским склопом, те једноставном унутрашњом организацијом, посебно високог и ниског приземља хотела *Maestral*, прожетом компонентама природе. Хотелски комплекс у Брелима био је први захват на том простору, а морфолошки је обухватио исту концепцију хотела павиљона, чиме је показан континуитет идеје пронађен прави начин решавања карактера пејзажа, уз могућност

³⁴⁶ Током прве половине шездесетих година на Макарској ривијери је изграђено неколико хотела у касно модернистичком функционализму које је пројектовао архитекта Драго Моравец, углавном за хотелско предузеће „Биоково“ из Макарске – хотел *Park* и хотел *Rivijera* у Макарској, хотел *Domus* у Живогошћима за хотелско предузеће „Domus-turist“ из Загреба, хотел *Mediterran* у Подгори за хотелско предузеће „Podgora“ из Подгоре, те одмаралиште Хидроелектране Перућа у Макарској. Приказе ових хотела вид. у: *Arhitektura urbanizam*, God. VI, Br. 33-34 (1965), 48-49; *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 31-33, 38-39, 41.

³⁴⁷ Ante Rožić, „Brela u makarskom primorju“, 41.

³⁴⁸ *Ibid.*

³⁴⁹ „Nagrada Grada Zagreba: hotel *Maestral* u Brelima“, *Čovjek i prostor*, God. XIII, Br. 158 (1966), 4.

³⁵⁰ К. М., „Novi hotel u Brelima“, 74.

оплемењивања основног архитектонског типа.³⁵¹ Архитекта Анте Рожић ово појашњава поступком по коме је пејзаж, који су желели приближити објекту или увући у објекат, морао да прими интервенцију како би се креирале микро групације у објекту (прожимање пејзажних елемената са структуром објекта је значило успостављање креативног поступка са ширим окружењем).³⁵² [Сл. 280] Иако се у дефинисању параметара за хотелски комплекс у оквиру урбанистичког плана Брела предвиђала само *Б* категорија, у другој варијанти, када су перспективе туризма биле јасније, свесно се прелази на *А* категорију, с тим да је инвеститор пред банком која је кредитирала изградњу хотел декларисао у *Б* категорији, пошто банке није била важна архитектонска концепција хотела већ његова профитабилност на основу броја кревета.³⁵³ У свом осврту на туристичку изградњу Макарске ривијере Матко Мештровић наводи: „само дубоко разумевање истинитог у архитектури могло је навести на овакав приступ без трунка лажне претенциозности што су га показали творци *Maestrala* архитекте Рожић, Салај и Де Лука, потпуно се идентифицирајући с карактером и читавом микроклимом околине из које њихови објекти природно настају и с њом дишу истим смиреним дахом“.³⁵⁴ Хотел *Maestral* је замисљен као централни објекат у коме се налази главна рецепција и ресторан за цео комплекс, велики хотелски хол са аперитив баром, као и посебан ресторан за служење доручка за госте хотела. У депандансима су пројектовани додатни простори за доручковање повезани са терасама који су током вечери добијали функцију кафана.³⁵⁵ Свим просторима хотела је обезбеђена угодна хладовина с пријатним струјањима ваздуха, захваљујући начину проветравања, док је ноћи бар имао уграђен посебан систем са кондиционираним ваздухом, што је за то време било савремено решење.

Аутори у интервјуу датом за загребачки дневни лист „*Vjesnik*“ поводом додељене награде истичу да су захваљујући разумевању инвеститора имали прилику да надзиру изградњу хотела од постављања темеља до набавке униформе за особље хотела и избора намештаја и прибора за обедовање.³⁵⁶ Архитекти су пошли од става да је архитектура на свој начин најинтелигентнија од свих уметности и да тражи највиши ниво уживљавања у улогу онога ко ће конзумирати архитектонско дело. Кад пројектујете хотел, наводе, није довољно да сте архитекта него и да сте гост тог хотела, па због тога архитекти поред тога што су пројектанти треба да буду хуманисти, педагози и психолози.³⁵⁷ У хотелу *Maestral* обликовање ентеријера је добило, истиче Мештровић, пуно значење, јер је произашло из синхронизације унутрашњег и спољашњег простора, ослобођеног аутономних и доминантних елемената. [Сл. 281] У једном од својих интервјуа за загребачку дневну штампу крајем друге деценије ХХИ века Рожић наводи како је у ентеријер приземља уврштен локални подзид и околно биље, попут смиља, док је из пејзажа колорит пренет у унутрашњост хотела. Хортикултура око хотела, чији је аутор био познати стручњак Звонко Ковачевић, осмишљена је тако да буде надопуна архитектури. Како тада није постојао централни систем климатизације, хотелске собе горње две етаже су од сунца штитили брисолеји инкорпорирани у фасаду, који су уједно доприносили и ликовном ефекту произашлом из њихових различитих сенки. Био је то први случај на Јадранској обали, наводе аутори, да нови објекат није личио на далматинску кућу а да је ипак био далматински.³⁵⁸ Значајан допринос интегритетности основног архитектонског концепта и уређења ентеријера дао је архитекта Бернардо Бернарди, са којим се Рожић одлично слагао и за кога је говорио да је његова модерност истраживачка и нова, саздана на тражењу аутентичног а не опонашању виђеног у свету или страним часописима. [Сл. 282] Бернардијево решење ентеријера употпуњено је графичком опремом ликовног уметника Александра Срнеца и таписеријама Јагоде Буић.³⁵⁹ Да је у ентеријеру

³⁵¹ Matko Meštrović, „Promišljeno i ustrajno. Turistička izgradnja Makarske rivijere“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 30.

³⁵² Ante Rožić, „Brela u makarskom primorju“, 41.

³⁵³ Matko Meštrović, „Promišljeno i ustrajno. Turistička izgradnja Makarske rivijere“, 30.

³⁵⁴ *Ibid.*

³⁵⁵ „Hotel »Maestral« – Brela“, 36.

³⁵⁶ [razgovor vodio M. Goluža], „De Luca, Rožić, Salaj: Mi smo za »poetizaciju betona«, *Vjesnik*, 3. travanj 1966. godine, 6.

³⁵⁷ *Ibid.*

³⁵⁸ *Ibid.*

³⁵⁹ О уметничком опусу Јагоде Буић вид. у: Zoran Kržišnik, *Jaгода Buić* (Zagreb: Globus, 1988).

била остварена готово скандинавска филозофија обликовања, иако архитекта Анте Рожић, у једном од својих интервјуа наводи да они тада нису ни знали шта се у Скандинавији ради,³⁶⁰ показује и податак да је хотел био посебно привлачан за скандинавске госте, нарочито после отварања сплитског аеродрома, преко кога су пристизали гости који су пунили око 70% хотела.³⁶¹



Сл. 281. и Сл. 282. Јулије Де Лука, Анте Рожић и Матија Салај, хотел *Maestral* у Брелима – изгледи ентерјера.

Централно спирално степениште које повезује два нивоа приземља. (лево)

Поглед на унутрашњи врт. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Бр. 45-46 (1967), 35, 36.

У тражењу архитектонског израза аутори нису посегнули за регионалним формама, ни оним дословним ни интерпретираним, него су пројекат засновали на функционалистичким принципима архитектуре, њеном специфичном прожимању с природом и у контрастирању структуре и пејзажа. Душко Кечкемет је, пишући о амбијенталним вредностима Рожићеве архитектуре, скренуо пажњу на примере хотелске архитектуре с почетка шездесетих година у којима пројектанти ломе кубичне масе грађевине на мање разведене волумене, избегавајући тако њену монотонију а постижући игру облика, светла и приближавање природном амбијенту, што сматра великим напретком у односу на претходни, често негативан, однос хотелских зграда према природном окружењу.³⁶² Рожић наводи да су приземни делови хотела *Maestral* много значили за осећај интеграције с околином, те да се они, од унутрашњих простора према споља, обликују као јасна и квалитетна рационалност, тежећи слободној случајности околног пејзажа.³⁶³ [Сл. 283] Ово уједно потврђује и Кечкеметову констатацију да су Брела летовалиште намењено изразито интимном а не репрезентативном туризму.³⁶⁴ Могло би се рећи да је и у случају овог пројекта до изражаја изнова дошло питање размере у туристичкој архитектури. Питање избора величине туристичког објекта није са собом носило само аспекте његовог капацитета, него знатно шире компоненте које су произиласиле из опсега изградње, као што су, како и Рожић наводи, стварање нових комуникација и разних комуналних прикључака који су знатно захтевнији уз објекте веће масе и површине. Управо је у овим питањима долазило до размимоилажења архитектонске и туристичке струке, које су често имале различита становишта по питању просторног утиска с једне стране, и економских параметара и профитабилности с друге стране. Свакако да су у овом пројекту преовладали усаглашени погледи на туристичке функције. Архитекти су овде успели крајње функционално, готово органски, да изграде минијатурни туристички комплекс и тако добију мало насеље туристичких служби које повезује јединствени предео.³⁶⁵ Реализација такође потврђује чињеницу да за сваку архитектуру треба да буду испуњена барем три услова: квалитетна локација, одлучан и образован инвеститор и надарен архитекта.³⁶⁶

У једном од првих стручних коментара усмерених еколошким приступима у архитектури, тачније односу архитектуре и пејзажа, архитекта Дарко Вентурини почетком седамдесетих година

³⁶⁰ Ante Nikša Bilić, Tadej Glažar (Vodili intervju), „Ante Rožić – Između tradicije i modernosti“, 42.

³⁶¹ „Hotel »Maestral« – Brela“, 36.

³⁶² Duško Kečkemet, „Ambijentalna arhitektura Ante Rožića“, 64.

³⁶³ Ante Rožić, „Brela u makarskom primorju“, 41.

³⁶⁴ Duško Kečkemet, „Ambijentalna arhitektura Ante Rožića“, 66.

³⁶⁵ *Ibid.*

³⁶⁶ Tadej Glažar, „Maestral – hotel arhitekture krajobraz“, 124.

наводи да аутори хотелског комплекса у Брелима припадају трећој струји, односно заступају трећи начин по коме архитекти приступају дијалогу између архитектуре и природног амбијента, који није ни асоцијативан ни формалан, већ је универзалан и знатно шири – обраћајући се регији и регионалном архитекти овог приступа то чине на квалитативно другачији начин, тако да уместо за изразом они посежу за извором.³⁶⁷ Према томе, таква архитектура је у толико савремена колико је могла бити у тренутку настанка, она ни по чему није регионална а морфолошки посматрано она нема никакве непосредне ни изведене везе с традицијом локалног архитектонског израза, тако да њен обликовни вокабулар (реквизитариј) произилази из интернационалног регистра стварајући склад са околином не у подручју артифицијелног него на плану праисконског – у еколошком јединству.³⁶⁸ То је архитектура која се прожима са пејзажем и пејзаж који употпуњује архитектуру. Они међусобно стварају угођај у коме је архитектура утопљена у вегетацију а вегетација је урасла у архитектуру као њен саставни, органски и нераздвојни део.³⁶⁹ Стога, у визури с мора, премда сва три објекта у комплексу заузимају дужину од око 220 метара, види се само мали део хотела *Maestral*, и то сегмент његових горњи етажа, па се стиче утисак да он израђа из вегетације која као да га придржава снагом своје густине и целовитости. Уз фотографију хотела *Maestral* Вентурини наводи: „Хотел *Maestral*, филигранска игра бијелих хоризонтала у подножју драматичне падине. Небо, шума, земља, камен, море, сунце, сјена. Хотел у пејзажу и пејзаж који улази у хотел кроз стаклене мембране и отворене просторе“.³⁷⁰ Оваква запажања инспиришу тумаче архитектуре да истакну специфичност организације доњих етажа и њихову повезаност са окружењем до те мере да улазе у поетичност и илузорну сликовитост простора и амбијента. Закључује се такође да је пејзажна архитектура туристичке изградње на Јадрану друге половине XX века следила модернистичке принципе у креирању аутохтоних пејзажних простора хотелске изградње.³⁷¹ Принцип по коме се интегришу урбанизам, архитектура, пејзаж и ентеријер потиче од врло актуелне и критички разматране идеје о укупном обликовању околине присутне у локалном контексту шездесетих година.³⁷²



Сл. 283. Јулије Де Лука, Анте Рожић и Матија Салај, хотел *Maestral* у Брелима. Поглед на главну фасаду и терасе. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 45-46 (1967), 34.



Сл. 284. Јулије Де Лука, Анте Рожић и Матија Салај, хотелски депанданс *Mirna*, 1964. Поглед на део фасаде и терасу ресторана. Извор: *Џојек и простор*, Br. 144 (1965), 1.

Основна концепција организације хотелског депанданса *Marina*, по типу *гарни* хотела, обухватила је стварање две групације смештајних трактова прилагођених терену, између којих је смештен мањи ресторански простор.³⁷³ [Сл. 284] Тако су се у архитектури препознавале три основне масе. Депанданси су иначе били скромније програмски конципирани. Према пројекту је

³⁶⁷ Darko Venturini, „Arhitektura i pejzaž – ekološki pristup arhitekturi u makarskom primorju“, 96.

³⁶⁸ *Ibid.*

³⁶⁹ *Ibid.*, 99.

³⁷⁰ *Ibid.*, 95.

³⁷¹ Mladen Obad Šćitaroci, Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, „Pejzažna arhitektura jadranskog primorja u kontekstu turističke izgradnje“, u: Andrija Mutnjaković (ur.), *Identitet Jadranske turističke arhitekture*, 184.

³⁷² Feđa Vukić, „Identitetski sustav u turizmu“, u: Andrija Mutnjaković (ur.), *Identitet Jadranske turističke arhitekture*, 37.

³⁷³ K. M., „Novi hotel u Brelima“, 74.

овај депанданс имао 39 соба (13 једнокреветних и 39 двокреветних), укупног капацитета 91 кревет. Наводно је инвеститор архитектима поставио задатак да архитектура пројектованог депанданса не сме деловати дестимулативно на госте који долазе да се одморе од радних обавеза.³⁷⁴ Хотел је смештен на око 70 метара од мора у приобалном појасу шуме. У погледу материјализације карактеристична је употреба постојећих гроча (сухозида) као обликовног елемента у структури објекта, а од камена су изведени зидови и подови, од блокова попречни масивни зидови, док је дрво употребљено за израду пергола, финских жалузина и гриља.³⁷⁵ Као и код реализације других објеката у комплексу, наглашене су природне вредности окружења, а функционалност објекта је усклађена према компонентама предела. Хотелски депанданс *Marina* је садржајно једнак депандансу *Mirna*, с тим да је због већег капацитета дошло и до јачег одвајања појединих група.³⁷⁶ Појашњавајући третирање гриља у хотелу *Mirna*, Вентурини наводи да су гриље настале из ископа да би пејзаж ушао у простор, да ходник не буде светао, него сеновит и зрачан простор између собе и природе.³⁷⁷

Након трасирања Јадранске магистрале изнад Брела изведен је и приступ хотелском комплексу, али је ова саобраћајница остала предметом оспоравања када се говори о просторној целовитости приобалног подручја, посебно полазећи од тога да је њоме прекинута природна веза обале и шумовите падине Биокова. Свакако је хотел *Maestral* означио прекретницу или почетак процеса ремоделације модерне југословенске архитектуре. Говорећи о хотелском комплексу у Брелима педесет година након његове изградње архитекта Анте Рожић истиче две важне компоненте успешности пројекта, а то су тимски рад, јер кад је више пројектаната, према речима Рожића, дискусијом се долази до бољих решења, и квалитет урбанистичких планова и програма у којима лежи решење како сачувати аутентичност и разноликост.³⁷⁸ У време када је комплекс настао од планирања и урбанизма се пуно очекивало: да буду упоришта туристичког развоја и пруже адекватан подстицај туристичкој изградњи, али када је током седамдесетих година XX века наступила криза којом је окончан период интегралнијег сагледавања развоја туризма, и пројектовање туристичких објеката почиње да се мења. Рожић сматра да грешака није било у планирању, него у чињеници да се то планирање није искористило, да су плановима многе локације добро третиране, али да потом нису тако и изграђене или уопште више нису плански коришћене.³⁷⁹ Колико су аутори туристичког комплекса у Брелима били на трагу савремених архитектонских тенденција које су почетком шездесетих година XX века захватиле модернистичку архитектуру у свету, током процеса преиспитивања њених принципијелних упоришта и трагања за променама у архитектонском дискурсу ослабљених касно модернистичких уверења, показује пример америчког хотела *Mauna Kea Beach*³⁸⁰ (Mauna Kea, прев. *Бела планина*) на хавајском Великом острву, завршен исте године кад и хотел *Maestral* (1965) а 1967. године награђен „Националном наградом Америчког института архитеката (АИА)“. [Сл. 285] Настао у архитектонском бироу „Skidmore, Owings & Merrill (SOM)“,³⁸¹ основаном у Чикагу 1936. године, пројекат хотела се заснива на готово идентичном концепту као и хотела *Maestral* у Брелима, с тим да хавајски хотел окружује знатно оскуднија тропска вегетација. Познати архитектонски тројац, Луис Скидмор (Louis Skidmore), Натанјел Овингс (Nathaniel Owings) и Џон Мерил (John O. Merrill), још је шездесетих година XX века почео да примењује различите иновативне концепте у одрживој еколошкој архитектури и дизајну, на којима је заснован и хавајски хотел, а у чије доње етажне архитекти уводе вегетацију, воду и камене подзиде. [Сл. 286]

³⁷⁴ *Ibid.*

³⁷⁵ К. М., „Novi hotel na Makarskom primorju“, 1.

³⁷⁶ Julije De Luca, „Hotelski kompleks »Maestral« u Brelima kraj Makarske“, 37.

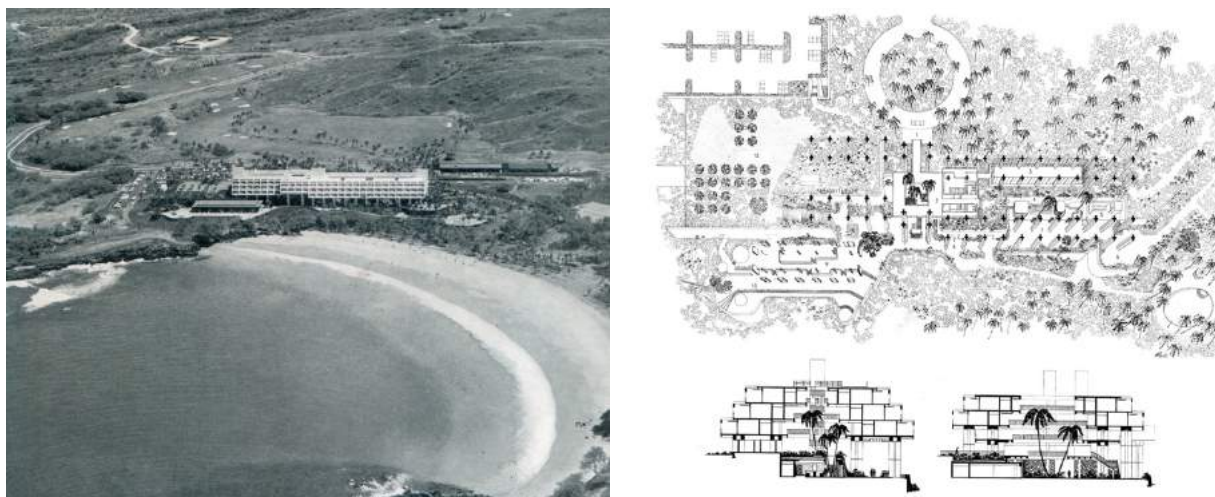
³⁷⁷ Darko Venturini, „Arhitektura i pejzaž – ekološki pristup arhitekturi u makarskom primorju“, 96.

³⁷⁸ Ante Nikša Bilić, Tadej Glazar, „Ante Rožić –Između tradicije i modernosti“, 47.

³⁷⁹ *Ibid.*, 51.

³⁸⁰ О хавајском хотелу *Mauna Kea Beach* вид. у: Herbert Weisskamp, *Hotels: An international survey*, 202-209.

³⁸¹ О бироу чикашком бироу *Skidmore, Owings & Merrill (SOM)* вид. у: Susan Strauss, „Skidmore, Owings, and Merrill“, у: Adolf K. Placzek (Ed.), *Macmillan Encyclopedia of Architects*, Vol. 4 (London: Collier Macmillan Publishers, 1982), 77-80.



Сл. 285. и Сл. 286. Skidmore, Owings & Merrill (SOM), хотел *Mauna Kea Beach* на хавајском Великом острву, 1965.
Лвио снимак – поглед на хотел и плажу. (лево) Основа приземља и попречи пресеци. (десно)
Извор: Н. Weisskamp, *Hotels: An international survey* (New York: Praeger, 1968), 202, 204.

Нешто другачији пример уклапања хотелске архитектуре у природни амбијент представља Дечије поморско лечилиште војних осигураника у Крвавици, такође у подножју Биокова на Макарској ривијери, дело архитекте Рикарда Марасовића. [Сл. 287] Хотел лечилишта, односно одмаралишта, отворен 1961. године био је мање познат у широј јавности, с обзиром на ограничен приступ омогућен само члановима породица официра и делатника ЈНА. Након распада СФРЈ задесила га је слична судбина као и многе друге туристичке објекте на Јадранској обали који су били у државној својини или у власништву предузећа из других југословенских република. Након организовања изложбе „Недовршене модернизације: између утопије и прагматизма“ и објављивања монографије аутора Мароја Мрдуљаша и Владимира Кулића, уз наменски снимљене фотографије Волфганга Талера (Wolfgang Thaler),³⁸² овај значајан објекат у корпусу хотелске архитектуре шездесетих година дошао је до изражаја, показавши специфичности ауторских визија у периоду друштвене и професионалне полетности. Неколико година пре тога се у загребачком часопису „Oris“ појавио и чланак Миранде Вељачић о Марасовићевом дечијем одмаралишту кога прате и оригинални пројектантски цртежи из архива грађевинског одеа Министарства одбране Републике Хрватске.³⁸³ Имајући у виду да је одмаралиште пројектовано за потребе ЈНА његов пројекат није претходно публикован у стручној периодици нити је био предмет стручних приказа или коментара.

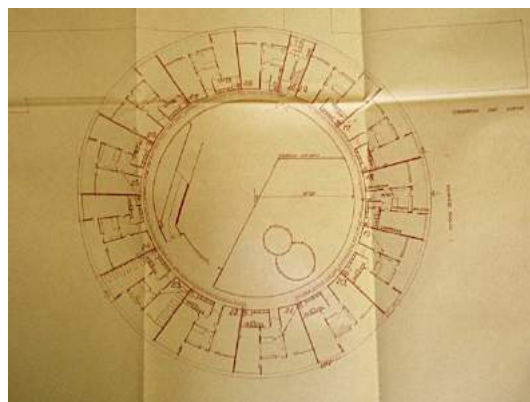
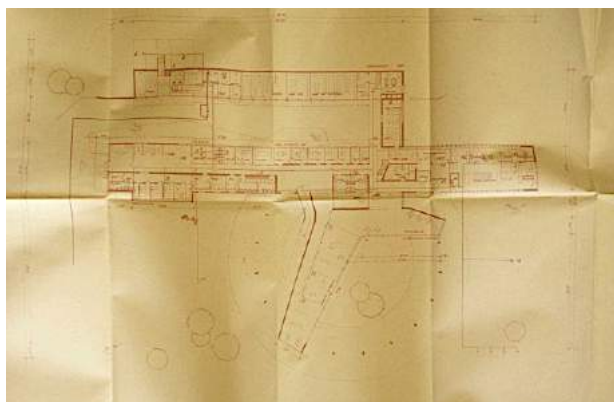


Сл. 287. Рикард Марасовић, Дечије поморско лечилиште војних осигураника у Крвавици, 1961. Извор: колекција аутора

³⁸² Vladimir Kulić, Maroje Mrduljaš & Wolfgang Thaler, *Modernism in-between: The Mediator Architecture ...*, 207; Maroje Mrduljaš, „Building the Affordable Arcadia. Tourism development on the Croatian Adriatic coast under state socialism“, u: E. Beyer, A. Hagemann & M. Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia ...*, 172.

³⁸³ Miranda Veljačić, „Perje na buri“, *Oris*, God. X, Br. 50 (2008), 134-143.

Ако је архитектуром хотелског комплекса у Брелима постигнуто директно повезивање и прожимање унутрашњих простора и спољашњих амбијената у које продиру растиње и структура терена, онда је код одмаралишта у Крвавици архитекта успео да кружном, готово лебдећом, архитектуром објекат увуче (унесе) међу крошње дрвећа, крајње асоцијативно постижући утисак дечије куће на дрвету која својом позицијом позива на игру, сакривање или осаму од света одраслих. Објекат одмаралишта се састоји од ужег кружног диска подигнутог међу крошње дрвећа, кога у једном делу круга носу колонада модернистички обликованих заобљених стубова који су сужавају при дну, а у другом приземна етаже у којој су смештене собе стационара дечијег лечилишта. Приземљу се због терена у паду с једне стране приступа преко рампе, која прати његову кружну контуру, и води на отворени плато, док се с друге стране тај плато утапа у нивелету терена. [Сл. 288] Отворени плато је уједно служио и као тераса стационара за игру и боравак деце. Ниво приземља са спратом повезује преломљена двокрака рампа која се потом утапа у кружни ходник, то јесте галерију преко које се приступа смештајним јединицама. Оваквим решењем је наглашен континуалан ток кретања кроз објекат. Смештајне јединице у ствари представљају спаваонице са 12 кревета распоређених у два одвојена простора између којих се налази соба за васпитача и улазни претпростор. Увлачењем једне од дечијих спаваоница и собе за васпитача од фасадне површине, у односу на другу спаваоницу у чијем наставку је купатило коме се приступа из претпростора, у структури сваке смештајне јединице је тако формирана тераса са перголом за игру и боравак на отвореном. [Сл. 289] На овај начин је такође омогућено да из обе спаваонице постоји директан приступ тераси. Радијалним распоредом смештајних јединица по кружној етажи остварена је динамичност диска у чијем се спољашњем изгледу ритмично смењују сегменти затворених волумена и тераса које овом смештају дају посебност јер су у блиском контакту са крошњама околних стабала. Како би се избегао утисак спљоштености диска и његова једноличност у изгледу и попречном пресеку, архитекта уводи сегментирање кровне равни, на начин да кровове два сегмента смештајних јединица третира одвојено и смакнуто, те накошено према унутрашњости, док перголе тераса поставља на нижу висину од крова, чиме је постигнут ефекат покренутости кровне површине која асоцира на крљушти. У делу приземног корпуса утиснутог у терен смештени су сервисни и помоћни простори, а у наставку се пружа ниски укопани коридор који води до оближње четвороспратне зграде у којој се налазе мањи станови за особље лечилишта. Тиме је направљена јасна дистинкција између простора за особље (одрасле) и кориснике (децу) чији смештај представља на изванредан начин персонификацију чудесног света детињства. Архитектура је у овом случају у служби психолошког подржавања који децу треба да оснажи и мотивише на разоноду и игру, то јесте да њихов боравак током лечења или опоравка учини пријатнијим и подстицајним.



Сл. 288. и Сл. 289. Рикард Марасовић, Дечије поморско лечилиште војних осигураника у Крвавици, 1961.
Основа приземља. (лево) Основа 1. спрата – кружне етаже са спаваоницама. (десно)
Извор: *Oris*, Br. 50 (2008), 140, 141.

Опет се осврћући на наводе о повратку архетипу у архитектури,³⁸⁴ примењена геометрија круга указује не само на дословно формалистички поступак, у коме се препознају све предности

³⁸⁴ „Povratak arhetipu III - krug“, *Čovjek i prostor*, God. XXII, Br. 262 (1975), 28-29.

крута за такав тип објеката, него открива и слојевите архитектонске особености заступаног функционализма у коме се манифестују скоро сви постулати модерне архитектуре (подигнут први спрат на стубовима, кровне терасе и слободна композиција с континуалним кретањем кроз објекат). Међутим, осим могућег наведеног морфолошког и психолошког тумачења примењеног архитектонског концепта, исти би се могао сагледати и кроз призму Блохове тезе о илузорности функционалистичке архитектуре проистекле из њене искрености и лакоће. Наиме, у Блоховој филозофској теорији, заснованој на нади (принцип наде) у утопијски (бољи) свет, функционалистичка архитектура „одражава и удвостручује ледено хладни свијет аутомата робног друштва, његове отуђености, његових родноподијељених људи, његове апстрактне технике“, те „као што техника хоће, ако је могуће, продријети у неевклидско, тако архитектонски простор, уколико – особито управо при обликовању стакла – тјера даље с апстрактним композицијама, показује неопоредиву претензију да у емпиријском простору прикаже неки имагинарни“.³⁸⁵ Аналогно томе, ако би се променио дискурс анализе, дечије одмаралиште у Крвавици би се могло перципирати и на основу Блохове теорије по којој апстрактна архитектонска композиција осликава отуђеност заштићеног туристичког места у коме деца војних часника, у родноподељеном социјалистичком друштву³⁸⁶ (парадоксално истинит исказ), бивају уведена у имагинарни простор крајње емпиријске намене (лечилиште/одмаралиште), за разлику од деце других друштвених слојева, на пример рудара, који су чак и на новчаници југословенског динара били експонирани као носиоци социјалистичког развоја и модернизације. Полазећи од Блохових навода да куће (данас) изгледају као да су спремне за пут, одајући растанак, изнутра светле и голе попут болесничких соба, а извана делујући попут кутија на помичним ногарима или су попут бродова спремне да некуда нестану,³⁸⁷ онда се и дечије одмаралиште у Крвавици, у контексту тада нових техничких достигнућа, може означити свемирским бродом који треба да нестане, јер [...] „лебдеће зграде дјелују особито одвојено и жељно одласка“, према и такве „варијанте само показују да се куће поново морају сањати једном као шпиле, друга као сојенице“.³⁸⁸

У ову групу хотелских остварења може се уврстити и хотел *Rivijera* у Макарској, али на основу нешто другачијег односа према окружењу, произашлог из груписања мањих смештајних павиљона у хоризонталне низове који су степенасто постављени на шумовитом терену. Главна карактеристика и специфичност овог хотела лежи у томе да је настао од објеката који су изграђени за потребе привременог смештаја људи погођених у земљотресу који се десио на подручју Макарске 1962. године (исто је било и у случају хотелских објеката *Maslinik* у Гучепима, *Mediteran* у Подгори и *Domus* у Живогошћу).³⁸⁹ Сви објекти изграђени за ове потребе су пренамењени и адаптирани у периоду од 1963. до 1966. године и категоризовани у хотелску *B* категорију. Техничку документацију за потребе пренамене и адаптације хотела *Rivijera* је израдио архитекта Драго Моравец у оквиру грађевинског предузећа „Макарска“. Акција изградње објеката за привремени смештај на четири локације, према јединственом пројекту М-62,³⁹⁰ доказује спремност локалне заједнице да се услед елементарне непогоде нађе одговарајуће решење за житеље који су остали без својих домова. С дуге стране, потребе за развојем туризма и јачањем локалне привреде утицали су касније на то да се ови објекти адекватно искористе за намену која је била приоритетна, па је ова акције уједно представљала и први већи подухват изградње хотелских објеката на подручју Макарске ривијере. Поређењем ових адаптација на Макарској ривијери и архитектонских одлика хотелског комплекса у Брелима насталих током истог периода, могу се уочити јасне тенденције да је смештају високе категорије, у оквиру тржишно усмереног туризма, давана предност и већа финансијска подршка за изградњу и опремање, док су туристички објекти иницијално намењени

³⁸⁵ Ernst Bloch, *Princip nada*. Други svezak, 872.

³⁸⁶ „Најважнија заштита Титове власти била је ЈНА, која је њему војним средствима обезбедила долазак на власт, и која је представљала прво и идеалотипско отелотворење „братства и јединства“. Припадници ЈНС уживали су бројне привилегије, почев од добрих плата па до могућности образовања и државних станова. Партија је строго бирала и водила официрски кадар. Зато је пре свега војска остала до самог краја лојална држави.“ Вид. у: Мари-Жанин Чалић, *op. cit.*, 240. Брижљиво грађена војна одмаралишта су такође била једна од привилегија „социјалистичке буржоазије“ с јасним показатељима припадности привилегованом слоју.

³⁸⁷ Ernst Bloch, *op. cit.*, 860-861.

³⁸⁸ *Ibid.*, 861.

³⁸⁹ „Hotel »Rivijera«, Makarska“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 32-33.

³⁹⁰ *Ibid.*

домаћем туризму конципирани рационалније и економичније, али архитектонски довољно квалитетно и пријемчиво да корисницима пружи задовољавајући одмор. За разлику од хотелског комплекса у Брелима, хотел *Rivijera* је тако био намењен пре свега домаћим туристима које су у архитектонски и амбијентално скромнијим просторима могли, такође, током одмора уживати у смештају окруженом вегетацијом.

Последњу групу анализираних туристичких објеката чине хотели/групације хотела у обалном појасу равног терена без доминирајуће вегетације који су издвојени као посебна целина како због самих одлика таквих локација, често по амбијенталности мање вредних и привлачних, тако и због проблематичности ситуирања и структурирања туристичких објеката и садржаја на просторима такве физиономије. С обзиром на то да су високо квалитетне локације биле обично намењене комерцијалном туризму, а што се дефинисало још током планирања, локације са мањим просторним и амбијенталним вредностима коришћене су за масовнију туристичку изградњу и то најчешће за изградњу одмаралишта,³⁹¹ чијим корисницима је одлазак на одмор значио више од удобности соба, уграђених материјала и нивоа опремљености. Пример таквог одмаралишта на локацији која је, ако ништа друго, захтевала специфичнији приступ у начину конципирања структуре и архитектонском третману, јесте одмаралиште железаре „Никшић“ у Бечићима изграђено 1962. године према пројекту београдског архитекте Бранислава Миленковића.³⁹² [Сл. 290] На основу података о одмаралиштима радника индустрије и рударства из 1963. године сазнаје се да је на 60 радника, од укупног броја запослених у овом сектору, долазило по један кревет у одмаралиштима, тако да је годишњи одмор у сопственим или закупијеним објектима (346 одмаралишта са 16.908 кревета) могло да користи свега 7% раднике и то не рачунајући чланове њихових породица³⁹³. У Југославији је 1962. године, према подацима Савезног завода за статистику, постојало 1.134 радничко-службеничка одмаралишта, са укупним капацитетом од 66.053 кревета.³⁹⁴ Ови подаци показују да је број расположивих одмаралишта у односу на прокламовану државну политику био далеко мањи и да није могао да задовољи ни најнужније потребе за коришћење годишњих одмора радних људи. Први ниво економичности одмаралишта у Бечићима лежи у раздвајању основних садржаја одмаралишта (смештај и угоститељство) у два објекта: једносpratна зграда ресторана са кафеом, терасама у приземљу и на спрату те отвореним биоскопом на кровној тераси и зграда смештаја са високим приземљем и три спрата, у којој се налазила и администрација одмаралишта. Смештајни капацитет одмаралишта је износио од 160 до 200 кревета (укључујући и помоћне лежаје), и то у једно-, дво-, тро- и четворокреветним собама и само по два мања апартмана на три спрата, у чему се огледа други аспект инвестиционе економичности и рационалности. Организација етажа, на основу тога и целокупно структурирање волумена и фасадних зона, огледала се у груписању више врста соба, различитог капацитета а тиме и димензија, дуж централног ходника који обухвата и хол са једнокраким степеништем. [Сл. 291] Простор хола око степеништа добија на фасади у потпуности застакљену и увучену површину у односу на бочне истурене делове етажа у којима су организоване собе и апартмани.

³⁹¹ Ради потпунијег разумевања разлике између одмаралишта и хотела почетком шездесетих година у Југославији, како у контексту коришћења и организације пословања, тако и у домену њиховог планирања и изградње, потребно је имати у виду да се 1963. године, према структури смештајних објеката, највећи део домаћег туристичког промета – 38,5% од укупног броја ноћења домаћих туриста – одвијао у одмаралиштима (социјални састав изражен у броју ноћења је обухватао 22,3% радника, 33% службеника и 35,7% оmlадине). На простору СР Хрватске је у августу 1963. године било укупно 42.654 кревета у сталним одмаралиштима, у односу на 36.281 само годину дана раније, и то највише на јадранском подручју (око 97%). За питање изградње одмаралишта највише су била заинтересоване синдикалне и туристичке организације, спремне да пронађу одговарајућа решења за финансирање њихове изградње. Због ограничених средстава тежило се стандардним и рационалним архитектонским решењима. С друге стране, само 4,6% од укупног броја ноћења домаћих туриста остварено је у хотелима и пансионима, што је у укупној структури хотелских гостију 1963. године износило у просеку око 12%, с тим да је тај проценат био у сталном опадању (16% у току 1962. а 25% у току 1961. године) и већим делом се односило на коришћење хотела у вансезонским месецима. На све мањи проценат боравка домаћих туриста у хотелима, односно у систему комерцијалног угоститељства утицале су превисоке и неприступачне цене као искључиви узрок минималног коришћења хотелског смештаја од стране домаћих туриста. Из овога недвосмислено произилази да је изградња квалитетног хотелског смештаја била усмерена пре свега комерцијалном а тиме и иностраном туризму. О овоме вид. у: АЈ-580-30: Туристички savez Hrvatske, *Домачи туризам у Хрватској у 1963. години – анализа развојка и стање*, Загреб, јануара 1964, 17-38.

³⁹² „Одмаралиште у Већићима“, *Архитектура урбанизам*, Год. IV, Br. 22-23 (1963), 40-41.

³⁹³ АЈ-580-19: Синдикат радника индустрије и рударства Југославије – Централни одбор, *Материјал за саветовање о проблемима одмаралишта и организације годишњих одмора*, Београд, октобра 1963. године, 5.

³⁹⁴ *Ibid.*



Сл. 290. и Сл. 291. Бранислав Миленковић, одмаралиште железаре „Никшић“ у Бечићима, 1962. Поглед на одмаралиште. (лево) Основе приземља и спрата. (десно) Извор: Заоставштина Бранислава Миленковића

Тиме је избегнуто типско обликовање фасадних површина, јер су управо варијације у ликовности фасада, постигнуте различитим величинама прозорских отвора, пуних и застакљених делова и наглашавањем камених носећих зидова, допринеле да се од крајње једноставних грађевинских елемената и материјала оствари функционалан и архитектонски мање једноличан објекат одмаралишта. Архитекта Бранислав Миленковић је аутору рада, у разговору о ондашњим условима пројектовања и извођења туристичких објеката, предочио да је у пројекту овог одмаралишта примењивао минималне просторне стандарде, какви су се обично користили за тај тип туристичких објеката, али да је због тога настојао у целокупном склопу постићи утисак веће просторности и удобности за кориснике одмаралишта. Због тога је хол у потпуности осветљен и прозрачан, собе имају француске балконе и отворе у целој спратној висини а апартмани дубоке лође, повучени трећи спрат има приступ кровној тераси, ходници се на каменим забатним зидовима завршавају отвором у виду мањег балкона, чиме је постигнуто осветљење тих делова ходника, али и умањење масивности носећих зидова. За све собе је усвојен конструктивни распон од 3 метра, док је њихова дубина варијала у односу на капацитет собе, односно број кревета, а обухватала је дубине од 3, 4,2 и 5,4 метара.³⁹⁵ Собе нису имале купатила и тоалете, већ су они били заједнички, издвојени у санитарни блок на средини етаже. Све просторије су имале изливени терацо на поду (уз уграђени стиропор за акустичну изолацију у међуспратној конструкцији), попречни и фасадни зидови су грађени од опеке, осим забатних који су изведени у домаћем камену. Ово одмаралиште представља пример масовне туристичке изградње за потребе домаћег туризма која је остала у сенци туристичких објеката намењених тржишном туризму. Од могућности инвеститора и држалаца је зависило колико ће објекти одмаралишта бити архитектонски вредни, како ће бити опремљени и какве ће услове и садржаје пружити својим коришћеницима.

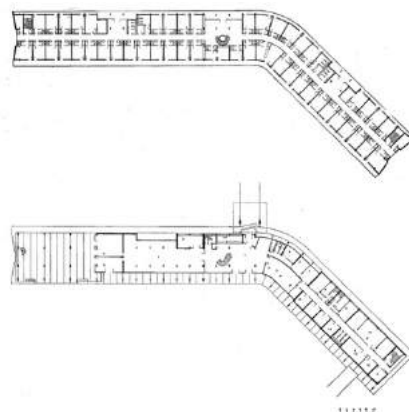
У односу на одмаралиште у Бечићима, одмаралиште „Заједнице електро-привредних предузећа Србије“, изграђено у Будви према пројекту архитеката Радослава Костића и Миленка Стефановића, из београдске пројектантске организације „Енергопројект“, указује на слободнији архитектонски израз и организацијски склоп. [Сл. 292] Одмаралиште је било намењено радницима и службеницима електро-привредних предузећа у Србији а изграђено је на Словенској блажи удаљеној око 1.800 метара од града Будве.³⁹⁶ Изградња је почела 1961. године, а прва етапа, у којој је било завршено две трећине смештајног објекта и ресторан са парком, довршена је у јуну 1962. године када је одмаралиште и почело са радом. Ужа локација на којој је изграђено одмаралиште је обухватала простор између пута Будва – Бечићи и мора, па је габарит смештајног објекта произашао из контуре тог пута, чиме је, како се наводи у објављеном приказу пројекта, испуњен постављени захтев урбаниста.³⁹⁷ [Сл. 293] И код овог одмаралишта је дошло до раздвајања смештајног и угоститељског објекта, с тим да је њихова ситуираност на парцели, уз покушај

³⁹⁵ *Ibid.*, 41.

³⁹⁶ „Одмаралиште „Заједнице електро-привредних предузећа Србије“ у Будви“, *Архитектура urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 37-39.

³⁹⁷ *Ibid.*, 37.

креирања интегрисаног партерног уређења на празном терену, дала назнаке могућих приступа туристичкој изградњи на сличним локацијама на којима би оптималнија архитектонска решења била она која су заснована на нижим и разуђеним склоповима.



Сл. 292. и Сл. 293. Радослав Костић и Миленко Стефановић, одмаралиште „Заједнице електро-привредних предузећа Србије“, 1962. Поглед са оближњег брда на одмаралиште и море. (лево) Извор: колекција аутора; Основе приземља и првог спрата. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 22-23 (1963), 38.

Раздвајање смештаја од угоститељских садржаја је било уобичајено код тадашњих одмаралишта на Јадрану, првенствено због специфичнијих услова боравка у одмаралиштима заснованих на томе да се многи корисници познају међу собом (потичу из истог радног колектива) и да су током боравка у одмаралишта усмеренији једни на друге, више се друже и окупљају. Због тога је било пожељно да смештај буде одвојен од угоститељских садржаја који су у том случају често били тако конципирани да су пружали нешто веће могућности заједничког боравка (повезаност са отвореним простором, повезивање и проширење друштвених простора по потреби). Смештајни објекат с три етаже имао је капацитет од 300 кревета и био је у рангу хотелске Б категорије. Како због подземних вода није било могуће пројектовање подземних етажа, објекат смештаја је добио нешто већи габарит, јер су онда у приземљу уз централни улазни хол организоване поједине друштвене просторије, управа одмаралишта и сервисне просторије (собе за особље, перioniца и др). Први и други спрат су типски решени са собама које су према пројектантском задатку димензиониране за три кревета са претпростором и купатилом са тушем, лавабоом и плакаром.³⁹⁸ Из централног хола спирално, слободно носеће, степениште повезује све три етаже и кровну терасу. Смештајни објекат и приземни ресторански тракт повезује наткривена пасарела. У склопу угоститељског тракта су кафана, ресторан и кухињски блок с помоћним просторијама. Пространа тераса наткривена перголом служи као спољашњи наставак ресторанске сале и кафане. У архитектури оба објекта преовладава крајње функционалистички приступ прилагођен карактеристикама локације и поднебља (примена надстрешница, пергола, лођа). С обзиром на помањкаве вегетације на тој локацији аутори су били принуђени да партерним уређењем надоместе тај недостатак и уједно цео склоп повеже у јаснију целину.

Другачији приступ је остварен у архитектури хотелског комплекса, такође изграђеног на Словенској плажи у Будви, који обухвата три хотелска објекта³⁹⁹ Б категорије намењена комерцијалном туризму.⁴⁰⁰ [Сл. 294] Пројекат је израдио архитекта Милан Королија на основу генералног урбанистичког плана Будве⁴⁰¹ чији је аутор архитекта Александар Ђорђевић.⁴⁰² Извођење радова је спровело грађевинско предузеће „Комграф“ из Београда док је „Mizarska

³⁹⁸ *Ibid.*

³⁹⁹ Хотел *Slavija*, капацитета 540 кревета, грађен од фебруара 1964. до априла 1965. године; хотел *Adriatic*, капацитета 207 кревета, грађен од јануара 1966. до јуна 1966. године и хотел *Internacional*, капацитета 580 кревета, грађен од новембра 1966. до јула 1967. године.

⁴⁰⁰ Хотели Б категорије, у оквиру сваког наредног система категоризације, су увек били најзаступљенији хотели у корпусу хотелског фонда у Југославији.

⁴⁰¹ О просторном плану туристичког подручја општине Будва вид. у: Aleksandar Đorđević, Uroš Martinović, „Studija prostornog plana turističkog područja opštine Budva“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 36, 109.

⁴⁰² „Hotelski kompleks u Budvi na Slovenskoj plaži“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 42-47; Slavko Dakić, „Grupa hotela na Slovenskoj plaži u Budvi“, *Čovjek i prostor*, God. XV, Br. 189 (1968), 18.

produktivna zadruga“ из Севнице израдила намештај и елементе за уређење ентеријера. Будва је са својим туристичким вредностима (највећи број сунчаних дана, топло и прозачно море, пријатна влажност ваздуха) планирана да буде центар целог црногорског туристичког подручја. Један од параметара туристичке изградње на том подручју огледао се и у томе да су плаже Могрен, Словенска и Завола могле да приме преко 5.000 купача. Стога су први нови хотелски објекти, поред два одмаралишта, изграђени у будванском пољу на простору између регулисаног тока реке Грђевице на западној страни, увале Завола на источној страни, Јадранске магистрале на северној и мора на јужној страни према параметрима из урбанистичког плана. Урбанистичка диспозиција објеката на локацији подразумева два низа објеката од којих јужни низ, ближи мору, има правац приближно управан на морску обалу са смицањима објеката који прате некадашњу трасу саобраћајнице Будва – Петровац и други, северни низ, који деловима габарита прати саобраћајницу према Будви.⁴⁰³ Оба низа чине по три објекта, с тим да јужни низ има висину од два спрата (П+2), а објекти у северним низу висину од три спрата (П+3). Архитектонска концепција је начелно заснована на олакшавању волумена у приземном делу кроз увлачење приземља и раширљивање функција у више одвојених волумена. У току израде пројекта је дошло до повећања капацитета за око 20% у односу на урбанистичке параметре. Мање висине објеката произилазе из просторних одлика локације, с тим да је њихова структура могла бити још нижа и раширенија. Овај принцип ће се у наредној фази туристичке изградње показати сувислим и смелим решењем у архитектонско-урбанистичкој поставци хотелског комплекса *Solaris* код Шибеника архитекте Бориса Магаша.



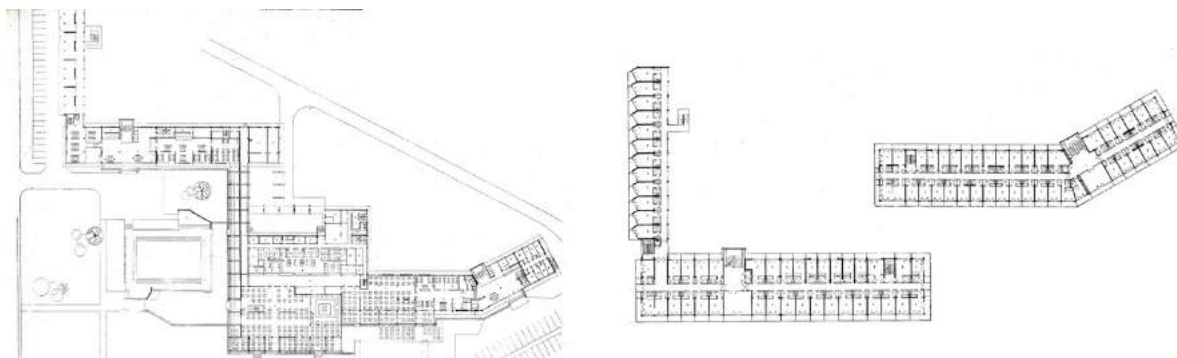
Сл. 294. Милан Корић, хотелски комплекс на Словенској плажи у Будви – хотели *Slavija*, *Adriatic* и *Internacional*, 1964-1967. Поглед на комплекс са мора. Извор: колекција аутора

И код овог пројекта се положај Јадранске магистрале показало неповољним, па је услед њеног померања према северу дошло и до укидања приступног пута који је водио до Будве, и који је у ствари делио јужни и северни низ комплекса. Овај потез је свакако повољно утицао на уређење и организацију комплекса јер је на тај начин елиминисан врло жив саобраћајни промет а гостима хотела олакшан приступ до мора.⁴⁰⁴ Међутим, како је ова одлука донета тек у току завршне фазе изградње, сви улази у хотеле су остали позиционирани на основу првобитне диспозиције саобраћајница на основу којих је био и конципиран приступ објектима. У хотелима *Adriatic* и *Internacional* приземља су искључиво намењена друштвеним садржајима а оба хотела имају своје ресторани и економско-техничке погоне. [Сл. 295] Салони у овим хотелима су тако димензионирани и међусобно повезани да пружају пријем већег броја гостију и отварање или затварање према потреби. У основној поставци хотела *Internacional* је примењено гранање просторне организације по хоризонталу у приземној етажи која спаја више сегмената хотелске структуре. Овакав приступ се може уједно сматрати и зачетком будуће фазе туристичке изградње, нарочито хотела на Јадрану, чије ће се просторно-организационе концепције обично заснивати на јединственим формама габарита произашлим из архитектонских концепција или услова

⁴⁰³ *Ibid.*, 44.

⁴⁰⁴ *Ibid.*

локације. Хотел *Slavija* (јужни део комплекса)⁴⁰⁵ организован је павиљонски у три објекта, с тим да је у приземљу средишњег објекта смештена рецепција и централни ресторан с кухињом за сва три објекта (капацитета 546 места у сали и 224 места на тераси), док се у приземљима бочних павиљона, поред друштвених просторија, налази и део хотелских соба. Објекти су постављени под углом од 60° у односу на море, дужине су 74 м а међусобно су удаљени око 70 м.⁴⁰⁶



Сл. 295. и Сл. 296. Милан Королија, хотелски комплекс на Словенској плажи у Будви – хотел *Internacional*, 1967.
Основа приземља. (лево) Основе I – III спрата хотелских павиљона I и II. (десно)
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 45-46 (1967), 43, 45.

Објекте карактерише доследност у спроведеној концепцији с доминирајућим функционалистичким приступом и једноставним и сведеним архитектонским изразом. Пажњу привлачи и колористичка уједначеност и вешто укомпоновани пластични ефекти конструктивних елемената, као и других маса и површина у ентеријеру.⁴⁰⁷ Архитекта Милан Королија је био аутор и ентеријерског решења хотелских објеката. У свим смештајним објектима у комплексу су пројектоване једнокреветне и двокреветне собе и апартмани а свака од смештајних јединица је имала санитарни блок, предсобље с плакаром и лођу. [Сл. 296] На сваком спрату где су смештајне јединице предвиђен је и мањи салон, соба за собарицу и одвојено степениште за особље, док су хотели *Adriatic* и *Internacional* имали и спратни офис.⁴⁰⁸ Најдоминантнији обликовни израз код свих објеката у комплексу потиче од наглашених хоризонтала (балконске ограде, хоризонтални серклажи и истурене греде) од којих су поједине истакнуте белином вештачког камена, док су дуге истакнуте масивношћу. Посебан утисак просторној целовитости овог разуђеног комплекса давало је хортикултурно уређење партера изведено према пројекту архитекткиње Олге Милићевић-Николић, којим је простор између објеката третиран као декоративна оаза.⁴⁰⁹ Конструктивни систем свих објеката је заснован на вишеспратним просторним рамовима а у међуспратним конструкцијама су уграђена монтажна ребра система „Авраменко“. За ношење тространо укљештених балконских плоча у хотелима *Adriatic* и *Internacional* коришћене су конзолне греде већих пресека. На кровној конструкцији приземног ресторанског дела хотела *Internacional* примењена је наборана бетонска плоча и виду ребара.

⁴⁰⁵ „Hotel „Slavija“ u Budvi“, *Arhitektura urbanizam*, God. VI, Br. 33-34 (1965), 21, 53-55.

⁴⁰⁶ *Ibid.*, 54.

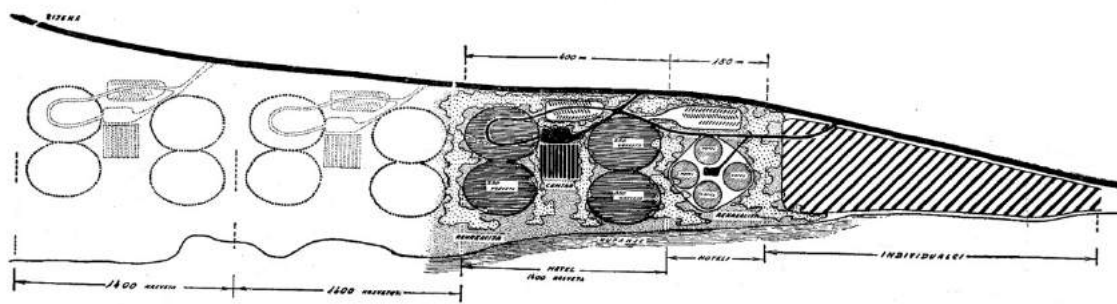
⁴⁰⁷ *Ibid.*

⁴⁰⁸ „Hotelski kompleks u Budvi na Slovenskoj plaži“, 44.

⁴⁰⁹ Hotel „Slavija“ u Budvi“, 54.

Нател – покушај формирања једне нове туристичке типологије

Иако су кроз израду првих просторних планова за подручје Јадранске обале биле обухваћене и локације за веће хотелске комплексе, који би се налазили на слободним местима у природном окружењу, типолошко питање туристичких насеља остало је делимично недефинисано и флуидно у тумачењима њиховог просторног и организационог оквира. Тим питањем су се почетком шездесетих година подробније позабавили архитекти Бранко Петровић и Бранко Васиљевић, у оквиру урбанистичко-архитектонског пројектантског бироа „АР-59“, покушавајући да дефинишу карактеристике посебне туристичке типологије која би просторно и организационо свеобухватније одговорила на захтеве савременог туризма.⁴¹⁰ Полазећи од потреба и очекивања савременог туристе, који одласком из градова посеже за просторима и амбијентима у којима ће остварити контакт с природом, архитекти преиспитују устаљену типологију хотела и стандардног туристичког кампа у којем знатно више долази до изражаја однос корисника према природи и рекреацији, његова покретљивост, економске могућности и променљивији услови комфора и садржаја. Комбинујући основне одлике ове две форме туристичких објеката, аутори долазе до новог типа – туристичког насеља, у коме су испољене смештајне одлике првог а рекреационе могућности другог. Овај облик у ствари разлаже, групише и концентрише функционалне и просторне елементе класичног хотела, дајући предност израженијем и непосреднијем контакту с природом, економичности и савременом односу према питањима комфора.⁴¹¹ Архитекти су такође сматрали да би овај тип туристичког објекта требало да добије и посебан назив, какав има и *мотел*, али су били при ставу да назив *туристичко насеље* није погодан за ширу употребу, па су предложили назив *нател*, што би заправо био хотел преточен у насеље (хотел у природи).⁴¹²



Сл. 297. Бранко Петровић и Бранко Васиљевић, идејна скица урбанистичког решења натела „Под пећине“ код Карлобага, 1960. Извор: *Arhitektura*, Br. 4-6 (1960), 15.

Узимајући у обзир да хотел представља простор који је архитектонски дефинисан, нател би, у односу на њега, поседовао простор који је урбанистички одређен, тако да би у својој структури објединио три основне компоненте – смештај, друштвени центар и рекреацију. У том смислу су основне функције хотела (пријем, боравак, угоститељство и спавање), распоређене на одређеном простору, урбанистички заокруженом, у коме ове функције добијају другачије просторне односе и квалитете. Да би појаснили нови предложени тип, архитекти су анализирали функционалне елементе хотела и натела, стављајући их у квалитативне односе према природи и удобности, те урбанистичким и архитектонским компонентама.⁴¹³ Природно окружење је свакако издвојено као једна од основних предности натела у односу на хотеле и то првенствено због урбанистичке физиономије у коју су интегрисани посебно осмишљени отворени простори различите величине и обликовања. Урбанистичка матрица је могла бити различита а типско решење је подразумевало груписање четири елипсасте зоне смештаја око центра у коме су груписани друштвени садржаји. [Сл. 297] Таква урбанистичка структура дефинише један нател који би се апроксимативно простирао у дужину од 1.400 метара. [Сл. 298] За одговарајуће локације аутори предлажу локације уз морску обалу, изван градских структура, које имају добру саобраћајну повезаност како би се

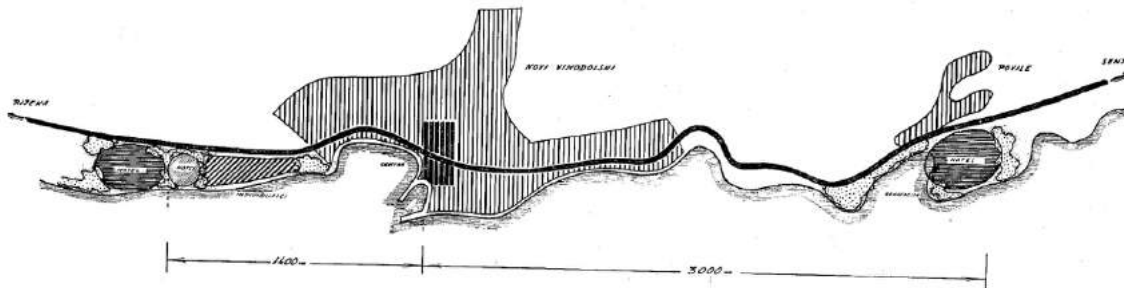
⁴¹⁰ Branko Petrović, „Nateli“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 15-21; „Nateli“, *Čovjek i prostor*, God. VII, Br. 95 (1960), 2.

⁴¹¹ Branko Petrović, „Nateli“, 15

⁴¹² *Ibid.*

⁴¹³ *Ibid.*, 20.

обезбедио једноставан приступ до натела. У случају пространијих локација предложено је и низање више натела један уз други. У датом појашњењу концепта натела архитекти наводе и његову економичност изражену у томе да се, у односу на класични хотел, више функција групише за већи број корисника.⁴¹⁴ Истовремено би корисницима била осигурана и већа удобност током боравка, јер је смештај готово индивидуализован, а све заједничке функције посебно груписане и одвојене од смештаја.



Сл. 298. Бранко Петровић и Бранко Васиљевић, идејна скица урбанистичке диспозиције два натела надомак Новог Винодолског, 1960. Извор: *Arhitektura*, Вр. 4-6 (1960), 15.

Према предложеној концепцији натели су блиски савременом појму туристичког ризорта (*resort*), посебно што би урбанистички пружали знатно веће могућности него хотели, и то пре свега у смислу уклапања у пределе и амбијенте, те су као такви, у мањем индексу изграђености, могли боље одговорити на уклапања или подражавања културно-историјског наслеђа Јадранске обале. [Сл. 299] Поврх тога, архитекти заступају и становиште да натели и у архитектонском погледу пружају веће могућности, од примене аутохтоних материјала, лаганих конструкција и конструкција малих распона, до усклађености архитектонског израза који би био аналоган амбијенту.⁴¹⁵ У контексту дугорочнијег развоја туризма сматрало се да би изградња натела омогућила целисходнију етапну изградњу без последица на целовитост урбанистичких и архитектонских остварења. [Сл. 300] Аутори су настојали аргументовано да образложе све предности овог новог типа туристичког објекта, али је поменути биро почетком шездесетих година израдио свега неколико идејних решења натела, и то два за подручје Новог Винодолског и један на подручју Карлобага у којима су применили дефинисане типолошке карактеристике. Ови натели су димензионирани према условима локације и оптималном броју корисника а капацитети се крећу од 600 до 1.400 кревета (сматрало се на нател испод 600 кревета не би био рентабилан, ни у организационом ни инвестиционом смислу). Типови смештајних објеката су конципирани у односу на карактеристике и величину локације, али се основна намера огледала у томе да се сваком објекту обезбеди мањи приступни претпростор у зеленилу и тераса с правом на видик.⁴¹⁶

Принцип организације и конструкције стамбених објеката је био такав да је у оквиру једног конструктивног и економичног распона од пет метара пројектован простор за четири кревета по етажи или осам у једносратном објекту. Делимичним укопавањем објекта у случају терена у паду би се дошло до једносратних објеката без степеница, јер би улази били на различитим нивоима, чиме би се постигла већа економичност у изградњи, сачувао контакт с природом и осигурала боља интимност за кориснике.⁴¹⁷ За архитекте из биро „AR-59“ ово је био истраживачки подухват и експериментална студија која је требало да у два правца, туристичко-угоститељском и урбанистичко-архитектонском, пружи одређена решења или полазишта за даље модификације и предлоге који би допринели развоју савремених туристичких капацитета. Иако су дуж Јадранске обале грађени туристички склопови са карактеристикама натела, попут претходно анализираних хотела *Neptun* у Дубровнику, у пројектантској пракси није дошло до доследнијег прихватања ове идеје и њене заступљености у туристичкој изградњи. И када су грађена насеља са одвојеним

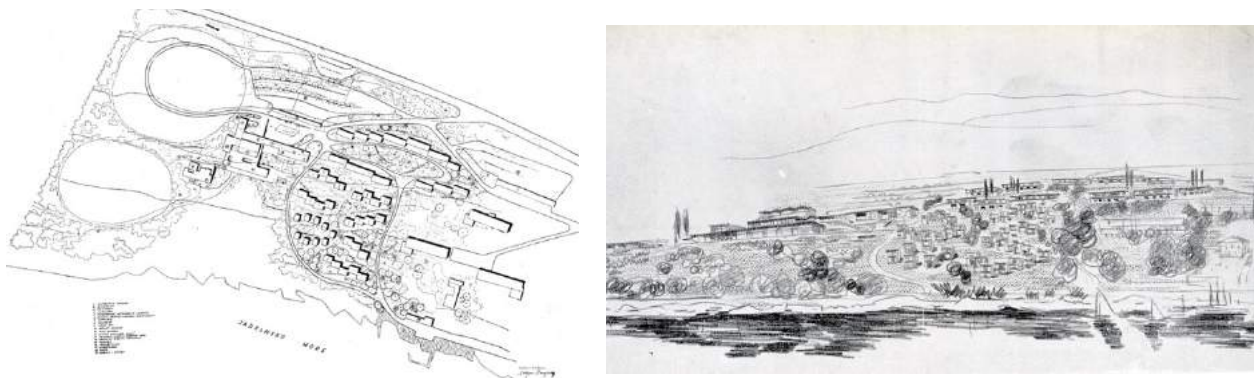
⁴¹⁴ *Ibid.*

⁴¹⁵ *Ibid.*

⁴¹⁶ *Ibid.*

⁴¹⁷ *Ibid.*

смештајним објектима (павиљонима) и посебним објектом са друштвеним садржајима, нису била тако урбанистички третирана да су обухватала већи простор који би пружио шире и садржајније могућности рекреације, те у коме би већи смештајни објекти били преточени у мање објекте у којима би постојало више удобности и интимности.



Сл. 299. и Сл. 300. Бранко Петровић и Бранко Васиљевић, идејно решење натела „Под пећине“ код Карлобага. Ситуациони план натела. (лево) Перспективни приказ натела. (десно) Извор: *Arhitektura*, Вр. 4-6 (1960), 16.

Архитектонске варијације у типологији градског хотела

Током изградње нових туристичких објеката у периоду од половине педесетих до половине шездесетих година XX века најспорије се пројектантски развијао тип градског хотела у односу на основне просторне и организационе аспекте функционалистичког приступа утемељеног почетком педесетих година. Иако је током овог периода реализован већи број градских хотела широм Југославије, нарочито у мањим градовима који су доживели знатну експанзију подстакнуту урбанизацијом и привредним развојем, готово сви нови градски хотели су били концепцијски засновани на истом приступу – вертикална организација садржаја с јасном поделом на друштвене и сервисне функције у приземљу и хотелски смештај на горњим етажама. Функционалистичко конципиран градски хотел се најбоље уклапао у структуру и визију модерног града и градских садржаја. Осим тога, тежиште туристичког развоја и изградње је било стратешки усмерено на подручје Јадранске обале, на којој се током овог периода јављају и прве новине у пројектовању хотела засноване на ауторским изразима и одступањима од касно модернистичких функционалистичких шаблона, према се у већим приморским местима ипак граде градски хотели сличне архитектонске структуре (хотел *Marjan* у Сплиту и хотел *Ambassador* у Опатији). Стога су интересовања архитеката и критичарка архитектуре у стручним или полемичким прилозима била најчешће усмерена делокругу туристичке изградње на подручју Јадранске обале. Архитектонска стручна периодика је знатно мање пажње поклањала аспектима изградње градских хотела у односу на често разматрану комплексност туристичке изградње на Приморју. У данашњим историографским истраживањима југословенске послератне туристичке архитектуре тежиште је такође знатно више стављено на карактеристике туристичке изградње на обали, док су архитектура градских као и планинских хотела, о чему ће више речи бити у последњем делу овог поглавља, тек узгредно анализирани и актуелизовани, и то махом у контексту урбанизације и изградње југословенских градова а не кроз типолошке валоризације.

Потреба за изградњом нових градских хотела је произашла је из знатно већих и учесталијих миграција домаћег становништва ради обављања различитих послова у другим местима или теренских активности, те организованих пословних или туристичких посета другим местима. Градски хотели временом добијају све значајнију улогу у друштвеном животу многих места (постају привлачна а често и једина места за различита окупљања, забаве, матурске вечери, Новогодишње дочеке, конгресе и друго), посебно што су њихови просторни и угоститељски капацитети, те савремено уређени амбијенти погодвали различитим видовима друштвених активности и потреба. Општи економски развој, као и осавремењавање хотелијерства, утицали су да погони хотелских сервиса временом постану технолошки опремљенији, да унутрашњи простори буду уређенији и да се све чешће посеже за дизајнерским могућностима. Занимљиво је

да су ширењу функционалистичке архитектуре градског хотела у свету допринели у ствари амерички хотелски концерни (ланци) који своју делатност од педесетих година постепено проширују изван граница САД-а. Међу најпознатијим америчким хотелским концернима, поред „Sheraton-a“ и „Hiltona-a“, био је и „Intercontinental“ који је у Југославији имао пословни аранжман с хотелом „Esplanade“ у Загребу.⁴¹⁸ Амерички модел градског хотела послужиће и као најчешћи облик хотела на аеродромима чија се изградња интензивирала широм света у првим деценијама после Другог светског рата. За разматрање основних архитектонских и технолошких компоненти савременог градског хотела, као и за боље разумевање оквирних разлика између југословенских и страних хотела, може послужити тип градског хотела који је почетком шездесетих година пласирао амерички концерн „Intercontinental Corporation“.⁴¹⁹ Сматра се да је дефинисању функционалне структуре савременог градског хотела, који се као такав проширио многим градовима Европе када су се побољшале економске прилике у годинама после обнове, допринео управо модел америчког хотела произашао из низа захтева савремених друштвених потреба карактеристичних за корпоративна друштва (хотел као место колективних окупљања различитих друштвених или интересних група и рационално коришћење времена уз обједињавање више функција или услуга на једном месту).

Урбанистички услови у градовима су диктирали форму хотела која је најчешће подразумевала призматичне облике док је од капацитета хотела зависила његова висина (број етажа) и структура базе. Како приземна етажа због мањих габарита и датости парцеле није могла да обухвати све неопходне функције, друштвени, услужни и сервисни садржаји су се обично протезали и на етажу мезанина или првог спрата, а често је и последња етажа хотела, због привлачних визура, такође бивала ангажована за угоститељске садржаје (посебан ресторан, кафе-клуб или бар). Експанзија изградње хотела у градовима утицала је на проналажење нових, све гешкијих, типолошких решења, углавном заснованих на варијацијама вертикалне хотелске организације која се развијала кроз различита моделовања вертикалног блока (Н или У форме).⁴²⁰ У искључиво тржишној западној економији пројектовање и димензиониране хотела се у основи сводило на калкулативно питање којим је требало да се ускладе трошкови грађевинског земљишта и трошкови изградње (сматрало се да трошкови земљишта не би требало да пређу 10% трошкова изградње хотела). Према тој рачуници укупна површина свих соба мора бити иста или већа од површине друштвених простора, укључујући и сервисно-економске функције.⁴²¹ Стога се од пројектаната очекивало да током израде пројекта узме у обзир појединости и међусобне односе од којих је подједнако зависила и економичност изградње и профитабилност хотела исказана кроз више параметара, међу којима општи ниво просторног комфора и опремљеност хотела која гостима пружа ефикасну и задовољавајућу услугу представљају кључне аспекте директно исказане у архитектонским решењима.

Осавремењавањем хотелијерства дошло се и до преиспитивања сврхе појединих простора у хотелима који су као такви обично бивали посебно наведени у архитектонском програму, попут читаонице, собе за писање или собе за друштвене игре, музичког салона и слично, па се целокупан део намењен за друштвене садржаје све више третирао флуидно и прилагодљиво за више намена. Кроз могућност креирања више зона у виду амбијената у једном већем простору или његовог брзог преграђивања у више мањих целина одбачено је уситњавање просторија у оквиру друштвеног дела. Тада се установило правило да хотели у већим градовима треба да имају више од 100 соба да би били рентабилни.⁴²² Тежња за све већом рентабилношћу хотела, посебно градских који не припадају сезонским хотелима и који су отворени током целе године али чији капацитети обично нису увек сразмерно попуњени, утицала је да управо градски хотели редифинишу своју функционалну и просторну структуру како би адекватније одговорили на захтеве туристичких и шире тржишних потреба. Једна од тих новина је било увођење одвојених улаза и засебних сервисних просторија (хол, гардероба, тоалети) за банкет салу, или посебног

⁴¹⁸ „Suvremena hotelska izgradnja“, *Turizam*, God. XII, Br. 9 (1964), 21.

⁴¹⁹ *Ibid.*

⁴²⁰ *Ibid.*, 22.

⁴²¹ *Ibid.*

⁴²² *Ibid.*, 23.

улаза за дискотеку или куглану уколико је хотел имао и такве садржаје, док су већи градски хотели такође имали просторно и функционално посебно третиран конгресни део повезан са угоститељским садржајима хотела. Како у то време угоститељски садржаји у градовима нису били распрострањени и разгранати као данас, нови хотели су због својих савремено уређених простора представљали погодна места за различите друштвене активности, нарочито ако су били на привлачној локацији, попут хотела у Охриду, Кладову, Новом Саду и многим другим местима. Разни скупови професионалних организација, трговачких удружења, синдиката, братских групација и намештеника предузећа допринели су не само развоју домаћих организованих путовања,⁴²³ него и популаризацији хотела као места окупљања и пословних контаката. Конгресне активности постају једна од најчешћих пропратних функција градског хотела и тај се сегмент временом све више просторно и организационо усложњавао.⁴²⁴ У почетку се организација конгреса и различитих скупова одржавала у импровизованим хотелским просторима, нарочито у мањим градовима, док новији хотели нису добили посебно пројектоване конгресне дворане. Тиме су хотели постали привлачнији за тај вид скупова од неких других, рецимо наменски грађених, конгресних простора, јер су учесницима пружали смештај и друге облике пратећих садржаја у истом објекту. Конгресна понуда великих градова се усмерила према великим скуповима и манифестацијама, као што су различити политички, научни, привредни и други скупови, док су мања места своју понуду прилагодила конгресно-туристичкој потражњи према мањим скуповима које су уз то пратиле и веће могућности одмора и рекреације.⁴²⁵

Иако су рационалан функционалистички приступ и геометријско обликовање били доминантно заступљени у архитектури градских хотела током овог периода, стремљења ка новој изражајности и разматрања прогресивних тековина архитектонског наслеђа Југославије, отворили су пут критичком регионализму чији ће будући токови зависити од стваралачких могућности и инвенција архитектата. Проширењем централних зона многих градова и вароши од педесетих година хотелске зграде добијају истакнут урбанистички положај.⁴²⁶ У мањим срединама с израженијом градитељском традицијом, пројектовање хотела, махом малих капацитета, омогућило је архитектама да се смелије отисну у експериментисање са регионалним архитектонским облицима и њиховим прилагођавањем модернистичком вокабулару. У Новој Вароши је према пројекту архитекте Алексеја Бркића, у периоду од 1955. до 1958. године, изграђен хотел *Језеро*.⁴²⁷ [Сл. 301] Архитекта Бркић је архитектуром овог градског хотела направио одклон од монолитне функционалистичке форме и створио синтезу регионалног и модернистичког израза. У разуђеном ансамблу кога чине четири депанданса с косим крововима ситуиране на терену у паду, окружене зеленилом и функционално повезане, Бркић постиже складан микро-урбанистички простор који кореспондира с архитектуром, урбанизмом и географским карактеристикама ове златиборске вароши. Хотел је првобитно коришћен за потребе смештаја инжењере и радника који су били ангажовани на изградњи хидроелектрана на вештачким акумулационим језерима на Лиму у близини Нове Вароши. Доградњом додатног двоспратног смештајног павиљона између 1965. и 1968. године хотел је добио коначан изглед. Ослањајући се на модернистичке обликовне поступке и савремене функционалне захтеве хотелијерства, уз примену архитектонских мотива и материјала карактеристичних за традиционално градитељство тог краја (коси кровови покривени препом, стрехе, камени подзиди и забатни зидови, дрвени елементи, облоге и ограде, лође и докати), архитекта Бркић и у просторној концепцији хотела посеже за регионалним узорима, стварајући ансамбл мањих међусобно повезаних објеката прилагођених терену у подножју оближњег брда. Тако груписани хотелски садржаји опонашају затечену урбанистичку структуру мањих објеката које окружује зеленило. Својом отвореношћу,

⁴²³ Danijel Burstin, *op. cit.*, 53.

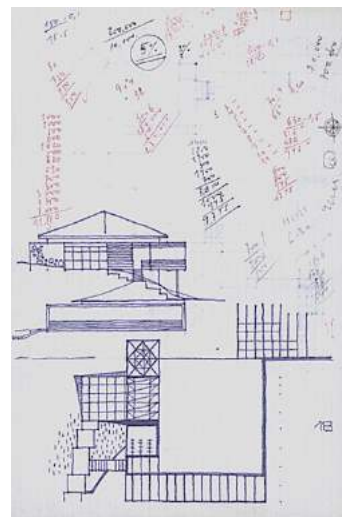
⁴²⁴ О развоју конгресног туризма у Југославији и најзначајнијим конгресним центрима вид. у: Lukša Lucianović, *Kongresni turizam* (Sarajevo: Svjetlost: Zavod za udžbenike, 1980), 69-88.

⁴²⁵ Lukša Lucianović, *op. cit.*, 79.

⁴²⁶ О урбанистичком развоју градова у Србији после Другог светског рата вид. у: Михајло Митровић, *Градови и насеља у Србији: развој, урбанистички планови и изградња: 1946–1951* (Београд: Урбанистички завод НРС, 1953).

⁴²⁷ О хотелу *Језеро* у Новој Вароши вид. у: Александар Кадиевић, „Хотел Језеро у Новој Вароши – фолклористичка епизода у архитектонском опусу Алексеја Бркића“, *Новопазарски зборник*, Бр. 26 (2002), 217-225; Дијана Милашиновић Марић, *op. cit.*, 223-224; Adolph Stiller, Bojan Kovačević, *Aleksaj Brkić 1922–1999. Arhitekt in Belgrad* (Salzburg–Wien: Mury Salzmann Verlag, 2017), 36, 124-127.

формом и позицијом у ансамблу истиче се угоститељски део са ресторанском салом, повезан са кухињским блоком на северној страни. Смештајни павиљон, решен у виду једнотракта, рационално је конципиран у складу са тада актуелним принципима стандардизације кроз модуларну координацију, чију је примену у пројектовању заступао архитекта Милан Злоковић. Модуларни растер са попречним конструктивним зидовима омогућио је димензионо уједначавање смештајних јединица са предсобљем, купатилом и лођом, као и типизацију столарије, што је било значајно за извођење. [Сл. 302] Различите визуре из хотела доприносе његовом квалитету, посебно што се кретањем кроз објекат и различите садржаје смењују призори према граду и интимним амбијентима унутар склопа. „Складом модерне апстрактне форме, традиционалне архитектонске матрице и симболике амбијента, Бркић је „осавременио“ старо и „оплеменио“ ново, потврђујући свој „рационални артизам“.“⁴²⁸ Сличан приступ је имао и архитекта Иван Антић пројектујући Дечји дом у Јерменовцима код Тополе 1956. године. Овај дом реализован наредне 1957. године представља малу и складну архитектонску композицију коју чине два повезана објекта са приземљем од притесаног камена, белим фасадним зидовима и четвероводним крововима.⁴²⁹ Користећи се елементима и мотивима народне архитектуре, Антић је попут архитектке Алексеја Бркића успео да препозна њихове универзалне архитектонске вредности и да их интегрише у савремени функционални склоп.



Сл. 301. и Сл. 302. Алексеј Бркић, хотел *Језеро* у Новој Вароши, 1958. (проширење 1965-1968). Поглед на хотелски ансамбл. (лево) Извор: НБ-ПФ [Rg 245-19]; Идејне скице хотела са белешкама. (десно) Извор: А. Stiller, В. Kovačević, *Aleksej Brkić 1922–1999. Arhitekt in Belgrad* (Salzburg–Wien: Mury Salzmann Verlag, 2017), 126.

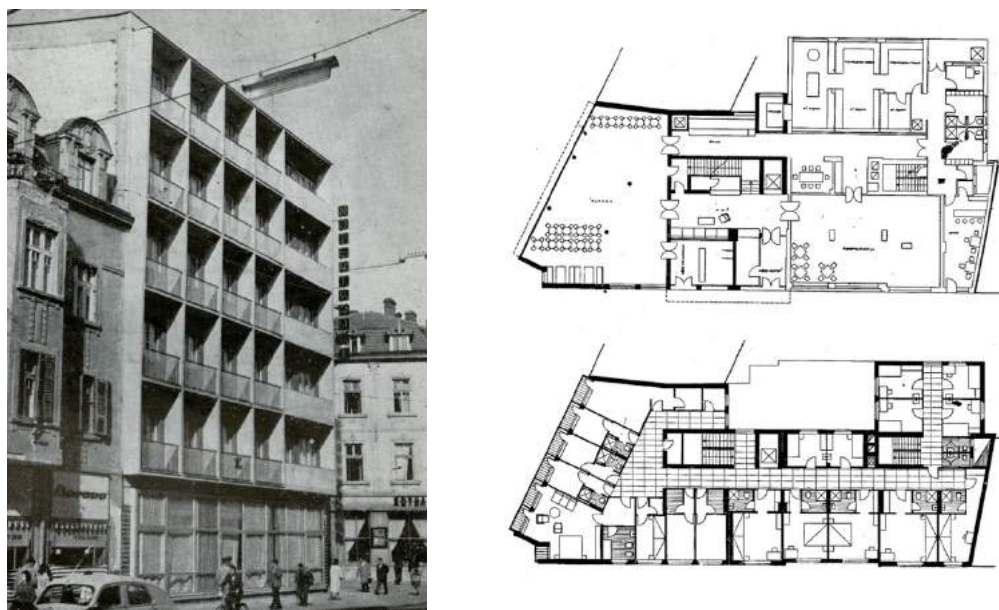
С обзиром на потребу за повећањем хотелских капацитета у ширем програмском смислу, и то пре свега у већим градовима, градски хотели се преваходно пројектују као слободно стојећи објекти, често на истакнутим урбанистичким позицијама, архитектонски употпуњујући урбанистичку структуру или концепцију модерног града. Такав приступ је инициран још првим послератним пројектима градских хотела у Београду, Подгорици, Никшићу, Тузли, Требињу и другим градовима широм Југославије. У односу на већину међуратних градских хотела (посебно у Београду), који су због мањих смештајних капацитета припадали типу *гарни* хотела а архитектонско-урбанистички типу интерполиране зграде, у периоду после Другог светског рата се ређе граде мање интерполиране хотелске зграде, па чак и у мањим местима у којима нови хотели добијају запаженију друштвену намену. Временом су *гарни* хотели постали саставни део шире хотелске понуде неког места, чинећи њену пожељну надопуну, првенствено за госте којима је смештај био искључиви мотив и потреба. Пример интерполиране хотелске зграде с краја педесетих година јесте хотел *Турист* у центру Скопља, грађен од 1958. до 1960. године према пројекту архитектке Драгана Томовског.⁴³⁰ [Сл. 303] Пројектантско решење је подразумевало

⁴²⁸ Александар Кадјевић, „Хотел Језеро у Новој Вароши...“, 222.

⁴²⁹ Дијана Милашиновић Марић, „Елементи регионалне архитектуре у делу архитектке Ивана Антића“, *Архитектура и урбанизам*, Бр. 44 (2017), 26.

⁴³⁰ „Hotel „Turist“ u Skoplju“, *Arhitektura urbanizam*, God. I, Br. 5 (1960), 25.

доградњу новог и реконструкцију постојећег хотела. Ова интерполација, како се наводи у приказу изграђеног хотела, била је неопходна због тога што постојећи хотелски објекти, без савремене хотелске опреме и неопходних хотелских просторија, нису задовољавали ни основне хотелске потребе, па су морали да се предузму радови на побољшању комфора и повећању капацитета.⁴³¹ Радови су се изводили у две фазе (изградња новог дела у првој и адаптација постојећег у другој) како би се омогућио континуиран рад постојећег хотела. Материјална вредност постојећег објекта била је незнатна у односу на свеукупну инвестицију, али се она сматрала оправданом са економског становишта.⁴³² Хотел је имао капацитет од 86 соба (36 једнокреветних и 50 двокреветних) од којих је већина имала посебан санитарни блок. [Сл. 304] Нова кухиња је била савремено опремљена и имала је систем вертикалног механизма за послуживање гостију у собама. Цела нова зграда хотела је добила централно грејање, водоводне инсталације у собама и климатизацију у појединим просторијама.



Сл. 303. и Сл. 304. Драган Томовски, хотел *Турист* у Скопљу, 1960. (реконструкција и доградња)
Изглед хотела у уличном фронту. (лево) Основе приземља и типског спрата. (десно)
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 5 (1960), 25.

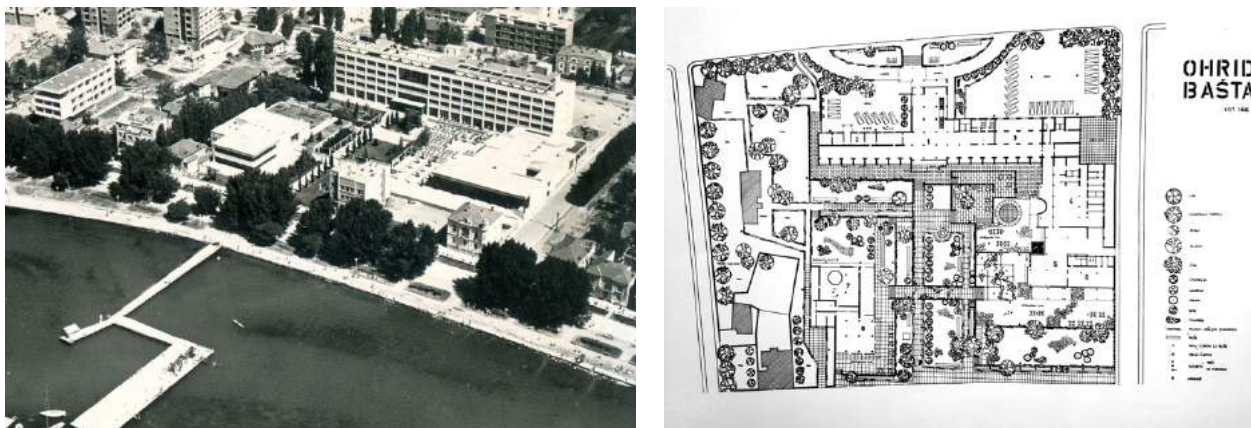
Међу прве запаженије реализације градских хотела у другој половини педесетих година убрљају се хотели у Охриду и Зеници ослоњени на позно модернистичке и лекорбизјеовске архитектонске карактеристике. Први изграђен ради унапређења и ширења туризма у Охриду а други иницијално за пословне потребе након изградње зеничке железаре. Према урбанистичком плану *Grand Palace* хотел у Охриду, који је половином педесетих година пројектовао словеначки архитекта Едо Михевиц (отворен 1958. године), ситуиран је уз главну улицу која се протеже паралелно са обалом језера а од језера је утолико одмакнут да би се испред њега формирао велики парк са више тераса у различитим нивоима и хортикултурно уређеним алејама. [Сл. 305] Објекат хотела чини дугачак петоспратни паралелоипед, у организацији делом двотракт а делом једнотракт, и ниски бочни анекси који се својом рапчлањеношћу уклапају у парк који окружује хотел. У оквиру парка (врта) су са западне стране (према језеру) придружене две старе охридске куће које су хотелу служиле као депанданси, односно чајднице а уједно и као туристичка атракција за стране туристе.⁴³³ [Сл. 306] На северној страни објекта је пројектован улаз у хотел, испред кога је приступни простор у виду маркизе и паркиралиште, а у другом делу тракта и економски улаз за снабдевање хотела. Иницијално је хотел имао и сопствену плажу која се надовезивала на парковски простор испред хотела. Главном холу се приступа из двоетажног улазног анекса с портирницом и једнокраким степеништем које води само до првог спрата. У холу

⁴³¹ *Ibid.*

⁴³² *Ibid.*

⁴³³ „Grand Palas hotel u Ohridu“, *Arhitektura urbanizam*, God. I, Br. 3 (1960), 24-26.

су с леве стране од улаза, уз фасадни зид, смештени лифтови и главно степениште које повезује све етаже (у делу који је пројектован као двотракт) а даље у левом бочном анексу је зимски ресторан повезан с кухињским блоком.⁴³⁴ С десне стране од улаза је рецепција а у наставку тракта хотелска управа и два салона. Од друштвених садржаја хотел је још имао летњи ресторан и пивницу у задњем делу бочног анекса, те слободно стојећи објекат с кафе-баром ситуиран у оквиру једне од парковских алеја с јужне стране који је служио за друштвена окупљања. Овај, могло би се речи, хотелски павиљон одмакнут је од хотелске зграде због буке, али и зато да би се тераса кафеа приближила шеталишту уз обалу. У модернистички обликованом ентеријеру, с појединим регионалним мотивима,⁴³⁵ доминира пуристичка једноставност и суздржаност, док је динамизам у унутрашњим амбијентима оствариван првенствено смењивањем наглашене осветљености и суздржане осенчености. У архитектури хотела је такође до изражаја дошао строги функционалистички приступ који је педесетих година суверено владао у југословенској архитектури, посебно изражен у организацији смештајних етажа и третману северне фасаде, али истовремено и оплемењен структурализацијом јужне фасаде коју аутор ликовно повезује с парковском површином. Туристичка архитектура је била посебно подручје Михевцевог зрелог и позног стваралаштва. Осим низа хотела пројектованих у Охриду, Љубљани и на словеначкој обали, између Анкарана и Порторожа, неконвенционални облици туристичке архитектуре пружили су му прилику да изрази свој однос и сензибилитет према приморском региону, уз истовремено увођење најсавременијих принципа туристичке индустрије на овом подручју.⁴³⁶



Сл. 305. и Сл. 305. Едо Михевец, *Grand Palace* хотел у Охриду, 1958. Авио снимак – поглед на хотел и хотелски врт. (лево)
Извор: колекција аутора; Основа приземља хотела са партерним уређењем врта и приступне зоне. (десно)
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 3 (1960), 26.

Хотел који је доста привукао пажње локалне јавности и изазвао различите полемике био је хотел *Metalurg* у Зеници који је изведен према пројекту архитекте Јураја Најдхарта. [Сл. 307] Пројектован је крајем педесетих година (од 1957) а отворен је априла 1962. године. Зенички хотел је пример дефинисања модерног града високим објектима, тј. небодерима које је Најдхарт сматрао важним функционалним обликом за вертикално груписање одређених садржаја, а обликовно, композиционо и симболички га је претежно користио као висински урбанистички акценат и репер за оријентацију у савременом граду.⁴³⁷ Нови хотел је према писању локалне штампе требало да допринесе бржем развоју угоститељства Зенице које је заостајало са осталим привредним гранама.⁴³⁸ Подигнут на траси Обалног булевара који се протеже дуж корита реке Босне, повезујући већи део града од железничке станице до Бојиног вира, хотел је представљао један од

⁴³⁴ *Ibid.*, 24.

⁴³⁵ О личном погледу на уметничке мотиве у ентеријеру хотела вид. у: R. Kuzmanovski, „Hotel „Palace“ u Ohridu“, *Čovjek i prostor*, God. IV, Br. 66 (1957), 2.

⁴³⁶ Jasna Kralj Pavlovec, „Edo Mihevc – urban planner, architect and designer. Evaluation of post-war urbanism of the Slovenian coast“, *Urbani Izživ*, Let. 10, Št. 2 (1999), 180-181.

⁴³⁷ Jelica Karlič-Kapetanović, *Juraj Najdhart – život i djelo*, 209.

⁴³⁸ Anonim, „Hotel »Metalurg« prvi zenički oblakoder“, *Nаша riječ*, 16. april 1962, 4.

више објеката који су требало да се граде на основу урбанистичког решења центра Зенице⁴³⁹ из 1960. године, урађеног такође према замисли архитекте Најдхарта, али који је само делимично реализован. Пројектант је предвидео да се хотел усмери према реци и Камберовића пољу где је касније изграђен рекреативни центар.⁴⁴⁰ Објекат је конципиран у функционалистичкој лекорбизјеовској позно модернистичкој архитектури са смештајним вертикалним корпусом и хоризонталним анексом у коме су пројектовани друштвени садржаји (ресторан, дансинг бар, шах и билијар сала, сала за банкете, салони, сала за конференције и др). На крову хоризонталног дела налазило се отворени биоскоп и простор за приредбе или представе на отвореном, а на последњем спрату вертикалног дела налазила се читаоница и додатни кафе-бар с панорамским погледом на град и околину. Капацитет хотела је био 170 кревета а уз све пратеће садржаје могао је истовремено угостити велике екскурзије, организовати пословне састанке и конференцијске скупове. Отварањем хотела се очекивао да посета житеља Зенице буде већа и фреквентнија али је она дуже време изостала.⁴⁴¹ Архитекта Јурај Најдхарт је накнадно, 1963. године, урадио и пројект летње баште хотела, пошто су унутрашњи угоститељски простори по капацитету били мањи од очекиваних за хотел такве величине. Колико мања места у срединама без туристичких потенцијала нису имала потребу за хотелима високе категорије показује управо пример овог зеничког хотела чија А категорија напосто није одговарала потребама тог места и гостину који су у њему одседали. Попуњеност хотела је тек након неколико година прешла критичну половину од 50% којом се његово пословање могло сматрати одрживим.⁴⁴² Изградњу хотела је спровело грађевинско предузеће „Павао Радан“ из Бања Луке а поред њега је учествовало још неколико предузећа из Сарајева, Загреба, Београда и Младеновца.



Сл. 307. Јурај Најдхарт, хотел *Metalurg* у Зеници, 1962. Поглед на хотела са приступне стазе. Извор: колекција аутора

За разлику од мањих места, главни градови југословенских република су знатно више привлачили туристе и посетиоце којима је био потребан смештај, и то у различитим категоријама и с различитим обимом хотелских услуга. У Загребу је током септембра 1959. године завршен хотел *International* према пројекту архитекте Божидара Тушека, лоциран у тадашњој улици Пролетерских бригада у близини главне железничке станице. [Сл. 308] Пројекат је урађен још почетком 1957. године на основу ужег конкурса спроведеног током 1956. године којим је требало удовољити потребама хотелског простора у Загребу и расположивим средствима инвеститора.⁴⁴³ Пројектом се тежило постићи оптималан омер између површине смештајних етажа и осталих хотелских просторија, па је због тога величина хотелске собе сведена на скромне мере како би се добило максимално и економично искоришћење свих површина.⁴⁴⁴ [Сл. 309] Стога је у пројекту

⁴³⁹ О генералном урбанистичком плану Зенице видети у тематском броју часописа „АРН“: *АРН*, Год. II, Br. 7 (1964); Vlado Vicenc, „Grad mora živjeti. Neki aspekti urbanističkog plana Zenice“, *Naša riječ*, 6. januar 1965, 4.

⁴⁴⁰ Anonim, „Hotel »Metalurg« prvi zenički oblakoder“, 4.

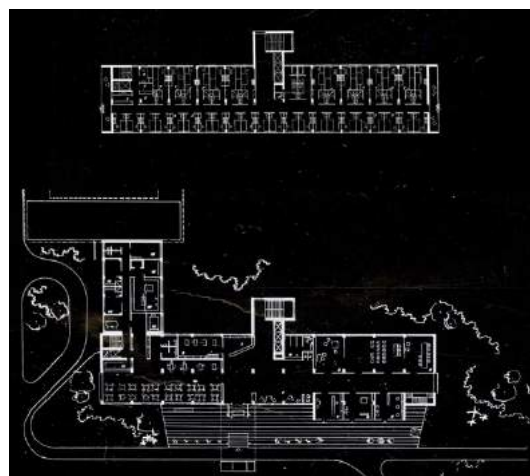
⁴⁴¹ А. G., „Nakon otvaranja novog hotela u Zenici oduševljenje veliko – posjeta slaba“, *Zenička komuna*, God. III, Br. 110 (16. maj 1962), 1.

⁴⁴² Dušan Jakšić, „Koliko je visok visoki »Metalurg«“, *Naša riječ*, 15. decembar 1965, 7.

⁴⁴³ K., „Hotel »International« u Zagrebu“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 41.

⁴⁴⁴ Božidar Tušek, „Hotel »International« u Zagrebu“, 41.

посебна пажња посвећена просторној анализи собе, тачније њеним димензијама⁴⁴⁵ те распореду и мерама намештаја. У архитектонском смислу то је такође функционалистички конципиран хотел кога чини узак и издужен двотракт с девет спратова и приземни анекс позициониран с леве бочне стране у односу на главну улаз. У истуреном сегменту на средини паралелошипеда смештена су три лифта и главно степениште. На свакој од девет етажа налазило се 37 соба капацитета 45 кревета, тако да је хотел имао укупно 333 собе и 405 кревета (198 једнокреветних с умиваоником, 63 једнокреветне с претпростором и купатилом и 72 двокреветне с претпростором и купатилом), затим санитарни блок с тоалетима и два купатила и сервисне просторије с чајном кухињом, собом за собарице, простором за одлагање рубља и просторијом за чишћење које су смештене уз помоћно степениште и теретни лифт.⁴⁴⁶ У приземљу се налазила рецепција, сала за служење доручка са 80 до 100 места, друштвене просторије, те бријачница, фризерски салон, продавница и кухиња у анексу, а у подруму помоћне просторије за прање хотелског рубља и складишта. Суздржано спољашње обликовање хотелске зграде је у потпуности засновано на рационалном и економичном приступу који прати и његову организацију. Висина зграде од 35 м била је утврђена урбанистичким параметрима за тај део града.⁴⁴⁷ Ово потврђује и податак да су у изградњи и опремању хотела коришћени само домаћи материјали.⁴⁴⁸ Тако конципиран градски хотел служио је само основним потребама смештаја и није имао шири програмски значај. Разматрајући архитектонска остварења у 1959. години Комисија за ликовну умјетност и архитектуру града Загреб доделила је архитекти Тушеку Награду за архитектуру због адекватно испуњеног програма и ликовног решења хотела *International* у Загребу.⁴⁴⁹



Сл. 308. и Сл. 309. Бојидар Тушек, хотел *International* у Загребу, 1959. Поглед на хотел са приступног пута. (лево)
Извор: колекција аутора; Основе приземља и типског спрата. (десно) Извор: *Arhitektura*, Бр. 4-6 (1960), 41, 42.

У сличном пројектантском маниру се током прве половине шездесетих година граде многобројни градски хотели широм Југославије код којих су програмске поставке одређивале капацитет, категоризацију и начин коришћења хотела, док су евентуалне специфичности локације утицале на истицање појединих архитектонских компоненти. Међу тим корпусом хотелске архитектуре могу се издвојити хотели у Београду, Новом Саду, Кладову, Крагујевцу и Марибору које карактерише сличан функционалистички концепт и организациона структура, али различити локацијски услови. Хотел *Park* у близини Јодне бање у Новом Саду, изведен 1962. године по пројекту архитеката Милене и Сибина Ђорђевића из Атељеа за пројектовање *План* из Новог Сада, смештен је у парку у близини јодних извора и постојећег бањског објекта.⁴⁵⁰ [Сл. 310] Објекат се састоји од смештајног петоспратног двотракта и приземног анекса у коме је организован

⁴⁴⁵ Величина једнокреветне собе с умиваоником је 3,0:2,35 м, односно око 7,0 м²; величина једнокреветне собе с купатилом је 4,0:2,0 м, односно 8,0 м²; а двокреветне собе с купатилом 4,0:2,7 м, односно око 11,0 м². Купатила су имала туш, умиваоник и WC.

⁴⁴⁶ *Ibid.*, 42.

⁴⁴⁷ А. М. „Архитектонске награде града Загреба за 1959. Hotel „International“ – Zagreb“, *Arhitektura urbanizam*, God. I, Br. 5 (1960), 18.

⁴⁴⁸ Božidar Tušek, „Hotel »International« u Zagrebu“, 42.

⁴⁴⁹ А. М. „Архитектонске награде града Загреба за 1959. Hotel „International“ – Zagreb“, 18.

⁴⁵⁰ М. Krstonošić, „Hotel „Park“ u Novom Sadu“, *Arhitektura urbanizam*, God. III, Br. 17 (1962), 23-24.

ресторански део.⁴⁵¹ Кровна тераса смештајног тракта је предвиђена за рекреацију и забаву гостију, док је ресторански део, за кога је обезбеђен и посебан улаз, имао терасу у парку која је могла да прими 600 гостију. Сасвим другачија ситуација у позицији хотелске зграде је постигнута у оквиру урбанистичког решења Трга Димитрија Туцовића (Славија) у Београду, решеног као саобраћајни трг на месту сустицања значајних саобраћајних артерија. Хотелска зграда је услед више нереализованих урбанистичких предлога остала доминантан репер у некохерентној структури блокова који окружују простор кружног трга. Сагледавајући урбанистичке карактеристике и параметре аурори једног од првих послератних решења простора овог београдског трга, архитекти Никола Гавриловић, Весна Матичевић и Душанка Менегело, дају му основну пословно-трговачку намену са пратећим елементима угоститељства и атракција (биоскопи, ревијско позориште, сале за повремене изложбе).⁴⁵² На простору око трга је према овом решењу требало да буде ситуирано пет високих објеката различитих висина а један од њих је и хотел *Slavija* намењен пре свега дневним посетама.⁴⁵³ [Сл. 311] Локација за хотел тог типа је била готово идеална јер само једна улица (Немањина) повезује овај и Савски трг где се налазе Главна железничка и Аутобуска станица. Од ове целокупне замисли изграђен је само хотел *Slavija* и то првенствено због потребе Београда за хотелским капацитетима у граду који се убрзано ширио и развијао.⁴⁵⁴



Сл. 310. Сибин и Милена Ђорђевић, хотел *Park* у Новом Саду, 1962. Поглед на главну фасаду и улаз у хотел.
Извор: колекција аутора



Сл. 311. Богдан Игњатовић, хотел *Slavija* у Београд (Трг Славија), 1962. Фотографија макете. Извор: *Convention facilities. Hotel Jugoslavija – Beograd* [information brochure], s. a.

Нови београдски хотел, пословно угоститељског карактера намењен углавном људима који се у граду не задржавају дуже, пројектовао је архитекта Богдан Игњатовић, док је аутор конструктивног решења инжењер Радмило Јовичић. Смештен на углу улица Светог Саве и Улице ратних војних инвалида (данас Макензијева) хотел је тако добио истурену позицију у односу на све околне објекте. Капацитет хотела обухвата више од 300, по димензијама, малих соба, тачније пројектовано је 100 једнокреветних и 228 двокреветних соба и четири апартмана са укупним капацитетом од 578 кревета, с тим да се овај број могао повећати на 664 проширењем једнокреветних соба за још један лежај.⁴⁵⁵ Због скученог простора хотел нема предвиђен властити паркинг-простор а сама његова намена за дневни смештај одредила је и карактер хотела који је просторно скроман и просечно опремљен без репрезентативне обраде (хотел је имао *B* категорију према тада важећим условима за категоризацију). Зграда хотела је пројектована у армирано-бетонском скелетном систему и садржи две етаже сутерена, приземље, мезанин, техничку етажу, 16 смештајних етажа и поткровље, а укупна висина објекта износи 50 метара. Основа сутерена,

⁴⁵¹ ФМЗ: Програм за идејни пројекат градског хотела у Новом Саду.

⁴⁵² О овом пројекту вид. у: „Projekt urbanističkog rešenja Trga Dimitrija Tucovića“, *Arhitektura urbanizam*, God. III, Br. 13 (1962), 11.

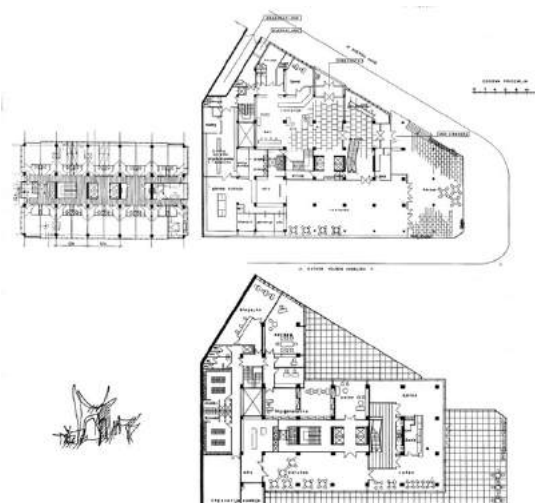
⁴⁵³ D. Marinković, „Jedno mišljenje o rešenju trga Trga Dimitrija Tucovića u Beogradu“, *Arhitektura urbanizam*, God. III, Br. 13 (1962), 12, 13.

⁴⁵⁴ О хотелу *Slavija* вид. у: „Hotel »Slavija« u Beogradu“, *Arhitektura urbanizam*, God. III, Br. 13 (1962), 14-15; „Hotel „Slavija“ u Beogradu“, *Arhitektura urbanizam*, God. VI, Br. 33-34 (1965), 20; Бранко Вујовић, *op. cit.*, 256; Slobodan Giša Bogunović, *op. cit.*, 377; Živadin Jovičić, *Pola veka hotela Slavija* (Beograd: JAT-Hoteli Slavija, 2012), 17-22.

⁴⁵⁵ „Hotel »Slavija« u Beogradu“, 14.

приземља и мезанина је трапезондног облика,⁴⁵⁶ пошто прати облик парцеле између две улице и трга, док су типске етаже правоугаоног и имају армирано-бетонско језгро у коме су смештени степениште и четири лифта за госте подешена за парне и непарне етаже. [Сл. 312] Рационалном изгледу и скромној обради фасада је допринела и употреба типских монтажних панела са уграђеним прозорима (метална подконструкција и алуминијумска сендвич испуна) који су монтирани на лицу места у току градње, па је изглед хотела, све до изградње зграде Народне банке Србије на парцели преко пута трга завршене 2005. године, остао неусклађен са окружењем. Хотел је отворен септембра 1962. године и одмах је угостио спортисте који су учествовали на Седмом првенству Европе у атлетици одржаном тада у Београду.

Непогодну локацију је имао и хотел *Slavija* у Марибору, изграђен 1963. године према пројекту архитекте Милана Чернигоја, због тога што је померањем главне градске саобраћајнице, услед уређења градског центра, у смеру према новом мосту она дошла тик уз хотел и то уз ресторански део који би остао нешто нижи од нивоа саобраћајнице.⁴⁵⁷ [Сл. 313] Настала ситуација је решена поделом хотелске зграде у два тракта: десетоспратни смештајни тракт у коме је с подужне стране смештен и главни улаз у хотел и једноспратни део са гаражом у приземљу и рестораном на спрату у наставку. Хотел је имао 128 соба и три апарата са укупно 242 кревета, у структури једнокреветне и двокреветне собе с тушем и тоалетом и једнокреветне с умиваоником и заједничким тоалетима. Како је хотел био првенствено намењен транзитним гостима површина соба је била минимална (двокреветан соба од 10,5 м² а једнокреветна са купатилом од 8 м²).⁴⁵⁸ У приземљу се уз рецепцију налази дневни бар док је на првом спрату била управа а даље у анексу ресторан с терасом. Конструкција хотела је скелетна армирано-бетонска у комбинацији са зиданим и монтажним зидовима. Ресторански простори су имали механичку вентилацију и ваздушно грејање. У спољашњој архитектури је приметан несклад између скромних и стандардних фасада главног хотелског тракта и наглашеног колоритног дизајна западне (улазне) фасаде чији елементи својим пластичним обликом који није условљен никаквом функцијом дематеријализују целу фасаду.⁴⁵⁹ Осим овог покушаја акцентовања главне фасаде групом тамних избочених елемената у дијамантној форми постављених у спољашњем делу прозорског парапета, у уређењу и опремању унутрашњих простора хотел у потпуности даје утисак сведености и рационалног приступа.



Сл. 312. Богдан Игњатовић, хотел *Slavija* у Београд (Трг Славија). Основе приземља и међуспрага.
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 13 (1962), 15.



Сл. 313. Милан Чернигој, хотел *Slavija* у Марибору, 1963. Поглед на главну фасаду хотела.
Извор: *Sinteza*, Št. 2 (1964/65), 25.

⁴⁵⁶ У овом делу хотела намењеном друштвеним садржајима смештени су ресторанска сала са 200 места, сала за доручак за хотелске госте са 100 места, кафе-посластичарница за спољне госте, летња тераса у нивоу мезанина и мања у нивоу приземља, економско-административни део, кухињски блог са складиштима, машинску перионицу, котларницу са погоном за климатизацију друштвених простора и агрегатом.

⁴⁵⁷ Janez Lajovic, „Dva mestna hotela“, *Sinteza*, Let. I, Št. 2 (1964/65), 25-26.

⁴⁵⁸ *Ibid.*

⁴⁵⁹ *Ibid.*

У оквиру реконструкције централног градског ткива Крагујевца такође је изграђен нови хотел који је граду требало да пружи адекватан смештај за прихват нарочито транзитних путника и пословних гостију с обзиром на индустријски карактер града. Хотел *Kragujevac* је пројектовала архитекткиња Јованка Јефтановић⁴⁶⁰ а изграђен је 1964. године као завршни архитектонски репер у оквиру новог урбанистичког ансамбла који везује административни и трговачки део града.⁴⁶¹ [Сл. 314] Хотел је пројектован са сутереном, приземљем, мезанином и седам спратова у стандардној организацији: друштвени садржаји у приземљу и мезанину (хотелски хол са рецепцијом и пратећим просторијама, кафана са 170 места и ресторанска сала са 100 места те салон и сала за доручак), на спратовима хотелске собе (105 соба са 168 кревета – 56 двокреветних, 42 једнокреветне и 7 апартмана) а у сутерену сервисне и помоћне просторије. Свака соба је имала претпростор, купатило са тушем и тоалетом и уграђени плакар. Пројектом хотела је предвиђено и уређење простора испред хотела који је решен у виду денivelисаних тераса које су међусобно, и од улице, одвојене зеленилом. Кроз то је предвиђено и више улаза: улаз за госте, за посетиоце кафане и ресторана, за особље хотела и економски улаз за снабдевање. С обзиром на привредни значај града Крагујевца и његову административну и културну улогу у том делу Србије овај градски хотел је имао и пажљивије уређен ентеријер у коме су примењивани различити материјали попут мермера, дрвета и метала, као и уметничка дела вајарки Ане Бешлић и Мире Сандић.⁴⁶² [Сл. 315] Потреба за новим и већим хотелима је често долазила услед изградње различитих привредних и индустријских објеката какав је био велики хидроенергетски и пловидбени систем Ђердап због кога је у Кладову 1964. године изграђен хотел за обезбеђење смештаја и исхране техничког и административног особља инвеститора, пројектаната и стручних комисија према пројекту архитекте Слободана Милићевића из београдског предузећа „Енергопројект“.⁴⁶³ [Сл. 316] Локација хотела је утврђена на основу урбанистичког плана Кладова и његове шире околине а налази се у приобалном подручју Дунава и зеленом појасу. Хотел својим габаритом прати обалу реке и подељен је две целине повезане застакљеном пасарелом: високи смештани тракт (приземље, осам спратова и кровна тераса) и нижи једносратни угоститељски анекс с великом терасом која се уздиже над речном обалом у виду платформе с визурама.



Сл. 314. и Сл. 315. Јованка Јефтановић, хотел *Kragujevac* у Крагујевцу, 1964. Поглед на главну фасаду, улаз и бапту кафане. (лево) Извор: колекција аутора; Изгледи ентеријера – хол, салон, ресторан. (десно) Извор: *Hotel Kragujevac* [turistički propekt]

Урбанистички се желело постићи да се на тај начин град у том делу што више отвори према Дунаву и да се омогуће атрактивне визууре.⁴⁶⁴ Подела функција у два спојена објекта је извршена и из разлога што се на тај начин умањила масивност једног блока и омогућило да се ресторан користи за шире градске потребе. Хотел је према пројекту имао 130 кревета и једнокреветним и

⁴⁶⁰ О животу и стваралаштву архитекткиње Јованке Јефтановић вид. у: Јелена Гачић, „Преглед опуса архитекте Јованке Јефтановић (1912-1994)“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Бр. 47 (2019), 235-247.

⁴⁶¹ Hotel „Kragujevac“ у Kragujevcu“, *Arhitektura urbanizam*, God. VII, Br. 40 (1966), 30-32.

⁴⁶² *Ibid.*

⁴⁶³ „Hotel „Đerdap“ на Đerdapu“, *Turističke novine*, God. IV, Br. 405 (1966), 4; „Hotel »Đerdap« у Kladovu“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 74-75.

⁴⁶⁴ „Hotel »Đerdap« у Kladovu“, 74.

двокреветним собама које су све имала купатило и уграђени плакар у улазном делу. Кровна тераса смештајног блока је служила за окупљање и дружење гостију а пружала је панорамски поглед на град, Дунав и хидросистем узводно. Ресторански део је имао две сале, мању у приземљу и већу на спрату. Велика тераса је преко спољашњих зидова повезана са шеталиштем поред Дунава и плажом. Према идејном пројекту је у нивоу сутерена ресторанског дела, у потпорном зиду према Дунаву, био предвиђен бар чији је ентеријер требало да буде уређен у традиционалном стилу тог краја и с акваријумом с дунавском рибом, али ова замисао није реализована због инвестиционих уштеда.⁴⁶⁵ У архитектонском обликовању је примењен рационалан изглед произашао из армирано-бетонског конструктивног скелета с монтажним фасадним елементима у необрађеном бетону који уз застакљене површине и прозорске панеле соба даје и основни колорит објекту. У многим мањим местима се граде нови хотели баш на основу урбанистичких планова, па је тако у Струмици 1962. године изграђен мањи хотел (капацитета 65 кревета) у оквиру урбанистичког решења и регулације будућег трга, али по габариту већи од свих околних објеката традиционалног македонског градитељства. [Сл. 317] Функционалистички решен хотел с динамичним фасадним обликовањем (структура увучених балкона и лођа и пуних и транспарентних парапета), који је пројектовао архитекта Љубен Најденов, смештен је у подножју околног брда како би мање заклањао погледе с приступних путева из Струмичке котлине.⁴⁶⁶ Сличан однос према окружењу, тј. начин ситуирања хотела према урбанистичком решењу остварио је и архитекта Пантелеј Митков код хотела изграђеног почетком шездесетих година у оквиру туристичког комплекса „Свети Стефан“ наомак Охрида. [Сл. 318] Овај хотел капацитета 60 двокреветних соба с укупно 120 кревета има приземље, мезанин, шест спратова и кровну терасу али је због конфигурације терена главну улаз у хотел решен из нивоа мезанина.⁴⁶⁷ Предвиђено је да се капацитет свих соба оријентисаних према Охридском језеру може проширити додавањем помоћног лежаја а све те собе такође имају балконе.



Сл. 316. Слободан Милићевић, хотел *Derdap* у Кладову, 1964.
Поглед са шеталишта уз Дунав на хотел и ресторанску терасу. Извор: колекција аутора



Сл. 317. Љубен Најденов, хотел *Струмица* у Струмици, 1962. Поглед на хотел и хотелску терасу.
Извор: колекција аутора

Извесне новине у урбанистичкој диспозицији и основној архитектонској структури већег градског хотела донео је пројекат за хотел *Lev* у Љубљани завршен 1964. године по пројекту словеначког архитекте Емила Медвешчека.⁴⁶⁸ [Сл. 319] На врло погодној локацији за један градски хотел (на 200 м од градског парка Тиволи, 300 м од центра града и 600 м од железничке и аутобуске станице), љубљански хотел *Lev* је представљао најмодернији хотел тог типа у време када је изграђен (отворен је априла 1964. године). Смештен уз раскрсницу две значајне градске саобраћајнице хотел је са својих тринаест спратова чинио доминантан репер у централном делу

⁴⁶⁵ *Ibid.*, 75.

⁴⁶⁶ Duško Pecovski, „Hotel u Strumici“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 84.

⁴⁶⁷ Duško Pecovski, „Hotel-odmaralište „Crvena zastava“ u Ohridu – Sveti Stefan“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 82-83.

⁴⁶⁸ О хотелу *Lev* вид. у: „Hotel „Lev“ u Ljubljani“, *Arhitektura urbanizam*, God. V, Br. 27 (1964), 1, 29-31; Nace Šumi, „O novih hotelih v Sloveniji“, *Sinteza*, Let. I, Št. 2 (1964/65), 37; Janez Lajovic, „Dva mestna hotela“, *Sinteza*, Let. I, Št. 2 (1964/65), 21-24; Žarko Stilinović, „Hotel »Lev« u Ljubljani“, *Čovjek i prostor*, God. XII, Br. 147 (1965), 1, 3; A. G., „U posjetu ljubljanskom »Levu«. Uspješan start – i bez tradicije“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIII, Br. 1 (1965), 18-19.

града. Док је његовом позицијом уз Целевшку улицу делимично заклоњен поглед према Љубљанској тврђави а тиме умањена њена доминацију у градском пределу, повлачењем објекта од раскрснице према првом изграђеном блоку створен је плато уз обод раскрснице који доприноси не само бољем односу хотела према окружењу него и делимично умирује његову висинску доминацију. Бруто развијена површина хотела обухвата преко 11.000 м² корисног простора (приземље и 13 спратова) а поред тога хотел има и гаражу са 50 паркинг места и хелиодром на крову.⁴⁶⁹ Смештајни део који се протеже до једанаестог спрата обухвата четири апартмана, 119 већих и 90 мањих соба распоређених тако да су с источне стране веће собе са укупно 233 кревета а на западу мање собе са 90 кревета и 90 кауча као помоћних лежаја (собе су пројектоване према швајцарском стандарду⁴⁷⁰). У приказима хотела се истиче изузетна опрема соба која је била изнад тада важећих стандарда и норматива.⁴⁷¹ Собе су у структури имале мањи антре с уграђеним плакарном те купатило с тушем и тоалет, као и телефонски прикључак и по жељи госта у свим собама је било могуће имати радио и телевизор.⁴⁷² Већи апартмани су имали две одвојене спаваће собе, дневни боравак и радну собу, те су били опремљени телевизором и фрижидером, док су мањи апартмани такође имали све то с тим да су дневна и радна соба биле спојене у једну просторију. Овај хотел није могао добити категорију *de lux* хотела јер у собама поред кревета није имао прекидач за регулацију свих расветних тела, што је било неопходно по међународним прописима, већ је свако расветно тело имало свој посебан прекидач. У свим собама и ходницима су биле изложене графике које је хотел откупио на Међународном бијеналу графике у Љубљани.⁴⁷³



Сл. 318. Пантелеј Митков, хотел *Црвена застава* у туристичком комплексу Св. Стефан код Охрида, 1961/1962. Поглед на хотел на страни улаза.
Извор: колекција аутора



Сл. 319. Емил Медвешчек, хотел *Lev* у Љубљани, 1964.
Поглед на хотела и Љубљанску тврђаву у позадини.
Извор: *Sinteza*, št. 2 (1964/65), 37.

Модерно уређен ентеријер изведен је у сарадњи архитеката Јожета Добрине и Ника Краља. [Сл. 320] Друштвени садржаји су пројектовани у приземљу те на 12. и 13. спрату. Велики ресторан у приземљу је подељен у два дела, затворену салу са 190 места и зимску (стаклену) башту са 140 места повезану с отвореном терасом; у мезанину је смештен клуб салон, на 11. спрату две банкет сале, на 12. спрату кафе-бар, ноћни клуб и приручна кухиња а на 13. спрату посластичарница са 60 места уз које су и терасе с укупно 100 места. [Сл. 321] Савремено опремљена главна ресторанска кухиња је имала капацитет од 1.000 obroka у једној смени. У подземном делу хотела су смештени простори за прање рубља, магацини, преносна станица за грејање и агрегат, радионица, пумпа за воду и вински подрум. Основа је решена у виду клинастог двотракта с лифтовима и степеништем

⁴⁶⁹ Žarko Stiliновић, „Hotel »Lev« u Ljubljani“, 1.

⁴⁷⁰ „Hotel »Lev« u Ljubljani“, 29.

⁴⁷¹ Žarko Stiliновић, „Hotel »Lev« u Ljubljani“, 1.

⁴⁷² *Ibid.*

⁴⁷³ *Ibid.*

у средини (три лифта повезују приземље и смештајне етаже а два само приземље и последња два спрата с угоститељским садржајима), с тим да у нивоу приземља и мезанина она добија бочно проширење у коме је пројектована кухиња и проширење ресторана у делу зимске бапште. Хотелу је обезбеђено централно грејање из градске топлане а климатизовани су били само кухиња, ресторан и кафе-бар. Радове је извело грађевинско предузеће „Техника“ из Љубљане док су намештај и опрема ентеријера изграђени у Столарској задрузи из Севнице према пројекту Н. Краља. Хотелу се замерао мали улазни простор с рецепцијом у односу на величину хотела, као и неуспела опрема ресторана, кафе-бара и сале за банкете која није била у потпуности складна како би се то очекивало од архитекте Нике Краља, посебно што су собе и зимска бапша били знатно успешније решени.⁴⁷⁴



Сл. 320. и Сл. 321. Емил Медвешчек, хотел *Lev* у Љубљани. Основе приземља, типског спарат (I – X) и кровне етаже (XII) са угоститељским садржајима. (лево) Извор: *Sinteza*, Št. 2 (1964/65), 24. Изгледи ентеријера – клуб и двокреветна соба. (десно) Извор: „Ljubljana – Hotel Lev“, *JH – Jugohoteli za vas*, Br. 1 (1971), 9; *Sinteza*, Št. 2 (1964/65), 23.

Из туристичке периодике се сазнаје да је хотел *Lev* изграђен након дужих дискусија и уз повећане трошкове изградње (цена изградње је износила нешто више од две милијарде ондашњих динара), као и да је хотел уз интензивiranу рекламу већ у првој години свог пословања уврштен у ексклузиван круг европских хотела у оквиру тзв. Кукове туристичке туре.⁴⁷⁵ Тим поводом је часопис „Ugostiteljstvo i turizam“ организовао посету хотелу уз разговор са управом, разгледање хотела и краћи боравак како би се стекао бољи утисак о пословању хотела и његовом комфору. Иначе, праксу посете новим хотелима је организовало неколико туристичких часописа, што данашњим истраживањима хотелске архитектуре пружа значајне информације о појединостима из организације и рада као и аспектима коришћења хотела. Већ у првој години пословања хотел је имао попуњеност капацитета од 60% од чега је 70% отпадало на стране госте. Током обиласка хотела се дошло и до односа пројектант – туристичка архитектура, што је директора хотела навело да истакне да туристичка изградња има своје специфичности и да је по њему немогуће да исти пројектант ради пројекте за неку фабрику и за велики хотел с обзиром на то да савремена хотелска изградња захтева широку размену искустава специјализованих стручњака.⁴⁷⁶ На исти начин, само из друге позиције, директор хотела је попут Гамулина упоредио хотел са аутоматизованом

⁴⁷⁴ *Ibid.*, 3.

⁴⁷⁵ A.G., „U posjetu ljubljanskom »Levu«. Uspješan start – i bez tradicije“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIII, Br. 1 (1965), 18.

⁴⁷⁶ *Ibid.*

фабриком истичући да и хотел функционише на основу утврђеног процеса рада и дефинисаног начина његовог коришћења. Уз још неке архитектонске задатке, хотелске зграде спадају у ред оних које врло јасно показују промене и развојне могућности модерне архитектуре.⁴⁷⁷ Наиме, хотели по својој организацији имају сложен програм и прецизно дефинисан начин поставке свих функција и њихових односа (нарочито велики хотели и хотели високе категорије) који треба да задовоље не само услове пословања него и утисак који целокупан простор и услуга остављају на госта у складу са његовим потребама и видом одмора који хотел пружа. У томе и почива разлика између савремених хотела и оних грађених током прве половине XX века који су готово без изузетка били у форми једноструких блокова и највише проширени терасом или услужном баштом.⁴⁷⁸ Тако су и након рата, уз поједине изузетке, реализације градског хотела проистекле из међуратних узора насталих под утицајима функционализма који фаворизује стереометријске форме. У приказу хотела за љубљански часопис „*Sinteza*“ архитекта Јанез Лајовиц наводи да је архитекта Емил Медвешчек наишао на исти проблем ситуирања високе зграде у урбано ткиво као и дански архитекта Арне Јакобсен (Arne Jacobsen) у пројекту за хотел у Копенхагену. Док је Јакобсен зграду хотела обукао у сивкасто зелену стаклену фасаду попут облачног неба над Копенхагеном, Медвешчек је покушао да фасаде остану неупадљиве али та идеја није доследно спроведена.⁴⁷⁹



Сл. 322. Лавослав Хорват, хотел *Jugoslavija* у Новом Београду, завршен 1969. Фотографија макете хотела – дунавска страна. Извор: *Hotel Metropol Beograd: deset godina preduzeća „Metropol“* (Beograd: Metropol, 196?), n. n.

Колико су на хотелску архитектуру, превасходно на основну концепцију и унутрашње уређење градских хотела, утицали светски примери великих хотелских концерна (ланаца) најбоље показује пројекат на основу кога је завршен репрезентативни хотел *Jugoslavija* у Новом Београду. [Сл. 322] Иако је хотел отворен 1969. године, његово првобитно архитектонско решење, према коме је хотел и почео да се гради крајем четрдесетих година,⁴⁸⁰ сврстава га у функционалистичку архитектуру карактеристичну за хотеле пројектоване током шесте деценије. Угоститељско предузеће „Metropol“ које је преузело управљање новим хотелом је уз помоћ банкарског кредита обезбедило довршетак хотела. Први корак је подразумевао измену програма који би одразио савремена схватања пројектаната, грађевинске оперативе и хотелијерства.⁴⁸¹ На основу редефинисаног програма измењен је пројекат архитектуре и начињен нови пројекат ентеријера на коме је радио тим београдских архитеката,⁴⁸² што је хотел *Jugoslaviju* уврстило у ранг првокласних хотела какве су имали многи западни градови. Хотел који је засигурно оставио утицај на другу фазу реализације београдског хотела, посебно када је реч о унутрашњем уређењу, јесте хотел *SAS* (*Scandinavian Airlines System*) изграђен у Копенхагену крајем педесетих година (1958-1960) према пројекту архитектке Арне Јакобсена.⁴⁸³ О додели велике међународне награде за архитектуру и уметност коју је утемељио француски часопис „*L'architecture d'aujourd'hui*“ хотелу *SAS*

⁴⁷⁷ Nace Šumi, „O novih hotelih v Sloveniji“, 35.

⁴⁷⁸ *Ibid.*

⁴⁷⁹ Janez Lajovic, Janez Lajovic, „Dva mestna hotela“, *Sinteza*, Let. I, Št. 2 (1964/65), 22.

⁴⁸⁰ О почетном пројекту и основном архитектонском концепту хотела видети стр. 262-267.

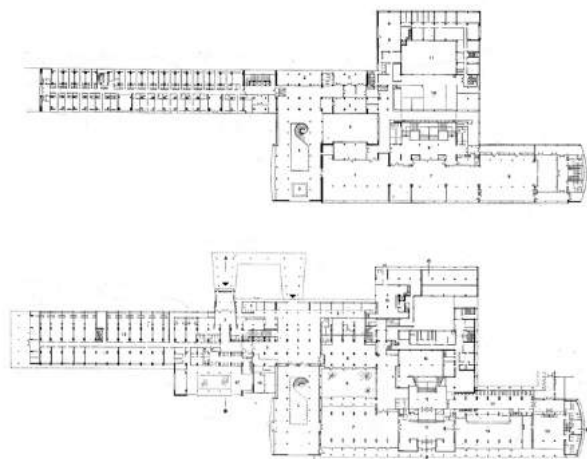
⁴⁸¹ Živomir Simović, „Hotel »Jugoslavija« u Novom Beogradu – najmoderniji u zemlji“, *Turizam*, God. XVI, Br. 1 (1968), 25.

⁴⁸² Аутори ентеријера су архитекти Милорад Пантовић, Владета Максимовић, Иван Антић, Никола Радановић и Мирослав Јовановић.

⁴⁸³ О копенхагенском хотелу *SAS* вид. у: Herbert Weisskamp, *Hotels: An international survey*, 46-51.

извештавао је и часопис „Arhitektura“.⁴⁸⁴ Током друге фазе, која је трајала од 1955. до 1961. године, знатно је измењен првобитни програм у циљу повећања смештајног капацитета (претварањем појединих комуникација у собе и флексибилнијом организацијом апартмана како би се собе у склопу апартмана могле издавати по потреби као посебне собе) и делимичног модификовања друштвених просторија према савременим потребама, и то све без повећања изграђеног простора.⁴⁸⁵

На основу новог програма и просторних могућности добијено је 345 једнокреветних соба, 124 двокреветне собе, седам малих апартмана, 21 стандардни апартман, 10 великих апартмана и један луксузни апартман. Увођењем софе, у виду помоћног лежаја, у већи број једнокреветних соба омогућено је проширење капацитета док су апартмани имали могућност претварања у мање собе или повезивања у већи и комфорнији апартман. У делу друштвених садржаја се налазило више холова (улазни, главни, хол за разговоре, мањи хол у анексу), велики и мали ресторан повезан са кухињом, зимска башта, три веће банкет дворане с припадајућим салонима, кафе бар, снек-ресторан, продавнице, фризерски салони. [Сл. 323] Уређење обалног дела уз хотел спроведено је на основу пројекта који је израдио Урбанистички завод Београда под руководством архитекте Бранислава Јовина.⁴⁸⁶ Начин темељења преко ојачане темељне плоче описан у трећем поглављу, утврђен на основу прецизних прорачуна, оправдао је његову примену јер су слегања након 20 година од почетка градње објекта била једва приметна. Посебан изазов је представљало увођење савремених инсталација грејања, вентилације и климатизације у све делове објекта, јер је првобитним пројектом била предвиђена само климатизација репрезентативних простора. Уградњом климатизације у собе и апартмане гост је могао подешавањем регулатора на термостату подесити жељену температуру. Топлотна енергија за грејање и воде и просторија се добијала преко топловодне магистрале из топлане на левој обали Саве насупрот Ади Циганлији.⁴⁸⁷ Хотел је имао и посебну компресорску станицу за климатизацију и дизелелектричну централу за аутоматско укључивање у случају да нестане струје у градској нисконапонској мрежи. У хотелу су биле смештене главне просторије предузећа „Metropol“, као и централна винарија овог угоститељског предузећа.⁴⁸⁸ Због репрезентативности хотела посебна је пажња посвећена уређењу ентеријера и избору намештаја и пратећих предмета и галантерије. [Сл. 324] Радове на завршетку изградње и уређењу ентеријера извела је група „Н“ Архитектонског пројектног завода из Загреба.



Сл. 323. и Сл. 324. Лавослав Хорват, хотел *Jugoslavija* у Новом Београду.

Основе приземља и првог спрата. (лево) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Бр. 66 (1970), 16.

Изглед ентеријера – средишњи хол са полукружним степеништем. (десно) Извор: МГБ-ИБ [12-2-9837]

⁴⁸⁴ „Nagrada »L'architecture d'aujourd'hui«“, *Arhitektura*, God. XV, Br. 1-2 (1961), 61.

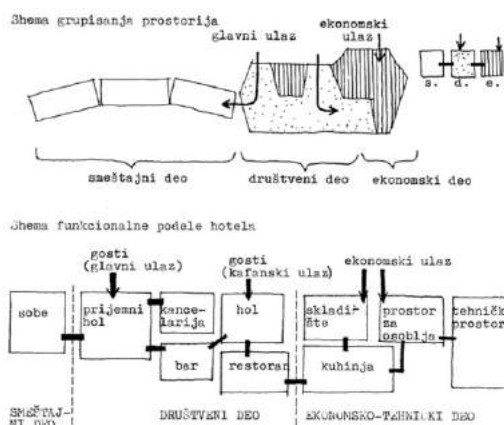
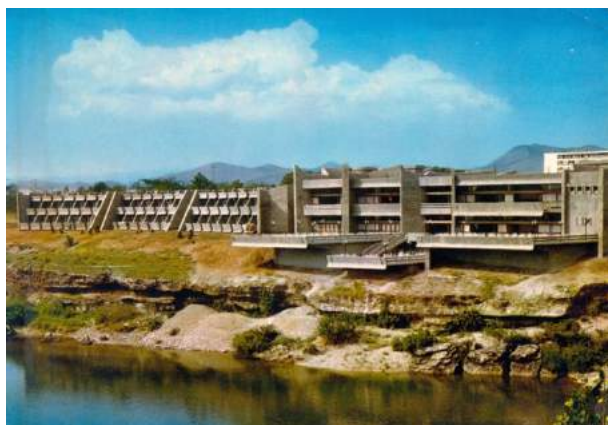
⁴⁸⁵ „Hotel »Jugoslavija« u Beogradu“, *Arhitektura urbanizam*, God. XI, Br. 66 (1970), 14-17; Бранко Вујовић, *op. cit.*, 322, 324; Slobodan Giša Bogunović, *op. cit.*, 295; Zrinka Paladino, „Arhitektonski opus Lavoslava Horvata u Beogradu“, *Prostor*, Vol. 20, Br. 2/44 (2012), 318-320.

⁴⁸⁶ *Ibid.*, 17.

⁴⁸⁷ Živomir Simović, „Hotel »Jugoslavija« u Novom Beogradu – najmoderniji u zemlji“, 26.

⁴⁸⁸ „Hotel »Jugoslavija« u Beogradu“, 17.

Градски хотел чије је архитектонско решење половином шездесетих година привукло највише пажње у стручним круговима, а његов аутор њиме антиципирао нови приступ у хотелској архитектури који ће постати доминантан током наредне етапе туристичке изградње, јесте градски хотел *Podgorica*⁴⁸⁹ у Подгорици (тадашњем Титограду) завршен 1966. године према пројекту архитекткиње Светлане Кане Радевић.⁴⁹⁰ Инвеститор је било угоститељско предузеће „Црна Гора“ из Подгорице. [Сл. 325] Ауторки је овај пројекат на самом почетку каријере био првенац, значајно остварење које својим архитектонским и ликовним квалитетима, истиче архитекта Зоран Б. Петровић, „улива веру у нове и свеже креативне могућности младих стваралаца на пољу архитектуре“ који су започели да корачају мукотрпним стазама архитектонског стваралаштва.⁴⁹¹ Померен од главних градских саобраћајница хотел је смештен на десној обали смарагдно-зелене реке Мораче а своју везу са историјом града недвосмислено остварује обликовањем и структуром која директно кореспондира са рушевинама старог Немањиног града Рибнице на другој страни обале. „У материјалу тих рушевина, у каменим облацима које носи Морача својим током, треба тражити и прапочетке архитектонске идеје на којој (се) базира рјешење овог објекта“.⁴⁹² Инспиративан за тумачење и фотогеничан за кадрирање, подгорички хотел је у југословенску туристичку архитектуру унео другачије приступ у пројектовању хотела заснован на прихватању специфичности места и поднебља од оног који је дуже времена диктирао прагматични функционализам. Функционалност објекта је неизбежна, јер како је већ напоменуто хотел има јасно дефинисан облик организације и начин на који се користе његови садржаји, али ту функционалност не би требало посебно истицати у архитектури и њеној структури већ би је требало учинити што мање израженом и ригидном кроз креативнија архитектонска решења. [Сл. 326] У том методу почива и главна особеност ауторкиног пројекта у коме, наводи Зоран Маневић, нема ништа од класичне архитравне конструктивне логике уткане у принцип правоугаоног модула.⁴⁹³



Сл. 325. и Сл. 326. Светлана Кана Радевић, хотел *Podgorica* у Подгорици, 1966. Поглед на хотел са реке Мораче. (лево) Извор: колекција аутора; Шеме организације главних група садржаја и функционалне поделе хотела. (десно) Извор: Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji* (Beograd: Časopis „Izgradnja“, 1983), 25.

Ауторка хотела истиче да се архитектуром хотела тежило „одлучном одбацивању одомаћених шема базираних на традицији интернационалног стила“ и посезању за

⁴⁸⁹ О хотелу *Podgorica* у Подгорици вид. у: Zoran B. Petrović, „Hotel »Podgorica« u Titogradu“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 56-58; Slavko Dakić, „Hotel »Podgorica« u Titogradu“, *Arhitektura*, God. XXII, Br. 99-100 (1968), 30-35; Zoran Manević, „Romantični i tehnički metodi“, *Čovjek i prostor*, God. XV, Br. 183 (1968), 5-8; Mihajlo Mitrović, „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnji turističkih objekata u Jugoslaviji“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, VI-10; „Hotel Podgorica“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 16, 24-25, 64, C-8; Adolph Stiller, Bojan Kovačević (ur.), *Montenegro. Kontrast. Landschaft. Architektur Kontext*, 90-95; Vladimir Kulić, Maroje Mrduljaš & Wolfgang Thaler, *Modernism in-between: The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia*, 84, 102; Theodossis Issaias, Anna Kats, „Gender and the production of space in postwar Yugoslavia“, u: Martino Stierli, Vladimir Kulić (Eds.), *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, 98-100.

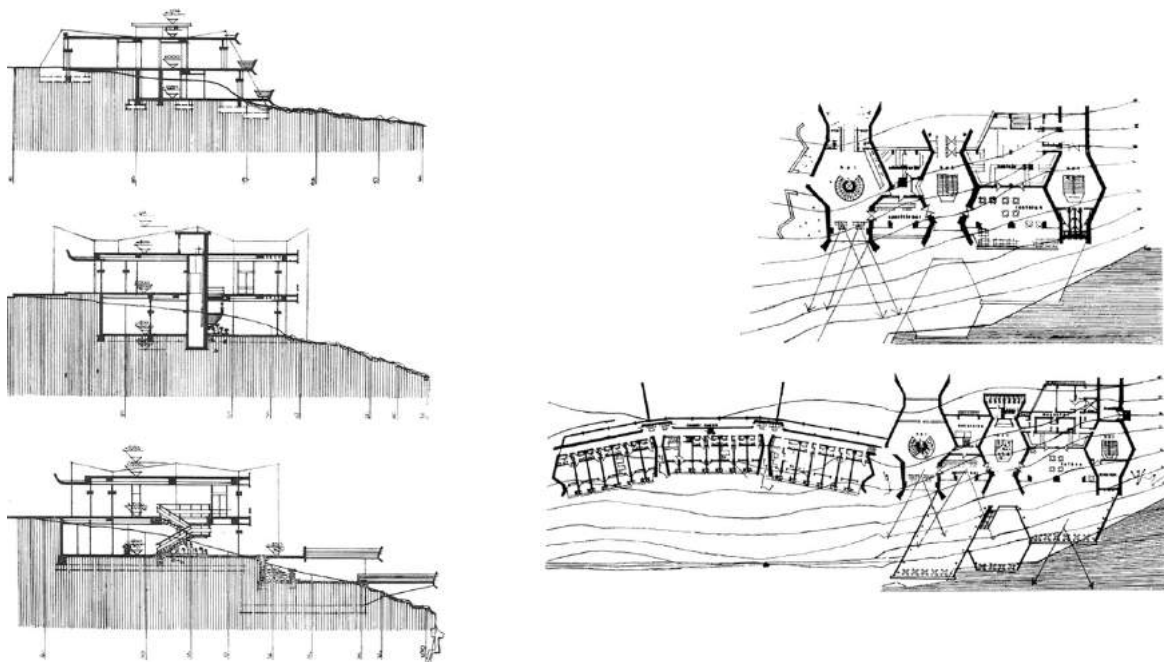
⁴⁹⁰ О стваралаштву архитекткиње Светлане Кане Радевић вид. у: Андрија Маркуш, *Кана Светлана Радевић* (Подгорица: Архитектонски форум, 2016).

⁴⁹¹ Zoran B. Petrović, „Hotel »Podgorica« u Titogradu“, 56.

⁴⁹² Slavko Dakić, „Hotel »Podgorica« u Titogradu“, 30.

⁴⁹³ Zoran Manević, „Romantični i tehnički metodi“, 7

функционално и перцептивно новим концептом који пак није изражен само у уклапању у терен и употребом камених облутака у обради екстеријера и ентеријера, већ и начином употребе зида, постизањем његове тактилне структуре као традиционалног мотива формирања простора и ликовне изражајности.⁴⁹⁴ У свом истраживању туристичке архитектуре Бао Зи Фанг овај хотел узима за најједноставнији пример хоризонталне организације⁴⁹⁵ где су све функције хотела линијски распоређене у две главне целине (сместајну и друштвену на коју се надовезује економски део). Између њих нема директне обликовне међузависности, пошто је веза остварена у материјалу и у општем духу облика, па у случају када би се та лабава веза и раскинула сваки од делова би могао независно да постоји.⁴⁹⁶ Органски начин обликовања којим ауторка одбацује функционалистички приступ погодовао је успешном решавању појединих пројектантских аспеката који се у истој ситуацији иначе сматрају неповољним у хотелској архитектури. Овде се пре свега мисли на решавање свих улаза у хотел (главни улаз за госте, одвојен улаз у кафе/ресторан и економски улаз) постављених у истој равни и нивоу фасаде који су добили своје одговарајуће позиције и обликовни третман захваљујући сегментирању северне фасаде избаченим бочним зидовима који чине главни конструктивни склоп. Тиме је постигнута разуђеност хоризонталног потеза улазне зоне коју прати и одговарајуће уређење партера, тј. приступне стазе и зеленило, како не би дошло до укрштања линија кретања гостију и снабдевања хотела. Објекат у ствари има две етажне, основно (приступно) високо приземље и ниско полу укопано приземље. [Сл. 327] У друштвеном делу објекта високо приземље је послужило за смештај кухиње, економског улаза на крају објекта и ресторана, док је у ниском приземљу пројектован кафе-бар на који се надовезују терасе које се каскадно спуштају према реци лебдећи над њеном обалом. [Сл. 328] Облик тераса је произашао из продужавања контуре попречних носећих зидова који су постављени полигонално тако да стварају ромбоидне просторе између њих или саћасто ткиво које је својим динамизмом допринело аутентичној амбијенталности унутрашњих простора.



Сл. 327. и Сл. 328. Светлана Кана Радевић, хотел *Podgorica* у Подгорици. Попречни пресеци кроз смештајни и друштвено-гоститељски тракт. (лево) Основе ниског и високог приземља. (десно) Извор: *Arhitektura*, Бр. 99-100 (1968), 32, 33.

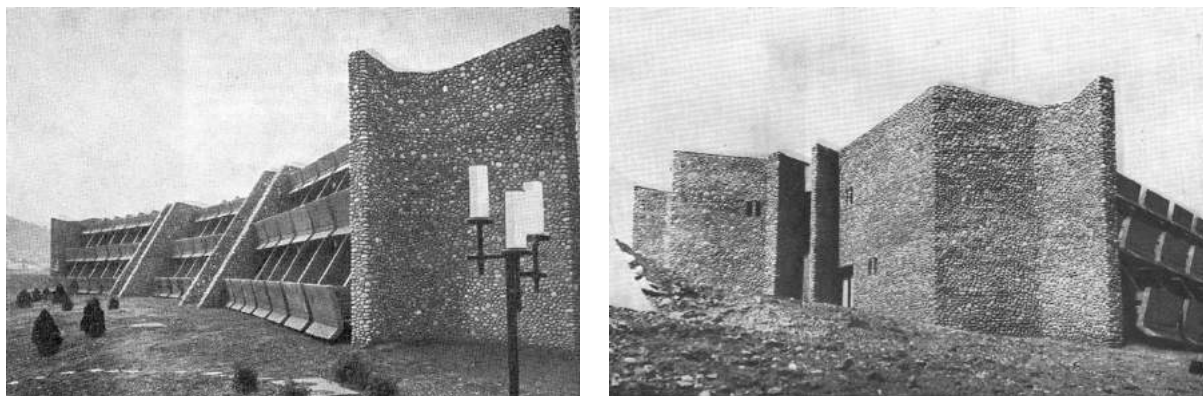
Динамичност је остварена у све три димензије унутрашње и спољашње структуре: на нивоу крова је то постигнуто извлачењем вертикалних носећих зидова из основне кровне равни а на фасади која прати линију обале рапчлањивањем тог дугачког потеза у више зона које дефинишу профилно закошени калкани који се сужавају ка врху и које прате степенасте етажне соба у једном

⁴⁹⁴ Svetlana Kana Radević, „Tendencije i pojave u arhitekturi Crne Gore“, 21.

⁴⁹⁵ Bao Zhi Fang, *op. cit.*, 24.

⁴⁹⁶ *Ibid.*

делу, односно различити углови калкана који продиру из објекта у његовом другом делу. Сличан принцип је постигнут и код северне фасаде само што је она нижа па самим тим делује и мирније и сведеније. Како би се умањио утисак целокупне дужне објекта архитекткиња Радевић у оквиру потеза друштвеног дела хотела уводи благо смицање главних попречних зона које наглашава платформама тераса док смештајни део сегментира у три лучно поставље групе од по седам соба. У клинастим процепима који су настали преламањем попречних конструктивних зидова при том сегментирању створени су посебни амбијенти у простору ходника с погледом на реку. Смештајни капацитет је износио 110 кревета. Изломљени калкани обложени каменим облацима продиру у тло дајући романтичне асоцијације на кршевиту земљу на којој стоје⁴⁹⁷ али и знатно шири карактер Црне Горе и њене географије. [Сл. 329] Сагледавајући хотел у свом целокупном изгледу и у његовом односу према окружењу, добија се утисак да је пројектант желео баш једноставношћу и оскудношћу материјала да на један сензибилан и романтичарски начин успостави вези са археологијом града.⁴⁹⁸



Сл. 329. Светлана Кана Радевић, хотел *Podgorica* у Подгорици. Поглед на смештајни тракт и забатни зид обложен каменим облацима. Извор: *Совјек и простор*, Бр. 183 (1968), 7, 8.

Хотелске собе су пројектоване рационално али је њихова површина повећана дубоким лођама које имају двоструко закошену бетонску ограду како би простор собе био што заштићенији од сунца. Камени облаци су консеквентно примењени како у обради спољних зидова тако и у ентеријеру у комбинацији са површинама остављеним у натур-бетону.⁴⁹⁹ Тако је у ентеријеру због сведености материјала постигнут готово монохроматски ефекат са свега две нијансе сиве боје и нешто дрвених елемената (облоге плафона и конструкције отвора). Упечатљиво је то што се у свим приказима објављеним у стручној периодици наводи мањкавост у извођењу посебно занатских радова, као и питање адекватног опремања угоститељских простора. Па тако Славко Дакић у свом приказу наводи да се због потешкоћа у проналажењу адекватних комада намештаја помало усталила пракса да се пројектант с иоле већим претензијама сам упушта у њихово обликовање а у случају овог хотела то се десило с расветним телима на терасама, ходницима, собама и прилазима објекту.⁵⁰⁰ Опрему за хотел је израдило љубљанско предузеће намештаја „Slovenijales“ док је радове извело грађевинско предузеће „Prvoborac“ из Херцег Новог. Хотел *Podgorica* је награђен престижном наградом београдског дневног листа „Борба“⁵⁰¹ за најбоље

⁴⁹⁷ *Ibid.*

⁴⁹⁸ Zoran B. Petrović, „Hotel »Podgorica« u Titogradu“, 58.

⁴⁹⁹ „Hotel Podgorica“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.

⁵⁰⁰ Slavko Dakić, „Hotel »Podgorica« u Titogradu“, 31-32.

⁵⁰¹ Награда београдског дневног листа „Борба“ за најбоља архитектонска остварења реализована у току године за коју се додељује награда на подручју сваке републике, као и на савезном нивоу, установљена је 1965. године а први пут је додељена 1966. за најбоље оцењена архитектонска остварења из претходне године (1965). Награда је у континуитету додељивана сваке године све до 1991. године. Желећи да допринесе популаризацији вредних архитектонских остварења у свим републикама редакција листа „Борба“ је поводом 19. фебруара, дана када је 1922. године изашао у Загребу први број овог листа, одлучила да сваке године на тај дан додељује награде у виду плакета и диплома оним архитектонским делима која се изузетним вредностима, идејама и решењима издвајају од осталих. Додељивање награде је успостављено у договору и у сарадњи са Савезом архитеката Југославије а било је регулисано посебним правилником о начину доделе плакета. У првом члану овог правилника је наведено да се „Борбина“ награда „успоставља (се) са циљем да подстакне напоре за највишим достигнућима у архитектонском стваралаштву које оквирима нашег живота треба да обезбеди хумане, естетске, племените, рационалне и практичне услове“. О највреднијим архитектонским

архитектонско остварење у Југославији 1967. године а потом је 1968. године награђен и републичком наградом „13. јул“ која се у Црној Гори додељивала за изузетне доприносе. Жири „Борбине“ награде је високо оценио „исправност архитектонског поступка уклапања објекта у амбијент, нарочито с обзиром на осетљив локалитет“ чиме су „остварени високи просторни квалитети, а постигнут је и савремен хумани третман проблема утилитарности“ уз пажљиво негован детаљ и материјал из околине који је срећно искоришћен у екстеријеру и ентеријеру.⁵⁰²

Појава мотела – типолошке одреднице и пројектантске смернице

Интензивирање активности на планирању и пројектовању мотела, у периоду након изградње саобраћајних коридора значајних за омасовљена туристичка кретања, означио је југословенски конкурс за мотеле организован 1959. године с циљем да се тако прибаве решења за типске мотеле. Савремене саобраћајнице јесу биле основ да се у Југославији остваре туристичка кретања возилима али како је стање свих других сервисних капацитета за мототуризам било слабо доведен је у питање и економски потенцијал туризма.⁵⁰³ Још половином педесетих година је прихваћено да мотели представљају савремене и рационалне туристичке објекте, поготово ако су пројектовани тако да се путници у њима могу задржати неколико дана и ако поред привлачне локације пружају и могућности за рекреацију.⁵⁰⁴ Стога се очекивало да се изградњом мотела повећа и смештајни капацитет у туристичким подручјима. Током 1959. године су била обезбеђена средства за опсежнију изградњу мотела преко конкурса за доделу инвестиционих зајмова из средстава Општег инвестиционог фонда за изградњу мотела и адаптацију и реконструкцију смештајних капацитета⁵⁰⁵ након чега се приступило даљим припрема кроз израду пројеката и планова изградње.⁵⁰⁶ Тиме је учињен први корак према туристичкој изградњи на основу сагледавања потреба савременог туристичког промета.⁵⁰⁷ С обзиром на важност правилног избора локације за изградњу мотела, сматраном подједнако релевантном као и његова практичност и економичност, 1958. године формирана је комисија која се бавила питањем избора локација за изградњу мотела.⁵⁰⁸ Према оквирном плану је било предвиђено да се на простору Хрватске, у три етапе до 1961. године, изграде 24 мотела с укупним капацитетом од 2.000 кревета. Приоритет за изградњу су имали мотели на довршеном потезу Јадранске магистрале и уз аутопут Загреб – Београд. Од архитеката се очекивало да у својим пројектима теже решењима која би архитектуру мотела повезала с пределима. Међутим, архитекти су сматрали да је за израду типских пројеката мотела требало поћи од ширих услова у односу на оне који су Савезној угоститељској комори Југославије послужили као полазиште за расписивање конкурса почетком августа 1959. године.⁵⁰⁹ Интенција ужег позивног конкурса,⁵¹⁰ иако организованог у кратком временском периоду и због тога недовољно анализирани, имала је за циљ да се дође до одговарајућих решења којима би се

остварењима у свим југословенским републикама одлучивао је жирији „Борбе“ и републичких савеза архитеката. Републички жири се састојао од шест чланова од којих је три именovala „Борба“ а три републички савез архитеката, док се у сваком републичком центру одређивао жири који је утврђивао и додељивао награде за подручје своје републике. Награда је додељивана сваке године 19. фебруара а у броју објављеном тог дана је било представљено свих шест награђених дела са оценама жирија. Вид. у: Аноним, „Борбине“ плакете и дипломе за најбоља архитектонска остварења”, *Борба*, 19. фебруар 1965, 7; Мома Марковић, „Афирмација награде за архитектуру“, *Борба*, 19. фебруара 1972, 3; Jelica Jovanović, Ines Tolić, „Borba” for architecture“, u: Vladimir Mako, Mirjana Roter Blagojević, Marta Vukotić Lazar (Eds.), *International Conference Architecture and Ideology* (Belgrade: Faculty of Architecture, University of Belgrade, Board of Ranko Radović Award, Association of Applied Arts Artists and Designers of Serbia (ULUPUDS), 2012), 825-836.

⁵⁰² Аноним, „Архитектура 67. Црна Гора: »Подгорница« арх. Светлане Радевић”, *Борба*, 18. фебруар 1968, 8.

⁵⁰³ Dragutin Alfier, Srđan Marković, „Prilagodavanje naše turističke receptive potrebama suvremenog mototurizma“, 13.

⁵⁰⁴ Vjekoslav Zrnc, „Na redu je kompleksa izgradnja turizma“, 1.

⁵⁰⁵ Dragutin Alfier, Srđan Marković, *op. cit.*, 7.

⁵⁰⁶ У првој фази израђени су инвестициони елаборати и поднесени кредитни захтеви за мотеле на одабраним локацијама у близини Загреба, Слуња, Сл. Брода, Ичича, Журкова, Јабланица, Стариграда, Сплита, Промајане, Сребреног, Трогира, Макарске, Метковића, Лапада и Задра.

⁵⁰⁷ Dragutin Alfier, Srđan Marković, *op. cit.*, 7.

⁵⁰⁸ Vjekoslav Zrnc, „Na redu je kompleksa izgradnja turizma“, 1.

⁵⁰⁹ Stanko Mandić, „Ishod jugoslovenskog konkursa za projekte tipskih motela“, *Arhitektura urbanizam*, God. I, Br. 3 (1960), 44-45.

⁵¹⁰ На конкурс су позване водаће пројектантске организације у Југославији са искуством у пројектовању туристичких објеката: „Turist-projekt“ – Београд, „Turist-projekt“ – Сарајево, „Arhitekt“ – Сарајево, „Jug Marasović“ – Загреб, „Jug Pletenac“ – Ријека, Пројектни атеље – Аубољана и Пројектантски атеље „Stil“ – Београд.

заменили пројекти с непотпуним програмима који су тада већ почели да се појављују на основу инвестиционих наруџби. У условима конкурса се наводи да је његов циљ да се добијеним пројектима реши правилно функционисање општих типова хотела и да се применом погодних конструкција, јефтиних одговарајућих материјала и уређења дође до најрационалнијих и најјекономичнијих решења.⁵¹¹ Рок за предају конкурсних радова је био 15. новембар 1959. године.

Конкурсни програм је обухватио два типа хотела: приморски (са 38, 62 и 100 кревета, баром или кухињом) и континентални (са 38 и 62 кревета, баром или кухињом, уз одговарајуће просторе за контролисано и неконтролисано паркирање возила и бензинску станицу).⁵¹² На конкурс су пристигла 23 предлога а оцењивачки жири⁵¹³ је одабрао и препоручио као успела решења за типове хотела пет пројеката (три прве награде и две друге награде⁵¹⁴). Награђени конкурсни радови указују на то да су аутори више посезали за мањим и континенталним типовима хотела. Могући разлози за то вероватно леже у чињеници да је услед недовољно искуства у пројектовању хотела међу домаћим архитектима било целисходније поћи од хотела мањих капацитета и то више континенталног типа који је према задатим контекстуалним параметрима био вероватно једноставнији за сагледавање обликовних аспеката. Архитекта Станко Мандић, један од чланова жирија, у датом осврту на исход конкурса, објављеном у часопису „Arhitektura urbanizam“, наводи да је зачетак пројектовања и изградње хотела у Југославији захтевао неминовно познавање искустава стечених у иностранству где су се хотели дуже време градили али и користили.⁵¹⁵ Питање изградње хотела у Југославији схваћено је, наводи Мандић, „као погодна прилика да се, благодарећи наклоности комисија за инвестиционе конкурсе према хотелима као потреби и новини, реши успутно питање основних хотелских простора у неким (нашим) градовима“, иако је потреба за хотелима настала преваходно из основног разлога, а то је нагли развој моторног туризма (индивидуалног и групног) и ширење саобраћајне мреже.⁵¹⁶ Ово потврђује и навод у једном од коментара на актуална питања мототуризма, објављеног у туристичкој периодици половином шездесетих година, према коме се изградњом хотела, осетно јефтиније и брже од изградње хотела, осигурава најбрже повећање смештајних капацитета, док се истовремено локалној заједници директно враћају средства уложена у изградњу саобраћајница.⁵¹⁷ Оскудица хотелског смештаја почетком шездесетих година се није могла свакако решити изградњом већег броја хотела, па чак ни у близини градова где је тај недостатак био и најизраженији, пошто је смисао изградње хотела и избора локација почивао у одговарајућој саобраћајној дистанци на одређеним трасама како би хотели задовољили своју основну улогу. Мандић напомиње да функција хотела није само усмерена туристима који путују на одмор, него да хотели служи и за одмориште и преноћиште возачима теретних возила који су све више укључени у транспорт роба. Карактеристика хотела се огледала у томе да се потреба за њиховом изградњом повећавала паралелно са ширењем мреже саобраћајница. Спроведени конкурс за типове хотела је свакако послужио у почетној фази планирања и изградње новог типа угоститељско-туристичког објекта у Југославији и указао на одређене аспекте и чињенице неопходне за наредну фазу.⁵¹⁸

У обимнијем чланку о архитектури, изградњи и одликама хотелима архитекта Јахиел Финци полази од констатације да без доброг саобраћаја нема угоститељства а да без угоститељства и

⁵¹¹ ФМЗ: Konkurs za izradu tipskih idejnih projekata motela, Opšti uslovi konkursa, Beograd, 7. VIII 1959. godine; Projektni program za pojedine tipove motel.

⁵¹² Stanko Mandić, „Ishod jugoslovenskog konkursa za projekte tipskih motela“, 44.

⁵¹³ Оцењивачки жири су чинили: архитекта Милан Минић – Београд, архитекта Јахиел Финци – Сарајево, Мате Барбић – председник Угоститељске коморе НРХ, Јаков Шаренац – председник Угоститељске коморе НРС, Адем Каменица – секретар председник Угоститељске коморе НР БиХ, Милорад Нешић – Савезна угоститељска комора, архитекта Катарина Гросели – представник Угоститељске коморе НР Словеније, архитекта Казимир Остроговић – Загреб и архитекта Станко Мандић – Београд.

⁵¹⁴ Три прве награде су додељене архитекти Богољубу Курпијелу из пројектног предузећа „Arhitekt“ из Сарајева за континентални тип хотела са 38 кревета и снек-баром, архитекти Леону Кабиљу из пројектантског атеља „Stil“ из Београда такође за испити континентални тип хотела, архитекти Томи Аубибратићу из пројектног предузећа „Arhitekt“ из Сарајева за приморски тип са 38 кревета и ресторанома. Две друге награде су додељене архитекту Божидару Гвардјанчићу из Пројектног атеља из Лубљане за приморски тип са 38 лежаја и снек-баром и архитекти Неџаду Хаџиосмановићу из пројектног предузећа „Turist-projekt“ из Сарајева за континентални тип хотела са 38 кревета и снек-баром.

⁵¹⁵ Stanko Mandić, „Ishod jugoslovenskog konkursa za projekte tipskih motela“, 44.

⁵¹⁶ *Ibid.*

⁵¹⁷ F. Žilić, „Motorizovani turisti traže bolji prihvat“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XII, Br. 2 (1964), 26.

⁵¹⁸ Stanko Mandić, *op. cit.*, 45.

саобраћаја нема туризма.⁵¹⁹ Ако су прва организована путовања у туристичке сврхе утицала на учесталу изградњу и модернизацију хотела, онда су моторизовани туристи допринели појави новог типа смештајно-угоститељских објеката – мотела.⁵²⁰ Како је савремени начин живота захтевао све више економичности и практичности, тако је и мотел требало да пружи економичан предах путнику или туристи на његовом путу према жељеном одређишту, минимално оптерећујући средства одређења за циљни одмор. Томе је првенствено допринела и знатна промена у структури профила туристе у периоду после Другог светског рата, када туристи у све већем броју постају радни људи који су одласком на одмор желели себи приуштити тренутак слободе и прижељкиваног угођаја. Економика туризма је све више уважавала специфичне потребе и тенденције модерног туристе који се с правом могао назвати моторизовани туриста.⁵²¹ Туристичка кретања су виђена као саставни део економског развоја а туристичка маса која одлази на одморе као фактор општег развоја.⁵²² Иако у Југославији почетком шездесетих година скоро да није било луксузних или прворазредних хотела, на супрот томе се јавила потреба за новим облицима туристичког смештаја усмереног ширем кругу туриста.⁵²³ У Југославији се број домаћих и страних туриста 1959. године повећао за око 78% или четири и по пута у односу на забележени број туриста 1939. године (4.252.765 према 939.226). Због тога је кроз планирање туристичких капацитета требало дати одговоре на питања у којем броју и у којем односу према хотелима треба градити мотеле, ког типа и капацитета и на којим локацијама?⁵²⁴ [Сл. 330] Изградња мотела се несумњиво везивала за пораст броја аутомобила у приватном власништву, у чему су предњачиле Сједињене америчке државе где се број аутомобила између 1925. и 1955. године повећао са седам на скоро педесет милиона, а истовремено број мотела са око 600, колико их је отприлике било 1930. године, повећо се на број од 40.000 до 1950. године.⁵²⁵ У земљама са различитим географским карактеристикама, какве је имала и Југославија, изградња мотела је пружала додатне предности за развој туристичких активности, али и за пласирање архитектонских форми у којима су до изражаја могле више доћи регионалне специфичности, с обзиром на то да су мотели, у односу на хотеле, обично мањи објекти без обавезујућег и комплекснијег програмског оквира.



Сл. 330. Мапа главних саобраћајних токова у ФНРЈ почетком 1960-тих.
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 3 (1961), 7.

⁵¹⁹ Jahiel Finci, „Moteli“, *Arhitektura urbanizam*, God. I, Br. 3 (1960), 40.

⁵²⁰ О постанку мотела вид. у: Vladimir Knapic, „Moteli u suvremenom turizmu“, *Turizam*, God. X, Br. 3 (1962), 8-11; Vera Lazić, *Moteli*, 3-11.

⁵²¹ „Što je to motel?“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIII, Br. 1 (1965), 28.

⁵²² Vera Lazić, *op. cit.*, 10.

⁵²³ Jahiel Finci, „Moteli“, 41.

⁵²⁴ *Ibid.*

⁵²⁵ Шездесетих година се у САД-у градило од 2.500 до 3.000 нових мотела а развијали су се као ланац мотела, као централни мотела за неки туристички крај и као градски мотела. Мотели су постали део америчке културе и свакидашњег живота, што се огледало и у опсегу садржаја које су нудили, од базена, спортских терена (тенис, голф, миниголф, јахање, веслање, риболов, стрељаштво), до организације мањих конгресних скупова и банкета. О појави и развоју мотела у САД, те њиховим програмским и организационим одликама вид. у: Jahiel Finci, „Moteli“, 41-42; Duško Ivaniš, „Američke impresije – Moteli kao oporavilišta“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XV, Br. 6-7 (1967), 31; Mirko Sagrak, „Novo u razvojnoj liniji motela“, *Turizam*, God. XV, Br. 9 (1967), 14-15.

Мотели су умногоме имали више пројектантских предности у односу на друге туристичке објекте. То се пре свега огледало у нижим трошковима изградње и одржавања, знатно нижој цени земљишта и других комуналних услуга (у односу на градске или дуге атрактивне туристичке локације), једноставнијој примени појединих прописа (грађевински, противпожарни, безбедносни), већој слободи у избору конструкција и материјала (мотели су увек слободно стојећи објекти, мале спретности и распона, у којима је уобичајена примена јефтинијих или стандардних материјала), те ширим пројектантским могућностима у дефинисању програма, организације и концепта (локације хотела обично нису посебно амбијентално вредне јер се налазе дуж саобраћајница и немају специфичне урбанистичке условљености). Економичним motelом се сматрао motel са 10 до 20 соба (уз могућност проширења) и са основним угоститељским садржајима (ресторан, кафе-бар).⁵²⁶ Стандард који имају мотели је по правилу нешто нижи од одређеног стандарда у хотелима (рецимо хотелу *Б* или *Ц* категорије), с тим да се тај стандард не мора *a priori* огледати у целокупном архитектонском решењу колико у величини простора, врсти и броју садржаја, те опсегу услуга. Приморски мотели су у то време били више сезонског карактера за разлику од хотела у континенталним деловима земље где је фреквенција саобраћаја била континуирана током целе године. Како би се умањила или избегла бука од саобраћаја, сматраном једном од основних мана хотела, код избора локације се обично трагало за таквим местима која су нешто удаљенија од саобраћајнице али довољно уочљива и визуелно привлачна. При томе се уочавају и поједини аспекти о којима би требало водити рачуна при пројектовању, као што је оријентација соба и угоститељских садржаја, позиција паркиралишта у односу на улаз и позицију соба и слично. Ови пројектантски аспекти ће се издвојити значајним пошто ће се током седамдесетих година у Југославији појавити мотели који ће се користити и за дужи боравак а не само за кратак успутни одмор и смештај (рецимо мотели близу Јадранске обале чија локација привлачи туристе да се ту задрже током летњег одмора). Тада је прихваћено и правило да би мотеле који се граде на прилазима градова требало лоцирати на десној страни пута, у правцу града или на неком споредном путу у близини главне саобраћајнице,⁵²⁷ или највише на удаљености од 1 до 2 километра уколико се ради о локацији уз прикључни или секундарни локални пут, пошто би већом удаљеношћу motel изгубио на привлачности а тиме и на рентабилности.⁵²⁸ У погледу избора локација за мотеле на јадранском подручју препоручивало се да буду лоцирани у близини већих места, места без хотела, у међупросторима већих насељених места и у рејонима прилаза Јадрану с копна.⁵²⁹

Анализа саобраћајне фреквентности је постала кључна за одређивање саобраћајница уз које би требало градили мотеле. Након тога долази избор најпогоднијег места на траси саобраћајнице на коме би возач или путник зажеleo да се заустави и одмори (атрактиван поглед, близина шуме, реке или језера, узвишење и слично). За ситуирање хотела је важна добра уочљивост са саобраћајнице док је привлачан изглед значајан за просперитет хотела.⁵³⁰ Према информацијама из туристичке периодике аутомобили иностраних регистрација су 1964. године преплавили југословенске путеве а у готово свакој ували на мору су се налазили импровизована терени за паркирање.⁵³¹ Уз то, критикован је и недостатак најосновнијих услуга за моторизоване туристе који су сматрани већим потрошачима од других туриста, пошто се испоставило да је снабдевање горивом, уклањање насталих кварова и пружање других сервисних услуга било врло отежано. Такође, четрдесетак хотела и стотињак кампинг-терена, колико их је половином шездесетих година било у Југославији, нису могли примити ни десетину оних туриста који су на одмор долазили својим возилима.⁵³² С повећањем броја нових саобраћајница и туристичког промета⁵³³

⁵²⁶ Jahiel Finci, „Moteli“, 42.

⁵²⁷ *Ibid.*, 43.

⁵²⁸ Vera Lazić, *op. cit.* 48.

⁵²⁹ Dragan Boltar, „Neki aspekti planiranja i opreme Jadranske magistrale“, *Turizam*, God. XI, Br. 4–5 (1963), 22.

⁵³⁰ Jahiel Finci, „Moteli“, 43.

⁵³¹ F. Žilić, „Motorizovani turisti traže bolji prihvati“, 26.

⁵³² *Ibid.*

⁵³³ У Југославији је од половине педесетих до половине шездесетих година изграђено више од 8.000 километара саобраћајница док се број иностраних возила повећао више од 45 пута – око 3/4 иностраних гостију је на одмор долазило аутомобилом. Истовремено број регистрованих путничких аутомобила у Југославији се од 1950. до 1960. године повећао 8,5 пута – са 6.454 на 54.257 возила.

није се повратно повећавао и број пратећих објеката. У Југославији је тада удаљеност између два мотела била чак десет пута већа него у суседној Италији и износила је у просеку око 800 километара (на сваки километар пута у Југославији је долазило 7 а у Италији 24 кревета за туристички смештај).⁵³⁴ Стога је за странце путовање аутомобилом по Југославији доносило извесне препреке а слабо опремљени путеви сервисним услугама⁵³⁵ су били једне од главних примедби које су упућиване туристичким агенцијама. Свакако да је брза туристичка експанзија захтевала систематично деловање на више фронтова, што није увек било оствариво, али су постојали јасни показатељи да су број ноћења и дневна потрошња просечног моторизованог туристе били већи него оног који није дошао властитим превозом.⁵³⁶ Таква ситуација је утицала да се током прве половине шездесетих година формира и посебна кредитна линија само за изградњу мотела, што је водило и до злоупотреба, јер су тражиоци кредита под називом и програмом мотела у ствари обезбеђивали градњу хотела.⁵³⁷

По завршетку конкурса за типове мотела само су се отворила нова питања и дилеме који су показали да изградња свих туристичких објеката, а тако и мотела, захтева опсежно планирање и сагледавање више чинилаца, посебно из угла рентабилности, трајности, атрактивности и слично. У том погледу архитекти Станко Мандић и Јахиел Финци деле исто становиште, а то је да мотел треба да има своју привлачност и да не буде формалистички конципиран, већ да буде духовит, приступачан и уклопљен у средину у којој се налази.⁵³⁸ Да пројектовање мотела постаје равноправан задатак са пројектовањем хотела показује и стручна литература из тог периода која мотеле сврстава у исти пројектантски делокрут и архитектонски корпус.⁵³⁹ Дефинишући смернице за планирање и пројектовање мотела Финци прво наводи неопходност анализирања свих услова који утичу на израду програма, затим одређивање врсте и карактера мотела за поједина подручја и најрационалнијих капацитета за поједине врсте мотела, а на крају и прецизирање програма (величина и карактер просторија).⁵⁴⁰ Основном функцијом мотела се сматрало то да путнику понуди смештај, а његовом возилу адекватан и сигуран паркинг, док остали, пропратни, садржаји који обично иду уз мотел нису третирани обавезујућим за сваки мотел. Инострана искуства у пројектовању хотела се убрзо преко стручне литературе преносе у Југославију, па се већ током прве половине шездесетих година издвајају два основна типа мотела: блоковски (сви садржаји у једном блоку) и павиљонски (тзв. растресита изградња, садржаји распоређени у више одвојених павиљона). Просторне и програмске карактеристике мотела у односу на хотеле (мањи или знатно мањи смештајни капацитет, редуковани садржаји и мањи опсег услуга), као и претежно слични услови локација на којима се мотели обично граде (у близини саобраћајница и због тога најчешће на равном терену, те без комплексних урбанистичких условљености), дефинисали су основне пројектантске предности мотела у погледу просторно-организационих концепција. Наиме, због свега тога су мотели третирани као ниски објекти (углавном приземни или једносратни, ретко када с више од две етажe) и организационо не условљени разним просторно-функционалним ограничењима какви су заступљени у пројектовању хотела.

Тако се павиљонски тип изградње или комбиновани блоковско-павиљонски, издвојио прихватљивијим и подеснијим за изградњу мотела од блоковског типа, јер је пружао више могућности у организацији основних група функција (смештај, угоститељство, сервис возила и паркинг). На тај начин до изражаја долази хоризонтални модел организације функција из кога су произашле различите типолошке варијације мотела: бунгалови (засебна смештајна јединица с наткривеним паркингом или гаражом у приземљу ако је рецимо терен делимично у паду), бунгалови без гараже или паркинг места (гаража или паркинг су на неком централном месту),

⁵³⁴ F. Žilić, „Motorizovani turisti traže bolji prihvat“, 26.

⁵³⁵ Треба имати у виду да су тадашње техничке карактеристике аутомобила биле такве да су захтевале њихово чешће заустављање ради пуњења резервоара, сервисирања, хлађења и слично, док је путницима, услед летњих температура, било потребно чешће освежење и предах од војње.

⁵³⁶ F. Žilić, „Motorizovani turisti traže bolji prihvat“, 26.

⁵³⁷ „Moteli traže jednostavnost“, *Turizam*, God. XII, Br. 7 (1964), 23.

⁵³⁸ Jahiel Finci, *op. cit.*, 43; Stanko Mandić, *op. cit.*, 45.

⁵³⁹ James S. Hornbeck, *Motels, hotels, restaurants and bars – an architectural record book*; Giampiero Aloï, *Hotel motel: testi e didascalie in italiano ed inglese*; Fred Lawson, *Hotels, Motels and Condominiums: Design, Planning and Maintenance*

⁵⁴⁰ Jahiel Finci, *op. cit.*, 43.

смештајни павиљони са више јединица, разуђени приземни блок који се грана у више просторних и функционалних целина прилагођених локацији или траси саобраћајнице. Код мотела конципираног у виду бунгалова и павиљона обично се предвиђа централни објекат са рецепцијом и угоститељским садржајима. У архитектури мотела, нарочито у Америци, био је заступљен и атријумски тип или систем изградње, али у Југославији таквих примера није било. Сервис за возила или бензинска пумпа, уколико постоје, обично су издвојени у посебну целину. У односу на прве сервисне станице грађене дуж аутопута Загреб – Београд, које су поред смештаја имале просторије саобраћајне полиције, пошту, амбуланту, службу одржавања пута и већи ауто-сервис, каснији мотели услед општег друштвеног развоја и шире доступности савремених услуга, више се профилишу као смештајно-угоститељски објекти.

Према основној намени издвојили су се чисто транзитни мотели, који су на удару теретних возила, и излетнички мотели, који су смештени надамак градова или туристичких места на Јадрану.⁵⁴¹ Организовање кампинг простора уз motel је било препоручљиво, јер би се тиме проширило смештајни капацитет мотела, али и омогућило коришћење motelских угоститељских и других сервиса.⁵⁴² У општој тенденцији префабриковане изградње мотели су виђени прикладним за типизирани начин градње што је потврдио и организовани конкурс за типске пројекте мотела. Пројектовање мотела у односу на могућности префабрикације разматра и француски архитекта Рожи Робичон (Roger Robichon) у краћем чланку, објављеном у тематском броју часописа „L'Architecture d'aujourd'hui“ из 1955. године посвећеном туризму и одмору, у коме представља два решења бунгаловског типа мотела и могућности њиховог комбиновања.⁵⁴³ За поједине туристе мотели су имали често више предности од хотела, посебно мотели изграђени надамак приморских туристичких центара, јер су смештени уз саобраћајнице и пружају једноставан долазак и одлазак током дневних активности, путник лежерно долази и одлази, слободно се креће без пожељних формалности и храни се у мањем ресторану или припрема обед у решо-кухињи.⁵⁴⁴

Вођен различитим начином пројектовања и ситуирања мотела, често уз одређене импровизације или увезене стране моделе, архитекта Ненад Корица је израдио неколико типова мотела, односно смештаних јединица типа бунгалова и предложио начин правилног размештања различитих типова мотела на адекватно одабраном терену, те дао преглед приближних цена изградње по типу мотела.⁵⁴⁵ Аутор је пошао и од претпоставке да немају сви исте платежне могућности и да би стога требало понудити различите врсте смештаја. При формирању тако једног мотела типа насеља аутор је тежио постићи што већу интимност и изолованост смештајних јединица које би биле повучене у зеленило, с тим да је предлагао да се води рачуна и о могућностима проширења насеља.⁵⁴⁶ Предложена су четири типа motelског смештаја (А, В, С, D) величине 18, 20 и 23 м² од којих сваки има наткривени претпростор за паркирање аутомобила и нешто различиту унутрашњу организацију у зависности од величине и положаја. [Сл. 331] Код опремања смештајних бунгалова предвиђен је намештај и опрема из серијске производње доступне на домаћем тржишту стандардног квалитета (метални намештај загребачке фабрике „Јадран“ и кухињски серијски елементи столарског предузећа „Дрвотвор“ из Ступника). Уз ове типске моделе мотела Корица даје и приказ пројекта мотела који је требало да буде изграђен уз проширење на превоју пута Ријека – Пула на надморској висини од 240 метара, где Пломински канал улази у море и од дакле се пружа јединствен поглед на цели Кварнерски залив и Ријеку. Пројект мотела је израдио Стјепан Краљ у виду кружног објекта како би се пружиле што боље панорамске визуре.⁵⁴⁷ Одморишта са атрактивним визурама, засењеним паркиралиштем и одговарајућом туристичком опремом или услугама су издвојени у пожељну опрему јадранске магистрале.⁵⁴⁸ Motel би био смештен нешто испод нивоа саобраћајнице и имао би две етаже –

⁵⁴¹ Aleksandar Milenković, „Motel“, *Arhitektura urbanizam*, God. I, Br. 4 (1960), 38.

⁵⁴² *Ibid.*

⁵⁴³ Roger Robichon, „Motels préfabriqués“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, 26 Année, No. 61 (1955), 18-27.

⁵⁴⁴ Aleksandar Milenković, „Motel“, 37.

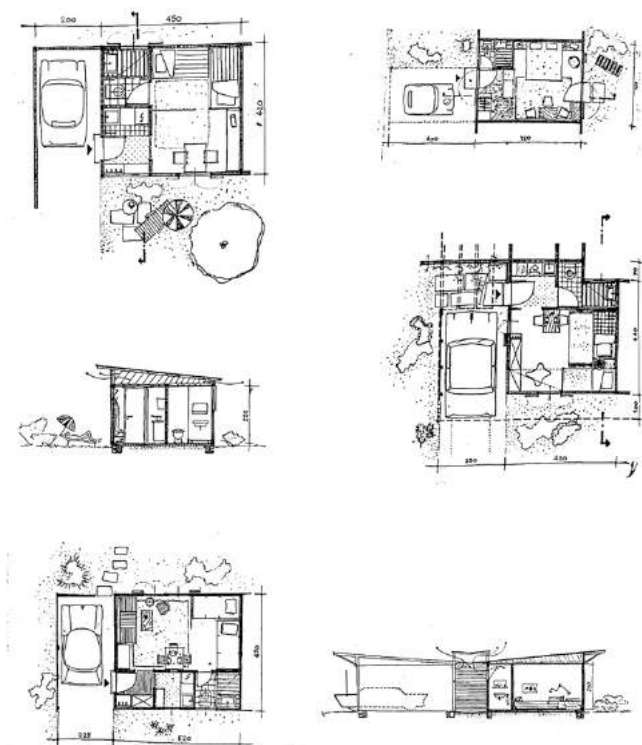
⁵⁴⁵ Nenađ Korica, „Motel“, *Својек и простор*, God. VII, Br. 105 (1960), 2.

⁵⁴⁶ *Ibid.*

⁵⁴⁷ *Ibid.*

⁵⁴⁸ Cf. Dragan Boltar, *op. cit.*, 21-22.

горњу са рестораном и потребним помоћним просторима и доњу са седам соба, просторијама управе и терасом која прати кружни габарит објекта. Оваквом поделом функција би се пружао неометан боравак како гостију који су одсели у мотелима, тако и пролазних путника.



Сл. 331. Ненад Корића, идејне скице за типове мањих мотела – бунгалова (тип А, С и D), око 1960. Извор: *Џојек и простор*, Бр. 105 (1960), 2.

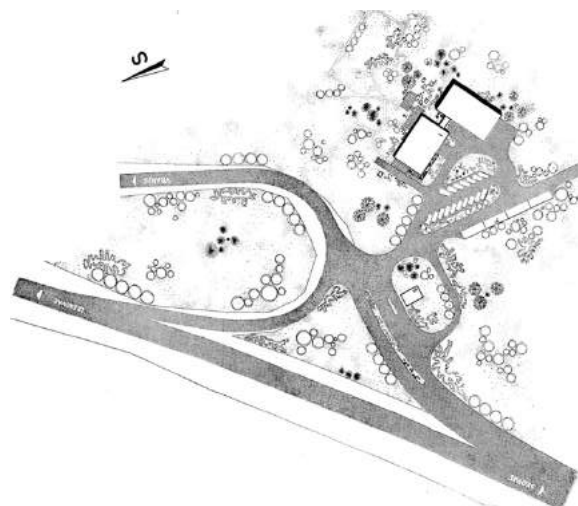
Панорамски поглед с узвишења изнад мора је био главни адут мотела *Kuk* изграђеног уз Јадранску магистралу код Макарске у смеру према Сплиту за инвеститора хотелско предузеће „Domus-turist“ из Загреба које је управљало низом мотела уз магистралне саобраћајнице. Дајући првенство архитектонској реализацији овог мотела инвеститор је ангажовао пројектантску организацију „Investprojeckt“ из Макарске, па је тако архитекта Драго Моравец, који је пројектовао више туристичких објеката на подручју Макарске ривијере, израдио пројект мотела користећи погодности локације да мотел учини атрактивним и привлачним за путнике. Смештајни део мотела у структури двокреветних соба и апартмана је изведен од дрвених монтажних елемената „Срачва“ које је на локацији поставио и монтирао истоимени шумарско-индустријски комбинат из Винковаца. Осим овог комбината у извођењу радова је учествовало и предузеће Сервисне радионице „Vorongaj“ из Загреба.⁵⁴⁹ Ресторанску зграду као реперни мотив архитекта Моравец смешта на упечатљивом месту у процепу стене на висини од 110 метара и тако она бива у потпуности уклопљена у природни амбијент који задржава све своје амбијенталне карактеристике. Аутентични ефекат амбијента уз панорамски поглед из ресторанске сале и терасе употпуњује и камена стена литице која чини део ентеријера, пошто је због позиције објекта део стене искоришћен је за један од подужних бочних зидова. Код овог и сличних пројеката уочава се другачији приступ мотелској архитектури у односу на прве сервисне станице/мотеле који су грађени дуж аутопута Загреб – Београд, о чему је било речи у претходном поглављу, и који су у потпуности били рационални и функционалистички без успостављеног односа према окружењу. Такав приступ је архитекта Миро Марасовић задржао код још неколико мотелских објеката изграђених на овој траси аутопута (у Загребу и Славонском Броду), као и у приморском рејону (у Старомграду у путу према Задру) крајем педесетих и почетком шездесетих година захваљујући повећаном промету иностраних туриста.⁵⁵⁰ Испоставило се да након спроведеног конкурса за типове мотела простудиране програмске поставке на основу иностраних примера нису дошле у

⁵⁴⁹ „Motel »Kuk« kod Makarske“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 40.

⁵⁵⁰ „Moteli u Zagrebu, Starom Gradu i Slavonском Броду“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 53.

потпуности до изражаја. Услед недовољног броја објеката за смештај у том периоду, као и због евидентне и сталне потребе за истим, већина нових хотела у близини градова имала је улогу ширег смештаја од оне коју су хотели по својој концепцији требало имати. Сви ови хотели су имали од 75 до 80 кревета и то углавном у двокреветним собама скромних димензија али са функционалног становишта исправно одмерених.⁵⁵¹

За разлику од хотела грађених дуж Јадранске магистрале који су се увек на изврстан начин прилагођавали условима локације или су обликовно кореспондирани са окружењем, у континенталном делу земље, тачније дуж главног аутопута Лубљана – Скопље изградња хотела је често због безличних и готово истоветних локација имала стандарднији вид архитектуре. Тако два хотела изграђена уз две врло значајне саобраћајнице у Србији, једну на траси Београд – Чачак – Ужице – Јадранско море, а другу Београд – Ниш – Ђевђелија, која чини део наведеног аутопута, представљају на изврстан начин типске објекте хотела настале после једне студије из области туризма и потреба за сервисним објектима на овим магистралама.⁵⁵² Оба хотела изграђена 1966. године пројектовали су архитекти из београдске пројектантске организације „Energoprojekt“, Слободан Милићевић и Александар Рапешки, док је у изради пројекта ентеријера поред архитекте Милићевића учествовао и архитекта Реља Костић. Хотел *Пожега* је изграђен на излазу из Пожеге према Ужицу на локацији којој су поред широког простора и визура на околни пејзаж погодвали близина града и могућност за повезивање на постојећу водоводну и канализациону инфраструктуру. Други хотел *Врање*, смештен на левој страни аутопута Ниш – Скопље код саобраћајне петље која повезује хотел са градом Врање и супротном страном аутопута, има сличну заравњену али благо уздигнуту локацију која је сагледива из оба правца аутопута.⁵⁵³ [Сл. 332] Према обликовању, организационој концепцији, конструкцији и употреби материјала оба хотела су међусобно слична а разликују се једино у програму приземља смештајног дела. [Сл. 333] Оба хотела су примери блоковског начина изградње којим се омогућује концентрисање свих садржаја у један или два међусобно повезана већа блока. Савремена и сведена архитектура хотела, готово стандардизоване структуре и обликовања, у коме се истичу видљив конструктивни скелет од натур-бетона са зидним испунама од опеке, витки челични стубови, дрвени преградни панели између тераса и велика реклама на крову са светлећим словима *M O T E L*, одговара архитектури многих хотела изграђених широм Европе, пре свега у Немачкој, Данској⁵⁵⁴ и посебно Холандији.⁵⁵⁵



Сл. 332. и Сл. 333. Слободан Милићевић и Александар Рапешки, хотел *Врање* надомак Врања на аутопуту Београд – Ђевђелија, 1966. Ситуациони план хотела са приступним путем. (лево) Извор: Vera Lazić, *Moteli* (Београд: Универзитет у Београду, 1970), 143. Поглед на хотел са паркиралишта. (десно) Извор: *Архитектура urbanizam*, Br. 45-46 (1967), 76.

⁵⁵¹ *Ibid.*

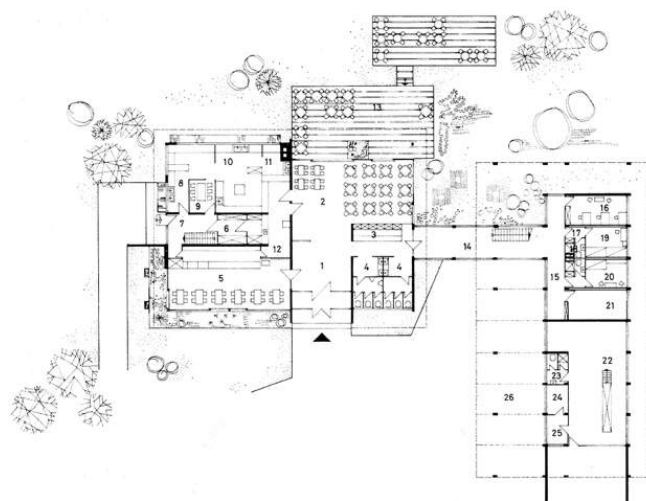
⁵⁵² „Moteli »Požega« i »Vranje«, *Архитектура urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 76; Vera Lazić, *op. cit.*, 143-145.

⁵⁵³ *Ibid.*

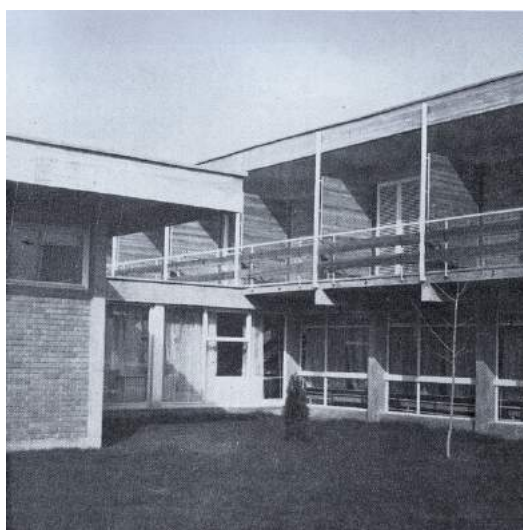
⁵⁵⁴ Cf. [BP-Motel, Haderslev, Denmark. Architect: Bent Moudt], u: H. Weisskamp, *Hotels: An international survey*, 122-125.

⁵⁵⁵ О архитектури хотела у Краљевини Холандији вид. у: Zeeuw van der Laan, *The American Dream – De Nederlandse motelbouw in de periode 1950-1980* (Master teza odbranjena na Универзитету у Utrehtu у оквиру master studija Историје архитектуре (Universiteit Utrecht, Master Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg), 2014).

Оба мотела су према функционалној организацији подељена у два објекта, смештајни и ресторански, повезана топлом везом у виду застакљене пасареле. [Сл. 334] Угоститељски део мотела има две сале, снек-бар капацитета 40 места и ресторанску салу са 80 места повезану са терасом, којима се приступа из централног хола у коме се налази рецепција и приступ смештајном блоку. Оваква подела функција је уобичајена код мотела који подједнако служе путницима који у њему одседају/ноће и пролазним путницима који користе само угоститељске услуге. Кухиња је тако пројектована и опремљена да може брзо испоручити оброке а повезана је са подрумским делом у коме су магацинске просторије, вешерница и котларница.⁵⁵⁶ У приземљу смештајног дела се налазе просторије управе и собе за особље а у продужетку је предвиђена мања пивница и продавница за путнике оријентисане према паркиралишту. На спрату је у виду двотракта организовано 19 двокреветних соба у комбинацији са два одвојена и спојена кревета која се могу одвојити у случају потребе за већим капацитетом. Све собе су пројектоване са купатилом, уграђеним плакарном и пространим терасом. [Сл. 335] Доста пажње је посвећено уређењу ентеријера у коме је поред рационалне опреме и типског намештаја било и стилизованих елемената у фолклорном изразу.⁵⁵⁷



Сл. 334. Слободан Милићевић и Александар Рапшевски, мотел *Врање* надомак Врања на аутопуту Београд – Ћевђелија. Основа приземља. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 45-46 (1967), 77.



Сл. 335. Слободан Милићевић и Александар Рапшевски, мотел *Пожега* надомак Пожеге на аутопуту Београд – Ниш, 1966. Сегмент фасаде. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 45-46 (1967), 77.

Да су мотели због својих мањих капацитета, неутралнијих услова локације, ниских структура те брже и јефтиније изградње били атрактиван пројектантски задатак за архитекте потврђује неколико реализација и пројеката рађених у виду студија половином шездесетих година чија архитектура је представљала својеврсно евоцирање на традиционалне облике подебља или се кроз симулакрум вернакуларног амбијента настојало привучи и задржати путнике. Транзитна кретања су се показала погодним за активирање споменика културе и културних добара у различитим деловима земље чему је у прилог ишла изградња мотела на привлачним локацијама.⁵⁵⁸ Упечатљив пример таквог мотела јесте мотел „Genex – Stari hrast“ код Марковаца у близини Велике Плана (на путу од Београда према Нишу) изграђен 1967. године.⁵⁵⁹ [Сл. 336] Инвеститор овог мотела је било предузеће „Generalexport“ које је подстакнуто природним и културно-историјским знаменитостима Шумадије инвестирало у изградњу више туристичких насеља за потребе иностраног туризма у том крају.⁵⁶⁰ Први у низу планираних туристичких објеката био је поменути мотел изграђен на десној и левој страни аутопута код саобраћајне петље за Свилајнац и Деспотовац, а у непосредној близини старог и ретког примерка храста лужњака по коме је мотел

⁵⁵⁶ „Moteli »Požega« i »Vranje«, 76.

⁵⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁵⁸ Vera Lazić, *op. cit.*, 42.

⁵⁵⁹ *Ibid.*, 42-45.

⁵⁶⁰ „Motel »Genex – Stari hrast« kod Markovca“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 79.

и добио име, тако да су на тај начин оба правца аутопута повезана петљом имала услуге мотела (ово ће знатно касније постати уобичајена пракса при лоцирању мотела на аутопутевима). Мотел су пројектовали архитекти Реља Костић, Слободан Милићевић и Миша Јевремовић на начин да десна страна код тог познатог храста буде намењена туристима који желе већи комфор, бољу услугу и дуже задржавање а долазе својим колима или аутобусима, па је приступ камионима у том делу забрањен, док је лева страна мотела са мањим комфором и јефтинијом услугом управо намењена возачима теретних возила, транзитним путницима из правца Ниша, као и туристима са краћим задржавањем и ауто-камперима.⁵⁶¹ Део мотела с десне стране, који је представљао прву фазу изградње, састоји се из централног угоститељског објекта са снек-баром (50 места), механом са галеријом (160 места), рестораном (120 места) те кухињским и економским трактом. [Сл. 337] Око угоститељског дела су пројектоване отворене и наткривене терасе са око 200 места. Архитектура мотела се састоји од низа мањих смештајних павиљона и разуђене приземне структуре угоститељског и пријемног дела који асоцирају на народску архитектуру тог краја. У одвојеном мањем павиљону је пројектована рецепција за пријем гостију, издавање соба, давање информација, продају сувенира и замену новца, чији ентеријер који асоцира на стару брвнару са огњиштем у виду отвореног камина и репликама намештаја израђеног у фолклористичком маниру. Објекат рецепције је са угоститељским делом повезан наткривеном перголом.

На сличан начин је приступљено и уређењу механе чији приземни простор с галеријом повезује кружно степениште. Механа је тако конципирана да служи пролазним путницима и мештанима за угоститељске потребе док је ресторан намењен туристима који се у мотелу дуже задржавају. Насупрот овом пријемном и угоститељском делу мотела налазе се у једном реду четири смештајна павиљона, укупног капацитета 190 кревета, пројектована у виду тространо-звездасте основе са степеништем у средини. Сваки од ових павиљона има сутерен, приземље и један спрат са двокреветним и трокреветним собама од којих свака има своје купатило и гардеробу. У сутерену су смештене економске просторије, перионица и администрација. Смештајни павиљони су постављени на благој падини изнад насеља чиме је обезбеђен мир гостима мотела и визуре из сваке од соба према окружењу.⁵⁶² Обликовни утицаји народног неимарства су нарочито изражени у обликовању пирамидалних кровова полигоналне основе и високог рогља покривени ћерамидом (цреп у облику каналица), дубоким стрехама које дају хлад на терасама и доминантној примени дрвета у екстеријеру и у ентеријеру. У собама је један од зидова обрађен у клинкер опеци док је у угоститељским просторима сугестиван обликовни израз постигнут видљивим дрвеним гредама и кровном подконструкцијом. Сви ентеријери мотела, кроз више стилизованих елемената и мотива, од дубореза, драгачевске тканине, до различитих фолклорних предмета, доприносе атрактивности простора и његовој туристичкој сврси.⁵⁶³ Конструктивни склоп је због малих распона класичан а чини га дрвена и челична носећа конструкција. Посебан мотив овој архитектонској целини даје централно постављен стари храст коме је додељен статус заштите природног добра. С обзиром на различит број корисника, време задржавања и начин доласка посебна пажња је посвећена саобраћајном решењу и партерном уређењу које је усклађено с архитектуром и функционалним целинама мотела (зелене површине са различитим растињем, стазе, игралиште за децу). Саобраћај је решен тако да се са лакоћом одвија и повезује са аутопутем.⁵⁶⁴ На обе стране аутопута се на улазу, односно одмах по искључењу налази бензинска пумпа, док је паркинг простор подељен у три групе: код улаза за путничка возила која се краће задржавају, код смештајних павиљона за госте који ноће у мотелу и дуж прилазне саобраћајнице. Други део мотела на супротној страни аутопута је програмски и просторно организован тако да једноставно и брзо путницима пружи потребне услуге (снек-бар, продавница, тоалети, ауто-сервис). Уз овај део мотела је био уређен и простор ауто-кампа који је имао 40 места за кола, приколицу или шатор са прикључком на струју и централни сервисни и санитарни објекат где су путници могли да нешто скувају, оперу или да се истуширају.⁵⁶⁵

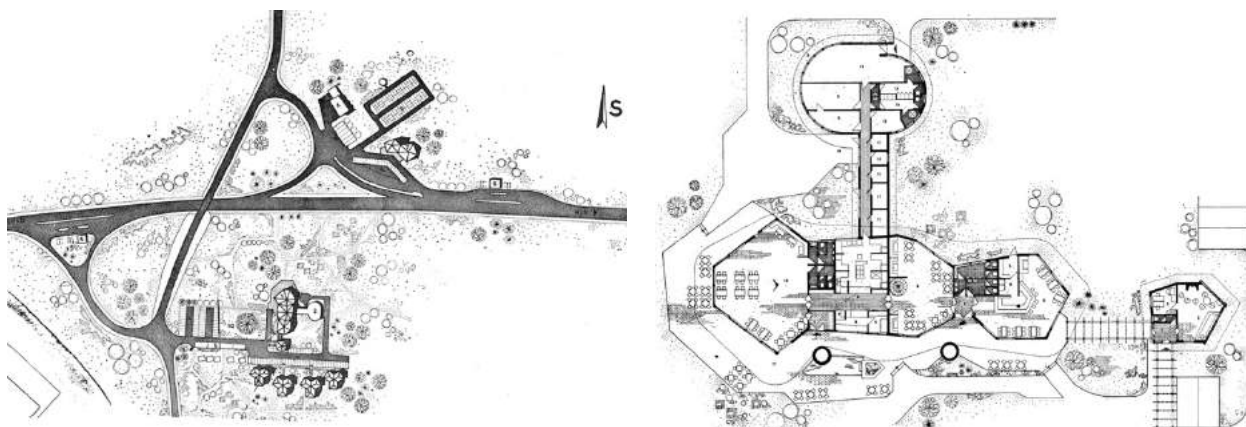
⁵⁶¹ *Ibid.*

⁵⁶² *Ibid.*, 81.

⁵⁶³ *Ibid.*

⁵⁶⁴ *Ibid.*

⁵⁶⁵ *Ibid.*



Сл. 336. и Сл. 337. Реља Костић, Слободан Милићевић и Миша Јевремовић, хотел *Genex – Stari brst* код Марковаца у близини Велике Планае, 1967. Ситуациони план хотела са приступним путем. (лево) Основа ресторанског објекта. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Бр. 45-46 (1967), 78, 81

Врло сличан приступ архитектонско-урбанистичком решењу хотела дао је и архитекта Иван Штраус половином шездесетих година у студији хотела уз Биамбарску пећину која се налази између Сарајева и Олова на магистралном правцу (тзв. босанској магистралу) који повезује аутопут Београд – Загреб са Јадранском магистралом преко Херцеговине.⁵⁶⁶ [Сл. 338] У оквиру уређења целокупног простора Биамбара, који се третирао као рекреативни центар Сарајева, Илијаша, Зенице и Вареша и као туристичка атракција на траси према Јадрану, био је планиран и мањи хотел на локацији уз магистрални пут и с погледима према шуми. Због тога се архитекта Штраус у поставци хотела водио мањим габаритима и висинама разуђеног склопа који не би био супротстављен природним аспектима окружења. Хотел је конципиран у виду смештајних павиљона распоређених у позадини главног објекта позиционираног уз магистралу у коме су предвиђени рецепција и угоститељски садржаји. Павиљони су тако добили мале полигоналне габарите које се прилагођавају конфигурацији (изохипсама) терена и својим стрмим крововима постају готово прилепљени за терен.⁵⁶⁷ Студијом се предвиђала и могућност смештајног проширења капацитета изградњом нових павиљона који би се уклопили у постављени архитектонски ансамбл. У архитектури ансамбла се истичу лепезасто сегментирание композиције кровова са дубоким стрехама које се спуштају скоро до терена те природни материјали попут дрвета и камена.



Сл. 338. Иван Штраус, студија хотела уз Биамбарску пећину на траси пута Сарајево – Олово. Фотографија макете комплекса. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Бр. 45-46 (1967), 90.

⁵⁶⁶ „Студија хотела уз Биамбарску пећину крај Сарајева“, *Arhitektura urbanizam*, Год. VIII, Бр. 45-46 (1967), 90.

⁵⁶⁷ *Ibid.*

Мотели са својом мање захтевном организацијом и омањим туристичко-угоститељским капацитетима потребним уз многе саобраћајнице широм земље послужили су и као допунска делатност у пословању појединих пољопривредно-прехрамбених предузећа или комбината који су у њима могли пласирати и промовисати своје производе и на тај начин остварити додатни профит. Тако је индустријско-пољопривредни комбинат „Серво Михаљ“ из Зрењанина био у поседу мотела и излетишта на најузводнијем делу Бегеја код Зрењанина на месту где река меандрира. Избор ове локације је произашао из урбанистичког плана града којим је било предвиђено да се тај простор уз саму обалу реке искористи за градску рекреативну зону Зрењанина и да се у складу с тим спроведе додатно озелењавање и изградња сервисних објеката намењених краћем или вишедневном боравку у пријатном банатском пејзажу.⁵⁶⁸ Међутим, планове за уређење овог простора није пратила никаква анализа и утврђен програм за пројектовање и изградњу објеката и уређење површина, па је за последицу дошло до стихијске и некоординисане изградње чиме су умањени вредност и потенцијал локације. Међу изграђеним објектима се издваја мотел поменутог зрењанинског комбината који је својим комбинованим функцијама требало да задовољи свакодневне потребе локалних посетилаца, да служи за одмор од неколико дана радницима и гостима комбината, као и да послужи за смештај и одмор пролазним путницима. Мотел је пројектовао архитекта Борко Новаковић а његова специфичност се угледала у коришћењу градитељских материјала са старих пољопривредних објеката из окружења како би својом архитектуром, ликовношћу и амбијентом асоцирао на банатски салаш.⁵⁶⁹ Смештен уз саму обалу реке с којом је повезан спуштеним терасама и мањим пристаном за спортске чамце, овај објекат је планиран да буде главни или централни објекат око кога би се изградили мањи депанданси формирајући једну архитектонску целину која би била истакнути део читавог излетишта у коме би били још и логори и кампови.⁵⁷⁰ У архитектонском смислу главни објекат се састојао од два међусобно повезана објекта која формирају „Г“ облик рашчлањен одвојеним кровним равнима. Према функцији мотел је имао пријемни део са рецепцијом, снек-бар и ресторан са 100 места који је опслуживао простран кухињски блок смештен у нижем делу и осам соба са једним до четири кревета. Иако објекат није у потпуности изведен према пројекту, нарочито његов ентеријер, због познате акције штедње почетком шездесетих година, својом архитектуром која евоцира на банатско традиционално неимарство и употребом традиционалних материјала (бибер-цреп, малтерисани зидови од фуговане опеке, дрвени елементи) мотел је смело употпунио питому равничарску силуету на путу према Темишвару.



Сл. 339. Иван Витић, мотел *Sjeme* код Ријеке, 1964. Перспективни приказ. Извор: ХМА-ИБ [MS II 20]

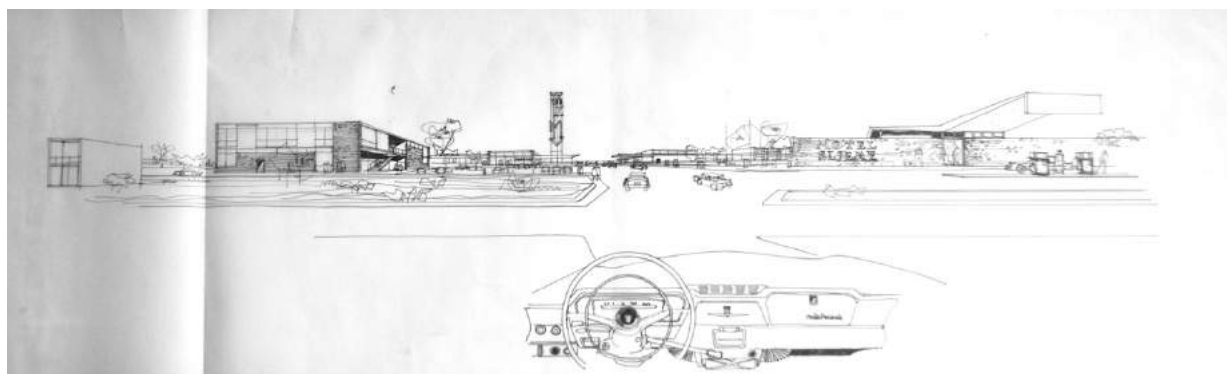
У Југославији је пољопривредно-индустријски комбинат „Sljeme“ био оснивач првог истоименог ланца мотела иако је баш овакав принцип пословања мотела био уобичајен на Западу (уз то су били чести и случајеви да мотел буде у власништву једне породице која се сама стара о

⁵⁶⁸ „Motel – izletište na Begeju kod Zrenjanina“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 80.

⁵⁶⁹ *Ibid.*

⁵⁷⁰ *Ibid.*

његовом пословању). Мотели ланца „Слјеме“⁵⁷¹ изграђени половином шездесетих година на траси Јадранске магистрале у близини бензинских станица, били су доста популарни међу страним туристима који су у њима боравили више дана, чак и недељу-две, па им је motel тако служио за смештај и прехрану а дневно су својим колима одлазили на море и излете у ближу околину. Сва три реализована мотела⁵⁷² овог угоститељског ланца, надомак Ријеке, Биограда на Морју (1964) и Трогира (1965), пројектовао је архитекта Иван Витић⁵⁷³ а извела су их грађевинска предузећа „Јадран“ из Ријеке и „Раdник“ из Бенковца.⁵⁷⁴ [Сл. 339] Витић је први пројекат овог типа мотела израдио још 1962. године за инвеститора у Трсту,⁵⁷⁵ али до његове реализације није дошло, па је тако овај пројекат постао предлог за мотеле „Слјеме“ али у знатно смањеном обиму и броју архитектонских компоненти.⁵⁷⁶ Сваки од Витићевих мотела се концепцијски састоји од групације објеката мањих волумена који су у својој диспозицији постављени флексибилно како би се могли прилагодити различитим локацијама а да њихова основна карактеристика ситуирања у једну повезану целину или склоп остане иста (брuto изграђена површина свих мотела износи чак око 2.300 квадратних метара). Мотеле тако чине један већи једносратни павиљон, односно главна зграда у којој су у приземљу пројектовани сви основни садржаји (пријемни хол са рецепцијом, дневни боравак и ресторан са кухињом а на спрату двокреветне собе и сервисне просторије за особље), и низ мањих одвојених и приземних смештајних јединица типа бунгалова с једносратним креветима који су били предвиђени за сезонски прихват гостију.



Сл. 340. Иван Витић, нерeализовани пројекат мотела *Sljeme* код Умага, 1964.
Приказ комплекса мотела на основу погледа из аутомобила. Извор: ХМА-ИВ [I 214]

До смештајних павиљона се долазило аутомобилом а сама микро-урбанистичка организација се заснивала на ортогоналном растеру у коме су објекти склопа повезани пешачким пасарелама или код неких само приступним стазама. Кретање је дефинисало урбанистичку и архитектонску концепцију Витићевих мотела. Аутомобилски протокол је налагао да гост уласком у motelски склоп церемонијално пролази својим аутомобилом испод или поред главне motelске зграде до места паркирања поред бунгалова (предвиђени павиљони у склопу ријечног мотела нису изграђени па је трoгирски motel утолико просторно вреднији).⁵⁷⁷ [Сл. 340] Тако су сви изграђени

⁵⁷¹ Комбинат „Слјеме“ је у motelима пласирао своје прехранбене производе а газдовао је са још седам експрес-ресторана у којима су били такође заступљени производи комбината по повољним ценама. Вид. у: V. Jurdana, „Tržište neograničenih mogućnosti“, *Sljeme*, God. IV, Br. 6 (1966), 1, 3.

⁵⁷² У плану је било пет мотела, у Умагу, Примопштени, Ријеци, Биограду на Морју и Трогиру, али су од њих изведена последња три, јер инвеститор није имао више финансијских средстава за реализацију целокупног плана.

⁵⁷³ О архитекти Ивану Витићу вид. тематски број часописа „Архитектура“: Karin Šerman, Ivo Podhorsky, Lenko Pleština, Tomislav Pavelić, Tomislav Odak, Maroje Mrduljaš, Aleksander Laslo, Vera Grimmer, Tadej Glazar, Friedrich Achleitner (autori članaka), *Архитектура*, God. LV, Br. 217 (2006).

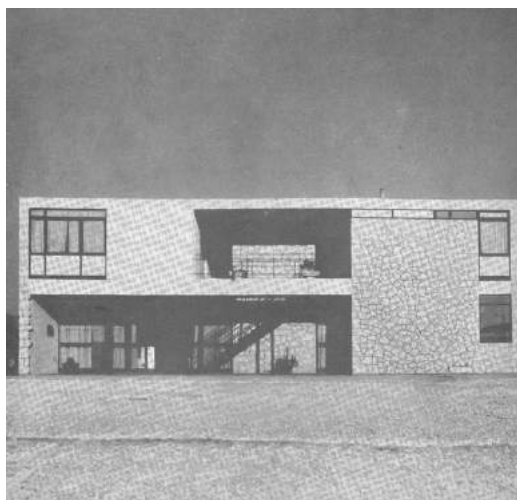
⁵⁷⁴ О Витићевим motelима вид. у: Ivan Vitić, *Архитектонски биро Витић* (Zagreb: АВ Vitić Atelijer za urbanizam i arhitekturu, 1967); Mihajlo Mitrović, „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnji turističkih objekata u Jugoslaviji“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, VI-5; „Motel Sljeme, Preluka kod Rijeke“, „Motel Sljeme, Biograd na Moru“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n; Tomislav Pavelić, „Vitićevi moteli – Trst, Umag, Rijeka, Biograd, Trogir“, *Архитектура*, God. LIV, Br. 217 (2005), 94-103; Nataša Bodrožić, Saša Šimpraga (ur.), *Motel Trogir: Nije uvijek budućnost to što dolazi* (Zagreb: Slobodne veze/Loose Associations, Contemporary art practices, 2014); Melita Čavlović, „Constructing a Travel Landscape: A Case Study of the Sljeme Motels along the Adriatic Highway“, *Architectural Histories*, 6/1 (2018), 1–14. (DOI: <https://doi.org/10.5334/ah.187>).

⁵⁷⁵ HMA-HAZU- Fond Ivan Vitić (IV): идејни пројекат мотела у Трсту и пројекти мотела у Југославији.

⁵⁷⁶ Melita Čavlović, „Motel i magistrala“, u: N. Bodrožić, S. Šimpraga (ur.), *Motel Trogir: Nije uvijek budućnost to što dolazi*, 25.

⁵⁷⁷ *Ibid.*, 31.

простори и слободне површине имали дефинисану намену, то јесте улогу у мизансцену динамичне мотелске сцене. Реализацију је пратило партерно уређење са адекватним избором растиња и спољне расвете. Ради брже и ефикасније изградње архитекта Иван Витић је све објекте у саставу мотела пројектовао у монтажном и полумонтажном систему с основним скелетом од витких челичних НПУ носача.⁵⁷⁸ У аскетској сведености базичног архитектонског језика Витићевих мотела лежи њихова препознатљива обликованост која ликовно кореспондира с међуратним модернизмом загребачке школе архитектуре. [Сл. 341] Чак и употреба камена у облози појединих зидова, која ствара директну везу са окружењем, органски је повезана и готово апстрахована у изразито геометризованој структури и правилној диспозицији делова целог склопа. Код сва три мотела Витић је користио другачију врсту камена и различити начин његовог слагања: код трогишког мотела је то ломљени камен зидан у киклопском слогу, код ријечног плочасти камен у делимично хоризонталном слогу а код мотела у Биограду грубо ломљени камен у традиционалном рустичном слогу. За Витићева остварења на подручју туристичке изградње се може рећи да су парадигматско сведочанство антропоцентричног визионарства, имајући у виду главни смер и тенденције туристичке изградње у којој су углавном преовладавале диспропорционални волумени туристичких објеката, често се агресивно намећући окружењу.⁵⁷⁹ Према истом типолошком решењу Витић је током 1966. године израдио пројекат за још један мотел на аутопуту Београд – Скоље код искључења за Крагујевац у близини Баточине. [Сл. 342] Крагујевачки мотел *Кошута* је према капацитету био нешто већи од јадранских мотела. Имао је десет двоетажних смештајних бунгалова и делимично измењену материјализацију. Уместо камена је коришћена клинкер опека, заступљена и у ентеријеру главне зграде, и полихромно третирани малтерисани зидови бунгалова. Локација на којој се налази овај мотел је мање живописна од јадранског пејзажа са атрактивним визурама које употпуњују Витићеву архитектуру мотела али такође довољно просторна и питома да пружи довољно изражајности целог склопа. [Сл. 343]



Сл. 341. Иван Витић, предња фасада главне зграде мотелског комплекса у Трогиру, 1965. Извор: I. Vitić, *Arhitektonski biro Vitić* (Zagreb: AV Vitić Atelijer za urbanizam i arhitekturu, 1967), n. n.



Сл. 342. Иван Витић, мотел *Кошута* у близини Баточине на аутопуту Београд – Скоље код искључења за Крагујевац, 1966. Поглед на мотел. Извор: колекција аутора

Прву награду „Борбе“ за најбоље архитектонско остварење у Југославији реализовано 1965. године понео је управо Витићев мотел „Слјеме“ код Ријеке⁵⁸⁰ којим се аутор према оцени жирија највише приближио усвојеним критеријумима.⁵⁸¹ Туристичка архитектура се и кроз ову прву „Борбину“ награду афирмисала као високо квалитетна и репрезентативна у корпусу савремене туристичке архитектуре. У образложењу жирија се такође истиче да Јадранска магистрала са својим културно-историјским и природним аспектима и са својим неисцрпним варијацијама не

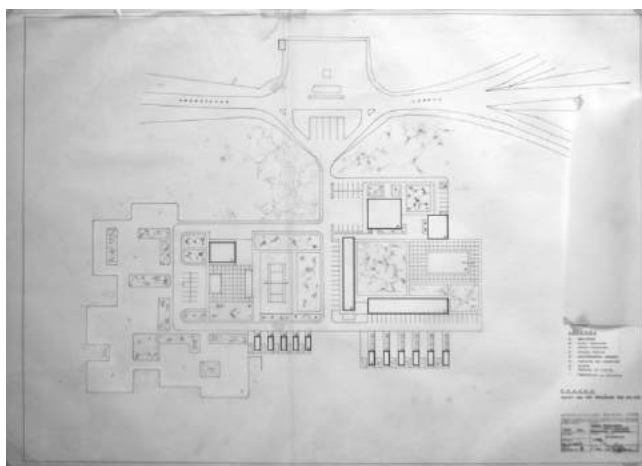
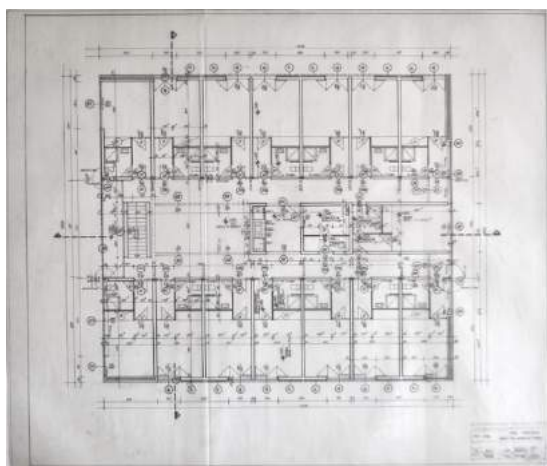
⁵⁷⁸ „Motel Sljeme, Preluka kod Rijeke“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.

⁵⁷⁹ Sandra Uskoković, „Duh djela“, u: N. Bodrožić, S. Šimpraga (ur.), *Motel Trogir: Nije uvijek budućnost to što dolazi*, 68.

⁵⁸⁰ [Čestitka kombinata „Sljeme“ архитекти I. Vitiću na visokoj nagradi], *Sljeme*, God. IV, Br. 1-2 (1966), 8.

⁵⁸¹ Аноним, „Додељене прве Борбине награде за архитектуру и урбанизам. Прва награда мотелу „Слјеме“ код Ријеке“, *Борба*, 20. фебруар 1966, 11.

подноси схематизам у обликовању просторних делова али да захтева једноставну архитектонску композицију, те да је управо Витићев концепт, који мотел третира као јединство појединачних архитектонских маса решених у варијацијама стандардних конструкција и материјала, манифестује исправну поставку и њено зналачко прилагођавање медитеранском амбијенту.⁵⁸² Иако се у ствари радило о једном пројекту на више локација, у оцени награђеног дела се наглашава да Витић остварује три различита архитектонска доживљаја, док за хроничара листа „Борба“, у намери да објасни зашто се „Борба“ одлучила баш за награду архитектама, није случајно да се награда додељује управо мотелу јер, како појашњава, „у ритму нашег живота мотел је појам, детаљ, пункт који открива ритам савременог живљења а „архитектура не закашњава у сликању једне стварности као што могу закашњавати све остале уметности“.⁵⁸³ „За општи статус туризма као друштвено-привредне и друштвено-културне делатности, ова одлука [награда] има велики значај“, наводи се у саопштењу објављеном у „*Turističkim novinama*“, посебно што „први пут техничка туристичка изградња представља домен највећих стваралачких напора наших истакнутих архитектонских креатора и истовремено успех у креативности добија највише признање“.⁵⁸⁴ Тиме је, истиче се на крају, туристичка функционалност мотела призната као један од битних видова друштвене улоге југословенског градитељства уопште.⁵⁸⁵



Сл. 343. и Сл. 344. Иван Витић, мотел *Кочуца* у близини Баточине на аутопуту Београд – Скоље, 1966. Основа 1. спрата објекта А у оквиру мотелског комплекса. (лево) Ситуациони план. (десно) Извор: ХМА-ИВ [I 212]

Због мањих капацитета и углавном погодних локација за проређену изградњу у пројектима мотела се често приступало рапчлањивању садржаја у више мањих објеката чему је погодно и уређење партера са приступним путевима који су морали бити решени према саобраћајним правилима за различите врсте возила. За разлику од хотела код којих постоји знатно израженији и условљенији однос између хотелске собе, односно смештаја и свих других садржаја, пошто су у хотели сви садржаји условљени основном концепцијом и системом категоризације, код мотела мотелска јединица⁵⁸⁶ коју чине соба, купатило и простор за паркирање возила чине примарни део мотела који може да се користи независно од других доступних функција. Мотелска изградња у Југославији је била заснована на тенденцији изградње мањих мотела који су као такви корисницима били привлачнији и прихватљивији за потребе и нешто дужег смештаја. Архитектонска специфичност мотела се првенствено огледа у томе што он просторно и функционално одступа од хотела као затворене форме и тежи разуђеном или растреситом распореду углавном приземно и широко постављених јединица.⁵⁸⁷ Стога павиљонски тип мотела поседује многе предности исказане у могућностима груписања мотелских јединица у односу на трасу саобраћајнице, главни објекат и главну унутрашњу комуникацију или одређене просторне

⁵⁸² *Ibid.*

⁵⁸³ *Ibid.*

⁵⁸⁴ Р. Ђ., „Признање туризму у домену архитектонске уметности“, *Turističke novine*, God. XIV, Br. 406 (1966), 1.

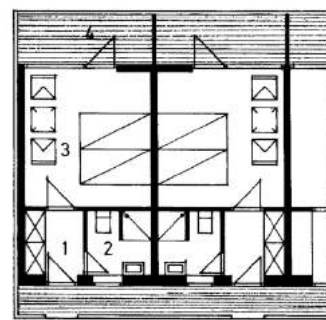
⁵⁸⁵ *Ibid.*

⁵⁸⁶ О просторној и функционалној анализи мотелске јединице вид. у: Vera Lazić, *op. cit.*, 247-312.

⁵⁸⁷ Vera Lazić, *op. cit.*, 56.

карактеристике локације (нагиб терена, близина шуме, потоке или визуре). [Сл. 344] Тако груписање на локацији може бити праволинијско, кружно, тачкасто, слободно а уз то и симетрично или асиметрично⁵⁸⁸ што умногоме зависи од капацитета хотела, али и тенденције фазне изградње као једне од карактеристика планирања и пројектовања хотела.

Надомак Новог Места у Словенији, на локацији површине од једног хектара, изграђен је 1967. године према пројекту архитекте Марјана Лапајне а у извођењу предузећа „SGP Pionir“ из Новог Места нови део хотела *Otočec* који је припадао хотелу *Dvorac Otočec* из Оточеца.⁵⁸⁹ [Сл. 345] Цео комплекс хотела је конципиран павиљонски на благо стрмом терену а чине га две групације: стари смештајни павиљони постављени у низу у наставку терена поред ресторанског објекта и нови дограђени павиљони у виду краћих низова различитих величина у односу на основни модул који се састоји од две смештајне јединице под једним двоводним кровом. Приступ хотелу је решен преко једне петље која истовремено повезује и оближњи стари замак преко реке Крке која тече дуж главног пута.⁵⁹⁰ Када је архитекта Лапајне добио задатак да пројектује нове хотелске јединице хотела *Dvorac Otočec* суочио се са неуређеним тереном без утврђеног урбанистичког концепта, иако се на њему већ налазио низ постојећих хотелских павиљона, али је уочио амбијенталне вредности брежуљкастих ливада окружених шумом са атрактивним погледима према ширем окружењу и реци и њеним речним острвима. Стога је Лапајне сматрао да у таквом окружењу и нови објекти треба да добију квалитетно обликовање.⁵⁹¹ Основно питање је било како поставити нове објекте на терену да би се што боље интегрисали у окружење а да при томе постојећи амбијент не буде угрожен, да одстојање од постојећих објеката буде оптимално, да обликовање нових павиљона не утиче на постојеће објекте, као и да се постигне добра оријентација нових павиљона у односу на водоте из ресторана и са аутопута. Архитекта је пошао од тога да визура са аутопута буде најупечатљивија и да посматрачу створи утисак ликовне али ненаметљиве целине.⁵⁹² То би уједно била и најбоља реклама за хотел и мотив који би привукао путнике. Смештајне јединице су због терена у паду подигнуте на ступце а формирану низови од једног, два и три основна модула су постављени један изнад другог у нешто смакнутим паралелним редовима тако да се са аутопута сагледавају као дужи низови. Структура смештаја обухвата двокреветне собе (површине 22 м²) и апартмане (површине 46 м²) с наткривеним улазним проширењем и лођом. [Сл. 346] Свака соба је пројектована са купатилом док апартмани поред одвојеног тоалета имају купатило, чајну кухињу, двокреветну собу и дневну собу са два лежаја. Конструктивни систем смештајних јединица је заснован на попречним носећим бетонским зидовима ослоњеним на доњу плочу која са три стране има конзолни препуст док су спољашњи зидови обложени клинкер опеком. У коментару архитектуре нових словеначких хотела архитекта Јанез Лајовиц наводи да хотел хотела *Dvorac Otočec* из Оточеца представља успело обликовно решење, посебно у погледу његовог односа према окружењу.⁵⁹³



Сл. 345. и Сл. 346. Марјан Лапајне, хотел *Otočec* надомак Новог Места, 1967. Поглед са пута на смештајне јединице хотела. (лево) Основа хотелске собе – груписање у низу. (десно) Извор: *Sinteza*, Št. 12 (1968), 50, 51.

⁵⁸⁸ Cf. Vera Lazić, *op. cit.*, 57-65.

⁵⁸⁹ Marjan Lapajne, „Novi motel Hotela grad Otočec“, *Sinteza*, Št. 12 (1968), 49-50.

⁵⁹⁰ Vera Lazić, *op. cit.*, 183.

⁵⁹¹ Marjan Lapajne, „Novi motel Hotela grad Otočec“, 49.

⁵⁹² *Ibid.*, 51.

⁵⁹³ Janez Lajovic, „Novi slovenski hoteli“, *Sinteza*, Št. 12 (1968), 48.

Представљени примери мотела грађених широм Југославије током прве половине шездесетих година показују да се доста различито приступало пројектовању и уређењу ових туристичких објеката без уједначених стандарда и пројектантских смерница. Разлог за овакву ситуацију, о којој је и сама струка писала, треба тражити у не третирању мотела тада важећим прописом о категоризацији објеката за смештај. Наиме, поменути правилник којим се уређивало разврставање хотела и пансиона у категорије из 1955. године, као и његове касније измене и допуне из 1956.⁵⁹⁴ и 1962. године,⁵⁹⁵ није обухватао мотеле јер су они тада у ствари пројектовани и грађени углавном на концепцијском нивоу према иностраним примерима и спознајама пројектанта о томе шта мотел треба да задовољи, све до доношења новог правилника о категоризацији угоститељских објеката за смештај 1967. године којим је проширен опсег објеката за смештај који се категоризују према одређеним условима и стандардима. Категоризацијом мотела је требало спречити разне облике смештаја који су називани мотелима али нису задовољавали многе критеријуме. О једном таквом мотелу изграђеном 1963. године на аутопуту Београд – Скопље у близини Параћина писао је и архитекта Михајло Митровић, оштро критикујући архитектуру објекта и квалитет изведених радова који су по њему били на недопустиво ниском нивоу.⁵⁹⁶ [Сл. 347] Митровић посебно истиче то што су „без одређеног архитектонског концепта произвољно (су) наређани хетерогени архитектонски елементи које без икакве смишљености покривају час двоводни, час једноводни, а час раван кров“ док „унутрашњи простори, непријатни по својим димензијама и пропорцијама, немају основних ликовних вредности које би објекат овакве врсте обавезно морао да поседује“.⁵⁹⁷ Стога, архитекта Митровић, позивајући на одговорност пројектанта и извођача, поставља критичко питање – како развијати туристичку привреду ако се тако приступа пројектовању туристичких објеката?



Сл. 347. Мотел у близини Параћина на аутопуту Београд – Скопље, 1963. Извор: колекција аутора

Да је било и другачијих, позитивних и еманципаторских примера промишљања туристичке изградње, потврђује и један мање познат и занемарен истраживачки пројекат мотелског система јединца архитектке Алексеја Бркића.⁵⁹⁸ [Сл. 348] Поуздано се не зна када је настао овај пројекат али се може претпоставити да је то могло бити на самом крају педесетих година, тачније током 1959. или почетком шездесетих година, у контексту организованог југословенског конкурса за типове мотела. Иако се међу позваним пројектантским организацијама за учешће на том конкурсима није

⁵⁹⁴ Правилник о измени правилника о разврставању хотела и пансиона у категорије, „Службени лист ФНРЈ“, број 25, од 13. јун 1956. године, 463.

⁵⁹⁵ Правилник о измени и допуни правилника о разврставању хотела и пансиона у категорије, „Службени лист ФНРЈ“, број 15, од 11. април 1962. године, 255-256.

⁵⁹⁶ Михајло Митровић, „Motel na autoputu kraj Paraćina“, *Изградња*, God. XVII, Br. 8 (1963), 50-51.

⁵⁹⁷ *Ibid.*

⁵⁹⁸ „Motelski sistem jedinica Alekseja Brkića“, *Arhitektura urbanizam*, God. X, Br. 60 (1969), 42.

нашао биро архитекте Бркића⁵⁹⁹ (у то време биро *Обелиск*), могуће је да се Бркић самоиницијативно позабавио проблематиком пројектовања мотела, тада актуелизованом темом, покушавајући да пронађе иновативно решење за типску и економичну изградњу. Кратак наративни коментар наведен уз две илустрације модела, односно фотографије макете снимљене из различитих перспектива, с претпоставком да је Бркићев⁶⁰⁰ и да се односи на концепцијску анализу тог идејног пројекта, наводи на закључак да је пројекат мотелског система јединица настао као одговор на домаћу архитектуру из периода од 1950. до 1960. године која се, како се наводи, од свог почетка, више по свом инстинкту него рационално, није усмеравала ни према функционално форсираном концепту ни према псеудокласичној комедији, већ је, додуше са доста грешака и ограничења и нешто касније од остатка света, показала праскорорје нове архитектуре неконвенционалног простора.⁶⁰¹

Бркићев пројекат је по својој структуралистичкој концепцији⁶⁰² близак појединим модернистичко-ревизионистичким пројектима архитекте Љоше Јосића и ревизионистичкој архитектури групе *TEAM X*⁶⁰³ (којој је припадао и ортачки биро Кандилис – Јосић – Вудс⁶⁰⁴) насталих током шездесетих година а нарочито пројекту туристичког насеља (*Plan de développement touristique*) рађеног од 1965. до 1967. године за јужни француски департман Авејрон (Aveyron) на основу владине политике фаворизовања урбаног развоја у циљу популаризације масовног туризма и доколице у размерама департмана.⁶⁰⁵ Основни циљ овог пројекта је био усмерен истраживању принципа организовања масовног смештаја током слободног времена и одређивању метода реализације и принципа градње. [Сл. 349] Како се наводи у приказу пројекта објављеном у часопису „Архитектура urbanizam“ ова студија није имала претензију да предлаже опште формуле и „сећање на историјске облике регионалног стила и других решења која су дошла као реакција на осредњост једне озлоглашене архитектуре, зване »модерне«, последице хитних програма и слабе економске потпоре с једне стране и одсуства општег планирања територије с друге“, него да „истражи облике масовног коришћења слободног времена у јединицама смештаја за привремени и сезонски боравак и то не кроз груписање »колективних стамбених зграда« већ у концентрацији станова и многоструких људских активности у сложенем организму који дефинише једноставну и разумљиву архитектуру простора засновану на концепцији еволутивног простора“.⁶⁰⁶ На тај начин архитектура успоставља насеље и ствара средину колективне организације. Суперструктура насеља се заснива на правилном геометријском скелету који се може лако прилагодити свакој природи терена, формирајући различите и поливалентне просторе који допуштају увођење различитих функција, док свака доградња целине преставља ентитет који остаје отворен за будуће измене и адаптације.⁶⁰⁷ У двосмислености идентитета масовног туризма, у коме се масе селе из окриља „домаћег“ у нови колективитет, Кандилис – Јосић – Вудс истражују могућности поновног повезивања новог стамбеног идеала „приватизације“ с компактним и еколошким карактеристикама колективних урбаних образаца, као и могућности проналажења нових веза различитих нивоа и елемената урбаног окружења, а све у покушају редефинисања

⁵⁹⁹ О архитекти Алексеју Бркићу вид. у: Zoran Manević, „Архитектура Алексеја Бркића“, *Уметност*, Br. 13 (1968), 73-83; Зоран Маневић, *Алексеј Бркић – Велика награда архитектуре 11* (Београд: Савез архитеката Србије, 1992); Slobodan Ćiša Bogunović, „Brkić, Aleksej“, у: *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века*, Том II – Архитекти (Београд: Београдска књига, 2005), 737-741.

⁶⁰⁰ По начину писања и аналитичком приступу овај извод је вероватно Бркићев и вероватно потиче из његових истраживања дијалектике облика.

⁶⁰¹ „Motelski sistem jedinica Alekseja Brkića“, 42.

⁶⁰² О структурализму у архитектури вид. у: Nikola Dobrović, „Структурализам“, *Архитектура urbanizam*, Br. 4 (1960), 20-23; Grgo Gamulin, „Integracija u strukturi“, *Život umjetnosti*, Br. 10 (1969), 80-100; Herman Hertzberg, „Ideologija strukturalizma“, *Čovjek i prostor*, Br. 291 (1977), 26-27; Arnulf Lüchinger, *Structuralism in Architecture and Urban Planning* (Stuttgart: Karl Krämer Verlag, 1981); Herman Hertzberger, *Architecture and Structuralism: The Ordering of Space* (Rotterdam: NAI010 Publishers, 2016).

⁶⁰³ О архитектури групе *TEAM 10* вид. у: Alison Smithson (Ed.), *Team 10 Primer* (Boston: MIT Press, 1968); Tom Avermaete, *Another Modern: The Postwar Architecture and Urbanism of Candilis-Josic-Woods* (Rotterdam: NAI Publishers, 2005); Max Risselada, Dirk van den Heuvel (Eds.), *Team 10 1953–1981: Search of A Utopia of the Present* (Rotterdam: NAI Publishers, 2005); Richard Plunz, *City Riffs: Urbanism, Ecology, Place* (Zürich: Lars Müller Publishers, 2017), 91–96.

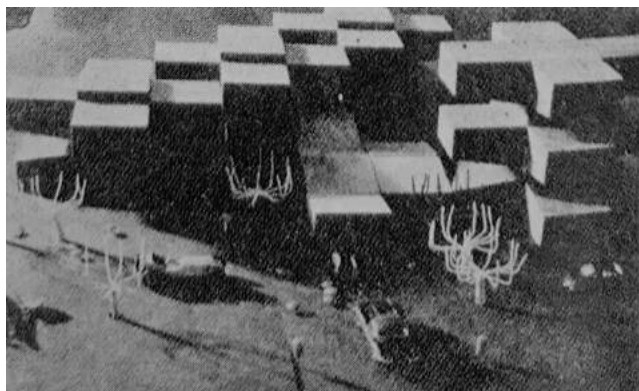
⁶⁰⁴ О ортачком бироу Кандилис – Јосић – Вудс (George Candilis, Alexis Josic, Shadrach Woods) вид. у: Richard A. Plunz, „Candilis Josic Woods“, у: Adolf K. Placzek (Ed.), *Macmillan Encyclopedia of Architects*, Vol. 1, 372-373.

⁶⁰⁵ „Aveyron – turističko uređenje“, *Архитектура urbanizam*, God. X, Br. 58 (1969), 57, 74.

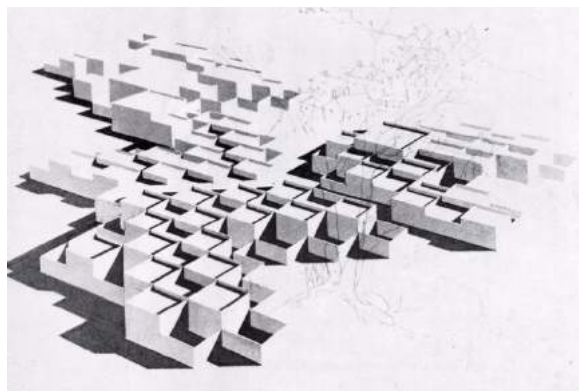
⁶⁰⁶ „Aveyron – turističko uređenje“, 57, 74.

⁶⁰⁷ *Ibid.*, 74.

домена који посредује између приватног и јавног, односно између човекомерности и размера инфраструктуре намењене масовним друштвеним активностима.⁶⁰⁸ Овакав структуралистички принцип испитивања организације и просторних односа смештајних јединица биће примењен и у новим стамбеним моделима представљеним на светској изложби *EXPO – Habitat* организованој 1967. године у Монреалу.⁶⁰⁹



Сл. 348. Алексеј Бркић, пројекат – студија система motelских јединица, око 1960. Фотографија макете.
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 60 (1969), 42.



Сл. 349. Аљоша Јосић, TEAM X (Кандилис – Јосић – Вудс), пројекат туристичког насеља за јужни француски департман Авејрон, 1965-1967.
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 58 (1969), 57.

Полазишта у пројектовању планинских хотела

Тип хотела који се у основи развијао независно од других типова туристичких, односно хотелских објеката био је тип планинског хотела, чије пројектантске одлике нису биле условљене актуелном архитектонском парадигмом, него су произишле из специфичности и визуелности поднебља у коме се градило и креативности архитеката који су успевали да традиционалне градитељске компоненте и регионалне специфичности преточе у ауторску архитектуру доминирајућег регионализма. Према мишљењу архитектке Златка Угљена модерна архитектура, револуционарно прочишћена од наслеђених стилова и *-изама*, могла је попримити облике прилагодљиве своме окружењу, будући да је била поливалентна, разноврсна и плуралистичка, па се лако уклапала у већ постојеће регије и тиме доказивала своје друштвене и културне датости.⁶¹⁰ Полазећи од тога да је природа један од мотива којим архитектура изражава свој позитиван однос према контексту и регионалном духу, те да је облик тај који се мења и који постаје карика између нових и старих вредности, Угљен заступа став да је регионална архитектура компонована тако да се не може одвојити од свог пејзажа а да при томе не изгуби нешто од своје практичне или естетске вредности.⁶¹¹ На аутору је било да препозна карактеристике места и поднебља и да их креативним, често дедуктивним, поступком преведе у савремене архитектонске компоненте које су у архитектури планинских хотела углавном добијали обликовну асоцијативност. У архитектонском корпусу ових хотела готово да није било примера који су тежили другачијем принципу, пошто би свако или евентуално тражење примордијалног извора увек водило конкретном обликовном принципу, заснованом на климатским условима и природном амбијенту. Сматрајући формулацију „критички регионализам“ данас ефемерном, Угљен истиче да је у ствари битна само карактеристика интеграције регионалног израза у модерну,

⁶⁰⁸ О пројектима туристичких објеката Кандилис-Јосић-Вудса рађених за потребе масовног туризма у Француској вид. у: G[eorges] Candilis, „Avant-projets pour deux ports de plaisance“, *Techniques & Architecture*, 30^e Serie, N^o 4 (1969), 94-99; Tom Avermaete, „Travelling notions of public and private. The Franch Mass Tourism Projects of Candilis-Josic-Woods“, *OASE Journal for Architecture*, No 64 (2004), 16-45. (45)

⁶⁰⁹ О светској изложби *EXPO 67 – Habitat* у Монреалу вид. у: „EXPO 67 – НАБИТАТ“, *Џовјек и простор*, God. XVI, Br. 192 (1969), 7-8; Arnulf Lüchinger, *op. cit.*, 91-97.

⁶¹⁰ Zlatko Ugljen, „Regionalizam moderne arhitekture“, у: Andrija Mutnjaković (ur.), *Identitet Jadranske turističke arhitekture*, 223.

⁶¹¹ *Ibid.*, 225.

високо валоризовану, архитектуру која у својој суштини негира стил (и стилизацију) и користи место и време као основне смернице у својој концепцији.⁶¹²

Локално и традиционално у архитектури туристичких објеката Југославије је на изванредан начин требало да укаже на изворност одређеног југословенског простора, што је у контексту парадигме југословенског националног и културног идентитета имало специфичан значај, али је временом овај дискурс редефинисан међународном позицијом туризма, тако да оно што је имало национални значај прелази у фокус инострано усмереног туризма. Истовремено, хотелска изградња је у односу на тржишни аспект туризма пружила пројектантима, примећује Душко Кеџемет, много веће могућности и слободу обликовања него дотадашња стамбена изградња јер репрезентативност и ефикасност хотела постају део туристичке привреде.⁶¹³ Регионализам је у овом најзначајнијем периоду туристичке изградње у Југославији имао запажену улогу не само у погледу карактеризације туристичке понуде, него је донео и афирмативан однос према затеченом простору и локалној традицији, издвојивши се као трајно обележје у оквиру туристичке архитектуре, окупљајући временом све више присталица. Регионалне одлике туристичких објеката Југославије су имале наглашен обликовни (стилски) и сентиментални карактер којим су у савременој архитектури евоциране „универзалне“ вредности регионалног наслеђа Југославије. Појаву регионализма су, међу осталим, условили и такви чиниоци као што је одређен напредак, али и одређена врста антицентралистичког консензуса за неким обликом културне, економске и политичке независности.⁶¹⁴ У контексту туристичке архитектуре регионална култура је имала подстицајну улогу јер су њене вредности свесно култивисане и обогаћене. Регионално је тако довођено у везу са захтевима и принципима савременог друштва. Ништа се са прошлим у архитектури не може чинити без продубљеног мишљења и разумевања сопственог времена као и његових развојних праваца.⁶¹⁵ Став према прошлости постаје стваралачки, истиче историчар архитектуре Сигфрид Гидеон (Sigfried Giedion), ако је архитекта у стању да схвати њен унутрашњи смисао, иначе се у супротном извитопери у опасну забаву када човек само претура по њеним облицима и резултат таквог односа је *playboy* архитектура.⁶¹⁶

Примену регионализма у туристичкој архитектури Југославије, још од првих таквих реализација током педесетих година, оправдавала је њихова намена а то су туристичка презентација и угодност коју треба пружити гостима у одређеном туристичком простору. У типологији туристичких објеката регионализам није био маргинална пракса која се критички односила према модернизацији, него напротив, био је подстакнут савременим пројектантским поступцима који су у многоструко оплеменили југословенски архитектонски дискурс. Наиме, регионализам као пројектантски обликовни метод који је у потпуности пратио савремене функционалне захтеве туристичких објеката није налазио исту примену на другим типовима објеката (стамбеним, административним, школским, здравственим, пословним), јер би она тада вероватно била неоправдана, нерационална или чак непотребна, нарочито ако би подразумевао изразито наглашене обликовне карактеристике (цитати, елементи, композиција) и концепте као што је то био случај код многобројних примера туристичке архитектуре. С традицијом, наводи Ранко Радовић, постоји само један могући однос, а то је равноправан и критички дијалог, бодро, отворено читање, разумевање, тумачење, трансформисање и дограђивање њених језика и мотива, њене унутрашњости и духовности, њених елемената и извођења, њених социјалних и историјских реалитета.⁶¹⁷ Како је архитектура у туризму временом знатно више доприносила квалитету туристичке дестинације и понуде, тако су и њене концепције од педесетих година постајале знатно ослобођеније од функционалистичких ограничења која су углавном због економских услова била присутна током периода када је туризам имао изразито социјално усмерење. Иако се према Фремптону критички регионализам показао као свесно ограничена архитектура,⁶¹⁸ многобројни примери туристичке архитектуре Југославије сведоче о подстицајним и креативним

⁶¹² *Ibid.*, 229.

⁶¹³ Душко Кеџемет, „Улога традиције у савременој архитектури“, 26.

⁶¹⁴ Kenet Frempton, *op. cit.*, 314.

⁶¹⁵ Ranko Radović, „Podsticajno, zagonetno i varljivo mesto tradicije u arhitekturi“, 8.

⁶¹⁶ Sigfried Giedion, *Prostor, vreme, arhitektura*, 28.

⁶¹⁷ Ranko Radović, *op. cit.*, 7, 8.

⁶¹⁸ Kenet Frempton, *op. cit.*, 327.

могућностима стварања савремене архитектуре надахнуте карактером места и оријентисане одрживим потребама савременог друштва.

Побољшањем материјалне основе за развој туризма крајем педесетих и током прве половине шездесетих година дата је могућност да се туризам, осим доминантно приморског, прошири и на друге видове туристичке понуде која је у знатно скромнијем облику постојала у планинском туризму, али и запостављеном бањском, бар када је реч о изградњи нових смештајно-угоститељских капацитета. Боља доступност ових туристичких дестинација и стално повећање броја туриста створили су потребу за новим објектима, посебно у планинским подручјима, где планинарски домови и скромни пансиони нису више били довољни ни адекватни за масовније туристичке посете. Међутим, и поред разноликих планинских подручја Југославије (словеначки Алпи, Динарске, Шарске, Родопске и Карпатско-балканске планине) планински туризам је био у запећку туристичког развоја све до осамдесетих година када је за потребе одржавања Зимских Олимпијских игара у Сарајеву на планинама у његовом окружењу за свега неколико година урађено више тога по питању туристичких капацитета него у протеклих неколико векова.⁶¹⁹ У том погледу је континентални простор Југославије, па и планински региони у његовом делу, остао изван главних туристичких токова у односу на приморски туризам који је апсорбовао више од 60% домаћег и више од 85% целокупног иностраног туристичког промета, издвајајући јадранско подручје као највећу туристичку вредност Југославије.⁶²⁰ Планински региони са разноликим природним, климатским и туристичким специфичностима, али и различитим карактеристикама локалне градитељске традиције, пружали су разнолике могућности за савремену туристичку оперативу и инвестициону политику које је, према Стевану Станковићу, требало ослободити импровизација и засновати на географским истраживањима планинског простора за потребе туризма.⁶²¹ У том смислу се и остварена туристичка изградња у планинском туристичком простору архитектонски ослањала на традиционалне градитељске моделе.

Потреба за изградњом већих и организационо сложенијих смештајних објеката покренула је питање начина њиховог пројектовања и реализације.⁶²² Градитељски захвати у планинским пределима носе са собом низ условљености због неприступачности локације, потешкоћа са допремањем грађевинског материјала и захтевности у организације изградње, као и неопходности очувања планинског пејзажа у односу на природне вредности и еколошке принципе. Током овог периода формирају се нови приступи у пројектовању планинских хотела произашли из потребе за осавремењавањем туристичке понуде у планинским подручјима, али и из потребе за већим капацитетима и садржајнијим туристичким објектима који су захтевали извесне пројектантске промене у односу на скромне планинарске домовне. У пракси су постојала два тока, односно приступа пројектовању планинских хотела – традиционални и осавремењени, иако ће временом овај други преовладати и потиснути конвенционални однос према туристичкој изградњи у планинским подручјима, транспонујући традиционалне градитељске форме и елементе у атрактивне туристичке објекте намењене омасовљеном туризму. Крајем педесетих и почетком шездесетих година на популарним планинским дестинацијама гради се неколико планинских туристичких објеката по узору на планинарске домовне, али већих капацитета који су одговарали колективном смештају. Ови објекти су углавном били одмаралишног типа а градила су их разна привредна предузећа и удружења за своје колективе или чланове. Архитектонски их одликује традиционалан приступ директно произашао из традиционалне градње планинарских домовна и кућа. Примери таквих смештајних објеката су Дом електровојводине на Иришком венцу, Одмаралиште покрајинског одбора ратних војних инвалида у Андрићеву и Дом ратних војних инвалида на Требевићу. Дом на Иришком венцу, лоциран на трансверзалном путу преко Фрушке

⁶¹⁹ Stevan Stanković, „Turistički potencijali planinskog prostora Jugoslavije“, *Zbornik radova XIII kongresa geografija SFRJ, Priština 1989.* (Priština: Savez geografskih društava Jugoslavije, 1991), 405.

⁶²⁰ *Ibid.*

⁶²¹ *Ibid.*

⁶²² О принципима пројектовања планинских хотела у односу на карактеристике терена и предела, климатске услове, инсолацију и визуру на примеру познатог француског скијалишта Куршевел у подручју јужних Алпа вид. у: Atelier D'Architecture, „Courchevel: contribution a une architecture de montagne“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, 26 Année, No. 61 (1955), 4-11; Denys Pradelle, „Les stations de montagne en France“, *Techniques & Architecture*, 30^e Série, N^o 4 (1969), 66-69; A.C.A.U., „Étude d'une station de montagne dans les Alpes“, *Techniques & Architecture*, 30^e Série, N^o 4 (1969), 89-91.

горе у непосредној близини осталих туристичких објеката, пројектована је архитекткиња Вера Палинкаш за потребе „Електровојводине“ а у његовом склопу се налазила и релејна станица и одмаралиште Радио Новог Сада.⁶²³ [Сл. 350] Смештајног капацитета од 50 кревета и ресторанског дела са 120 места, дом је задовољавао основне потребе краћег одмора у фрушкогорској природи, чему је доприносила и велика тераса уклопљена у терен са које се су између стабала који окружују објекат пружали погледи према Новом Саду и Дунаву. Објекат је конципиран као једносратни двотракт с поткровљем у двоводном кровном простору с издуженом бацом дуж целог крова због организације соба у том делу. [Сл. 351] У материјализацији дома су доминирали дрво и камени облаци.



Сл. 350. и Сл. 351. Вера Палинкаш, Дом „Електровојводине“ на Иришком венцу, почетак 1960-тих. Поглед на дом. (лево) Основа спрата. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 22-23 (1963), 70.

Нешто инвентивнији приступ је заузео архитекта Војислав Мидић при пројектовању одмаралишта у Андревлу на северозападном делу Фрушке горе који је лоциран на великој травнатој заравни поред шуме.⁶²⁴ У избору материјала такође доминирају дрво (у облози фасаде смештајног тракта) те камен и делом опека (у облози и испуни забатних зидова и зидова базе). Објекат је пројектован из два тракта спојена под тупим углом тако да је у спојном делу организован улаз, степениште и приступи ресторанском и смештајном тракту. Поред великих косих кровних површина које нагињу конфигурацији терена посебан обликовни ефекат је постигнут извлачењем једног од углова собе према споља, тако да је добијена динамична структура испуштених углова с прозорима и увучених балкона кроз две етажe у целини обложених дрвеном ламперијом, што је у целости објекту одмаралишта дало нордијски карактер. Угоститељском делу објекта је преко терасе омогућен приступ независно од главног улаза за госте одмаралишта. Одмаралиште је било намењено за одмор и боравак ратних војних инвалида покрајинског одбора а допринело је ширем туристичком развоју Фрушке горе у периода док је још континентални туризам био у повоју. Исту намену је имао и дом на Требевићу надомак Сарајева завршен крајем 1962. године према пројекту сарајевског архитекта Енвера Јахића.⁶²⁵ [Сл. 352] Овај објекат, иако с добрим функционалистичким решењем основе и уређењем ентеријера, заостаје у извесном смислу за туристичким домом на Добрим водама истог аутора,⁶²⁶ јер композиција двају габаритних маса објекта није у потпуности усклађена.⁶²⁷ Раван терен локације окружене четинарским дрвећем у планинском подручју утицао је да овај једносратни објекат рационалне функционалистичке архитектуре обликовно прилагођене поднебљу не добије органску везу са окружењем, него да остане супротстављен амбијенту упркос његовој намени и извесним пројектанским покушајима (висинско

⁶²³ Miroslav Krstonošić, „Dom „Elektrovojdine“ na Iriškom vencu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 70.

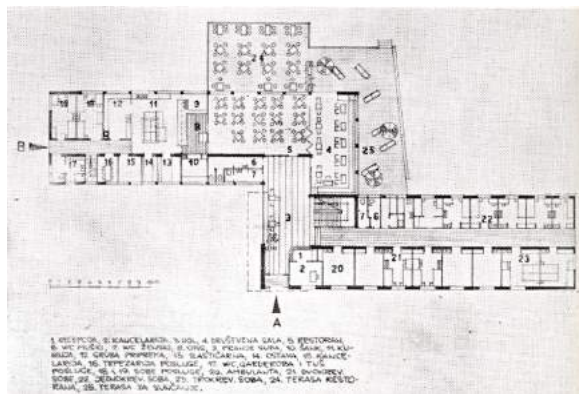
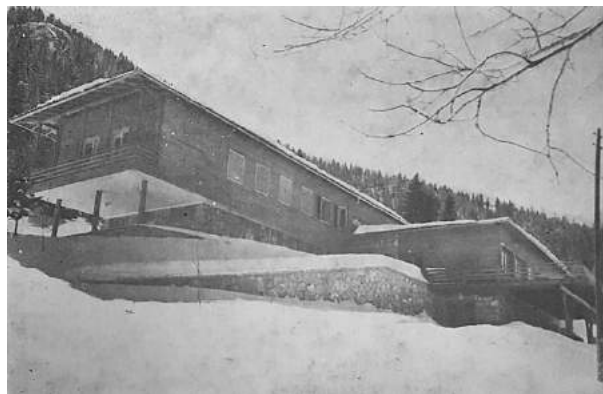
⁶²⁴ Miroslav Krstonošić, „Odmarašite pokrajinskog odbora ratnih vojnih invalida u Andrevlju“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 71.

⁶²⁵ Zdravko Likić, „Dom ratnih vojnih invalida na Trebeviću“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 72; „Dom ratnih vojnih invalida na Trebeviću“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 26-27.

⁶²⁶ „Dom na Dobrim vodama na Trebeviću“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 28-29.

⁶²⁷ Zdravko Likić, „Dom ratnih vojnih invalida na Trebeviću“, 72.

диференцирање два смакнута паралелна тракта повезана на крајевима). Локације је скучена, визура са главне комуникације је кратка, тако да се објекат ненадано појављује у видокругу, а пошто се сагледава одозго (са главног приступа), добија је утисак тоњења објекта у терен,⁶²⁸ због чега је остао и без визура карактеристичних за планинарске туристичке објекте. Улаз је позициониран на углу вишег тракта на западној страни и директно води до терасе оријентисане према истоку која прати угао нижег тракта и која просторно обухвата ресторан и кафану смештену у том делу с погледом на оближњу шуму. Смештајни капацитет дома је бројао 54 кревета у десет једнокреветних, десет двокреветних и шест четворокреветних соба. [Сл. 353]



Сл. 352. и Сл. 353. Енвер Јахић, Дом на Добрим водама на Требевићу надомак Сарајева, 1962.
Поглед на дом. (лево) Основа приземља. (десно) Извор: *АРН*, Бр. 4 (1963), 28, 29.

Пројект планинског туристичког комплекса који је у архитектонском смислу донео извесне новине и који је наговестио будућу фазу туристичке изградње у планинским подручјима био је туристички комплекс Омладинског центра на Тјентишту изграђен 1963. на левој обали Сутјеске, надомак простора на коме ће почетком седамдесетих бити подигнут споменик у знак сећања страдалим у битки на Сутјесци почетком лета 1943. године. [Сл. 354] Омладински центар на овој локацији је младим генерацијама требало да пружи упознавање са историјским догађајима, без којих не би било ни оних касније срећних, како се већ образлагала изградња туристичког комплекса на Тјентишту.⁶²⁹ Комплекс је обухватао два типа смештајних павиљона, од којих су први тип пројектовали сарајевски архитекти Сакиб Хаџихалиловић и Намик Муфтић⁶³⁰ а други архитекти Милан Кушан и Шафир Омеровић,⁶³¹ и Централни омладински дом у коме су се налазили ресторан, библиотека с читаоницом и друге сервисне просторије а који је изведен према пројекту архитекте Југа Милића.⁶³² У близини комплекса су изграђени и рекреативни простори с фискултурном салом и спортским теренима, као и простор за смештај шатора за камповање. У пројектантском смислу архитекти су се нашли пред изазовним задатком јер је у потпуно неизграђеном пејзажу с тереном у паду требало лоцирати више објеката. Већи тип смештајног павиљона који су пројектовали архитекти Хаџихалиловић и Муфтић у изградњи је поновљен два пута један уз други а решен је у виду три приземна кубуса квадратне основе који продиру један у други. [Сл. 355] Због терена у паду постигнута је ниска степенаста структура с три двоводна крова један изнад другог и наглашеним стрехама, тако да се објекат у целини, као и један уз други, добро уклопио у конфигурацију терена не нарушавајући визуру према околним брдима и планинским масивима у позадини. Истовремено је и у унутрашњости овог типа павиљона постигнута рационална али просторно интересантна организација с диференцираним и међусобно повезаним функцијама. У првом, односно најнижем кубусу су смештени улаз с рецепцијом,

⁶²⁸ *Ibid.*

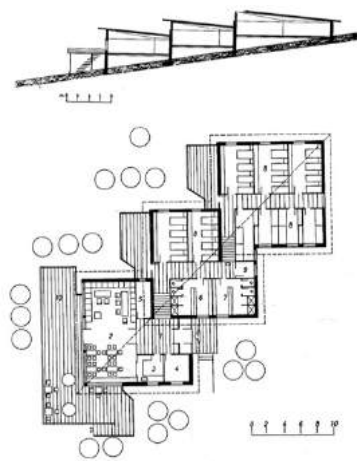
⁶²⁹ K. M. „Sutjeska – Tjetinšte. Stambeni paviljoni Omladinskog centra“, *Čovjek i prostor*, God. XII, Br. 144 (1965), 7.

⁶³⁰ Sakib Hadžihalilović, „Omladinski dom na Tjentištu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 74-76; Sakib Hadžihalilović, „Omladinski paviljon na Tjentištu“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 21-22; K. M. „Sutjeska – Tjetinšte. Stambeni paviljoni Omladinskog centra“, *Čovjek i prostor*, God. XII, Br. 144 (1965), 7.

⁶³¹ Milan Kušan, „Omladinski paviljon na Tjentištu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 77; M. K. „Omladinski paviljon na Tjentištu“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 22-23.

⁶³² Jug Milić, „Centralni dom društvenih organizacija na Tjentištu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 78-79; Jug Milić, „Centralni dom društvenih organizacija u omladinskom centru na Tjentištu“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 24-25.

дневни боравак с чајном кухињом и велика угаона тераса која је једнокраким степеништем повезана с околним тереном. Из овог првог кубуса са друштвеним просторијама преко краћег степеништа пење се у средишњи кубус који централно постављен ходник дели у два дела у којима су у једном делу организоване санитарне просторије за мушкарце и жене а у другом делу две собе, односно спаваонице с четири кревета на спрат. На исти начин се долази и до трећег кубуса у коме су смештене само спаваонице. У оба ова смештајна дела ходник с једне стране има проширење у виду мање терасе. Павиљон је имао укупно 40 кревета, од којих је већина била на спрат. У материјализацији, поред основне бетонске структуре, доминирају камен и дрво за облоге зидова, док су на прозорима постављени дрвени капци (гриље). У приказу објављеном у часопису „Џовјек i prostor“ истицало се успешно структурално решење којим је обликован архитектонски чист волумен, ослобођен свих „несадржајних и нефункционалних формализама“.⁶³³ Други тип смештајног павиљона који су пројектовали архитекти Милан Кушан и Шаћир Омеровић био је мањи у габариту, али већег капацитета (60 кревета), јер је због терена у паду имао две етаже и две полу етаже, а налазио се уз павиљоне првог типа. Приземна етажа, подељена у два нивоа, обухватала је на вишој коти мањи улазни хол, спремниште опреме и санитарни блок, те на нижој коти дневни боравак повезан с терасом. Типска соба, тачније спаваоница била је опремљена с осам кревета на спрат. Иако елементи архитектуре и употреба материјала упућују на прилагођавање окружењу, симплифициран облик и елементарност израза без софистициранијих и савременије третираних детаља умањили су општи архитектонски утисак овог павиљона, нарочито у односу на први тип исте намене.

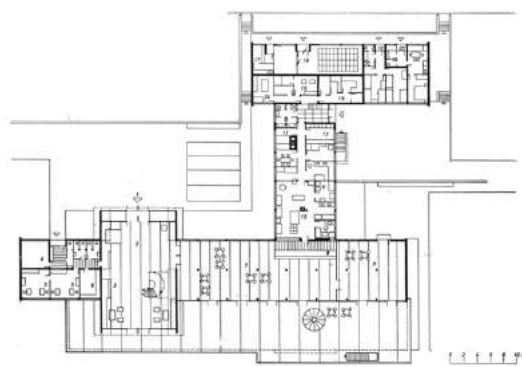


Сл. 354. и Сл. 355. Сакиб Хаџихалиловић и Намик Муфтић, Омладински центар на Тјентишту, 1963.
Поглед на комплекс. (лево) Извор: колекција аутора; Основа смештајног павиљона. (десно)
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Вр. 22-23 (1963), 75.

За разлику од смештајних павиљона који су конвенционалније обликовани, посебно у третману зидних површина и примени материјала, објекат Централног омладинског дома архитекте Југа Милића доноси свежину у обликовању планинског објекта туристичке намене. Приземни објекат, подигнут на каменом постаменту због терена у благом паду, решен је у виду разведене основе коју чине три хоризонтална тракта. Предњи дужи тракт је с краћим паралелним трактом у позадини повезан попречним волуменом. Обликовни акценат је стављен на предњи тракт који је наглашен високим двоводним кровом континуалне плоче (шатором) у делу улазног хола који је нешто шири од основног тракта и који продире кроз његов пљоснат хоризонтални волумен. [Сл. 356] Сви главни друштвени садржаји (хол, ресторанска сала, тераса и клуб на спрату у делу двоводног крова) су организовани у овом тракту тако да је у потпуности застакљена предња фасада пружала директан поглед на реку Сутјеску и њену долину. У холу се налазила рецепција и гарнитуре за седење те спирално степениште за спрат у коме се налазио клуб с библиотеком и две гостињске собе са купатилом. Ресторанска сала је била повезана са улазним холем и великом терасом која се простирала скоро целом дужином тракта. [Сл. 357] Амплитуда постигнута увођењем општог двоводног крова који усеца дугачки волумен дала је објекту центра посебан

⁶³³ К. М. „Sutjeska – Tjentište. Stambeni paviljoni Omladinskog centra“, 7.

ликовни утисак и знатно савременији израз који је у сагласју са природним окружењем. Савременост архитектуре је била саздана и на новим конструктивним могућностима и материјала, па је тако равна кровна плоча изведена од монта-носача типа „Sarajevo“, конструкција крова у облику шатора од рамовске двозглобне армирано-бетонске плоче где је на месту зглоба стављена бакарна папуча,⁶³⁴ док је кровни покривач шатора била битуменизирана шиндра.⁶³⁵ Спољашње и унутрашње стене су обрађене у боровој дашчаној облози, стаклу и племенитом малтеру, међутим, како се објекат морао брзо завршити и то без потпуне контроле пројектанта, спољашња обрада у неким деловима, као и сликарске обраде појединих зидних површина, изведене су без надзора пројектанта.⁶³⁶ Милићево архитектонско решење главног објекта Омладинског центра, иако с једним главним мотивом успоставило је позитиван однос према окружењу, у односу на хотел на Тјентишту изграђен 1962. године према пројекту архитеката Богољуба Курпјела и Ивана Штрауса у оквиру урбанистичко-архитектонске целине са Музејом битке на Сутјесци,⁶³⁷ који у потпуности припада рационалном функционалистичком решењу готово без икаквих регионалних одлика, а посебно га је његово уздизање на високом сутерену учинило наметљивим. Хотел је имао II категорију и капацитет од 50 кревета у једно-, дво- и петокреветним собама.



Сл. 356. и Сл. 357. Југ Милић, Централни дом друштвених организација у Омладинском центру на Тјентишту, 1963. Поглед на дом. (лево) Основа приземља. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 22-23 (1963), 78, 79.

Велики стрми двоводни кров (шатор) који покрива цео објекат издвојиће се као препознатљив обликовни мотив код више планинских хотела мањих капацитета изграђених у овом периоду. Овим је учињено осавремењавање архитектонског обликовања планинских туристичких објеката сазданог на својеврсном апстраховању градитељске традиције планинских кућа и колиба. На том архитектонском принципу је и архитекта Илија Мијовић, из крушевачког „Бироа за пројектовање“, конципирао хотел *Шатор* на Великом Јастребцу који је био инвестиција Туристичког савеза Среза Крушевац.⁶³⁸ [Сл. 358] Изградња хотела, започета у јуну 1960. а завршена 1962. године, проистекла је из потребе проширења смештајног и угоститељског капацитета ресторана на Јастребцу услед све већег интересовања туриста за то подручје.⁶³⁹ Инвестиционим програмом је предвиђено да хотел има 70 кревета, претежно у двокреветним собама, и ресторан са 200 места који би опслуживала кухиња капацитета 300 оброка дневно. С обзиром на туристичке потенцијале места за краћи излетнички боравак, у току пројектовања је ресторан, предвиђен да задовољи потребе већег броја туриста у односу на смештајни капацитет хотела, издвојен у засебан објекат и постављен испред хотелског објекта тако да оба чине једну обликовну целину (међусобно повезани нижи и виши „шатор“, то јесте двоводни кров који покрива целу унутрашњу структуру). На овај начин је избегнуто да велика фреквенција гостију ресторана омета боравак хотелских гостију.⁶⁴⁰ Приземни кухињски блок се у ствари налазио у средишту два објекта и представљао је функционалну везу између њих. Испред ресторанског објекта је пројектована

⁶³⁴ Конструктор је био инжењер Јован Зарић.

⁶³⁵ Jug Milić, „Centralni dom društvenih organizacija na Tjentištu“, 78.

⁶³⁶ Jug Milić, „Centralni dom društvenih organizacija u omladinskom centru na Tjentištu“, 25.

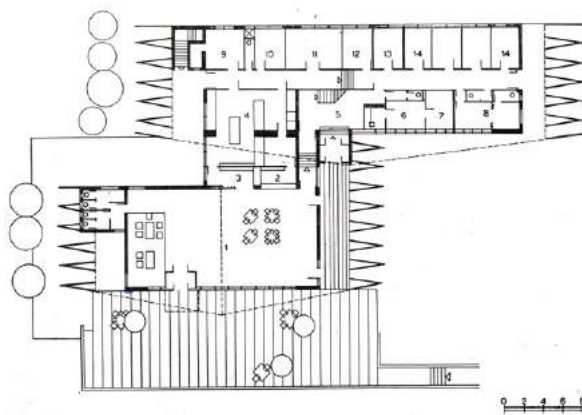
⁶³⁷ „Hotel na Tjentištu“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 19-20.

⁶³⁸ Илија Мијовић, „Hotel »Šator« na Velikom Jastrebcu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 66-67, 110.

⁶³⁹ *Ibid.*, 67.

⁶⁴⁰ *Ibid.*

велика тераса која је уједно била и видиковац према оближњем језеру. У односу на ресторански објекат који је добио савременији израз, посебно у третману стрехе и предње застакљене фасаде, хотелски део има конвенционалније обликовање функционалног двотракта с балконима који се с фронталне стране континуирано протежу на све три етаже. Хотелски објекат има подрум, приземље, два спрата и поткровље са уобичајеном поделом функција: у подруму просторије за инсталације грејања и магацин кухиње, у приземљу хотелски ресторан, простори за особље, магацини за инвентар и кухињу, стан управника, канцеларије и хол а на спратовима и у поткровљу собе. [Сл. 359] Један од основних захтева инвеститора је била што економичнија градња,⁶⁴¹ па је архитекта посегао за материјалима доступним на лицу места (камен, речни облаци, јелова и борова грађа за кровну конструкцију). Ресторански део је готово у потпуности обрађен у дрвету и камену. Кровна конструкција је израђена од гредастих решеткастих носача распона 10 метара који су постављени на различитим висинама, тако да је плафон закошен на три стране (плафон пада од средине према крајевима, као разапети шатор, док је због промене висине плафон такође закошен ка задњој страни ресторана).⁶⁴² Дрвена кровна конструкција је преко видљивих бетонских греда спојених у пару у једну тачку (ослонац) продужена до терена с функцијом да носе надстрешницу за улазак у ресторан, хотелски део и кухињски блок, те да уједно, због величине кровних површина, врше укрућење везача против ветра. У изградњи хотела су учествовали грађевински радници из непосредне околине и занатска предузећа из Крушевца у организацији и под надзором Режијског одбора Туристичког савеза Среза Крушевца.



Сл. 358. и Сл. 359. Илија Мијовић, хотел *Шатор* на Великом Јастребцу наомак Крушевца, 1962. Поглед на хотел са оближњег брда. (лево) Извор: колекција аутора; Основа приземља. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 22-23 (1963), 66.

Налик хотелу на Јастребцу израђен је половином шездесетих година и хотел на Поповој Шапки (Шара), на надморској висини од 1768 м, наомак Тетова у Македонији које је пројектовао скопски архитекта Славко Брезовски.⁶⁴³ Обликом великог шатора, или пластичније изгледом оштре стене којом се завршава један од врхова на Поповој Шапки, објекат хотела је срастао са стрмим тереном без вегетације и тако рећи постао његов саставни део. Хотел је имао капацитет од 50 кревета и стандардну функционалну организацију за такву архитектонску структуру објекта. У приземљу су решене угоститељске и друштвене просторије, а смештајне јединице делимично у приземљу и кроз три етаже, уз постепено смањивање њиховог броја према врху и прилагођавање решењу кровне конструкције. И код овог планинског хотела у материјализацији до изражаја долазе пре свега камен и дрво. Фасадни зидови приземља (постамент) су изведени у фугованом камену, а на спратовима у фуговој опеци, док је дрво употребљено за кровну конструкцију и облоге косих таваница соба. Ентеријер је имао скромну обраду због ограничених инвестиционих средстава и нужне економичности у извођењу.⁶⁴⁴ Из оваквих и сличних пројектантских решења произашао је и савременији облик планинског хотела какав је применио архитекта Радослав Зековић из Завода за урбанизам Иванграда у пројекту хотела *Роџају* у Роџају половином шездесетих

⁶⁴¹ Трошкови изградње хотела без опреме су износили 47 милиона ондашњих динара.

⁶⁴² *Ibid.*

⁶⁴³ „Hotel na Popovoj Šapki“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 65-64.

⁶⁴⁴ *Ibid.*, 65.

година.⁶⁴⁵ Аутору су за инспирацију послужили стрми шиндром покривени кровови Рожаја прилагођени суровим и хладним зимама с обилним падавинама. [Сл. 360] Због тога је коси кров и у савременој архитектури био логичан избор а да би се избегао у потпуности традиционалан приступ решавања хотела у једном већем или разуђеном волумену с класичним двоводним кровом, Зековић две основне функције хотела (смештајну и угоститељску) дели у два међусобно повезана објекта која у изгледу чине јединствену композицију засновану на супротно постављеним трактovima у форми тростране призме која у пресеку има готово правилан изглед правоуглог троугла. [Сл. 361] На овај начин су предње стране оба тространа корпуса могле бити у потпуности отворене, јер су косе кровне површине, ослоњене на тло, добиле главну конструктивну улогу. Потреба за изградњом хотела у Рожају се јавила након повезивања Подгорице с Косовском Митровицом новом магистралом која даље води до Јадрана. Својим осавремењеним волуменом хотел вишеструко прераста кристаласте облике рожајских кућа, наводи архитекта Зоран Б. Петровић у свом кратком приказу хотела, али им је архитектура хотела ипак блиска јер са окружењем успоставља просторно јединство и хармонију.⁶⁴⁶ Петровић овакав пројектантски поступак истиче као погодан за мале и сликовите агломерације, попут Рожаја, како би се новим реализацијама сачувала њихова физиономија и карактер места. Капацитет хотела је био 65 кревета а свака од соба је имала санитарни чвор.



Сл. 360. и Сл. 361. Радослав Зековић, хотел *Rožaj* у Рожају, 1965/1966. Перспективни приказ – цртеж арх. Зорана Б. Петровића. (лево) Основа 2. спрата и подужни пресек са изгледом. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 45-46 (1967), 89.

Препознатљив приступ обликовању архитектонских елемената и комбиновању материјала применио је архитекта Михајло Митровић⁶⁴⁷ на реализацијама хотела (мотела) *Оморика* на Тари, одмаралишта *Нарцис* СУП-а Србије на Златибору и стационара ОУН-а у Бањи Ковиљачи (иако није имао туристичку намену већ се служио за смештај избеглица програмски и организационо је близак туристичким смештајним објектима типа одмаралишта). Хотел *Оморика* на Тари из 1965. године архитектонски се ослања на традиционалну градњу кућа брвнара у том крају, са стрмим крововима покривеним шиндром, док функционално хотел задовољава све савремене потребе туризма.⁶⁴⁸ [Сл. 362] Митровић је поред прихватања традиционалне структуре и волумена због карактеристичних климатских услова применио низ обликовних решења у третману фасада, прозорских отвора и димњака који произилазе из савременог пројектантског поступка заснованог на њиховој вештој интерпретацији у оквирима традиционалних градитељских принципа. Велике снежне падавине којима обилује Тара утицале су на основни концепт који је подразумевао пројектовати што стрмији кров и у оквиру њега решити све функционалне захтеве програма (у приземљу ресторан с кухињом, бар, канцеларија и неколико соба а кроз три етаже собе чији се

⁶⁴⁵ Zoran B. Petrović, „Hotel »Rožaj« u Rožaju“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 89.

⁶⁴⁶ *Ibid.*

⁶⁴⁷ О архитекти Михајлу Митровићу вид. у: Zoran Manević, „Dva zapisa o delu Mihajla Mitrovića“, *Gradac: časopis za književnost umetnost i kulturu*, Br. 50 [temat Mihajlo Mitrović] (1983), 5-13; Aleksandar Kadijević, *Mihajlo Mitrović: projekti, graditeljski život, ideje* (Beograd: NI Slobodana Mašića, Muzej nauke i tehnike, Muzej arhitekture, 1999).

⁶⁴⁸ Zoran B. Petrović, „Hotel na Tari“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 62-63.

број смањује према врху).⁶⁴⁹ У преношењу традиционалних вештина конструисања стрмог крова и његовог облагања шиндром архитекта је помогао приучени неимар из тог краја који је градио куће у забитима Таре користећи се вештинама које је научио од свог оца а потом пренео и на свог сина.⁶⁵⁰ Обликовни мотив који повезује наведене Митровићеве објекте, али и одмаралиште Југословенске инвестиционе банке у Гроцкој (1964) и хотел *Гучево* у Бањи Ковиљачи (1966-1967), јесте мотив димњака и његовог завршетка, увек с јасним функционалним захтевом, који чини органску повезницу с обликовним третманом других архитектонских елемената. Сви Митровићеви туристички објекти, а посебно они у планинским или брдовитим подручјима Србије, дају утисак романтичарске архитектуре у којој се традиционални, модернистички а временом и постмодерни утицаји преплићу у јединствен ауторски израз коме је Митровић током свог дугогодишњег стваралаштва доследно тежио. Тај спој није пластичан већ је увек органски, како у структури тако и у материјализацији, уз доследно повезивање архитектонике екстеријера и амбијенталности ентеријера који представља инвертован изглед спољашње структуре и његов логичан наставак.



Сл. 362. Михајло Митровић, хотел *Оморика* на Тари, 1965.
Поглед на хотел и ресторанску терасу.
Извор: колекција аутора



Сл. 363. Михајло Митровић, одмаралиште СУП-а СР Србије
Наруис на Златибору, 1964. Поглед на одмаралиште.
Извор: колекција аутора

За реализацију одмаралишта *Наруис* СУП-а СР Србије,⁶⁵¹ изграђеног 1964. године на падињама Партизанских вода на Златибору, архитекта Михајло Митровић је награђен 1964. године „Октобарском наградом града Београда за архитектуру и урбанизам“. [Сл. 363] „Основни концепт архитектонског решења одмаралишта је ишао за изналажењем поступка који ће објекат везати за богатство пејзажа, особеност поднебља и грађевинску традицију краја“.⁶⁵² Комбинујући једносратне и приземне волумене постављене у разуђену основу која формира унутрашњи полу-атријум, Митровић је успоставио сасвим новим приступ обликовању планинских туристичких објеката, концепцијски се удаљивши од свих дотадашњих реализација, па и оних на Плитвичким језерима, и приближивши се нордијској архитектури у којој је присутна стална тежња да се градитељске интервенције што више приближе доминирајућој природи и да постану њен део. [Сл. 364] Одмаралиште је према програму било омањег капацитета, с основним угоститељским функцијама и рационално организованим собама, али је разуђеним волуменима и динамичним кровним површинама постигнут посебан ликовни израз употпуњен применом локалних материјала (камен, опека, дрво) и натур-бетона. Кровне површине су решаване кроз јединствен конструктивни систем без примене уобичајених кровних везача што је било могуће спровести захваљујући новим грађевинским материјалима, попут стаклене вуне чија су термичка својства и мала тежина пружали знатно више предности у односу на класичне материјале.⁶⁵³ У архитектури

⁶⁴⁹ *Ibid.*, 62.

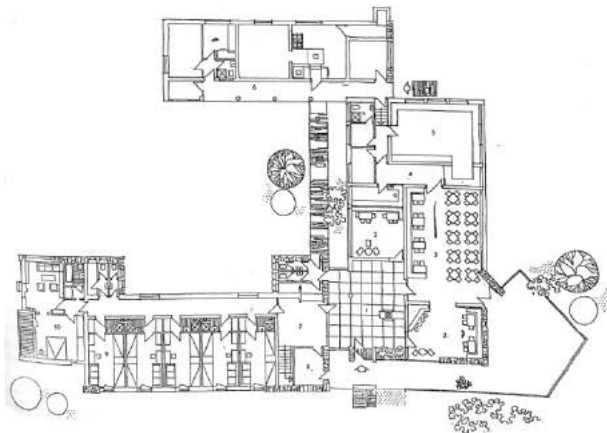
⁶⁵⁰ *Ibid.*

⁶⁵¹ Anonim, „Zgrada za rekreaciju na Zlatiboru“, *IT Novine*, 28. januar 1964, 5; „Odmaralište na Zlatiboru“, *Izgradnja*, God. XIX, Br. 1 (1965), 33-36; Aleksandar Milenković, „Odmaralište SUP-a SR Srbije na Zlatiboru“, *Arhitektura urbanizam*, God. VII, Br. 40 (1966), 41-43; Aleksandar Kadijević, *Mihajlo Mitrović: projekti, graditeljski život, ideje*, 41-43.

⁶⁵² „Odmaralište na Zlatiboru“, 33.

⁶⁵³ *Ibid.*, 34.

одмаралишта нема понављања или копирања јер је сваки део решен тако да пружа различит ликовни однос према окружењу. Тектоника или динамика архитектуре и њен однос према детаљу и материјалу настали су у јединственом току стваралачког исказа у коме се преплићу све предности органске структуре и карактеристике пластичног склада.



Сл. 364. Михајло Митровић, одмаралиште СУП-а СР Србије
Нарцис на Златибору, 1964. Основа приземља.
Извор: *Изградња*, Бр. 1 (1965), 33.

У образложењу жирија за доделу „Октобарске награде за архитекту и урбанизам“ 1964. године, кога су чинили истакнути београди архитекти Богдан Богдановић, Милорад Мацура, Станко Мандић и Јосип Свобода,⁶⁵⁴ наводи се да је архитекта Михајло Митровић на згради одмаралишта, уз високо постигнути квалитет у целини, „сублимирао и материјалним средствима казивања одао лични, суптилни ток и исход једног ретко успешног остварења у свим фазама његовог настајања“.⁶⁵⁵ Овом реализацијом Митровић уједно уводи у југословенску архитектуру једно ново разумевање регионализма, које се у југословенској послератној архитектури туристичких објеката најевидентније, премда још у зачетку јавља у реализацији хотела *Језеро* у Новој Вароши архитекте Алексеја Бркића, показујући „како стварна вредност објекта у специфичној локацији не мора да почива на плаћеном данку уско схваћеном регионалном неимарству“.⁶⁵⁶ Ово је важно нагласити пошто Митровић из дијалектике народног градитељства преузима само универзалне принципе или датости који изграђену структуру доводе у сагласје са окружењем, али не и методе креирања простора из основних елемената композиције, за које у ствари проналази упориште у модернистичкој ликовности и сопственом пројектантском проседеу. У том креативном поступку Митровић, реализацијом одмаралишта Југословенске инвестиционе банке у Гроцкој из 1964. године, наставља градитељску праксу невеликих тема⁶⁵⁷ код кога се због другачијих услова окружења опредељује за компактнију структуру с неколико апстрактних елемената и изразито модернистичких делова склопа.

Пројектантско решење покривања свих функција хотела једним великим стрмим двоводним кровом, примењено код хотела *Оморица* на Тари, добија сасвим другачији архитектонски израз на хотелу *Гучево* у Бањи Ковиљачи, пројектован годину дана касније (1966), и то како због знатно опсежнијег програма и већег капацитета, тако и због другачијих одлика локације. Код хотела у Бањи Ковиљачи Митровић је објекат поделио у две нешто размакнуте половине са супротним стрмим крововима тако да у изгледу дају јединствену целину. Висина од пет спратова је визуелно ублажена поделом фасада на видљиве нивое етажа истицањем дебљине бетонске међуспратне

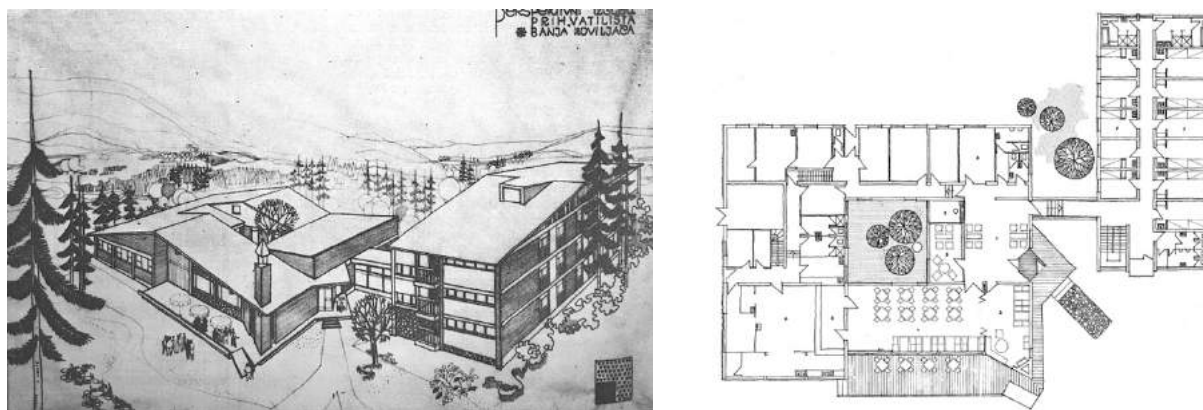
⁶⁵⁴ Anonim, „Zgrada za rekreaciju na Zlatiboru“, 5.

⁶⁵⁵ „Од идеје и концепције до реализације, који је несумњиви израз једног – у општој пракси архитектонског стварања – жељеног тока архитектонске мисли. Он је програм, хтење инвеститора и конвенцију праксе, ревалоризовао личним прилогом, који поред осталог убедљиво намеће и лични естетски склад вредности. Архитекта Митровић свесно доводи функционалне и конструктивне захтеве до степена проблема, чак и тамо, где би их окуражени праксом најмање очекивали. Он се не задовољава да их разложи једним од конвенционалних поступака, већ их тражењима експлоатише до крајње мере, да би их коначно привео у свесно тргани и успешно одабрани пластични лик.“ Вид. у: „Odmarašite na Zlatiboru“, 34, 35.

⁶⁵⁶ Aleksandar Milenković, „Odmarašite SUP-a SR Srbije na Zlatiboru“, 43.

⁶⁵⁷ Aleksandar Kadijević, *Mihajlo Mitrović: projekti, graditeljski život, ideje*, 60.

конструкције и зидних површина обрађених у црвеним опекарским блоковима. Истовремено, Митровић у Бањи Ковиљачи гради и стационар ОУН-а,⁶⁵⁸ пројектантски се враћајући на концепт примењен у архитектури одмаралишта на Златибору. [Сл. 365] Архитекта Михајло Митровић је за реализацију стационара овај пут награђен „Борбином“ наградом за најбоље архитектонско остварење реализовано у току 1966. године. Стационар је подигнут на падинама Гучева у непосредној близини великог бањског парка. Објекат се састоји од већег приземног дела квадратне основе, с малим унутрашњим атријумом у средишту, у коме су смештене разне сервисне функције (улазни хол, ресторан, кухињски блок, управа, амбуланта) и одвојеног двоспратног смештајног двотракта повезаног топлом везом. [Сл. 366] Капацитет стационара је био 80 кревета смештених у двокреветним и једнокреветним собама. У материјализацији доминира опека у две димензије (19 x 19 x 9 и 29 x 19 x 9 цм, произведена у Батајници) коришћена и као основни конструктивни материјал и као основни ликовни елемент обраде фасада. Према Митровићевим речима уклапање у пејзаж била је окосница основног концепта стационара који се својим материјалима и формама подредио моћним бојама и силуетама парка и шуме који чине део бање.⁶⁵⁹ У оцени награђеног објекта се наводи да се ради о „добро изbalансираним формама и зналачкој употреби изворних материјала, те наглашавању текстуре зидних површина које нарочито карактеришу овај објекат“ а затим и да је „склоп основних волумена објекта вешто уклопљен у амбијент уз моделовање терена и поштовање природних вредности“.⁶⁶⁰



Сл. 365. и Сл. 366. Михајло Митровић, стационар ОУН-а у Бањи Ковиљачи, 1966. Перспективни изглед. (лево) Извор: *Izgradnja*, Br 6 (1967), 36. Основа приземља. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 66 (1970), 22.

Повећавањем смештајног капацитета и проширењем програма планински хотели се све више удавају од првобитне структуре налик планинарским домовима и све више попримају одлике просторно и композиционо сложенијих објеката. У овоме архитекти проналазе нове могућности за флексибилније просторно-обликовне концепције планинских хотела али се ипак протоком времена у њиховој архитектури и унутрашњем уређењу није могао превазићи традиционално-романтичарски обликовни манир утемељен у просторним одликама планинских подручја и амбијенталном угођају које су пружали живописни предели, планинске громаде и зимска идила. Оно што није досегла међуратна генерација архитеката у редефинисању хотелске архитектуре почетком педесетих година, због немогућности да се одаљи од постулата зрелог модернизма, пошло је за руком новој генерацији архитеката којој је припадао и архитекта Здравко Бреговац а који је реализацијом хотела *Bellevue* у Националном парку Плитвичка језера 1963. године иницирао нови приступ у хотелској архитектури заснован на симбиози регионалних одлика и савремених пројектантских тенденција.⁶⁶¹ [Сл. 367] Нови хотел је лоциран у зони Велике Пољане, у близини Хаберлеовог хотела *Plitvice*, која је генералним урбанистичким планом и

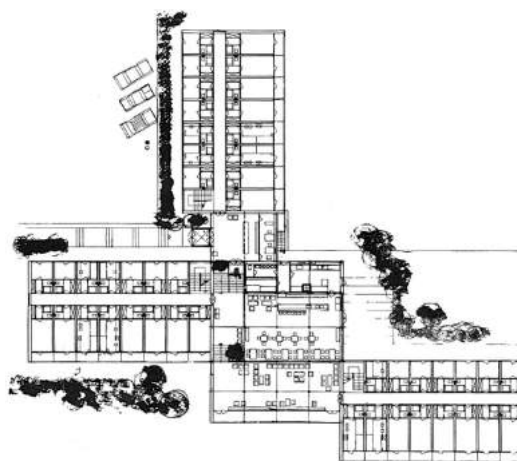
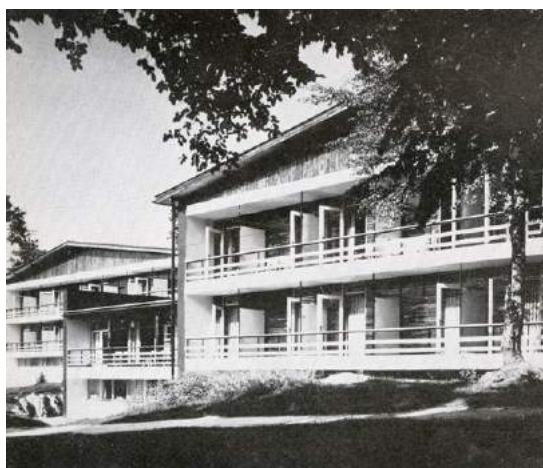
⁶⁵⁸ „Stacionar u Banji Koviljači“, *Izgradnja*, God. XXI, Br 6 (1967), 36-38; Mihajlo Mitrović, „Zapis o tri moja dela“, *Arhitektura urbanizam*, God. XI, Br. 66 (1970), 22, 23, 24; Aleksandar Kadijević, *Mihajlo Mitrović: projekti, graditeljski život, ideje*, 48, 60.

⁶⁵⁹ Mihajlo Mitrović, „Zapis o tri moja dela“, 24.

⁶⁶⁰ „Stacionar u Banji Koviljači“, 37.

⁶⁶¹ „Hotel »Bellevue« Plitvička jezera“, *Čovjek i prostor*, God. X, Br. 128 (1963), 1-2; Z. B. „Hotel „Bellevue“ na Plitvičkim jezerima“, *Arhitektura urbanizam*, God. V, Br. 27 (1964), 4, 14-16, 55; Martina Ivanuš, *op. cit.*, 132; Željana Dubrović, *op. cit.*, 18-19; Ivana Nikšić Olujčić, *Zdravko Bregovac: arhiv arhitekta*, 68-69, 133.

програмом уређења одређена за изградњу туристичких капацитета, с назнаком да њихов максимум не би требало да пређе 350 кревета јер би свако повећање угрозило особине тог простора релативно малих димензија.⁶⁶² Од конкурса за хотел на Плитвичким језерима 1939. године до послератне изградње туристичких капацитета у зони Велике Пољане као главни аспект издвојило се уклапање архитектонске структуре у пејзаж и природни амбијент у односу на програмске захтеве, смештајни капацитет и угоститељске норме.⁶⁶³ Осим тога, питање избора материјала, његове боје и обраде такође је било значајно, посебно због климатских услова и природних вредности окружења. Изградњом новог хотела створена је на Великој Пољани економско-организациона целина коју су чинила оба хотела повезана на исту приступну комуникацију прикључену на магистралу Загреб – Сплит.⁶⁶⁴



Сл. 367. и Сл. 368. Здравко Бреговац, хотел *Bellevue* у Националном парку Плитвичка језера, 1963. Поглед на фасаде смештајних трактова. (лево) Основа приземља. (десно) Извор: *Џонјек и простор*, Бр. 128 (1963), 2.

Архитекта Бреговац је концепцију хотела засновао на једноставној разуђеној структури коју чине квадратни средишњи блок подељен у два нивоа, у коме су организовани сви друштвени и угоститељски садржаји, и три смештајна тракта, истоветно обликована, повезана на његове три стране тако да заједно чине разгранату целину која је омогућила да собе имају што атрактивније погледе према окружењу. [Сл. 368] Ресторански простор је смештен на горњем нивоу и повезан је са мањом кухињом док је доњи ниво представљао слободно организован салон који је служио за одмор с погледом на језеро. Смештајна крила су пројектована као двотракти са једно- и двокреветним собама, доста рационално димензионираним и опремљеним, до којих је свака имала тоалет и купатило са тушем. Све собе деле јединствен балкон подељен између соба лаким преградама. Због уклапању у конфигурацију терена формирана је у сутеренска етажа у којој су смештене сервисне просторије, просторије управе и собе за особље. Основни носиви елементи су зидови од бетонских блокова типа „Rosacometa“ са два опшупљења а у хоризонталном смеру су коришћене пуне армирано-бетонске плоче дебљине 12 цм.⁶⁶⁵ Како су смештајни трактови покривени двоводним кровом у дужој оси, да не би били сувише видљиви са језера, предње фасаде су третиране као забатни зидови обложени керамичким плочицама црно-сиве боје дим. 7 x 25 цм, док су остали спољашњи зидови обложени монтажним дрвеним елементима од боровине који бајцовани у црвеном тону и лакирани.

⁶⁶² О генералном урбанистичком плану и програму уређења Националног парка Плитвичка језера вид. у: F. V. „Nacionalni park Plitvička jezera. Generalni uređajni plan – program“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 89-93. План и програм генералног уређења је израдио Урбанистички институт СР Хрватске а тим су чинили архитекте Мирко Премуџић, Радован Мишчевић, Федор Вензлер, др Станко Жуљић, Зеленка Дегули, Иван Леј, инжењер Драгутин Киш, дипломирани правник Зеленко Чаврак и инжењер економије Фрањо Гапшаровић.

⁶⁶³ У образложењу програма генералног плана уређења Националног парка Плитвичка језера се наводи да просторни распоред, величина и квалитативна структура дотадашњих туристичких капацитета представљају негативни фактор у туризму тог краја, јер је висока категорије објекта, која није одговарала домаћем туризму, сматрана озбиљном препреком за развој туризма на Плитвицима.

⁶⁶⁴ Z. B. „Hotel „Bellevue“ na Plitvičkim jezerima“, 15.

⁶⁶⁵ *Ibid.*, 16.

У обликовању и обради ентеријера доминира дрво али без сувишних детаља. У ресторанском простору и дневном боравку присутна је у потпуности видљива дрвена конструкција таванице остављена у основној тесарској обради како би се постигао нешто рустичнији ефекат у односу на друге полиране и стаклене површине. [Сл. 369] Нове техничке могућности и доступни савремени материјали у односу на период када је грађен хотел *Plitvice* утицали су и на знатно бољу термичку изолацију (коришћена је минерална вуна) како би се што више умањили топлини губици. Реализација хотела *Bellevue* је остала запажена управо по уређењу ентеријера, што је била једна од Бреговчевих специјалности, нарочито у хотелској архитектури, јер су део намештаја и опреме у собама (кревет, стол-полица, ноћна светиљка, собна лампа и др) посебно пројектовани за овај објекат док је Бреговац део намештаја (столице и фотеле) и текстила изабрао из домаће индустријске производње.⁶⁶⁶ Хотелско стакло је израђено такође према нацртима аутора. Бреговац је настојао уз најповољније финансијске услове постићи максимално могуће ликовно и просторно јединство.⁶⁶⁷ Капацитет хотела је износио 136 кревета а цена његове изградње била је чак осам пута мања од других објеката изграђених на Плитвицама. Радове на изградњи хотела је извело грађевинско предузеће „Темпо“ из Загреба а намештај је према нацртима израђен и делом изабран из производње дрвно-прерађивачког предузећа „Lesnina“ из Лубљане.



Сл. 369. Здравко Бреговац, хотел *Bellevue* у Националном парку Плитвичка језера, 1963.
Изглед ентеријера – део хола и ресторанске сале. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 27 (1964), 15, 16.

У Словенији, у чијем алпском подручју је постојала и најдужа традиција изградње објеката за прихват путника и гостију али и у опште изградње у планинском подручју, подигнут је 1963. године, у месту Крањска Гора, хотел *Prisank* према пројекту архитектке Јанеза Лајовица,⁶⁶⁸ који је био један од неколицине савремених југословенских хотела који су приказани у страниј стручној литератури, тј. прегледу савремене хотелске архитектуре у свету из 1968. године.⁶⁶⁹ [Сл. 370] Архитектура и унутрашње обликовање овог хотела су уједно дали и назнаке будућих пројектантских приступа хотелској архитектури у планинским подручјима Словеније код којих ће до изражаја доћи локална градитељска традиција и савремени поступци, традиционални материјали и савремене градитељске могућности, рационално и савремено обликовање. Хотел *Prisank* је смештен у средишту места Крањска Гора које је због обимних снежних падавина постало популарно скијалиште у Југославији. Како је место окружено стрмим масивима планине Присанк

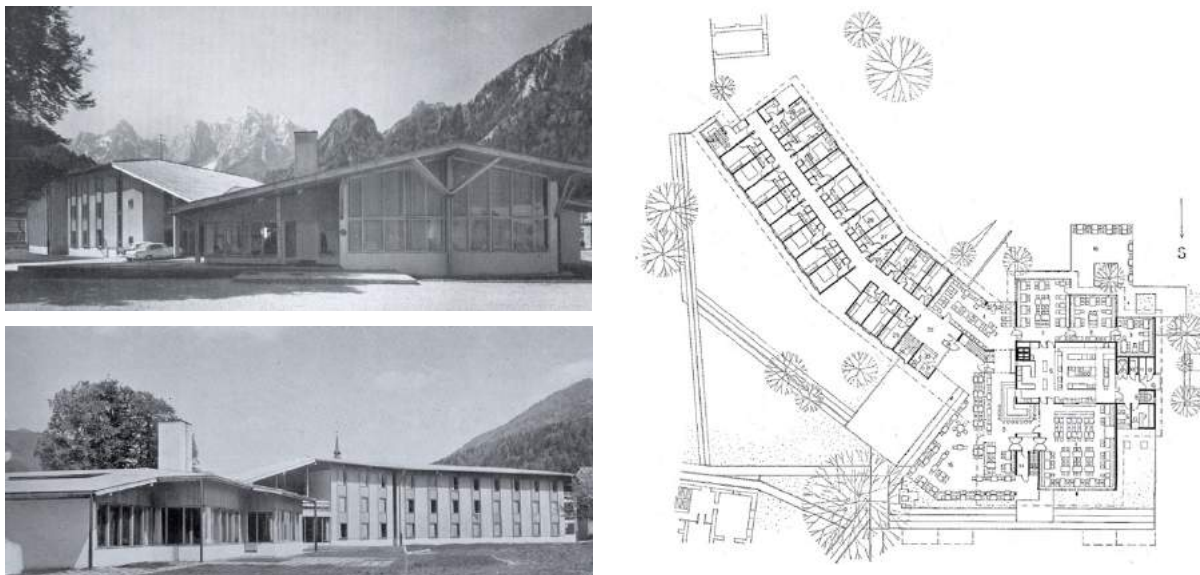
⁶⁶⁶ *Ibid.*, 55.

⁶⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁶⁸ Janez Lajovic, „Hotel Prisak v Kranjski gori“, *Sinteza*, Let. I, Št. 2 (1964/65), 31-34; Nace Šumi, „O novih hotelih v Sloveniji“, 35, 37; „Nagrada za najbolje arhitektonsko ostvarenje [Hotel »Prisak« u Kranjskoj Gori]“, *Arhitektura urbanizam*, God. V, Br. 27 (1964), 4; J. L. „Hotel „Prisank“ u Kranjskoj Gori“, *Arhitektura urbanizam*, God. V, Br. 29 (1964), 30-33; Mihajlo Mitrović, „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnji turističkih objekata u Jugoslaviji“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, VI-4; Nataša Koselj, „Hotel Prisank“, u: Stane Bernik, Gojko Zupan, Jelka Pirkovič i drugi, 20. *stoletje: arhitektura od moderne do sodobne, vodnik po arhitekturi*, 164-167.

⁶⁶⁹ Herbert Weisskamp, *op. cit.*, 140-143.

архитекта је хотел ситуирао тако да смештајно крило добије што бољи поглед на планински ланац, па га је у односу на главни улазни блок, у коме су смештене друштвене просторије, поставио под углом и визуелно надовезао на стару традиционалну планинску кућу покривеном шиндром која је чинила део хотелског простора. С обзиром на то да су оближње сеоске куће и зграде неколико пута мање од хотелског објекта, архитекта Лајовиц се служио променом висине и меандрирањем крова са стрехама како би се прилагодио окружењу и омогућио видике.⁶⁷⁰ Објекат хотела су тако чинили преломљени двоспратни смештајни тракт или крило са једно- и двокреветним собама и приземни блок у коме су организована четири ресторанска дела са укупним капацитетом од 320 места, кафић и снек-бар са 50 места. [Сл. 371]



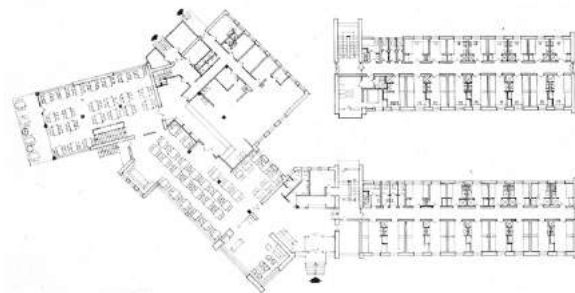
Сл. 370. и Сл. 371. Јанез Лајовиц, хотел *Prisak* у Крањској Гори, 1963. Изгледи предње и задње фасаде хотела. (лево) Основа приземља. (десно) Извор: *Sinteza*, št. 2 (1964/65), 34; *Arhitektura urbanizam*, Br. 29 (1964), 33.

У овом блоку централно место је заузео кухињски блок око кога су организовани сви угоститељски садржаји (три ресторанска простора и кафић оријентисани према југу те услужни ресторан и снек-бар северно оријентисани према сеоском центру) просторно повезани са терасама а визуелно са окружењем и травнатом површином уз терасе. У подрумском делу су смештени улаз за госте хотела који скијају, остава за скије и ормар за сушење скијашке опреме.⁶⁷¹ Улазни простор у хотел је од снежних наноса заштићен великом истуреном надстрешницом. Собе су биле релативно мале, површине свега 12 м², али су све имале санитарни чвор (тоалет и туш). У материјализацији и конструкцији ресторанског дела су углавном заступљени бетон, израђен од белог цемента, и дрво, кроз конструктивне елементе и облоге. Смештајни тракт је изведен од бетонских блокова обложених плочастом дрвеном облогом. Бетон је видљив како у екстеријеру тако и у ентеријеру, док су зидови где год је то било могуће максимално застакљени како би се направила што боља веза са окружењем. Композиција хотела је усклађена и са групом оближњег дрвећа а укупна силуета хотела се дискретно спаја са планинским хоризонтом у позадини.⁶⁷² Намештај којим су опремљени хотелски простори, сем неколико стандардних столица, дизајнирано је архитекта Јанез Лајовиц. Савремено обликован ентеријер, уз пажљиво одабран намештај сведеног дизајна и смелу употребу савремених и традиционалних материјала, издвојиће се као један од главних адута хотелске архитектуре у Словенији.

⁶⁷⁰ Janez Lajovic, „Hotel Prisak v Kranjski gori“, 31.

⁶⁷¹ *Ibid.*, 32.

⁶⁷² Nace Šumi, „O novih hotelih v Sloveniji“, 35.



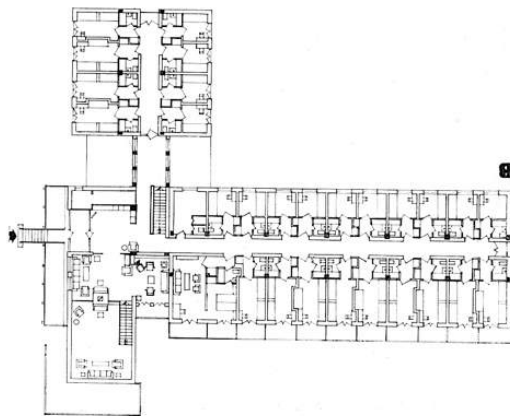
Сл. 372. и Сл. 373. Јованка Јефтановић, хотела *Palisad* на Златибору, 1965. Поглед на хотел. (лево) Извор: колекција аутора; Основе приземља и типског спрата. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Бр. 45-46 (1967), 52.

Слично концепцији и поставци основних волумена хотела на Плитвицама и Крањској Гори, додуше мање кохерентног обликовања, водила се и архитекткиња Јованка Јефтановић у пројектовању хотела и депанданса *Palisad* у рејону Партизанских вода на Златибору,⁶⁷³ климатском месту и ваздушној бањи на око 1.000 метара надморске висине који је у Србији имао једну од најдужих туристичких традиција планинског туризма. [Сл. 372] Предео Златибора има карактеристичну висораван која се не одликује бујном четинарском вегетацијом, али има изванредне визуре према околним брдима, због чега је у периоду између два светска рада постао привлачна туристичка дестинација за изградњу приватних кућа за одмор и вила углавном у алпском стилу планинарских кућа (аустријском или швајцарском).⁶⁷⁴ Тако су се временом формирала и три главна насеља – Партизанске воде (пре Краљеве воде), Рибница и Палисад, од којих је Палисад постао компактно насеље налик провинцијским варошицама. Значајнији процес просторног уређења планине Златибор отпочео је половином педесетих година и то под руководством Јованке Јефтановић, након чега се приступило и изградњи нових туристичких објеката, међу којима је и хотел *Palisad* грађен у периоду од 1964. до 1965. а његов депанданс од 1966. до 1967. године. Хотел Б категорије, заједно са депандансом сврстаним у највишу категорију, смештен на ивици борове шуме има разуђену основу коју чини централни део са угоститељским и друштвеним садржајима косо постављен у односу на бочни продужетак ресторанског блока с једне стране и двоспратни смештани тракт с друге стране. У приземљу хотела се налази главни ресторан капацитета 250 особа који опслужује и депанданс, рецепција и салони повезани с терасама, док се у високом сутерену налази улазни хол, улаз за скијаше и простор за одлагање скија, кухиња, унутрашњи базен и простор за масаже и опуштање.⁶⁷⁵ [Сл. 373] Смештајни део хотела обухвата две денивелисане етажне приземља, те први и други спрат издвојеног смештајног тракта, а у депандансу су биле 42 једнокреветне и 21 двокреветна соба, 18 двокреветних соба с додатним лежајем и 3 апартмана распоређени у делу приземља и на два спрата. И код овог хотела у материјализацији доминирају традиционални материјали камен, опека и дрво, примењених у класичном конструктивном склопу пуних носећих зидова и двоводним кровом дрвене конструкције с испуштеним стрехама опшивеним боровим даскама. Фасаде депанданса су обрађене фугованом фасадном опеком и хоризонтално раздвојене видљивим серклажима од белог вештачког камена, док на фасадама хотела више доминира камен изведен у правилном геометризваном слогу. На депандансу су коришћени француски двокрилни прозори са стилизованом металном оградом. [Сл. 374]

⁶⁷³ О. М. „Hotel i depandansa »Palisad« – Partizanske vode – Zlatibor“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 52-55; „Hotel i depandansa „Palisad““, у: *Изградња туристичких објеката у Југославији*, Књига II, n. n; Bao Zhi Fang, *Изградња туристичких објеката у Југославији*, SR-2; Јелена Гачић, *op. cit.*, 240-241.

⁶⁷⁴ *Ibid.*

⁶⁷⁵ *Ibid.*, 54.



Сл. 374. и Сл. 375. Јованка Јефтановић, депанданс хотела *Palisad* на Златибору, 1967. Поглед на депанданс. (лево) Извор: колекција аутора; Основа приземља. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Вр. 45-46 (1967), 55.

Обе функционалне целине су добро прилагођене конфигурацији терена што је приметно и у унутрашњој структури простора у који су уведени полунивои и нешто издигнути делови етажа и галерије. [Сл. 375] Архитектура депанданса је окарактерисана успелијом од хотела иако су у целини сличног решења.⁶⁷⁶ Уређење и опремање ентеријера хотела и депанданса је било знатно традиционалније од њихових екстеријера, у чему се више тежило сценичном и романтичарском утиску, него савременим решењима. [Сл. 376] Поред примене традиционалних материјала ентеријер су употпунили декоративни бондручни мотиви у зидовима, ограде степеништа од кованог гвожђа, теписи, декоративне зидне облоге и плафонске греде на спуштеним таваницама, клупе, маске радијатора, дрвене полице с декоративном керамиком и бакарним посудама, старе лампе, оригинални стилски намештај који датира из друге половине XIX века, тканине с фолклорним мотивима, чираке, преслице, камини ради стварања интимније атмосфере (у хотелу између хола и ресторана обложен каменом а у депандансу у салону обрађен у фугованој опеци), декоративна керамика у простору унутрашњег базена, зидне тапете с орнаментима у собама. Иако се истицало да овакав изглед ентеријера открива личност ствараоца и очигледно женски сензибилитет и укус, којим се ауторка водила и код обраде детаља на хотелу у Крагујевцу, пажљиво креирајући пријатну атмосферу која би била привлачна гостима, замерено је прекомерно коришћење покретних и декоративних предмета у уређењу ентеријера⁶⁷⁷ који су беспотребно дали сувише традиционалан изглед.



Сл. 376. Јованка Јефтановић, хотела *Palisad* на Златибору, 1965. Изглед ентеријера – хотелски хол. Извор: МЈ [1972-487-42]

Осим изградње уобичајеног хотелског смештаја током овог периода се на атрактивним локалитетима експериментише и са својеврсним алтернативним видовима туристичког смештаја

⁶⁷⁶ *Ibid.*

⁶⁷⁷ *Ibid.*, 55.

који је туристима требало да пружи аутентичан доживљај боравка у удаљеним планинским пределима. Овакав вид смештаја је у ствари представљао имитацију традиционалних кућа брвнара и вајата изведених на аутентичан начин и у аутентичном материјалу камену, дрвету и шиндри. Тако је било конципирано туристичко насеље на Жабљаку, смештено у живописном пејзажу Дурмитора на надморској висини од 1.450 метара, кога су почетком шездесетих година осмислили босанско-херцеговачки и црногорски архитекти.⁶⁷⁸ Насеље је извело предузеће „Bosnasport“ из Сарајева. Планински предео јединствене природе у коме превладавају четинарска шума, језера и кањони показао се погодним за потребе француског клуба „Méditerranée“ из Париза,⁶⁷⁹ коме је био намењен део насеља с једним типом смештајних кућица, док је други део насеља с нешто другачијим кућицама подигнут око 1.000 м даље за потребе домаћег туризма. Архитекти Владо Крошњар и Никола Павић настојали су да кроз архитектуру смештајних бунгалова пренесу карактер сељачких планинских кућа карактеристичних за тај крај, с аутентичним градитељским елементима и мотивима. Део насеља намењен француском туристичком клубу, уклопљен у пејзажу с четинарским дрвећем, чинило је осам смештајних бунгалова у виду планинских кућица (по изгледу шатора) са по четири лежаја, шеснаест кућица са по два лежаја, објекат ресторана за цело насеље, као и објекат са санитарним и мокрим уређајима. [Сл. 377] Укупни смештајни капацитет насеља је износио 64 лежаја. Сви објекти су израђени од дрвета лаганих профила како би се једноставно транспортовали и брзо монтирала, кровни покривач је од шиндре на одговарајућој подлози а објекти су постављени на дрвеним носачима који се ослањају на камене стопе постављене у земљу. Кућице су распоређене на пропланку с кога се пружа поглед на врхове Дурмитора.



Сл. 377. Владо Крошњар и Никола Павић, туристичко насеље на Жабљаку, 1962.
Поглед на смештајне кућице. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Бр. 22-23 (1963), 69.

Објекти у другом делу насеља намењеном домаћем туризму пројектовани су у Републичком заводу за урбанизам СР Црне Горе од стране пројектаната Новице Вушовића, Ђорђа Мишевића, Василија Ђуровића и Мирјане Секулић.⁶⁸⁰ [Сл. 378] Смештајни павиљони су имали облик домаћег савардака покривеног сламом, али са уметнутим прозирнима ради боље осветљености, круже основе или у комбинацији две круже основе спојене средишњим правоугаоним делом у коме су смештени улаз и мало купатило. У кружном простору за спавање смештена су два кревета и мања гарнитура за седење (сточић и две наслоњаче) изведена по узору на традиционални сеоски намештај. Пројектанти су сматрали да није опортуно у том пејзажу наметнути типове објеката страног порекла.⁶⁸¹ Смештајни капацитет овог дела насеља је обухватао 100 лежаја у кућицама од по четири и осам лежаја и савардацима од четири и два лежаја. [Сл. 379] Постојећи хотел *Дурмитор*, у чијој близини су се налазиле смештајне јединице, служио је том делу насеља за потребе исхране у ресторану, због чега смештај није могао бити лоциран нешто даље у природу. Унутрашња скромна и једноставна обрада је такође изведена у дрвету и прилагођена је боравку

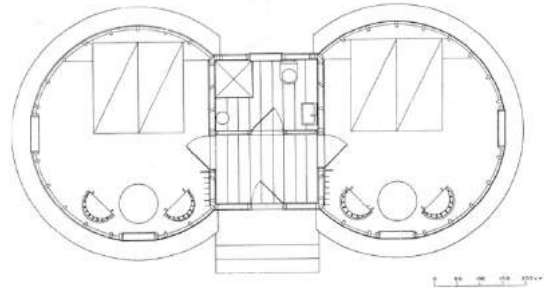
⁶⁷⁸ S. Midžić, „Turističko naselje u Žabljaku“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 33-34.

⁶⁷⁹ О настанку и програму активности клуба „Медитеране“ вид. у: Тамара Павловић, „Клуб *Медитеране* – једна од најоптималнијих формула клупског одмора у спортско-рекреативном туризму“, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, Бр. 57 (2007), 203-211.

⁶⁸⁰ „Turističko naselje na Žabljaku“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 68-69.

⁶⁸¹ *Ibid.*, 68.

туриста.⁶⁸² Код опремања савардака су коришћени сељачки лежаји и столоваче те поњаве и коже. Због малих димензија и изворног облика објекти су се могли добро распоредити на терену и уклопити у његову конфигурацију, технички задовољавајући неопходне услове смештаја током зимске сезоне.



Сл. 378. и Сл. 379. Новица Вушовић, Ђорђе Мињевић, Василије Ђуровић и Мирјана Секулић, туристичко насеље на Жабљаку, 1962. Поглед на део насеља са смештајним кућицама у облику савардака. (лево) Извор: колекција аутора; Основа двојне кружне кућице са купатилом и две собе. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Вр. 22-23 (1963), 68.

⁶⁸² S. Midžić, „Turističko naselje u Žabljaku“, 34; „Turističko naselje na Žabljaku“, 68.

V. АМБИЈЕНТ, ЛИКОВНОСТ, ДОЖИВЉАЈ: КОНЦЕПЦИЈСКЕ И ЕСТЕТСКЕ ДОМИНАНТЕ АРХИТЕКТУРЕ ТУРИСТИЧКИХ ОБЈЕКТА (1967-1975)

Према дефиницији француског историчара, социолога и географа Андреа Зигфрида (André Siegfried) XX век је век туризма, што потврђује и чињеница да је из деценије у деценију туризам постајао све значајнији друштвени и привредни фактор, како на глобалном, као општа потреба и друштвена активност, тако и на локалном или регионалном нивоу, на коме је туризам виђен као покретач привредног развоја и урбанизације. Уједињене нације су 1967. годину прогласиле годином туризма (међународних путовања и међународне туристичке солидарности)¹ а иста организација је тих година допринела изради студије о могућностима развоја туризма у Југославији. Економски и социјални савет ОУН је у својој резолуцији поред истицања изванредно корисне улоге туризма у просветном, културном, економском и друштвеном домену такође навео и потребу и корисност да се преко међународног туризма повећава доходак, нарочито земаља у развоју, док су у резолуцији донетој на Конференцији за међународна путовања и туризма, одржаној 1963. године у Риму под покровитељством ОУН, позвана сва тела и специјализоване агенције Уједињених нација да с одговарајућим разумевањем обезбеде појачану техничку и финансијску помоћ земаљама у развоју како би биле у стању да убрзају изградњу својих туристичких потенцијала.² Од шездесетих година туризам широм света бележи нагли успон и постаје значајан фактор светске привреде, али и, како се истицало, призната снага мира и разумевања међу народима, па је разматрање предложених резолуција уврштених на дневни ред двадесет и првог редовног заседања Генералне скупштине Уједињених нација запажен историјски тренутак у развоју међународног туризма. Занимљиво је споменути да је Југославија, поред Мексика и неколицине земаља, била носилац организоване акције на претходном XX заседању Генералне скупштине УН одржаном 1965. године која је за циљ имала да се подстакну Уједињене нације да прихвате 1967. годину за годину међународне туристичке солидарности.

Иако на простору Југославије активна туристичка изградња датира још с почетка XX века, права инвестициона искуства су се стицала, наводи архитекта Јерко Рошин, тек у периоду од половине шездесетих година³ када туризам у Југославији поприма обресе савременог међународног туризма. Такав статус је неминовно пратило питање туристичке изградње и домета туристичке архитектуре која није више за циљ имала само обезбеђивање смештаја и основних услуга током боравка на одмору него је морала да пружи атмосферу, интиман људски амбијент, луцидну рационалност у коришћењу простора а посебно повезаност с пејзажем.⁴ Стога је требало приступити типолошким променама како би нови туристички објекти могли свим својим садржајима задовољити индивидуалне потребе туриста и омогућити им адекватан избор места за њихов одмор. Туризам је иначе у свим срединама у којима се јављао, дакле и развијеним и заосталијим, доказао своју виталност, рекордне стопе раста и знатну привредну важност.⁵ Привредном реформом спроведеном половином шездесетих година у циљу оживљавања југословенске привреде побољшан је и економски положај туристичке привреде, али у том процесу није било решено питање финансирања проширене репродукције властитим средствима од стране привредних организација које су, према проценама, биле у стању да у инвестицијама за изградњу туристичких капацитета учествују с највише 10% властитих средстава.⁶ Решење се тражило у промени дотадашњег девизног режима који је у ствари подразумевао одвајање девизних средстава оним привредним гранама које их и остварују, а по измирењу општих друштвених потреба.⁷ До овог решења суштински никада није дошло, па су за финансирање туристичке

¹ Ljubo Drndić, „Afirmacija turizma u Ujedinjenim nacijama“, *Turističke novine*, God. XIV, Br. 410 (1966), 3.

² *Ibid.*

³ Jerko Rošin, „Arhitektura i turizam“, u: Ivan Antunac, Vlatko Jadrešić (ur.), *Humanističke vrijednosti turizma* (Zadar: Pedagoška akademija Sveučilišta u Zadru, 1977), 372.

⁴ *Ibid.*, 374.

⁵ Tomislav Hitrec, „Turizam kao faktor unapređenja kvalitete života“, Ivan Antunac, Vlatko Jadrešić (ur.), *Humanističke vrijednosti turizma*, 231.

⁶ Ante Mandarić, „Turizam i privredna reforma“, *Turizam*, God. XIII, Br. 8-9 (1965), 3.

⁷ *Ibid.*

изградње разматрани различити предлози ангажовања страних средстава кроз инвестиционе кредите, пре свега зајмова код Међународне банке за обнову и развој. Иако је Међуресурска комисија за иностране кредите 1965. године дала мишљење да и у случају узимања иностраних средстава они не буду мали и расцепкани под неповољним условима, него да то по могућности буду крупне кредитне трансхе добијене за финансирање шире туристичке изградње под повољним условима,⁸ касније одлуке Савезног извршног већа из 1968. године о условима за потраживање зајмова код Међународне банке за обнову и развој демантују ове препоруке, јер је одлуком било предвиђено да се зајмови могу подносити за изградњу одређених туристичких центара, уз услов да инвеститор обезбеди потребна средства за учешће у финансирању изградње, о чему би се преговарало са експертима Банке (архитекти и економисти) на основу пројеката за изградњу туристичких центара који би они прегледали и дали сугестије за израду истих према одговарајућој методологији и захтевима Банке.⁹ На основу Резолуције о економској политици и мерама за даљу реализацију друштвеног плана развоја Југославије у периоду од 1966. до 1970. године дат је одређени приоритет инвестирању у привредно недовољно развијене републике и регије, да би у току припрема пројеката и документације за подношење захтева за зајам код Међународне банке извршна већа СР Хрватске, Словеније и Црне Горе, као и АП Косова поднела Савезом извршном већу информације о изради техничке документације за изградњу туристичких центара на њиховим територијама.¹⁰ Усвајањем уставних амандмана а потом и променом Устава СФРЈ 1974. године низ економских функција Федерације је пренет на републике, а са њих на аутономне покрајине и локалне самоуправе, тако да је на њима било доношење одлука о томе којим темпом и како ће се развијати туризам.¹¹ У том смеру ће и експерти Уједињених нација конципирати свој извештај са смерницама и препорукама за развој туризма по републикама а на основу усвојених показатеља туристичког развоја у претходном периоду.

Туристички промет је био подложен утицајима опште привредне ситуације у земљи а интензивнији развој домаћег туризма се почео одвијати тек од 1965. године уз повремени колебања када је створена боља привредна клима за дугорочнија улагања и опсежније инвестиције.¹² Исход претходног развоја домаћег туризма огледао се у чињеници да су само две врсте смештајних капацитета, приватни смештај и одмаралишта (укључујући омладинска и дечија летовалишта), апсорбовале око 40% домаћег туристичког промета у 1953. години, 51% у 1957., скоро 60% у 1963. и 59% у 1966. години, и то претежно у приморским туристичким местима, с тим да се учешће радничких одмаралишта у укупном домаћем туристичком промету повећао с 9,2% у 1953. години на 24% у 1963. а у 1966. години смањено на 22%, док је промет у приватном смештају био у сталном повећању (1953. године 14,7%, 1960. 21,6%, 1963. 23,2% а 1966. чак 25,2%)¹³. Једна од главних одлика развоја домаћег туризма у периоду од 1957. до 1965. године била је потпомогнутост некономским мерама кроз различите повластице и субвенције (регреси за пред- и пост-сезону, додаци и регреси за децу и омладину, различите повластице за превоз), међу којима су најзначајнију привилегију представљала радничка одмаралишта чији су оснивачи регресирали већи део трошкова тих објеката (објекти су грађени из средстава заједничке потрошње и подвлашћено су третирани). Међутим, привредном реформом 1965. године инаугурисане су нове мере у домену домаћег туризма на основу прихваћеног начела да развој домаћег туризма треба више заснивати на економским, то јесте тржишним критеријумима.¹⁴ Ово је за последицу имало да је већ 1966. године дошло до осетних промена на домаћем туристичком тржишту манифестованих с једне стране у повећању трошкова превоза и смештаја, а с друге стране смањењем повластица и могућности боравка на терет социјалног осигурања, због чега је у тој години забележен пад домаћег туристичког промета у бањама и приморским местима.

⁸ АЈ-130-747-1205: Предлог Савезног секретаријата за финансије упућен Савезном извршном већу Југославије у форми Информације о ангажовању страних средстава за финансирање изградње туристичких објеката, датирано 22. новембар 1965. године.

⁹ АЈ-130-748-1206: Информација о подношењу захтева за зајам код Међународне банке за обнову и развој, Београд, 15. октобар 1969. године.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Милорад Нешић, „О неким проблемима финансирања туристичке изградње у садашњим условима“, *Туризмологија*, Год. I, Бр. 1 (1972), 112.

¹² Миро Мандарић, „Проспективе развоја домаћег туризма до год. 1970.“, *Туризам*, Год. XVI, Бр. 2 (1968), 9.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*, 10.

Заоштравање услова привређивања у складу с мерама привредне реформе деловало је и на одмаралишта јер су њихови оснивачи морали смањити субвенције и дотације.¹⁵ Убрзо након привредне реформе долазило је до продавања одмаралишта и њихове трансформације у капацитете комерцијалног туризма. Тако је 1966. године капацитет у одмаралиштима смањен за преко 5.000 кревета, од којих је део преиначен за комерцијалне потребе, док је други део подразумевао смањење броја кревета у приватном смештају који је био ангажован за потребе појединих одмаралишта.¹⁶ У претходном периоду је домаћи туризам растао знатно брже од пораста реалне основе потрошње, на шта је утицао низ некономских мера изражених кроз различите повластице и субвенције, да би у студији рађеној о могућностима развоја туризма до 1970. године утврђено да је туристичка потражња јако еластична и да је условљена могућностима личне потрошње.¹⁷

На ширење домаћег туризма је утицало и повећане запослености становништва које је аутоматски доносило и коришћење годишњег одмора, као и скраћење радне недеље на 42 сата. У теорији развоја туризма доказано је да за његов развој морају постојати два значајна предуслова – слободно време и материјална средства.¹⁸ При изради пројекција развоја туризма до 1970. године полазило се од претпоставке даљег јачања животног стандарда и бржег раста реалне основе потрошње.¹⁹ Шездесетих година однос према животном стандарду се нагло мења услед ојачале материјалне основе привреде и промењеног модела друштвено-економског развоја а у складу са марксистичком доктрином животног стандарда је обухватао домен како личне тако и заједничке потрошње, односно животне, радне и друштвене услове живота (посебно је била значајна улога нематеријалних елемената у формирању животног стандарда који су утицали на побољшање услова живота и социјалну сигурност).²⁰ Концепција формирања и развоја животног стандарда требало је да буде у складу са концепцијом човека у самоуправном социјалистичком друштву, па се према томе кључни проблем огледао у обезбеђивању ланчаног деловања потрошње која је истовремено морала задовољити потребе и бити платформа за развој целокупне личности (оптимум у задовољавању потреба представља оптималну структуру која уз подмирење постојећих потреба стално развија чула човека за једну ширу скалу потреба).²¹ Међутим, када је у питању потрошња у домену туризма евидентно је да је свака туристичка активност, па и она најјекономичнија, припадала концепту и исходу животног стандарда у коме је до изражаја више долазила његова „нематеријална“ (социјална) страна него економски показатељи реалне потрошње засноване на материјалним могућностима. То потврђује и структура промета по врстама коришћења смештајних капацитета према којој су домаћи туристи били више оријентисани на јефтине капацитете (кампови, приватне собе, радничка одмаралишта).²² У просеку је хотелски смештај већим делом био усмерен страним туристима те се на тој основи и даље развијао током овог периода. Привредна реформа је допринела будућем развоју туризма и повећању активности туристичких предузећа чија је кредитна способност услед односа цена и девизног курса била битно побољшана.²³ Инвестирање у изградњу туристичких објеката више није било неатрактивно, нарочито ако се узме у обзир да се временом проширивао спектар туристичких објеката и њихових капацитета. Привредне промене у области туризма су оснажиле и активности у архитектонској делатности за коју ће туристичка изградња, поред стамбеног сектора, бити најзначајније поље деловања.

Шест година након Првог конгреса архитеката Југославије (1958) организован је и Други конгрес у Загребу од 4. до 6. јула 1964. године на тему „Архитектура и друштво“, с општим циљем

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Студија под називом „Домаћи туризам и могућности његовог развоја до 1970. године“ израђена је половином шездесетих година у организацији Института за проучавање туризма у Београду а аутори су били др Славко Енсмингер, Анте Мандарић и Вјекослав Српен.

¹⁸ Miro Mandarić, „Perspektive razvitka domaćeg turizma do god. 1970.“, 10.

¹⁹ *Ibid.*, 11.

²⁰ Ева Берковић, *Квалитет животног стандарда* (Београд: ООУР „Б. Ђоговић, 1977), 13, 17, 18.

²¹ *Ibid.*, 99, 100, 101.

²² Miro Mandarić, „Perspektive razvitka domaćeg turizma do god. 1970.“, 12.

²³ [Intervjuu sa Ilijom Marjanovićem, pomoćnikom saveznog sekretara za finansije], „Uskoro 20 milijardi dinara za turističku izgradnju“, *Turističke novine*, God. XIV, Br. 410 (1966), 1.

који се огледао у мобилизацији архитеката Југославије „на извршавању непосредних задатака у вези са седмогодишњим планом друштвеног и привредног развоја, у периоду од 1964. до 1970. године“, па се тако од архитеката очекивало да у својим рефератима и кроз дискусију дају анализу услова за нове задатке и улогу архитеката у предстојећој изградњи и перспективном плану друштвеног и привредног развоја.²⁴ Реферат насловљен исто као и сам скуп изнео је архитекта Вјенцеслав Рихтер настојећи да појасни однос и међусобно деловање социјалистичког друштва и југословенске послератне архитектуре. Полазећи од тога да је друштвено-политички и економски развој после Другог светског рата био резултат сасвим конкретних околности изазваних револуционарном борбом, заосталомшћу и општом несташицом, Рихтер је свестан да „социјализам није ни поклоњен ни идеалан ни утопијски чист“, па се према томе ни архитектонска околност као општа доминанта није испољавала увек као стимуланс једног прогресивног архитектонског развоја.²⁵ Рихтер примећује да је ниво југословенске архитектуре зависан од стваралачких могућности архитектонског кадра и да би према томе требало настојати, како наводи, да сваки важнији објекат раде дорасли пројектанти, без обзира да ли се спроводи конкурс или не, истичући да су за социјализам прихватљива сва позитивна добра савременог урбанизма и архитектуре пошто „пут стварања једне социјалистичке архитектуре води неминовно преко постизања највише могуће квалитете савременог архитектонског грађења“.²⁶ У социјалистичком контексту, у коме је изградња највећег броја објеката финансирана јавним средствима, од архитекте пројектанта се очекивала већа професионална одговорност али и квалитет рада који је утицао на животно окружење.²⁷ Сличан став је имао и архитекта Грего Кошак када констатује да од моралне и стручне свести архитекте зависи очување јавног интереса (амбијент, простор, наслеђе) често угроженог притисцима економског банализовања у виду *рационалних* колоса хотелске индустрије.²⁸ У том сложеном контексту дејствовања југословенске архитектуре Рихтер заговара приступ који је у спречи са токовима светске архитектуре и настојањима њених водећих протагониста, сматрајући да југословенска архитектура на свом путу ка властитом социјалистичком изразу не може бити исход изолованог тражења, него дело које је кроз окретање свету попримило своју специфичну позицију.²⁹ У том позиционирању је туристичка архитектура, произашла из планске туристичке изградње и обимних инвестиционих програма, попримила посебан значај, балансирајући између глобалне архитектонске праксе и регионалних карактеристика прилагођених туристичкој презентацији.

Поводом и Другог конгреса архитеката организована је изложба савремене југословенске архитектуре „намењена упознавању иностранства са послератном изградњом у Југославији“ на којој су представљени пројекти из различитих друштвених сфера са списка од две стотине пројекта које је препоручио жири за додељивање савезне награде за архитектуру.³⁰ На изложби је између осталог приказано и седамнаест реализација туристичких и угоститељских објеката и то углавном хотела.³¹ Међу закључцима овог конгреса дата је и констатација да су „југословенски архитекти постигли веома значајне резултате у досадашњем периоду“, али да „општи просек није

²⁴ *Informativna publikacija povodom II Kongresa arhitekata Jugoslavije, Zagreb 1964* (Београд: Savez arhitekata Jugoslavije, 1964), n. n.

²⁵ ФМЗ: Vjenceslav Richter, „Arhitektura i društvo“, referat saopšten 4. juna 1964. godine na II Kongresu arhitekata Jugoslavije u Zagrebu, 2.

²⁶ *Ibid.*, 9, 16, 17, 20.

²⁷ „Судбина стотине и стотине милијарди динара које се сваке године уграђују у нашу земљу потпуно је овисна о квалитету пројекта који одређују начин, функционалност, економичност, степен хуманости и љепоте тих објеката. На столовима пројектаната рјешава се преображај новца у просторе у којима живе и раде наши људи, рјешава се животна сцена овог нашег социјализма. Треба имати моралне снаге и гласно признати да се квалитет овог рада узевши га у цјелини, а то је овдје најинтересантније, обавља испод нивоа друштвене и историјске одговорности.“ Вид. Vjenceslav Richter, „Arhitektura i društvo“, 5.

²⁸ Grego Košak, „Nematerijalni parametri u planiranju turističkih objekata u Jugoslaviji“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, V-5.

²⁹ ФМЗ: Vjenceslav Richter, „Arhitektura i društvo“, 23.

³⁰ Zoran B. Petrović (urednik izložbe), *Izložba savremene jugoslovenske arhitekture. Drugi kongres arhitekata Jugoslavije – Zagreb 1964*, Katalog, Savez arhitekata Jugoslavije, n. n.

³¹ Од реализованих туристичких објеката на изложби су били представљени: хотели *Slavija* у Београду (Б. Ипњатовић), *Park* у Новом Саду (С. и М. Ђорђевић), *Plitvice* (М. Хаберле) и *Belleve* (З. Бреговић) на Плитвицама, *Marjan* у Сплиту (А. Перковић), *Internacional* у Загребу (Б. Тушек), *Prisank* у Крањској Гори (Ј. Лајовић), *Metalurg* у Зеници (Ј. Најдхарт), *Pelegrin* у Купарима (А. Финци), одмаралиште *Crvena zastava* у Охриду (П. Митков), туристичко насеље у Улцињу (М. и Ђ. Злоковић и М. Мојовић), туристичко насеље на Златним стенама и Верудели код Пуле (А. Мичић) и Омладински центар на Тјентишту (С. Хајдихалиловић) а од угоститељских објеката један ресторан и клуб.

у складу са потенцијалним могућностима и уложеним напорима и средствима“, а што је доведено у везу са тим да је „ефекат уложених напора заједнице и архитеката умањен условима под којим се архитектонска делатност одвија и под којима [се] објекат изводи“. ³² Даље се наводи како статус архитектуре и урбанизма треба јасно и децидирано дефинисати одговарајућим прописима у чију израду би требало укључити струковна удружења како би поред привредних ефеката архитектури био дат и њен социјални и уметнички значај. ³³ Посебно се скреће пажња на међусобне односе између инвеститора, пројектанта и извођача који, како се наводи, нису у складу с општим друштвеним кретањима јер као такви нису омогућавали активно и одговорно учешће аутора објекта у процесу његове изградње. Такође је нотирано како пројектовање у целокупном процесу реализације неког објекта има најнеповољнији положај и да би требало упростити процесе који претходе пројектовању чије су организационе форме често у супротности са његовим смислом и садржајем. ³⁴ Као разлог за неблаговремено укључивање пројектаната у процес реализације неке инвестиције, чиме је запостављен студиозан рад на пројектовању, наводи се кредитна пракса, па се предлаже да би било потребно борити се за далекосежније и конкретније планирање пројектовања и изградње.

Извесну дозу незадовољства стањем у архитектонској професији и пракси изнели су југословенски архитекти који су се одазвали да учествују у анкети коју је 1967. године организовао часопис Савеза архитеката Југославије „Arhitektura urbanizam“ поводом двадесет година послератног развоја архитектуре у Југославији. Архитекти су своје ставове износили на основу неколико питања, односно тема које је часопис ставио у фокус: кључни моменти или личности у развоју послератне архитектуре, питање стварања *југословенског израза* у архитектури, улога критичке мисли и њена заступљеност у пракси, основни проблеми актуелне архитектуре и ко су прогресивни носиоци развоја савремене југословенске архитектуре. Архитекта Алексеј Бркић је изнео став да је у посматраном периоду југословенска архитектура прекорачила ону линију у развоју која раздваја примитивну и провинцијалну мисао и укусу од изграђеног и универзалног поимања савременог, материјалног и духовног програма. ³⁵ Бркић је сматрао да се југословенска архитектура, те 1967. године, налази на просечном светском нивоу, односно на просечном нивоу изграђених земаља које имају фундаменталну прошлост у том смислу. Такође, он је заступао став да квалитетна архитектура зависи само посредно од апстракције умног потенцијала стваралаца док директно зависи од материјалних могућности. Примећујући да се савремена архитектонска мисао непрекидно ломи између оптерећења прошлости и предвиђања будућности, загребачки архитекта Зденко Колацио наводи у свом одговору да је југословенска архитектура израстала у материјалима који се нису довољно одмакли напред и који нису у сагласју на научно-технолошким открићима, јер се гради претежно са сировином која је тек прошла прве процесе занатско-индустријске обраде. ³⁶ Својеврсни застој у истинском развоју савремене југословенске архитектуре током педесетих година архитекта Зоран Маневић види у чињеници да су предратну генерацију архитеката, и поред њене суштинске улоге у послератним градитељским активностима, тада увелико напуштале авангардне идеје а да су практицизам и рутина, који су били под високом заштитом функционализма, толерисани несређеном ситуацијом која је у архитектури постојала као последица рата. ³⁷ Док архитекта Бранислав Миленковић стање у савременој југословенској архитектури везује за утицаје архитектонских школа (загребачка, љубљанска или београдска) и професионално разграничење по републикама и преиспитује да ли је створена клима доброг просека у архитектонској пракси који би се приближио европској архитектури, ³⁸ архитекта Јурај Најдхарт се у свом одговору позива на искуства прошлости, тачније на градитељску традицију која је произашла из истинских човекових потреба за коришћењем простора и природе. ³⁹ Савремену проблематику југословенске архитектуре архитекта Борко Новаковић види између осталог и у

³² ФМЗ: *Zaključci II Kongresa arhitekata Jugoslavije u Zagrebu 4, 5 i 6 juna 1964. godine.*

³³ *Ibid.*

³⁴ *Ibid.*, 2.

³⁵ [Одговор Алексеја Бркића], „Анкета о послератном развоју архитектуре Југославије“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 47 (1967), 29.

³⁶ [Одговор Зденка Колација], „Анкета о послератном развоју архитектуре Југославије“, 31.

³⁷ [Одговор Зорана Маневића], „Анкета о послератном развоју архитектуре Југославије“, 32.

³⁸ [Одговор Бране Миленковића], „Анкета о послератном развоју архитектуре Југославије“, 33.

³⁹ [Одговор Јураја Неидхарта], „Анкета о послератном развоју архитектуре Југославије“, 35-36.

константној подели између грађевинарства, архитектуре и урбанизма, иако су у развијеним земљама ове области јединствене, али и у професионалном кадру који се, према њему, није снашао у конципирању нове поделе рада а још мање у њеном спровођењу.⁴⁰ Сличног става је и архитекта Милорад Пантовић који истиче да би основне проблеме и недостатке југословенске архитектуре требало тражити у стеченим погрешним навикама и у превазиђеним и уским погледима који почивају у несавременом начину пројектовања и изградње. Ипак су југословенски архитекти, према Пантовчевој оцени, брзо реаговали на савремена збивања на светској архитектонској сцени и чак много раније прихватили европски функционализам него што су то учинили архитекти у другим земљама.⁴¹ Архитекта Ранко Трбојевић основни проблем види у архитектонском просеку који формира базу и даје основни квалитет архитектури једне земље, а који треба да буде висок у сваком погледу, па и у погледу стручних компетенција архитеката.⁴²

Виђења савремене југословенске архитектуре од стране архитеката су значајна и за разумевање туристичке изградње и остварене архитектонске продукције која је у овој области бележила и најзначајније успехе, гледано у целини и у односу на друге типове објеката, и то управо из разлога што је концепцијски и методски била усмерена тражењу најбољих решења која би задовољила потребе туристичког тржишта неимуног на грешке и пропусте настале у процесима планирања, изградње и уређења објеката. Концепцијом развоја туризма у периоду од 1964. до 1970. године као једна од мера издвојена је препорука да се и надаље поједина пројектантска и грађевинска предузећа оријентишу првенствено на изградњу туристичких објеката и да у том правцу специјализују своје капацитете.⁴³ У интервјуу датом за часопис „Ugostiteljstvo i turizam“ почетком октобра 1964. године Вања Врањићан, председник Одбора за друштвено планирање Извршног вијећа сабора Хрватске, наводи да је при прелазу на јачу, већу и квалитетнију туристичку изградњу потребно имати јасну рачуницу и јасну представу како искористити који објекат, истичући да је опасно унапред се изјашњавати о типовима туристичких објеката јер је тржиште, то јесте потражња фактор који треба да одреди асортиман објеката.⁴⁴ Архитекти, превасходно они који су се специјализовали за пројектовање туристичких објеката, често су позивани да на скуповима организованим на тему изградње туристичких објеката, поред других стручњака (економиста планера, архитеката планера, географа и инвеститора хотелијера), дају своја виђења и образложења актуелних питања, дилема и тема релевантних за савремену туристичку изградњу. Такође, архитекти су давали и интервјуе за туристичке стручне часописе расветљавајући различита питања и аспекте савремене хотелске архитектуре и изградње, тако да су ови извори за данашња истраживања туристичке архитектуре значајни јер пружају критички увид у актуелна питања туристичке архитектуре која свакако да превазилази углавном описне и афирмативне приказе реализација објављиване у архитектонској периодици. Писање о аспектима туристичке изградње и архитектуре, свакако поред области становања, постаје једна од учесталијих тема међу архитектима, посебно оним који су стицали искуства у пројектовању туристичких објеката. Међу архитектима који су дали свој допринос у широј стручној полемици и кроз критичке осврте на актуелну архитектонску продукцију у домену туристичке изградње истичу се Јулије Де Лука, Борис Магаш, Михајло Митровић, Матија Салај и Јахиел Финци. У Загребу је током лета 1970. године, у галерији „Forum“, била уприличена изложба под називом „Suvremena turistička arhitektura u Hrvatskoj“ на којој су највећим делом биле представљене реализације запажених туристичких објеката на Јадрану.⁴⁵ [Сл. 380]

Поводом „Борбине“ награде за најбоље архитектонско остварење у 1970. години, хотел *Kristal* у Поречу, часопис „Ugostiteljstvo i turizam“, за устаљену рубрику „Туристичка изградња“, позвао је његовог аутора архитекту Јулија Де Луку да изнесе своје мишљење о томе какву туристичку изградњу би требало форсирати у наредном периоду, какве архитектонске облике, какву понуду би ти објекти требало да пруже и да ли ће доћи до стагнације туристичке изградње

⁴⁰ [Odgovor Borka Novakovića], „Anketa o posleratnom razvoju arhitekture Jugoslavije“, 37.

⁴¹ [Odgovor Milorada Pantovića], „Anketa o posleratnom razvoju arhitekture Jugoslavije“, 38.

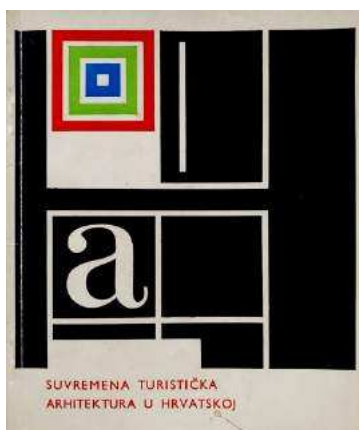
⁴² [Odgovor Ranka Trbojevića], „Anketa o posleratnom razvoju arhitekture Jugoslavije“, 41.

⁴³ АЈ-580-30: „Turizma i građevinarstvo“, u: Savezna privredna komora, Koordinacioni odbor za turizam, *Materijali za dalju razradu koncepcije razvoja turizma u periodu 1964 – 1970. godina*, Beograd, 6 mart 1964. godine.

⁴⁴ Ј. Миличић, водιο интервјуа, „Tržište treba da odredi asortiman turističkih objekata“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XII, Br. 2 (1964), 2.

⁴⁵ *Suvremena turistička arhitektura u Hrvatskoj*, Galerija Forum, 18. 7. – 20. 8. 1970, Zagreb, Katalog izložbe

у односу на претходни период када је било знатно мање туристичких капацитета.⁴⁶ Оно што Де Лука износи као генерални проблем у планирању туристичке изградње јесте одсуство једног заједничког плана и показатеља који би усмерили и урбанисте и пројектанте на такву туристичку изградњу која би била примерена жељама и броју гостију одређене категорије, посебно узевши у обзир да туристичка изградња увек треба да буде планирана тако да задовољи потребе различитих друштвених слојева. Све до доношења регионалних планова за јадранско подручје (пре свега плана за Јужни Јадран), којима су била одређена и намена површина за туристичку изградњу, сваки инвеститор је најчешће сам по свом нахођењу решавао проблем типа објекта, његове категорије и садржаја, што је и даље остала пракса за подручја која нису била покривена таквим планским документом којим је била одређена структура туристичке изградње на основу претходних студија и истраживања туристичког тржишта (однос потражње и понуде). Де Лука истиче да сâм амбијент одређеног подручја, с мерилима која је сама природа дала, умногоме одређује врсту туристичке понуде у неком месту или подручју, јер није могуће очекивати да на сваком простору (регији, пределу, општини, месту) постоје заступљене све врсте туристичке понуде а самим тим и врсте објеката (туристичка насеља, хотели различитих капацитета, категорија, садржаја и сл.).⁴⁷ Као један од присутних проблема у планирању туристичке изградње Де Лука наводи и систем финансирања и кредитирања објеката који је био такав да инвеститору није нудио гаранцију да ће тражена средства добити у очекиваном року због чега инвеститор често и није био у могућности да унапред наручи идејна и урбанистичка решења. Када се и инвестирало у туризам инвестирало се понајвише у изградњу смештајних капацитета без много обзира према другим пратећим објектима и инфраструктури. У том инвестиционом процесу који је резултовао изградњом објекта архитекти су били само крајњи коректор.⁴⁸



Сл. 380. Насловна страна каталога изложбе „Suvremena turistička arhitektura u Hrvatskoj“ одржане у Загребу од 18. 7. до 20. 8. 1970.

У реферату под називом „Објекти у туристичкој привреди – градитељство или дизајн?“, изнетом на Трећем симпозијуму Хотелска кућа⁴⁹ одржаном у Опатији 1976. године, архитекта Јулије Де Лука поставља такође принципијелно питање: у којој фази припрема треба да учествује

⁴⁶ [Интервјуу са архитектором Јулије Де Луком водила Бранка Старчевић], „Градити – али како?“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XX, Br. 12 (1972), 53-55.

⁴⁷ *Ibid.*, 54.

⁴⁸ „Њима [архитектима] се ипак постављају становите гаранције, јер су сви економски елементи о којима овиси рентабилност већ унапријед одређени – добро или лоше – а од пројектанта се децидирано захтијева: „Хотел такве и такве категорије, с толиким бројем лежаја и пратећим просторијама, према категоризацији која је код нас усвојена“. [...] Битно је да се објект уклопи у амбијент, да буде «срочен» с простором који га окружује, да нема дисонанце између амбијента који је већ постојао и онога новог што је у њ дошло и што ће доћи. Наиме, инвеститори увијек инсистирају на тзв. функционалној кући, у којој све »иптима«. Међутим, за мене је дио те функције и просторни доживљај. Осјећај лагодности у том простору управо је резултат архитектонских квалитета и некавалитета тог објекта, које гост не може дефинирати. Он само зна да му је тамо угодно, лијепо, или пак – да се тако не осјећа.“ Вид. [Интервјуу са архитектором Јулије Де Луком водила Бранка Старчевић], „Градити – али како?“, 55.

⁴⁹ Симпозијум „Hotelska kuća“ први пут је организован 1972. године у Опатији, где се, све до 1982. године, одржавао на сваке две године у организацији Свеучилишта у Ријеци и удружења надлежног за хотелска предузећа Југославије. Један од организатора симпозијума и уредник зборника радова био је проф. Др Душан Јагодић. О концепту симпозијума „Hotelska kuća“ вид. у: Miroslav Bajzek, „Što je to hotelska kuća“, *Ugostiteljstva i turizam*, God. XX, Br. 2 (1972), 9-10.

архитекта-пројектант када је реч о туристичкој изградњи?⁵⁰ Архитекти су углавном били искључени из анализа које обично претходе пројектовању или које служе за дефинисање инвестиционог програма а које су често обухватале аспекте значајне за процес пројектовања. Де Лука наводи да архитекти који се чешће баве пројектовањем туристичких објеката могу потврдити да су врло ретко имало такав програмски задатак који се без проблема могао уклопити у просторне могућности локације.⁵¹ Разлог томе лежи и у чињеници да у урбанистичким документима нису постојале информације о дозвољеним површинама појединих објеката те да учрпане марнице нису обично имале никакав значај за утврђивање максималне површине или кубатуре објекта. Архитекта је, наводи Де Лука, требало да се избори за свој став „креирајући естетске вриједности које саме у себи и с обзиром на шири простор успостављају нови вриједност, уважавајући при томе квалитет аутохтоног простора, било да се ради о урбаним или пејзажним вредностима“.⁵² Исходи тог квалитета су били директно повезани са планираним капацитетом хотела, за који се сматрало да је онај од 500 кревета најекономичнији за пословање, па Де Лука у односу на такав, искључиво економски, критеријум поставља питање да ли се може „креирати мало и љупко хотелско здање са 500 кревета“?⁵³ Један критеријум није могао бити довољан за одређење оптималне туристичке изградње, нарочито ако се има у виду колико се полемисало о односу туристичке изградње према простору. Југословенска јадранска обала, где је дошло и до најинтензивније изградње туристичких објеката, није имала такву географску и просторну физиономију да би се тежиште туристичке изградње могло базирати на објектима великих капацитета, иако су они стратешки били неопходни, али је свакако питање правилне диспозиције и односа према окружењу обележило туристичку изградњу на Јадрану током овог периода.

Јулије Де Лука у свом излагању актуелизује још једно значајно питање за туристичку архитектуру а то је питање обликовања засновано на тези да се туристички објекат мора добро продавати, то јесте да мора бити „дизајниран“ тако да нађе свог купца.⁵⁴ За разлику од других типова објеката (стамбени или објекти друштвеног стандарда), туристички су имали ту карактеристику да истовремено представљају кућу (с јасном функцијом) и *продајни предмет*, како би на тај начин оправдали своју реализацију. У томе је архитекта одговоран утолико, сматра Јулије Де Лука, што својим креативним ставом треба пронаћи просторе који нису ни превелику ни премали, ни прескупи ни пресиромашни, креирајући такве просторе на којима се може остварити добит, како објекат не би постао мртви капитал.⁵⁵ С друге стране, Де Лука запажа да се у Југославији граде најлуксурнији хотели који се у својим ентеријерима „подвргавају укусу и лажном сјају по жељама скоројевића пуних девиза, који (нам) по законима понуде и потражње натурају свој укус“.⁵⁶ Позиционирање на том савременом тржишту снова,⁵⁷ како га назива архитекта Грего Кошак, било је и питање конкурентности (Југославија је 1970. године имала 800 хотела с укупно 60.000 соба и 120.000 кревета и била је сврстана у ред јачих туристичких земаља на Медитерану⁵⁸ с остварених више од 350 милиона долара девизних прилива из туризма⁵⁹), те је туристичка изградња била заснована и на том значајном аспекту који је директно утицао на обликовање туристичке понуде. Позицијом архитектуре у туризму и односу туристичке изградње према природном амбијенту бавио се и архитекта Борис Магаш, професор Архитектонског факултета у Загребу, истакнути пројектант хотелских објеката и наставник који је предавао типологију хотелских зграда и њихове пројектантске основе (*Зграде за туризам и слободно вријеме*). Магаша је такође занимала и улога

⁵⁰ Julije De Luca, „Objekti u turističkoj privredi – graditeljstvo ili dizajn?“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Treći simpozij »Hotelska kuća 76«*, Opatija, 18 – 20. X 1976. (Opatija: Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Hotelijerski fakultet Opatija, Poslovno udruženje hotelskih poduzeća SFRJ (Jugohoteli) Zagreb, 1976), 144.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Ibid.*, 145.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Julije De Luca, „Mesto i uloga projektanta danas i sutra, pri kreiranju i izgradnji turističkih objekata“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, IV-8.

⁵⁷ [Izvod iz referata arhitekta Grege Košaka sa simpozijuma o izgradnji turističkih objekata], „Pod lupom arhitekata“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XXIII, Br. 5 (1975), 29. 20-29.

⁵⁸ Miroslav Bajzek, „Što je to hotelska kuća“, 9.

⁵⁹ „Politički hoteli« zamenjuju »političke tvornice«, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XVIII, Br. 6 (1970), 10.

архитекте у савременој туристичкој изградњи. Полазећи од тога да је туризам тема релаксације, одмора и промене доживљеног, односно свакодневног света, Магаш наводи да задатак туристичке архитектуре није испуњен само адекватним решавањем смештајних капацитета, функције сервиса и других функционалних аспеката у складу са програмом, него да се вредност туристичког објекта огледа у томе колико је објекат успео решити тему туризма, тј. тему психичке релаксације.⁶⁰

Стога, пуна присутност архитектуре у туризму се јавља у смислу њене обликовне вредности, а не у смислу технократског шематизма (погона),⁶¹ какав је заступао функционализам током педесетих година. Тадашња доминација технократског медиокритета је према Магашу довела тему туризма у архитектури до нивоу манира, то јесте до нивоа општег глобалног шаблона које се примењивао и где је требало и где то није било прихватљиво.⁶² Типолошко усложњавање туристичких објеката је произашло из различитих функционалних захтева и начина концепцијског осмишљавања форме. Уобличавање туристичких објеката може се посматрати кроз утицаје: постављеног програма (функционални обухват), принципа савремених архитектонских стремљења (касномодерна, постмодерна, *High-tech*, регионализам и др) и услова непосредног окружења (карактер локације, амбијента и атмосфере, одлике урбанизма и градитељске традиције).⁶³ На карактеристике форме туристичких објеката, поред урбанистичких услова и техничко-конструктивних стандарда, утиче више фактора који потичу из облика категоризације, тржишних очекивања, задовољства корисника и естетских достигнућа. Један од главних задатака архитекте који се искристалисао у пројектовању туристичких објеката подразумевао је превођење психолошких и духовних потреба њихових корисника на архитектонски језик којим се материјализују просторне потребе корисника (необично, изненађујуће, ексцентрично и егзотично; тајанствено, мистично и загонетно, динамично и живахно; разноврсно и динамично; оригинално, јединствено и аутентично).⁶⁴ Тако архитекта Јерко Рошин издваја неколико принципа туристичке архитектуре којима се постиже хуманост простора за кориснике: интимност (простори туристичке архитектуре треба да буду тако димензионирани да се човек у њима не осети изгубљено и изложено погледу великог броја других људи, те да простор омогући кориснику уважавање његове личности и присуства у простору, као и пружање осећаја прегледа простора и онога што се у њему збива), осећај просторности (слободне и широке визуре ослобађају човека притиска и пружају осећај могућег кретања), просторно димензионирање (довођење у мерне односе човека и ствари), повезаност с природом (простори повезани с природом чине простор ближи човеку и стварају већу чулну пријатност).⁶⁵ Архитектура туристичких објеката мора својом обликовном концепцијом, духом форме и детаљем дати садржај радости и осећај богатства, појашњава архитекта Матија Салај, те стимулирати однос према наслеђу средине у којој је настала и пружити стални осећај наслућивања новог и недоживљеног, јер само тако схваћена поприма нову квалитетну функцију у новом функционализму коришћења слободног времена, то јесте естетско-доживљену функцију (*психофункцију*) простора за одмор.⁶⁶ Међутим, у сфери туризмологије, односно од стране стручњака који нису архитекти, постојали су једностранни ставови када је у питању тумачење концепције хотелске архитектуре, засновани на виђењу да архитекти граде хотеле који се њима или наручиоцу свиђају без вођења рачуна о будућем кориснику, као и да су архитекти пре свега усмерени на атрактиван „спољни изглед (омотач) хотелског производа (аналогно атрактивној амбалажи, паковању робе, која може да привуче или одбије потенцијалне купце без обзира на квалитет садржаја)“.⁶⁷ Због тога је била значајна улога архитеката у разматрањима туристичке,

⁶⁰ Boris Magaš, „Turistička izgradnja i prirodni ambijenti“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Simpozij »Hotelska kuća 72«*, Opatija, 31. X – 2. XI 1972. (Opatija: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Poslovno udruženje hotelskih poduzeća SFRJ (Jugohoteli) Zagreb, 1972), 98.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² *Ibid.*

⁶³ О могућој класификацији и карактеризацији туристичких објеката вид. у: Nenad Rukavina, *Karakteristike forme turističkih objekata* (Specijalistički rad odbranjen na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 1988).

⁶⁴ О томе вид. у: Ђорђе Чомић и Милорад Вукић, *Изградња и опремање хотелских објеката* (Београд: Висока хотелијерска школа, 2008), 38-41.

⁶⁵ Jerko Rošin, „Arhitektura i turizam“, 373, 375-376.

⁶⁶ Matija Salaj, „Oblici izgradnje i psihofunkcija turističkog objekta i lokaliteta“, *Čovjek i prostor*, God. XXIX, Br. 352-353 (1982), 10.

⁶⁷ О томе вид. у: Đorđe Čović, „Lokacija i arhitektura kao integralni elementi totalnog hotelskog prostora“, *Turizam*, God. 37, Br. 3 (1989), 78-80.

првенствено хотелске архитектуре, како би се њени пројектантски аспекти и специфичности размотрили у ширем оквиру, подједнако обухватајући естетске, организационе и технолошке аспекте.

У новом значајном тренутку за туризам који наступа половином шездесетих година, а посебно у Југославији где у то време долази до неколико реформских захвата који су требало да омогуће бољу тржишну позицију туристичке изградње, појам обликовања добија све већу улогу а „архитектура у туризму [...] нову, чак прекрасну вриједност за архитекте“.⁶⁸ Магаш конкретно мисли на то да архитектура у туризму мора обликовати простор а не да буде шематизована опна за функционални погон. Многи хотелски објекти су превазишли до тада уобичајене моделе урбанистичке и функционалне концепције, углавном једноставне кубичне двотракте модерне архитектуре, захватајући веће просторе у виду насеља и комплекса, често пратећи и обликујући топографију медитеранског терена или обликовањем опонашајући планинске масиве. У савременој туристичкој архитектури је подразумевано да функционални аспект мора бити савладан, док је сврха простора да постане основна функција архитектуре а његово обликовање функција објекта у правом мерилу.⁶⁹ За Магаша је то специфична ситуација архитектуре у туризму и ситуација када архитектура може бити исказана у свом пуном смислу и квалитету. Таква архитектура би морала донети и нову вредност пејзажу те у оквиру затечених амбијенталних вредности унети нове вредности које у тоталу постају носиоци туристичке потражње.⁷⁰ На тај начин архитектура постаје носилац успешног и перспективног пословања. Нови приступ туристичкој архитектури, сматра Магаш, треба такође да отклони претходно често присутне дилеме између регионалног или интернационалног (глобалног), јер већ тиме што архитектура методски (доживљено) произилази из неког природног амбијента она је самим тим и регионална.⁷¹ На узјамној релацији туризам-локација-архитектура почива нова констелација туристичког јединства и све јача тежња за *пасторалом* која у ствари представља тежњу за изгубљеним рајем и за фикцијама изгубљеног раја, пошто туризам и није ништа друго него жеља за брзим, јефтиним и приручним рајем.⁷² Туризам је тако увек једна Аркадија, манифестована у идиличним местима и просторима који привлаче туристе, јер као и у Едену и у туризму постоји само лепо изражено кроз особну конкретну утопију.⁷³ На одмору су човекова осећања увек усмерена лепом и позитивном а оно проживљено не траје него пролази. У том смислу туристичка архитектура има улогу да задржи тренутак доживљаја или угођаја. Нова архитектонска појавност у туризму доноси још један материјални и психолошки аспект, потпуно непознат функционалистичком усмерењу, а то је кич „стални пратилац туризма“.⁷⁴ Ако би се кич посматрао као животна појава која се јавља као импровизовани одговор на стварне људске захтеве и која откива утемељеност тих захтева, онда постаје јасно да се кич открива свугде где изазивање површних ефеката или стимулисање надражаја замењује креативни поступак.⁷⁵ Туристичка архитектура на изванредан начин ствара подлогу за мању или већу манифестацију одређених естетских феномена који би се могли подвести у сферу кича, па макар се радило о специфичној употреби материјала, репетитивном ликовном обрасцу или стилизацији структуре која превазилази исход логичног. Полазећи од тога, архитекта Борис Магаш је сматрао да туристичка архитектура може у извесној мери имати елементе „кича“,⁷⁶ у односу на оно што шири корпус савремене архитектуре не би прихватио, и да његова улога лежи у асимилацији туриста са простором, местом и тренутком.⁷⁷

⁶⁸ Boris Magaš, „Turistička izgradnja i prirodni ambijenti“, 98.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ *Ibid.*, 99.

⁷² О аспектима пасторалног у савременим просторима туризма вид. у: Danijel Dragojević, „Suvremeni prostor pastorale“, *Dubrovnik*, God. XIII, Br. 3 (1970), 54-57.

⁷³ Danijel Dragojević, „Suvremeni prostor pastorale“, 56.

⁷⁴ *Ibid.*, 57.

⁷⁵ Tonko Maroević, „O kiču i turizmu“, *Dubrovnik*, God. XIII, Br. 3 (1970), 59.

⁷⁶ Према казивању проф. др Златка Карача а по сећањима са предавања проф. Магашев током студија архитектуре.

⁷⁷ „[...] урбанисти из »Јужног« и »Сјеверног Јадрана« покушавају [тај] живот поправити, учинити га културним и уљудбеним, и то наравно не на традиционалан начин – па има ли смисла с овом генерацијом (опет) мрзовољно оштетити помет те педагогије *more turistico*, кад су пред нама понао чврсте социолошке реалности, попут доколнице, стандарда и досаде, и предности, попут девизних, а »друштвене утопије« умиру пред нашим очима, па кад већ и наш разлоговски нараштај прихваћа од Hermannа Brocha »жап кича«

Југословенски туризам према методологији стручњака Уједињених нација

Потребно је превасходно истаћи да израда просторних планова за јадранско подручје започета 1967. године, како се обично наводи уз интензивну помоћ Уједињених нација,⁷⁸ није била иницирана само позивом за помоћ или извесном намером експертског тима УН-а да пружи стручну подршку у активностима просторног планирања у сврху развоја туризма у Југославији, него је та помоћ произашла из уобичајене процедуре подршке земљама у развоју у случају потраживања зајмова од Међународне банке за обнову и развоја УН-а а којом је требало осигурати одговарајућу експертску помоћ у изради планске основе за туристичку изградњу на основу реалних и тржишно оправданих параметара. Експертски тим који је Савезном комитету за туризам пружио стручну саветодавну помоћ су чинили стручњаци из Беча (Институт за проучавање туризма), Бејрута (генерални директор хотела *St. George*), Рима, Вашингтона и Цириха (Швајцарско друштво за хотелијерство). У Југославију је експертски тим дошао средином октобра 1964. године када је уследио низ информативних састанака са представницима југословенске владе и влада федералних република, Туристичким савезом и Институтом за проучавање туризма, те урбанистичким заводима појединих области и привредних комора. Чланови мисије задужени за поједине области су након завршених свих активности поднели појединачне извештаје шефу мисије који је потом сачинио опсежан извештај о могућностима развоју туризма у Југославији.⁷⁹ Анализе су се базирале на претходно постигнутим резултатима у области туризма, а извештајем је обухваћено више тематских целина,⁸⁰ док су на крају дате сажете препоруке влади Југославије о могућностима будућег развоја туризма. Један од најважнијих сетова предложених мера се односио на аспекте урбанистичког планирања и изградње хотела. У оквиру анализе туристичких смештајних могућности наводи се да је за одређивање категорије смештајних капацитета неопходно поћи од врсте клијентеле, али да се при томе појављује и значајан проблем адекватног одређивања туристичког тржишта, одређивања обима и карактера инвестиција и степена заузетости хотела у будућности.⁸¹ Категоризација смештајних капацитета се генерално базира на искуству и принципима који су се тада израженије разликовали у појединим земљама, с тим да су разлике у луксузној категорији биле незнатне, док су се код нижих категорија прогресивно повећавале.⁸² Анализе су показале да просечни приходи већине туриста захтевају планирање изградње хотела *В* категорије. Према подацима из 1963. године у структури смештајних капацитета хотели *Б* категорије су преовлађивали са уделом од 44%, потом хотели *Ц* категорије са 38% а хотела *А* категорије је било 12%⁸³ (према пропису о категоризацији донетом 1955. године).

Иностранци туристи су се опредељивали првенствено за хотелски смештај (64%), потом знатно мање за приватни смештај (18%) и кампинг (16%), док су домаћи туристи претежно користили одмаралишта и приватни смештај. Значајна је и чињеница да су обалска подручја Југославије учествовала са две трећине у укупном броју ноћења иностраних туриста.⁸⁴ У извештају се констатује да хотели, бунгалови и павиљонски типови хотела нису рађени плански јер се експериментисало са најразличитијим типовима смештаја ради економичности у инвестирању.⁸⁵ Додатни проблем је представљало нередовно и непотпуно одржавање хотела, и то често услед недовољног квалитета у извођењу које је било испод просека међународних стандарда, због чега су југословенски хотели добијали критике иностраних туристичких агенција. Плански основ туристичке изградње такође није био задовољавајући пошто су се планови за развој туристичких

у умјетности, како је не бисмо смјели прихватити и у животу самом? За Аркадију, макар и туристичку, исплати се можда платити ту цијену. А како се вратити у Итаку? Вид. Grgo Gamulin, „Krug što se zatvara“, 46.

⁷⁸ Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu: izgradnja dostupne Arkadije“, 35; Karin Šerman, Maroje Mrduljaš, „Moderna tradicija hrvatske turističke arhitekture“, u: Zvonimir Radić (prir), *More – hrvatsko blago* (Zagreb: Vlastita naklada Z. R., 2016), 1058; Maroje Mrduljaš, „Arhitektura: tabula rasa, konteksti, kritika“, u: Grupa autora, *Šezdesete u Hrvatskoj — Mit i stvarnost*, 180.

⁷⁹ DJ-130-747-1205: *Mogućnosti razvoja turizma u Jugoslaviji. Materijal grupe eksperata Ujedinjenih nacija* (Beograd: Savezni komitet za turizam, 1965)

⁸⁰ Општи значај туризма; Основни фактори у туризму; Значај, структура и анализа туризма у Југославији – туристичка потражња, понуда, ефикасност пословања, саобраћајне везе; Развој туризма у светлу постојећих пројеката – програм туристичког развоја од 1964. до 1970. године, урбанистичко планирање подручја, туристички пројекти изградње, саобраћајне услуге.

⁸¹ DJ-130-747-1205: *Mogućnosti razvoja turizma u Jugoslaviji. Materijal grupe eksperata Ujedinjenih nacija*, 30-31.

⁸² *Ibid.*, 33.

⁸³ *Ibid.*, 67-68.

⁸⁴ *Ibid.*, 130.

⁸⁵ *Ibid.*, 70.

места углавном заснивали на повећању капацитета без осврта на свеобухватнији туристички развој и заштиту природних ресурса.⁸⁶ Тако је долазило до тога да нови смештајни објекти буду грађени на лоше планираном подручју, а последично и до различитих архитектонских погрешака, попут недостатка обликовне диференцијације, неусклађености са окружењем, употребе материјала лошег квалитета или недовољне функционалности. Уочено је и да програми развоја скоро свих република показују извесна прецењивања постојећих и будућих могућности (засновани на „намерном оптимизму“), посебно имајући у виду да неки пројекти никада и не би могли реализовати из сопствених средстава предузећа да се нису ослањали на зајмове и разне врсте финансијске подршке.⁸⁷ Експерти су стога сматрали да се и сувише оптимистичка предвиђања у погледу инвестирања и планова туристичког развоја република морају анализирати у односу на светска економска предвиђања (тадашњи стандард услуга у Југославији није још био достигао стандард конкурентских земаља). Подробнија анализа стања у сфери просторне проблематике југословенског туризма показивала је да су планови, као и пропратни програми, у методолошком погледу били недовољно усаглашени и временски несинхронизовани, док су суштински то били више планови жеља, како их оцењује економиста Срђан Марковић, него реални инструменти туристичке политике.⁸⁸

Мисија је разматрала само предочене програме развоја који су се заснивали на статистичким проценама Седмогодишњег плана развоја туризма. Присутна непланска изградња у претходном периоду је смањила потенцијал југословенске обале, поготово што су њене географске карактеристике, као што су мале плаже и увале, непосредно спуштање обале према мору и недостатак пространих плажа, захтевале неопходан плански приступ. Експерти су дали савет да би се у случају изградње смештаних објеката великог капацитета требало прибећи одговарајућим архитектонским решењима којима би се омогућило усаглашавање величине објекта и окружења.⁸⁹ У препорукама које су експерти УН-а упутили влади Југославије наводи се између осталог: разматрање годишњих резултата и адекватна корекција туристичког програма развоја, јачање приватне иницијативе кроз финансијске и организационе мере, усклађивање туристичке понуде са куповном моћи, спровођење категоризације туристичких објеката, израда оријентационе шеме за планирање подручја, прилагођавање архитектонских норми и стандарда туристичкој изградњи, увођење стандарда и препорука за унутрашње уређење туристичких објеката, као и спровођење најмање две „микро-урбанизације“ које би послужиле као модел за изградњу сличних пројеката.⁹⁰ Потом је средином шездесетих година извршена и формална подела туристичког простора Југославије на рејоне која се сводила на географску поделу просторних надлежности туристичких савеза.⁹¹

Од 1967. године је на основу ове студије и препорука уследила израда просторних планова за јадранско подручје, и то просторног плана Истре (1966-1969), Јужног Јадрана (1967-1969) и Горњег Јадрана (1969-1972), међу којима је пројекат „Јужни Јадран“ био просторно најобухватнији и привредно најзначајнији, те је изазвао знатну пажњу стручне јавности. Једна од главних компоненти и стратешких оријентација овог плана био је туризам који, према појединим стручњацима, с једне стране није био исцрпно третиран, док је с друге стране његова привредна логика била претња за комплексне односе и факторе у простору. Туризам није представљао откриће планерских група, како се истицало, већ квантификацију у времену и диференцирање у простору са свим односима које покреће.⁹² До доношења просторних планова јадранског подручја у периоду од 1966. до 1967. године рађене су одлуке за сваку појединачну општину дуж Јадрана које су имале за циљ да дефинишу туристичке капацитете и просторни размештај туристичке и

⁸⁶ *Ibid.*, 71.

⁸⁷ *Ibid.*, 123, 124.

⁸⁸ Срђан Марковић, „Програмирање и планирање туристичких објеката у Југославији“, у: *Изградња туристичких објеката у Југославији*, Књига I, II-6.

⁸⁹ АЈ-130-747-1205: *Могућности развоја туризма у Југославији. Материјал групе експерата Уједињених нација*, 157.

⁹⁰ *Ibid.*, 168, 169, 172, 173.

⁹¹ Матија Салај, „Концепције програмирања туристичких зона. Просторни планови и њихова реализација“, у: Андрија Мутњакović (ur.), *Идентитет Јадранске туристичке архитектуре*, 136.

⁹² Невен Ковачевић, „О неким елементима просторне стратегије на јадранском туристичком подручју“, *Џонјек и простор*, God. XIX, Br. 228 (1972), 6. 6-7

друге изградње.⁹³ Ови сужени плански документи су у ствари били основ за будућу фазу планирања јер су дали најважније смернице и одреднице зонирања. Недостатак планских докумената за дугорочни развој туристичких подручја била је једна од основних препрека за свеобухватнији развој туризма и правилно коришћење просторних ресурса. Стога се планирање најзначајнијих туристичких регија у Југославији, према савременим научним достигнућима и методолошким приступима, издвојило као један од кључних задатака за правилно усмеравање просторног развоја. Усмеривши се међународним зајмовима за развој туризма југословенска влада је такође затражила и саветодавну помоћ од Уједињених нација у решавању проблема планирања и експлоатације туристичких ресурса.

Након поднетог извештаја мисије УН-а, југословенска влада и УН су закључиле уговор о финансирању и стручној подршци у изради просторних планова за Јадрански обалу, при чему се пројекат за „Јужни Јадран“⁹⁴ издвојио као најобухватнији и најзахтевнији. Југославија је учествовала са око 63% средстава у финансирању пројекта, док су остала средства обезбеђена из Програма Уједињених нација за развој (UNDP).⁹⁵ То је био један од најскупљих пројеката у Југославији на коме је био ангажован велики број домаћих стручњака и иностраних учесника и консултаната (200 домаћих и 60 страних). У јуну 1967. године влада СФРЈ је за носιοце израде Регионалног просторног плана Јужног Јадрана одредила Урбанистички институт СРХ, Републички завод за урбанизам СР ЦГ и Урбанистички завод СР БиХ. Агенција Програма за развој УН-а уговорила је консултантске услуге и одабрала конзорцијуме из Италије и Пољске на основу пропозиција пројекта Програма за развој који је управно веће усвојило по захтеву владе СФРЈ.⁹⁶ Сматра се да су овим планом прву пут у Југославији успостављене специфичне методолошке поставке који су знатно унапредиле теоријске методе планирања (примењују се развојни правци, прагови ограничења, планске претпоставке, утврђивање квантитативних показатеља на основу плажних ресурса и др).⁹⁷ За пројект менаџера Уједињених нација именован је архитекта Адолф Сиборовски (Adolf Ciborowski) а координатор из Југославије био је архитекта Миро Марасовић.⁹⁸ С обзиром на обухватност плана којим су третирани различити просторни, привредни и демографски аспекти, а који су захтевали и различиту стручност, подручје туризма су обрадили стручњаци из Института за економику туризма.

Имајући у виду да је планом било обухваћено хетерогено и разуђено подручје Јадранске обале, од Трогира до Улциња с мноштвом острва и још хетерогенијим залеђем чије границе нису биле јасно дефинисане⁹⁹ (око 25.000 км²), које је захватало простор три савезне републике (Хрватске, Црне Горе, Босне и Херцеговине), формирана је Међурејубличка координациона комисија коју је чинило 30 чланова, политичких и стручних представника, чији је задатак био да прати, координира и усмерава рад на изради пројекта.¹⁰⁰ Полазни задатак радног тима било је проучавање целокупног простора Јадранске регије на основу чега је требало утврдити могућности за њен привредни и друштвени развој, а посебно развој туризма који је чинио главни привредни и развојни потенцијал регије. Пројект је подразумевао и израду генералних урбанистичких планова (ГУП) за шест атрактивних подручја, Хвара, Дубровника, Боке Которске, Будве, Бара и Улциња, која су одабрана на основу њихове могућности за снажнији туристички развој (специфичност природних услова и атрактивност културно-историјског наслеђа).¹⁰¹ У процесу

⁹³ Matija Salaj, „Konceptije programiranja turističkih zona...“, 138.

⁹⁴ О пројекту „Јужни Јадран“ вид. у: „Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana“, *Arhitektura*, God. XXIII, Br. 104 (1969), 11-24; Antoaneta Pasiновић, „Projekt Južnog Jadrana“, *Arhitektura*, God. XXIII, Br. 104 (1969), 8-10; Radoslav Zeković, „Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana“, *Arhitektura urbanizam*, God. XII, Br. 68-69 (1971), 11-24; Novica Vušović, „Projekt Južni Jadran“, *Arhitektura urbanizam*, God. XII, Br. 68-69 (1971), 25-29; Aleksandar Krstić, „Projekt Južni Jadran“, *Arhitektura urbanizam*, God. XII, Br. 68-69 (1971), 30-32; Ante Kaliterna, „Projekt Južni Jadran - razmatranje prikazanih studija“, *Čovjek i prostor*, God. XVI, Br. 193 (1969), 5-8, 18; Matija Salaj, „Konceptije programiranja turističkih zona...“, 138-142; Vlado Gojnić, „Realizacija projekta »Južni Jadran« na Crnogorskom primorju do početka sezone“, *Turizam*, God. XVIII, Br. 2 (1970), 14-15; Tomislav Hitrec, „Prostorno planiranje u jugoslovenskoj jadranskoj regiji“, *Turizam*, God. XXII, Br. 11 (1974), 2-4.

⁹⁵ Novica Vušović, „Projekt Južni Jadran“, 25.

⁹⁶ „Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana“, 11.

⁹⁷ Matija Salaj, „Konceptije programiranja turističkih zona...“, 139.

⁹⁸ „Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana“, 11.

⁹⁹ Aleksandar Krstić, „Projekt Južni Jadran“, 30.

¹⁰⁰ Novica Vušović, „Projekt Južni Jadran“, 26.

¹⁰¹ *Ibid.*

рада на изради појединих планова развијена је сарадња између страних и домаћих стручњака, вођене су дискусије, обилазили су се терени, износила се практична и теоријска искуства, те доносиле заједничке одлуке. Захваљујући оваквом приступу постигнуто је да локалне власти добију знатно шире разумевање за урбанистичке проблеме и за значај урбанистичке основе за даљи развој локалних туристичких потенцијала.¹⁰² Правни основ за израду просторних планова и спровођење пројеката развоја регија на подручју Хрватске је представљао Закон о урбанистичком и регионалном просторном планирању, први пут донет 1961. године, с каснијим изменама и допунама од којих су важније оне из 1966. и 1969. године,¹⁰³ а којим је утврђен делокрут урбанистичког и регионалног планирања (регионалним планирањем се усмерава просторни развој регије и уређење ширих подручја у складу са поставкама друштвеног планирања као основом свеобухватног развоја док се урбанистичким усмерава просторни развој насељених места у циљу постизања функционалних, економски оправданих и обликовно усклађених решења). Регионални и урбанистички планови су се према одредбама закона израђивали за период од најмање двадесет година, под условом њихове ревизије на сваких пет година, управо из разлога променљивости у друштвеним плановима развоја. У историји хрватског туризма се период од 1965. до 1975. године назива „златно доба туризма“ када је изграђено готово 70% свих основних смештаних објеката с којим је Хрватска располагала крајем осамдесетих година.¹⁰⁴

Планом су стога разрађене основне линије регионалног развоја и коришћења простора, при чему се пошло од релевантних друштвених-економских структура регије које су издвојене као главни носиоци будућег развоја, како би се ускладили сви специфични интереси.¹⁰⁵ Један од инструмената развоја представљало је и саобраћајно повезивање које се у правцу југ-север појављивало само на крајњим границама земље за разлику од чврсте привредне и саобраћајне везе у правцу исток-запад. Иако је туризам имао велике развојне могућности, уједно је представљао и опасност да постане доминантна привредна структура којој би се последично прилагођавали друштвено-привредни и просторни ресурси, али је зато могао да буде иницијални фактор развоја. Сматрало се да би већи прилив иностраног капитала по основу туризма створио услове за његов пласман и за друге активности.¹⁰⁶ У погледу просторне концепције развоја туризма у плану се наводи да се рационална експлоатација простора може постићи само стриктним спровођењем просторног плана који распоређује објекте на таква места где се могу постићи максимални економски ефекти и уједно утицати на оплемењавање простора.¹⁰⁷ Међутим, доношење плана је аутоматски иницирало и његово преиспитивање у стручним круговима, јер су владала различита гледишта у погледу његове примене и развојних могућности. Тако је Антоанета Пасиновић у свом чланку објављеном у часопису „Arhitektura“ скренула пажњу на поједине аспекте и могуће последице примене овог плана: могућност да постојећа диспозиција Јадранске магистрале и одређених туристичких садржаја скрене развој урбанизације у супротном смеру од оног који је зацртан програмом развоја и новим планом, пошто су тенденције у појединим постојећим просторним ситуацијама биле у сукобу са интенцијама предвођеним планом (магистрала је била реална брана приласку и коришћењу морска обале и функционисању приобалног подручја); остављајући зелени тампон између обале и мора и границе туристичке и остале изградње као обликовни принцип дуж целог Јадрана негирано је историјски наталожено обликовно искуство присутно вековима и том пејзажу; креирање силуете обале и њеног пејзажног ефекта, и поред тога што је планом истакнут регионални карактер пејзажа и архитектонско-урбанистичких компоненти, спроведено је једнообразно, управо формирањем границе изградње; план није предвидео пошумљавање огољених врлети обале, као ни одговарајући хортикултурни захват у обалном простору који има велики значај за просторну синтезу ентеријера и екстеријера.¹⁰⁸

¹⁰² *Ibid.*, 27.

¹⁰³ *Zakon o urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju*, „Narodne novine SR Hrvatske“, број 21 од 1961, *Zakon o urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju* (пречишћен текст), „Narodne novine SR Hrvatske“, број 36 од 1966. и *Zakon o izmjenama i dopunama zakona o urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju*, „Narodne novine SR Hrvatske“, број 18 од 1969. године.

¹⁰⁴ Boris Vuković, *Povijest hrvatskog turizma*, 153-154, 156.

¹⁰⁵ „Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana“, 12.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 17.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 21.

¹⁰⁸ Antoaneta Pasinović, „Projekt Južnog Jadrana“, 9.

Пасиновић закључује да квантификација проблематике простора, а то значи уједно и квантитативни показатељ у урбанистичкој методологији, чини само нужан али не и довољан садржај, сматрајући да урбанистичка синтеза мора произвести и представити просторну, а самим тим и естетску, реалност.¹⁰⁹ Једна од главних замерки се односила и на то што планом нису довољно просторно издиференцирани ни у довољној мери предвиђени простори за различите видове рекреативног и здравственог туризма.¹¹⁰ Истовремено, планом је у знатној мери предвиђена изградња веће густине и веће концентрације туристичких места, па се може закључити да је један од критеријума био рационалнија реализација, као и тржишни карактер експлоатације простора.

Ни у једној области друштвеног и привредног развоја простор није имао значајнију и ширу улогу као што је то био случај са туризмом и туристичком изградњом као директном манифестацијом и узроком промена у урбаном простору, а посебно природном пределу (туристички простор). Архитекта и критичар архитектуре Федор Кривовац је сматрао да концепција туризма, посматраног као организовани систем, даје прилику да се барем донекле оствари визија обликовања целокупне околине опредељивањем пројектаната за целовитост приступа.¹¹¹ У планирању туристичких регија,¹¹² при чему дефиниција регија може да има и свој практични смисао у погледу парцијалног одређења за потребе просторног плана, теоретски су се могла јавити два случаја: први, када је туристичка функција региона обухваћена једним општим регионалним планом чинећи његов саставни део и други, када се специјални регионални план израђује на основу развојних показатеља туризма у неком простору.¹¹³ На простору регије где је туризам био једна од примарних компоненти у функционалној диспозицији и просторној организацији имао је утицај на хомогенизацију региона од било које друге економске функције.¹¹⁴ У томе се огледала једна од основних карактеристика манифестације туризма у простору, посебно што је туристичка изградња, а превасходно у доминантно туристичкој регији, утицала на поларизацију многих секундарних садржаја и туристичких атракција присутних у јединственој просторној структури. Тада је већ било јасно да просторно планирање у туризму¹¹⁵ „нема задатак да предвиђа идеалне услове за идеални развој одређеног подручја“, него да се задатак планирања „своди на предвиђање реалних услова које треба да одговарају одређеној средини [...] имајући при томе у виду постојеће и будуће рецептивне капацитете“ (усклађивање циљева и задатака економског и социјалног развоја).¹¹⁶ У том процесу полази се од избора локације, утврђивања оптималних смештаних капацитета у неком простору, изградње инфраструктуре и планске концепције обликовања усклађене са природним и другим карактеристикама, а што све подразумева комплексно проучавање потреба туристичке изградње неког простора.¹¹⁷ Планска изградња и опремање туристичких капацитета су се потом заснивали на испуњавању низа услова који обухватају просторне, економске и урбанистичке услове а који су се ближе могли дефинисати као амбијентални, саобраћајни, функционални и организациони.¹¹⁸ Тако су економија, просторно планирање, урбанизам и архитектура чинили тада целовит систем који је функционисао на принципима повезивања и усклађивања друштвених, техничких и културних пракси од којих је свака задржавала свој стручни интегритет и аутономију.¹¹⁹

¹⁰⁹ *Ibid.*, 10.

¹¹⁰ Aleksandar Krstić, „Projekt Južni Jadran“, 31.

¹¹¹ Fedor Krivovac, „Kako da vidimo ono što ne gledamo. Neki projektni kriteriji turizma“, *Čovjek i prostor*, God. XVIII, Br. 224 (1971), 18.

¹¹² О позицији туризма у регионалном развоју вид. у: Neda Andrić, „Turizam u regionalnom razvoju“, у: Neda Andrić (ur.), *Turizam, značajan faktor društveno ekonomskog razvoja Jugoslavije*. Savjetovanje održano u Splitu 21-23. siječnja 1976. (Zagreb: Ekonomski pregled, 1977), 11-28.

¹¹³ Ante Martinović-Uzelac, „Prostorno planiranje i turizam“, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 49-50 (1968), 41.

¹¹⁴ *Ibid.*

¹¹⁵ О одликама просторног планирања у туризму вид. у: Nikola Stojanović, „Specifičnosti prostornog planiranja u turizmu (I)“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 2 (1979), 22-23; ***, „Specifičnosti prostornog planiranja u turizmu (II)“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 3 (1979), 18-20; ***, „Specifičnosti prostornog planiranja u turizmu (III)“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 4 (1979), 18-20; ***, „Specifičnosti prostornog planiranja u turizmu (IV)“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 5 (1979), 23-26; Đorđe Čović, „Prostorno planiranje u turizmu“, *Turizam*, God. 36, Br. 7-8 (1988), 183-187.

¹¹⁶ Nikola Stojanović, „Specifičnosti prostornog planiranja u turizmu (II)“, 20.

¹¹⁷ *Ibid.*, 18; Nikola Stojanović, „Specifičnosti prostornog planiranja u turizmu (I)“, 23.

¹¹⁸ О организацији и опремању туристичких локација вид. у: Stevan Nikolić, „Važniji faktori prostorne organizacije i opremanja turističkih lokaliteta“, *Turizmologija*, Br. 10 (1979), 5-15.

¹¹⁹ Karin Šerman, Maroje Mrduljaš, „Moderna tradicija hrvatske turističke arhitekture“, 1057.

Главне одлике нове категоризације туристичких објеката – основ квалитета у међународном туризму и стандард у тржишној конкурентности

Окосницу туристичке изградње чини стандардизација која обухвата прилагођавање техничких, организационих, психолошких и других услова у циљу обављања угоститељске делатности, на начин да се стандардима одређују својства предмета рада, средстава за рад и производа која су одраз најбољих решења и која због одговарајућих особина задовољавају потребе потрошача.¹²⁰ Тенденција за стандардизацијом и програмираним сврставањем садржаја и ситуација у туристичким објектима супротна је другој тенденцији манифестованој у тежњи за неочекиваним, оригиналним и непознатим.¹²¹ У туристичким смештајно-угоститељским објектима стандарди који се односе на грађевинско-инвестициони део обухватају стандарде изградње, стандарде унутрашњег уређења и опреме (стандарди рецепције, собе, купатила, угоститељског дела и др) и разне технолошке стандарде. Позиционирање Југославије на светском туристичком тржишту захтевало је и прихватање међународних стандарда у туристичкој изградњи којим би се у целости омогућили бољи услови за прихват страних гостију.¹²² За измењене економске услове у туристичкој изградњи седме деценије правилник који је уређивао разврставање смештајних објеката у категорије из 1955. године није више задовољавао утврђене критеријуме који су били дефинисани у периоду када је југословенски туризам био у првој фази развоја заснованог на првобитном моделу тржишног концепта. Једна од компоненти у плану развоја туризма до 1970. године односила се и на израду пројектних норматива за туристичке објекте (хотели, мотели, туристичка насеља), односно техничких смерница за њихово пројектовање и изградњу, те на одређивање функционалних и експлоатационих дефиниција а све у циљу рационализације у овој области.¹²³ Међутим, питање јединствених пројектантских смерница није се односило само на рационализацију, него и на знато значајнији аспект у туристичкој изградњи а то је било прихватање међународних стандарда и нормативна у изградњи и опремању туристичких објеката, како би се постигао основ за адекватну категоризацију која одговара међународним мерилима. Основна сврха категоризације (степеновање квалитета објеката у односу на разлику у опремљености и пружању истоветних услуга) подразумева да потенцијални корисник услуга на основу једног податка о категорији добије јасну информацију о уређењу објекта и дијапазону услуга (квантитет, квалитет, цена).¹²⁴ Усклађивање с међународним стандардима је било значајно и због усаглашавања цена смештаја на ширем међународном туристичком тржишту. Категоризација туристичких објеката је сматрана врло важним актом туристичке политике. Основ за унификацију категоризације туристичких објеката дала је крајем 1964. године Међународна унија службених туристичких организација (UIOOT) предложеним нацртом стандарда за класификацију, односно категоризацију хотела који је требало да послужи као пример за доношење новог прописа о категоризацији туристичких објеката за смештај.¹²⁵ Формална разлика овог нацрта у односу на тада постојећи југословенски правилник огледала се у томе што је тај предлог полазио од минималних услова уређења и опремања објеката. У том смислу је југословенски пропис био анахрон јер је многе стандарде (нпр. топла и хладна вода у собама) третирао у односу на некадашње материјално ограничене услове.

Након прве „категоризације“ туристичких објеката из 1947. године, која је била спроведена искључиво у административне сврхе како би се репрезентативни објекти издвојили од осталих угоститељских објеката на основу одређеног објективног мерила, а потом и наредне из 1949. како би се одредиле максималне и минималне цене у односу на утврђену категорију, правилник из 1955. године је требало да основне захтеве за категоризацијом приближи просечним европским условима, али је његов основни недостатак био тај што ни у једној од република нису били донети

¹²⁰ Milan Detela, „Standardi u turističkom ugostiteljstvu“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Treći simpozij »Hotelska kuća 76«*, 105.

¹²¹ Fedor Kričević, „Kako da vidimo ono što ne gledamo. Neki projektni kriteriji turizma“, 18.

¹²² ВИА. АЈ-130-747-1205: *Mogućnosti razvoja turizma u Jugoslaviji. Materijal grupe eksperata Ujedinjenih nacija*, 157, 172.

¹²³ АЈ-580-30: „Turizam i građevinarstvo“, u: Savezna privredna komora, Koordinacioni odbor za turizam, *Materijali za dalju razradu koncepcije razvoja turizma u periodu 1964 – 1970. godina*, Beograd, 6 mart 1964. godine.

¹²⁴ B. Ivković, „Kategorizacija ugostiteljskih objekata kao sredstvo turističke politike“, *Turizam*, God. XV, Br. 4 (1967), 23.

¹²⁵ Mirko Sagrak, „Kategorizacija hotela“, *Turizam*, God. XIII, Br. 4 (1965), 21.

прописи о минималним условима за изградњу и уређење туристичких објеката.¹²⁶ Иако су биле формиране комисије које су требало да верификују услове на основу савезног прописа, критеријуми за утврђивање категорије су били неуједначени. Категоризација из 1955. године по својим условима деценију касније није више била реална, пошто је дошло до тога да се поново објекти различитог уређења и нивоа услуге нађу у истој категорији, али су захваљујући тој категоризацији и знатно побољшани економски услови туризма.¹²⁷ Ниво промена и унапређења услова који је постигнут у периоду важења правилника показују и подаци да је 1954. године у смештајним објектима било свега 4% соба са купатилом а да је 1965. године њихов удео у укупном смештајном капацитету повећан на 49%, док је у истом периоду проценат соба без текуће воде смањен са 21% на 2%. У то време су у прописима западно-европских земаља мерила за категоризацију била слична југословенским али је скала за диференцијацију појединих објеката у одређене категорије била шира, што је утицало на објективнију оцену квалитета комфора и нивоа услуга, тако да је све то утицало да дође до потребе за доношењем новог правилника о категоризацији који би се прилагодио новим тржишним условима.¹²⁸ Одређивање категорије је вршено на основу бодовања испуњености услова за одређену категорију од стране стручне комисије, али је у пракси долазило и до накнадног мењања категорије, па се може рећи да разврставање у категорије и није доследно спровођено.¹²⁹ Тако је долазило до тога да су угоститељска предузећа своје објекте представљала на тржишту у вишој категорији него што су то они и били на основу своје опремљености и просторних квалитета, због чега су се множиле притужбе иностраних путничких агенција и њихових клијената да се у Југославији, на пример, под Б категоријом нуде објекти који у собама имају само хладну воду и да други стандарди не одговарају сличној категорији у иностранству.¹³⁰ У поступку припреме новог правилника организовано је више састанака и консултација на различитим нивоима а на захтев савезних органа израђена је детаљна студија у Заводу за економику туризма у Загребу која је показала потребу прецизног дефинисања врста и типова туристичких објеката за смештај, утврђивања техничких и других минимума за сваку врсту објеката, као и услова за њихову категоризацију.¹³¹

Туристички стручњаци су се слагали у томе да су објекти за смештај у Југославији у техничком погледу просечно слабији од објеката у другим туристичким земљама, а нарочито објекти у континенталном делу земље чије су уређење и техничка опремљеност у просеку били слабији од туристичких објеката на Приморју (угоститељи на Приморју су били готово под обавезом да постигну што боље уређење својих објеката). Категоризација је издвојена као значајан основ за тржишну оријентацију објеката усмерену перспективним захтевима потрошача,¹³² али су у Југославији изостали стандарди изградње и инвестиционе опремљености објеката, какве су установила позната светска хотелска удружења/ланци (*Hilton, Holiday Inn, Intercontinental* и др),¹³³ у циљу изградње објеката по тачно дефинисаним мерилима квалитете.¹³⁴ Такви стандарди су резултат комплексне разраде различитих елемената објекта, аспеката уређења и опремљености, тако да сваки објекат у том ланцу хотела садржи једнаке елементе на било којој локацији да се налази. Хотелски ланац представља у ствари технолошко и организациону уједначену и тржишно афирмисану хотелијерску корпорацију препознатљивог пословног стила.¹³⁵ Власник хотелског ланца *Hilton* Конрад Хилтон објашњавајући значење приступа обликовању и уређењу својих хотела изјавио је: „Сваки од наших хотела је мала Америка“; па се у том смислу *Hilton* хотели широм света могу сматрати изразом „исте културне ароганције“.¹³⁶ Чарлс Џенкс их описује као

¹²⁶ В. Ivković, „Kategorizacija ugostiteljskih objekata kao sredstvo turističke politike“, 24; „Kakva kategorizacija nam je potrebna“, *Turističke novine*, God. XIV, Br. 415-416 (1966), 8.

¹²⁷ *Ibid.*

¹²⁸ Ј. М., „Problemi kategorizacije ugostiteljskih objekata“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XII, Br. 2 (1964), 14.

¹²⁹ Nada Fux, „Kategorizacija: još uvijek bauk?“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XVIII, Br. 10 (1970), 5.

¹³⁰ *Ibid.*

¹³¹ В. Ivković, „Dali nam je potrebna kategorizacija i kakva?“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIII, Br. 8-10 (1965), 6.

¹³² *Ibid.*, 7.

¹³³ О развоју хотелских ланаца и историјату хотелске индустрије у свету вид. у: Новак Сворцан, *Међународни хотелски ланци* (Београд: Висока хотелијерска школа струковних студија, 2009), 51-53, 107-159, 207-210.

¹³⁴ Milan Detela, „Standardi u turističkom ugostiteljstvu“, 108.

¹³⁵ Новак Сворцан, *op. cit.*, 57.

¹³⁶ Luis Tarner i Džon Eš, *op. cit.*, 78.

градове који све поседују, јер где год да постоји хотел *Hilton Internacionaln* он споља подсећа на „осигуравајуће друштво Лос Анђелеса“, а изнутра су „декоратори за унутрашњу декорацију прошли ужасне муке да би укомпоновали локалне мотиве“.¹³⁷ У контексту социјалистичке привреде се није могло говорити о таквим стандардима изградње, иако су постојала размишљања да су управо због друштвеног власништва и управљања средствима производње дати погоднији услови за јединственију проширену продукцију у сектору туристичке изградње, тако да је она у потпуности остала усмерена индивидуалном инвестирању и пројектовању што је често резултирало нефункционалним објектима, скупом градњом и неекономичним пословањем.¹³⁸

Иако је израда новог прописа о категоризацији спроведена уз очекивано укључивање више релевантних актера, након што је службено објављен 14. јуна 1967. године, с прописаном одложеном применом од 1. јануара 1968. године, Правилника о категоризацији угоститељских објеката за смештај¹³⁹ је ступио на снагу тек 1. јануара 1970. године, и то након два одлагања иницирана општрим негодовањима хотелијера.¹⁴⁰ И поред оправданих разлога да је за адаптацију и преуређење објеката према условима за стицање одређене категорије потребно више времена, већина хотелијера је и након више од две године наставила да се противи новом пропису, сматрајући да ће многи хотели изгубити своју постојећу категорију и углед на тржишту, те да су одредбе новог правилника и сувише строге када су у питању постављени услови за стицање одређене категорије. Основна новина новог правилника се огледала у томе што се категоризација угоститељских објеката за смештај спроводила на основу општих и посебних минималних услова¹⁴¹ које су требало да испуне ти објекти,¹⁴² а не на основу добијених бодова, како је то било уређено претходним правилником. Такође, проширене су и врсте објеката за смештај које подлежу категоризацији, па су тако у смислу тог правилника под угоститељским објектима за смештај сматрани хотел, туристичко насеље, motel, пансион и камп, а који су према прописаним минималним условима разврстани у категорије – хотели и туристичка насеља у *D, C, B, A* и *L (de lux)*¹⁴³ категорију а мотели, пансион и кампови у *III, II* и *I* категорију.¹⁴⁴ Просторије, инсталације, уређаји, опрема и специфични инвентар су у свим тим објектима морали одговарати општем комфору и нивоу утврђене категорије (члан 3), с тим да је угоститељски објекат за смештај више категорије морао испуњавати посебне минималне услове прописане за исту врсту објекта ниже категорије (члан 5). Општи минимални услови које су морали да испуњавају сви објекти осим кампа подразумевали су, између осталог, осветљеност објекта ноћу, централно грејање, једнокреветне и двокреветне собе а у пансионима *III* категорије собе су могле су бити и трокреветне, број и врсту минималних комада намештаја у собама, снабдевеност водом, минималну опремљеност купатила, минималну површину соба (једнокреветна соба с купатилом – 6 м² (само соба), једнокреветна соба без купатила – 8 м², двокреветна соба с купатилом – 10 м² (само соба), двокреветна соба без купатила – 12 м²), лифт у објектима са четири и више етажа, одвојен улаз за снабдевање. Хотелом је сматрана засебна грађевинска целина која има најмање 15 соба или апартмана а у којој се пружају услуге смештаја, прехране и друге услуге уобичајене за угоститељство (члан 8). Хотел је у свом саставу могао имати одвојене објекте намењене само смештају (депандансе) док су се услуге прехране обично пружале у матичном или главном објекту. Гарни-хотелом је сматран хотел који је поред смештаја имао смо услугу припреме и услуживања доручка. Посебни минимални услови за хотеле су подразумевали низ услова који су дефинисали

¹³⁷ *Ibid.*, 78.

¹³⁸ *Ibid.*, 108, 109.

¹³⁹ *Правилник о категоризацији угоститељских објеката за смештај*, „Службени лист СФРЈ“, број 26, од 14. јуна 1967. године, 789-794.

¹⁴⁰ S., „Hoteli ili – konačišta?“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XVII, Br. 12 (1969), 5; N. Pušec, „Hotelska kategorija – što je to?“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XVII, Br. 3 (1969), 11-12; Nada Fux, „Kategorizacija: još uvijek bauk?“, 5.

¹⁴¹ Половином шездесетих година се посебно актуелизује питање санитарног минимума у угоститељским објектима, што је у претходном периоду било један о акутних проблема многих туристичких објеката, нарочито оних ниже категорије. У циљу развијања иностраног туризма обезбеђивање минималних стандарда који одговарају и међународним стандардима је био један од основних задатака домаћег хотелијерства. О начелима санитарног минимума вид. у: E. Ferber, „Osnovna načela izgradnje i sanitarnog minimuma u ugostiteljskim objektima“, *Turizam*, God. XIII, Br. 6 (1965), 22-23.

¹⁴² Члан 1. *Правилника о категоризацији угоститељских објеката за смештај*, 789.

¹⁴³ Називе *Grand, Palace* и друге називе уобичајене за велике хотеле високих категорија, као и назив *Jugoslavija*, могли су да носе само хотели сврстани у *A* или *L* категорију.

¹⁴⁴ Чл. 1 – 2. *Правилника о категоризацији угоститељских објеката за смештај*, 789.

просторни квалитет и опремљеност као што су улазни хол с пултом за рецепцију и гарнитуром за седање (*D* категорија); текућа вода у собама, централно грејање ако објекат послује и зими, просторни хол, 20% соба са купатилом а од тога 10% соба са тоалетом (*C* категорија); одвојена служба порттира, 50% соба са купатилом а од тога 50% са тоалетом, јавни ресторан или хотелски ресторан са 50% столова у односу на број соба, просторије за фризерске услуге за мушкарце и жене, аперитив-бар (*B* категорија); све собе са купатилом, тоалетом и бидеом, централно грејање, најмање четири апартмана, најмање две друштвене просторије за госте, број столова у ресторану одговара броју соба, гаражирање возила, фризерски салон за мушкарце и жене (*A* категорија); простран хотелски хол с више гарнитура за седење, најмање шест апартмана, резервоар за воду и агрегат за струју, клима уређаји у свим просторијама за госте, отворени и затворени базен за купање (*L – de lux* категорија).

Диференцијација физичке структуре и њене опремљености у односу на услове категоризације скренула је пажњу на један специфичан феномен у туристичкој архитектури који се јавио због заступљеног нормативног оквира а то је истовремена борба против могуће униформности као последице стандардизације. На том плану до изражаја долазе архитектонске вештине помоћу којих се разликама у визуелно-пластичном обликовању објеката смањује или привидно ишчезава сличност на коју упућују захтеви категоризације.¹⁴⁵ Осим захтева које доноси категоризација, а који припадају систему стандардизације, визуелне сличности могу да донесу и пројектантски шаблони имајући у виду да се функционална организација смештајно-угоститељских објеката заснива на готово типском шематизму. Други аспект који уочава Федор Кривогац се односи на тежњу за разликовањем у садржајном репертоару свих елемената који су укључени у функционисање објекта одређене категорије, пошто већом категоризацијом расте и комплексност садржајног репертоара а уз то и могућност варирања елемената унутар предвиђеног садржајног репертоара.¹⁴⁶ Међутим, у пракси се испоставило да то и није увек било тако спроведено и да се градација међу категоријама често постиже у оквиру „непроменљиве комплексности“ само уз „побољшање секундарних својстава“ (разлика у квалитету материјала, начину и квалитету завршне обраде, варирању појединих димензија и сл). У све израженијој потрошачкој култури какву умногоме репрезентује управо туризам, питање градације између садржаја, обликовања, услуге и других аспеката с којим дејствује туристичка понуда условиће нивои квалитета и оригиналност у приступу. Томе је допринела и глобализација у сфери туризма, па ће се хотелска предузећа активна на туристичком тржишту, а међу њима и југословенска, заузимати за наклон и заинтересованост гостију. У прилог оригиналности туристичке архитектуре и комплементарности категоризације су ишле и географске карактеристике места и предела, што су југословенска хотелско-угоститељска предузећа настојала афирмативно искористити.

Туристичко насеље је дефинисано као скуп објеката с најмање 50 соба за смештај, изграђених по правилу од трајног материјала, који чине просторну и организациону целину за пружање услуга смештаја, прехране, рекреације и других пратећих услуга. Минимални посебни услови за туристичка насеља су се углавном односили на аспекте организације и функционисања насеља и површине појединих простора и њихову опремљеност (просторије за боравак гостију, ресторанска сала, собе са купатилом, паркиралиште, простори за рекреацију). Тако се, на пример, за туристичко насеље *D* категорије прописује да је потребно да насеље има слободан простор за спортске активности и рекреацију, док се за насеље *L* категорије дефинише да игралишта и слободни простори треба да буду величине која износи најмање 4 м² по кревету смештајног капацитета. Насеље највише категорије је морало да имао и базен за пливање као и салон за педикирање. Овим правилником су први пут били прописани услови за категоризацију мотела који је дефинисан као засебна грађевинска и функционална целина која има најмање десет соба и приступни пут до главне саобраћајнице (члан 12). Основна функција мотела је било пружање услуга смештаја и прехране, те обезбеђивање услуга за одржавање возила и снабдевање горивом у непосредној близини. Информација о контроли примене прописа о категоризацији угоститељских објеката за смештај Савезног тржишног инспектората Секретаријата за привреду из марта 1970. године указује на потешкоће у спровођењу примене правилника, то јесте на

¹⁴⁵ Fedor Kričovac, „Kako da vidimo ono što ne gledamo. Neki projektni kriteriji turizma“, 18.

¹⁴⁶ *Ibid.*

прилагођавање објеката за смештај новим минималним условима у прописаном року, и поред обезбеђене стручне помоћи коју су коморске организације и пословна удружења пружале привредним организацијама.¹⁴⁷ За то су, како се наводи, постојали субјективни (пасивност привредних организација и отпор примени правилника) и објективни фактори (неповољни услови кредитирања који су се односили на реконструкцију туристичких објеката).¹⁴⁸

Нешто више од пола године након што је нови правилник ступио на снагу извршене су његове измене и допуне¹⁴⁹ којима су ублажени поједини прописани услови за категоризацију објеката за смештај, вероватно под притиском и на захтев хотелске индустрије, и то првенствено ослобађањем примене појединих прописаних услова за објекте чија је изградња започета пре ступања на снагу тог правилника. Ово, као и извештај тржишног инспектората, показују да су у пракси постојале потешкоће у примени новог правилника чији су услови сматрани строгим и за многе хотелијере несавладивим. Допуном правилника је такође прописано да угоститељски објекти за смештај који се налазе у културно-историјским споменицима могу пословати под називом *хотел* уколико најмање испуњавају услове за хотел D категорије.¹⁵⁰ На овај аспект су указали експерти УН-а још у свом извештају из 1965. године дајући препоруку да се поједине палате и дворци адаптирају у хотеле или да им се у близини изграде депанданси.¹⁵¹ Подзаконски акт о категоризацији објеката за смештај, као и његове касније измене и допуне, доношен је на основу савезног прописа, Основног закона о угоститељској делатности из 1965. године и његових каснијих измена из 1968. године, да би од 1972. године предмет уређивања овог закона пренет у надлежност република и аутономних покрајина које су потом доносиле своје прописе о угоститељској делатности и о минималним техничким условима и категоризацији објеката за смештај, а кроз које се морало спровести и међурепубличко усаглашавање (услови које су прописивали правилници република су били међусобно слични али су постојала и извесна одступања).¹⁵² За доношење ових републичких прописа су од тада била надлежна струковна удружења.¹⁵³ Ова законодавна промена је вероватно произашла из неуједначеног степена развоја туризма у југословенским републикама, као и различитог интензитета и дмета туристичке изградње, посебно ако се узму у обзир статистички подаци који показују да се на територији СР Хрватске налазило око 60% од укупних смештајних капацитета Југославије према подацима из 1978. године.¹⁵⁴

Специфичност југословенског хотелијерства и инвестиционог улагања у изградњу туристичких капацитета од стране привредних предузећа се огледала у самоуправном систему у коме су хотели постали радне или организационе јединице с мањом или већом пословном и управљачком самосталношћу.¹⁵⁵ Промене у пословној организацији и начину рада су биле неминовне јер је туристичко угоститељство све до 1965. године, према оцени Антуна Кобашића, било неакумулативно, односно недовољно способно да самостално одваја средства за инвестициона улагања. Оспособљавање за инвестирање и репродукцију у хотелијерству је био један од основних мотива спроведене реорганизације током шездесетих година. Сматрало се да

¹⁴⁷ АЈ-130-748-1206: Savezni sekretarijat za privredu, Savezni tržišni inspektorat, *Informacija o kontroli primene propisa o kategorizaciji ugostiteljskih objekata za smeštaj*, Beograd, 5. mart 1970. godine.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 4, 5.

¹⁴⁹ *Правилник о изменама и допунама правилника о категоризацији угоститељских објеката за смештај*, „Службени лист СФРЈ“, број 34, од 6. августа 1970. године, 980-981.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 980.

¹⁵¹ АЈ-130-747-1205: *Мogućности развоја туризма у Југославији. Материјал групе експерата Уједињених нација*, 159.

¹⁵² На пример: *Правилник о категоризацији угоститељских објеката за смештај*, „Службени гласник СРС“, број 38, од 22. септембар 1973. године, 1129-1133; *Правилник о минималним техничким условима и о категоризацији угоститељских објеката*, „Народне новине СРХ“, број 31, од 5. колотова 1980. године, у: Milan Batinić, *Zbirka propisa o ugostiteljskoj i turističkoj djelatnosti s objašnjenjima za praktičnu primenu* (Zagreb: Progres, 1980), 91-192.

У циљу чињења доступнијим републичких и покрајинских прописа о минималним техничким условима за изградњу и опремање туристичких објеката за пројектанте, економисте, инвеститоре и инспекцију београдско предузеће *Ugobiro* је 1972. године издало збирку свих републичких правилника, вид: *Zbirka pravilnika o minimalnim tehničkim uslovima za izgradnju i opremanje Ugostiteljskih objekata* (Beograd: „Ugobiro“, 1972).

¹⁵³ Dušan Jagodić, Ivanka Avelini-Holjevac, Radoslava Ravkin i Milena Peršić, *Standardi i standardizacija u hotelsko-ugostiteljskoj privredi* (S. I: Organizacioni odbor savjetovanja „Proizvođači-hotelijerstvu“, 1985), 25.

¹⁵⁴ Вид. у: Slobodan Unković, *Ekonomika turizma*, 301;

¹⁵⁵ О томе вид. у: A[ntun] Kobašić, „Organizacija i samoupravljanje u ugostiteljstvu – gdje je problem?“, *Turizam*, God. XIV, Br. 10 (1966), 2-3.

су производне снаге нарасле до тог степена да је било неопходно прилагодити друштвене односе новонасталим производним условима.¹⁵⁶ Окосницу тих промена је чинило и спровођење уставних амандмана у области угоститељства¹⁵⁷ и туризма а потом и доношење новог Устава СФРЈ 1974. године. Спровођење уставних амандмана (I – VI, 1967; VII – XIX, 1968. и XX – XLII, 1971) подразумевало је промену и допуну Устава из 1963. године и припрему за доношење новог устава. Значај овог процеса за област туризма и угоститељства се огледао у томе да све што се односило на радне организације и организације удруженог рада односило се и за угоститељске организације у угоститељству.¹⁵⁸ Према Уставу радна организација је била самостална и самоуправна организација која је у својству правног лица била носилац одређених права у погледу управљања средствима у друштвеном власништву а уставним амандманима је прецизирана улога радног колектива по питању одлучивања, управљања и извршавања одређених функција (стицање и расподела дохотка и коришћење средстава друштвене репродукције). Циљ удруживања је било повећање дохотка ООУР-а, унапређивање и развијање властитог заједничког рада, па тако нови Устав из 1974. године препознаје све облике организација удруженог рада.¹⁵⁹ У области угоститељства, као и у делокругу туристичке изградње, овакав систем је стварао кључну разлику између југословенског социјалистичког и западног капиталистичког модела, и поред тога што је југословенско туристичко тржиште било знатним делом усмерено западним туристима и аспектима тржишног туристичког приређивања. Временом је туристичка изградња у ствари дошла у раскорак између организационог модела ООУР-а, који је представљао основ приређивања а који је уједно значајно и баласт за прогресивнији тржишни развој, и тржишних тежњи у позиционирању на ширем туристичком тржишту, који је пак подразумевао знатно флексибилнији и мање бирократизован однос према планирању, изградњи и управљању туристичким капацитетима. Ово се директно односило на услове финансирања, то јесте кредитирања, а самим тим и на исходе инвестиционих улагања.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Ratko Vukčević, „Ustavne promjene i turističko ugostiteljstvo“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Drugi simpozij »Hotelska kuća 74«*, Opatija, 21. – 23. X 1974. (Opatija: Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Hotelijerski fakultet Opatija, Poslovno udruženje hotelskih poduzeća SFRJ (Jugohoteli) Zagreb, 1974), 57.

¹⁵⁷ О спровођењу уставних амандмана у области туризма и угоститељства вид. у: Martin Ižaković, „Primjena ustavnih amandmana u hotelijerstvu“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Simpozij »Hotelska kuća 72«*, Opatija, 31. X – 2. XI 1972., 91-95; Milko Štambuk, „Provedba ustavnih amandmana u ugostiteljstvu“, *Turizam*, God. XXII, Br. 1 (1974), 13-16; Milko Štambuk, „Provedba ustavnih odredbi u ugostiteljstvu“, *Turizam*, God. XXII, Br. 4 (1974), 5-12, 17; Ratko Vukčević, „Ustavne promjene i turističko ugostiteljstvo“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Drugi simpozij »Hotelska kuća 74«*, 57-70.

¹⁵⁸ Milko Štambuk, „Provedba ustavnih amandmana u ugostiteljstvu“, Br. 1 (1974), 13.

¹⁵⁹ Milko Štambuk, „Provedba ustavnih odredbi u ugostiteljstvu“, Br. 4 (1974), 10.

¹⁶⁰ Како је хотелска радна организација виђена у теорији радничког самоуправљања, без јаснијих пословних и развојних индиција, већ искључиво као организациони и управљачки модел, најбоље илуструје опис Антуна Кобашића: „У хотелјерству је сам хотел (или сличан објект) идеалан примјер за ООУР, ако својим самоуправним, економским, техничко-технолошким и организационим особинама чини хомогену радну цјелину, довољно велику да може представљати темељну јединицу за изградњу делегатског система према друштвено-политичкој заједници и самоуправној интересној заједници и за стварање хелијских облика друштвено-политичких организација.“ Вид. Antun Kobašić, *Organizacija i poslovanje OUR-a u ugostiteljstvu*, 157.

Организациони предуслови туристичке изградње

Процес изградње смештајних туристичких објеката је обично био дефинисан мрежним планом подељеним у три главне фазе: прва је обухватала израду прединвестиционе студије, друга израду директивног програма, идејног пројекта, инвестиционог програма и пројектне документације (главни и извођачки пројекат), док је трећа фаза обухватала избор извођача, извођење радова, надзор над извођењем радова и колаудацију (технички преглед и пријем објекта).¹⁶¹ У праски су се целокупни радови оперативног вођења инвестиционог пројекта нормирали као претходни, припремни и основни. Претходни радови су били значајни за утврђивање опсега инвестиције, обезбеђивање средстава и даље уговарање реализације инвестиције. У погледу планирања и изградње туристичких објеката додатна потреба економског анализирања и промишљања произилази из њихове не само релативно високе капиталне ангажованости, него и имобилности, релативно мале техничко-технолошке адаптивности и временски дуге репродуктивне способности.¹⁶² У почетној фази планирања изградње туристичког објекта издвајају се два основна корака: избор локације и израда директивног програма који је требало да се ради на основу већ познате локације, а што није увек био случај, па је долазило до неусклађености величине објекта и расположиве локације. Избор локације, нарочито за објекте на Приморју, представљао је врло значајно полазиште како за архитектонску концепцију хотела, тако и за његово пословање. О значају избора локације за изградњу туристичких објеката говорио је и архитекта Михајло Митровић у свом излагању на скупу „Изградња и опремање туристичких објеката“, организованом као пратећа манифестација на V Међународном сајму грађевинарства, одржаном априла 1970. године у Загребу. Многи архитекти су били свесни опасности које по природни простор носи масовна туристичка изградња и изградња туристичких објеката великих капацитета.

Југославија није ипак до те мере имала развијен туризам у односу на друге медитеранске земље да би изградњом мегаломанских хотелских комплекса могла решити питање смештаја туриста. Пејзаж Јадранске обале је сугерисао другачији вид интервенција за потребе туристичке изградње а страни туристи су у југословенском Приморју више видели потенцијал у мањим и изолованим пределима и мањим и интимнијим хотелима него у спектакуларним хотелским колосима. У том смислу је однос туристичке архитектуре према природном пределу (приморском, планинском) представљао један од најзначајнијих аспеката савремене туристичке изградње. Еколошке и планерске тенденције су утицале да туристички комплекси добију што већу вредност природног простора, те да сачувају и трајно одрже и задрже своје природне системе, иако је категорија пејзажа као таквог на изванредан начин у томе помало губила призив романтичне идиличности.¹⁶³ Један од посебних проблемских аспеката планирања туризма у просторном обухвату рецептивне регије (планско-програмски поларизован туристичко-географски регион у коме је туризам доминантно заступљен) представљало је оптимално размештање туристичких објеката.¹⁶⁴ Стога, ако је игде нужно ускладити све облике људске делатности с природним потенцијалима, сматра Драгутин Киш, онда је то случај са планирањем просторног и економског развоја туризма.¹⁶⁵ Правилан избор места на коме ће се градити један туристички објекат, наводи Митровић, један је од првих предуслова за сврсисходност и успех инвестиционог подухвата и низа квалитета.¹⁶⁶ Оцењујући целокупну туристичку изградњу током седме деценије, Митровић констатује да са њом не могу бити задовољни ни архитекти ни туристички радници а најмање они којима су ти објекти и намењени, али да је било и позитивних изузетака, блиских светским донетима који су указали на могућности и потенцијале у пројектовању и извођењу објеката, те усмеравању инвеститора према могућим исходима.¹⁶⁷

¹⁶¹ Ante Carević, Velimir Šimičić, „Turistički objekt od ideje do ostvarenja“, *Turizam*, God. 36, Br. 11-12 (1988), 288.

¹⁶² *Ibid.*

¹⁶³ Dragutin Kiš, „Ovisnost turizma o potencijalima pejzaža“, *Turizmologija*, Br. 2 (1977), 44.

¹⁶⁴ О томе више вид. у: Đorđe Čomić, „Uticaj prostorne strukture receptivne regije na razmeštaj turističkih objekata“, *Turizmologija*, Br. 14 (1983), 55-65.

¹⁶⁵ Dragutin Kiš, „Ovisnost turizma o potencijalima pejzaža“, 44.

¹⁶⁶ Mihajlo Mitrović, „Izbor lokacije za izgradnju turističkih objekata u Jugoslaviji“, у: *Izgradnja i opremanje turističkih objekata*, 2.

¹⁶⁷ *Ibid.*, 14.

По изради директивног програма, о чему ће више речи бити у следећем делу, приступало се изради идејног пројекта или расписивању архитектонско или архитектонско-урбанистичког конкурса. Програм је поред намене простора подразумевао и одређивање њихове оптималне квадратуре. Сувише простора у хотелу има за последицу претеране инвестиционе и експлоатационе издатке, док недостатак простора, а тиме и обухват хотелске понуде, онемогућава власницима да остваре задовољавајућу зараду.¹⁶⁸ Значај идејног пројекта се угледао у томе што је требало да обухвати захтеве инвеститора на основу директивног програма и да буде усклађен са одређеним средствима. На основу идејног пројекта се приступало изради главног пројекта који је садржао све грађевинске и занатске радове.¹⁶⁹ Због захтевности различитих хотелских функција пројектантске организације су обично ангажовале специјализована предузећа за поједине врсте послова како би се добила одговарајућа техничка и технолошка решења за кухињску технологију, климатизацију и централно грејање, праоницу рубља, телефонску централу, лифтовска постројења, озвучење, постројење за базен, сауну и друге рекреативне и забавне садржаје (куглана, теретана, спортски терени и др). Посебно значајну врсту послова за хотелске објекте представљало је унутрашње обликовање и уређење, уз различите декоратерске услуге, али у Југославији није било специјализованих предузећа која су се бавила дизајном, као што је то био случај на Западу, већ су те послове обављали аутори објекта или други ангажовани архитекти и уметници. За поједине хотеле високе категорије архитекти су наменски пројектовали намештај, у чему се истакао архитекта Бернардо Бернарду, или су наручивали намештај из серијске производње обично домаћих дрво-прерађивачких предузећа. Унутрашње уређење и опремање је подразумевало неколико основних задатака које је требало задовољити у односу на намену простора. То су избор боја и материјала, избор намештаја и других покретних ентеријерских предмета и решење расвете¹⁷⁰ (избор и распоред осветних тела). У свету се тада проширила пракса прилагођавања унутрашњег обликовања туристичких објеката локалним приликама употребом елемената и мотива с локалним обележјима.¹⁷¹ Овај пројектантски аспект је у овом периоду био заступљен и у југословенској архитектури туристичких објеката а неколико архитеката ће свој приступ управо усмерити целокупном обликовању по принципу тотал-дизајна. Осим унутрашњег уређења, за многе туристичке објекте је било карактеристично, па и неопходно, адекватно партерно уређење које се обично радило на основу пројекта пејзажне архитектуре или хортикултурног решења.

Структура смештајних објеката на неком месту морала би одговарати структури потражње у односу на врсту, категорију и величину објекта како би планирана инвестиција била економски оправдана. Након што су инвеститору били познати сви елементи и аспекти изградње новог објекта приступало се изради инвестиционог програма који је обухватао трошковник свих фаза изградње са ценом коштања према тржишним условима.¹⁷² Овај програм је уједно представљао гаранцију за банку да ће потраживана кредитна средства бити адекватно уложена и оправдана¹⁷³ (банци се уз инвестициони програм достављао и главни пројекат с пратећом документацијом). Било је случајева да су се објекти градили без претходно израђеног главног пројекта и без одговарајућих технолошких решења¹⁷⁴ а често је изградња трајала дуже него што је било реално потребно. Према званичним подацима изградња просечног хотела Б категорије у Југославији је коштала готово двоструко више у поређењу са трошковима изградње хотела у Италији а посебно и Шпанији.¹⁷⁵ За то је постојало више разлога али су се за последицу углавном истицали укупни

¹⁶⁸ Frank Harison Randolf, „Komercijalni hoteli“, u: *Projektovanje u zgradarstvu: normativi za uštedu vremena*, 305.

¹⁶⁹ Branko Jakopović, „Uvjeti, organizacija i priprema investicione izgradnje u hotelijerstvu“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Drugi simpozij »Hotelska kuća 74«*, 115-116.

¹⁷⁰ О аспектима расвете у хотелским објектима вид. у: Krešimir Trzun, „O suvremenoj rasveti hotela“, u: *Uloga i značaj osvjetljenja u turizmu, ugostiteljstvu i trgovini*. Referati sa savjetovanja, Zadar, 25, 26. i 27. IV 1963. (Zagreb: Jugoslavenski komitet za osvetljenje, 1963), 69-73.

¹⁷¹ Branko Jakopović, *op. cit.*, 117.

¹⁷² *Ibid.*, 117.

¹⁷³ О економским чиниоцима инвестиционог програма према аналитичкој основи Института за економику туризма вид. у: Oto Mojzeš, „Eksploatacione determinante izgradnje turističkih objekata“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIX, Br. 2 (1971), 37-42.

¹⁷⁴ A. J. – V. M., 13.

¹⁷⁵ Anonim, „Hoteli ili spomenici?“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIX, Br. 4 (1971), 24.

трошкови изградње, несигурна рентабилност и раскорак између прихода и инвестиције.¹⁷⁶ Било је и ставова да се у изградњи хотела форсира више естетска страна од оне функционалне и да је у Југославији све више архитектонских споменика у виду нерентабилних хотела.¹⁷⁷ У односу на инвестициону политику у социјалистичком самоуправном систему, капиталистичке земље су имале емпиријски параметар у изградњи хотела, према коме се у један кревет није смело уложити више од износа који 1.000 пута прелази цену услуге смештаја.¹⁷⁸ Високи трошкови изградње хотела у Југославији су констатовани и у извештају експерата УН-а, посебно у односу на друге медитеранске земље, а као једно од могућих решења се наводи увођење стандардизације и добро планирање изградње.¹⁷⁹ Међутим, постојао је још један готово баналан чинилац који се огледао у томе да банке нису финансирале јефтину и рационалну изградњу, пошто су антиципиране камате биле везане за вредност инвестиције, односно кредита (што је инвестиција била већа то је био и већи износ антиципиране камате коју је федерација давала кредиторима).¹⁸⁰ Временом су банке све мање одобравале кредите за туристичку изградњу, тако да је кредитно-стимулативни систем, које је од почетка 1968. до краја 1970. године усмерио прве бујнице банкарског капитала према туристичкој привреди, оставио за собом многе нерашчишћене односе, углавном између савезног буџета и туристичких кредитора.¹⁸¹ На неповољан исход изградње утицали су и разни бирократски аспекти, попут процедуре за добијање грађевинске дозволе која се одобравала након прибављених двадесетак различитих дозвола, одобрења и решења, па су инвеститори од израде главног пројекта до прибављања целокупне документације чекали и по две године.¹⁸² У међувремену се неретко дешавало да првобитно планирана цена изградње објекта на крају буде увећана због промене односа и цена на тржишту и поред тога што је било уобичајено да се расписује тендер за послове извођења при чему је најважнији критеријум био најповољнија понуда.

Посебан проблем, о коме је на саветовању о рационализацији туристичке изградње говорио инжењер Станко Манестар, представљала је уврежена пракса да се скоро сваки израђени објекат примао на техничком пријему без замерки или уз безначајне примедбе (пријем се сводио на визуелни преглед зграде и преглед техничке документације), а да су се на том истом, допаљивом и савремено уређеном, објекту већ након годину дана, то јесте после прве туристичке сезоне, почињали уочавати различити технички и функционални проблеми, који су услед неадекватне примене нових материјала често почивали на физици зграде (прекомерно загревање, бука, термичка и хидро изолација, пуцање малтера, пропуштање равних кровова, израда базена и др).¹⁸³ Известан проблем се уочавао и код ревизионе процедуре која се поверавала једној особи која није могла сагледати све аспекте инжењерских решења. Стога се подсећало да би употребна дозвола морала увек бити условљена стриктним испуњењем захтева и параметара садржаних у грађевинској дозволи.¹⁸⁴ Процес изградње туристичких објеката у овој најзначајнијој фази, од пројектног задатка до предаје објекта на коришћење, могао би се посматрати као сложен процес у коме су се манифестовале све позитивне и негативне стране социјалистичког друштва и привреде засноване на самоуправном систему који је у туризму тежио моделу тржишне економије. У основи се проблематика интензивне туристичке изградње огледала у одсуству основног система и регулаторне базе која би јасно утврдила услове и захтеве.¹⁸⁵ Истовремено, цео поступак се ретко водио професионално, односно нису га водиле специјализоване организације са довољним

¹⁷⁶ О проблему цене туристичке изградње и проблематици везаној за избор локације вид. у: Srđan Marković, Zdravko Bregovac, „Izbor mikro-lokacije, vrste i kategorije smještajnih kapaciteta i mogućnosti smanjenja cijene njihove izgradnje“, у: Neda Andrić (ur.), *Turizam, značajan faktor društveno ekonomskog razvoja Jugoslavije*, 209-217.

¹⁷⁷ Anonim, „Hoteli ili spomenici?“, 24.

¹⁷⁸ Srđan Marković, Zdravko Bregovac, „Izbor mikro-lokacije, vrste i kategorije smještajnih kapaciteta...“, 214-125.

¹⁷⁹ АЈ-130-747-1205: *Mogućnosti razvoja turizma u Jugoslaviji. Materijal grupe eksperata Ujedinjenih nacija*, 159.

¹⁸⁰ Anonim, „Hoteli ili spomenici?“, 24.

¹⁸¹ R. P., „Graditi objekte ili iluzije“, *Turističke novine*, God. XX, Br. 733 (1972), 8.

¹⁸² Branko Jakopović, *op. cit.*, 117.

¹⁸³ Stanko Manestar, „Naučnoistraživački rad u izgradnji ugostiteljsko-turističkih objekata“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIX, Br. 4 (1971), 29, 30. 29-32

¹⁸⁴ *Ibid.*, 32.

¹⁸⁵ Krešimir Martinković, „Realizacija turističkih objekata od projektног задатка до предаје објекта“, 1.

бројем стручњака оспособљених да оптимално и синхроно приступе праћењу процеса.¹⁸⁶ Туристичка изградња је на изванредан начин представљала специфичан процес који се умногоме разликовао од процеса стамбене изградње (услед велике потражње а ограничене понуде станова су се продавали још у фази идејног пројекта) и који је захтевао комплексну анализу потреба, структуре, технолошких поступака и финансијске рентабилности у условима кредитирања, али је тако регулисан процес обично изостајао, па су тако у Улцињу непродати туристички објекти угрозили грађевинске фирме која их је изградила¹⁸⁷ (у хотелијерству је према проценама око 80% средстава од укупне вредности ангажованих пословних средстава било уложено у објекте). Југославија је у Европи била међу првим земљама по броју хотела високе категорије, док је недостајало просечних хотела који су се највише тражили на тржишту, па је на основу поређења података произишло да југословенски туризам процентуално располаже већим бројем луксузних хотела него иједна друга европска земља.¹⁸⁸ Туристичку изградњу у Југославији је пратио још једна неповољан аспект, а то је била њена неуједначеност посматрано у односу на целокупан простор земље (Хрватска је предњачила у туристичкој изградњи, а потом Словенија, Србија и Црна Гора, док су у том погледу биле најмање развијене Босна и Херцеговина и Македонија), упркос стално заступаној модернизацији. Форсирана модернизација је у ствари створила поделе и незадовољства унутар и између република (косовско-метохијски регион Србије је знатно заостајао у односу на остатак земље), које централизам и планска привреда нису више биле у могућности да изграде.¹⁸⁹

Директивни програм за хотел у Будви из 1967. године у изради Завода за економику туризма: аналитички модел

Директивни програм је представљао полазну основу за изградњу новог објекта. За реализацију туристичких објеката припрема директивног програма је због њихове програмске захтевности и условљености категоризацијом захтевала посебан стручни приступ и ангажовање различитих стручњака. Главни инпут за израду директивног програма су представљале смернице инвеститора и намере у погледу планиране инвестиционе изградње. Уобичајено је било да се на самом почетку обаве консултације са свим надлежним актерима у линеарном процесу планирања и изградње туристичких капацитета (месни или републички управни органи и стручњаци из више области) како би програмом била исправно обухваћена сва питања релевантна за даље кораке у припремној фази изградње (оцена планираног капацитета и категоризације у односу на инострано и домаће тржиште, карактер објекта у односу на локацију и место).¹⁹⁰ Израда директивног програма је обично била пропраћена и различитим анализама које су подразумевале испитивање тржишта, услова и карактеристика локације, функционалности објекта и грађевинско-техничких аспеката.¹⁹¹ Оваква истраживања су имала за циљ да укажу на међусобну повезаност и условљеност туристичких кретања и процеса диверзификације и специјализације туристичке понуде. Узајамни однос понуде и мотива најпотпуније је дошао до изражаја у хотелијерству, па се тако хотелски објекат, према својим тржишним својствима, третирао као саставни део атрактивног потенцијала одређеног простора.¹⁹²

За анализу и разматрање типолошких компоненти једног директивног програма хотела узет је за пример директивни програм који је почетком 1967. године за нови хотел у Будви (радни назив хотел *Budva*) израдио Завод за економику туризма из Загреба.¹⁹³ Наручилац програма је било угоститељско предузеће „Авала“ из Будве. Програм је обухватио шест поглавља у којима се обрађује избор локације, смештајни део, друштвено-прехрамбени и услужни простори,

¹⁸⁶ *Ibid.*, 8.

¹⁸⁷ *Ibid.*, 17, 18.

¹⁸⁸ Anonim, „Kako i gdje graditi hotele“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XVI, Br. 11 (1968), 12. 11-12

¹⁸⁹ Мари-Жанин Чалић, *op. cit.*, 280.

¹⁹⁰ Branko Jakopović, *op. cit.*, 116.

¹⁹¹ О томе више вид. у: Klaus Wenzel, „Planiranje i programiranje pri izgradnji hotela i drugih turističkih objekata“, у: *Izgradnja i opremanje turističkih objekata*, 1-38.

¹⁹² Ljiljana Kosar, „Hotelijerstvo u funkciji razvoja različitih oblika turističkog prometa“, *Turizmologija*, Br. 14 (1983), 77, 79.

¹⁹³ Antun Veličan, *Hotel „Budva“ u Budvi – Direktivni program* [Poz. 142](Zagreb: Zavod za ekonomiku turizma, 1967)

економско-производни део, просторије за особље те инсталације и главни уређају. На крају је дат табеларни преглед свих површина са називом програма и оптималним нето површинама.¹⁹⁴ Изради програма су претходиле тржишне и друге анализе које су дале оквирне и оптималне елементе за инвестицију, посебно у погледу величине, структуре и категорије а у односу на планске поставке туристичког развоја Црне Горе и регије у зони града Будве.¹⁹⁵ Оцењено је да би изградња новог хотела требало коначно да доведе до формирања једног значајног хотелског комплекса, као и да се адекватном концепцијом нове инвестиције уједно надоместе претходни пропусти. На основу тога је произашла концепција хотела А категорије са разноврсним садржајима који би служили ексклузивним гостима а уједно имали и проширену функцију за ужу и ширу зону Будве (конгресна дворана, велики национални ресторан са великом терасом). Урбанистички предлози локације су произашли на основу ставова Урбанистичког института Црне Горе. Значајан је коментар на крају уводног дела којим се констатује да се програм није упуштао у архитектонска решења, остављајући пуну слободу учесницима конкурса да нађу најприкладније изразе за предвиђене садржаје, али да су многи програмски аспекти детаљније обрађени како би инвеститор и жири могли стећи увид у појединости програмских инпута и како би се нагласиле поједине функције на које се често није обраћало довољно пажње.¹⁹⁶

Локација. – С обзиром на полазну основу о програмираној категоризацији хотела, и опште прихваћено становиште да за сваки хотел најзначајнији фактор представља локација, ти чиниоци су и утицали на дефинисање критеријума за избор локације, по којима би она хотелу требало да пружи адекватну просторну оријентацију у погледу атрактивних визура, коришћења плаже и изолације од спољашњих неповољних утицаја (бука, саобраћај, издувни гасови). Осим тога, локација би у складу са градским саобраћајним факторима гостима требало да пружи близак контакт са туристичким местом и да омогућава квалитетну приступну везу с оближњим саобраћајницама (за госте и за снабдевање). У програму се скреће пажња да се код хотела високе категорије настоји постићи што већи слободан (неизграђен) простор око објекта који је адекватно култивирано уређен (оптимално око 200 м² по кревету, односно за капацитет од 500 кревета слободан простор би требало да износи око 10 ха). Како је такав слободан простор било тешко наћи у Будви, стога се препоручивало да би хотел онда требало лоцирати у зони која већ по себи може да представља парковску микрозону града. Овај став је истовремено наметнуо и потребу да се структура хотела реши што више у висину како би се добио што већи слободан простор за приступне путеве и парковски део. Слободан простор око хотела је по третману требало да буде усклађен са тенденцијама савремене пејзажне архитектуре. У близини хотела је требало планирати и паркинг простор за госте хотела чији би један део требало да буде намењен и за госте који нису смештени у хотелу а користе хотелске садржаје (угоститељство, конгресни део, забавни садржаји). Узимајући у обзир све параметре аутор програма са сарадницима је дошао до закључка да се нови хотел може градити једино на комплексу Словенске плаже која се простире источно од Будве. Због специфичности локације на којој је већ било изграђено неколико хотела и одмаралишта наглашено је да би се нови хотел требало уклопити у постојећи амбијент изграђених објеката уз максимално поштовање мера које намећу природни услови.

Главни (смештајни) део. – Главни тракт у коме је организован већи део садржаја обухватао је улазни део, услужне салоне и просторе, остале просторе који опслужују смештај, смештајне јединице, друштвене просторе за разоноду (салони, базен, игралишта), вишенаменску дворану, угоститељске просторе (аперитив-бар, летња тераса, ресторан, доручковаоница), салу за банкете и ноћни бар.¹⁹⁷ [Сл. 381] Репрезентативни хотелски хол је планиран као централни део улазне партије у који се приступа кроз главни улаз са ветробраном. Простор испред улаза би требало да буде наткривен како би се осигурао неометан долазак и одлазак гостију и изношење пртљаге из возила. Улазни хол или лоби би требало да буде опремљен гарнитурама за седење за око 60 особа у истовременом коришћењу простора, то јесте са најмање 3 м² простора по фотељи (око 300 м² у целини), размештених тако да омогућавају неометану комуникацију гостију и особља, као и

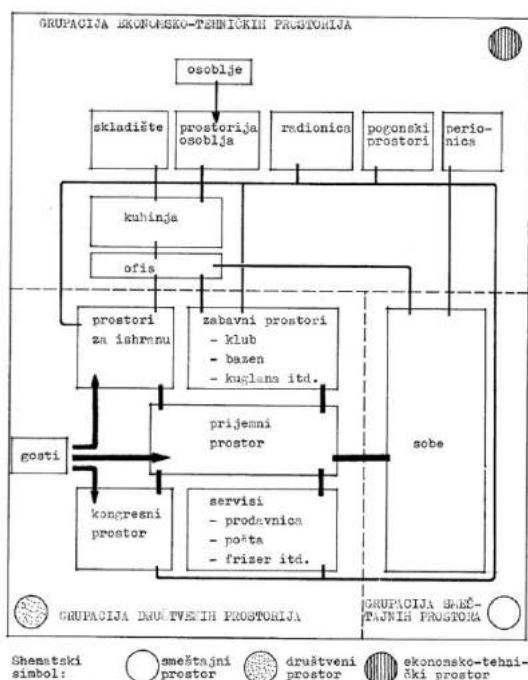
¹⁹⁴ *Ibid.*, 85-91.

¹⁹⁵ *Ibid.*, 1.

¹⁹⁶ *Ibid.*, 3.

¹⁹⁷ *Ibid.*, 18-57.

приступ главним функцијама хола (рецепција, агенција (може у виду шалтер службе), продавнице, сувернирница, телефонске говорнице и сл). Уз рецепцију се предвиђа неколико канцеларија хотелске управе те мања просторија са сефовима намењеним гостима. На потезу главни улаз – теретне вертикалне комуникације би требало да се нађе и просторија за одлагање пртљага. Због фреквентности гостију улазни хол мора имати и посебан санитарни блок са претпростором и тоалетима. Вертикалне комуникације намењене гостим би требало поставити на подједнакој удаљености од главних садржаја хола (број лифтова се прорачунава на основу капацитета хотела и фреквенције коришћења простора до којег воде). У делу хола или његовом продужетку према смештајном блоку наводи се да би требало предвидети услужне салоне (бријачко-фризерски и педикирски), док би козметичко-масерски требало да буде организован уз затворени базен. Уз базен би такође требало предвидети сауну и турско купатило те мањи простор за амбуланту која би морала да има и директан приступ споља ради приступа колима хитне помоћи. Од осталих услужних простора који су намењени смештају наведени су простори за смештај кућних љубимаца које гости доводе са собом, наткривено паркирање возила гостију (за 250 смештајних јединица би требало осигурати око 30%, односно око 80 паркинг места) и услужних возила хотела, простор за примопредају чистог и прљавог рубља уколико хотел не буде имао засебну праоницу и сушионицу, затим у оквиру плажног објекта би се морао предвидети и простор за одлагање реквизита за спортове на води као и простор за спортске учитеље.



Сл. 381. Шематски приказ међусобне повезаности три основне групе простора у хотелу: смештајни, друштвени и економско-технички.
Извор: Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 23.

Програмом је на основу претходно урађених економских анализа утврђен капацитет новог хотела у Будви од око 500 основних кревета (без помоћних лежаја), у двокреветним собама, и 10 апартмана класичног типа (двокреветна соба са салоном и претпростором и тоалетом уз њега).¹⁹⁸ У свим собама се предвиђа по један кауч који би служио за дневни одмор и као помоћни лежај на захтев госта. За потребе смештаја вишечланих породица или у другим специфичним случајевима предвиђено је да део соба буде организован тако да по две собе буду спојене додатним претпростором из кога се може приступити у обе собе стандардизоване организације. Оријентација смештајног тракта (једнострана или двострана) зависила би од архитектонског решења и начина конципирања трактова (издужен, квадратни), али да би се у сваком случају требало водити рачуна о визурама (собе не би требало да буду оријентисане према економском

¹⁹⁸ *Ibid.*, 35-46.

дворишту, саобраћајници и сл). С обзиром на то да се у овом случају ради о приморском хотелу предложено је да се за све собе предвиде балкони или још боље лође, минималне дубине од 1,5 м ради стварање засенчења у собама, уз додатну заштиту од сунца (гриље, застори и сл). Код пројектовања хотелских соба је значајно предвидети заштиту од буке. У организационом смислу свака соба би требало да има претпростор са уграђеним орманом и полицом за одлагање пртљага; собу у којој су распоређена два кревета или један француски кревет са узглављем које има полицу и орманчић, тоалетни столчић и мањи орман за одећу, те кауч, радни сто, две наслоњаче (полуфотеље) уз мањи клуб-стол (организовани уз лођу), ТВ и фрижидер; лођу и купатило са квалитетним санитарним уређајима (туш, двоструки умиваоник, санитарни ормарић са огледалом, биде и WC шоља, док би сви зидови и под у купатилу требало да буду обложени керамичким плочицама). Од инсталација све собе би требало да имају телефон, сигнализацију и функционално распоређене прекидаче за расвету. На свакој смештајној етажи, углавном уз вертикалне комуникације (степениште, лифт), требало би такође предвидети собу за дежурну собарицу, помоћну просторију за чисто и прљаво рубље, трокадеро и оставу прибора за чишћење, мању лођу за чишћење обуће, етажни офис за допремање и сервирање obroка повезан са главном кухињом и помоћни санитарни блок са тоалетима.

Нуклеус сваког хотела чини његов смештајни део у коме су организоване смештајне јединице – собе. У хотелима смештајни део обично обухвата од 45 до 70% од укупне бруто површине функционалног простора. У пројектовању хотела соба је увек имала посебан третман, јер се сматра основном јединицом капацитета, али и основним показатељем комфора и категоризације хотела (један од основних параметара категоризације објекта за смештај јесу карактеристике собе у смислу простора и опремљености). Гост хотела више гледа своју собу него било који други простор, и зато би хотелска соба требало да буде топла и привлачна, јер је општи принцип створити у хотелу „дом изван дома“.¹⁹⁹ Добро организована и опремљена соба је хотелу увек доносила квалитет а пројектантске и дизајнерске могућности су временом утицале да хотелска соба често буде полазиште у пројектовању и брендирању (имиџу) хотела.²⁰⁰ Искуства су показала да за просторни квалитет собе не мора да буде пресудна њена величина, него пре свега начин димензионарања у односу на принцип опремања, јер су то два неодојива поступка (соба као простор не функционише без опреме²⁰¹). Генерално посматрано хотели у Југославији су имали у просеку нешто мање и рационалније уређене собе, сразмерно категорији, него хотели у иностранству а то се обично надомешћивало визурама и атрактивним уређењем других простора хотела. Часопис „Ugostiteljstvo i turizam“ је у једном од својих бројева из 1973. године пренео чланак о начелима и провереним решењима за уређење модерне хотелске собе из швајцарског недељника за туризам и хотелијерство *Hotel Revue*.²⁰² У чланку се скреће пажња на основне аспекте структуре и величине собе које пројектант решава у односу на захтеве инвеститора, али и на карактеристике које утичу на концепцију собе, а које произилазе из карактера хотела. Под карактером хотела се подразумевају основни аспекти хотела у односу на временско коришћење хотела (дневни, краћи или дужи боравак), локацију хотела (градски, приморски, планински) и период изградње (стари или историјски и нови или савремени).²⁰³ Од ових аспеката директно зависи и концепција собе, па тако на пример хотели за дневни или краћи боравак имају мање собе, углавном без дневног боравак и балкона али са столом за писање због пословних потреба, хотели на приморју имају балконе или лође, веће застакљене површине и дневни боравак због дужег задржавања, хотели у планинама имају мање прозоре али топлије материјале у ентеријеру итд.

У функционалном смислу хотелска соба се састоји од неколико просторних зона: предсобље уз улаз (смештај одеће и прелаз у етажни коридор), купатило (лична хигијена), део собе намењен за ноћни одмор (спавање), дневни боравак и балкона или лођа за боравак на отвореном,²⁰⁴ с тим да се ова два простора предвиђају у зависности од карактера хотела. [Сл. 382]

¹⁹⁹ Anonim, „Oprema hotelske sobe“ [preuzeto iz *International hotel review*], *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXVII, Br. 1 (1979), 23.

²⁰⁰ О могућностима организације и опремања хотелске собе вид. у: Bao Zhi Fang, *Hotelska soba: mogući vidovi formiranja* (Doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 1983).

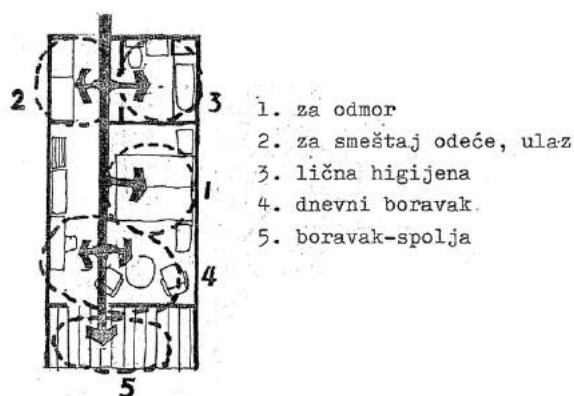
²⁰¹ Bao Zhi Fang, *Hotelska soba*, 30.

²⁰² Wolfgang E. Batt, „Suvremena hotelska soba“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XXI, Br. 1 (1973), 24-26.

²⁰³ Bao Zhi Fang, *Hotelska soba*, 117-147.

²⁰⁴ Bao Zhi Fang, *Hotelska soba*, 7, 88-116.

У универзитетском уџбенику и пројектантско-методолошком приручнику „Увод у архитектонску анализу“ архитекта Бранислав Миленковић наводи да се ове вредности могу одредити независно од склопа, а на основу броја корисника и категорије објекта, али да је јасно да свако од њих, као збир одређених радних места, своје коначно оформљење добијају тек утврђивањем типичне јединице и њеног односа према склопу – целини (типична јединица смештаја се у оквиру склопа појављује као уочљива диспозициона величина).²⁰⁵ Стога се вредност радних површина смештајне јединице, према Миленковићу, налази првенствено у разрешавању њиховог међусобног односа. Узимајући за пример купатило у једној хотелској јединици, Миленковић наводи да је његов положај и облик завистан како од појединачног распореда радних места, тако и од његовог односа према типичној јединици, односно склопу, уз напомену да искуства показују да управо овај међуоднос има пресудан утицај у коначном обликовању (кроз међуодносе радних места у типичној јединици се образује њена просторност, као што и типичне јединице и склоп одређују простор).²⁰⁶ Овакав пројектантски поступак омогућава решавање питања стандарда (техничку и димензиону вредност) и утицаја фактора средине, а потом и могућност разврставања и решавања проблема на различитим нивоима. Према тадашњим трендовима у хотелијерству често је у смештајној структури хотела планиран одређен број соба које су са суседном собом биле међусобно спојене вратима, тзв. комбиноване собе, које су пружале могућност коришћења у виду дневне собе и/или спаваће једнокреветне или двокреветне собе. Овај принцип је био погодан у случају смештаја вишечлане породице али генерално такво решење из више разлога није било увек прихватљиво. Швајцарски архитекта у свом чланку наводи средње или оптималне вредности димензија стандардних соба добијених математичким просеком: једнокреветна соба – ширина 2,7 м, дужина 3,8 м (ширина од 2,5 м би била довољна), комбинована соба – ширина 3,0 м, дужина 4,0 м (у комбинованој соби кревети су постављени углавном окомитом један према другом или један иза другог), двокреветна соба – ширина 3,5 м, дужина 5,65 м (у двокреветним собама кревети се постављају један уз други или са размаком између њих).²⁰⁷



Сл. 382. Шематски приказ функционалних зона хотелске собе.
Извор: Bao Zhi Fang, *Hotelska soba: mogući vidovi formiranja*, 7.

При пројектовању хотела су се покушавале постићи уштеде у кубатури на уштрб величине собе,²⁰⁸ често без узимања у обзир да је утицај величине собе на инвестиционо улагање релативно мали, иако су величина и комфор собе од великог значаја за општи квалитет хотела и понуде.²⁰⁹ Организација (груписање) соба и примењени конструктивни систем обично су међусобно условљени и представљају једно од кључних питања у пројектовању хотела. Примарна димензија хотелске собе представља димензију размака између два попречна зида (осовински размак)²¹⁰ а у пракси се тежило да ова димензија буде оптимална како би се постигла мања површина

²⁰⁵ Branislav Milenković, *Uvod u arhitektonsku analizu I* (Beograd: Građevinska knjiga, 2001), 54, 55. (56-57)

²⁰⁶ *Ibid.*, 55.

²⁰⁷ Wolfgang E. Batt, *op. cit.*, 25; О просторним аспектима хотелске собе вид. и у: Klaus Wenzel, *op. cit.*, 16-17, 23-24.

²⁰⁸ Према европским стандардима просечна величина хотелске собе је износила: за једнокреветну 16 м², за комбиновану 22 м², за двокреветну 24 м² а за апартман са два кревета 45 м².

²⁰⁹ Klaus Wenzel, *op. cit.*, 16.

²¹⁰ Bao Zhi Fang, *Hotelska soba*, 48.

спољашњег зида на фасади тракта. Стога је у конструктивном смислу код хотела најзаступљенији попречни систем носећих зидова у односу на пружање тракта, јер се на тај начин постиже већа конструктивна стабилност и отпорност тракта, већа звучна изолација између соба и мања дужина ходника који повезује собе у једном тракту. Дужина хотелске собе је увек већа у односу на ширину а изражено у пропорцијском односу код 80% соба однос дужине према ширини собе се креће од 0,8 до 1,6.²¹¹ Напуштањем строго функционалистичких принципа пројектовања, габарит и форма хотелских објеката постају слободнији и организационо сложенији, што је утицало и да смештајни трактови добију различите могућности конструктивног и организационог компоновања: хоризонтално или вертикално степеновање тракта (попречни носећи зидови), закошење тракта у односу на главни конструктивни растер (скелетни систем), закошење фасадних зидова у собама у растеру тракта, ћелијасте систем (соба – конструктивна ћелија) или димензионо комбиновање соба у односу на конструктивни растер (ширина конструктивног растера обухвата две или три ширине соба – скелетни систем и систем попречних носећих зидова). Просторне одлике хотелских соба, у контексту савремене туристичке понуде, коментарисао је чак и председник Тито у разговору са туристичким радницима 1968. године, наводећи да „Људи не одлазе на море да би се купали, а затим по хотелима и кућама јели и лежали“, без могућности разоноде, јер туристу није довољно обезбедити само да једе и да спава, нарочито што „ни спавати није добро ако је плафон низак, ако је соба мала, и ако постоје можда и друге неугодности“.²¹²

Простор собе у односу на категорију хотела може бити већи или мањи, али би соба увек требало да буде пријатна, што се не постиже само атрактивним погледима на околину, као што је то случај код приморских хотела, него првенствено унутрашњом обрадом ентеријера.²¹³ Опремање ентеријера собе и избор намештаја такође зависе од карактера хотела, првенствено његове примарне функције, али су осим тога установљени основни захтеви или принципи произашли из практичности одржавања, фреквентности коришћења хотела и опште функционалности, а који су постали део хотелског стандарда. Тако на пример хотел за краћи боравак има орман мањих димензија, собе хотела на приморју имају балконе димензиониране тако да на њих може да стане лежаљка за сунчање или мањи столчић са две-три столице, ноћни столићи или орманчићи су обично подигнути ради лакшег чишћења док би из истог разлога подножје кревета требало да буде затворено (сматра се да се тако уштеди 5-7 минута на чишћењу сваке собе²¹⁴), наслоњаче у дневном делу собе би требало да буду удобне и функционалне, застори треба да штите од сунца, уграђени ормани су просторно и функционално најбоље решење итд. За целовит естетски изглед собе значајна је и употреба боја и материјала, посебно текстила који подстиче утисак топлоте и интимности, распоред расветних тела те архитектонска усклађеност обраде површина и обликовног ефекта са концептом, локацијом или наменом хотела (топле или хладне, светле или тамне боје, глатки или рустични материјали, сведено или контрастно обликовање итд). У пракси се тада јављају и различите пројектантске и дизајнерске идеје с циљем да се простор собе учини просторно већим, светлијим, топлијим и слично (употреба огледала, закошљавање зидова, спуштање плафона, уградни намештај и др).²¹⁵ Временом је купатило (веће или мање) постало обавезан део хотелске собе и све је мање било хотела који су имали собе са умиваоником без купатила. Ова дигресија на аспекте организације и уређења савремене хотелске собе имала је за циљ да укаже на њен значај у структури хотела и различите могућности у погледу њене просторне и обликовне концепције.

Према програму другу значајну групу просторија у главном тракту чине друштвене просторије намењене за дружење и разоноду хотелских гостију (разни салони – салон за читање и писање, ТВ салон, салон за друштвене игре (картање, билијар и др)) чији капацитет би требало да износи око 160 особа у затвореном и око 60 особа у отвореном или наткривеном простору.²¹⁶ Салони могу да буду међусобно повезани адекватним вратима а углавном се налазе на потезу

²¹¹ *Ibid.*, 49.

²¹² „Titovi pogledi na turizam“, *Turizam*, God. XXVIII, Br. 5 (1980), 11.

²¹³ Bao Zhi Fang, *Hotelska soba*, 129.

²¹⁴ Boris Vrsalović, „Kakvu sobu pružiti gostu“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XXI, Br. 3 (1973), 23.

²¹⁵ О томе више вид. у: В. И. „Nove ideje u projektovanju hotelskih soba“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIV, Br. 5-6 (1966), 23-25.

²¹⁶ Antun Veličan, *op. cit.*, 46.

улазни хол – смештајни део. Пошто је овај директивни програм формиран за хотел који би имао високу категорију предвиђено је да хотел има отворени и затворени базен који служе за рекреативне сврхе (у најдубљем делу не би требало да имају више од 1,5 м) и уз које се планирају површине за лежање и седење (сунчање). Базене повезује заједнички део у коме су свлачионице, купатила и тоалети, као и простор предвиђен за масаже, сауну и турско купатило (тзв. *wellness* простор). Простор у зони базена се решава према санитарним прописима (обавеза дезо-баријера). Посебним инсталацијама се предвиђа снабдевање базена морском водом. Иако су базени, сауне и различити спортски садржаји тада били заступљени само у хотелима високе категорије, као и у великим хотелским комплексима, простори за рекреацију, спорт и забаву (кутлане, клупске просторије) све су више добијали на значају при оцени хотела.²¹⁷ Ово је произашло првенствено из чињенице да се корисници услуга виших категорија нису задовољавали само квалитетом смештаја, него су очекивали и разноврсну понуду услуга у хотелу.

Велика хотелска тераса би визуелно могла бити повезана са терасом на којој је отворени базен. Ради активне рекреације гостију програмом се предвиђа неколико спортских игралишта (обавезно терен за тенис) и слободне површине у контакту са плажом или парком. Због близине мора хотел би требало да има властито купалиште с пратећим садржајима и помоћним објектима (кабине за пресвлачење, санитарни блок, снек-бар, спремнице за реквизите). Сваки већи хотел је увек имао једну већу вишенаменску дворану, па је према анализираном програму и хотел у Будви требало да има дворану капацитета око 600 места која би се користила за различите наступе, биоскопске пројекције, конгресе и веће банкете.²¹⁸ Таква дворана мора имати и могућност брзог и једноставног преграђивања у два до три мања простора отприлике исте величине. Улаз у сваки тако добијен простор би требало да буде омогућен из посебног претпростора (фоајеа) повезаног са тоалетима и гардеробом. С обзиром на то да се овакве дворане у хотелима често користе за различите скупове (конгреси, конференције, семинари и сл), уз дворану би требало предвидети и простор за симултано превођење, као и просторију за пројектор. У случају организовања мањих приредби може се планирати и постављање подигнуте бине. Овај део хотела обично има посебан улаз а може бити повезан и са угоститељским делом хотела ради сервирања хране и послуживања пића.

Друштвено-прехрамбени услужни простори. – Између хотелског хола и ресторанског простора се обично смешта аперитив-бар са шанком (дужине око 10 м са 8-10 барских столица) и неколико салонских гарнитура постављених у слободном простору. Уколико у пројектантском решењу не буде могла да се успостави веза између аперитив-бара и фоајеа вишенаменске дворане, онда би у том фоајеу требало предвидети бар-пулт (дужине око 2 м) за послуживање пића у случају коришћења сале. Искуства су показала да кафеи класичног типа нису рентабилни у хотелима више категорије, али да би већа летња тераса за различите намене (вечерњи изласци, музичке вечери) могла да употпуни функцију хотела, и да уједно буде отворени продужетак свих угоститељских простора хотела.²¹⁹ Осим приступа из хотела приступ тераси би требало омогућити и из парка (споља). Обично већи хотели поред главног хотелског ресторана имају и додатни или тематски ресторан. Тако је за нови хотел у Будви био предвиђен национални ресторан с локалним обележјима и локалном кухињом намењен првенствено гостима са стране. Услужни простор овог ресторана би требало повезати са офисом централне кухиње те омогућити и опслуживање терасе. У случају да овај ресторан не би био функционално комбинован с просторијама других угоститељских простора морала би се предвидети и посебна санитарна група. Главни угоститељски простори хотела обухватају ресторан, доручковаоницу, банкет салу и ноћни клуб. Због недостатка адекватног простора за одржавање разних банкета у Будви, програм је предвидео посебну салу која би се користила само за ту намену, и која би имала приступ из смештајног дела, ансамбла дворане и споља. Попут многих нових хотела у то време, и хотел у Будви је требало да има ноћи бар намењен ноћном пословању, с богатим асортиманом пића и без већих прехрамбених obroка због чега не би морао да буде спојен с главном кухињом. Капацитет бара је планиран на око 200 столица или полуфотеља распоређених у посебно обликовном простору у

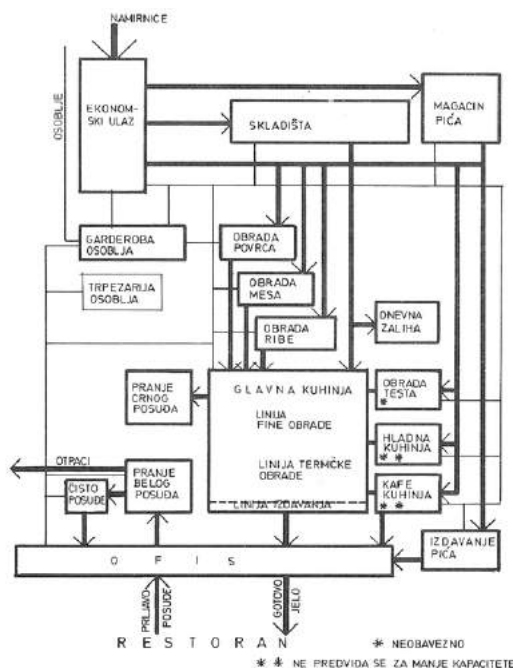
²¹⁷ Klaus Wenzel, *op. cit.*, 18, 21.

²¹⁸ Antun Veličan, *op. cit.*, 55.

²¹⁹ *Ibid.*, 59, 60.

коме се налази и подијум за оркестар и плес. Простор за послуживање доручка (доручковаоница), с обзиром на категорију хотела и праксу да се доручак послужује у собама, предвиђа се у релативно малим димензијама, површине око 250 м², уз нешто мањи отворени наткривени простор. Главна ресторанска сала би требало да има онолико столова за обедовање колико хотел буде имао соба. Приступ сали би се решио првенствено из хола а могуће и из фоајеа. Како би простор за око 250 столова заузимао површину од око 1.500 м² тај простор би требало изделити у мање зоне које би се могле обликовати и опремити на другачије начине чиме би се умањила могућа монотоност у изгледу великог простора. Сви добијени простори би требало да имају приступ великој тераси, као и да буду повезани са конобарским офисом централне кухиње.

Економско-производни део. – Економски део би подразумевао у потпуности одвојен улаз преко економског дворишта које је намењено за приступ теретних возила ради снабдевања и за улазак особља хотела. Улаз за особље би требало да буде једини улаз за сво особље хотела. Економско двориште би требало бити довољно удаљено од просторија које користе гости а нарочито од смештајног дела. У дворишту је неопходно предвидети утоварно-истоварну рампу и складиште за амбалажу. При економском улазу би требало да буде планиран простор за портира, односно за прихват робе која се допрема у хотел. Кретање особља од улаза до просторија за особље би морало да буде одвојено од кретања намерница и складиштења робе. Складишта подразумевају складиште за пиће, за воће и поврће, хладњачу за место и рибу, складиште осталих намерница и складиште разног ситног инвентара и потрошног материјала (порцелан, стакло, текстил, прибор, разни резервни делови и др). Већина складишних простора програмом је намењена за опслуживање централне кухиње за коју је ради знатних уштеда у изградњи одређен простор у истом нивоу са свим угоститељским садржајима са којима би требало да буде спојена (доручковаоница, ресторан, национални ресторан, дворана, банкет сала).²²⁰ Ова веза је у хотелима доста значајна јер се адекватном повезаношћу кухиње и сала омогућава брзо и неометано услуживање гостију. Према предложеном програму кухиња би се састојала од централне термичке кухиње, хладне кухиње, посластичарнице, простора за фину припрему, приручног складишта намерница, приручног складишта пецива и хлеба, простора за израду салата, простора за приређивање доручка с кафе-кухињом, простора за чишћење, прање и одлагање црног и посебно белог посуђа, те просторија за шефа кухиње. Кухиња се са салама за послуживање повезује преко централног офиса у коме би требало да се налази шанк и приручно складиште. [Сл. 383]



Сл. 383. Основна технолошка шема хотелског кухињског блока.
Извор: Dejan Nastić, *Objekti standarda II: turistički objekti* (Београд: Архитектонски факултет, 1979), 16.

²²⁰ *Ibid.*, 74-76.

Просторије за особље. – Уз претпоставку да бу у хотелу током вршног оптерећења радило око 350 особа, програм предвиђа низ просторија за особље хотела задужено за различите послове, попут гардероба (мушких и женских) које би требало да имају одвојен приступ од даљег кретања након пресвлачења према радним просторијама, санитарних просторија, простора за прехрану особља повезаног са кухињом, просторије за кућног мајстора која би служила за мање поправке и одржавање опреме и инсталација. Од инсталација и главних уређаја хотел би требало да има постројење за централно кондиционирање и грејање ваздуха, унутрашњу и спољњу расвету, трафо станицу и агрегат у случају нестанка струје, алармне инсталације, телефонску централу, интерне водоводне уређаје за потребе препумпавања воде до резервоара, филтрирања воде за базен и сл, као и све неопходне уређаје за противпожарну заштиту у складу са посебним прописима. Централни уређаји су се предвиђали и за ТВ пријемнике и радио апарате. У коначном обрачуна свих површина датих у оптималним вредностима хотел би имао 19.750 м² у затвореном простору, 4.400 м² у наткривеном и 15.500 м² у отвореном простору (партеру). Анализа овог директивног програма имала је циљ да покаже комплексност инвестиционог и архитектонског задатка једног модерног хотела, посебно у погледу функционалног обухвата и организационе структуре условљене различитим просторним захтевима и програмским параметрима, што је за архитекте подразумевало не само функционално усклађивање хотелских садржаја него и њихово прилагођавање одговарајућим архитектонским решењима и обликовним могућностима.

Нове концепције хотелске архитектуре на Приморју – компаративна анализа

Основна карактеристика хотелске изградње на Приморју током овог периода огледа се у напуштању конвенционалних функционалистичких модела вертикалне и хоризонталне организације хотелских садржаја те трагању за новим урбанистичким, просторним и структуралним могућностима и пројектантским приступима који ће туристичку изградњу обогатити знатно успешнијим решењима. Прилагођавање пејзажу кроз терасасте или разуђене хотелске склопове, имитирање просторних ансамбала малих приморских агломерација, разгранато ширење трактова у пејзажу и структуралистичке концепције просторне организације главна су обележја туристичке архитектуре на Јадрану која ће изнедрити нека од најзначајнијих остварења југословенске савремене архитектуре. Већина тих остварења се ослањала на амбијенталне услове локације и ширег предела утичући на њихово артифицирање и надградњу. Напуштањем модернистичке парадигме хотела строгих геометризованих форми које се намећу градском амбијенту или природном пределу (хотели *Marjan, Ambassador, Neptun, Pelegrin*), а који су били окосница хотелске изградње у претходном периоду општих функционалистичких тенденција, у архитектонској пракси од друге половине шездесетих година југословенски архитекти се, следећи светске узоре и трендове, концепцијски окрећу знатно комплекснијим морфолошким решењима и разноликијим обликовним могућностима. Знатно суптилнијем односу према јадранском простору допринели су просторно-плански инпути, надасве савремени методолошки принципи коришћени у изради планских докумената (просторни и урбанистички планови), који су омогућили да архитекти буду вођени јаснијим просторним критеријумима како на макро тако и на микро нивоу. Иако су пројекти просторног развоја јадранских регија,²²¹ рађени с пројекцијом имплементације за период од тридесет година, остали нереализовани пошто је привредни бум инициран туристичком експанзијом прекинут економском а потом и политичком кризом, основна начела и смернице планских докумената су утицали да у периоду најкомплексније туристичке изградње јадрански простор остане мање-више сачуван од непланске и стихијске изградње.

Морфолошке карактеристике туристичке архитектуре на Јадранској обали овог раздобља репрезентује више концепција и пројектантских приступа који су размотрени у компаративној анализи и у наставку представљени на основу сличних или компатабилних просторно-организационих принципа и обликовних решења: хотелски комплекси/насеља (комплекс

²²¹ О просторном планирању јадранског подручја вид. у: Franjo Gašparović, „Prostorno planiranje jadranskog područja i planiranje razvoja turizma“, *Arhitektura*, God. XXV, Br. 111-112 (1971), 35-59.

хотел(а) *Uvala Scott* код Краљевице надомак Ријеке, хотелски комплекс *Solaris* код Шибеника, туристички комплекс *Haludovo* код Малинске на острву Крку), веће хотелске структуре разгранатих и степенастих трактова (хотел *Eden* у Ровињу, хотел *Kristal* и хотел *Delfin* у Зеленој Лагуни код Пореча, хотел *Podgora* у Подгори, хотел *Croatia* код Цавтата, хотел *Astarea* у Млинима код Дубровника), хоризонталне хотелске структуре уклопљене у конфигурацију обалног терена (хотел *Marina Lučica* у Примоптену, хотел *Libertas*, хотел *Dubrovnik Palace* и хотел *President* у оквиру хотелско туристичког центра *Babin Kuk* у Дубровнику), хотелски комплекс *Bernardin* у Пирану – Порторожу и структуралистичка решења компактних хотелских објеката (хотел *Adriatic II* у Пули, хотел *Barbara* у Задру, хотел *Plat* у Плату код Дубровника). Потреба за већим смештајним капацитетима на одређеној локацији, као и планске смернице за изградњом објеката ограничених габарита због очувања просторно-амбијенталних услова јадранског подручја, утицали су да хотелски комплекси постану карактеристичан вид хотелске изградње, пружајући шире могућности архитектима у креирању архитектонских решења у односу на културно-историјске или просторно-амбијенталне одлике предела. Масовни туризам на Приморју утицао је да хотел као класични туристички објекат временом изгуби своју првобитну функцију и да прерасте у хотелско насеље, хотелски комплекс, хотелски град, туристички село, дакле, у низ нових организационих форми прилагођених великом броју корисника.²²² Хотелски комплекс *Uvala Scott*²²³ код ували Дубно надомак Ријеке, изграђен према пројекту архитекте Игора Емилиа, донео је сасвим нови приступ у односу на сва дотадашња остварења у туристичкој изградњи на Јадранској обали. [Сл. 384] Реализован за свега годину дана, од 1967. до 1968. године,²²⁴ комплекс је у промотивном материјалу представљен као насеље које сличи старим приморским градињима.²²⁵ Увала је из туристичких разлога добила назив по тајанственом Енглезу, Александру Скоту (Alexander Scott), кога су у XX веку привукле природне лепоте ове увале претворивши је у своју идиличну настамбу. Тим искуством се водио и архитекта Игор Емили у обликовању хотела рапчлањеног у више објеката, капацитета 700 кревета, повезаних у јединствен просторни склоп чије архитектонско решење представља пример складног уклапања затечене природе с делом човека.²²⁶



Сл. 384. Игор Емили, хотелски комплекс *Uvala Scott* код Краљевице надомак Ријеке, 1968. Поглед на комплекс са оближњег пута. Извор: МЈ[1969-401-127]

Смештени на терену који се уздиже из увале (драге), хотелски ансамбл, употпуњен медитеранским растињем, чини више објеката између којих се налази омањи трг – пјачета. [Сл.

²²² Matija Salaj, „Oblici izgradnje i psihofunkcija...“, 10.

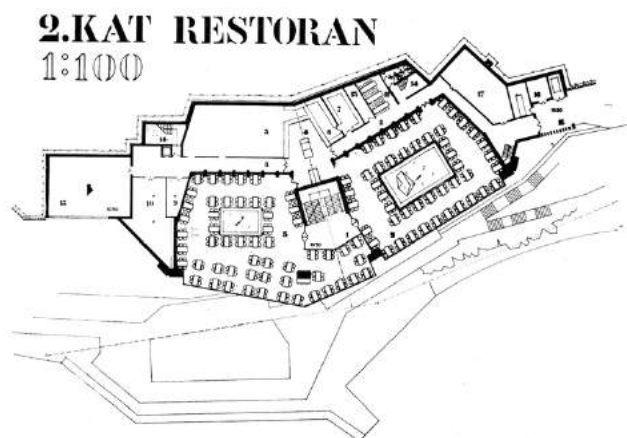
²²³ О архитектури туристичког насеља *Uvala Scott* вид. у: В. Pavlović, „Turističko naselje u Uvali Scott kraj Kraljevice“, *Čovjek i prostor*, God. XV, Br. 182 (1968), 1-3, 12; Eugen Franković, „Hotel »Uvala Scott«“, *Arhitektura*, God. XXII, Br. 97-98 (1968), 17-25; Vanda Ekl, „Scottova draga arhitekta Igorja Emilija“, *Sinteza*, št. 10-11 (1968), 27-29; Čorak, „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, 44-46; Duško Kečkemet, „Uloga tradicije u suvremenoj arhitekturi“, 28; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Н-13; Мароје Мрдлујаš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu: izgradnja dostupne Arkadije“, 40; Мароје Мрдлујаš, „Arhitektura: tabula rasa, konteksti, kritika“, 182-183.

²²⁴ Израду пројекта, у периоду од октобра 1966. до априла 1967. године, предводио је архитекта Игор Емили са тимом сарадника за различите фазе и аспекте пројектовања (архитектура, ликовна обрада, статика, инсталације).

²²⁵ „Rijeka – Hotel Uvala Scott“, *JH – Jugohoteli za vas*, Br. 2 (1972), 11; „Upoznajte uvalu Scott“, *Turistički vjesnik*, Br. 3 (1970), n. n.

²²⁶ „Upoznajte uvalu Scott“, n. n.

385] Објекти својим обликовањем (двоводни кровови, наглашени зидани димњаци – мотив вертикале, разуђене фасаде, камени подзиди, лође и оквири око прозора, бела боја фасада, терасе и степеништа на терену, мола) и позицијом на терену асоцирају на стара рибарска насеља уз море која су „срасла“ с амбијентом и медитеранском атмосфером. Хотелски комплекс *Uvala Scott* се може сматрати примером интерпретације јадранске урбане традиције који, постајући тумач поднебља и преносник његове културе, показује димензије туризма као могућег културног феномена.²²⁷ Уједно је ова хотелска реализација сматрана једним од најоригиналнијих решења у дотадашњој хотелској архитектури,²²⁸ што је у Хрватској потврђено доделом републичке „Борбине“ награде за архитектуру 1967. годину, уз образложење да ово архитектонско дело „изузетног ликовног квалитета говори о вештини аутора, познавању материјала, односу према амбијенту, а нарочито о високој сензибилности за простор и обликовање“.²²⁹ У концепцијској разради Емили не посеже за романтичарским реминисценцијама на народску архитектуру Јадранског подручја, нити структуру прилагођава конфигурацији терена, него креира специфичну агломерацију објеката који својом диспозицијом, односном према терену и вегетацији, пропорцијама и амбијентима које се формирају између њих, постиже аутономан стваралачки израз којим напушта широко распрострањену модернистичку строгост и којим артикулише више мотива у јединствену целину. Главни и највећи део хотелске целине, у коме су смештени рецепција, ресторан и други друштвени садржаји, композиционо и обликовно је разуђен у више сегмената између којих се формира централни трг, како би се визуелно постигао утисак приморске градске агломерације коју чини више густо збијених објеката, док је у организационом смислу то јединствен простор функционално издељена по вертикали како би се задовољиле савремене хотелске потребе.



Сл. 385. и Сл. 386. Игор Емили, хотелски комплекс *Uvala Scott* код Краљевице. Основа 5. спрата са приступним платоом. (лево) Основа 2. спрата са великом ресторанском салом. (десно) Извор: *Arhitektura*, Br. 97-98 (1968), 20, 21.

Архитектуре главног објекта је замерена масивност постамента утиснутог у стену изнад мора, решеног помоћу издужених конструктивних лукова²³⁰ како би се добио јединствен простор за смештај ресторанске сале, међутим ово иновативно решење, полазећи управо од тога да Емили не имитира форме вернакуларног градитељства, дало је комплексу у целини карактеристичан изглед у коме се може препознати амбијент и атмосфера старих лучких докова уз море у којима су смештени магацински простори или простори у којима се израђују броднице. [Сл. 386] Описујући карактер Емилијевог приступа историчарка архитектуре Жељка Чорак наводи да он није резултат апстрактног става о градњи на Јадрану, која би морала полазити од наслеђеног архитектонског израза, него да је став према затеченом пејзажу архитекта исказао кроз конкретан простор одговарајући на посве конкретан захтев.²³¹ Свој однос према архитектонском простору архитекта Игор Емили је, у интервјуу са Давором Салопеком, разјаснио констатацијом да приступ

²²⁷ Željka Čorak, „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, 45.

²²⁸ Vanda Ekl, „Scottova draga arhitekt Igorja Emilija“, 27.

²²⁹ Аноним, „Архитектура 67. Хрватска: Хотелски комплекс арх. Игора Емилија“, *Борба*, 18. фебруар 1968, 8.

²³⁰ Видети: Eugen Franković, „Hotel »Uvala Scott«, 18.

²³¹ Željka Čorak, „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, 46.

простору мора бити комплекснији од тога да простор почиње и завршава у објекту, износећи своје веровање у једнацбу да спознати околину је исто што и потврдити властитост.²³² Том приликом Емили истиче да је оно истинско у архитектури налазио у наоко скромним објектима једноставног и искреног живота, те да „завичајна (вернакуларна) архитектура може бити инспиративни потенцијал, али само онда када у себи развијемо такве спознајне могућности којима ћемо бити у стању разлучити суштину од последице“.²³³ Појашњавајући одговор на Салопеково питање да ли сматра да аутохтона завичајна архитектура садржи инспиративни потенцијал који би могао бити катализатор креативног процеса у креирању неутуђеног окружења, Емили појашњава да он у ствари не промовише „регионалну“ архитектуру, додајући да је оно што он осећа према прошлости, на који начин доживљава аутохтоно и како настоји стварати у оквиру специфичних просторних и духовних и друштвених одредница, много комплексније и да нема никакве везе с буквалним и поједностављеним појмом регионализма, закључујући да је „регионално“ пре узак оквир за истраживање и реализацију.

У пројектовању хотелског комплекса *Solaris*²³⁴ на полуострву Заблаће поред Шибеника архитекта Борис Магаш се сусрео с потпуно различитом локацијом у односу на увалу Скот али и различитом у односу на уобичајене карактеристике локација коришћених за туристичку изградњу на Јадрану. [Сл. 387] Наиме, локација на равном истуреном терену уз море, с оскудном вегетацијом и без наглашених природних репера, ставила је архитекту у позицију да искључиво архитектуром обликује тај простор. Пројекту комплекса је на изванредан начин допринео и то што се локација налазила изван насељеног подручја али опет у близини већег места какав је Шибеник са свим својим туристичким потенцијалима. Урбанистички програми развоја јадранског подручја су предвиђали интензивнији туристички развој на подручју Шибеника с могућношћу проширења капацитета за 10.000 кревета. Изградња хотелског комплекса *Solaris* се базирала на развојном просторном плану, јер дефинитивни урбанистички план тог подручја тада још није постојао, па се коначан развој и његове могућности нису могле у потпуности сагледати.²³⁵ Комплекс обухвата три функционално независна хотела (хотели *Ivan*, *Jure* и *Niko*), укупног капацитета преко 1.600 кревета, од којих су два изграђена 1968. док је трећи хотел завршен 1970. године. Услови локације и тежња слободнијој изградњи, како се не би нарушила амбијенталност простора уз море, условили су развијање ниских волумена разуђених у „композициону игру маса које ће у својој структури израсти из далматинског камена те у контрапункту језика геометрије нагласити своју присутност у пејзажу“.²³⁶ Пошумљавањем локације омогућено је да објекти потпуно утону у зеленило али да задрже визуре према отвореној пучини. Сваки од хотелских објеката се састоји од неколико двоспратних волумена квадратне основе у којима су организоване смештајне јединице и разуђене приземне базе која повезује све волумене у једну организациону целину. [Сл. 388] И поред разуђене основе постигнуто је јасно функционално диференцирање прометних токова који омогућавају независна кретања гостију и њихово услуживање. Овај шематизам је пренет и на уређење партера који се завршава широким купалишним потезом с више зона (спортско купалиште, плажа, природне стене за купање, простор за чамце и мала лучица).

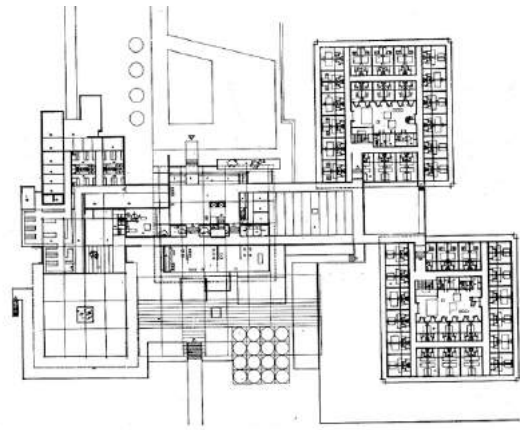
²³² Davor Salopek (ur.), *13 arhitektonskih razgovora* (Petrinja: Arhitekti Salopek i dr., 2017), 34, 35.

²³³ *Ibid.*, 36, 38.

²³⁴ О архитектури хотелског комплекса *Solaris* вид. у: Antoneta Pasinović, „Arhitektura hotela Solaris kraj Šibenika – u svjetlu intenzivnije urbanizacije Jadrana“, *Čovjek i prostor*, God. XV, Br. 189 (1968), 1-4; „Borisu Magašu četvrta »Borbin« nagrada“, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 49-50 (1968), 19; „Hotelski kompleks »Solaris«“, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 53-54 (1968), 93; Boris Magaš, „Hotelski kompleks »Solaris« kraj Šibenika“, *Arhitektura*, God. XXIII, Br. 101 (1969), 23-30; „Nagrađen projekat »Solaris«“, *Turizam*, God. XVI, Br. 2 (1969), 16; Željka Čorak, „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, 47-50; Mihajlo Mitrović, „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnji turističkih objekata u Jugoslaviji“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, VI-7; Duško Kečkemet, „Uloga tradicije u suvremenoj arhitekturi“, 30; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, H-16; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu...“, 39-40; Vladimir Kulić, Maroje Mrduljaš & Wolfgang Thaler, *Modernism in-between...*, 182, 209-210; Ana Mrak-Taritaš, „Uvjeti planiranja i prostorni pokazatelji uređenja turističkih predjela Babin Kuk i Solaris“, *Prostor*, Vol. 18, Br. 1/39 (2010), 137-151; Maroje Mrduljaš, „Arhitektura: tabula rasa, konteksti, kritika“, 181, 183.

²³⁵ Boris Magaš, „Hotelski kompleks »Solaris« kraj Šibenika“, 23.

²³⁶ *Ibid.*, 25.



Сл. 387. и Сл. 388. Борис Магаш, хотелски комплекс *Solaris* на полуострву Заблаће поред Шибеника, 1970. Поглед на комплекс. (лево) Извор: колекција аутора; Основа приземља. (десно) Извор: *Arhitektura*, Br. 101 (1969), 25.

У односу на обликовање хотела *Uvala Scott*, у коме се препознају облици, елементи и мотиви из вокабулара народног градитељског Приморја, архитекта Борис Магаш посеже за апстрактном ликовношћу, произашлом из уметничких принципа пластицизма, у којој се препознају структурални односи између елемената композиције. Њихове различите приступе усмерене истом циљу Жељка Чорак ће описати речима: „Емили је модеран јер је знао креативно схватити традицију; Магаш је традиционалан – то јесте укључује се у традицију – јер је знао бити истински модеран“.²³⁷ Архитектура хотелских склопова *Solarisa* се развија из односа елемената који обухватају простор, површину, масу, функцију, материјал, боју, светло, тако да у својој појавности они разграђују строгу поделу на унутрашњи и спољашњи простор тежећи при томе подједнако и динамизму и уравнотежености свих делова композиције. Описујући Магашев приступ, Антоанета Пасиновић наводи да је архитектура објекта хотела *Solaris*, наоко осликана хладним тоналитетима који би се могли назвати спекулативно-апстрактним, формирана естетичким вредностима правог угла²³⁸ заснованог на ортогоналној матрици, како у хоризонталној тако и у вертикалној равни, која чини тежиште композиције али која одступа од шаблонског прагматизма. „Однос носиво-ношено прелази у негацију“, појашњава Пасиновић, „носиво је поништено; стаклена опна се подвукла под бијели волумен, који под мијеном свјетла у природи још више добива на експресивности; тако и ношено престаје бити ношено и почиње »лебдјетик“.²³⁹ Слична ликовност и доминирајућа ортогоналност су пренети и у ентеријер хотела за чију уметничку обраду је био ангажован ликовни уметник Александар Срнец. Магашев аскетски херметизам, према мишљењу Жарка Домљана, није само „егзотична“ принова у корпусу послератне југословенске архитектуре, већ је његова намера, исказана у архитектонском вокабулару лишеном испразне гестикације, умногоме озбиљнија и усмеренија спиритуалнијим изворима креативног надахнућа.²⁴⁰ Умеће архитекте да створи архитектуру највише вредности и онда када за њу нема „богомдане“ природне оквире кандидовало је овај пројекат за републичку а потом и савезну „Борбину“ награду за најбољу архитектонску реализацију у 1968. години. Аутор је, према оцени жирија, створио дело саздано на једноставности и целовитости, те чистоћи волумена, детаља и примењених материјала, конзистентно спроведених у екстеријеру и ентеријеру, као и у обради читавог комплекса добио нове димензије готово природне лепоте.²⁴¹

Крајем шездесетих година, у периоду од свега неколико година, на Јадрану су изграђени архитектонски најистакнутији смештајни туристички објекти међу којима се по својој сценичној архитектури и обликовању, као и контроверзама у каснијем пословању, издваја туристички комплекс *Haludovo*²⁴² поред Малинске на острву Крку, такође дело архитекте Бориса Магаша,

²³⁷ Željka Čorak, „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, 47.

²³⁸ Antoneta Pasinović, „Arhitektura hotela Solaris kraj Šibenika...“, 3.

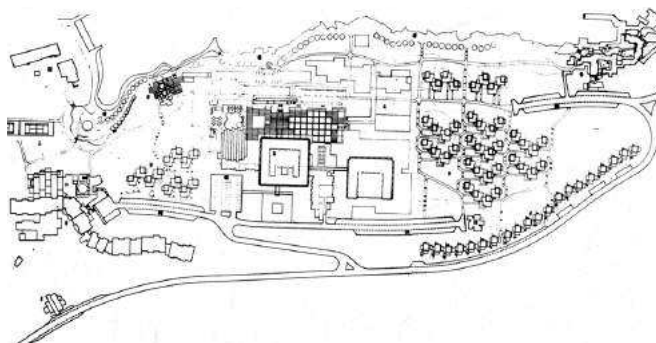
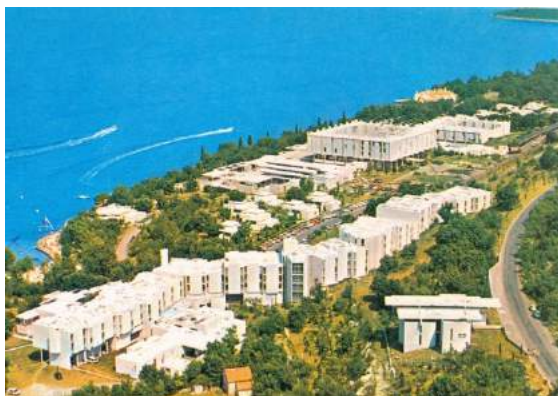
²³⁹ *Ibid.*, 4.

²⁴⁰ Žarko Domljan, „Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj“, 45.

²⁴¹ Аноним, „Борбина награда за архитектуру – најбољи: „Соларис““, *Борба*, 19. фебруар 1969, 7.

²⁴² О туристичком комплексу *Haludovo* вид. у: Boris Magaš, „Uz temu turističkog kompleksa „Haludovo““, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 33-40; Grgo Gamulin, „Krug što se zatvara“, 52; Vanda Ekl, „Hotel Haludovo na Krku“, *Život umjetnosti*, Br. 18 (1972), 57-62; Željko Hlebec, „Haludovo – krčka ljepotica“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XX, Br. 6 (1972), 23-24; С. Лазаревић, „Мазе са острва“,

реализован у периоду од 1967. до 1970. године. [Сл. 389] Уз тим сарадника који су учествовали у разради пројекта, Магашеви главни пројектантски сарадници су били архитекти Борис Бренер и Дарко Турато. Инвеститор пројекта је било предузеће „Brodokomerc“ а извођач радова грађевинско предузеће „Primorje“ из Ријеке. Изградњом ријечног аеродрома на острву Крку овај претходно запостављени део Јадрана постаје популарна дестинација за многобројне стране туристе.²⁴³ Тему примењену у архитектури хотелског комплекса *Solaris* Магаш даље развија у туристичком комплексу на Крку, с тим да од једне затворене и концепцијски завршене целине прелази у разраду једног ширег подручја с више архитектонско-урбанистичких делова, постижући филмску сценичност кроз смењивање кадрова различите ликовности и тематизације лирског. Према урбанистичком концепту комплекс, постављен на терену у благом паду према мору, чини централни објекат, тј. главни хотел са свим пратећим садржајима око кога се према субурбаном моделу групишу приземне и једностране vile, хотел *B* категорије постављен у виду рубног зида према обали, рибарско насеље које имитира лучицу комплекса. [Сл. 390] Комплекс је имао капацитет од 1.650 кревета у првој етапи, од укупно планираних 5.000, обухваћених различитим смештајним објектима категорија *A*, *B* и *C*. Туристички комплекс *Haludovo* није могуће сагледати и доживети у једној визури, његова структура се може тумачити као симулација историјског града у коме главни хотел *Palace*, постављен на истакнутом и узвишеном месту попут *palazza*, доминира у односу на апартманске објекте који га окружују имајући улогу градских зидина.²⁴⁴ [Сл. 391] Још је Валтер Бењамин (Walter Benjamin) уочио да архитектура, попут филма, представља материјал за симултану колективну рецепцију.²⁴⁵



Сл. 389. и Сл. 390. Борис Магаш, туристички комплекс *Haludovo* поред Малинске на Крку, 1970. Поглед на комплекс. (лево) Извор: колекција аутора; Ситуациони план комплекса. (десно) Извор: *Arhitektura*, Br. 115 (1972), 34.

У концепцијском смислу комплекс *Haludovo* обједињује архитектонске тежње оба претходно анализирана насеља (*Uvala Scott*, *Solaris*). Од првог прихвата наративност традиционалног, спуштајући се на ниво фолклора имитацијом малог рибарског насеља за хотел,²⁴⁶ а од другог преузима апстрактно обликовање, стварајући њиме опну за међусобно прожимање спољашњег и унутрашњег, тежећи принципу да је обликовно тек оно што дефинише појам »архитектуре« и да на темељима историјског треба градити будуће.²⁴⁷ Савремене интерпретације идеја готике, маниризма и барока су у функцији да се из доживљаја дође до решења или како то појашњава Магаш –„обликовна компонента као вриједност у стварању угођаја; појам »лијепог« као потреба; просторни доживљај као основна функција“.²⁴⁸ Ентеријер главног хола централног хотелског

Илустрована политика, Br. 713, 4. VII 1972, 28-30; Željka Čorak, „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, 48-50; Fred Lawson, *Hotels, Motels and Condominiums: Design, Planning and Maintenance*, 2-3, 73; Duško Kečkemet, „Uloga tradicije u suvremenoj arhitekturi“, 29-30; M. Bojnh, „Do višnja вечна младости“, *Илустрована политика*, Br. 846, 21. I 1975, 41; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu...“, 40, 44, 41; Vladimir Kulić, Maroje Mrduljaš & Wolfgang Thaler, *Modernism in-between...*, 46, 47, 182, 183; Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia...*, 195-197, 206-206, 247-252; Maroje Mrduljaš, „Arhitektura: tabula rasa, konteksti, kritika“, 182-183.

²⁴³ Anonim, „Posjetite Krk – otok turističkog buma“, *Turistički vjesnik*, Br. 3 (1970), 2, 12-13.

²⁴⁴ Vanda Ekl, „Hotel Haludovo na Krku“, 58; Maroje Mrduljaš, „Arhitektura: tabula rasa, konteksti, kritika“, 183.

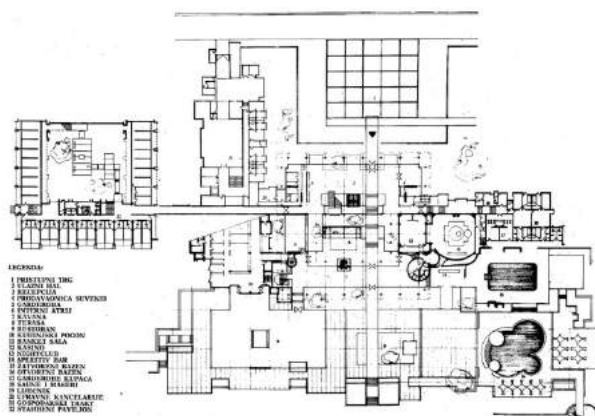
²⁴⁵ Pol Virilio, *Kritični prostor* (Čačak – Beograd: Gradac, 2011), 49.

²⁴⁶ Grgo Gamulin, „Krug što se zatvara“, 52.

²⁴⁷ Boris Magaš, „Uz temu turističkog kompleksa „Haludovo““, 33.

²⁴⁸ *Ibid.*

објеката просторно дефинише четворострана колонада витких стубова који носе таваницу а у чијем се обликовању препознаје готичка структуралност. [Сл. 392] У простору хола је била смештена скулптура наге девојке уметника Фране Кршинића, доприносиће ефекту *лирског*, док је Магаш једном приликом истакао да је желео да се у том простору осети и присутност Великих врата, Средњих врата и Малих врата Кварнерског залива.²⁴⁹ Рибарско насеље је тема амбијенталних вредности, појашњава Магаш, које су потребне архитектури туризма да би се створило богатство угођаја.²⁵⁰ У функцији релаксације се налази и зеленило које прати хортикултурно уређење партера целог комплекса које потписује Вјенцеслав Зидарић. Површинским сегментирањем кровова приземних вила постигнуто је подржавање тектонике терена а чине их плитки коритасти елементи који се понављају у различитим варијацијама и композицијама на више објеката. Пластична и структурално-динамична својства архитектонских елемената су делимично и у функцији порозности објеката или делова објеката који, уз обликовне ефекте боје, светла и сенки, доприносе „ослобађању“ простора конципираног кроз тему тоталног простора који гради просторни континуитет а који уједно има и одређену функционалну улогу (нпр. заштита од сунца). Разматрајући поједине аспекте туристичке изградње Магаш износи неколико запажања о улози архитектуре у туризму и њеном односу према окружењу,²⁵¹ на основу којих је и настао архитектонски концепт насеља *Haludovo*, истичући стварање лирског доживљаја у архитектури који се надовезује на природне лепоте.²⁵²



Сл. 391. и Сл. 392. Борис Магаш, туристички комплекс *Haludovo* поред Малинске на Крку. Основа приземља главног хотела *Palace*. (лево) Извор: *Arhitektura*, Вр. 115 (1972), 35. Централни хол у хотелу *Palace*. (десно) Извор: колекција аутора

Управо је различитост комплекса *Haludovo* у односу на *Solaris* постала велики неспоразум, и то не толико у погледу морфологије, колико у погледу приступа.²⁵³ Уколико су „доживљај“, „угођај“, „лирика“ и „обликовање“ главна исходишта (туристичке) архитектуре, онда је Магашев приступ у потпуности допринео њеној афирмацији, савремено преиспитујући улогу архитектуре у туризму без обзира на њена концепцијска одступања од рецентних токова и парадигми архитектонске реалности. Овом реализацијом у освит привредно нестабилне осме деценије Магаш је наговестио нове токове у туристичкој архитектури која ће се базирати на морфолошкој различитости или одсуству концепцијске кохерентности, тиме се одмичући од парадигме модернизма, и приближавајући се новим праксама преиспитивања архитектонских могућности.

²⁴⁹ Davor Salopek (ur.), *13 arhitektonskih razgovora*, 153-154.

²⁵⁰ Boris Magaš, „Uz temu turističkog kompleksa „Haludovo““, 40.

²⁵¹ „Може ли се један те исти пројект обликоване експликације хотела једноставно преносити из равнице на море, а с мора у планине? Да ли је уопће један волумен с прозорима архитектура туризма? Није ли архитектура у туризму обликовање простора у ком амбијентална вриједност постаје примарни захтев; потпуно прожимање природног феномена с креативним потенцијалима човјека; обликовна компонента као вриједност у стварању угођаја; појам „лијепог“ као потреба; просторни доживљај као основна функција; лирика као тема.“ Вид. Boris Magaš, „Uz temu turističkog kompleksa „Haludovo““, 33.

²⁵² „Постићи просторни тоталитет међусобног прожимања вањског и унутарњег. Обликовање као присутност лирике у медитеранском угођају. [...] Простор се ‘обликује’ а не само ‘форматизира’ [...]. Доживљај као покретач идеје. ‘Лијепо’ као присутност; ‘обликовно’ као тема, прерастаи технократско схваћање зградарства, постићи израз архитектуре туризма, психичке релаксације. Градити тему властитог израза на темељу амбијенталне доживљајности, а не на основу епигонства.“ Вид. Boris Magaš, „Uz temu turističkog kompleksa „Haludovo““, 33.

²⁵³ Željka Čorak, „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, 50.

Овоме су допринели и нови исходи савремених туристичких кретања који су чак и повећали потребу за самилукрумом прижељкиваног туристичког доживљаја. Насталу ситуацију практично објашњава Јост Крипендорф (Jost Krippendorf), швајцарски истраживач и тумач теорије савременог туризма, наводећи да докле год се не промене основни услови провођења одмора и докле год се путовања буду одвијала у облику периодичних масовних кретања, изградња уметних светова намењених боравку током одмора у туристичким центрима остаће нужна и пожељна.²⁵⁴ Сва три анализирана туристичка комплекса на изванредан начин актуелизују и питање појединца у једном ширем колективитету у коме постоји диференцијација између различитих категорија смештаја и интегришућег „јавног“ простора. Туристичко одредиште у виду комплекса, уз извесне економске предности, може ограничавати контакте на узак простор и мали круг особа како би се заштитио од ширења еколошке а надасве духовно-културне *инфекције*.²⁵⁵ Малинска је изградњом хотелског комплекса *Haludovo* доведена у сам врх јадранског туризма, и то нарочито на међународној туристичкој сцени, пошто се *Haludovo* издвојило као најлепше хотелско насеље на Јадрану.²⁵⁶

Удаљавањем од функционализма те афирмацијом нових касно-модернистичких приступа у архитектонској пракси, уз усложњавање хотелске организације и истовремено повећавање капацитета и комфора, у хотелској архитектури овог периода на Јадрану нарочито се издвојило пројектантски метод тзв. организације по габариту,²⁵⁷ најчешће примењиван код функционално сложених објеката. Сухтински овај метод почива на комбинацији хоризонталне и вертикалне организације функција, јер се због прилагођавања условима локације и окружења ни један ни други вид не може у целости применити, па се стога функционална шема формира на основу структуре габарита и архитектонског решења. Функције су у том случају више груписане или распоређене у односу на решење архитектонског склопа који се у ствари формира упоредним решавањем функције.²⁵⁸ Архитектуру таквих хотела у организационом и обликовном смислу дефинишу средишњи део, у коме су груписани улазни хол и главни друштвени садржаји, и разгранати трактови, обично степенести на крајевима како би се визуелно умањило утисак кубичности волумена, који, у зависности од конфигурације терена, карактера вегетације, визура, оријентације те позиције улаза и приступних саобраћајница, добијају смештајну функцију или проширење друштвених садржаја. Појашњавајући овај пројектантски приступ архитекта Михајло Митровић наводи: „У сталном судару архитектонских волумена великих хотела са лепотом и љупкошћу природе, архитекти су изгледа дошли до закључка да је формула каскадне градње спратова најсигурнији пут да се не наруши амбијент, бар кад се ради и хотелима на мору, који скоро по правилу захтевају једнострану оријентацију смештајних капацитета“.²⁵⁹

Међутим, код већих смештајних капацитета (500 кревета и више) било је тешко постићи једнострану оријентацију смештајних јединица, осим уколико су услови локације томе погодвали (нпр. хотел *Croatia* код Цавтата), па се разгранати трактови двостране оријентације, позиционирају тако да пружају што боље визуре што већем броју соба. Овај принцип ће се показати успешним код локација, нарочито на Северном Јадрану, код којих је терен довољно заравњен и често истурен у односу на главну линију обале (полуострва, ртови, лагуне), те је гранање хотелских трактова пружало атрактивне визуре са више страна. Од како се од хотела у појединим (популарним или атрактивним) туристичким регијама очекивало да буду економски оправдани у погледу смештајног капацитета и опсега садржаја, пред архитекте је стављен захтеван пројектантски задатак који је подразумевао проналажење одговарајућих типолошко-морфолошких решења која би омогућила да се у једном корпусу објекта сместе разнородни садржаји и велики број смештајних јединица у

²⁵⁴ Jost Krippendorf, *Putujući čovječanstvo. Za novo poimanje slobodnog vremena i putovanja* (Zagreb: Zavod za istraživanje turizma, 1986), 120.

²⁵⁵ *Ibid.*, 121.

²⁵⁶ Željko Hlebec, „Haludovo – krčka ljepotica“, 23.

²⁵⁷ О томе видети у: Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 36-43.

²⁵⁸ За разлику од функционалистичког приступа према коме се садржаји организују (деле) на логичан начин у односу на одређену хијерархију (вертикално и хоризонтално), тако да се може говорити о типизованој подели функција у прагматично структурираној целини (образац који се може применити на готово сваки тип објеката), у случају организације према габариту однос функције и форме је међусобно условљен, али не на начин да форма прати функцију него да се форма и функција органисти развијају.

²⁵⁹ Mihajlo Mitrović, „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnji turističkih objekata u Jugoslaviji“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, VI-8.

складу са захтевима категоризације (хотели *De lux*, *A* и *B* категорије). У трагању за одговором пројектанти се нису ослањали ни на један од „актуелних“ модела, насталих пермутацијом регионалне архитектонске и урбанистичке баштине, него су се одлучили за језик и могућности савремене архитектуре.²⁶⁰ На овај начин је дошло до избегавања типизације хотелских објеката јер је свака локација поседовала јединствене карактеристике које су утицале на њихова различита архитектонска решења и однос према пејзажу. Тако је архитектонска индивидуализација форме и структуре утицала да разноврсност фасадних површина не резултира алтернацијом постављеног обликовног шематизма већ да настане из изражавања одређене функције. Користећи се достигнућима савремених грађевинских технологија архитекти креирају такве структуре које су омогућиле примену сложених конструктивних растера, брзу изградњу, монтажне системе градње и олакшане конструкције, отвореније фасадне површине, видљиву материјализацију (бетон-брут). Изразити примери такве хотелске градње на Јадрану јесу хотел *Eden*²⁶¹ у Ровињу, изграђен 1970. године (1. етапа; у целости завршен 1971)²⁶² према пројекту архитекта Иве Бартолића²⁶³ и Мирослава Беговића;²⁶⁴ хотел *Kristal*²⁶⁵ код Пореча, грађен током 1969/1970. године према пројекту архитекте Јулија Де Луке;²⁶⁶ хотел *Astarea*²⁶⁷ у Млинима код Дубровника, дело сарајевског архитекте Богољуба Курпјела реализовано 1969/1970. године;²⁶⁸ хотел *Delfin*²⁶⁹ у Зеленој Лагуни код Пореча, грађен у периоду од 1971. до 1973. године према пројекту архитекта Божидара Лазара и Казимира Ференчића; затим хотел *Croatia*²⁷⁰ код Цавтата (Дубровник), значајно остварење београдског

²⁶⁰ Vladimir Maleković, „Hotel »Eden« u Rovinju“, *Čovjek i prostor*, God. XX, Br. 238 (1973), 8.

²⁶¹ О хотелу *Eden* вид. у: „Hotel Eden u Rovinju“, *Čovjek i prostor*, God. XX, Br. 238 (1973), 4-7; Vladimir Maleković, „Hotel »Eden« u Rovinju“, *Čovjek i prostor*, God. XX, Br. 238 (1973), 8-9; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 38-39, 40, 88, 106, H-9; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu...“, 37, 40; Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia...*, 186, 242-244.

²⁶² Инвеститор изградње хотела *Eden* је било хотелско и угоститељско предузеће „Jadran“ из Ровиња, пројекат је израђен у оквиру пројектантске организације *Arhitektonski projektni zavod* из Загреб, док је извођење радова извело грађевинско предузеће „Novogradnja“ из Загреб. Хотел је пројектован као хотела *A* категорије, капацитета 600 кревета. За пројекат уређења ентеријера су такође били задужени архитекти Бартолић и Беговић.

²⁶³ О архитекти Иви Бартолићу вид. у: Borka Bobovec, Luka Korlaet, Nino Virag, „Arhitekt Ivo Bartolić. Prolegomena opusu“, *Prostor*, Vol. 23, Br. 1/49 (2015), 160-173.

²⁶⁴ О архитекти Мирославу Беговићу вид. у: Borka Bobovec, *Miroslav Begović* (Zagreb: HAZU, 2013); Andrija Mutnjaković, „Arhitektonika Miroslava Begovića“, *Art Bulletin*, No. 62 (2012), 86-139.

²⁶⁵ О хотелу *Kristal* вид. у: „Hotel »Kristal« Poreč“, *Arhitektura urbanizam*, God. XI, Br. 66 (1970), 8-9; Julije De Luca, „Hotel »Kristal« Poreč (1967-1970)“, *Čovjek i prostor*, God. XVII, Br. 213 (1970), 7-9; Boro Pavlović, „Hotel »Kristal« kraj Poreča“, *Čovjek i prostor*, God. XVII, Br. 213 (1970), 13; Mihajlo Mitrović, „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnji turističkih objekata u Jugoslaviji“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, VI-6, VI-7; „Hotel Kristal“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Duško Kečkemet, „Uloga tradicije u suvremenoj arhitekturi“, 28; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 21, 46, 60, 61, H-5; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu...“, 37, 40, 42; Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia...*, 157-160; Andrija Mutnjaković (ur.), *Arhitekt Julije De Luca*, 50-57.

²⁶⁶ Инвеститор хотела *Kristal* је било хотелско и туристичко предузеће „Riviera“ из Пореча, пројекат је израђен у оквиру пројектантске организације *Industrijski projektni zavod* из Загреб, док је извођење радова извело грађевинско предузеће „Primorje“ из Ријеке. Идејни пројекат је завршен почетком 1967. године. Хотел је пројектован као хотела *B* категорије, капацитета 584 кревета (+ 154 помоћна лежаја). Архитекта Јулије Де Лука је и аутор пројекта ентеријера, док је пројекат спољашњег базена израдио архитекта Маријан Узелац.

²⁶⁷ О хотелу *Astarea* вид. у: „Hotel »Astarea« u Mlinima“, *Arhitektura urbanizam*, God. XI, Br. 66 (1970), 10-11; Branko Bunić, „Hotelski kompleks »Astarea« Mlini“, *Čovjek i prostor*, God. XVIII, Br. 222 (1971), 10-13; A. X. „Хотел „Астареа“ дело Богољуба Курпјела“, *Борба*, 5. фебруар 1971, 12; „Hotel »Astarea« Mlini“, *ARH*, God. X, Br. 15 (1972), 3-7; Mihajlo Mitrović, „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnji turističkih objekata u Jugoslaviji“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, VI-6; „Hotel Astarea“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Ivan Štraus, *Nova bosanskohercegovačka arhitektura*, 49; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, H-33; Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia...*, 195.

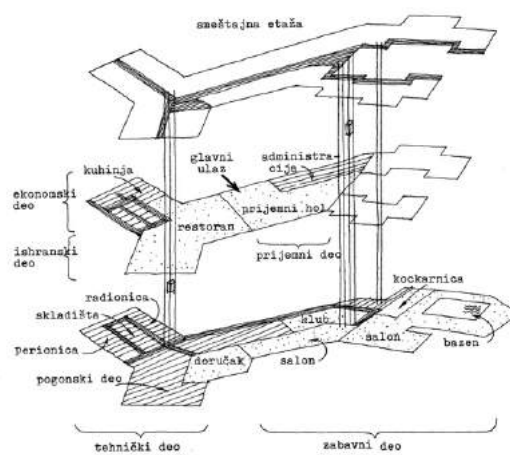
²⁶⁸ Инвеститор хотела *Astarea* је било хотелско предузеће „Mlini“ из Млина, пројекат је израђен у оквиру пројектантске организације *Arhitekt* из Сарајева, док је извођење радова извело грађевинско предузеће „Graditelj“ из Дубровника. Хотел је пројектован као хотела *B* категорије, капацитета 450 кревета. Аутори пројекта ентеријера су архитекти Златко Угљен, Богољуб Курпјел и Никола Нешковић.

²⁶⁹ О изградњи хотела у Зеленој Лагуни вид. у: Božo Lazar, „Neki principi i rješenja kod osnivanja i projektiranja »Plave Lagune« u Poreču“, *Arhitektura*, God. XXI, Br. 95-96 (1967), 23-30; Božidar Lazar, „Kompleksi Plava i Zelena laguna – Poreč jug. Novi turistički grad na zapadnoj obali Istre“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 20-24; Mihajlo Mitrović, „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnji turističkih objekata u Jugoslaviji“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, VI-7; „Hotel Delfin“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, H-6, H-7, H-8.

²⁷⁰ О хотелу *Croatia* вид. у: Драшко Бубрешко, „Звезда је рођена“, *Илустрована политика*, Бр. 776, 18. IX 1973, 30-31; J. Suša, „Hotelski kompleks »Croatia«, Cavtat“, *Izgradnja*, God. 28, Br. 1 (1974), 68-70; „Hotelski kompleks »Croatia«, *Čovjek i prostor*, God. XXIII, Br. 277 (1976), 4-7; „Hotelski kompleks »Croatia« – Cavtat – Dubrovnik“, *Arhitektura urbanizam*, God. 18, Br. 78-79 (1977), 73; „Hotelski kompleks »Croatia« – Cavtat“, *Turističke novine*, God. XXII, Br. 911 (1975), n. n.; Mihajlo Mitrović, „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnji turističkih objekata u Jugoslaviji“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, VI-8; „Hotel Kroacija“, у: *Izgradnja turističkih objekata u*

предузећа „Energoprojekt“, изграђен 1973. године²⁷¹ те хотел *Minerva*²⁷² у Подгори, реализован 1973/74. године у сарадњи београдских архитеката Љоша Жанка и Бранислава Миленковића.

Ровињски хотел *Eden*, лоциран недалеко од обале у заштићеној парк-шуми „Зелени рт“ типа арборетума, архитектонски је тако конципиран да не угрожава постојећу бујну вегетацију изузетних природних вредности. [Сл. 393] Главни урбанистички захтев у ситуирању хотела од готово шест стотина кревета односио се на ограничену висину хотела која у највишој коти није смела да пређе висину околног дрвећа.²⁷³ То је условило слободну полигоналну геометрију габарита (основе) који је прилагођен празном делу терена у шуми одређеном за изградњу. Стога и назив хотела упућује на *еден*, библијски земаљски врт среће, задовољства и блаженства у коме су људи повезани са природом.²⁷⁴ Улазна етажа хотела обухвата главни улаз с ветробраном, хотелски хол, рецепцију с пратећим просторијама (соба за пртљагу, канцеларија шефа рецепције и канцеларије управе), амбуланту, аперитив бар, продавнице, салу за банкете, мали и главни ресторан, терасу, два краћа смештајна тракта, сервисни улаз и просторије за персонал, кухињски блок с помоћним просторима, док се на етажи ниског приземља налазе кафана с терасом, доручковаоница, салон, коцкарница, ноћни бар, плесни простор, затворени базен и разни помоћни и сервисни простори (котларница, складишта, перионица, просторија за пеглање хотелског рубља, депо рубља, радионице, спремиште столица). [Сл. 394]



Сл. 393. и Сл. 394. Иво Бартолић и Мирослав Беговић, хотел *Eden* у Ровињу, 1971. Авио снимак хотела и парк-шуме „Зелени рт“. (лево) Извор: колекција аутора; Шематски приказ функционалне поделе хотела. (десно) Извор: Bao Zhi Fang, *Изградња туристичких објеката у Југославији*, 40.

Зоне обе ове етаже које обухватају друштвене садржаје се заснивају на њиховој слободној организацији. Два смештајна тракта су на крајевима делимично подигнута на стубове чиме је терен остао ослобођен, а веза између објекта и околног зеленила постала наглашенија, те спречено затварање дела терена између два тракта. Тако формиран простор пружа веће могућности сусрета и контаката. Типска смештајна етажа је разгранате основе организована у виду уских двотрактова. Хортикултурно уређен простор око хотела, у рејону до плаже, коришћен је за рекреацију, а на њему су се налазили базени за одрасле и децу, спортски терени, травњаци. Остварена биоморфна композиција хотела представља својеврсни уникат бионичке архитектуре, коју архитекта Андрија Мутњаковић повезује с европском традицијом изградње палата (Шенбрун, Версај, Белведере) смештених унутар парка с пропланком и базеном, сматрајући да би такав принцип требало да

Југославији, Књига II, n. n.; Fred Lawson, *Hotels, Motels and Condominiums: Design, Planning and Maintenance*, 56-57, 174-175; Bao Zhi Fang, *Изградња туристичких објеката у Југославији*, 41, 42, 77, Н-35; Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia...*, 162-163.

²⁷¹ Инвеститор хотела *Croatia* је било угоститељско предузеће „Савта“ из Цавтата, пројекат је израђен у оквиру пројектантске организације *Energoprojekt* из Београда, док је извођење радова извело грађевинско предузеће „Комград“ из Београда с кооперантским предузећима из земље и иностранства. Пројекат је рађен у периоду од 1970. до 1971. године а реализације је текла од 1971. до 1973. године. Хотел је пројектован као хотела *De lux* категорије, капацитета 1302 кревета.

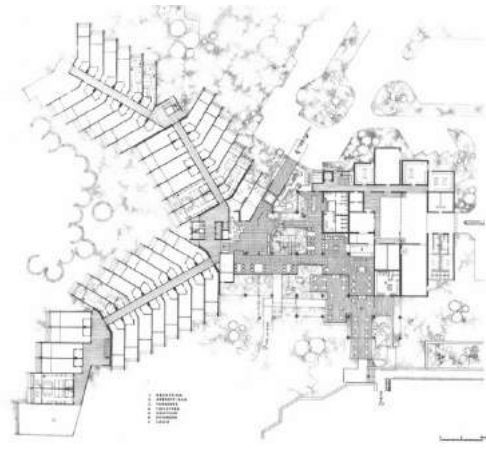
²⁷² Коментар о архитектури хотела *Minerva* у Подгори вид. у: Željka Čorak, „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, 41-42.

²⁷³ Vladimir Maleković, „Hotel »Eden« u Rovinju“, 8.

²⁷⁴ Милан Вујакић, *Лексикон страних речи и изрази* (Београд: Геца Кон, 1937), 354.

остане стандард јадранске туристичке архитектуре.²⁷⁵ Може се закључити да је архитектура хотела произашла из његове унутрашње организације, тј. живота хотела.²⁷⁶ Хотел је изграђен у армирано-бетонској конструкцији, с тим да су у смештајном делу хотела примењене ламеласте стене и крстасте таванице, док су доње етаже изведене у рамовској армирано-бетонској конструкцији с крстастом плочом.

Слично хотелу *Eden* пројектован је и хотел *Kristal* надомак Пореча у чијој архитектури више до изражаја долази структуралистички начин модуларне изградње о коме ће више речи бити у наставку поглавља. Тема структуре је произашла из намере да се волумен објекта компонује од мањих модула. [Сл. 395] Архитекта Јулије Де Лука је тиме тежио постићи у архитектури хотела контуру кондензованог медитеранског града.²⁷⁷ „Тема структуриране архитектуре везана је заправо једним дијелом за кретања у свијету“, појашњава Де Лука, „у којима се на неки начин настоје пронаћи односи пејзажа, аутохтоне архитектуре, али и жеље да се, конкретно у Истри, приликом сувременог третмана – у архитектонском смислу, у детаљу и материјалу – ипак пронађу и такве димензије дијелова и цјелине које ће проматрачу пружити дојам објекта састављеног од много малих волумена, као што су, уосталом, и они типични истарски градићи.“²⁷⁸ Објекат је разгранат у три тракта која су у хоризонталној оси додатно преломљена а у вертикалној оси су степенасто изведени тако да у средишњој тачки где су сустичу сви сва три тракта достижу највишу коту. Приземна етажа, поред дела у коме су организовани пријем гостију, хол у средишту основе, аперитив бар и низ сервисних просторија, обухвата и два крака решена у виду двотракта са смештајним јединицама које остварују контакт са тереном. [Сл. 396]



Сл. 395. и Сл. 396. Јулије Де Лука, хотел *Kristal* код Пореча, 1970. Поглед на хотел. (лево) Извор: колекција аутора; Основа приземља. (десно) Извор: А. Mutnjaković (ur.), *Arhitekt Julije De Luca* (Zagreb: HAZU, 2013), 54.

По том принципу организована је и етажа првог спрата на којој се налази велика ресторанска сала с терасом и кухињски блок, те смештајне јединице у два крака, док од друге етаже смештајни део заузима сва три крака. Де Лука је посебан утисак остварио у кохерентности спољашњег и унутрашњег обликовања, због чега је његова архитектура и награђена републиком а потом и савезном „Борбином“ наградом за 1970. годину. У његовом пројекту хотела препознат је допринос туристичкој изградњи на јадранској обали кроз савремена изражајна средства.²⁷⁹ Према Де Лукиним речима инвеститор хотела, хотелско предузеће „Rivijera“ из Пореча, оставио је аутору потпуно слободне руке у решавању ликовне обраде хотела, али је истовремено био и врло ригорозан у ставовима око цене коштања целокупне реализације.²⁸⁰ Због коришћења натур-бетона применом блажане оплате у целокупној спољашњој обради (фасадне површине и ограде лођа и балкона) хотел *Kristal* се може сврстати и у бруталистичка остварења југословенске архитектуре. У

²⁷⁵ Andrija Mutnjaković, „Arhitektonika Miroslava Begovića“, 138.

²⁷⁶ Vladimir Maleković, „Hotel »Eden« u Rovinju“, 9.

²⁷⁷ „Hotel »Kristal« Poreč“, 8.

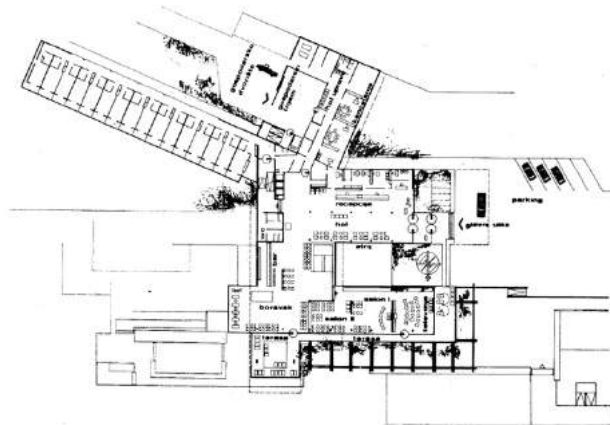
²⁷⁸ „Nagrada za strukturalnu arhitekturu“ [Intervju sa arh. Julijom De Lukom, razgovor vodila Branka Starčević], *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXI, Br. 12 (1973), 26.

²⁷⁹ Аноним, „„Борбина“ награда Савину Северу и Јулији Де Луки“, *Борба*, 20. фебруар 1971, 1.

²⁸⁰ „Nagrada za strukturalnu arhitekturu“, 26.

обради унутрашњих заједничких простора употребљена су само три материјала: дрво, пластика и керамичке подне плочице.²⁸¹ За разлику од спољашње рустичне материјализације у опремању ентеријера и ликовном третирању намештаја су доминирале две боје, наранџаста и плава, те бели тон, у лакираној завршној обради, а део холског намештаја је био тако обликован да је имао бетонска постоља. На Међународном бијеналу архитектуре у Сао Паолу (Бразил) хотелу *Kristal* је додељено посебно признање, диплома за 1973. годину.²⁸²

У низу сличних хотелских реализација налази се и хотел *Astarea* у Млинима, који је такође награђен републичком „Борбином“ наградом за 1970. годину, напавши се у конкуренцији с поречким хотелом *Kristal*. Ово уједно потврђује и чињеницу да су у годишњој архитектонској продукцији истакнуто место заузимали хотелски објекти, репрезентујући највише домете савремене југословенске архитектуре. Хотел *Astarea* је изграђен на локацији другачије конфигурације у односу на претходно анализирани хотеле, због чега се овај пројектантски модел издвојио практичним за различите локације, доприносећи увек јединственој вези архитектуре и окружења. Тај аспект се наводи и у образложењу републичког жирија „Борбине“ награде, који истиче да хотел, иако доста велик по капацитету, архитектонским обликовањем делује ванредно, лепршаво и складно уклопљено у амбијент.²⁸³ Разноврсни заједнички простори, распоређени у неколико ниских етажа и међусобно функционално и визуелно повезани, омогућили су боравку гостију интимну атмосферу упркос великом капацитету хотела. [Сл. 397] Користећи стрм терен између магистрале и мора архитекта Богољуб Курпјел је успео да у структури хотела функције подели вертикално, тако да смештајне јединице заступају четири горње етаже и пету повучену које се уздиже над околном вегетацијом, док су на четири нивоа приземних етажа организовани улаз и сви друштвени и сервисни садржаји. [Сл. 398]



Сл. 397. и Сл. 398. Богољуб Курпјел, хотел *Astarea* у Млинима код Дубровника, 1970. Поглед на бочну фасаду и терасе хотела. (лево) Основа 1. нивоа приземља. (десно) Извор: *Џовјек и простор*, Бр. 222 (1971), 10, 11.

Тако добијен масивни постамент уклопљен је у конфигурацију терена и на њега се ослања рапшаста смештајни део Y форме с три тракта од којих је средишњи (истурени) решен у виду двотракта а бочни су једнострано организовани како би се собама с лођама обезбедиле што боље визуре према мору и пејзажу. Смештајни трактови су на крајевима решени с каскадним повлачењима етажа како би структура хотела у целости била визуелно боље уклопљена у предео а терасе с перголама између доњих и смештајних етажа су допринеле „лепршавости“ горње зоне хотела која израђа из вегетације. У првој приземној етажи су главни улаз, рецепција, хол, просторије управе, аперитив бар, дневни боравак хотела и салони, ТВ сала, терасе и висеће двокрако степениште које води све до последње приземне етаже, а у посебно одвојеном крилу је организован мањи део хотелских соба.²⁸⁴ Друга приземна етажа обухвата већу и мању ресторанску салу и кухињски блок са свим сервисним садржајима, у трећој етажи је кафана, подијум за плес, бар са сепареима, сала за билијар, кафе-кухиња, санитарне просторије и тераса с вртovima, а

²⁸¹ „Hotel »Kristal« Poreč“, 9.

²⁸² „Premija hotelu »Kristal« u Sao Paolu“, *Џовјек и простор*, God. XX, Br. 249 (1973), 13; „Nagrada za strukturalnu arhitekturu“, 26.

²⁸³ А. Х. „Хотел „Астареа“ дело Богољуба Курпјела“, *Борба*, 5. фебруар 1971, 12.

²⁸⁴ Branko Bunić, „Hotelski kompleks »Astarea« Mlini“, 11.

последња, најнижа, етажа обухвата хол с малим продавницама, фризерски салон и бријачницу, куглана, аутомати за коцкарске игре, затворени базен с пратећим просторијама (гардеробе, санитарне просторије, сауне, простор око базена за одмарање и сунчање). Последња и најнижа етажа има и посебан излаз, тј. улаз према обали. Све приземне етаже су повезане сервисним вертикалним комуникацијама (степениште, теретни лифтови). Унутрашње уређење је складно пратило спољашњу архитектонску обраду хотела с једноставним детаљима, уметничким делима и медитеранским зеленилом у пространом атријуму.

Међу приморским хотелима ових морфолошко-типолошких карактеристика, по својој величини и комплексној организацији у оквиру једне структуре, издвајају се хотели грађени у околини Пореча, у зонама Плаве и Зелене лагуне. Пореч се у овом периоду, због близине средњој и западној Европи, етаблирао као туристичко средиште интернационалног значаја и незаобилазно одређиште за летовање и одмор многих грађана европских земаља. Специфични предео Поречке ривијере пружио је могућност за изградњу већег броја смештајних капацитета у складу са потребама туристичког тржишта. У том и таквом Поречу „Плава Лагуна“ је имала средишње место како по врсти и броју смештајних капацитета, тако и по осталим привредним и другим активностима којим се бавила ова највећа привредна организација те врсте у Југославији.²⁸⁵ Стога се као једна од туристичких карактеристика Пореча, а посебно Лагуна, издвојила појава нових туристичких насеља-градава, као специфичних урбаних агломерација у природи у којима је дошло до изградње велике концентрације. Оваква туристичка експанзија је подразумевала и постојање сталних пројектантско-планерских тимова који су пратили процес изградње у свим њеним фазама. Зоне изградње смештаних и рекреативних капацитета су према планској организацији биле концентрисане у микро зоне велике густине у другом по вредности приобалном појасу повученом од мора 150-200 метара, тако да је у првом најквалитетнијем појасу, сачувана од изградње, остала зона вегетације и природног амбијента, док су се потпуно одвојено, у позадини обалног појаса, одвијали процеси интензивног саобраћаја, снабдевања и других процеса који су обезбеђивали функционисање великих хотела.²⁸⁶ У периоду од 1969. до 1972. године на простору Зелене лагуне су изградњени хотели *Galeb*, *Albatros* и *Delfin* који су, како се истицало, својим архитектонским аспектима доказали да је оријентација Лагуне на велике смештајне системе хотелске индустрије била исправна за даљу туристичку експанзију Пореча. Простран терен без већих географских баријера допринео је да разбијена хотелска изградња постане саставни део предела западне обале Истре. Својом архитектонско-функционалном структуром великих објеката капацитета од по 850 кревета, хотели *Galeb* и *Albatros* су поставили нове могућности у организацији и коришћењу смештајних објеката, усмерене окупљању великог броја гостију.²⁸⁷ Да би се постигло адекватно функционисање ових хотела, њихова структура је подељена у две групе које повезују попречне комуникације, док су уметнути или уоквирени делови пејзажа имали улогу стварања што бољих визура и пријатнијег психолошког утиска.

Према сличном принципу је конципиран и хотел *Delfin*, који је са 1.600 кревета и свим пратећим функцијама представљао по изградњи највећи приморски хотел у Југославији, намењен целогодишњој употреби. [Сл. 399] У овом хотелу су на површини од око 10.000 квадратних метара, у разућене волумене кроз које су провучене хоризонталне и вертикалне комуникације попут крвотока у организму, били организовани разни друштвено-забавни и рекреативни садржаји (конгресна дворана са 550 места и пратећим радним салонима, изложбени простори, простори за агенције и радне скупове, централна хотелска кафана, пивница и коноба, диско и аутомат клуб, куглана, снек-тераса, отворени и затворени базен с морском водом, дечије забавиште, фризерски салони, трговине и бутици, два аперитив бара, мали и велики хотелски хол, терасе и многобројне сервисне и помоћне просторије).²⁸⁸ Даљом вертикалном диференцијацијом у нивое избегнуто је укрштање несродних функција и остварено је континуирано кретање кроз објекат. Структура хотела је због своје величине подељена у две истоветне симетричне смештајне целине или крила (А и Б) у којима је смештено по око 800 кревета. Хотел тако у основи има изглед

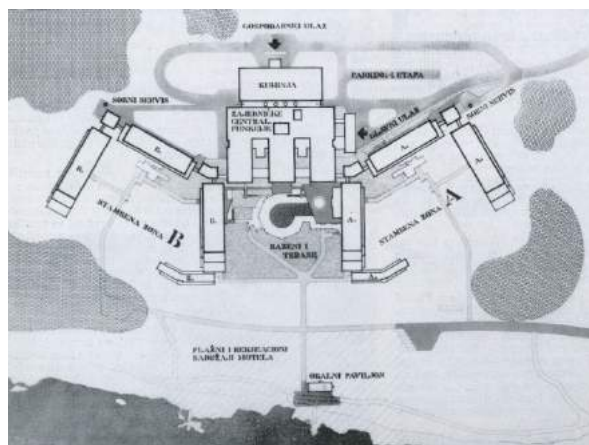
²⁸⁵ Božidar Lazar, „Kompleksi Plava i Zelena laguna...“, 20.

²⁸⁶ *Ibid.*, 21.

²⁸⁷ О основној функционалној организацији хотела *Albatros* вид. у: Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih...*, 28, Н-7.

²⁸⁸ Božidar Lazar, „Kompleksi Plava i Zelena laguna...“, 22.

масивне летелице с раширеним крилима како би се најзначајнијим садржајима хотела обезбедиле најбоље визууре. [Сл. 400] Смештајни трактови су двострано оријентисани а њихове етаже су на крајевима степенасто повучене. Централни блок је намењен заједничким садржајима и окупљању гостију (угоститељски, забавни и рекреативни садржаји). Између разгранатих смештајних трактова се налазе зелене површине, својеврсне климатске оазе, намењене пријатнијем и природнијем угођају с обзиром на величину објекта. Главни улаз у хотел је лоциран у задњем делу централног блока, у нивоу пријемне етаже, како би се омогућио једноставан саобраћајни приступ, паркирање и снабдевање који не ремете активности и кретање гостију с предње стране хотела оријентисане према мору. С улазне стране, уз централни блок, прислоњен је кухињски део с економским улазом. Изнад пријемне етаже су смештене ресторанске сале, повезане с кухињским блоком, у разведеној основи с два патиа у којима се налазе степеништа која воде до сутеренске етаже у којој се налазе забавно-рекреативни садржаји.²⁸⁹



Сл. 399. и Сл. 400. Божидар Лазар и Казимир Ференчић, хотел *Delfin* у Зеленој Лагуни код Пореча, 1973. Поглед на предњу страну хотела – авио снимак. (лево) Ситуациони план са шемом дистрибуције основне групе функције. (десно) Извор: *Arhitektura*, Br. 115 (1972), 22, 23.

Хотелску архитектуру на Јадрану на почетку седамдесетих година обележила је изградња ексклузивног хотела *Croatia*, највише *De Lux* категорије, на полуострву Суштјепан, у непосредној близини старог медитеранског градића Цавтата, удаљеног 2 км од Јадранске магистрале, 6 км од дубровачког аеродрома Ђилипи и 17 км од најатрактивније туристичке дестинације јужног Јадрана – града Дубровника. [Сл. 401] Полуострво Суштјепан, дуго око 1.000 а широко око 200 метара, с највишом тачком надморске висине од 35 метара, протеже се у правцу северозапада, према отвореном мору је стрме стеновите површине док је с друге стране обрастао густом четинарском шумом и медитеранском вегетацијом. Програм је предвиђао да цело полуострво буде изграђено у виду јединственог хотелског комплекса с око 17 хектара парк-шуме и осталих рекреативних површина.²⁹⁰ Зато је хотел *Croatia* понекад називан и хотелски комплекс јер је поред хотела у свом саставу имао и јахтинг-клуб, казино и национални ресторан са ноћним баром, објекте на плажи, дечија игралишта, спортске терене (за тенис и мини-гольф), отворени и затворени базен, пристаниште за чамце и јахте и властите хотелске плаже, те паркиралиште за 400 возила и гаражу. Колски приступ полуострву је омогућен само до зграде хотела и јахтинг-клуба, па је остатак полуострва намењен за шетњу и рекреативне активности. Тако је хотел, утиснут у геолошку структуру полуострва, нудио јединствен просторни и амбијентални доживљај. Капацитет хотела је обухватао 1.302 кревета распоређених у 579 двокреветних соба с помоћним лежајем, шест апартмана и три велика резидент-апартмана. Главни пројектант хотела је архитекта Слободан Милићевић, један од водећих пројектаната београдског пројектантског предузећа „Energoprojekt“, према поједини познаваоци тадашњих прилика у том предузећу и блиски сарадници архитекте Александра Кековића, професора Архитектонског факултета у Београду и пројектанта у „Energoprojektу“, сматрају на основу извесних чињеница да је за поједина пројектантска решења

²⁸⁹ *Ibid.*, 24.

²⁹⁰ J. Suša, „Hotelski kompleks »Croatia«, Cavtat“, 68.

овог хотела заслужан и архитекта Кековић, чија је ужа специјалност такође било пројектовање хотелских објеката.²⁹¹ [Сл. 402]



Сл. 401. Слободан Милићевић, хотел *Croatia* код Цавтата (Дубровник), 1973. Поглед на хотел и парк око њега – авио снимак. Извор: колекција аутора



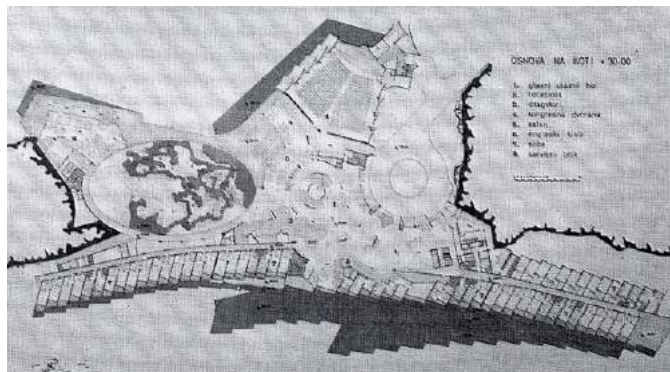
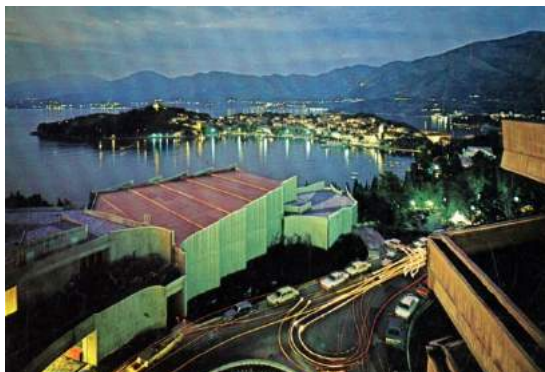
Сл. 402. Архитекта Слободан Милићевић представља макету хотела *Croatia* председнику Ј. Б. Титу и његовој супрузи Јованки приликом њихове посете хотелу 1976. Извор: МЈ [1976-604-159]

Главна етажа приземља на којој је улаз у хотел, с приступом у виду ротонде која усеца улазну површину фасаде, обухвата улазни хотелски хол с рецепцијом, администрацију хотела, продавнице и агенције, конференцијску салу, *lounge* и енглески клуб оријентисани на атријум и мању зону соба која формира дугачки фасадни фронт оријентисан према мору. [Сл. 403] Вишенаменска сала са 800 места намењена за биоскопске пројекције, мање представе, симпозијуме, балове и сл, има посебан улаз који се налази уз главни улаз у хотела. [Сл. 404] На овој етажи се налази и главни приступ вертикалним комуникацијама (три брза лифта и степениште) које воде до најниже етаже хотела на коти +17,45 м и до највише етаже на коти +49 м.²⁹² Етажа првог спрата, која прати габарит основе приземља, намењена је за различите друштвене и забавне садржаје (салони, аперитив бар, фризерски салони, изложбени салон, библиотека, салон за децу, ТВ сала), а на етажи испод приземља налазе се велика ресторанска сала капацитета 1.000 места, кафана, аперитив-барови, две банкет сале, с приступом тераси, те целокупан економски део кухиње. Етажа сутерена је намењена за гаражу и просторије за инсталације грејања и климатизације (техничка етажа). Рекреативни садржаји су смештени у северозападно крило хотела (затворени базен, гардеробе, сауне и турске купке, гимнастичка дворана, соларијум и амбуланта), а забавни садржаји су због буке делом смештени на коти +21м а делом одвојени у северни блок који има три етаже (салони за шах и друге друштвене игре, салон за билијар и пинг-понг, куглана с пивницом, аутомат клуб, национални ресторан с плесним подијумом, ноћни клуб и казино).²⁹³ Отворени базени за одрасле и децу се налазе на платоу испред затвореног базена на коти +34 м на којој им је омогућена целодневна инсолација, као и атрактивне визуре према дубровачкој регији. [Сл. 405] У средини великог базена је предвиђен лидо-бар с седењем у води. Базени су пуњени морском водом и били ноћу осветљени. У делу где терен с вегетацијом достиже највишу коту, ту се повећава и број етажа хотела у којима су организоване смештајне јединице, па је према југу оријентисан и највидљивији део хотела чија се бетонска структура стапа с каменим литицама. [Сл. 406] На тај начин је око 80% соба оријентисано према југу и отвореном мору, док је преостали проценат соба усмерен ка боровој шуми, што је такође издвојена као једна од карактеристика хотела. Свака соба се састојала од улазног предсобља с плакарном, купатила, собе с ноћним и дневним делом и велике лође.

²⁹¹ Аутору су ово потврдили проф. Милан Ђурић, дугогодишњи сарадник проф. Александра Кековића на Архитектонском факултету у Београду, као и мр Горан М. Бабић, оснивач и руководилац Библиотеке старих и ретких књига на истом факултету, који има сазнања да је у предузећу „Енергорпројект“ спроведен интерни архитектонски конкурс за хотел у Цавтату на коме је изабрано решење архитекте Слободана Милићевића, али које је у даљој разради укључило поједина пројектантска решења из конкурсног рада архитекте Александра Кековића без сагласности аутора.

²⁹² J. Suša, „Hotelski kompleks »Croatia«, Cavtat“, 68.

²⁹³ *Ibid.*



Сл. 403. и Сл. 404. Слободан Милићевић, хотел *Croatia* код Цавтата, 1973. Поглед на улазни део хотела са приступном маркизом, у позадини стари град Цавтат. (лево) Извор: колекција аутора; Основа на коти +30 м – етажа улаза и рецепције са низом друштвених садржаја. (десно) Извор: *Својек и простор*, Br. 277 (1976), 6.

У архитектури овог хотела доминира један специфичан органски приступ произашао из прилагођавања затеченом пејсажу који је узет за полазиште у компоновању и обликовању хотелског објекта. Говорећи о концепцији хотела и пројектантском процесу у коме је учествовало педесетак стручњака предузећа „Енергопројект“ (архитеката, инжењера и техничара), архитекта Слободан Милићевић наводи да је објекат хотела увучен у шуму, арборетум од око 52.000 квадратних метара а да није посечен не један бор.²⁹⁴ Архитектура хотела се ни из једне бочне визуре не сагледава у потпуности, осим из ваздушне перспективе која открива композицију хотела и његов однос према пејсажу, тако да њена фрагментарност у изгледу открива и основни архитектонски концепт. Спољашњи изглед је опна а архитектуру дефинишу унутрашњи простори укомпоновани у терен и пејсаж полуострва. У таквој композицији је изгубљен утисак вертикалности, иако хотел има укупно дванаест етажа у највишем делу, а наглашена је хоризонталност структуре која у појединим деловима има експресиван израз. Фасада као елемент архитектуре је стављена у други план у односу на окружење, дајући предност кровним површинама као петог фасади које дефинишу контуру објекта. Како унутрашњи простори у оваквој структури чине тежиште хотела, посебан акценат је дат уређењу и опремању ентеријера, за који је израђена и посебна техничка документација. Целокупна палета боја и материјала бирана је и комбинована тако да одговара намени простора, одржавању и општој усклађености целокупног ентеријерског изгледа.²⁹⁵ У спољашњој материјализацији доминира натур-бетон оплемењен афричким храстом који је коришћен за израду столарије и ентеријерске облоге. Примењени материјали стварају успелу равнотежу између топлог и хладног, како се наводи у опису ентеријера, одређујући тиме карактер објекта – интимног и меканог а уједно и довољно озбиљног.²⁹⁶ Ентеријерски угођај додатно употпуњује присуство зеленила које чини повезници с околном природом и вештачко осветљење пројектовано тако да употпуни естетски утисак. Запаженост архитектуре хотела *Croatia* у ширим светским оквирима потврђује и детаљ да је фотографија овог хотела одабрана за насловну страну (овојницу) књиге Фреда Ловсона (Fred Lawson), „Hotels, Motels and Condominiums: Design, Planning and Maintenance“, у издању лондонског *The Architectural Press*-а из 1976. године, а да је у Ловсоновој опсежној анализи хотел узет као пример за илустровање поглавља које обрађује избор и опремање локације те уређење и опремање просторија угоститељске и забавне намене. У домаћој средини хотел *Croatia* је награђен Октобарском наградом Београда за архитектуру и урбанизам 1973. године. Изградња хотела је с инжењерског аспекта представљала захтеван задатак што потврђују и подаци о количини утрошеног материјала.²⁹⁷ Према закључку Републичке комисије за технички пријем објекат је примљен без

²⁹⁴ Драшко Бубрешко, „Звезда је рођена“, 30.

²⁹⁵ „Hotelski kompleks »Croatia«, 6.

²⁹⁶ *Ibid.*

²⁹⁷ Ископано је 68.000 м³ камена и земље, уграђено је 18.000 м³ армираног бетона и 21.000 тона челика. Утрошено је 2.800 м³ оплуте. Уграђено је 28.000 м² керамичких плочица а собосликарски радови су изведени на површини од 36.000 м². Постављено је 3.000 м² мермера и 42.000 м² различитих таписона. Уграђено је 1.200 фенкол апарата и хиљаде дужних метара канала и цеви за климатизацију. Котловница је опремљена с три котла. Клима-комора и компресори хладе 1.065.000 м³/h простора. Инсталирано је 6.200 расветних тела унутрашње и спољашње расвете. Изграђено је 17.000 м канала водовода и канализације. У објекат је био

примедби.²⁹⁸ Наводно је технички директор америчке хотелске компаније „Hilton“ приликом посете хотелу *Croatia*, задивљен његовим архитектонским решењем, рекао да ће послати архитекте те компаније да виде хотел.²⁹⁹



Сл. 405. и Сл. 406. Слободан Милашевић, хотел *Croatia* код Цавтата. Изглед унутрашњег базена. (лево) Извор: *Илустрована политика*, Бр. 776, 18. IX 1973, 31. Поглед на јужну страну хотела са смештајним трактом. (десно) Извор: колекција аутора

У стручној полемици о туристичкој изградњи на простору Јадрана, бар када је реч о хотелима великих капацитета који својом структуром парирају околном пределу, хотел *Minerva* се нашао међу примерима који поред евидентних архитектонских предности имају и одређене недостатке који умањују утисак који хотел оставља у приобалном појасу омање Подгоре. [Сл. 407] Пројектовање хотела великих капацитета пред архитекте увек поставља сложен задатак који обухвата два често опречна становишта: ускладити архитектуру хотела (његов габарит, волуметрију, композицију и материјализацију) са карактером окружења и решити организацију хотелских садржаја тако да задовољавају потребе капацитета, категоризације и карактера хотела. [Сл. 408] У случају хотела *Minerva* архитекти су ипак нашли могуће решење да капацитет хотела сместе у разуђени објекат динамизиране структуре која прати тектонику Биокова у позадини, користећи се степеновањем волумена, њиховим различитим позиционирањем (ротирање, истурање, увлачење, спуштање) и пропуштањем зеленила све до обода објекта. Чињеница је да је утисак о хотелу нешто умањен његовим приближавањем мору, посебно у урбанистичком смислу, али аспекти избора локације у својинско-правном, тржишном и урбанистичком смислу засигурно нису увек могли бити у потпуности усклађени. Код програмски мање захтевних хотела, посебно оних интерполираних у стара градска ткива приморских градића, какви су хотел *Neptun* у Поречу³⁰⁰ (1966-1968) [Сл. 409] и хотел *Internacional* на острву Рабу (1972) изграђени по пројекту архитекте Јулија Де Луке,³⁰¹ те неколицина других међу којима се истичу хотел *Marco Polo* у Корчули³⁰² (1972) архитекте Бернарда Бернардија [Сл. 410], хотел *Kaktus* у Супетару³⁰³ на острву Брачу (1976-1977) архитекте Јерка Рошина и хотел *Castellastva* у Петровцу на Мору³⁰⁴ (1974) архитекте Милана Поповића, архитекти су могли да постигну знатно већи амбијентални склад између постојеће градске структуре и новог хотела. Ликовним усаглашавањем новог са старим стваран је афирмативан однос према старом и истицане су вредности новог, јер „архитектура је једно и

уграђен посебан система за пречишћавање отпадних вода које специјални колектори одводе 250 метара ка пучини и 50 метара у дубину мора („Hotelski kompleks »Croatia«“, *Џојек и простор*, 7).

²⁹⁸ „Hotelski kompleks »Croatia« – Cavtat – Dubrovnik“, 73.

²⁹⁹ Драшко Бубрешко, „Звезда је рођена“, 31.

³⁰⁰ „Hotel Neptun u Poreču“, *Џојек и простор*, God. XVI, Br. 194 (1969), 1-4; Duško Kečkemet, „Uloga tradicije u suvremenoj arhitekturi“, 27-28; Vladimir Maleković, „Julije De Luka – Integracija u povijesno graditeljsko tkivo“, *Arhitektura*, God. XXXVI, Br. 184-185 (1983), 107-109; Andrija Mutnjaković (ur.), *Arhitekt Julije De Luca*, 64-69.

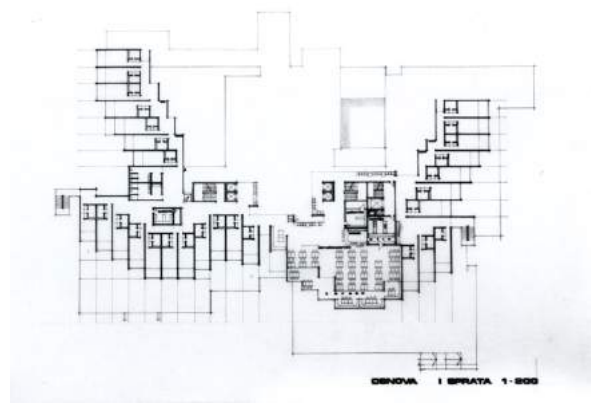
³⁰¹ „Hotel »Internacional« na Rabu“, *Џојек и простор*, God. XXI, Br. 253 (1974), 6-8; Antoaneta Pasinović, „Umjerena novost. Prostorni ogleđ hotela »Internacional« u Rabu“, *Џојек и простор*, God. XXI, Br. 253 (1974), 12-13; „Hotel Internacional“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Vladimir Maleković, „Julije De Luka – Integracija u povijesno graditeljsko tkivo“, *Arhitektura*, God. XXXVI, Br. 184-185 (1983), 109; Andrija Mutnjaković (ur.), *Arhitekt Julije De Luca*, 84-87.

³⁰² „Hotel »Marco Polo« u Korčuli“, *Џојек и простор*, God. XX, Br. 249 (1973), 6-7; Iva Ceraj, *Bernardo Bernardi*, 244-248.

³⁰³ Antoaneta Pasinović, „Graditeljska baština kao sadnica suvremenosti“ (Uz Hotel »Kaktus« Jerka Rošina), *Arhitektura*, God. XXXII, Br. 162-163 (1977), 134-139.

³⁰⁴ Аноним, „Додељена „Борбина“ награда за најбоље архитектонско остварење у 1973.“, *Борба*, 20. фебруар 1974, 11; „Hotel Castellastva“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, C-7.

нераздвојиво“, наглашава Радован Иванчевић, и „као што нема и не може бити поштивања старог без признавања новог, тако нема и не може бити ни квалитетно новог без ослона на квалитетну традицију“.305



Сл. 407. и Сл. 408. Љоша Жанко и Бранислав Миленковић, хотел *Minerva* у Подгори, 1974. Поглед са мора на предњу страну хотела. (лево) Извор: колекција аутора; Основа 1. спрата. (десно) Извор: Заоставштина Б. Миленковића



Сл. 409. Јулије Де Лука, хотел *Neptun* у Поречу, 1968. Поглед на предњу фасаду хотела. Извор: *Arhitektura*, Бр. 184-185 (1983), 108.



Сл. 410. Бернардо Бернарди, хотел *Marco Polo* у Корчули, 1972. Фотографија макете хотела. Извор: I. Ceraj, *Bernardo Bernardi: dizajnersko djelo arhitekta 1951.–1985.* (Zagreb: HAZU, 2016), 245.

Говорећи о својим пројектима аутори ових хотела су често истицали директну инспирацију са градитељским наслеђем прошлости, попут архитектке Рошина чији је пројект на Брачу, како појашњава, настао из љубави према градитељском наслеђу острвског народног градитељства и потребе да се архитектура повеже са природом.³⁰⁶ Остварити историјски и просторни континуитет у неком поднебљу значило је темељно и интегрално изграђивати сцену живота, заједнице и појединца, то јесте бити заиста с временом и истовремено бити заиста савремен.³⁰⁷ [Сл. 411] Архитектонски запажене реализације у мањим срединама „одликује готово питеорескна поетичност“, чиме су аутори показали да „вриједност па и истраживачка амбиција архитектуре не произилази нужно из радикализма, него из концепта и аутентичне архитектонске мисли која се може развијати и из рефлексije о вернакуларним облицима затеченим у постојећем амбијенту“.308 Пример туристичке архитектуре чији је концепт заснован на опонашању старих медитеранских насебина у којима преовладава аспект боје у обликовању јесте туристичко насеље *Polari* смештено у непосредној близини града Ровиња на терену уз море окруженим старим маслиницима. Грађено етапно током једне деценије, од 1969. до 1979. године, према пројекту архитектке Андрије Чичин-Шаина, туристичко насеље *Polari* у целости носи печат медитеранских урбаних структура: објекти, улице и тргови обликовани су карактеристичним приморским елементима, коси кровови прекривени каналицама, вањски стубови и тремови, лође, сухи пролази, перголе с виномом лозом,

³⁰⁵ Radovan Ivančević, „Staro i novo u arhitekturi i urbanizmu“, *Život umjetnosti*, Бр. 5 (1967), 68.

³⁰⁶ Antoaneta Pasinović, „Graditeljska baština kao sadnica suvremenosti“, 131.

³⁰⁷ *Ibid.*, 133.

³⁰⁸ Karin Šerman, Maroje Mrduljaš, „Moderna tradicija hrvatske turističke arhitekture“, 1066.

камено поплочање, тек су неки од обликовних мотива у функцији евоцирања традиције.³⁰⁹ [Сл. 412] Са сликарима Раулом Голдонијем и Еугеном Кокотом, Чичин-Шаин је сарађивао у стварању колористичке визије насеља. Избор боја за прочеља смештајних објеката и њихов учинак на целокупни доживљај насеља био је од велике важности: пастелножута, окер, љубичаста, плава и венецијански црвена, као пет основних боја истарске архитектуре на западној обали, нашле су своје место и у туристичком насељу Полари. Стога овај туристички комплекс своју привлачност, атрактивност, па и комерцијалност дугује, чини се, управо вештој примени колорита.³¹⁰ Постигнута ликовност архитектуре овог насеља асоцира на регионалистичке пориве мексичког архитекте Луиса Барагана (Luis Barragán) чија сликовита архитектонска решења, експресивног естетског израза и носталгичног призвука, имају упориште у живописном мексичком пејзажу и градитељској традицији.³¹¹



Сл. 411. Јерко Рошин, хотел *Kaktus* у Суетару на острву Брачу, 1977. Поглед на хотел.
Извор: *Arhitektura*, Br. 162-163 (1977), 134.



Сл. 412. Андрија Чичин-Шаин, туристичко насеље *Polari* наомак Ровиња, 1969-1979. Поглед на улазни део у насеље. Извор: колекција аутора

У морфолошкој анализи хотелских објеката приморског типа хотел *Croatia* представља на изванредан начин комбиновано решење између хотелâ разгранате структуре која се прилагођава природном окружењу и хотелâ чија је структура укомпонована у конфигурацију стрмог приобалног терена. Како се изградњом великих хотела не би нарушиле вредности приморских предела пронађен је јединствен пројектантски модел, коришћен у изградњи хотела широм света у приморским крајевима где су локације уз море пружале могућност да се хотели интегришу у приобалну геолошку структуру, према коме су хотелски објекти такође добили и сасвим другачији начин организације функција од устаљене организационе шеме, али и специфичан доживљај ширег предела пошто је ово решење омогућавало да све собе имају скоро исте визуре. Хотели су тако постали својеврсни *land mark* или артифицијелни део пејзажа. Архитектима је овај приступ пружао веће могућност и да експериментишу са обликовањем предела, коришћењем вегетације и креирањем хотелских простора посебног визуелног утођаја. У зависности од нагиба терена, његовог састава, висинских кота и карактера вегетације пројектовани су степенасто-терасести хотели сличне организације која је подразумевала приступ с главним улазом у нивоу највише коте терена, где се обично налазио груписан и највећи део друштвених садржаја, и степенасто спуштање више нивоа према мору у којима су организоване смештајне јединице с властитим терасама или микро медитеранским вртом. Испоставило се да је овакав систем изградње у Југославији био једино економски оправдан управо у изградњи ексклузивних хотелских капацитета³¹² с изразитом тржишном оријентацијом. За разлику од карактера пејзажа Горњег Јадрана, посебно Истре, препознатљивом по заравњеним питомим пределима уз море без већих висинских осцилација, пејзажи Далмације и Јужног Јадрана су обиловали атрактивним локацијама за туристичку изградњу које су омогућавале да хотелски објекти постану део пејзажа. Пројектом

³⁰⁹ Vana Gović, *Andrija Čičin-Šain*. Katalog izložbe, 38.

³¹⁰ *Ibid.*, 38.

³¹¹ О стваралаштву архитекте Луиса Барагана вид. у: Anibal Figueroa, „The context of Luis Barragan's mexican architecture“, *Center*, Vol. 3 (1987), 42-49; Jose Maria Buendia Julbez, Juan Palomar, *The Life and Work of Luis Barragán* (New York: Rizzoli, 1997).

³¹² Vladimir Bjelikov, „Dileme oko savremenog i budućeg stanovanja“, *Arhitektura urbanizam*, God. 15, Br. 74-77 (1975), 12.

за Јужни Јадран дефинисане су потенцијалне локације за туристичку изградњу међу којима се истичу локације на подручју Дубровачке ривијере. Дубровачки архипелаг је тако уврштен у водећу дестинацију високог туризма.

У ову групу хотела сврстани су: хотел *Marina Lučica*³¹³ у Примоштену (1970-1971) архитекте Ловре Перковића, хотел *Libertas*³¹⁴ (1968-1971) и хотел *Dubrovnik Palace*³¹⁵ (1969-1972) у Дубровнику архитеката Андрије Чичин-Шаина и Жарка Винцека, хотел *President* изграђен у оквиру хотелско туристичког центра *Babin Kuk*³¹⁶ у Дубровнику који је реализован у периоду од 1972. до 1976. године у кооперацији архитектонског бироа „Centar 51“ из Загреба и бироа „Edward Durell Stone Architects“ из Њујорка, те хотелски комплекс *Bernardin* (1973-1976) у Порторожу за који је архитектонско решење дала угледна америчка архитектонска фирма „The Architects Collaborative (TAC)“. Опредељење за изградњу великих туристичких комплекса са интегрисаним различитим садржајима на северу и југу Јадранске обале – у Порторожу и Дубровнику, финансираних уз помоћ међународних зајмова, резултат је повећаних улагања у светлу тржишне утакмице од како је југословенска влада препознала значај туризма за општи економски развој.³¹⁷ Зајмови које је Међународна банка за обнову и развој (IBRD) почетком седамдесетих година XX века одобрила Југославији за изградњу хотелско туристичког центра *Babin Kuk* и хотелског комплекса *Bernardin* у износу од 20 и 10 милиона америчких долара, с каматном стопом од 7,25% и роковима отплате 22 и 25 година укључујући грејс период од пет година,³¹⁸ представљају прве директне зајмове ове банке за унапред утврђене туристичке пројекте, јер су претходни зајмови бивали реализовани са институцијама разних земаља које су учествовале у финансирању пројеката у оквиру туристичке индустрије.³¹⁹ Финансијски аранжман је остварен у сарадњи са инвеститорима пројеката, предузећима „Minčeta“ из Дубровника и „Етопа“ из Љубљане, и југословенским банкама које су обезбедиле остатак потребних средстава – Привредном банком Загреб и Љубљанском банком. Пројекти *Babin Kuk* и *Bernardin* су били у складу са троструким циљевима IBRD-а у пружању помоћи туризму у Југославији: спровођење економски изводљивих пројеката у регионима са мало других економских могућности, пружање помоћи у развоју и примени нових техника туристичке организације и изградње које би показале могућности побољшања потенцијала зараде у сектору туризма и стимулисање унапређења инфраструктуре неопходне за остваривање прихода од

³¹³ О хотелу *Marina Lučica* вид. у: „Hotel »Marina Lučica« у Primoštenu“, *Čovjek i prostor*, God. XIX, Br. 236 (1972), 6-7; „Hotel Marina Lučica“, у: *Izgradnja turističkih objekata у Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata у Jugoslaviji*, H-17; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma на hrvatskoj Jadranskoj obali у социјализму...“, 40; Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia...*, 190, 192, 195.

³¹⁴ О хотелу *Libertas* вид. у: Lovro Perković, „Natječaj за izradu idejnog rješenja novog hotela ugostiteljskog školskog centra у Dubrovniku“, *Arhitektura*, God. XXIII, Br. 104 (1969), 59-61; Klaudije Mirković, „Hotel Libertas у Dubrovniku“, *Arhitektura*, God. 17, Br. 151 (1974), 44-47; „Hotel »Libertas« у Dubrovniku“, *Čovjek i prostor*, God. XXI, Br. 258 (1974), 4-6; „Hotel Libertas“, у: *Izgradnja turističkih objekata у Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata у Jugoslaviji*, 16, 17, 81, 88, 95, H-27; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma на hrvatskoj Jadranskoj obali у социјализму...“, 39, 40, 43; Vladimir Kulić, Maroje Mrduljaš & Wolfgang Thaler, *Modernism in-between...*, 181, 182; Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia...*, 193, 195, 231-234; Maroje Mrduljaš, „Arhitektura: tabula rasa, konteksti, kritika“, 184-185.

³¹⁵ О хотелу *Dubrovnik Palace* вид. у: „Uz natječaj за hotel »Lapad« у Dubrovniku“, *Arhitektura*, God. XXIII, Br. 104 (1969), 66, 68, 69, 70; „Hotel »Palace« у Dubrovniku“, *Čovjek i prostor*, God. XXI, Br. 258 (1974), 7; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata у Jugoslaviji*, 35, H-25; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma на hrvatskoj Jadranskoj obali у социјализму...“, 39, 40.

³¹⁶ О хотелу *President (Babin Kuk)* вид. у: „Turističko hotelsko naselje Babin Kuk“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 52-58; Dane Knežević, „Dubrovnik и njegov prostor“, *Čovjek i prostor*, God. XXIII, Br. 278 (1976), 13-15; Nebojša Weiner, „Hotelsko turistički centar „Dubrava – Babin Kuk“ Dubrovnik“, *Čovjek i prostor*, God. XXIV, Br. 286 (1977), 4-9; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata у Jugoslaviji*, 82, H-26; Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia...*, 193, 195, 234-237.

³¹⁷ Југословенска влада је 1969. године од IBRD-а затражила финансијску помоћ за нове туристичке пројекте на северној и јужној обали Јадрана и дала на разматрање три предлога за изградњу великих туристичких комплекса: у пиранско-порторошком подручју, на полуострву Лапад покрај Дубровника (Бабин Кук) и у Будви. За реализацију кроз зајмове IBRD-а потврђени су предлози за пројекте у Порторожу и Дубровнику. Мисија за процену пројеката посетила је Југославију у новембру 1969. године. Годину дана касније предале су коначне процене. Преговори су вођени у априлу 1971. године, зајмови су одобрени у јуну исте године а СФРЈ је споразуме о зајмовима за оба пројекта ратификовала у марту 1972. године. Вид. у: International Bank for Reconstruction and Development, *Project Performance Audit Report Yugoslavia Bernardin Tourism Project (Loan 752-YU)*, Report No. 2548, June 14, 1979, Washington, USA, (pristupljeno 15. 5. 2020), 11. <https://documents1.worldbank.org/curated/pt/355001468914394336/pdf/multi0page.pdf>

³¹⁸ International Bank for Reconstruction and Development, *Report and recommendation of the president to the executive directors on proposed loans to the „Babin kuk“ Hotelsko turistički centar, Dubrovnik an the hotel „Bernardin“, Piran with the guarantee of The Socialist Federal Republic of Yugoslavia*, Report No. P-953, June 2, 1971, Washington, USA, (pristupljeno 15. 5. 2020), 1. <https://documents1.worldbank.org/curated/pt/202151468159305237/pdf/multi0page.pdf>

³¹⁹ „Recent Activity – World Bank Group. Bank’s First Loans for Research and Tourism“, *Finance and Development*, Vol. 8. No. 3 (1971), 48.

туризма.³²⁰ Реализацију овако великих инвестиција у туризму уз инострану финансијску подршку омогућили су инфраструктурни пројекти оријентисани туризму, либерализација регулативе за улазак странаца, увођење финансијских подстицаја попут субвенционисаних камата за изградњу туристичких објеката и израда регионалних просторних планова усмерених развоју туризма.

Хотели *Marina Lučica*, *Libertas* и *Dubrovnik Palace*, иако у основи сличне концепције, представљају у ствари три различита решења или варијације основног концепта разрађеног у односу на специфичности пејзажа, док су архитектонска решења хотела *President* и хотела *Grand Emona* идејно блиска хотелу *Libertas*, с тим да су због већих капацитета ови хотели постали знатно масивнији изгубивши на ликовности која је постигнута у архитектоници хотела *Libertas*. С обзиром на то да се локације сва три наведена дубровачка хотела налазе на полуострву Лапад, и да су морфолошки сличне локацији на Гребенима према којој је архитекта Милан Злоковић још 1954. године конципирао решење новог хотела, закључује се да је Злоковић својим идејним пројектом, још петнаестак година пре изградње нових дубровачких хотела, антиципирао погодан начин терасасте хотелске изградње којим би се задовољиле потребе савременог хотела и очувале карактеристике лападског пејзажа. За изградњу новог хотела угоститељско школског центра А категорије (хотел *Libertas*) изабрана је локација на падини уског обалног појаса на западној страни увале Бонивово, на самом почетку полуострва Лапад, за коју се тада сматрало да вероватно представља последњи атрактиван положај за смештај великог репрезентативног хотела на тој страни ужег подручја града, премада је нешто касније, ширењем града и изградњом туристичког комплекса *Babin Kuk*, заузет скоро целокупан приобални простор Лапада у сврху изградње туристичких капацитета. Због осетљивости локације инвеститор је сматрао да би за добијање најповољнијег архитектонског решења требало организовати архитектонски конкурс, па је одлучено да се спроведе ужи позивни конкурс, на коме су учествовала шесторица познатих архитеката који су се већ афирмисали у пројектовању хотела – Здравко Бреговац, Јулије Де Лука, Младен Фрка, Андрија Чичин-Шаин, Тихомир Ивановић и Вјенцеслав Рихтер.³²¹ Сваки учесник конкурса је свој пројекат засновао на различитом приступу. Уједно су се на основу предложених пројекта могле сагледати и реалне могућности које је пружала локација и основно архитектонско-урбанистичко решење које би за постављени задатак било најподесније. Након сужавања избора конкурсних радова на три рада, која су издвојена као могућа за реализацију, те извршених нужних измена на предлог жирија како би се отклониле одређене дилеме а коначан избор могао утемељити на конкретнијим елементима, одлучено је да се за реализацију прихвати пројекат архитеката Андрије Чичин-Шаина и Жарка Винцека („Arhitektonski studio“ из Загреба) који је предвиђао да се већи део објекта прилагоди конфигурацији терена и покрије зеленом перголом тако да буде уочљив само приступни део објекат са главним друштвеним садржајима.³²² [Сл. 413]



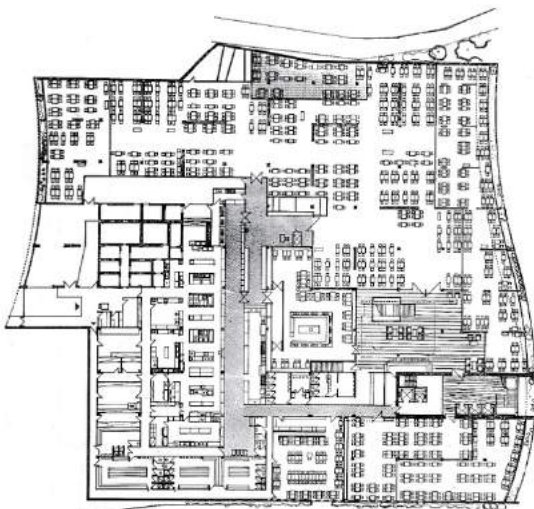
Сл. 413. Андрија Чичин-Шаин и Жарко Винцек, хотел *Libertas* у Дубровнику, 1971. Поглед на увалу у којој је смештен хотел. Извор: *Arhitektura*, Br. 104 (1969), 60.

³²⁰ IBRD, *Report and recommendation of the president to the executive directors on proposed loans to the „Babin kuk“*..., 3.

³²¹ Lovro Perković, „Natječaj za izradu idejnog rješenja novog hotela ugostiteljskog školskog centra u Dubrovniku“, 59; Klaudije Mirković, „Hotel Libertas u Dubrovniku“, 46.

³²² Lovro Perković, „Natječaj za izradu idejnog rješenja novog hotela...“, 59.

Тиме је дата предност „пејзажној“ концепцији архитектуре која је, према оцени жирија, отворила нови приступ решавању осетљивих локација и указала на нови став за уклапање објекта великих капацитета у јадрански пејзаж. Овај хотел бастион који израња из пене морских таласа³²³ представљао је заправо један модеран град саздан на концепцији малих медитеранских градића густе структуре с начичканим кућицама, дућанима и тавернама које прекривају стрму обалу. Посебна вредност хотела се огледала у томе што су све собе биле оријентисане према мору и острву Локруму и што је свака имала терасу обраслу медитеранским растињем. Хотел је имао капацитет од 400 кревета у једно- и двокреветним собама и апартманима (без помоћних лежаја). Главни улаз у хотел је смештен на последњој (дванаестој) етажи, на којој је, поред рецепције, канцеларија управе, хотелског хола, аперитив-бара и неколико салона, смештена и велика конгресна дворана са око 800 места и целокупним системом за озвучење и симултано превођење. Дворана је имала могућност да се помоћу покретних таписерија прегради у три мање сале. [Сл. 414] На етажи испод су организовани угоститељски садржаји (доручковаоница, таверна, ресторан, банкет сале, ноћни бар и целокупан кухињски погон), док је последња, најнижа етажа која је и најближа мору, намењена за рекреативне и забавне садржаје (затворени и отворени базени за децу и одрасле, сауне и соларијум, куглана). Све етаже су повезане вертикалним комуникацијама (степеништем и лифтовима) смештеним у дубини терена, тако да попречни коридор који води од излаза на етажама до ходника са собама, а на последњој етажи до рекреативног дела уз обалу, бива све дужи због терена који се шири према крају обале. Корисна површина хотела обухвата око 32.000 м². У материјализацији доминира натур-бетон (радове је извело грађевинско предузеће „Vranica“ из Сарајева), посебно наглашен у екстеријеру (парапетна зона тераса соба и преградне стене између суседних тераса) и заступљен у обради појединих елементима ентеријера (стубови, греде, таванице, зидови), те оплемењен рељефном ликовном обрадом академског сликара Раула Голдонија. [Сл. 415] Мноштво преградних стена између тераса које се попречно нижу дуж заталасане контуре смештајног дела, произашле из основне линије обале, стварају утисак геометризваног стеновитог гребена с разасутом вегетацијом. На тај начин се изгубила фасадна раван или прочеље у класичном смислу – главни изглед објекта је заменила тродимензионална структура интегрисана у конфигурацију терена. Уметник Голдони дао је посебан печат унутрашњем изгледу хотела, створивши тотал-дизајн заступљен у третману обраде свих површина (подова, таваница, зидова), до обликовања опреме и ситног инвентара. Намештај је израдила словеначка творница намештаја „Lesnina“. У хотелу су се налазиле просторије Хотелијерског школског центра Дубровник.



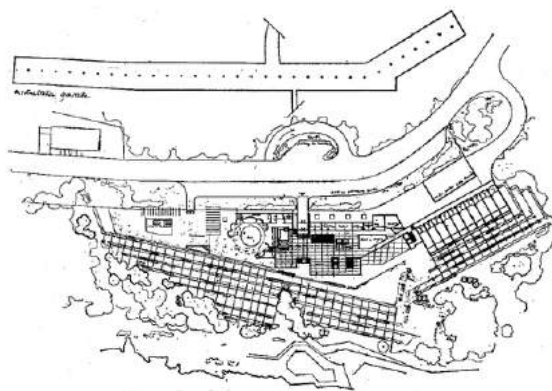
Сл. 414. и Сл. 415. Андрија Чичин-Шаин и Жарко Винцек, хотел *Libertas* у Дубровнику, 1971.

Основа 11. етаже са главним угоститељским садржајима – највиша етажа. (лево)

Сегмент екстеријера – поглед на терасе хотелских соба. (десно) Извор: *Совјек и простор*, Вр. 258 (1974), 4, 5.

³²³ Anonim, „Zimski susret sa gradom plemenite lepote“, *Turističke novosti – Odmor*, novembar 1974. – april 1975., 10.

Исти ауторски двојац је награђен првом наградом и за идејно решење хотела *Palace* на Лападу за који је био расписан општи јавни југословенски конкурс на коме је учествовало више југословенских архитеката.³²⁴ Прилагођавајући структуру објекта карактеристикама локације, која у односу на локацију хотела *Libertas* има знатно стрмији пад а смањим тим и ужи простор за позиционирање објекта, архитекти Андрија Чичин-Шаин и Жарко Винчек користе сличан организациони модел, организујући улаз и друштвене садржаје с конгресном двораном на највишој коти а смештајне јединице у модуларно структурираном степенастом корпусу који се спушта ка мору. [Сл. 416] Због узаног приобалног дела одређеног за изградњу хотел је добио дугачак фронт који се на једном делу прелама пратећи изглед стеновите падине. Затворени базен је код овог хотела смештен на вишој коти уз део других рекреативних садржаја док је отворени базен нашао место на најнижој коти тик уз море и мали пристан. Хотел је такође био А категорије, капацитета 500 кревета, у 214 двокреветних и 60 једнокреветних соба и 2 апартмана.³²⁵ Грађевинске радове је извело предузеће „Dubac“ из Дубровника а за уређење ентеријера је био ангажован архитекта Драго Моравец. Терасастим ситуирањем хотела на стрмој каменитој локацији водио се и архитекта Иван Штраус у пројектовању новог дела хотела *Osmine* у Сланом надомак Дубровника чија архитектонска студија потиче из 1967. године.³²⁶ Увала Слано је удаљени око 40 км од Дубровника у смеру према Сплиту, а смештена је у непосредној близини Јадранске магистрале која пролази поред Шипана и Мљета, тако да је тај локалитет препознат за туристичку изградњу већих капацитета. У циљу разматрања габарита и позиције планираног хотела Б категорије са 200 кревета на тој локацији израђена је крајем шездесетих година студијско-програмска скица. Стрм каменити терен с нагибом од 30 до 40 степени, као и тежња пројектанта да приступна саобраћајница не пресеца контакт хотела са обалом, утицали су да се објекат постави по стрмини терена у виду терасасте структуре.³²⁷



Сл. 416. Андрија Чичин-Шаин и Жарко Винчек, хотел *Dubrovnik Palace* у Дубровнику, 1972.

Поглед на хотел и окружење – авио снимак. (лево) Извор: колекција аутора;
Скица основе 7. етаже са улазом и приступном стазом. (десно) Извор: *Arhitektura*, Br. 104 (1969), 70.

Из такве концепције је произашла вертикална организација која је подразумевала да улаз у хотел и угоститељско садржаји буду на последњој, то јесте на највишој етажи а на првој или најнижој да буду друштвени и рекреативни садржаји. Између ове две етаже је пројектован троспратни смештајни део хотела који са првом и последњом етажом повезују вертикалне комуникације постављене под углом од 45 степени. Позицијом улаза и угоститељских простора на највишој коти, где се обавља долазак и одлазак гостију и снабдевање хотела, омогућено је да се не нарушава мир гостију у собама и не ремете визуре. Све собе су пројектоване са купатилом и терасом уз коју је у простору собе организован простор за седење и одмор у виду дневне собе. Услед једнотрактне организације соба у терасасто смакнутим етажама свим собама су обезбеђене једнако вредне визуре и осунчање, али је због тога цела структура добила издужен габарит који је,

³²⁴ Конкурс је био расписан 10. децембра 1968. године а као датум предаје радова одређен је 11. април 1969. године. Председник жирија је био архитекта Стјепан Планић, а у саставу жирија су, између осталих, били архитекти Алфред Албини, Иво Бартолић, Јулије Де Лука, Игор Емил и Јованка Јефтгановић.

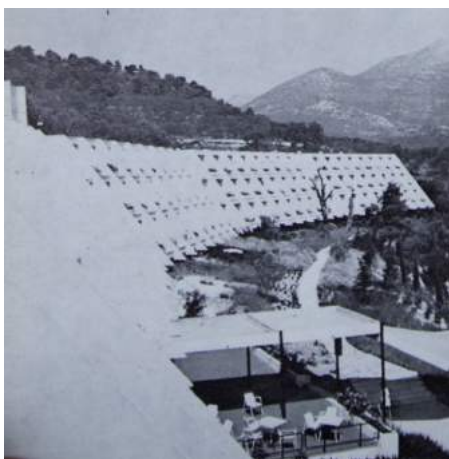
³²⁵ „Hotel »Palace« u Dubrovniku“, *Čovjek i prostor*, 7.

³²⁶ „Studija hotela u Slanom kod Dubrovnika“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 91.

³²⁷ *Ibid.*

у односу на пружање терена и због избегавања великих дужина објекта, местимично прекинут формирањем својеврсног светларника ради осветљења и проветравања дугачког етажног ходника. Ова замисао је реализована 1972. године изградњом депанданса старог хотела *Osmine* у виду пет изломљених ламела лучно постављених у стеновитом терену.³²⁸ [Сл. 417] Инвеститор овог туристичког захвата је било хотелско предузеће „Ehos“ из Сарајева док је радове извело сарајевско грађевинско предузеће „Arhitekt“.

Један од последњих подухвата у изградњи великих туристичких капацитета на простору Дубровачке ривијере пре зенита југословенског туризма била је изградња великог хотелско-туристичког центра на полуострву Бабин Кук (на површини од око 89 хектара) произашла из урбанистичког пројекта израђеног на основу регионалног плана Јужни Јадран. Туристичко насеље Бабин Кук, смештено између две стамбене зоне у ували Лапад и ували Груж на терену делимично покривеним боровином који се благо спушта са коте од 100 м до нивоа мора, реализовано је на основу Урбанистичког пројекта Бабин Кук – Дубровник израђеног 1969. године, тако да је овај простор од самог почетка осмишљаван кроз детаљну просторно-планску документацију.³²⁹ Локација комплекса је удаљена око 4 км од старог града Дубровника. Очување и унапређење животне средине, уз примену еколошких стандарда, представљали су један од захтева за реализацију пројекта. Према условима зајма Југославија се обавезала да до краја 1974. године спроведе низ радова на унапређењу инфраструктуре на подручју Дубровника, и то: проширење капацитета дубровачког аеродрома, унапређење водоводне мреже и изградња станице за пречишћавање воде, изградња нове канализације и пумпних станица, као и реконструкција и изградња путева.³³⁰ У оквиру основних поставки генералног урбанистичког плана формиране су зоне постојећег становања и јавних објеката, новог стамбеног насеља, туристичког насеља, слободних и рекреативних површина. Туристичко насеље је у организационом и функционалном смислу замишљено као јединствен организам у коме су простори различитих садржаја, осим смештајних, доступни свим гостима и где гости све услуге плаћају посебним интерним новцем.³³¹ У оквиру овог туристичког комплекса је предвиђена широка лепеза понуде у различитим видовима смештаја – бунгалови, апартман-кућице и хотели А, А и Б категорије који обухватају 3.000 кревета у сезонском и 2.000 кревета у целогодишњем смештају. Хотел *President*, намењен за целогодишњи смештај, изграђен је у обалној зони с позицијом која има најбоље осунчање и погледе ка пучини захваљујући степенастом спуштању структуре хотела према мору. [Сл. 418] Бетонска структура хотела интегрисана је у терен уз обалу, а посебно осмишљено хортикултурно уређење терасастих површина требало је да допринесе заштити и обнови вегетације.



Сл. 417. Иван Штраус, депанданс хотела *Osmine* у Сланом надомак Дубровника, 1972. Поглед на депанданс. Извор: *ARH*, Br. 15 (1972), 22.



Сл. 418. Centar 51 (Загреб) и Edward Durell Stone Architects (Њујорк), хотел *President* у оквиру хотелско туристичког центра *Babin Kuk* у Дубровнику (Лапад), 1976. Поглед на хотел и окружење. Извор: колекција аутора

³²⁸ „Depandans hotela »Osmine« Slano“, *ARH*, God. X, Br. 15 (1972), 21-22.

³²⁹ Ана Мрак-Taritaš, *op. cit.*, 141, 142, 143.

³³⁰ Видети Прилог 1 *Закон о ратификацији споразума о гаранцији између Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Међународне банке за обнову и развој*, Бр. 782 YU (*туристички пројекат „Бабин Кук“*), „Службени лист СФРЈ“, број 13 од 3. марта 1972. године, 275-276.

³³¹ „Turističko hotelsko naselje Babin Kuk“, 52.

У извођењу је због недостатка средстава управо тај део имао и највећу редукцију, па је изведено само најнужније озелењавање, док је изостао квалитет који се пројектом желео постићи.³³² Почетак изградње комплекса је каснио у односу на првобитне планове и утврђене рокове. Главни извођач је изабран тек у децембру 1974. а радови на изградњи су започети у јануару 1975. године. Објекти реализовани у првој фази предани су на употребу 5. јуна 1976. године.³³³ У оквиру прве фазе реализовани су хотел *lux* и три хотела А категорије, Центар насеља, управни центар и неколико спортских терена. За потребе уређења и опремања унутрашњих простора, првенствено друштвених и угоститељских садржаја, успостављена је сарадња архитеката и ликовних уметника у намери да се постигне што бољи квалитет и представи карактер југословенског поднебља.³³⁴ Посебна пажња је посвећена пројекту графичког дизајна који је обухватио решења различитих ознака, симбола, натписа и знакова, као и графичке опреме употребних предмета и инвентара. Тим који је радио на реализацији комплекса, састављен од иностраних и домаћих стручњака, развио је системе управљања у складу са тада најсавременијим достигнућима у хотелијерској индустрији.³³⁵ Међутим, у стручној јавности је цео овај пројекат критикован због тога што узурпира последњи слободан природни простор у околини Дубровника уврштавајући га у интензиван туристички промет.³³⁶ Један од главних архитектонско-урбанистичких аспеката се огледао у успостављању што хармоничнијег односа између изграђених целина и објеката у њима. Стога је ансамбл друштвеног центра Бабин Кук и хотела с варијацијом у категорији конципиран у виду традиционалних приморских градића, али су густина изграђене структуре и величина волумена ипак у знатној мери окупирали простор полуострва. На тај неповољан аспект указује и Душко Кеџкемет сматрајући да превелика концентрација објеката на простору Бабиног Кука, и без обзира на њихове одређене квалитете, не приноси нимало урбанистички суседном Дубровнику који се пак третира искључиво као туристичка атракција.³³⁷ Дајући преглед хрватске архитектуре седамдесетих година ХХ века Иво Мароевић, осврћући се на хотелско насеље Бабин Кук, наводи да је његова архитектура заснована на коректном приступу и доброј идеји, али да је резултат ипак заостао за намерама и амбицијама његових пројектаната.³³⁸

Хотелски комплекс *Bernardin*, лоциран на рту уз море западно од центра Порторожа према старом граду Пирану, састоји се од главног хотела *Grand Emona* (А категорија, капацитет 500 кревета, 13.350 м²) и два депанданса – хотела *Bernardin* (Б категорија, капацитет 472 кревета, 11.350 м²) и хотела *Ville Park* кога чини групација мањих објеката типа вила (Б категорија, капацитет 500 кревета, 8.600 м²).³³⁹ [Сл. 419] Због своје позиције на северу Јадрана, у близини границе са Италијом, овај велики интегрисани туристички комплекс требало је да буде конкурент на ширем простору Медитерана. Словеначка обала Јадрана привлачила је транзитне и дневне посетиоце током летње сезоне, углавном из Италије, док су близина популарних европских градова и нижи трошкови смегтаја у поређењу са конкурентним дестинацијама у Италији, Аустрији и Немачкој, омогућавали бржи раст туризма. Реализација пројекта и финансијски аранжман слични су пројекту туристичког центра *Babin Kuk* а зајам IBRD-а за пројекат *Bernardin* је први зајам у туризму који је у потпуности исплаћен.³⁴⁰ Добијање зајма било је условљено унапређењем и проширењем главног приступног пута од италијанске границе до Порторожа, довршењем и проширењем канализационе мреже у складу са савременим еколошким стандардима, изградњом пешачког прилаза Пирану из хотелског комплекса и решавањем проблема паркирања у Пирану.³⁴¹ Инвеститор пројекта предузеће „Emona“, основано у Лубљани 1970. године спајањем предузећа

³³² Nebojša Weiner, „Hotelsko turistički centar „Dubrava – Babin Kuk“ Dubrovnik“, 9.

³³³ *Ibid.*

³³⁴ *Ibid.*

³³⁵ IBRD, *Report and recommendation of the president to the executive directors on proposed loans to the „Babin kuk“*..., 4.

³³⁶ О ТОМЕ ВИДЕТИ У: Nebojša Weiner, „Hotelsko turistički centar „Dubrava – Babin Kuk“ Dubrovnik“, *Čovjek i prostor*, God. XXIV, Br. 286 (1977), 4-9.

³³⁷ Duško Kečkemet, „Uloga turizma u humanizaciji i dehumanizaciji ljudskog prostora“, у: Ivan Antunac, Vlatko Jadrečić (ur.), *Humanističke vrijednosti turizma*, 141.

³³⁸ Ivo Maroević, „Arhitektura sedamdesetih godina u Hrvatskoj“, *Arhitektura*, Br. 176+7 (1981), 50.

³³⁹ Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, SL-7 (243-244)

³⁴⁰ IBRD, *Project Performance Audit Report Yugoslavia Bernardin Tourism Project (Loan 752-YU)*, 1.

³⁴¹ Вид. Прилог 1 Закона о ратификацији споразума о гаранцији између Југославије и Међународне банке за обнову и развој за изградњу туристичког пројекта „Бернардин“ – Пиран, „Службени лист СФРЈ“, број 13 од 3. марта 1972. године, 269.

„Prehrana“ и „Agrokombinat Emona“, бавило се производњом, прерадом, дистрибуцијом и продајом прехранбених производа, али је имало и шире пословање у областима туризма, хотелијерства и инжењеринга. Такав вид комбинованог пословања био је карактеристичан за веће организације удруженог рада. За управљање комплексом развијен је један од тада највећих организационих модела у хотелској индустрији на простору Југославије и шире. Структура комплекса је омогућавала успостављање различитих режима коришћења у зависности од услова сезоне и потражње.



Сл. 419. The Architects Collaborative (ТАС), хотелски комплекс *Bernardin* у Порторожу, 1976. Главни хотел *Grand Emona* смештен на клисури уз море. (лево) Хотел *Bernardin* са Марином и хотелом *Ville Park* у позадини. (десно)

Извор: колекција аутора

Главна предност комплекса су биле и три основне предности у туризму: локација, локација и локација. Релативно кратак и узан појас словеначког приморја захтевао је рационално планирање простора. За потребе изградње комплекса општина је инвеститору продала и уступила део земљишта на простору наомак кога је раније постојало активно бродоградилште. Пројектантски задатак је био изразито захтеван, јер је требало што боље искористити празан простор између познатог туристичког центра Порторожа и сликовитог приморског градића Пирана, и на тој локацији површине око 24 ха обезбедити максималан број кревета и разне садржаје потребне за понуду туристичког комплекса тог типа. Истовремено је објекте комплекса требао што боље уклопити у приобални пејзаж, који је у том делу варирао од стрме стеновите литице до равног терена уз море са Марином, те сачувати звоник са остацима цркве средњовековног манастира Св. Бернарда из Сијене који је половином XV века основао проповедник Св. Јован Капистран и по коме је комплекс добио име. Тако се вредан архитектонски споменик нашао у саставу комплекса и постао његов визуелни мотив. Иако је за процену пројекта послужило прелиминарно архитектонско решење комплекса које је начинио архитекта Едо Михевић, иначе аутор неколико хотелских објеката у Порторожу и просторног плана словеначке обале,³⁴² на међународном тендеру, спроведеном у складу са уговореним пропозицијама, изабрана је архитектонска фирма „The Architects Collaborative (ТАС)“ из Кембриџа у Бостону коју је тада предводио архитекта Пери Кинг Нибауер (Perry King Neubauer).³⁴³ За оба велика туристичка комплекса чија је изградња половишно финансирана зајмовима ИБРД-а носиоци израде идејних решења биле су америчке архитектонске фирме у сарадњи са локалном пројектантском оперативом. Ово потврђује да се југословенска власт, изразито у области туризма и у инфраструктурним пројектима, ослањала на западне партнере и да је прихватање архитектуре савремених светских токова доприносило промоцији Југославије у западном свету.

Архитекта Едо Михевић је био позван да буде део тима ТАС-а за израду пројекта али је од тога одустао.³⁴⁴ За израду урбанистичког плана, различите аспекте у пројектима хотела који су

³⁴² Е. М., „Regionalni plan Slovenske obale“, *Arhitektura urbanizam*, God. V, Br. 29 (1964), 3-4; Vladimir Brezar, „Turistična arhitektura v Slovenskem primorju“, *Sinteza*, št. 2 (1964/65), 27-30; Janez Kresal, „Uspjela zgnusnutost funkcionalne i komunalne opremljenosti u novom Portorožu“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 17-19.

³⁴³ IBRD, *Project Performance Audit Report Yugoslavia Bernardin Tourism Project (Loan 752-YU)*, 14-15.

³⁴⁴ *Ibid.*, 14.

морали да задовоље југословенске грађевинске стандарде и радове на земљишту била су ангажована домаћа предузећа. Тако су „Investbira“ из Копра и „Slovenija-projekt“ из Љубљане били укључени у израду урбанистичког плана, разраду идејног пројекта хотелâ и извођење радова.³⁴⁵ У Љубљани је крајем октобра 1972. године представљено коначно архитектонско решење хотелског комплекса изабрано на основу три алтернативна предлога која је фирма „ТАС“ припремила према пропозицијама уговора.³⁴⁶ Израда пројекта, започета крајем 1973. године, завршена је за непуних годину дана. Реализација пројекта је од почетка била праћена различитим техничким и административним потешкоћама, као и проблемима политичке природе који су утицали на кашњења и довели до прекорачења првобитно процењених трошкова услед ондашње инфлације. Изградња комплекса је отпочета у децембру 1974. а очекивало се да ће бити завршена до фебруара 1976. године. Хотели *Bernardin* и *Ville Park* отворени су пред сезону у јуну 1976. године. Грађевински радови на изради темеља хотела *Grand Emona* на стрмој стени уз море заустављени су већ у фебруару 1975. године како би се спровеле додатне геолошке анализе и статичко-конструктивне процене.³⁴⁷ То се одразило на извесне промене у пројекту и узроковало је одлагање градње. Након наставка изградње у јесен 1975. године радови су текли неометано. Хотел је за госте отворен у априлу 1977. године.³⁴⁸ Захваљујући строгој контроли квалитета током извођења извршени грађевински радови су били углавном изнад југословенског стандарда, док су завршна обрада ентеријера, уграђена опрема и намештај били бољи од оних у хотелима исте категорије на том подручју.³⁴⁹

Организациона концепција главног хотела *Grand Emona* произашла је из његовог положаја на стрмој стени уз море. Структура хотела је наслоњена на литицу и прати њено благо закошење. Приступ хотелу је решен на највишој коти, па су на првим етажама поред рецепције и управе организовани друштвени и угоститељски садржаји, док се смештајне етажне спуштају низ литицу до нивоа шеталишта уз обалу. Архитектуру хотела у потпуности одређује његов конструктивни склоп изведен у армираном бетону, тако да су у естетском смислу дошли до изражаја утицаји америчког брутализма. Према је регионализам преовладавао у југословенској туристичкој архитектури тог периода, што је приметно и у решењима туристичких објеката на словеначкој обали архитекте Михевца, пројектанти хотелâ *Grand Emona* и *Bernardin* нису применили никакве регионалне аспекте, већ су се водили интернационалним усмерењима. Нагнуту главну фасаду оријентисану према мору чине три сегмента која раздвајају две наглашене вертикале, тј. језгра у којима су смештена степеништа и лифтовска окна. У подели фасаде приметна је разлика између зоне са већим отворима највиших етажа на којима су организовани друштвени и угоститељски садржаји и зоне смештајних етажа у чијем изгледу доминира правилни растер ложа хотелских соба. У обликовању хотела *Grand Emona* приметне су извесне сличности са хотелом *Amathus Beach* у Лимасолу на Кипру који је у исто време, почетком седамдесетих година, фирма „ТАС“ пројектовала у сарадњи са кипарским архитектонским бироом „Colakides & Associates“ основаним 1954. године. Иако је кипарски хотел лоциран на равном терену уз море, без стеновитог ослонца који би утицао на концепт форме, његов корпус се сужава према врху стварајући нагнуту предњу фасаду чије обликовање, попут хотела у Порторожу, дефинише растер преградних зидова између хотелских соба и видљивих конструктивних носача. Вођен сличним приступом, архитектонски тим фирме „ТАС“ пројектовао је неколико година касније и велики хотел *Intercontinental* у граду Шарца у Уједињеним Арапским Емиратима (реализован 1980. године), чија масивна бетонска структура са унутрашњим атријумом асоцира на древне зигурате.

С обзиром на померање почетка изградње и потребна додатна средства за реализацију првобитно предвиђени капацитети хотелâ *Grand Emona* и *Bernardin* нешто су повећани, док је за око хиљаду кревета смањен капацитет у насељу вила, тако да је њихова изградња одложена за другу фазу.³⁵⁰ У циљу оптимизације трошкова редуковано је уређење партера и околног пејзажа а

³⁴⁵ *Ibid.*, 15.

³⁴⁶ *Ibid.*

³⁴⁷ *Ibid.*, 7.

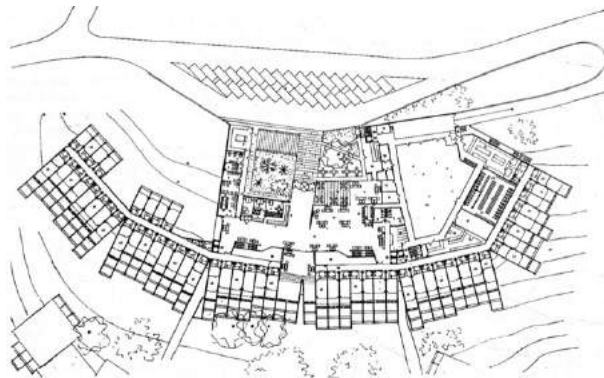
³⁴⁸ *Ibid.*, 18.

³⁴⁹ *Ibid.*, 19.

³⁵⁰ „Bernardin – Živi model turističkog grada“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXV, Br. 7 (1977), 9.

одустало се и од појединих објеката на плажи. Комплекс је располагао са три хиљаде места у затвореним и отвореним просторима различитих угоститељских садржаја, имао је властиту марину, школу једрења и више спортских терена.³⁵¹ На простору марине коју делом окружује издужена троспратна зграда хотела *Bernardin* налази се мањи трг са продајним и угоститељским локалима. Отворено приземље хотела омогућило је визуре према мору из марине и са оближњег трга. Улица којом се из Порторожа долази до комплекса и марине замишљена је као трговачки центар. Измештањем колског приступа и паркирања на руб комплекса коришћење отворених површина препуштено је само пешацима. Капацитети и садржаји хотела су поред основне намене смештаја туриста током летње сезоне пружали и највише стандарде за конгресне активности. Ентеријери хотела су опремљени вредном колекцијом уметничких дела словеначке савремене уметности. Током прве сезоне пословања од укупног броја ноћења око 29% остварили су домаћи а 71% инострани гости.³⁵²

Да је терасаста модел изградње био погодан за различите конфигурације приморског пејзажа показује архитектура хотела *Marina Lučica* у Примоштену уроњена у благо нагнути терен с вегетацијом који залази кроз две тракasto-лучне целине употпуњујући тако архитектонски дојам. [Сл. 420] Туристичка изградња је урбанистичким планом Примоштена била предвиђала на три локације: на полуострву Кремик, и то у укупном капацитету око 9.500 кревета у зонама марине и увале Кремик,³⁵³ затим у Примоштенској луци где је и изграђен хотел *Marina Lučica* с погледом на градић Примоштен, те на супротној страни Примоштена, на полуострву Радуча, на коме су изграђени хотели *Adriatic II* и *III* (хотел *Zora*). Према једном од полазних урбанистичких услова објекат својом композицијом није смео заклањати атрактивну панораму на полуострво Примоштен и старо рибарско насеље. Како би се нагласила ова визура у ентеријеру је у оси главног улаза била постављена велика стаклена стена која је пристиглим гостима пружала панорамски поглед на окружење у коме ће провести свој одмор. Благим залучењем структуре хотела која прати изохипсе терена постигнуто је њено визуелно скраћење погледом на хотел из супротног смера.³⁵⁴ [Сл. 421] Локација на којој је степенасто положен хотел привредног предузећа „Primošten“ захвата приобалну падину између саобраћајнице и мора, с висинском разликом од коте +30/35 м, на којима се налази саобраћајница, до коте +8,5 м на којој је последња етажа. Тако је висинска разлика максимално искоришћена за изградњу великог хотела површине 21.000 квадратних метара и капацитета 600 кревета. На петој етажи, на коти +20 м, решен је улаз у хотел а изнад ње се у једном делу подиже и шеста етажа на којој су смештени кухињски погон и ресторан с панорамским погледом.



Сл. 420. и Сл. 421. Ловро Перковић, хотел *Marina Lučica* у Примоштену, 1971.

Фотографија макете хотела. (лево) Извор: *Совјек и простор*, Бр. 223 (1971), 21. Основа 5. етаже на којој се налази улаз и део друштвених садржаја. (десно) Извор: *Совјек и простор*, Бр. 236 (1972), 6.

Поред рецепције и хотелског хола, на петој и мањим делом на четвртој етажи су организовани друштвени садржаји (бар, салони, конференцијска сала), с којих се приступа првом

³⁵¹ *Ibid.*

³⁵² *Ibid.*

³⁵³ „Iz detaljnog plana Primoštena“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 9. 9-12.

³⁵⁴ „Hotel »Marina Lučica« u Primoštenu“, 6.

троетажном смештајном тракту који у сегментираним деловима са по осам соба лучно обавија централно позиционирану улазну етажу; потом се структура хотела визуелно прекида тракастом зоном зеленила које је инкорпорирано у део хотела, те наставља другим двоетажном смештајним трактом повезаним на два места дугачким полуукопаним коридорима. Модуларни корпуси смештајних јединица у фасадној зони трактова су међусобно делимично смакнути како би се постигла динамичност у изгледу фронта и боља визуелна уклопљеност и околни каменити пејзаж. Архитекта Ловро Перковић је пројекат архитектуре и ентеријера хотела израдио у оквиру пројектантске организације „Urbanistički zavod Далмације“ из Сплита. Главни извођач радова је било грађевинско предузеће „Изградња“ из Шибеника. Пре изградње хотела у Мариној луци архитекта Перковић је пројектовао комплекс од два хотела изграђена 1968. године на суседном шумовитом полуострву Радуча на коме се претходно налазио туристички ауто-камп.³⁵⁵ У овом случају се аутор одлучио за павиљонски тип изградње на јужној падини полуострва, одакле се пружа поглед на Примоштен, у зони која је била ретко пошумљена. Групаацију квадратних и правоугаоних депанданса с приземљем и два спрата, међусобно повезаних топлом везом у виду застакљених коридора, временом су заклонила дрвећа посађена око њих. Уз хотелски ансамбл је поред обале изграђен и затворени кружи базен с провидном помичном куполом од плексигласа. У етажи испод базена су организоване гардеробе, сауне, просторије за масажу, аперитив-бар и помоћне просторије.³⁵⁶

У разноврсној туристичкој архитектури структуралистички приступ се у јеку изградње нових смештајних капацитета издвојио погодним за решавање хотелских функција. Како у структури хотела највећи проценат заузима смештајни део, тако је у примењеном структуралистичком дискурсу смештајна јединица – соба препозната као основни модул чијим мултипликовањем и комбиновањем је могуће дефинисати основни корпус хотелског објекта. Међутим, како у хотелској архитектури постоје чак три међусобно различите функционалне групе (друштвени, смештајни и економски део), од којих се свака заснива на специфичним функционалним и просторним полазиштима и условљеностима, са становишта структуралистичких тежњи хотели нису били објекти у којима би се могло манифестовати антрополошко решавање просторне структуре којим би се превазишла изразита функционална подељеност. С друге стране, хотели су истовремено пружали могућност да се у просторном и антрополошком смислу уместо прототипова колективне интерпретације образаца живљења, водећи се размишљанима архитекте Хермана Херцбергера (Herman Hertzberger), пронађу прототипови који омогућавају индивидуалне интерпретације колективних образаца.³⁵⁷ Препознајући вероватно ову дихотомију хотелских објеката архитекти су структуралистички метод могли да развијају кроз просторно-обликовну разраду друштвених садржаја и смештајних јединица. Управо су обе ове функционалне целине омогућавале индивидуалне интерпретације колективних образаца. У томе је значајан антрополошки аспект представљао и однос друштвених садржаја и смештајних јединица према окружењу манифестован у својеврсној структуралистичкој недовршености која је код појединих хотелских објеката погодовала слободнијој вези с окружењем. Почетком шездесетих година у Француској долази до раскида са Сартровим (Jean-Paul Sartre) егзистенцијализмом и до појаве новог филозофског покрета – структурализма који ће показати да „смисао није ништа друго него површинско деловање, одблесак или пена“ и да „то што нас најдубље изнутра прожима, што је пред нама, што нас држи у времену и простору, јесте систем“.³⁵⁸ Сваки систем је структуралан а структура се може назвати дијалектичким јединством статичног и динамичног, тако док статична страна структуре покушава да сачува структуру такву каква јесте, одуширући се било каквој промени постојеће равнотеже, њена динамична страна тежи разарању постојеће структурне целине и трансформацији постојећег стања, успостављајући равнотежу на новом нивоу.³⁵⁹

³⁵⁵ „Hotelski objekti u Primoštenu »Adriatic« II i III“, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 53-54 (1968), 94-98.

³⁵⁶ *Ibid.*, 96.

³⁵⁷ Kenet Frempton, *op. cit.*, 299.

³⁵⁸ Boris Majer, *Strukturalizam* (Београд: Комунист, 1976), 5, 6.

³⁵⁹ *Ibid.*, 17.

Међутим, битна карактеристика структуралистичког схватања структуре јесте апсолутизација статичног момента структуре и неуважавање дијалектичког јединства статичног и динамичног.³⁶⁰

Полазећи од тога да структуралистичка теорија заступа јединство модула и целине која је изграђена на основу тог модула или делова који граде структуру, поставља се питање колико су југословенски хотели структуралног изгледа били заправо структуралистички, посматрано из структуралистичке филозофије какву је у архитектури заступао рецимо холандски архитекта Херман Херцбергер?³⁶¹ „Реч »део« сасвим недвосмислено указује на онтолошку и аксиолошку »другостепеност« предмета на који се односи, као што реч »целина« недвосмислено говори о извесном примату, о извесној надређености у односу на оно што називамо делом. Изрази »целина« и »део« упућују, дакле, на постојање једне потпуно прецизно одређене хијерархије.³⁶² У том смислу не постоји аутономија делова већ само целина која је по дефиницији аутономна.³⁶³ Структурализам има свеобухватну идеологију и метод мишљења.³⁶⁴ Теорија структурализма је у ствари заснована на методама релацијског проучавања стварности и појава а не на коначно дефинисаним хипотезама. Користећи се лингвистичким принципом као моделом, у многим другим дисциплинама, па и архитектури и урбанизму, покушавало се на строго научној основи открити системе поретка који постоје у стварности.³⁶⁵ Антрополог Клод Леви-Строс (Claude Lévi-Strauss) је сматрао да се структуралистички покушај откривања поретка различитих појава не може изједначавати са поретком осмишљеним и изграђеним унапред, већ да су репродукција, реконструкција и реорганизација неопходни у односу на стварност у којој је питање реда постало предмет филозофије.³⁶⁶

Структурализам и функционализам представљају две различите варијанте холизма. Док први даје примат структури над функцијом, други даје примат функцији над структуром.³⁶⁷ Иако структура треба да буде повод за формализацију,³⁶⁸ не значи да сваки структурални предмет, објекат или систем који чини формални израз структуре представља истовремено и структуралистички поредак, или другим речима оно што је структурално не мора буде и структуралистичко. Структуралистичка активност је увек везана за технику и обухвата две основне операције: раширљивање и распоређивање.³⁶⁹ „Структура је смишљени, законски сачињен склоп конструктивних елемената. [...] Структура је стваралачка идеја [...] и потенцијални је носилац читаве архитектонске концепције, њеног обликовања, пластичног бића, просторне енергије, естетског зрачења, практичности, економичности итд.“³⁷⁰ Архитекта Никола Добровић наводи да структурализам не би требало сврставати у један од „-изама“ у развоју савремене архитектуре, већ да се он издваја као емпиријски проверена теорија и највиши степен у развоју конструктивне мисли.³⁷¹ Сличног становништа је био и холандски архитекта Алдо ван Ајк (Aldo van Eyck) позивајући архитекте на нову свест засновану на трајним принципима људског постојања који су се изгубили у модерној архитектури³⁷² а нарочито у каснијим облицима продуктивистичке архитектуре саздане на изражајности материјалног света и потрошачке културе. Архитекти и

³⁶⁰ *Ibid.*, 18.

³⁶¹ О томе вид. у: Herman Hertzberger, „Ideologija strukturalozma“, *Conjek i prostor*, God. XXIV, Br. 291 (1977), 26-27; Herman Hertzberger, *Architecture and Structuralism: The Ordering of Space* (Rotterdam: NAI010 Publishers, 2016).

³⁶² Nikola Milošević, *Filozofija strukturalizma* (Beograd: BIGZ, 1980), 249.

³⁶³ „[...] нелитерарна уметничка дела наликују смисленим реченицама утолико што су и сама смислена и као таква су артикулирана од делова. [...] значење целине зависно је од делова јер би се оно изменило променом у деловима. [...] значење сваког дела је одређено позадинским контрастом према оним деловима који су могли стајати уместо њега а да при том целина не изгуби значење у потпуности.“ Вид. Philip Petit, *The Concept of Structuralism: A Critical Analysis* (Berkeley: University of California Press, 1977), 56.

³⁶⁴ Arnulf Lüchinger, *op. cit.*, 8.

³⁶⁵ *Ibid.*, 15.

³⁶⁶ *Ibid.*

³⁶⁷ Nikola Milošević, *op. cit.*, 152.

³⁶⁸ Žan Pijaž, *Strukturalizam* (Beograd: BIGZ, 1978), 19.

³⁶⁹ Anri Lefevr, *Š onu stranu strukturalizma* (Beograd: Komunist, 1973), 169-170.

³⁷⁰ Nikola Dobrović, „Strukturalizam“, *Arhitektura urbanizam*, Br. 4 (1960), 20; Никола Добровић, „Органско схватање архитектуре“, *Културен живот* (Скопје), Бр. 6 (1961), 17-19.

³⁷¹ *Ibid.*

³⁷² Arnulf Lüchinger, *op. cit.*, 15.

урбанисти су тако почели спонтано, силом свог стваралачког импулса, разрешавати проблем односа јединице и целине пермутовањем модула и модулирањем њихових склопова.³⁷³

У социјалистичким земљама с примењеним марксизмом, који је идејно имао упориште у савремености, прихвата се и изучава структурализам али понајвише у лингвистици, семиотици, математици, кибернетици и другим мање формализованим наукама.³⁷⁴ Стога, остаје упитно за шире разматрање да ли су упливи структурализма у социјалистичкој архитектури били идеолошки поткрепљени, односно да ли је социјалистички систем легитимисао структурализам, или је његова појава, како наводи архитекта Јулије Де Лука, била везана за кретања у свету и праћење светских трендова. Некохерентан однос према оно што би се могло назвати структуралистичким приступом у раду југословенских архитеката можда најбоље одсликава коментар Антоанете Пасиновић о (хотелским) пројектима архитектке Јулија Де Луке, поводом Загребачког салона архитектуре 1971. године, кога назива расним и моћним архитектом практичарем који „обликује у креативној »игри« без строгог предконцепта, формира облик у »живом«, а као коначница такођер наступа сувремено преиспитивање традиционалног просторног искуства, могућност континуирања традиције у савременост“ („напетост која пружа слутњу о могућности једног новог континуитета просторне мисли, о могућности стјецања нове истинске самосвијести о природи и повијести, као истинским премисама праве архитектуре“).³⁷⁵ Југословенски архитекти чија се остварења углавном атрибуирају с структуралистичким предзнаком,³⁷⁶ а међу која се убраја и низ хотелских објеката, имали су често за полазиште сликовите призоре традиционалних градитељских структура и агломерација (најчешће приморских и босанско-херцеговачких), те њихов визуелни утисак густе целине састављане од више делова. Тиме су архитекти правили и изванатан одклон од претходно доминирајућег СИАМ-овог функционализма и формализма који су идејно били супротстављени сваком виду успостављања естетске доминације форме или структуре. Имајући у виду да структурализам идејно почива на модерности и техницизму схваћеним у цивилизацијском континууму, пошто је, наводи Лефевр, техника наводно суштина сваког стварања,³⁷⁷ упитно је у којој мери је сентиментално враћање на историјске предлошке могло супстински утицати на структуралистичку концепцију а да не представља обликовно опонашање полазног предлошка.

Многи примери хотелске архитектуре на Јадрану с краја шездесетих и почетка седамдесетих година су у ствари били засновани на модуларном принципу пројектовања, израженом првенствено у конструктивном растеру, који се показао прихватљивим и економски оправданим с обзиром на могућност увођења основне димензије растера изражене најчешће кроз ширину хотелске собе. У том погледу је архитекта Милан Злоковић, заговарајући примену модуларне координације у савременом пројектовању и продубљујући научна сазнања утемељена на савременим техничким достигнућима, био најближи теорији структурализма. Због своје врло дефинисане и непроменљиве намене и концентрисаних садржаја туристичка архитектура је погодовала структуралистичком концепту који је омогућавао различите естетизоване архитектонске варијације. Показало се да је туристичка архитектура знатно лакше од других типова објеката апсорбовала различите концепте у савременој архитектури још од друге половине педесетих, а знатно интензивније током шездесетих година, који су погодовали њеној естетизацији. У том смислу је и архитектонски структурализам, теоријски утемељен у срединама које су баштиниле рационалистички дискурс техницистичког усмерења, туристичкој архитектури донео коначно ослобађање од функционалистичке позадине и омогућио креирање разнородних естетских форми и различитих варијација, првенствено у архитектури приморских хотела којима је био надасве потребан ликовно афирмативан однос према окружењу. Разбивши равну површину крова структурализам је ослободио архитектуру диктата кубичне форме доказавши неутемељеност о јединственој морфологији и стилу као једнозначном изразу савремене

³⁷³ Grgo Gamulin, *Integracija u strukturi*, 94.

³⁷⁴ Muharem Pervić, „Marksizam : strukturalizam“, *Delo: mesečni književni časopis*, God. XIX, Br. 12 (1973), 1414.

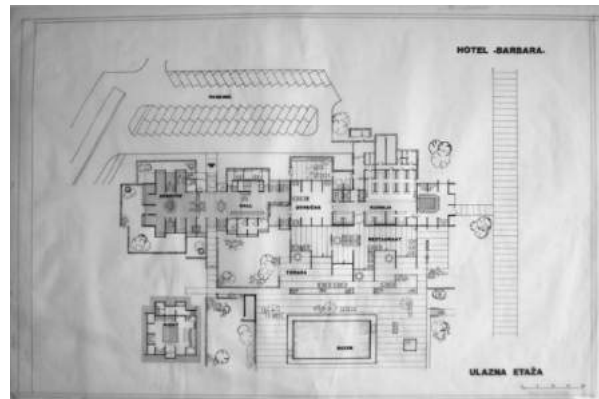
³⁷⁵ Antoaneta Pasinović, „Arhitektura na Zagrebačkom salonu 71“, *Čovjek i prostor*, God. XVIII, Br. 220 (1971), 9.

³⁷⁶ О структурализму у југословенској архитектури вид. у: Даница Стојиљковић, *Структурализам у архитектури Југославије у периоду од 1954. до 1980. године* (Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2017).

³⁷⁷ Henri Lefevr, *S onu stranu strukturalizma*, 169.

технологије и материјала.³⁷⁸ Стога се појава структурализма у југословенској туристичкој архитектура треба посматрати превходно из дискурса (социјалистичког) естетизма, или тежњи за постизањем задовољавајућег естетског концепта, а не из потребе да се структуралистичким методом успостави логички поредак у односима саставних компоненти према целини која је у ствари саздана на процесу технистичког мимезиса.

Групи хотела који се концепцијски могу сврстати у структуре настале варирањем одређених модула који формирају естетизовану целину припадају хотел *Barbara*³⁷⁹ у Задру (1970) архитекте Здравка Бреговца, хотел *Plat*³⁸⁰ у Плату код Дубровника (1971) архитекте Петра Кушана, и хотел *Adriatic II*³⁸¹ у Пули (1971) архитекте Бранка Жнидереца. Међу примере хотела чија архитектура почива на структуралистичком полазишту могу се уврстити и хотел *Berulia*³⁸² у Брелима код Макарске (1968-1969) архитекте Анте Рожића и гарни хотел *Б* категорије у Бечићима³⁸³ код Будве (1970) архитекте Милана Поповића. За хотелско предузеће „Ворик“ из Задра архитекта Здравко Бреговац је са сарадницима архитектама Ивом Филиповићем и Златком Крајачевићем пројектовао нови хотел *А* категорије као допуну постојећем хотелском комплексу. [Сл. 422] Хотел *Barbara* чини издужен волумен с типском вертикалном организацијом обликован варирањем основног модула хотелске собе који рашчлањује фасадне површине (увлачење и истурање кубуса).³⁸⁴ У приземљу су угоститељски и друштвени садржаји а на горње три етаже су у виду двотракта организоване смештајне јединице укупног капацитета 380 кревета. [Сл. 423]



Сл. 422. и Сл. 423. Здравко Бреговац, хотел *Barbara* у Задру, 1970. Поглед на предњу и бочну фасаду хотела. (лево) Извор: *Џојек и простор*, Br. 219 (1971), 12. Основа приземља. (десно) Извор: ХМА-ЗБ [5/49/3]

Бреговац се одлучује за експериментисање с модулима и системима у разиграној фасади хотела подстакнут новом граматику декоративности након што је напуштен орнамент.³⁸⁵ Ово запажање Сенке Секулић-Гвоздановић и Гроздана Кнежевића, аутора чланка о Бреговчевим хотелским реализацијама, наговештава да је структуралистичка естетика прихваћена због својих

³⁷⁸ Žarko Domljan, „Od konvencije prema slobodi: uz izložbu arhitekta Julija Deluke...“, 157.

³⁷⁹ О хотелу *Barbara* вид. у: Anonim, „Hoteli uronjeni u sunce“, *Turistički vjesnik*, Br. 2 (1970), 4-5; Senka Sekulić-Gvozdanović, Grozdan Knežević, „Tri realizacije arhitekta Bregovca (Hotel »Barbara« Zadar)“, *Џојек и простор*, God. XVII, Br. 219 (1971), 12-13; Ivica Klarić, „Otvoren novi hotel »Barbara« u Zadru“, *Turizam*, God. XVIII, Br. 4 (1971), 23; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 107, H-15; Željana Dubrović, *Zdravko Bregovac: Retrospektiva arhitektonskog opusa*, 28-30; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu...“, 37, 40; Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia...*, 182, 192; Ivana Nikšić Olujić, *Zdravko Bregovac: arhiv arhitekta*, 84-87, 124-125, 134.

³⁸⁰ О хотелу *Plat* вид. у: „Hotel »Plat« kraj Dubrovnika“, *Џојек и простор*, God. XIX, Br. 230 (1972), 6-9; „Hotel Plat“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Željka Čorak, „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, 43; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, H-34; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu...“, 38, 40.

³⁸¹ О хотелу *Adriatic II* вид. у: Anonim, „Sedam dana na i na snijegu i na moru“, *Turistički vjesnik*, Br. 4 (1970), 12; Željka Čorak, „Jedno vrijedno turističko zdanje“, *Џојек и простор*, God. XIX, Br. 228 (1972), 8, 10-11; „Kongresni hotel Adriatic II“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, H-11; Elke Beyer, Anke Hagemann & Michael Zinganel (Eds.), *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia...*, 166.

³⁸² О хотелу *Berulia* вид. у: Vladimir Maleković, „Dva turistička kompleksa arhitekta Ante Rožića u Brelima“, *Џојек и простор*, God. XVIII, Br. 218 (1971), 5-7; Ante Rožić, „Brela u makarskom primorju“, 41-47; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 48, H-22; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu...“, 36, 40.

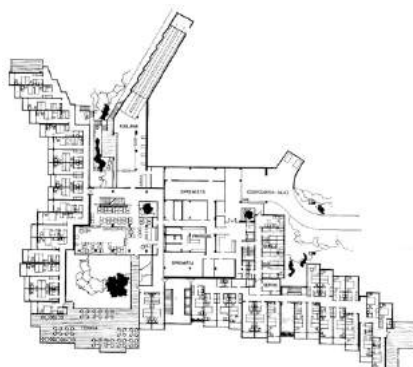
³⁸³ О том хотелу вид. у: M. P., „Garni – hotel u Bečićima kod Budve“, *Arhitektura urbanizam*, God. XI, Br. 66 (1970), 28-29; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 74, C-4.

³⁸⁴ HMA-HAZU- Fond Zdravka Bregovca (ZB): техничка документација за хотел *Barbara* у Задру (снпн. 5/49).

³⁸⁵ Senka Sekulić-Gvozdanović, Grozdan Knežević, „Tri realizacije arhitekta Bregovca (Hotel »Barbara« Zadar)“, 12.

естетичких потенцијала. Модуларни начин организације аутор је пренео у и ентеријер приземља користећи се димензионим усаглашавањем просторних зона, њиховом оријентацијом и начином материјализације, па тако дуж приземља, подељеног у више функционалних зона, модуларно распоређена зидна платна, у конструктивном растеру који одговара основном модулу (димензији) собе на етажама изнад, формирају својеврсни низ бочно затворених травеја који су послужили за креирање различитих амбијената и организацију намештаја, с тим да је средишњи простор остао ослобођен за комуникацију. Рапчлањеност све четири фасаде се преноси и на кровну површину тако да је у обликовном смислу структуралистички приступ постао знатно израженији. Коришћењем система великих глатких оплата за зидове у току градње и монтажних елемената за плафоне избегнут је у целом објекту мокри поступак малтерисања.³⁸⁶ Томе је допринео и низ типских уградних елемената који су монтирани на лицу места. Грађевинско предузеће „Udarnik“ из Загребa је изградило хотела за свега седам месеци.

Структуралистички приступ је у хотелској архитектури на Јадрану пружио више могућности за обликовање хотела који се уклапају у пејзаж или својом геометризованом структуром имитирају топографију терена. У односу на задарски пример, хотел *Plat* смештен недалеко од села Плат уз морску обалу, на обронку изнад истоименог хотелског насеља насталог адаптацијом и доградњом павиљонског насеља изграђеног за градитеље хидроцентралне „Dubrovnik“, чини једну комплексу модуларно конципирану структуру која се прилагођава конфигурацији терена обраслом медитеранском вегетацијом коју архитекта Петар Кушан уводи у објекат, формирајући неколико малих пација с високим чепресима и приморским храстовима и пролаза испод изграђених волумена. [Сл. 424] С обзиром на то да су границе објекта одређене карактеристикама предела, хотел је у габариту добио аморфни изглед а његова целокупна структура се висински мења у зависности од положаја на терену, приступа и визура. Хотел је пројектован као хотел *B* категорије корисне површине 12.260 квадратних метара и капацитета 560 кревета. Од магистрале се одваја приступни пут који води до хотела. Улаз у хотел, с наткривеном улазном маркизом, решен је у нивоу седме етаже, изнад које се још налази највиша етажа с кухињом, великом ресторанском салом повезаном с наткривеним и отвореним терасима с којих се пружају погледи према мору (слично решење је примењено и код хотела *Marina Lučica*). Уз улазни хол и рецепцију организовано је неколико заједничких просторија и тераса за дневни боравак гостију. Ради услуживања гостију у собама у кухињи се налази сервисни лифт који повезује са свих шест смештајних етажа. На шестој етажи је смештен економски улаз и низ складишних простора уз које се налази и вертикална веза с кухињом, те већи бар с терасом оријентисаним на један од пација, као и два низа смештајних јединица на ободима основе. Затворени базен и други рекреативни садржаји су смештени на најнижој етажи која уједно чини и везу с центром насеља. Стални визуелни контакт са сегментираним кровним површинама условили су њихову обраду у варијацијама шљунка, керамике и зеленила.³⁸⁷ У обради ентеријера је заступљено свега неколико материјала како би просторни доживљај био наглашенији. Изградњу хотела је спровело грађевинско предузеће „Dubac“ из Дубровника с кооперантима.

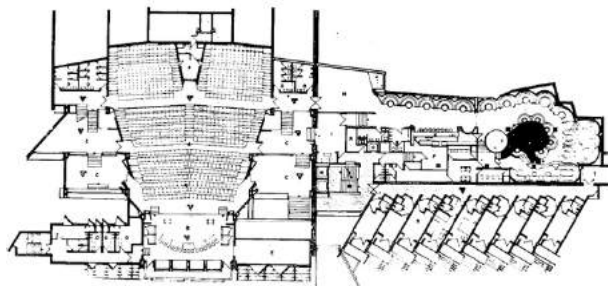


Сл. 424. Петар Кушан, хотел *Plat* у Плату код Дубровника, 1971. Поглед на предњу страну хотела. (лево) Основа 6. етаже са економским улазом. (десно) Извор: *Џовјек и простор*, Бр. 230 (1972), 7.

³⁸⁶ Пројекат конструкције је израдио инжењер Мате Сењановић.

³⁸⁷ „Hotel »Plat« kraj Dubrovnika“, 8.

У хотелској архитектури тог периода се програмски али и обликовно издваја хотел *Adriatic II* у Пули, изграђен поред постојећег хотела *Adriatic I*, који концепцијски представља тип конгресног хотела. С обзиром на популарност Истре и Карнера у конгресном туризму јавила се потреба да се постојећи туристички капацитети у Пули прошире савременим конгресним садржајем који би били повезани с хотелским смештајем ради потпуније и практичније туристичке понуде. Хотел *Adriatic* је 1968. године добио награду туристичких новинара за најуспешнији хотел у зимској сезони јер су се туристички капацитети у Пули рекламирали погодном шћу боравка и на мору и на снегу због близине зимских центара у Алпима.³⁸⁸ У архитектонској разради новог хотела морало се водити рачуна о усаглашавању с вертикалном оријентацијом постојећег хотела Б категорије, њиховом повезивању, ситуирању на парцели и обезбеђивању повољне оријентације. Тако је нови хотел добио ужу а издужену форму која се каскадно прилагођава терену у паду и која је висински усклађена с висином постојећег хотела. Архитекта Бранко Жнидарец, из загребачке пројектне организације „Interinženjering“, вешто је искористио одлике терена да просторно најобимнији део хотела с конгресном двораном пројектованом за 600 места инкорпорира у терен, док је изнад полу укопане дворане, у нивоу највише коте терена (± 0 м у пресеку објекта), предвидео ниво с друштвеним просторијама и три додатне смештајне етажe. Већи део смештајних јединица је пројектован у другом делу објекта на седам краћих етажа. [Сл. 425] Укупни капацитет овог допунског хотелског објекта је обухватао 280 кревета у двокреветним и једнокреветним собама. Закошено постављене модуларне смештајне јединице с лођама у односу на главни ортогонални растер створиле су утисак визуелног скраћења целе структуре. Према програму је велика дворана, уз све пратеће сервисне праисторије, требало да има могућност поделе у два мања простора, а поред ње је конгресни део требало да има још мањих дворана конгресне намене. У хотелу је организован и низ друштвених садржаја (ноћни клуб с баром, дневни боравак с аперитив баром, ТВ салон, мирни салон) који су у непосредној вези са смештајним делом хотела. Како се основна дилема у пројектовању овог хотела огледала у обликовној интеграцији различитих садржаја и у визуелном усаглашавању с архитектуром постојећег хотела, архитекта се определио за специфичну структуралну естетизацију, постижући утисак избалансираних целина које се састоје од композиције више различитих елемената обликованих који асоцирају на пластичност Корбизјевог касног опуса. Због спољашње материјализације архитектура хотела би се могла подвести и под утицај брутализма који се обично у широј архитектури тог периода јавља као транзициони облик. Зидне декорације у ентеријеру хотела је израдио уметник Михајло Арсовски. Радове је извело грађевинско предузеће „Тehника“ из Лубљане.

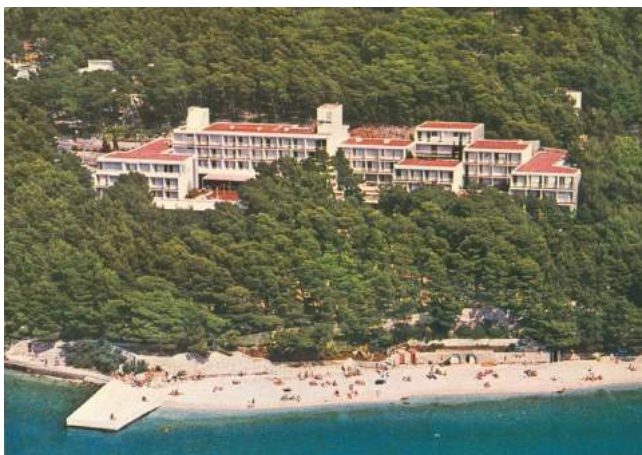


Сл. 425. Бранко Жнидарец, хотел *Adriatic II* у Пули, 1971. Фотографија макете хотела. (лево) Извор: „Brodokomerc – Hotel Adriatic Оpatija“, *JH – Jugoboteli za vas*, Br. 1 (1971), 11. Основа етажа са конгресном двораном, баром и низом смештајних јединица. (десно) Извор: *Савјет и простор*, Br. 228 (1972), 9.

На модуларној основи су пројектовање хотелских објеката у Брелима и Бечићима засновали и архитекти Анте Рожић и Милан Поповић постижући врло сличне просторне и обликовне резултате. Док је хотел *Berulia* у Брелима због услова окружења богатог вегетацијом добио издужену степенасту форму сачињену од саћастих делова структуре, хотел у Бечићима сличне саћасте структуре настале из рапчлањене квадратне основе с три атријума постепено расте у

³⁸⁸ Anonim, „Sedam dana na i na snijegu i na moru“, 12.

висину до девет спратова, тако да је средишњи део највиши. [Сл. 426, 427] Пројектовање хотела у Брелима је било условљено нагибом терена и вегетацијом коју је требало сачувати, па је Рожић, упркос томе, успео да своју замисао реализује на начин који је најмање штетио окружењу, постигавши да се велики хотелски волумен од пет нивоа уклопи на малу површину (разведене масе прилагођене пластичној конфигурацији терена).³⁸⁹ За разлику од њега хотел у Бечићима је изграђен на равном терену без израженије вегетације у окружењу, али су оба хотела у својој позадини имали доминирајуће планинске масиве. И код једног и код другог хотела форма је подређена функцији и подсећа на агломерације старих приморских насеља. У приказу нових Рожићевих реализација у Брелима Владимир Малековић наводи да је тај мотив омиљен читавој млађој генерацији хрватских архитеката (Игор Емили, Јулије Де Лука, Матија Салај, Анте Рожић, Бернардо Бернарди),³⁹⁰ али се на тај мотив, односно покушај да се на савремен начин транспонују традиционалне вредности схватања простора народних неимара позива и архитекта Милан Поповић у образложењу архитектуре хотела у Бечићима (агломерација кућа у Паптровићима пример је богатства просторних облика и логичне повезаности с околним амбијентом).³⁹¹ У односу на хотел у Бечићим који се једнако сагледава са свих страна, хотел у Брелима се доживљава кроз две визуре, с јужне стране од мора, одакле се кроз дрвеће уочава бела степенаста структура хотела и њено отворено саћасто прочеље, и са северне улазне стране, одакле је у првом плану видљив само једноставан водоравни затворени део и кровна површина највише етажe хотела.



Сл. 426. Анте Рожић, хотел *Verulia* у Брелима код Макарске, 1969. Поглед на хотел и окружење. Извор: колекција аутора



Сл. 427. Милан Поповић, хотел *Б* категорије у Бечићима код Будве, 1970. Поглед на хотел. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 66 (1970), 29.

Иако код оба хотела скоро све собе имају директан или индиректан поглед на море, амбијентално повољније карактеристике локације у Брелима су допринеле да застакљено приземље хотела и партерни простор с јужне стране, у виду широке базе (постамент с каменим подзидом) која носи мање вртне терасе с погледима према мору, добију знатно интимнији угођај. [Сл. 428] Армирано-бетонска конструкција коришћена у реализацији оба хотела, код хотела у Брелима је оплемењена појединим зидовима од ломљеног камена који обликовно акцентују просторе (мотив који је Рожић применио и у архитектури суседног хотела *Maestra*). Због условљености ограниченим инвестиционим средствима архитекта Анте Рожић се опредељује за максималну функционалност свих делова хотела, одлучујући се за поливалентне функције где је то било могуће, па је тако компонибилношћу појединих елемената ентеријера омогућено да главни угоститељски простор буде ујутру доручковаоница, поподне кафана а навечер бар.³⁹² Хотели су такође сличног смештајног капацитета (хотел у Бечићима с 220 двокреветних соба а хотел у Брелима с 300 кревета у једнокреветним и двокреветним собама и апартманима), с тим да је хотел у Бечићима пројектован као гарни хотел с доручковаоницом и мањом кухињом, низом

³⁸⁹ Vladimir Maleković, „Dva turistička kompleksa arhitekta Ante Rožića u Brelima“, 6, 7.

³⁹⁰ *Ibid.*

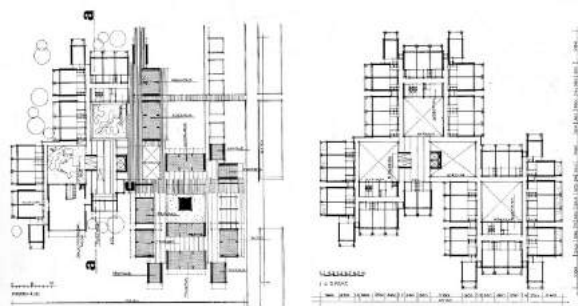
³⁹¹ М. Р., „Garni – hotel u Bečićima kod Budve“, 28.

³⁹² *Ibid.*, 7.

мањих продајних простора и кафе-баром на највишој етажи с панорамским погледима. [Сл. 429] Мотив отворених галерија преко којих се долази до соба заступљен је у архитектури оба хотела. У унутрашњој организацији и уређењу простора, иако различите волуметрије, постигнут је готово исти ефекат. Структурална пластичност произилази из модуларних варијација и углова насталих ротирањем основних модуларних ћелија (саћа). Уређење ентеријера хотела *Berulia* извео је архитекта Бернардо Бернарди³⁹³ настојећи да коришћењем светла и сенки те тематизацијом појединих простора визуелно обогати. У опремању ентеријера Бернарди је користио углавном дизајнерски намештај из домаће серијске производње. Ликовној обради простора су допринеле интервенције сликара Васка Липовца. Хотел у Брелима је извело грађевинско предузеће „Макарска“ из Макарске а хотел у Бечићима предузеће „Комград“ из Београда. За пројект и реализацију хотела *Berulia* и Туристичког центра у Брелима архитекта Анте Рожић је 1971. године добио Годишњу награду „Слободне Далмације“ за уметност³⁹⁴ а потом и престижну републичку Награду „Владимир Назор“ за најбоља уметничка достигнућа у областима уметничког стваралаштва. У образложењу награде „Слободне Далмације“ се, између осталог, наводи: „Умјесто уобичајених кубичних рјешења великих грађевних маса, архитекта Анте Рожић је хотел великог капацитета високе Б категорије, која претпоставља одређену опремљеност инфраструктурним садржајима, пројектовао и извео у високовриједном споју сувремених и уједно традиционалних амбијенталних карактеристика. [...] Унутарње ткиво објекта није се рјешавало великим јединственим просторијама него вриједним скупљањем и растварањем човјеку приступачних и присних простора, увијек пуних нових мотива и изненађења.“³⁹⁵



Сл. 428. Анте Рожић, хотел *Berulia* у Брелима код Макарске. Основа етаже са улазом и делом друштвених садржаја. Извор: *Џојек и простор*, Бр. 218 (1971), 6.



Сл. 429. Милан Поповић, хотел Б категорије у Бечићима код Будве, 1970. Основе приземља и типског спрата. Извор: *Архитектура urbanizam*, Бр. 66 (1970), 29.

У односу на велике хотелске структуре грађене дуж хрватског дела Приморја, које се морфолошки прилагођавају одликама пејзажа, на црногорском делу јадранске обале готово да није било реализација тог типа, као ни хотела великих капацитета (све до изградње комплекса *Slovenska plaža* у Будви). Плански оквири развоја туризма у Црној Гори су предвиђали мање капацитете у овом делу јадранске обале на основу показатеља о броју туриста, њиховој фреквентности, броју ноћења и укупној туристичкој потрошњи. Крајем шездесетих година, од 1966. до 1970. године, пре него што ће наступити инвестиционо затишје у туристичкој изградњи на простору Црногорског приморја, проценат учешћа туризма у укупним инвестицијама је био доста висок и кретао се од 10,27% у 1966. до 22,83% у 1967. години, па је висока вредност туристичких инвестиција омогућила стварање солидне туристичке материјалне базе.³⁹⁶ Тако је током 1968. и 1969. године завршена изградња неколико запажених хотела на Црногорском приморју који су подстакли развој туризма у овом делу Јадрана и допринели савременој туристичкој понуди: хотел *Tamaris* у Игалу (архитекти Катарина Ђивовић и Милорад Петивић) [Сл. 430], хотел *Korli* у Сутомору (архитекта Милан Поповић) и хотел *Rinjera* у Петровцу на Мору

³⁹³ О ентеријерским решењима архитекте Бернарда Бернардија вид. у: Iva Ceraj, *op. cit.*, 244, 327-328.

³⁹⁴ А. Р. „Годишња награда Слободне Далмације за уметност“, *Џојек и простор*, Год. XVIII, Бр. 224 (1971), 20-21.

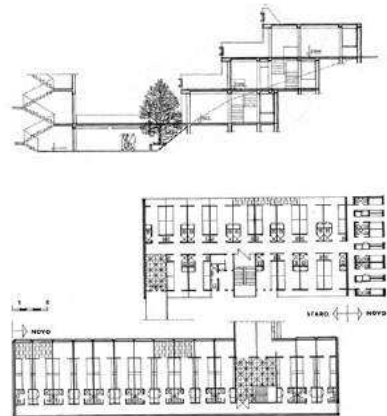
³⁹⁵ *Ibid.*, 21.

³⁹⁶ Ratko Vukčević, *Turizam u privrednom razvoju Crne Gore* (Kotor: Viša pomorska škola, 1977), 164-165.

(архитекта Михајло Митровић).³⁹⁷ [Сл. 431] Укидање стимулативних мера у сфери туристичког кредитирања на нивоу федерације и њихово преношење на републике се посебно негативно одразило на Црно Гору, доведши до одређених инвестиционих девијација у односу на оптимални туристичко-инвестициони развој базиран на одговарајућим инвестиционим изворима, тако да је недостатак смештајних капацитета постао лимитирајући фактор у подмирењу потреба у туристичкој потражњи и истовремено је утицао на смањење ефеката туристичког привређивања.³⁹⁸ Наведене реализације, осим хотела *Rivijera* архитекте Михајла Митровића чија архитектура репрезентује специфичан ауторски израз препознатљиве ликовности уклопљене у приморски амбијент, представљају више-мање учестала архитектонска решења која су се у туристичкој изградњи показала најприхватљивијим и која омогућавају варирања у обликовно-композиционој структури.



Сл. 430. Катарина Ђивовић и Милорад Петивијевић, хотел *Tamaris* у Игалу, 1968. Изглед предње фасаде са улазом. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 53-54 (1968), 102.



Сл. 431. Михајло Митровић, хотел *Rivijera* у Петровцу на Морџу, 1969. Попречни пресек кроз хотелски блок и основе смештајног тракта. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 60 (1969), 65.

³⁹⁷ О наведеним хотелима вид. у: „Hotel „Tamaris“ у Igalu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 53-54 (1968), 102; „Hoteli „Korali“ у Sutomoru“, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 53-54 (1968), 103-107; „Hotel »Rivijera« у Petrovcu на Moru“, *Arhitektura urbanizam*, God. X, Br. 60 (1969), 64-65; Аноним, „»Борбина« награда за архитектуру. Најбољи: Соларис“, *Борба*, 19. фебруар 1969, 9; „Hotel Korali“, у: *Изградња туристичких објеката у Југославији*, Књига II, n. n.; „Hotel Rivijera“, у: *Изградња туристичких објеката у Југославији*, Књига II, n. n.; Bao Zhi Fang, *Изградња туристичких објеката у Југославији*, С-1; Aleksandar Kadijević, *Mihajlo Mitrović: projekti, graditeljski život...*, 93, 114, 206.

³⁹⁸ Ratko Vukčević, *Turizam u privrednom razvoju Crne Gore*, 166-167.

Од функционализма до регионализма: градски хотел као доживљај духа места

Архитектура градских хотела у овом периоду поприма нову оријентацију засновану на локалним географским или историјским одликама. Транспонујући одређене специфичности места у хетеротропичан простор заснован на мање или више израженом симулакруму који доприноси његовој привлачности. Након што је туризам попримио глобалне размене утичући на масовна туристичка кретања, каква у људској цивилизацији нису претходно забележена а да нису представљала неки вид изнуде, а модернистичка архитектура допринела успону те модерне појаве, стварајући својеврсни препознатљиви симбол изражен у архитектури хотела интернационалног стандарда, долази до конзументског засићења истоветним просторима лишених амбијенталних карактеристика које би објекат смештајно туристичке намене приближиле географији или традицији места коме туристи ентузијастично хрле. Тако су утицаји регионализма у архитектури градских хотела допринели да се дуго времена доминирајући функционализам крутих геометризованих волумена замени широм лепезом обликовних могућности. Појава новог регионализма у архитектури је била поздрављена као сведочанство превладавања универзалне градње која се проширила светом пратећи савремени индустријализам и нудећи доказе да се савремена архитекта може ослободити строгог аскетизма који је наметнуо функционализам.³⁹⁹ Међутим, баш у туристичкој изградњи, подложној манипулативним утицајима конзументизма туристичке индустрије, регионализам је од једне универзалне појаве, која је требало да савремену архитектуру усмери проналажењу нових приступа у промишљању односа архитектуре и подручја на коме настаје, прешао у обликовни формализам исказан кроз опонашање форми, елемената или употребну материјала. „Слиједећи слијепо таква настојања туристичка се архитектура често претвара у јефтину сценографију привремених похода у »старо«, »сеоско«, »природно«, у представама које режира туристичка индустрија.“⁴⁰⁰ Архитектура регионалистичких обележја је у психолошком смислу доприносила настајању сентименталне носталгије и чежње за другачијим светом од онога у коме се налазимо⁴⁰¹ а везивање за вернакулрано је углавном било блиско националном осећању.⁴⁰² И поред таквих формалних утицаја, хотелска архитектура је прихватајући регионализам допринела новој хуманизацији грађених или природних средина и утицала на успостављање континуитета у градитељској традицији, посебно тамо где се под налетом индустријализације изгубио контакт с потенцијалима изворних обликовних вредности. Полазећи од тога да савремени туристи све мање долазе у Југославију због мора, сунца и помодног живота, а све више ради упознавања југословенског човека и његове прошлости и садашњости, Душко Кечкемет је сматрао да је увек потребно имати у виду да се туристичком делатношћу, а нарочито туристичком изградњом, доприноси урбанизацији и хуманизацији простора⁴⁰³. Према појединим теоретичарима архитектуре овакав дискурс се може сматрати постмодерним кретањима у архитектури.⁴⁰⁴

У мањим континенталним срединама Југославије, у којима туризам није имао обележја масовне појаве, градски хотели и мотели грађени надомак градова и општина имали су на извесан начин улогу репрезентовања карактеристика тог места гостима, туристима и успутним пролазницима. Угоститељски садржаји у таквим хотелима, симулирајући аутентичне угоститељске просторе из прошлости, имали су обично у понуди и аутохтона јела и пића тог краја или регије. Од седамдесетих година се у правилницима о минималним техничким условима за изградњу и опремање угоститељских објеката југословенских република јављају специфични угоститељски објекти карактеристични за поједине републике: босанска кафана, апшчаница, таверна, кавана,

³⁹⁹ Milan Prelog, *Prostor Vrijeme*, 70.

⁴⁰⁰ *Ibid.*, 72.

⁴⁰¹ Boris Morsan, „Regionalizam kao novokomponirani izraz u arhitekturi“, 145.

⁴⁰² Vladimir Mako, *Estetika – arhitektura. Knjiga 2* (Beograd: Orion Art, Arhitektonski fakultet, 2009), 42.

⁴⁰³ Duško Kečkemet, „Uloga turizma u humanizaciji i dehumanizaciji ljudskog prostora“, 144.

⁴⁰⁴ „Пријатно искуство вернакуларних окружења настаје из опуштеног осећања прикладности и контекстуалности, пре него из неке смишљене тежње ка унапред смишљеној лепоти. У нашој култури материјалног изобиља, архитектура је постала угрожена уметничка група, изгубљена у духовној пустињи. [...] Парадоксално, дела архитектуре су истовремено постала објекти вулгарне утилитарности и објекти прорачунатог визуелног завођења. Архитектура модерне постала је превисше свесно окупирана естетским ефектима и квалитетима, посебно у време наше потрошачке културе.“ Вид. Juhani Pallasmaa, „Opipljivost i vreme“, u: Ajla Selenić i Vladan Đorić (ur.), *Prostor vremena. Juhani Pallasmaa* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2017), 62.

национални ресторан, који су као такви често били заступљени као тематски садржаји у оквиру угоститељских простора у хотелима. Хотели су због своје позиције у граду, односно насељеном месту, често у строгом центру (на тргу, главној улици, раскрсници, поред градског парка или уз реку која протиче кроз град), били једни од реперних објеката и запажених архитектонских здања која су осликовала архитектуру града. У процесима развоја и урбанизације градова хотели се најчешће планирају и граде у виду слободностојећих објеката а поред испуњења основних урбанистичких услова (регулација, спратност, заузетост парцеле, индекс изграђености) неретко су имали обликовно доминирајућа или неубичајена решења (пример хотела *Vrbak* у Новом Пазару). Туристичка изградња у оквиру ширих привредних потенцијала је утицала да хотелски објекти стекну друштвено значење знатно веће од онога што би им га само њихова функција дала, поставши тако показатељи и мерила нивоа урбаности, схватања града и градског живљења.⁴⁰⁵ Ослобађањем од модернистичких образаца архитекти се у пројектовању градских хотела седамдесетих година чешће ослањају на властите сензибилитете него на актуелна архитектонска стремљења. Међутим, под налетом модернизације и урбанизације у многим местима нису адекватно препознати потенцијали архитектонског регионализма који би заменио несмотрено задржани функционализам у архитектури градских хотела, па се тако њихова „сандучаста“ архитектура наметнула као најрационалније, готово типизирано решење, без обзира на неафирмативан однос према грађеној средини.

Већ у другој половини педесетих година, одвојивши се од преовладавајућих функционалистичких начела, архитекта Алексеј Бркић у осмишљавању хотела *Језеро* у Новој Вароши прихвата регионалне градитељске форме које вешто спаја с модернистичким изразом. Сличним приступом се водила и архитекткиња Смиљка Јањушевић петнаестак година касније пројектујући хотел *Orijent* у Травнику. [Сл. 432] Овај омањи хотел Б категорије с приземљем и три спрата, бруто површине 4.500 квадратних метара и капацитета 124 кревета, изграђен је 1973. године на локацији Липа познатом месту окупљана Травничана.⁴⁰⁶ Инвеститор хотела је било травничко текстилно предузеће „Ворач“. Објекат је повучен од главне улице тако да је с његове предње стране остављен простор за велику тераса хотелске кафане с које гости имају поглед на оближња два турбета споменика културе. Ауторка је применила уобичајену организацију хотелских садржаја: у приземљу угоститељски простори (три ресторанске сале, кафана, банкет сала и аперитив бар), на спратовима једнокреветне и двокреветне собе и три апартмана а у подруму сервисне просторије. Основни захтев у пројектовању хотела се огледао у уклапању новог објекта у мерило и урбанистичку структуру града какав је Травник, тако да својом позицијом, волуметријом и начином обликовања не наруши специфичну средину у којој се сједињују природни амбијенти и градитељска традиција.⁴⁰⁷ То је уједно подразумевало и избегавање опонашања традиционалног градитељства кроз копирање или преузимање облика, детаља и материјала. Стога је ауторка с архитектором Златком Угљеном, ангажованим за израду пројекта ентеријера, покушала пронаћи одговарајући архитектонски израз који истовремено задовољава савремене функционално-технолошке потребе и надвременске градотворне вредности. Повлачењем виших етажа даље од улице, дискретном употребом традиционалних материјала (камена и дрвета) и косих кровова с дубом стрехом, увођењем беле боје у спољашњу архитектуру и акцентовањем прозорских зона на фасадама постигнут је артикулисан спој обликовно усклађених мотива, асоцијативне ликовности и савремених архитектонских компоненти. Успешно уклапање хотела у специфичан амбијент Травника определило је ову реализацију за републичку „Борбину“ награду за 1973. годину.⁴⁰⁸

Сличним обликовним приступом али с другачијим урбанистичким полазиштима водили су се архитекти Зоран Б. Петровић, Радослав Зековић и Александар Радојевић у пројектовању депанданса хотела *Sandžak* у Бијелом Пољу (1971/1972) изведеног 1974. године.⁴⁰⁹ [Сл. 433] Проширујући капацитет матичног хотела изграђеног 1968. године (60 кревета) с више него дуплом

⁴⁰⁵ Željka Čorak, „Jedno vrijedno turističko zdanje“, 8.

⁴⁰⁶ „Hotel Orijent“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Ivan Štraus, *Nova bosanskohercegovačka arhitektura*, 59.

⁴⁰⁷ *Ibid.*

⁴⁰⁸ Аноним, „Додељена „Борбина“ награда за најбоље архитектонско остварење у 1973.“, *Борба*, 20. фебруар 1974, 11.

⁴⁰⁹ „Hotel Sandžak“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.

већим бројем кревета (150) аутори су због скучености локације били принуђени да хотел поставе на малој згуснутој основи и да хотелске садржаје развију у висину кроз десет етажа које се завршавају косим сегментираним крововима покривеним бакарним лимом. У поткровном делу хотела је смештен кафе-бар из којег се пружају панорамски погледи на град и околину. Конструкција је заснована на армирано-бетонском скелетном систему израженом и у обликовању предњих фасада које су уз то ликовно оплемењене истицањем рамовских оквира прозора и панела фасадних отвора који асоцирају на бондручну конструкцију заступљену у вернакуларној архитектури. Опремање хотела су кооперацији спровели Завод примењених уметности и предузећа „Лик“ из Сарајева и „Иго“ из Љубљане а радове је извело грађевинско предузеће „Раџник“ из Бијелог Поља. Специфичан пример представља хотел *Бисер* надомак Струте на западној обали Охридског језера у Македонији који је 1974. године изграђен уз манастирски комплекс с више културно историјских споменика који су утицали да његова архитектура и уређење ентеријера буду засновани на фолклористичком вокабулару и обликовним цитатима преузетим из народног градитељства тог краја. Иако се не налази у градској зони хотел је служио за потребе смештаја путник и гостију који су посећивали места у том делу Македоније. За инвеститора хидроелектрану „Глобочица“ хотел је пројектовао архитекта Тодор Паскали. Услови локације уз обалу језера који су се огледали у стрмој падини у позадини и равном приобалном простору су утицали на степенасто повлачење етаже према ослонцу на терену. Због величине габарита и висине од пет спратова, бруто површине преко 5.500 квадратних метара, масивни волумен хотела је увлачењем приземне а повлачењем горњих етажа те коришћењем низа балкона, еркера и препуста учињен обликовно атрактивнијим. Изглед фасада и целокупни ентеријер с покретним намештајем су рађени на основу фолклорних мотива градске архитектуре XIX века тог краја.⁴¹⁰



Сл. 432. Смиљка Јањушевић, хотел *Orijent* у Травнику, 1973. Поглед на уличну страну хотела. Извор: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Књига II, n. n.



Сл. 433. Зоран Б. Петровић, Радослав Зековић и Александар Радојевић, депанџанс хотела *Sandžak* у Бијелом Пољу, 1974. Извор: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Књига II, n. n.

Осим преузимања архитектонских цитата из народног градитељства или савремених интерпретација вернакуларне ликовности регионални утицаји су се у архитектури градских хотела манифестовали и у савременим пројектантским решењима асоцијативних форма или склопова. Тим могућностима се водио архитекта Иван Голубовић из пројектантске организације „Ниш-пројект“ у пројектовању хотела *Тимок* у Књажевцу који је изграђен 1974. године.⁴¹¹ [Сл. 434] На основу детаљног урбанистичког плана хотел је смештен уз градски парк у ширем центру Књажевца. Организационо је хотел решен према устаљеној функционалној шеми и распореду

⁴¹⁰ „Hotel Biser“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Књига II, n. n.

⁴¹¹ „Hotel Timok“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Књига II, n. n.

садржаја за градске хотеле сличне величине (у приземљу су улаз, хол, рецепција, управа, туристичка агенција, ресторан с банкет салом, кафана с терасом која има и додани улаз за госте који не користе смештај хотела, кухињски блок с економским улазом; у нивоу мезанина снек-бар с терасама за госте хотела; на првом и другом спрату 26 двокреветних соба и један апартман а у нивоу поткровља шест једнокреветних соба; у сутерену сервисне и техничке просторије). У одређивању габарита и форме објекта аутор се водио карактеристикама окружења и позицијом дрвећа на ободу парка. Визуелним раздвајањем приземља у нивоу увученог мезанина и наглашавањем смештајног корпуса конзолним волуменима олакшана је композиција хотела која својом естетизацијом асоцира на традиционалну стамбену архитектуру тог краја. Томе у прилог иду обрада спољашњих и унутрашњих зидова у фугованој црвеној опеци, истицање греда, бетонских носача и стилизоване бетонске ограда на балконима, те подизање тераса и увлачење етаже поткровља. Сличан пројектантски приступ у конципирању волумена хотела, конструктивном решењу и начину материјализације применили су словеначки архитекти Антон Пиберник и Владимир Седеј на хотелу *Rudar* који је пројектован 1966. а изграђен 1968. године на Тргу револуције у месту Трбовље.⁴¹² [Сл. 435] Хотел је реализован у оквиру урбанистичког уређења градског трга, с намером да буде средишње место друштвеног живота града, и да групише више угоститељских услуга на једном месту. Аутори су визуелним раздвајањем приземног, односно сутеренског дела који је делом укопан у терен, од двоспратног смештајног волумена нагласили позицију хотела на простору трга. Стављајући акценат на обликовање архитекти су настојали повезати архитектонско решење са уређењем ентеријера али и пратећом графичком опремом.



Сл. 434. Иван Голубовић, хотел *Timok* у Књажевицу, 1974. Поглед на предњу страну хотела са улазом. Извор: колекција аутора



Сл. 435. Антон Пиберник и Владимир Седеј, хотел *Rudar* у Трбовљу надомак Цеља, 1968. Поглед са трга на јужно pročелје. Извор: *Sinteza*, št.12 (1968), 56.

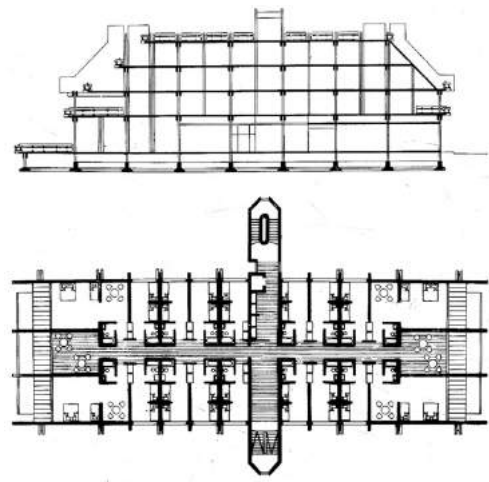
Извесну ноту апстрактне асоцијативности на изворне склопове народног градитељства носи и хотел *Скрапеж* у Косјерићу, иако је у потпуности саздан на савременом архитектонском изразу и изведен у натур-бетону. Хотел је 1974. године пројектовао архитекта Драган Ковачевић за истоимено угоститељско предузеће из Косјерића а грађен је у периоду од 1976. до 1978. године.⁴¹³ [Сл. 436] Смештен у шитомом брдовитом пределу ваљевско-ужичког краја, у центру Косјерића надомак речице Скрапеж, хотел горостасног изгледа капацитета 220 кревета није визуелно нарушио урбанитет овог малог места у коме превладавају ниски објекти. У први план долази помало наглашена структурална архитектура⁴¹⁴ или пак конструктивистички приступ изражен у статичким својствима бетона и конструктивним спојевима који подсећају на дрвену архитектуру планинских брвнара, вајата или амбара. Препуштене хоризонталне греде, подвлаке, препусти и видљиви спојеви наглашавају армирано-бетонску скелетну конструкцију. Два велика бетонска платна која формирају фасадну раван с дужих страна и која се завршавају закопаним ивицама и препустима дају објекту механичку крутост. За мало провинцијско место овај архитектонски *novum* значио је својеврсну еманципацију коју хотели иначе носе у својој друштвеној компоненти.

⁴¹² AP – VS, „Hotel Rudar Trbovlje, Trg revolucije“, *Sinteza*, št.12 (1968), 55-57.

⁴¹³ О хотелу *Скрапеж* вид. у: Zoran Manević, „Hotel u Kosjeriću“, *Izgradnja*, Br. 9 (1978), 32-36; Zoran Manević, „Hotel »Skrapež« u Kosjeriću“, *Čovjek i prostor*, God. XXV, Br. 304-305 (1978), 13; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, SR-5.

⁴¹⁴ Zoran Manević, „Hotel u Kosjeriću“, 32; Zoran Manević, „Hotel »Skrapež« u Kosjeriću“, 13.

Потреба за успостављањем визуелне избалансираности приметна је у логичном и једноставном решењу конструктивног склопа и фасада а шематизам основе показује „како добра стара осна симетрија може сасвим лепо бити подлога за модерне разигране структуре“.⁴¹⁵ У организационом смислу хотел има приземље са угоститељским и сервисним функцијама и три смештајне етажне које због управног положаја хотела у односу на речно корито имају визуре према речици и остатку вароши. [Сл. 437] Главни улаз у хотел с извученом надстрешницом решен је из једне од улица које воде до хотела, док је економски улаз преко кога се снабдева хотел позициониран с друге стране. Ресторан са терасом и улази хол степеништем су и рампом повезани са баштом уз речицу која је уређена партерним зеленилом. Различито од хладне и уздржане спољашње опне ентеријер угоститељских простора одише пријатним тоновима и фолклористичким мотивима. Ковачевић је ентеријер радио са архитектама Миодрагом Радуловићем и Александром Оцокољићем који је уредио простор ресторана. Занимљиво је решење вертикалних комуникација које Ковачевић поставља у уска бетонска окна која пресецају средиште објекта и излазе из главног корпуса тиме додатно наглашавајући заступљен конструктивистички приступ. Архитекта Драган Ковачевић се реализацијом косјерићког хотела етаблирао на домаћој архитектонској сцени и то, према речима Зорана Маневића, мирно и промишљено, не на препад и без екстраваганције или механичког преношења модних новитета,⁴¹⁶ у чему засигурно и почива врло суптилна контекстуализација савременог архитектонског израза.



Сл. 436. и Сл. 437. Драган Ковачевић, хотел *Скрапеж* у Косјерићу, 1978. Поглед на уличну страну хотела и главни улаз. (лево) Извор: колекција аутора; Подужни пресек и основа 1. спрата. (десно) Извор: *Изградња*, Бр. 9 (1978), 33.

Изразит пример архитектуре градског хотела из седамдесетих година која због необичних обликовних решења превазилази модернистичке естетске одлике и залази у сферу самодовољног формализма или метафоричног обличја које нема претензију да се повеже са садржајем јесте новопазарски хотел *Vrbak* (назван по старој истоименој кафани) пројектован почетком седамдесетих година а отворен крајем јула 1976. године.⁴¹⁷ [Сл. 438] Хотел је пројектовао локални архитекта Томислав Миловановић за кога Зоран Маневић наводи да „на најбољи начин наставља традиционалан градитељски занат“, и то тако што руководећи групом мајстора-клесара који из камена извлаче детаље његовог раскошног дворца, хотела *Vrbak* у Новом Пазару, успоставља дубоку везу са средином у којој ствара и из које се лако виноу у свет маште.⁴¹⁸ Смештен на левој обали реке Људске на простору главног градског трга у Новом Пазару, формираног у оквиру урбанистичког пројекта трансформације градског центра шездесетих година који је услед низа

⁴¹⁵ Zoran Manević, „Hotel »Skrapež« u Kosjeriću“, 13.

⁴¹⁶ Zoran Manević, „Hotel u Kosjeriću“, 33-34.

⁴¹⁷ О архитектури хотела *Vrbak* вид. у: Милан Попадић, „О архитектури хотела »Врбак« у Новом Пазару“, *Новопазарски зборник*, Књ. 30 (2007), 219-231.

⁴¹⁸ Зоран Маневић, *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века* (Београд: Грађевинска књига, 1999), 128.

препрека само делимично реализован,⁴¹⁹ хотел својом маштовитом обликовном структуром у оријентализујућем наративу, чији је једносратни угоститељски тракт постављен у виду моста преко речног корита, визуелно спаја две обале реке и тако постаје својеврсни симбол града с осцилирајућим мишљењима између „узвишено“ и „комично“ а надасве „радознано“, речено на начин Џенксовог промишљања америчке *Camp* архитектуре.⁴²⁰ Урбанистички пројекат градског центра је предвиђао и формирање вештачког језера с друге стране трга чији би се водостај регулисао браном која је према Миловановићевој замисли изведена у склопу речног корита уз хотел у мањем облику од планираног. [Сл. 439] Смештајни део хотела ромбоидне основе ситуиран је на пешачком простору трга, а преко пасареле, у нивоу првог спрата, повезан је с угоститељским трактом који се због своје позиције и конзолне терасе на другој страни, као својеврсне позорнице, може сматрати готово јавно доступним објектом. Према историчару уметности Милану Попадићу питање стилског одређења хотела *Vrbak*, то јесте његове припадности неком одређеном архитектонском току, веома је комплексно.⁴²¹ Та комплексност произилази из три релевантна аспекта, и то, ауторске маштовитости а тиме и тенденције за архитектонском неодређеношћу, туристичке атрактивности и уједно хотелијерске прихватљивости, те опште појаве у туристичкој архитектури која се нарочито кристалише тих година а односи се на погодност архитектуре да буде покретач идеје или да утиче на креирање доживљаја, утиска или угођаја. У туристичком водичу Новог Пазара из 1987. године за хотел *Vrbak* се наводи да „својом особеном архитектуром, унутрашњим и спољним амбијентом и реком Рапшом, која испод њега протиче, оставља изузетно *пријатан утисак*“ (*курзив* аутора).⁴²² Према речима архитектке Томислава Миловановића⁴²³ стилистика хотела је само асоцијативно требало да буде оријентална. Упориште за решења појединих стилских мотива архитекта је пронашао, према његовим речима, још током апсолвентског путовања по Италији 1957. године када га је привукла архитектура Венеције а надасве Дуждеве палате са својим бројим орнаментима и стилском некохерентношћу.



Сл. 438. Поглед на хотел *Vrbak*, корито реке Лудске и део трга у Новом Пазару. Извор: колекција аутора



Сл. 439. Фотографија макете урбанистичког пројекта уређења градског центра у Новом Пазару израђеног у градском Заводу за урбанизам половином педесетих година. Извор: Документација Томислава Миловановића

Осим коришћене апстрактне орнаментике и архитектонских мотива који у већој или мањој мери асоцирају на оријенталну стилистику, аутор је рапчлањавањем хотела у два тракта повезана пасарелом, близином реке, полигоналним решењем фасаде смештајног тракта и њеном полихромном, наглашавањем углава, наткривањем хотелског хола куполном лантерном те

⁴¹⁹ Урбанистички пројекат градског центра Новог Пазара израдио је архитектка Томислав Миловановић са сарадницима у основаном Заводу за урбанизам Новог Пазара. Због многих нерешених имовинско-правних односа од целокупно усвојеног решења реализован је само његов мањи део и то првенствено у делу трга и везе са старом градском чаршијом.

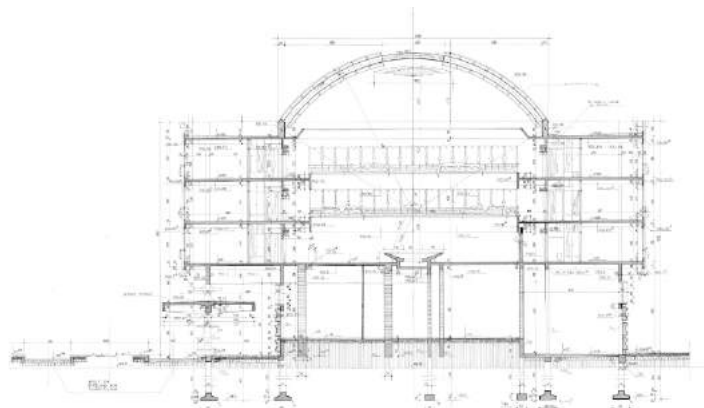
⁴²⁰ Čarls Dženks, *Moderni pokreti u arhitekturi*, 217, 223.

⁴²¹ Милан Попадић, „О архитектури хотела »Врбак« у Новом Пазару“, 222.

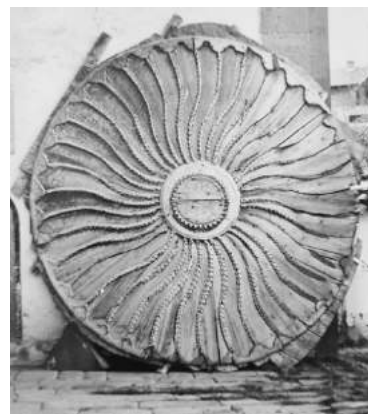
⁴²² Ејур Мушовић, Radomir Stanić i dr. (autori tekstova), *Novi Pazar – turistički vodič* (Novi Pazar: Opštinski turistički savez, 1987), 58.

⁴²³ Аутор рада је са архитектком Томиславом Миловановићем водио интервјуу 31. октобра 2020. године у његовом стану у Београду током којег је аутору изнео и појаснио више појединости о пројекту и реализацији хотела у Новом Пазару те уступио техничку документацију и фотографије хотела ради публикавања у овој дисертацији.

увођењем воде у виду централне фонтане у холу (оријентални култ воде) и зеленила (асоцијација на градске бапте) створио ефекат динамичности и осећај живости оријенталних касаба, што је по њему имало већи значај од преношења оријенталне стилистике. Простор хотел је тако усклађен са суштином исламске културе па се у хотелу могла осетити њена емоционална смиреност боље него на бучној чаршији.⁴²⁴ По завршетку грубих грађевинских радова архитекта Томислав Миловановић се са директором угоститељског предузећа „Лира“, инвеститором хотела, запутио у обилазак хотела дуж Јадранске обале, од Истре до Улциња, како би се на основу запажених хотелских реализација одлучио за извођаче радова на изради и опремању ентеријера, посебно узимајући у обзир захтевност ентеријера чије извођење је подразумевало израду многих уникатних елемената и детаља. На Миловановића је, према његовом речима, највећи утисак оставио кружни базен хотела *Adriatic* у Примоштену с помичном застакљеном куполом коју је извео аустријски инжењер Јозеф Штадлер (Josef Stadler). Ступивши у контакт са Штадлером архитекта Миловановић је успео да уговори израду куполе над хотелским холом која је израђена на основу тада најсавременијих техничких решења (дупла композитна стакла испуњена гасом). [Сл. 440] Инспирацију за куполом у виду декоративног плафона архитекта је нашао у декоративно обрађеној дрвеној розети која је била део плафона главне сале у једној старој беговској кући у Новом Пазару. [Сл. 441]



Сл. 440. Томислав Миловановић, хотел *Vrbak* у Новом Пазару, 1976. Попречни пресек смештајног блока са унутрашњим атријумом. Извор: Документација Томислава Миловановића



Сл. 441. Округли дрвени декоративни део таванице из једне старе беговске куће из Новог Пазара – инспирација за куполу унутрашњег атријума. Извор: Документација Томислава Миловановића

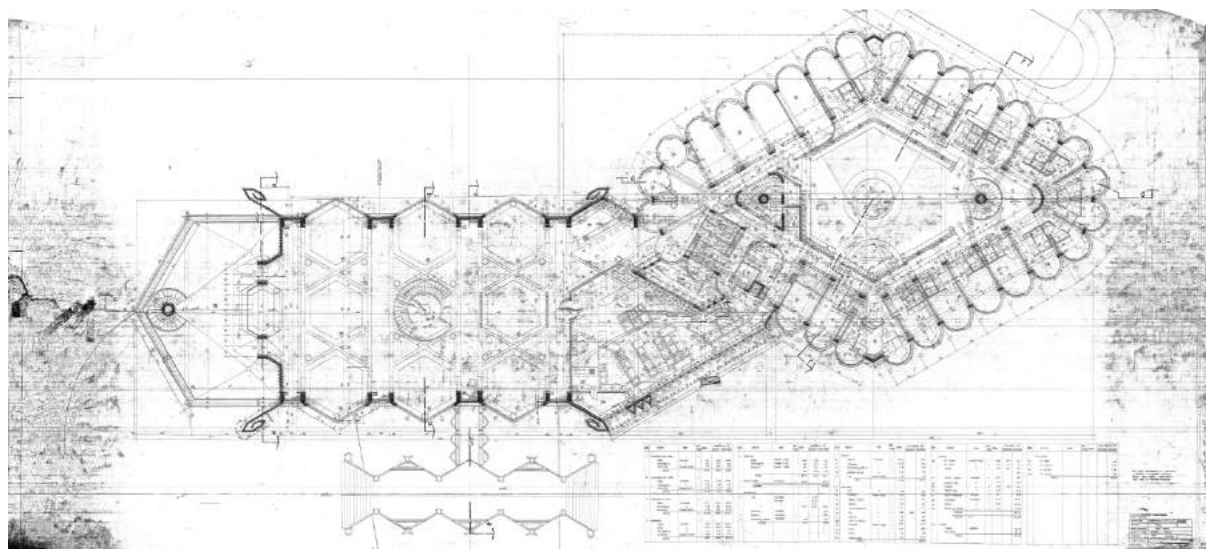


Сл. 442. и Сл. 443. Томислав Миловановић, хотел *Vrbak* у Новом Пазару, 1976. Изглед унутрашњег атријума – хотелски хол са рецепцијом. (лево) Извор: М. Погоћник, *Umetnost novopazarског простора* (Novi Pazar: Galerija Eqrna: Zajednica za kulturu, 1983), n. n. Изглед ентеријера бара. (десно) Извор: Документација Томислава Миловановића

Друга мања розета у виду лантерне наткрива кружно степениште којим се из пешаке зоне приступа у угоститељски део хотела. Због наменски пројектованих детаља и елемената који нису могли да се преузму из серијске производње архитекта се упуштао у решавање појединих делова

⁴²⁴ Marko Pogačnik, *Umetnost novopazarског простора* (Novi Pazar: Galerija Eqrna: Zajednica za kulturu, 1983), n. n.

ентеријера као што су жардињере у хотелском холу с дуплим дном ради постепеног испаравања воде. [Сл. 442] У изради и опремању ентеријера учествовало је више фабрика из свих крајева Југославије.⁴²⁵ [Сл. 443] Због добрих мајстора, посебно тесара и зидара, инвеститор је уз консултације са архитектом за извођење радова изабрао грађевинско предузеће „Ramiz Sadiku“ из Приштине које је такође радило и на извођењу приштинског хотела а надзор је водио архитекта са млађим асистентом. Пројектован као хотел Б категорије, на 4.000 квадратних метара, располагао је са 125 кревета у једнокреветним и двокреветним собама и апартманима и са око 600 места у угоститељском делу (кафана, ресторан, банкет-сала, аперитив бар и чајџиница). Угоститељски део над реком је конструктивно премоштен употребном великих лучних носача који су видљиви у ентеријеру хотела а који уједно носе и 16 м дугу конзолу терасе. [Сл. 444]



Сл. 444. Томислав Миловановић, хотел *Vrba* у Новом Пазару. Основа 1. спрата у нивоу ресторана и хотелског хола са рецепцијом. Извор: Документација Томислава Миловановића

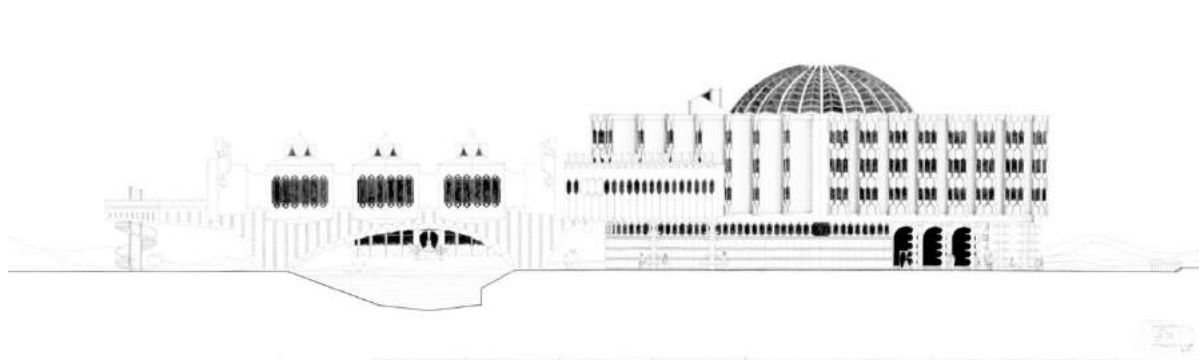
Своје пројектантске ставове и полазишта у урбанистичкој трансформацији Новог Пазара заправо најбоље појашњава архитекта Томислав Миловановић, ентузијаста и заговорник „новопазарског“ стила када је реч о урбанистичким целинама, како је представљен у уводу новинског чланка с интервјуом из 1976. године, који је заједно са својим млађим колегом, архитектом Амиром Ђоровићем, и групом истомишљеника у Заводу за урбанизам основаном 1963. године (касније „Sandžak-projekt“) скренуо пажњу стручне јавности на свој рад.⁴²⁶ Вођени идејом да сви нови објекти морају носити „обележје новопазарске архитектуре“ која би „изазивала знатижељу“, а самим тим и „утисак који људи са стране не могу лако заборавити“, пројектован је и хотел *Vrba* за кога аутор каже да „својом визуелном раскоши изазива прави мали „шок“ код дошљака“.⁴²⁷ Тежећи да не ствара конфекцијска дела за Миловановића је сваки објекат у фази настајања био скулптура. Аутор истиче очигледну инспирацију традицијом новопазарског краја и његовом архитектуром, посебно сликовитошћу старих градских кућа које су одувек имале баште

⁴²⁵ Архитекта Миловановић је успео да пронађе предузећа која су могла да остваре његову замисао сложене обраде ентеријера: столарију од храстовине израдила је предузеће „Војвођанка“ из Београда, клинасту опеку за израду лучних делова зида соба израдила је фабрика опекарских производа из Петроворадина, месингане оgrade у ентеријеру и оgrade на прозорима соба загребачко предузеће „Tamiz“, мермерне елементе је извело предузеће „Ukras“ из Новог Пазара, позната словеначка фирма „Slovenijales“ је израдила главни део целокупног ентеријера хотела, у фабрици у Севници су израђени плафони и сва дрвена резбарџија, сви стаклени елементе ентеријера су израђени у фабрици „Staklo“ из Скопља, декоративне дрвене вретенасте стубове од буквине у хотелском холу израдила је столарија „Bolsić“ из Истре.

⁴²⁶ „Моје колеге и ја од првих дана рада Завода покушали смо да се енергично супротставимо изградњи Новог Пазара по узору на друге мање или веће градове Србије. Нисмо желели објекте без лица и налицја, конфекцију архитектуре. Окренули смо се старој архитектури овог града, нашим људима и њиховим потребама. Нисмо, на жалост, могли да спречимо непланско рушење старих делова града, који су давали печат овом крају [...]. Можда, у последњем тренутку, изградом Урбанистичког пројекта градског центра – успели смо да детаљно и смишљено градимо објекте (стамбене и пословне) које ће својом архитектуром означавати неминовни континуитет старог и новог, прожимање старе и нове архитектуре.“ Вид. М. Живковић, „Синтеза старог и новог“, *Политика*, 22. новембар 1976, 12.

⁴²⁷ *Ibid.*

испуњене цвећом и јазовима воде иза дебелих зидова оградe.⁴²⁸ У најави једног другог интервјуа саговорник га назива потомком неимара чувене рашке градитељске школе, песником простора и облика који дубоко у унутрашњости земље ствара дела пуна поезије и маште.⁴²⁹ [Сл. 445] Милановићева архитектонска остварења су синтеза, или како сам наводи, његово виђење свих великих вредности пониклих или барем негованих на том простору.⁴³⁰ У контексту типологије туристичких објеката овај приступ има посебан антрополошки значај. Позивајући се на ставове италијанског ликовног критичара Гила Дорфлеса (Gill Dorfles), који је сматрао да кич и туризам врло добро пристају један другом, историчар уметности и ликовни критичар Тонко Мароевић наводи да се не може порећи битна улога туризма у актуелној индустријској дистрибуцији великих осећања, посебно у високо-организованом припремању сваковрсних надопуна за животну колотечину.⁴³¹ „У нервозном тражењу земље обећане“, појашњава Мароевић, „турист се у много наврата може задовољити и оним што је само конвенција посветила, у паничном бијегу од садашњости склон је и спреман прихватити и те како препарирану *заустављену прошлост*“.⁴³²



Сл. 445. Томислав Миловановић, хотел *Vrbak* у Новом Пазару.
Источни изглед хотела. Извор: Документација Томислава Миловановића

Угледање на традиционално неимарство централне Србије, и то умногоме на османско-балкански стил старих градских кућа и објеката крагујевачког дворског комплекса кнеза Милоша из прве половине XIX века, приметно је у последњој реализацији архитекткиње Јованке Јефтановић – хотелу *Шумарице* у Крагујевцу. Изграђен 1976. године на шумовитом простору у оквиру кога се нешто даље налази спомен-парк „Крагујевачки октобар“ и споменик стрељаним ђацима и професорима у октобру 1941. године, овај градски хотел, намењен и излетничком туризму, јединствен је по својој локацији и архитектонском решењу који доприносе доживљају *духа места*. Да би се постигао утисак ансамбла мањих објеката који су по габариту, димензијама и пропорцијама блиски традиционалном градитељству Шумадије, ауторка је хотел у Шумарицама пројектовала у форми разгранатог архитектонског склопа сачињеног од неколико приземних и једносратних објеката међусобно повезаних затвореним комуникацијама. На тај начин су хотелски садржаји подељени у архитектонски уобличене целине које имају различите оријентације и визуре према окружењу у зависности од њихове основне намене (смештајна и друштвено-угоститељска). Смештајне јединице су углавном оријентисане према југу и истоку, док се улазна зона и друштвени садржаји налазе са западне стране уз коју је формиран партер са приступним стазама и паркинг простором. Део садржаја, попут сервисних просторија, баште и велике вишенаменске сале, налази се на северној страни. Хотелски смештај обухвата апартмане, једнокреветне и двокреветне собе распоређене у пет блокова капацитета 220 кревета. Окружен шумом и озелењеним површинама, хотел је сасвим уклопљен у природни амбијент Шумарица, а томе је допринело и његово спољашње обликовање које представља интерпретацију архитектуре османско-балканског стила. У архитектури се истичу коси кровови покривени ћерамидом, бело кречене фасадне површине и наглашене тамно браон бордуре корпуса објекта, прозорских

⁴²⁸ *Ibid.*

⁴²⁹ Вук Трнавски, „Запис о новопазарским неимарима: Протомајстор Тома“, *Политика*, 23. фебруар 1977, 11.

⁴³⁰ *Ibid.*

⁴³¹ Tonko Maroević, *op. cit.*, 60.

⁴³² *Ibid.*

оквира и стреха које визуелно асоцирају на бондручну конструкцију од дрвених греда. Обликовни третман фасада смештајних трактова у зони првог спрата употпуњен је паром еркера и наткривених балкона изведених у дрвеној стилизованој конструкцији. Ентеријер је такође акцензован декоративним дрвеним елементима и лајснама које оивичавају углове белих зидова. Два репрезентативна салона имају камине који доприносе интимнијем угођају. Сличан приступ унутрашњем обликовању Јованка Јефтановић је имала и при уређењу хотела *Palisad* на Златибору. У хотелу је више пута одседао председник Ј. Б. Тито а његов апартаман са радним кабинетом остао је сачуван у аутентичном облику.

Под концептом *духа места* и с претпоставком *универзалности места* у архитектури појединих градских хотела, првенствено хотела у већим градовима (Београд, Приштина, Загреб, Сарајево и др), могу се уврстити и савремена архитектонска решења која теже новом интернационализму, или тачније космополитизму, сврставајући југословенске градове у корпус урбаних средина обликованих према глобалним потребама савременог човека. У таквим хотелима неретко долази до изражаја њихова основна функционална концепција – пословни хотел, то јесте усмереност пословном естаблишменту као новој глобалистичкој елити. Фреквентност гостију, удобан смештај и отвореност у коришћењу угоститељских простора за госте са стране основна је одлика модерних градских хотела. Због урбанистичких услова ови хотели се често граде као интерполиране зграде на ужим парцелама и с већим бројем етажа. Суженост за разрађенију екстеријерску концепцију у таквим ситуацијама условила је усредсређеност пројектаната на унутрашњу организацију и уређење ентеријера. Интерполиран градски хотел *Bristol* у Сарајеву са дванаест смештајних етажа, чија је изградња почела у марту 1972. године на основу идејног решења и статичких прорачуна а завршена за мање од годину дана по систему да је извођење текло паралелно са изградом извођачког пројекта, пример је савременог градског хотела који је због недостатка смештајних капацитета изграђен да у марту 1973. године прими учеснике Светског шампионата у стоном тенису (STENS) који је одржан тада у Сарајеву. У сарајевској пројектној организацији „Архитект“, која је по систему инжењеринга руководила реализацијом хотела, пројекат је израдио архитекта Владимир Добровић а за ентеријерско решење је заслужна архитекткиња Загорка Добровић, док је за извођача радова било ангажовано грађевинско предузеће „Hercegovina“.⁴³³ С капацитетом од 422 кревета и 209 помоћних лежаја у 138 двокреветних соба, 66 соба са француским креветом и пет апартмана, сопственом гаражом и низом друштвених садржаја (аперитив бар са салоном, ресторан, конференцијска сала, ноћни бар, кафана) на површини преко 14.000 квадратних метара, сарајевски хотел *Bristol* савременог архитектонског обликовања и ентеријерског уређења пример је глобалних утицаја на потребе града који претендује да има космополитска обележја.



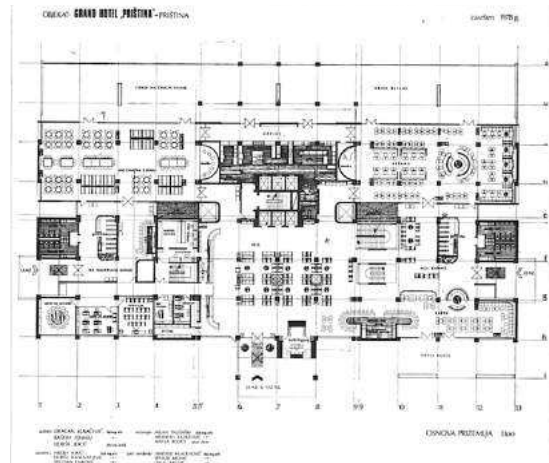
Сл. 446. Драган Ковачевић и Башким Фехмиу, *Grand hotel Priština* у Приштини, 1978. Поглед на главно улично pročелје. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Вг. 82 (1979), 30.

⁴³³ „Hotel Bristol Sarajevo“, u: *Изградња туристичких објеката у Југославији*, Књига II, n. n.

Из таквих побуда је настао и нови приштински *Grand hotel Priština* за инвеститора угоститељско предузеће „Sloga“, кога су 1974. године пројектовали архитекти Драган Ковачевић и Башким Фехмиу, а у периоду од 1975. до 1978. године изградило грађевинско предузеће „Ramiz Sadiku“ из Приштине.⁴³⁴ [Сл. 446] Архитекта Ковачевић, иначе аутор више значајних објеката у Приштини,⁴³⁵ у то време је био запосленик београдске пројектне организације „Invest-biro“ која је била носилац реализације новог приштинског хотел на основу идејног решења прихваћеног на позивном архитектонском конкурс. Изграђен у централној зони Приштине, у непосредној близини новог пословног и културног центра, гранд хотел А категорије својом истакнутом позицијом, монументалношћу и обликовном суздржаносту у потпуности је репрезентовао савремена интернационална стремљења којима су тежили многи градови и метрополе широм света. Тих година, након доношења новог Устава СФРЈ и стицања одређене политичке аутономије, челници у јужној српској покрајини су настојали своју аутономност нагласити пулсирајућом позицијом Приштине као административног и привредног центра оријентисаног савременим трендовима. У том смислу је савремени градски хотел, за разлику од неких других објеката (на пример Народне библиотеке у Приштини), био најприкладнији за манифестацију савремених архитектонских тенденција удаљених од било каквих регионалних утицаја. [Сл. 447] Основна организациона шема (главни и економски улаз, улаз у гаражу) произашла је из урбанистичких услова јер је хотел израђен на регулацији уз градски трг и примарну градску саобраћајницу (булевар). [Сл. 448] Из издужене правоугаоне основе израстају три велика визуелно рапчлањена волумена различитих висина од којих највиши поред мезанина има десет спратова и додатни ниво на коме је смештен ресторан „Panorama“ са терасом. Целокупна усаглашена ликовност волумена настаје из вертикалности коју формира уједначен растер прозорских отвора и која је визуелно додатно наглашава закошењима при горњим ивицама кубуса.



Сл. 447. Приштина – поглед на Народну и универзитетску библиотеку АП Косово и *Grand hotel* у позадини.
Извор: колекција аутора



Сл. 448. Драган Ковачевић и Башким Фехмиу, *Grand hotel Priština* у Приштини, 1978. Основа приземља.
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 82 (1979), 30.

У материјализацији фасада доминира камен, у комбинацији глатких и цанованих површина,⁴³⁶ који истиче строгост и суздржаност форме. Логички примењена вертикална организација омогућила је јасну диференцијацију хотелских садржаја по нивоима: приземље и мезанин с додатним истуреним делом у нивоу мезанина изнад главног улаза обухватају друштвене и сервисне садржаје (улазни хол с рецепцијом, аперитив бар, кафе-ресторан, национални ресторан, градска кафана, ноћни бар и дансинг бар, банкет сала, ТВ сала, сала за састанке,

⁴³⁴ О хотелу *Priština* вид. у: Aleksandar Radojević, „Hotel „Priština“ u Prištini“, *Arhitektura urbanizam*, God. XX, Br. 82 (1979), 30-32; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, K-1; Aleksandar Kadjević, „Newer Architecture – from Modernization and Destruction to Distorted Representation“, 348; Arber Sadiki, *Arhitektura javnih objekata Prištine u razdoblju od 1945. do 1990. godine: društveni i oblikovni faktori* (Doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2019), 83-87.

⁴³⁵ Архитекта Драган Ковачевић је у Приштини реализовао Пословни објекат Елекетрокосово (1973-76), Пословни објекат Ексимос (1973-76), Пословни објекат САК (1973-76), Зграду Љубљанске банке (1979-81), Урбанистичко-архитектонско решење стамбеног насеља Парк у Приштини (1983), Зграду банке (1985-1988).

⁴³⁶ Aleksandar Radojević, „Hotel „Priština“ u Prištini“, 31.

конференцијска дворана с око 400 места, куглана, билијар сала, продавнице, фризерски салони, амбуланта), смештајне етажеске са једно-, дво- и трокреветним собама, апартманима и резидент-апартману укупног капацитета близу 900 кревета. Гаража капацитета 120 паркинг места смештена је у укопаној етажи. Добрим односом функције и форме потврђена је њихова међузависност и избегнута дилема шта је чему подређено.⁴³⁷ Пројекат ентеријера су израдили архитекти Милан Палишапски и Миодраг Радуловић, у сарадњи са академским сликаром Матијом Родичијем, по чијем ликовном решењу је наменски ткан итисон назван *Гњилане*. Савремено обликовани унутрашњи простори одишу светлосним контрастима и доминацијом материјала тамних тонова (вештачки камен и дрво). У опремању ентеријера је коришћен намештај из домаће производње. Према речима архитекте Александра Радојевића тим пројектаната је реализацијом овог савременог хотела постигао складан и промишљен простор у коме нема варљивих сензација и екстраваганције, често присутне код такве врсте објеката и хотела те категорије.⁴³⁸

Упечатљив пример глобализације југословенских градова у сфери туристичке привреде и интернационализације туристичких кретања представља изградња хотела америчког ланца „Intercontinental Hotels Corporation“ (ИНС),⁴³⁹ прво у Загребу а потом и у Београду у оквиру новог конгресног центра „Sava“. [Сл. 449] Вођена позитивним искуствима са ИНС-ом током реконструкције хотела *Esplanade* код Главног колодвора од 1963. до 1964. године, али и због потребе града Загреба за хотелом високе категорије и већег смештајног капацитета са ширим опсегом савремених хотелских садржаја, управа овог прворазредног загребачког хотела је крајем 1968. године донела одлуку да се упусти у изградњу новог хотела типа ИНС и по ИНС-овим стандардима,⁴⁴⁰ на локацији на којој су се налазиле некадашње војне пекарне на углу Савске цесте и Улице Кршњавога. За ову локацију су још током 1965/66. године рађене претходне студије оправданости за изградњу великог хотела у сарадњи хотела *Esplanade*, „Inženjeringa“, GP „Plan“, Института за економику туризма и Урбанистичког завода града Загреба. Хотел *Esplanade* као званични инвеститор је постизањем договора са ИНС-ом прихватио и низ обавеза према овом хотелском ланцу које су подразумевале изградњу новог хотела према оквирном грађевинском програму ИНС-а, те коришћење идејне архитектонске концепције коју је развио тим ИНС-ових архитеката, идејне концепције инсталација (фирма *Jaross, Baum and Boles*), пројекта опреме кухиња (фирма *Cabin*) и пројекте унутрашњег уређења главних хотелских простора (фирме *N. Prince Embury* и *Ballard*).⁴⁴¹ Тиме је ИНС добио гаранцију да ће у изградњи хотела бити примењен квалитет и стандарди које је имао овај хотелски ланац а тиме су такође одбачена и претходна настојања да се за нови хотел на тој истакнутој градској локацији распише архитектонски конкурс. Због тога је и уследио низ полемика на релацији између инвеститора, градског урбанистичког и конзерваторског завода и градског савета за урбанизам јер предложено архитектонско решење није сматрано у потпуности задовољавајућим. Упорношћу инвеститора је прихваћено иницијално решење уз лимитирање висине објекта. Ово је један од карактеристичних примера који показује

⁴³⁷ *Ibid.*

⁴³⁸ *Ibid.*, 32.

⁴³⁹ Идеја о настанку корпорације „Intercontinental Hotels“, једне од највећих хотелских група у свету, јавила се 1945. године током разговора председника САД-а Френклина Рузвелта (Franklin D. Roosevelt) са Терри Трипеом (Juan Terry Trippe), председником авио компаније „Pan American World Airways Inc.“. Наиме, председник је желео појачати привредну сарадњу са земљама Латинске Америке, али су због недостатка хотела у тим земљама била отежана пословна и туристичка путовања, а што је погађало и америчку авио компанију. Након тога је компанија „Pan American“ ангажовала неколико хотелијера за израду студије која је показала потребе за хотелима у тим земљама. Како тада ни једна америчка фирма није била вољна на иступи на тржиште латиноамеричких земаља, авио компанија је 1946. године одлучила да оснује посебан корпорацијски огранак „Inter-Continental Hotels“ у свом власништву, који је до 1960. године своју делатност ограничио само на подручје Јужне Америке и Карипских острва, изградивши до тада 11 хотела. Након тога се ова хотелска корпорација проширила на свих шест континената. Успостављено правило у изградњи хотела је подразумевало да сви хотели изражавају обележја краја у коме се налазе, пре свега у погледу унутрашњег уређења и опремања, па су у почетку франшизни хотели из средишта корпорације добијали стручну помоћ у планирању, пројектовању, изградњи и опремању нових хотела. О историјату хотелског ланца „Intercontinental Hotels Corporation“ (ИНС) и изградњи хотела широм света вид. у: James E. Potter (text author), *A room with a world view. 50 years of Inter-Continental hotels and its people 1946-1996* (London: Weidenfeld & Nicolson Ltd, 1996).

⁴⁴⁰ О хуманистичком аспектима у стандардима „Intercontinental Hotels Corporation“ вид. у: Čedomil Vojnić, „Humanistički elementi u standardima usluga Inter-Continental Hotels Corporation (ИНС)“, у: Ivan Antunac, Vlatko Jadrešić (ur.), *Humanističke vrijednosti turizma*, 275-278.

⁴⁴¹ „Hotel Intercontinental Zagreb“, *Čovjek i prostor*, God. XXIII, Br. 284 (1976), 4.

како су глобалистички утицаји превагнули у односу на домаћу легислативу и архитектонску праксу. Изградња хотела је отпочела 1972. године.



Сл. 449. Вилијам Бонхам (ИНС), хотел *Intercontinental* у Загребу, 1975. Поглед на главно улично pročелје хотела.
Извор: колекција аутора



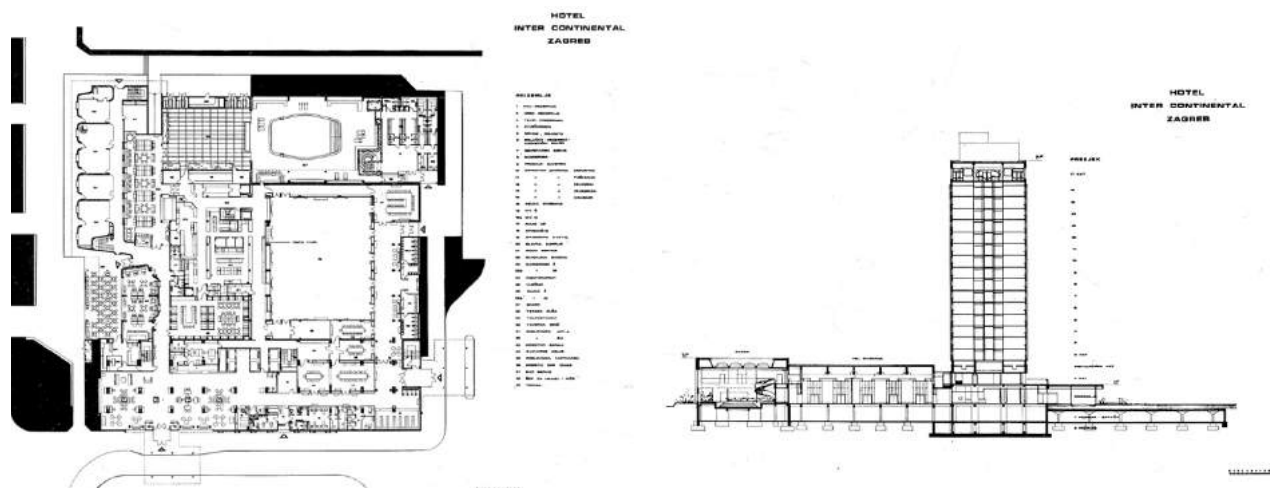
Сл. 450. Карл Апел (Carl Appel), хотел *Intercontinental* у Бечу, 1964. Главни изглед хотела. Извор: K. Wenzel, *Hotelbauten* (Berlin: Verl. für Bauwesen VEB, 1967), 140.

Загребачки хотел *Intercontinental* изграђен је према концепцијском решењу америчког архитекта Вилијама Бонхама (William Bonham)⁴⁴² из тима ИНС-ових пројектаната који су радили решења и за друге европске хотеле у ИНС-овој франшизи. Тако је загребачки хотел архитектонски пандан хотелу ИНС-а у Бечу који је отворен 1964. године.⁴⁴³ [Сл. 450] Оба хотела су заснована на функционалистичком концепту карактеристичном за модерну архитектуру хотела педесетих година (издужен паралелопипед са проширеном базом у армирано-бетонском скелетном систему), а повезује их и начин обликовања фасаде изражен у издуженим прозорима и ликовном наглашавању прозорских парапета. Загребачки хотел представља на известан начин осавремењено решење претходних европских хотела, посебно у погледу унутрашњег уређења и технолошке опремљености. Све даље активности на изради главног и извођачког пројекта и пројекта ентеријера које нису израдили пројектанти ИНС-а, као и послове на координацији његове изградње, поверени су загребачкој пројектантској организацији „Plan“ која је приликом претходне реконструкције хотела *Esplenade* стекла одређена искуства у раду са америчким пројектантама.⁴⁴⁴ Одговорни архитекта из бироа „Plan“ одређен за координацију разраде пројекта и надзор над извођењем био је архитекта Слободан Јовичић. У композиционом смислу хотел се састоји од три различита волумена које повезује заједничка база: главни седамнаесто етажни волумен у коме су смештајне јединице те ресторан и казино на последњој етажи, једносpratни анекс са агенцијама и продајним просторима и извишен приземни волумен са лантерном у коме је базен. [Сл. 451] Подземна етажа је у једном делу предвиђена за магацине и техничке просторије а у другом за гаражу са 180 паркинг места. Укупна изграђена површина хотела је око 57.000 квадратних метара. Смештајни капацитет броји 465 соба различите површине и структуре: стандардна соба (25m²), проширена соба, студији са по две јединице, апартмани са по две јединице, два председничка апартмана са по пет јединица. На смештајном тракту су уграђени алуминијумски прозори са термо-стаклом. У високом смештајном тракту примењен је армирано-бетонски саћасти затворени систем осног размака од 3,75 м који се у инсталацијској етажи преко дијагоналних зидова преноси у скелетни систем размака од 7,5 м, те даље тако до подрума. [Сл. 452]

⁴⁴² О загребачком хотелу *Intercontinental* вид. у: „Hotel Intercontinental Zagreb“, *Čovjek i prostor*, 4-9.

⁴⁴³ О архитектури бечког хотела *Intercontinental* вид. у: Klaus Wenzel, *Hotelbauten* (Berlin: Verl. für Bauwesen VEB, 1967), 131-146.

⁴⁴⁴ „Hotel Intercontinental Zagreb“, 5.



Сл. 451. и Сл. 452. Вилијам Бонхам (ИНС), хотел *Intercontinental* у Загребу, 1975.
Основа приземља (лево) и попречни пресек (десно). Извор: *Џојке и простор*, Бр. 284 (1976), 6, 7.

Када је отворен 8. марта 1975. године⁴⁴⁵ загребачки хотел *Intercontinental* био је једини „интернационални“ хотел у Југославији⁴⁴⁶ и један од три највећа у земљи.⁴⁴⁷ Посебна пажња је била посвећена унутрашњем уређењу хотела према стандардима ИНС-а који су подразумевали и увођење специфичних локалних мотива. Тиме овај интернационални хотелски бренд кокетира с локалним визуелним или симболичким наративном интегрисући се тако у сваку средину. Начело унутрашњег уређења ИНС-ових хотела се огледало у томе да се избегава непотребни луксуз, али да се мора пазити на естетски угођај и удобност, посебно у погледу дизајна осветљења и соноризације простора која делује умирујуће.⁴⁴⁸ Главни хотелски хол је изведен у комбинацији различитих материјала, ораховог дрвета, текстила, метала и карарског мермера, који су уз светлоплави тепих давали упечатљив утисак.⁴⁴⁹ Амбијент су употпуниле четири велике скулптуре академског кипара Лује Лозице које персонификују годишња доба, таписерије уметнице Јагоде Буић и дела познатих домаћих сликара. У приземљу се налази велика или Кристална дворана, капацитета 500 а са претпросторима 650 места, намењена за конгресе, конференције и гала забаве. Назив *Кристална* добила је због кристалних лустера и зидних стена обложених кристалним огледалима. Угоститељски простори у приземљу обухватају још таверну *Грич* уређену у рустичном националном стилу с мотивима наивних сликара, аперитив бар *Диана* уређен у ловачком стилу, савремено опремљену пивницу *Каптол* и пет банкет сала названих по загребачким парковима *Зрињевац*, *Тушканац*, *Зеленај*, *Јеленовац* и *Максимић*, намењене свечаним пријемима и састанцима, с могућношћу спајања у јединствен простор.⁴⁵⁰ У приземљу се још налазе разни продајни простори (сувенира, штампе, дувана, цвећа), фризерско-бријачки салони, канцеларије авио компанија и представништва туристичких агенција, банка и канцеларије за организацију конгреса. Први спрат је делом такође репрезентативне намене и обухвата шест салона плаво-беж нијанси који носе називе по истакнутим хрватским књижевницима и композиторима *И. Мажуранић*, *А. Гај*, *И. Заји*, *В. Лисински*, *В. Назор* и *А. Шеноа*. На последњој, седамнаестој, етажи налази се аперитив или коктел бар *Увертира* који води до интернационалног ресторана *Опера* уређеног у стилу сепесије с преовлађујућом љубичастом и беж бојом. У опремању хотела је било заступљено чак 85% домаћих произвођача различите опреме који су задовољили стандарде високог квалитета. Туристичка штампа је с интересовањем пропратила изградњу и опремање овог хотела у чијој реализацији је учествовало 46 домаћих и 36 иностраних коопераната и фирми. Истицало се да је југословенска

⁴⁴⁵ О отварању хотела *Intercontinental* вид. у: „Крупнији кораци дојена елитних хотела“ [Razgovor sa Brankom Jakopovićem, generalnim direktorom HP „Esplanade-Intercontinental“ u Zagrebu], *Turističke novine*, God. XX, Br. 717 (1972), 7, 16; Anonim, „Hotel Inter-continental Zagreb“, *Turizam*, God. XXIII, Br. 2-3 (1975), 37-38; D. Terzić, „Otvoren „Intercontinental Zagreb““, *Turističke novine*, God. XXII, Br. 878 (1975), 5.

⁴⁴⁶ James E. Potter (text author), *A room with a world view...*, 75.

⁴⁴⁷ Anonim, „Hotel Inter-continental Zagreb“, 37.

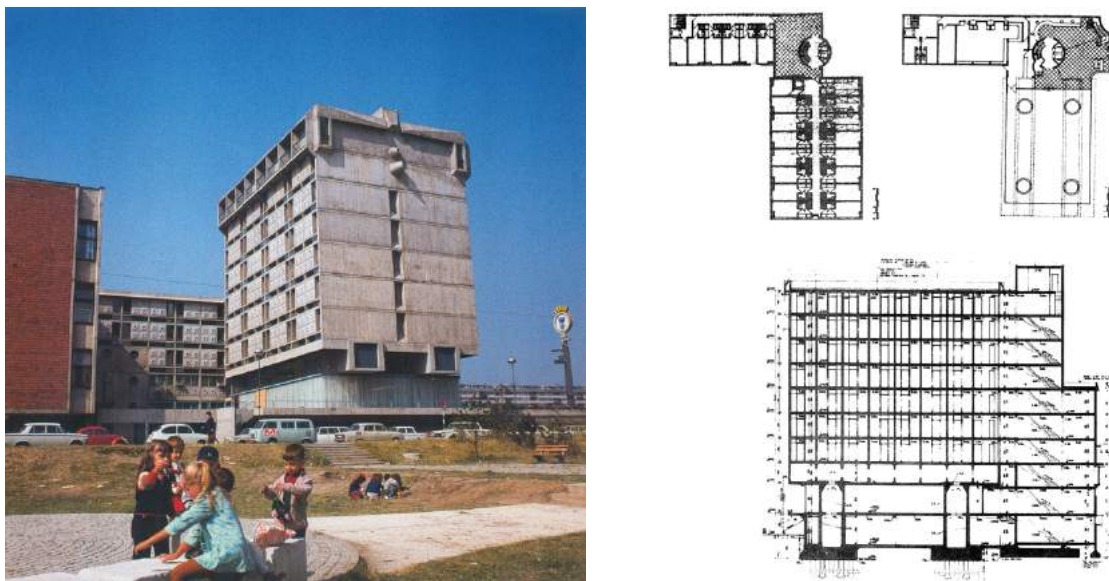
⁴⁴⁸ Čedomil Vojnić, „Humanistički elementi u standardima usluga Inter.Continental Hotels Corporation (ИНС)“, 276.

⁴⁴⁹ Anonim, „Hotel Inter-continental Zagreb“, 37.

⁴⁵⁰ *Ibid.*

грађевинска оператива изградњом овог хотела успешно положила испит изградивши хотел за свега две и по године.⁴⁵¹ У хотел је инвестирано 320 милиона динара уз помоћ кредита загребачке Кредитне банке.⁴⁵²

Највећи градски центри Југославије, Београд и Загреб, поред репрезентативних хотела највише категорије за госте из пословног, политичког и културног естаблишмента, имали су и потребу за мањим пословним хотелима намењеним ширем кругу корисника за краћи боравак у којима је акценат стављен на смештајни део за ноћење док су други простори обично комбиноване намене били заступљени у виду основних угоститељских услуга. Такви хотели су гарни хотел *Putnik* у Новом Београду⁴⁵³ (1969-1971) архитекте Михајла Митровића и гарни хотел *Laguna* у Загребу⁴⁵⁴ (1972-1973) архитекте Велимира Градиша. Митровићев хотел капацитета 236 кревета изграђен је у склопу IV реонског центра Новог Београда према концепту пословног хотела економичног склопа с више сажетих функција у неколико јединствених простора. [Сл. 453] Овакав принцип је изражен како у погледу искоришћења примарних конструктивно-носећих елемената за одређену намену, попут широких ошупљених стубова пречника 2,7 м и масивних греда које носе седмоспратни смештајни тракт а кроз које пролазе све инсталације или степеништа смештеног у кружно армирано-бетонско окно које има улогу конзолног конструктивног ношења и укрућења бочног зглобног дела хотела, тако и у примењеној материјализацији у виду бетонских композиционих фасадних елемената који поред што дају изглед фасади истовремено служе и као главни елементи унутрашњег обликовања. Новобеоградски хотел у основи „Г“ форме чине два тракта – главни (дужи) смештајни и краћи у коме су смештене сервисне у угоститељске функције. Трактове повезује затворено ваљкасто бетонско окно са вертикалним комуникацијама. [Сл. 454]



Сл. 453. и Сл. 454. Михајло Митровић, гарни хотел *Putnik* у Новом Београду, 1971. Изглед хотела. (лево) Основе првог и типског спрата, подужни пресек. (десно) Извор: М. Митровић, *Архитектура Београда 1950-2012* (Београд: Службени гласник, 2012), 66.

С обзиром на то да је хотел у потпуности изведен у армираном бетону који је у спољашњем изгледу сиров, то јесте необрађен или не третиран, ова хотелска реализација се може сврстати у бруталистичка остварења тог времена, посебно имајући у виду да је у Митровићевом опусу натур-бетон био неизоставан материјал. У исто време је недалеко од хотела у новобеоградском Блоку 33 почела изградња и Митровићевог најпознатијег београдског бруталистичког остварења „Genex“ стамбено-пословног центра. На бетонским фасадним панелима доминирају кружни мотиви

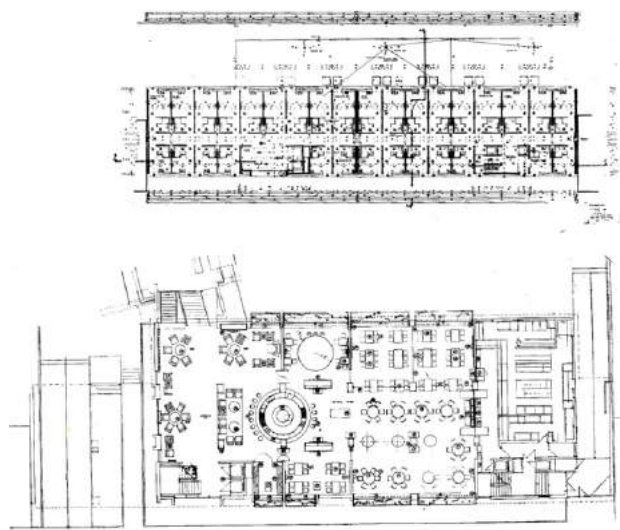
⁴⁵¹ D. Terzić, „Otvoren „Intercontinental Zagreb““, 5.

⁴⁵² Anonim, „Hotel Inter-continental Zagreb“, 37.

⁴⁵³ О хотелу *Putnik* вид. у: Mihajlo Mitrović, „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnji turističkih objekata u Jugoslaviji“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, VI-11; „Hotel Putnik“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Aleksandar Kadijević, *Mihajlo Mitrović: projekti, graditeljski život...*, 68-69, 78-79, 206; Mihajlo Mitrović, *Arhitektura Beograda 1950-2012* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 66.

⁴⁵⁴ „Garni hotel »Laguna« u Zagrebu“, *Čovjek i prostor*, God. XX, Br. 246 (1973), 6-8.

добијени изливањем бетона, а целокупни изглед хотела, у бетонској опни и с низом видљивих конструктивистичких елемената, одише футуристичком естетиком армирано-бетонских структура који се у то време граде широм света.⁴⁵⁵ Том у прилог иде и обликовање ентеријера заједничких просторија у којима доминирају јарке боје, савремени облици и нови композитни материјали (пластика, пластифициране медијане плоче) као опозит ликовно уједначеној спољашњој опни. Хотел је извело грађевинско предузеће „Crna Trava“ из Власотинаца а опремило београдско предузеће „Техноопрема“. У Загребу је тих година хотелско предузеће „Plava Laguna“ из Пореча инвестирало у нови гарни хотел Б категорије сличне концепције београдском хотелу *Putnik*, с тим да је овај хотел, изграђен према пројекту архитекте Велимира Градиша у виду интерполације између улица Крањчевићева – Бадалићева и Раде Кончара – Огризовићева, доживео одређене промене у току извођења. [Сл. 455] Прва фаза изградње је дала заокружену архитектонску целину која се састоји од смештајног шестоспратног двотракта дужине 60 м са 108 двокреветних и 72 једнокреветне собе, бочног анекса у коме је улазни хол с рецепцијом а који је замишљен као приземна спона између прве и друге фазе изградње те приземних и подрумских просторија у којима су смештене све сервисне и угоститељске функције (салон са аперитив баром, ресторан, банкет сала, кухиња, просторије за особље, складишни и технички простори). [Сл. 456] У материјализацији су коришћени бетон за обраду приземља и салонитне плоче за фасадну облогу. Суздржану и обликовно једноставну фасаду хотела, која је акцентована вертикалношћу пуних зона и ужих зона са прозорским отворима, надопуњавао је савремено уређен ентеријер у коме су композиционо уједначен ликовни утисак остављали вешто комбиновани комади савремено обликованог намештаја, геометризована расветна тела из серијске производње, профилисани бетонски префабриковани зидови, зидне стене и лепршаве облоге плафона начињене од текстила.



Сл. 455. и Сл. 456. Велимир Градиш, гарни хотел *Laguna* у Загребу, 1972. Изглед улчне фасаде. (лево) Основе приземља и типског спрата. (десно) Извор: *Џовјек и простор*, Бр. 246 (1973), 6.

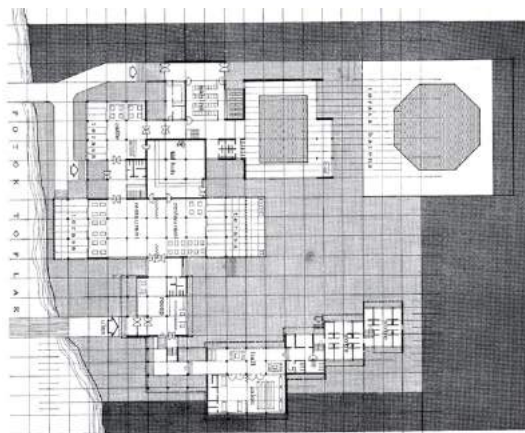
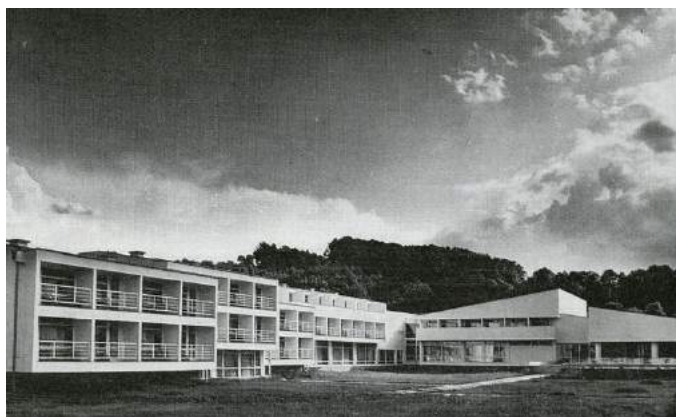
У посебну групу хотела могу се сврстати хотели у мањим, најчешће туристичким местима која се налазе у близини великих градова а чији су нови хотелски капацитети пројектовани тако да задовољавају туристичке потребе тог места и да буду допуна капацитетима града и то првенствено у сфери излетничког и конгресног туризма. Такав хотел је хотел *Matija Gubec*⁴⁵⁶ изграђен 1972. године у загорским Стубичким Топлицама⁴⁵⁷ поводом прославе 400 година сељачке

⁴⁵⁵ О обликовним достигнућима армирано-бетонских структура вид. у: Р. А. Mihelis, *Estetika arhitekture armiranog betona* (Beograd: Građevinska knjiga, 1973); Petar Petrović, *Beton – element u materijalizaciji i oblikovanju čovekove životne sredine* (Doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 1987).

⁴⁵⁶ О хотелу *Matija Gubec* вид. у: Anamarija Jelinčić, „Hotel „Matija Gubec“ u Stubičkim Toplicima“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 144 (1973), 36-37; „Hotel »Matija Gubec« u Stubičkim Toplicima“, *Џовјек и простор*, God. XX, Br. 244 (1973), 4-5; В. Р., „Novi (kongresni) hotel »Matija Gubec« u Stubičkim Toplicima“, *Џовјек и простор*, God. XX, Br. 244 (1973), 5.

⁴⁵⁷ Архитекта Звонимир Пожгај је педесетих година израдио предлог хотелског комплекса са затвореним, тачније хиперболично застакљеним базеном, о томе вид. стр. 296-298.

буне чији је протагониста био њен вођа М. Губец. [Сл. 457] Инвеститор је било загребачко предузеће за међународну трговину и заступништво „Astra“ које се због живописног предела и термално-лечилишних потенцијала Стубичких Топлица одлучило за изградњу новог и модерног хотела средње величине, Б категорије, као боравишног, излетничког, конгресног и симпозијумског центра⁴⁵⁸ (смештајног капацитета 230 кревета, угоститељског око 1.000 места и капацитета конгресне дворане са око 250 места). У пројектном бироу грађевинског предузећа „Тетро“ из Загреба техничку документацију су израдили архитекти Анамарија Јелинчић, уједно и ауторка ентеријера и мобилијара, и Желимир Персоглио, а исто предузеће је извођачки и реализовало хотел. Архитектура хотела дефинише низ приземних и једносратних волумена који се на равном терену, површине око 8.000 квадратних метара, гранају у виду повезаних павиљона тако да формирају низак комплекс уклопљен у питоми загорски предео. Организација павиљона је решена коришћењем модуларног растера из кога је произашло меандрирање кубуса с различитим функцијама између којих су смештене отворене површине за боравак на отвореном и рекреацију. Тако добијена структура има неколико функционалних зона: у средишњем делу је улаз око кога су груписани друштвени и угоститељски садржаји, на једној страни су у наставку смештени повезани смештајни павиљони а на другој рекреативни садржаји са отвореним и затвореним базенима и засебним рестораном и кафаном који имају такође и додатак улаз за госте са стране. [Сл. 458] Смештајни и рекреативни део су повезани интерним подземним ходником у чијем се проширењу налазе и сауне. Обликовно је павиљонски ансамбл решен врло једноставно, па и сувише рационално за један такав хотел, у чему доминира изразита употреба беле боје која одудара од околног зеленила и једноводне кровне површине. Хотел је изграђен у непосредној близини Центра за рехабилитацију чије здравствене услуге су могли да користе и гости хотела.⁴⁵⁹



Сл. 457. и Сл. 458. Анамарија Јелинчић и Желимир Персоглио, хотел *Matija Gubec* у Стубичким Топлицама, 1972. Поглед на хотел из дворишног дела. (лево) Основа приземља са полунивоима. (десно) Извор: *Џовјек и простор*, Бр. 244 (1973), 4.

Хотелски објекти архитекте Златка Угљена: boutique хотели и њихова визуелност

Хотелску архитектуру Југославије су током седамдесетих година на упечатљив начин обележили пројекти и реализације сарајевског архитекте Златка Угљена⁴⁶⁰ који је својим концепцијама утемељеним у тотал дизајну и визуелној култури а произашлим из интерпретација локалне традиције и одлика поднебља дао јединствен допринос афирмацији југословенске савремене архитектуре.⁴⁶¹ Прихватајући од свог професора Јураја Најдхарта усмереност према

⁴⁵⁸ Загреб је тада имао између три и четири хиљаде кревета у хотелима што се показало недовољним у односу на број посета и реалну потребу за смештајем.

⁴⁵⁹ *Hotel Matija Gubec*, Stubičke Toplice – hrvatsko Zagorje – Jugoslavija, turistički prospekt

⁴⁶⁰ О опусу архитекте Златка Угљена вид. у: Stane Bernik, *Zlatko Ugljen: arhitekt* (Tuzla: Međunarodna galerija portreta, 2002).

⁴⁶¹ У богатом опусу архитекте Златка Угљена према броју и квалитету ауторског проседа издвајају се реализације, идејни пројекти и конкурсни радови туристичких и угоститељских објеката: мотел *Mala rijeka* код Вареша (1961-1962), мотел *Knežina* на Романији код Сокоца (1964-1965), планинарски дом на Бобовцу код Сутјеске (пројекат, 1968), хотел *Visoko* у Високом (1969-1974), хотел *Gacko* у Гацку (1972-1974), хотел *Ruža* у Мостару (1972-1975), хотел *Bregava* у Стоцу (1973-1975), мотел и угоститељски кампус *Vukosavci* код Тузле (1974-1976), туристичко-угоститељски објекат *Gradina* код Добоја (1978-1980), мотел *Vuna* у Благају код Мостара

традицији из светоназора архитекте модернисте, Угљен свим својим бићем, према речима угледног словеначког историчара и критичара уметности Стане Берника, „изражава јединство тражења и стварања – истовремено је архитект, дизајнер и урбанист, што је увјет сувременог владања цјеловитом визуелних просторних организама“.⁴⁶² Угљен је један од малобројних истакнутих југословенских архитеката који је током свог активног пројектантског рада остао привржен простору на коме је живео и стварао. Подстакнут мишљу архитектонског структурализма, коме се никад није у потпуности приклонио, спознао је важност континуума и дијалога са традицијом у циљу откривања „непроменљивог стања човека“,⁴⁶³ на које разложно позива архитекта Алдо Ван Ајк. Берник ово назива архитектуром постојаности, или схватањем да савремена архитектура може у пуној мери заживети једино ако њено корење сеже у прошлост,⁴⁶⁴ што потврђује и Угљен речима да архитектура, иако огледало свог времена и одсјај техничких, социјалних, економских и других атрибута, израња из нечег ранијег и да је стога неопходно успоставити континуитет човековог искуства.⁴⁶⁵

За Угљена је комуникација са архитектонским наслеђем увек оправдана уколико простор за који се ствара ново дело архитектуре има свој одређени историјско-урбанистичко-архитектонско-обликовни фон. Тада је неопходно, појашњава Угљен, потражити оне елементе затечене ситуације које имају своје одређене прековременске вредности које увек могу бити егзистентне и које могу логично да функционишу, не мислећи при томе на фолклорне елементе и на слепо преношење форми традиције, него инсистирајући на унутрашњем афинитету.⁴⁶⁶ Криза разумевања традиције у јеку послератне обнове и изградње била је у ствари узрокована кризом модернитета која ће временом кулминирати када се буде показало да архитектура не може остати утемељена у постулату функционализма. На изглед опречан однос традиције и модерности, али извесно време и нејасно сагледаван и тумачен, Жељка Чорак појашњава на начин, или својеврсним алгоритмом, да је традиција скуп, низ, траг или линија некадашњих модернитета и да према томе у правом смислу традиционалан може бити само онај ко је уистину и модеран, или, другим речима, уистину модеран може бити само онај ко је кадар разумети и надградити традицију.⁴⁶⁷

Попут низа скандинавских архитеката, првенствено финског архитекте Алвара Алта чију архитектуру је упознао током студијског путовања у Финску почетком седамдесетих година, Златко Угљен је неговао органски однос према архитектури интегрално приступајући креативном процесу у коме дело настаје из тотал-дизајна. Његов архитектонски атеље је био уједно и лабораторија примењене уметности⁴⁶⁸ у којој се минуциозно приступало решавању свих елемената архитектуре, детаља, намештаја и опреме ентеријера. Позивајући се на свог професора, архитекту Најдхарта, од кога је научио да један објекат треба сагледати у његовом тоталитету и да га је стога потребно конципирати тако да се осети дах самог аутора, Угљен је, кад год је за то имао могућност, инсистирао да на основу архитектонског концепта реши и друге архитектонске елементе и све оне елементе који чине ентеријер и то од најситнијих детаља до декорације.⁴⁶⁹ Тако је код уређења хотела увек инсистирао код инвеститора да се у друштвеним просторима и собама поставе

(пројекат, 1979), хотел *Sana* у Приједору (1979-1981), хотел *Slavija* у Котору (1979- 1981), мотел *Jezero* код Билеће (1979-1981), мотел у Кнежевим виноградима (пројекат, 1981), мотел *Pliva* код Јајца (пројекат, 1981), хотел *Narona* у Метковићу у коауторству са Гораном Омановићем (1981-1982), туристичко-угоститељски објекат *Šipad* на Равној Романији код Сокоца (1981-1982), хотел *Una* у Бихаћу (пројекат, 1982), хотел у Бољу на Брачу (пројекат, 1982), хотел *Vučko* на Јахорини (1982-1983), туристичко-угоститељски објекат *Modra rijeka* на Неретви код Мостара (пројекат, 1983), хотел *Kalin* у Бугојну (1983-1984), хотел *Neumski vrtovi* у Неуму (пројекат, 1984); хотел *Milno* на Бледу (позивни конкурс, 1984), хотел *Park* у Херцег Новом (позивни конкурс, 1987), грани хотел у Сарајеву (пројекат, 1988), хотел *Kopaonik* на Копачнику (пројекат, 1988).

⁴⁶² Stane Bernik, *Zlatko Ugljen: arhitekt*, 8.

⁴⁶³ Kenet Frempton, *op. cit.*, 298.

⁴⁶⁴ Stane Bernik, *op. cit.*, 39.

⁴⁶⁵ НБС (Народна библиотека Србије) – Фонд Милош Јевтић (МЈ): транскрипт интервјуа који је новинар Радио Београда Милош Јевтић водио са архитектом Златком Угљеном у Сарајеву 2. марта 1985. године, 9.

⁴⁶⁶ *Ibid.*

⁴⁶⁷ Жељка Чорак, „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, 45.

⁴⁶⁸ Stane Bernik, *op. cit.*, 31.

⁴⁶⁹ НБС –МЈ: транскрипт интервјуа који је новинар Радио Београда Милош Јевтић водио са архитектом Златком Угљеном у Сарајеву 2. марта 1985. године, 10.

уметничка дела (слике и скулптуре).⁴⁷⁰ Наклоност рафинираном обликовању и посвећеност детаљу учинили су од Угљена мајстора тотал-дизајна у југословенској архитектури, али и сензибилног ствараоца који је у пројектантској методологији, заснованој на односу традиције и модернизма, досегао најпотпуније естетско и морфолошко разумевање регионализма у оквирима домаће савремене архитектонске праксе. Угљен је рецентну архитектонску праксу, према оцени Берника, увек схватао као ревизију утемељене функционално-формалне синтаксе која почива на изражајности јасних значењских формулација.⁴⁷¹

Усредсређен на однос будућег корисника према простору, што је у хотелској архитектури имало посебну важност, архитекта Угљен се у свом пројектантском процесу често водио интуитивним импулсима обликујући просторе живом ликовношћу која настаје у спречи белине, светла и сенки, ухваћених визура и примењених материјала. Овај стваралачки печат који је присутан у Угљеновом целокупном опусу писац Иван Ловреновић назива поетичком константом израженом у јединственом начину обликовања простора светлом, односном светла и његове одсутности, у градацији од сенке до мрака, као и његово вешто коришћење белине као самосвесног елемента која понекад у визуелном опажању прелази у апстракцију.⁴⁷² Уколико се у наративности Угљенове архитектуре могу препознати постмодерни утицаји, изражени у дијалектици архитектонске композиције и одсуству функционалистичких ограничења, онда му је модернистичко искуство, проистекло из његовог образовања и утицаја старије генерације архитеката, дало упориште у разумевању оног специфичног рација и стваралачког сензибилитета које Ле Корбизје, у предговору књизи „Архитектура Босне и пут у савремено“ аутора Ј. Најдхарта и Д. Грабријана, приписује „методи континуитета – континуитета духа и континуитета еволуције“ која пружа могућност да се ствари природе посматрају као ствари уметности, „ствари срца, у тексту и контексту“, како би се дошло до способности процењивања и расуђивања, те могућности располагања „обиљем свјежих и особених идеја које дају могућности да се приђе новом проблему и да се тај проблем ријеша“.⁴⁷³ На тај начин би сва нова решења, закључује Ле Корбизје, била исто тако искрена и јасна као што су она фолклорна била некад у своје доба.

У Угљеновом пројектантском опусу истиче се двадесетак објеката туристичке типологије (хотели, мотели, туристички комплекси), надамне неколико реализованих градских хотела који се у концепцијском смислу, а у односу на опште тенденције заступљене у туристичкој архитектури, могу сматрати најуспелијим југословенским примерима како у органском и синергичном повезивању традиционалног с модернистичким обликовањем, тако и у апострофирању позиције савремене архитектуре у развојним токовима захтевног туристичког тржишта. Међу његова најзначајнија дела убрајају се три хотела настала у периоду од 1971. до 1975. године: хотел *Visoko* у Високом⁴⁷⁴ (пројектован 1971, реализован 1974), хотел *Bregava* у Столцу⁴⁷⁵ (1973-1975) и хотел *Ruža* у Мостару⁴⁷⁶ (1974-1975). Архитектуру сва три хотела повезује промишљање и интерпретирање босанско-херцеговачке градитељске традиције и аутентичног предела: хотел у Високом надахнут је далеком историјом тог места и изгледом средњовековне резиденције босанских владара из династије Котроманића, хотел у Столцу своју морфологију и ликовност дугује традиционалној стамбеној архитектури османско-балканске градитељске традиције док мостарски хотел у својој структури носи обележје урбане агломерације старог херцеговачког града на реци Неретви која својим брзим током освежава сунцем загрејане камене улице и авлије. Хотел у Високом је

⁴⁷⁰ *Ibid.*, 18-19.

⁴⁷¹ Stane Bernik, *op. cit.*, 44-45.

⁴⁷² Ivan Lovrenović, „Zlatko Ugljen, ili o porijeklu ljepote. Jedna intimistička varijacija“, *Oris*, God. XIII, Br. 71 (2011), 54.

⁴⁷³ Le Corbusier, „Predgovor“, u: D. Grabrijan, J. Neidhardt, *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, 7.

⁴⁷⁴ О хотелу *Visoko* вид. у: Ibrahim Krzović (tekst u katalogu), *Zlatko Ugljen: retrospektiva*, Katalog izložbe, Zagreb, Gradska vijećnica, Osijek, Umjetnička galerija, Novi Sad, Sportski centar Vojvodina, Beograd, Muzej primenjenih umetnosti, Banja Luka, Umjetnička galerija, 1984-1985. (Sarajevo: Umjetnička galerija BiH, 1984), n. n.; Stane Bernik, *op. cit.*, 26-27, 88-93; Ivan Štraus, *99 arhitekata sarajevskog kruga 1930.-1990.* (Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2010), 88, 89.

⁴⁷⁵ О хотелу *Bregava* вид. у: Emir Buzeljko, „Hotel »Bregava« u Stocu“, *Čovjek i prostor*, God. XXVI, Br. 319 (1979), 11-12; Ibrahim Krzović, *op. cit.*, n. n.; Stane Bernik, *op. cit.*, 28-29, 102-107; Ivan Štraus, *99 arhitekata sarajevskog kruga...*, 91; Ivan Lovrenović, „Zlatko Ugljen, ili o porijeklu ljepote“, 47-49.

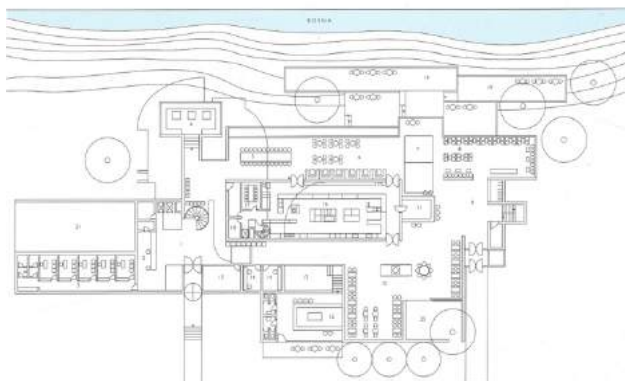
⁴⁷⁶ О хотелу *Ruža* вид. у: Julije De Luca, „Same riječi nisu ništa... (povodom izbora idejnog projekta za novi hotel u Mostaru)“, *Čovjek i prostor*, God. XXI, Br. 256 (1974), 12-14; Anonim, „Novi hotel u Mostaru“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXVII, Br. 9 (1979), 6; Ibrahim Krzović, *op. cit.*, n. n.; Stane Bernik, *op. cit.*, 27-28, 94-100; Ivan Štraus, *99 arhitekata sarajevskog kruga...*, 88, 90.

конципиран тако да својом висином и масивном бетонском структуром асоцира на самозатајну средњовековну кулу која се надвисује над ниском градском агломерацијом и стоји на обали реке Босне чувајући долину у којој је смештен град. На тај начин је успостављена директна веза с историјом овог старог босанског града. Сачињен од два дела, издужене приземне базе и горњег корпуса потковичастог облика чију је геометрију Угљен извукао из остатака Котроманићевог дворца код Високог,⁴⁷⁷ хотел је попримио скулпторски карактер пошто његова структура не представља израз функционалистичке рационалности већ је саздана на обликовној асоцијативности проистеклој из низа елемената који творе ову масивну бетонску громаду. [Сл. 459]



Сл. 459. Златко Угљен, хотел *Visoko* у Високом, 1974. Поглед на западну страну хотела.
Извор: *Hotel Visoko – turistički prospekt*

Организациону типизираност двотрактних смештајних етажа, Угљен надомешћује наглашавањем појединих издвојених елемената у екстеријеру и декомпоновањем фасадних равни које тако постају динамичније и различите у односу једна на другу. Заобљивањем углова, коришћењем већих или мањих препуста у виду еркера, доксата или лођа, уоквиравањем прозора и фенестрирањем фасаде отворима различитих димензија постигнута је пластична артикулација фасада које упућују на Ле Корбизјеов вокабулар заступљен у архитектури његових стамбених блокова или пластичности капеле у Роншампу. У приземном делу су уз главни улаз смештени хотелски хол с рецепцијом, иза ње канцеларије управе, а с друге стране продавница и фризер; у средишту основе је кухињски блок око кога су организовани ресторанска сала, кафана, банкет сала, сала за плес, бар, босанска кафана, као и други хол уз бочни улаз на који се надовезују ови угоститељски садржаји. [Сл. 460] Уз фасаду према реци су пројектоване каскадне издужене терасе у виду висећих вртова и мањи видиковац смештен наспрам главног улаза у истуреном и нешто издигнутом застакљеном кубусу који асоцира на диванхану са сеђијама по ободу и клуб-столићима испред њих. [Сл. 461]

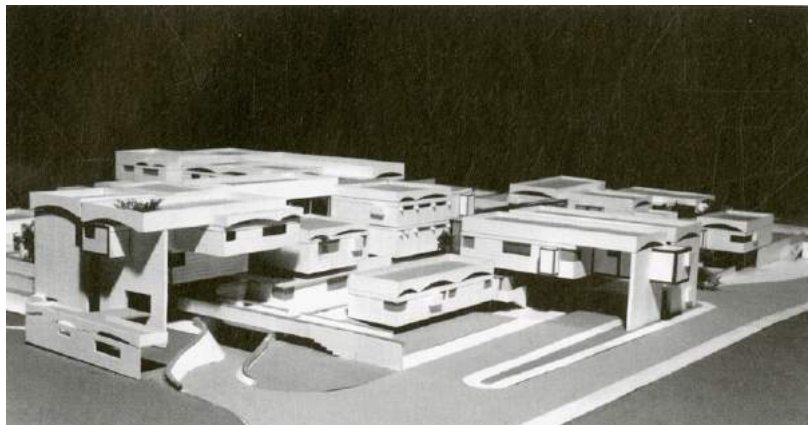


Сл. 460. и Сл. 461. Златко Угљен, хотел *Visoko* у Високом, 1974. Основа приземља. (лево) Извор: S. Bernik, *Zlatko Ugljen: arhitekti* (Tuzla: Међународна галерија портрета, 2002), 89. Изглед хотелског салона уз аперитив-бар. (десно)
Извор: *Hotel Visoko – turistički prospekt*

⁴⁷⁷ Stane Bernik, *op. cit.*, 26.

Хотеле у Мостару и Стоцу Угљен је пројектовао у тренутку пуне слободе и ауторске зрелости⁴⁷⁸ и оба се везују за херцеговачко поднебље, Угљенов родни Мостар и оближњи Столац, али урбанистички различите просторе који су као такви утицали на архитектонску концепцију ових градских хотела. У наставку јединственог урбаног агломерата старог мостарског града, надамак Неретве и градског моста, Угљен пројектује већи градски хотел, изграђене површине од око 9.500 квадратних метара, који својом диспозицијом и начином на који се организационо и морфолошки надовезује на постојеће урбано ткиво чини једну готово интегралну целину. Аутор ово постиже тако што одбацује конвенционални приступ одређивања граница габарита дефинисањем јасних контура објекта, већ организацију главне основе и облик објекта конципира порозно, како би у његову структуру увео делове урбаног ткива (улицу, градско зеленило и речницу Радобољу) прилагодивши га тако специфичној матрици старог Мостара коју чине збијене изграђене зоне и отворене површине у виду комуникација или дворишта. [Сл. 462] Стога приземна етажа хотела представља органски наставак градског ткива у којој се кроз смењивање отворених и затворених простора, интимних зона и јавних површина, осликавао карактер града, његових улица и белих камених фасада.

Архитект то појашњава размишљањем како је у том синтетизованом простору створио отворену сцену и променаду и за интерне и за екстерне посетиоце.⁴⁷⁹ Реализација хотела према решењу архитекте Златка Угљена, тада сарадника Института за архитектуру и урбанизам из Сарајева, произашла је на основу спроведеног ужег позивног архитектонског конкурса који је 1973. године организовало хотелско-угоститељско предузеће „Neretva“ из Мостара. Ово предузеће је за израду идејног решења новог градског хотела А категорије позвало четири пројектне организације с простора Босне и Херцеговине: грађевинско предузеће „Hercegovina“ из Мостара, архитектонско-пројектно предузеће „Arhitekt“ из Сарајева, Институт за архитектуру и урбанизам Сарајево и Урбанистички завод града Мостара. Након предаје идејних решења наручилац је формирао стручну комисију за оцену конкурсних радова којом је председавао београдски архитекта Богдан Богдановић, аутор Партизанског гробља у Мостару и почасни грађанин Мостара.⁴⁸⁰ Од архитеката су у саставу комисије, поред угоститељских радника, економиста, представника наручиоца из сектора инвестиција и једног ликовног уметника, били још тројица архитеката – Јулије Де Лука, Хаско Диздаревић и Будумир Перван.



Сл. 462. Златко Угљен, хотел *Ruzica* у Мостару, 1975. Фотографија макете – западна страна хотела. Извор: S. Bernik, *Zlatko Ugljen: arhitekt* (Tuzla: Međunarodna galerija portreta, 2002), 96.

На седници комисије одржаној половином јануара 1974. године одлучено је простом већином гласова чланова да идејно решење Института за архитектуру и урбанизам Сарајево, аутора архитекте Златка Угљена, испуњава услове за разраду пројекта уз одређене сугестије на које је указала комисија. Комисија је сматрала да предложено решење, иако се издвајало по најзрелијем и савременом приступу пројектантској проблематици хотела, није у потпуности искористило могућности постављене концепције (сматрали су да треба размотрити предложену

⁴⁷⁸ Ibrahim Krzović, *op. cit.*, n. n.

⁴⁷⁹ Stane Bernik, *op. cit.*, 27.

⁴⁸⁰ Julije De Luca, „Same riječi nisu ništa... (povodom izbora idejnog projekta za novi hotel u Mostaru)“, 12.

материјализацију, посебно кровних површина, свести број кревета на програмом задани број и рашчланити релативно издужен габарит), због чега је комисија тражила да се пројект преради на основу датих примедби.⁴⁸¹ Међутим, председник комисије, архитекта Богдановић, имао је другачији став у погледу одабраног решења, што је и образложио у писаној изјави коју је упутио свим члановима комисије 1. фебруара 1974. године, сматрајући да се жири тако оглушио о објективност расуђивања а тиме и одбацио извесне теоријске претпоставке које је Богдановић предочио и које је поново образложио у својој изјави, позивајући се такође на неколико библиографских индикација.⁴⁸² Својим зачудним ставом, као и утицајем реномираног архитекта и мислиоца, Богдановић је унео извесну забуну у јавности, посебно протежирајући решење мостарског Урбанистичког завода које је жири већински одбацио због своје мегаломанске композиције и имитирајуће медитеранско-оријенталне архитектуре, попут својевремених замисли бечког архитекта Алфреда Келера за типске хотеле на приморју, што је навело архитекту Де Луку на напише својеврсно образложење које је и објављено у часопису „Џовјек и простор“. У свом коментару архитекта Јулије Де Лука наводи да Богдановићево образложење „нема благе везе с пројектом који је израдио Урбанистички завод Мостар“ и да представља издовољено мишљење, те да је чак архитектонски приступ, заступљен у пројекту за које се Богдановић залагао, заправо вулгаризација става који је декларативно изнео у свом мишљењу.⁴⁸³ Настojeћи да аргументује свој став архитекта Де Лука истиче да „чак ни Турци нису у овом најстаријем дијелу били толико оријентално оријентирани (да не би данас могли сагледати примарни дух времена) колико је оријенталан 450 година касније предложени пројекат о којем је ријеч“.⁴⁸⁴

Изградња мостарског хотела је замишљена у две фазе. Прва је обухватила изградњу с леве стране реке Радобуље а друга с десне стране која би због терена у паду имала и сутеренске просторије, али до њене реализације није дошло. [Сл. 463] Први изграђени двоспратни део имао је капацитет од 155 кревета у 75 соба и 4 апартмана и око 1.500 места у угоститељским просторима (ресторан, кафана, башта, терасе) док је друга фаза изградње предвиђала капацитет од 105 кревета.⁴⁸⁵ Начин обликовања који је Угљен применио на хотелу у Високом даље је разрадио на мостарском хотелу, с тим да је у хоризонталној и разуђеној структури овакав неопластични начин обликовања постао знатно израженији и композиционо кохерентнији. Само тело објекта је тако истовремено постало и састављено и растављено од облика који повећавају пластику и ритмику фасада уз ефектно смењивање пуних и празних форми, светла и сенке.⁴⁸⁶ Угљен је тако избегао затворени и збијени кубус а постигнуто решење се може сматрати успешним структуралистичким подухватом који је резултирао доследно спроведеним концептом који је и од приземне етаже с партерним уређењем начинио хоризонталан тродимензионалан склоп. Смењивање светла и сенки на белој каменој облози разуђене структуре уносило је додатну динамичност и пуристичку ликовност коју дају геометризовани облици.

Остварене везе између делова структуре су произашле из конструктивне логике, али због разуђености целине структура је у појединим деловима изгледала доста олакшано, па чак и лепршаво. Томе су допринели и лучни мотиви које архитекта уводи на местима спајања кровне равни са вертикалним зидним носачима. Основни концепт је доследно спроведен и у ентеријеру хотела у коме су због величине габарита и структуре објекта постигнути подељеност у нивое, увођење интерних „улица“ и речнице која пролази кроз објекат, различите оријентације и осветљеност, те примена традиционалних материјала и елемената у савременој обради. Реализација хотела је потврдила Угљенов јединствен проседе и специфичан ауторски приступ према свеукупности архитектуре у коме ентеријери и утисак који остављају чине нераздвојив део пројектантског поступка. [Сл. 464] Описујући концепцијску поставку мостарског хотела Угљен наводи: „Покушати ушћуњати се приземљено, опуштено, тихо и ненаметљиво у затечену градитељску заоставштину“.⁴⁸⁷ Иако Александар Леви, у свом осврту на босанско-херцеговачку

⁴⁸¹ *Ibid.*

⁴⁸² Изјаву архитекта Богдана Богдановића вид. у: Julije De Luca, „Same riječi nisu ništa...“, 12.

⁴⁸³ Julije De Luca, „Same riječi nisu ništa...“, 14.

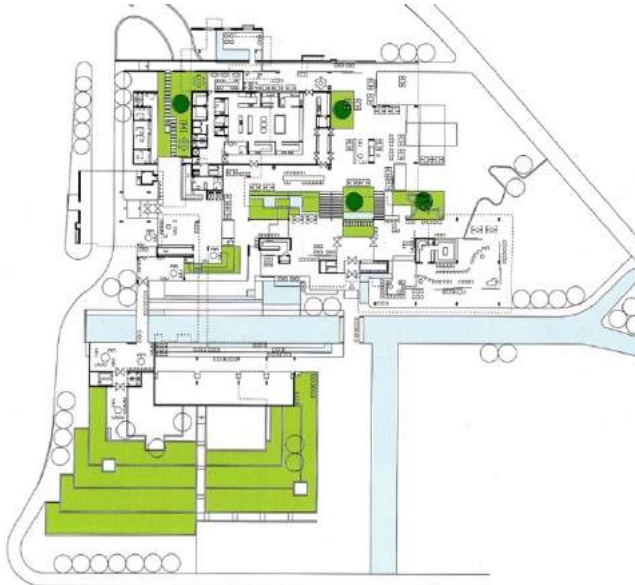
⁴⁸⁴ *Ibid.*

⁴⁸⁵ Anonim, „Novi hotel u Mostaru“, 6.

⁴⁸⁶ Ibrahim Krzović, *op. cit.*, n. n.

⁴⁸⁷ Stane Bernik, *op. cit.*, 28.

архитектонску продукцију из седамдесетих година, наводи да на рачун стамбене изградње, школа, обданишта, домова, културних центара и др. лепршају хотели, банке, пословни објекти, робне куће и други фетиши савременог друштва,⁴⁸⁸ неоспорно је да су поједини босанско-херцеговачки архитекти, попут архитектке Златка Угљена, и у таквом опсегу превладавајућих архитектонских садржаја којима су инвеститори придавали пажњу постигли запажене резултате који су савремену регионалну архитектуру укључили у светске токове.

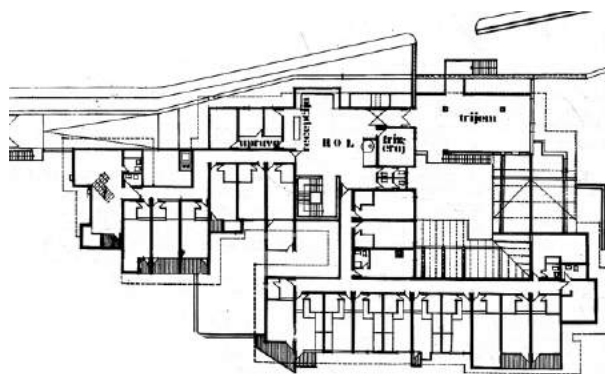


Сл. 463. и Сл. 464. Златко Угљен, хотел *Riža* у Мостару, 1975. Основа приземља. (лево) Сегмент ентеријера главног хотелског хола. (десно) Извор: S. Bernik, *Zlatko Ugjen: arhitekt* (Tuzla: Međunarodna galerija portreta, 2002), 95, 102.

У том контексту остала је запажена и Угљенова реализација хотела у Стоцу, за којим се годинама осећала потреба, а који је изграђен поводом прославе 35 година од ослобођења града. Овај хотел Б категорије изграђен је на обали уз реку Брегаву и транзитну саобраћајницу Столац – Билећа. Смештајући хотел у поетични херцеговачки предео, надамак старих стамбених објеката Беговине изграђених око 1835. године, Угљен је остварио директну аналогију с архитектуром вернакуларног наслеђа, и то не само у погледу обликовног третмана него и у просторној логици какву носи ова стара херцеговачка архитектура (усмереност на организацију просторија око унутрашњег дворишта). [Сл. 465] Због издужене позиције која се с једне стране прилагођава терену, хотел је, и поред ниске спратности (сутерен, приземље и први спрат), добио вертикалну диспозицију садржаја, с тим да је главни улаз коме се приступа преко трема и који је смештен уз поменути транзитни пут решен у нивоу првог спрата уз који је организован и хотелски хол. [Сл. 466] Шеталиште поред Брегаве је искоришћено да се на приземној етажи, а на супротној страни од главног улаза на првом спрату, уведе и други улаз који је направио везу између хотела и центра града. У приземној етажи су смештени кухињски блок у укопаном делу испод главног улаза и хола, с решеним снабдевањем преко приступне рампе, ресторанска и банкет сала с 240 места, билијар сала, кафана и хол који имају оријентацију према атријуму и реци уз коју је пројектована тераса с 250 места у виду озелењене авлије. Смештаји део је имао капацитет од 50 кревета у собама и четири апартмана, од којих већина с југоисточном оријентацијом и визурама према Брегави и старом граду, што је и један од основних мотива којима се Угљен водио приликом решавања смештајних јединица.⁴⁸⁹ У сутерену, коме се приступа рампом са транзитног пута која служи за снабдевање кухиње, налазе се поред складишних простора и друге помоћне и техничке просторије.

⁴⁸⁸ Aleksandar Levi, „Godine traganja. Arhitektura 70-tih godina – Bosna i Hercegovina“, *Arhitektura*, Br. 176+7 (1981), 17.

⁴⁸⁹ Emir Buzeljko, „Hotel »Bregava« u Stocu“, 11.



Сл. 465. и Сл. 466. Златко Угљен, хотел *Bregava* у Столцу, 1975. Поглед на хотел са реке Брегаве. (лево) Извор: S. Bernik, *Zlatko Ugjen: arhitekt*, 105. Основа 1. спрата – ниво улаза. (десно) Извор: *Čovjek i prostor*, Br. 319 (1979), 11.

Напуштањем уобичајеног приступа заступљеног у архитектури градских хотела, те прихватањем регионалних форми, архитекта је такође избегао типизацију тамо где је она и најизраженија – у смештајним јединицама, тако да је кроз промене позиције прозора и лођа, начина обраде детаља, позиције улаза, положаја стрехе и др. постигао не само да себе изгледају другачије, већ и да целокупна архитектура хотела добије скулпторски карактер. Угљен посебну пажњу посвећују уређењу ентеријера у коме традиционалне форме и елементи, као и примењени материјали, добијају савремен третман а тиме и изглед, иако је асоцијација на вернакуларну архитектуру у потпуности присутна. Обликовање и опремање ентеријера је спроведено до најситнијих детаља, од привесака за кључеве собâ, пепељарâ, вазâ, па до рецепцијских масивних дрвених пултова, сећијâ, каминâ, дрвених паравана, тепиха и намештаја, док је скромност у материјализацији (дрво, камен и бели малтерисани зидови) резултирала посебном експресивношћу.⁴⁹⁰ Због визуелне повезаност с окружењем изглед ентеријера је попримио додатну визуелну али и просторну вредност. Кровна конструкција с дубоким стрехама и видљивим гредама дала је објекту посебан ликовни утисак и динамичност која кореспондира с околним крашким пределом. [Сл. 467] Хотел *Bregava* у Стоцу сматра се најуспелијим репрезентом савременог регионализма на босанско-херцеговачком тлу који је заснован на чистом обликовном поступку у коме нема директног преузимања елемената локалног градитељства који су многи архитекти обилато користили у немоћи властите имагинације.⁴⁹¹ На изградњи хотела је радило грађевинско предузеће „Hercegovina“ и ООУР „Hercegovinainvest“ из Стоца а трошкови изградње са опремом су износили нешто више од 48 милиона динара.



Сл. 467. Златко Угљен, хотел *Bregava* у Столцу. Поглед на део фасаде у атријуму хотела. Извор: S. Bernik, *Zlatko Ugjen: arhitekt*, 106.

⁴⁹⁰ *Ibid.*

⁴⁹¹ Ivan Štraus, *99 arhitekata sarajevskog kruga...*, 91; Ibrahim Krzović, *op. cit.*, n. n.

Мотел – према садржајима хотел, према угођају одмаралиште

Интензивирана фреквентност туриста кроз Југославију, нарочито кроз транзитна подручја каква су била Словенија, Херцеговина, средња Босна и поједини делови Србије и Македоније, довела је до потребе за изградњом хотела већих капацитета и разноврснијег програма. Југословенске границе је само 1970. године прешло више од 12 милиона аутомобила. Стога је за све већи број возача и њихових сапутника било потребно осигурати адекватан смештај и основне услуге за кратак одмор током путовања. Изградњу хотела је у овом периоду обележило доношење новог правилника о категоризацији објеката за смештај 1968. године којим се, као што је раније наведено, уводи категоризација и за хотеле. Хотели су према овом правилнику били категорисани у три категорије (*I*, *II* и *III*) међусобно диференциране према минималним посебним условим који су подразумевали да поред услова из претходне категорије виша категорија мора да задовољи одређене додатне минималне услове. Минимални посебни услови у погледу простора и организације за мотел *III* категорије су подразумевали: наткривени улаз, улазни хол са рецепцијом и гарнитуром за седење, 30% соба са купатилом и тоалетом, полицу са завесом која замењује орман, ресторан или снек-бар, резервоар са водом и паркинг за возила који треба да буде у непосредној близини смештајне јединице (број паркинг места треба да одговара броју соба); у односу на то мотел *II* категорије је морао да има 60% соба са купатилом и тоалетом и наткривени паркинг простор за паркирање возила свих гостију; док је мотел *I* категорије морао да има све собе са купатилом и тоалетом које су оријентисане на страну супротну од јавног саобраћаја, рецепцију која је организована тако да се формалности приликом пријављивања могу извршити и из возила, једну друштвену просторију за госте, гараже (једна на сваких пет соба), као и обезбеђено пружање ауто-механичарских услуга и снабдевање горивом.⁴⁹²

У односу на претходни период који је обележила изградња хотела из примарне потребе да се обезбеди адекватан смештај путницима и туристима дуж нових саобраћајних траса, и током којег архитекти трагају за одговарајућим пројектантским приступом, после 1967. године архитектуру хотела грађених широм Југославије обележиће пројектантске варијабле, то јесте приступи произашли из тенденција заступљених на архитектонској сцени – регионализам, структурализам, брутализам и други. У конципирању хотела су биле релевантне и одлике локације, с обзиром на то да су се хотели градили на усамљеним местима, па је терен и амбијент неретко погодовао у артикулисанијим архитектонским решењима. Хотели су објекти које се не уклапају или повезују са урбаним ткивом, па је њихов ансамбл груписаних објеката било потребно повезати са околином, често живописном природом, и тако створити просторну целину која се својим положајем, материјализацијом и облицима уклапа у окружење.⁴⁹³ Међутим, већа градска насеља су због потпуније и организоване понуде била привлачнија транзитним гостима. Код лоцирања и изградње већег дела мотелских објеката, посматрано у ширем опсегу формирања туристичке понуде на транзитним путевима у Југославији, преовладавао је неусклађен или стихијски приступ који се огледао у томе што ови објекти туристичке понуде углавном нису били конципирани у складу са атрактивношћу мотива у зонама око путева и величином транзитног промета, тако да је изградња хотела била најгушћа тамо где су у зони путева најгушћа градска насеља.⁴⁹⁴ Мањи број садржаја у мотелима и обично мање ограничавајући услови окружења утицали су на слободнија решења мотелских објеката за које је пракса потврдила два најчешћа типа – транзитни и стационарни. Транзитни хотели су се показали погодним за пружање услуга уз ауто-путеве и на прилазима градовима, где се гости задржавају краће време, док стационарни хотели више одговарају туристички занимљивијим локацијама на којима се гости задржавају по неколико дана.⁴⁹⁵ Оваква подела хотела је без обзира на њихову категоризацију утицала и на одређене аспекте у пројектовању, посебно код планирања садржаја и ситуирања хотела, али и код решавања појединих архитектонских дилема као што су спратност, тип организације, примена материјала, облик крова и сл. У свим овим дилемама било је присутно и питање економичности,

⁴⁹² Правилник о категоризацији угоститељских објеката за смештај, „Службени лист СФРЈ“, број 26/67, 792-793.

⁴⁹³ Vera Lazić, *op. cit.*, 389.

⁴⁹⁴ Stevan Nikolić, „Važniji faktori prostorne organizacije i opremanja turističkih lokaliteta“, 12.

⁴⁹⁵ Boris Vrsalović, „Hoteli – svjedodžba strukovne nepismenosti“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XIX, Br. 3 (1971), 15.

нарочито из разлога што мотели нису имали стално уједначен број гостију, па начин градње који би рецимо поскупео увођење инсталација свакако да није био економски оправдан.

Транзитни мотели имају обично више угоститељских услуга, па тако поред ресторана често поседују снек-бар и посебан бифе, али и различите продајне услуге како би путници могли да се снабдеју разним намерницама и производима, од прехране и сувенира до ауто-делова и опреме за летовање или зимовање. Такви мотели имају и велико паркиралиште с бензинском станицом и услужном праоницом возила.⁴⁹⁶ Код оваквих мотела је смештајни део обично нешто удаљен од саобраћајног приступа и аутомобилских сервиса како путници који користе себе не би били ометани буком. С обзиром на краће време задржавања гостију, а што подразумева и задржавање пртљага у или на возилу, транзитни мотели обично имају паркинг места уз смештајне јединице, што гостима више одговара јер уједно имају и поглед на своје паркирано возило. У односу на транзитне мотеле, стационарни су обично били укључени у пансионско угоститељство, пошто су представљали вид смештаја за задржавање од по неколико дана, између осталог и за излетничке посете. Самим тим такви мотели су имали и већи комфор и опремљеност. У зависности од локације где се налазе или ком туристичком региону гравитирају мотели су поред угоститељских функција и других садржаја за одмор и разоноду гостију имали и базен с простором за суначње, собу за одлагање скија и радионицу или собу за ловачку опрему. Паркиралиште код стационарних мотела је нешто мање од паркиралишта уз транзитне и обично подразумева наткривени простор. Такође, у овим мотелима су смештајне јединице нешто веће и опремљеније (намештај за одлагање гардеробе и спортских реквизита и гарнитура за дневни одмор у соби), а често себе имали и балкон или лођу за боравак на отвореном. Поједини мотели изграђени дуж главних саобраћајница на рубним просторима државе били су уједно и први контакт странаца са туристичким објектима Југославије. У том смислу мотели су имали и улогу да привуку путнике и стране госте својом архитектуром и амбијентом који су упућивали на одређене традиционалне и аутентичне мотиве поднебља које посећују.

Уласком у Југославију на њеној западној граници са Републиком Аустријом а на путу према Јадрану један од првих мотела на који су путници наилазили био је мотел *Turist*⁴⁹⁷ у Гросупљу надомак Љубљане (1968-1970) изграђен према пројекту словеначког архитекта Грега Кошака. Мотел је лоциран на брежуљкастом пропланку окруженом шумом а његова архитектура је одраз традиционалне словеначке градње у којој доминирају дрво, коси кровови и наглашене стрехе. [Сл. 468] Објекат мотела се састоји од главне издужене зграде и бочног смештајног тракта подигнутог на стубове који је под углом од 45° постављен на правац њеног пружања. Ову једноставну композицију објекта наглашавају коси кровови с дубоким стрехама као главним обликовним мотивом који се појављује и код улазне надстрешнице која својом наглашеном позицијом и дрвеним конструктивним елементима (гредама, косницима, рапљама) уводи госта у главни простор мотела у коме се ови конструктивно-обликовни елементи понављају формирајући пријатне амбијенте за одмор и предах од путовања. С обзиром на близину Љубљане (смештен на аутопуту Љубљана – Загреб мотел је свега 18 км удаљен од главног словеначког града) мотел је био привлачно одредиште како за викенд-излетнике, тако и за пословне госте и туристе су долазили у Југославију. Од уласка у мотел с његове бочне стране, до које води приступни пут на који се надовезује паркиралиште, нижу се садржаји у отвореном простору с наглашеним правцима кретања (рецепција с простором за окрепу гостију, кухиња отвореног типа, ресторанска сала, зимски базен, летњи бар и грил, тераса и летњи отворени базен).⁴⁹⁸

⁴⁹⁶ *Ibid.*

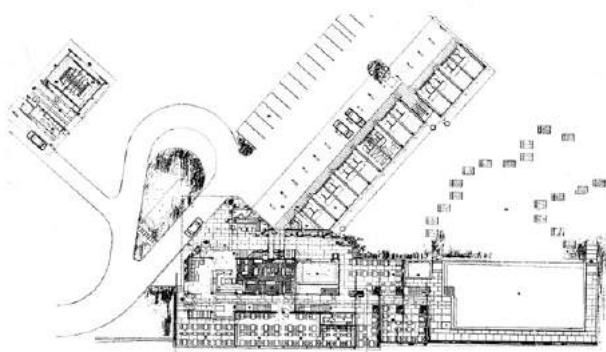
⁴⁹⁷ О мотелу *Turist* вид. у: Grega Košak, „Motel Turist Grosuplje“, *Sinteza*, št. 21-22 (1971), 58-64; Божа Стојадиновић, „Шест изабраних, најбољи још непознат. „Борбин“ југословенски конкурс за архитектуру“, *Борба*, 12. фебруар 1972, 12; Anonim, „Motel Turist v Grosuplju“, *Arhitekton bilten*, Br. 1 (1972), 39; Grega Košak, „Motel Turist Grosuplje“, *Čovjek i prostor*, God. XX, Br. 243 (1973), 10-11; Mihajlo Mitrović, „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnji turističkih objekata u Jugoslaviji“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, VI-13; „Motel Turist Grosuplje“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.

⁴⁹⁸ Grega Košak, „Motel Turist Grosuplje“, 10.



Сл. 468. Грега Кошак, хотел *Turist* у Гросупљу надомак Љубљане, 1970. Поглед на предњу фасаду, улазни трем и приступну стазу. Извор: *Sinteza*, št. 21-22 (1971), 60.

Кретање гостију и особља је решено на истој комуникацији, мотиву интерне променаде, која даје ритам таквом типу објекта. [Сл. 469] Унутрашњи базен је такође део унутрашњег отвореног простора тако да су све функције подједнако изложене и сагледиве. Уређење ентеријера и обликовање намештаја, које потписује архитекта Грега Кошак, усаглашено је с основном концепцијом архитектуре и засновани су на једноставним формама и природним материјалима (дрво, сирово платно и кожа). Застакљивањем зидних делова у зони крова (делови забатних зидова, раван између две смакнуте кровне површине), као и бочних зидова, архитекта је постигао да стрехе буду видљиве из ентеријера а да кровови делују лепршаво. [Сл. 470] На тај начин је ентеријер постао довољно осветљен а окружење сагледиво из свих делова хотела. Намера аутора је била да хотел са својим окружењем не буде само транзитно подручје за савремена номадска кретања, него и да пасивни одмор случајног госта промени у активни облик одмора.⁴⁹⁹ Хотел у Гросупљу био је инвестиција хотела *Turist* из Љубљане и први хотел који је добио републичку „Борбину“ награду за архитектуру за најбоље остварење у Словенији у 1971. години. Радове је извело љубљанско грађевинско предузеће „Обнова“. У оцени жирија је истакнуто да композиција хотела наставља континуитет тежњи у савременој словеначкој архитектури које се испољавају као субалпске, то јесте регионално инспирисане специфичности у просторном и концепцијском смислу, похваљујући доследност у реализацији пројекта.⁵⁰⁰



Сл. 469. и Сл. 470. Грега Кошак, хотел *Turist* у Гросупљу надомак Љубљане. Основа приземља. (лево) Угоститељски део хотела – изглед ентеријера. (десно) Извор: *Sinteza*, št. 21-22 (1971), 58, 63.

Почетком седамдесетих година, у успону развоја босанско-херцеговачке архитектуре, завршена је интензивирани изградња туристичко-угоститељских објеката којим су се добрим делом комплетирале услуге континенталног туризма у овој југословенској републици.⁵⁰¹ Многа

⁴⁹⁹ *Ibid.*, 11.

⁵⁰⁰ Божа Стојадиновић, „Шест изабраних, најбољи још непознат. „Борбин“ југословенски конкурс за архитектуру“, 12.

⁵⁰¹ Ivan Štraus, *Nova bosanskohercegovačka arhitektura*, 56.

места и туристички интересантна подручја добила су нове туристичке капацитете који су својом локацијом, садржајима, као и знатним уложеним средствима, пружили архитектима могућност креативног приступа и савременог архитектонског израза.⁵⁰² У том периоду се гради и неколико мотела који су својим различитим архитектонским концепцијама указали на могућа решења ових туристичких објеката. Архитекта Енвер Јахић пројектује мотел *Konjic*⁵⁰³ у Коњицу (1971), архитекта Здравко Карачић мотел *Balkana*⁵⁰⁴ на језеру Балкана код Мркоњић Града (1971) а архитекта Немања Вукићевић мотел *International*⁵⁰⁵ у Буцаку крај Бања Луке (1972). Својом изразитом касно-модернистичком архитектуром бруталистичке естетике мотел у Коњицу представља јединствен пример у архитектонском плурализму туристичке архитектуре. Позициониран уз магистрални пут Сарајево – Мостар, на обали реке Неретве у живописном окружењу у коме доминирају огољена херцеговачка брда, мотел се својом структуром са израженим конструктивним армирано-бетонским елементима и издуженим водоравним склопом добро уклопио у задати амбијент. Мотел чине два одвојена објекта квадратне основе међусобно повезана коридором, од којих је један намењен смештају, има две етажне, централно постављено степениште и организацију соба са све четири стране око централног хола (по спрату 16 двокреветних соба са купатилом, укупног капацитета 70 кревета), а други је услужне или угоститељске намене (ресторан, кафана, снек-бар) с централно постављеном отвореном кухињом како би све стране биле застакљене и окружене терасом с које се пружају погледи на реку и окружење. У ентеријеру су били примењени резбарски радови по којима је Коњиц био познат у Југославији а који су унутрашњем простору дали јединствен изглед асоцирајући на аутохтоном уметничко стваралаштво. Мотел је у потпуности изведен у натур-бетону, при чему његови видљиви конструктивни елементи додатно наглашавају његове конструктивне карактеристике (објекти стоје на четири стуба у растеру од 9 м с конзолним препустом од 4,5 м код смештајног и 6 м код услужног објекта, док је везни део између ресторана и хола смештајног дела решен као герберова греда).⁵⁰⁶ Испред мотела је решен стационарни паркинг а у сутерену су смештене помоћне и техничке просторије.

За разлику од мотела у Коњицу чија архитектура припада интернационалном току касне модерне, мотел *Balkana* на истоименом језеру код Мркоњић Града је конципиран на интерпретацији регионалних градитељских одлика које доприносе уклапању објекта у природни амбијент. Изградња мотела на обали језера представљала је први корак у амбициозном плану да се језеро и његова околина претворе у рекреативну зону којој гравитира шире подручје Средње Босне а која би имала спортске терене, терене за зимске спортове и могућности лова и риболова.⁵⁰⁷ Капацитета 50 кревета у двокреветним собама и два апартмана, уз дневни боравак и аперитив бар, мотел је представљао мањи објекат који је требало да буде употпуњен хотелом средње величине који би имао већи опсег садржаја и који би био погодан за конгресни туризам, али до његове реализације није дошло. Сачињен од два повезана а смакнута шатораста објекта, попут планинских хотела грађених у претходном периоду, архитектура мотела је својом спољашњом обрадом у дрвету и бетону уклопљена у околни простор језера с дрворедницама и шумарцима. Степеновањем забатних зидова и увођењем дубоких тераса у комбинацији с дрвеном оградом и зидном облогом постигнута је динамичност у изразу и ликовна усаглашеност са окружењем. Мотел *International* архитекте Немање Вукићевића, делатника архитектонског пројектног предузећа „Архитект“ из Сарајева, изграђен у насељу Буцак поред Бања Луке, на магистралном путу према Босанској Градишци, пример је градског мотела I категорије чија архитектура прати савремене трендове у организацији простора, комбиновању материјала и истицању конструктивних елемената. [Сл. 471] У габариту објекат мотела има неправилан полигонални облик на који се надовезује отворени и наткривени паркинг простор те мањи објекат с 15 бокс-гаража и сервисом за одржавање кола. На централни приземни простор с услужним садржајима (улазни хол с

⁵⁰² *Ibid.*, 56-57.

⁵⁰³ О мотелу *Konjic* вид. у: „Motel Konjic“, *ARH*, God. X, Br. 15 (1972), 14-17; Enver Jahić, „Motel Konjic“, *Čovjek i prostor*, God. XIX, Br. 232 (1972), 9; Ivan Štraus, *Nova bosanskohercegovačka arhitektura*, 56, 57.

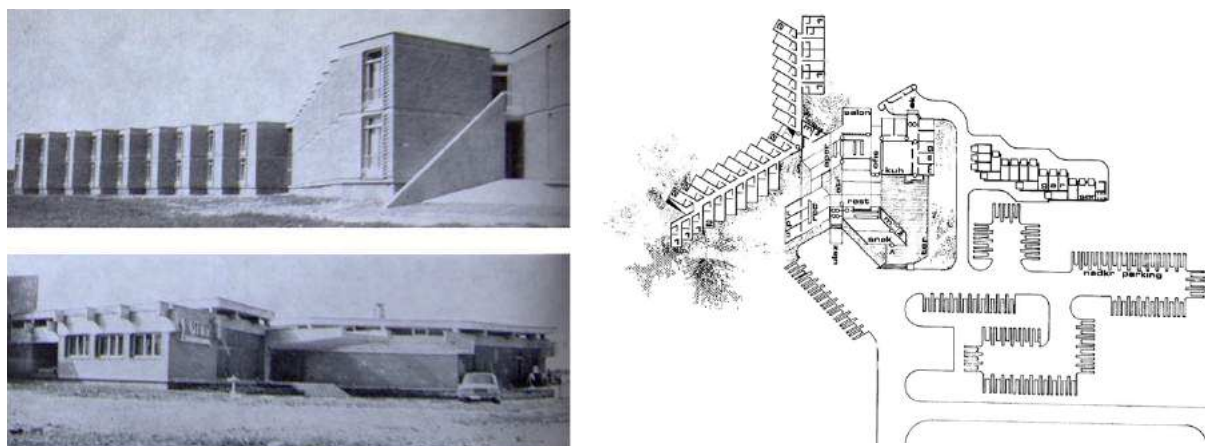
⁵⁰⁴ О мотелу *Balkana* вид. у: „Motel »Balkana« на Jezeru Balkana“, *ARH*, God. X, Br. 15 (1972), 18-20; Ivan Štraus, *Nova bosanskohercegovačka arhitektura*, 57.

⁵⁰⁵ О мотелу *International* вид. у: „Motel »International« Banja Luka“, *ARH*, God. X, Br. 15 (1972), 24-27.

⁵⁰⁶ Enver Jahić, „Motel Konjic“, 9; „Motel Konjic“, 16.

⁵⁰⁷ „Motel »Balkana« на Jezeru Balkana“, 18.

рецепцијом и аперитив баром, ресторан, кухиња, салон и снек-бар с терасом) и канцеларијама управе наслања се рашљаст смештајни део капацитета 120 кревета решен у виду двоетажног двотракта с једно- и двокреветним собама. [Сл. 472] Форма основе и структуре је произашла из комбинације ортогоналног и косог растера, што је омогућило да се у архитектури склопа нагласе поједини конструктивни елементи, попут масивних кровних греда и серклажа или конзолне настрешнице над главним улазом. У спољашњем и унутрашњем обликовању су заступљена само два материјала – црвена фасадна опека и натур-бетон од кога су начињени сви конструктивни елементи. Потпуним застакљивањем појединих зидних равни постигнута је добра осветљеност ентеријера, као и сагледивост других делова објекта и окружења, чему у прилог иде и омањи полигонални атријум у централном холу.



Сл. 471. и Сл. 472. Немања Вукчевић, мотел *International* у Буцаку крај Бања Луке, 1972. Поглед на предњу фасаду са улазом и смештајни тракт. (лево) Основа приземља. (десно) Извор: *ARH*, Бр. 15 (1972), 26.

На простору Србије, уз саобраћајнице које воде према југу, изграђено је крајем шездесетих и током прве половине седамдесетих година такође неколико архитектонски запажених мотела. Међу њима се издвајају мотел *Lipovačka šuma*⁵⁰⁸ у склопу истоименог излетишта надомак Београда (1969) архитекте Дејана Настића, мотел *Jedinstvo*⁵⁰⁹ у Ландовици код Призрена (1973) архитеката Илије Белића и Миодрага Пециха и мотел *Mlinarev san*⁵¹⁰ уз реку Рзав код Ариља (1975) архитекте Михајла Митровића. Архитекта Настић, професор Архитектонског факултета у Београду, наставник на предметима архитектонско пројектовање и типологија туристичких објеката,⁵¹¹ аутор је мотела у популарном излетишту Липовачка шума поред Београда у чијој архитектури долазе до изражаја традиционални градитељски елементи (коси кров, кровне баце у функцији лантерни, истакнути димњаци, стрехе) и материјали (дрветом и каменом). Коришћењем ових материјала у екстеријеру и ентеријеру отклоњена је подела између унутрашњег и спољашњег простора који су на тај начин постали јединствени.⁵¹² Мотел је смештен у благо брдовитом пределу и окружен је четинарским шумарцима и пропланцима. Питоми природни амбијент се показао привлачним за стајалиште и одмаралиште након дуже вожње и тензија које владају на путу. Због близине ауто-пута, али и главног града, овај мотел је служио како транзитним гостима тако и викенд излетницима. Архитекта Дејан Настић је у организационој концепцији мотела применио сличан приступ као архитекта Витић код мотела на Јадрану и код Крагујевца. То је подразумевало одвајање главног објекта с услужним садржајима, лоцираног ближе путу, од тремом међусобно повезаних смештајних павиљона повучених према шуми и каскадно постављених у односу на пад терена. Пројектовани смештајни капацитет мотела је износио 40 кревета у собама с француским

⁵⁰⁸ О мотелу *Lipovačka šuma* вид. у: Branko Aleksić, „Motel »Lipovačka šuma«, *Arhitektura urbanizam*, God. X, Br. 59 (1969), 42; Ђорђе Петровић, „Arhitektura kod nas“ [Мотел Липовачка шума], *Политика*, 28. децембар 1969, 18; Vera Lazić, *Moteli*, 344-347.

⁵⁰⁹ О мотелу *Jedinstvo* вид. у: „Motel Jedinstvo“, у: *Изградња туристичких објеката у Југославији*, Књига II, n. n.

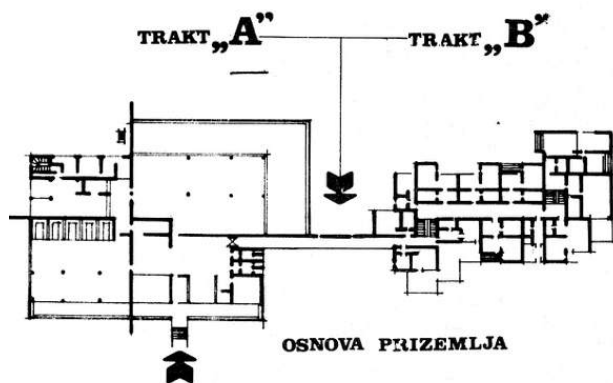
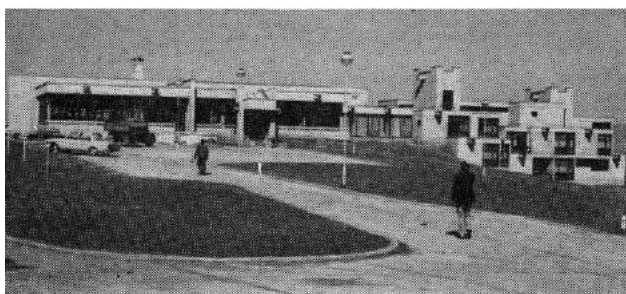
⁵¹⁰ О мотелу *Mlinarev san* вид. у: Zoran B. Petrović, „Motel „Mlinarev san“ u Arilju“, *Arhitektura urbanizam*, God. XX, Br. 82 (1979), 27-29; Aleksandar Kadijević, *Mihajlo Mitrović: projekti, graditeljski život...*, 108, 109-111, 121-122, 206.

⁵¹¹ Вид. Dejan Nastić, *Objekti standarda II: turistički objekti* (Beograd: Arhitektonski fakultet, Katedra za arhitektonsku organizaciju prostora, 1979).

⁵¹² Ђорђе Петровић, „Arhitektura kod nas“ [Мотел Липовачка шума], 18.

лежајем. Мале павиљоне чине две собе с делимично наткривеном терасом и паркинг местом уз сваку собу. Угоститељски део у главном објекту је предвиђен за 200 места а укупна нето површина објекта износи 1.000 квадратних метара.⁵¹³ У приземном нивоу главног објекта, правоугаоне основе с мањим атријумом у средини, смештени су улаз с рецепцијом и холем, ресторан с кухињом, кафе-бар и тераса која се пружа испред ових угоститељских простора. Стопити објекат мотела с пределом и не наметнути му га, те смело га уклопити коришћењем природних материјала и прикладно димензионираних габарита, био је полазни пројектантски став који је аутор и доследно спровео.⁵¹⁴

У архитектури мотела осме деценије истиче се мотел *Jedinstvo* у Ландовици у непосредној близини Призрена који су за инвеститора „Душанов град“ из Призрена пројектовали архитекти Белић и Пецић из призренског Завода за урбанизам и пројектовање. Иако је мотел имао капацитет од свега 44 кревета и укупну површину од 2.880 квадратних метара,⁵¹⁵ својим положајем на истакнутом брежуљку у Метохијској долини уз магистрални пут Призрен – Пећ, и структуралистичком концепцијом, блиској Бркићевим типским моделима мотела, представљао је савремено решење чија је архитектонско-скулпторска композиција наглашена употребом натур-бетона и истицањем појединих конструктивних елемената. [Сл. 473] Мотел чине два повезана тракта или обликовно-просторне целине. Приземни услужни део постављен на брежуљку до којег води приступни пут и смештајни тракт повезан затвореном пасарелом који обухвата три етаже које се спуштају низ падину брежуљка и граде један структуралистички обликован просторни агломерат настао варирањем основног модула смештајне јединице. [Сл. 474] Смицањем модула постигнуто да собе добију повољну инсолацију и визуре према окружењу. У услужном тракту су смештени пријемни хол с рецепцијом и канцеларијама управе, ресторан, кухињски блок и магацински део, кафана и банкет сала с 80 места и тераса испод кафане с 140 места, док смештајни део обухвата 27 соба, од чега 10 једнокреветних, 15 двокреветних и два апартмана, повезаних преко два степеништа која омогућују смицање етажа.⁵¹⁶ На уређеном платоу у близини мотела постављени је споменик народним херојима Бори Вукмировићу и Рамизу Садику а поред економског улаза у мотел пројектован је и паркинг простор с 50 паркинг места. Радове на изградњи мотела је извело грађевинско предузеће „Radnik“ из Ђаковице.



Сл. 473. и Сл. 474. Илија Белић и Милодраг Пецић, мотел *Jedinstvo* у Ландовици код Призрена, 1973. Фотографија макете и поглед на предњу страну мотела. (лево) Основа приземља са друштвено-угоститељским (А) и смештајним трактом (Б). (десно) Извор: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.

Стремљења у светској архитектонској пракси седамдесетих година, иницирана трансформацијом модернистичке парадигме и постмодернистичким преиспитивањима затворености и некомуникативности модернистичке архитектуре, утицала су и на опусе

⁵¹³ Branko Aleksić, „Motel »Lipovačka šuma«, 42.

⁵¹⁴ *Ibid.*

⁵¹⁵ „Motel Jedinstvo“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.

⁵¹⁶ *Ibid.*

југословенских архитеката међу којима се издваја стваралаштво архитекте Михајла Митровића који је свој ликовни и скулпторски однос према архитектонској композицији и конструктивним могућностима бетона на упечатљив начин изразио у архитектури мотела *Mlinarev san* лоцираног уз реку Рзав код Ариља. [Сл. 475] Инвеститор мотела је било угоститељско предузеће „Golubac“ из Ариља док је радове извело ариљско грађевинско предузеће „Zlatibor“. Повезивањем теме бакарног рељефа уметника Рајка Николића изложеног у ентеријеру ресторанске сале с архитектонским концептом мотела исказаним у визуелно-наративном односу према окружењу успоставља се комуникација између корисника, архитектуре и меморије места. Архитекта Михајло Митровић је својим смелим архитектонским решењем романтичарског усмерења начинио тектонски покрет којим је бетонску структуру мотела ненаметљиво наднео над реком Рзавом подижући тако нивелету обале према крошњама дрвећа. Таквим тектонским рапчлањивањем и степенастим отварањем објекта а тим и визуелним умањењем волумена постигнуто је његово прилагођавање условим терена и стапање са околном природом. Ове карактеристике склопа су утицале и на крајње једноставну унутрашњу организацију простора коју прати дискретно али ефектно уређење ентеријера за које је Митровић добио специјалну награду Салона архитектуре 1978. године.



Сл. 475. Михајло Митровић, мотел *Mlinarev san* на реци Рзав код Ариља, 1975.
Поглед на мотел и окружење. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Бр. 82 (1979), 29.

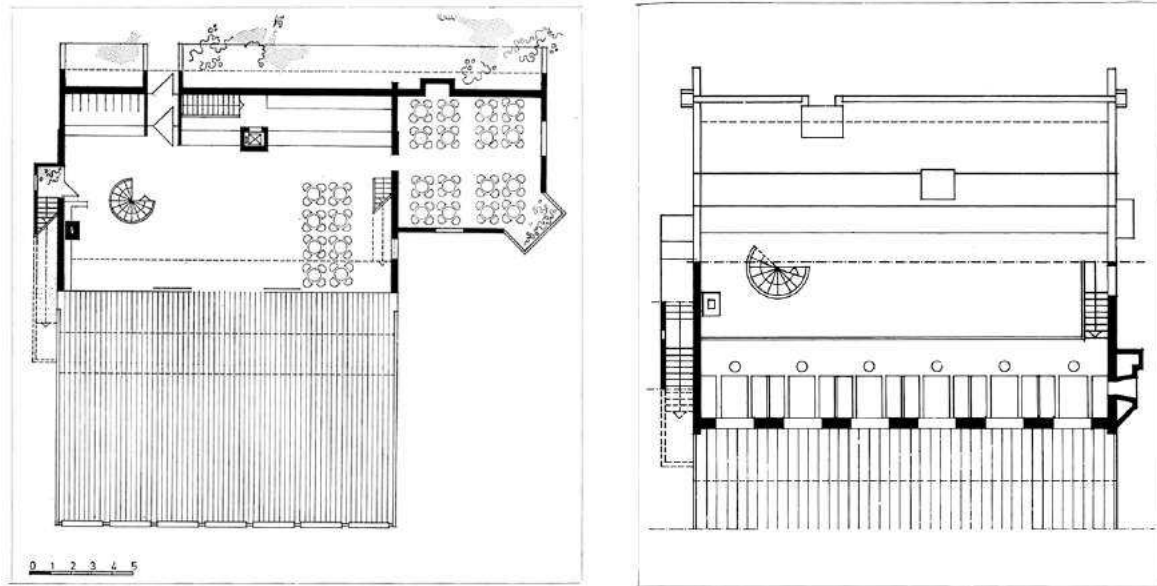
У осврту на српску архитектуру седме деценије Зоран Маневић наглашава да је архитекта Митровић својим стваралачким тежњама био дубоко свестан да српска архитектура не може без увртања, завртања, ирегуларног па и рационалног, што потврђује и Митровићево враћање почетком осме деценије доминантној грани српске архитектуре – романтичарским афинитетима.⁵¹⁷ Уласком у мотел приступа се ресторанској сали која је целим својим фронтом отворена према тераси која чини њен просторни наставак. Тераса је већа од ресторанске сале и делимично се надвија над реком. С леве стране од улаза је смештен бар са панком иза кога је постављено једнокрако степениште које води до сутеренских просторија у којима су кухиња и помоћне просторије. [Сл. 476] Ради достављања јела из кухиње обезбеђен је посебан лифт који је инкорпориран у барски пулт. У продужетку приземне етаже налази се и одвојена банкет сала чији је угаони прозор у виду еркера аутор искористио да кадрира оближњи водопад с окружењем. У углу десно од улаза смештена је гардероба а наспрам ње спирално семениште које води до тоалета за госте у сутеренској етажи. Како се таваница изнад ресторана косо подиже, добијена висина је искоришћена да се дуж сале према тераси уведе галерија с низом столова, чиме су унутрашњи простор али и визуре према споља добили додатне вредности.⁵¹⁸ [Сл. 477] Смештајној етажи изнад галерије, која броји неколико соба, приступа се преко једнокраког степеништа које је у виду полигоналног мотива избачено на бочну фасаду с прилазне стране. У приказу мотела архитекта Зоран Б. Петровић наводи да је Митровић, доследан себи и својим материјалима, обилато и значајки користио ликовне вредности које пружају сирови бетон, опека и дрво како у екстеријеру тако и у ентеријеру.⁵¹⁹ Овако добијен архитектонски склоп својим обликовањем и просторним

⁵¹⁷ Zoran Manević, „Srpska arhitektura osme decenije“, *Arhitektura*, Бр. 176+7 (1981), 25, 26.

⁵¹⁸ Zoran B. Petrović, „Motel „Mlinarev san“ u Arilju“, 27.

⁵¹⁹ *Ibid.*

доживљајем упућује на скучене али добро организоване просторе путничких бродова или планинарских кућа код којих је унутрашњи простор у потпуности прилагођен нагибима спољашње опне.



Сл. 476. и Сл. 477. Михајло Митровић, хотел *Milarev san* на реци Рзав код Ариља, 1975.
Основа приземља. (лево) Основа галерије ресторана. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 82 (1979), 28.

Планински хотели: савремене функције у обличју вернакуларног

Архитектура планинских хотела, концепцијски утемељена у претходном периоду туристичке изградње, програмски се даље усложњава и обликовно усавршава захваљујући савременим материјалима који су омогућили да примена оних традиционалних дође више до изражаја (разне врсте термо-изолационих материјала и могућност застакљења већих површина термо-стаклима). Развоју планинског туризма допринеле су активности планинара и планинарских друштава а њихови скромни планинарски домови представљају прве потезе на линији развоја хотелјерства и туристичких објеката на некој планини. Тако су познате планинске регије, од појаве првих рекреативних активности у најширем смислу када се у планине, понајвише током летње сезоне, ишло ради физичког и психичког одмора, преко климатско-лечилишних потенцијала искоришћених за изградњу анти-туберкулозних санаторијума у европском алпском подручју, постале популарна одређишта зимско-спортског туризма који почиње интензивно да се развија шездесетих година широм Европе. Развој планинских регија пратила је и изградња нових смештајних капацитета у складу са савременим потребама туриста. У Европи су се често нови планински хотели, због постојеће инфраструктуре, градили у близини санаторијума, да би временом уследило активирање и других планинских места. Временом се мењао и начин коришћења планинских туристичких капацитета, тако да се од сезоне планинарења (од пролећа до јесени) прешло на зимску сезону оријентисану интензивираним скијашким активностима. Постепено долази и до раздвајања планинара склоних скромнијим планинарским, а који се као такви нису могли сврстати ни у једну од постојећих категорија смештајних објеката, од туриста које планину посећују ради одмора и рекреације у виду све популарнијег скијања. То је довело до повлачења планинара ка вишим подручјима планина које почињу туристички да се експлоатишу, као и на планинска подручја која су туристички још била неоткривена.⁵²⁰ Постојале су и извесне разлике у ставовима о начину туристичке експлоатације планина између хотелско-угоститељских организације и планинарских друштава. Наиме, планинари су сматрали да није довољно изградити само хотел, асфалтирати пут, поставити бензинску пумпу, ски-лифт и жичару или друге

⁵²⁰ АЈ-746-66: Planinarski savez Srbije, potpredsednik Božidar Veljković, Koreferat za Savetovanje o planskom turizmu u SR Srbiji, Beograd, 30. mart 1971. godine, 2.

помоћне објекте, па су истицали да је за развој туризма на некој планини од значаја да буду откривене не само њене лепоте већ и да се оне учине доступним сваком ко на планини борави, напомињући да гост на некој планини треба да буде информисан о природним лепотама и феноменима планине како би их могао упознати.⁵²¹ Туризам је временом постао знатно универзалнији чинилац преображаја планина (посебно високих) од традиционалних планинских привредних активности.⁵²² На простору Југославије се издвојило неколико планинских региона, међу којима је туристички најразвијенији био алпски предео у Словенији, с популарном Крањском гором, Похорјем, Великом планином и скијашким теренима у околини Бледа, да би крајем шездесетих година уследила активнија изградња смештајних капацитета и у другим планинским регијама дајући подстрек развоју планинског туризма у тим крајевима, попут планина надомак Сарајева (Игман, Бјелашница, Јахорина), планинских масива Србије (Златибор, Златар, Копаник, Тара, Космај, Гоч, Јастребац), као планинских места на планинама Македоније (Шар планина, Галичник и Маврово) која су активирани у скијашке центре.

Како би се спречила непланска изградња један од главних предуслова за развој планинског туризма било је доношење просторних и урбанистичких планова којим би се простор адекватно валоризовао и његов развој правилно усмерио. Постизање најцелисходнијих урбанистичких решења сврставало се у техно-организационе услове у планској изградњи и опремању туристичких локалитета.⁵²³ Због претежно рекреативне функције планинских места, то јесте локалитета у планинским подручјима сматрало се да њихово туристичко уређење и опремање мора бити првенствено подређено захтевима рекреативног боравка и амбијенталним условима.⁵²⁴ Недостатак културно-забавних садржаја и споменика културе у планинским подручјима, који су иначе саставни део туристичке понуде у другим местима, захтевао је изградњу објеката и терена који би обезбедили услове за туристичку и спортску рекреацију. Међутим, туристичку изградњу је често пратила кампањска инвестициона политика подржана од стране субјективних фактора, па се дешавало да амбициозни градитељски захвати прерасту у пословне промашаје. Стога су поједини архитекти заговарали да се за туристичке инвестиције уведе системска припрема пројектне документације на основу усклађених дугорочних регионалних урбанистичких планова.⁵²⁵ Активирање планинског туризма широм Југославије било је праћено и чешћим разматрањима хотелске изградње у тим крајевима а питање обликовања планинских хотела постало је све актуелније у стручној јавности. Сматрало се да туристичкој привреди нису потребни туристички „сандуци“ и безлична решења него објекти који настају из одлика амбијента.⁵²⁶ Говорећи о пројектовању планинских туристичких објеката словеначки архитекта Иван Коцмут наводи да нису значајна само четири зида објекта већ и пети – кров, који би требало усклађивати са окружењем, јер у планинама туристи хотел сагледавају и са оближњих врхова које походе.⁵²⁷ Доживљај амбијента и повезаност туристичке архитектуре са природом и одликама регионалне архитектуре, од обликовања до материјализације и синтезе спољашњости и унутрашњости, сматрани су императивним задатком у пројектовању планинских туристичких капацитета.⁵²⁸

Према мишљењу архитекте Здравка Завршника, архитекти су, користећи модерне облике, требало више да се ослањају на регионалне значајке и на карактеристичне линије планинских или

⁵²¹ *Ibid.*, 3.

⁵²² Милорад Васовић, „Природа високих планина као чинилац развика туризма“, у: *Зборник на VIII конгрес на географиите од СФРЈ во Македонија од 9. IX до 14. IX 1968.* (Скопје: Сојуз на географските друштва на СФРЈ, Географско друштво на СР Македонија, 1968), 413.

⁵²³ Stevan Nikolić, „Važniji faktori prostorne organizacije i opremanja turističkih lokaliteta“, 7.

⁵²⁴ *Ibid.*, 8.

⁵²⁵ Manfred Meršnik, „Suvremeni projekti umjesto hotela – »sanduka«“ [intervjuu sa trojicom slovenačkih arhitekata o izgradnji turističkih objekata i njihovoj savremenoj arhitekturi], *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XVIII, Br. 3 (1970), 18.

⁵²⁶ *Ibid.*, 19.

⁵²⁷ *Ibid.*, 18.

⁵²⁸ „Није једноставна синтеза карактеристичних архитектонских облика и материјала, што обиљежавају поједина подручја, са сувременим програмским и техничким захтевима и предлобама данашњег човјека. [...] за удобност и угодан дојам туриста најважније (је) да доживи складност њепоте природе с регионално правилном типиком архитектуре и урбанистичких основа. Такав приступ атрактивном обликовању требало би да нас води као црвена нит по комплексном интеријеру туристичких објеката – све до обликовања јеловника. Није тешко замислити у каквом ће сјећању остати туристу сваки боравак у таквом амбијенту.“ Вид. Manfred Meršnik, „Suvremeni projekti umjesto hotela – »sanduka«“, 18.

долинских предела, али свакако уз примену савремених елемената.⁵²⁹ Душко Кеџкемет је такође сматрао да ће се квалитетно дело архитектуре много лакше уклопити у грађевинску традицију једне средине ако је поникло из те средине и ако носи у себи неке елементе традиције те средине.⁵³⁰ Асимилирајући модерно и контекстуално (регионално) у архитектури туристичких објеката пројектанти су обликовали просторе савремене функције користећи традиционалне обликовне елементе или материјале карактеристичне за поднебље у коме се гради. Планински амбијент је подстицао повратак природи а корисницима туристичких објеката романтичарски елементи су остављали утисак привлачности, тоpline и удобности. Тако дела регионалистичке архитектуре у истој мери наглашавају и тактилно и визуелно.⁵³¹ Након ограничавајућих материјалних услова у туристичкој изградњи с краја четрдесетих и прве половине педесетих година XX века сувише рационалан приступ промишљању туристичких инвестиција постао је временом неоснован и неприхватљив. Утицај регионализма на архитектуру модерних туристичких објеката у Југославији друге половине XX века могао би се посматрати кроз четири морфолошка и естетско-обликовна аспекта: 1) обликовна структура екстеријера и однос према окружењу, 2) елементи архитектуре и њихово обликовање, 3) материјализација, 4) обликовање и опремање ентеријера. Често су се ови обликовни аспекти регионализма међусобно прожимали или је био истакнут или интерпретиран један од њих, што је временом у савременој пројектантској пракси довело до нових обликовних могућности.⁵³²

Иако се критички регионализам, према оцени Кенета Фремптона, противио сентименталној симулацији локалних облика, ипак се повремено користио и реинтерпретацијама локалних елемената који унутар целина делују као епизоде разграничења.⁵³³ За разлику од приморских предела у којима се тежња регионалном у савременој архитектури могла целисходније интерпретирати кроз обликовна решења која су блиска модернистички рационалним формама, у планинским крајевима није се могла избећи симулација специфичних облика и градитељских решења која су уједно и примерен одговор на климатске услове. „Регионализам се обраћа детаљима места и културе. Учи из искустава. Врти се, израђује, прихвата, одбацује, прилагођава и реагује. Чврсто је укорењен у опипљивој стварности његовог контекста – историје, климе, географије, људских вредности, економије, традиције, технологије и културних вредности.“⁵³⁴ Већ током шездесетих XX века постало је сасвим јасно да интернационализам модерне архитектуре не мора бити синоним за представљање савремености. Томе је на изванредан начин допринео и развој грађевинске индустрије и појава нових материјала који су потпомогли архитектама да стварају савремено и уз ослањање на локалну културу и географију. Регионалистички приступ је допринео да се вернакуларни начни градње препознају у једној крајности а апстрактни регионализам у другој.⁵³⁵ У архитектури су се одбацивањем заступаног интернационализма створиле знатно шире могућности које су показале да парадигма модерности не може бити ограничавајућа (спутавајуће је било некритичко прокламовање интернационалног тока) и да модерност сама по себи почива на знатно комплекснијим токовима од интернационалне унификације која је својевремено била утврђена за основу водилу модерног покрета. Полазећи од тога, модернизам је захтевао поштовање својеврсних квалитета грађевинске израде и материјала, изражајности структуре и функционалности примењених форми, тако да ови апстрактни захтеви, за разлику од алата интернационализма који је захтевао глобалну релевантност за своје постојање, нису у основи били у супротности са било којим регионалистичким приступом који тражи смисао и садржај под одређеним локалним условима.⁵³⁶ У савременој архитектури планинских хотела, како у свету тако и у Југославији, прихватају се нове

⁵²⁹ *Ibid.*, 20.

⁵³⁰ Душко Кеџкемет, „Улога традиције у савременој архитектури“, 16.

⁵³¹ Kenet Frempton, *op. cit.* 327.

⁵³² О томе више вид. у: Небојша Антешчевић, „Регионализам у модернизму vs. туризам у социјализму. Расправа о утицајима регионализма на архитектуру модерних туристичких објеката Југославије друге половине 20. века“, 500-506.

⁵³³ *Ibid.*

⁵³⁴ Lawrence W. Speck, „Regionalism and Invention“, у: Vincent B. Canizaro (Ed.), *Architectural Regionalism: Collected Writings on Place, Identity, Modernity and Tradition* (New York: Princeton Architectural Press, 2007), 71-72.

⁵³⁵ Suha Ozkan, „Regionalism within Modernism“, у: Vincent B. Canizaro (Ed.), *Architectural Regionalism: Collected Writings...*, 103.

⁵³⁶ *Ibid.*, 107.

градитељске и технолошке могућности, али се у примени задржавају традиционални материјали као најтактилнији однос према окружењу и традиционалне форме прилагођене савременим архитектонским решењима као визуелно најцелисходнија решења. Повећањем капацитета и обима садржаја у планинским хотелима, након скромних и градитељски рационалних планинарских домова и првих мањих хотела налик њима, архитекти су ради уклапања хотела већих габарита у планинске амбијенте користили шаторасту форму коју су повећавали и прилагођавали величини хотела. Општи развој хотелске архитектуре шездесетих година донео је и нове приступе у пројектовању планинских хотела чија архитектура од компактних обликовних решења прелази у разуђене форме и склопове чији се делови или трактови прилагођавају конфигурацији терена и карактеристикама окружења. Коси кров је и даље остао главни обликовни мотив, посебно у архитектури хотелских објеката код којих су косе кровне равни у потпуности потиснуле вертикалне фасадне површине, тако да је кров добио и функцију опне с прозорским отворима.

У анализама о могућностима развоја зимског туризма у Србији с почетка седамдесетих година XX века констатовано је да планински туризам представља један од основних праваца развоја туризма на простору СР Србије, али је и оцењено да тадашње стање у погледу смештајних и других рецептивних капацитета није задовољавајуће. Осим што су релативно развијени на неколико планина (Златибор, Јастребац, Копаоник, Фрушка Гора) на другима готово да и не постоје или су махом незадовољавајућег комфора.⁵³⁷ У току рада на изради програма развоја туристичких подручја од стране општина и радних организација Републичка привредна комора је половином априла 1971. године организовала конференцију на Златибору како би се сагледало постојеће стање и размотриле могућности развоја планинског туризма на простору Србије. Конференција је била важна и ради размене искустава и сагледавања мера потребних за плански развој и утврђивање програма. Уз подршку међународне Организације за кооперацију и економски развој (ОСДЕ), а под вођством архитеката Јана Итена (Jean Iten) и Мајкла Реја (Michel Rey) из Кооперативног атељеа за архитектуру и урбанизам (АСАУ), израђена је анализа могућности развоја зимског туризма у Србији за туристички најатрактивније планине а у односу на дистанцу од главног града – Дувчибаре и Јабланик (око 2,30 часа од Београда), Златар, Тара и Копаоник (око 5 часова), Проклетије, Шар планина – Брезовица (већа удаљеност од Београда).⁵³⁸ Посредник у изради анализе био је Институт за проучавање туризма који је припремио радни материјал док је архитекта Слободан Митровић био стално на располагању страним консултантима. У Југославији је Србија располагала највећим агломерацијама и најпространијим теренима за зимски туризам,⁵³⁹ али је његов развој отежавало неколико фактора који су се огледали у слабој заинтересованости домаћег становништва за зимску рекреацију, недовољном броју страних туриста и слабој развијености планинских подручја којима је недостајала савремена инфраструктура и додатни садржаји за организацију савременог туризма. Међу планинским масивима Србије истиче се планина Златар, као типичан планински локалитет који представља засебну и заокружену природну рекреативну целину, па се у спроведеним анализама за ову планину планирало формирање одговарајуће целовите туристичке понуде.⁵⁴⁰ Међутим, изграђени нови хотел високе категорије који је остао усамљен без додатних туристичких садржаја, а убрзо захваћен и пословном кризом која је преко принудне управе водила стечају, издвојио се као негативан пример погрешног формирања туристичке понуде и то упркос хотелијерским и архитектонским квалитетима.

Планина Златар се налази надомак Нове Вароши а досеже надморску висину од преко 1.600 метара. Цела планина је обрасла густом четинарском шумом с брезовим и храстовим дрвећем и шумарцима међу којима се јављају ливаде и пропланци.⁵⁴¹ Због близине Лимске долине која у континентални део увлачи медитеранску климу подручје Златара има променљиву климу. Ово

⁵³⁷ АЈ-746-66: Републичка привредна комора, Секретаријат за туризам, Саветовање о могућностима развоја планинског туризма у СР Србији.

⁵³⁸ АЈ-746-66: ОСДЕ – Организација за кооперацију и економски развој, *Анализа могућности за развој зимског туризма у Србији*, од Jean Iten и Michel Rey.

⁵³⁹ *Ibid.*, 1.

⁵⁴⁰ Stevan Nikolić, „Важнији фактори просторне организације и опремања туристичких локалитета“, 9.

⁵⁴¹ О природним условима планине Златар и могућностима развоја планинског туризма вид. у: АЈ-746-66: *Скупштина општине Nova Varoš, Zlatar i региона Лимских језера. Могућност развоја планинског туризма*, Nova Varoš, марта 1971. године, 1-2.

подручје је тек од 1966. године почело систематски да се анализира и валоризује у сврху развоја зимског и рекреативног туризма. Показало се да Велики Златар поседује могућности за развој алпских скијашких спортова. Након урађених анализа израђен је и генерални урбанистички план с програмом развоја који је предвиђао и изградњу једног зимског аеродрома за мање спортске авионе. Током прве половне шездесетих година израђено је неколико смештајних павиљона и један мањи ресторан, док се програмом развоја предвиђао постепени плански развој, али с ограниченим капацитетима од 600 до 800 кревета који је с економске стране, показало се, био на граници рентабилности.⁵⁴² Проблем је представљао и проналажење одговарајућег инвеститора који би у ширем захвату приступио изградњи капацитета и комуналне инфраструктуре. Током 1967. године склопљен је споразум између загребачког предузећа „Geleralturist“ и београдског спољнотрговинског предузећа „Progres“ који су наступили као инвеститори-партнери.⁵⁴³ Потом су израђени детаљни урбанистички програм туристичке изградње Бабића Брда и генерални план туристичког развоја подручја Златара и Лимских језера с обухватом територије од 30 км с програмом инвестиционих улагања. Средства за изградњу асфалтног пута, довод воде из централног водовода, као и за изградњу далековода са трафо-станицом и ски-лифта у дужини од 300 м обезбедила је општина Нова Варош која је активно укључила у овај инвестициони програм.



Сл. 478. Александар Кековић, хотел *Panorama* на обронцима Златара код Нове Вароши, 1969. Поглед на улаз у хотел.
Извор: колекција аутора

Први у низу великих хотела који су програмом били предвиђени за изградњу био је хотел *Panorama* (Б категорије), планиран да се реализује у две фазе (обе фазе у капацитету од по 200 кревета), с тим да је прва фаза подразумевала све пратеће угоститељске и рекреативне садржаје (затворени базен).⁵⁴⁴ [Сл. 478] Иако се превиђала изградња смештајних капацитета с чак 2.000 кревета, убрзо се одустало од планираних инвестиција, а хотел *Panorama* је након низа погрешака у руковођењу дошао под принудну управу. Наиме, одмах по отварању хотела из његовог управљања али и амбициозних планова за даљу туристичку изградњу повукло се загребачко предузеће, а београдски „Progres“, који је уз хотел на Златару управљао и хотелом *Језеро* у Новој Вароши, након непуне три године пословања се нашао у финансијским губицима⁵⁴⁵ те је био приморан да 1. маја 1972. године затвори хотел с којим је остало 35 милиона „умртвљених“ динара.⁵⁴⁶ Очекиваних иностраних гостију скоро да није ни било, и то првенство из разлога што су многи европски туристички центри у планинским регијама били знатно опремљенији и приступачнији, а домаћи туристи су се све краће задржавали због превисоких цена, па су смањене посете утицали и на смањење квалитета туристичких услуга. У туристичкој штампи се убрзо појавио и коментар да управљање овим хотелима представља својеврсну опомену за све

⁵⁴² АЈ-746-66: *Zlatar i regiona Limskih jezera. Mogućnost razvoja planinskog turizma*, 4-5.

⁵⁴³ R. P. „Tužni dani hotela na Zlataru“, *Turističke novine*, God. XX, Br. 726 (1972), 5.

⁵⁴⁴ Трошкови изградње хотела у првој фази су износили око 1,5 милиона ондашњих динара.

⁵⁴⁵ R. P. „Tužni dani hotela na Zlataru“, 5.

⁵⁴⁶ Никола Бојић, „Напуштена лепотица“, *Политика*, 6. јануар 1973, 20.

мегаломанске инвестиције које, везане за кратковиде интересе, не пренебрегавају најосновније законитости туристичке изградње.⁵⁴⁷

Изграђен крајем шездесетих година (1968-1969) на обронцима Златара на надморској висини од 1.200 метара, према условима урбанистичког плана и показатељима инвестиционог програма туристичког развоја, хотел *Panorama*,⁵⁴⁸ архитекте Александра Кековића из београдске пројектне организације „Енергопројект“, која је иначе била укључена и у израду урбанистичког плана и програма туристичког развоја, представља зачетак новог приступа који ће обележити будућу архитектуру планинских хотела у Југославији и један је од пројектантски најуспешнијих примера регионализма у српској архитектури⁵⁴⁹ друге половине XX века. Хотел је лоциран у пределу шуме на удаљености од око три километра од магистралног пута који повезује Београд с Јужним Јадраном. Инспириран градитељством традиционалне планинске куће и брвнаре динарског типа⁵⁵⁰ анонимних аутора,⁵⁵¹ архитекта Кековић преузима основну градитељску логику њихових конструктивних склопова које прилагођава савременој просторној организацији, задржавајући при томе складност и човекомерност габарита и унутрашње просторности народске архитектуре. Угледање на традиционално, народско градитељство, како га је називао архитекта Александар Дероко, у савременој архитектури није увек доносило целисходна решења, и то управо због неусаглашености пројектованог габарита с преузетим или интерпретираним градитељским елементима или одликама окружења. На аспект човекомерности је указивао и архитекта Јурај Најдхарт истичући да су складни габарити људских агломерација прошлости најбољи доказ да је ту некада обитавао складан човек, што се, према њему, не би могло тврдити за савремене дехуманизоване амбијенте, јер су управо габарити ти који нас одају.⁵⁵² Сеоска традиционална кућа није била само склониште, примитивно изграђен заклон, него смишљено организована целина, увек прилагођена потребама и могућностима средине, у коју је могла да се релативно удобно смести вишечлана породица и да се у њој упоредо одвија богат друштвени живот.⁵⁵³ У оваквим кућама се често налазила и посебна просторија за госте, или је она била смештена у посебној, суседној, згради у којој су се примали гости и путници намерници, па су сеоске куће уједно служиле и као свратишта у неприступачним крајевима у којима су вребале опасности.

За екстеријерско решење хотела узор су биле старе планинске куће динарског подручја, чији се шиндром покривени кровови спуштају до земље ношени дрвеним гредама, док је форма

⁵⁴⁷ *Ibid.*

⁵⁴⁸ О хотелу *Panorama* вид. у: „Hotel »Panorama« – Zlatar kod Nove Varoši“, *Arhitektura urbanizam*, God. X, Br. 59 (1969), 34-35; Milica Šterić, „Hotel »Panorama« – Zlatar kod Nove Varoši“, *Čovjek i prostor*, God. XVII, Br. 204 (1970), 1-3; Slobodan Mašić, „Hotel na planini Zlatar kod Nove Varoši“, *Izgradnja*, Br. 11 (1971), 39-40; R. P. „Tužni dani hotela na Zlataru“, *Turističke novine*, God. XX, Br. 726 (1972), 5; „Hotel »Panorama« na Zlataru“, *Arhitektura urbanizam*, God. 18, Br. 78-79 (1977), 69; „Hotel Panorama“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Књига II, n. n.; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, SR-7; Aleksej Brkić, *Znakovi i kamenu: srpska moderna arhitektura 1930-1980*, 234-237; Зоран Маневић, *Кековић. Велика награда архитектуре 22* (Београд: Савез архитеката Србије), n. n.; Марта Вукотић, „Улога и значај хотела Панорама на Златару у послератној српској архитектури“, *Милешевски записи*, Br. 3 (1998), 197-206.

⁵⁴⁹ О регионалним тенденцијама у српској архитектури од средњег века до савремених остварења вид. у: Игор Марић, *Регионализам у српској модерној архитектури* (Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 2015).

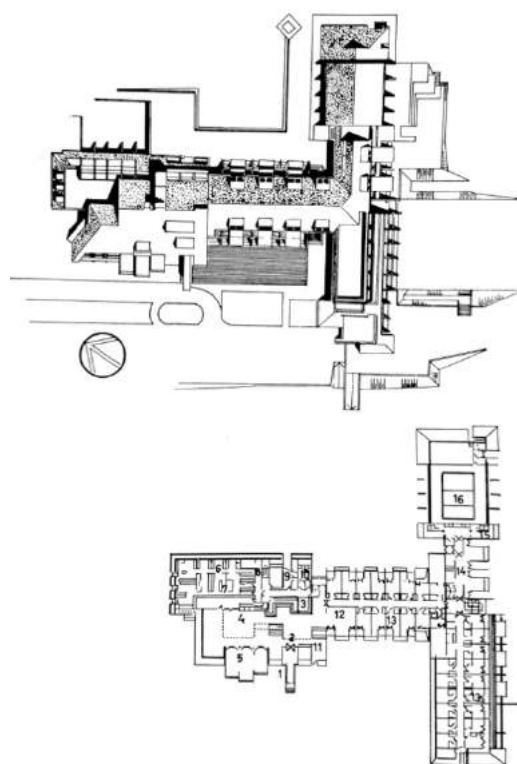
⁵⁵⁰ О вернакуларној (народској) архитектури и градитељству планинских кућа и брвнара вид. у: Бранислав Којић, *Сеоска архитектура и руризам: теорија и елементи* (Београд: Грађевинска књига, 1958); Ranko Findrik, *Prilozi raznavanju organizacije stambenog prostora u narodnom graditeljstvu sela* (Београд: Архитектонски факултет, 1980); *Заштита споменика народног градитељства*. Зборник радова са саветовања о заштити споменика народног градитељства 27-30. септембар, 1983. године, Ужице/Сирогијо (Београд: Друштво конзерватора Србије, 1984); Ранко Финдрик, *Народна архитектура: путеви, чувања и заштите* (Београд: Друштво конзерватора Србије: Републички завод за заштиту споменика културе, 1985); Ранко Финдрик, *Златиборска брвнара и музеј народног градитељства „Сабаро село“ у Сирогију* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, Сирогијо: „Инех-Сирогијо“, 1987); Zoran B. Petrović, *Tragajnici za arhitekturom* (Београд: Грађевинска књига, 1991); Ранко Финдрик, „Дрво у градитељству села Србије“, у: *Изложба цртежа архитекте Зорана Б. Петровића* (Београд: Етнографски музеј, Грађевинска књига, 1992); Ранко Финдрик, „О месту народног градитељства у културној баштини српског народа“, *Повеља: часопис за књижевност, уметност, културу, просветна и друштвена питања*, Год. 25, Br. 2 (1995), 50-57; Ранко Финдрик, *Динарска брвнара* (Сирогијо: Музеј село „Старо Сирогијо“, 1999); Ранко Финдрик, *Вајати: знамење младости. Вајат, зграда, трем, вајат за госта* (Сирогијо: Музеј „Старо село“, 1999); Ранко Финдрик, *Народно немарство: становање* (Сирогијо: Музеј на отвореном „Старо село“, 2018); Драгиша Милосављевић, *Последњи чувари златиборске баштине* (Београд: Службени гласник, 2018).

⁵⁵¹ О светским градитељским подвизима анонимних градитеља који су своје настаббе и друге објекте потребне за живот и делање градили у складу са одликама поднебља на коме се живели и на основу расположивих природних материјала вид. у: Bernard Rudofski, *Arhitektura bez arhitekata* (Београд: Грађевинска књига, 1976).

⁵⁵² Juraj Neidhardt, „Baština i novo“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 116 (1972), I

⁵⁵³ Ранко Финдрик, „О месту народног градитељства у културној баштини српског народа“, *Повеља*, Год. 25, Br. 2 (1995), 52.

изведена из тростране призме са закошеним бочним странама, такође присутна у градитељству старих планинских кућа. [Сл. 479] Овако обликовно решење је прилагођено савременим техникама градње у армираном бетону (систем рамова од армираног бетона с комбинацијом попречних зидова од опеке и међуспратном монтажном таваницом од преднапрегнутог бетона) а употпуњено је аутентичним градитељским елементима попут баца, димњака и дрвених греда. Кров је покривен полиестер плочама ливеним у посебно израђеним дрвеним калупима с текстуром која асоцира на кров од шиндре док је његова зеленкаста боја прилагођена колориту пејзажа. Како би објекат захтевне функције прилагодио окружењу аутор се опредељује за „Т“ форму којом су уједно постигнуте и боље визууре из свих делова хотела према оближњој шуми. У архитектури овог хотела посебно долазе до изражаја ставови архитекте Андрије Мутњаковића који дело архитектуре (кућу, зграду, објект) не описује као физичку реалност, већ сматра да је оно само или све оно што остаје када се згради одузме материјална основа (бетон, опека, камен, дрво, стакло).⁵⁵⁴ То значи да је дело архитектуре мисао или идеја простора. „Куће су се градиле, дограђивале и разграђивале, куће су постојале и нестајале, али идеја простора остајала је присутна у бићу умјетности као непресушиви извор истине дјела.“⁵⁵⁵ Идеја простора која је остварена архитектонском композицијом дала је хотелу посебну вредност јер је показала да квалитет простора не произилази само из кубичних форми. У просторном и организационом смислу хотел је подељен у три зоне или повезана тракта укупне површине 5.000 квадратних метара (услужно-угоститељски, смештајни и рекреациони).



Сл. 479. и Сл. 480. Александар Кековић, хотел *Panorama* на обронцима Златара код Нове Вароши, 1969.

Изглед ентеријера – централно степеништа. (лево) Извор: МЈ [1975-596-36]
Ситуациони план и основа приземља. (десно) Извор: *Izgradnja*, Вр. 11 (1971), 40.

Улаз у хотел је решен с југо-западне стране и око њега су груписане све услужне просторије: хол са рецепцијом и гардеробом, остава за скије, аперитив-бар, ресторанска сала која је преко офиса повезана с кухињским блоком, салон за одмор и тераса у продужетку ресторанског простора. Ресторанска сала је пројектована за капацитет од 400 места, уз додатних 200 места на терасама. Насупрот улаза за госте позициониран је улаз за особље а економско двориште је смештено у нагибу терена са колским прилазом. [Сл. 480] Из овог компактног простора који заузима половину једног крила приступа се смештајном делу који се потом рачва у попречни

⁵⁵⁴ Andrija Mutnjaković, *Endemska arhitektura* (Osijek: Revija, 1987), 18.

⁵⁵⁵ *Ibid.*

тракт. Структуру смештајних јединица са засебним санитарним просторијама чине апартмани, трокреветне, двокреветне собе и собе с француским лежајима чији је облик усклађен с просторним карактеристикама и могућностима форме објекта. Услови форме објекта су тако утицали и на аспект стандардизације која је добила другачији смисао од онога који је био заступљен у изразито функционалистичкој архитектури хотела с мултипликованим смештајним јединицама утврђеног облика и димензија. Смештајне етажне решења су решене у виду двотракта а обухватају и потребне сервисне просторије. У наставку попречног смештајног тракта (крила) смештен је рекреациони део који обухвата салу за рекреацију, гардеробу и санитарне просторије и затворени базен капацитета 50 купаца из кога се пружају погледи према окружењу, а што је било омогућено имплементираним системом за ваздушно размагљивање застакљених површина.⁵⁵⁶ У уређењу ентеријера доминирају облоге од четинарског дрвета у комбинацији с бело малтерисаним површинама у шпанској рустик обради. За опрему ентеријера је било ангажовано словеначко предузеће „Slovenijales“ док је радове извело грађевинско предузеће „Međumurje“ из Чаковца.⁵⁵⁷ За реализацију хотела *Panorama* архитекта Александар Кековић је награђен наградом „Енергопројекта“, из фонда за најуспелија решења у претходној години, а био је такође и номинован за Октобарску награду града Београда за 1969. годину.⁵⁵⁸

Међу локалним самоуправама у Србији које су почетком 1971. година приступиле анализама могућности развоја зимског туризма на својој територији била је и општина Ваљево која је израдила студију о стању и перспективама развоја туризма на простору оближњих Дивчибара смештених на планини Маљен.⁵⁵⁹ Простор Дивчибара се показао погодним за различите туристичке и рекреативне активности, чему је погодвала умерена континентална клима, природне лепоте и реткости, повољна конфигурација терена, услови за лов и риболов и зимске спортове. Од 1925. године је почела активација Дивчибара у туристичке сврхе а у периоду до 1941. године су изграђени основни смештајни капацитети у виду дечијих и радничких домова и неколицине вила које су изградили имућнији грађани.⁵⁶⁰ Након Другог светског рада су уследиле припреме за интензивнију туристичку изградњу чему је претходило проглашења планине Маљен, укључујући и Дивчибаре, туристичким местом и пределом републичког значаја.⁵⁶¹ Током педесетих година се радило на изградњи нових саобраћајних приступа и неопходне комуналне инфраструктуре чиме су створени услови за изградњу савремених смештајних капацитета. Крајем 1970. године на Дивчибарама је било укупно 2.352 кревета у различитим смештајним објектима, понајвише у приватном смештају (око 52%), а потом у одмаралиштима разних радних организација и у два дечија одмаралишта.⁵⁶²

Упркос томе што је постојао урбанистички план за подручје Дивчибара, који је усвојио Народни одбор среза Ваљево, изградња се није одвијала увек плански, па су поједини објекти изграђени на местима која нису била предвиђена за изградњу или су грађени објекти који се својим изгледом не уклапају у планински амбијент. Да би се ово спречило 31. маја 1968. године усвојен је измењен план с елементима детаљне разраде којим је била обухваћена сва дотадашња изградња као и одређене границе грађевинског подручја и зоне заштите у циљу спречавања неодговарајуће изградње. Планом се желела постићи равнотежа између приватних и друштвених објеката чија изградња се планирала у будућем периоду. Тако су планом биле предвиђене зоне центра, друштвене и приватне изградње, кампирања, ауто-кампа са мотелом и бензинском станицом, рекреативних површина и мањег ски-терена. Због повећаног интересовања радних организација за изградњу одмаралишних објеката на простору Дивчибара, општина Ваљено је крајем 1970. године усвојила измене и допуне одлуке о урбанистичком плану Дивчибара којим је било

⁵⁵⁶ Slobodan Mašić, „Hotel na planini Zlatar kod Nove Varoši“, 39.

⁵⁵⁷ „Hotel Panorama“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, n. n.

⁵⁵⁸ Milica Šterić, „Hotel »Panorama« – Zlatar kod Nove Varoši“, 3.

⁵⁵⁹ АЈ-746-66: Основна привредна комора Ваљево, Служба за трговину, угоститељство, туризам, занатство и комуналну привреду, *Дивчибаре – стање и могућности развоја туризма*, Ваљево, март 1971. године.

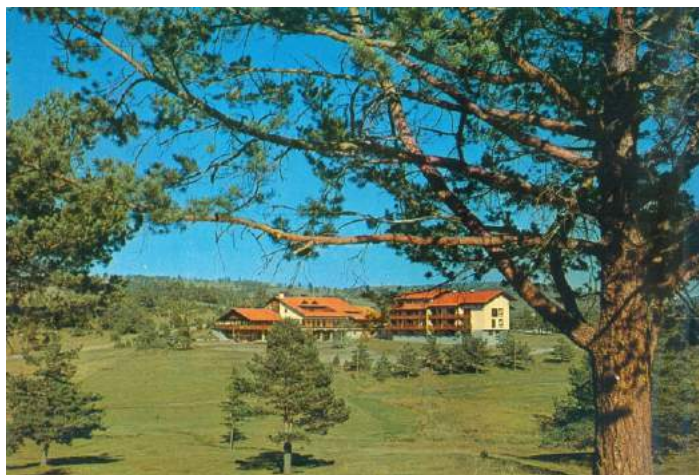
⁵⁶⁰ О географским, природним и климатским одликама Дивчибара, позицији планине Маљен кроз историју, развоју туризма, изградњи саобраћајне инфраструктуре и првих смештајних капацитета вид. у: Богољуб Бока Лома, *Дивчибаре* (Ваљево: Напред, 1989).

⁵⁶¹ АЈ-746-66: *Дивчибаре – стање и могућности развоја туризма*, 6.

⁵⁶² *Ibid.*, 9-12.

предвиђено проширење грађевинског рејона.⁵⁶³ У периоду од 1952. до 1970. године се стално повећавао број туриста и броја ноћења на простору Дивчибара, па је тако тај број 1952. године износио свега 380 туриста, да би до краја 1970. године досегао 10.348 туриста.⁵⁶⁴

Генералним урбанистичким планом у зони друштвене изградње се предвиђала изградња смештајних објеката укупног капацитета од 1.800 кревета. Основне смернице у пројектовању хотела у новом туристичком центру су се односиле на нижу спратност, повезаност с пејзажем и заступљеност карактеристика савремене регионалне архитектуре. Планови за будућу инвестициону изградњу су предвиђали и изградњу већег броја индивидуалних викендица, услужних и сервисних објеката у центру Дивчибара те комунално опремање земљишта у проширеном грађевинском рејону. Први хотелски објекат у том захвату био је хотел *Divčibare*⁵⁶⁵ изграђен 1972. године (друга фаза је предвиђала изградњу депанданса) на основу закљученог уговора између Установе за унапређење и развој туристичког места Дивчибара и Предузећа за спољну и унутрашњу трговину „Balkanija“ из Београда. [Сл. 481] Овај хотел Б категорије с обликовним карактеристикама континенталног планинског хотела пројектовао је архитекта Дејан Настић а за његову реализацију награђен је републичком „Борбином“ награду за најбоље архитектонско остварење у 1972. години.



Сл. 481. Дејан Настић, хотел *Divčibare* на Дивчибарама, 1972.
Поглед на хотел и окружење. Извор: колекција аутора

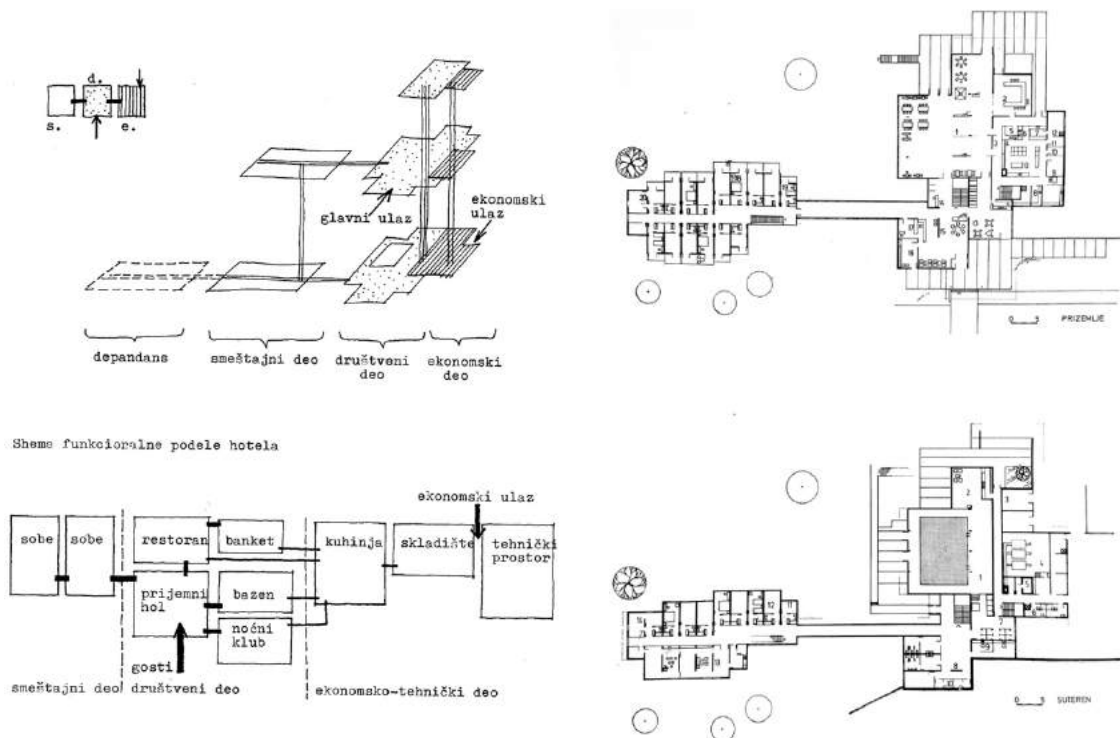
Како би се умањило волумен објекта укупне површине од 4.000 квадратних метара и смештајног капацитета од 240 кревета архитекта Настић је основне хотелске групе садржаја (услужни и смештајни) поделио у два објекта међусобно повезана проширеним затвореним ходником који је служио за одмор и дневни боравак због осветљености и погледа који су се пружали кроз обострано застакљене зидне површине. [Сл. 482] Услужно-угоститељски део има нешто већи габарит основе од смештајног дела и због терена у паду се простире на три етаж: сутерен у коме је смештен затворени базен с пратећим садржајима (бар уз базен с терасом, гардеробе, тоалети, сауна, фризерски салон), техничке просторије и простори за особље повезани с кухињом, те приземље и први спрат који обухватају главни хол с рецепцијом, оставу за скије, угоститељске просторе (ресторан с кухињом, кафе-бар) и дневни боравак који ноћу служи као ноћни клуб. [Сл. 483] Ови друштвени простори су повезани с пространим терасима и лођама које су намењене за боравак на отвореном током сунчаних дана. Смештајни део, решен у виду двоктракта чији се средишњи ходник надовезује на коридор који спаја две целине хотела, има сутерен у коме се осим соба налази и заједнички дневни боравак, приземље, први спрат и поткровље с укупно 31 двокреветну собу с помоћним лежајем и девет једнокреветних соба (капацитет је дупло повећан изградњом депанданса у продужетку смештајног дела). Све собе имају

⁵⁶³ *Ibid.*, 15.

⁵⁶⁴ *Ibid.*, 17.

⁵⁶⁵ О хотелу *Divčibare* вид. у: Dejan Nastić, „Novi hotel na Divčibarama“, *Izgradnja*, Br. 3 (1973), 9-16; Dejan Nastić, „Hotel na Divčibarama“, *Čovjek i prostor*, God. XXII, Br. 264 (1975), 12-13; „Hotel Divčibare“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 19, 24, 26-27, 51, 54, 94, 107, SR-1.

мали претпростор са гардеробом и купатило са тоалетом и доста су скромних димензија (двокреветна соба – 4,4 x 3,1 м, једнокревета – 3,1 x 3,3 м). Једнокреветне собе су нешто веће па се могу по потреби користити и као двокреветне. У архитектури хотела је савремени начин изградње прилагођен регионалним одликама како би се објекат што боље уклопио у природни амбијент.



Сл. 482. и Сл. 483. Дејан Настић, хотел *Divčibare* на Дивчибарима, 1972. Шема груписања основних хотелских простора и шема функционалне поделе хотела. (лево) Извор: Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 27. Основе призема и сутерена са рекреативном зоном. (десно) Извор: *Izgradnja*, Br. 3 (1973), 10.

За узор или предлог Настић је узео стару балканску кућу чије је поједине архитектонске елементе, попут дрвених тремова и оgrade, узвишених делова крова који формирају дуге кровне баце, камени подзид, угаоне прозоре, прилагодио савременом решењу и димензијама хотела. [Сл. 484] Визуелно умањење габарита и волумена одвојених делова хотела архитекта Дејан Настић је постигао сегментирањем кровова с дубоким стрехама и засецањима правоугаоне основе у коју су уклопљене подигнуте терасе. Хотел је у представљању добитника „Борбине“ награде кратко описан као специфичан спој традиционалног и модерног, док се у коментарима жирија наводи да је аутор у савим неутралном прилазном амбијенту дао одушка својим реминисценцијама на ужу постојбину.⁵⁶⁶ Због терена у паду постигнут је различит визуелни доживљај објекта с предње и бочних страна. Традиционално обрађени дрвени конструктивни и декоративни елементи тераса и веранди надовезују се на бетонске конструктивне елементе видљиве у појединим деловима фасада. Видљивост конструктивних елемената склопа који се показују Настић је неколико година касније применио и у изразито модернистичкој архитектури зграде Саобраћајног факултета у Београду. Унутрашње уређење ентеријера, произашло из општег склопа зграде, одговара, према речима аутора, „савременом рустуку“.⁵⁶⁷ Посебна пажња је посвећена изради детаља и елемената ентеријера за које су узети мотиви из традиционалне народне архитектуре Балкана (дрвене зидне преграде, таванице с видљивим гредама, оgrade на терасама и др). Пројекат је разрађен у пројектом бироу „Valjevo-projekt“ а извело га је грађевинско предузеће „Graditelj“ из Ивањице.⁵⁶⁸

⁵⁶⁶ Драган Белић, „Архитектонски облици 1972.“, *Борба*, 17. фебруар 1973, 7.

⁵⁶⁷ Дејан Настић, „Novi hotel na Divčibarama“, 12.

⁵⁶⁸ *Ibid.*, 9.



Сл. 484. Дејан Настић, хотел *Divčibare* на Дивчибарама. Поглед на групствени део хотела и посарелу која га спаја са смештајним трактом. Извор: *Џојек и простор*, Бр. 264 (1975), 12.

У северном, изразито планинском, подручју Црне Горе, којим доминира планина Дурмитор и где су зиме веома дуге, развој савременог планинског туризма, започет тек у деценијама после Другог светског рата, донео је и изградњу већег савременог хотела у Жабљаку, чији је амбициозни пројекат из 1971. године⁵⁶⁹ архитеката Радослава Зековића и Весне Вуице изведен у измењеном решењу и смањеном капацитету. Вођење рачуна о климатским условима и уклапању објекта у пејзаж било је основно полазиште у пројектовању хотела. Хотел је решен у виду високог шаторастог двотракта с централним армирано-бетонским језгром у коме су смештене вертикалне комуникације. Како у главном смештајном волумену због сужавања етажа према врху и смањења броја соба по етажи није било простора за организацију услужних садржаја, аутори уводе бочна крила која се с обе стране ослањају на главни тракт и гранају, формирајући пирамидалну структуру с наглашеним троугластим формама која визуелно асоцира на планинске масиве или громаде а у основи је добијен крстаст облик. Угледање на традиционално градитељство присутно је у предлогу материјализације, иако су пројектована форма и габарит умањили утисак складних објеката планинске народне архитектуре. Објекат је изведен с мањим бројем етажа и у виду зарубљене шаторасте форме. На простору Хрватске су Плитвичка језера, уз загребачко Сљеме, заузимала главно туристичко одређиште у брдско-планинском туризму тог дела Југославије, чији развој је интензивирао почетком педесетих година изградњом нових туристичких капацитета (хотела *Plitvice* и смештајних павиљона) чији инвеститор је био Национални парк Плитвице. Потом је уследила изградња хотела *Bellevue*, а 1970. године и хотела *Jezero*,⁵⁷⁰ такође према пројекту архитекте Здравка Бреговца. [Сл. 485] Нови хотел је пројектован као хотел А категорије капацитета 550 кревета и конференцијском салом са 300 места коју прате техничке просторије за озвучење, симултано превођење и пројекције. У спољашњем обликовању се хотел ослања на архитектуру претходно изграђеног хотела *Bellevue*, с применом традиционалних материјала у обради фасаде, док је у организацији примењен нешто другачији приступ.

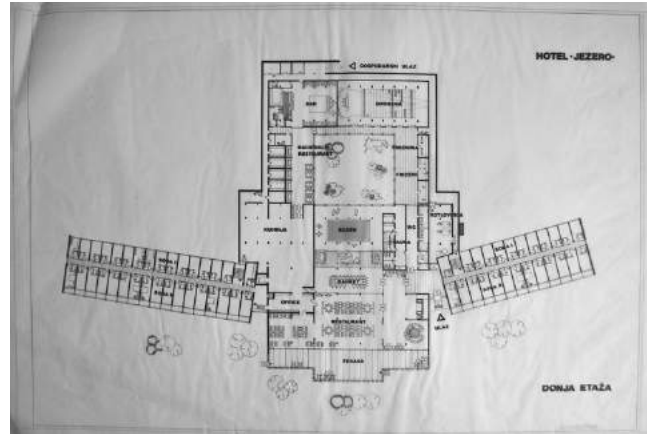
Своје искуство у пројектовању хотела Бреговац је стално обогаћивао али када је једном нашао прави однос између форме и функције спроводио је све формалне аспекте у смислу непосредности односа према окружењу.⁵⁷¹ Тако и хотел *Jezero* својом архитектуром упућује на аутономан израз који је више оријентисан унутрашњости и опробаним просторним идејама него успостављању слојевитије везе с окружењем. Томе је допринео и наметљив геометризовани облик хотела кога чини нижи средишњи правоугаони волумен с атријумом чија кровна површина уједно служи као приступни плато који води до главног улаза у вишем делу позиционираном с бочне стране а у потезу нижих бочних смештајних крила који се у нешто закошеном положају надовезују

⁵⁶⁹ О хотелу *Otoka* вид. у: „Hotel »Otoka« – Žabljak“, *Arhitektura urbanizam*, God. XII, Br. 67 (1971), 2-3.

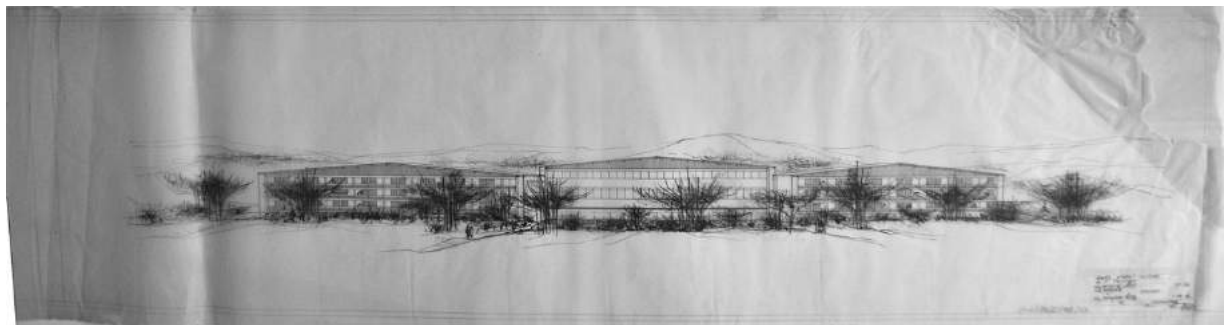
⁵⁷⁰ О хотелу *Jezero* вид. у: Senka Sekulić-Gvozdanović, Grozdan Knežević, „Tri realizacije arhitekta Bregovca (Hotel »Jezero« Plitvička jezera)“, *Џојек и простор*, God. XVII, Br. 219 (1971), 14-15; Duško Kečkemet, „Uloga tradicije u suvremenoj arhitekturi“, 27; Martina Ivanuš, „Vrednovanje turističke izgradnje...“, 132; Željana Dubrović, *Zdravko Bregovac: Retrospektiva arhitektonskog opusa*, 31; Ivana Nikšić Olujić, *Zdravko Bregovac: arhiv arhitekta*, 77-79, 12-124, 134.

⁵⁷¹ Senka Sekulić-Gvozdanović, Grozdan Knežević, „Tri realizacije arhitekta Bregovca“, 14.

на тај средишњи волумен. [Сл. 486] С таквом позицијом, смештајни трактови и већи број соба су оријентисан и према језеру, а од друштвено-услужних садржаја, који су готово у целости интровертно организовани и оријентисани према атријуму, Бреговац једино наглашава велику терасу коју поставља дуж целог фронта средишњег кубуса. У унутрашњој организацији преовладава функционалистички приступ карактеристичан за Бреговца и висока техничка разређеност склопова и детаља. Аутор армирано-бетонског конструктивног склопа био је конструктор Мате Сеџановић који је и преградне зидове третирао као бетонске стене изведене у глаткој оплати с конструктивном наменом а уједно и у функцији звучне изолације. Посебна пажња је посвећена унутрашњем уређењу које такође потписује архитекта Бреговац док су за ликовну обраду ентеријера били ангажовани уметници Борис Доган и Александар Срнец. Објекат је извело грађевинско предузеће „Udarnik“ из Загреба. [Сл. 487]



Сл. 485. и Сл. 486. Здравко Бреговац, хотел *Jezero* у Националном парку Плитвичка језера, 1970. Поглед на хотел – главно pročелје оријентисано према језеру. (лево) Основа доњег нивоа приземља. (десно) Извор: ХМА-ЗБ [5/48/1]



Сл. 487. Здравко Бреговац, хотел *Jezero* у Националном парку Плитвичка језера. Изглед главног pročелја оријентисаног према језеру. Извор: ХМА-ЗБ [5/48/38]

Туристички најразвијенија планинска регија Југославије био је алпски предео Словеније који је постао туристички активан још у XIX веку када су планинари иницирали изградњу првих смештајних и помоћних објеката. Током више деценија континуираних планинарских а потом и туристичких активности овај део Југославије је поседовао и најразвијенију саобраћајну и другу инфраструктурну мрежу. Близина словеначких Алпа за туристе из средње и западне Европе, те жеља за упознавањем других крајева, учинили су од Словеније главно туристичко одређиште планинског туризма у Југославији тог времена. Алпски предео је и у другим европским земљама, које је захватао овај планински масив, имао све важнији значај у туристичком и привредном развоју. Универзални значај туризма на примеру Алпа сликовито је описала француска географкиња Жермен Вејре-Вернер (Germaine Veyret-Verner) речима: „Алпе су [...] постали терен игара, логоровања и здравља Европе. Захваљујући туризму, они постају зона имажинације, пол атракције за индустрију; сељаци могу наћи одскочну даску за унапређење пољопривреде и својих села, један резон наде, начин социјалног унапређивања. Иако туризам није лек за све, он доприноси обнављању планине и активном учешћу Алпа у Европи. Он такође доприноси новом

урбаном изгледу планинских масива.⁵⁷² Током прве половине седамдесетих година у алпском подручју Словеније гради се неколико нових планинских хотела за које се може утврдити да представљају плод деценијских настојања савремене словеначке архитектуре да се савременим грађевинским материјалима и обликовним решењима прилагоди окружењу.⁵⁷³ То су хотели у Крањској Гори: *Kompas*⁵⁷⁴ (1970-1974) архитеката Блажа Слапшака и Милана Марушића и *Lek*⁵⁷⁵ (1970-1972) архитекте Иве Пашкулина, те хотел *Kanin*⁵⁷⁶ у Бовецу (1969-1973) архитекте Јанеза Лајовица, које повезује сличан пројектантски приступ и тежња ауторâ да традиционалне планинске градитељске форме прилагоде савременим обликовним склоповима код којих ће се задржати карактер поднебља, али и потреба да се хотелске функције савремено третирају. У Југославији су тако хотели у Словенији предњачили у савременом обликовању ентеријера и дизајнерским решењима намештаја. Словеначки архитекти су истицали да је избор нових и разноврснијих материјала пружао веће могућности у обликовању ентеријера, за разлику од ранијег периода када су ентеријери били само функционалистички, а њихова обрада елементарна.⁵⁷⁷

Описујући свој приступ пројектовању хотела словеначки архитекта Бранко Завршник наводи да за њега хотел у првој фази пројектовања представља фабрику, те да би било неправилно ако би се одмах сва пажња посветила облику, појашњавајући да хотел види као аутомобил који има мотор који покреће возило али и који мора имати добар облик, то јесте унутрашњу и спољашњу опрему.⁵⁷⁸ Аутори су показали како и једноставне организационе форме хотела, попут хотела *Lek*, чија се издужена основа састоји од средишњег попречног блока с услужним садржајима и окомитих бочних смештајних крила, добијају атрактиван и јединствен изглед смелим решењима кровних површина, наглашавањем конструктивних елемената и динамизирањем фасадних равни употребом балкона, лођа или еркера. [Сл. 488] Дијапазон традиционалних градитељских форми и елемената нудио је различите могућности за савремену обликовну интерпретацију. Тиме су се водили и архитекти Слапшак и Марушић у пројектовању хотела *Kompas*, А категорије, који је према урбанистичком плану Горњосавске долине требало да буде први у низу објеката у хотелској зони Крањске Горе. [Сл. 489] Изградња хотела је у урбанистичком али и архитектонском смислу требало да буде логичан наставак старог сеоског насеља кога чини уситњена структура. Стога су се архитекти одлучили да релативно велику површину хотела раздвоје, то јесте преломе у три тракта (функционалне целине) чије су кровове и фасаде обликовали тако да визуелно дају утисак мањих сегмената (низа кућа) који се уклапају у амбијент сеоских кућа са стрмим крововима и стрехама. Велики централни хол с рецепцијом је замишљен као својеврсни трг са кога постоји преглед главних садржаја (ресторан, аперитив-бар и затворени базен). У сутеренској етажи, намењеној разоноди, смештени су таверна са аутоматском кугланом, сала за игру, сала за спортске вежбе, две сауне, продавнице и ноћни бар с диско-клубом. Смештајни део који броји 155 соба с укупно 280 кревета измештен је у посебан тракт у коме су гости били изузети буке и одакле су имали погледе према пасторалном планинском пределу. У уређењу ентеријера аутори су се определили за истицање естетских одлика природних материјала без додатних декоративних елемената у виду уметничких дела и предмета. У то време се Крањска Гора кандидовала за организацију Светског скијашког првенства у алпским дисциплинама а нови хотел је одмах уврштен у главни хотел за смештај спортских делегација. Реализација хотела је

⁵⁷² Germaine Veyret-Verner, „Les Alpes et l'Europe“, *Revue de géographie alpine*, Tome LVI, No. 1 (1968), 17.

⁵⁷³ Marjan Ciglič, „Slovenska poslijeratna arhitektura“, *Čovjek i prostor*, God. XXII, Br. 270 (1975), 25.

⁵⁷⁴ О хотелу *Kompas* вид. у: Anonim, „А« категорија и у Крањској Гори“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXII, Br. 9 (1974), 6; Anonim, „Hotel „Kompas“ u Kranjskoj Gori“, *Turističke novine*, God. XXII, Br. 913 (1975), 8; „Arhitekt i njegovo delo“, *Turističke novine – Enterijer* Br. 896 (1975), 21; „Hotel Kompas“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.

⁵⁷⁵ О хотелу *Lek* вид. у: Ivo Paškulin, „Hotel »Lek« u Kranjskoj Gori“, *Čovjek i prostor*, God. XIX, Br. 237 (1972), 6-8.

⁵⁷⁶ О хотелу *Kanin* вид. у: B. Spindler, „Vivat Bovec!“, *Arhitektov bilten*, Br. 14 (1973), n. n.; Aleksandar Radojević, „Hotel »Kanin« u Bovecu“, *Arhitektura urbanizam*, God. XIII, Br. 73 (1974), 33-35; Janez Lajovic, „Hotel »Kanin« u Bovcu“, *Čovjek i prostor*, God. XXI, Br. 256 (1974), 4-6; Janez Lajovic, „Hotel Kanin v Bovcu“, *Sintexa*, Št. 30, 31, 32 (1974), 73-77; Janez Lajovic, „Hotel »Kanin« u Bovecu“, *Turističke novine – Enterijer* Br. 896 (1975), 11; Mihajlo Mitrović, „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnji turističkih objekata u Jugoslaviji“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, VI-13/14; „Hotel Kanin“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, 36, 37, 64, 94, SL-4; Kristina Dešman, „Hotel Kanin“, *Docomomo Slovenija* 100, Letn. 40, Št. 185/187 (2010), 151, 165.

⁵⁷⁷ Manfred Meršnik, „Suvremeni projekti umjesto hotela – »sanduka«, 19.

⁵⁷⁸ *Ibid.*, 18-19.

трајала четири године. У његовој изградњи је учествовало грађевинско предузеће „Gradis“ из Јесеница а унутрашње опремање је спровело предузеће „Slovenijales“.



Сл. 488. Иво Пашкулин, хотел *Lek* у Крањској Гори, 1972. Поглед на предњу фасаду хотела.
Извор: *Џојек и простор*, Br. 237 (1972), 7.

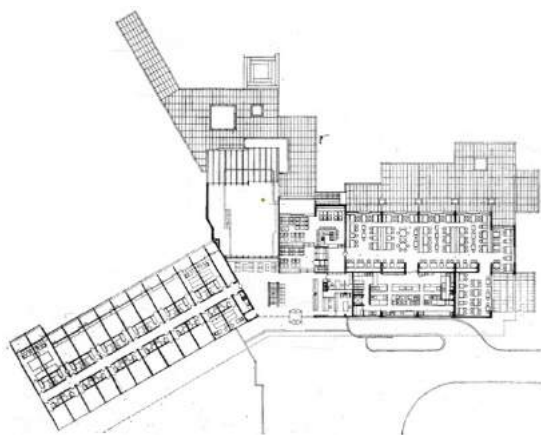


Сл. 489. Блаж Слапшак и Милан Марушић, хотел *Kompas* у Крањској Гори, 1974. Поглед на хотел и окружење.
Извор: колекција аутора

Планински хотел који је привукао највише пажње стручне јавности јесте хотел *Kanin* архитекте Јанеза Лајовица, изграђен на рубу месташцета Бовец, смештеног у падини Ромбона, чији инвеститор је био Алпски туристички центар. [Сл. 490] Програмом је тражено да се хотел капацитета 240 кревета лоцира на ливади у рубном делу насеља тако да сходно урбанистичком плану остане последњи објекат на рубу насеља одакле се пружају погледи према окружењу. Стога је архитектуром хотела требало да се оствари мекан прелаз природног предела у насеље, да објекат својом формом не нарушава нивелету насеља а да унутрашњост хотела омогући што бољу повезаност госта с околном природом. Посебан акценат је стављен на услов да под јединственом формом буду смештене све функције и да она попут читавог планинског предела наглашава тродимензионалност простора.⁵⁷⁹ Сагледавајући полазне услове архитекта се опредељује за једноставну форму у виду тростране призме преломљену под тупим углом која се прилагођава конфигурацији терена. На тај начин су формирана два главна тракта (услужно-угоститељски и смештајни), између којих је, у нешто nižем нивоу, уметнут унутрашњи базен с помичним застакљеним кровом. [Сл. 491] Тако да се хотел својом формом без вертикалних спољашњих површина складно уклопио у окружење и планинске масиве у позадини. Из појединих углова посматрања хотел се доживљава као артифицијелни наставак планинског масива чији се општри кровни врхови спајају с планинским гребенима. Архитекта Јанез Лајовиц је тако показао да је могуће са стандардном грађевинском технологијом и решеткастом конструкцијом поставити потпуно модеран објекат у осетљив предео Крањске Горе.⁵⁸⁰



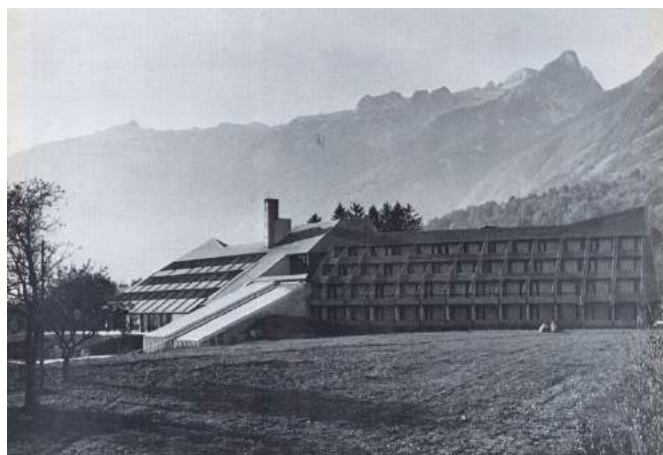
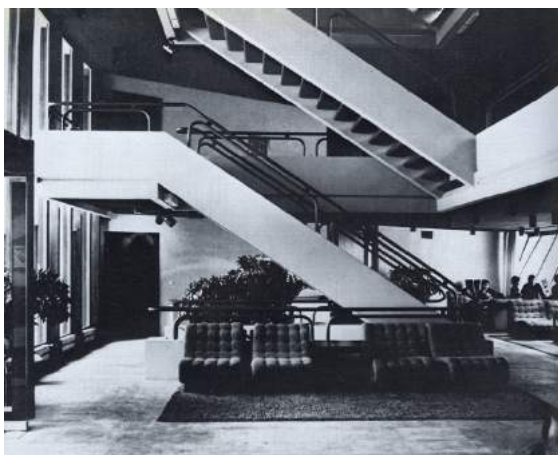
Сл. 490. и Сл. 491. Јанез Лајовиц, хотел *Kanin* у Бовцу, 1973. Поглед на западну страну хотела. (лево)
Основа приземља – улазни ниво. Извор: *Sinteza*, Št. 30, 31, 32 (1974), 74, 75.



⁵⁷⁹ Janez Lajovic, „Hotel »Kanin« u Bovcu“, 4.

⁵⁸⁰ Peter Krečić, „Slovenska arhitektura sedamdesetih godina“, *Arhitektura*, Br. 176+7 (1981), 37.

Улаз у хотел је решен у средишњем делу где се спајају два тракта и тај део је искоришћен за главни хол са степенишном вертикалом као главним мотивом који повезује пет нивоа, од базена на најнижој коти и приземља с галеријом, до првог спрата који у том делу такође има галерију. [Сл. 492] Главни хол уједно чини прелазну зону која води до свих садржаја (смештаја, базена, ресторана и других дневних просторија). Смештајни део је решен у виду двотракта а висина соба је усклађена с просторним датостима форме. У косинама на сваком крају зграде су постављени усисни вентилатори за проветравање соба и купатила.⁵⁸¹ За разлику од хотела *Panorama* на Златару хотел у Бовецу има издељену кровну површину у правилан растер у који су инкорпорирани прозори и лође соба. Због глатке обраде кровне површине на којој доминирају полиестерски елементи и која се због тога пресијава на сунцу, хотел својом формом асоцира на глечер који се отиснуо с оближњих планинских литица и остао непомичан у њиховом подножју. [Сл. 493] У обради ентеријера се сустичу тамни тонови дрвета на таваницама и светли тонови подова и намештаја. Ентеријер улазног хола и ресторанске сале су употпуњени уметничким таписеријама уметника из „Групе 69“ (Андреја Јемца, Јанеза Берника, Јоже Циухе, Богдана Мешка и Милана Михелича). Архитектура хотела се у појединим детаљима приближила типу локалних кућа али без дословног копирања, док се Лајовиц сврстао у ред архитеката који су и најдаље отишли у промишљању односа модерне архитектуре према природној средини али без романтичарског кокетирања.⁵⁸² Хотел и његов аутор су због доприноса унапређењу алпске архитектуре награђени републичком и савезном „Борбином“ наградом за најуспешније архитектонско остварење у 1973. години, као и словеначком Наградом „Отон Жупанчић“ за исту годину. Жири је у оцени хотела *Kanin* истакао да је постигнуто хармонично уклапање у постојећи амбијент кроз угледање на традиционалну алпску архитектуру и коришћење савременог архитектонског језика.⁵⁸³



Сл. 492. и Сл. 493. Јанез Лајовиц, хотел *Kanin* у Бовецу, 1973. Изглед ентеријера – главно степениште у хотелском холу. (лево) Поглед на југо-источну страну хотела. (десно) Извор: *Sinteza*, št. 30, 31, 32 (1974), 73, 76.

Хотели су се градили и у појединим брдско-планинским местима која су, поред својих пејзажних одлика, имала и друге привлачне туристичке специфичности, као што је близина језера или термалних извора (бање). У такве хотеле се могу сврстати хотел *Moravica*⁵⁸⁴ у Сокобањи (1967-1968), дело архитеката Милана Милановића и Илије Мијовића, пројектован као одмаралиште за делатнике Казнено-поправног дома из Сремске Митровице, затим хотел *Golf*⁵⁸⁵ на Бледу (1969) архитекте Здравка Бреговца и хотел *Desaret*⁵⁸⁶ у Паптангима на Охридском језеру (1973) који је

⁵⁸¹ Janez Lajovic, „Hotel »Kanin« u Bovcu“, 5.

⁵⁸² Peter Krečić, „Slovenska arhitektura sedamdesetih godina“, 37.

⁵⁸³ Аноним, „Традиција изражена модерним језиком. Додељена „Борбина“ награда за најбоље архитектонско остварење у 1973.“, *Борба*, 20. фебруар 1974, 11.

⁵⁸⁴ О хотелу *Moravica* вид. у: „Hotel »Moravica« u Sokobanji“, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 53-54 (1968), 108-109.

⁵⁸⁵ О хотелу *Golf* вид. у: Senka Sekulić-Gvozdanović, Grozdan Knežević, „Tri realizacije arhitekta Bregovca (Hotel »Golf« Bled)“, *Čovjek i prostor*, God. XVII, Br. 219 (1971), 11; Željana Dubrović, *Zdravko Bregovac: Retrospektiva arhitektonskog opusa*, 26-27; Ivana Nikšić Olujić, *Zdravko Bregovac: arhiv arhitekta*, 74-75, 123, 134.

⁵⁸⁶ О хотелу *Desaret* вид. у: „Hotel Desaret“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga II, n. n.; Bao Zhi Fang, *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, M-1.

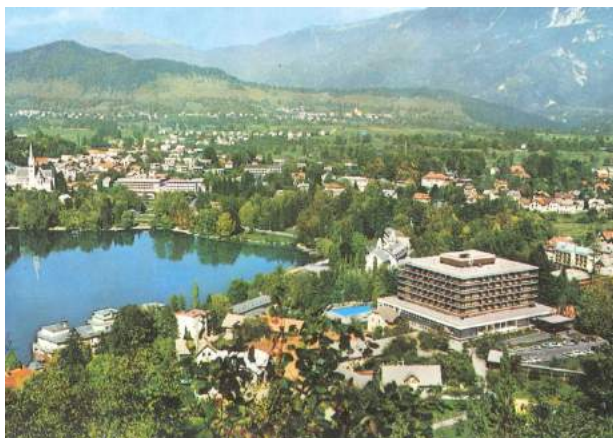
пројектовао архитекта Пантелеј Митков из Завода за урбанизам Охрида. Хотел одмаралишта *Moravica* изграђен је основу урбанистичког решења којим се предвиђала изградња рекреативних и туристичких објеката у источном делу Сокобање, на простору између магистралног пута Сокобања-Књажевац и реке Моравице, уздигнут око 40 м изнад реке. Конфигурација стрмог терена с благом заравни на врху с које се пружају погледи на околни пејзаж подразумевало је изградњу хотела ниске структуре како својим обликом не би доминирао у том природном амбијенту. [Сл. 494] Стога се аутори опредељују за ниску геометризвану правоугаону форму чију хоризонталност наглашава неколико истурених конструктивних равни које наглашавају три етаже хотела (сутерен, приземље и спрат). Хотел је не само функционалистички организован, с улазом, рецепцијом и холем, сервисним просторијама и просторијама за разоноду у сутерену, другим улазом, холем, рестораном с кухињом, кафе-баром и терасама у приземљу и смештајним јединицама на спрату, него је и његово целокупно архитектонско обликовање у потпуности засновано на функционалистичкој естетици присутној у југословенској архитектури током педесетих година. Ово уједно показује да се у архитектури смештајних објеката намењених домаћим туристима, као што су била разна одмаралишта радних организација, дуже задржао функционалистички приступ и да се архитекти нису слободније упуштали у архитектонско експериментисање и естетизацију као што је то био случај са објектима грађеним за комерцијални туризам.



Сл. 494. Милан Милановић и Илија Мијовић, хотел *Moravica* у Сокобањи, 1968. Поглед на хотел и окружење. Извор: колекција аутора

Један од таквих хотела А категорије јесте и хотел *Golf* архитекте Здравка Бреговца подигнут поред Бледског језера, који у архитектонском смислу представља пандан опатијском хотелу *Ambasador* (вертикална организација с централним бетонским језгром у квадратној основи), а уједно и Бреговчеву доследност у истраживању хотелске архитектуре и обликовања која га је у његовом опусу и највише занимала. Инвеститор хотела је било љубљанско предузеће „Ljubljana-transport“. [Сл. 495] Када је отворен 1969. године био је то најлукузнији хотел у Словенији, капацитета 300 кревета, с конгресном двораном, салонима, унутрашњом баштом, затвореним и отвореним базеном и савремено уређеним ентеријером који чини интегрални део Бреговчевог решења. У односу на опатијски хотел бледски је с пет спратова нижи а због тога и његове фасаде делују нешто издуженије. Такође, проширена база с услужним и угоститељским садржајима је мања у односу на опатијски хотел. Иако је ово, модернистички универзално и интернационално, решење архитектуре било подложно критици и дискусији, као у осталом, својевремено, и архитектура опатијског хотела, због изграђености приобалног дела уз језеро, као и услед визуелног олакшања волумена повлачењем фасадних равни смештајних етажа, тако да су до изражаја дошле међуспратне плоче у виду континуалних балкона с транспарентном оградом, хотел не делује наметљиво, можда пре неочекивано али и отмено, сврставајући се у групу тада најбољих европских хотела. Уређење и опремање ентеријера усклађено је с примењеним концептом организације простора који се огледа у слободном решавању садржаја око сервисних блокова између којих се

успоставља континуиран кретање. Бреговац је овај приступ у организацији својих хотела стално усавршавао. Стрма конфигурација терена у селу Пештани уз Охридско језеро, сачињеног од црвених вертикалних стена које се издижу над језером и пољем, условила је основну концепцију хотелског комплекса *Desaret* који се просторно и организационо грана у више објеката који се прилагођавају окружењу. [Сл. 496] Комплекс чине централни објекат у коме су смештени рецепција и услужни садржаји, те два већа хотелска павиљона и девет мањих бунгалова, пројектованих по узору на традиционалну охридску кућу, у којима су смештајне јединице (собе и по два апартмана).⁵⁸⁷ Све функционалне групе су међусобно повезане топлим или хладним везама у зависности од садржаја. Приступ колима је омогућен само до главног улаза у централном објекту, у чијој близини је уређено и централно паркиралиште. Пријем гостију се обавља у централном објекту у коме се налазе и простори за забаву и разоноду, администрација хотела, угоститељски садржаји (ресторан с кухињом, аперитив бар, банкет сала и ноћни клуб). За поједине садржаје, као што су банкет сала и ноћни клуб, предвиђени су и посебни улаз за спољне госте. Смештајни објекти су организовани тако да све собе буду организоване према језеру и зато собе у својој структури поред претпростора и купатила имају и засенчене лође. У унутрашњем опремању хотела су учествовала предузећа из Охрида, Куманова, Марибора, Љубљане, Храстника и Пакраца. У архитектонском обликовању су до изражаја дошле одлике стамбене вернакуларне архитектуре охридског краја: четвероводни кровови с дубоким стрехама покривени црвеном ћерамидом, бело малтерисане фасаде, квадратне основе објеката, тремови с дрвеним оградама и дократи, присуство зеленила и право на видик. Комплекс је изградило грађевинско предузеће „Бетон“ из Охрида.



Сл. 495. Здравко Бреговац, хотел *Golf* на Бледу, 1969. Поглед на хотел и окружење. Извор: *Golf Hotel. Bled – Jugoslavija* [turistički prospekt]



Сл. 496. Пантелеј Митков, хотел *Desaret* у Папштанима на Охридском језеру, 1973. Поглед на хотелски комплекс и окружење. Извор: колекција аутора

Осим на територији Југославије, југословенска пројектантска предузећа и њихови архитекти, међу којима се издвајао београдски „Енергопројект“, своја су знања и стечена искуства у пројектовању и извођењу објеката различитих намена и капацитета промовисали и пласирали на страним тржиштима, посебно у земљама Африке те Блиског и Средњег истока, за која су, узмеђу осталог, пројектовали и градили и модерне хотелске објекте. Појединачно пробијање појединих предузећа на страно тржиште и почетна неорганизованост постепено су прерасли у добро организовану и смишљену акцију која је временом водила све обимнијем делокругу рада на све ширим подручјима.⁵⁸⁸ Једна од најзапаженијих реализација југословенских архитектонских предузећа у иностранству јесте хотел *Panorama* изграђен у планинском месту Оберхофу у тадашњој ДР Немачкој. [Сл. 497] За инвеститора „Interhotel“ из Берлина, хотел је на основу изабраног конкурсног рада, спроведеног током 1967. године, пројектовало београдско пројектантско предузеће „Архитектура и урбанизам“, док је радове извело грађевинско предузеће „Комграп“. Аутори пројекта су архитекти Крешимир Мартинковић, Игор Поткоњак и Чедомир Белош а

⁵⁸⁷ „Hotel Desaret“, у: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Књига II, n. n.

⁵⁸⁸ Aleksandar Đokić, „Naši neimari u inostranstvu“, *Архитектура урбанизам*, God. X, Br. 58 (1969), 15.

конструкторско решење дао је инжењер Петар Ојдровић.⁵⁸⁹ На основу закљученог уговора хотел је реализован за свега 18 месеци, од разраде пројекта, изградње до опремања. Реализован у неповољним атмосферским и климатским условима, корисне површине од 31.000 м² и капацитета 900 кревета, хотел у Оберхофу пример је како су домаћи пројектанти и грађевинска предузећа стварали под окриљем боље материјалне и инвестиционе основе. Био је то први објект који су југословенски стручњаци пројектовали и извели у ДР Немачкој и уједно први објект туристичке типологије.⁵⁹⁰ У односу на архитектонско решење овог хотела које се идејно ослања на касно модернистичку праксу организације простора и регионалне обликовне одлике, хотели које су током седамдесетих година пројектовали архитекти из пројектантског предузећа „Енергопројект“ за државе Африке и Блиског истока сведоче о иновативним и пројектантски разнородним концепцијама, често заснованим на савременим технолошким достигнућима.⁵⁹¹ Међу те пројекте се убрајају репрезентативни хотел у граду Аруа у Уганди (1972) архитекте Александра Кековића, хотел *le lux* категорије у Меки у Саудијској Арабији (1975) архитеката Драгољуба Бакића и Ивана Пантића и хотел у Абу Дабију у Уједињеним Арапским Емиратима (1976) архитеката Бранимира Гановића и Ивана Пантића.⁵⁹² Према нешто измењеном пројекту кога су крајем шездесетих година израдили словеначки архитекти Едвард и Едо Равникар, Мајда Крегар и Миха Керин за нови хотелски објект у Будви реализован је хотел *Babylon* у главном граду Ирака Багдаду. Завршен тек 1982. године овај хотел масивне степенасте структуре која је првобитно требало архитектонски да одражава планински масив у позадини локације добио је асоцијацију на древну Вавилонску кулу.



Сл. 497. Крешимир Мартинковић, Игор Поткоњак и Чедомир Белош, хотел *Panorama* у Оберхофу (Немачка), 1969. Поглед на хотел. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Бр. 58 (1969), 16.

⁵⁸⁹ „Hotel »Panorama« u Oberhofu, DR Nemačka“, *Arhitektura urbanizam*, God. X, Br. 58 (1969), 16-19.

⁵⁹⁰ J. Suša, „Rekord postignut u surovim uslovima“, *Izgradnja*, Br. 4 (1974), 61.

⁵⁹¹ О реализацијама предузећа „Енергопројект“ у земљама Африке и Блиског истока вид. у: Mihajlo Mitrović, *Na kraju veka: arhitektura Energoprojekta 1951-1995* (Београд: МДД „Енергопројект – Urbanizam i arhitektura“, 1995).

⁵⁹² „Енергопројект« – panoramski prikaz projektantske i izvođačke delatnosti“, *Arhitektura urbanizam*, God. XVIII, Br. 78-79 (1977), 76, 84, 89.

Визионарски пројекти туристичке архитектуре

Југословенску туристичку изградњу у периоду после Другог светског рата пратило је и неколико неконвенционалних идејних замисли потеклих од неколицине ентузијастичних аутора који су у перспективном развоју туризма пронашли упоришта за промишљање архитектонских концепција заснованих на прогресивним, визионарским и футуристичким погледима на туристичку архитектуру. Од еманципаторских премиса с почетка XX века, иницираних развојем друштва и успоном модерне архитектуре, туризма је временом све више подстицао тежње да се архитектуром туристичких објеката креира доживљај, угођај, сензација или атракција. Архитекта Јурај Најдхарт је истицао да без фантазије у архитектури нема ни савременог туризма и да је она његов најуноснији и најмоћнији фактор.⁵⁹³ Архитектура туризма је била уједно и Најдхартова преокупација током целе његове каријере, од идејних решења и првих мањих реализација излетничких објеката у оквиру плана за уређење Бање Илица, до послератних визионарских промишљања туристичке архитектуре⁵⁹⁴ у којим до изражаја долази не само Најдхартова креативност него и његово активно занимање за ову тему, иако ни један од његових визионарских идејних пројеката није реализован услед помањкања интересовања инвеститора и неопходних материјалних средстава. Најдхарта су надасве надахњивали предели и природне реткости Босне и Херцеговине, уз њено богато културно и градитељско наслеђе у којем је проналазио упориште за своја промишљања савремене регионалне архитектуре, па му је туризам послужио као логично полазиште за пласирање прогресивних идеја у савременој архитектури. Међу Најдхартовима визионарским пројектима туристичких објеката истичу се студија за висећи мотел на Дрињачи код Зворника из 1963. године, предлог туристичког насеља у клисури званој Врањача у подножју Требевића из 1967. и студија за хотел *Agava* на Јадрану и виду оријентално графичко аналитичке сугестије из 1969. године. Развијајући пројектантске могућности у сфери туристичке архитектуре и заговарајући савремена достигнућа надахнута регионалним одликама, архитекта Најдхарт је промишљао објекте са „посебним угођајем кроз ликовни доживљај објекта, и пласираног на атрактивном мјесту, тако да постане ‘визуелни туристички магнет’“.⁵⁹⁵

Подстакнут пределима које је обликовала природа, или боље речено скулптор како ју Најдхарт назива, али и традицијом умећа прилагођавања људских агломерација природним амбијентима и подређивања њеним лепотама (Врандук, Почитељ, Мостар, Ливно, Травник и др),⁵⁹⁶ архитекта Најдхарт је трагао за савременим решењима која би била подједнако искрена као та народна, речено парафразирањем Ле Корбизјеа, и усмерена приближавању корисника с природом. Он је сматрао да кањонски пејзажи Босне и Херцеговине, попут Козије ћуприје, Врањаче, Врела, Тилаве и др, треба да у дугорочној туристичкој политици постану сугестиван и равноправан партнер с Медитераном.⁵⁹⁷ На архитектурима је било, сматрао је Најдхарт, да таквим амбијентима дају оне вредности и специфичности које туристи немају на мору и да створе такву атмосферу која би привукла ону трећину туриста који за свој одмор траже хладнију климу, пријатне ноћи и брдски пејзаж, али и динамичан туризам који му надасве нуди природа чији су многи пунктови, према Најдхарту, често представљали мртви капитал туризма. Вођен тиме, Најдхарт је у клисури Врањача предлагао изградњу туристичког насеља с различитим садржајима: висећим мотелом разапетим између две стене с погледом на долину Сарајева, сојенице за индивидуални и колективни смештај које би биле смештен на стенама, амфитеатар за летње игре укљештен између клисура попут великог орловског гнезда.⁵⁹⁸ [Сл. 498] Оваквом интервенцијом је

⁵⁹³ Juraj Najdhart, „Prirodna rijetkost »Vranjača«“, *Čovjek i prostor*, God. XV, Br. 179 (1968), 7.

⁵⁹⁴ Juraj Najdhart, „Viseći hotel na Drinjacima kod Zvornika“, *Arhitektura urbanizam*, God. V, Br. 27 (1964), 20-21; Juraj Najdhart, „Prirodna rijetkost »Vranjača«“, *Čovjek i prostor*, God. XV, Br. 179 (1968), 6-7; Juraj Najdhart, „Studija hotela »Agava« na Jadranu“, *Arhitektura*, God. XXIII, Br. 104 (1969), 45-49; Juraj Neidhardt, „Trajanje“, *Arhitektura urbanizam*, God. XI, Br. 64-65 (1970), 57; Juraj Najdhart, *Zvornik. Turistički magneti, brošura*, 1975; Jelica Karlič-Kapetanović, *Juraj Najdhart – život i djelo*, 241-253; Maroje Mrduljaš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu...“, 34.

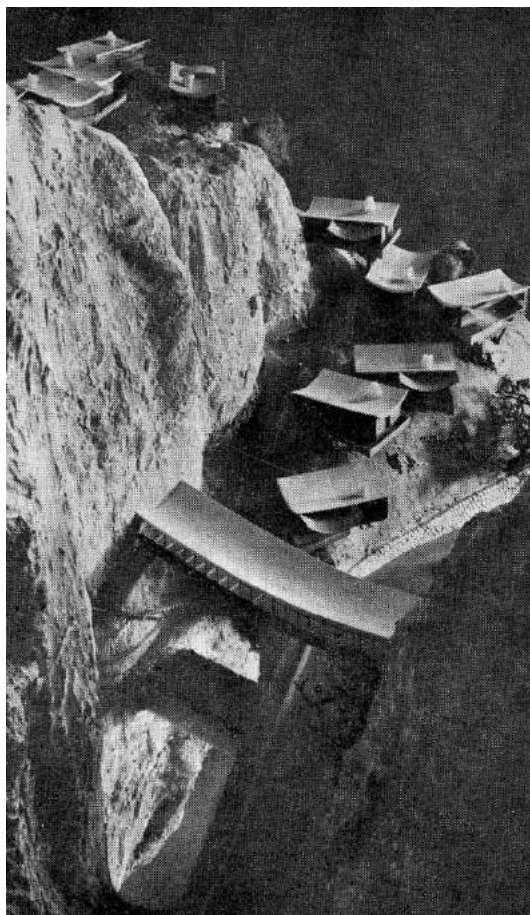
⁵⁹⁵ Juraj Najdhart, „Vizuelni magneti“, *Odjek*, 15. januar 1975, 3.

⁵⁹⁶ О истраживању босанско-херцеговачког градитељског наслеђа архитекте Јураја Најдхарта, с освртом на њихове туристичке потенцијале, вид. у: Juraj Najdhart, „Turistička bosansko-hercegovačka magistrala“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 113-114 (1972), 18-80. (+ сепарат брошура).

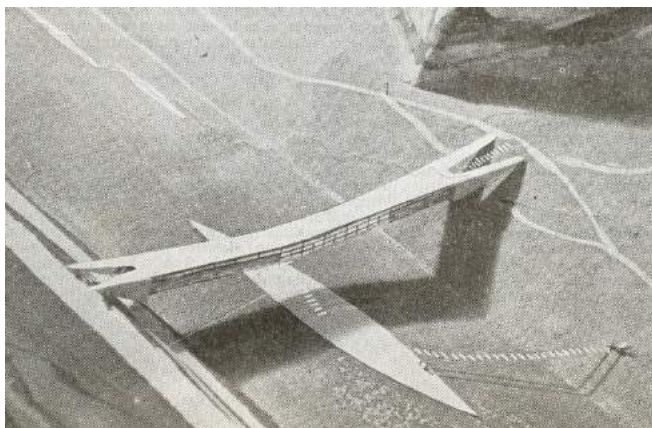
⁵⁹⁷ Juraj Najdhart, „Prirodna rijetkost »Vranjača«“, 6.

⁵⁹⁸ *Ibid.*, 7.

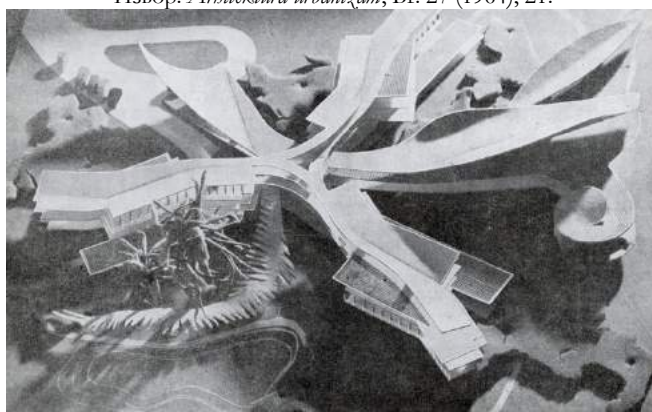
требало да дође до органског прожимања природе и архитектуре а у контрасту архаичних облика камена и флуидних крилатих структура Најдхарт је видео вредности архитектонске композиције туристичког насеља смештеног у клисури. Један модел висећег хотела Најдхарт је разрадио и за туристичко насеље које се планирало на ћувику Дивича с погледима на речно баражно језеро на Дрини надомак Зворника. [Сл. 499] Како у том крају није било прикладног терена за лоцирање хотела, Најдхарт је предвидео ланчани висећи хотел преко реке Дрињаче у делу који има кањонски облик. Најдхарт је сматрао да би овако решен хотел на фреквентној туристичкој траси могао постати прворазредна туристичка атракција.⁵⁹⁹ Хотел је решен у виду уског издуженог корпуса правоугаоног пресека разапетог између две стене, по принципу ланчаног моста, у коме би се налазио хол с рецепцијом, кафе-ресторан са око 80 места, плесни подијум, аперитив-бар, кухиња с оставом и смештајне јединице с укупно 20 кревета и мокри чвор. Гостима хотела би било омогућено да се с његовог средишњег дела спусте на сплав ради купања у реци или да пређу на другу страну обале. С једне приступне стране на стени би се налазио паркинг простор и бензинска пумпа а на другој стени парк с клупама и простором за кемпинг. Најдхарт је размишљао и о осветљавању хотела ноћу који би тако привлачио путнике. Изградња хотела у кањонима је, према Најдхарту, требало да те природне феномене приближи туристима, да их заустави и задржи нудећи им боравак и атрактиван доживљај.



Сл. 498. Јурај Најдхарт, предлог туристичког насеља у клисури Врањача код Требевића, 1967. Фотографија макете. Извор: *Човек и простор*, Бр. 179 (1968), 7.



Сл. 499. Јурај Најдхарт, студија висећег хотела на Дрињачи код Зворника, 1963. Фотографија макете. Извор: *Архитектура urbanizam*, Бр. 27 (1964), 21.



Сл. 500. Јурај Најдхарт, студија хотела *Agava* на Јадрану 1969. Фотографија макете. Извор: *Архитектура*, Бр. 104 (1969), 49.

Аморфне форме и органско пластично моделовање архитектуре били су јединствена одлика Најдхартовог опуса. Заступљен у концепцијама објеката различите типологије, од стамбених и туристичких до сакралних, пластичан органски приступ је Најдхарту пружао веће могућности за експериментисање. Једна од таквих истраживачких студија се односи и на приморски хотел, назван *Agava*, због форме која асоцира на биљку, односно агаву с издуженим и заталасаним

⁵⁹⁹ Juraj Najdhart, „Viseći hotel na Drinjači kod Zvornika“, 20.

листовима. [Сл. 500] Идејно решење је настало у жељи да се у контексту масовног туризма пронађе модел за јефтиније туристичке услуге, те да се уместо хотела-храмова више граде хотели-преноћишта.⁶⁰⁰ Органска архитектура хотела, бетонске биљке, требало је да се уклопи у природу као да је из ње и поникла а смештајна јединица је радном човеку требало да пружи минимум за спавање уз предуслов да буде јефтина, практична, интимна и са комплетним санитарним блоком.⁶⁰¹ Најдхарт је размишљао и о начину коришћења хотелских простора и хотелске собе током боравка гостију, настојећи да хотел испуни разноврсним садржајима, пуним живота.⁶⁰² Ови наводи показују да су се поједини архитекти у то време својим идејама и маштовитошћу ставили у улогу режисера савременог туризма посежући за *хуманизацијом* туристичке архитектуре. Пројектом овог хотела Најдхарт је настојао да обједини рационалност коју је заговарао и то у виду доступности сваком радном човеку и маштовитост или фантазију која чини окосницу архитектонског концепта. Концепцијски је све подређено неким животним, биолошким законитостима, кратких циркулација, ширења према небу и слично.⁶⁰³ Тако би се добиле боље визууре и однос према окружењу. Попут сваке биљке и Најдхартов хотел *Agava* се развија из језгра или средишта замишљеног у виду система рампи које замењују вертикалне комуникације чинећи да све етажне разгранатих трактова буду њима повезане. Предложени пројекат је концепцијски требало да омогући етапну изградњу и различите смештајне капацитета (једно крило 150 кревета, два крила 300 кревета а три крила 450 кревета). Ауускаста структура хотела би омогућила постизање одговарајућег обликовања појединих функционалних група, попут ресторана и кафеа с терасама, посебно у погледу наткривања, отварања или обавијања. Економичност хотела би се огледала у избору смештајних јединица (хелија), као и у систему избора система монтажних елемената.

Доста различит од Најдхарових идеја прожетих паторескним погледима на туризам и туристичку архитектуру био је идејни или концепцијски предлог архитектке Невена Шегвића за изградњу Хотелског система Марјан (HSM)⁶⁰⁴ настао 1967. године, и то првенствено у погледу подразумевајућих радикалних захвата у јадранском пределу. [Сл. 501] Полазиште за израду овог идејног, а могло би се рећи и утопијског решења, бар када су у питању тадашњи југословенски контекст и реалне материјалне могућности, Шегвић је нашао у све ургентнијој потреби комплетнијег решавања изградње Јадранске обале у виду ширег туристичко-хотелско-угоститељског концепта и то на један, по њему, слободнији и креативнији начин.⁶⁰⁵ Предложени модел хотелског система укупног капацитета око 30 хиљада кревета односио се на подручје Јадранске обале од Сплита, преко Трогира, Марине, Дрвеника, Шолте, до Виса, Бишева и Палагруже. Иако су скице овог пројекта подразумевале перспективне пртеже мегаломанске хотелске структуре смештене у приобални појас, начињене из различитих визура и удаљености, без потпунијег наговештаја пројектантске разраде, Шегвић наводи да се ради о другачијем приступу проблему изградње обале, од оног официјалног према коме је обала подељена у секторе унутра којих се пропорционално диспонирају хотелски капацитети, заговарајући да је неопходно пронаћи властите моделе хотелских капацитета који би били независни од појединих рејона или пропорција појединих плажа а поготово независни од иностраних модела који полазе од других

⁶⁰⁰ Juraj Najdhart, „Studija hotela »Agava« na Jadranu“, 45.

⁶⁰¹ *Ibid.*, 46.

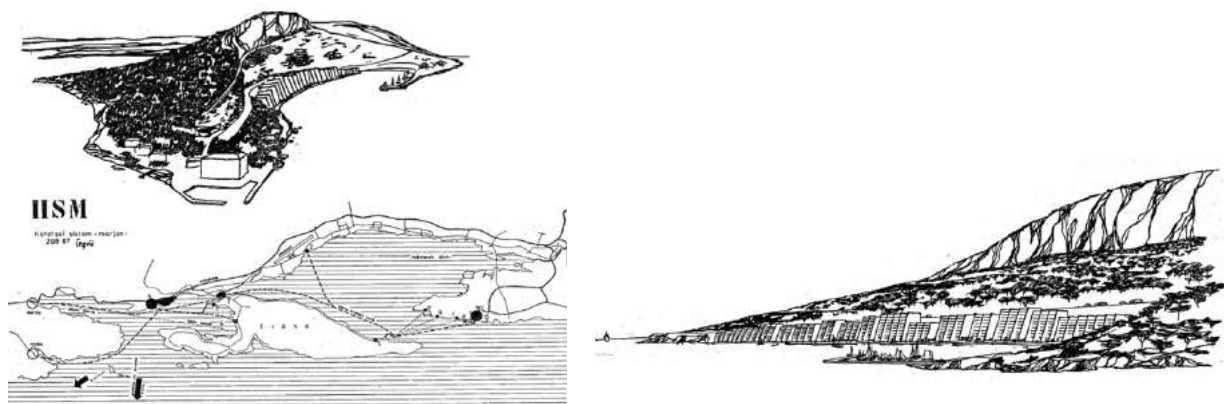
⁶⁰² „Сваки гост, оно мало што љегује, жели да његова спаваћа комора колико толико носи печат њега, његове личности. Нетко ће се изразити путем урбаног пољског цвијећа, други ће окачити о зид неколико фотографија љепотица, или својих акварела. А зато ће му послужити нека мања стипјена слична школској табли. Трећи жели да послужи госта кафом или чајем који је сам скухао на балкону (асоцијација на љетну кухињу). Четврти ће из хотелске продавнице самопослуживања донијети који колач или сендвич. Пети ће опет позвати свог пријатеља на вечеру у ресторан са самопослуживањем гдје нема убитачног чекања као у класичном ресторану. Итд., итд. [...] Не састоји се одмор само у купању, спавању, шетњи и јелу. Савремени туриста тражи много више него што му пружа хотел класичног типа, дапаче када је рјеч и о друштвеним манифестацијама. Сваки турист има неки хоби. Сватко је нечему аматер. Зашто да му се не пружи могућност иживљавања у слободном времену којег има у изобиљу. У ту сврху могли би се на највишем кату хотела створити неки мини-атељен, клубови. Ту би се пружила могућност израде огрлица од шкољака, ту би се гажно култ цвијећа – икебана од успут убраних биљака, ту би модна креаторка импровизирала купаће костиме од лика, лишћа, цвијећа. Ту би се састајали филателисти, есперантисти, фотографи, спорташи и слично. Зашто да и дјеца немају свој кутак гдје би прирећивала изложбе дјечијих, својих пртежа? Могућности су огромне.“ Вид. Juraj Najdhart, „Studija hotela »Agava« na Jadranu“, 46.

⁶⁰³ *Ibid.*, 47.

⁶⁰⁴ Neven Šegvić, „Hotelski sistem Marjan“, *Čovjek i prostor*, God. XIV, Br. 167 (1967), 6-7; N. Šegvić, „HSM – Hotelski sistem „Marjan““, *Privreda Dalmacije*, God. IV, Br. 4-5 (1967), 10-13; N. Šegvić, „Hotelski sistem Marjan“, *Slobodna Dalmacija*, 15. veljače 1967, 2.

⁶⁰⁵ *Ibid.*, 6.

елемената и другачијих амбиција.⁶⁰⁶ Међутим, управо ова констатација ствара извесну забуну у концепцијском разумевању пројекта, јер су се слични модели хотелске изградње тада јављали управо у другим, развијеним и географски другачијим, пределима који су на изванредан начин имали потребу и могли да одговоре на туристички бум. Чак и занемарујући урбанистичко-архитектонске аспекте решења намеће се питање у којим економским студијама и показатељима је Шегвић нашао утемељење за идејну поставку а да она не потиче из потребе појединих архитеката модерничке провенијенције за радикализацијом појединих пројектантских тема. [Сл. 502] У дефинисању концепта архитеката полази и од „необичних пластичних квалитета природе“ (јадранских обалних и острвских увала, лагуне и драге) а потом те исте квалитете предела подређује изграђеним структурама без назнака инфраструктурног опремања тако комплексног система. Описујући архитектуру хотелског система, Шегвић испод једног од перспективних приказа, публикованих уз приказ пројекта у стручној периодици, даје појашњење: „Вертикалне ламеле-контрафори подупиру цесту и стварају специфичну архитектуру. Објекти нигде не прелазе висином цесту, осим у рецепцијама и атрактивним ресторанима. Град добива своје нове пунктове. Архитектура се ослободила форме. Живот је обликује. Архитект је инаугурира.“⁶⁰⁷



Сл. 501. и Сл. 502. Невен Шегвић, студија Хотелски систем Марјан (HSM), 1967. Мапа локације и авио снимак пунте Марјана који показује квалитет природне конфигурације. (лево) Скица хотелског система у виду вертикалних ламела – контрафора смештених уз море. Извор: *Čovjek i prostor*, Br. 167 (1967), 6.

Критике ове Шегвићеве замисли су ишле од коментара да се ради о тоталној продаји јадранске обале странцима до оцена да је то први случај тако опсежног планирања развоја једне велике области Југославије која се свесно усмерава туристичкој индустрији.⁶⁰⁸ Одмах по обелодањивању пројекта у стручној јавности су уследиле реакције и коментари⁶⁰⁹ а најопсежнији критички осврт је дао Анте Калитерна у коме износи низ аргумената и запажања којима је желео да оспори Шегвићев неаналитички приступ. Калитерна је сматрао да је ова замисао „само набачена“ те да ју Шегвић и не испитује и не анализира са различитих аспеката (климатски, маритимни, саобраћајни, водоводних и др).⁶¹⁰ Усредсређујући се на различите техничке и економске аспекте Калитерна примећује како би ветрови с мора уносили слану влагу у хотеле, таласи ношени југо-западним ветровима би враћали отпадне ствари у купалиште и утицали на изливање канализације, многи делови система због слепих локација не би имали добру осунчаност, док би сама реализација тог, по њему, нерентабилног инвестиционог подухвата угрозила и оштетила флору и природне вредности далматинских предела, посебно проблематизујући заграђивање и девастирање подручја Марјана.⁶¹¹ Било је и мишљења да Шегвићев предлог носи једну велику вредност јер је показао туристичким стручњацима и

⁶⁰⁶ *Ibid.*

⁶⁰⁷ *Ibid.*

⁶⁰⁸ Влада Филиповић, „Око замисли архитектке Невена Шегвића: Сплитски туристички систем – машта или стварност?“, 11.

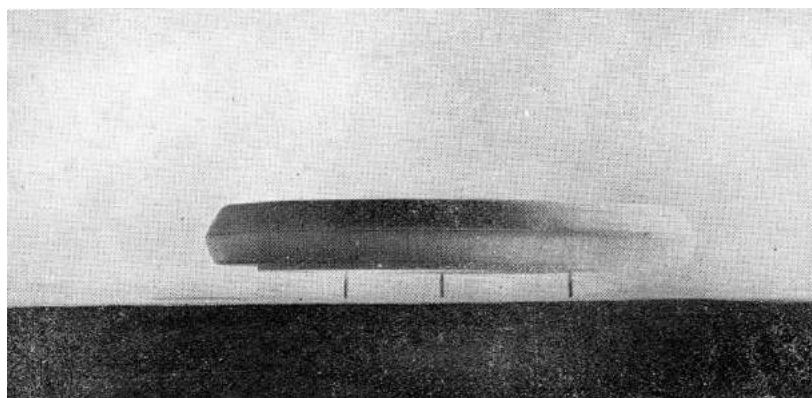
⁶⁰⁹ Ante Kaliterna, „Hotelski sistem Marjan« - bez Marjana“, *Čovjek i prostor*, God. XIV, Br. 171 (1967), 4-6, 10; Влада Филиповић, „Око замисли архитектке Невена Шегвића: Сплитски туристички систем – машта или стварност?“, *Борба*, 19. фебруар 1967, 11; „Hotelski sistem Marjan...“, *Čovjek i prostor*, God. 29, Br. 352-353 (1982), 19-20; Мароје Мрдунђаš, „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu...“, 34.

⁶¹⁰ Ante Kaliterna, „Hotelski sistem Marjan« - bez Marjana“, 4.

⁶¹¹ *Ibid.*, 6.

организацијама да би туристичку привреду требало базирати на великим и комплетним захватима.⁶¹² Овакви ставови су уједно били опречни јер је знатан број просторно-планских, урбанистичких и економских анализа развоја туризма на Јадрану упућивао на контролисану изградњу којим се не би нарушиле природне вредности и потенцијали амбијената. С друге стране, ситуација на тржишту је показала да капацитети хотела нису били увек попуњени и да је успех туристичких сезона зависио од броја страних туриста који су трагали за више интимнијим и мирнијем смештајем, што свакако није могла да буде карактеристика Шегвићевог пројекта.

У визионарским промишљањима туристичких објеката најдаље је отишао архитекта Војтјех Делфин разрађујући концепт туристичког хидромобилног система,⁶¹³ односно хидро-хотела замишљених у форми плутајућих објеката на мору. [Сл. 503] Архитекта Делфин је својим пројектом, објављеним такође 1967. године, у први план желео ставити потенцијале мора, као исконског елемента природне, који је по њему представо један од најинтересантнијих фактора који није био у довољној мери искоришћен. У односу на Шегвићева полазишта, Делфин је своју концепцију базирао на претпоставци да изградња различитих туристичких објеката дуж Јадранске обале за смештај великог броја туриста прети да угрози и наруши природне вредности обале типичне за јадрански амбијент који представља и највећу туристичку вредност. Сматрајући да регионални планови развоја туризма и урбанистички планови могу у извесном смислу усмерити изградњу и донекле заштити нарушавање природе али не и спречити мењање природног амбијента у артифицијелни, пошто су природни фактори и масовност изградње две на изглед неразрешиве супротности, Делфин се усмерио једном потпуно новом начину који је подразумевао ангажовање мора у циљу неограничене изградње туристичких капацитета којима би се очувала природа а човек јој се приближио из једне другачије визуре.⁶¹⁴ Предлог назван туристички хидромобилни систем подразумевао је систем плутајућих објеката кружног облика који би се израђивали у великим серијама од индустријских префабрикованих материјала (армирани бетон, челик, стакло, пластика и др), а који би се постављали широм Јадрана, уз обалу и острва, као и на пучини. Архитекта Војтјех Делфин је веровао да овај систем може представљати једно економично, ново и реално решење које би омогућило смештај великог броја туриста на Јадрану.⁶¹⁵ Аспект економичности видео је пре свега у томе што за изградњу таквог система не би била потребна опсежна инфраструктурна опремљеност на коју је обично одлазило и до 30% инвестиционих улагања. Фасцинацију бесконачним простором морске пучине Делфин је, говорећи о својим архитектонским опредељењима у интервјуу са Давором Салопеком, понео са пута из Омиша према Ел Сахату у Африци 1943. године када је у јеку Другог светског рата био приморан да напусти Загреб, прикључивши се партизанима.⁶¹⁶



Сл. 503. Војтјех Делфин, студија туристичког хидромобилног система (хидро-хотел – плутајући објекат на мору), 1967. Изглед хидро-хотела.
Извор: *Џојек и простор*, Бр. 171 (1967), 8.

⁶¹² „Hotelski sistem Marjan...“, 19.

⁶¹³ Vojtjeh Delfin, „Turistički hidromobilni sistem“, *Џојек и простор*, God. XIV, Br. 171 (1967), 1, 8-10, Vojtjeh Delfin, „Turistički hidromobilni sistem“, *Архитектура урбанизам*, God. X, Br. 60 (1969), 38; Željka Čorak, „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, 58; Davor Salopek (ur.), *13 arhitektonskih razgovora*, 170, 171, 173.

⁶¹⁴ Vojtjeh Delfin, „Turistički hidromobilni sistem“, 8.

⁶¹⁵ *Ibid.*

⁶¹⁶ Davor Salopek (ur.), *13 arhitektonskih razgovora*, 166.

Разрађујући концепт хидромобилног система Делфин је предложио два типа хидро-хотела: тип А који је подразумевао потпуно самостални већи хотел у форми кружног објекта пречника 55 метара и комбиновани тип Б који би се састојао од низа мањих плутајућих објеката пречника 35 метара са смештајним јединицама (собама и апартманима) и већег објекта пречника 55 метара с рецепцијом, управним и услужно-угоститељским садржајима. На један централни објекат долазило би од 5 до 10 смештајних објеката. Уз сваки хидро-хотел, било А или Б типа, предвиђао је пристаниште и спремиште чамаца, хелиодром, терасе за сунчање и базен с морском водом у нивоу мора. Због кружног облика, који умањује отпор ветра и чини објекат стабилнијим на води, заступљена би била радијална организације смештајних јединица са лођом, величине од око 25 м², које би имале клинасти облик како би све биле оријентисане према мору. У конструктивном погледу хотели би били решени тако да њихово конструктивно тежиште почива на обручу од међусобно повезаних сегментних понтона изведених у армираном-бетону с адитивима против продирања воде и влаге. Остатак конструкције био би изведен у монтажном челичном систему, с тим да је избор материјала, наводи Делфин, свакако неограничен, од класичних до савремених, попут алуминијума, пластичних композитних материјала и материјала које би донела будућност.⁶¹⁷ Хотели би на одабраним локацијама били попут бродова усидрени с три сидра ради постизања стабилности. Снабдевање питком водом би се вршило из резервоара смештених унутар понтона или преко хидрофора, али је Делфин предвиђао да би се у будућности могла очекивати и употреба система за десалинизацију мора.⁶¹⁸

С обзиром на то да се предвиђало да изградња ових хотела буде базирана на индустријској производњи, њихови конструктивни и други градивни елементи би били стандардизовани. Због предвиђене мобилности хотела, то јесте могућности промене места вучом, као и померања објекта око своје осе како би се добила најбоља инсолација и визуре, ови хотела би пружили један потпуно нови доживљај мора и морског амбијента. Гости би у хидро-хотел долазили моторним чамцима, приватним или хотелским, а њихов боравак на мору био би употпуњен различитим рекреативним активностима, као што су купање и пливање, рођење, једрење, веслање, скијање на води, возња моторним чамцима, подморски риболов и др. Ово концепцијско и визионарско решење архитекте Делфина такође указује на често индивидуалну ангажованост архитеката у промишљању савременог туризма и његовог развоја, иако њихови такви предлози нису наилазили на подршку надлежних организација. Архитекта Делфин је хидро-хотеле предлагао за допуну смештајним капацитетима туристичких места, као и погодном проширењу смештаја током одржавања одређених спортских или културних манифестација. Хотели на мору би били маширани а приступ би се вршио преко центара на обали и острвима која су добро саобраћајно повезана. Истичући амбијент као предуслов архитектуре, архитекта Војтјех Делфин наглашава да његов предлог није само технолошки и технички усмерен будућности, иако примарно и помоћу технике решава неке супротности у простору, него доноси првенствено визуелни доживљај.⁶¹⁹

Према јединственој концепцијској замисли репрезентативног хотела футуристичких архитектонских одлика издваја се конкурсни рад архитекте Томислава Миловановића, аутора хотела *Vrbak* у Новом Пазару, кога је, уз још тројицу београдских архитеката, позвало Министарство одбране СФРЈ (према сећању аутора 1977. године) да предложи идејно решење хотела за потребе државног врха Југославије и дипломатског кора планираног да се гради у Карађорђеву надомак Бачке Паланке. Комплекс у Карађорђеву посебних природних вредности, у статусу „Ловно-шумско пољопривредног добра“, дат је 1973. године на коришћење Југословенској народној армији, добивши назив „Војна установа Карађорђево“. Од тада је отпочело исушивање мочварâ, изградња вештачких језераâ и њихово порибљавање, формирање и уређење парковских површина и станишта за птице, а потом је уследила и изградња смештајних и разних помоћних објеката који су били у функцији главне виле. Тако је овај простор постао својеврсни заштићени комплекс за политички естаблишмент. Укључивање овог простора за репрезентативне државне потребе пратио је и амбициозни план за изградњом већег хотела који би користили председник републике, државни званичници и дипломатски кор приликом

⁶¹⁷ Vojtjeh Delfin, „Turistički hidromobilni sistem“, 9.

⁶¹⁸ *Ibid.*

⁶¹⁹ Davor Salopek (ur.), *13 arhitektonskih razgovora*, 171.

званичних посета, свечаних пријема и организовања лова. Архитекту Миловановића је кандидовао нетом завршен хотел у Новом Пазару који се тада у Југославији издвајао по својим обликовним карактеристикама. Идејно решење хотела је пратило и уређење околног простора, односно његово инкорпорирање у шири простор тог природног резервата. Миловановић је хотел замислио у форми кружног објекта са закошеним странама попут зарубљене купе док је просторни акценат ставио на велики унутрашњи атријум по угледу на тада најсавременије америчке хотеле који ће остати препознатљиви по интровертном доживљају хотелског живота. [Сл. 504]



Сл. 504. Томислав Миловановић, идејно решење репрезентативног хотела у Карађорђеву надомак Бачке Паланке, 1977. Фотографија макете.
Извор: Документација Томислава Миловановића

У средишту атријума је била предвиђена велика фонтана до које би се с крова спуштао лустер у виду кристалне цеви у којој је према замисли аутора требало да се нађу системи за осветљење са специјалним ефектима и сигурносне камере. Тако конципиран атријум је требало да служи за свечане пријеме, представе и друштвена окупљања. У једном делу смештајног прстена Миловановић је пројектовао председнички апартаман с посебним лифтом, режимом обезбеђења и посебном ложом с погледом на атријум. [Сл. 505] Архитектура хотела је идејно била заснована на спреси тада савремених техничких и технолошких решења о којима се Миловановић редовом информисао у иностраним часописима. Куполно конструктивно решење примењено за наткривање главног хола хотела *Vrbak* у Новом Пазару, у овом пројекту је искоришћено за наткривање великог кружног базена, попут базена хотела *Adriatic* у Примоштену који је архитекти Миловановићу и послужио за узор приликом тражење решења за новопазарски хотел. У сврху повезивања архитектуре са природним окружењем аутор се одлучио да кружни обруч смештајног дела хотела буде обавијен транспарентном опном од пластифицираних стабала бамбуса. До реализације хотела није дошло јер су за такву инвестицију била неопходна еномрна средства на која у годинама економске нестабилности Југославија једноставно више није могла да рачуна.



Сл. 505. Томислав Миловановић, идејно решење репрезентативног хотела у Карађорђеву. Фотографија макете – приказ унутрашњости хотела. Извор: Документација Томислава Миловановића

Туристички објекти награђени „Борбином“ наградом (1966-1975)

У периоду после Другог светског рада када су на простору Југославије установљене награде за најбоље архитектонске реализације и њихове ауторе (савезна и републичке награде „Борбе“, годишња награда „Владимир Надзор“, награда „Виктор Ковачић“, Седмојулска награда за архитектуру и Октобарска награда за архитектуру града Београда, Шестоаприлска награда за архитектуру града Сарајева, Награда града Загреб, Награде „Загребачког салона“, Велика награда Салона архитектуре Србије, Награда Слободне Далмације за умјетност) међу првим награђеним остварењима нашли су се туристички објекти који ће остати и најнаграђиванија типологија у контексту југословенске послератне архитектуре. Награда „Борбе“ је представљала куриозитет своје врсте, јер је на федералном нивоу у областима науке и уметности једино архитектура имала награду савезног значаја коју су ствараоци прилагодили себи и прихватили је не само као врховну арбитражу квалитета, већ и као једно од ретких општејугословенских попришта за сучељавање људи и идеја братских народа и народности.⁶²⁰ У образложењима додељених награда туристичким објектима често се наводила њихова пројектантска оригиналност, уклопљеност у природно окружење, уважавање локалних градитељских карактеристика и начин примене традиционалних и савремених материјала, те функционална решења и ликовна обрада ентеријера.

Када је установљена „Борбина“ награда за архитектуру, прва је додељена управо туристичком објекту – мотелу у Ријечи архитекте Ивана Витића (1966). Током првих неколико година доделе „Борбине“ награде посебно су се истицали туристички објекти репрезентујући актуелне тенденције на архитектонској сцени. Неколико првих година за редом бивало је да републичке награде у истој години добију туристички објекти реализовани на територији две или три републике. Тада су у периоду од свега шест година чак четири туристичка објекта награђена савезном наградом. Ова доминација туристичких објеката примећена је и од стране Савезног жирија за доделу „Борбине“ награде за најбоље архитектонско остварење у 1970. години, у чијој се одлуци из 1971. године констатује да је „архитектура туристичке привреде била у највећој мери заступљена а да се и даље проблему стамбене изградње не поклања довољно пажње“.⁶²¹ Тада је председник републичког жирија Хрватске предложио да се убудуће установи посебна награда за архитектонска остварења у стамбеној типологији, с обзиром на то да је стамбена изградња била и најобимнија, али до тога није дошло.

Табела 1. Преглед републичких и савезних „Борбиних“ награда за архитектуру у периоду од 1965. до 1975. године за објекте из типологије туристичких објеката*

[Наведене године подразумевају године у којима је реализовано награђено архитектонско остварење – година за коју се додељује награда а награда да је додељена наредне године у фебруару поводом дана „Борбе“]

БОРБА	Републичке и покрајинске награде – номинације за савезну награду „БОРБА“						Савезна награда	
	Година	СР Србија	СР Хрватска	СР Словенија	СР Босна и Херцеговина	СР Црна Гора		СР Македонија
1965.			Мотел <i>Sjeme</i> , Ријека (И. Витић)			Хотел <i>Oliva</i> , Петровац на Мору (М. Поповић, В. Пламенац)		Мотел <i>Sjeme</i> , Ријека (И. Витић)
1966.	Стационар, Бања Ковиљача (М. Митровић)					Хотел <i>Galeb</i> , Купари (М. Петивић, К. Ђировић)		
1967.			Хотелски комплекс <i>Unala Scott</i> , Краљевица (И. Емили)		Хотелско наделе <i>Kamelija</i> , Доња Ластва – Тиват, А. Цувић	Хотел <i>Podgorica</i> , Подгорица (С. Радевић)		Хотел <i>Podgorica</i> , Подгорица (С. Радевић)

⁶²⁰ Александар Миленковић, *Architectura Politica Ultra* (Београд: Савез архитектата Србије: А. Миленковић, 1996), 91.

⁶²¹ Аноним, „На „Борбином“ конкурс за најуспешније архитектонско дело награде за хотел и гаражу“, *Борба*, 20. фебруар 1971, 7.

Година	СР Србија	СР Хрватска	СР Словенија	СР Босна и Херцеговина	СР Црна Гора	СР Македонија	СФРЈ
1968.	Хотел <i>Rinjera</i> , Петровац на Мору (М. Митровић)	Хотелски комплекс <i>Solaris</i> , Шибеник (Б. Магаш)			Комплекс хотела <i>Korali</i> , Сутоморе (М. Поповић)		Хотелски комплекс <i>Solaris</i> , Шибеник (Б. Магаш)
1969.							
1970.		Хотел <i>Kristal</i> , Пореч (Ј. Де Лука)		Хотел <i>Astarea</i> , Млини (Б. Курпјел)	Хотел <i>Belvi</i> , Милочер (М. Вукотић)		Хотел <i>Kristal</i> , Пореч (Ј. Де Лука)
1971.			Мотел <i>Turist</i> , Гросупље (Г. Кошак)				
1972.	Хотел <i>Дивчибаре</i> , Дивчибаре (Д. Насић)						
1973.			Хотел <i>Kanin</i> , Бовец (Ј. Лајовић)	Хотел <i>Orijent</i> , Травник (С. Јанушевић)	Хотел <i>Castel Lastna</i> , Петровац на Мору (М. Поповић)		Хотел <i>Kanin</i> , Бовец (Ј. Лајовић)
1974.							
1975.				Хотел <i>Босна</i> , Бањалука (А. Џеба, П. Буловић и С. Богунковић)		Хотел <i>Metropol</i> , Охрид (А. Зарчев, В. Зарчев)	

* Извор: дневни лист „Борба“ (Београд), 1966-1991. године

** Напомена: Од 1975. године награда „Борба“ се додељивала и за аутономне покрајине СР Србије (САП Војводина и САП Косово). Године 1975. је први пут номиновано дело из САП Војводине реализовано 1974. године.

*** За године 1969. и 1974. није било награђених архитектонских остварења из типологије туристичких објеката.

VI. ЈУГОСЛАВИЈА У ПОСТМОДЕРНОМ ДОБУ: НОВИ ИЗАЗОВИ У ТУРИСТИЧКОЈ АРХИТЕКТУРИ (1976-1985)

У стручним прегледима остварених туристичких кретања у Југославији током друге половине седамдесетих година, као и пројекцијама развоја туризма до 1980. и 1985. године, истиче се стагнација у изградњи туристичких капацитета упркос томе што је југословенски туризам бележио рекордне домете у попуњености смештајних капацитета и броју остварених ноћења. Иако је имао извесна регионална обележја, туризам је био један од главних покретача целокупне југословенске привреде, и њен интегрални део који је доприносио целокупном привредном расту. Услед промена у социјалној структури становништва, наглашеног процеса урбанизације, пораста запослености, повећања слободног времена и куповне моћи становништва, те због веома интензивног развоја саобраћаја у протеклом периоду, тренд развоја туризма био је готово двоструко јачи од пораста међународне трговине а око три пута од стопе општег привредног раста Југославије.¹ Посебно динамичан период развоја туризма и туристичке изградње био је постигнут током Друштвеног плана развоја Југославије од 1966. до 1970. године чему је допринела и визна либерализација за туристичка путовања по билатералној основи. У разговору са руководиоцима Словеније септембра 1978. године Тито констатује да је те године туризам доживео „прави бум“ који је донео и „велики девизни допринос“² (девизни приход од иностраног туризма је 1960. износио 18, 4, 1965. 104 а 1969. године 290 милиона долара³). Током прве половине седамдесетих година израђени су многобројни туристички капацитети, нарочито хотели Б категорије, док се занемаривала изградња осталих туристичких капацитета и објеката других грана привреде и друштвеног деловања. У периоду до 1975. године је према мишљењу многих стручњака учињен знатан напредак у техничкој, технолошкој и уопште функционалној концепцији туристичких објеката, па су ови архитектонски аспекти допринели и лакшем савладавању других, надасве микроекономских проблема.⁴ Туристичка сезона 1978. године била је по много чему рекордна, доносила рекордне резултате у погледу оствареног броја туристичких посета и ноћења,⁵ али је уједно најавила и стагнацију у туристичким инвестицијама и туристичкој изградњи.

Савезна скупштина СФРЈ је на заседању одржаном 20. јула 1976. године усвојила Друштвени план Југославије за период од 1976. до 1980. године, у коме је развој иностраног туризма сврстан у делатност од посебног значаја за реализацију очекиваног општег развоја земље, с утврђеним мерама које су требало да предузму органи федерације, република и покрајина.⁶ Овим средњорочним планом се предвиђало повећање капацитета за смештај у свим врстама објеката, као и опсег укупних инвестиција за изградњу, реконструкцију и модернизацију смештајних и других туристичких објеката, додуше без прецизирања из којих извора би се осигурала потребна средства, али ће настале прилике на привредној сцени утицати да се знатно умање изгледи за очекивани туристички развој. Јадранско подручје је дуго времена чинило окосницу туристичког развоја, јер се показало да су сунце и море најважнији туристички потенцијали, тако да је уједно и тежиште сталне туристичке изградње било управо на Приморју. Међутим, економска криза која се јавила половином седамдесетих година услед нестабилности на светском тржишту нафте а потом и слома међународног валутног система,⁷ одразила се и на југословенску привреду. „Глобална пропаст индустрије као основне гране модерне епохе узроковала је и пропаст онога што је било основа југословенског привредног „бума“ у послератним годинама.“⁸ Знатно успоравање изградње нових капацитета било је директна последица успоравања инвестиција у

¹ Ante Mandarić, „Kakav tempo razvoja turizma do 1975. godine“, *Turizam*, God. XVIII, Br. 6 (1970), 2.

² Milorad Kovačević (ur.), *Tito i more*, 227.

³ Ante Mandarić, „Kakav tempo razvoja turizma do 1975. godine“, 2.

⁴ Srđan Marković, „Programiranje i planiranje turističkih objekata u Jugoslaviji“, II-19.

⁵ Ante Mandarić, „Kakva je bila turistička sezona 1978.“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 3 (1979), 2.

⁶ *Ibid.*, 5.

⁷ У периоду од 1947. до 1975. године, који се сматра златним периодом привредног развоја и који је трајао до светске нафтне кризе, европски доходак по глави становника је порастао за чак 250%, што је било више него у претходном веку и по. О економском развоју Европе током XX века вид. у: Derek Howard Aldcroft, *The European Economy, 1914-2000* (London&New York: Routledge, 2001), 128.

⁸ Мари-Жанин Чалић, *op. cit.*, 324.

развоју материјалне базе туризма, највећим делом проузроковане ниском репродуктивном способношћу организација удруженог рада, смањеним ангажовањем банака у инвестициона улагања у туризму и неповољним условима кредитирања туристичке изградње, као и недовољним коришћењем иностраних инвестиционих средстава.⁹ За туристичку изградњу у Југославији је било карактеристично то да се она одвијала уз минимални улог властитих средстава инвеститора, тако да је око 80% потребног капитала долазило из дугорочних кредита, за које је држава настојала да пронађе стимулативне услове.¹⁰

Пораст трошкова живота и опадање реалне куповне моћи становништва утицали су на смањење животног стандарда а тиме и на способност домаћег становништва за туристичким путовањима.¹¹ Током осамдесетих година је постало јасно да социјалистички модел, упркос пропагираној социјалној сигурности, има озбиљних структурних потешкоћа.¹² Како је база југословенске хотелске индустрије стварана првенствено за инострани туризам, тако су и хотели високе категорије усмерени страним гостима први и осетили негативне последице кризе на ширем светском тржишту. На традиционалном двадесетом међународном Мајском скупу туристичких новинара, одржаном од 6. до 10. маја 1982. године у Тучепима, главна тема била је економска криза и туризам. Тада је констатовано да туризам на прагу девете деценије није више онакав какав је био пре десет, а поготово пре двадесет година, те да су криза, рецесија и успорени привредни раст захтевали рационализацију у дотадашњем начину живота и рада.¹³ Европска туристичка комисија је период од 1980. до 1990. године означила деценијом рационалног туризма. Туристичка потражња се повећавала, али се временом смањивао некадашњи супер профит карактеристичан за период када је туризма још био нов и ексклузиван производ, од начина смештаја до доживљаја који су доносила туристичка места.¹⁴ Тако је туристичка сезона 1984. године означена лошом, уз општи коментар да је домаћих туриста било мање а страних више, али да је остварен мањи девизни приход заснован првенствено на понуди „кревета и пницле“.¹⁵

Временом се умањивао ефекат и значај хотела као основног туристичког производа а повећавала се њихова спрега са широм туристичком понудом и доступним атракцијама. Тако на пример у случају градских хотела који су у претходном периоду грађени широм Југославије долази до постепеног померања фокуса на конгресни туризам јер је потреба за ангажовањем хотела у те сврхе била израженија од других видова туристичке понуде. У хотелијерству се тада намећу нове актуелне теме попут оних који се тичу начина очувања од пропадања оног што је саграђено у периоду интензивног развоја туризма а нарочито у периоду од 1969. до 1973. године када су многобројни хотели високе категорије грађени и завршавани под неповољним условима (прекорачења у изградњи због високе стопе инфлације и девалвације динара). Крајем 1970. године су биле укинуте све стимулативне мере Федерације за улагања у туризму, онемогућено је било задуживање у иностранству, а знатан број нових хотела је завршен уз неповољне кредитне услове, тако да при реализацији тих објеката није све било ни спроведено према пројекту јер је било важно да се само како тако заврше.¹⁶ Осим тога, од 1973. године су се погоршали услови пословања хотела високе категорије, посебно оних који су били грађени за америчко тржиште, а на то су утицали и повећани трошкови енергената потребних за грејање и климатизацију и трошкови инвестиционог одржавања.¹⁷ Ефекти кризе на светском плану су утицали на глобална преиспитивања енергетске ефикасности у зградарству а туристичка привреда у целини је виђена

⁹ Ante Mandarić, „Turizam do 1980. godine“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXIV, Br. 9 (1976), 10, 11, 14.

¹⁰ Srđan Marković, „Osnovne karakteristike razvoja turizma u Jugoslaviji“, *Turizmolologija*, Zbornik stručnih i naučnih radova – Referati jugoslovenskih autora na 25. kongresu Međunarodne organizacije naučnih eksperata za turizam »AIEST« održanog u Beogradu 1. – 6. IX 1975, Posebno izdanje, Br. 1 (1975), 74. 69-78.

¹¹ Vladana Hamović, „Perspektive Jugoslovenskog turizma u 1983.“, *Turizam*, God. XXXI, Br. 2 (1983), 3.

¹² Igor Duda, „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Časopis za savremenu povijest*, God. 37 Br. 2 (2005), 372.

¹³ Predrag Đuričić, „Ekonomska kriza i turizam“, *Turizam*, God. XXX, Br. 5 (1982), 17.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Јут Гризел, „Туризам '84. Још једна лоша година“, *НИН*, Бр. 1750, 15. јул 1984, 14, 15.

¹⁶ Natalija Gržetić, „Sačuvati od propadanja ono što smo sagradili“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Četvrti simpozijum »Hotelska kuća 78«*, Opatija, 23 – 25. X 1978. (Opatija: Sveučilišni centar za ekonomske i organizacione znanosti u Rijeci, OOUR Hotelijerski fakultet Opatija, Opšte udruženje turističke privredne Jugoslavije Beograd, 1978), 236.

¹⁷ *Ibid.*

као један од већих потрошача енергије с тенденцијом сталног раста (трошкови набавке енергената (електрична енергија, текућа горива и плин) за хотеле су се у зависности од врсте и категорије објекта кретали од 5 до 10% укупних трошкова).¹⁸ Код нових хотелских објеката су се ови трошкови временом повећавали услед проширења туристичке сезоне кроз годину, већих капацитета и захтевнијих садржаја (разни рекреативни садржаји (базени, сауне, соларијуми и други *wellness* садржаји, куглане и др) и конгресне функције хотела). Аспекти енергетске одрживости су били обухваћени и „Варшавском декларацијом архитеката“ (*Декларација архитеката света*) из 1981. године, насталом услед сагледавања убрзаног развоја и процеса брзе урбанизације који су захтевали нова разматрања принципа који би служили као водиле професионалној делатности архитеката, којом су, између осталог, планирање енергетских проблема и истраживање нових енергетских извора издвојени као првенствени професионални циљеви.¹⁹ Актуелност ове теме у области архитектуре и грађевинског инжењерства потврђује и књига Бранка Лаловића, „Насушно сунце: како да искористимо сунчану енергију“, издата 1982. године у Београду, у којој аутор, вођен чињеницом да је развој техничке цивилизације поставио значајно етичко питање даљег очувања животне средине, разматра, с научних и практичних становишта, коришћење сунчеве енергије као значајног енергетског извора који може знатно да олакша недаће савременог света.²⁰

Стога се у пројектовању нових хотела пажња постепено померала према обновљивим изворима енергије, каква је сунчева енергија, посебно у оним туристичким крајевима с већим бројем сунчаних дана у години.²¹ Примена сунчеве енергије се показала посебно повољном у туристичким објектима имајући у виду да је потрошња енергије највећа у оном делу године у коме је енергија сунца и најизраженија. Стога је задатак архитекте као најнепосреднијег учесника у реализацији хотела био посебно захтеван, јер он није виђен само као дизајнер објекта према утврђеном програму, него се његова улога односила и на низ социолошких, економских и технолошких аспеката, међу којима је било потребно пронаћи најоптималније решење.²² На почетку девете деценије XX века, на традиционалном скупу туризмолога и хотелијера одржаном у Опатији 1982. године, архитекта Матија Салај износи коментар да је након релативно непланске и различитим мотивима подстакнете туристичке изградње до средине 1960-тих уследила изградња туристичких капацитета уједначеног просека, заснована на понуди „сунца и мора“, којом се нису ни приближно оствариле намере и могућности које је шира друштвено-политичка заједница верификовала кроз прихватање низа планова и програма развоја најзначајнијих туристичких подручја уз подршку страних организација.²³ Разлог томе се налазио у чињеници да се структура туристичке изградње налазила углавном у обрнутом положају у односу на планирану. Салај је сматрао да би се традиционална организациона шема хотела даљим развојем хотелијерства морала трансформисати у савременији облик, уз повећање рецептивних простора и једноставност у изразу, а превасходно у погледу односа према савременом туристу-кориснику.²⁴ Усмеравање према кориснику била је и једна од начелних карактеристика постмодерне архитектуре. Њени предводници и заступници су инсистирали на потреби комуникативности архитектуре као основном принципу понашања, тако да су постмодернистичке тенденције нагласиле и процес „партиципације“ у пројектовању, ангажовањем и укључивањем будућих корисника.²⁵ Учесће „трећих“ је, према мишљењу социолога Огњена Чалдаровића, представљао веома озбиљан прекид с готово целокупном историјом „класичног“ концепта архитектуре, то јесте концепта архитектуре као креатора, ствараоца и „аутора“ чија је замисао недодирљива и у коју се не сме уплитати.²⁶

¹⁸ Ante Ukić, „Turizam sve veći potrošač energije“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXVII, Br. 7 (1979), 30.

¹⁹ „Varšavska deklaracija arhitekata“, *Arhitektura urbanizam*, God. XX, Br. 86-87 (1981), 10-11.

²⁰ Branko Lalović, *Nasušno sunce: kako da iskoristimo sunčanu energiju* (Beograd: Nolit, 1982), 21.

²¹ Anonim, „Sunčeva energija u hotelima“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXVII, Br. 7 (1979), 30.

²² Matija Salaj, „Funkcija arhitekta u planiranju i projektovanju turističke izgradnje“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Šesti simpozijum »Hotelska kuća 82«*, Opatija, 25 – 27. X 1982. (Opatija: Centar za ekonomske i organizacijske znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Hotelijski fakultet Opatija, Opšte udruženje turističke privrede Jugoslavije Beograd, 1982), 85.

²³ *Ibid.*, 86.

²⁴ *Ibid.*, 94.

²⁵ Ognjen Čaldarović, „Neki elementi sociološke valorizacije tendencija postmoderne arhitekture“, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 57.

²⁶ *Ibid.*

Крива модерне архитектуре јасно се манифестовала оног тренутка када је утопија уступила место некритичкој пракси, тачније утемељењем СИАМА-а начела модерне архитектуре су доживела интернационалну кодификацију и дифузију, а то је на идејном плану у ствари означило почетак уласка у фазу новог академизма.²⁷ Због изражене склоности за прихватањем нових стремљења у архитектонској пракси може се рећи да је туристичка архитектура током седамдесетих година најавила постмодерне тенденције. Југословенска архитектура је од масовне друштвене изградње у послератном периоду, коју је пратила лимитирана типологија и квалитет извођења, преко трагања за ширим простором индивидуалне креативне слободе, па до све израженије индивидуализације и извесне спиритуализације архитектуре која је, ослобођена материјалне и идеолошке стеге, прибегавала и утопијским концепцијама,²⁸ дошла крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година XX века у извесну кризу подстакнуту појавом постмодернизма на светској архитектонској сцени. Како су теоријска стремљења и критичка разматрања била тек у повоју, упливи постмодернизма у југословенску архитектуру сводили су се на праћење светских збивања и прихватање нових тенденција. Једна од основних одлика надоласке постмодерне архитектуре се огледала у ослобађању архитектонског пројектовања од његовог идеолошког и универзалистичког концепта те у његовом равноправном анализирању у односу према историјским стилевима и приступима.²⁹ Према кохерентном пројектантском дискурсу модерне архитектуре, заснованом на прокламованим принципима и архитектонским вредностима, постмодерна се супротставила плуралистичким односом према расположивим изражајним средствима, па се њен теоријски оквир може објаснити, наводи Радован Делале, тежњом за ресемантизацијом облика али и трагањем за идентитетом на начин који укључује симболизам, метафору, ревалоризацију историјских стилова и искустава, као и анализирање архитектуре као средства комуникације.³⁰ С обзиром на отклон постмодерне архитектуре од свих видова универзалистичке кодификације, али и од улоге архитеката у креирању и реализацији друштвено прихваћеног система, њена се вредност углавном испољавала унутар друштвено-политичког, урбаног и општег контекста одређене средине. Архитекти су тако изгубили еманципаторску улогу коју им је приписала модерна архитектура, због чега и не изненађује став архитектке Невена Шегвића, истакнутог представника модерног покрета у Југославији, који је сматрао да се постмодернизам врти у кругу грађевинске и друштвене лењости, заменивши је с мање драматичном позицијом организатора основних параметара формирања човекове околине за коју се везује, према речима Сенке Секулић-Гвоздановић, извесно правило да што се архитекти буду више бавили политиком биће и компетентнији да управљају средствима, а што се буду више поистовећивали са корисником јасније ће и сигурније осетити климу времена и потребе друштва.³¹

Једно од обележја модерног доба, капитализам, субјективизовао је архитектуру модернизма, пре свега критички приступ који је ставио у своју функцију, баш као што је уз друге значитеље модерног доба успео да своје опоненте укључи и операционализује у жељеном интересу. У том смислу је за разумевање друштвених односа у капитализму релевантна позиција архитектуре модерних туристичких објеката који су у највећој мери били подређени интересима капитала, а тиме уједно и скрајнути са главних токова критичког дискурса, јер је њихова доминантна тржишна оријентација условљавала главне аспекте промена и прилагођавања. На тај начин су туристички објекти могли и најраније и најцелиходније да прихвате нова постмодернистичка стремљења. Стога, треба имати у виду да су заступници постмодерне архитектуре, углавном из редова млађе генерације архитеката, на првом месту више или мање радикално прекинули с естетско-функционалистичким приступом у планирању и пројектовању који се манифестовао на неколико нивоа – објекат није једноставна физичка форма коју треба прилагодити функцијама, него је део амбијента с одређеним карактеристикама организованог садржаја прилагођеног потребама његових корисника (уважавање контекста и потреба крајњих корисника), објекат, било које намене, није сам себи сврха него тек организовани садржај који више или мање успешно

²⁷ Ješa Denegri, „Pitanja“, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 49.

²⁸ Žarko Domljan, „Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj“, 42.

²⁹ Radovan Delalle, „Uvod u postmodernu arhitekturu“, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 45.

³⁰ *Ibid.*, 48.

³¹ Sena Sekulić-Gvozdanović, „Uz ”postmodernizam”... i participaciju...“, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 52, 56.

омогућава одвијање разноликих активности.³² Иако је модернизам у архитектури заступао идеологију индустријализације и напретка, а у већини других области се супротстављао тим трендовима или се над њима вајкао, сви модернизми су према Чарлсу Џенксу, били јединствени око две кључне ствари – вредности апстракције и примарне улоге естетике или усавршавања изражајног средства.³³ Поводом објављивања превода књиге Чарлс Џенкса, „Језик постмодерне архитектуре“³⁴, уредништво загребачког часописа „Arhitektura“ је 12. јануара 1979. године у просторијама Савеза архитеката Хрватске организовао округли сто и дебату на тему постмодерне архитектуре, како би се међу домаћим архитектама размотрили, критички сагледали и продискутовали аспекти постмодерне архитектуре која се нетом јавила у свету. На скупу су учествовали истакнути југословенски архитекти, истраживачи и критичари архитектуре и историчари уметности,³⁵ међу којима је било више доајена југословенске послератне модерне архитектуре, па је и сама дискусија и размена ставова била с једне стране оријентисана на извесну одбрану модерне архитектуре док се с друге стране тежило пронаћи оправдање за ревизију модерне архитектуре захваћену пост-модерним утицајима. Архитекта Андрија Мутњаковић је сматрао да су се полазним тезама скупа архитекти поставили у колонијалну зависност према ономе што се догодило у свету.³⁶

Учесници скупа су сагледавање појаве постмодерне архитектуре посматрали првенствено из угла отклона од функционализма и научне категорије модерне архитектуре, иако је Милан Прелог подвукао да би било недопустиво да се појам модерне архитектуре изједначује с појмом функционализма. Тако Жарко Домљан истиче да је постмодерна „заправо пришла критици функционализма с позиције теорије комуникације, упозоравајући у првоме реду на његову затвореност, некомуникативност, елитизам“, и желећи остварити повратак целокупном богатом фонду архитектонског језика са свом разноврсношћу његових значења, метафора, симбола, знакова, аналогја и асоцијација, које је модерна, читај функционализам, била свела на једну једину синтагму понављану у недоглед.³⁷ Међутим, Жељка Чорак је нагласила да је функционализам у ствари период одређеног кода који је интензивно трајао у целом свету и који је дошао до своје тачке испуњења и разградње.³⁸ За учеснике је било симптоматично и то да су се регионализми у Европи највише појављивали на њеној географској периферији. Регионална архитектура је заправо сматрана једним од различитих језика постмодерне архитектуре који укључује стилско-морфолошку и социолошку компоненту. Истичући да се основна грешка модерне архитектуре, иначе иманентна јудејско-хришћанској цивилизацији, огледа у мешању етичких и естетских принципа, Владимир Беденко је желео да укаже да се проблематизација модерне архитектуре јавила онда када је та архитектура постала опште прихваћена и када су архитекти различитих способности и креативних домета и разна грађевинска предузећа почели стварати ту архитектуру у великим комплексима, скривајући се тако иза теза пионира модерне архитектуре који су заговарали синтезу између прокламованих естетских принципа и етичких начела исказаних у ставовима о социјалној правди и демократизацији, као и о праву на сунце, зеленило, град итд.³⁹ Архитекта Ранко Радовић износи тезу да је постмодерна од почетка живела са модерном, али да архитекти модерну архитектуру нису хтели тако сложено, него је изгледа била лакше прихватљива огољена и сведена.⁴⁰ У архитектури, према Радовићу, постоји једна традиционална особина – брзо се прихвата а лако се одбацује. Полемишући о одређењу постмодернизма Џенкс постмодернизмом назива ону парадоксалну двојност или двоструко кодирање које у себи носи тај хибридни назив – и наставак модернизма и његово превазилажење

³² Ognjen Čaldarović, „Neki elementi sociološke valorizacije tendencija postmoderne arhitekture“, 57.

³³ Чарлс Џенкс, *Шта је постмодернизам?* (Лозница: Карпос, 2016), 46.

³⁴ Вид. Čarls Dženkins, *Jezik postmoderne arhitekture* (Београд: »Vuk Karadžić«, 1985)

³⁵ Округлим столом, који је започео краћим излагањем архитектке Радована Делалеа, модерирао је Жарко Домљан, а учесници су били Стане Берник, Владимир-Брацо Мушић и Алеш Водопивец из Љубљане, Александар Леви из Сарајева, Јепа Денегри и Ранко Радовић из Београда, Владимир Беденко, Жељка Чорак, Радован Иванчевић, Андрија Мутњаковић, Милан Прелог, Вјенцеслав Рихтер, Давор Салопек и Невен Шегвић из Загреба, као и чланови уредништва часописа „Arhitektura“.

³⁶ Mutnjaković, u: „Postmoderna arhitektura – okrugli sto“, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 20.

³⁷ Domljan, u: „Postmoderna arhitektura – okrugli sto“, 20, 22.

³⁸ Čorak, u: „Postmoderna arhitektura – okrugli sto“, 27.

³⁹ Bedenko, u: „Postmoderna arhitektura – okrugli sto“, 26.

⁴⁰ Radović, u: „Postmoderna arhitektura – okrugli sto“, 26.

(комбиновање модерних техника са још нечим, обично традиционалном градњом, како би архитектура могла да комуницира са јавношћу и заинтересованом мањином).⁴¹ У контексту разматрања одлика (америчког) града у постмодерном добу, Фредерик Џејмсон (Frederick Jameson), за пример постмодерног хиперпростора коме одговара нова колективна пракса комерцијализованог друштва, узима хотел *Bonaventura* у Лос Анђелесу архитекте Џона Портланда (John Portland).⁴² Према Џејмсону архитектура овог хотел отвореног 1977. године, од рефлектујуће стаклене фасаде која одбија град споља до посебно програмираног ентеријера и осмишљеног кретања у односу на покретне степенице и лифтове које Портланд назова дивовским кинетичким скулптурама, комуницира језиком знакова онако како је то симболички „научено од Лас Вегаса“.

Након организованог округлог стола на тему постмодерне архитектуре, часопис „Arhitektura“ је током 1981. године објавио два тематска броја о архитектури седамдесетих година у Југославији, у којима су угледни истраживачи архитектуре дали коментаре и приказе архитектонске продукције осме деценије за сваку републику, а 12. новембра исте године одржан је у организацији уредништва и округли сто на исту тему, на коме су учествовали теоретичари и ствараоци из свих подручја Југославије.⁴³ У фокусу дискусије су били објављени прикази југословенске архитектуре по републикама, посебно питања о обухвату приказаних реализација и неуједначености прилога, као и изазови у архитектури седамдесетих година како у односу на светска збивања тако и у погледу полазних основа у развоју послератне архитектуре појединих република. Стога се на самом почетку наметнуло и питање које је отворио Иво Мароевић о дефинисању шта је то југословенско у архитектури појединих република и покрајина, полазећи не од државног и територијалног одређења него од заједништва које би требало резултовати спонама између појединих средишта, и то без обзира на различиту традицију, економске могућности појединих регија, различите околности које су условљавале интензитет изградње и ангажованост архитеката.⁴⁴ Иако се ово питање није даље кроз разговор експлицитно разматрало, у изјавама већине учесника се могао на извесан начин наслутити одговор, посебно када је реч о специфичностима архитектуре појединих република, али и чињеница коју је апострофирао архитекта Михајло Митровић да ни једна значајнија архитектура у било ком делу Југославије није настала због успостављене погодне климе за стварање, већ пре свега зато што је свака средина имала такве личности међу архитектурама које су се жртвовале за свој професионални позив и мимо званичних структура власти, урбанистичких служби и других чимбеника који прате архитектонску праксу.⁴⁵ Аутор прилога о српској архитектури, Зоран Маневић је на почетку осме деценије, 1970. године, на властито питање „куде иде савремена југословенска архитектура“, констатовао да је одговор охрабрујући, ако се прихвати тај „крајње хипотетични назив за архитектуру једног простора чија је култура још увек све друго само не интегрисана“.⁴⁶ Македонски архитекта Живко Поповски је запазио како су седамдесете године, нарочито њихова друга половина, кроз општу економску кризу у свету, као и у Југославији, довеле до смањења инвестиционог притиска и стагнације изградње али и омогућиле смирености ток преиспитивања архитектуре, па је тада било могуће подробније сагледати претходне реализације и архитектонска стремљења.⁴⁷

Југословенску архитектонску сцену је током седамдесетих обележила смена генерација архитеката а тиме и преовлађујућих приступа у актуелној архитектонској пракси. Још почетком седме деценије на сцени су биле присутне три генерације архитеката: најстарија (рођени пре 1925), чија се улога огледа у прихватању идеја модерног покрета а надасве у активном учешћу у модернизацији земље како пре рата, тако и у деценији после рата; средња (рођени између 1925. и 1940. године) која је оставила и највише трага у обимној архитектонској продукцији послератног

⁴¹ Чарлс Џенкс, *Шта је постмодернизам?*, 15, 24.

⁴² Вид. Fredric Jameson, *The Cultural Turn. Selected Writings on the Postmodern 1983-1998* (London, New York: Verso, 1988), 11-16.

⁴³ У разговору су учествовали: Светлана Кана Радевић из Подгорице, Михајло Митровић из Београда, Петер Кречић и Марко Мупић из Љубљане, Александар Леви и Иван Штраус из Сарајева, Живко Поповски из Скопља, Слободан Јовановић из Новог Сада а из Загрева Иво Мароевић, Еуген Франковић, Зденко Колацко, Славко Јелинек, Томислав Премер, Бранко Силаћин, Невен Шегвић, Федор Вензлер, Милан Шостарић, Владимир Малковић, Велимир Најдхарт и Иван Франић. Од чланова уредништва учествовали су Сњешка Кнежевић, Огњен Чалдаровић, Федор Криговац, Радован Делале и Жарко Домљан.

⁴⁴ Ivo Maroević, u: „Arhitektura sedamdesetih godina u Jugoslaviji – okrugli sto“, *Arhitektura*, Br. 178+9 (1981), 34.

⁴⁵ Mihajlo Mitrović, u: „Arhitektura sedamdesetih godina u Jugoslaviji – okrugli sto“, 35.

⁴⁶ Zoran Manević, „Od socrealizma do autorske arhitekture“, 392-393.

⁴⁷ Žarko Popovski, u: „Arhitektura sedamdesetih godina u Jugoslaviji – okrugli sto“, 39.

раздобља и чији су представници дали и највећи допринос у архитектури нових туристичких објеката (генерација која се још назива и „конкурсна генерација“); и млађа генерација (рођени после 1940) која студије архитектуре завршава након 1965. године и која своје узорне „проналази у постмодернистичким струјањима“.⁴⁸ Модернисти и позни модернисти, или архитекти старије и средње генерације, били су склони да истичу техничка и економска решења, док постмодерности обично наглашавају контекстуалне и културне додатке својим изумима.⁴⁹ Тако су на афирмацију нове генерације архитеката првенствено утицале нове стваралачке идеје и ставови произашли из услова праксе и онога што је она пружала. Представници млађе генерације који су заступали постмодерна стремљења и заузели се за превазилажење оквира модернистичких ограничења учили су од модерниста, наводи Џенкс, и били решени да користе савремену технологију али и да се суоче са друштвеном реалношћу.⁵⁰ Ту генерацију архитеката која се убрзо по дипломирању суочила за различитим изазовима, и то не само с мањим обимом инвестиција које су иначе подстицале афирмацију архитектуре, него и са различитим друштвеним превирањима, архитекта Зоран Маневић назива „маштовита генерација“,⁵¹ при чему се епитет маштовита односи пре свега на запажену тенденцију превазилажења модернистичких оквира а тиме и откривања фондуса архитектуре прошлости.

Седамдесете године у југословенској архитектури доносе хетерогена кретања и усмерења исказана у плурализму архитектонских идеја и концепција. Током осме деценије долази до изражаја и зависности између учесталости појединих садржаја и количине друштвених средстава опредељених за њихову реализацију, тако да однос средстава и садржаја, а кроз то садржаја и адекватности обликовања, указује на ограничења унутар којих се кретала архитектонска продукција у том периоду.⁵² Експанзија туристичке архитектуре је трајала готово једну деценију, од половине шездесетих до половине седамдесетих година, и у том периоду развоја типологије туристичких објеката су савладани организациони и технолошки аспекти. Током осамдесетих година наступа нагли пад инвестиционих улагања у многим сферама, а посебно у туризму, што је пак с друге стране омогућило студиознији приступ појединим пројектантским задацима. Докле год је било значајнијих улагања у изградњу нових туристичких капацитета архитекти су црпели расположиве могућности како би адекватно одговорили на пројектантске задатке који су временом постајали сложенији и захтевнији. И поред све већег туристичког биланса,⁵³ који ће кулминирати крајем осамдесетих година, присутна привредна криза и политичка нестабилност одразиле су се и на плански развој туризма и одсуство нових инвестиција. Према томе, запаженије реализације нових туристичких објеката изграђених током осамдесетих година више су у ствари исход одређених специфичних ситуација и потреба, него наставак очекиваног планског развоја туризма: изградња на основу претходно утврђених планова (хотел *Intercontinental* у Београду, као франшиза познатог светског хотелског ланца, подигнут у склопу претходно изграђеног конгресног центра „Sava“), ургентна улагања због недостатка смештајних капацитета (туристичко насеље *Словенска плажа* у Будви изграђено у циљу санирања последица разорног земљотреса из априла 1979. године када је страдао хотелски комплекс на истој локацији), проширења смештајних капацитета у туристичким местима која су највише привлачила иностране туристе и доносила највише девизних прихода (хотел *Belvedere* у Дубровнику), улагања у изградњу смештајних капацитета у местима и туристичким подручјима чије су потребе изискивале нове објекте (поједини градови и планинска подручја у којима је дошло до интензивирања туристичких кретања), обнова и осавремењавање постојећих објеката кроз њихову реконструкцију и доградњу, те опсежна изградња спортских, инфраструктурних и смештајних туристичких објеката за потребе одржавања Зимских Олимпијских игара у Сарајеву 1984. године које су као спортска манифестација на највишем светском нивоу пружила прилику не само за туристичком презентацијом земље, него и за новим пројектантским истраживањима.

⁴⁸ Zoran Manević, „Srpska arhitektura osme decenije“, 29.

⁴⁹ Чарлс Џенкс, *Шта је постмодернизам?*, 25.

⁵⁰ *Ibid.*, 36.

⁵¹ Zoran Manević, „Srpska arhitektura osme decenije“, 29.

⁵² Ivo Maroević, „Arhitektura sedamdesetih godina u Hrvatskoj“, *Arhitektura*, Br. 176+7 (1981), 47.

⁵³ О билансима туризма и туристичке изградње вид. у: Krešimir Tadej, „O poslijertnom razvoju turizma u Jugoslaviji“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 7-8; *Jugoslavija 1945-1985 Statistički prikaz* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1986), 110-112.

Туристички комплекси на Јадрану: град-хотел и хотел-град (туристичко насеље *Словенска плажа* у Будви и хотел *Belvedere* у Дубровнику)

Након привредне реформе 1965. године, из које су произашли и друштвени планови развоја туризма базирани на даљем увођењу економских критеријума у домаћи туризам, знатно је промењена економска политика земље у односу на развој туризма који од тада прераста у стратешко усмерење. Према мишљењу појединих стручњака Југославија се у послератном раздобљу ипак касно почела укључивати у токове међународног туризма,⁵⁴ тако да је туристичка експанзија а тиме и значајнија туристичка изградња почела у правом смислу с поменутом привредном реформом, и од тада је све више добијала врло одређена обележја квантитативне и квалитативне природе.⁵⁵ У том контексту туризам је иницирао и наметнуо потребу систематског и планског приступа уређењу и коришћењу простора. Од тада је целокупно подручје Јадранске обале прошло кроз значајну просторну трансформацију за потребе развоја туризма. Просторни планови и планови развоја региона, иако њихова примена није била потпуна, дали су смернице за туристичку изградњу која је даље изнедрила различите архитектонске приступе који су углавном били у оквирима актуелних трендова и туристичких потреба. Све док је туризам био бројчано мален и по социјалном саставу компактан, а у простоту тачкасто распоређен и стационаран, и док је туристичка доколица имала временски дуг пасивни карактер, однос и везе таквог туризма према с простором су биле једноставне и предвидиве, и нису стварале посебне просторне проблеме.⁵⁶ Међутим, омасовљењем туризма и наглom променом понашања, али и потреба и очекивања туриста, туризам из пасивне сфере прераста у изразито активну делатност, редефинишући и свој однос према простору који у тој трансформацији бива препознат као кохезивни фактор и показатељ успешности туристичке понуде. Све динамичније туристичке активности су утицале и на промену устаљеног модела хотелске структуре и организације, па и поред тога што су приморски хотели више од других типова били просторно повезанији са непосредним или ширим окружењем, туристи су и на тој микро локацији прижељкивали веће могућности за интеракцијом и променом амбијената. Тенденције у хотелској архитектури које су се крајем седамдесетих година јавиле на подручју Медитерана огледале су се у хоризонталном развијању хотелских садржаја. Уместо груписања у једном великом објекту функције хотела се раздвајају у више објеката који формирају насеље с елементима урбанитета старих медитеранских градова. Таква насеља се формирају по хоризонталу, то јесте према конфигурацији терена, било да се ради о равном или стрмом терену. Крајем шездесетих година у Југославији настају прва већа хотелска насеља која су концепцијски била заснована на груписању више хотелских објеката на једном месту, с тим да је такво насеље могло имати и одлике урбаног простора (туристичко насеље *Uvala Scott*), премда је углавном задржавало интимнији карактер и јасну поделу између спољашњег и хотелског простора (хотелско насеље *Solaris*). Новине на архитектонској сцени, подстакнуте појавом постмодернизма, одразиле су се и на концепцију приморских туристичких насеља чија се матрица формира по узору на старе приморске градове и атријумске грађевне склопове, док се у њиховом архитектонском обликовању траже узорци у архитектонској традицији. Раздвајање хотелских функција у више објеката и формирање урбанитета омогућили су да до изражаја дођу просторно-амбијенталне карактеристике насеља и односи између појединих садржаја и простора. У прилог овом типолошком решењу су свакако ишле и климатске одлике Приморја, тако да је улога отворених простора у виду улица, пјачета и тргова добила не само амбијенталну него и социолошку функцију подстицајући међусобни контакт међу корисницима.

Ради санирања штете настале након земљотреса који је априла 1979. године погодио подручје Будве и разорио комплекс од шест хотелских објеката на Словенској плажи, заравни смештеној уз море источно од старог града, приступило се изради анализе економске исплативости садржаја које су обухватили порушени хотели. Како је анализа показала економску неисплативост обнове порушених објеката према тадашњим тржишним условима одлучено је да

⁵⁴ Ante Mandarić, „Karakteristike i tendencije razvitka turizma u Jugoslaviji i SR Hrvatskoj“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 13. 13-16.

⁵⁵ Srđan Marković, „Osnovne karakteristike razvoja turizma u Jugoslaviji“, 70.

⁵⁶ Dragutin Afler, „Negativne posljedice novih oblika okupacije obale i korišćenja mora u turističke svrhe“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 69.

се приступи изградњи новог туристичког насеља на основу перспективних квантитативних и квалитативних показатеља светског туристичког тржишта. Јавни анонимни југословенски конкурс за идејно урбанистичко-архитектонско решење хотелско-туристичког комплекса *Slovenska plaža* расписан је 1980. године. Расписивач конкурса ХТО „Montenegoturist“ из Будве захтевао је нови начин организовања и уређења простора Словенске плаже на коме се налазио комплекс страдао у земљотресу. Заузет је став да уместо више појединачних и великих хотела треба приступити изградњи мањих и расутих смештајних објеката распоређених у озелењеном појасу како би се туристима омогућило већи контакт са природом и подстакла ванпансионска потрошња. Према конкурсним условима нови туристичко-хотелски комплекс је требало да има око 3.000 кревета распоређених у један целогодишњи хотел капацитета 500 кревета, затим апартмане и депадансе са 2.400 и у *rent-a-ville* са укупно 100 кревета. Међу 37 пријављених радова изабран је рад под шифром „RATIO“ словеначког архитекте Јанеза Кобеа и његових сарадника из Архитектонског бироа из Љубљане – Житогоја Лозића (пројектант пријемног терминала), Јанеза Субица и Георга Даниела (пројектанти смештајних објеката) и Марјана Јанчара (са Јанезом Субицом, пејзажно уређење).⁵⁷ [Сл. 506] Комплекс је реализовало београдско грађевинско предузеће „IMPROS“ у периоду од 1982. до 1984. године.



Сл. 506. Јанез Кобе, конкурсни рад хотелско-туристичког комплекса *Slovenska plaža* у Будви, 1980. Извор: *Ugostiteljstvo – turizam*, Br. 6 (1981), 31.

Простор Словенске плаже је због свог положаја и морфологије одређен за туристичку намену у планским документима (Генерални и детаљни урбанистички план), у којима је, према постављеним урбанистичким условима, захтевано да се на том простору изгради такав просторни склоп који ће омогућити најбољи избор амбијената и ситуација за разнолике и квалитетне доживљаје.⁵⁸ Постављеном концепцијом туристичког комплекса архитекте Јанез Кобе је усвојио савремени принцип организације хотелских и других пратећих туристичких садржаја према коме су, у односу на компактну хотелску организацију и начин коришћења хотелских услуга, требало да дођу до изражаја могућности кретања, начин коришћења појединих садржаја и доживљаји унутрашњих и спољашњих простора (тип атријумског објекта и карактеристике традиционалне приморске куће). Могуће да је архитекта Кобе своју урбанистичку замисао, према којој се приближио идеји града у чијем средишту је поново човек, развио под утицајем теоријских полазишта и размишљања о граду које је у књизи „Архитектура града“ изнео италијански архитекта Алдо Роси (Aldo Rossi).⁵⁹ Томе у прилог иде и Кобеова изјава да се урбанистичка основа насеља мора приближити историјском урбанизму и идеји градског организма⁶⁰ а све у циљу како би туриста – корисник стекао дојам да је то његово ново место у коме ће организовати свој боравак током одмора. За разлику од функционалистичких хотела који су били засновани на принципу

⁵⁷ О архитектури и туристичком значају туристичког насеља *Slovenska plaža* вид. у: Branko Bojković, „Slovenska plaža: 3000 ležaja“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXIX, Br. 6 (1981), 31; M. Đaković, „Više od tri tisuće novih postelja“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXXII, Br. 4 (1984), 29; Peter Krečić, „Slovenska plaža« Hotelsko-turistički kompleks u Budvi“, *Čovjek i prostor*, God. XXXII, Br. 392 (1985), 5-7; Miloš Gavrilović, „Turističko naselje »Slovenska plaža« u Budvi“, *Izgradnja*, Br. 1 (1985), 43-47; „Turistički grad »Slovenska plaža« u Budvi“, *Arhitektura urbanizam*, God. 25, Br. 97 (1985), 19.

⁵⁸ Miloš Gavrilović, „Turističko naselje »Slovenska plaža« u Budvi“, 44.

⁵⁹ Видети: Aldo Rossi, *Arhitektura grada* (Beograd: Građevinska knjiga, 2008).

⁶⁰ Peter Krečić, „Slovenska plaža« Hotelsko-turistički kompleks u Budvi“, 5.

погона – машине, како би се обезбедило ефикасно коришћење простора а корисницима пружила стандардизована услуга, концепт који је Кобе разрадио под утицајима постмодернистичке обнове историјског урбанизма базирао се на истицању позиције човека у односу према простору, амбијенту или догађају.

Основну урбанистичку матрицу чини главна широка улица (градска променада) која се грана на споредне уз које су организовани објекти смештајне и друге услужне намене и отворени јавни простори. На тај начин главна променада логично наводи на могуће правце кретања које уједно прате и услужни садржаји. Место сустицања свих праваца јесте главни трг на коме су груписани угоститељски садржаји а чији простор формирају објекти локала који су оријентисани према мору. [Сл. 507] Концепт прелажења из јавног у приватно постављен је тако амбициозно да су формиран међупростори добила посебан амбијентални квалитет који чак парира и очекиваном принципу „погледа на море“.⁶¹ Амбијент улица је променљив, пун сценографских ефеката карактеристичних за простор Медитерана, једном је узан а онда се кроз *портун* отвара у екзотичне атријумске баште и дворишта, из којих се простор шири у виду тргова са специфичним архитектонским акцентима који тим просторима дају идентитет и препознатљивост.⁶² Такав је рецимо Трг чемпреса који заправо представља велико унутрашње двориште четирију кућа којем архитектонски ритам дају наткривени ходници с аркадом на спрату и чемпреси распоређени дуж страна у главним осама кућа.⁶³ Утисак приморског насеља с карактеристичним начином градње употпуњен је и низом архитектонских елемената, као што су тремови, надстрешнице, озелењене перголе, волуте, лође, шкуре, димњаци, аркаде, камени зидови, кровови покривени препом, којима је постигнута одмерена архитектонска интонација. Места сусрета и окупљања јесу и парковске површине са базенима и рекреативним садржајима а свакако и део плаже која припада комплексу. Целокупна визуелност комплекса пружа романтичарски утисак и утиче на интимну идентификацију с простором. Стога, комплекс, и поред своје функционалне одређености, постаје атракција за себе. Амбијенталност и квалитет јавних простора су постигнути увођењем урбаног мобилијара, медитеранског растиња, јавног осветљења и споменика, означавањем јавних простора и садржаја у бело-плавој керамици, као и пројектовањем локала у аркадном увученом приземљу смештајних објеката. Једна од урбанистичких одлика насеља је и то што ни један објекат није виши од два спрата и што је акценат стављен на просторно-амбијенталне компоненте урбанистичке матрице. Овакав приступ је доста различит од приступа у пројектовању хотелских објеката на Словенској плажи половином педесетих година, када су озелењене површине партера биле у функцији подлоге за функционалистички конципиране објекте, или „хотеле-касарне“⁶⁴ како је у једном извештају била окарактерисана таква група хотелских објеката.



Сл. 507. Јанез Кобе, хотелско-туристички комплекс *Slovenska plaža* у Будви, 1984.
Извор: *Turističko naselje – Slovenska plaža. Budva – Jugoslavija* [turistički prospekt]

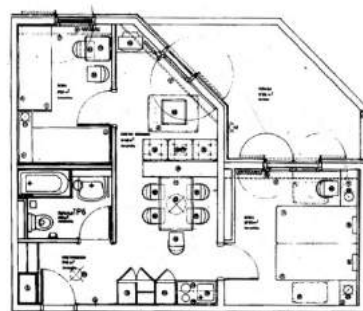
⁶¹ *Ibid.*

⁶² „Turistički grad »Slovenska plaža« u Budvi“, 19.

⁶³ Peter Krečić, „»Slovenska plaža« Hotelsko-turistički kompleks u Budvi“, 6.

⁶⁴ М. Ђакović, „Више од три тисуће нових постелја“, 29.

Због своје позиције уз море комплекс је остао заштићен од саобраћајног промета, буке и гужве. У склопу главног улаза у комплекс налази се објекат рецепције у коме су поред пријема гостију организовани и службе управе, одржавања, централна кухиња са магацинским просторима, као и локали банке, сувенирнице, фризераја, хемијског чистиња и трафике. На простору уз главни улаз налази се велики паркинг простор, пошто у комплексу није предвиђено коришћење возила, изнад кога су подигнути носачи са соларним панелима намењеним за загревање воде преко посебног постојења.⁶⁵ Сви корисници комплекса су приликом регистрације добијали магнетну картицу којом су обављали сва плаћања за исхрану и забаву а наплата остварених трошкова по картици је вршена приликом одласка госта. Како је комплекс био просторно разуђен, с дистрибуцијом угоститељских, услужних, забавних и рекреативних садржаја, њихово снабдевање се обављало посебним електричним возилима. Превоз гостију и њихове пртљаге од рецепције до смештаја обављао је електрични воз с отвореним колима. Функционална одлика комплекса се огледа у томе да су сви јавни садржаји измешани у оквиру матрице јавних површина и смештајних зона. Стога је технолошким програмом и пројектом разрађен систем микроорганизације комплекса с обухватом свих функција и садржаја. Раздвајање приватне зоне од јавне постигнуто је заклањањем или увлачењем улаза у смештајне јединице, тако да су дуж уличних фронтова у први план дошли само продајни или други садржаји. [Сл. 508] Капацитет комплекса је износио 2.500 кревета у структури објеката: хотел А категорије око 500 кревета, vile и апартмани такође око 500 кревета и 1.500 кревета у становима који су конципирани тако да корисник има утисак да је у властитом стану с атријумима а да се користи свим другим расположивим садржајима у комплексу. Смештајни објекти су пројектовани тако да имају што више простора намењених индивидуалном коришћењу а што мање заједничких комуникација. Сви смештајни објекти су изведени од армирано-бетонских зидова изливених у тунелској оплати док су конструктивне перформансе условљене гео-техничким карактеристикама тог подручја. [Сл. 509] Кровови су покривени ћерамидом на дрвеној кровној конструкцији. Фасада је малтерисана а потом третирана синтетичким премазима. У обради ентеријера доминирају природни материјали а њихово уређење је оплемењено ликовним делима југословенских уметника.⁶⁶



Сл. 508. и Сл. 509. Јанез Кобе, хотелско-туристички комплекс *Slovenska plaža* у Будви, 1984.
Изглед улице у комплексу. (лево) Основа једног од типова смештајних објеката. (десно)
Извор: *Čovjek i prostor*, Вр. 392 (1985), 7.

Угоститељски садржаји у комплексу су обухватали ресторане различитог капацитета и тиме и нивоа услуге: класични ресторански тип за пансионски аранжман, специјалне ресторане попут националног и приморског, те угоститељске локале као што су бистрои, пивница, винотека и посластичарница. Од спортских садржаја су били заступљени тенис, стони тенис, трим стаза, базени, скијање на води, боћање, мали фудбал, одбојка, кошарка и рукомет, те дечије игралиште на плажи, а гостима су на располагању били и чамци, једрилице, бродићи и разни реквизити за плажу.⁶⁷ На празном простору уз плажу позиционирана су два већа базена инкорпорирана у кружну сервисну платформу. Међу садржајима културног карактера били су заступљени мања

⁶⁵ Miloš Gavrilović, *op. cit.*, 44, 47.

⁶⁶ *Ibid.*, 45.

⁶⁷ *Ibid.*, 46.

отворена сцена за приредбе и биоскопске пројекције, галерије и библиотека. Сервисне функције су обухватале амбуланту, супермаркет, банку и канцеларије туристичких агенција. Због функционалне сложености и величине комплекс је имао и низ помоћних и сервисних просторија намењених особљу, одржавању, складиштењу и разним техничким постројењима. Пошто у комплексу поред групација објеката доминирају и зелене површине за њихово уређење био је израђен посебан пројекат који је обухватао решење зелених површина, шетних и трим стаза, тематизованих мањих оаза и одморишта. За хортикултурно уређење зелених површина коришћено је различито зеленило од лишћара до зимзеленог дрвећа и медитеранског растиња и украсног биља. Поједини тргови, формирани урбанистичким потезима, оплемењени су скулптурама које су дале карактеристичну ликовност својствену тадашњим постмодернистичким урбаним захватима. Иако се чини да је целокупна урбанистичка композиција разграната, те садржајно и обликовно богата, ипак је приметно да је аутор са сарадницима настојао задржати заокружен изглед целине, што је постигнуто уздржаношћу, посебно у обликовању маса и детаља.⁶⁸ Комплексност захвата, типолошка иновативност и концесијске новине утицале су да туристички комплекс *Slovenska plaža* и његови аутори буду награђени савезном „Борбином“ за најбољу реализацију у 1984. години.

Реализација туристичког комплекса *Slovenska plaža*, од урбанистичке идеје до обликовних детаља, била је у то време у Југославији прва али и једина реализација такве врсте. У наводима жирија туристички комплекс *Slovenska plaža* оцењује се као успело амбијентално решење које представља сублимацију већ покренутих трендова у превазилажењу традиционалног хотелског типа у оквиру туристичких комплекса,⁶⁹ али и као квалитетан спој урбанизма, архитектуре, система обликовања и уметничке опреме.⁷⁰ Очекивало се да ће такав концепт, иако тешко поново достижан, послужити за узор будућој туристичкој изградњи,⁷¹ али су економска и друштвена нестабилност утицали да се реализација концепцијски сличног туристичког комплекса на Јадрану понови још само једном, и то 1987. године, чиме је завршен вишегодишњи развој туристичке архитектуре који је трајао од прве половине шездесетих година. У другој пласираном раду под шифром „Lungo Mare“ ауторски тим из Београда, у саставу архитекти Милутин Геџ, Душан Симић, Михаило Тимотијевић и апсолвент архитектуре Бранислав Милић, такође полази од формирања мирних туристичких и рекреативних зона и решавања неколико типова смештајних капацитета уз обалу и дуж главних пешачких токова, али за разлику од првонаграђеног рада, који се ослања на постмодерна промишљања туристичке архитектуре надахнуте изгледом медитеранских градова, њихова урбанистичка и архитектонска концепција базирана је на естетици брутализма и искуствима касне модерне.⁷² Две главне шетнице су постављене у смеру североисток-југозапад, тј. под углом од око 30° у односу на линију обале како би се умањили утицаји ветрова са југа, док су у њиховом окружењу развијене ортогоналне матрице у оквиру којих су ситуирани објекти комплекса уз поштовање сачуваних зелених површина, визура, оријентација и пешачких токова нижег реда.

Последњи реализовани туристички комплекс на Јадрану, и уједно последње остварење из туристичке типологије награђено републиком и савезном „Борбином“ наградом 1988. године, јесте рекреациони и одмаралишни центар *Zenit* у Неуму, босанско-херцеговачком туристичком месту на Јадрану, који је пројектовао сарајевски архитекта Слободан Јовандић. [Сл. 510] Смештен у једној од увала, комплекс је изграђен на терену који се од обале подиже према оближњем брду, а чини га слична организациона структура која је примењена и на комплексу у Будви, опонашајући градске амбијенте, с тим да су објекти смештајне и услужне намене позиционирани у терасастим низовима чиме је омогућено отварање визура према мору. У образложењу републичког жирија за „Борбину“ награду наводи се да архитектура комплекса представља ново размишљање о простору и да је она у лепом складу са природом и околином а да је комплекс у целини изванредно читљив

⁶⁸ Peter Krečić, *op. cit.*, 7.

⁶⁹ Д. Ђурђевић, „Празник архитектуре“, *Борба*, 21. фебруар 1985, 9.

⁷⁰ Ј. М., „У духу поднебља. Двдесета Награда „Борбе“ за архитектуру“, *Борба*, 20. фебруар 1985, 5.

⁷¹ Peter Krečić, *op. cit.*, 7.

⁷² Milutin Geč, „Hotelski kompleks Slovenska plaža – Budva“, *Informativni bilten – Centar за stanovanje IMS*, Br. 28 (1981), 30-33.

са јасним распознавањем садржаја.⁷³ У односу на комплекс у Будви, неумски је знатно компактнији и интровертнији, али је архитектонско обликовање веома слично и евоцира на традиционалну архитектуру Медитерана (коси кровови покривени црвеним црепом, камени подзиди, перголе на терасама, гриље на прозорима, лучни мотиви и кривудавао кретање кроз ансамбл). Белу боју објеката у насељу наглашава зеленило које је уведено кроз цео изграђени ансамбл, па је тиме аутор настојао умањити границу између архитектуре и њеног окружења, те између екстеријера и ентеријера, стварајући архитектонски склоп кога прожимају архитектонске метафоре својствене постмодернистичкој архитектури. Архитекта Јовандић је у једном од интервјуа датих поводом доделе награде истакнуо да је искључивање хортикултуре из архитектуре заправо нелогичан поступак, јер природа може само стимулативно утицати на доживљај архитектуре, али да је за архитекту свакако изазов да архитектуру и природно окружење доведе у јединствену целину.⁷⁴ Приликом доделе савезне награде жири је нагласио да архитектура комплекса успешно синтетизује природне и универзалне градитељске вредности.⁷⁵



Сл. 510. Слободан Јовандић, рекреациони и одмаралишни центар *Zenit* у Неуму, 1987. Поглед на комплекс. Извор: *Hotel Zenit – Neum* [turistički prospekt]

Други пример нових пројектантских приступа у архитектури хотелских комплекса јесте и хотел *Belvedere* у Дубровнику изграђен 1985. године према коауторском пројекту архитеката Јулија Де Луке, Мирка Бертића и Јосипа Думанчића.⁷⁶ [Сл. 511] Назван нови адут Дубровника, хотел *Belvedere* највише категорије био је последњи нови хотел у великом ланцу хотела хотелско-туристичког предузећа „Dubrovnik“. Свака нова интервенција на подручју дубровачког града наишла је и на пријем и на критике, али је свакако за ауторе представљала захтеван задатак, о чему је на отварању хотела говорио и његов главни пројектант, архитекта Де Лука.⁷⁷ Пројектантски изазов се огледао пре свега у ситуирању објекта на стрмој стеновитој падини уз море с атрактивним видицима према старом дубровачком граду. [Сл. 512] Услови локације су били уједно и главна разлика између туристичког комплекса *Slovenska plaža* у Будви и хотела *Belvedere* у Дубровнику који, у ствари, типолошки такође представља комплекс сачињен од одвојених мањих објеката смештајне и друге услужне намене. Још од конкурса за репрезентативни хотел на Гребенима из 1954. године постављени су извесни пројектантски услови за ситуирање и организацију хотелске структуре који су се задржали све до Де Лукиног решења за нови дубровачки хотел. Недостаци локације су искоришћени тако да су постали предности у конципирању хотелског ансамбла чија је просторна и организациона логика блиска традиционалним насеобинама на Медитерану, нарочито дуж јужне италијанске обале. [Сл. 513] Наиме, хотел је конципиран тако да га чини низ мањих објеката распоређених на падини у

⁷³ Бранко Јовановић, „Савезна награда „Борбе“ за архитектуру: „Зенит“ између две плавети“, *Борба*, 20-21. фебруар 1988, 11.

⁷⁴ Vjera Vuković, „Arhitekturu sužavaju lokalizmi“ [razgovor sa arhitektom Slobodanom Jovandićem – dobitnikom „Borbine“ nagrade 1988. godine], *Borba*, 22. februar 1988, 8.

⁷⁵ Бранко Јовановић, *op. cit.*, 11.

⁷⁶ Andrija Mutnjaković (ur.), *Arhitekt Julije De Luca*, 44-49.

⁷⁷ M. Žilić, „Novi adut Dubrovnika“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXXIII, Br. 6 (1985), 28.

осмишљеној организационој структури која у погледу с мора даје дојам јединствене терасасте структуре.



Сл. 511. Јулије Де Лука, Мирко Бертић и Јосип Думанчић, хотел *Belvedere* у Дубровнику, 1985. Аксонометријски приказ комплекса хотела.
Извор: А. Mutnjaković (ur.), *Arhitekt Julije De Luca* (Zagreb: HAZU, 2013), 46.

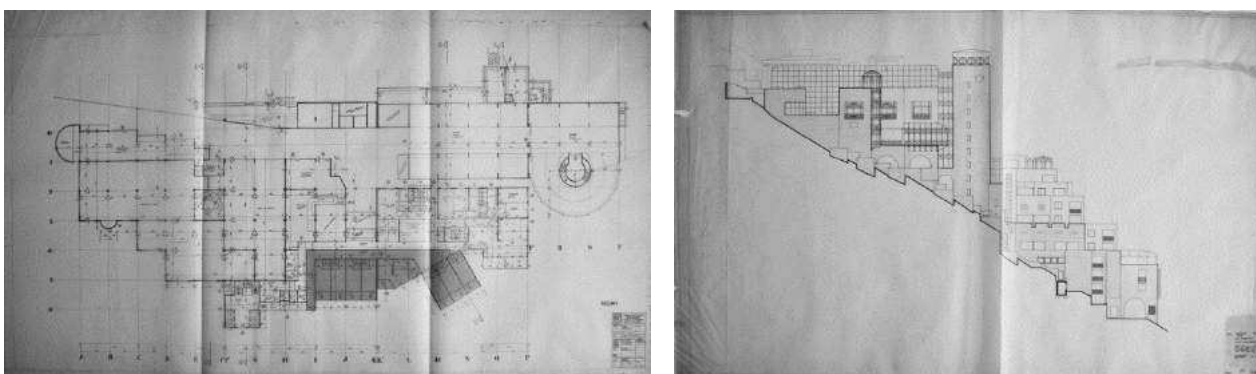


Сл. 512. и Сл. 513. Јулије Де Лука, Мирко Бертић и Јосип Думанчић, хотел *Belvedere* у Дубровнику, 1985. Приступ хотелу на највишој koti и ведута Дубровника. (лево) Извор: А. Mutnjaković (ur.), *Arhitekt Julije De Luca*, 45. Поглед на хотелски комплекс са мора. (десно) Извор: *Ugostiteljstvo – turizam*, Br. 6 (1985), 29.



Пратећи захтевно туристичко тржиште и тенденције у савременом хотелијерству, инвеститор је наручио хотел који се заснивао само на полупансиону (ноћење и доручак, у две варијанте: појачани континентални и амерички), пошто су нова истраживања туристичког тржишта показала да туристи које посећују популарна туристичка одређишта, какво је било и Дубровник, већи део дана проведу у туристичким разгледањима и истраживањима аутентичне кулинарске понуде, па их за хотел треба да веже само доручак у оквиру пансионске понуде. У погледу конципирања угоститељског дела хотела то је уједно значило да је ресторански простор намењен пансионском аранжману требало да буде мањи, док се акценат могао ставити на тематизоване угоститељске садржаје, попут ресторана, таверни, пивница и посластичарница који су били засновани на тржишној понуди. Смештајни капацитет хотела обухвата 133 двокреветне собе, 55 соба с француским креветом, два полуапартмана, 19 апартмана и један председнички апартман. У угоститељском делу је заступљено више аперитив барова, затим снек-бар и национални ресторан (200 места), као и неколико тематизованих простора различитог карактера – ресторан *Vitez Roland* (160 места), пивница *Bayern* (50 места), салон *Richard Lavljeg Srca* (60 места),

ноћни клуб *Trubadur* (120 места), посластичарница *Mozart*, кафе-доручковаоница *Maximilian* (150 места и исто толико на тераси), таверна *Dubrovnik* с великим амфитеатром за приредбе (350 места).⁷⁸ Оваква тематизација („има за тему“ – израз ентријериста) појединих хотелских простора, праћена одговарајућом стилско-визуелном обрадом с реминисценцијом на историјске предлошке, у односу на савремени хотелски објекат с уграђеним савременим инсталацијама, конструкцијом и материјалима испоставила се веома успешном у поретку потрошачког друштва док је истовремено такав сурогат, према речима Чарлс Денкса, представљао највећи комерцијални изазов класичној модерној архитектури.⁷⁹ Из тог разлога Денкс и узима модерни хотел као типично гротескну појаву у модерној архитектури која је водила њеном отуђењу и кризи.⁸⁰ Хотел је према пројекту располагао с више рекреативних садржаја као што су два базена (отворени и затворени), трим кабинет, салон за масажу, сауне, соларијум, столови за билијар и стони тенис, а имао је и део шљунчане плаже у дужини од 200 метара, као и пристаниште за мање броднице. Радове је извео грађевински комбинат „Međimurје“ из Чаковца са кооперантима из Загрева, Сплита, Дубровника, Лубљане и Бледа а надзор на изградњом и уградњом опреме вршило је предузеће „Ina-Projekt“ из Загреба.



Сл. 514. и Сл. 515. Јулије Де Лука, Мирко Бертић и Јосип Думачић, хотел *Belvedere* у Дубровнику. Основа улазног нивоа на коти +68,40 м. (лево) Западни изглед комплекса. (десно) Извор: ХМА-ЈДЛ [26]

У погледу дистрибуције функција примењен је концепт вертикалне организације садржаја с хоризонталним прекидима у виду спољњих комуникација и отворених простора. Због специфичности локације приступ хотелу је решен на највишој коти (+65м) на којој је етажа с организованим главним улазом, рецепцијом, холем и делом угоститељских и друштвених садржаја, а која заједно с две етаже испод, на којима су ресторан, кухињски блок, магацински простори и конгресна сала, чини најмасивнији део склопа. [Сл. 514] Спустање хотела према мору доноси и интимнији карактер функција распоређених у неколико целина. Све етаже прати ознака висинске коте на којој се налазе ради лакшег сагледавања објекта а њихов габарит је произашао из вертикалних веза са суседним етажама и структуре литице чију прате контуру. Део смештајних јединица организован је већ у оквиру етаже на коти +60 м, у ужем закошеном бочном делу који се постепено проширује са спуштањем етажа и повезује са смештајним блоком који је позициониран испод горњег улазног дела, тако да је у дијаграмском смислу хотелски склоп конципиран према кривудавај полигоналној линији која с највише тачке заврће и води до обалне тачке повезујући три главна просторно-организациона склопа. Најнижи део хотела који се спушта до мора предвиђен је за рекреативне и забавне садржаје а употпуњен је угоститељским просторима. Уз овај део и подножје главног смештајног блока пружа се доња променада с које се гранају мале стазе које воде до купалишних платформи. У организацији појединих просторно-

⁷⁸ „Љепота и вриједност Дубровника такве су квалитете и имају у повијесном и морфолошком смислу предзнаке пред којима сви падамо „на кољена“. Реакција свакога аутора који треба обликовати нове просторе у амбијенту Дубровника креће се у границама које иду од страха и дефетизма до изазова. У амфитеатру од старе луке до Орсуде, двију крајњих визуалних тачака које истодобно међусобно кореспондирају и заокружују визуелно доживљај, појављује се сада, умјесто снажне голе и годинама од југа обликоване хриди новоизграђени хотел. Тај визуелни атак сигурно је највећи проблем и у доживљају и у равнотежи постојећег.“ Вид. М. Žilić, „Novi adut Dubrovnika“, 28.

⁷⁹ Čarls Dženks, *Jezič postmoderne arhitekture*, 42.

⁸⁰ *Ibid.*, 41.

функционалних зона приметан је сличан начин њиховог решавања присутан и код других Де Лукиних хотела. Због полигоналног габарита свих етажа у њиховој организацији се тежило максималном искоришћењу простора и логичном повезивању садржаја у чему до изражаја долазе токови главних и сервисних комуникација. Бочни изгледи и пресеци кроз терен најбоље илуструју позицију хотела на локацији и висинске односе међу деловима структуре. [Сл. 515] Саставни део извођачког пројекта који се чува у Хрватском музеју архитектуре јесте и ситуација с решењем хортикултурног уређења који подразумева попис и план садње дрвећа и растиња.

Иако се архитектура хотела *Belvedere* везује за утицаје структурализма,⁸¹ присутног у Де Лукиним ранијим остварењима хотелских објеката насталим крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, њену концепцију и обликовна полазишта је ипак потребно сагледати кроз појаву постмодернизма који се у хотелској архитектури осамдесетих година јавио у виду завршне фазе развоја модерних туристичких објеката. Задржавајући карактер касно модернистичког обликовања, присутног у хотелској архитектури осме деценије, Де Лука и његови сарадници посежу за појединим обликовним решењима (наглашен торањ с пирамидалним кровом и сатом, застакљени делови фасада, парафразе појединих вернакулатних облика) који архитектуру овог хотела несумњиво везују за асоцијативну постмодернистичку естетику. Тако аутори у целокупној структури наглашавају поједине просторе нешто другачијом геометризацијом и материјализацијом у односу на пуније волумене постижући тиме да архитектура добије мотиве градских медитеранских агломерација – степеништа у торњевима, пасарале, лучни пролази, кружна сцена и амфитеатрално гледалиште, аркаде, платформе. У таквом специфицирању просторних зона на основу одређених (историјских) конвенција и остављању недефинисаних граница огледају се постмодернистички утицаји на архитектуру новог дубровачког хотела. Насупрот модерној архитектури чији је главни предмет често било артикулисање простора (апстрактног простора) као одређене садржине форме (у хотелским објектима је артикулисање апстрактност простора бивало у служби и артикулације садржаја), у постмодерној архитектури, према тумачењу Чарлс Денкса, простор постаје историјски специфичан, утемељен на одређеним конвенцијама, неограничен или двосмислен у зонирању, тако да његове ивице често остају нејасне или се протеже у недоглед.⁸² Денксове анализе вокабулара постмодерне архитектуре упућују на то да су поједини југословенски архитекти почетком осамдесетих година готово интуитивно дошли до нових приступа и то баш у хотелској архитектури која се и најбрже мењала и коју је већ крајем седамдесетих година захватило одсуство идејних упоришта.

⁸¹ Andrija Mutnjaković (ur.), *Arhitekt Julije De Luca*, 44.

⁸² Carls Dženks, *Jezik postmoderne arhitekture*, 181.

Слабљење модернистичких утицаја и појава постмодернизма у архитектури градских хотела

У градским местима Југославије се остваривао нешто мањи туристички промет него у приморским местима али знатно већи него у осталим категоријама туристичких места,⁸³ што указује на значај градова и општина који су имали у туристичком развоју, имајући при том у виду више фактора као што су шири опсег понуде, садржајност туристичких мотива и кретања транзитних туриста. Како би се повећао број туриста у градовима а тиме и њихова потрошња у многим местима приступило се обogaћивању туристичке понуде и развијању манифестационог и конгресног туризма који се дуже времена развијао углавном у приморским туристичким местима због већих смештајних капацитета и бољих услова смештаја и других услуга за организацију већих скупова. У хотелској типологији градски хотели су током друге половине XX века најдуже остали под функционалистичким утицајима послератне модерне. Разлог томе свакако почива у ограничавајућим урбанистичким условима који су углавном диктирали вертикалну организацију и поделу функција, било да се ради и доњим етажама с угоститељским и друштвеним садржајима или смештајним двотрактима који су најчешће били и најекономичнији. Кроз развој архитектуре у послератним деценијама долази до сталног осавремењивања технолошких и техничких решења, посебно у погледу својстава грађевинских материјала и конструктивних склопова, тако да су се она одразила и у архитектури градских хотела чија се структура мењала у односу на нове функционалне захтеве. С обзиром на присутна два главна тока у архитектури градских хотела, интернационални и регионални, пројектантска пракса је донела различита искуства у конципирању архитектуре градских хотела. Док је регионални тражио упориште у градитељској традицији поднебља, интернационални ток се развијао под утицајима међународних искустава, доносећи савремена и иновативна решења у техничко-технолошком смислу а задржавајући стандардизован однос према начину третирања појединих садржаја. Појава постмодернизма је у извесном погледу донела синтезу ова два тока, тако што је прихватила обликовну променљивост првог, а задржала функционалну устаљеност другог. Постмодернистичка преиспитивања архитектуре града и урбанистичке структуре одразила су се и на обликовне компоненте архитектуре градских хотела.

У функционалном погледу градски хотели постају комплекснији јер добијају више садржаја који су доносили већи тржишни профит. Тако је функција конгреса сматрана готово синонимом за допуњавање или попуњавање капацитета и дохотка многих носилаца туристичке, односно хотелске понуде.⁸⁴ Гледано историјски хотели су се нашли међу малобројним објектима који су први имали просторе за одржавање различитих састанака и скупова. Од седамдесетих година се многи градски хотели у свету све више усмеравају према конгресном туризму а често се и пројектују у посебном типу тзв. конгресног хотела. Многи градски хотели који су од половине седамдесетих година грађени у Југославији, првенствено Београду, Новом Саду, Загребу, Опатији, Ријеци, Сплиту, Дубровнику, Порторожу, Љубљани и Сарајеву, још су у фази пројектовања добили оријентацију на конгресни туризам прилагођавајући своје услуге том захтевном виду хотелског програма. Стога је крајем 1968. године основано удружење конгресних градова Југославије – *Jugokongres*, с основном функцијом развоја и промоције конгресне понуде Југославије, која је укључивала и представљање Југославије као „самоуправне несврстане социјалистичке заједнице, која води мирољубиву политику и која је врло заинтересована за унапређење међународне сарадње на свим подручјима“.⁸⁵

Због своје политичке позиције, географског положаја и развијене туристичке инфраструктуре Југославија се активно укључила у међународну конгресну понуду, постигавши извесне резултате у опремању простора за конгресну намену и у обављању конгресне делатности, али су по оцени туристичких стручњака могућности и компаративне предности на том плану биле знатно веће, па се очекивало да се конгресном туризму осигура политичка и економска подршка а удружењу конгресних градова да подршка у развијању и представљању конгресне понуде у

⁸³ Stevan M. Stanković, *op. cit.*, 81.

⁸⁴ AJ-746-к.50: Maja Sinčić, „Kongresni turizam Jugoslavije“, *Turizam*, God. XXIII, Br. 10 (1975), 14. (separat)

⁸⁵ AJ-746-к.51: Uloga i mjesto „Jugokongresa“ u razvoju kongresnog turizma u Jugoslaviji, 7.

иностранству.⁸⁶ Градски хотели усмерени активностима пословне заједнице наглашавали су у својим рекламним материјалима квалитет хотелске понуде који и просторно и садржајно одговара захтевној клијентели. Тако се нови зенички хотел *Internacional*, изграђен 1978. године према пројекту архитекте Слободана Јовандића, рекламирао као „Хотел за пословног човека“ који „својим садржајем и високим комфором задовољава укус и потребе сваког пословног човјека“.⁸⁷ Хотел се налазио у склопу радне организације у саставу сложене организације удруженог рада „РМК – Zenica“. [Сл. 516] Уз смештајни капацитет од 110 кревета у савремено опремљеним једнокреветним и двокреветним собама и апартманима, хотел је располагао са низом угоститељских простора (кавана, ресторан с вртном рестаурацијом) и просторима за пословне активности и одмор (салони за пословне сусрете, скупове и пријеме, релакс-зона са сауном). Иза строге и затворене бетонске структуре, обликоване под утицајима брутализма, на којој доминира издигнут конзолни корпус у коме је смештена ресторанска сала, крије се велики хотелски хол конципиран као својеврсно језгро хотела у коме се прожима више простора за сусрете и одмор (дупле висине, отворено степениште, галерије, различита нивелација пода).



Сл. 516. Слободан Јовандић, хотел *Internacional* у Зеници, 1978.
Изглед хотела и делова ентеријера. Извор: колекција аутора

Осим конгресних садржаја, хотели су се због своје обично привлачне локације (градски центри, прометне улице, пословни пунктови) показали повољним за трговачке локале одређене понуде (луксузни предмети, кожна и крзнена одећа и кожна галантерија, кристал, накит, уметнички предмети, слаткиши, цвеће, парфеме и козметика), што се испоставило корисним и за хотеле и за трговачке фирме. Наиме, многи хотели високе категорије су недовољно рентабилно пословали, док су за поједине радње специфичније или луксузније робе често недостајали одговарајући локали, па су добро уређени и опремљени хотели, на атрактивним локацијама и са сталном фреквентношћу гостију и пролазника постали, на обострани интерес, погодни за трговинску делатност. Економска несигурност и измењени услови у хотелијерском пословању утицали су да присутно правило у изградњи већих хотела, према коме половину и више функционалног простора (обично од 45 до 70% од укупне бруто површине) заузима смештајни део, буде постепено напуштено и замењено са тенденцијом да се повећају простору за друштвене активности (простор за организацију пријема гостију, простори за услуживање хране и пића, забаву, рекреацију, конгресну и трговачку намену).⁸⁸ Из тих разлога се хотелски простори, пре свега рецепцијске зоне, холови, галерије и сл, комерцијализују увођењем трговачких садржаја и то кроз различите моделе инвестиционог програма који је као такав утицао и на пројектантска решења (субвенционисање у изградњи хотела, закупавање наменски одређених простора за трговину, организовањем робног промета).⁸⁹ То је утицало и на извесне пројектантске промене

⁸⁶ О аспектима конгресног туризма у свету и Југославији вид. у: Željko Grbac, „Kongresni turizam u svijetu i u Jugoslaviji“, у: Neda Andrić (ur.), *Turizam, značajan faktor društveno ekonomskog razvoja Jugoslavije*, 449-465.

⁸⁷ „Hotel Internacional Zenica – Hotel za poslovnog čovjeka“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXVI, Br. 9 (1978), 31.

⁸⁸ Anonim, „Trgovina u hotelima i motelima“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXXIV, Br. 5 (1986), 40. 40-41

⁸⁹ *Ibid.*

јер је трговинским локалима требало обезбедити посебан улаз са улице, уколико се хотел налази уз прометну градску зону, другачије организовати унутрашњи простор рецепције и главног хола како би локали имали двострану оријентацију, омогућити токове кретања према свим садржајима и др.

У архитектури градских хотела пројектованих и грађених током последње етапе развоја модерне туристичке архитектуре препознаје се неколико одлика и пројектантских тема које су карактеристичне за зенит модернистичке архитектуре и уливе постмодернизма у југословенску средину: континуитет модернистичке традиције у структуралној концепцији хотела уз примену нових техничко-технолошких могућности (хотели у Београду, Бугојну и Јосипдолу), уобличење и редифинисање склопа градског хотела под утицајима постмодернизма (хотели у Сарајеву и Јагодини), савремене интервенције на постојећим објектима у виду реконструкције, доградње или адаптације (хотели у Загребу, Карловцу, Новом Саду и хотели у пројектантској пракси словеначке групе „Kras“). Ослоњени на дугогодишњу функционалистичку праксу архитекти који током друге половине седамдесетих година решавају пројектантске задатке нових градских хотела настоје да устаљену организациону структуру обликују сходно новим техничко-технолошким могућностима (нови материјали, конструктивни елементи, технолошки системи). Изразит пример таквог пројектантског захвата јесте први хотел познатог светског хотелског ланца „Intercontinental“ подигнут у Београду у склопу садржаја конгресног комплекса „Sava centar“.⁹⁰ Београдски хотел, изграђен за нешто више од годину дана (од јула 1978. до септембра 1979. године), представљао је репрезентативни хотел А категорије којим су тада знатно допуњени хотелски капацитети у главном граду примарно усмерени пословном естаблишменту.⁹¹ [Сл. 517]



Сл. 517. Стојан Максимовић, хотел *Intercontinental* у Београду, у склопу конгресног центра *Sava*, 1979. Поглед на главну, југо-источну, страну хотела. Извор: N. Bogunović (ur.), *Hotel Interkontinental Beograd* (Beograd: Jugoslovenska revija, 1980), 13.

Оцењујући значај конгресног центра „Sava“ и припадајућег хотела конципираног према међународним стандардима, Живорад Ковачевић, тадашњи председник Скупштине града Београда, истакнуо је да је главни град Југославије извршио не само своју обавезу према међународном положају и угледу Југославије, него је као град домаћин и организатор великих скупова и манифестација задовољно и своје сопствене потребе.⁹² Изградњом хотела у склопу

⁹⁰ О Конгресном центру „Sava“ вид. у: Dragan M. Marković, *Kongresni centar u Beogradu* (Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1976); Dušan Krajčinović (ur.), *Sava centar: Beograd, Jugoslavija* (Beograd: Sava centar, 1980); Slobodan Giša Bogunović, *op. cit.*, 88-89; Zoran Manević, *Stojan Maksimović: stvaralaštvo* (Beograd: S. Maksimović, 2006), 32-34, 71-75, 106-121.

⁹¹ О београдском хотелу *Intercontinental* вид. у: Милорад Јевтић, „Истањена нит“, *НПН*, Бр. 1512, 30. децембар 1979, 39-40; Nebojša Bogunović (ur.), *Hotel Interkontinental Beograd* (Beograd: Jugoslovenska revija, 1980); „Hotel »Beograd – Interkontinental« u Beogradu“, *Arhitektura urbanizam*, God. 19, Br. 85 (1980), 32-41; Aleksandar Milenković, „Hotel »Beograd – Interkontinental«, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 93-94; Slobodan Giša Bogunović, *op. cit.*, 189-190; Zoran Manević, *Stojan Maksimović: stvaralaštvo*, 34, 74, 122-127.

⁹² Živorad Kovačević, „Beograd – značajan centar međunarodne aktivnosti“, у: Nebojša Bogunović (ur.), *Hotel Interkontinental Beograd*, 15.

конгресног центра на локацији уз ауто-пут на левој обали Саве, чија идејна решења потписује архитекта Стојан Максимовић, архитектонски је уобличен Блок 19 у склопу урбанистичке замисли Новог Београда. Хотелска зграда коју чини издужени осмо спратни паралелоипед и проширена разуђена база, у габариту дужине 150 а ширине од 30 до 60 м, смештена је у североисточном делу Блока 19, паралелно уз улицу Владимира Поповића. Главни колски приступ хотелу остварен је преко интерне саобраћајнице из правца улице В. Поповића а економски прилаз за снабдевање и одвоз отпада са интерне саобраћајнице која је решена са северозападне стране хотела. У зони уз прилазни партер који води до главног улаза у хотел смештен је велики паркинг с око 1.000 паркинг места. Одлука да се конгресни центар са хотелом лоцира у Блоку 19 проистекла је на основу сагледавања програма и анализе шире зоне будућег градског центра у подручју приобаља реке Саве коју је у сарадњи са аутором комплекса спровео Завод за планирање развоја града.⁹³ У следећој етапи планирања дефинисана су програмска и просторна решења конгресног центра, а паралелно са тим израђено је и основно решење објеката са елементима детаљног урбанистичког плана предметне локације. Основна карактеристика архитектонског решења комплекса огледа се у јасној функционалној подели на садржаје и у њиховој међусобној условљености флексибилношћу коришћења.⁹⁴

Након израде идејног пројекта архитектуре у првој фази, на основу кога се потом приступило и изради осталих фаза, формирана је група пројектаната на челу са главним пројектантом и аутором пројекта која је била задужена за синтезу и координацију израде целокупне техничке документације. У том послу је учествовало више од 200 пројектаната из Завода за изградњу Београда и ангажованог партнерског предузећа КМГ „Trudbenik“ – ООУР „Драгиша Брашован“.⁹⁵ Због комплексности пројекта и постављених кратких рокова за његову реализацију, пројектовање и извођење су текли паралелно, тако што се током извођења прве фазе радило на изради техничке документације за наредне фазе. Тако су пројектанти били и главни надзорни орган у фази извођења. Након реализације конгресног центра приступило се изградњи хотела који је топлотом везом у виду коридора требало да се повеже са главним објектом центра. Рок за изградњу хотела био је везан за заказани термин одржавања Скупштине Међународне банке за обнову и развој и Међународног монетарног фонда у октобру 1979. године. Још у припремној фази обављени су преговори са хотелском корпорацијом „Intercontinental“ из Њујорка да се у пројектовању и изградњи примењују стандарди ИНС-а како би се по изградњи хотел укључио у ланац хотела те компаније. За потребе реализације ове инвестиције, чији носилац је била Скупштина града Београда, формиран је конзорцијум београдских банака са задатком да се обезбеде потребна средства за реализацију хотела. Предузеће „Generalexport“ (*Genex*), које је имало намеру да формирањем Основне организације удруженог рада за угоститељство, заокружи свој иначе широк спектар пословања, прихватило се да буде инвеститор, суфинансијер и будући корисник хотела.⁹⁶ Ради правовременог извршења инвестиционог плана предузеће „Generalexport“ је између осталог формирало и дирекцију хотела у изградњи. За поједине техничке области по потреби су били ангажовани и специјализовани стручњаци. Изградња хотела површине око 34.000 м² у врло кратком року представљала је изазов за домаћу грађевинску оперативу која се на основу претходних реализација комплексних објеката у земљи и иностранству потврдила своје вештине и компетенције. Носилац извођења радова било је познато београдско грађевинско предузеће КМГ „Trudbenik“ основано крајем четрдесетих година. За успешност овог предузећа на грађевинском тржишту заслужно је и праћење савремених кретања у светском грађевинарству а посебно у домену префабрикације и монтажних система градње. Набављање хотелске опреме и материјала на домаћем и иностраном тржишту спровели су одговарајући ООУР-и „Generalexporta“.

Структура хотелске зграде обухвата једну подземну етажу (сутерен), проширену базу с етажама приземља и високог приземља, техничку етажу и смештајни корпус од осам етажа укупног

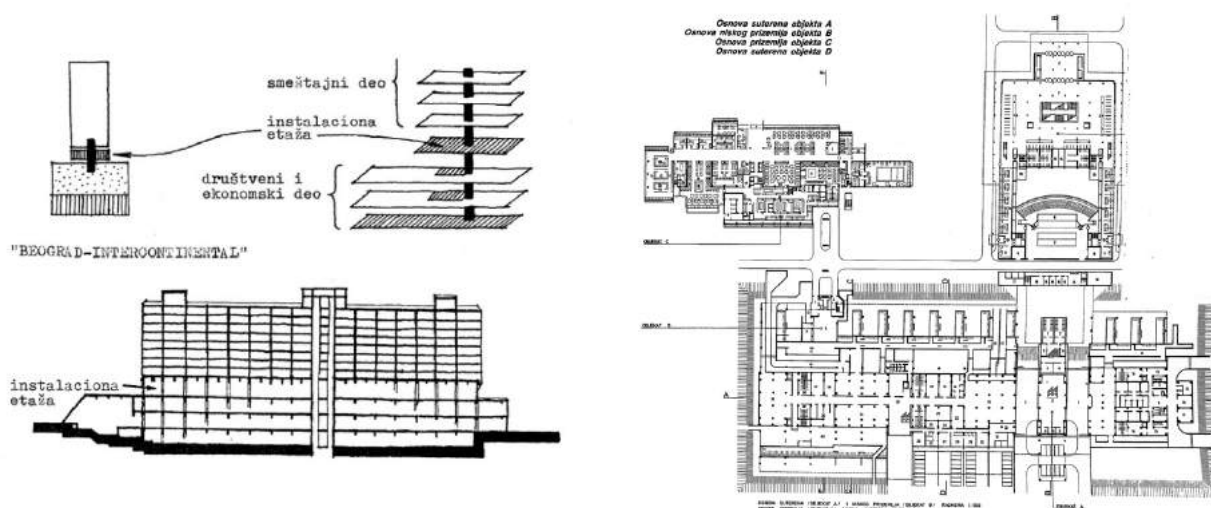
⁹³ Stojan Maksimović, „Kako su projektovani Sava centar i hotel Beograd Intercontinental“, u: Nebojša Bogunović (ur.), *Hotel Interkontinental Beograd*, 75.

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ *Ibid.*, 77.

⁹⁶ Momčilo Vasić, „Organizacija projektovanja, gradnje i opremanja hotela Beograd Intercontinental“, u: Nebojša Bogunović (ur.), *Hotel Interkontinental Beograd*, 97.

капацитета 450 кревета. [Сл. 518] Таква подела је подразумевала вертикални принцип организације хотелских функција подељених по етажама с местимичним прожимањем: у сутерену су смештени сервисни простори, техничке и енергетске просторије, магацини и просторије за особље (одвојен улаз, гардеробе и мокри чворови, самоуслужни ресторан и просторије за обуку особља); у приземљу, на коти терена, организовани су друштвени садржаји – рецепција с пратећим канцеларијама и просторијом за одлагање пртљага, хол с дуплом висином, ресторан (176 места), кафе-бар (111 места), ноћни бар (128 места) повезан са просторијама за извођаче, продавнице и услужни локали (агенције) на североисточној страни објекта с посебни улазом и везом с холлом, затворени базен (дим. 7,5 x 15 м) с пратећим рекреативним садржајима у југозападном делу објекта; на етажи високог приземља, поред мањих зона које припадају рекреационом центру уз базен и администрацији хотела, највећи део површине намењен је за потребе банкет-сала којима се приступа са галерије великог хола (велика и две мање сале које опслужује посебна банкет-кухиња с магацином, гардеробе и тоалети, техничке просторије за видео и аудио контролу) и које су у том нивоу коридором повезане са конгресним центром; техничка етажа служи за смештај техничких просторија за машинска постројења, водовод, канализацију и електрику (сва разводна места и контролни уређаји); смештајни део хотела обухвата етаже од I до VIII спрата које су пројектоване према ИНС стандардима у виду двотракта с централним ходником и обострано организованим хотелским јединицама са мањим просторним модификацијама по спратовима и смештајном типу (једнокреветне, двокреветне, собе са француским креветом и апартмани) – у централном делу ходника пројектован је мањи хол на који се приступа из четири лифта за госте а уз лифтовско језгро смештено је и против пожарно степениште и два сервисна лифта око којих је организован сервисни део, структуру смештајне јединице чини мањи претпростор са плакаром и купатилом (поједине собе имају и бар-пулт) а структуру апартмана чини улаз, сервисни ходник, кухиња, трпезарија, дневна и радна соба и спаваћа соба с купатилом и гардеробом, предвиђена је и могућност да се одређени број суседних соба по етажи може међусобно повезивати (по две собе); девети спрат је техничка етажа за пролаз инсталација и протеже се преко крова у висини од 70 цм.⁹⁷ [Сл. 519] Репрезентативни део хотела чини велики хол у приземљу повезан преко степеништа са галеријом на коти високог приземља. Хол је оријентисан на југоисток и у том делу има проширење у виду косо застакљеног анекса у оквиру кога су пројектоване цветне баште. Овакве баште које се појављују уз још неке просторе хотела примењене су и у конгресном центру.



Сл. 518. и Сл. 519. Стојан Максимовић, хотел *Intercontinental* у Београду, 1979. Шема функционалне поделе хотела. (лево)
Извор: Вао Zhi Fang, *Изградња туристичких објеката у Југославији*, 33. Основе приземља хотела и сутерена конгресног центра. (десно)
Извор: N. Bogunović (ur.), *Hotel Interkontinental Beograd*, 79.

Структура објекта је конструктивно подељена на више карактеристичних делова према специфичности примењене конструкције и технологије, као и према организационом плану изградње. Хотел је пројектован у армирано-бетонској конструкцији у основном растеру од 1,25 м

⁹⁷ Опис техничко-технолошког решења хотела вид. у: „Hotel »Beograd – Interkontinental« у Београду“, *Архитектура урбанизам*, 36-40.

док су проширења (анекси) базе са све четири стране објекта пројектоване делимично у армирано-бетонској конструкцији а делимично у челичној просторној конструкцији система „Mero“ коришћеној за кровне таванице. Фундирање је због састава тла спроведено на шиповима типа „Frenky“ (пречника 60 цм). У решењу целокупне конструкције хотела примењена су четири принципа конструкције: префабрикација, преднапрезање, спрезање и примена запаривања и електричног грејања свеже бетонске масе као нови технолошки принцип који је примењен због неопходности брзе градње.⁹⁸ Преднапрезање конструкције узето је као принцип и предуслов и то како у циљу покривања затезања, тако и у циљу спајања елемената у конструкцији. Смештајни корпус (дим. 16 x 120 м) изграђен је у усавршеном монтажном панелном систему „Trudbenik“ са вертикално преднапрегнутим зидовима и спрегнутим таваницама (тежине до 160 т). Међуспратне армирано-бетонске конструкције су монтажне („Omnia“ плоче преко монтажних ребара) или су греде и плоче бетониране на лицу места. Сви зидови и купатилске кабине за два купатила (произведени у вертикалном положају) вертикално су снажно преднапрегнути кабловима анкерованим у ригле рамова и провученим кроз челичне круте цеви које су потом инјектиране бетоном. Надстрешница испред главног улаза решена је у виду просторне конструкције система „Mero“ (дим. 44 x 22 м) ослоњене на бетонске ослоњце. Унутрашња обрада подова, зидова и плафона је различита и зависи од намене просторија (мермер, вунени теписи, керамичке плочице, ливени терацо, бетонске плоче, ламперија, текстил, касетирани дрвени плафони, решеткасте просторне конструкције и др). [Сл. 520] Спољни зидови и конструктивни елементи од армираног-бетона, монтажни или ливени на лицу места, у изгледу су натур-бетон или су обрађени штоковано с премазом. Главна фасадна облога вертикалних и косих површина су алуминијске застакљене фасаде израђене од термонзалационог и рефлексног стакла зеленог одсјаја на алуминијским носачима или челичним цевастим носачима. [Сл. 521]



Сл. 520. и Сл. 521. Стојан Максимовић, хотел *Intercontinental* у Београду. Изглед ентеријера централног хола са аперитив баром. (лево) N. Bogunović (ur.), *Hotel Intercontinental Beograd*, 40. Стаклена опна хотела – поглед са северо-западне стране. (десно) Извор: колекција аутора

Конгресни центар „Sava“ и хотел *Intercontinental* чине јединствену просторну и обликовну целину која је крајем седамдесетих година настала као резултат дугогодишњег искуства југословенских пројектантских и грађевинских предузећа. Иако различити по намени а блиски по програмском концепту, конгресни центар и хотел повезује исти архитектонски језик у коме се преплићу модернистичка искуства и постмодернистичке спознаје. Просторни и организациони концепт произашао из функционалистичке традиције, нарочито у структури хотела, у потпуности је подвргнут рецентним техничко-технолошким решењима која су кроз ликовни аспект просторног уређења додатно наглашена, често асоцирајући на естетизоване просторе фабричке намене. У осврту на архитектуру хотела, под називом „Ова архитектура је оријентир према коме ће се развијати нове неимарске тенденције“, архитекта Михајло Митровић наводи да је за разлику од главних објеката подигнутих током 30 година изградње Новог Београда, који припадају углавном рецидивима већ превазиђених одређења, од касног модернизма,

⁹⁸ Опис конструктивно-статичког решења објекта вид. у: Radomir Mihailović, Dragoslav Ilić, „Konstruktivno-statičko rešenje objekta“, у: Nebojša Bogunović (ur.), *Hotel Intercontinental Beograd*, 91-92.

постмисовског пуризма, префорсираног брутализма, до модернистичког маниризма, основни концепт конгресног центра са хотелом заснован на „првим расположењима постмодернизма“ и инхибицијама поштовалаца Кевина Роша (Kevin Roch), Оле Мејера (Ole Meyer) или Џејмс Стрилинга (Jeams Striling).⁹⁹ То је архитектура просторне концепције ослобођене зида и класичног стуба с доминирајућом опном од рефлектујућег стакла. У односу на хотел *Jugoslavija*, лоциран уз Дунав у Блоку 11, који је такође пројектован у форми класичног паралелоипеда, архитектура хотела *Intercontinental* је због примењених нових техничко-технолошких система (префабрикација, просторне структуре и стаклена зид завеса) ослобођена просторне ограничености, тако да су се у ентеријерима могли изгубити фиксни зидови и до изражаја доћи повезивање простора, садржаја и амбијената. Просторна метална конструкција нема само конструктивну улогу него је у функцији просторног ослобађања. По угледу на ентеријер конгресног центра, у коме до изражаја долази прожимање више структуралних компоненти, уређене су и опремљене етаже приземља и високог приземља. Структурална карактеризација ентеријера и заступљеност конструктивних елемената у виду пластичних ефеката којима је прибегавао Максимовић утицала је на уздржанији ликовни израз у односу на претходна искуства у обради хотелских ентеријера. У једном од критичких осврта на савремену архитектонску продукцију, објављиваних у недељнику *НИН*, Милорад Јевтић указује на проблем синтезе и неуједначеност у унутрашњем уређењу хотела.¹⁰⁰ Изгледу ентеријера допринела су дела југословенских уметника – композиције Оље Ивањицки, Гордане Глид, Љубе Поповића, таписерије Јагоде Буић, платна уједначеног спектра Стојана Ђелића или радови уравнотежене интонације Сафета Зеца.¹⁰¹ Јединство архитектонског концепта остварено је интеграцијом архитектонске интервенције и грађевинске структуре. Посматран из различитих углова хотел се сагледава као низ супротстављених форми, динамичних силуета и детаља.¹⁰² Умањујући утисак масивног хотелског волумена, и прибегавајући визуелном повезивању архитектонских мотива, архитекта Стојан Максимовић приземна проширења хотела наглашава косим застакљеним равнима које представљају цитате или варијације елемената са конгресног центра.

У години (1979) када је пројектован и изведен београдски хотел *Intercontinental*, настао је и пројекат за хотел *Kalin* у Бугојну који потписује архитекта Златко Угљен, представљајући нешто другачији поглед на архитектуру градских хотела у односу на претходне реализације овог аутора. [Сл. 522] Хотел је конципиран изван регионалистичких схватања, наводи Ибрахим Крзовић, али у складу да високим захтевима и критеријумима аутора према задатку и још деликатнијем програму.¹⁰³ Иако изграђен у малој средини без снажнијих архитектонских одлика и туристичких потенцијала, хотел *Kalin* у Бугојну је карактеристичан по томе што се његова намена везивала за смештај делегација и гостију високог ранга који су у Бугојно долазили на пријеме у председничку резиденцију „Gorica II“ која се налазила у том месту. Хотел је смештен на благој узвисини између две паралелне саобраћајнице, главне градске улице и магистралног пута. Таква позиција је утицала да се архитекта определи за два улаза у хотел – на етажи приземља из правца града и на етажи првог спрата уз магистрални пут. Приступ до првог улаза води преко степеништа које је смештено између зелених алеја и терасе ресторана и бара, тако да је овај улаз више намењен корисницима угоститељских и трговачко-занатских садржаја који долазе из града и решен је у виду процепа у волумену хотела којим је наглашена променада која улази дубоко у корпус хотела, док је други улаз с класичном приступном маркизом која прати нагиб терена заправо главни или репрезентативни улаз намењен корисницима хотела који обично долазе колима. Осим ова два улаза пројектован је и бочни улаз у нивоу приземља намењен за госте кафе-клуба и кутлане.

Угљенов карактеристичан приступ просторној организацији и функционалној дистрибуцији дериват је модернистичке традиције и настојања да се креира текући простор уз истицање доминанти или амбијенталних сензација. Променада која продира у волумен хотела утицала је на организацију етажа приземља и првог спрата и поделу садржаја. Због висине која

⁹⁹ Mihajlo Mitrović, „Ova arhitektura je orijentir prema kome će se razvijati nove neimarske tendencije“, u: Nebojša Bogunović (ur.), *Hotel Interkontinental Beograd*, 17. 16-18.

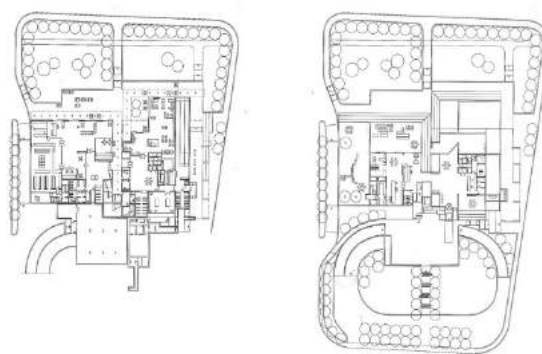
¹⁰⁰ Милорад Јевтић, „Истањена нит“, 40.

¹⁰¹ Aleksandar Milenković, „Hotel »Beograd – Interkontinental«, 94.

¹⁰² *Ibid.*, 93.

¹⁰³ Ibrahim Krzović, *Zlatko Ugljen: retrospektiva*, Katalog izložbe, n. n.

просторно дефинише тај унутрашњи коридор етажа правога спрата подељена је у два дела међусобно повезана уским мостом. У једном делу је хотелски хол с рецепцијом и приступом вертикалним комуникацијама а у другом делу отворени салон и аперитив бар с терасом. [Сл. 523] У нивоу приземља променада пресеца основу на два дела у којима су с једне стране организовани ресторан и кухињски блок са помоћним просторијама а у другом делу хол, кафе-бар/клуб и куглана. Устакљени мост изнад пасареле, који у нивоу првог спрата повезује друштвене садржаје, на следећим етажама повезује трактове хотелских соба.¹⁰⁴ У уређењу и опремању ентеријера дошли су до изражаја Угљенова тежња за ликовном кохерентношћу и приврженост детаљу. Удаљивши се од регионалних предлога које је вешто прилагођавао и транспоновао у хотелску архитектуру, Угљен је ентеријер и екстеријер хотела *Kalin* у Бугојну конципирао према савременој архитектонско-обликовној артикулацији (равне и сведене линије и површине, хладни тонови), давши примат савременим материјалима и њиховим естетским карактеристикама (метал, стакло, инокс, алуминијум, полиестер). Скелетна армирано-бетонска конструкција и фасадне површине у потпуности су обложене плочама од елоксираниог алуминијума. Уз овакву завршну обраду хотел је након изградње (1983) представљао изразито савремено архитектонско решење које је указивало на наступајуће промене у архитектонској пракси.



Сл. 522. и Сл. 523. Златко Угљен, хотел *Kalin* у Бугојну, 1979. Поглед на предњу страну хотела и приступну маркизу. (лево) Основе приземља и првог спрата са главним улазом. (десно) Извор: S. Bernik, *Zlatko Ugljen: arhitekt*, 147, 149.

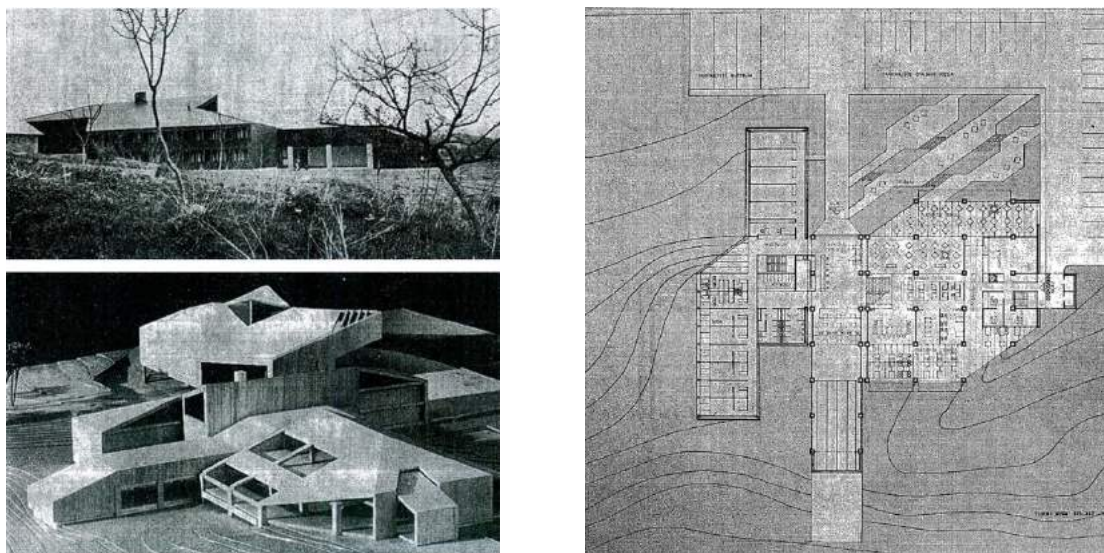
Устаљена концепцијска структура градског хотела карактеристична за градске хотеле осме деценије знатније је измењена у архитектури хотела *Josipdol* у месту Јосипдол, на северу Лике. За инвеститора „Опћу пољопривредну задругу Јосипдол“ пројекат је 1977. године израдио ауторски двојац – архитекти Милан Чанковић и Михајло Крањц, при Заводу за архитектуру Архитектонског факултета у Загребу.¹⁰⁵ [Сл. 524] Лоциран уз укрштање трију прометних саобраћајница и пројектован према стандардима Б категорије, хотел је према намени полифункционалан и предодређен за прихват и брзу услугу транзитивних гостију, што је изражено и кроз његову организациону структуру. Структуру хотела бруто корисна површина 2.500 м² чини склоп три волумена обликована косим кровним површинама које се спуштају до подножног венца, тако да је у целокупном склопу до изражаја дошла њихова висинска градација, а тиме и променљивост у висинама ентеријера. Благи нагиб терена на коме је хотел изграђен омогућио је да се главни простори реше у полунивоима, а то се одразило на једноставније комуникације и повезивање простора, те бољи однос садржаја и објекта према терену.¹⁰⁶ Према функцији је хотел подељен у две зоне (смештајну и угоститељску), између којих се налазе улазни хол и у продужетку, у виду извученог и делимично укопаног волумена, аутоматска куглана са четири стазе. Простор куглане, коме се приступа преко степеништа које је смештено у сервисном блоку иза рецепције, има дуплу висину и мање гледалиште у нивоу главног хола. Корисницима куглане је на располагању и посебан сервисни блок са гардеробом и санитарним просторијама.

¹⁰⁴ Stane Bernik, *Zlatko Ugljen: arhitekt*, 146, 147.

¹⁰⁵ Milan Čanković, „Hotel u Josipdolu“, *Čovjek i prostor*, God. XXIV, Br. 293 (1977), 15.

¹⁰⁶ *Ibid.*

Смештајни блок укупног капацитета 26 двокреветних соба са купатилом решен је у виду преломљеног или смакнутог једнотракта чиме је омогућено да се део сервисних просторија које припадају рецепцији, холу и куглани организују у том делу блока (због транзитног карактера хотела санитарни чвор је нешто већи). [Сл. 525] Угоститељски део хотела обухвата ресторан и банкет салу са 200 места, аперитив бар и кухињски блок са помоћним просторијама. У конструктивном смислу примењена су два типа конструкције. Смештајни тракт са управом хотела решен је у систему носећих армирано-бетонских попречних зидова и међуспратиних конструкција распона 3 метра и други део објекта са армирано-бетонским крутим стубовима у растеру 6 x 8 метара на који је постављена дрвена конструкција видљивог кровишта. Облагање фасада и крова је предвиђено смеђим салонит-плочама. Заинтересованост за проблеме форме у зениту модерне архитектуре и испитивање регионалних архитектонских могућности карактеристично је за вишегодишње професионално присуство архитеката Милана Чанковића и Михајла Крањца у Огулину и огулинском крају. Хотел у Јосипдолу, изграђен 1979. године, један је у низу архитектонских задатака, пре свега у домену стамбене архитектуре (вишепородичног и једнопородичног становања) и архитектуре туристичко-угоститељских садржаја, којима су ови архитекти прилежно приступали током седамдесетих година, и које су решавали на отворен и недогматичан начин с израженом тежњом за експериментом,¹⁰⁷ доприносећи тако архитектонском преображају провинцијске средине од које су се надарени архитекти обично удаљавали.



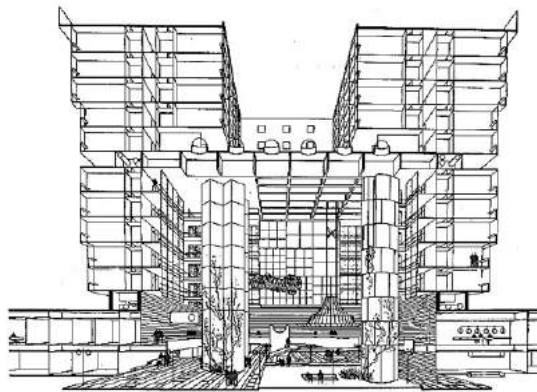
Сл. 524. и Сл. 525. Милан Чанковић и Михајло Крањц, хотел *Josipdol* у Јосипдолу, недалеко Карловца, 1977. Фотографија макете и поглед на хотела. (лево) Основа приземља. (десно) Извор: *Arhitektura*, Бр. 178+9 (1981), 72, 73.

Прихватање нових тенденција у хотелској архитектури које су се у свету, а првенствено у Америци, јавиле још током друге половине шездесетих година, подстакнуте променама у перцепцији савремене туристичке архитектуре које је донело удаљавање од модернистичке праксе а потом и прихватање постмодерних идеја, у југословенској архитектури долазе до изражаја скоро деценију касније, у другој половини седамдесетих година, када поједини архитекти одлучније прибегавају новим архитектонским трендовима. Два примера хотелских реализација с краја седамдесетих и почетка осамдесетих година у Јагодини и Сарајеву указују на видније промене у архитектури градских хотела, и то не само у погледу примене нових материјала и техничких решења, него и у приступу организацији хотелских садржаја и циљаном просторном доживљају. Изграђен 1983. године, непосредно пре одржавања Зимских Олимпијских игара, на градском потезу Маријин двора у Сарајеву, на коме је почео да се формира нови градски центар, хотел

¹⁰⁷ О огулинском опусу архитеката Милана Чанковића и Михајла Крањца вид. у: Snješka Knežević, „Novo u ogulinskom opusu Mihajla Kranjca u Milana Čankovića“, *Arhitektura*, Бр. 178+9 (1981), 67-73.

америчког ланца *Holiday Inn*,¹⁰⁸ дело архитекте Ивана Штрауса и сарадника,¹⁰⁹ у потпуности је својом архитектуром изражавао нове тенденције у хотелској архитектури које су потекле са америчког хотелског тржишта. [Сл. 526]

Нови сарајевски хотел А-катеорије (*de lux*) са својим разноврсним садржајима и смештајним капацитетом од 714 кревета у 357 соба и 16 апартмана представљао је главни смештајни објекат у граду Сарајеву за делегације и учеснике Олимпијских игара. После изградње великих градских хотела страног ланца „Intercontinental“, прво у Загребу а потом и у Београду, и Сарајево је добило хотел таквог ранга. Након отварања то је био највећи и најбоље уређен хотел у Босни и Херцеговини. Сарајевски хотел *Holiday Inn* у потпуности је конципиран према америчким стандардима, како у погледу примењених норматива и захтева за опремањем, тако и у архитектонском смислу, а тај се карактер најбоље исказује у атријумску типу који је био најређе заступљен у југословенској хотелској архитектури. [Сл. 527] Квадратна основа у нивоима приземља и мезанина је проширена са три стране, и у тим деловима организовани су сви друштвени садржаји (угоститељство, забава, конгресна дворана), док средишњи простор кубуса, до нивоа петог спрата где је постављен транспарентан касетиран кров, обухвата атријумски простор репрезентативне намене (улазни хол, пријем гостију, сепареи за одмор). У атријуму се налази панорамски лифт који повезује галерије смештајног дела решеног у виду једнотракта са застакљеним галеријама које су инкорпорирани у изглед атријума. У делу смештајног корпуса изнад крова који засвођује атријум налази се још пет етажа које су организоване у виду двотракта. У угловима квадратног хотелског кубуса, решеним у виду одсечених ивица, уметнути су тространи стубови – пилони који поред конструктивне функције стварања укрућења архитектонског склопа и служе за смештај главних вертикалних инсталација водовода, климатизације, електрике, канализације и одвода кишнице.

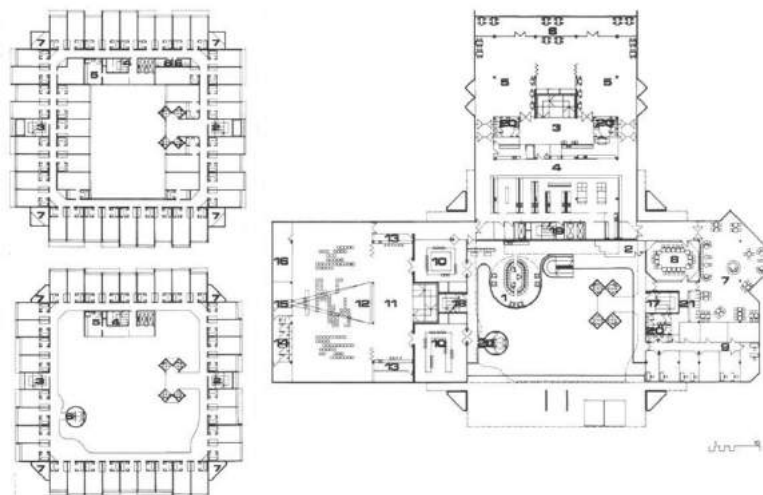


Сл. 526. и Сл. 527. Иван Штраус, хотел *Holiday Inn* у Сарајеву (Маријин двор), 1983. Поглед на јужну и западну фасаду хотела. (лево) Пресек кроз хотелски хол у перспективи. (десно) Извор: *АРН*, Br. 15 (1972), 40-41.

¹⁰⁸ О сарајевском хотелу *Holiday Inn* вид. у: „Hotel na Marindvoru“, *АРН*, God. X, Br. 15 (1972), 40-41; Š. Pabrić, „Četiri zvjezdice na Marijin-dvoru“, *Turističke vijesti Sarajevo*, Br. 1 (1980), 7; Anonim, „Olimpijada – izazov i za hotelijere“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXIX, Br. 4 (1981), 33; Mersa Zubović, „Elitno zdanje“, *Turističke vijesti Sarajevo*, Br. 2 (1983), 3-4; Anonim, „Otvoren Holiday Inn Sarajevo“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXXI, Br. 10 (1983), 7; Mihajlo Mitrović, „Hotel »Igman« Olimpijsko selo »Beč«, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 58-63; Zoran Avramović, „Zadovoljan gost – ključ poslovnog uspjeha. Dvije godine sarajevskog Holiday Inna“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXXIII, Br. 11 (1985), 49; Milena Rudež, „Ugostiteljski objekti“, *Čovjek i prostor*, God. 32, Br. 385 (1985), 18, 19; Ivan Štraus, *99 arhitekata sarajevskog kruga*, 106, 108; Kenneth Morrison, *Sarajevo's Holiday Inn on the Frontline of Politics and War* (London: Palgrave Macmillan, 2016).

¹⁰⁹ Пројект хотела су израдила сарајевска пројектантска предузећа SOUR „Investprojekt“ и RO „Arhitekt“. Главни пројектант је био архитекта Иван Штраус а пројектанти сарадници архитекти Берислав Кутни, Шефика Хаџић, Љубинка Бојанић, Весна Бојанић и Боро Савић. Конструктивно решење је дао инжењер Антон Анић. Пројекат унутрашњег уређења су израдили архитекти Нафа Галичић (смештајни тракт), Тихомир Штраус, Мухамед Хамидовић (услугне просторије), Иван Штраус (улазни хол), Бране Уршић (конгресна дворана) и Нијаз Сердаровић (услужни и продајни простори). Извођење радова је извело предузеће ŽGP „Sarajevo“. Надзор је вршио Мухамед Скендер.

У нивоу приземља су поред улазног и централног хола организовани рецепција с канцеларијским простором, аперитив бар, продавнице штампе, дувана, сувенира и других артикала, мењачница, фризерски и бријачки салон, тоалети, експрес-ресторан, посластичарница, кафана с терасом, салон, помоћне и комуникационе просторије за персонал, те одвојени улази у казино и дискотеку. Етажа мезанина обухвата мању салу за ручавање и дневни бар, продајни простор, ресторански хол и ресторан с терасом, кухињски блок с помоћним просторијама, национални ресторан, банкет салу, канцеларије управе хотела, салон и фоаје, конгресну дворану с пратећим просторијама – пројекциона кабина, техника и кабине за преводиоце, бар, складишни простори и комуникације (главно и сервисно степениште). Централни хол има функцију места сусрета и окупљања одакле се сагледавају везе и приступи према садржајима у проширењима приземља и мезанина. Између приземног и смештајног блока инкорпорирана је техничка етажа која обавија атријум у виду четвоространог прстена. [Сл. 528] Укупна површина хотела износи 31.500 квадратних метара. Конструктивно решење представља комбинацију армирано-бетонског скелета и система носећих попречних зидова у смештајном корпусу чиме је омогућен слободнији приступ обликовању фасада. Да би се избегла монолитност волумена на фасадама је направљен прекид у нивоу (унутрашњег) крова атријума тако да су фасаде смештајног корпуса тим увлачењем подељене у две једнаке зоне од којих је горња акцентована додатним испустима у зони последња три спрата. Фасадни омотач чине повезани префабриковани алуминијумски панели са уграђеним прозорима и завршном обрадом у жутој и окер боји. Видљиви армирано-бетонски конструктивни елементи су у односу на колорит фасадних равни стављени у други план.



Сл. 528. Иван Штраус, хотел *Holiday Inn* у Сарајеву. Основе мезанина и смештајних етажа у нивоу висине атријума и изнад њега. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 94/95 (1984), 58.

Постигнути изглед фасаде хотела идејно је близак решењима појединих објеката грађених у Америци крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година под утицајима постмодернизма, као што је Зграда јавних служби у Портланду (Орегон), изграђена 1982. године према пројекту архитекте Мајкла Грејвса (Michael Graves). [Сл. 529] Иако архитекта Иван Штраус, у једном од својих прегледа новије босанско-херцеговачке архитектуре, наводи да архитектура хотела *Holiday Inn* представља савремену парафразу организационе шеме познатог сарајевског Морића хана из XVII века,¹¹⁰ она у ствари првенствено означава угледање на архитектуру хотела америчког архитекте Џона Портмана (John Portman) изграђених у америчким градовима за хотелски ланац „Hyatt“, и то понајвише на хотел *Hyatt Regency* у Атланти из 1967. године.¹¹¹ Ова сличност је изражена у структуралној концепцији, и делимично у спољашњем обликовању (хотел у Атланти је знатно већи и технолошки сложенији), а посебно у обликовном третману унутрашњег атријума. Штраус у уређењу и опремању ентеријера хола, поред пастелних боја и савремених материјала,

¹¹⁰ Ivan Štraus, *99 arhitekata sarajevskog kruga*, 106.

¹¹¹ О америчким хотелима *Hyatt Regency* у Атланти, Чикагу и Сан Франциску архитекте Џона Портманда вид. у: Paul Goldberger (text), *John Portman – Hyatt Regency Atlanta, Chicago, San Francisco*, у: *GA – Global Architecture*, No. 28 (1974).

такође користи геометризоване и сведене форме и савремено обликован намештај, уз наглашавање појединих елемената или визуелних мотива. [Сл. 530] Платнени балдахин који наткрива округлу истурену ложу на галерији са сепареима за седење један је од таквих мотива и сличан је купастом (шаторастом) транспарентном балдахину над кафеом смештеним у округлу уздигнуту платформу у атријуму Портмановог хотела у Атланти. [Сл. 531] Сценичност архитектуре праћена мноштвом стилских варијација и просторних доживљаја једна је од специфичности Портманових хотела којима се водио и архитекта Штраус. Хотел у Сарајеву тако представља и најдоследнији пример нових тенденција у хотелској архитектури девете деценије.



Сл. 529. Мајкл Грејвс, Зграда јавних служби у Портланду (Орегон), 1982. Извор: <https://www.arch2o.com/michael-graves-postmodernism-household-designer/>



Сл. 530. Иван Штраус, хотел *Holiday Inn* у Сарајеву. Изглед унутрашњег атријума – хотелског хола. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 94/95 (1984), 61.



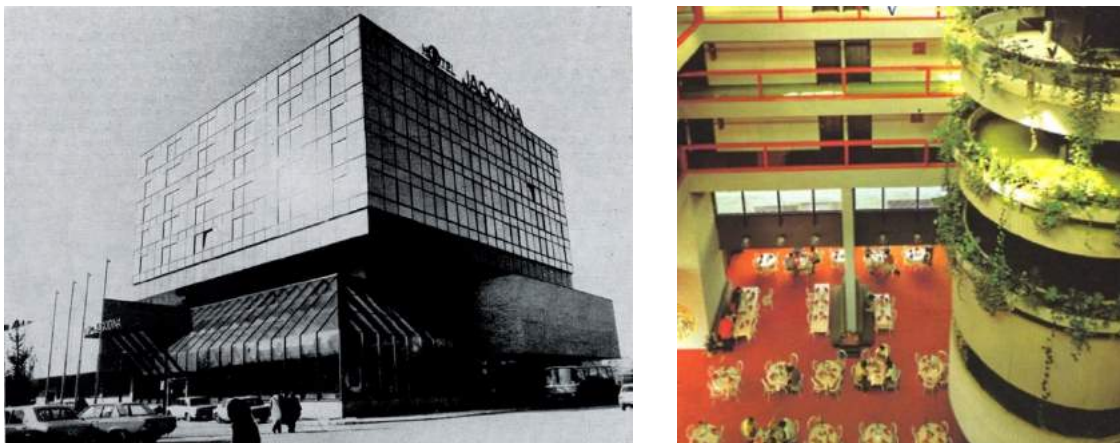
Сл. 531. Џон Портман, хотел *Hyatt Regency* у Атланти, 1967. Изглед унутрашњег атријума. Извор: <https://www.atlantamagazine.com/>

Разрађујући тему атријумског хотела градског типа, нешто компактније форме и сведенијег обликовања, архитекта Милош Константиновић је неколико година раније, 1979. године,¹¹² реализацијом хотела у Јагодини (тадашњем Светозареву) промовисао нове приступе у хотелској архитектури који су се удаљили од устаљених функционалистичких начела. [Сл. 532] Хотел је лоциран на углу једног од централних градских блокова на коме је дијагонално, према главној градској раскрсници и скверу „Народне омладине“, изграђена робна кућа „Београд“ пројектована као самостални објекат пуних маса обрађених у фугованој црвеној опеци која је према тадашњим урбанистичким правилима уређења и грађења била усвојена за основни материјал у том делу града. Насупрот парцели на којој је подигнут хотел налази се у зеленом појасу низ мањих стамбених објеката у низу, изграђених почетком педесетих година у национално-фолклорном стилу према замисли архитекте Драгише Брашована, тако да су карактеристике локације, према речима аутора, битно условиле основни распоред маса у ширем градском смислу, као и функционални распоред група просторија у хотелу.¹¹³ На две основне хотелске функционалне групе, услужну и смештајну, примењена је вертикална организациона шема: просторије услужног карактера (угоститељство, забава, рекреација) налазе се на нижим етажама (подрум, приземље и први спрат) а смештајни део обухвата пет спратова у компактном кубусу. Из тога је даље развијена просторна концепција према којој је нижи надземни део хотела, третиран у виду проширених масивних и пуних (затворених) волумена на које се ослања смештајни блок, инкорпориран у структуру блока дуж две ободне улице на начин да се ти волумени надовезују на суседне објекте у блоку. То је додатно наглашено и њиховом материјализацијом у црвеној фугованој опеци. Ова рустична маса се супротставља архитектоници смештајног волумена који обавија структурална фасада с рефлектујућим стаклом жућкасто-браон одсјаја. Кубична проширења и улазна партија

¹¹² Хотел је пројектован и грађен у периоду од 1974. до 1979. године.

¹¹³ Miloš Konstantinović, „Hotel »Jagodina« u Svetozarevu“, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 77.

позиционирана на углу хотела, то јесте блока уз раскрсницу, решена у форми косо застакљене опне, подвлаче се под смештајни волумен а због формиране празнине у том контактном делу створен је утисак одвојености смештајног волумена од доње партије или његово лебдење над приземним проширењем. Отварање објекта на углу у приземном делу и смењивање стакла и опеке, два материјала различитих ликовно-обликовних ефеката, архитектури хотела су дали скулптурални израз. У суседном блоку је изграђена зграда поште која својим монолитним волуменом у жућкастој опеци доприноси архитектонско-урбанистичкој целовитости.



Сл. 532. и Сл. 533. Милош Константиновић, хотел *Jagodina* у Јагодини, 1979. Поглед са раскрснице на хотел и улазну зону. (лево) Извор: *Arhitektura*, Бр. 172+3 (1980), 77. Сегмент унутрашњег атријума и хотелског хола. (десно) Извор: колекција аутора

За разлику од осећаја затворености који даје спољашње обликовање фасада, у унутрашњости хотела доминира отворени простор централног хола у виду наткривеног атријума који се протеже кроз цео волумен, тако да су смештајне етаже решене у виду једнотракта с галеријама оријентисаним према атријуму и собама распоређеним на све четири стране. Централни хол – атријум просторно и функционално обједињује све делове хотела. Према њему гравитирају базен, куглана, диско клуб у подруму, ресторан, кафана и пивница у приземљу, специјализовани ресторан, конгресна дворана и банкет сама на првом спрату.¹¹⁴ У простору хола су смештени рецепција, пословне агенције и продаја ситних артикала, аперитив бар, салони за одмор, ТВ сала и изложбени простор. Атријум је наткривен транспарентним панелима којим је обезбеђено природно осветљење. [Сл. 533] Једна од основних идеја у пројектовању ентеријера, према појашњењу аутора, било је постизање континуитета простора, те прожимање и јединство у третману и употреби материјала.¹¹⁵ Тиме је постигнуто да објекат споља делује пречишћено и помирљиво а скулптурално и просторно разиграно унутра.¹¹⁶ У уређењу централног хола доминирају савремени материјали, сведене форме и јарке боје (попут црвене) док је увођењем жардињера са зеленилом на полукружним истуреним галеријама додатно оплемењен простор хола (слично је постигнуто и код хотела у Новом Пазару). Кружно спирално степениште, изведено у бетону обојеним у црвено, повезује галерије и визуелно асоциран на кружне панорамске лифтове који су коришћени у атријумима хотела веће спратности и капацитета. Мањкавост атријумског типа хотела, нарочито мањих капацитета, огледала се у вероватноћи да ће садржаји у холу бити бучни и тако нарушавати комфор смештајног дела, нарочито ако су галерије на смештајним етажама отворене. Осим тога, визуелна изложеност хола и галерија има своје недостатке у погледу креирања интимније атмосфере значајне у хотелским просторима. Јагодински хотел и његов аутор, архитекта Милош Константиновић, награђени су 1980. године „Борбином“ републичком наградом за најбоље архитектонско остварење у СР Србији у 1979. години. Награда је према оцени жирија додељена због савременог функционалног концепта, успешног спољњег и унутрашњег обликовања, урбанистичких квалитета и коришћења зеленила

¹¹⁴ *Ibid.*

¹¹⁵ *Ibid.*

¹¹⁶ Александар Миленковић, „У знаку јубилеја (Награда »Борбе« за архитектонска остварења у 1979. години)”, *Политика*, 23. фебруар 1980, 13.

и ликовних дела у његовом унутрашњем уређењу.¹¹⁷ Вредност урбанистичког концепта издвојио је и жири који је рад оцењивао у конкуренцији за савезну награду.

Посебна тема која се издваја у архитектури градских хотела девете деценије јесте тема архитектонских интервенција на постојећим хотелским објектима или објектима других намена који су кроз реконструкцију или доградњу адаптирани у хотеле. Међу пројектантима се ова тема актуелизовала услед мањка инвестиција за изградњом нових туристичких објеката, али и због другачијих ставова према архитектури града, урбанитету и питању наслеђа у урбаним срединама. С инвестиционог становишта поједине градске хотеле је било сврсисходније реконструисати или доградити него их рушити и градити нове, посебно ако су били изграђени на атрактивним и вредним градским локацијама значајним за ту врсту садржаја, и ако је на тим локацијама с урбанистичког аспекта било могуће вршити интервенције у виду проширења објеката. Изградњу многих хотела у ранијем периоду, превасходно хотела у срединама које нису биле туристички развијеније (таква су била многа места широм континенталног дела Југославије), пратили су услови економичности и рационализације, често изражени у редукованим садржајима (програму), мањим квадратурама и нивоу опремљености. Уз то су објекти често завршавани у кратким роковима, без строжије контроле надзора у извођењу и с употребом јефтинијих грађевинских материјала. Тако је хотел у Брчком, изграђен почетком седамдесетих година према идејном решењу архитектке Јураја Најдхарта насталом 1969. године у оквиру захвата уређења центра Брчког,¹¹⁸ морао да се 1984. године подвргне реконструкцији јер су се грешке у финалној материјализацији одразиле на фасади која је почела да пропада.¹¹⁹ Најдхарт је хотел обликовно конципирао тако да асоцира на брод, реферишући се при том на Ле Корбизјеову послератну архитектуру којој је Најдхарт био привржен, и на коју се често угледао и у својим ранијим радовима настојећи савремене токове у архитектури приближити локалној средини. Пример савремене архитектонско-урбанистичке интервенције у градском језгру представља доградња загребачког хотела *Dubrovnik* (претходно *Milinov*), изграђеног 1929. године на централном градском тргу, и то кроз његово проширење на суседну празну (неизграђену) парцелу у бочној, Гајевој, улици која с Боговићевом улицом чини пешачку зону према Цвијетном тргу. [Сл. 534] Тај нови хотел анекс, назван *Dubrovnik II*, изграђен је 1982. године према пројекту архитеката Николе и Инес Филиповић¹²⁰ у виду интерполиране зграде која у фронту Гајеве улице и с истакнутим визурама из Боговићеве улице чини јединствен урбанистички асамблаж.¹²¹

Актуелизујући питање савремених интервенција у градским језгрима, архитекта Филиповић наводи да се често искључује претпоставка да би и новоизграђени објекат могао допунити временски различиту градотворену слојевитост и допринети квалитету грађене средине. Стога, Филиповић је става да свођење већине захвата на подручју заштићених градских језгара у оквиру поштовања заштите, пропозиција и усклађивања са окружењем значи не знати наћи битну разлику између интерполације и било којег другог захвата (регенерација, адаптација, асанација, реконструкција) из репертоара радова на заштићеном подручју.¹²² Интерполација је према њему првенствено архитектонски задатак, с комплексним програмом, у оквиру кога је усклађивање са околином један од архитектонских аспеката или пропозиција, али не и искључиви, пошто би окружење и непосредни околни објекти требало да буду само подстицај за конципирање архитектонског дела. У слободнијем приступу архитектонским интерполацијама, какав у ствари

¹¹⁷ Ј. М., „Стремења и путокази градитељства”, *Борба*, 19. фебруар 1980, 5.

¹¹⁸ Пројектну документацију за извођење израдио је пројектни биро из Брчког док је грађевинске радове извело предузеће „ГИК Брчко“.

¹¹⁹ Fehim Hadžimuhamedović, „Između autorstva i adaptacije”, *Čovjek i prostor*, God. 31, Br. 381 (1984), 21.

¹²⁰ Брачни бар Филиповић је од 1968. године деловао при Заводу за архитектуру у оквиру Архитектонског факултета Свеучилишта у Загребу где су и настале прве идејне варијације ове захтевне хотелске интерполације. О њиховом опусу вид. у: Nikola Polak, „Ines Filipović i Nikola Filipović”, *Čovjek i prostor*, God. 30, Br. 348-349 (1982), 24-25.

¹²¹ Разматрајући питање савремених архитектонских интервенција у постојећим градским језгрима, у тематском броју часописа „Arhitektura” посвећеном интерполацијама из 1983. године, архитекта Никола Филиповић наводи: „Малтене сва, заправо већина разматрања и поставки на тему изградње у постојећим градским језграма темељи се на принципима која као исходништу тачку имају постојеће језгре и њихово архитектонско наслеђе. Постављајући проблем нове изградње на тај начин и увјети под којима се она дозвољава, увјетује и прописује, резултат су таквог размислања и безмало сличне на рецепте с већ уобичајеним тражењима о усклађивању, прилагођавању, поштивању и респектирању постојећег стања.” Вид. у: Nikola Filipović, „Interpolacije: sa ili bez prognoziranja?”, *Arhitektura*, God. 36, Br. 184-185 (1983), 43.

¹²² *Ibid.*, 44, 45.

заговара Филиповић, преиспитује се један од најчешћих услова, а то је фиксирање габарита новог објекта, али и питање обликовног усклађивања с околним објектима историјских стилова које може да доведе до негативних резултата уколико се приступи обликовном интерпретирању фасадних елемената.



Сл. 534. Никола и Инес Филиповић, хотел *Dubrovnik II* у Загребу, Гајева улица (доградња хотела *Dubrovnik* из 1929), 1982. Авио снимак хотела из половине 1980-тих. Извор: Документација Николе Филиповића

Вођен тим премисама ауторски двојац Филиповићевих конципирао је фасаду дограђеног дела хотела у Гајевој улици која је својим савременим изгледом стаклене рефлектујуће зид завесе скренула пажњу на пројектантску маштовитост у којој су аутори настојали пронаћи отклон од могућих парафраза или формалних правила урбанистичке интервенције у постојеће градско ткиво. Стаклена опна фасаде издељена алуминијумском модулрном мрежом, с низом залучених или заталасаних испуста који у једнаком распореду формирају наборе у виду рибањих крљушти које се протежу дуж целе фасаде, представља својеврсно урбанистичко огледало у коме се рефлектују околни објекти¹²³ али и атмосферске прилике. Променљив изглед фасаде у погледу рефлексије, одсјаја и боје дао је посебан квалитет околном урбаном простору који иначе није довољно осунчан. Распон фасаде већи је од ширине и профила Боговићеве улице тако да све визуре из ове улице према Гајевој завршавају на фасади хотела као својеврсној кулиси иза које се одвијају хотелске активности. [Сл. 535] Према Радовану Иванчевићу нова зграда хотела *Dubrovnik II* несумњиво припада постмодерној архитектури, и то у контексту формалне антидогматичности коју је заступала постмодерна,¹²⁴ док је Драгомир-Маји Влаховић сврстава у касни модернизам правећи паралелу с лондонском Кристалном палатом Јозефа Пакстона (Joseph Paxton) из 1851. године, али и с Ле Корбизјеовим домино-системом (домино кућа) из 1914/15. године у коме су изражене главне синтактичке карактеристике модернизма и из кога је сукцесивно произашла материјализација спољашњег зида (фасаде – опне) у виду зид завесе која чини опну с вертикалним и хоризонталним поделама а не део конструктивног склопа.¹²⁵

Ови различити ставови упућују да су у то време постојала евидентна размимоилажења у погледу одређења постмодерне архитектуре и њене карактеризације, али и присутна нагињања у одбрану модерне архитектуре која су и у њеном зениту била суштински усмерена њеним основним начелима. Ако би се направио отклон од фасаде (енvelope), која додуше и јесте истакнута

¹²³ Уз нови хотел се осим Сункове зграде старог хотела налази још неколико архитектонски значајних објеката, попут зграде *Shell* Рудолфа Лубинског (Rudolf Lubynski) и зграда Напреткове задруге архитекте Стјепана Планића из 1936. године.

¹²⁴ Radovan Ivančević, „Od slijepe ulice – maštoviti vidik. O mogućnosti kritike arhitekture“, *Čovjek i prostor*, God. 30, Br. 356 (1982), 17.

¹²⁵ Dragomir-Maji Vlahović, „Fenomen jedne envelope“, *Čovjek i prostor*, God. 30, Br. 348-349 (1982), 30; Dragomir-Maji Vlahović, „Kasni modernizam. O nekim interpolacijama zagrebačkih arhitekata“, *Arhitektura*, God. 36, Br. 184-185 (1983), 48.

пројектантска тема и главни архитектонски мотив с урбанистичког аспекта,¹²⁶ просторна организација и уређење ентеријера хотела ближи су постмодерним премисама и новим технолошким одређењима. Формирани унутрашњи атријум постављен по дужој страни објекта (паралелно с улицом) чини главни комуникациони простор смештајног дела у коме се укрштају хоризонтале галеријске комуникације на свакој етажи и вертикалне комуникације преко степеништа и лифта у застакљеном окну. [Сл. 536] Таквом позицијом атријума омогућено је да собе буду обострано организоване, с оријентацијом према улици и према унутрашњости суседног блока. Атријум је преко крова осветљен природним светлом а због висине објекта и примењених материјала (стакло и алуминијум) постигнут је утисак већег простора савременог изгледа. Архитектонски третман унутрашњих простора праћен је дизајнерским и ликовним решењима академског сликара и графичара Здравка Тишљара. Уз дискретан и ненаметљив улаз, у приземљу су смештени хол с рецепцијом и главни комуникацијски токови, као и локали дуж приземне фасаде која је увучена у односу на главну фасадну раван тако да је формирана својеврсна колонада или трем од залучених фасадних испуста који су спуштени до нивоа улице, док су услужни садржаји и њихове сервисне просторије организовани на првом спрату. Инвеститори доградње хотела биле су радне организације „RO Generalturist-Hoteli-Restorani“ и „OOUR Garni-hotel Dubrovnik“. Грађевинске радове су извела предузећа „GRO Dom“ и „OOUR Градње“. За реализацију хотелске интерполације архитектура Николи и Инес Филиповић је 1983. године додељена годишња награда „Виктор Ковачић“ за најбоље остварење у претходној години.



Сл. 535. и Сл. 536. Никола и Инес Филиповић, хотел *Dubrovnik II* у Загребу (Гајева улица), 1982. Поглед на рефлектујућу фасаду хотела из Боговићеве улице. (лево) Извор: *Џонјек и простор*, Бр. 356 (1982), 16. Изглед унутрашњег атријума са галеријама. (десно) Извор: Фототека Миљенка Бернфеста

Другачији вид доградње и санације хотелског објекта примењен је на хотелу *Korana* у Карловцу изграђеном половином шездесетих година у духу архитектуре функционализма.¹²⁷ [Сл. 537] Хотел је изграђен у форми издуженог шестоспратног паралелоипеда с бочним приземним анексом. Смештен на атрактивној локацији уз обалу реке Коране, хотел са смештајним капацитетом од 130 кревета, ресторанском салом са 120 места и одсуством друштвених садржаја није задовољавао савремене потребе једног градског хотела који би се, поред туристичке намене, користио и за различите пословне, забавне и рекреативне активности. Осим тога, хотел је био и недовољно опремљен а замерено му је неадекватно обликовање, посебно у обликовању смештајног тракта који није имао одговарајућу заштиту од сунца. Анализом постојећег стања

¹²⁶ „Архитекти Инес и Никола Филиповић показали су нам“, наводи Драгомир-Маји Влаховић, „да љепота може резултирати из техничке перфекције, да се сувременим материјалима може изградити контекстуална кућа, а да симултано буде аутономна, тј. немиметичка и неререференцијална, да вокабулар естетике строја и вјера у технологију још нису исцрпљени (сјајнија и лаганија садашња естетика у односу на рану естетику строја).“ Вид. Dragomir-Маји Vlahović, „Fenomen jedne envelope“, 30.

¹²⁷ Zdravko Živković, Slavko Dakić, „Nove realizacije u Hrvatskoj (2). Hotel »Korana« – dogradnja i sanacija“, *Arhitektura*, Бр. 170+1 (1979), 32.

хотела, као и потреба хотелијерства, установљено је да би цели објекат хотела требало санирати и доградити му нове делове у циљу повећања капацитета.¹²⁸ За доградњу и проширење хотела услови локације су на све четири стране били ограничавајући: на источној страни река, на западној саобраћајница, на северу видиковац према реци и на југу спортски трени. Уз то је требало сачувати и све растиње у окружењу хотела. За инвеститора „НУР Корана“ пројекат доградње и реконструкције хотела израдио је тим пројектаната из карловачке пројектне организације „АГИ-56“ на челу са главним пројектантом архитекткињом Ђурђом Липовишчак која је била и аутор пројекта ентеријера. Пројекат је настао 1977. а радови су завршени наредне 1978. године.



Сл. 537. и Сл. 538. Ђурђа Липовишчак, хотел *Korana* у Карловцу. Поглед на првобитни изглед хотела из 1960-тих. (лево) Извор: колекција аутора; Хотел *Korana* после доградње и реконструкције из 1978. Извор: *Arhitektura*, Br. 170+1 (1979), 34.

Извођач је било грађевинско предузеће „Novotehna“ из Карловца док је хотел опремило љубљанско предузеће „Lesnina“. Пројектом је било обухваћено 7.360 м² новоизграђеног и 3.450 м² адаптираног простора корисне површине. Смештани капацитет је повећан на 400 кревета у једнокреветним и двокреветним собама и четири апартмана, ресторанска сала на 300 места, док су проширењем уведени конференцијска дворана са 350 места, сала за банкете са 120 места, доручковаоница са 290 и таверна са 120 места. Од осталих садржаја хотел је добио кафе-посластичарницу, четвостазну аутоматску куглану с рестораном, салоне, друштвену просторију са билијаром и услужне просторе (фризерски и бријачки салон, бутике). Доградња је конципирана тако да су око задржаног а проширеног вертикалног смештајног тракта дограђени нижи делови који поред приземља имају највише два спрата. [Сл. 538] Хотел је задржао оријентацију према реци. Проширење смештајног волумена подразумевало је увођење новог тракта конструктивно и обликовно усклађеног са новим архитектонским решењем. Степенастом висинском градацијом дограђених волумена постигнуто је да се некада наглашени вертикални корпус хотела сада боље уклопи у окружење и повеже са тереном. Томе је допринело и уједначено обликовање свих фасадних равни постојећег и дограђених делова применом префабрикованих фасадних парапета који су поред тродимензионалног динамизирања фасада имали и улогу заштите од сунца.

Доградњом и реконструкцијом постојећег хотела у оквиру градског блока у старој централној зони Новог Сада, архитекта Милан Марић је почетком осамдесетих година за инвеститора НУР „Varadin“ реализовао хотел *Путник* у улици Илије Огњановића, награђен покрајинском „Борбином“ наградом за најбоље остварење у 1981. години.¹²⁹ [Сл. 539] Окарактерисан од стране стручног жирија као нов квалитет у старом градском језгру,¹³⁰ хотел *Б* категорије капацитета 180 кревета изграђен је на скученој парцели уз Танурџићеву палату из 1934. године архитекте Ђорђа Табаковића у чијем угаоном делу је смештен стари део хотела. Овај осетљиви архитектонско-урбанистички задатак захтевао је и адекватно обликовање нове интерполације због висинске разлике између петоспратне палате с леве стране и издужене

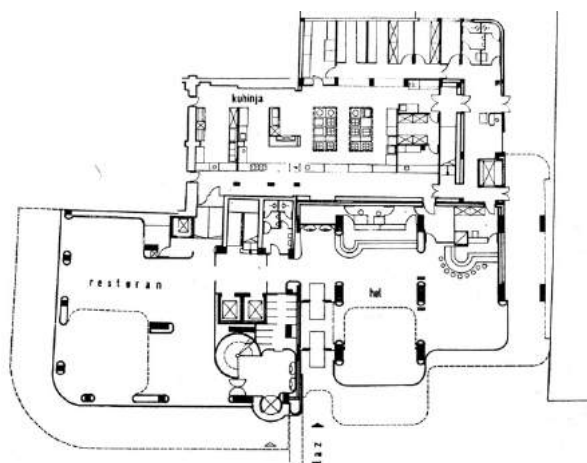
¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ О архитектури хотела *Путник* у Новом Саду вид. у: Марић, Милан. „Hotel Putnik u Novom Sadu“, *DaNS*, God. I, Br. 1 (1982), 9; Dušan Prodanović, „Hotel „Putnik“ u Novom Sadu“, *Arhitektura urbanizam*, God. 23, Br. 90–91 (1983), 34–35; Slobodan Jovanović, „Novosadska arhitekturna kronika“, *Sinteza*, Št. 83–86 (1989), 235–238; Александар Кадљевић, „Преглед опуса новосадског архитекта Милана Марића (1940)“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Br. 48 (2020), 288–291.

¹³⁰ Јеврем Милановић, „Нова достигнућа нашег градитељства“, *Борба*, 22. фебруар 1982, 5.

стамбене приземнице с десне стране. Пројекат је израђен у оквиру новосадске пројектантске организације „Plan“ током друге половине 1979. године, а београдско грађевинско предузеће „Neimar“ је извођење објекта завршило почетком 1981. године. Хотел заузима нето површину од око 5.600 м², с тим да однос реконструкције постојећег хотела и доградње новог дела износи око 50 наспрам 50 одсто. У конструктивном смислу хотел је решен у армирано-бетонском скелету с гредним препустима од 4 до 6 м. Друштвени и угоститељски садржаји хотела су смештени у сутерену, приземљу и међуспрату (хол са рецепцијом и аперитив баром, ресторан са 120 места, вински подрум са 100 места, диско клуб са 150 места, салон за хотелске госте са аперитив баром, посластичарница са 80 места и банкет сала са 100 места).¹³¹ Хотелске собе су организоване у двотракту од првог до петог спрата и у повученом поткровљу.

Облагањем дограђеног дела зид завесом од тамно-сивкастог стакла на коме се рефлектују околни објекти, архитекта Марић је хоризонталност фасаде Танурџићеве палате, наглашене уским белим бордурама које дуж фасаде оивичавају међуспратну конструкцију и линију парапета, пренео и на растер заталасане структуралне фасаде која даје прозачни завршни акценат монолитном волумену палате. Спој две структуре различите материјализације уравнотежен је истуреним панелом са светлећом рекламом чији се хоризонтални испуст прати линију надстрешнице постављене на палати у зони изнад високог приземља. Стаклени зид фасаде од споја два објекта започиње ужим конкавним меандром који затим прелази у наглашени заобљени еркер а потом у повучени шири део којим се завршава улични фронт фасаде. Заобљени угао Танурџићеве палате парафразиран је на фасади новог дела хотела кроз конкавна и конвексна заобљења, а тај манир органски је пренет и у обликовање структуре ентеријера. Увлачењем фасаде приземља са међуспратом додатно је акцентована обликовна веза између две зграде и истакнут главни део корпуса. Потпуно застакљена фасада је омогућила максималну отвореност просторија дограђеног дела, док је рефлектујуће стакло, широко распрострањено у постмодерној архитектури, пружило интимнији осећај корисницима. Бочно проширење према унутрашњости блока послужило је за смештај сервисних просторија и садржаја који не морају имати репрезентативнију отвореност према споља. [Сл. 540]



Сл. 539. и Сл. 540. Милан Марић, доградња хотела *Путник* у Новом Саду (улица Илије Огњановића), 1981. Поглед на дограђени део хотела и бочни део Танурџићеве палате из 1934. (лево) Основа приземља. (десно) Извор: *Arhitektura urbanizam*, Бр. 90–91 (1983), 34, 35.

¹³¹ Dušan Prodanović, „Hotel „Putnik“ u Novom Sadu“, 34.

Између реконструкције и деконструкције: архитектура хотела групе „Kras“

Специфичан методски приступ реконструкцији и доградњи хотелских објеката у контексту постмодернистичких градских тема и локалних идентитетских истраживања развили су словеначки архитекти који су од 1977. године деловали у оквиру архитектонског бироа „Крашки зидар у Сежани“. Ову групу архитеката, познату под називом „Kras“, чинили су архитекти Војтех Равникар, Матјаж Гарзароли, Марко Деклева и Егон Ватовец, припадници млађе генерације која је рођена током четрдесетих година XX века. Касније су им се прикључили и нешто млађи архитекти Ирена Чернич, Младен Марчина, Јанез Кожељ и други. Сви чланови групе су дипломирали архитектуру на љубљанском архитектонском факултету у периоду од 1969. до 1980. године. Група је током свега неколико година, од 1977. до 1980. године, остварила заједничка дела којима је стекла признања у Словенији и Југославији. Архитекти Гарзароли, Кожељ и Равникар били су чланови уређивачког одбора часописа „Arhitektov bilten“, гласила Друштва архитеката Љубљане. Поред низа изложби у земљи и иностранству на којима је излагала идејне и конкурсне радове, прво значајније признање за своја архитектонска опредељења група је стекла 1980. године доделом републичке „Борбине“ награде за објекат Сеоске трговине и поште у Времском Бритофу код Диваче, чијом архитектуром је према наводима жирија нашла „излаз из разноразних странпутица савремене архитектуре“.¹³²

Одбацујући радикалне модернистичке приступе, својствене послератној архитектури Хрватске и Србије, архитекти групе „Kras“ се окрећу малим темама у потрази за градотворном архитектуром чија су утемељења пронашли у архитектури Алда Росија и Леона Крира (Léon Krier). Аутори су заправо развили специфичан критички приступ према постигнућима и начелима модерне архитектуре користећи се полазиштима „постмодерне“ ревизије. За њих је градотворна архитектура представљала опредељење које, за разлику од разних -изама (контекстуализам, постмодернизам, рационализам итд), архитектуру не редукује на ограничено временско раздобље или на ограничен простор, и не чини је објектом потрошачке културе или примамљивим приказом на туристичкој разгледници.¹³³ Прихватајући Росијев исказ да је форма у функцији форме, представници групе „Kras“ су сматрали да архитектуру опредељују релације према властитој историји и према граду, при чему су историју архитектуре поимали као каталог одговора на слична, ако не и иста питања, а град као велику кућу, дакле архитектуру.¹³⁴ У контексту присутног постмодернизма, укореван у физичкој и културолошкој спознаји регионализам је као извор постике и инвенције представљао повратак основана у архитектури – првобитном и елементарном, нудећи наду за одговорну и елоквиентну архитектуру која се стално обнавља у служби друштва.¹³⁵ Нови регионализам је пружао критичку и теоријску основу да се архитектура ослободи разних конвенција и да постане архитектура која се везује за место, време и климатске услове (животну средину).¹³⁶

Уз позивање на ставове италијанског ренесансног архитекта и теоретичара Леона Батисте Албертија (Leon Battista Alberti), који у свом делу „О уметности грађења“ говори о граду као великој кући а о кући као малом граду,¹³⁷ архитекти групе „Kras“ свој архитектонски *credo* развијају управо на односима архитектуре према граду и архитектуре града према идентитету простора и заједнице. Стога, упориште у стваралаштву ове групе лежи у премиси да је кућа у граду архитектура само ако је повезана с градом, а град је град ако је садржан у свакој кући.¹³⁸ Међу пројектима и реализацијама који обухватају више објеката различитих друштвених намена, обично од локалног значаја, попут зграде општинске управе, дворане за венчања, дома културе, дома здравља, школе и вртића, месног туристичко-угоститељског објекта, седишта друштвено-политичке организације, гробља, налази се и неколико хотела чији су се пројекти базирали на реконструкцији и доградњи

¹³² J. M., „Стремења и путокази градитељства“, 5.

¹³³ Vinko Torkar, „Dom, kuća, grad“, u: „Arhitektura grupe »Kras“, *Čovjek i prostor*, God. 31, Br. 378 (1984), 14.

¹³⁴ *Ibid.*

¹³⁵ Lawrence W. Speck, „Regionalism and invention“, *Center*, Vol. 3 (1987), 19.

¹³⁶ О аспектима архитектуре регионализма и његовој позицији у постмодернизму вид. у: Kenneth Frampton, „Ten points on an architecture of regionalism: a provisional polemic“, *Center*, Vol. 3 (1987), 20-27.

¹³⁷ Вид. Book V – *Works of Individuals*, u: Leon Battista Alberti, *The Ten Books of Architecture: The 1755 Leoni Edition* (New York: Dover Publications, 1986).

¹³⁸ Vinko Torkar, „Dom, kuća, grad“, 14.

старих објеката хотелске или друге намене (пројекат за Дом културе и хотел у Словенским Коњницама (1980), хотел *Klub* у Липици – Сежана (реконструкција и доградња, 1981), прво награђени конкурсни рад за хотел у Пирану (реконструкција и доградња, 1982) и прво награђени конкурсни рад за доградњу хотела *Palace* у Порторожу, 1983). Кроз наглашавање и трансформацију архитектонских елемената и мотива (кула, стреха, коси кров, портал, колонада, трем, пергола, атријум), често третираних кроз пластично и метафорично апстраховање историјских предлога, аутори детерминишу специфичан локални израз простора града с његовим идентитетским карактеристикама. Својом архитектуром група „Kras“ заузима на изванредан начин реактиван однос према модернизацијским токовима шездесетих и седамдесетих година који као да су ипак били „трауматични“ за руралне пределе. Због тога су словеначки архитекти кроз реуспостављање идентитетског питања настојали да у савременој архитектури одрже континуитет и спону с локалним и традиционалним. Критички се односећи према визији и начелима „модерног урбанизма“ који је, сматрало се, прекинуо повезаност архитектуре и града те града и архитектуре,¹³⁹ архитекти групе, потпуно другачије од мотива ревизије модерног града, посежу за обновом урбанитета истичући „жељу за градом“. У архитектонском смислу то постижу угледањем на историјске урбане моделе и елементе, али и променом размере у односу на модернистичку праксу, пошто „малој“ архитектури враћају карактеристичност и одрживост.¹⁴⁰

Док су други тежили ексклузивном и наметнутом, те пуцали од здравља „модерности и интернационалних порука“, Равникар, Деклева, Гарзароли и Ватовец мислили су, појашњава архитекта Ранко Радовић, на обично и прилагођено и деловали трансформисано и локално, али апсолутно не затворено или пак провинцијално, како су то многи хтели да виде и да опишу.¹⁴¹ Радовић наводи да је група „Kras“ у својим пројектима и реализацијама донела неколико новина на плану процеса пројектовања, плану разумевања форме и плану акцентовања појединих елемената архитектуре и простора. Тако су у пројекту доградње постојеће зграде хотела у Порторожу и при реконструкцијама постојећих зграда у хотелу у Пирану и Липици дошле до изражаја њихове специфичности у разумевању форме која у овим случајевима произилази из процеса реконструкције а која подразумева и елементе доградње или надградње, па се може говорити и о деконструкцији која је у служби синтезе или акцентовања постојеће структуре.

Група „Kras“ је у свом целокупном опусу форму разумела и бранила као сложен феномен, чиме је напустила принцип давања одговарајућег израза одређеној функцији, него је целокупну архитектонску структуру тумачила у садејству окружења/околине и унутрашњих просторно-функционалних манифестација.¹⁴² Из тог односа, у изразу трансформабилног или деконструктивног а у значењу синтетизујућег или композиционог, настаје амалгам различитих форми, елемената и материјала који су у садејству са простором и његовом размером. Намера инвеститора из Сежане да допуни туристичку понуду места Липица резултирала је изградњом хотела у постојећој архитектонској структури – опни старог објекта кобиларне и мањежа.¹⁴³ [Сл. 541] Чувајући спољашњи изглед објекта аутори су интервенисали у постојећем габариту на два начина: кроз уметање стакленог кубуса у виду куле у постојећу структуру зграде, чиме је акценован објекат у делу друштвених садржаја а интеграција постојећих делова објекта симболично повезана преко пасареле с перголом која продире у објекат повезујући улазни део са кулом, те кроз промену унутрашње организације којом је задржана интровертност зграде, то јесте усмереност и отвореност садржаја према унутрашњем дворишту. [Сл. 542]

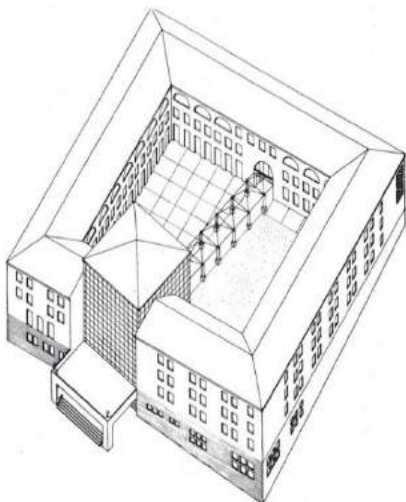
¹³⁹ *Ibid.*, 8.

¹⁴⁰ „Сеоски угао – као сеоска врата, тријем, капела на улазу у село, склониште... Бијели оквир фасаде зацртан у улични простор Сежане, оквир за кућу саму, оквир живота који лоцира кућу... Камени оквир – у бетон уграђено сјећање, решетка преко лица села, тежина надвоја... Трокутаста стаклена призма над вратима – око над простором, средишња метафизичка точка која крај locus одређује, а ипак је заједничка – говори једним, свима разумљивим језиком... Свјетлијка на углу терасе – цртеж коначности, додир грађенога, тектонскога са живим, тренутним, свјетлијка коју је нетко поставио на руб да би га освјетлио, означио, осмислио...“ Вид. Vojteh Ravnikar (citat), u: „Arhitektura grupe »Kras«“, 7.

¹⁴¹ Ranko Radović, „Višeslojna arhitektura grupe »Kras«“, u: „Arhitektura grupe »Kras«“, 19.

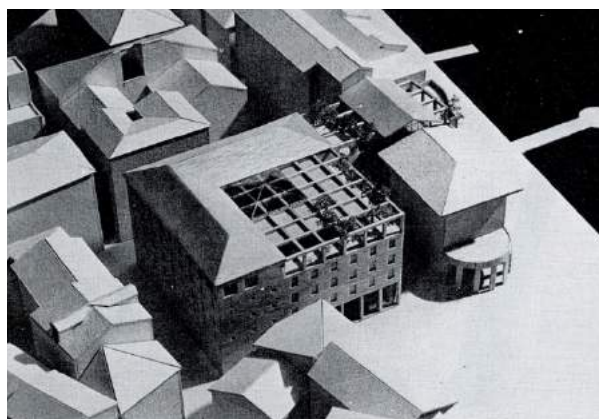
¹⁴² *Ibid.*, 21.

¹⁴³ „Hotel Klub v Lipiči“, *Sinteza*, št. 53, 54 (1981), 51-56.

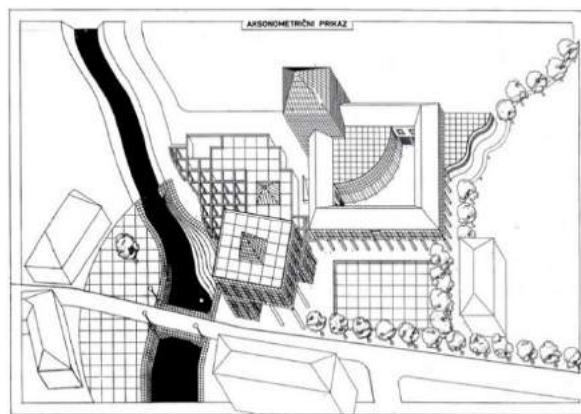


Сл. 541. и Сл. 542. Група „Kras“, реконструкција и доградња хотела *Klub* у Липици – Сежана, 1981. Аксонометријски приказ. (лево) Поглед на главно pročеље са улазом. (десно) Извор: *Sinteza*, št. 53, 54 (1981), 51, 54.

На нешто другачији начин интервенисано је на згради која је адаптирана у хотел у Пирану. Локација у центру Пирана искључила је интровертну концепцију хотела с унутрашњим атријумом, већ је зграда посматрана у контексту града као део структуре града, добивши тако оријентисаност према споља (застакљени тракт у приземљу и сјеница на тераси којом је истакнут „Г“ облик затвореног дела тракта). [Сл. 543] У случају конкурсног рада за доградњу хотела *Palace* у Порторожу настојала се истаћи архитектура постојећег хотела смештањем нових функција у приземни анекс који постаје својеврсни партер хотелске зграде и њена композициона надградња која интегрише околни јавни простор у отворене дворишта новог партерног дела. Слично реконструисаним и дограђеним објектима, према установљеном пројектантском процесу настао је и интерни конкурсни рад за Дом културе и хотел у Словенским Коњицама код кога квадратна основа дома изражава друштвено значење места окупљања, средишта културног живота, наглашеног вертикалношћу колонаде стубова која уједно ствара спону између унутрашњег и спољашњег простора, док је хотелу у складу са његовом функцијом дата интровертност с јасно наглашеним улазом позиционираним у делу објекта уз улицу и градски мост преко реке Дравиње¹⁴⁴ (мотив куле – кула при улазу у град, кула тврђаве, кула уз градски трг). [Сл. 544]



Сл. 543. Група „Kras“, конкурсни рад за хотел у Пирану (реконструкција и доградња), 1982. Фотографија макете. Извор: *Čovjek i prostor*, Br. 378 (1984), 16.



Сл. 544. Група „Kras“, пројекат за Дом културе и хотел у Словенским Коњицама, 1980. Аксонометријски приказ. Извор: *Čovjek i prostor*, Br. 378 (1984), 15.

Овим конкурсним радом посебно је апострофирана тема градотворне архитектуре у односима архитектуре и града, јер успостављена архитектонска композиција превазилази одреднице објекта у виду његове сингуларности и постаје симулација града и градске атмосфере (идентитета) у малом, при чему су архитектура и архитектонски елементи склопа у служби креирања микро урбанитета. Код свих ових али и других пројеката групе „Kras“ долази до

¹⁴⁴ „Arhitektura grupe »Kras«, 15.

изражаја сценичност која је у функцији перцептивног повезивања архитектуре и града, као и истицања идентитетских карактеристика. Сагледавајући њихов рад на пољу повезивања практичног и теоријског архитекта Борис Подрека наводи да то није само дело него и стање, те да се њихов утемељени рад разликује од сценографског и мотивистичког колажирања које је неретко својствено туристичкој архитектури, пошто „иза површинскога тих доживљених дневних утјецаја вреба у проширеном смислу праствара дилема архитектуре између материјалности и просторности“.¹⁴⁵

Планински хотели и изградња туристичких капацитета за потребе одржавања Зимских Олимпијских игара у Сарајеву

Након експанзије туристичке изградње дуж Јадранске обале у периоду од половине шездесетих до почетка седамдесетих година, туристички стручњаци, међу којима су се својим научним радом истицали Стеван М. Станковић, Срђан Марковић, Иван Антунац, Антун Кобашић и Миодраг Зечевић, упозоравали су да је Јадранска обала готово исцрпљена у погледу туристичког развоја и стога су сматрали да би се будући развојни планови, уколико југословенски туризам жели наставити своју експанзију и задржати тржишну конкурентност, морали више оријентисати континенталним регијама, посебно развоју планинског, бањског и речног туризма.¹⁴⁶ Туристички развој обале донео је и експанзију изградње туристичких капацитета чији је процентуални удео у односу на друге делове земље био знатно доминантнији. С друге стране планинска туристичка места Југославије су 1977. године располагала са свега 5,6% кревета од укупног броја кревета у туристичком смештају, иако је четвртину територије Југославије чинио планински рељеф који је, по својој пејзажној разноликости, типу и туристичко-географском положају, пружао многе могућности за развој планинског туризма.¹⁴⁷ Незаинтересованост за планинска подручја су показивали и домаћи и страни туристи. Од укупног броја остварених туристичких ноћења у планинским туристичким местима реализовало се мање од осам одсто.¹⁴⁸ Поред тога туристи су се у планинским местима кратко задржавали упркос рекреативним и другим туристичким функцијама које су нудиле планине. Осим планинских туристичких одређишта на подручју словеначких Алпи углавном прилагођених савременом планинском туризму, која су понајвише посећивали туристи из околних европских земаља,¹⁴⁹ остале планинске регије Југославије су због недовољне развијености, лошије саобраћајне повезаности и недостатка туристичких садржаја биле знатно мање укључене у инострани туризам. Стога се у оценама планинског туризма наводило да и поред туристичких вредности планина развој тог туризма заостаје за развојем туризма у целини.¹⁵⁰ Према анализама туристичких стручњака просторне могућности развоја планинског туризма су се могле поредити с просторним могућностима приморског туризма,¹⁵¹ тако да се у циљу подстицања развоја планинског туризма сматрало корисним успостављање везе између приморског и планинског туризма, посебно у контексту активирања планина у летњој сезони а у односу на то и планирања изградње туристичких капацитета (планински и зимски туризам су третирани посебним категоријама туристичког промета).

Вишегодишња опредељеност већине инвеститора да улажу у изградњу смештајних капацитета намењених приморском туризму одразила се на заостајање планинских подручја у туристичком развоју, иако су хотелски капацитети, изграђени на неколико планина током

¹⁴⁵ Boris Podrecca, „Odnos prema realnosti“, u: „Arhitektura grupe »Kras«“, 25.

¹⁴⁶ О томе вид. у: Миодраг Зечевић, *Инвестиције и развој туризма у Југославији: проблематика и перспективе* (Београд: Институт за спољну политику, 1973), 161-170; Стеван М. Станковић, *Туризам у Југославији*, 215-222; Срђан Марковић, „Раст туризма од 1945. до 1987. године и дугорочна стратегија развоја“, *Југословенски преглед: информативно документарни приручник о Југославији*, Год. 32, Бр. 4-5 (1988), 95-103.

¹⁴⁷ Стеван М. Станковић, *оп. cit.*, 201, 44.

¹⁴⁸ *Ibid.*

¹⁴⁹ Према подацима из 1974. године Словенија је у просторној дистрибуцији планинског туризма апсорбовала највећи део промета – око 46% укупног броја ноћења и око 85% броја ноћења страних туриста у тој категорији, док је на другом месту била Србија са око 31%, затим Босна и Херцеговина са око 10%, Хрватска са око 9%.

¹⁵⁰ Стеван М. Станковић, *оп. cit.*, 201.

¹⁵¹ О развијености и перспективама планинског туризма у Југославији вид. у: Živadin Jovičić, „Dosadašnja razvijenost i perspektive planinskog i zimskog turizma u Jugoslaviji“, u: Neda Andrić (ur.), *Turizam, značajan faktor društveno ekonomskog razvoja Jugoslavije*, 475-483.

седамдесетих година, потврдили да је туристичка потражња све више оријентисана квалитетнијем смештају и услугама, тим пре што се осим зимске развијала и летња туристичка сезона.¹⁵² Истраживање туристичких потенцијала планинских подручја Југославије, спроведено још 1968. године, резултирало је студијом под називом „Анализа могућности и проблема развоја зимског туризма у Југославији“ коју су израдили експерти ОЕСД-а (Организације за сарадњу и економски развој) и која је показала да у планинским регијама свих република постоје повољни предуслови за развој зимског туризма (климатски услови, трајање снежног покривача, конфигурација терена и денивелација стаза за зимске спортове, близина туристичких центара и др). Ова студија је такође указала на потребу даље разраде основне концепције кроз израду регионалних студија и акционих планова ради спровођења конкретних инвестиционих програма. Потом су на републичком нивоу рађене студије и просторни планови за одређена ужа подручја ради планирања развоја планинског туризма. Међу тим активностима посебно место заузима припрема планске основе за планинско подручје у околини града Сарајева (планине Игман, Јахорина, Бјелашница и Требевић) у почетној фази припрема за изградњу неопходних капацитета како би се задовољили услови за одржавање XVI Зимских олимпијских игара (ЗОИ). У посебном пројекту ОЕСД-ове студије из 1968. године обрађене су развојне могућности сарајевског региона који је препознат као једно од најатрактивнијих подручја за развој зимско-спортског и континенталног туризма у Европи.¹⁵³ Постојало је увржено мишљење да туризам Босне и Херцеговине има транзитни облик, и то специфичног карактера, пошто су туристички ресурси Босне и Херцеговине оцењени таквим да имају посебне карактеристике за појаву транзитног туризма.

Пишући о савременој туристичкој изградњи у Босни и Херцеговини почетком седамдесетих година архитекта Јахиел Финци поставио је низ питања везаних за развој туризма и изградњу модерних туристичких објеката у тој југословенској републици, задржавши се на констатацији да у Сарајеву, Мостару и Бања Луци, три највећа града те републике који се налазе на главној босанско-херцеговачкој туристичкој магистралаи, није двадесетпет година после рата изграђен ни један значајнији хотелски објекат, ни један нови хотел, већ да су само вршене доградње постојећих.¹⁵⁴ Када је у мају 1978. године и званично потврђено да ће Сарајево бити домаћин XVI Зимских олимпијских игара уследиле су опсежне припреме за изградњу и унапређење инфраструктуре и објеката неопходних за непосредну организацију ЗОИ (саобраћајна и комунална инфраструктура, мрежа и објекти електроенергетског снабдевања, жичаре и ски-лифтови, спортски објекти и терени, олимпијско село, новинарско насеље, међународни радиотелевизијски центар, рачунарски центар за обраду спортских резултата, станица за анти-допинг центар, хотели, угоститељски објекти). Целокупни процес организације ЗОИ пратиле су неповољне економске прилике и одређене потешкоће које нису ишле у прилог репрезентативности домаћина организатора (као што су биле инфлација, несташице производа и рестрикције електричне енергије током 1983. и 1984. године). Иако је одржавање Олимпијских игара био прворазредни догађај за сваку земљу и прилика да се целом свету представе особености земље и њени туристички потенцијали, целокупан процес планирања и изградње за потребе одржавања ЗОИ праћен је био утврђивањем коначних финансијских трошкова и бројим спекулацијама на савезном нивоу о расподели трошкова међу републикама, тако да и тај догађај није остао имун на антагонизам који је почео да се ствара међу југословенским републикама.¹⁵⁵

Попут свих великих манифестација у историји и Олимпијске игре су увек биле праћене изградњом већег броја нових објеката различитих намена, често изразито савремених и иновативних решења, који су после њиховог завршетка постојали генератор туристичког

¹⁵² Stevan M. Stanković, *op. cit.*, 201.

¹⁵³ Aziz Hadžihanović, „Sarajevo – olimpijski grad“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 6. 5-6.

¹⁵⁴ Jahiel Finci, „Savremena turistička izgradnja ne može počivati na politici »kratkog daha«, *ARH*, God. X, Br. 15 (1972), 1-2, 38.

¹⁵⁵ „Међурепубличка супарништва, сумње у корумпираност и финансијске малверзације, оптугебе за национализам, фашизам и „антикомунизам“ те огорченост на савезни састав, све се то појавило тијekom олимпијског искуства Југославије и повремено је отежавало да се та тријумфална слика мирољубивог југословенског јединства упакира и прода. [...] Више је скептицизма и отвореног непријатељства према олимпијској идеји изражено унутар Југославије него изван ње, а те домаће критичаре било је много теже примирити брижно кореографски припремљеним наступима о сарадњи и другарству.“ Вид. Kate Meehan Pedrotty, „Jugoslovensko jedinstvo i olimpijska ideologija na Zimskim olimpijskim igrama u Sarajevu 1984. godine“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sumčana strana Jugoslavije*, 345, 356.

развоја.¹⁵⁶ То се очекивало и од изградње у Сарајеву. Председник Организационог комитета ЗОИ Бранко Микулић сматрао је да ће ЗОИ, поред снажног подстицања развоја туристичке привреде, дати могућности бројим организацијама удруженог рада за проширење и пласирање својих производних програма, али и подстаћи развој зимских спортова и изградњу туристичких центара у другим планинским регијама Југославије.¹⁵⁷ Олимпијске игре су тако требало да буду генератор убрзаног развоја туризма који би био утемељен на савременим принципима у области заштите животне околине. Угледајући се на искуства алпских земаља које су имале развијен зимски туризам уочено је да се у његовом остваривању појављују два основна проблема која су у одређеној међузависности: утицај великих грађевинских захвата и уређења скијашких стаза на свеукупну еколошку равнотежу те снабдевање водом и одношење свих облика отпадних вода.¹⁵⁸ У полазиштима за просторну концепцију XVI ЗОИ истакнута је чињеница да у просторном погледу град Сарајево и околни планински масиви чине јединствен функционални склоп који је тако и третиран у израђеним планским документима.¹⁵⁹ Завод за планирање развоја града Сарајева био је носилац израде Просторног плана посебног подручја за потребе одржавања XVI Зимских олимпијских игара (ПП ЗОИ) чији се један од циљева односио на утврђивање зона са оптималном могућношћу за зимско спортско-рекреативно коришћење са димензионирањем пратећих и смештајних капацитета.¹⁶⁰ Тај просторни план је био уједно и основ за израду регулационих планова ужих подручја на којима су планирани одређени спортски објекти и терени, као и други пратећи капацитети, међу којима су значајно место заузимали смештајно-угоститељски објекти. Тако су рађене посебне студије и планови за спортско-рекреативне и туристичке центре на Бјелашници, Игману и Јахорини.¹⁶¹ Све до опсежних планских захвата у виду изградње за потребе одржавања ЗОИ ова планинска подручја нису имала савременије капацитете за прихват туриста, иако су на њима још од тридесетих година постојали мањи објекти за смештај планинара,¹⁶² али без систематског уређења ширег подручја и утврђених смерница за изградњу смештајних капацитета није се могло очекивати да на овим планинама заживи туризам у ширим размерама. Један од основних планских захтева се огледао у томе да планирана градња у планинским центрима буде таква да волуменима и међусобним односима, материјалима и детаљима истакне лепоту и природне вредности окружења кога дефинишу планински масиви обрасли шумом и травнати пропланци.

И поред многих економских и политичких потешкоћа током организације ЗОИ неоспорни су очигледни резултати и чињеница да је Југославија била у стању „извести и најкомплицованије пројекте, који укључују бројне и различите системе“.¹⁶³ Због недостатка времена и организационе комплексности нису спровођени архитектонски конкурси али су и поред тога остварени завидни резултати у погледу квалитета новоизграђених објеката. Према према неким оценама нису сви сервисни објекти изграђени на погодним локацијама, нови хотелски објекти на сарајевским планинама сведоче о високом нивоу архитектонских решења и доброј уклопљености у окружење. За потребе додатног смештаја спортиста и њихових тимова, туриста и посетилаца, поред два олимпијска села с основном наменом смештаја спортиста, изграђени су током 1982. и 1983. године хотели *Igman* (Олимпијско село „Б“) и *Borik* на Игману, хотел *Famos* на Бјелашници, те одмаралиште „Feroelektro“, касније хотел *Vučko* и хотел *Košuta* на Јахорини. Међу новим

¹⁵⁶ О туристичким аспектима Олимпијских игара – промотивној и развојној могућности града и земље домаћина – вид. у: АЈ-746-к.84: Turistički savez Jugoslavije – Turistički savez Beograda, *Turistički aspekti Olimpijskih igara*, Beograd 1985.

¹⁵⁷ Branko Mikulić, „XIV ZOI Sarajevo '84: generator razvoja“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 3. 3-4.

¹⁵⁸ Aleksandar Trumić, Fedor Wenzler, „Planiranje prostora za XIV ZOI kao planiranje boljih životnih uvjeta“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 23. 23-25.

¹⁵⁹ О просторној концепцији XVI ЗОИ вид. у: Aleksandar Trumić, „Prostorna koncepcija XIV Zimskih Olimpijskih igara“, *Arhitektura*, Br. 168+9 (1979), 34-38.

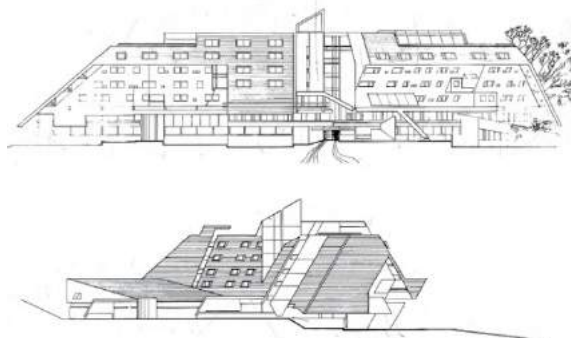
¹⁶⁰ Raymond Rehnicher, Momir Hrisafović, „Planerske pripreme uređenja perimetra XIV ZOI Sarajevo '84“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 7. 10. 7-11.

¹⁶¹ Živana Vesnić-Nedžeral, „Područje Igmana i Bjelašnice – novi centar sporta i rekreacije“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 14-16; ***, „Jahorina – sportsko-rekreativni i turistički centar“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 17-18.

¹⁶² О развоју смештајних капацитета на Игману и Бјелашници вид. у: Ljubo J. Mihić, *Bjelašnica i Igman – Planine XIV Zimske Olimpijade* (Sarajevo: SOUR APRO Hercegovina, 1984), 175-182.

¹⁶³ Aleksandar Levi, „Sarajevo poslije Olimpijskih igara – godina prva“, *Čovjek i prostor*, God. 32, Br. 385 (1985), 6.

планинским хотелима наменски грађеним за потребе ЗОИ истицао се хотел *Igman*¹⁶⁴ на Игману кога је пројектовао млади сарајевски архитекта Ахмед Џувић из пројектантског бироа „Investprojekt“. [Сл. 545] У инвестиционом погледу, хотел *Igman*, пројектован 1982. а изведен током 1983. године, заменио је претходно планирано хотелско-туристичко насеље капацитета 400 кревета. Првобитна намера је била да смештајни објекат на Игману буде у функцији наставног центра територијалне одбране, али је потом, у светлу припрема на ЗОИ, одлучено да то буде један од туристичко-смештајних објеката. Током одржавања ЗОИ хотел је био у функцији једног од олимпијских села а после манифестације коришћен је као хотел *B* категорије. Хотел је пројектован без урбанистичко-техничких услова, па је урбанистичко решење урађено тек после израде идејног пројекта хотела. Смештен на једном од пропанака игманског Великог поља на надморској висини од 1.226 м, с погледима према планинским венцима и олимпијским борилиштима за нордијске спортове, хотел се и поред своје величине (16.000 м² корисне површине) и већег капацитета (520 кревета, с депандансом 635) добро уклопио у планински амбијент, чему је аутор посветио посебну пажњу настојећи успоставити обликовну везу између окружења, екстеријера и ентеријера. Како би визуелно умањио ефекат масивности седмоспратног волумена, и постигао да објекат буде што мање наметљив у планинском окружењу, Џувић је посегнуо за низом пројектантских поступака који су дали коначан изглед хотелу – разубењеност основе у три крила која пружа већу отвореност јужне стране објекта, изломљеност волумена која је допринела динамизму фасада кроз косине и промену углова нагиба фасадних равни, те употреба природних материјала на фасадама. [Сл. 546] Тако се хотел са различитих страна и различито сагледава и доживљава. Аутор конструктивног решења био је инжењер Есад Ченгић.



Сл. 545. и Сл. 546. Ахмед Џувић, хотел *Igman* на Игману код Сарајева, 1983. Поглед на део хотела. (лево) Извор: *Џовјек и простор*, Бр. 379 (1984), 15. Предњи и бочни изглед. (десно) Извор: *Архитектура урбанизам*, Бр. 94/95 (1984), 50.

У једном од интервјуа архитекта Ахмед Џувић појашњава и основни концепт хотела који се огледао у опонашању кретања кроз шуму, тако да је кроз организацију садржаја постигнуто да у хотелу нема равних и издужених коридора, већ је кретање тангенцијално.¹⁶⁵ Промена садржаја и нивоа праћена је променом облика и материјала. Организација основâ заснована је на комбинованој примени ортогоналног и косог растерског система који прати њихов изломљени габарит. Од хотелских садржаја заступљени су ресторан, кафана, бар, ноћни клуб, дискотека, салон са камином, сала за састанке са 180 места, пет дворана за предавања, куглана с три стазе, амбуланта, две сауне, сервис за скије, тераса за сунчање, продавница суверина, ТВ дворана и гаража. Поред хотела су уређена шеталишта, трим-стаза, два тениска терена, стрелана и терен за мини-гольф, јер је коришћење хотела планирало током целе године. Дугогодишња идеја да се на планини Игман подигне спомен-музеј посвећен Игманском маршу, догађају из Другог светског рата када је у току друге непријатељске офанзиве изведен марш Прве пролетерске бригаде кроз залеђену планину Игман у зими 1942. године, остварена је након што је одлучено да се уместо посебног музејског објекта један део простора у хотелу намени музејској поставци која је

¹⁶⁴ О хотелу *Igman* вид. у: Mihajlo Mitrović, „Hotel »Igman« Olimpijsko selo »B«“, *Архитектура урбанизам*, Год. 24, Бр. 94/95 (1984), 50-57; Saša Levi, „Djelo neodvojivo od stvaraoца“, *Џовјек и простор*, Год. 31, Бр. 379 (1984), 14-16; Milena Rudež, „Ugostiteljski objekti“, 17; Ivan Štraus, *99 arhitekata sarajevskog kruga*, 106.

¹⁶⁵ Milena Rudež, „Ugostiteljski objekti“, 17.

допринела туристичким садржајима у оквиру туристичко-рекреативног комплекса.¹⁶⁶ Архитекта је посебну пажњу посветио уређењу ентеријера у коме доминира дрво од тога је изведена конструкција галерија и таваница, а у неким деловима само у виду облоге на главној армирано-бетонској конструкцији објекта, како би се постигао интиман утисак ентеријера старих босанских кућа. [Сл. 547]



Сл. 547. Ахмед Џувић, хотел *Igman* на Игману код Сарајева. Изглед ентеријера – део хотелског хола. Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 94/95 (1984), 55.

Рафирман постигнут комбиновањем савремено обликованог намештаја¹⁶⁷ и традиционалних дрвених елемената ентеријера од светле чамовине спајаних старим тесарским везама (удвојени стубови, греде, косници, ограде, степенице, ламперија), уз примену неколико хладних боја пастелних тонова, упућује на скандинавску архитектуру коју карактерише топли угођај њених унутрашњих простора. Да би се постигла боља веза објекта са тереном корпус приземља је изведен у бетону обложеним вештачким каменом беле боје и наглашен истуреним бетонским парапетом у нивоу међуспрате конструкције који одваја увучену етажу приземља од нагнутих фасадних површина горњег дела објекта. Промене у материјализацији фасада (облога од фасадне ламперије светло жуте боје и кровни покривач од тамног етернита) допринеле су бољем истицању пропорцијских односа архитектонског склопа хотела. Грађевинске радове је извело предузеће „Међумурје“ из Чаковца, уз помоћ неимара и дрводеља из „Радина“ са Равне Горе код Делница, и уз стални надзор архитектке Џувића који је дане проводио на градилишту, тумечићи пројекат и разрађујући поједине конструктивне и занатске детаље на лицу места.¹⁶⁸ Архитекта Ахмед Џувић је за реализацију хотела *Igman* награђен 1984. године републичком „Борбином“ наградом за најбоље архитектонско остварење у 1984. години у Босни и Херцеговини. Републички жири је истакнуо изворне мотиве архитектонског наслеђа исказане у архитектонској композицији изломљених волумена и праћене успешним повезивањем конструкције објекта и коришћеног материјала, што је простору дало топлину и хуманост, те допринело симбиози облика, материјала и амбијента.¹⁶⁹

Други планински хотел изграђен због потреба ЗОИ, хотел *Famos*¹⁷⁰ на Бјелашници, мањег капацитета (186 кревета) и једноставнијег архитектонског решења, али сличног обликовног поступка примењеног у архитектури хотела *Igman*, пројектовали су архитекти Слободан и Душка Јовандић. [Сл. 548] Хотел је изграђен на јужној страни узвишења Кучиштина, у оквиру спортско-рекреативног центра Бабин До на Бјелашници, тако да су његова позиција и услови локације (конфигурација терена и оријентација) утицали на основну урбанистичку и архитектонску поставку. У урбанистичком смислу хотел је пројектован тако да буде у равни са тргом који је

¹⁶⁶ Милајко Митровић, „Hotel »Igman« Olimpijsko selo »В«“, 50.

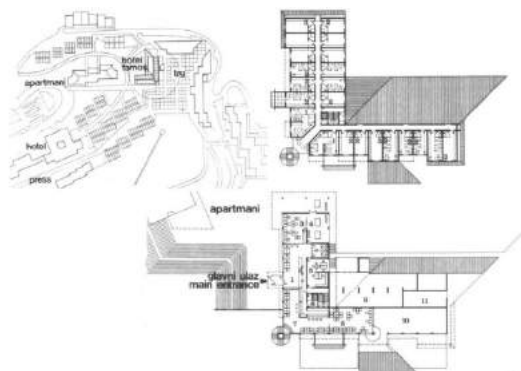
¹⁶⁷ Опремање ентеријера извело је предузеће „Exportdrvo“ из Зареба.

¹⁶⁸ Милајко Митровић, „Hotel »Igman« Olimpijsko selo »В«“, 52.

¹⁶⁹ Јеврем Милановић (прип.), „Нови лик града – „Борбина“ награда за архитектуру“, *Борба*, 18-19. фебруар 1984, 13.

¹⁷⁰ „Hotel »Famos« - Igman“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 64-66; Milena Rudež, „Ugostiteljski objekti“, *Čovjek i prostor*, 18, 19.

уређен на заравњеном терену уз хотел, па је стога и габарит хотела, у основи „Г“ облика, произашао из урбанистичких услова локације. [Сл. 549] Говорећи о пројектовању и изградњи хотела архитекта Слободан Јовандић појаснио је основно концепцијско полазиште: „Основна идеја пројекта је унапређење урбанистичке идеје, чији квалитет су: трг – стварање урбанистичког простора, потенцирање визура, и посебно значајно – нови приступ пројектовању објекта планинске архитектуре, потенцирање аутохтоности, али не реминисценција, већ прихватање афирмативног у традиционалној босанској архитектури“.¹⁷¹ Кроз организациону поделу друштвених садржаја на две етаже – приземље и високо приземље, аутори су развојили просторе у приземљу намењене гостима са стране (снек-бар, ресторан, куглана, сала за стони тенис), од просторија на етажи високог приземља предвиђене за госте хотела (рецепција, салони, салон са камином, ресторан и аперитив бар). Отварањем друштвених просторија у оба тракта према околном пејзажу ентеријерима је дата додатна вредност. Смештајни део обухвата по три етаже у оба крила, с тим да је једно крило решено у виду једнотракта (10 соба по етажи), а друго крило је двотракт (14 соба по етажи).¹⁷²



Сл. 548. и Сл. 549. Слободан и Душка Јовандић, хотел *Famos* на Бјелашници код Сарајева, 1983. Поглед на хотел и окружење. (лево) Извор: *Човјек и простор*, Бр. 385 (1985), 18. Ситуациони план, основе приземља и спрата. (десно) Извор: *Архитектура урбанизам*, Бр. 94/95 (1984), 64.

Хотел *Famos* је пројектован према стандардима за хотел II категорије а одликује га складна организација програма. Уобичајено за планинске хотеле, архитектуру и овог хотела прати карактеристичан избор природних материјала (дрво – боровина и камен), који својом бојом и текстуром акцентују спољашње обликовање. Динамичност форме волумена оба крила, постигнута закошеним кровним равнима и истуреним деловима етажа, додатно акцентује истурени угаони и у потпуности застакљени округли торањ у коме је смештено главно степениште, налик угаоним степеништима на моделу савремене фабрике представљене на изложби Немачког Веркбунда (*Deutscher Werkbund*) у Келну 1914. године архитеката Валтера Гропијуса и Адолфа Мајера (Adolf Meyer), који хотелу даје репрезентативност манифестовану у видљивости кретања гостију спиралним степеништем с равним подестима. У односу на искуство архитектке Ахмеда Џувића у извођењу радова на изградњи хотела *Igman* и спровођењу пројектантског надзора, архитекта Јовандић није био задовољан комуникацијом са инвеститором хотела *Famos*, као ни одлуком инвеститора да аутора не ангажује за надзор, због чега је у извођењу начињен низ грешака (измене у решењу партера и приступа објекту, уклањање дрвећа у близини објекта које је требало да буде сачувано, избор кровног покривача и намештаја за хотел мимо сагласности аутора и др).

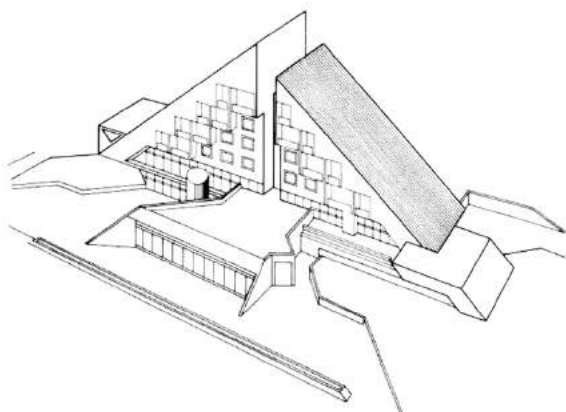
Конвенционалније архитектонско решење, у односу на тада новије пројектантске тенденције у архитектури планинских хотела, ослоњено на претходна искуства и концепцијска полазишта у пројектовању планинских хотела шаторасте структуре има хотел *Borik* на Игману, пројектантски првенац младог архитектке Младена Ковачевића.¹⁷³ [Сл. 550] Хотел је смештен уз Велико Поље на Игману, надамак четинарске шуме која је аутору била инспирација у ситуирању објекта, али и мотив за очување амбијенталних вредности и прилагођавање објекта окружењу коришћењем појединих обликовних елемената и решења карактеристичних за тај регион.

¹⁷¹ Milena Rudež, „Ugostiteljski objekti“, 19.

¹⁷² „Hotel »Famos« - Igman“, 65.

¹⁷³ „Hotel »Borik« na Igman“, *Архитектура урбанизам*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 70-71.

Пројектован као хотел *B* категорије, капацитета 95 кревета, игмански хотел *Borik* имао је двојаку функцију: да служи спортистима и корисницима оближњих скијашких терена и да задовољи потребе одмора и рекреације радника Завода за осигурање имовине и лица Сарајево, који је и обезбедио средства за његову изградњу.¹⁷⁴ Друштвени садржаји су организовани у две етаже – сутерен и приземље, а смештајне јединице на пет етажа које се пирамидално сужавају, због чега се смањује и број соба по етажи. Масивност објекта је умањена визуелним раздвајањем два симетрична дела шаторасте структуре при њеном врху, степенастим проширењем етажа у виду лођа и колористичком обрадом појединих делова фасаде којом су наглашени архитектонски елементи. У односу на хотел *Košuta* на Јахорини¹⁷⁵ (капацитета 162 кревета), изграђеног на месту старог истоименог планинарског дома у центру спортско-рекреативног подручја Јахорина за потребе смештаја делатника предузећа „Energoinvest“, и архитектонски блиског старим планинским кућама стрмих кровова и компактне основе, одмаралиште „Feroelektro“, касније хотел *Vučko* на Јахорини,¹⁷⁶ дело архитекте Златка Угљена и сарадника,¹⁷⁷ представља архитектонски знатно иновативније решење настало по узору на претходне Угленове реализације хотелских објеката у којима је остварена јединствена обликовна синтеза простора и амбијента, уз тотал-дизајн. [Сл. 551]



Сл. 550. Младен Ковачевић, хотел *Borik* на Игману код Сарајева, 1983. Перспективни приказ.
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 94/95 (1984), 70.



Сл. 551. Златко Угљен, хотел *Vučko* на Јахорини код Сарајева, 1982. Поглед на хотел и главни улаз наткривен великом стехом.
Извор: *Arhitektura urbanizam*, Br. 94/95 (1984), 57.

Према првобитном пројекту одмаралиште је имало капацитета од свега 28 кревета, а након што га је откупила радна организација „ЗОИ“ израђено је и идејно решење анекса са још четири апартмана и 100 кревета у двокреветним и једнокреветним собама, уз које су предвиђени мањи базен, трим-сала, сауна, отворено клизалиште и отворено огњиште за госте са стране.¹⁷⁸ Хотел је лоциран на пропланку окруженом четинарском шумом док је нагнути терен искоришћен за поделу садржаја по етажама са улазима на различитим котама. Друштвени садржаји и услужне просторије су тако организовани на вишој коти а помоћни простори са зимским улазом на нижој коти терена. За главни обликовни мотив архитекта Угљен узима косе кровове чије стрме површине делимично улазе у терен или се уздижу у виду велике стрехе која наткрива улазни трем. Оваквом композицијом крова постигнут је утисак да је објекат спојен са тереном и да чини његов природни изданак, док с друге стране велике стрехе служе да објекат заштите од снежних наноса, али и да га учине отворенијим и видљивијим. [Сл. 552] Друга обликовна вредност архитектуре одмаралишта/хотела јесте њена дематеријализација постигнута употребом беле боје коју једино

¹⁷⁴ *Ibid.*

¹⁷⁵ Хотел су пројектовали архитекти предузећа „Energoinvest“: Сеад Арнаутовић, Зорица Скакић и Мирза Пашић, вид. у: „Hotel »Košuta« Jahorina“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 72-73.

¹⁷⁶ „Odmarašite »Feroelektro« Jahorina“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 66-69; Milena Rudež, „Ugostiteljski objekti“, 17; Stane Bernik, *Zlatko Ugljen: arhitekt*, 158-160; Ivan Štraus, *99 arhitekata sarajevskog kruga*, 106.

¹⁷⁷ Носилац израде пројекта био је Институт за архитектуру, урбанизам и просторно планирање Архитектонског факултета Универзитета у Сарајеву. Сарадници главног пројектанта, архитекте Златка Угљена, били су архитекти Бранко Тадић, Едгар Ферушић, Бранка Пуцар, Родољуб Микулић и Нерудин Пушило.

¹⁷⁸ Milena Rudež, „Ugostiteljski objekti“, 17.

акцентују светли тонови боровог дрвета коришћеног за примарну конструкцију, облоге пода и таваница, столарију и намештај сведеног дизајна надахнутог једноставношћу покућства традиционалног дрводељства. [Сл. 553] Полазни Угљенов аскетизам у стваралачком пројектантском поступку¹⁷⁹ довео је до обликовног јединства преточеног у једноставност и сведеност целокупног простора који наративно употпуњује цртеж пастира са јагњетом на једном од зидова у ентеријеру, дело сликара Зденка Дидека, пренет из Грабријанове и Најдхартове књиге „Архитектура Босне и пут у савремено“. Уз две приземне етаже на два нивоа хотел има и један спрат смештајне намене.

Главну приземну етажу карактерише јасна артикулација простора кроз функционалну организацију која је омогућила повезивање свих делова простора у једну визуелну целину а тиме и њихово обликовно повезивање без истицања доминанти или хијерархијске градације. [Сл. 554] Водећи се амбијентом и атмосфером народске босанско-херцеговачке стамбене архитектуре Угљен је креирао простор и све елементе у њему на основу јединственог креативног поступка у којем се препознаје искреност вернакуларне архитектуре на коју је свесрдно упућивао његов професор архитекта Јурај Најдхарт. Попут старих неимара који су градили и опремали куће употребљавајући само основне и функционалне елементе, израђене и обрађене на исти начин и у истој логици, тако и Угљен посеже за органским третирањем простора и свих детаља, од намештаја до мањих декоративних и употребних предмета, попут чајника и подметача за чајник и шоље, идући чак у крајност у својој преданости просторном и обликовном јединству – обликовну обраду хотелске собе завршава дизајном прекривача за кревет.¹⁸⁰ Посвећеним радом и осећајем за детаљ и ликовност у архитектури, Златко Угљен развио је препознатљив проседе који је усавршавао из пројекта у пројекат, из реализације у реализацију. У периоду најинтензивније туристичке изградње устало се у пројектантској пракси принцип свеобухватног обликовања туристичких објеката, превасходно хотела више категорије, препознат као значајан аспект у савременој туристичкој архитектури, али је само неколицина југословенских архитеката на том пољу остварила запажене резултате. Међу њима је најдоследнији био архитекта Златко Угљен који се управо у хотелској архитектури етаблирао за ствараоца препознатљиве поетике.



Сл. 552, Сл. 553. и Сл. 554. Златко Угљен, хотел *Vukko* на Јахорини. Изглед улазног трема. (лево) Део ентеријера ресторанске сале. (у средини) Основе приземља и спрата. (десно) S. Bernik, *Zlatko Ugljen: arhitekt*, 159, 161, 162.

Иако су нови туристички и спортски капацитети на планинама у околини Сарајева изграђени за потребе одржавања ЗОИ 1984. године, уз далеко бољу инфраструктуру и организациону логику, омогућили знатно перспективнији развој зимског туризма у Босни и Херцеговини, подаци за 1985. годину показују да је око 87% иностраних туриста свој одмор провело у летовалиштима на мору док је само 3,4% боравило у планинским центрима, с тим да се на Босну и Херцеговину, према подацима с краја осамдесетих година, односио само 1% од укупног

¹⁷⁹ „Odmarašite »Feroelektro« Jahorina“, 66.

¹⁸⁰ *Ibid.*, 68.

броја ноћења страних туриста (у Хрватској је поређења ради иностраних гостију тада било преко 80%).¹⁸¹ Осамдесетих година интензиван је развој туризма и у планинским подручјима Србије, пре свега на планинама Копаоник и Тара, где је изграђено неколико нових смештајно-туристичких објеката у оквиру просторног уређења спортско-рекреативних центара. Анализе могућности развоја ових подручја за зимски туризам, спроведене почетком седамдесетих година, указале су на заступљеност природних вредности и туристичких потенцијала за развој различитих видова рекреативних и спортских садржаја.¹⁸² Изградња нових смештајно-туристичких капацитета на Копаонику и Тари сматрана је приоритетном активношћу која треба да прати изградњу објеката за зимске спортове и рекреативне садржаје.¹⁸³ Студију туристичког развоја планинског масива Копаоник израдио је архитекта Слободан Митровић, секретар Заједнице за унапређење развоја подручја Копаоник. Архитекта Митровић је тада скренуо пажњу на разматрање туристичког развоја са становишта туристичког региона који би требало да буде основно полазиште у дефинисању свих развојних компоненти, за разлику од уврежених навика да се просторна трансформација посматра у димензијама једног хотела, хотелског комплекса или туристичког центра, наводећи да је регионализација туризма дала нови квалитет туризму, стављајући га у исти ред са осталим привредним делатностима и ослобађајући га обухвата угоститељства.¹⁸⁴ Међу новим туристичким објектима изграђеним у другој половини седамдесетих и почетком осамдесетих година на планинама Тара и Копаоник истичу се војно одмаралиште – хотел *Omorika* на Тари, те хотел *Караван* и хотелски комплекс *Конаци – Сунчани врхови* на Копаонику. Подручје Таре је због валовитог и пошумљеног терена који подсећа на планинске масиве Јуре између Француске и Швајцарске, те могућности да се за неколико сати из Београда дође до Таре,¹⁸⁵ виђено погодним за развијање туристичких садржаја. Неколико година после рађених студија о могућностима развоја туризма на планинама у Србији, изграђен је 1977. године хотел *Omorika* на Тари, који је и данас у саставу комплекса војног одмаралишта којим управља Војна установа „Тара“,¹⁸⁶ али који и тржишно пружа туристичке услуге смештаја и угоститељства. [Сл. 555] Хотел је пројектовао војвођански архитекта Мирослав Крстоношић. За реализацију хотела аутор је награђен „Борбином“ наградом за архитектуру која је од 1975. године додељивана и за аутономне покрајине Србије.

Смештен у средишту Таре, на превоју Премел – Бајина Башта, хотел је пружио бољу туристичку понуду смештаја и рекреације и тако подстакао туристички развој подручја Западне Србије, док је нова саобраћајна инфраструктура која је повезала Тару са Златибором и Ваљевом допринела активнијој туристичкој комуникацији.¹⁸⁷ Архитектонска концепција хотела на изванредан начин представља даљи развој идеје коју је архитекта Јанез Лајовиц неколико година раније применио на хотелу *Kanin* у Бовецу, с тим да се архитекта Крстоношић угледао на градитељска искуства Таре у поштовању односа према природи и амбијенту, те водио применом нових техничких решења и нових материјала. Структуру хотела чине два размакнута смештајна крила постављена тако да прате конфигурацију терена планинског превоја на коме је смештен хотел и нижи блок између њих у коме су организовани улазни хол с рецепцијом и друштвени садржаји. Смештајна крила која висински обухватају седам спратова обликована су у виду традиционалних планинских колиба без вертикалних спољашњих зидова чији коси кровови све до терена покривају унутрашњи простор (шаторсти кров). И поред примене бетонских носећих конструкција и нових грађевинских технологија, конструктивни принципи традиционалне

¹⁸¹ Kate Meehan Pedrotty, „Jugoslovensko jedinstvo i olimpijska ideologija na Zimskim olimpijskim igrama u Sarajevu 1984. godine“, 364.

¹⁸² О просторном развоју планинског туризма у Србији вид. у: Драгиша С. Дабић, *Планирање одрживог просторног развоја планинског туризма у Европи и Србији* (Београд: Институт за архитектуру и урбанизам, 2020), 149-167.

¹⁸³ АЈ-746-66: OCDE – Организација за кооперацију и економски развој, *Анализа могућности за развој зимског туризма у Србији*, од Jean Iten i Michel Rey, 5-8.

¹⁸⁴ АЈ-746-66: Slobodan Mitrović, *Kopaonik – prilog za savetovanje „Mogućnosti razvoja planinskog turizma u SR Srbiji“*, Zajednica za unapređenje razvoja područja Kopaonik, Beograd 1971, 1.

¹⁸⁵ АЈ-746-66: OCDE, *Анализа могућности за развој зимског туризма у Србији*, 5.

¹⁸⁶ Аутор је на захтев који је упутио Војној установи „Тара“ ради увида у техничку документацију хотела *Omorika* добио одговор да хотел *Omorika*, као и хотел *Breza* (1972-1977) у Врњачкој Бањи архитектке Ивана Антића, са припадајућим земљиштем представљају перспективне војне комплексе неопходне за функционисање Министарства одбране и Војске Србије и да је њихова документација означена степеном поверљивости.

¹⁸⁷ Milan Marić, „Hotel „Omorika“ na Tari“, *Arhitektura*, Br. 164-165 (1978), 96.

градње дали су хотелу аутентичан изглед, и то не само у погледу облика него и у креирању унутрашњих амбијената, попут камина у великом холу који асоцира на огњишта у традиционалној тарској брвнари,¹⁸⁸ значајних за пријатан боравак гостију који очекују аутентичан планински доживљај. Тако обликован хотел одолева климатским условима Таре (обимним снежним падавинама и јаким ветровима). На стрмим крововима се снег теже задржава док систем грејних канала којим је хотел обавијен служи за брзо топљење снега. [Сл. 556]



Сл. 555. и Сл. 556. Мирослав Крстоношић, хотел *Omorika* на Тари (ВУ „Тара“), 1977. Поглед на хотел и окружење. (лево)
Извор: колекција аутора; Поглед на улаз и северну страну хотела, фотографија из фебруара 1978. (десно)
Извор: Колекција Милоша Јуришића

Због издужености смештајних крила и њихове обликовне прилагођености пределу, величина хотела површине 22.000 м², запремине 100.000 м³ и капацитета 500 кревета не ствара осећај његове доминације или визуелне наметљивости у пределу. Уклопљености хотела у планински предео допринела је и примена аутентичних материјала (камен, дрво, бакар, кожа и вуна). Посебном архитектонском вредношћу сматрано је то што у је у пројектовању коришћен просторни а не површински модул који стога није праволинијски него је изломљен према ведутама и визуелним комуникацијама.¹⁸⁹ Величина хотела указује и на разноврснији опсег садржаја који гостима пружају квалитет боравака – затворени базен, биоскопска сала, конференцијски простор, дневна соба, вртић за децу, салони и дневни боравак с отвореном терасом. Уређење хотела није захтевало додатне ликовне интервенције пошто је унутрашњи простор довољно динамичан, те тако прожет променљивим призорима и текстурама материјала, али је пажња посвећена осветљењу простора, природном и вештачком, и доживљају које светло даје простору. Реализација хотела *Omorika* представља наставак регионализма у југословенској архитектури, као и потврду успешног савладавања различитих архитектонских задатака од стране млађе генерације архитеката, посебно што је ово комплексно решење хотела настало од стране једног аутора и једног архитектонског бироа.¹⁹⁰ Образлажући „Борбину“ награду, додељену 1978. године, војвођански жири наводи да је аутор постигао да објекат хотела због једноставне и чисте форме, која има корене у народној архитектури тог краја, органски израста из пејзажа Таре, прилагођавајући се тако условима те средине.¹⁹¹

Две реализације туристичких објеката на планини Кopaоник у распону од десет година, на почетку и на крају последњег периода развоја модерне туристичке архитектуре Југославије, сведоче о променама у пројектантском дискурсу архитектуре инициране утицајима постмодернизма. Прва реализација је хотел *Karavan* грађен у периоду од 1978. до 1982. године према идејном пројекту који је 1975. године израдио Петар Бадовинац, тадашњи доцент Архитектонског факултета у Београду.¹⁹² [Сл. 557] Инвеститор хотела била је радна организација за домаћи и међународни туризам „Karavan – Naromtravel“. Главни пројекат је 1977. израдио пројектантско предузеће „Partizanski put“ а извођачки пројекат уз измене главног пројекта

¹⁸⁸ *Ibid.*

¹⁸⁹ *Ibid.*, 97.

¹⁹⁰ *Ibid.*

¹⁹¹ Аноним, „Хотел „Оморика“ најбоље остварење“, *Борба*, 3. фебруар 1978, 1.

¹⁹² Petar Badovinac, „Hotel „Karavan“ на Kopaoniku“, *Izgradnja*, Br. 1 (1984), 19-24.

припремио је архитекта Бадовинац 1979. године на Архитектонском факултету. Наредне године аутор је израдио и пројекат ентеријера. Хотел *Karavan* је програмски био конципиран као међународни омладински центар са структуром садржаја која одговара хотелима *B* категорије. Пројектован је на максимални капацитет од 470 кревета. Имајући у виду будуће кориснике смештаја (омладина и студенти из разних крајева Европе), који имају специфичне захтеве у погледу дневне организације боравка и наглашене потребе за забавним и рекреативним активностима, аутор је тежио развојној флексибилности програма израженој у структури хотелских соба, која задовољава и нормативе хотела *A* категорије, и у адаптабилности осталих простора (могућност повећања простора једне на рачун неке друге намене у складу са тренутним потребама и коришћење истих просторија за различите комплементарне намене у зависности од времена коришћења).¹⁹³ Користећи се конфигурацијом благо нагнутог терена, и могућностима повољне оријентације у рејону Туристичког центра Пајино пресло на надморској висини од 1.730 м, архитекта Петар Бадовинац је објекат хотела ситуирао у правцу исток – запад и тако компоновао да се његови волумени снажније везују за терен. То је постигнуто издвајањем четири виша волумена варирајуће спратности због нагиба терена и њиховим повезивањем нижим средишњим делом сличног обликовног решења.

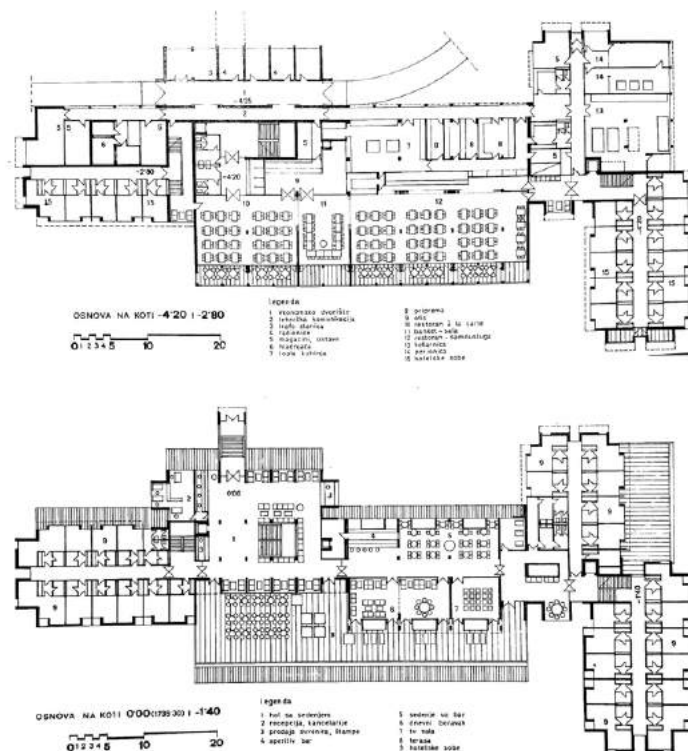


Сл. 557. Петар Бадовинац, хотел *Karavan* на Копеонику, 1978-1982. Поглед на јужну страну хотела и окружење. Извор: колекција аутора

Тако добијен микро-урбанистички склоп архитектонски је третиран на начин својствен пројектантским варијацијама заступљеним у архитектури позног модернизма (префабриковани армирано-бетонски панелни скелет у функцији обликовне изражајности и карактеризације). Сви друштвени садржаји и већи део економско-техничких просторија организовани су у том средишњем нижем делу хотела. [Сл. 558] У четири смештајна волумена, удвојено позиционирана у супротним смеровима, налази се 159 соба решених у осам различитих типова. Укупна бруто развијена површина износи 7.500 квадратних метара. Улаз за госте хотела и приступ скијашким теренима предвиђени су на најнижој коти терена на јужној страни објекта (просторије за одлагање, сервисирање и издавање скијашке опреме, диско-клуб, аутомат-клуб, снек-бар и пицерија). У обликовној концепцији хотела напуштена је већ у почетку позната шема „алпског“ планинског објекта која је током претходних година често примењивана и варирана.¹⁹⁴ Због предвиђене етапне изградње која се одразила на програмску организацију и постављених захтева у погледу капацитета, хотел није добио јединствен волумен у коме су обухваћени сви садржаји, па се оствареним решењем тежило пронаћи прихватљив однос према постојећим објектима на том простору кроз интерпретацију појединих градитељских елемената (еркер, наткривена тераса, балкон, коси кров) којим би се успоставио однос према планинским кућама тог поднебља.

¹⁹³ *Ibid.*, 19.

¹⁹⁴ *Ibid.*, 23.



Сл. 558. Петар Бадовинац, хотел *Karavan* на Копаонику.
Основе на котима 0,00 и -1,40 м и на котима -4,2 и -2,8 м.
Извор: *Izgradnja*, Br. 1 (1984), 21.

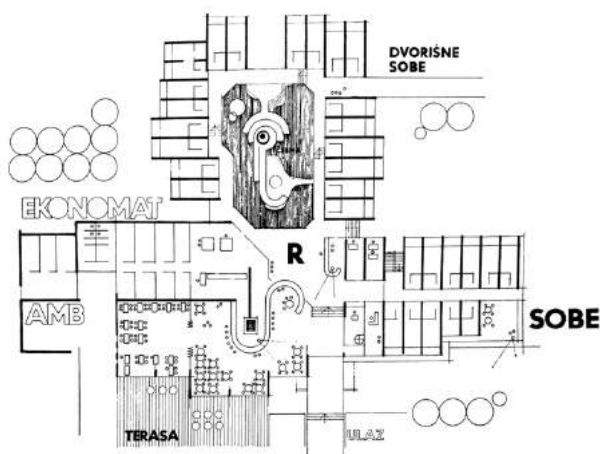
Знатно другачије решење једног туристичког и хотелског комплекса на планини Копаоник, с јасном реминисценцијом на вернакуларну архитектуру тог краја, дали су архитекти Слободан Митровић и Реља Костић. Копаонички туристички комплекс *Конаци – Сунчани врхови*, реализован 1986. године, и његови аутори награђени су републичком и двадесет другом савезном „Борбином“ наградом за архитектуру која је додељена 1987. године.¹⁹⁵ Комплекс чини више смештајних објеката распоређених у планинској ували којима је формирано својеврсно планинско село или засеок са централним тргом и дворишним просторима између објеката. Архитектура комплекса је у потпуности заснована на интерпретацији вернакуларног градитељства, првенствено у погледу односа објеката према терену и обликовању структуре на којој доминирају волумени стрмих кровова, с тим да су се аутори нашли пред изазовом како складан и омањи габарит стамбених објеката народног градитељства прилагодити програмским захтевима савременог туризма. Решење је пронађено у ситуирању објеката у складу да условима конфигурације терена, визура и осунчаности, како су то радили и стари неимари тог краја, али и у начину структурирања објеката у целине чији сегментирани кровови различитих висина и косина са мноштвом баца стварају утисак згуснуто насељеног села. Оцењујући номиновану реализацију савезни жири је указао да ово остварење представља афирмативан и квалитетан програмско-просторни концепт развоја зимског туризма у Националном парку Копаоник. Архитектонском интерпретацијом објеката, уз амбијент трга и дворишта, постигнуто је успешно транспоновање градитељске баштине у савремене функције зимског туристичког центра.¹⁹⁶ Управо се у полазној концепцији и архитектури овог планинског туристичког комплекса најизразитије испољава њена различитост у односу на решења с краја шездесетих и прве половине седамдесетих година, код којих су аутори у духу модернистичке традиције тежили апстрактнијем транспоновању вернакуларне морфологије, док се архитекти током осамдесетих година, охрабрени идејним ослобађањем које је подстакла постмодерна архитектура, опредељују за тематизацију архитектуре и њено приближавање историјским предлошцима, посебно у делокругу туристичке изградње.

Уз планинске хотеле, у чијој архитектури током последњег периода развоја архитектуре

¹⁹⁵ М. Х. „„Сунчаним врховима“ прва награда“, *Борба*, 21-22. фебруар 1987, 1; Јеврем Милановић (прип.), „Слика наших простора – Традиционална награда „Борбе“ за архитектуру“, *Борба*, 21-22. фебруар 1987, 11.

¹⁹⁶ Јеврем Милановић (прип.), „Слика наших простора ...“ за архитектуру“, 11.

модерних туристичких објеката није дошло до запаженијих промена и концепцијских новина, осим извесних утицаја постмодернизма подстакнутих савременим туристичким тржиштем, нашли су се и мотели, који тада не само да су се мање градили, него су у архитектонском смислу представљали наставак развоја идеја из претходног периода. Угледање на богати градитељски фондус прошлости, нарочито онај регионалних или локалних одлика, нашло је погодно тле у објектима мотела, грађених дуж прометних саобраћајница и намењених краћем задржавању, који су својим изгледом, понудом и услугом требало да привуку и заинтересују путнике и пролазнике. Тема вернакуларног, посматрана у контексту постмодернистичког нео-вернакулара, могла се у архитектури мотела слободније развити, чак и до изразито наративних, стилизованих или тематизованих решења, утичући да објекти мотела буду својеврсни пунктови у неизграђеним зонама чија обликовна решења нису условљена различитим правилнима и мерилима присутним у срединама с урбанистичким параметрима. Из тих побуда осмишљен је 1982. године и комплекс мотела *Ливаде* у Прељини заснован на идеји да се кроз изградњу мотела у првој фази и уређење пратећих садржаја (бунгалови, ауто-камп, продавница и ресторан, купалиште и спортски терени) у другој фази формира својеврсни туристички (тематски) парк на површини од 8 ха уз магистрални пут Београд – Чачак.¹⁹⁷ [Сл. 559] У летњој сезони мотел је представљао значајан пункт за одмор на путу према мору. Облик терена, с благим нагибом према југу и југозападу, омогућио је аутору, архитекти Милану Ракочевићу, да нове објекте и садржаје распореди тако да не заклањају једни друге и да у коначној композицији силуета ансамбла одговара спонтано грађеним објектима у суседним селима.



Сл. 559. и Сл. 560. Милан Ракочевић, мотел *Ливаде* код Прељине, 1982. Поглед на мотел и окружење. (лево) Извор: колекција аутора; Основа приземља. (десно) Извор: *Изградња*, Бр. 1 (1983), 28.

Иако до реализације друге фазе није дошло изграђени мотел као посебна целина пример је нео-вернакулара у туристичкој архитектури с почетка осамдесетих година. Мотел је обликован у духу народног градитељства тог краја с наглашеном композицијом стрмих кровова. Смештајни део мотела, укупног капацитета 90 кревета, обухвата собе у двоспратном делу објекта смештеног уз прилазни плато с паркингом и собе распоређене око унутрашњег уређеног дворишта са чесмом у приземном делу објекта с друге стране који је тако организован и обликован да подсећа на ханове. Сви друштвени садржаји су груписани у делу објекта лево од главног улаза а уређени су тако да гостима пруже аутентични угођај вернакуларног, попут кафане у чијем средишту је смештено велико огњиште, пројектовано на основу искустава градитеља тог краја, и на коме се пред гостима припрема храна у земљаним лонцима и котловима окаченим на вериге.¹⁹⁸ [Сл. 560] Објекат је зидан у опеци са армирано-бетонским стубовима и серклажима. Сличан приступ, неколико година раније (1978), имао је и архитекта Здравко Бреговац у пројектовању мотела *Grabovac* у месту Раковица, у јужном делу Кордуна, надомак Националног парка Плитвичка језера.¹⁹⁹ [Сл. 561] На једноспратном објекту квадратне основе доминира наглашена стреха с бацама која

¹⁹⁷ Milan Rakočević, „Motel „Livade“ u Preljini“, *Изградња*, Бр. 1 (1983), 25-29.

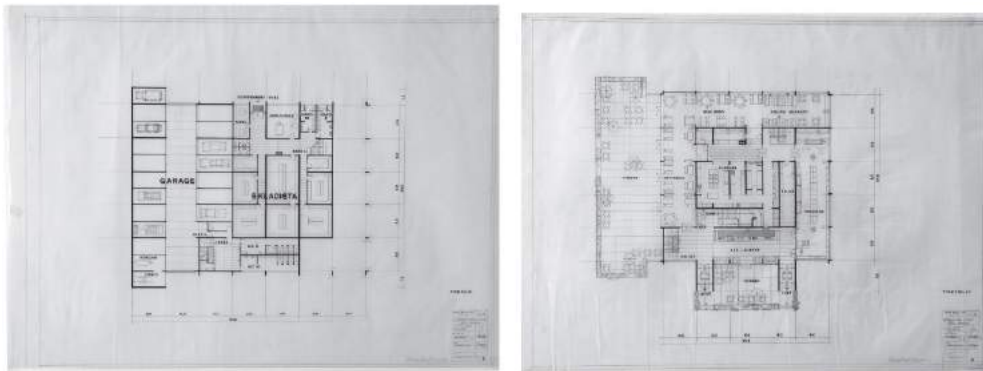
¹⁹⁸ *Ibid.*, 27.

¹⁹⁹ Ivana Nikšić Olujić, *Zdravko Bregovac: arhiv arhitekta*, 100-101, 127, 135.

обавија цео корпус првог спрата и чији покривач асоцира на шиндру заступљену у народном градитељству Лике, Кордуна и Горског Котара. Уз организационо решење својствено Бреговцу, и модернистички рафинман постигнут у унутрашњој структури и обради ентеријера, архитектура хотела због вернакуларне интерпретације и појединих елемената, као што је светлећа реклама на крову, припада току касно-модернистичких варијација које су на трагу постмодерне естетике. [Сл. 562]



Сл. 561. Здравко Бреговац, хотел *Grabovac* у Раковиц надомак Националног парка Плитвичка језера, 1978. Изглед предње стране хотела. Извор: I. Nikšić Olujić, *Zdravko Bregovac: arhiv arhitekta* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2015), 101.



Сл. 562. Здравко Бреговац, хотел *Grabovac* у Раковиц надомак Националног парка Плитвичка језера. Основе подрума и приземља. Извор: I. Nikšić Olujić, *Zdravko Bregovac: arhiv arhitekta*, 100.

Туристички објекти награђени „Борбином“ наградом (1976-1988)

У периоду од 1966. до 1988. године „Борбином“ наградом за архитектуру, само у четири године, није био награђен ни један туристички објекат, док је готово за сваку годину за које се додељивала награда био номиниран барем један.²⁰⁰ Тако су туристички објекти (хотели, хотелски комплекси, туристичка насеља и мотели), од укупно 146 награђених реализација у наведеном периоду републичком или покрајинском наградом а уједно и номинираних за савезну награду, чинили око једну четвртину (25%) и током целог периода остали најзаступљенија типологија. Ови подаци свакако указују на специфичну позицију туристичке архитектуре али и на усмереност државе и архитектонске струке према једној друштвеној и привредној сфери која је била од посебног интереса за државу и локалне самоуправе. Због недостатности већег броја реализација других архитектонских типова, односно обимнијег инвестирања у другим областима, архитектонска продукција у туризму није стога показивала реалне основе оствареног архитектонског квалитета у свеобухватној архитектонској продукцији. Почетком 1980. године новинар недељног листа „НИН“ Дарко Поповић у чланку „Права слика стања“, написаном поводом доделе „Борбине“ награде, констатује да укупан избор свих до тада награђених остварења представља својеврсну историју савремене архитектуре.²⁰¹

Поповић истовремено запажа како је чудно да се у години која је била рекордна по броју изграђених станова (само је у ужој Србији завршено 53% више него у 1978. години), тај квантитет није испољио и у квалитету архитектонских решења, тако да се међу седам номинираних остварења нашао само један стамбени објекат (стамбени блок А-4 у новосадском Новом насељу, архитекти Славко Жупански, Бора Радусиновић и Радоје Цветков).²⁰² Истовремено, у најужу конкуренцију за савезну награду су ушла два репрезентативна хотела, у Јагодини и Струги. У награђивању туристичких објеката ишчитавала се још једна карактеристика југословенске послератне архитектонске продукције исказана у томе да су савремени туристички објекти били једина континуирано награђивана типологија коју су међу својим номинацијама имале све југословенске републике и која је била заступљена не само у градовима него и у мањим местима и мање урбанизованим срединама. Номинирана и награђена архитектонска дела за „Борбину“ награду су свакако најприближније репрезентовала генерални квалитет и исходе архитектонског стваралаштва у Југославији током друге половине XX века, па и у случајевима када поједине републике и српске покрајине (најчешће СР Црна Гора, СР Македонија и АП Косово) нису имале свог „достојног“ представника који би био награђен, или када квалитет пријављених радова није био задовољавајући да би представљао (локалне) домете архитектонске продукције.

Табела 2. Преглед републичких и савезних „Борбиних“ награда за архитектуру у периоду од 1976. до 1988. године за објекте из типологије туристичких објеката*

[Наведене године подразумевају године у којима је реализовано награђено архитектонско остварење – година за коју се додељује награда а награда да је додељена наредне године у фебруару поводом дана „Борбе“]

БОРБА	Републичке и покрајинске награде – номинације за савезну награду „БОРБА“						Савезна награда
	СР Србија	СР Хрватска	СР Словенија	СР Босна и Херцеговина	СР Црна Гора	СР Македонија	
Година							СФРЈ
1976.							
1977.	АП Војводина Хотел Омофика, Тара (М. Крстоношић)						
1978.							

²⁰⁰ У низу редовног додељивања „Борбиних“ награда од 1966. године последње номинирани туристички објекат било је награђено остварење реализовано током 1987. године. После 1988. „Борбина“ награда је додељивана још три године, али се у том периоду кроз номинирана и награђена дела већ могао наслутити зенит југословенске архитектуре, као и одсуство шире заинтересованости струке и јавности за збивања на архитектонској сцени у другим републикама.

²⁰¹ Дарко Поповић, „Права слика стања“, *НИН*, Бр. 1521, 2. март 1980, 30-31.

²⁰² *Ibid.*, 30.

Година	СР Србија	СР Хрватска	СР Словенија	СР Босна и Херцеговина	СР Црна Гора	СР Македонија	СФРЈ
1979.	Хотел <i>Јагодина</i> , Јагодина (М. Константинов ић)					Хотел <i>Изгрев</i> , Струга (Љ. Петровска, П. Зографска и М. Каровска)	
1980.	АП Косово Мотел <i>Рибњак</i> , Исток (Ч. Бећирџи)						
1981.	АП Војводина Хотел <i>Путник</i> , Нови Сад (М. Марић)						
1982.						Хотел са бањом <i>Цар Самоил</i> , Банско (В. Димитрова)	
1983.				Хотел <i>Игман</i> , Игман – Сарајево (А. Џувџић)			
1984.	АП Војводина Хотел <i>Језеро</i> , Палић (И. Ромић) — АП Косово Хотел- стационар <i>Опикс</i> , Илица код Пећи (С. Живковић)		Хотелски комплекс <i>Словенска плажа</i> , Будва (Ј. Кобе)		Хотелски комплекс <i>Avala – Morgen</i> , Будва (В. Пламенац)		Хотелски комплекс <i>Словенска плажа</i> , Будва (Ј. Кобе)
1985.	АП Војводина Хотел <i>Tiskei svet</i> , Нови Бечеј (М. Ракочевић)					Мотел <i>Ашага</i> , Титов Велес (И. Пулејков и М. Петковић)	
1986.	Туристички комплекс <i>Конаци – Сунчани врхови</i> , Копанник (С. Митровић, Р. Костић)	Хотел <i>Slavija</i> , Хвар (А. Штагаре)					Туристички комплекс <i>Конаци – Сунчани врхови</i> , Копанник (С. Митровић, Р. Костић)
1987.				Одмаралишно -рекреациони центар <i>Zenit</i> , Неум (С. Јовандић)			Одмаралишно- рекреациони центри центар <i>Zenit</i> , Неум (С. Јовандић)

* Извор: дневни лист „Борба“ (Београд), 1966-1991. године

** За године 1977, 1980, 1981. и 1984. су у рубрици „СР Србија“ наведене номинације реализованих дела туристичких објеката из аутономних покрајина, јер су за СР Србију биле номинације из друге архитектонске типологије. Године 1981. је први пут номиновано дело из САП Косово за дело реализовано током 1980. године.

*** За године 1976. и 1978. није било награђених архитектонских остварења из типологије туристичких објеката. Награда је додељивана до 1991. године.

VII. ЗАКЉУЧАК: ЗНАЧАЈ ТУРИСТИЧКИХ ОБЈЕКТА ЗА РАЗВОЈ АРХИТЕКТУРЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1930-1985)

Иако је наслеђе туристичких објеката Југославије из периода пре Другог светског рата било скромно, што је уједно био и један од разлога да је архитектури туристичких објеката отворен велики простор у деценијама после рата,¹ њихова појава и архитектонска обрада сведоче о прихватању не само нових модернистичких усмерења у архитектури, него и о савременим типолошким тенденцијама у развоју туризма и хотелијерства који ће се после рата знатно израженије манифестовати у једном специфичном феномену модерног туризма који се огледао у континуираном прогресивном развоју архитектуре туристичких објеката у складу са расположивим материјалним могућностима. Овај процес интензиван током тридесетих прогресивно ће се одвијати све до половине осамдесетих година доприносећи да туристичка изградња буде један од најконзистентнијих компоненти у развоју савремене југословенске архитектуре. Једна од важнијих новина у Грађевинском закону из 1931. године било је и посебно издавање места с туристичким потенцијалима којима је кроз законске одредбе пружена могућност за урбанистички развој и унапређење грађеног и природног окружења. Из тог закона су касније произашла и прва стратешка усмерења развоја туризма у чему је изградња модерних туристичких капацитета била од посебног значаја. Развој туризма је неминовно утицао и на унапређење других области, међу којима се, поред архитектуре и урбанизма, издаваја саобраћајна и комунална инфраструктура. Привредне могућности туризма и хотелијерства кроз туристичке активности домаћих а надасве иностраних туриста, али и еманципаторске компоненте туризма, утицале су на брже прихватање нових стремљења и прогресивније промене у архитектури. Реализације основних туристичких капацитета током четврте деценије XX века (разни типови хотела, туристички и планински домови, купалишта), те неостварени пројекти и планови туристичке изградње, сведоче о укључености југословенских архитеката у међународне токове, премда су материјалне могућности често биле препрека масовнијој и комплекснијој архитектонској продукцији. У историји југословенског туризма, како у међуратном тако и у послератном периоду, присутне су две главне тенденције – потреба за укључивањем туризма а тиме и туристичке изградње у привредне и опште развојне токове и настојања да се искористи идеолошка подлога туризма која се показала погодном за интеграцију и јачање југословенског идентитета. После Другог светског рата је све више јачала тржишна оријентација туризма која се показала кључном за прогресивни развој туристичке архитектуре. Управо је у таквом контексту туристичка архитектура имала значајну и запажену позицију, првенствено из разлога што је опсег њених модернистичких решења, изражен кроз плурализам ауторских приступа, доприносио не само развоју туризма, него је утицао и на свеопшти квалитет архитектуре у Југославији.

Различити феномени туризма, социјалне и тржишне оријентације, утицали су на активно планирање и изградњу туристичких капацитета, индукујући развој модерне туристичке архитектуре у специфичном југословенском контексту XX века. Полазећи од тога да се туризам, попут модерне архитектуре, заснивао на еманципаторским премисама које је изнедрио XX век, обезбеђујући привредни, урбанистички и друштвени развој, сагледани су токови туристичке изградње и осавремењавања туристичке архитектуре. Променљиви друштвени и привредни услови су умногоме обликовали исходе југословенског туризма, почев од првих међуратних покушаја да се грани туризма да привредна оријентација а туристичкој изградњи тржишни карактер, преко употребе туризма у спровођењу идеолошких програма новог социјалистичког друштва које је у туристичким објектима требало да препозна бригу државе за његове радне напоре, и постепене демократизације туризма која је требало да допринесе привредном и друштвеном развоју земље а архитектурама да буде подстицај за истицање ауторских ставова, до потпуног усмеравања туризма и хотелијерске делатности слободном тржишту које је утицало и на динамичан развој туристичке архитектуре у којој су архитекти нашли погодан терен за пласирање савремених решења и прихватање нових тенденција, попут структурализма, регионализма или

¹ Михајло Митровић, „Нова слика наших простора. Тридесет година архитектуре Југославије: како је обављен тај изузетан посао?“, *Политика*, 28, 29. и 30. новембар 1975, 17.

постмодернизма. Континуиран процес туристичке изградње и значај туристичких капацитета за развој архитектуре, привреде и грађене средине произилазе из чињенице да је у туризму немогуће остварити жељени туристички промет и потрошњу уколико не постоји адекватна материјална база. Стога је стално повећање и осавремењавање капацитета представљало један од најбитнијих материјалних услова за раст туристичког промета и потрошње а последично и за општи друштвени развој који је требало да води повећању животног стандарда. У модерном туризму и туристичкој архитектури изразито је приметна брза промена својства модерног друштвеног живота која, према мишљењу Ентони Гиденса (Anthony Giddens), није у суштини последица капитализма већ снажног импулса сложене поделе рада која користи индустријску експлоатацију за људске потребе.²

Пролазећи кроз различите етапе развоја током XX века југословенски туризам је без обзира на владајући друштвени модел – капитализам или социјализам – почивао на социјалним идејама преко којих је прављен отклон од буржоаске културе али и истицана брига о човеку просечних материјалних могућности. Док је у Краљевини Југославији то потенцијално значило стварање услова да се што већем броју грађанства омогуће посете другим крајевима земље ради њиховог упознавања и одмора, кроз различите повластице и приуштив смештај; а потом у периоду доминације ригидне комунистичке идеологије награђивање заслужних радника и прегалаца, учесника у обнови и изградњи земље; преласком на тржишни модел привређивања, прагматично успостављеним ради готово опсесивно прижељкиваних девизних прилива каткад на уштрб других виталних питања,³ социјална компонента туризма задржана у систему радничких одмаралишта, с тенденцијом повећања њиховог стандарда, значила је прагматично испољавање идеолошких програма у циљу остваривања југословенске социјалистичке визије. Све ове појаве у сфери туризма имале су директну манифестацију на туристичку изградњу. Наиме, изградњу туристичких смештајних објеката у Краљевини Југославији обележили су напори архитеката да пронађу решења која би задовољила могућности наручиоца и реалне потребе тржишта, при томе су често остајали ограничени у испољавању својих стваралачких домета, да би се у социјалистичкој Југославији, делујући у јавној служби, архитекти нашли пред двојним задатком да у масовној изградњи радничких одмаралишта финансираних јавним средствима створе материјалну базу за основ домаћег туризма а да с друге стране буду виспирени креатори туристичких објеката за комерцијално тржиште (читај инострани туризам) у чијој су архитектури до изражаја дошле бомбастичне естетизоване форме и простори усмерени „доживљају и угођају“ изван препознатљивог света свакодневног. Овакав след промена које су пратиле исходе и домете модерне туристичке архитектуре Југославије у односу на променљивости њеног друштвено-политичког и привредног контекста, а кроз то и промене позиције архитекте и наручиоца са својим инвестиционим задатком, могуће је сагледати и кроз табеларни приказ три система архитектонске производње који је поставио Чарлс Џенкс покушавајући да разјасни узроке кризе у архитектури.⁴ У том приказу Џенкс кроз три система – приватни (приватни архитекта / наручилац је корисник), јавни (архитекта у јавној служби / наручилац и корисник нису исти) и инвестиционо-предузимачки (архитекта-инвеститор-предузимач / наручилац и корисник нису исти) – анализира једанаест аспеката, то јесте могућих узрока који су водили отуђењу или кризи архитектуре (економска сфера, мотиви/намере, идеологија, однос према контексту, однос архитекте и наручиоца, величина пројекта, величина или тип бироа архитекте, метод пројектовања, најзаступљенији типови објеката и архитектонске одлике – стила). Показатељи ове анализе су готово идентично применљиви и у случају сагледавања узрочних променљивости у архитектури модерних туристичких објеката Југославије.

Југославија ни у међуратном ни у послератном периоду није имала такве туристичке капацитете који би по обиму и вредности парирали конкурентским земљама, али су били углавном довољно квалитетни и препознати да привуку циљну групу корисника који су чинили основу туристичког промета. Без обзира на то да ли је архитектура та која мора одговарати захтевима и исхитреним законитостима туризма, или је она та која на свој начин мора одређивати те захтеве,

² Entoni Gidens, *Posledice modernosti* (Beograd: Filip Višnjić, 1998), 22.

³ John B. Allcock, „Yugoslavia’s tourist trade: Pot of gold or pig in a poke?“, *Annals of Tourism Research*, No. 13 (1986), 570.

⁴ Вид. Čarls Dženks, *Jezičik postmoderne arhitekture*, 43. (42-46)

туристичка изградња у Југославији је била велики потенцијал за архитектонско стваралаштво и просторно обликовање.⁵ Друштвена заједница је током послератног периода у зависности од тренутне ситуације на привредном пољу понекад стезала а понекад широко стимулисала изградњу.⁶ За туризам је карактеристично то што су закони тржишта одувек били заопштени јер „крута понуда постојано је наилазила на веома еластичну потражњу“.⁷ У сфери туризма основни фактор је одувек био човек, тако да су и најмања одступања од нормалног стања у било ком погледу (политичка ситуација у земљи и свету, природне непогоде, пандемије, економске кризе и др), имала значајан утицај на туристичко привређивање.⁸ Проблематика туристичке изградње у Југославији током XX века огледа се у неравномерном просторном развоју и недовољној изградњи осталих објеката и садржаја (трговина, забава, рекреација, култура). Усмеравање туристичке изградње према Јадранској обали утицало је да већ од четврте па све до девете деценије XX века овај простор Југославије буде фаворизован у односу на друга подручја а касније и републике. Како је највећи део Јадранске обале припадао Хрватској она је по обиму имала и највећу туристичку развијеност.⁹

Више показатеља указује на туристичку развијеност неког подручја, али се у просторном смислу она односи на планску уређеност простора (изграђеног окружења и предела), инфраструктурну опремљеност и прилагођеност просторних ресурса туристичким потребама, док у погледу материјалне базе она подразумева постојање адекватних смештајно-угоститељских капацитета и других објекта намењених туристичким активностима. Статистички подаци из 1987. године о броју смештајних капацитета по републикама показују да је у Хрватској изграђено око 57% од укупног броја основних смештајних капацитета (без туристичких кампова, радничких и дечијих одмаралишта и приватних соба), док је тај податак за Србију износио 13,9%, Словенију 9,5%, Црну Гору 8,8%, Босну и Херцеговину 6,4% а за Македонију свега 3,8%.¹⁰ Капацитети комерцијалног туризма су расли знатно брже него они намењени социјалном туризму па се њихов удео у укупним туристичким капацитетима смањивао од педесетих година када је износио око 30% до свега око 8% половином осамдесетих година.¹¹ И поред многих подстицајних мера, кредитних олакшица и настојања за сталним повећањем смештајних капацитета, како током тридесетих година а нарочито у послератном раздобљу, ипак су у понуди смештаја увек највише доминирали приватни изнајмљивачи соба. Према подацима из 1987. године од укупног броја расположивих смештајних капацитета свега $\frac{1}{4}$ припадала је основним туристичким капацитетима, то јесте сталним објектима смештаја (хотели, туристичка насеља, хотелски комплекси, мотели).¹²

Према мишљењу архитекте Бранислава Миленковића у послератној Југославији није био довољно искоришћен потенцијал простора и његових одлика за развој туризма (од природних предела, урбаних подручја, до културно-историјских целина). Просторни планови су дали основ за туристичку изградњу, али потенцијал планирања и коришћења простора није био искоришћен, сматра Миленковић, јер се планови нису синтезно спроводили. Осим тога, Југославија је имала значајан потенцијал у историјским насеобинама дуж целе Јадранске обале које нису биле искоришћене за туристичке сврхе, посебно имајући у виду да је француски клуб „Медитеранео“ заступао концепт реактивирања аутентичних места и предела у туристичке сврхе. На то је указивао и архитекта Зоран Б. Петровић почетком шездесетих година узимајући за пример острво Свети Стефан код Будве које ће знатно касније постати атрактивна локација за имућне туристе. Петровић је сматрао да не би морала сва таква насеља на Јадрану постати смештајни туристички капацитети изузетног – високог ранга, пошто би се флексибилнијим планирањем и економски аспект проблема реактивизације таквих насеља поставио у сасвим реалнијем односу, првенствено

⁵ Tomislav Premerl, „Propuštena prilika afirmacije prostora“, *Čovjek i prostor*, God. XXIX, Br. 352-353 (1982), 5.

⁶ Krešimir Tadej, „O poslijeratnom razvoju turizma u Jugoslaviji“, 8.

⁷ Aleksandar Stojmilov, „Modeli razvoja turizma Jugoslavije“, *Zbornik radova XIII kongresa geografa SFRJ, Priština / Përmbledhje punimesh të kongresit XIII të gjeografëve të RSFJ-së, Prishtinë, 1989* (1991), 413.

⁸ Како се израда докторске дисертације делом одвијала и у време пандемије вируса *Covid-19* која је погодила свет током 2020. године могуће је из актуелне ситуације сагледати на који начин се ово одступање од нормалног стања одразило на туристички промет а тиме и на опсег туристичког развоја, изградњу и пословање хотела међу којима су многи били приморани да се затворе.

⁹ Према статистичким подацима на простору Хрватске се остваривало преко 80% иностраног и око 50% домаћег туризма.

¹⁰ Zlatko Pepeonik, „Osnovni prostorni pokazatelji turizma u Jugoslaviji“, *Acta Geographica Croatica*, God. XXIII, Br. 1 (1988), 23.

¹¹ Krešimir Tadej, *op. cit.*, 7-8.

¹² Zlatko Pepeonik, *op. cit.*, 23.

рачунајуће на то да би остављање тих насеља њиховом неминовном пропадању створило неискоришћене могућности у контексту смишљеног и планског развоја туризма.¹³ Вредност ових историјских агломерација, наводи Петровић, није у поседовању објеката изузетних архитектонских вредности већ у урбанистичком склопу агломерација које својом „општом и специфичном атмосфером, поседују значајне урбанистичке квалитете“. Реактивацијом тих насеља у погодној намени могли су се очувати њихов даљи живот и физичка структура, али је званична политика у области туризма, под налетом тржишних параметара, остала усмерена изградњи нових смештајних објеката великих капацитета.

И поред запажене а по многим и привилеговане позиције коју је архитектонско стваралаштво имало у послератном југословенском контексту било је приметно одсуство шире и конкретније архитектонске критике.¹⁴ Развој критичке и теоријске мисли о архитектури недопуњавало је подручје ликовне теорије и критике.¹⁵ Иако су општа техничка култура и делатност архитектонских удружења кроз издавање часописа, организовање изложби и догађаја били развијени и друштвено заступљени постојало је одсуство објективизирајућег критичког мишљења и критичког приступа у вредновању архитектуре и обради архитектонских тема. Недостатак усмерене архитектонске критике и теоријске основе током појаве и ширења модерне архитектуре у међуратном периоду, наставио се и у послератним деценијама, изузев идеолошки обојене полемике која је пратила упливе социјалистичког реализма, па се тако шездесетих година запажа да се у југословенској архитектури осећа одсутност идејних ослонаца на којима се гради стваралачко кретање у циљу коначног сазревања архитектонске мисли.¹⁶ Иако су југословенски архитекти били дуже под утицајима иностране архитектуре, многи су развијали и сопствене просее који су донели запаженије резултате и изван граница земље. Осамдесетих година се од архитеката могло чути како је архитектура у Југославији подељена унутар не само републичких, него и локалних граница, те да многи архитекти нису били упознати како раде друге колеге у земљи.¹⁷ Преко часописа су се домаћи архитекти најчешће упознавали са токовима архитектонске продукције у земљи и иностранству, иако је, према запажању архитекте Слободана Јовандића, за многа мања предузећа и бирое било финансијски неизводљиво да буду претплаћени или да редовно набављају стране часописе. Домаћи архитектонски часописи су објављивали бројне прилоге о актуелној архитектонској продукцији али су се они углавном заснивали на општем опису архитектонских карактеристика представљених остварења и обично били приређени од стране аутора пројекта или уредништва часописа. Често су се исти прилози о новим реализацијама публиковали у више архитектонских часописа а за многе пројекте или изведене објекте давани су само основни подаци о инвеститору, локацији, намерама архитекте, организацији, примењеној конструкцији и материјалима и др.

Опстајање архитектонских часописа неретко је зависило управо од таквих прилога, јер су се прикази реализованих дела наручивали и плаћали, па је остајање без приказа за једну радну организацију могло бити подједнако ризикантно као и остати без макете на конкурс.¹⁸ Још од појаве првих међуратних архитектонских часописа модерни туристички објекти су се нашли међу неколицином нових архитектонских тема, док је у послератној архитектонској периодици, посматрано типолошки, представљено управо највише реализација туристичких објеката. Тако је у часописима архитектонских удружења у Хрватској, часопису „Arhitektura“ а посебно часопису „Човек и простор“, током осме деценије објављено највише нових хотелских реализација, чак њих 54,¹⁹ у односу на све заступљене типологије. Међутим, туристичка архитектура је према мишљењу архитекте Миленковића углавном површно обрађивана и имала је често улогу репрезента целокупне архитектонске продукције. Како се из прилога у архитектонској периодици не могу потпуније сагледати реализације туристичких објеката и њихове типолошке одлике, релевантни

¹³ Zoran B. Petrović, „Neiskorišćene mogućnosti“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 96-97.

¹⁴ О позицији архитектонске критике у Југославији вид. у: Jahiel Finci (ur.), *Razgovori o arhitektonskoj kritici*. Naučni skup, Sarajevo, 19. i 20. decembra 1974. godine (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1975).

¹⁵ Ivo Maroević, у: „Anketa Čovjeka i prostora 1969“, *Čovjek i prostor*, God. XVI, Br. 200-201 (1969), 7.

¹⁶ Krešimir Martinković, „Za arhitektonsku kritiku“, *Izgradnja*, God. XIX, Br. 7 (1965), 37.

¹⁷ Vjera Vuković, „Arhitekturu sužavaju lokalizmi“, *Borba*, 22. februar 1988, 8.

¹⁸ Zoran Manević, „O arhitektonskoj kritici“, *Izgradnja*, Br. 10 (1971), 26.

¹⁹ Ivo Maroević, „Arhitektura sedamdesetih godina u Hrvatskoj“, 45.

аспекти просторног планирања туристичких регија или појединости туристичке изградње, методолошку основу су употпунили обимна туристичка периодика, литература и материјали са конференција с циљем да се комплексност туристичке архитектуре представи дијахронијски и дијалектички. Уз архитектонске и туристичке часописе, у истраживању туристичке архитектуре коришћени су и туристички проспекти и брошуре у којима су туристички објекти приказани током свог коришћења, тако да су у први план истакнути ентеријери и њихова опремљеност, пружање услуга а често и однос према окружењу. Значајан фото-документациони извор представљају и разгледнице које обухватају приказе и различите кадрове многобројних туристичких објеката. Колико је изградња нових модерних хотела била важна за туристичку презентацију и развој туризма неког места или подручја, потврђују и разгледнице на којима су приказани перспективни тродимензионални модели у виду идејних решења хотела монтираних на фотографију локације снимљену из ваздуха или са мора.

За туризам послератне Југославије би се могло рећи да је уживао посебан идеолошки статус, неретко нереалне манифестације за изразито контролисан политички и друштвени систем, чему су између осталог допринели туристички, а могло би се рећи и хедонистички апетити југословенског председника Јосипа Броза Тита. Познат као љубитељ путовања и челни промотер Југославије у иностранству, „Тито се на својим путовањима понашао као потрошач, капиталиста и туриста, иако је био председник социјалистичке земље која се као таква противила индустријском капитализму“.²⁰ Често боравећи на Брионима, најзначајнијој туристичкој „дестинацији“ у Југославији, и ту примајући бројне стране делегације, Тито је тако развио својеврсну идеолошку инсценацију о југословенском просперитету и дражима југословенског туризма. Будући да је био извор девизних прихода, туризам је лако пронашао своје место у економској политици, а по страни није оставио, сматра Игор Дуда, ни међународне односе јер је помогао у промовисању слике о Југославији као гостољубивој земљи отворених граница која радо показује свој другачији социјализам.²¹ Подстакнут по многима нереалним банкарским кредитима, туризам је *de facto* утицао на процесе модернизације, планирања и урбанизације, док је у области архитектуре омогућио слободно истраживање просторних, обликовних и функционалних аспеката, при чему се водило рачуна о контролисаној дистрибуцији туристичких капацитета и њиховој артикулацији са окружењем. Поред архитектонске разноврсности туристичких објеката и „економских ефеката који су, с обзиром на све већу личну потрошњу домаћих туриста, били све значајнији“, стручњак за југословенски туризам Стеван Станковић крајем седамдесетих година пише да не би требало заборавити, „већ још више потенцирати социјалну, васпитну, здравствену, рекреативну и друге ванекономске функције домаћег туризма, сматрајући да је „овакав став оправдан, јер Југославија успешно изграђује самоуправно социјалистичко друштво у коме је човек највеће богатство“.²² Управо овакви друштвени и идеолошки програми туризма, односно путовања, одмора, распуста и доколице, откривају једну специфичност југословенског туризма која се може тумачити из филозофског аспекта *хетеротопије*,²³ на начин да се туристички објекти могу посматрати као „простори другости, који су ни тамо ни овде, који су истовремено физички и ментални, као што су простор телефонског позива или тренутак када видите себе у огледалу“.²⁴ Стога се и за просторе туристичких комплекса и објеката може рећи да имају способност да одбаце сва очекивана правила понашања и наметну својим корисницима атипичне начине и обичаје.

Често естетизовани простори туристичких објеката са садржајима намењеним несвакодневним активностима стварају раскорак између стварних и идеалних друштвених

²⁰ Marija Krstić, „Tito kao turista“, *Етноантрополошки проблеми*, ГоА. 5, Св. 2 (2010), 151.

²¹ Igor Duda, „Turizam narodu. Godišnji odmor kao proizvod socijalističke modernizacije“, 53.

²² Stevan Stanković, *Turizam u Jugoslaviji*, 222.

²³ *Хетеротопија* (*хетеро* – друга, другост; *топос* – место, тј. друго место) је термин који се први пут користи у медицини како би описао хелију или групу хелија које живе немалигно унутар хелија домаћина или ткива. Филозоф Мишел Фуко (Michel Foucault) је шездесетих година XX века овај термин адаптирао како би објаснио феномен настајања простора и места који прекидају очигледан континуитет и нормалност обичног, свакодневног простора, али на начин који није штетан по њиховог „домаћина“. Фуко у свом раду О другим просторима: принципи хетеротопије предлаже тестирање хетеротопије као основе за постављање нових просторних услова који би рађали нове нормe. Више вид. у: Mišel Fuко, „Друга места“, у: Pavle Milenković, Dušan Marinković (priр.), *Mišel Fuко. 1926-1984-2004 Hrestomatija* (Novi Sad: Vojvođanska sociološka asociјacija, 2005), 29-36.

²⁴ Michel Foucault, „Des espaces autres“ (Conférence au Cercle d'études architecturales, 14 mars 1967), *Architecture, Mouvement, Continuité*, No. 5 (1984), 46-49.

простора, дакле, такви простори постоје у односу на одређену друштвену идеологију или моћ. Према Фукоу хотел као материјални објекат постаје хетеротопија²⁵ тек када се посматра у односу на контекст, јер представља продукт и презентацију друштвених односа, вредности и система значења, што нам омогућава сагледање слике коју препознајемо као постављену друштвену конвенцију са мером одређене извесности. Југословенска архитектура, у оквиру које туристички објекти заузимају посебно место, може се посматрати као „део општег уметничког пројекта који је био сегмент у изградњи, на рушевинама оног буржоаског, новог улепшаног света“.²⁶ Кроз туризам Југославија је требало свету да се покаже у светлу отвореног социјалистичког друштва и политичког система (либерализација не доводи у питање централизам социјалистичке власти – подвукао М. Попадић), због чега је и „притисак за рјешавањем квантитативних развојних циљева уз потрагу за иконографском репрезентацијом модернистичке социјалистичке културе поставио велик изазов“.²⁷ Прихватање либералних тржишних модела у самоуправном социјалистичком друштву оправдано је могућношћу разрађивања методологије самоуправног договарања и пуног демократског споразумевања у циљу обезбеђивања адекватних туристичких услуга угодјаја и разоноде. Приступајући пројектантским задацима у области туризма, архитекти су у мноштву архитектонских могућности подржаних или произашлих из југословенског друштвеног миљеа усмереног убрзаној модернизацији, успоставили јединствен приступ према туристичкој типологији заснован на концепту социјалистичког естетизма који није остао у форми теоријске концепције, него је постао софистициран део архитектонске праксе.

Присуство архитеката у развоју југословенског туризма током XX века било је континуирано, како у погледу активне укључености у планерске и пројектантске послове, тако и кроз стална интересовања архитеката за теме у области туризма, туристичке изградње и осавремењавања туристичке архитектуре, о чему сведоче многобројни осврти, мишљења, полемике и предлози у стручној и научној периодици. Специфичну позицију архитекте у креирању архитектуре туристичких садржаја, која је у југословенским приликама представљала с једне стране одраз потреба а с друге стране одраз могућности, описао је архитекта Јулије Де Лука наводећи да „архитект, попут скулптора, који треба да све програмске увјете задовољи, нема (осим функционалне схеме) полазну позицију“, те да „он треба да се избори за свој став разлучујући битно од мање важног, тражећи рјешење које с датостима у виду програма, материјала и одређеног простора резултира естетским вриједностима које саме у себи а и у односу на шири простор успостављају нови *valeur* уважавајући при томе квалитете простора, било да се ради о урбаним или пејсажним вриједностима“.²⁸ Овакав поглед на пројектантске аспекте туристичких, нарочито смештајних, објеката, репрезентовао је у ствари глобални задатак архитекте на том пољу који је према наводима британског часописа „The Architectural Review“ стављен у позадину огромне и сложене индустрије – индустрије посебне фасцинације и сложености суочене с хитним проблемима ширења и прилагођавања, посебно што је препознато да решења тих проблема утичу и на низ других индустрија.²⁹

Још од тридесетих година када настају прве запаженије модернистичке реализације туристичких објеката, па све до девете деценије и постмодерностичких решења у архитектури туристичких објеката, а надамце хотела који су продукцијски били и најзаступљенији, модерну туристичку архитектуру одликују плуралистички ауторски приступи, пројектантска иновативност и обликовна целовитост. Често неоспоран квалитет архитектонских решења туристичких објеката умањивао је исход њихове изградње због смањивања рокова, преиначавања пројекта, неукључености аутора у пројектантски надзор или непоштовања ауторског дела. Поред тога, позитивна искуства су показатељи успешне сарадње између архитекте и инвеститора (хотелско-туристичких предузећа), јер је управо на тој релацији током туристичке изградње послератног

²⁵ У терминологији савремене архитектонске теорије усталио се термин „хетеротопија“ којим се описује простор састављен од мноштва других простора, па се у том смислу хетеротопичност таквог простора, карактеристичног обично за постмодерну уметност, испољава кроз упоредну појаву различитих простора (често неспојивих) на једном месту. О томе више вид. у: Милан Ђурић, Јелена Живанчевић, [0]77 појмова архитектонског дискурса (Београд: Полигон, 2011), 183-195.

²⁶ Милан Попадић, „Нови улепшани свет: социјалистички естетизам и архитектура“, 259.

²⁷ Luciano Basauri, „Modernizacijski utjecaj turizma: postojeći krajolici“, *Čovjek i prostor*, Br. 684-685, God. 57 (2011), 46.

²⁸ Julije De Luca, „Objekti u turističkoj privredi – graditeljstvo ili dizajn?“, у: Dušan Jagodić (ur.), *Treći simpozijum »Hotelska kuća 76«*, 143.

²⁹ „Hotels an expanding industry“, *The Architectural Review*, Vol. 128, No. 764 (1960), 243.

периода било и највише несугласица. Пројектанти су сматрали да инвеститори уводе одређене промене у току изградње супротно њиховом решењу док су инвеститори истицали да их аутори нису или нису довољно консултовали или саслушали о функционалним потребама и начину коришћења појединих простора или зона у неком туристичком објекту.

Описујући основни принцип у пројектовању савремених туристичких објеката, као и улогу архитекте у том процесу, архитекта Салај наводи да „градити просторе и објекте за одмор и слободно вријеме обавезује архитекте као судионике те изградње да задовоље два опречна захтјева: хотелијеру створити функционално-технолошки погон-творницу, исправан stroj који ће функционирати а туристи створити амбијент у којем ће се осјећати љепше, боље и богатије него у свом дому, простор хуманизиран и стимулативан за нове доживљаје, сусрете и релаксацију.“³⁰ Укус туристичких конзумента који за свој одмор траже интимнији и топлији амбијент, бежећи од темпа савременог живота и тражећи најбоље услове за релаксацију и рекреацију (обједињавање реалног и идеалног, урбаног и природног), представљао је значајан инпут за савремену туристичку архитектуру чија су топлина, интимност и маштовитост сматрани основним факторима за привлачење туриста.³¹ Ради постизање ових циљева савремена туризмологија је заговарала примену методологије креативних идеја којом је требало разрадити методiku урбанистичког планирања и пројектовања како би све активности у том процесу, од избора и уређења локације, до развоја концепта и реализације објекта, биле усмерене успешној интеграцији југословенског туризма у међународна привредна и научна кретања. Кроз генезу развоја различитих типова модерних туристичких објеката показан је континуиран развој модерне архитектуре у регионалним оквирима Југославије у XX веку (примена и промена њених принципа, различитост архитектонских решења и уметничких израза, ауторска иновативност и примене нових технолошких решења). Због свог тржишног карактера и потребе да буду запажени у туристичкој понуди, представљајући оквир за манифестацију савремених тенденција у туризму и хотелијерству, туристички објекти су тако били погодно тле за прихватање промена и нових стремљења у модерној архитектонској пракси током XX века. Развој савремене архитектуре кроз сталност и промене идеја и облика (еволуцију и континуитет), користећи се исказом архитекте Ранка Радовића из наслова његове књиге,³² погодовао је модерној туристичкој архитектури која је управо захваљујући идејним и концепцијским променама пројектантских парадигми постигла запажене архитектонске вредности. У примени архитектонских концепција и остваривању пројектантских приступа кроз континуирану туристичку изградњу архитекти нису били укључени само кроз спровођење пројектантских задатака, него су били и активно укључени у процесе просторног планирања регија и туристичких подручја, као и у израде стратегија и планова развоја туристичке привреде и регулативе у областима изградње и категоризације туристичких објеката, али су такође узимали и учешће у анализама реализације туристичких објеката и пројектантских процеса у припреми пројеката те истраживању типолошких одлика и презентовању искустава у пројектовању и изградњи туристичких капацитета.

У свим прегледима значајнијих остварења југословенске архитектуре XX века туристички објекти заузимају истакнуто место јер сведоче о развојним фазама и достигнућима југословенских архитеката. Архитектура модерних туристичких објеката Југославије се током XX века развијала под утицајима иностране архитектонске сцене али су на њене вредносне домете ипак утицале опште друштвене прилике и економски биланси туризма. С обзиром на то да се изградња туристичких капацитета током четврте деценије одвијала готово искључиво на основама приватног капитала, стога су и стваралачки потенцијали архитеката често били спутавани инвестиционим ограничењима и потребама за рационализацијом. У време обнове земље након Другог светског рата приоритетна је била изградња виталних објеката за привреду и друштво, тако да се изградња нових радничких одмаралишта, поред реконструкције постојећих, сводила на једноставну и често типску архитектуру која је током педесетих година, услед позиционирања туризма међу друштвене и привредне приоритете а тиме и услед потребе за повећањем броја

³⁰ Matija Salaj, „Funkcija arhitekta u planiranju i projektovanju turističke izgradnje“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Šesti simpozijum »Hotelska kuća 82«*, 85.

³¹ Bogić Knežević, „Arhitektura turističkih objekata“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 6 (1979), 26.

³² Вид. Ranko Radović, *Savremena arhitektura: između stalnosti i promena ideja i oblika* (Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, Stylos, 1998).

нових туристичких капацитета, замењена функционализмом усмереним естетизацији архитектонског склопа и даљим развијањем касно модернистичких ауторских приступа. Ослобађањем архитектонског стваралаштва идеолошких утицаја и јењавањем потребе за истицањем раскида са прошлошћу дошло је до отварања архитектонског тржишта које је пројектантима нудило бројне могућности за пласирање ауторских решења која су под окриљем туристичке изградње нарочито дошла до изражаја.

Демократизација туризма и оријентисаност према иностраним гостима од чијих долазака су зависили девизни биланси туризма водили су пројектантској разноликости која се огледала у прихватању савремених архитектонских пракси заступљених на Западу. То је архитектура дало подстицај да буду одлучнији у својим ауторским просецима. Тако су на модерну туристичку архитектуру Југославије током друге половине XX века утицали касно модернистичка слојевитост, структуралистичка и бруталистичка естетика, регионалистичко обликовање и материјализација, али и постмодернистичка тежња за ресемантизацијом облика и трагање за идентитетом подстакнуто ревалоризацијом историјских стилова и градитељских искустава. У том плурализму пројектантских приступа издвојио се регионализам који је, у контексту туристичке изградње чије је садејство са окружењем требало да у свеобухватној туристичкој презентацији допринесе утиску аутентичног предела или идентитета простора, пружио архитектурама бројне могућности за интерпретацијом вернакуларне ликовности (у обликовању екстеријера и ентеријера). Кроз афирмативан однос према затеченом простору применом регионализма је у туристичкој архитектури постигао и највише успеха јер су обликовне одлике регионализма погодовале туристичкој понуди манифестованој и у виду аутентичног угођаја који је требало пружити гостима у туристичким објектима. Иако послератна туристичка архитектура Југославије својом ексклузивном функцијом и просторном издвојеношћу није решила нити један битан проблем архитектуре у њеном социјалном и ширем културолошком смислу, захваљујући повољној друштвеној клими и приливима капитала она се издвојила у први план, стварајући варљиву илузију да је ситуација на југословенској архитектонској сцени била знатно боља него што заиста јесте.³³

Пионирским историографским истраживањима међуратне модернистичке архитектуре, започетим у југословенском контексту током друге половине XX века, обухваћена су и многа остварења хотелске архитектуре која су дала значајан допринос успону модерних стремљења међу југословенским архитектурама (хотел *Жича* у Матарушкој Бањи, хотел *Grand* на Лопуду, хотел *Splendid* на Лападу, Томиславов дом на Сљемену и други). Временом су будућа истраживања методолошки унапређивана, тематски проширивана а опсег научних радова стално умножаван. Модернистичка архитектура хотелских и других туристичких објеката (купалишта, планинарски домови, мотели, комплекси и насеља) испрва се углавном тумачила и валоризовала у оквиру проучавања опуса архитеката и њихових поетика, те у контексту појаве и ширења модерних идеја у појединим деловима Југославије и њиховим центрима (модерна архитектура у Хрватској, Србији, Загребу, Београду, Сарајеву), док су свеобухватнија типолошка изучавања уследила тек у постјугословенском периоду. Архитектонска остварења настала у депенијама после Другог светског рата, међу којима запажено место имају многобројни туристички објекти високих архитектонских вредности, нашла су се у фокусу истраживача тек од краја XX века када је историјска дистанца омогућила објективније сагледавање релевантних историјских појава и процеса. Томе је допринела и систематизација архивских фондова из југословенског периода и приватних заоставштина архитеката које су временом постајале доступне јавности. Поновним успостављањем нарушених веза између бивших југословенских република, кроз сарадњу између институција и појединаца, покренут је низ истраживачких пројеката, заједничких иницијатива и научних активности. Интересовања међународне научне јавности за архитектуру насталу у социјалистичкој Југославији су такође утицала на проширење истраживачких тема и ширу научну афирмацију домаћих истраживача. Занимање за туристичку архитектуру Југославије, првенствено са Јадранске обале где је и изграђено највише објеката, мотивисана иницијативама да се најзначајнији хотелски објекти сачувају и адекватно заштите као културна добра, подстакла су и њена истраживања и критичка сагледавања представљена кроз научно-стручне изложбе,

³³ Domljan, Žarko. „Od konvencije prema slobodi: uz izložbu arhitekta Julija Deluke...“, 154.

монографска издања, стручне чланке, популарне прилоге и документарне телевизијске серијале. Имајући у виду да туризам није имао подједнак значај за југословенске републике, те да изградња туристичких капацитета није била истог обима, новије типолошке валоризације туристичке архитектуре различито су развијене и заступљене у научним радовима у постјугословенској историографији. На то је утицао и број архитеката који су својевремено били укључени у пројектантске задатке на пољу туризма и опсег њихових ангажовања.

У Хрватској је током последње деценије предузето више тематских истраживања туристичке архитектуре на Јадрану, обухватајући период од зачетака туризма крајем XIX века до последњих значајнијих реализација из осамдесетих година прошлог столећа, док је у другим срединама (Босна и Херцеговина, Македонија, Словенија, Србија, Црна Гора) новија туристичка архитектура била махом предмет ширих научних проучавања која се односе на делање појединих архитеката, токове развоја архитектуре одређеног периода и географског простора (докторске дисертације, оригинални научни и прегледни радови, стручни чланци, каталози изложби). Кроз активности националних служби заштите споменика културе на проучавању архитектонске баштине спроведено је више поступака за утврђивање споменичког статуса за туристичке објекте из међуратног и послератног раздобља.³⁴ Типолошка слојевитост туристичке архитектуре, чија је изградња уско везана за потребе и стратешка одређења туризма, није била обухваћена синтетичким проучавањем, па поједини типови и њихове одлике, попут мотела, градских и планинских хотела, нису детаљније интерпретирани и критички обрађивани. Стога је ово истраживање засновано на свеобухватнијој типолошкој анализи заступљених архитектонских концепција у дискурсу модернистичке архитектуре на простору Југославије током XX века. Сагледавање развоја туризма у светлу проширених и нових извора представља сазнајни оквир којим су расветљене недовољно познате чињенице о аспектима планирања и реализације туристичких капацитета. Кроз изношење кључних појава и токова, тумачење специфичних феномена, критичка запажања и контекстуализацију пројектантске праксе у туризму појашњене су типолошке и друштвене одлике туристичке архитектуре. Методолошки приступ примењен у истраживању омогућио је да се критички сагледају историјски контекст развоја туристичких објеката и теоријска одређења модернистичке архитектуре, чиме је пружен основ за успостављање критеријума валоризације и заштите туристичких објеката.

С обзиром на специфичне функционалне аспекте туристичких објеката који по својој природи треба да су прилагођени захтевима савременог туризма, због чега у туризму долази до убрзаног застаревања смештајних објеката,³⁵ обнова и заштита архитектонске туристичке баштине уз адекватну валоризацију и категоризацију представља посебан правни и технички изазов како би се спречиле пренамене и девастације које нарушавају вредности обликовања и ауторског проседа. Једна од најчешћих препрека за одрживу обнову туристичких објеката, првенствено хотела и мотела, јесте њихов имовинско-правни статус. Током међуратног раздобља хотели су најчешће грађени као приватне инвестиције, да би након Другог светског рата већина од њих била

³⁴ Према подацима централног Регистра непокретних културних добара Републике Србије статус споменика културе има седам хотелских објеката грађених у време међуратне и послератне Југославије, и то шест из периода краљевине, од којих три историцистичке (хотел *Дубочица* у Лесковцу, хотел *Зелени венац* у Шапцу и хотел *Авала* на Авали) а три модерне архитектуре (хотел *Праг* и хотел *Majestic* у Београду, хотел *Парк* у Нишу), и један из послератног социјалистичког раздобља (хотел *Metropol* у Београду). У Регистар културних добара Републике Хрватске уписано је осам туристичких објеката: два хотела из међуратног периода (хотел *Vijela kuća* у Бољу на Брачу архитекте Лавослава Хорвата и хотел *Grand* на Лопуду), те из раздобља после рата културно-историјска целина Пионирски град у Загребу, градитељско-пејзажни склоп хотела *Jadran* у Тученима, хотел *Plitvice* на Плитвицама, дејче оамаралниште у Крвавици, мотели *Sjeme* у Трогиру и *Panorama* у Ријеци. Од туристичких објеката у Босни и Херцеговини заштићен је само хотел *Палас* у Бањалуци, док на територији Црне Горе и Републике Северне Македоније није заштићен ни један хотелски или други туристички објекат. Највише заштићених туристичких објеката има у Републици Словенији. Поред тридесетак хотела, туристичких и планинских домова подизаних током XIX и почетком XX века, статус споменика културе има и петнаест туристичких објеката из југословенског контекста, од којих пет из међуратног и десет из послератног периода, међу којима се истичу хотели *Kanin* у Бовецу, *Belveder* и *Golf* на Бледу, *Adria* у Анкарану, *Klub* у Липници и мотел *Turist* у Гросупљу. О спроведеним поступцима за проглашење дела послератне туристичке архитектуре у Хрватској вид. у: Deranja Crnokić, Anuška, Ines Jelavić Livaković. „Pravna zaštita poslijeratne arhitekture ostvarene u razdoblju od 1945. do 1990. godine na području Republike Hrvatske – doprinos valorizaciji i očuvanju“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, God. 39, Br. 39 (2015), 22, 25, 27.

³⁵ О концепту циклуса коришћења туристичких капацитета и техничко-технолошким аспектима обнове хотелских објеката услед убрзаног застаревања у туризму вид. у: R. W. Butler, „The concept of a tourist area cycle of evolution: implications for management of resources“, *Canadian Geographer*, Vol. XXIV, No. 1 (1980), 5-12; Neda Mrinjek Kliska, Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, Ana Mrđa, „Utjecaj ubrzanog zastarijevanja u turizmu na hotelske zgrade“, *Prostor*, Vol. 27 Br. 2/58 (2019), 310-321.

национализована, тј. увршћена у друштвену својину, и у том смислу су послати изједначени са новим туристичким капацитетима планираним и реализованим у складу са принципима радничког самоуправљања. Услед нерешених или неповољно окончаних поступака приватизације и стечаја спровођених након дезинтеграције Југославије, вредна имовина хотелско-туристичких предузећа која су градила туристичке капацитете и њима управљала (објекти, опрема, уметничка дела), није адекватно пописана, валоризована и обезбеђена, па је у периоду тражења прихватљивих решења, често и пролонгирања коначног разрешења правног статуса, долазило до пропадања и девастације многих туристичких објеката, стихијски препуштених зубу времена без одговарајућих институционалних мера за њихову обнову, заштиту и одрживо коришћење. Док су градски хотели грађени како у међуратном тако и послератном периоду, услед сталне потребе за смештајним капацитетима, нарочито у већим градовима, и њихове позиције на привлачним локацијама за пословање, задржавали своју намену и бивали углавном адекватно прилагођавани новим захтевима туризма, туристички објекти на другим местима, попут мотела, планинских хотела и одмаралишта, често су мењали своју основну функцију и изворну архитектуру. Од многобројних туристичких објеката грађених након Другог светског рата данас готово да није сачуван нити један у изворном облику. Често су фотографски извори, попут разгледница, фотографија или туристичких проспеката и брошура, једини извори који сведоче о аутентичној архитектури и унутрашњем уређењу туристичких објеката. Услед неадекватних реконструкција у периоду после распада Југославије, којима су били захваћени како архитектонска структура тако и ентеријер, неповратно су нарушене или измењене изворне карактеристике архитектуре – организација и обликовање. Период транзиције у бившим југословенским републикама, друштвене и економске промене које су ревидирале образац социјалистичког туризма, промењена власничка структура и нове инвестиције усмерене профиту, утицали су на занемаривање архитектонског значаја туристичких објеката грађених током XX века, пошто су вредности њихових локација знатно атрактивније за нова улагања. То је довело до ставова да је економски исплативије срушити постојећи објекат него га реконструисати и обновити. Светски примери успешних обнова туристичких објеката модерничке архитектуре указују да су могућности на том плану вишеструке, као и да значајно место заузимају претходна истраживања и вредновања њихових архитектонских вредности и контекста у коме су настајали.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

А-БВ	Архив Бање Врућице, Теслић (БиХ)
АД	Акционарско друштво
АЈ	Архив Југославије, Београд
АП	Аутономна покрајина
АПЗЗ	Архитектонско пројектни завод Загреб
АФ-Б	Библиотека Архитектонског факултета у Београду
ВУ	Војна установа
ГАМП	Група архитеката модерног правца
ГП	Грађевинско предузеће
ДКС	Друштво конзерватора Србије
ДАНС	Друштво архитеката Новог Сада
ДФЈ	Демократска Федеративна Југославија
ЗОИ	Зимске Олимпијске игре (Сарајево, 1984)
ИАБ	Историјски архив Београда
ИОНО	Извршног одбора Народног одбора
IBRD	<i>International Bank for Reconstruction and Development</i> (Међународна банка за обнову и развој)
ИНС	<i>Intercontinental hotel corporation</i> (америчка хотелска корпорација <i>Intercontinental</i>)
ЈНА	Југословенска народна армија
ЈСЈ	Јединствени синдикати Југославије
КЈ	Краљевина Југославија
КМГ	Комбинат монтажне градње
КПЈ	Комунистичка партија Југославије
КСХС	Краљевина Срба Хрвата и Словенаца
МГБ-АУ	Музеј града Београда – Збирка Архитектура и урбанизам
МГБ-ИБ	Музеј града Београда – Збирка Историја Београда
МГБ-ЛМЗ	Музеј града Београда – Легат Милана Злоковића
МЈ	Музеј Југославије, Београд
МК-УЗКБ	Министарство културе Хрватске – Управа за заштиту културне баштине
МНТ	Музеј науке и технике, Београд
НБ	Народна библиотека Србије, Београд
НБ-ПФ	Народна библиотека Србије – посебни фондови
НР БиХ	Народна Република Босна и Херцеговина
НРМ	Народна Република Македонија
НРС	Народна Република Србија
НРХ	Народна Република Хрватска
НР ЦГ	Народна Република Црна Гора
ОГБ	Општина града Београда
ОЕСД	<i>Organisation for Economic Co-operation and Development</i> (Организација за економску сарадњу и развој)
ООУР	Основна организација удруженог рада (краће ОУР)
ОУН	Организација Уједињених нација
ПО	Пројектантска организација
ПП	Просторни план
САД	Сједињене Америчке Државе
САНУ	Српска академија наука и уметности, Београд
СИБ	Савезно извршно веће
СКОЈ	Савез комунистичке омладине Југославије
СР	Социјалистичка република
ССЈ	Савез синдиката Југославије

СССР	Савез Социјалистичких Совјетских Република
СФРЈ	Социјалистичка федеративна република Југославија
ТАС	<i>The Architects Collaborative</i> (ТАС), америчка архитектонска фирма (1945-1995)
ТД	Техничка документација
ТСЈ	Туристички савез Југославије
УЈИА	Унија југословенских инжењера и архитеката
УН	Уједињене нације
UNDP	<i>United Nations Development Programme</i> (Програм за развој Уједињених нација)
ФМЗ	Фондација Милан Злоковић, Београд
ФНРЈ	Федеративна народна република Југославија
ХДА	Хрватски државни архив, Загреб
ХМА-ХАЗУ	Хрватски музеј архитектуре – Хрватске академије знаности и уметности, Загреб
ХПА	Хрватско планинарско друштво
ХТО	Хотелско-туристичка организација
ХТП	Хотелско-туристичко предузеће
ХТЦ	Хотелско-туристички центар
СИАМ	<i>Congrès Internationaux d'Architecture Moderne</i> (Међународни конгрес модерне архитектуре)
ЦК КПЈ	Централни комитет Комунистичке партије Југославије
ЦК НОЈ	Централни комитет Народне омладине Југославије

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВИ

Архив Југославије (Београд): Фонд (Ф) 65 – Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије (КЈ) (1918-1941), Ф 38 – Централни пресбиро председништва министарског савета КЈ (1929-1941), Ф 37 – Збирка Милана Стојадиновића (1914-1944), Ф 41 – Савезна планска комисија (1943-1951), Ф 163 – Министарство трговине и снабдевања владе ФНРЈ (1944-1950), Ф 19 – Комисија државне контроле владе ФНРЈ (1946-1951), Ф 187 – Савезна управа за инвестициону изградњу (1952-1955), Ф 142 – Социјалистички савез радног народа Југославије – ССРНЈ (1945-1990), Ф 130 – Савезно извршно веће (1953-1992), Ф 580 – Савезни комитет за туризам (1955-1978), Ф 746 – Туристички савез Југославије (1953-1992), 377 – Збирка фотографија (Ф 25 – Министарство рада владе ФНРЈ, Ф 31 – Комитет за заштиту народног здравља владе ФНРЈ)

Архив Српске академије наука и уметности (Београд): Историјска збирка – Заоставштина Петра Добровића, Заоставштина Николе Добровића

Историјски архив Београда (Београд): Фонд Трговинске коморе (Угоститељство и туризам 1938-1948), Општина града Београда – Техничка дирекција (Грађевински одсек), Заоставштина Миладина Прљевића

Hrvatski državni arhiv (Загреб): Fond 219 – Ministarstvo prometa i javnih radova Nezavisne Države Hrvatske (1941-1945)

Državni arhiv u Zagrebu: Gradsko poglavarstvo Zagreb – Građevni odjel za izdavanje građevnih i uporabnih dozvola

Архив Бање Врућице (Бања Врућица, Теслић)

БИБЛИОТЕКЕ

Народна библиотека Србије (Београд): библиотечка грађа, периодика, посебни фондови – графичка зборка (фотографије, разгледнице), Фонд Милош Јевтић

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu: Grafička zbirka NSK: hrvatski gradovi – Zagreb

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ (Београд)

Библиотека Архитектонског факултета Универзитета у Београду (Београд)

Библиотека старих и ретких књига Архитектонског факултета Универзитета у Београду (Београд)

Библиотека Одељења за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду (Београд)

Библиотека часописа „Изградња“ (Београд)

Библиотека Архива Југославије (Београд)

Gradska knjižnica Grada Zagreba

Градска библиотека „Данило Киш“ (Теслић): Завичајна збирка

Библиотека Управе за заједничке послове републичких органа (Београд)

База правних прописа Управе за заједничке послове републичких органа (Београд)

МУЗЕЈСКЕ ЗБИРКЕ

Музеј науке и технике (Београд): Одсек за архитектуру и градитељство – Збирка туристичких објеката: Заоставштина Николе Добровића, Заоставштина Миладина Прљевића, Заоставштина Бранислава Којића, Заоставштина Драгомира Тадића

Музеј града Београда (Београд): Легат Милана Злоковића, Збирка Архитектура и урбанизам, Збирка Историја Београда 1918-1941, Збирка Историја Београда од 1941.

Музеј Југославије (Београд): збирка фотографија из периода од 1948. до 1985. године

Hrvatski muzej arhitekture Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Загреб): фондови Драге Галића, Лавослава Хорвата, Стјепана Планића, Ивана Витића, Здравка Бреговца, Јулије Де Луке, Андрије Чичин Шанна

Muzej novejše zgodovine Slovenije / Muzej novije historije Slovenije (Љубљана): збирка фотографија

Gradski muzej Sisak (Сисак): Културно-повијесни одјел

УСТАНОВЕ ЗАШТИТЕ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske (Загреб): Управа за заштиту културне баштине – Ostavština Aleksandra Freudenreicha

Завод за заштиту споменика културе града Београда (Београд): документација о заштићеним културним добрима

Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije (Дубровник): конзерваторска документација за хотел *Grand* на Лопуду архитекте Николе Добровића

ПОРОДИЧНЕ ЗАОСТАВШТИНЕ АРХИТЕКАТА

Заоставштина архитекте Александра Медведева (Ниш)

Заоставштина архитекте Бранислава Миленковића (Београд)

Заоставштина архитекте Рајка Татића (Београд)

Фондација Милан Злоковић (Београд)

ПРИВАТНЕ ЗБИРКЕ И КОЛЕКЦИЈЕ

Техничка и фото документација архитекте Томислава Миловановића (Београд)

Техничка и фото документација архитекте Николе Филиповића (Загреб)

Колекција Милоша Јуришића (Београд): фотодокументација туристичких објеката

Библиотека и збирка фотодокументације архитекте Небојше Антешевића (Београд)

ДНЕВНА ШТАМПА

Борба (Београд)
Vjesnik (Zagreb)
Време (Београд)
Jutarnji list (Zagreb)
Narodne novine (Zagreb)
Novo doba (Split)
Novosti (Zagreb)
Obzor (Zagreb)
Политика (Београд)
Правда (Београд)
Slobodna Dalmacija (Split)
Slovenski narod (Maribor, Ljubljana)

НЕДЕЉНА И ПЕРИОДИЧНА ШТАМПА

НИН (Београд)
Народни студент (Београд)
Naša riječ (Zenica)
Odjek (Sarajevo)
Tehničke novine (Beograd)

ПЕРИОДИКА

Anali Dubrovnika, Br. 53 (2015)
Annals of Tourism Research, No. 1 (1979), 13 (1986), 54 (1990), 3 (2002)
Annual Review of Sociology, No. 10 (1984)
Architectural Research Quarterly (Cambridge), No. 17 (2013)
Architecture, Mouvement, Continuité, No. 5 (1984)
ARH: časopis za arhitekturu, urbanizam, primijenjenu umjetnost i industrijsko oblikovanje (Sarajevo), Br. 4 (1963), 7 (1964), 10-11 (1966), 15 (1972)
Arhitekt: revija za arhitekturo, urbanizam in oblikovanje izdelkov (Ljubljana), Br. 1 (1951), 8 (1953), 14 (1954), 20 (1956)
Arhitektov bilten: revija za arhitekturo, urbanizam in uporabno umetnost (Ljubljana), Br. 1 (1972), 14 (1973), 25 (1995)
Arhitektura: mesečna revija za stavbno, likovno in uporabno umetnost (Ljubljana), Br. 3 (1931), 5 (1931), 1-2 (1933), 3-4 (1933), 7-8 (1933), 9 (1933)
Arhitektura (Zagreb), Br. 1-2 (1947), 3 (1947), 4-6 (1947/1948), 8-10 (1948), 11-12 (1948), 13-17 (1948), *Urbanizam i arhitektura*, 1-2 (1950), 5-6 (1950), 7-8 (1950), 9-10 (1950), 11-12 (1950), *Arhitektura: časopis za arhitekturu, urbanizam i primjenjenu umetnost*, 3 (1952), 6 (1952), 2 (1953), 3 (1953), 4 (1953), 5-6 (1953), 2 (1954), 3-4 (1955), 1-6 (1956), 4-6 (1960), 1-2 (1961), 1-2 (1962), 89 (1965), 90 (1965), 93-94 (1967), 95-96 (1967), 97-98 (1968), 99-100 (1968), 101 (1969), 102-103 (1969), 104 (1969), 111-112 (1971), 113-114 (1972), 115 (1972), 116 (1972), 144 (1973), 146-147 (1973), 151 (1974), 156-7 (1976), 162-163 (1977), 164-165 (1978), 168+9 (1979),

170+1 (1979), 172+3 (1980), 176+7 (1981), 178+9 (1981), 184-185 (1983), 93 (1984), 215 (2003), 217 (2005)
Arhitektura i urbanizam: časopis za prostorno planiranje, urbanizam i arhitekturu (Beograd), Br. 8 (2001), 32 (2011), 34 (2012), 44 (2017)
Arhitektura urbanizam: časopis za arhitekturu, urbanizam, primenjenu umetnost i industrijsko oblikovanje (Beograd), Br. 3 (1960), 4 (1960), 5 (1960), 13 (1962), 17 (1962), 19 (1963), 22-23 (1963), 27 (1964), 33-34 (1965), 40 (1966), 43 (1967), 45-46 (1967), 47 (1967), 49-50 (1968), 53-54 (1968), 58 (1969), 59 (1969), 60 (1969), 64-65 (1970), 66 (1970), 67 (1971), 68-69 (1971), 73 (1974), 78-79 (1977), 82 (1979), 85 (1980), 86-87 (1981), 90-91 (1983), 94-95 (1984), 97 (1985)
Art Bulletin (Zagreb), Br. 62 (2012), 63 (2013), 65 (2015)
Acta Geographica Croatica (Zagreb), Br. 1 (1988)
Banje i turizam u Jugoslaviji: putničko-turistička revija (Vrnjačka Banja), Br. 1 (1929), 4-5 (1930)
Vaština (Split), Br. 22/30 (1999)
Београдске општинске новине, Бр. 1 (1931), 20 (1931), 1 (1932), 12 (1932), 3 (1933), 1-3 (1934), 12 (1936), 10 (1937), 7-8 (1940)
Весник друштва Фрушка Гора (Нови Сад), Бр. 1 (1931), 10 (1938), 4 (1939)
Vesnik turizma i ugostiteljstva (Beograd), Br. 1 (1949), 2 (1949), 3 (1949), 2 (1950), 4 (1950), 6 (1950), 2 (1951), 3 (1951), 6 (1951)
GA – Global Architecture (Tokyo), No. 28 (1974)
Гласник Друштва конзерватора Србије (Београд), Бр. 17 (1993), 27 (2003)
Годишњак града Београда, Књ. I (1954), XXVI (1979), Књ. XXIII (1976), XXXVII (1990), XXXVIII (1991), XLIII (1996), XLV-XLVI (1998-1999), XLVII-XLVIII (2000-2001), LIII (2006), LV-LVI (2008-2009)
Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice (Osijek), Br. 5 (1998), 18 (2011)
Годишњак за друштвену историју (Београд), Бр. 1 (1994), 1/3 (2007)
Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske (Zagreb), Br. 39 (2015)
Gradac: časopis za književnost umetnost i kulturu (Beograd – Čačak), Br. 50 (1983)
Građevinski vjesnik: list za arhitektonske i tehničke gradnje (Zagreb), Br. 9 (1933), 8 (1935), 8 (1938), 8 (1940)
Даница: српски народни илустровани календар (Београд), Год. 3 (1996)
DaNS: časopis društva arhitekata Novog Sada, Br. 1 (1982), 45 (2004)
Das Werk: Architektur und Kunst (Zürich), No. 40/7 (1953)
DBZ – Deutsche Bauzeitschrift (Berlin), Nr. 5 (1965)
De re Aedificatoria (Beograd), Br. 1 (1990)
Delo: mesečni književni časopis (Beograd), Br. 12 (1973)
Der Architekt: Wiener Monatshefte für Bauwesen und dekorative Kunst (Wien), Jg. 1 (1895), 3 (1897), 14 (1908), 15 (1909), 18 (1912), 21 (1916)

- Domus* (Milano), No. 109 (1937), 140 (1939), 152 (1940)
- Dubrovnik: časopis za književnost, umjetnost, znanost i društvena pitanja* (Dubrovnik), Br. 3 (1970)
- Етноантрополошки проблеми* (Београд), Св. 2 (2010)
- Život umjetnosti* (Zagreb), Br. 5 (1967), 18 (1967), 10 (1969), 14 (1971), 18 (1972), 19-20 (1972), 19-20 (1973), 24-25 (1976), 28 (1979), 31 (1981), 43/44 (1988), 52-53 (1992-1993), 71-72 (2004)
- Зенит – Zenit* (Zagreb, Beograd), Br. 35 (1924), 40 (1926)
- Зетски гласник: лист за политику, просвјету и привреду* (Цетиње), Br. 6 (1932), 12 (1932), 16 (1932), 26 (1932), 27 (1932), 51 (1932), 56 (1932), 100 (1932), 1-4 (1938), 9-10 (1938), 21-22 (1938), 731 (1938), 743 (1939), 764 (1939), 767 (1939), 769 (1939), 770 (1939), 789 (1939), 796 (1939), 799 (1939)
- Informativni bilten – Centar za stanovanje IMS* (Beograd), Br. 28 (1981)
- Izgradnja: časopis Saveza građevinskih inženjera i tehničara SR Srbije i Saveta za građevinarstvo SR Srbije* (Beograd), Br. 6 (1963), 8 (1963), 1 (1965), 7 (1965), 6 (1967), 10 (1971), 11 (1971), 3 (1973), 1 (1974), 4 (1974), 9 (1978), 5 (1981), 7 (1981), 1 (1983), 1 (1984), 1 (1985), 10 (1986), 9-10 (2015)
- Историјски записи: орган Историског друштва Народне Републике Црне Горе* (Подгорица), Br. 3/4 (1999)
- Jadranska straža: glasnik saveza za unapređenje turizma Sušak-Split-Dubrovnik*, Br. 3 (1927), Br. 3 (1929), 10 (1930), 2 (1932), x (1932), 1 (1934), 4 (1934), 5 (1934), 6 (1934), 8 (1934), 2 (1936), 6 (1936), 6 (1937), 1 (1938), 11 (1940)
- JH – Jugohoteli za vas* (Zagreb), Br. 2 (1972)
- Journal of Architectural Education*, No. 2 (1985), 4 (2002),
- Journal of Cultural Geography*, No. 2 (2012)
- Journal of Social History*, No. 1 (2004)
- Journal of the Society of Architectural Historians*, No. 4 (1997)
- Jugoslavija – SSSR: časopis Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR* (Beograd), Br. 31 (1948), 32 (1948), 34 (1948)
- Jugoslovenski pregled: informativno dokumentarni priručnik o Jugoslaviji* (Beograd), Br. 4-5 (1988)
- Jugoslovenski turizam: organ za propagandu turizma u Jugoslaviji* (Beograd – Zagreb – Split), Br. 1 (1928), 2 (1928), 4 (1928), 5 (1929), 7 (1929), 10 (1929)
- Jugoslovenski hotel: stručni organ za hotelijerstvo Jugoslavije* (Zagreb), Br. 1 (1930), 2 (1930), 4 (1930), 6 (1930), 9 (1930), 13/14 (1930), 21-22 (1930), 4 (1931)
- Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* (Zagreb), Br. 2 (1924)
- Književne novine* (Beograd), Br. 26 (1948)
- Књижевни магазин: месечник Српског књижевног друштва* (Београд), Br. 57 (2006)
- Kultura* (Beograd), Br. 60/61 (1983), 159 (2018)
- Kulturna baština* (Split), Br. 37 (2011)
- Културен живот* (Скопје), Br. 6 (1961)
- L'Architecture d'Aujourd'hui* (Paris), No. 12 (1938), 53 (1954), 61 (1955), 162 (1972)
- Летопис Матице српске* (Нови Сад), Књ. 321, Св. 3. (1929), Књ. 334, Св. 1-2 (1932)
- Мисао* (Београд), Књ. 12, Св. 4 (1923)
- Moderni hotel: stručni organ za hotelijerstvo i turizam Jugoslavije* (Zagreb), februar (1931)
- Мозаик: илустровани часопис/časopis za primenjenu umetnost i industrijsku estetiku* (Beograd), Br. 1 (1953), 2 (1954), 3 (1954), 6 (1956)
- Наслеђе* (Београд), Br. 7 (2006), 8 (2007), 9 (2008), 13 (2012), 17 (2016), 21 (2020)
- Наше грађевинарство: службени орган Министарства грађевина FNRJ* (Beograd), Br. 1 (1947), 3-4 (1947), 10-11 (1948), 1 (1949), 3 (1949), 4 (1949)
- Нова смена: културна и књижевна смотра нових нараштаја* (Београд), Br. 2 (1938)
- Nova trgovina: časopis za pitanja robnog prometa* (Beograd), Br. 11 (1953)
- OASE Journal for Architecture* (Delft), No 64 (2004)
- Odmor: turistički list* (Beograd), Br. 28 (1955), 27 (1955), 28 (1955), 33-34 (1955), 36-37 (1955)
- Oris: časopis za arhitekturu i kulturu življenja* (Zagreb), Br. 3 (1998), 16 (2002), 19 (2003), 42 (2006), 50 (2008), 71 (2011), 81 (2013), 91 (2015), 94 (2015), 98 (2016)
- Peristit: zbornik radova za povijest umjetnosti* (Zagreb), Br. 53 (2010), 1 (2020)
- Plastički znak: zbornik tekstova iz teorije vizualnih umjetnosti* (Rijeka), Br. 2 (1982)
- Planinski vestnik: glasilo Slovenskega planinskega društva* (Ljubljana), Št. 8-9-10 (1933)
- Pomorski Lloyd: stručni časopis za sve grane pomorstva* (Beograd), Nov. – dec. 1935.
- Portal: godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda* (Zagreb), Br. 8 (2017)
- Повеља: часопис за књижевност, уметност, културу, просветна и друштвена питања* (Београд), Br. 2 (1995)
- Преглед архитектуре* (Београд), Br. 2 (1954)
- Privreda Dalmacija* (Split), Br. 4-5 (1967)
- Produktivnost: časopis za pitanja produktivnosti* (Beograd), Br. 9 (1961)
- Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* (Zagreb), Br. 2/28 (2004), Br. 1/39 (2010), 2/42 (2011), 2/44 (2012), 1/45 (2013), 1/49 (2015), 2/54 (2017), 1/55 (2018), 2/58 (2019), 2/60 (2020)
- Putnik: časopis za planinarstvo i turizam* (Нови Сад), Br. 1 (1932), 3 (1935), *Путник: планинарско-туристичка ревија*, 3 (1940)
- Revista Municipal de Engenharia* (Rio de Janeiro), No. 2 (1942)
- Revue de géographie apline* (Grenoble), No. 1 (1968)
- Republika: časopis za književnost i umjetnost* (Zagreb), Br. 2 (1948), 5 (1948)

- Savremenik* (Zagreb), Br. 7-8 (1938)
- Svijet: ilustrovani tjednik* (Zagreb), Br. 17 (1935), 7 (1936)
- Sinteza: revija za likovno kulturo* (Ljubljana), Št. 2 (1964/65), 5-6 (1967), 10-11 (1968), 12 (1968), 21-22 (1971), 30/31/32 (1974), 53/54 (1981), 83/86 (1989)
- Sljeme: list radnog kolektiva poljoprivredno-industrijskog kombinata »Sljeme«* (Zagreb), Br. 1-2 (1966), 6 (1966)
- Sociološki pregled* (Beograd), Br. 1/2 (2002)
- Sportsko-turistički Lloyd* (Beograd), Br. 6-7 (1935)
- СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК* (Београд), Бр. 2 (1931), 6 (1934)
- Studia ethnologica Croatica* (Zagreb), No. 1 (1993)
- Sušačka revija: glasilo za kulturu i društvena zbivanja Hrvatskog primorja* (Rijeka), Br. 69 (2010)
- Tims.Acta: naučni časopis za sport, turizam i velnes* (Novi Sad), Br. 1 (2015)
- Techniques & Architecture* (Paris), No. 4 (1969)
- Tehnika* (Beograd), Br. 1 (1946), 1 (1947), 2-3 (1947), 8-9 (1948), 10-12 (1948), 11-12 (1950), 1 (1951), 8 (1951), 3 (1952), 2 (1954), 6 (1954), 7 (1954), 3 (1970), 1 (2017)
- Tehnički list: organ Saveza inženjerskih društava Kraljevine Jugoslavije* (Zagreb), Бр. 7-8 (1935), 11-12 (1939)
- Tehnički vjesnik: glasilo Hrvatskog društva inženjera* (Zagreb), Br. 1-3 (1942)
- Turizam: stručni časopis za turistička pitanja* (Zagreb), Br. 2 (1956), 3-4 (1956), 7 (1957), 9 (1957), 3 (1958), 6-7 (1958), 8-9 (1958), 7-8 (1959), 9 (1959), 10-11 (1960), 3 (1962), 4-5 (1962), 10-11 (1962), 4-5 (1963), 7 (1964), 9 (1964), 2-3 (1965), 4 (1965), 6 (1965), 8-9 (1965), 10 (1966), 4 (1967), 9 (1967), 1 (1968), 2 (1968), 2 (1969), 2 (1970), 6 (1970), 4 (1971), 1 (1974), 4 (1974), 11 (1974), 2-3 (1975), 10 (1975), 4 (1976), 2 (1979), 3 (1979), 4 (1979), 5 (1979), 6 (1979), 5 (1982), 2 (1983), 7-8 (1988), 11-12 (1988), 3 (1989), 3-4 (1995)
- Turizam i ugostiteljstvo* (Beograd), Br. 1 (1952), 2 (1952), 5 (1952), 6 (1952)
- Turizmologija* (Beograd), Br. 1 (1972), 6-7 (1976), 2 (1977), 8 (1977), 9 (1978), 10 (1979), 14 (1983)
- Turističke novine* (Beograd), Br. 405 (1966), 406 (1966), 407 (1966), 410 (1966), 415-416 (1966), 717 (1972), 726 (1972), 733 (1972), 894-895 (1975), 878 (1975), 896 (1975), 911 (1975), 913 (1975)
- Туристичке новости* (Београд), Бр. 1 (1953), 2 (1953), 3 (1953), 5 (1953), 10 (1953), 12 (1954), 14 (1954), 20 (1954), 8 (1955), 24-25 (1955), 1 (1956)
- Turističke vijesti – Sarajevo*. Br. 1 (1980), 3 (1983)
- Turistički pregled* (Zagreb), Br. 3 (1954), 10-12 (1955)
- Turistički vjesnik* (Zagreb), Br. 2 (1970), 3 (1970), 4 (1970)
- The American Journal of Semiotics*, Iss. 1-2 (1981)
- The Architectural Review* (London), Vol. 128, No. 764 (1960)
- The Journal of Decorative and Propaganda Arts*, Vol. 25 (2005)
- Ugostiteljstvo i turizam* (Zagreb), 2 (1964), 1 (1965), 2-3 (1965), 8-10 (1965), 5-6 (1966), 6-7 (1967), 11 (1968), 3 (1969), 11 (1969), 12 (1969), 3 (1970), 6 (1970), 10 (1970), 3 (1971), 4 (1971), 6 (1972), 12 (1972), 1 (1973), 3 (1973), 12 (1973), 9 (1974), 5 (1975), 9 (1976), 7 (1977), 9 (1978), 1 (1979), 7 (1979), 9 (1979), 2 (1980), 4 (1981), 6 (1981), 10 (1983), 4 (1984), 6 (1985), 11 (1985), 5 (1986)
- Уметнички преглед* (Београд), Бр. 2 (1937), 1-2 (1940), 2 (1941)
- Umetnost: časopis za likovnu umetnost i kritiku* (Beograd), Br. 13 (1968)
- Urbani Izziv* (Ljubljana), Št. 2 (1999)
- Учитель: педагошко-социјални часопис Југословенског учитељског друштва* (Београд), Бр. 3-4 (1936)
- Fažanski kolokvij* (Fažana), Br. 7 (2013)
- Finance and Development: A Publication of the International Monetary Fund and the World Bank Group* (Washington), No. 3 (1971)
- Historijski zbornik* (Zagreb), Br. 1 (2011)
- Hotel: oficijelni organ za hotelijerstvo i turizam* (Ljubljana), Br. 1-6 (1939)
- Hotel: oficijelni organ za hotelijerstvo i turizam Jugoslovenskog hotelijerskog saveza* (Zagreb), Br. 1 (1929), 5-10 (1938), 11-12 (1938)
- Hotelijer* (Zagreb), Br. 22-23 (1931), 5-6 (1932)
- Hrvatska revija* (Zagreb), Br. 8 (1931)
- Hrvatski planinar: glasilo Hrvatskog planinarskog društva* (Zagreb), Br. 7 (1925), 2 (1929), 2 (1933), 3 (1933), 2 (1934), 3 (1934), 7-8 (1934), 2 (1935), 4 (1935), 7-8 (1935), 1 (1936), 7-8 (1937), 10 (1937), 7-8 (1938)
- Hrvatski pokret: glavno glasilo Hrvatske ujedinjene samostalne stranke* (Zagreb), Br. 113 (1914)
- Hrvatsko kolo: književno-naučni zbornik* (Zagreb), Knj. XVI (1935)
- Center: A Journal for Architecture in America* (New York), Vol. 3 (1987)
- Comparative Studies in Society and History*, Vol. 34, No. 4 (1992)
- Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), Br. 3 (2002), 2 (2005)
- Čovjek i prostor: arhitektura, kiparstvo, slikarstvo i primijenjena umjetnost* (Zagreb), Br. 27 (1955), 28 (1955), 34 (1955), 64 (1957), 66 (1957), 68 (1957), 84 (1959), 85 (1959), 87 (1959), 91 (1959), 95 (1960), 99 (1960), 101 (1960), 105 (1960), 125 (1963), 127 (1963), 128 (1963), 129 (1963), 142 (1965), 144 (1965), 147 (1965), 158 (1966), 160-161 (1966), 167 (1967), 171 (1967), 179 (1968), 180 (1968), 182 (1968), 183 (1968), 189 (1968), 193 (1969), 194 (1969), 200-201 (1969), 204 (1970), 213 (1970), 218 (1971), 219 (1971), 220 (1971), 222 (1971), 224 (1971), 225 (1971), 228 (1972), 230 (1972), 232 (1972), 236 (1972), 237 (1972), 238 (1973), 243 (1973), 244 (1973), 246 (1973), 249 (1973), 253 (1974), 256 (1974), 258 (1974), 259-260 (1974), 262 (1975), 264 (1975), 270 (1975), 277 (1976), 278 (1976), 284 (1976), 286 (1977), 291 (1977), 293 (1977), 304-305 (1978), 319 (1979), 348-349 (1982), 352-353 (1982), 356 (1982), 378

(1984), 379 (1984), 381 (1984), 385 (1985), 392 (1985), 684-685 (2011)

Wiener Bauindustrie-Zeitung (Wien), No. 30 (1987), 11 (1898), 11 (1918)

ПРОПИСИ

Уредба о уређењу Министарства физичког васпитања народа, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 76-XXXIII, од 2. априла 1932, 332-333.

Закон о подизању домова и других објеката удружења и установа које спадају у надлежност Министарства физичког васпитања, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 132-LXI, од 13. јуна 1932, 633.

Уредба о подизању домова и других објеката удружења и установа које спадају у надлежност Министарства физичког васпитања народа, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 199-LVIII, од 2. септембра 1933, 977-978.

Закон о царинским повластицама за хотелску индустрију (1930), у: Гојко Никетић (ур.), *Угоститељски зборник* (Београд: Геце Кон, 1935), 63-66.

Закон о радњама, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 288 од 9. децембра 1931; *Закон о радњама (Обртни закон)* (Zagreb: Tisak „Типографије“ d.d., 1931)

Грађевински закон, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 133-XLII, од 16. јуна 1931.

Закон о општинама, „Службене новине Краљевине Југославије“, бр. 85-XXVI од 15. априла 1933.

Уредба о подизању и уређењу угоститељских радња (1934), у: Гојко Никетић (ур.), *Угоститељски зборник* (Београд: Геца Кон, 1935), 5-26.

Уредба о унапређењу туризма, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 47-IX, од 28. фебруара 1936.

Правилник о проглашењу туристичких места и начину наплаћивања и расподела такса на боравак посетилаца ових места, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 294-LXXIII од 21. децембра 1936.

Proглаšenje turističkim mestima, II br. 47743/III od 22. decembra 1936, „Службене новине Краљевине Југославије“, бр. 298-LXXV, од 25. децембра 1936, 1199-1204.

Закон о овлашћеним инжењерима, „Службене новине Краљевине Југославије“, бр. 232-LXVIII од 13. октобра 1937.

Уредба о класификацији угоститељских радњи и максималану цена у тим радњама, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 155-LI од 13. јула 1938.

Уредба о изменама и допунама уредбе о класификацији угоститељских радњи и максималану цена у тим радњама, „Службене новине Краљевине Југославије“, број 102-XXXI од 8. маја 1939.

Устав Федеративне народне републике Југославије, „Службени лист ФНРЈ“, број 10, од 1. фебруара 1946.

Уредба о плаћеном годишњем одмору радника, намештеника и службеника, „Службени лист ФНРЈ“, број 56 од 12. јула 1946.

Правила о радничким одмаралиштима и начину руковања и употребе средстава фонда за радничка одмаралишта, „Службени лист ФНРЈ“, број 53 од 2. јула 1946.

Наредба о категоризацији приватних угоститељских објеката, „Службени гласник Србије“, број 6 од 8. фебруара 1947.

Закон о петогодишњем плану развјетка народне привреде ФНРЈ 1947-1951 и Закони о петогодишњим плановима развјетка народне привреде народних република Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе (Београд: Савезна планска комисија, 1947)

Основна уредба о пројектовању, „Службени лист ФНРЈ“, број 48 од 9. јуна 1948.

Упутство о давању сагласности на идејне пројекте објеката намењених туризму и угоститељству, као и о образовању и раду стручне комисије за давање мишљења о грађењу нових и оспособљавању постојећих угоститељских објеката, „Службени лист ФНРЈ“, број 87 од 15. октобра 1949.

Уредба о врстама и категоријама основних угоститељских радњи, „Службени лист ФНРЈ“, број 29 од 6. априла 1949.

Уредба о угоститељским предузећима, „Службени лист ФНРЈ“, број 32 од 13. априла 1949.

Наредба о планирању годишњег одмора радника, службеника и намештеника, „Службени лист ФНРЈ“, број 109 од 31. децембра 1949.

Уредба о угоститељским предузећима и радњама, „Службени лист ФНРЈ“, број 6 од 10. фебруара 1954.

Правилник о разврставању хотела и пансиона у категорије, „Службени лист ФНРЈ“, број 41 од 14. септембра 1955.

Правилник о измени правилника о разврставању хотела и пансиона у категорије, „Службени лист ФНРЈ“, број 25 од 13. јун 1956.

Правилник о измени и допуни правилника о разврставању хотела и пансиона у категорије, „Службени лист ФНРЈ“, број 15 од 11. април 1962.

Закон о urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju, „Narodne novine SR Hrvatske“, број 21 од 1961, *Закон о urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju* (prečišćen tekst), „Narodne novine SR Hrvatske“, број 36 од 1966. i *Закон о измјенама и допунама закона о urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju*, „Narodne novine SR Hrvatske“, број 18 од 1969.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, „Službeni list SFRJ“, godina XIX, broj 14 od 10. april 1963.

Правилник о категоризацији угоститељских објеката за смештај, „Службени лист СФРЈ“, број 26 од 14. јуна 1967.

Ustavni amandmani, „Službeni list SFRJ“, god. XXIV, broj 55 od 30. decembar 1968.

Правилник о изменама и допунама правилника о категоризацији угоститељских објеката за смештај, „Службени лист СФРЈ“, број 34 од 6. августа 1970.

Zbirka pravilnika o minimalnim tehničkim uslovima za izgradnju i opremanje Ugostiteljskih objekata (Beograd: „Ugobiro“, 1972)

Закон о ратификацији споразума о гаранцији између Југославије и Међународне банке за обнову и развој за изградњу туристичког пројекта „Бернардин“ – Пиран, „Службени лист СФРЈ“, број 13 од 3. марта 1972, 265-270.

Закон о ратификацији споразума о гаранцији између Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Међународне банке за обнову и развој, Бр. 782 УУ (туристички пројекат „Бабин Кук“), „Службени лист СФРЈ“, број 13 од 3. марта 1972, 271-278.

Правилник о категоризацији угоститељских објеката за смештај, „Службени гласник СРС“, број 38 од 22. септембар 1973.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, „Službeni list SFRJ“, god. XXX, broj 9 od 21. februar 1974.

Zakon o udruženom radu, „Službeni list SFRJ“, god. XXXII, broj 53 od 3. decembar 1976.

Pravilnik o minimalnim tehničkim uvjetima i o kategorizaciji ugostiteljskih objekata, „Narodne novine SRH“, broj 31 od 5. kolovoza 1980. godine, u: Milan Batinić, *Zbirka propisa o ugostiteljskoj i turističkoj djelatnosti s objašnjenjima za praktičnu primenu* (Zagreb: Progres, 1980), 91-192.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

International Bank for Reconstruction and Development, International development association, Department of Technical Operations, *Appraisal of a Highway Project Yugoslavia*, Report No. TO-367a, June 7 1963, Washington, USA, 4. (pristupljeno 15. 5. 2020), <http://documents.worldbank.org/curated/en/1963/06/1554524/yugoslavia-highway-project>

International Bank for Reconstruction and Development, *Project Performance Audit Report Yugoslavia Bernardin Tourism Project (Loan 752-YU)*, Report No. 2548, June 14, 1979, Washington, USA, (pristupljeno 15. 5. 2020), <https://documents1.worldbank.org/curated/pt/355001468914394336/pdf/multi0page.pdf>

International Bank for Reconstruction and Development, *Report and recommendation of the president to the executive directors on proposed loans to the „Babin Kuk“ Hotelsko turistički centar, Dubrovnik an the hotel „Bernardin“, Piran with the guarantee of The Socialist Federal Republic of Yugoslavia*, Report No. P-953, June 2, 1971, Washington, USA, (pristupljeno 15. 5. 2020), <https://documents1.worldbank.org/curated/pt/202151468159305237/pdf/multi0page.pdf>

Dragomanović, Stjepan, *Leksikografski zavod Miroslav Krležu* – Enciklopedija.hr (pristupljeno 6. 8. 2018), <http://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16137>

Cohen, Erik. „Tourism“, u: W. A. Darity (Ed.), *International encyclopedia of the social sciences* (Farmington Hills, Mich.: MacMillan Reference Books, 2008), Encyclopedia.com. (pristupljeno 9. 7. 2015), <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3045302775.html>

Интернет страница Републичког завода за заштиту споменика културе: <http://www.heritage.gov.rs/>

Интернет страница Завода за заштиту споменика културе града Београда: <https://beogradskonasledje.rs/>

Интернет страница националне секције Међународне радне групе за документацију и конзервацију грађевина, места и целина модерног покрета у архитектури (Do.co.mo.mo. International) – Do.ko.mo.mo. Srbija: <http://www.docomomo-serbia.org/>

Интернет страница Фондације Милан Злоковић: <https://www.milanzlokovic.org/>

Интернет страница дигиталног репозиторијума архитектуре и урбанизма друге половине XX века: <https://www.arhivamodernizma.com>

Интернет страница Регистра културних добара Републике Хрватске: <https://registar.kulturnadobra.hr/>

Интернет страница Завода за просторно уређење Дубровачко-неретванске жупаније: <http://www.zzpudnz.hr/>

Интернет страница Комисије за очување националних споменика Босне и Херцеговине: <http://kons.gov.ba/>

Интернет страница Регистра културних добара Републике Словеније (Register kulturne dediščine – RKD): <http://rkd.situla.org/>, <https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b>

Интернет страница Управе за заштиту културног наслеђа Републике Северне Македоније (Управа за заштита на културното наследство – УЗКН): <http://uzkn.gov.mk/>

Интернет страница Портала о простору, обликовању и другим ставрима (Хрватска): <http://www.pogledaj.to>

Интернет страница Удруге за промицање визуалних умјетности и културну дјелатност – Vizkultura (Хрватска): <https://vizkultura.hr>

Интернет страница удружења „Slobodne veze“ (Хрватска): <https://slobodneveze.wordpress.com>

Интернет страница и блог архитекте Иднса Турата (Хрватска): <https://www.idisturato.com/blog/blogen/>

Интернет страница кипарског архитектонског бироа „Colakides & Associates“ са прегледом пројеката туристичких објеката: <https://www.colakides.com/tourism/>

ЛИТЕРАТУРА

Feldegg, Ferdinand. „Project einer Villa an der Adria“, *Der Architekt*, Jg. 1 (1895), 39, Tab. 63.

Hoffmann, Josef. „Architektonisches aus der Österreichischen Riviera“, *Der Architekt*, Jg. 1 (1895), 37-38.

„Hotelbauten in Dalmatien“, *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, No. 30 (1987), 344.

„Hotels und Kuranstalten in Dalmatien“, *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, No. 11 (1898), 123.

Wagner, Otto von. *Moderne Architektur: seinen Schülern ein Führer auf diesem Kunstgebiete*. Wien: Schroll, 1902.

Holbach, Maude M. *Dalmatia, the land where East meets West*. London: John Lane, 1908.

Lichtblau, Ernst. „Studien und Skizzen aus Bosnien und Dalmatien“, *Der Architekt*, Jg. 14 (1908), 81, 84-85, 86.

Бања Ковиљача. Шабац: Нова штампарија Грданичког, 1908.

Lux, Joseph von Aug. „Das Hotel, ein Bauproblem“, *Der Architekt*, Jg. 15 (1909), 17-20.

Цар, Марко. *Наше приморје: слике и утисци с Јадрана*. Дубровник: Матица српска, 1910.

Anonim, „Plitvička jezera u opasnosti“, *Hrvatski pokret: glavno glasilo Hrvatske ujedinjene samostalne stranke*, God. X, Br. 113 (1914), 2.

V. F., „Alfred Kellers Hotelprojekte für Dalmatien“, *Der Architekt*, Jg. 21 (1916), 58-64.

V. F., „Alfred Keller, Österreichische Bauzeitung“, *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, No. 11 (1918), 81-84.

Veblen, Thorstein. *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*. New York: B. W. Huebsch, 1918.

Свијић, Јован. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije. Knjiga prva, sa 49 karata i skica u tekstu i sa 7 karata i 54 fotografije izvan teksta*. Zagreb: Hrvatski štamparski zavod D. D., 1922.

Скакић, Милош. *Грађење нових железница – Реферат на главној скупштини удружења југословенских инжењера и архитеката 23. маја 1922. године у Сарајеву*. Сарајево: Издање Трговачке и обртничке коморе за БиХ, 1922.

Ауд, Питер. „О будућности архитектуре“, *Мусао* (Београд), Књ. 12, Св. 4 (1923), 911-919.

Krleža, Miroslav. „Slučaj arhitekta Iblera“, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme*, God II, Br. 2 (1924), 170-173.

Мицић, Љубомир. „Треба уништити антисоцијалну уметност“, *Zenit*, Год. IV, Бр. 35 (1924), н. н.

Eisenhuth, Marko. „Zakonska osnova o „zaštiti Plitvičkih Jezera i okolice““, *Hrvatski planinar*, God. XVI, Br. 7 (1925), 132-136.

Гропијус, Валтер. „Интернационална архитектура“, *Zenit - Zenit*, Год. VI, Бр. 40 (1926), н. н.

Anonim, „Preduvjeti za razvoj našeg turizma“, *Jadranska straža*, God. V, Br. 3 (1927), 83-84.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Ljubljana: Jugoslovensko Novinarsko Udruženje, 1927.

Wattjes, Gerhardus Jannes. *Moderne architectuur: In Noorwegen, Zweden, Finland, Denemarken, Duitschland, Tsjechoslowakije,*

Oostenrijk, Zwitserland, Frankrijk, Belgie, Engeland En Ver Staten V. Amerika. Amsterdam: Uitgevers-Maatschappij „Kosmos“, 1927.

Anonim, „Novogradnja palače Milinov na Jelačićevom trgu. Nova moderna trgovačka radnja i hotela, sa 100 soba“, *Novosti* (Zagreb), 1. siječanja 1928. godine, 6.

Crnjanski, Miloš. „Naše plaže na Jadranu“, у: Станко Банић (ур.), *Алманах Јадранске страже за 1927. годину*. Београд: Јадранска стража – Обласни одбор Београд, 1928, 282-336.

Čulić, Jerko. „Način za riješenje problema naših pasivnih krajeva! Historijat akcije za podizanje hotela u Dalmaciji“, *Jugoslovenski turizam: organ za propagandu turizma u Jugoslaviji*, God. I, Br. 2 (1928), 1-7.

J. Č., „Naša avijacija – naš ponos“, *Jugoslovenski turizam*, God. I, Br. 4 (1928), 12-13.

Keller, Alfred. „Izgradnja hotela i zaštita istorijsko-arhitektonskog karaktera dalmatinskih gradova“, *Jugoslovenski turizam*, God. I, Br. 1 (1928), 3-4.

Иванић, Стеван З. *Из хигијене и науке о животу*. Београд: Дом малолетника, 1928.

Паравић, пл. Виктор. „Туризам на Приморју“, у: Станко Банић (ур.), *Алманах Јадранске страже за 1928/29. годину*. Београд: Јадранска стража – Обласни одбор Београд, 1928, 234-307.

„Turizam u Crnoj Gori“ – Izveštaj Uprave „Putnika“ u Cetinju o radu Društva godine 1928, *Jugoslovenski turizam*, God. II, Br. 7 (1929), 234-236.

Anonim, „Dalmatinski hoteli“, *Obzor*, 23. 9. 1929. godine

Anonim, „Nova arhitektura na Jelačićevom trgu“, *Jutarnji list*, 28. srpanj 1929, 11.

C. U., „Izgradnja malih hotela i pensiona na zadružnoj osnovi (jedan praktičan, konkretan i provediv predlog)“, *Jugoslovenski turizam*, God. II, Br. 5 (1929), 155-158.

Döcker, Richard. *Terrassen typ: Krankenhaus, Erholungsheim, Hotel, Bürohaus, Einfamilienhaus, Sieglungsbau, Mietbau, und die Stadt*. Stuttgart: Akademischer Verlag dr. Fritz Wedekind & Co., 1929.

Letica, Ljubomir. „Zakon o turizmu“, *Jadranska straža*, God. VII, Br. 3 (1929), 94.

Mikačić, Smiljana. *Planina i zdravlje* (poseban otisak iz *Hrvatski planinar*, God. IV, Br. 2, 1929) Zagreb: Tipografija, 1929.

Pecher, H. „Hotelski vrt kao pridobitno vrelo hotela“, *Hotel*, God. I, Br. 1 (1929), 6.

Sexton, Williams Randolph. *American Apartment Houses, Hotels, and Apartment Hotels of Today*. New York: Architectural Book Publishing, 1929.

V. E., „Narodno gospodarstvo: strani kapital i podizanje hotela na Primorju“, *Obzor* (Zagreb), 12. 7. 1929. godine

Vidoević, M. „Turizam na dubrovačkoj rivijeri“, *Jugoslovenski turizam*, God. II, Br. 10 (1929), 345-347.

Аноним, „Нови Београд – отварање хотела »Праг«, *Време*, 2. децембар 1929, 7.

Жижек, Цирил. „Развој туризма“, у: *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928*, II део, Београд, 1929, 575-578.

- Јанић, Војислав. „Развој туризма у Краљевини СХС“, у: Бошко Богдановић (ур.), *Јубиларна књига Државних железница Краљевине Југославије 1919-1929*. Београд: Време, 1929, 402-418.
- Милосављевић, Светислав Т. „Десетогодишњи напори Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на усавршавању и повећавању своје железничке мреже“, у: Бошко Богдановић (ур.), *Јубиларна књига Државних железница Краљевине Југославије 1919-1929*. Београд: Време, 1929, 65-88.
- Миљковић, Б. „Шта треба решити Законом о туризма, који је у припреми“, *Бање и туризам*, Год. II, Бр. 1 (1929), 8-9.
- Страјнић, Коста. „За савремену архитектуру – поводом конкурса за новосадско Позориште“, *Летопис Матице српске*, Год. СIII, Књ. 321, Свеска 3. (1929), 377-403.
- „Literatura“, *Jugoslovenski hotel*, God. II, Br. 13-14 (1930), 211.
- Alois Bohne, „Moderno kupalište na obali“, *Jugoslovenski hotel*, God. II, Br. 6 (1930), 86.
- Anonim, „Hotelski poslovi u modernom smislu“, *Jugoslovenski hotel*, God. II, Br. 9 (1930), 8.
- Anonim, „Hotelski vrt“, *Jugoslovenski hotel*, God. II, Br. 4 (1930), 52.
- Anonim, „Osnova arhitekta Sunka. Dvadesetpet osnova Jelačićevog trga i nijedno rješenje“, *Jutarnji list*, 11. siječanj 1930, 8.
- Anonim, „Otvaranje hotela Milinov“, *Jugoslovenski hotel*, God. II, Br. 2 (1930), 19-23.
- Anonim, „Praktični hotel“, *Jugoslovenski hotel*, God. II, Br. 1 (1930), 7.
- Anonim, „Promet stranaca i gradnja hotela“, *Jugoslovenski hotel*, God. II, Br. 13/14 (1930), 195.
- Anonim, „Uređaj velikih modernih kuhinja“, *Jugoslovenski hotel*, God. II, Br. 21-22 (1930), 307-308.
- Anonim, „Veogradski hotel“, *Jugoslovenski hotel*, God. II, Br. 6 (1930), 86-87.
- Kaluđerović, Ivo. „Turizam u Crnoj Gori“, *Jadranska straža*, God. VIII, Br. 10 (1930), 291-292.
- Kunz, Fritz. *Der Hotelbau von Heuten im In- und Ausland. Organisation, Technik und Gestaltung des Modernen Hotelbaues*. Stuttgart: Julius Hoffmann Verlag, 1930.
- Paravić, Viktor. *Statistika turizma u Jugoslaviji: 1930*. Beograd: Putnik, 1930.
- Stražnić, Kosta. *Dubrovnik bez maske: uzaludni napori i teška razočarenja*. Dubrovnik: Jadran, 1930.
- М., „Бања „Врућница“ у Теслићу – њена велика лековитост и њене недаће“, *Политика*, 18. јул 1930, 8.
- Миљковић, Божа. „Пореско олакшавање за нове хотелске зграде“, *Banje i turizam u Jugoslaviji: putničko-turistička revija*, God. III, Br. 4-5 (1930), 147-148.
- Anonim, „Hoteli i civilizacija“, *Jugoslovenski hotel*, God. III, Br. 4 (1931), 65-66.
- Anonim, „Kako će izgledati tip budućeg gradskog hotela u Evropi – svršetak“, *Moderni hotel*, mart (1931), 37-38.
- Anonim, „Kako će izgledati tip budućeg gradskog hotela u Evropi“, *Moderni hotel*, februar (1931), 22-23.
- Anonim, „Novi Zakon o radnjama“, *Hotelijer*, God. III, Br. 22-23 (1931), 236-239.
- Anonim, „Opet aktuelno pitanje podizanja našeg hotelijerstva“, *Novisti*, 19. 10. 1931. godine
- Brajević, Vinko, Kosta Stražnić. *Misli o oživljavanju dalmatinske arhitekture*. Split: Novo Doba, 1931.
- Dobrović, Nikola. „Kursalon na Pilama u Dubrovniku“, *Arhitektura*, God. I, Br. 3 (1931), 74-76.
- Doesburg, van Théo. „Obnova umjetnosti i arhitekture u Evropi“, *Hrvatska revija*, God. IV, Br. 8 (1931), 419-432.
- Horvat, V. „Narodno gospodarstvo: hotelska industrija i savremena gospodarska kriza“, *Obzor*, 23. 4. 1931. godine
- Simonović, Radivoj. „Planinarstvo sa obzirom na njegovu korist po zdravlje i po državu“, *Vesnik društva Fruška gora*, Год. I, Бр. 1 (1931), 3.
- Zakon o radnjama (Obrtni zakon)*. Zagreb: Tisak „Tipografije“ d.d., 1931.
- Zloković, Milan. „Stara i nova shvatanja“, *Arhitektura*, Leto III, Št. 5 (1931), 143-144.
- АНОНИМ, „Подизање Занатског Дома“, *Политика*, 22. октобар 1931, 5.
- АНОНИМ, „Подизање хотела у нашим туристичким крајевима“, *Политика*, 5. јануар 1931, 2.
- Бошковић, Ђ[урђе]. „Изложба Југословенске савремене архитектуре“, *Време*, 28. фебруар 1931, 5.
- „Отварање авалског хотела“, *Политика*, 1. август 1931, 5.
- „Отварање хотела и ресторације „Авала“ на Авали“, *Време*, 2. август 1931, 8.
- Таут, Макс. „Савремена архитектура“, *Српски књижевни гласник*, Књ. XXXIV, Бр. 2 (1931), 120-128.
- Anonim, „7. Gradjevinski program i rad društva“, *Putnik*, God. III, Br. 1 (1932), 15-16.
- Anonim, „Hotel, restoran, kafana; spajanje“, *Hotelijer*, God. IV, Br. 5-6 (1932), 59.
- Anonim, „Podizanje Turističkog doma na Iriškom Vencu“, *Putnik*, God. III, Br. 1 (1932), 36-37.
- Dresden, Vier E. *Jugoslavija – Dalmacija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Slovenija 1932-33*. Reiseführer – Guide de Voyage – Turist Guide – Turistički vod. Split: Putnik, 1932.
- Planić, Stjepan. *Treba znati – Progres graditeljstva – Problemi savremene arhitekture*. Zagreb: Naklada Jugoslovenske štampe d.d., 1932.
- [Дневне вијести], „Сједница Друштва „Улцињ“ а. д.“, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 100 (1932), 3.
- [Из наше Бановине], „Жабљак – Оснивање новог друштва“, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 27 (1932), 3.
- АНОНИМ, „Дјеловање Хотелско-купалишног друштва „Улцињ“, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 26 (1932), 2.
- АНОНИМ, „За јачи развитак туризма“, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 56 (1932), 2.
- АНОНИМ, „Зидање Занатског дома отпочиње одмах“, *Правда*, 29. април 1932, 6.

- Аноним, „Значај туризма за Зетску бановину“, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 12 (1932), 2.
- Аноним, „О планинарству“, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 16 (1932), 2.
- Аноним, „Уплата друге рате акција друштва „Улицњ““, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 51 (1932), 3.
- Добровић, Никола. „За савремену или класичну Далмацију?“, *Време*, 21. априла 1932, 2.
- Добровић, Никола. „Развитак грађевинарства“, *Летопис Матице српске*, Књ. 334, Свеска 1-2 (1932), 128-134.
- Калуђеровић, Иво. „Улицњ – купалиште и приморско-купалишно место“, *Jadranska straža*, Год. X, Бр. 2 (1932), 57.
- М. К., „Нови радови на улепшавању Матарушке бање“, *Политика*, 31. мај 1932, 7.
- Н., „Нови Закон о радњама (3)“, *Зетски гласник*, Год. IV, Бр. 6 (1932), 3.
- Аноним, „Savremeni hotel“, *Arhitektura*, Leto III, Št. 7-8 (1933), 94-97.
- Armanda, Niko. „Dalmacija i moderna arhitektura“, *Arhitektura*, Год. III, Št. 7-8 (1933), 122-123.
- Dobrović, Nikola. „Regulacija kupališnog predela Bačvice, Firula i Zente“, *Arhitektura*, Год. III, Št. 1-2 (1933), 16-21.
- Dubovy, Jan. „Turistički dom na Iriškom Vencu“, *Arhitektura*, Leto III, Št. 7-8 (1933), 116.
- Kiverov, Korka i Krekić. „Natječaj za skice Jugoslovenskog hotelskog a.d. u Splitu“, *Grđevinski vjesnik*, Год. II, Бр. 9 (1933), 145-147.
- Knoll, Petar. „Ideologija moderne arhitekture“, *Arhitektura*, Leto V, Št. 9 (1933), 124-140.
- Krajač, Ivan. „Planinarstvo i turizam“, *Hrvatski planinar*, Год. XXIV, Бр. 2 (1933), 33-38.
- Krajač, Ivan. „Zakonsko uređenje planinarstva i turizma“, *Hrvatski planinar*, Год. XXIX, Бр. 3 (1933), 65-68.
- Mesar, Jože. „Smučarski dom na Pokljuki“, *Arhitektura*, Leto III, Št. 7-8 (1933), 98-99.
- „Nacrti za zgradu hotela i Berzu rada u Splitu“, *Novo doba*, 19. septembar 1933, 3.
- Platner, Jože. „Hotel v Gorenjskem kotu“, *Arhitektura*, Leto III, Št. 7-8 (1933), 100-102.
- Smodlaka, Hranko. „Hotel na Marjanskoj obali. Povodom izložbe idejnih skica“, *Novo doba*, 23. septembar 1933, 5.
- Tončić-Sorinjski, Zdenko. „Hotel Matic u Splitu na Bačvicama“, *Arhitektura*, Leto III, Št. 7-8 (1933), 115-116.
- Tominšek, Fran. „Organizatorni razvoj SPD. I. Osrednje društvo in splošni pregled“, *Planinski vestnik*, Št. 8-9-10 (1933), 279-344.
- Vidoković, Marko. „Zar moderna arhitektura u Dalmaciji?“, *Arhitektura*, Год. III, Št. 3-4 (1933), 61-62.
- Vimer, Mirko (ur.). *Ljeti i zimi u Jugoslaviji – ljetovališta/zimovališta/lječilišta/kupališta*. Zagreb: Jadranska straža, 1933.
- Аноним, „Освећен је нови Занатски дом у Београду“, *Политика*, 4. септембар 1933, 5.
- М. К., „Матарушка бања је знатно улепшана“, *Политика*, 13. јун 1933, 7.
- Радовановић, Михајло. *Увод у урбанизам – основни принципи и методе рада*. Београд: [?], 1933.
- Аноним, „12. Tomislavov dom“, *Hrvatski planinar*, Год. XXX, Бр. 7-8 (1934), 271.
- Аноним, „7. Izveštaj o gradnji novog »Tomislavovog doma“, *Hrvatski planinar*, Год. XXX, Бр. 7-8 (1934), 291-294.
- Аноним, „Gradnja doma HPD-a. Donesena je odluka o natječajnim projektima“, *Novosti (Zagreb)*, 19. augusta 1934, 7.
- Аноним, „Gradnja hotela u Splitu“, *Jadranska straža*, Год. XII, Бр. 1 (1934), 35.
- Аноним, „Izložba idejnih skica za novi Tomislavov dom na Sljemenu“ [s prikazom i kratkim opisom rada Josipa Sajselaj], *Jutarnji list*, 29. VIII 1934, 9.
- Аноним, „Niz idejnih osnova za planinarsku kuću na Medvednici“ [s prikazom i kratkim opisom rada Josipa Pičmana], *Jutarnji list*, 18. VIII 1934, 9.
- Аноним, „Osnova za novi planinarski dom na Sljemenu“ [s prikazom rada Zoje i Selima Dumengjića], *Novosti*, 24. augusta 1934, 10.
- Аноним, „Otvaranje Grand hotela »Ilirije« Biograd“, *Jadranska straža*, Год. XII, Бр. 5 (1934), 208.
- Аноним, „Otvaranje velikog hotela »Ilirija“ u Biogradu n. m.“, *Novo doba (Split)*, 7. мај 1934, 4.
- Аноним, „Tomislavov dom na Sljemenu posve izgorio“, *Hrvatski planinar*, Год. XXX, Бр. 3 (1934), 133-140.
- Аноним, „Otvарање новог великог хотела у Биограду на Мору“, *Jadranska straža*, Год. XII, Бр. 6 (1934), 254.
- Cividini, Ante. „Tomislavov dom na Sljemenu ne postoji više“, *Hrvatski planinar*, Год. XXX, Бр. 2 (1934), 86-92.
- Jerić, Josko. „Za izgradnju domova Jadr. straže na moru“, *Jadranska straža*, Год. XII, Бр. 4 (1934), 146-151.
- Којић, Бранислав. „Архитектура и декор“, *Српски књижевни гласник*, Књ. XLIII, Бр. 6 (1934), 427-431.
- Петровић, Ст. Сима. *Бања Ковиљача: њена околина и њена лековитост*. Београд: „Скерлић“, 1934?
- Albini, Alfred. „Arhitektura sadašnjice“, *Hrvatsko kolo: književno-naučni zbornik*, Књ. XVI (1935), 284-287.
- Аноним, „4. Izveštaj radnog odbora H.P.D. za gradnju Tomislavovog doma“, *Hrvatski planinar*, Год. XXXI, Бр. 7-8 (1935), 248-251.
- Аноним, „Veliki Turistički Dom na vrhu Fruške Gore“, *Svijet*, Год. X, Бр. 14 (1935), 294.
- Аноним, „Gradnja Tomislavovog doma na Medvednici“, *Hrvatski planinar*, Год. XXXI, Бр. 2 (1935), 60-61
- Аноним, „S izložbe osnova za Narodni dom na Sušaku“, *Svijet: ilustrovani tjednik*, Год. X, Бр. 17 (1935), 424.
- Belajčić, Vladimir. „Socijalni i kulturni značaj planinarstva“, *Putnik*, Год. V, Бр. 3 (1935), 1-3.
- Pičman, Josip. „Natječaj za osnove Narodnog doma na Sušaku“, *Технички лист*, Год. XVII, Бр. 7-8 (1935), 101-105.

- Planić, Stjepan. „Tomislavov doma H.P.D.-A na Medvednici“, *Grđevinski vjesnik*, God. IV, Br. 8 (1935), 87-90.
- S[enderđi], L[ujo]. „Gradnja Tomislavovog doma na Medvednici“, *Hrvatski planinar*, God. XXXI, Br. 4 (1935), 119-123.
- Todorović, Todor. „Turizam i njegov privredni značaj“, *Sportsko-turistički Lloyd*, God. II, Br. 6-7 (1935), n. n.
- Zloković, Milan. „Problem unutrašnjeg zaliva Boke Kotorske“, *Pomorski Lloyd*, God. I, (nov.- dec. 1935), 4-5.
- Аноним, „4. Туристички дом на Иршиком венцу“, *Putnik*, God. V, Br. 3 (1935), 9-10.
- Аноним, „Концентрисани или растурени туризам (1)“, *Зетски гласник*, Год. VII, Бр. 67-8 (1935), 3.
- Аноним, „Концентрисани или растурени туризам (2)“, *Зетски гласник*, Год. VII, Бр. 69 (1935), 3.
- Аноним, „Први планинарски дом зида се на Дурмитору“, *Политика*, 17. март 1935, 15.
- М. К., „Грађење великог хотела у Сплиту“, *Политика*, 5. мај 1935, 8.
- Никетић, Гојко, (ур.), *Угоститељски зборник*. Београд: Геца Кон, 1935.
- Р. Ст., „Изградњом планинарског дома Копачник постаје наше најлепше летовалиште и смучарски центар“, *Политика*, 21. новембар 1935, 15.
- Аноним, „Novi hotel u Splitu“, *Jadranska straža*, God. XIV, Br. 2 (1936), 80.
- Аноним, „Tomislavov dom na Sljemenu“, *Svijet: ilustrovani tjednik*, God. XI, Br. 7 (1936), 164.
- Аноним, „За нови Tomislavov dom!“, *Hrvatski planinar*, God. XXXII, Br. 1 (1936), 7-8.
- Jerić, Joško. „Još jedna akcija u korist Primorja“, *Jadranska straža*, God. XIV, Br. 6 (1936), 233-235.
- Higy-Mandić, Franjo. „Pokret uzgajanja na slobodnom zraku u Jugoslaviji“, *Учитель*, Бр. 3-4 (1936), 209-213.
- Nenadović, Laza. *Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1936.
- Tadić, Radoje. „Higijena banja i klimatskih mesta“, u: L. Nenadović, *Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji* (Београд: ДШКЈ, 1936), 207-220.
- Turistička politika*, Sv. 1. Београд: Министарство трговине и индустрије, 1936.
- Аноним, „Модеран и удобан хотел“, *Политика*, 7. децембар 1936, 9.
- Аноним, „Нов хотел у Улицу“, *Политика*, 11. септембар 1936, 10.
- Аноним, „У Нишкој Бањи гради се нов модеран хотел“, *Политика*, 29. август 1936, 13.
- Видаковић, Ж. Слободан. „Значај туризма за Београд и наше градове“, *Београдске општинске новине*, Год. 54, Бр. 12 (1936), 862-875.
- Којић, Бранислав. „Архитектура, архитект и грађанин“, *Политика*, 6, 7, 8. и 9. јануар 1936, 25.
- Коњхоцић, М. „На многим лепим плажама на приморју можете бесплатно добити терен за кућу“, *Политика*, 20. фебруар 1936, 9.
- М. К. „Срећна једна наша општина у којој се не плаћа порез јер се сви расходи покривају из прихода од туризма“, *Политика*, 9. јул 1936, 9.
- Ускоковић, Радован. *Економска географија*. Београд: Аутографија интенданске академије, 1936/37.
- „4. Izveštaj radnog odbora“, *Hrvatski planinar*, God. XXXIII, Br. 7-8 (1937), 257-259.
- „Una villa per positano e per... Altri lidi“, *Domus*, Vol. XV, No. 109 (1937), 11-17.
- „Гранд хотел Београд“, *Политика*, 1. децембар 1937, 8.
- Аноним, „Strožanac – prva weekend-kolonija Jadranske straže“, *Jadranska straža*, God. XV, Br. 6 (1937), 233-234.
- Higy-Mandić, Franjo. *Škole na slobodnom zraku* (Sv. 6) Београд: Zavod za savremenu pedagogiju: Viša pedagoška škola Београд, 1937.
- М. Е., „Naš turizam i zaštita Plitvičkih Jezera“, *Hrvatski planinar*, God. XXXIII, Br. 10 (1937), 322-323.
- „Novi hotel »Ambasador« u Splitu otvara se 1. augusta“, *Novo doba*, 24. јул 1937, 7
- XL Redovni sastanak Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, držan 17. marta 1937. godine u Beogradu*, Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, God. 6, Knj. 3 (1937)
- Аноним, „Јуче је свечано отворен хотел „Парк“ у Нишу“, *Политика*, 31. октобар 1937, 18.
- Аноним, „По новом списку има у земљи 281 туристичко место“, *Политика*, 20. јануар 1937, 6.
- Аноним, „Спремање Будве за паућу летњу сезону“, *Политика*, 11. август 1937, 10.
- Аноним, „У нашој земљи има 2799 хотела, насциона, свратишта и ресторана“, *Политика*, 11. април 1937, 24.
- Вујаклија, Милан. *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Геца Кон, 1937.
- Здравковић, Иван. „Хотел на Лопуду“, *Уметнички преглед*, Год. I, Бр. 2 (1937), 56-57.
- „Izveštaj građevinskog odbora za gradnju Tomislavovog doma na Sljemenu“, *Hrvatski planinar*, God. XXXIV, Br. 7-8 (1938), 258-260.
- Аноним, „Gradnja Weekend-kolonije Jadranske straže u Strožancu (ponuda kuća)“, *Jadranska straža*, God. XVI, Br. 1 (1938), 32-33.
- Аноним, „Klasifikacija hotela“, *Hotel*, God. X, Br. 5-10 (1938), 27.
- Аноним, „Podizanje modernih hotela – stručnjaci u gradnji hotela“, *Hotel*, God. X, Br. 11-12 (1938), 43.
- Аноним, „Zablude o našem turizmu“, *Vesnik društva Fruska gora*, God. III, Br. 10 (1938), 55.
- Dragomanović, Stjepan. *Naš turizam – Hypertrophia turistica* (штампани сепарат чланка из часописа *Nova Evropa*, април 1938.) Zagreb: „Типографија“ Графичко-накладни завод d.d., 1938.
- Grabrijan, Dušan. „Regulacija Banje Ilidža od arh. J. Neidhardta“, *Grđevinski vjesnik*, God. VII, Br. 8 (1938), 113-119.
- Kojić, B[ranislav]. „Thomas Cook i njegov izum“, *Savremenik*, Br. 7-8 (1938), 737-741.

- L'Architecture d'aujourd'hui*, „Hotels, cafés, restaurants“, 9 Année, No. 12 (1938)
- [Из наше Бановине], „Будва“, *Зетски гласник*, Год. X, Бр. 9-10 (1938), 5.
- Аноним, „На једној од најлепших плажа биће саграђен Дом Савеза набављачких задруга“, *Политика*, 31. јануар 1938, 11.
- Аноним, „Нови хотел у Будви“, *Политика*, 26. октобар 1938, 11.
- Аноним, „Нов хотел на Жабљаку“, *Политика*, 14. септембар 1938, 11.
- Аноним, „Освећење камена темеља новог хотела Савеза набављачких задруга државних службеника у Улцињу“, *Зетски гласник*, Год. X, Бр. 731 (1938), 4.
- Аноним, „Планинарски дом под Дурмитором“, *Политика*, 25. новембар 1938, 13.
- Аноним, „Саобраћајни положај Југославије“, *Зетски гласник*, Год. X, Бр. 743 (1938), 2.
- Аноним, „У раскопаним старим гробовима у Будви нађени су многи предмети од драгоцене археолошке вредности“, *Политика*, 6. март 1938, 16.
- Милошевић, Јел. Мил.[орад]. „Питање подизања планинских домова“, *Зетски гласник*, Год. X, Бр. 21-22 (1938), 3.
- Злоковић, Милан. „Главна обележја савремене архитектуре“, *Нова смена*, Год. I, Бр. 2 (1938), 86-88.
- Страјнић, Коста. „Треба очувати историјски и уметнички карактер Дубровника“, *Зетски гласник*, Год. X, Бр. 1-4 (1938), 7.
- „Altre due casette al mare“, *Domus*, Vol. XVII, No. 140 (1939), 36-38.
- „Due progetti de ville al mare“, *Domus*, Vol. XVII, No. 140 (1939), 30-33.
- „Una casetta al mare“, *Domus*, Vol. XVII, No. 140 (1939), 34-35.
- „Una zona di ville in Liguria“, *Domus*, Vol. XVII, No. 140 (1939), 39-40.
- Аноним, „Ко-оп акцијско друштво у Београду“, *Hotel*, Год. XI, Бр. 1-6 (1939), 7-8.
- Currey, Muriel. *Yugoslavia*. London: Chatto and Windus, 1939.
- Perše., VI. „Novi moderni hoteli na Južnom Jadranu“, *Весник друштва Фрушка Гора*, Год. IV, Бр. 4 (1939), 43.
- Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1938-1939*, Knj. IX Beograd: Opšta državna. statistika, 1939.
- Šterk, Vladimir. „Dom Hrv. društva planinara »Runolist« na Sljemenu“, *Технички лист*, Год. XXI, Бр. 11-12 (1939), 146.
- Turistički izveštaji 1937-1938*, „Dubrovački turizam“ – Svezak četvrti. Dubrovnik: Turistički savez u Dubrovniku, 1939.
- Weissmann, Ernest. „Savremena građevinska tehnika – nova arhitektura“, *Технички лист*, Год. XXI, Бр. 11 и 12 (1939), 133-134.
- Аноним, „Данас ће свечано бити отворени ново купатило и нов хотел у Буковичкој Бањи код Аранђеловца“, *Политика*, 22. јун 1939, 11.
- Аноним, „Значај планинарства и смучарства“, *Зетски гласник*, Год. XI, Бр. 764 (1939), 3.
- Аноним, „Значај планинарства и смучарства (2)“, *Зетски гласник*, Год. XI, Бр. 767 (1939), 2.
- Аноним, „Значај планинарства и смучарства (3)“, *Зетски гласник*, Год. XI, Бр. 769 (1939), 2.
- Аноним, „Значај планинарства и смучарства (4)“, *Зетски гласник*, Год. XI, Бр. 770 (1939), 4.
- Аноним, „Изванредна посјета нашег најјужнијег Јадрана“, *Зетски гласник*, Год. XI, Бр. 796 (1939), 2.
- Аноним, „Јуче је освећен нови хотел „Кооп“ у Улцињу“, *Политика*, 11. јул 1939, 6.
- Аноним, „Јуче је на Дурмитору отворен нов туристички хотел“, *Политика*, 1. август 1939, 12.
- Аноним, „Нови хотел на улцињској плажи“, *Политика*, 16. јун 1939, 11.
- Аноним, „Нови модерни хотели на Јадрану“, *Политика*, 24. март 1939, 14.
- Аноним, „Отварање планинарског дома под Дурмитором“, *Зетски гласник*, Год. XI, Бр. 789 (1939), 3.
- А.Б., „Потребно је да још јаче развијемо хотелијерство“, *Зетски гласник*, Год. XI, Бр. 799 (1939), 4.
- Здравковић, Иван. *Модерна архитектура и њен социјални значај*, Збирка Библиотека Политика и друштво Бр. 47. Београд: Политика и друштво С.О.Ј., 1939.
- Живанић, Александар С. (ур.), *VI конгрес угоститеља Краљевине Југославије у Нишу (24-25. маја 1939)*, зборник саопштења. Ниш: [б. и.], 1939.
- Марковић, Војислав (прир.). *Именик дипломираних инжењера и архитеката на Техничком факултету Универзитета у Београду 1919-1938*. Београд: Технички факултет, 1939.
- Р., „У Будви, на најлепшој плажи јужног Приморја, саграђен је велики модеран хотел са 100 соба“, *Политика*, 27. децембар 1938, 7.
- „Un'altra casina al mare disegnata per voi da gio ponti e Carlo Pagani“, *Domus*, Vol. XVIII, No. 152 (1940), 28-29.
- „Una casa piccolissima al mare, per sei letti“, *Domus*, Vol. XVIII, No. 152 (1940), 24-25.
- Geddes, Bel Norman. *Magie Motorways*. New York: Random House, 1940.
- Rozenberg, Vladimir V., Jovan Lj. Kosti. *Ko finansira jugoslovensku privredu? Država – banke – inostrani i domaći kapital u službi privrede*. Beograd: Izdanje Balkanke štampe A. D., 1940.
- Vidoević, Matija. „Teško stanje našeg primorskog turizma“, *Jadranska straža*, God. XVII, Br. 11 (1940), 465-466.
- Zdravković, Ivan. „Potreba primjene moderne arhitekture na Primorju“, *Грађевински вјесник*, God. IX, Br. 8 (1940), 89-90.
- Аноним, „Нови смучарски дом на планини Јахорини“, *Политика*, 3. октобар 1940, 11.
- Здравковић, Иван. „Утицај поднебља и околине на нову архитектуру“, *Уметнички преглед*, Год. III, Бр. 1-2 (1940), 52-54.

- Симоновић, Радивој. „Планинске куће на незгодном месту“, *Путник*, Бр. 3 (1940), 80-81.
- Стефановић, Р. „Преуређење нашег туристичког апарата треба изводити одмах“, *Политика*, 25. мај 1940, 13.
- Здравковић, Иван. „Оправданост појаве модерне архитектуре“, *Уметнички преглед*, Год. IV, Бр. 2 (1941), 48-50.
- Ваховец, Франјо. „Архитектонски натјецај за хотел на Плитвима“, *Технички вјесник*, Год. 59, Бр. 1-3 (1942), 1-12.
- Hunziker, Walter, Kurt Krapf. *Grundriß Der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre*. Zurich: Polygr. Verl., 1942.
- Niemeyer, Oscar. „Hotel de Ouro Preto“, *Revista Municipal de Engenharia*, Vol. 9, No. 2 (1942), 82-87.
- Šegvić, Neven. „Prilog razumijevanju razvitka moderne arhitekture“, *Hrvatsko kolo: književno-naučni zbornik*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1946, 304-305.
- Baylon, Mate. „Mi ne počinjemo rad iznova – mi nastavljamo sa radom“, *Tehnika*, God. II, Br. 1 (1946), 5.
- „Hotel Beograd“, *Arhitektura*, God. I, Br. 3 (1947), 24-25.
- „Iz novogodišnjeg govora Maršala Tita“, *Tehnika*, God. II, Br. 1 (1947), 1.
- Bojović, Obrad. „Gradnja autoputa Beograd – Zagreb“, *Naše građevinarstvo*, God. I, Br. 3-4 (1947), 126-130.
- Mohorovičić, Andrija. „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura*, Br. 1-2 (1947), 6-8.
- Momčilović, Dušan. „Konkurs za zgradu reprezentativnog hotela“, *Arhitektura*, God. I, Br. 3 (1947), 25-26.
- Problemi našeg turizma*. Beograd: Glavna uprava za turizam, 1947.
- Tučković, Branko. „O nekim teškoćama kod projektiranja“, *Naše građevinarstvo*, God. I, Br. 1 (1947), 1-4.
- Ulrich, Anton. „Trasiranje cesta za brzi promet“, *Naše građevinarstvo*, God. I, Br. 3-4 (1947), 130-145.
- Аноним, „Дечији сан - Пионирски град постаје стварност“, *Политика*, 23. јун 1947, 7.
- Аноним, „У Кошутњаку се довршава уређење „Пионирског града“, *Политика*, 6. јун 1947, 5.
- Аноним, „У Кошутњаку је отворено дечије летовалиште“, *Политика*, 7. јун 1947, 5.
- „Povodom Petog kongresa Komunističke partije Jugoslavije“, *Arhitektura*, God. II, Br. 8-10 (1948), 3-6.
- Аноним, „Natječaj za studentsko oporavilište u Mežakliji“, *Arhitektura*, God. II, Br. 11-12 (1948), 39.
- Аноним, „Opšta rezolucija II Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-9 (1948), 172-174.
- Аноним, „Rezolucija II Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije o izvršenju Petogodišnjeg plana i zadacima tehničkih stručnjaka“, *Arhitektura*, Br. 13-17 (1948), 113-114.
- Bajlon, Mate. „O radničkim odmaralištima i dečijim letovalištim“, *Naše građevinarstvo*, God. II, Br. 10-11 (1948), 760.
- Dobrović, Nikola. „Izgradnja Novog Beograda“, *Jugoslavija – SSSR*, Br. 32 (1948), 8-12.
- Feliče, Ada. „Studentsko odmaralište i oporavilište u Mežakliji“, *Arhitektura*, God. II, Br. 11-12 (1948), 37-38.
- Gomboš, Stjepan. „Uloga arhitekta kod projektiranja“, *Arhitektura*, God. II, Br. 8-10 (1948), 72-73.
- Kraigher, Miloš. „Građenje autoputa u 1948. godini“, *Naše građevinarstvo*, God. II, Br. 10-11 (1948), 645-648.
- Krajgher, Mira. „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Tehnika*, Br. 10-12 (1948), 288-291.
- Medan, Savo. „Naša radnička odmarališta“, *Jugoslavija – SSSR*, Br. 34 (1948), 6-9.
- Mohorovičić, Andre. „Analiza razvoja arhitektonskog oblikovanja naroda SSSR-a“, *Republika: časopis za književnost i umjetnost*, God. IV, Br. 2 (1948), 143-157.
- Planić, Stjepan. „Problematika naše sadašnje arhitekture“, *Tehnika*, God. III, Br. 10-12 (1948), 292-296.
- Ravnikar, Eduard, Branko Kocmut. „Reprezentativni hotel v Beogradu“, *Arhitektura*, God. I-II, Br. 4-6 (1947/1948), 44-45.
- Seissel, Josip, Ivan Vitić. „Pionirski grad u Granešini kod Zagreba“, *Arhitektura*, Br. 11-12 (1948), 3-13, 16.
- Stojanović, Bratislav. „O arhitekturi nove Jugoslavije“, *Književne novine*, God. I, Br. 26 (1948), 1-2.
- Stojanović, Vera. „Izgradnja novih radničkih odmarališta“, *Jugoslavija – SSSR*, Br. 34 (1948), 18-19.
- Šegvić, Neven. „Neka pitanja nove arhitekture“, *Republika: časopis za književnost i umjetnost*, God. IV, Br. 5 (1948), 443-450.
- Zogović, Radovan. „O jednoj strani borbe za novu, socijalističku kulturu i umjetnost. Riječ Radovana Zogovića u diskusiji na Petom kongresu KPJ“, *Arhitektura*, God. II, Br. 11-12 (1948), 54-57.
- Беговић, Влајко. „Планска привреда и подизање животног стандарда радбеника у Југославији“, *Jugoslavija – SSSR*, Br. 31 (1948), 5-7.
- Милићевић, М. „Против формализма поведена је одлучна борба“, *Народни студент*, God. XII, Br. 35 (1948), 2.
- Салај, Ђуро. „Годишњи одмор радбеника Југославије – велика тековина народне револуције“, *Jugoslavija – SSSR*, Br. 34 (1948), 1-2.
- „Ekspoze Vlade Zečevića ministra građevina FNRJ“, *Naše građevinarstvo*, God. III, Br. 1 (1949), 5-10.
- Аноним, „Briga o lečenju, oporavku i odmoru trudbenika“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 2 (1949), 42-43.
- Аноним, „Inostrani turizam u FNRJ“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 1 (1949), 44-46.
- Аноним, „Odmor i razonoda trudbenika u FNRJ“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 2 (1949), 41-42.
- Аноним, „Plan korišćenja godišnjeg odmora“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 2 (1949), 43-44.
- Аноним, „Turizam u staroj Jugoslaviji“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 2 (1949), 40-41.
- Bajlon, Mate. „Dečja letovališta“, *Naše građevinarstvo*, God. III, Br. 4 (1949), 294-296.

- Broz Tito, Josip. „Turizam i ugostiteljstvo (iz ekspozice na IV vanrednom zasjedanju Narodne skupštine FNRJ)“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 1 (1949), 12.
- Ivanetić, Marko. „O društvenoj ishrani“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 1 (1949), 15-21.
- Kalafatović, Dragan. „Problemi fundiranja reprezentativnog hotela u Novom Beogradu“, *Naše građevinarstvo*, God. III, Br. 3 (1949), 211-212.
- Marovt, Stanko. „Plan organizacije smeštaja trudbenika na godišnjem odmoru“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 3 (1949), 81-94.
- Milosavljević, Vera. „Organizaciona pitanja u turizmu i ugostiteljstvu“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 1(1949), 3-7.
- Novak, Karlo. „Plansko korišćenje godišnjeg odmora“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 1 (1949), 8-11.
- Tito radničkoj klasi*. Zagreb: Glas naroda, 1949.
- V Konferenciji Komunističke partije Jugoslavije 21-28. jula 1948. Stenografske beleške*. Beograd: Kultura, 1949.
- Velebit, Vladimir. „Uvodna reč“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. I, Br. 1 (1949), 1.
- Аноним, „О неким скретањима студената архитектуре у пројектовању“, *Народни студент*, God. XIII, Br. 5 (1949), 2.
- Богдановић, Богдан. „Стварност архитектуре и студенти архитектуре“, *Народни студент*, Br. 16 (1949), 3-4.
- Д. П. „Угодан одмор трудбеника – резултат успешне изградње социјализма. У Улцињу“, *Борба*, 31. јул 1949, 5.
- С. М. „Угодан одмор трудбеника – резултат успешне изградње социјализма. Враћамо се свежи и препорођени“, *Борба*, 31. јул 1949, 5.
- „Nagrade vlade F.N.R.J. zaslužnim arhitektima“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 1-2 (1950), 12.
- „Opšti referat sa savetovanja arhitekata“, *Tehnika*, God. V, Br. 11-12 (1950), 321-322.
- Аноним, „Одмаралишта и коришћење годишњег odmora трудбеника“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. II, Br. 6 (1950), 4-10.
- Antolić, Vlado. „Sljeme kao urbanistički problem Zagreba“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 11-12 (1950), 60-64.
- Čulić, Jerko. „Problemi izgradnje na jadranskoj obali“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. II, Br. 2 (1950), 23-24.
- Dumendžić, Zoja. „Dečje letovalište u Crikvenici“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 5-6 (1950), 58-59.
- Gibson, James J. *The Perception of the Visual World*. Boston: Houghton Mifflin, 1950.
- Giedion, S. „O radu Alvara Aalta“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 9-10 (1950), 50-56.
- Mohorovičić, Andrija. „Prilog teoretskoj analizi problematike arhitektonskog oblikovanja“, *Urbanizam-arhitektura*, Br. 1-2 (1950), 5-12.
- Momić, Gojko. „Неправилно коришћење hotela i prenočišta“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. II, Br. 2 (1950), 36-38.
- Seissel, Josip, Ivan Vitić. „Pionirski grad u Granešini kod Zagreba“, *Urbanizam i arhitektura*, Br. 1-2 (1950), 22-27.
- Skerlep, Janko. „Šta treba učiniti da se gost u hotelu oseća ugodno kao kod kuće“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. II, Br. 4 (1950), 4-5.
- Stržič, Zdenko. „Nacionalni park Plitvička jezera – problem čuvanja prirode“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 7-8 (1950), 3-24.
- Šegvić, Neven. „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, *Arhitektura*, Br. 5-6 (1950), 5-40.
- Ulrich, Antun, Dragica Perak. „Radničko odmaralište Oteševo na Prespanskom jezeru, NR Makedonija“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 1-2 (1950), 28-35.
- Vušović, Novica, Krsto Filipović. „Izgradnja Titograda“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 9-10 (1950), 18-22.
- Zaharović, Vladimir. „Regulacija predijela Petak u Crikvenici“, *Urbanizam i arhitektura*, God. IV, Br. 7-8 (1950), 46-48.
- Злоковић, Милан. „Критички осврт на значај пропорцијских дијаграма и модуларних мрежа у пројектовању“, у: *Реферати за I Саветовање архитеката и урбаниста Југославије*, Први део, Дубровник 23. до 25. XI 1950. Београд: Научна књига, 1950, 161-168.
- Крунић, Јован. „Компоненте нашег архитектонског израза“, *Народни студент*, God. XIV, Br. 34 (1950), 2.
- Стојановић, Хранислав. „О ентеријеру“, у: *Реферати за I Саветовање архитеката и урбаниста Југославије*, Први део, Дубровник 23. до 25. XI 1950. Београд: Научна књига, 1950, 177-180.
- Татић, Рајко М., Љубиша Драгић. „Дечија летовалишта“, у: *Реферати за I Саветовање архитеката и урбаниста Југославије*, Први део, Дубровник 23. до 25. XI 1950. Београд: Научна књига, 1950, 113-117.
- „Zaključci savetovanja arhitekture FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, *Tehnika*, God. VI, Br. 1 (1951), 6-13.
- Апић, Милан. „Reorganizacija i naši zadaci“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. III, Br. 2 (1951), 97-98.
- Koch, Alexander. *Hotels / restaurants, café- und barräume*. Stuttgart: Verlagsanstalt Alexander Koch GMBH, 1951.
- Krunić, Jovan. „O izražajnosti naše arhitekture. Pokušaj analize njene specifičnosti“, *Tehnika*, Br. 8 (1951), 251-256.
- Popović, Gojko. „Za kulturni život i razonodu u turističkim mjestima“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. III, Br. 3 (1951), 147-148.
- Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*. Beograd: 1951.
- Sotler, Joško. „Prošlo je sto godina od osnivanja prvog hotela“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, God. III, Br. 6 (1951), 361-362.
- Štrukelj, Ivan. „Turistični hotel na Jezeru pri Jajcu“, *Arhitekt*, God. I, Br. 1 (1951), 12-13.
- Смодлака, Војин. „Грађење планинарских кућа на Копаонику“, у: *Планинарство Србије*. Београд: Планинарски савез Србије, 1951, 81-84.
- „Друштвени архитектонски објекти“, *Tehnika*, God. VII, Br. 3 (1952), 340-341.
- А[ntolić], V[lado]. „Gorica – Ohridsko jezero“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 3 (1952), 27-30.

- Anonim, „Uloga turizma u posleratnoj obnovi Evrope“, *Turizam i ugostiteljstvo*, God. IV, Br. 1 (1952), 5-8.
- Apih, Milan. *Turizam u svetu i kod nas*. Beograd: Zavod za unapređenje turizma i ugostiteljstva FNRJ, 1952.
- Babić, Ljubo. „Opšti plan turističke izgradnje“, *Turizam i ugostiteljstvo*, God. IV, Br. 2 (1952), 131, 132.
- Dobrović, Nikola. „Savremena arhitektura i mali narodi“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 3 (1952), 31, 48.
- Habarle, Matijan. „Hotelski paviljon na Plitvičkim jezerima“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 6 (1952), 22-25.
- Jevremović, M. „Grocka, novo izletišta Beograđana“, *Turizam i ugostiteljstvo*, God. IV, Br. 6 (1952), 306-309.
- Le Corbusier* – izložba. Beograd: Savez društava arhitekata Jugoslavije, 1952.
- Loos, Adolf. *Ornament i zločin*. Zagreb: Mladost, 1952.
- Marovt, Stanko. „Naš inostrani turizam posle promene kursa dinara“, *Turizam i ugostiteljstvo*, God. IV, Br. 2 (1952), 79-84.
- Neufert, E[rnest]. *Pravila građevinarstva*. Beograd: Građevinska knjiga, 1952.
- Petrović, Bora. „Izletišta u Šestinama“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 3 (1952), 32-33.
- Požgaj, Zvonimir. „Novo kupalište u Zadru“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 3 (1952), 24-26.
- Stržić, Zdenko. „Hotelski paviljon u nacionalnom parku plitvička jezera“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 3 (1952), 20-23.
- Stržić, Zdenko. „Prostor“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 6 (1952), 4-8.
- Šegvić, Neven. „Pogovor“, u: Adolf Loos, *Ornament i zločin*. Zagreb: Mladost, 1952, 37-57.
- T. L., „Uređenje ugostiteljskih objekata“, *Turizam i ugostiteljstvo*, God. IV, Br. 5 (1952), 226-241.
- Ullrich, Antun. „Reprezentativni hotel u Skopju“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 3 (1952), 35-38.
- V. A., „Odmor“, *Arhitektura*, God. VI, Br. 3 (1952), 14-15.
- Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију – VI Конгрес КПЈ*. Београд: Култура, 1952.
- Броз Тито, Јосип. „Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију“, у: *Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију – VI Конгрес КПЈ*. Београд: Култура, 1952, 7-116.
- „Bauten für die Jugend: Die „Kleine Stadt“ in Granešina bei Zagreb, 1948 – 1950, Ivan Vitić, Architekt, Zagreb“, *Das Werk*, No. 40/7 (1953), 205-209.
- Bjetić, Alija „Banja Luka pod turskom vladavinom – arhitektura i teritorijalni razvitak grada u XVI i XVII veku“, u: Šefik Bešliagić (ur.), *Naše starine: godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Knj. I (1953), 91-116.
- Černić, Dušan. „Pohorski planinski domovi“, *Arhitekt*, God. III, Br. 8 (1953), 19-21.
- E. R., „Pohorje, pomembno turistično področje“, *Arhitekt*, God. III, Br. 8 (1953), 18.
- Hornbeck, James S. *Motels, hotels, restaurants and bars – an architectural record book*. New York: F. W. Dodge Corporation, 1953.
- M. J., „Svaki pol minuta stolica“, *Nova trgovina: časopis za pitanja robnog prometa*, God. VI, Br. 11 (1953), 659-660.
- Marasović, M[iro], Žarko Vincek. „Autoservisne stanice na autoputu »Bratstva jedinstva«,“ *Arhitektura*, God. VII, Br. 3 (1953), 22-27.
- Marinković, M. [uvodna reč], *Mozaik*, God. I, Br. 1 (1953), n. n.
- Minić, Milan. „Organizacija prostora“, *Mozaik*, God. I, Br. 1 (1953), 24.
- Neidhart, Juraj. „Problemi Boračkog jezera“, *Arhitektura*, God. VII, Br. 4 (1953), 18-20.
- Ostrogović, Kazimir. „Hotelski paviljon na Plitvičkim jezerima“, *Arhitektura*, God. VII, Br. 2 (1953), 21-23.
- Pijade, Moša. [uvodna reč], *Mozaik*, God. II, Br. 3 (1954), n. n.
- Stržić, Zdenko. „Plitvička jezera i natječaj za projekt hotela“, *Arhitektura*, God. VII, Br. 5-6 (1953), 3-7.
- Turina, Vladimir. „Modulor“ Le Corbusiera i marseilleski eksperiment“, *Arhitektura: časopis za arhitekturu, urbanizam i primenjenu umjetnost*, God. VII, Br. 2 (1953), 39-40.
- АНОНИМ, „Излетништа“, *Туристичке новине*, Год. I, Бр. 1 (1953), 4.
- АНОНИМ, „Излетниште“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 1 (1953), 4.
- АНОНИМ, „Мотели - услужне угоститељске радње на аутопутевима“, *Туристичке новине*, Год. I, Бр. 3 (1953), 7.
- АНОНИМ, „Мотели – услужне угоститељске радње на аутопутевима“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 3 (1953), 7.
- АНОНИМ, „Основан је Туристички савез Југославије“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 2 (1953), 1.
- АНОНИМ, „Саветовање туристичких радника Србије“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 1 (1953), 1.
- АНОНИМ, „Хотел „Јадран“ у Тучепима“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 10 (1953), 6.
- Матијашевић, Ш. „Осам милиона грађана ФНРЈ ужива повластице за годишњи одмор“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 1 (1953), 2.
- Минчев, А. „Смештајни капацитет туристичких објеката Македоније повећан је осам пута“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 5 (1953), 1.
- Митровић, Михајло. *Градови и насеља у Србији: развој, урбанистички планови и изградња: 1946–1951*. Београд: Урбанистички завод НРС, 1953.
- Протић, Б. „Капацитет хотела је недовољан“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 5 (1953), 2.
- С. Д., „Туристичка изградња – Како уредити базен за купање“, *Туристичке новости*, Год. I, Бр. 3 (1953), 3.
- Аноним, „Natječaj za hotel »Terminus« u Gružu“, *Arhitektura*, God. VIII, Br. 2 (1954), 60-61.
- Аноним, „Natječaj za reprezentativni hotel u Skopju“, *Arhitektura*, God. VIII, Br. 2 (1954), 62.
- Аноним, „Paviljon restouranta u Umagu“, *Arhitektura*, God. VIII, Br. 2 (1954), 95.
- Bill, Max. „Osnova in cilj estetike v stoletju strojev“, *Arhitekt*, God. IV, Br. 14 (1954), 20-22.

- Kamenica, Adem, Ljubo Babić. *Bosna i Hercegovina – turistički vodič*. Sarajevo: OZEBIH, 1954.
- Muminagić, Refik. „Neke karakteristike turističke sezone 1953.“, *Turistički pregled*, God. II, Br. 3 (1954), 4-8.
- „Constructions scolaire, Village d'enfants a Granesima pres de Zagreb, I. Vitic, architecte“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, No. 53 (1954), 90-91.
- Šenk, I. „Mototurizam“, *Turistički pregled*, God. II, Br. 3 (1954), 8-10.
- Zloković, Milan. „O problemu modularne koordinacije mera u arhitektonskom projektovanju“, *Tehnika*, God. IX, Br. 2 (1954), 169-182.
- Zloković, Milan. „Uticaj recipročnog zalančavanja harmonijskih razmera na proporcijski sklop izvesnog fasadnog sistema, I“, *Tehnika*, God. IX, Br. 6 (1954), 833-840.
- Zloković, Milan. „Uticaj recipročnog zalančavanja harmonijskih razmera na proporcijski sklop izvesnog fasadnog sistema, II“, *Tehnika*, God. IX, Br. 7 (1954), 1001-1006.
- V. M., „Кампови су одушевили хиљаде посетилаца“, *Туристичке новости*, Год. II, Бр. 20 (1954), 3.
- Злоковић, Милан. „Цавтат и Бува“, *Преглед архитектуре*, Бр. 2 (1954), 43.
- К. Р., „Модеран хотел у Требињу“, *Туристичке новости*, Год. II, Бр. 14 (1954), 6.
- Минчев, А. „Нови репрезентативни хотел у Скопљу“, *Туристичке новости*, Год. II, Бр. 12 (1954), 6.
- Протић, Б. „Изградња нових хотела појачаће развој туризма у Србији“, *Туристичке новости*, Год. II, Бр. 12 (1954), 1.
- Стојановић, Братислав. „Архитектура Београда од 1944 до 1954 године“, *Годишњак Музеја града Београда*, Књ. I (1954), 189-200.
- „Kupalište Videm-Krško“, *Arhitektura*, God. IX, Br. 3-4 (1955), 51.
- Anonim, „Moteli“, *Odmor*, God. III, Br. 27 (1955), n. n.
- Anonim „Nove kamping – vile u Bečićima kod Budve“, *Odmor*, God. III, Br. 33-34 (1955), n. n.
- Anonim, „Najveći problem u Srbiji smeštaj turista“, *Odmor*, God. III, Br. 28 (1955), 6.
- Anonim, „Švedani u Tušercima“, *Odmor*, God. III, Br. 28 (1955), n. n.
- Atelier D'Architecture, „Courchevel: contribution a une architecture de montagne“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, 26 Année, No. 61 (1955), 4-11.
- Babić, Lj[uboj]. „Gradi se Jadranska magistrala“, *Odmor*, God. III, Br. 27 (1955), 1.
- Baker, Geoffrey, Bruno Funaro. „Les motels aux États-Unis“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, 26 Année, No. 61 (1955), 20-27.
- Baker, Geoffrey, Bruno Funaro. *Motels*. New York: Reinhold Publishing Corp., 1955.
- Ensminger, Slavko. „Urbanizam u turizam“, *Turistički pregled*, God. III, Br. 10-12 (1955), 9-11.
- Grgašević, Jaša. „Plitvice – turistički centar ili izletište“, *Odmor*, God. III, Br. 33-34 (1955), n. n.
- M. M. „Nekoliko problema u kampovima“, *Odmor*, God. III, Br. 36-37 (1955), n. n.
- Marasovic, Miro. „Deux stations-service sur l'autostrade Zagreb-Belgrade, Yougoslavie“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, No. 61 (1955), 78-79.
- Pavlović, Boro. „Prva izložba ugostiteljstva“, *Čovjek i prostor*, God. II, Br. 34 (1955), 1.
- Požgaj, Zvonimir. „Aménagement d'une plage a Zadrar, Yougoslavie“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, 26 Année, No. 61 (1955), 80.
- Požgaj, Zvonimir. „Zimski i ljetni turističko-sportski centar u Stubičkim Toplicama“, *Arhitektura*, God. IX, Br. 3-4 (1955), 44-45.
- Požgaj, Zvonimir. „Zimski i ljetni turističko-sportski centar u Stubičkim Toplicama“, *Čovjek i prostor*, God. II, Br. 27 (1955), 1.
- Richards, J. M. *Moderna arhitektura*. Zagreb: Mladost, 1955.
- Robichon, Roger, „Motels préfabriqués“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, 26 Année, No. 61 (1955), 18-19.
- Strizic, Z[denko]. „Aménagement du parc national de Plitvice, Yougoslavie“, *L'Architecture d'aujourd'hui*, 26 Année, No. 61 (1955), 74-77.
- Šegvić, Neven. „Predgovor“, u: J. M. Richards, *Moderna arhitektura*. Zagreb: Mladost, 1955, 7-10.
- V[incek], Ž[arko]. „Paviljon u Umagu“, *Čovjek i prostor*, God. II, Br. 28 (1955), 3.
- Zagrebački triennale – inicijativa izložba*, Katalog izložbe, Udruženje umjetnika primijenjenih umjetnosti Hrvatske, Zagreb 1955.
- Злоковић, Милан. „Архитектура и архитекти“, *НИИ*, Бр. 218, 6. март 1955, 10.
- Злоковић, Милан. „Стандарнизација пре неколико векова“, *Техничке новине*, God. IX, Br. 8 – 15. april (1955), 5.
- Колар, Владимир. „Туристичка аномалија у новој сезони“, *НИИ*, Бр. 232, 12. јун 1955, 5.
- Мишовић, М. „Један интиман кутак у тишини Сопоћанској“, *Туристичке новости*, Год. III, Бр. 24-25 (1955), 3.
- Пешић, Бранко. „Савремени намештај“, *НИИ: недељне информативне новине*, Бр. 235 од 3. јул 1955, 12.
- Alfier, Dragutin, Srđan Marković. „Turistička izgradnja Plitvičkih jezera“, *Turizam*, God. IV, Br. 3-4 (1956), 9-13.
- Dečman-Hrušovar, Justina. „Ureditev kopališča »Turist« v Ankaranu“, *Arhitekt*, Br. 20 (1956), 8-9.
- Ivković, Boleslav. „Zapažanja o kategorizaciji hotela u NRH“, *Turizam*, God. IV, Br. 3-4 (1956), 20-21.
- Krekić, Đorđe. „Stvari oko nas“, *Mozaiik*, God. IV, Br. 6 (1956), 26-30.
- Mušić, Vladimir. „Deseti Dubrovački CIAM“, *Arhitekt*, Br. 20 (1956), 36-37.
- Ravnikar, Edvard, Savin Sever. „Regionalna zasnova Peranskega polotoka“, *Arhitekt*, Br. 20 (1956), 10-14.
- Richter, Vjenceslav. „Umetnik i prostor“, *Mozaiik*, God. IV, Br. 6 (1956), 36-38.

- Stermecki, Viljen. „Ureditveni načrt ankaranske obale“, *Arhitekt*, Br. 20 (1956), 6-7.
- Štambuk, Milko. „Nova kategorizacija hotela i pensiona“, *Turizam*, God. IV, Br. 2 (1956), 8-11.
- Цвијовић, М. „Хотел „Метропол“ биће готов тек у 1957 години“, *Turističke novine*, Год. I, Бр. 1 (1956), 11.
- Alfier, Dragutin. „Urbanistički elementi u turističkoj izgradnji“, *Turizam*, God. V, Br. 9 (1957), 3-11.
- Bonaći, B. „Jadranska cesta“, *Čovjek i prostor*, Br. 68, God. 4 (1957), 2.
- Čolić, Dušan B. (ur.). *Vodič po planinarskim domovima Jugoslavije*. Beograd: Planinarski savez Jugoslavije, 1957.
- Denzler, Juraj, Andrija Mohorovičić. „U odbranu Senja“, *Čovjek i prostor*, God. IV, Br. 64 (1957), 4.
- Dominik, Roman. „Planinarski objekti u turizmu Hrvatske“, *Turizam*, God. V, Br. 7 (1957), 4-6.
- Filić, Krešimir. „Izletnički turizam“, *Turizam*, God. V, Br. 7 (1957), 14-16.
- Grabrijan, Dušan, Juraj Neidhardt. *Arhitektura Bosne i put u savremeno*. Ljubljana: Državna izložba Slovenije, 1957.
- Kreševljaković, Hamdija. *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957.
- Kuzmanovski, R. „Hotel „Palace“ u Ohridu“, *Čovjek i prostor*, God. IV, Br. 66 (1957), 2.
- Lefevr, Anri. *Prilog estetici*. Beograd: Kultura, 1957.
- Seissel, Josip. „Urbanizam“, *Čovjek i prostor*, God. IV, Br. 68 (1957), 2.
- Zrnc, Vjekoslav]. „Smještaj turističkih masa“, *Čovjek i prostor*, God. IV, Br. 64 (1957), 1,3.
- Аноним, „Данас се отвара хотел »Метропол«, *Борба*, 22. август 1957, 6.
- М. В., „Завршен је знатан туристички објекат. Нови модерна хотел на Плитвицама“, *Turizam*, God. VI, Br. 6-7 (1958), 18.
- Којић, Бранислав. *Сеока архитектура и туризам: теорија и елементи*. Београд: Грађевинска књига, 1958.
- Трајковић, Лјубица Д. *Jugoslavija – turistička enciklopedija*. Beograd: Turistička štampa, 1958.
- „Perspektivni razvoj našeg turizma – Referat Ljube Babića na Godišnjoj skupštini TSJ“, *Turizam*, God. VI, Br. 3 (1958), 11-18.
- „Hotel“ u: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda FNRJ*, Tom 3. Zagreb: LZ FNR, 1958, 432.
- Zloković, Milan. „Uticaj modularne koordinacije na estetsku komponentu u arhitekturi“, *Savetovanje o modularnoj koordinaciji u građevinarstvu*, Beograd, 30. septembar – 2. oktobar 1958. Beograd: Savezni zavod za produktivnost rada, 1958, 5-21, Prilog 1: Sl. 1-16.
- Злоковић, Милан. „Капетанске куће у Бокни“, *Политика*, 13. 4. 1958, 19.
- I. kongres arhitekata Jugoslavije 1958, 12-13-14. jun, Beograd. Katalog izložbe. Beograd: Savez društava arhitekata, 1958.
- Pecikozić, A. „Moderni nomadi“, *Turizam*, God. 6, Br. 8-9 (1958), 20-21.
- Alfier, Dragutin, Srđan Marković. „Prilagođavanje naše turističke receptive potrebama suvremenog mototurizma“, *Izložba finske arhitekture*, Katalog izložbe. Beograd: Savez društava arhitekata Jugoslavije, 1959.
- Kolacio, Zdenko. „Gradska rekreativna područja kao element suvremenog urbanizma“ [referat iznet na *Drugom savetovanju turističkih saveza glavnih gradova narodnih republika* o urbanističkim aspektima rekreativnih zona u Zagrebu], *Turizam*, God. VII, Br. 9 (1959), 10-12.
- Lefebvre, Henri. *Dijalektički materijalizam. Kritika svakidašnjeg života*. Zagreb: Naprijed, 1959.
- Martinović, Uroš. „Arhitektura i mi“ [iz referata s glavne godišnje skupštine DAS-a], *Čovjek i prostor*, God. VI, Br. 91 (1959), 1,6.
- Meštrović, Matko. „Izložba finske arhitekture“, *Čovjek i prostor*, God. VI, Br. 84 (1959), 1.
- Miščević, Radovan. „Konačno Plitvice“, *Čovjek i prostor*, God. VI, Br. 85 (1959), 6.
- Alfier, Dragutin, Srđan Marković. „Prilagođavanje naše turističke receptive potrebama suverenog moto turizma“, *Turizam*, God. VII, Br. 7-8 (1959), 7-14.
- Zrnc, Vjekoslav. „Na redu je kompleksna izgradnja turizma“, *Čovjek i prostor*, God. VI, Br. 87 (1959), 1, 2.
- „Grand Palas hotel u Ohridu“, *Arhitektura urbanizam*, God. I, Br. 3 (1960), 24-26.
- „Hotel „Turist“ u Skoplju“, *urbanizam*, God. I, Br. 5 (1960), *Arhitektura* 25.
- „Karakteristike naše poslijeratne arhitekture“ [odgovor u anketi Uroša Martinovića], *Čovjek i prostor*, God. VII, Br. 95 (1960), 1,2.
- Alfier, Dragutin. „Ekonomski i tehnički problemi turističkog uređenja i iskorištavanja Jadranske magistrale“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 59-63.
- Anonim, „Nateli“, *Čovjek i prostor*, God. VII, Br. 95 (1960), 2.
- Dobrović, Nikola. „Strukturalizam“, *Arhitektura urbanizam*, Br. 4 (1960), 20-23.
- Dobrović, Nikola. *Dubrovački dvorci*, Knj. 3. Beograd: Urbanistički zavod NR Srbije, 196?
- Domanik, R[oman]. „Prostorno usmjeravanje turističke izgradnje“, *Turizam*, God. VIII, Br. 10-11 (1960), 9-11.
- Dominik, Roman. „Prostorne komponente dugoročnog programa“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 74.
- Finci, Jahiel. „Moteli“, *Arhitektura urbanizam*, God. I, Br. 3 (1960), 40-43.
- Gašparović, Franjo. „Regionalno prostorno planiranje jadranskog područja“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 73-74.
- Hotel Metropol Beograd: deset godina preduzeća „Metropol“*. Beograd: Metropol, 196?
- K., „Hotel »International« u Zagrebu“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 41-43.
- Korica, Nenad. „Moteli“, *Čovjek i prostor*, God. VII, Br. 105 (1960), 2.
- Kralj, Niko. „Oblikovalac u industriji i njegovo radno mesto“, *Arhitektura urbanizam*, God I, Br. 4 (1960), 27-28.

- Mandić, Stanko. „Ishod jugoslovenskog konkursa za projekte tipskih motela“, *Arhitektura urbanizam*, God. I, Br. 3 (1960), 44-45.
- Milenković, Aleksandar. „Motel“, *Arhitektura urbanizam*, God. I, Br. 4 (1960), 37-38.
- Mutnjaković, Andrija. „Arhitektura kao tehnika i kao umjetnost“, *Čovjek i prostor*, Br. 101 (1960), 4-5.
- Odmarališta republičkog odbora prijatelja prirode Srbije*. Beograd: Savez sindikata Jugoslavije, 1960.
- Perković, Lovro. „Hotel na zapadnoj obali u Splitu“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 34-35.
- Petrović, Branko. „Nateli“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 15-21.
- Pota, Ljube. „Hotel na Plitvičkim jezerima“, *Arhitektura urbanizam*, God. I, Br. 3 (1960), 20-23.
- Požgaj, Zvonimir. „Neka moja kupališta“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 11-14.
- „Hotels an expanding industry“, *The Architectural Review*, Vol. 128, No. 764 (1960), 243-248.
- Venturini, Darko. „Skromnost ili neskromnost jugoslavenske arhitekture“, *Čovjek i prostor*, God. VII, Br. 99 (1960), 1,2,3,8.
- Z. K., „Paviljon u Umagu“, *Arhitektura*, God. XIV, Br. 4-6 (1960), 24.
- A.M. „Arhitektonske nagrade grada Zagreba za 1959“, *Arhitektura urbanizam*, God. I, Br. 5 (1960), *Arhitektura* 18.
- „Nagrada »L'architecture d'aujourd'hui«, *Arhitektura*, God. XV, Br. 1-2 (1961), 61.
- Gropius, Walter. *Sinteza u arhitekturi*. Zagreb: Tehnička knjiga, 1961.
- Zloković, Milan, Đorđe Zloković. „Značaj modularne koordinacije u projektovanju i konstruisanju zgrada: Primer praktične primene na turističkim objektima za crnogorsko primorje kao sredstva produktivnijeg građenja“, *Produktivnost*, God. III, Br. 9 (1961), 583-593.
- Добровић, Никола. „Органско схватање архитектуре“, *Клтурен живот*, Бр. 6 (1961), 17-19.
- „Hotel »Slavija« u Beogradu“, *Arhitektura urbanizam*, God. III, Br. 13 (1962), 14-15.
- „Projekt urbanističkog rešenja Trga Dimitrija Tucovića“, *Arhitektura urbanizam*, God. III, Br. 13 (1962), 11.
- A. G., „Nakon otvaranja novog hotela u Zenici oduševljenje veliko – posjeta slaba“, *Zenička komuna*, God. III, Br. 110 (16. maj 1962), 1.
- Alfier, Dragutin. „Mjesto turizma u planovima prostornog uređenja“, *Turizam*, God. X, Br. 4-5 (1962), 14-17.
- Andrić, Neda, Dragutin Alfier, Srđan Marković, Stanko Marovt, Janez Planina, Vekoslav Sršen. „Regionalni aspekti planiranja turizma. Osnovni referat skupine jugoslovenskih stručnjaka“, *Turizam*, God. X, Br. 10-11 (1962), 18-26.
- Anonim, „Hotel »Metalurg« prvi zenički oblakoder“, *Naša riječ*, 16. april 1962, 4.
- Boltar, Dragan. „Prvi pokušaj prostornog planiranja turizma u nas“, *Arhitektura*, God. XVI, Br. 1-2 (1962), 15.
- Knapić, Vladimir. „Moteli u suvremenom turizmu“, *Turizam*, God. X, Br. 3 (1962), 8-11.
- Knapić, Vladimir. „Moteli u suvremenom turizmu“, *Turizam*, God. X, Br. 3 (1962), 8-11.
- Krstonošić, M. „Hotel »Park« u Novom Sadu“, *Arhitektura urbanizam*, God. III, Br. 17 (1962), 23-24.
- Marinković, D. „Jedno mišljenje o rešenju trga Trga Dimitrija Tucovića u Beogradu“, *Arhitektura urbanizam*, God. III, Br. 13 (1962), 12-13.
- Mayr, Otto, Fritz Hierl. *Hotelbau. Handbuch für den hotelbau*. München: Georg D. W. Callwey, 1962.
- Четврти пленум централног комитета Савеза комуниста Југославије*. Београд: Комунист, 1962.
- „Dom na Dobrim vodama na Trebeviću“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 28-29.
- „Dom ratnih vojnih invalida na Trebeviću“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 26-27.
- „Hotel »Neptun« u Dubrovniku“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 30-32.
- „Hotel »Bellevue« Plitvička jezera“, *Čovjek i prostor*, God. X, Br. 128 (1963), 1-2.
- „Hotel »Marjan« u Splitu“, *Čovjek i prostor*, God. X, Br. 127 (1963), 1, 2, 7.
- „Hotel na Tjentištu“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 19-20.
- „Hotel u Foči“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 17-18.
- „Motel – izletišta na Begeju kod Zrenjanina“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 80.
- „Moteli u Zagrebu, Starom Gradu i Slavonskom Brodu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 53-54.
- „Odmaralište »Zajednice elektro-privrednih preduzeća Srbije« u Budvi“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 37-39.
- „Odmaralište u Bečićima“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 40-41.
- „Turističko naselje na Žabljaku“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 68-69.
- Argan, Giulio Carlo. „On the Typology of Architecture“, *Architectural Design*, No. 33 (1963), 564-565.
- Boltar, Dragan. „Neki aspekti planiranja i opreme Jadranske magistrale“, *Turizam*, God. XI, Br. 4-5 (1963), 18-22.
- Đorđević, Aleksandar, Uroš Martinović. „Studija prostornog plana turističkog područja opštine Budva“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 36, 109.
- F. V. „Nacionalni park Plitvička jezera. Generalni uređajni plan – program“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 89-93.
- Finci, David. „Novi hotelski objekti u odmaralištu Kupari kod Dubrovnika“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 33-35.
- Gašparović, Franjo. „Dosadašnji naponi za prostorno planiranje jadranskog područja“, *Turizam*, God. XI, Br. 4-5 (1963), 5-6.
- Hadžihalilović, Sakib. „Omladinski dom na Tjentištu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 74-76.
- Hadžihalilović, Sakib. „Omladinski paviljon na Tjentištu“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 21-22.

- Hranisavljević, Božidar. „Izgradnja Novog Beograda“, *Izgradnja*, God. XVII, Br. 6 (1963), 1-9.
- Karamehmedović, M. „Hotel „Pelegrin“ u odmaralištu Kupari kod Dubrovnika“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 2-7.
- Kovačević, Zdravko. „Hotel „Gorica“ u odmaralištu Kupari kod Dubrovnika“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 10-13.
- Krstonošić, Miroslav. „Dom „Elektrovovodine“ na Iriškom vencu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 70.
- Krstonošić, Miroslav. „Odmaralište pokrajinskog odbora ratnih vojnih invalida u Andrevlju“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 71.
- Kušan, Milan. „Omladinski paviljon na Tjentištu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 77.
- Likić, Zdravko. „Dom ratnih vojnih invalida na Trebeviću“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 72.
- M. K. „Omladinski paviljon na Tjentištu“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 22-23.
- Meštrović, Matko. „Šta je budući put arhitekture?“, *Arhitektura urbanizam*, Br. 19 (1963), 38-40.
- Midžić, S. „Turističko naselje u Žabljaku“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 33-34.
- Mijović, Ilija. „Hotel »Šator« na Velikom Jastrebcu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 66-67, 110.
- Milić, Bruno. „Izrada prostornih planova za turistička područja“, *Turizam*, God. XI, Br. 4-5 (1963), 10-13.
- Milić, Jug. „Centralni dom društvenih organizacija na Tjentištu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 78-79.
- Milić, Jug. „Centralni dom društvenih organizacija u omladinskom centru na Tjentištu“, *ARH*, God. I, Br. 4 (1963), 24-25.
- Mitrović, Mihajlo. „Motel na autoputu kraj Paraćina“, *Izgradnja*, God. XVII, Br. 8 (1963), 50-51.
- N. M. „Turistička naselja na Zlatnim stijenama i Verudeli u Puli“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 8-14.
- Pecovski, Duško. „Hotel u Strumici“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 84.
- Pecovski, Duško. „Hotel-odmaralište „Crvena zastava“ u Ohridu – Sveti Stefan“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 82-83.
- Perišić, Dimitrije. „Prostorno planiranje turističkih područja i naselja“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 5.
- Petranović, Branko. *Izgradnja socijalizma u Jugoslaviji 1945-1963*. Beograd: Đuro Salaj, 1963.
- Petrović, Zoran B. „Neiskorišćene mogućnosti“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 96-97.
- R. D. „Turizam i prostorno uređenje Jadranskog područja“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 51-52.
- Rakić, Duško. „Problem turizma – rad komisije Saveza arhitekata Hrvatske“, *Čovjek i prostor*, God. X, Br. 125 (1963), 1,2.
- Seissel, Josip. „Aktuelno stanje izgradnje na jadranskom području“, *Turizam*, God. XI, Br. 4-5 (1963), 2-4.
- Trzun, Krešimir. „O suvremenoj rasvjeti hotela“, u: *Uloga i značaj osvijetljenja u turizmu, ugostiteljstvu i trgovini*. Referati sa savjetovanja, Zadar, 25, 26. i 27. IV 1963. Zagreb: Jugoslavenski komitet za osvetljenje, 1963, 69-73.
- Turketo, Žarko. „Osvrt na prostorni plan turizma i ugostiteljstva splitskog regiona“, *Arhitektura urbanizam*, God. IV, Br. 22-23 (1963), 18-21.
- Varlandy, Mirko. „Saobraćajno povezivanje jadranskog pojasa“, *Turizam*, God. XI, Br. 4-5 (1963), 13-15.
- Zloković, Milan. „Novo turističko naselje u Ulcinju“, *Arhitektura urbanizam*, Br. 22-23 (1963), 47-50.
- Ž. St. „Turistički objekti u Kuparima“, *Čovjek i prostor*, God. X, Br. 129 (1963), 1, 5.
- Брајовић, Алекса. *Југославија јуче и данас*. Документи данашњице Год. III, Бр. 37. Београд: Седма сила, 1963.
- „Hotel „Lev“ u Ljubljani“, *Arhitektura urbanizam*, God. V, Br. 27 (1964), 1, 29-31.
- „Moteli traže jednostavnost“, *Turizam*, God. XII, Br. 7 (1964), 22-23.
- „Nagrada za najbolje arhitektonsko ostvarenje“, *Arhitektura urbanizam*, God. V, Br. 27 (1964), 4.
- „Suvremena hotelska izgradnja“, *Turizam*, God. XII, Br. 9 (1964), 20-23.
- „Tržište treba da odredi asortiman turističkih objekata“ [J. Miličić, vodio intervjuu], *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XII, Br. 2 (1964), 1-2.
- Anonim, „Moteli traže jednostavnost“, *Turizam*, God. XII, Br. 7 (1964), 22-23.
- Anonim, „Zgrada za rekreaciju na Zlatiboru“, *IT Novine*, 28. januar 1964, 5.
- E. M. „Regionalni plan Slovenačke obale“, *Arhitektura urbanizam*, God. V, Br. 29 (1964), 3-4.
- Informativna publikacija povodom II Kongresa arhitekata Jugoslavije, Zagreb 1964*. Beograd: Savez arhitekata Jugoslavije, 1964.
- J. L. „Hotel „Prisank“ u Kranjskoj Gori“, *Arhitektura urbanizam*, God. V, Br. 29 (1964), 30-33.
- J. M. „Problemi kategorizacije ugostiteljskih objekata“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XII, Br. 2 (1964), 14.
- Najdhart, Juraj. „Viseći hotel na Drinjači kod Zvornika“, *Arhitektura urbanizam*, God. V, Br. 27 (1964), 20-21.
- Petrović, Zoran B. (urednik izložbe), *Izložba savremene jugoslovenske arhitekture. Drugi kongres arhitekata Jugoslavije – Zagreb 1964*, Katalog, Savez arhitekata Jugoslavije
- Richter, Vjenceslav. „Arhitektura i društvo“, referat saopšten 4. juna 1964. godine na II Kongresu arhitekata Jugoslavije u Zagrebu, 1-23.
- Z. B. „Hotel „Bellevue“ na Plitvičkim jezerima“, *Arhitektura urbanizam*, God. V, Br. 27 (1964), 4, 14-16, 55
- Zloković, Milan (ur.). *Drugi razgovori o arhitekturi, Ohrid 1960 – Izraz u našoj savremenoj arhitekturi 2*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam SRS, 1964.
- Žilić, F. „Motorizovani turisti traže bolji prihvati“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XII, Br. 2 (1964), 26.
- Маринћ, Саво. *Ризница нашег туризма*. Документи данашњице Год. IV, Бр. 71. Београд: Седма сила, 1964.

- „Hotel „Marjan“ in Split (Jugoslavien)“, *DBZ – Deutsche Bauzeitschrift*, Nr. 5 (1965), 717-720.
- „Hotel „Slavija“ u Beogradu“, *Arhitektura urbanizam*, God. VI, Br. 33-34 (1965), 20.
- „Hotel „Slavija“ u Budvi“, *Arhitektura urbanizam*, God. VI, Br. 33-34 (1965), 21, 53-55.
- „Odmarašite na Zlatiboru“, *Izgradnja*, God. XIX, Br. 1 (1965), 33-36.
- „Što je to motel?“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIII, Br. 1 (1965), 28.
- A. G., „U posjetu ljubljanskom »Levu«. Uspješan start – i bez tradicije“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIII, Br. 1 (1965), 18-19.
- Anonim, „Grand hotel u Skoplju“, *Čovjek i prostor*, God. XII, Br. 142 (1965), 7.
- Anonim, „Hotel nije građen funkcionalno! Plitvička razmišljanja: da li su krivi samo ugostitelji“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIII, Br. 1 (1965), 15,16.
- Anonim, „Što je to motel?“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIII, Br. 1 (1965), 28.
- Baylon, Mate. „Regulativa u oblasti izgradnje turističkih i ugostiteljskih objekata“, u: *Konferencija o izgradnji turističkih objekata Jugoslavije – referati*, Beograd 15-16. IV 1965. Beograd: Savez arhitekata Jugoslavije, 1965, 91-95.
- Brezar, Vladimir. „Turistična arhitektura v Slovenskem primorju“, *Sinteza*, Št. 2 (1964/65), 27-30.
- Dobrović, Nikola. *Savremena arhitektura 4: Misaone pritoke*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1965.
- Ferber, E. „Osnovna načela izgradnje i sanitarnog minimuma u ugostiteljskim objektima“, *Turizam*, God. XIII, Br. 6 (1965), 22-23.
- Gašparović, Franjo, Antun Marinović, Ante Stipanić, Boris Vukonić. „Izrada urbanističkih i regionalnih planova sa stanovišta turističke izgradnje“, u: *Konferencija o izgradnji turističkih objekata Jugoslavije – referati*, Beograd 15-16. IV 1965. Beograd: Savez arhitekata Jugoslavije, 1965, 1-39.
- Gavranović, Ante. „U posjetu splitskom „Marjanu“. Novi hotel – stara shvaćanja“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIII, Br. 2-3 (1965), 12-13.
- Ivković, B. „Dali nam je potrebna kategorizacija i kakva?“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIII, Br. 8-10 (1965), 5-7.
- Jadran – vodič i atlas*. Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1965.
- Jadranska magistrala: Rijeka – Split – Dubrovnik*. Zagreb: Zajednica poduzeća za ceste SR Hrvatske, 1965.
- Jakšić, Dušan. „Koliko je visok visoki »Metalurg«“, *Nаша riječ*, 15. decembar 1965, 7.
- Jakšić, Dušan. „Koliko je visok visoki »Metalurg«“, *Nаша riječ*, 15. decembar 1965, 7.
- K. M. „Sutjeska – Tjetinšte. Stambeni paviljoni Omladinskog centra“, *Čovjek i prostor*, God. XII, Br. 144 (1965), 7.
- K. M., „Novi hotel na Makarskom primorju“, *Čovjek i prostor*, God. XII, Br. 144 (1965), 1-2.
- K. M., „Novi hotel u Brelima“, *Arhitektura urbanizam*, God. VI, Br. 33-34 (1965), 45, 74.
- Kečkemet, Duško. „Preteče Jadranske magistrale – jadranske ceste u prošlosti“, u: *Jadranska magistrala: Rijeka – Split – Dubrovnik*. Zagreb: Zajednica poduzeća za ceste SR Hrvatske, 1965, 3-18.
- Konferencija o izgradnji turističkih objekata Jugoslavije – referati*, Beograd 15-16. IV 1965. Beograd: Savez arhitekata Jugoslavije, 1965.
- Lajovic, Janez. „Dva mestna hotela“, *Sinteza*, Let. I, Št. 2 (1964/65), 25-26.
- Lajovic, Janez. „Hotel Prisak v Kranjski gori“, *Sinteza*, Let. I, Št. 2 (1964/65), 31-34.
- Le Corbusier, *Atinska povelja*. Beograd: Klub mladih arhitekata, 1965.
- Mandarić, Ante. „Turizam i privredna reforma“, *Turizam*, God. XIII, Br. 8-9 (1965), 2-3.
- Marković, Srđan. „Ekonomski aspekti i kriteriji za izbor vrsta i tipova turističkih objekata“, u: *Konferencija o izgradnji turističkih objekata Jugoslavije – referati*, Beograd 15-16. IV 1965. Beograd: Savez arhitekata Jugoslavije, 1965, 55-87.
- Marković, Srđan, A. Sivončik, A. Veličan. *Klasifikacija ugostiteljskih objekata za smještaj: studija*. Zagreb: Zavod za ekonomiku turizma, 1965.
- Martinković, Krešimir. „Za arhitektonsku kritiku“, *Izgradnja*, God. XIX, Br. 7 (1965), 36-37.
- Mihevc, Edo. „Dosadašnja iskustva u projektovanju i izgradnji turističkih objekata te zadaci u budućem sedmogodišnjem periodu“, u: *Konferencija o izgradnji turističkih objekata Jugoslavije – referati*, Beograd 15-16. IV 1965. Beograd: Savez arhitekata Jugoslavije, 1965, 43-52.
- Radusinović, Pavle S. „Osnovne klimatske odlike primorskih mjesta Crne Gore“, *Turizam*, God. XIII, Br. 2-3 (1965), 10-13.
- Sagrak, Mirko. „Kategorizacija hotela“, *Turizam*, God. XIII, Br. 4 (1965), 21-22.
- Sikimić, Đ. *Fasadna skulptura u Beogradu*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograd, 1965.
- Stilinović, Žarko. „Hotel »Lev« u Ljubljani“, *Čovjek i prostor*, God. XII, Br. 147 (1965), 1, 3.
- Stilinović, Žarko. „Lovro Perković: Hotel Marjan u Splitu“, *Arhitektura*, God. XIX, Br. 89 (1965), 44-54.
- Stilinović, Žarko. „Novi hotel u Kupařima“, *Čovjek i prostor*, God. XII, Br. 142 (1965), 1,7.
- Šumi, Nace. „O novih hotelih v Sloveniji“, *Sinteza*, Let. I, Št. 2 (1964/65), 35-37.
- Varlandy, Mirko, Zdenko Čibej. „Privredno i turističko značenje Jadranske magistrale“, *Turizam*, God. XIII, Br. 6 (1965), 2-4.
- Venturini, Darko. „David Finzi: dva hotela u Kupařima“, *Arhitektura*, God. XIX, Br. 90 (1965), 45-48.
- Vicenc, Vlado. „Grad mora živjeti. Neki aspekti urbanističkog plana Zenice“, *Nаша riječ*, 6. januar 1965, 4.
- Zloković, Milan. „La coordinazione modulare“, u: *Industrializzazione dell'edilizia*. Bari: Dedalo libri, 1965, 140-196.
- Zloković, Milan. *Modularna koordinacija*. Beograd: Jugoslavenski građevinski centar, 1965.

- Аноним, „Борбине“ плакете и дипломе за најбоља архитектонска остварења”, *Борба*, 19. фебруар 1965, 7.
- „Hotel „Đerdap“ на Џердапу“, *Turističke novine*, God. IV, Br. 405 (1966), 4.
- „Hotel „Kragujevac“ u Kragujevcu“, *Arhitektura urbanizam*, God. VII, Br. 40 (1966), 30-32.
- „Hotel »Đerdap« u Kladovu“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 74-75.
- „Hotel »Jugoslavija« u Beogradu“, *Arhitektura urbanizam*, God. XI, Br. 66 (1966), 14-17.
- „Kakva kategorizacija nam je potrebna“, *Turističke novine*, God. XIV, Br. 415-416 (1966), 8.
- „Nagrada Grada Zagreba: hotel *Maestral* u Brelima“, *Čovjek i prostor*, God. XIII, Br. 158 (1966), 4.
- „Projekat trećeg hotela u Kuparima“, *ARH*, God. III, Br. 10-11 (1966), 28-32.
- „Uskoro 20 milijardi dinara za turističku izgradnju“, [Intervjuu sa Ilijom Marjanovićem, pomoćnikom saveznog sekretara za finansije], *Turističke novine*, God. XIV, Br. 410 (1966), 1.
- B. I. „Nove ideje u projektovanju hotelskih soba“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIV, Br. 5-6 (1966), 23-25.
- B. „Šta dobivamo umjesto K-15“, *Sljeme*, God. IV, Br. 1-2 (1966), 8-9.
- Bourseau, Marcel. *L'Équipement Hotelier: Construction, Modernisation, Financement*. Paris: Flammarion, 1966.
- Bugarčić, M. „Kako bez K-15 karata“, *Turističke novine*, God. XIV, Br. 406 (1966), 4.
- Drndić, Ljubo. „Afirmacija turizma u Ujedinjenim nacijama“, *Turističke novine*, God. XIV, Br. 410 (1966), 3.
- Fisković, Cvito. *Kultura dubrovačkog ladanja – Sorkečevićev ljetnikovac na Lapadu*. Split: Historijski institute Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1966.
- Gašparović, Franjo. „Program dugoročnog razvoja i plan prostornog uređenja jadranskog područja“, *Čovjek i prostor*, God. XIII, Br. 160-161 (1966), 1, 3, 5.
- Goluža, M. [razgovor vodio], „De Luca, Rožić, Salaj: Mi smo za »poetizaciju betona“, *Vjesnik*, 3. travanj 1966, 6.
- Jurdana, V. „Tržište neograničenih mogućnosti“, *Sljeme*, God. IV, Br. 6 (1966), 1, 3.
- K. „Raste opatijski „Ambasador““, *Turističke novine*, God. XIV, Br. 407 (1966), 4.
- Kobašić, A[ntun]. „Organizacija i samoupravljanje u ugostiteljstvu – gdje je problem?“, *Turizam*, God. XIV, Br. 10 (1966), 2-3.
- Marasović, Miro. „O dosadašnjoj turističkoj izgradnji jadranske obale“, *Čovjek i prostor*, Br. 160-161 (1966), 1-3, 4-5, 6-10.
- Marinović-Uzelac, Ante. „Turizam – faktor transformacije regiona“, *Čovjek i prostor*, God. XIII, Br. 160-161 (1966), 7, 9.
- Milenković, Aleksandar. „Odmaralište SUP-a SR Srbije na Zlatiboru“, *Arhitektura urbanizam*, God. VII, Br. 40 (1966), 41-43.
- P. Đ., „Priznanje turizmu u domenu arhitektonske umetnosti“, *Turističke novine*, God. XIV, Br. 406 (1966), 1.
- T., „Zaleđeni kapital Makedonije“, *Turističke novine*, God. XIV, Br. 406 (1966), 2.
- Аноним, „Додељене прве Борбине награде за архитектуру и урбанизам. Прва награда хотелу „Сљеме“ код Ријеке“, *Борба*, 20. фебруар 1966, 11.
- „Anketa o posleratnom razvoju arhitekture Jugoslavije“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 47 (1967), 29-42.
- „Hotel »Ambasador« – Opatija“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 18-23.
- „Hotel »Maestral« – Brela“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 34-36.
- „Hotel »Marjan« – Split“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 24-27.
- „Hotel »Rivijera«, Makarska“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 32-33.
- „Hotel na Popovoj Šapki“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 65-64.
- „Hotelski kompleks u Budvi na Slovenskoj plaži“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 42-47.
- „Motel »Genex – Stari hrast« kod Markovca“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 78-81.
- „Motel »Kuk« kod Makarske“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 40.
- „Moteli »Požega« i »Vranje“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 76-77.
- „Stacionar u Banji Koviljači“, *Izgradnja*, God. XXI, Br. 6 (1967), 36-38.
- „Studija hotela u Slanom kod Dubrovnika“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 91.
- „Studija motela uz Biambarsku pećinu kraj Sarajeva“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 90.
- Antunac, Ivan. *Turistička organizacija u Jugoslaviji – postanak i razvitak*. Zagreb: Turistički savez Hrvatske, 1967.
- Babić, Ljiljana. „Arhitekt Nikola Dobrović“, *Arhitektura urbanizam*, Br. 43 (1967), 22-31.
- Delfin, Vojfseh. „Turistički hidromobilni sistem“, *Čovjek i prostor*, God. XIV, Br. 171 (1967), 1, 8-10.
- Domljan, Žarko. „Programske i metodološke pretpostavke u prostornoj koncepciji jadranskog područja“, *Život umjetnosti*, Br. 5 (1967), 29-41.
- Ekl, Vanda. „Likovnici in notranja arhitektura opatijskega hotela Ambasador“, *Sinteza*, God. IV, Št. 5-6 (1967), 65-68.
- Franković, Eugen. „Urbanizam na Jadranu danas“, *Život umjetnosti*, Br. 5 (1967), 42-57.
- Gamulin, Grgo. *Arhitektura u regiji*. Zagreb: Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 1967.
- Ivančević, Radovan. „Staro i novo u arhitekturi i urbanizmu“, *Život umjetnosti*, Br. 5 (1967), 65-68.
- Ivaniš, Duško. „Američke impresije – Moteli kao oporavilišta“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XV, Br. 6-7 (1967), 31.

- Ivković, B. „Kategorizacija ugostiteljskih objekata kao sredstvo turističke politike“, *Turizam*, God. XV, Br. 4 (1967), 23-25.
- Ivković, B. „Kategorizacija ugostiteljskih objekata kao sredstvo turističke politike“, *Turizam*, God. XV, Br. 4 (1967), 23-25.
- Kaliterna, Ante. „Hotelski sistem Marjan« - bez Marjana“, *Čovjek i prostor*, God. XIV, Br. 171 (1967), 4-6, 10.
- Krstić, Aleksandar. „Za jedinstven plan i integrisan turizam“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 69-72, 93.
- Lazar, Božo. „Neki principi i rješenja kod osnivanja i projektiranja »Plave Lagune« u Poreču“, *Arhitektura*, God. XXI, Br. 95-96 (1967), 23-30.
- Meštrović, Matko. „Promišljeno i ustrajno. Turistička izgradnja Makarske rivijere“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 29-30.
- Mukařovský, Jan. „Estetika funkcije, norma i vrijednost kao socijalni faktor“, *Arhitektura*, Br. 93-94 (1967), 79-84.
- O. M. „Hotel i dependansa »Palisad« – Partizanske vode – Zlatibor“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 52-55.
- Pasinović, Antoaneta. „Prostorni krug Jadrana“, *Život umjetnosti*, Br. 18 (1967), 18-28.
- Perišić, Dimitrije. „Planiranje područja značajnih turističkih funkcija“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 10-13.
- Petrović, Zoran B. „Hotel na Tari“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 62-63.
- Petrović, Zoran B. „Hotel »Podgorica« u Titogradu“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 56-58.
- Petrović, Zoran B. „Hotel »Rožaj« u Rožaju“, *Arhitektura urbanizam*, God. VIII, Br. 45-46 (1967), 89.
- Randolf, Harison Frank. „Komercijalni hoteli“, u: *Projektovanje u zgradarstvu: normativni za uštedu vremena*. Beograd: Građevinska knjiga, 1967, 305-316.
- Sagrak, Mirko. „Novo u razvojnoj liniji motela“, *Turizam*, God. XV, Br. 9 (1967), 14-15.
- Šegvić, Neven. „Hotelski sistem Marjan“, *Čovjek i prostor*, God. XIV, Br. 167 (1967), 6-7.
- Šegvić, Neven. „Hotelski sistem Marjan“, *Slobodna Dalmacija*, 15. veljače 1967, 2.
- Šegvić, Neven. „HSM – Hotelski sistem »Marjan““, *Privreda Dalmacije*, God. IV, Br. 4-5 (1967), 10-13.
- Veličan, Antun. *Hotel „Budva“ u Budvi – Direktivni program* [Poz. 142] Zagreb: Zavod za ekonomiku turizma, 1967.
- Vitić, Ivan. *Arhitektonski biro Vitić*. Zagreb: AB Vitić Atelijer za urbanizam i arhitekturu, 1967.
- Wenzel, Klaus. *Hotelbauten*. Berlin: Verl. für Bauwesen VEB, 1967.
- Филиповић, Влада. „Око замисли архитектке Невена Шегвића: Сплитски туристички систем – машта или стварност?“, *Борба*, 19. фебруар 1967, 11
- „Boristu Magašu četvrta »Borbina« nagrada“, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 49-50 (1968), 19.
- „Hotel »Tamaris« u Igalu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 53-54 (1968), 102.
- „Hotel »Ambasador« u Opatiji“, *Čovjek i prostor*, God. XV, Br. 180 (1968), 1-4.
- „Hotel »Moravica« u Sokobanji“, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 53-54 (1968), 108-109.
- „Hoteli »Koral« u Sutormu“, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 53-54 (1968), 103-107.
- „Hotelski kompleks »Solaris«, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 53-54 (1968), 93.
- „Hotelski objekti u Primoštenu »Adriatic« II i III“, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 53-54 (1968), 94-98.
- Anonim, „Kako i gdje graditi hotele“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XVI, Br. 11 (1968), 11-12.
- AP – VS, „Hotel Rudar Trbovlje, Trg revolucije“, *Sinteza*, Št.12 (1968), 55-57.
- Dakić, Slavko. „Grupa hotela na Slovenskoj plaži u Budvi“, *Čovjek i prostor*, God. XV, Br. 189 (1968), 18.
- Dakić, Slavko. „Hotel »Podgorica« u Titogradu“, *Arhitektura*, God. XXII, Br. 99-100 (1968), 30-35.
- Ekl, Vanda. „Scottova draga arhitekta Igorja Emilija“, *Sinteza*, Št. 10-11 (1968), 27-29.
- Franković, Eugen. „Hotel »Uvala Scott«, *Arhitektura*, God. XXII, Br. 97-98 (1968), 17-25.
- Ionesco, Eugène. *Fragments of a Journal*. London: Faber and Faber, 1968.
- Lapajne, Marjan. „Novi motel Hotela grad Otočec“, *Sinteza*, Br. 12 (1968), 49-50.
- Mandarić, Miro. „Perspektive razvitka domaćeg turizma do god. 1970.“, *Turizam*, God. XVI, Br. 2 (1968), 9-12.
- Manević, Zoran. „Arhitektura Alekseja Brkića“, *Umetnost: časopis za likovnu umetnost i kritiku*, Br. 13 (1968), 73-83.
- Manević, Zoran. „Romantični i tehnički metodi“, *Čovjek i prostor*, God. XV, Br. 183/6 (1968), 5-8.
- Martinović-Uzelac, Ante. „Prostorno planiranje i turizam“, *Arhitektura urbanizam*, God. IX, Br. 49-50 (1968), 40-42.
- Najdhart, Juraj. „Prirodna rijetkost »Vranjača«, *Čovjek i prostor*, God. XV, Br. 179 (1968), 6-7.
- Pasinović, Antoneta. „Arhitektura hotela Solaris kraj Šibenika – u svjetlu intenzivnije urbanizacije Jadrana“, *Čovjek i prostor*, God. XV, Br. 189 (1968), 1-4.
- Pavlović, B. „Turističko naselje u Uvali Scott kraj Kraljevice“, *Čovjek i prostor*, God. XV, Br. 182 (1968), 1-3, 12.
- Simović, Živomir. „Hotel »Jugoslavija« u Novom Beogradu – najmoderniji u zemlji“, *Turizam*, God. XVI, Br. 1 (1968), 25-26.
- Smithson, Alison (Ed.). *Team 10 Primer*. Boston: MIT Press, 1968.
- Veyret-Verner, Germaine. „Les Alpes et l'Europe“, *Revue de géographie apline*, Tome LVI, No. 1 (1968), 5-42.
- Vukanović, Đorđe. *Umetnički izraz u turističkoj propagandi*. Beograd: Turistička štampa, 1968.
- Weisskamp, Herbert. *Hotels: An international survey*. New York: Praeger, 1968.

- Аноним, „Архитектура 67. Хрватска: Хотелски комплекс арх. Игора Емилија“, *Борба*, 18. фебруар 1968, 8.
- Аноним, „Архитектура 67. Црна Гора: »Подгорица« арх. Светлана Радевић“, *Борба*, 18. фебруар 1968, 8.
- Васовић, Милорад. „Природа високих планина као чинилац развитка туризма“, у: *Зборник на VIII конгрес на географије од СФРЈ ео Македонија од 9. IX до 14. IX 1968*. Скопје: Сојуз на географските друштва на СФРЈ, Географско друштво на СР Македонија, 1968, 403-416.
- „Авејрон – туристичко уређење“, *Архитектура urbanizam*, God. X, Br. 58 (1969), 57, 74.
- „ЕХРО 67 – НАВИГАТ“, *Џовјек и простор*, God. XVI, Br. 192 (1969), 7-8.
- „Hotel »Panorama« – Zlatar kod Nove Varoši“, *Архитектура urbanizam*, God. X, Br. 59 (1969), 34-35.
- „Hotel »Panorama« u Oberhofu, DR Nemačka“, *Архитектура urbanizam*, God. X, Br. 58 (1969), 16-19.
- „Hotel »Rivijera« u Petrovcu na Moru“, *Архитектура urbanizam*, God. X, Br. 60 (1969), 64-65.
- „Hotel Neptun u Poreču“, *Џовјек и простор*, God. XVI, Br. 194 (1969), 1-4.
- „Motelski sistem jedinica Alekseja Brkića“, *Архитектура urbanizam*, Br. 60 (1969), 42.
- „Nagrađen projekat »Solaris«, *Turizam*, God. XVI, Br. 2 (1969), 16.
- „Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana“, *Архитектура*, God. XXIII, Br. 104 (1969), 11-24.
- „Tito: Turizmu – prioritet“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XVII, Br. 8 (1969), 5.
- „Uz natječaj za hotel »Lapad« u Dubrovniku“, *Архитектура*, God. XXIII, Br. 104 (1969), 59-65.
- A.C.A.U. „Étude d'une station de montagne dans les Alpes“, *Techniques & Architecture*, 30^e Série, N^o 4 (1969), 89-91.
- Aleksić, Branko. „Motel »Lipovačka šuma«, *Архитектура urbanizam*, God. X, Br. 59 (1969), 42.
- Bullrich, Francisco. *New directions in Latin American architecture*. London: Studio Vista, 1969.
- Candilis, G[eorges]. „Avant-projets pour deux ports de plaisance“, *Techniques & Architecture*, 30^e Serie, No 4 (1969), 94-99.
- Delfin, Vojfjeh. „Turistički hidromobilni sistem“, *Архитектура urbanizam*, God. X, Br. 60 (1969), 38.
- Domljan, Žarko. „Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj“, *Život umjetnosti*, Br. 10 (1969), 3-45.
- Đokić, Aleksandar. „Naši neimari u inostranstvu“, *Архитектура urbanizam*, God. X, Br. 58 (1969), 15.
- Giedion, Sigfried. *Prostor, vreme, arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga, 1969.
- Gvozdrenović, Vladimir. „Neke neostvarene ideje poslijeratne hrvatske arhitekture“, *Život umjetnosti*, Br. 10 (1969), 46-54.
- Kaliterna, Ante. „»Projekt Južni Jadran« - razmatranje prikazanih studija“, *Џовјек и простор*, God. XVI, Br. 193 (1969), 5-8, 18.
- Koch, Alexander, Max Fengler. *Hotelbauten. Neue Folge*. Stuttgart: Verlagsanstalt Alexander Koch GMBH, 1969.
- Luca, de Julije. „Hotelski kompleks »Maestral« u Brelima kraj Makarske“, *Архитектура*, God. XXIII, Br. 101 (1969), 31-38.
- Magaš, Boris. „Hotelski kompleks »Solaris« kraj Šibenika“, *Архитектура*, God. XXIII, Br. 101 (1969), 23-30.
- Maroević, Ivo. u: „Anketa Čovjeka i prostora 1969“, *Џовјек и простор*, God. XVI, Br. 200-201 (1969), 7.
- Najdhart, Juraj. „Studija hotela »Agava« na Jadranu“, *Архитектура*, God. XXIII, Br. 104 (1969), 45-49.
- Pasinović, Antoaneta. „Projekt Južnog Jadrana“, *Архитектура*, God. XXIII, Br. 104 (1969), 8-10.
- Perković, Lovro. „Natječaj za izradu idejnog rješenja novog hotela ugostiteljskog školskog centra u Dubrovniku“, *Архитектура*, God. XXIII, Br. 104 (1969), 59-61.
- Petranović, Branko. *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1969.
- Pradelle, Denys. „Les stations de montagne en France“, *Techniques & Architecture*, 30^e Série, N^o 4 (1969), 66-69.
- Pušec, N. „Hotelska kategorija – što je to?“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XVII, Br. 3 (1969), 11-12.
- S. „Hoteli ili – konačišta?“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XVII, Br. 12 (1969), 5.
- Stojkov, Bogdan. *Savremeni restorani u radnim organizacijama*. Beograd: Građevinska knjiga, 1969.
- Аноним, „»Борбина« награда за архитектуру – најбољи: »Соларис“, *Борба*, 19. фебруар 1969, 7.
- Аноним, „»Борбина« награда за архитектуру. Најбољи: Соларис“, *Борба*, 19. фебруар 1969, 9.
- Илић, Светислав. *Матарушка Бања – туристичка монографија*. Краљево: Историјски архив, 1969.
- Петровић, Ђорђе. „Архитектура kod nas“ [Мотел Липовачка шума], *Политика*, 28. децембар 1969, 18.
- „»Politički hoteli« zamenjuju »političke tvornice«, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XVIII, Br. 6 (1970), 10.
- „Hotel »Astarea« u Mlinima“, *Архитектура urbanizam*, God. XI, Br. 66 (1970), 10-11.
- „Hotel »Kristal« Poreč“, *Архитектура urbanizam*, God. XI, Br. 66 (1970), 8-9.
- „Turističko naselje u Ulcinju“, *Zbornik radova Instituta za arhitekturu i urbanizam*, Br. 5 (1970), 216-223.
- „Upoznajte uvalu Scott“, *Turistički vjesnik*, Br. 3 (1970), n. n.
- Aloi, Giampiero. *Hotel motel: testi e didascalie in italiano ed inglese*. Milano: Hoepli, 1970.
- Anonim, „Hoteli uronjeni u sunce“, *Turistički vjesnik*, Br. 2 (1970), 4-5.
- Anonim, „Posjetite Krk – otok turističkog buma“, *Turistički vjesnik*, Br. 3 (1970), 2, 12-13.
- Anonim, „Sedam dana na i na snijegu i na moru“, *Turistički vjesnik*, Br. 4 (1970), 12.
- Architects' Journal, *Principles of Hotel Design*. London: Architectural Press, 1970.

- Dragojević, Danijel. „Suvremeni prostor pastorage“, *Dubrovnik*, God. XIII, Br. 3 (1970), 54-57.
- Fux, Nada. „Kategorizacija: još uvijek bauk?“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XVIII, Br. 10 (1970), 5-6.
- Gojnić, Vlado. „Realizacija projekta »Južni Jadran« na Crnogorskom primorju do početka sezone“, *Turizam*, God. XVIII, Br. 2 (1970), 14-15.
- Lazić, Vera. *Moteli*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, 1970.
- Luca, De Julije. „Hotel »Kristal« Poreč (1967-1970)“, *Čovjek i prostor*, God. XVII, Br. 213 (1970), 7-9.
- M. P., „Garni – hotel u Bečićima kod Budve“, *Arhitektura urbanizam*, God. XI, Br. 66 (1970), 28-29.
- Mandarić, Ante. „Kakav tempo razvoja turizma do 1975. godine“, *Turizam*, God. XVIII, Br. 6 (1970), 2-7.
- Manević, Zoran. „Od socrealizma do autorske arhitekture“, *Tehnika*, Бр. 3 (1970), 62–65.
- Maroević, Tonko. „O kiču i turizmu“, *Dubrovnik*, God. XIII, Br. 3 (1970), 58-61.
- Martinković, Krešimir. „Realizacija turističkih objekata od projektnog zadatka do predaje objekta“, u: *Izgradnja i opremanje turističkih objekata*. Prateće manifestacije na jubilarnom V Međunarodnom sajmu građevinarstva Zagreb, 20, 21. i 22. aprila 1970. Beograd: Organizacioni odbor V sajma građevinarstva, Jugoslavenski građevinski centar, 1970, 1-27.
- Meršnik, Manfred. „Suvremeni projekti umjesto hotela – »sanduka« [intervju sa trojicom slovenačkih arhitekata o izgradnji turističkih objekata i njihovoj savremenoj arhitekturi], *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XVIII, Br. 3 (1970), 18-20.
- Mitrović, Mihajlo. „Izbor lokacije za izgradnju turističkih objekata u Jugoslaviji“, u: *Izgradnja i opremanje turističkih objekata*. Prateće manifestacije na jubilarnom V Međunarodnom sajmu građevinarstva Zagreb, 20, 21. i 22. aprila 1970. Beograd: Organizacioni odbor V sajma građevinarstva, Jugoslavenski građevinski centar, 1970, 1-16.
- Mitrović, Mihajlo. „Zapis o tri moja dela“, *Arhitektura urbanizam*, God. XI, Br. 66 (1970), 22-27.
- Neidhardt, Juraj. „Trajanje“, *Arhitektura urbanizam*, God. XI, Br. 64-65 (1970), 47-58.
- Pavlović, Boro. „Hotel »Kristal« kraj Poreča“, *Čovjek i prostor*, God. XVII, Br. 213 (1970), 13.
- Suvremena turistička arhitektura u Hrvatskoj*, Galerija Forum, 18. 7. – 20. 8. 1970, Zagreb, Katalog izložbe
- Šterić, Milica. „Hotel »Panorama« – Zlatar kod Nove Varoši“, *Čovjek i prostor*, God. XVII, Br. 204 (1970), 1-3.
- Wenzel, Klaus. „Planiranje i programiranje pri izgradnji hotela i drugih turističkih objekata“, u: *Izgradnja i opremanje turističkih objekata*. Prateće manifestacije na jubilarnom V Međunarodnom sajmu građevinarstva Zagreb, 20, 21. i 22. aprila 1970. Beograd: Organizacioni odbor V sajma građevinarstva, Jugoslavenski građevinski centar, 1970, 1-38.
- Маневин, Зоран. „Дело архитекта Драгише Брашована“, *Зборник ликовних уметности Матице српске*, Бр. 6 (1970), 189-190.
- „Hotel »Otoka« – Žabljak“, *Arhitektura urbanizam*, God. XII, Br. 67 (1971), 2-3.
- „Recent Activity – World Bank Group. Bank’s First Loans for Research and Tourism“, *Finance and Development*, Vol. 8. No. 3 (1971), 46-51.
- A. P., „Godišnja nagrada Slobodne Dalmacije za umjetnost“, *Čovjek i prostor*, God. XVIII, Br. 224 (1971), 20-21.
- Anonim, „Hoteli ili spomenici?“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIX, Br. 4 (1971), 24.
- Bunić, Branko. „Hotelski kompleks »Astarea« Mlini“, *Čovjek i prostor*, God. XVIII, Br. 222 (1971), 10-13.
- Domljan, Žarko. „Od konvencije prema slobodi: uz izložbu arhitekta Julija Deluke. Moderna galerija Zagreb, 7. – 20. 12. 1970.“, *Život umjetnosti*, Br. 15/16 (1971), 153–158.
- Gašparović, Franjo. „Prostorno planiranje jadranskog područja i planiranje razvoja turizma“, *Arhitektura*, God. XXV, Br. 111-112 (1971), 35-59.
- Kiš, Dragutin. „Čovjekova sredina u vrijeme brze urbanizacije u Jugoslaviji“, *Čovjek i prostor*, Br. 225 (1971), 32.
- Kiš, Dragutin. „Zaštita prirodne sredine čovjeka i pejzaža“, *Arhitektura*, Br. 111-112 (1971), 81-82.
- Klarić, Ivica. „Otvoren novi hotel »Barbara« u Zadru“, *Turizam*, God. XVIII, Br. 4 (1971), 23.
- Košak, Grega. „Motel Turist Grosuplje“, *Sinteza*, Št. 21-22 (1971), 58-64.
- Kritovac, Fedor. „Kako da vidimo ono što ne gledamo. Neki projektni kriteriji turizma“, *Čovjek i prostor*, God. XVIII, Br. 224 (1971), 18-19.
- Krstić, Aleksandar. „Projekt Južni Jadran“, *Arhitektura urbanizam*, God. XII, Br. 68-69 (1971), 30-32.
- Maleković, Vladimir. „Dva turistička kompleksa arhitekta Ante Rožića u Brelima“, *Čovjek i prostor*, Br. 218 (1971), 1, 5-9.
- Manestar, Stanko. „Naučnoistraživački rad u izgradnji ugostiteljsko-turističkih objekata“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIX, Br. 4 (1971), 29-32.
- Manević, Zoran. „O arhitektonskoj kritici“, *Izgradnja*, Br. 10 (1971), 25-26.
- Mašić, Slobodan. „Hotel na planini Zlatar kod Nove Varoši“, *Izgradnja*, Br. 11 (1971), 39-40.
- Matošić, Dragutin. „Rad na urbanističkom planiranju Splita“, *Arhitektura*, God. XXV, Br. 111-112 (1971), 23-32.
- Mojzeš, Oto. „Eksploatacione determinante izgradnje turističkih objekata“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XIX, Br. 2 (1971), 37-42.
- Mutnjaković, Andrija. „Arhitekt Josip Pičman“, *Život umjetnosti*, Br. 14 (1971), 74-89.
- Pasinović, Antoaneta. „Arhitektura na Zagrebačkom salonu 71“, *Čovjek i prostor*, God. XVIII, Br. 220 (1971), 8-9.
- Prelog, Milan. „Jadranske teme“, *Arhitektura*, Br. 111-112 (1971), 75-80.
- Sekulić-Gvozdanović, Senka, Grozdan Knežević. „Tri realizacije arhitekta Bregovca“, *Čovjek i prostor*, God. XVII, Br. 219 (1971), 10-15.
- Trocki, Lav. *Književnost i revolucija*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1971.

- Vrsalović, Boris. „Moteli – svjedodžba strukovne nepismenosti“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XIX, Br. 3 (1971), 14-15.
- Vušović, Novica. „Projekt Južni Jadran“, *Arhitektura urbanizam*, God. XII, Br. 68-69 (1971), 25-29.
- Zeković, Radoslav. „Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana“, *Arhitektura urbanizam*, God. XII, Br. 68-69 (1971), 11-24.
- Zidić, Igor, Edo Kovačević i suradnici, *Kritička retrospektiva Zemlja*, 6. Zagrebački salon, Katalog izložbe. Zagreb, 1971.
- A. X. „Хотел „Астареа“ дело Богољуба Курпијела“, *Борба*, 5. фебруар 1971, 12.
- Аноним, „„Борбина“ награда Савину Северу и Јулији Де Луки“, *Борба*, 20. фебруар 1971, 1.
- Аноним, „На „Борбином“ конкурс за најуспешније архитектонско дело награде за хотел и гаражу“, *Борба*, 20. фебруар 1971, 7.
- „Depandans hotela »Osmine« Slano“, *ARH*, God. X, Br. 15 (1972), 21-22.
- „Graditi – ali kako?“ [Intervju sa arhitektom Julije De Lukom vodila Branka Starčević], *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XX, Br. 12 (1972), 53-55.
- „Hotel »Astarea« Mlini“, *ARH*, God. X, Br. 15 (1972), 3-7.
- „Hotel »Marina Lučica« u Primoštenu“, *Čovjek i prostor*, God. XIX, Br. 236 (1972), 6-7.
- „Hotel »Plat« kraj Dubrovnika“, *Čovjek i prostor*, God. XIX, Br. 230 (1972), 6-9.
- „Hotel na Marindvoru“, *ARH*, God. X, Br. 15 (1972), 40-41.
- „Iz detaljnog plana Primoštena“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 9-12.
- „Kрупнији кораци дојена елитних хотела“ [Razgovor sa Brankom Jakopovićem, generalnim direktorom HP „Esplanade-Intercontinental“ u Zagrebu], *Turističke novine*, God. XX, Br. 717 (1972), 7, 16.
- „Motel »Balkana« na Jezeru Balkana“, *ARH*, God. X, Br. 15 (1972), 18-20.
- „Motel »International« Banja Luka“, *ARH*, God. X, Br. 15 (1972), 24-27.
- „Motel Konjic“, *ARH*, God. X, Br. 15 (1972), 14-17.
- „Rijeka – Hotel Uvala Scott“, *JH – Jugobotelji za vas*, Br. 2 (1972), 11.
- „Turističko hotelsko naselje Babin Kuk“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 52-58.
- Aflier, Dragutin. „Negativne posljedice novih oblika okupacije obale i korišćenja mora u turističke svrhe“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 69-71.
- Anonim, „Motel Turist v Grosuplju“, *Arhitektov bilten*, Br. 1 (1972), 39.
- Bajzek, Miroslav. „Što je to hotelska kuća“, *Ugostiteljstva i turizam*, God. XX, Br. 2 (1972), 9-10.
- Čorak, Željka. „Jedno vrijedno turističko zdanje“, *Čovjek i prostor*, God. XIX, Br. 228 (1972), 8, 10-11.
- Ekl, Vanda. „Hotel Haludovo na Krku“, *Život umjetnosti*, Br. 18 (1972), 57-62.
- Finci, Jahiel. „Savremena turistička izgradnja ne može počivati na politici »kratkog daha«,“ *ARH*, God. X, Br. 15 (1972), 1-2, 38.
- Gamulin, Grgo. „Krug što se zatvara“, *Život umjetnosti*, Br. 18 (1972), 45-67.
- Gavranov, Velibor, Momir Stojković. *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija, 1972.
- Hlebec, Željko. „Haludovo – krčka ljepotica“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XX, Br. 6 (1972), 23-24.
- Ižaković, Martin. „Primjena ustavnih amandmana u hotelijerstvu“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Simpozij »Hotelska kuća 72«*, Opatija, 31. X – 2. XI 1972. Opatija: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Poslovno udruženje hotelskih poduzeća SFRJ (Jugohoteli) Zagreb, 1972, 91-95.
- Jahić, Enver. „Motel Konjic“, *Čovjek i prostor*, God. XIX, Br. 232 (1972), 9.
- Kečkemet, Duško. „Ambijentalna arhitektura Ante Rožića“, *Život umjetnosti*, Br. 18 (1972), 63-67.
- Kovačević, Neven. „O nekim elementima prostorne strategije na jadranskom turističkom području“, *Čovjek i prostor*, God. XIX, Br. 228 (1972), 6-7.
- Kresal, Janez. „Uspjela zgusnutost funkcionalne i komunalne opremljenosti u novom Portorožu“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 17-19.
- Lazar, Božidar. „Kompleksi Plava i Zelena laguna – Poreč jug. Novi turistički grad na zapadnoj obali Istre“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 20-24.
- Magaš, Boris. „Turistička izgradnja i prirodni ambijenti“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Simpozij »Hotelska kuća 72«*, Opatija, 31. X – 2. XI 1972. Opatija: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Poslovno udruženje hotelskih poduzeća SFRJ (Jugohoteli) Zagreb, 1972, 97-101.
- Magaš, Boris. „Uz temu turističkog kompleksa „Haludovo“,“ *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 33-40.
- Mandarić, Ante. „Karakteristike i tendencije razvitka turizma u Jugoslaviji i SR Hrvatskoj“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 13-16.
- Manević, Zoran. „Novija srpska arhitektura“, u: *Srpska arhitektura 1900-1970*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972, 7-38.
- Najdhard, Juraj. „Turistička bosansko-hercegovačka magistrala“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 113-114 (1972), 18-80. (+ сепарат брошюра)
- Neidhardt, Juraj. „Baština i novo“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 116 (1972), I-X
- Nešić, Milorad. „O nekim problemima finansiranja turističke izgradnje u sadašnjim uslovima“, *Turizmologija*, God. I, Br. 1 (1972), 111-114.
- Paškulin, Ivo. „Hotel »Lek« u Kranjskoj Gori“, *Čovjek i prostor*, God. XIX, Br. 237 (1972), 6-8.
- Pevsner, Nikolaus. *Izvori moderne arhitekture i dizajna*. Beograd: Jugoslavija, 1972.
- R. P. „Tužni dani hotela na Zlataru“, *Turističke novine*, God. XX, Br. 726 (1972), 5.

- R. P., „Graditi objekte ili iluzije“, *Turističke novine*, God. XX, Br. 733 (1972), 8.
- Rožić, Ante. „Brela u makarskom primorju“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 41-47.
- Tadej, Krešimir. „O poslijertnom razvoju turizma u Jugoslaviji“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 115 (1972), 7-8.
- Zbirka pravilnika o minimalnim tehničkim uslovima za izgradnju i opremanje Ugostiteljskih objekata*. Beograd: „Ugobiro“, 1972.
- Лазаревић, С. „Мазе са острва“, *Илустрована политика*, Бр. 713, 4. VII 1972, 28-30.
- Белић, Драган. „Архитектонски облици 1972.“, *Борба*, 17. фебруар 1973, 7.
- Стојанновић, Божа. „Шест изабраних, најбољи још непознат. „Борбин“ југословенски конкурс за архитектуру“, *Борба*, 12. фебруар 1972, 12.
- Arhitekt 1953-1973. Projektni atelier za urbanizam i arhitekturu – Split* (Split: Arhitekt, 1973)
- „Garni hotel »Laguna« u Zagrebu“, *Čovjek i prostor*, God. XX, Br. 246 (1973), 6-8.
- „Hotel »Marco Polo« u Korčuli“, *Čovjek i prostor*, God. XX, Br. 249 (1973), 6-7.
- „Hotel »Matija Gubec« u Stubičkim Toplicima“, *Čovjek i prostor*, God. XX, Br. 244 (1973), 4-5.
- „Hotel Eden u Rovinju“, *Čovjek i prostor*, God. XX, Br. 238 (1973), 4-7.
- „Nagrada za strukturalnu arhitekturu“ [Intervju sa arh. Julijom De Lukom, razgovor vodila Branka Starčević], *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXI, Br. 12 (1973), 26-27.
- „Premija hotelu »Kristal« u Sao Paolu“, *Čovjek i prostor*, God. XX, Br. 249 (1973), 13.
- B. P., „Novi (kongresni) hotel »Matija Gubec« u Stubičkim Toplicima“, *Čovjek i prostor*, God. XX, Br. 244 (1973), 5.
- Batt, Wolfgang E. „Suvremena hotelska soba“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XXI, Br. 1 (1973), 24-26.
- Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1973.
- Čorak, Željka. „Stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor“, *Život umjetnosti*, Br. 19-20 (1973), 34-58.
- Delalle, Radovan. „Urbarhitektura put prema humanijem oblikovanju ljudske okoline“, *Arhitektura*, Br. 146-147 (1973), 29-34.
- Jelinčić, Anamarija. „Hotel „Matija Gubec“ u Stubičkim Toplicima“, *Arhitektura*, God. XXVI, Br. 144 (1973), 36-37.
- Kiš, Dragutin. „Ekologija i prostorno planiranje“, *Čovjek i prostor*, Br. 238 (1973), 16-18.
- Košak, Grega. „Motel Turist Grosuplje“, *Čovjek i prostor*, God. XX, Br. 243 (1973), 10-11.
- Lefevr, Anri. *S onu stranu strukturalizma*. Beograd: Komunist, 1973.
- Maleković, Vladimir. „Hotel »Eden« u Rovinju“, *Čovjek i prostor*, God. XX, Br. 238 (1973), 8-9.
- Mihelis, P. A. *Estetika arhitekture armiranog betona*. Beograd: Građevinska knjiga, 1973.
- Mihić, Ljubo. *Kupari kod Dubrovnika: more, klima, vegetacija i njihov uticaj na ljudski organizam*. Kupari: VUU „Kupari“, 1973.
- Nastić, Dejan. „Novi hotel na Divčibarama“, *Izgradnja*, Br. 3 (1973), 9-16.
- Pervić, Muharem. „Marksizam: strukturalizam“, *Delo: mesečni književni časopis*, God. XIX, Br. 12 (1973), 1411-1418.
- Spindler, B. „Vivat Bovec“, *Arhitekton bilten*, Br. 14 (1973), n. n.
- Trocki, Lav. *Izdana revolucija I* Rijeka: Otokar Keršovani, 1973.
- Venturini, Darko. „Arhitektura i pejzaž – ekološki pristup arhitekturi u makarskom primorju“, *Arhitektura*, God. XXVII, Br. 146-147 (1973), 95-100.
- Vrsalović, Boris. „Kakvu sobu pružiti gostu“, *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XXI, Br. 3 (1973), 18-24.
- Zečević, Miodrag. *Investicije i razvoj turizma u Jugoslaviji: problematika i perspektive*. Beograd: Institut za spoljnu politiku, 1973.
- Бојић, Никола. „Напуштена лепотица“, *Политика*, 6. јануар 1973, 20.
- Бубрешко, Драшко. „Звезда је рођена“, *Илустрована политика*, Бр. 776, 18. IX 1973, 30-31.
- „Hotel »Internacional« na Rabu“, *Čovjek i prostor*, God. XXI, Br. 253 (1974), 6-8.
- „Hotel »Libertas« u Dubrovniku“, *Čovjek i prostor*, God. XXI, Br. 258 (1974), 4-6.
- „Hotel »Palace« u Dubrovniku“, *Čovjek i prostor*, God. XXI, Br. 258 (1974), 7.
- „Povratak arhetipu II - piramida“, *Čovjek i prostor*, God. XXI, Br. 259-260 (1974), 54.
- Anonim, „A« kategorija i u Kranjskoj Gori“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXII, Br. 9 (1974), 6.
- Goldberger, Paul (text). *John Portland – Hyatt Regency Atlanta, Chicago, San Francisco*, u: *GA – Global Architecture*, No. 28 (1974), n. n.
- Hitrec, Tomislav. „Prostorno planiranje u jugoslovenskoj jadranskoj regiji“, *Turizam*, God. XXII, Br. 11 (1974), 2-4.
- Jakopović, Branko. „Uvjeti, organizacija i priprema investicione izgradnje u hotelijerstvu“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Drugi simpozij »Hotelska kuća 74«*, Opatija, 21. – 23. X 1974. Opatija: Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Hotelijerski fakultet Opatija, Poslovno udruženje hotelskih poduzeća SFRJ (Jugohoteli) Zagreb, 1974, 113-121.
- Lajovic, Janez. „Hotel »Kanin« u Bovcu“, *Čovjek i prostor*, God. XXI, Br. 256 (1974), 4-6.
- Lajovic, Janez. „Hotel »Kanin« u Bovecu“, *Turističke novine – Enterijer* Br. 896 (1975), 11.
- Lajovic, Janez. „Hotel Kanin v Bovcu“, *Sinteza*, Št. 30, 31, 32 (1974), 73-77.
- Levy, Ivan. „Misao o Nacionalnom parku i tendencije urbanizacije“, u: Branimir Gušić i Mirko Marković (ur.), *Plitvička jezera – čovjek i priroda*. Nacionalni park Plitvička jezera, 1974, 151-162.

- Luca, De Julije. „Same riječi nisu ništa... (povodom izbora idejnog projekta za novi hotel u Mostaru)“, *Čovjek i prostor*, God. XXI, Br. 256 (1974), 12-14.
- Marrus, Robert Michael. *The emergence of leisure (Basic conditions of life)* New York: Harper & Row, 1974.
- Mirković, Klauđije. „Hotel Libertas u Dubrovniku“, *Arhitektura*, God. 17, Br. 151 (1974), 44-47.
- Pasinović, Antoaneta. „Umjerena novost. Prostorni ogled hotela »Internacional« u Rabu“, *Čovjek i prostor*, God. XXI, Br. 253 (1974), 12-13, 28.
- Poljak, Željko. *Planine Hrvatske: planinsko-turistički vodič*. Zagreb: Planinski savez Hrvatske, 1974.
- Radojević, Aleksandar. „Hotel »Kanin« u Bovecu“, *Arhitektura urbanizam*, God. XIII, Br. 73 (1974), 33-35.
- Suša, J. „Hotelski kompleks »Croatia«, Cavtat“, *Izgradnja*, God. 28, Br. 1 (1974), 68-70.
- Suša, J. „Rekord postignut u surovim uslovima“, *Izgradnja*, Br. 4 (1974), 61-62.
- Štambuk, Milko. „Provedba ustavnih amandmana u ugostiteljstvu“, *Turizam*, God. XXII, Br. 1 (1974), 13-16.
- Štambuk, Milko. „Provedba ustavnih odredbi u ugostiteljstvu“, *Turizam*, God. XXII, Br. 4 (1974), 5-12, 17.
- Vukčević, Ratko. „Ustavne promjene i turističko ugostiteljstvo“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Drugi simpozij »Hotelska kuća 74«*, Opatija, 21. – 23. X 1974. Opatija: Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Hotelijski fakultet Opatija, Poslovno udruženje hotelskih poduzeća SFRJ (Jugohoteli) Zagreb, 1974, 57-70.
- Аноним, „Додељена „Борбина“ награда за најбоље архитектонско остварење у 1973.“, *Борба*, 20. фебруар 1974, 11.
- Аноним, „Традиција изражена модерним језиком. Додељена „Борбина“ награда за најбоље архитектонско остварење у 1973.“, *Борба*, 20. фебруар 1974, 11.
- „Архитект и његово дело“, *Turističke novine – Enterijer* Br. 896 (1975), 21.
- „Hotelski kompleks »Croatia« – Cavtat“, *Turističke novine*, God. XXII, Br. 911 (1975), n. n.
- „Pod lupom arhitekata“ [Izvod iz referata arhitekta Grege Košaka sa simpozijuma o izgradnji turističkih objekata], *Ugostiteljstvo i turizam*, God. XXIII, Br. 5 (1975), 20-29.
- „Povratak arhetipu III – krug“, *Čovjek i prostor*, God. XXII, Br. 262 (1975), 28-29.
- Anonim, „Hotel „Kompas“ u Kranjskoj Gori“, *Turističke novine*, God. XXII, Br. 913 (1975), 8.
- Anonim, „Hotel Inter-continental Zagreb“, *Turizam*, God. XXIII, Br. 2-3 (1975), 37-38.
- Anonim, „Zimski susret sa gradom plemenite lepote“, *Turističke novosti – Odmor*, novembar 1974. – april 1975., 10.
- Bjelikov, Vladimir. „Dileme oko savremenog i budućeg stanovanja“, *Arhitektura urbanizam*, God. 15, Br. 74-77 (1975), 11-15.
- Brkić, Aleksej. „Razgovor sa prijateljem zagonetke“, u: *Knjiga o sintezi. Zbornik referata i diskusija o sintezi sa prilogom*. Vrnjačka Banja: Zamak kulture, 1975, 15-24.
- Ciglić, Marjan. „Slovenska poslijeratna arhitektura“, *Čovjek i prostor*, God. XXII, Br. 270 (1975), 4-8, 25.
- Finci, Jahiel (ur.). *Razgovori o arhitektonskoj kritici*. Naučni skup, Sarajevo, 19. i 20. decembra 1974. godine. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1975.
- Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Materijal za simpozijum, Knjiga II, Dubrovnik 23-25. april 1975. Beograd: Jugoslavenski građevinski centar, 1975.
- Košak, Grego. „Nematerijalni parametri u planiranju turističkih objekata u Jugoslaviji“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Materijal za simpozijum, Knjiga I, Dubrovnik 23-25. april 1975. Beograd: Jugoslavenski građevinski centar, 1975, V 1-9.
- Luka, De Julije. „Mesto i uloga projektanta danas i sutra, pri kreiranju i izgradnji turističkih objekata“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Knjiga I, Dubrovnik 23-25. april 1975. Beograd: Jugoslavenski građevinski centar, 1975, IV 1-17.
- Marković, Srđan. „Osnovne karakteristike razvoja turizma u Jugoslaviji“, *Turizmologija*, Zbornik stručnih i naučnih radova, Referati jugoslovenskih autora na 25. kongresu Međunarodne organizacije naučnih eksperata za turizam »AIEST« održanog u Beogradu 1. – 6. IX 1975, Posebno izdanje, Br. 1 (1975), 69-78.
- Marković, Srđan. „Programiranje i planiranje turističkih objekata u Jugoslaviji“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Materijal za simpozijum, Knjiga I, Dubrovnik 23-25. april 1975. Beograd: Jugoslavenski građevinski centar, 1975, II 16-19.
- Mazi, Milan. „Etapе развоја туризма у Југославији“, *Turističke novine*, Br. 894-895 (1975), 8-9.
- Mitrović, Mihajlo. „Prikaz najznačajnijih ostvarenja u izgradnju turističkih objekata u Jugoslaviji“, u: *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*, Materijal za simpozijum, Knjiga II, Dubrovnik 23-25. april 1975. Beograd: Jugoslavenski građevinski centar, 1975, VI 1-14.
- Najdhart, Juraj. „Vizuelni magneti“, *Odjek*, 15. januar 1975, 3.
- Nastić, Dejan. „Hotel na Divčbarima“, *Čovjek i prostor*, God. XXII, Br. 264 (1975), 12-13.
- Nešić, Milorad. „Trideset godina razvoja ugostiteljstva“, *Turističke novine*, Br. 894-895 (1975), 14-45.
- Podoli, Renato. *Teorija avangardne umetnosti*. Beograd: Nolit, 1975.
- Terzić, D. „Otvoren „Intercontinental Zagreb““, *Turističke novine*, God. XXII, Br. 878 (1975), 5.
- Аноним, „Када је човек почео да се одмара“, *Политика* [Додатак: *Одмор*], 1. јун 1975, 1-5.
- Бојић, М. „До виђења вечна младости“, *Илустрована политика*, Бр. 846, 21. I 1975, 41.
- Митровић, Михајло. „Нова слика наших простора. Тридесет година архитектуре Југославије: како је обављен тај изузетан посао?“, *Политика*, 28, 29. и 30. новембар 1975, 17.
- Росић-Абрамовић, Даница. „Библиографија архитекте Милана Минића. Остварена дела Милана С. Минића, архитекте и сликара“, у: *Милан Минић*. Београд: Народни музеј, 1975, 9-17

- „Hotel Intercontinental Zagreb“, *Čovjek i prostor*, God. XXIII, Br. 284 (1976), 4-9.
- „Hotelski kompleks »Croatia«, *Čovjek i prostor*, God. XXIII, Br. 277 (1976), 4-7.
- Detela, Milan. „Standardi u turističkom ugostiteljstvu“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Treći simpozij »Hotelska kuća 76«, Opatija*, 18 – 20. X 1976. Opatija: Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Hotelijerski fakultet Opatija, Poslovno udruženje hotelskih poduzeća SFRJ (Jugohoteli) Zagreb, 1976, 105-115.
- Kečkemet, Duško. „Moderna arhitektura u Dalmaciji“, *Arhitektura*, God. XXX, Br. 156-157 (1976), 65-79.
- Kečkemet, Duško. „Uloga tradicije u suvremenoj arhitekturi“, *Život umjetnosti*, Br. 24-25 (1976), 12-31.
- Knežević, Dane. „Dubrovnik i njegov prostor“, *Čovjek i prostor*, God. XXIII, Br. 278 (1976), 13-15.
- Lawson, Fred. *Hotels, Motels and Condominiums: Design, Planning and Maintenance*. London: The Architectural Press, 1976.
- Luca, De Julije. „Objekti u turističkoj privredi – graditeljstvo ili dizajn?“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Treći simpozij »Hotelska kuća 76«, Opatija*, 18 – 20. X 1976. Opatija: Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Hotelijerski fakultet Opatija, Poslovno udruženje hotelskih poduzeća SFRJ (Jugohoteli) Zagreb, 1976, 141-145.
- Majer, Boris. *Strukturalizam*. Beograd: Komunist, 1976.
- Mandarić, Ante. „Turizam do 1980. godine“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXIV, Br. 9 (1976), 10, 16.
- Marković, Dragan M. *Kongresni centar u Beogradu*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1976.
- Marković, Živko. *Samoupravljanje i avangarda*. Beograd: Radnička štampa, 1976.
- Pepeonik, Zlatko. „Specifične turističke zone u Jugoslaviji nastale izgradnjom stanova za odmor i rekreaciju“, *Turizmologija*, Br. 6-7 (1976), 67-69.
- Pevsner, Nikolaus. *A history of building types*. Princeton: University Press, 1976.
- Premerl, Tomislav. „Hrvatska moderna arhitektura između dva rata“, *Arhitektura* (Zagreb), Br. 156-7 (1976), 12-40.
- Premerl, Tomislav. *Zagrebačka moderna arhitektura između dva rata*, Katalog izložbe. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1976.
- Rudofski, Bernard. *Arhitektura bez arhitekata*. Beograd: Građevinska knjiga, 1976.
- Sagrak, Mirko. „Izletišta – posebni ugostiteljski objekti“, *Turizam*, God. XXIV, Br. 4 (1976), 16-18.
- Живковић, М. „Синтеза старог и новог“, *Полумика*, 22. новембар 1976, 12.
- Маневих, Зоран. „Злоковићев пут у модернизам“, *Годишњак града Београда*, Књ. XXIII (1976), 287-298.
- „Bernardin – Živi model turističkog grada“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXV, Br. 7 (1977), 9.
- „»Energoprojekt« – panoramski prikaz projektantske i izvođačke delatnosti“, *Arhitektura urbanizam*, God. XVIII, Br. 78-79 (1977), 68-93.
- „Hotel »Panorama« na Zlataru“, *Arhitektura urbanizam*, God. 18, Br. 78-79 (1977), 69.
- „Hotelski kompleks »Croatia« – Cavtat – Dubrovnik“, *Arhitektura urbanizam*, God. 18, Br. 78-79 (1977), 73.
- Alfier, Dragutin. „Pokušaj dijalektičkog objašnjenja pojave turizma“, *Zbornik radova*, Knjiga II Dubrovnik: Fakultet za turizam i vanjsku trgovinu, 1977, 7-18.
- Andrić, Neda. „Turizam u regionalnom razvoju“, u: Neda Andrić (ur.), *Turizam, značajan faktor društveno ekonomskog razvoja Jugoslavije*. Savjetovanje održano u Splitu 21-23. siječnja 1976. Zagreb: Ekonomski pregled, 1977, 11-28.
- Čanković, Milan. „Hotel u Josipdolu“, *Čovjek i prostor*, God. XXIV, Br. 293 (1977), 15.
- Ensminger, Slavko. „Razvojni put turističke politike na području Jugoslavije“, *Turizmologija*, Br. 8 (1977), 7-24.
- Gašparević, Franjo. „Prostorno uređenje, zaštita okoline i turizam“, *Turizmologija*, Br. 2 (1977), 11-28.
- Grbac, Željko. „Kongresni turizam u svijetu i u Jugoslaviji“, u: Neda Andrić (ur.), *Turizam, značajan faktor društveno ekonomskog razvoja Jugoslavije*. Savjetovanje održano u Splitu 21-23. siječnja 1976. Zagreb: Ekonomski pregled, 1977, 449-465.
- Hertzberger, Herman. „Ideologija strukturalizma“, *Čovjek i prostor*, God. XXIV, Br. 291 (1977), 26-27.
- Hitrec, Tomislav. „Turizam kao faktor unapređenja kvalitete života“, Ivan Antunac, Vlatko Jadrešić (ur.), *Humanističke vrijednosti turizma*. Zadar: Pedagoška akademija Sveučilišta u Zadru, 1977, 231-238.
- Jovičić, Živadine. „Dosadašnja razvijenost i perspektive planinskog i zimskog turizma u Jugoslaviji“, u: Neda Andrić (ur.), *Turizam, značajan faktor društveno ekonomskog razvoja Jugoslavije*. Savjetovanje održano u Splitu 21-23. siječnja 1976. Zagreb: Ekonomski pregled, 1977, 475-483.
- Kečkemet, Duško. „Uloga turizma u humanizaciji i dehumanizaciji ljudskog prostora“, u: Ivan Antunac, Vlatko Jadrešić (ur.), *Humanističke vrijednosti turizma*. Zadar: Pedagoška akademija Sveučilišta u Zadru, 1977, 137-144.
- Kiš, Dragutin. „Ovisnost turizma o potencijalima pejzaža“, *Turizmologija*, Br. 2 (1977), 43-50.
- Le Corbusier, *The Modulor: A Harmonious Measure to the Human Scale Universally applicable to Architecture and Mechanics*. London: Faber & Faber, 1977.
- Marković, Srđan, Zdravko Bregovac. „Izbor mikro-lokacije, vrste i kategorije smještajnih kapaciteta i mogućnosti smanjenja cijene njihove izgradnje“, u: Neda Andrić (ur.), *Turizam, značajan faktor društveno ekonomskog razvoja Jugoslavije*. Savjetovanje održano u Splitu 21-23. siječnja 1976. Zagreb: Ekonomski pregled, 1977, 209-217.
- Pasinović, Antoaneta. „Graditeljska baština kao sadnica suvremenosti“, *Arhitektura*, God. XXXII, Br. 162-163 (1977), 131-139.
- Peit, Philip. *The Concept of Structuralism: A Critical Analysis*. Berkeley: University of California Press, 1977.
- Pjanić, Ljubinka. *Teorija lokacije*. Beograd: Arhitektonski fakultet, 1977.
- Rošin, Jerko. „Arhitektura i turizam“, u: Ivan Antunac, Vlatko Jadrešić (ur.), *Humanističke vrijednosti turizma*. Zadar: Pedagoška akademija Sveučilišta u Zadru, 1977, 371-376.
- Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment 1948-1974*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 1977.

- Štraus, Ivan. *Nova bosanskohercegovačka arhitektura*. Sarajevo: Svijetlost, 1977.
- Tajge, Karel. *Vašar umetnosti*. Beograd: NIP Mladost, 1977.
- Vojnić, Čedomil. „Humanistički elementi u standardima usluga Inter.Continental Hotels Corporation (IHC)“, u: Ivan Antunac, Vlatko Jadrešić (ur.), *Humanističke vrijednosti turizma*. Zadar: Pedagoška akademija Sveučilišta u Zadru, 1977, 275-278.
- Vukčević, Ratko. *Turizam u privrednom razvoju Crne Gore*. Kotor: Viša pomorska škola, 1977.
- Weiner, Nebojša. „Hotelsko turistički centar „Dubrava – Babin Kuk“ Dubrovnik“, *Čovjek i prostor*, God. XXIV, Br. 286 (1977), 4-9.
- Берковић, Ева. *Квалитет животног стандарда*. Београд: ООУР „Б. Ђоговић, 1977.
- Трнавски, Вук. „Запис о новопазарским немарима: Протомајскор Тома“, *Политика*, 23. фебруар 1977, 11.
- „Hotel Internacional Zenica – Hotel za poslovnog čovjeka“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXVI, Br. 9 (1978), 31.
- Budman, Mato. „Grand hotel Imperial – početak sustavnog razvijanja turizma u Dubrovniku“, separat iz: *Pomorskog zbornika*, Knj. 16 (1978), 515-525.
- Gržetić, Natalija. „Sačuvati od propadanja ono što smo sagradili“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Četvrti simpozijum »Hotelska kuća 78«*, Opatija, 23 – 25. X 1978. (Opatija: Sveučilišni centar za ekonomske i organizacione znanosti u Rijeci, OOUR Hotelijerski fakultet Opatija, Opšte udruženje turističke privredne Jugoslavije Beograd, 1978), 236-238.
- Manević, Zoran. „Hotel »Skrapež« u Kosjeriću“, *Čovjek i prostor*, God. XXV, Br. 304-305 (1978), 13.
- Manević, Zoran. „Hotel u Kosjeriću“, *Izgradnja*, Br. 9 (1978), 32-36.
- Marić, Milan. „Hotel „Omorika“ na Tari“, *Arhitektura*, Br. 164-165 (1978), 96-97.
- Martinović, Uroš, Bratislav Stojanović. *Beograd: 1945–1975: urbanizam: arhitektura*. Beograd: Tehnička knjiga, 1978.
- Marx, Karl. „Privatno vlasništvo i komunizam“, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Rani radovi*. Zagreb: Naprijed, 1978, 272-287.
- Pijaže, Žan. *Strukturalizam*. Beograd: BIGZ, 1978.
- Smith, Douglas. *Hotel and restaurant design*. London: Design Council Publications, 1978.
- Todorović, Aleksandar. „Ličnost i turizam“, *Turizmologija*, Br. 9 (1978), 57-69.
- Аноним, „Хотел „Оморика“ најбоље остварење“, *Борба*, 3. фебруар 1978, 1.
- Anonim, „Novi hotel u Mostaru“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXVII, Br. 9 (1979), 6.
- Anonim, „Oprema hotelske sobe“ [preuzeto iz *International hotel review*], *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXVII, Br. 1 (1979), 23.
- Anonim, „Sunčeva energija u hotelima“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXVII, Br. 7 (1979), 30.
- Buzeljko, Emir. „Hotel »Bregava« u Stocu“, *Čovjek i prostor*, God. XXVI, Br. 319 (1979), 11-12.
- Cohen, Eric. „Rethinking the Sociology of Tourism“, *Annals of Tourism Research*, Vol. 6, Iss. 1 (1979), 18-35.
- Denegri, Ješa, Želimir Koščević. *EXAT 51: 1951-1956*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost SSO, 1979.
- Kečkemet, Duško. „Arhitektura Lovre Perkovića“, *Život umjetnosti*, Br. 28 (1979), 40-47.
- Knežević, Bogić. „Arhitektura turističkih objekata“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 6 (1979), 26-27.
- Mandarić, Ante. „Kakva je bila turistička sezona 1978.“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 3 (1979), 2-8.
- Manević, Zoran. *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*. Doktorska direktacija odbranjena na Odeljenju za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1979.
- Manević, Zoran. „Jučerašnje graditeljstvo 1“, *Urbanizam Beograda*, Br. 53-54 (1979), Prilog 9
- Nastić, Dejan. *Objekti standarda II: turistički objekti*. Beograd: Arhitektonski fakultet, Katedra za arhitektonsku organizaciju prostora, 1979.
- Nikolić, Stevan. „Važniji faktori prostorne organizacije i opremanja turističkih lokaliteta“, *Turizmologija*, Br. 10 (1979), 5-15.
- Petrović, Zoran B. „Motel „Mlinarev san“ u Arilju“, *Arhitektura urbanizam*, God. XX, Br. 82 (1979), 27-29.
- Radojević, Aleksandar. „Hotel „Priština“ u Prištini“, *Arhitektura urbanizam*, God. XX, Br. 82 (1979), 30-32.
- Stanković, Stevan. *Turizam u Jugoslaviji*. Beograd: Turistička štampa, 1979.
- Stojanović, Nikola. „Specifičnosti prostornog planiranja u turizmu (I)“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 2 (1979), 22-23.
- Stojanović, Nikola. „Specifičnosti prostornog planiranja u turizmu (II)“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 3 (1979), 18-20.
- Stojanović, Nikola. „Specifičnosti prostornog planiranja u turizmu (III)“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 4 (1979), 18-20.
- Stojanović, Nikola. „Specifičnosti prostornog planiranja u turizmu (IV)“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 5 (1979), 23-26.
- Štambuk, Milko. „Glavne etape poslijeratnog razvoja ugostiteljstva“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 4 (1979), 7-11.
- Štambuk, Milko. „Razvitak ugostiteljstva u našim krajevima“, *Turizam*, God. XXVII, Br. 4 (1979), 3-6.
- Trumić, Aleksandar. „Prostorna koncepcija XIV Zimskih Olimpijskih igara“, *Arhitektura*, Br. 168+9 (1979), 34-38.
- Ukić, Ante. „Turizam sve veći potrošač energije“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXVII, Br. 7 (1979), 30.
- Živković, Zdravko, Slavko Dakić. „Nove realizacije u Hrvatskoj (2). Hotel »Korana« – dogradnja i sanacija“, *Arhitektura*, Br. 170+1 (1979), 32-34.
- Јевтић, Милорад. „Истањена нит“, *НИН*, Бр. 1512, 30. децембар 1979, 39-40.
- Маневић, Зоран. „Београдски архитектонски модернизам 1929–1931“, *Годишњак града Београда*, Књ. XXVI (1979), 209–226.
- „Hotel »Beograd – Interkontinental« u Beogradu“, *Arhitektura urbanizam*, God. 19, Br. 85 (1980), 32-41.
- „Postmoderna arhitektura – okrugli sto“, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 20-41.

- „Suvremeni hoteli i kvalitetna usluga (VUU »Kupari«)“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXVIII, Br. 2 (1980), 31.
- „Titovi pogledi na turizam“, *Turizam*, God. XXVIII, Br. 5 (1980), 9-12.
- Andrić, Neda. *Turizam i regionalni razvoj*. Zagreb: Informator, 1980.
- Banham, R. *Theory and Design in the First Machine Age*. London: The MIT Press, 1980.
- Batinić, Milan. *Zbirka propisa o ugostiteljskoj i turističkoj djelatnosti s objašnjenjima za praktičnu primenu*. Zagreb: Progres, 1980.
- Bogunović, Nebojša (ur.). *Hotel Interkontinental Beograd*. Beograd: Jugoslovenska revija, 1980.
- Butler, R. W. „The concept of a tourist area cycle of evolution: implications for management of resources“, *Canadian Geographer*, Vol. XXIV, No. 1 (1980), 5-12.
- Čaldarović, Ognjen. „Neki elementi sociološke valorizacije tendencija postmoderne arhitekture“, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 57-58.
- Čulić, Dmitar, Srđan Marković. *Devizni aspekti turizma u Jugoslaviji*. Zagreb: Institut za ekonomiku turizma, 1980.
- Delalle, Radovan. „Uvod u postmodernu arhitekturu“, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 45-48.
- Denegri, Ješa. „Pitanja“, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 49-51.
- Findrik, Ranko. *Prilozi poznavanju organizacije stambenog prostora u narodnom graditeljstvu sela*. Beograd: Arhitektonski fakultet, 1980.
- Konstantinović, Miloš. „Hotel »Jagodina« u Svetozarevu“, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 77.
- Kovačević, Živorad. „Beograd – značajan centar međunarodne aktivnosti“, u: Nebojša Bogunović (ur.), *Hotel Interkontinental Beograd*. Beograd: Jugoslovenska revija, 1980, 15.
- Krajčinović, Dušan (ur.). *Sava centar: Beograd, Jugoslavija*. Beograd: Sava centar, 1980.
- Lucianović, Lukša. *Kongresni turizam*. Sarajevo: Svjetlost: Zavod za udžbenike, 1980.
- Maksimović, Stojan. „Kako su projektovani Sava centar i hotel Beograd Intercontinental“, u: Nebojša Bogunović (ur.), *Hotel Interkontinental Beograd*. Beograd: Jugoslovenska revija, 75-90.
- Mihailović, Radomir, Dragoslav Ilić. „Konstruktivno-statičko rešenje objekta“, u: Nebojša Bogunović (ur.), *Hotel Interkontinental Beograd*. Beograd: Jugoslovenska revija, 91-92.
- Milenković, Aleksandar. „Hotel »Beograd – Interkontinental«, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 93-94.
- Milošević, Nikola. *Filozofija strukturalizma*. Beograd: BIGZ, 1980.
- Mitrović, Mihajlo. „Ova arhitektura je orijentir prema kome će se razvijati nove neimarske tendencije“, u: Nebojša Bogunović (ur.), *Hotel Interkontinental Beograd*. Beograd: Jugoslovenska revija, 16-18.
- Mladenović, Dragoslav, Vladislav Djolević, Hasan Hanić. *Statistika turizma*. Beograd: Ekonomski fakultet, 1980.
- Pobrić, Š. „Četiri zvjezdice na Marijin-dvoru“, *Turističke vijesti Sarajevo*, Br. 1 (1980), 7.
- Sekulić-Gvozdanović, Sena. „Uz »postmodernizam»... i participaciju...“, *Arhitektura*, Br. 172+3 (1980), 52-56.
- Unković, Slobodan. *Ekonomika turizma*. Beograd: Savremena administracija, 1980.
- Vasić, Momčilo. „Organizacija projektovanja, gradnje i opremanja hotela Beograd Intercontinental“, u: Nebojša Bogunović (ur.), *Hotel Interkontinental Beograd*. Beograd: Jugoslovenska revija, 97-99.
- J. M. „Стремљења и путокази градитељства“, *Борба*, 19. фебруар 1980, 5.
- Милленковић, Александар. „У знаку јубилеја (Награда »Борбе« за архитектонска остварења у 1979. години)“, *Политика*, 23. фебруар 1980, 13.
- Поповић, Дарко. „Права слика стања“, *НИИ*, Бр. 1521, 2. март 1980, 30-31.
- „Архитектура седамдесетих година у Југославији – округли сто“, *Архитектура*, Бр. 178+9 (1981), 32-49.
- „Hotel Klub v Lipici“, *Sinteza*, Št. 53/54 (1981), 51-56.
- „Varšavska deklaracija arhitekata“, *Arhitektura urbanizam*, God. XX, Br. 86-87 (1981), 10-11.
- Anonim, „Olimpijada – izazov i za hotelijere“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXIX, Br. 4 (1981), 33.
- Bloch, Ernst. *Princip nada*. Drugi svezak. Zagreb: Naprijed, 1981.
- Bojković, Branko. „Slovenska plaža: 3000 ležaja“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXIX, Br. 6 (1981), 31.
- Culler, Jonathan. „Semiotics of Tourism“, *The American Journal of Semiotics*, Vol. 1, Iss. 1-2 (1981), 127-140.
- Gec, Milutin. „Hotelski kompleks Slovenska plaža – Budva“, *Informativni bilten – Centar za stanovanje IMS*, Br. 28 (1981), 30-33.
- Ivančević, Radovan. „Planićev krug olovkom“, *Život umjetnosti*, Br. 31 (1981), 40-61.
- Jovanović, Slobodan. „Arhitektura u Vojvodini – sedamdesete godine“, *Arhitektura*, Br. 176–177 (1981), 30–34.
- Knežević, Snješka. „Novo u ogulinskom opusu Mihajla Kranjca u Milana Čankovića“, *Arhitektura*, Br. 178+9 (1981), 67-73.
- Kobašić, Antun. *Organizacija i poslovanje OUR-a u ugostiteljstvu*. Zagreb: Informator, 1981.
- Košćević, Želimir. „Likovna kritika u Hrvatskoj između 1950. i 1960. godine“, *Zbornik Trećeg programa Radio Zagreba*, Br. 6 (1981), 246-266.
- Krečić, Peter. „Slovenska arhitektura sedamdesetih godina“, *Arhitektura*, Br. 176+7 (1981), 35-44.
- Levi, Aleksandar. „Godine traganja. Arhitektura 70-tih godina – Bosna i Hercegovina“, *Arhitektura*, Br. 176+7 (1981), 16-23.
- Lüchinger, Arnulf. *Strukturalismus in Architektur und Städtebau. Structuralism in Architecture and Urban Planning. Structuralisme en architecture et urbanisme*. Stuttgart: Karl Krämer Verlag, 1981.

- Manević, Zoran. „Naši neimari. Bogdan Nestorović“, *Izgradnja*, Br. 5 (1981), 53–58.
- Manević, Zoran. „Naši neimari. Miladin Prljević“, *Izgradnja*, Br. 7 (1981), 39-44.
- Manević, Zoran. „Srpska arhitektura osme decenije“, *Arhitektura*, Br. 176+7 (1981), 24-29.
- Maroević, Ivo. „Arhitektura sedamdesetih godina u Hrvatskoj“, *Arhitektura*, Br. 176+7 (1981), 45-64.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd: Nolit, 1981.
- Radević, Kana Svetlana. „Tendencije i pojave u arhitekturi Crne Gore“, *Arhitektura*, Br. 178+9 (1981), 19-22.
- Štraus, Ivan. „Arhitektura sedamdesetih godina u Bosni i Hercegovini“, *Arhitektura*, Br. 178+9 (1981), 23-27.
- „Hotelski sistem Marjan...“, *Čovjek i prostor*, God. 29, Br. 352-353 (1982), 19-20.
- Alofsin, Anthony. „T(he) (A)rchitects (C)ollaborative“, u: Adolf K. Placzek (Ed.). *Macmillan Encyclopedia of Architects* Vol. 4 London: Collier Macmillan Publishers, 1982, 201-202.
- Berman, Marshall. *All That is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*. New York: Simon and Shuster, 1982.
- Đuričić, Predrag. „Ekonomska kriza i turizam“, *Turizam*, God. XXX, Br. 5 (1982), 17-19.
- Harris, Elizabeth D. „Toro and Ferrer“, u: Adolf K. Placzek (Ed.). *Macmillan Encyclopedia of Architects* Vol. 4 London: Collier Macmillan Publishers, 1982, 218-219.
- Isaacs, Reginald R. „Gropius, Walter“, u: Adolf K. Placzek (Ed.). *Macmillan Encyclopedia of Architects* Vol. 2 London: Collier Macmillan Publishers, 1982, 251-263.
- Ivančević, Radovan. „Od slijepe ulice – maštoviti vidik. O mogućnosti kritike arhitekture“, *Čovjek i prostor*, God. 30, Br. 356 (1982), 16-17.
- Lalović, Branko. *Nasušno sunce: kako da iskoristimo sunčanu energiju*. Beograd: Nolit, 1982.
- Marić, Milan. „Hotel Putnik u Novom Sadu“, *DaNS*, God. I, Br. 1 (1982), 9
- Plunz, Richard A. „Candilis Josic Woods“, u: Adolf K. Placzek (Ed.). *Macmillan Encyclopedia of Architects* Vol. 1 London: Collier Macmillan Publishers, 1982, 372-373.
- Polak, Nikola. „Ines Filipović i Nikola Filipović“, *Čovjek i prostor*, God. 30, Br. 348-349 (1982), 24-25.
- Premerl, Tomislav. „Propuštena prilika afirmacije prostora“, *Čovjek i prostor*, God. XXIX, Br. 352-353 (1982), 5.
- Premerl, Tomislav. „Sudjelovanje arhitekture u razvoju turizma do Drugog svjetskog rata“, *Čovjek i prostor*, Br. 352-353 (1982), 28-29.
- Salaj, Matija. „Funkcija arhitekta u planiranju i projektovanju turističke izgradnje“, u: Dušan Jagodić (ur.), *Šesti simpozijum »Hotelska kuća 82«*, Opatija, 25 – 27. X 1982. Opatija: Centar za ekonomske i organizacijske znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Hotelijerski fakultet Opatija, Opšte udruženje turističke privrede Jugoslavije Beograd, 1982, 85-94.
- Salaj, Matija. „Oblici izgradnje i psihofunkcija turističkog objekta i lokaliteta“, *Čovjek i prostor*, God. XXIX, Br. 7-8 (1982), 10-11.
- Strauss, Susan. „Skidmore, Owings, and Merrill“, u: Adolf K. Placzek (Ed.). *Macmillan Encyclopedia of Architects* Vol. 4 London: Collier Macmillan Publishers, 1982, 77-80.
- Todorović, Aleksandar. *Sociologija turizma*. Beograd: Privredna štampa, 1982.
- Vlahović, Dragomir-Maji. „Fenomen jedne envelope“, *Čovjek i prostor*, God. 30, Br. 348-349 (1982), 29-30.
- Vujović, Sreten. *Grad i društvo: marksistička misao o gradu*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1982.
- Žižek, Slavoj. „Strukturalizam i suvremena umjetnost“, *Plastički znak*, Br. 2 (1982), 27-33.
- МІЛАНОВИЋ, ЈЕВРЕМ. „НОВА ДОСТИГНУЋА НАШЕГ ГРАДИТЕЛСТВА“, *Борба*, 22. фебруар 1982, 5.
- Anonim, „Otvoren Holiday Inn Sarajevo“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXXI, Br. 10 (1983), 7.
- Burstin, Danijel. „Od putnika do turista. Izgubljeno umeće putovanja“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 30-61.
- Čomić, Đorđe. „Uticaj prostorne strukture receptivne regije na razmeštaj turističkih objekata“, *Turizmologija*, Br. 14 (1983), 55-65.
- Dragičević-Šešić, Milena. „Turističke potrebe kao kulturne potrebe“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 150-173.
- Elaković, Simo. „Turizam u funkciji moći ili emancipacije“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 130-138.
- Encensberger, Hans. „Jedna teorija turizma“, *Kultura* (Beograd), Br. 60/61 (1983), 11-29.
- Fang, Zhi Bao. *Hotelska soba: mogući vidovi formiranja*. Doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 1983.
- Fang, Zhi Bao. *Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji*. Beograd: Časopis „Izgradnja“, 1983.
- Filipović, Nikola. „Interpolacije: sa ili bez propozicija?“, *Arhitektura*, God. 36, Br. 184-185 (1983), 42-45.
- Hamović, Vladana. „Perspektive Jugoslovenskog turizma u 1983.“, *Turizam*, God. XXXI, Br. 2 (1983), 3.
- Kosar, Ljiljana. „Hotelijerstvo u funkciji razvoja različitih oblika turističkog prometa“, *Turizmologija*, Br. 14 (1983), 77-81.
- Kovačević, Milorad, Miloš Rašeta (ur.). *Tito i more*. Opatija – Rijeka, Zagreb: Otokar Keršovani i Spektar, 1983.
- Lukić, Sveta. „Socijalistički estetizam“, u: *U matici književnog života*. Niš: Gradina, 1983, 67-69.
- Maleković, Vladimir. „Julije De Luka – Integracija u povijesno graditeljsko tkivo“, *Arhitektura*, God. XXXVI, Br. 184-185 (1983), 107-109.
- Manević, Zoran. „Dva zapisa o delu Mihajla Mitrovića“, *Gradac: časopis za književnost umetnost i kulturu*, Br. 50 [temat *Mihajlo Mitrović*] (1983), 5-13.
- Neš, Denison. „Turizam kao forma imperijalizma“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 84-99.
- Perić, Ivo. *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolini: od pojave parobrodarstva do 1941. godine*. Dubrovnik: JAZU, 1983.

- Pogačnik, Marko. *Umetnost novopazarškog prostora*. Novi Pazar: Galerija Eqrna: Zajednica za kulturu, 1983.
- Prodanović, Dušan. „Hotel „Putnik“ u Novom Sadu“, *Arhitektura urbanizam*, God. 23, Br. 90–91 (1983), 34–35.
- Rakočević, Milan. „Motel „Livade“ u Preljini“, *Izgradnja*, Br. 1 (1983), 25–29.
- Tarner, Luis, Džon Eš. „Varvarin i turista“, *Kultura*, Br. 60/61 (1983), 62–81.
- Vlahović, Dragomir-Maji. „Kasni modernizam. O nekim interpolacijama zagrebačkih arhitekata“, *Arhitektura*, God. 36, Br. 184–185 (1983), 48–51.
- Zubović, Mersa. „Elitno zdanje“, *Turističke vijesti Sarajevo*, Br. 2 (1983), 3–4.
- „Hotel »Borik« na Igman“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 70–71.
- „Hotel »Famos« - Igman“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 64–66.
- „Hotel »Košuta« Jahorina“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 72–73.
- „Odmarašite »Feroelektro« Jahorina“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 66–69.
- Badovinac, Petar. „Hotel „Karavan“ na Kopaoniku“, *Izgradnja*, Br. 1 (1984), 19–24.
- Cohen, Eric. „The Sociology of Tourism: Approaches, Issues, and Findings“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 10 (1984), 373–392.
- Cohen, Erik. „The Sociology of Tourism: approaches, issues, and findings“, *Annual Review of Sociology*, No. 10 (1984), 373–392.
- Đaković, M. „Više od tri tisuće novih postelja“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXXII, Br. 4 (1984), 29.
- Foucault, Michel. „Des espaces autres“ (Conférence au Cercle d'études architecturales, 14 mars 1967), *Architecture, Mouvement, Continuité*, No. 5 (1984), 46–49.
- Hadžihasanović, Aziz. „Sarajevo – olimpijski grad“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 5–6.
- Hadžimuhamedović, Fehim. „Između autorstva i adaptacije“, *Čovjek i prostor*, God. 31, Br. 381 (1984), 21.
- Janičićević, Milosav. *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za sociološka istraživanja, 1984.
- Krzović, Ibrahim (tekst u katalogu). *Zlatko Ugljen: retrospektiva*, Katalog izložbe, Zagreb, Gradska vijećnica, Osijek, Umjetnička galerija, Novi Sad, Sportski centar Vojvodina, Beograd, Muzej primenjenih umetnosti, Banja Luka, Umjetnička galerija, 1984–1985. Sarajevo: Umjetnička galerija BiH, 1984.
- Levi, Saša. „Djelo neodvojivo od stvaraoča“, *Čovjek i prostor*, God. 31, Br. 379 (1984), 14–16.
- Mihić, Ljubo J. *Bjelašnica i Igman – Planine XIV Zimske Olimpijade*. Sarajevo: SOUR APRO Hercegovina, 1984.
- Mikulić, Branko. „XIV ZOI Sarajevo '84: generator razvoja“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 3–4.
- Mitrović, Mihajlo. „Hotel »Igman« Olimpijsko selo »B«, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 58–63.
- Mitrović, Mihajlo. „Hotel »Igman« Olimpijsko selo »B«, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 50–57.
- Podrecca, Boris. „Odnos prema realnosti“, u: „Arhitektura grupe »Kras«, *Čovjek i prostor*, God. 31, Br. 378 (1984), 24–29.
- Radović, Ranko. „Višeslojna arhitektura grupe »Kras«, u: „Arhitektura grupe »Kras«, *Čovjek i prostor*, God. 31, Br. 378 (1984), 19–23.
- Rehnicer, Rajmond, Momir Hrisafović. „Planerske pripreme uređenja perimetra XIV ZOI Sarajevo '84“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 7–11.
- Shulz, C. N. „Moderna arhitektura onda i danas“, *Arhitektura*, Br. 189–195 (1984–1985), 76–83.
- Šimunović, Ivo. *Metropolitansko područje Splita: retrospekt – prospekt*. Doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 1984.
- Torkar, Vinko. „Dom, kuća, grad“, „Arhitektura grupe »Kras«, *Čovjek i prostor*, God. 31, Br. 378 (1984), 7–26.
- Trumić, Aleksandar, Fedor Wenzler. „Planiranje prostora za XIV ZOI kao planiranje boljih životnih uvjeta“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 23–25.
- Vesnić-Nedjeral, Živana. „Jahorina – sportsko-rekreativni i turistički centar“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 17–18.
- Vesnić-Nedjeral, Živana. „Područje Igmara i Bjelašnice – novi centar sporta i rekreacije“, *Arhitektura urbanizam*, God. 24, Br. 94/95 (1984), 14–16.
- Žižek, Slavoj. *Birokratija i uživanje*. Beograd: Studentski izdavački centar, 1984.
- Гризель, Юг. „Туризм '84. Још једна лоша година“, *НИИ*, Бр. 1750, 15. јул 1984, 14–16.
- Заштита споменика народног градитељства*. Зборник радова са саветовања о заштити споменика народног градитељства 27–30. септембар, 1983. године, Ужице/Сирогојно. Београд: Друштво конзерватора Србије, 1984.
- Милановић, Јеврем (прип.). „Нови лик града – „Борбина“ награда за архитектуру“, *Борба*, 18–19. фебруар 1984, 13.
- „Туристички град »Slovenska plaža« u Budvi“, *Arhitektura urbanizam*, God. 25, Br. 97 (1985), 19.
- Avramović, Zoran. „Zadovoljan gost – ključ poslovnog uspjeha. Dvije godine sarajevskog Holiday Inna“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXXIII, Br. 11 (1985), 49.
- Dženkins, Čarls. *Jezič postmoderne arhitekture*. Beograd: »Vuk Karadžić«, 1985.
- Gavrilović, Miloš. „Turističko naselje »Slovenska plaža« u Budvi“, *Izgradnja*, Br. 1 (1985), 43–47.
- Jagodić, Dušan, Ivanka Avelini-Holjevac, Radoslava Ravkin, Milena Peršić. *Standardi i standardizacija u hotelsko-ugostiteljskoj privredi*. S. 1.: Organizacioni odbor savjetovanja „Proizvođači-hotelijerstvu“, 1985.
- Krečić, Peter. „»Slovenska plaža« Hotelsko-turistički kompleks u Budvi“, *Čovjek i prostor*, God. XXXII, Br. 11 (1985), 5–7.
- Levi, Aleksandar. „Sarajevo poslije Olimpijskih igara – godina prva“, *Čovjek i prostor*, God. 32, Br. 385 (1985), 6.

- Mann, Alan Dennis. „Between Traditionalism and Modernism: Approaches to a Vernacular Architecture“, *Journal of Architectural Education*, Vol. 39, No. 2 (1985), 10-16.
- Petranović, Branko, Ranko Končar, Radovan Radonjić. *Sednica Centralnog komiteta KPJ: (1948-1952)* Beograd: Komunist, 1985.
- Petranović, Branko, Momčilo Zečević. *Jugoslavija 1917/1984: Zbirka dokumenata*. Beograd: Rad, 1985.
- Rudež, Milena. „Ugostiteljski objekti“, *Čovjek i prostor*, God. 32, Br. 385 (1985), 1-19.
- Žilić, M. „Novi adut Dubrovnika“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXXIII, Br. 6 (1985), 28.
- Ђурђевић, Д. „Празник архитектуре“, *Борба*, 21. фебруар 1985, 9.
- J. M. „У духу поднебља. Двадесета Награда „Борбе“ за архитектуру“, *Борба*, 20. фебруар 1985, 5.
- Финдрик, Ранко. *Народна архитектура: путеви, чувања и заштите*. Београд: Друштво конзерватора Србије: Републички завод за заштиту споменика културе, 1985.
- Allcock, John B. „Yugoslavia’s tourist trade: Pot of gold or pig in a poke?“, *Annals of Tourism Research*, No. 13 (1986), 565-588.
- Anonim, „Trgovina u hotelima i motelima“, *Ugostiteljstvo – turizam*, God. XXXIV, Br. 5 (1986), 40-41.
- Foster, Norman. *Hodočasnici*. Zagreb: Grafički zavod hrvatske, 1986.
- Habermas, Jurgen. „Moderna i postmoderna arhitektura“, *Markisizam u svetu*, Br. 10-11 (1986), 127-143.
- Ivković, Milorad, Tomislav Radojičić. „Đorđe Lazarević – Nosilac teorije i prakse savremenog konstrukterstva u betonu“, *Izgradnja*, Br. 10 (1986), 1-4.
- Jugoslavija 1945-1985 Statistički prikaz*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1986.
- Krippendorf, Jost. *Putujuće čovječanstvo. Za novo poimanje slobodnog vremena i putovanja*. Zagreb: Zavod za istraživanje turizma, 1986.
- Magaš, Boris. „Saznanje i mogućnosti teorijske misli“, *Arhitektura*, God. XXXIX, Br. 196-99 (1986), 27-30.
- Manević, Zoran, Žarko Domljan, Nace Šumi, Ivan Štraus, Georgi Konstantinovski, Milić Božidar. *Umjetnost na tlu Jugoslavije: Arhitektura XX vijeka*. Beograd: Prosveta, Zagreb: Spektar, Mostar: Prva književna komuna, 1986.
- Odak, Tomislav. „Hrvatska arhitektonska alternativa 1945-85.“, *Arhitektura*, God. XXXIX, Br. 196-199 (1986), 31-101.
- Blažević, Ivan. *Povijest turizma Istre i Kvarnera*. Opatija: Otokar Keršovani, 1987.
- Borricaud, Francois. „Modernity, universal reference an the process of Modernization“, u: S. N. Eisenstadt (Ed.). *Patterns of Modernity. Vol. I: the West*. The West. New York: New York University Press, 1987, 12-22.
- Calinescu, Matei. *Five Faces of Modernity*. Durham, Indiana: Duke University Press, 1987.
- Figuroa, Anibal. „The context of Luis Barragan's mexican architecture“, *Center*, Vol. 3 (1987), 42-49.
- Frampton, Kenneth. „Ten points on an architecture of regionalism: a provisional polemic“, *Center*, Vol. 3 (1987), 20-27.
- Kapetanović, Jelica. „Po mjeri čovjeka“, *Odjek*, God. XL, Br. 15-16 (1987), 12.
- Kobašić, Antun. *Turizam u Jugoslaviji: razvoj, stanje i perspektive*. Zagreb: Informator, 1987.
- Kušen, Eduard. „Izgradnja koja devastira morsku obalu“, u: *Turizam i prostor. Ekološki aspekti konfliktnih situacija*. Zagreb: Institut za turizam, 1987, 145-177.
- Mušović, Ejup, Radomir Stanić i dr. (autori tekstova), *Novi Pazar – turistički vodič*. Novi Pazar: Opštinski turistički savez, 1987.
- Mutnjaković, Andrija. *Endemska arhitektura*. Osijek: Revija, 1987.
- Petrović, Petar. *Beton – element u materijalizaciji i oblikovanju čovekove životne sredine*. Doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 1987.
- Speck, Lawrence W. „Regionalism and invention“, *Center*, Vol. 3 (1987), 8-19.
- M. X. „„Сунчаним врховима“ прва награда“, *Борба*, 21-22. фебруар 1987, 1.
- Милановић, Јеврем (приш.). „Слика наших простора – Традиционална награда „Борбе“ за архитектуру“, *Борба*, 21-22. фебруар 1987, 11.
- Berman, Marshall. *All That is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*. New York: Penguin books, 1988.
- Brolin, Brent. *Arhitektura u kontekstu*. Beograd: Građevinska knjiga, 1988.
- Carević, Ante, Velimir Šimičić. „Turistički objekt od ideje do ostvarenja“, *Turizam*, God. 36, Br. 11-12 (1988), 287-291.
- Čomić, Đorđe. „Prostorno planiranje u turizmu“, *Turizam*, God. 36, Br. 7-8 (1988), 183-187.
- Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura*. Beograd: Rad, 1988.
- Dženks, Čarls. *Moderni pokreti u arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga, 1988.
- Jameson, Fredric. *The Cultural Turn. Selected Writings on the Postmodern 1983-1998*. London, New York: Verso, 1988.
- Habermas, J. „Modernost – jedan necelovit projekat“, u: *Umetnost i progres*, Zbornik radova, 1988, 28-30.
- Haramija, Predrag. „Pregled razvoja turističkog plakata u Hrvatskoj“, u: Andrija Mohorovičić (ur.), *Turistički plakat u Hrvatskoj 1925-1988.*, Katalog izložbe, Zagreb 7-28. XII. 1988., Kabinet grafike JAZU
- Košćević, Želimir. „Umjetničke grupe u poslijeratnoj umjetnosti u Hrvatskoj“, *Život umjetnosti*, Br. 43/44 (1988), 79-85.
- Kržišnik, Zoran. *Jagoda Buić*. Zagreb: Globus, 1988.
- Lefebvre, Henri. *Kritika svakidašnjeg života*. Zagreb: Naprijed, 1988.
- Marković, Srđan. „Rast turizma od 1945. do 1987. godine i dugoročna strategija razvoja“, *Jugoslavenski pregled*, God. 32, Br. 4-5 (1988), 95-103.
- Milenković, Aleksandar. *Arhitektura horizonti vrednovanja*. Beograd: Naučna knjiga, 1988.

- Pepeonik, Zlatko. „Osnovni prostorni pokazatelji turizma u Jugoslaviji“, *Acta Geographica Croatica*, God. XXIII, Br. 1 (1988), 23-34.
- Rukavina, Nenad. *Karakteristike forme turističkih objekata*. Specijalistički rad odbranjen na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 1988.
- Theobald, William F. *Global Tourism*. Oxford: Butterworth-Heinemann, 1988.
- Vuković, Vjera. „Arhitekturu sužavaju lokalizmi“ [razgovor sa arhitektom Slobodanom Jovandićem – dobitnikom „Borbine“ nagrade 1988. godine], *Borba*, 22. februar 1988, 8.
- Vuković, Vjera. „Arhitekturu sužavaju lokalizmi“, *Borba*, 22. februar 1988, 8.
- Ђурић-Замало, Дивна. *Хотели и кафане XIX века у Београду*. Београд: Музеј града Београда, 1988.
- Јовановић, Бранко. „Савезна награда „Борбе“ за архитектуру: „Зенит“ између две плавети“, *Борба*, 20-21. фебруар 1988, 11.
- Маневић, Зоран. *Српски архитекти двадесетог века – Злоковић*. Београд: Институт за историју уметности, Музеј савремене уметности, 1988.
- Ћомић, Ђорђе. „Локација и архитектура као integralni elementi totalnog hotelskog prostora“, *Turizam*, God. 37, Br. 3 (1989), 78-80.
- Jovanović, Slobodan. „Novosadska arhitekturna kronika“, *Sinteza*, Št. 83-86 (1989), 235-238.
- Лома, Бока Богољуб. *Дивчибаре*. Ваљево: Напред, 1989.
- Маневић, Зоран. *Архитект Милан Злоковић*. Београд: Институт за историју уметности, Музеј савремене уметности, 1989.
- Benjamin, Andrew (Ed). „Philosophy and Architecture“ (temat), *Journal of Philosophy and the Visual Arts*. New York: St. Martin's Press, 1990.
- Buckley, Peter J., Stephen F. Witt. „Tourism in The Centrally-Planned Economies of Europe“, *Annals of Tourism Research*, Vol. 17, Iss. 54, (1990), 7-18.
- Dženkins, Čarls. *Moderni pokreti u arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga, 1990.
- Karlič-Kapetanović, Jelica. *Juraj Najdbart – život i djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.
- Premerl, Tomislav. *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: nova tradicija*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990.
- Radović, Ranko. „Podsticajno, zagonetno i varljivo mesto tradicije u arhitekturi“, *De re Aedificatoria*, Br. 1 (1990), 7-24.
- Trifunović, Lazar. *Studije, ogledi, kritike*, Knj. 3. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1990.
- Кадиевић, Александар. „Живот и дело архитектке Драгише Брашована (1887-1965)“, *Годишњак града Београда*, Књ. XXXVII (1990), 141-173.
- Маневић, Зоран. *Кековић. Велика награда архитектуре 22* (Београд: Савез архитектата Србије)
- Allcock, John B. „International tourism and the appropriation of history in the Balkans“, u: Derek R. Hall (ur.), *Tourism and Economic Development in Eastern Europe and the Soviet Union*. London: Belhaven Press: New York: Halsted, 1991, 236-258.
- Erjavec, Aleš. *Ideologija i umetnost modernizma*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Galić, Drago (ur.). *Arhitekti članovi JAZU. Rad HAZU. Knjiga 437* (Zagreb: HAZU, 1991)
- Grujić, Nada. *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1991.
- Pederin, Ivan. *Jadranska hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1991.
- Petrović, Zoran B. *Tragajući za arhitekturom*. Beograd: Građevinska knjiga, 1991.
- Stanković, Stevan. „Turistički potencijali planinskog prostora Jugoslavije“, *Zbornik radova XIII kongresa geografa SFRJ, Priština 1989*. Priština: Savez geografskih društava Jugoslavije, 1991, 403-406.
- Stojmilov, Aleksandar. „Modeli razvoja turizma Jugoslavije“, *Zbornik radova XIII kongresa geografa SFRJ, Priština 1989*. Priština: Savez geografskih društava Jugoslavije, 1991, 413-416.
- Štraus, Ivan. *Arhitektura Jugoslavije 1945-1990*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Ђурђевић, Марина. „Живот и дело архитектке Милана Злоковића (1898-1965)“, *Годишњак града Београда*, Књ. XXXVIII (1991), 145-168.
- Bernik, Stane. *Bernardo Bernardi*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske i Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 1992.
- Böröcz, Jozsef. „The Structure of Europe and the Advent of the Tourist“, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 34, No. 4 (1992), 708-741.
- Dubil, H. „Fundamentalizam moderne“, *Treći program*, Br. 92-95 (1992), 216-233.
- Marković, Peđa J. *Beograd i Evropa 1918-1941*. Beograd: Savremena administracija, 1992.
- Maroević, Ivo. „Zagrebačka arhitektura osamdesetih godina“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Br. 16 (1992), 235-252.
- Neidhardt, Velimir. „Drago Galić (1907.-1992.)“, *Život umjetnosti*, Br. 52-53 (1992-1993), 30-35.
- Šegvić, Neven (ur.). *O hrvatskoj arhitekturi (napsi, eseji, polemike, studije)*. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1992.
- Wright, L. F. „The New Imperial Hotel, Tokyo“ (1923), u: B. B. Pfeiffer (Ed.), *Frank Lloyd Wright: Collected Writings*, Vol. I: 1894-1930. New York: Rizzoli/Frank Lloyd Wright Foundation, 1992, 177.
- Бркић, Алексеј. *Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930-1980*. Београд: Савез архитектата Србије, 1992.
- Јовичић, Живадин. *Феноменологија туризма*. Београд: Научна књига, 1992.
- Маневић, Зоран. *Алексеј Бркић – Велика награда архитектуре 11*. Београд: Савез архитектата Србије, 1992.
- Morsan, Boris. „Regionalizam kao novokomponirani izraz u arhitekturi“, *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 5 No. 1 (1993), 141-150.
- Дамљановић, Тања. „Туристички дом Сопотани – предлог за проглашење“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, Бр. 17 (1993), 210-212.

- Tušek, Darovan. *Arhitektonski natjecaji u Splitu 1918-1941*. Split: Društvo arhitekata Splita, 1994.
- Vukonić, Boris i suradnici. *Tempus fugit – Povijest turizma Zagreba*. Zagreb: AGM, 1994.
- Димић, Лубодраг. „Историографија и идеологија – југословенско искуство 1945-1955.“, *Годишњак за друштвену историју*, Год. 1, Св. 1 (1994), 35-54.
- Koselj, Nataša. *Arhitektura 60-ih let v Sloveniji*, Specijalni broj *Arhitektov bilten*, Br. XXV (1995)
- Mitrović, Mihajlo. *Na kraju veka: arhitektura Energoprojekta 1951-1995*. Beograd: MDD „Energoprojekt – Urbanizam i arhitektura“, 1995.
- Weber, Sandra, Vesna Mikačić. „Determinante atraktivnosti turističkih destinacija – županija u Hrvatskoj“, *Turizam*, God. 43, Br. 3-4 (1995), 64-79.
- Андрејевић, Борислав. „Бећир-бегов конак“, у: Д. Симоновић (ур.), *Енциклопедија Ниша – историја*. Ниш: Градина, 1995, 24-25.
- Финдрик, Ранко. „О месту народног градитељства у културној баштини српског народа“, *Повеља*, Год. 25, Бр. 2 (1995), 50-57.
- Colomina, Beatriz. *Privacy and Publicity: Modern Architecture As Mass Media*. Cambridge MA: The MIT Press, 1996.
- Lesnikowski, Wojciech (Eds.). *East European modernism: architecture in Czechoslovakia, Hungary & Poland between the wars 1919-1939*. New York: Rizzoli, 1996.
- Nesbitt, Kate (Ed.). *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965 – 1995*. New York: Princeton Architectural Press, 1996.
- Potter, James E. (text author). *A room with a world view. 50 years of Inter-Continental hotels nas its people 1946-1996*. London: Weidenfeld & Nicolson Ltd, 1996.
- Барјактаровић, Мирко. „Ханови – стара српска коначница“, *Даница: српски народни илустровани календар*, Год. 3 (1996), 472-480.
- Кадиевић, Александар. „Београдски опус архитекте Милана Минића (1889-1961)“, *Годишњак града Београда*, Књ. XLIII (1996), 123-152.
- Кадиевић, Александар. „Рад архитекте Милана Минића у Бањи Ковиљачи“, у: Лазар Милишић (ур.), *Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије*, II стручни скуп Сокобања, 13-15. јун 1996. Београд: Стална конференција градова и општина Југославије, 1996, 89-92.
- Кадиевић, Александар. „Туристички дом Сопоћани – заборављено остварење националног смера у раној српској послератној архитектури“, *Новопазарски зборник*, Књ. 20 (1996), 121-129.
- Марковић, Предраг Ј. *Београд између истока и запада 1948-1965*. Београд: Службени лист СРЈ, 1996.
- Миленковић, Александар. *Arhitectura Politica Ultra*. Београд: Савез архитеката Србије: А. Миленковић, 1996.
- Buendia Julbez, Jose Maria, Juan Palomar. *The Life and Work of Luis Barragán*. New York: Rizzoli, 1997.
- Latific, Ibrahim. *Jugoslavija 1945-1990. Razvoj privrede i društvenih djelatnosti*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodno oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, 1997.
- Магаš, Boris. „Зграде, hotelsке“, у: *Техничка енциклопедија*, Том 13 [Тер-Ž] Zagreb: Лексикografsки завод «Мирослав Крлежа», 1997, 603-613.
- Milunović, Luka. „Значај и функција ханова: развој угоститељства и туризма ван градова“, у: *Zbornik radova sa naučnog skupa Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka*. Cetinje: [s.n.], 1997, 189-205.
- Passanti, Francesco. „The Vernacular, Modernism, and Le Corbusier“, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 56, No. 4 (1997), 438-451.
- Дамљановић, Тања. „Архитекта Светомир Лазић“, у: Радомир Станић (ур.), *Саопштења – Републички завод за заштиту споменика културе*, Год. XXIX (1997), 249-262.
- Лукетић, Мирослав. *Туризам у Будви 1918-1941*. Будва: Мирослав Лукетић, 1997.
- Marino, Adrijan. *Moderno, modernizam, modernost*. Beograd: Narodna knjiga – Alfa, 1997.
- Милошевић, Предраг В. *Архитектура у Краљевини Југославији 1918-1941*. Сарајево, Србиње: Просвјета, 1997.
- Стојић, Радомир. „Постанак хотела ”АВАЛА” у Будви“ (Јануар 1970. године, Београд), у: Мирослав Лукетић, *Туризам у Будви 1918-1941*. Будва: Мирослав Лукетић, 1997, 277-295.
- Cunningham, A. (ed.). *Modern Movement Heritage*. London: Taylor & Francis, 1998.
- Gidens, Entoni. *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić, 1998.
- Hays, Michael K. (Ed). *Architecture Theory since 1968*. Cambridge, MA: The MIT Press, 1998.
- Ivanišin, Krunoslav. „Hotel Grand na Lopudu“, *Oris*, God. I, Br. 3 (1998), 126-139.
- Крајчевић, Владан. *Putnik, akcionarsko turističko društvo: 75 godina u turizmu*. Beograd: Putnik, 1998.
- Perović, Miloš, Spasoje Krunic (ur.). *Nikola Dobronić – eseji, projekti, kritike*. Beograd: Arhitektonski fakultet, 1998.
- Piplović, Stanko. „Dalmatinski opus arhitekta Alfreda Kellera“, у: R. Trišler, N. Mak (ur.), *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, Br. 5 (1998), 53-62.
- Radović, Ranko. *Savremena arhitektura: između stalnosti i promena ideja i oblika*. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, Stylos, 1998.
- Štulhofer, Ariana i dr. (ur.). *Drago Galić*. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1998.
- Вукотић, Марта. „Улога и значај хотела Панорама на Златару у послератној српској архитектури“, *Милешевски записи*, Бр. 3 (1998), 197-206.
- Јеванђеље по Луки, *Свето писмо – Нови завјет*. Београд: Свети Архиепископски Синод СПЦ, 1998.
- Тошева, Снежана, *Бранислав Којић*, Београд: Грађевинска књига, 1998.
- Bayer, Patricia. *Art deco architecture: design, decoration and detail from the twenties and thirties*. London: Thames & Hudson, 1999.
- Heynen, H. *Architecture and Modernity: A Critique*. Cambridge, Mass: MIT Press, 1999.

- Kadijević, Aleksandar. *Mihajlo Mitrović: projekti, graditeljski život, ideje*. Beograd: NI Slobodana Mašića, Muzej nauke i tehnike, Muzej arhitekture, 1999.
- MacCannell, Dean. *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 1999.
- Pavlovec, Kralj Jasna. „Edo Mihevc – urban planner, architect and designer. Evaluation of post-war urbanism of the Slovenian coast“, *Urbani Izživ*, Let. 10, Št. 2 (1999), 180-181.
- Tournikiotis, Panayotis. *The Historiography of Modern Architecture*. Cambridge Mass.: The MIT, 1999.
- Tudor, Ambroz. „Hotel *Ambasador* – mjesto i zgrada“, *Vaština*, Br. 22/30 (1999), 289-314.
- Димић, Љубодраг. „Идеологија и култура у Југославији 1945-1955.“, *Историјски записи: орган Историског друштва Народне Републике Црне Горе*, Год. 72, бр. 3/4 (1999), 106-107.
- Кадиевић, Александар. „Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског“, *Годишњак града Београда*, Књ. XLV-XLVI (1998-1999), 115-132.
- Маневић, Зоран. *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*. Београд: Грађевинска књига, 1999.
- Финдрик, Ранко. *Вајати: знамење младости. Вајат, зграда, трем, вајат за гости*. Сирогојно: Музеј „Старо село“, 1999.
- Финдрик, Ранко. *Динарска брвнара*. Сирогојно: Музеј село „Старо Сирогојно“, 1999.
- Црњански, Милош. *Београд*. Београд: Народна књига/Алфа, 1999.
- Allcock, John B. *Explaining Yugoslavia*. London: Hurst & Company, 2000.
- Baranowski, Shelley, Ellen Furlough. „Introduction“, u: S. Baranowski, E. Furlough (Eds.), *Being elsewhere: tourism, consumer culture, and identity in modern Europe and North America*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001, 1-31.
- Ćorak, Željka. *U funkciji znaka – Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*. Zagreb: Matica hrvatska, 2000.
- Denegri, Ješa. *Exat 51. Nove tendencije*. Zagreb: Horetzky, 2000.
- Vasić, Miloje, Gordana Milošević. *Mansio Idimvm: Rimaska poštanska i putna stanica kod Medvede*. Beograd: Arheološki institut SANU, 2000.
- Кадиевић, Александар. „Прилог тумачењу опуса истакнутих београдских градитеља: Милан Злоковић и тражење националног стила у српској архитектури“, *Годишњак града Београда*, Књ. XLVII-XLVIII (2000-2001), 213-224.
- Aldcroft, Howard Derek. *The European Economy, 1914-2000*. London&New York: Routledge, 2001.
- Keković, Aleksandar, Zoran Čemerikić. „Moderna u Niškoj Banji vile i hoteli“, *Arhitektura i urbanizam*, Br. 8 (2001), 60-71.
- Koselj, Nataša. „Hotel *Prisank*“, u: Stane Bernik, Gojko Zupan, Jelka Pirkovič i drugi. *20. stoletje: arhitektura od moderne do sodobne, vodnik po arhitekturi*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2001, 164-167.
- Krzović, Ibrahim. Juraj Neidhardt (Izlaganje na svečanoj sjednici ANUBiH), u: Zlatko Ugljen (ur.). *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine obilježava stogodišnjicu (1901-2001) rođenja akademika Juraja Neidhardta*. Katalog izložbe. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 2001, 16-27.
- Merenik, Lidija. *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945-1968*. Beograd: Beopolis, Remont, 2001.
- Milenković, Branislav. *Uvod u arhitektonsku analizu I*. Beograd: Građevinska knjiga, 2001.
- Злоковић, Ђорђе (ур.). *Бранислав Којић – сећање на архитекту поводом стогодишњице рођења*. Београд: САНУ, 2001.
- Којић, Бранислав. „Тенденције развита архитектура у Југославији у послератном периоду“, у: Ђорђе Злоковић (ур.), *Бранислав Којић – сећање на архитекту поводом стогодишњице рођења* (Београд: САНУ, 2001), 77-81.
- Милашиновић-Марић, Дијана. *Архитекта Јан Дубови*. Београд: Задужбина Андрејевић, 2001.
- Milenković, Aleksandar. *Arhitektura: salonska vizura*. Beograd: Savez arhitekata Srbije: A. Milenković, 2001.
- Berghe, Pierre L. van den. „Tourism“, u: A. Barnard, J. Spencer (Eds.). *Encyclopedia of social and cultural anthropology*. London/New York: Routledge, 2002, 828-830.
- Bernik, Stane. *Zlatko Ugljen: arhitekt*. Tuzla: Međunarodna galerija portreta, 2002.
- Csaba, Magyar. *Hotel Plaža „Zelenika Zelenika“ – Sto godina aktivnosti porodice Magyar u turizmu Zelenike*. Zelenika: Ministarstvo turizma Crne Gore, Turistička organizacije Crne Gore, Skupština opštine Herceg Novi, 2002.
- Damljanović, Tanja. *The Question of National Architecture in Interwar Yugoslavia*. Doktorska disertacija odbranjena na Cornell Univerzitetu u Njujorku, 2002.
- Duda, Igor. „I vlakom na vikend. Prilog socijalnoj i kulturnoj povijesti slobodnoga vremena u Hrvatskoj krajem 1960-ih“, *Časopis za savremenu povijest*, Vol. 34, No. 3 (2002), 659-678.
- Glažar, Tadej. „Maestral - hotel arhitekture krajobraza“, *Oris*, God. IV, Br. 16 (2002), 122-131.
- Groat, Linda, David Wang. *Architectural research methods*. NY: Wiley & Sons, 2002.
- Hadžialić, Šefko. *Planinarstvo i planinarski objekti u Bosni i Hercegovini 1892-2002*. g. Sarajevo: Planinarski savez FBiH, 2002.
- Ivančević, Nataša. „Hoteli“, u: Dujmović Kosovac, Ljubica, Daina Glavočić i dr. (ur.), *Arhitektura historičizma u Rijeci 1845.-1900.: arhitektura i urbanizam*. Rijeka: Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002, 306-327.
- Lara, Luiz Fernando. „One Step Back, Two Steps Forward: The Maneuvering of Brazilian Avant-Garde“, *Journal of Architectural Education*, Vol. 55, No. 4 (2002), 211-219.
- Löfgren, Orvar. *On Holiday: A History of Vacationing*. Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 2002.
- Milenković, Pavle D. „Granice regiona: heterotopija i identitet – epistemološki aspekt“, *Sociološki pregled*, Vol. 36, Br. 1/2 (2002), 201-217.

- Radović Mahečić, Darja. „Preobrazba Opatije 1882.-1897. – počeci turističke arhitekture“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Br. 26 (2002), 132-148.
- Vukotić-Lazar, Marta. *Beogradsko razdoblje arhitekete Nikole Dobronića (1945–1967)*. Beograd: Plato, 2002.
- Wickens, Eugenia. „The Sacred and the Profane. A Tourist Typology“, *Annals of Tourism Research*, Vol. 29, Iss. 3 (2002), 834-851.
- Кадиевић, Александар. „Хотел Језеро у Новој Вароши – фолклористичка епизода у архитектонском опусу Алексеја Бркића“, *Новопазарски зборник*, Књ. 26 (2002), 217-225.
- Blagojević, Ljiljana. *Modernism in Serbia: the elusive margins of Belgrade architecture 1919-1941*. Cambridge, Mass.: MIT press, 2003.
- Duda, Igor. „Dokono mnoštvo otkriva Hrvatsku. Engleski turistički vodiči kao izvor za povijest putovanja na istočnu jadransku obalu od 1958. do 1969.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 35, No. 3 (2003), 803-822.
- Hičkok, Henri-Rasel, Filip Džonson. *Internacionalni stil*. Beograd: Građevinska knjiga, 2003.
- Moravansky, Ákos. „Regionalizam i građevni materijali“, *Arhitektura* [tematski broj: *Globalizacija i regionalizam*], God. LII, Br. 215 (2003), 20–29.
- Nojfert, Ernst. „Hoteli. Motel“, u: *Arhitektonsko projektovanje*. Beograd: Građevinska knjiga, 2003, 479-484.
- Pavelić, Tomislav. „Vladimir Šterk - planinarski dom Runolist na Medvednici“, *Oris*, God. V, Br. 19 (2003), 126-133.
- Perović, Miloš. *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma*. Beograd: Arhitektonski fakultet, 2003.
- Radović Mahečić, Darja. „Likovni red u hrvatskoj arhitekturi pedesetih godina“, *Arhitektura* [tematski broj: *Globalizacija i regionalizam*], God. LII, Br. 215 (2003), 138-143.
- Благојевић, Љиљана. „Проблеми и заштита архитектуре модерног покрета у Београду: прилог новој политици заштите. Основна питања заштите архитектуре модерног покрета у Београду“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, Бр. 27 (2003), 35-41.
- Вујовић, Бранко. *Београд у прошлости и садашњости*. Београд: Драганић, 2003.
- Кадиевић, Александар, Срђан Марковић. *Милан Мундић – архитект и сликар*. Пријеполје: Музеј у Пријеполју, 2003.
- Avermaete, Tom. „Travelling notions of public and private. The Franch Mass Tourism Projects of Candilis-Josic-Woods“, *OASE Journal for Architecture*, No 64 (2004), 16-45.
- Baranowski, Shelley. *Strength through Joy: Consumerism and Mass-Consumption in the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Bernik, Stane. *Slovenska arhitektura dvajsetega stoletja*. Ljubljana: Mestna galerija, 2004.
- Buchhloch, H. D., S. Guilbert, D. Salkin (ed.), *Modernism and Modernity: The Vancouver Conference Papers*. Halifax: The Press of the Nova Scotia, 2004.
- Frempton, Kenet. *Moderna arhitektura – kritička istorija*. Beograd: Orion Art, 2004.
- Ignjatović, Aleksandar. „Arhitektura kao diskurs“, *DaNS: časopis društva arhitekata Novog Sada*, Br. 45 (2004), 34.
- Ignjatović, Aleksandar. *Arhitektonski počeci Dragiše Brašovana 1906-1919*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 2004.
- Maldini, Slobodan. *Enciklopedija arhitekture*, Tom I (A-N). Beograd: Maldini, 2004.
- Maroević, Ivo. „Hrvatska arhitektura pedesetih“, *Život umjetnosti*, Br. 71-72 (2004), 141-145.
- Spode, Hasso. „Fordism, Mass Tourism and the Third Reich: the Strenght through Joy Seaside Resort as an Index Fossil“, *Journal of Social History*, Vol. 38, No. 1 (2004), 127-155.
- Uchytel, Andrej. „Teorijski opus arhitekta Nevena Šegvića“, *Prostor*, Vol. 12, Br. 2/28 (2004), 155-165.
- Набоков, Владимир. *Алума*. Београд: Новости, 2004.
- Avermaete, Tom. *Another Modern: The Postwar Architecture and Urbanism of Candilis-Josic-Woods*. Rotterdam: NAI Publishers, 2005.
- Bogunović, Giša Slobodan. *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka: arhitektura, arhitekti, pojmovi. Tom 1 – Arhitektura*. Beograd: Beogradska knjiga, 2005.
- Bogunović, Slobodan G. „Prljević Miladin“, u: *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Tom II – *Arhitekti*. Beograd: Beogradska knjiga, 2005, 1053-1055.
- Davidson, Pfueller Lisa. „Early Twentieth-Century Hotel Architects and the Origins of Standardization“, *The Journal of Decorative and Propaganda Arts*, Vol. 25, *The American Hotel* (2005), 72-103.
- Diran. *Pregled predavanja*. Beograd: Građevinska knjiga, 2005.
- Duda, Igor. *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Duda, Igor. „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, God. 37 Br. 2 (2005), 371-392.
- Duzburh, van Teo. „Ka plastičnoj arhitekturi“, u: M. Perović, *Istorija moderne arhitekture – antologija tekstova. Knjiga 2/B*. Beograd: Draslar partner, 2005, 243-244.
- Fuko, Mišel. „Druga mesta“, u: Pavle Milenković, Dušan Marinković (prir.). *Mišel Fuko. 1926-1984-2004 Hrestomatija*. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005, 29-36.
- Grand Hotel Lopud – Konzervatorska dokumentacija*. Dubrovnik: Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, 2005.
- Laslo, Aleksander. „Ivan Vitić: solo arhitekt u kolektivističkom okruženju“, *Arhitektura*, God. LIV, Br. 217 (2005), 20-25.
- Mitrović, Andrej. „Tito je trajao dugo i mnogo je svojih lica pokazao“, u: Radonja Leposavić (ur.). *VlasTito iskustvo, past present*. Beograd: Samizdat B92, 2005, 217-223.
- Odak, Tomislav. „Sinergija s krajolikom. Pionirski grad, 1948.“, *Arhitektura*, God. LIV, Br. 217 (2005), 104-115.
- Pavelić, Tomislav. „Vitićevi moteli - Trst, Umag, Rijeka, Biograd, Trogir“, *Arhitektura*, God. LIV, Br. 217 (2005), 94-103.

- Perović, Miloš (ur.). *Historija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma 2/B*. Beograd: Drasler partner, 2005.
- Risselada, Max, Dirk van den Heuvel, Kenneth Frampton (Eds.). *Team 10: In Search of a Utopia of the Present 1953-1981*. Rotterdam: Nai Publishers, 2005.
- Semmens, Kristen. *Seeing Hitler's Germany: Tourism in the Third Reich*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Semmens, Kristin. „Travel in Merry Germany”: Tourism in the Third Reich“, u: Walton, John K. (Ed.). *Histories of Tourism: Representation, Identity and Conflict*. Clevedon/Buffalo/Toronto: Channel View Publications, 2005, 144-161.
- Vukonić, Boris. *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb: HAZU i Prometej, 2005.
- Umbach, Maiken, Bernd Hüppauf (Eds.). *Vernacular Modernism: Heimat, Globalization, and the Built Environment*. Stanford: Stanford University Press, 2005.
- Walton, John K. (Ed.). *Histories of Tourism. Representation, Identity and Conflict*. Clevedon/Buffalo/Toronto: Channel View Publications, 2005.
- Костић, Ђорђе С. (ур.). *Са бедекером по Југоисточној Европи*. Београд: Балканолошки институт САНУ, Народни музеј, 2005.
- Aleksić, Vesna. *Turizam u Beogradu: grada za broniku 1840-1940*. Beograd: Turistička organizacija Beograda, 2006.
- Bogdanov, Ana. *Arhitektonika kubusa*. Beograd: Zaduzbina Andrejević, 2006.
- Elaković, Simo. *Sociologija slobodnog vremena i turizma*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2006.
- Grujić, Nada (ur.). *Kultura ladanja*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti: Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2006.
- Gorsuch, Anne E., Diane P. Koenker. „Introduction“, u: Anne E. Gorsuch, Diane P. Koenker (Eds.). *Turizm: The Russian and East European tourist under capitalism and socialism*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2006, 1-14.
- Koen, Žan-Luj. *Le Korbizije 1887.-1965. – Lirika arhitekture u mašinskoj eri*. Beograd: IPS Media/Taschen, 2006.
- Koković, Dragan. *Način života i slobodno vreme. Fenomenologija slobodnog vremena*. Novi Sad: Fakultet za sport i turizam, 2006.
- Kolešnik, Ljiljana. *Između Istoka i Zapada: Hrvatska umjetnost i likovna kritika 50-ih godina*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006.
- Latin, Darko. „David Finzi: Hotel Pelegrin“, *Oris*, God. VIII, Br. 42 (2006), 106-115.
- Le Korbizije. *Ka pravoj arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga, 2006.
- Manević, Zoran. *Stojan Maksimović: stvaralaštvo*. Beograd: S. Maksimović, 2006.
- Stardelov, Georgi, Krum Tomovski, Mihail Tokarev (ур.). *Архитектурата на почвата на Македонија од средината на век до крајот на век*. Едиција: Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, Књ. 14. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2006.
- Видаковић, Синиша Р. *Архитектура јавних објеката у Бањалуци (1918-1941)*. Бањалука: Академија умјетности РС, 2006.
- Голубовић, Видоје. „Караван-сараји, ханови и апшчинце“, *Књижевни магазин: месечник Српског књижевног друштва*, Год. 6, Бр. 57 (2006), 42-44.
- Кековић, Александар, Зоран Чемеркић. *Модерна Ниша 1920-1941*. Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2006.
- Марковић, Иван. „Зграда Занатског дома архитекте Богдана Несторовића“, *Годишњак града Београда*, Књ. LIII (2006), 311-335.
- Стефановић, Тадија. „Архитектура хотела Крен у Чачку“, *Зборник радова Народног музеја Чачак*, Кпј. 36 (2006), 119-142.
- Canizaro, Vincent (Eds.). *Architectural Regionalism: Collected Writings on Place, Identity, Modernity and Tradition*. New York: Princeton Architectural Press, 2007.
- Cvetković, V. *Volja za novo: o genealogiji modernosti*. Beograd: Dereta, 2007.
- Dubrović, Željana. *Zdravko Bregovac: Retrospektiva arhitektonskog opusa*, Izložba 13. prosinac 2007. - 31. siječnja 2008, Katalog izložbe, Muzej grada Rijeke, Rijeka 2007.
- Dženkins, Čarls. *Nova paradigma u arhitekturi: jezik postmodernizma*. Beograd: Orion Art, 2007.
- Ignjatović, Aleksandar. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.
- Overy, Paul. *Licht, air and openness: Modern architecture between the Wars*. London: Thames & Hudson, 2007.
- Ozkan, Suha. „Regionalism within Modernism“, u: Vincent B. Canizaro (Ed.). *Architectural Regionalism: Collected Writings on Place, Identity, Modernity and Tradition*. New York: Princeton Architectural Press, 2007, 103-109.
- Radović, Mahečić Darja. *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*. Zagreb: Školska knjiga, 2007.
- Speck, Lawrence W. „Regionalism and Invention“, u: Vincent B. Canizaro (Ed.). *Architectural Regionalism: Collected Writings on Place, Identity, Modernity and Tradition*. New York: Princeton Architectural Press, 2007, 71-79.
- Stiller, Adolph (Hg.). *Avantgarde & Kontinuität: Kroatien, Zagreb, Adria*. Katalog. Wien: Verlag Anton Pustet, 2007.
- Viđen, Ivan (ur.). *Kosta Strajnić: Dubrovnik bez maske i polemika s Vinkom Brajevićem o očuvanju dalmatinske arhitekture*. Zagreb: Hrvatsko restauratorsko društvo, 2007.
- Благојевић, Љиљана. *Нови Београд: оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет, Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2007.
- Васић, Јовица. *Нишка Бања*. Ниш: Атлантис, 2007.
- Вујанић, Милица и др. *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Дига, Жак. *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*. Београд: Слио, 2007.
- Кадјевић, Александар. „Проблеми истраживања и тумачења социјализма у српској архитектури“, *Новопазарски зборник*, Бр. 30 (2007), 211-217.

- Кадиевић, Александар. „Улога идеологије у новјој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе*, Бр. 8 (2007), 225-237.
- Павловић, Тамара. „Клуб Медитеране – једна од најоптималнијих формула каупског одмора у спорско-рекреативном туризму“, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, Бр. 57 (2007), 203-211.
- Попадић, Милан. „О архитектури хотела *Врбак* у Новом Пазару“, *Новопазарски зборник*, Књ. 30 (2007), 219-231.
- Просен, Милан. „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији“, *Наслеђе*, Год. VII, Бр. 8 (2007), 95-118.
- Ркаловић, Симонида. „Хотел *Праг*“, *Наслеђе* (Београд), Бр. VIII (2007), 87-94.
- Стојановић, Дубравка. „Туризам и конструкција социјалног и националног идентитета у Србији крајем 19. и почетком 20. века“, *Годишњак за друштвену историју*, Год. 13, Бр. 1-3 (2007), 41-59.
- Jelinčić, Angelina Daniela. *Abeveda kulturnog turizma*. Zagreb: Meandarmedia, 2008.
- Le Corbusier. *Putovanje na istok*. Loznica: Karpos, 2008.
- Moraglio, Massimo. „Landscapes and Highways in Twentieth-Century Italy“, u: Mauch, Christof, Thomas Zeller (Eds.). *The World beyond the Windshield: Roads and Landscapes in the United States and Europe*. Athens, Ohio: Ohio University Press, Franz Steiner Verlag, 2008, 108–124.
- Rosi, Aldo. *Arhitektura grada*. Beograd: Građevinska knjiga, 2008.
- Schipper, Frank. *Driving Europe: Building Europe on roads in the twentieth century*. Amsterdam: Aksant Academic Publishers, 2008.
- Urlić, Velimir. *Роџци туризма и Макарској и приморју до 1940*. Makarska: Gradski muzej Makarska, 2008.
- Veljačić, Miranda. „Perje na buri“, *Oris*, God. X, Бр. 50 (2008), 134-143.
- Vukić, Feđa. *Modernizam u praksi*. Zagreb: Meandarmedia, 2008.
- Кадиевић, Александар. „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, *Наслеђе*, Год. VIII, Бр. 9 (2008), 75-88.
- Камилић, Викторија. „Осврт на делатност Групе архитеката модерног правца“, *Годишњак града Београда*, Књ. LV-LVI (2008-2009), 239-264.
- Туцић, Хајна. „Дело архитекте Војина Симеоновића између два светска рата“, *Наслеђе*, Бр. 9 (2008), 155-178.
- Чомпић, Ђорђе, Милорад Вукић. *Изградња и опремање хотелских објеката*. Београд: Висока хотелијерска школа, 2008.
- Barthes, Roland. *Mitologije*. Zagreb: Pelago, 2009.
- Gović, Vana. *Andrija Čičin-Šain*. Katalog izložbe, Muzej grada Rijeke, 27. listopada 2009. – 31. siječnja 2010. Rijeka: Muzej grada Rijeke, 2009.
- Hess, Alan. *Oscar Niemeyer buildings*. New York: Rizzoli, 2009.
- Ivanišić, Krunoslav. „Техничка, функционална и реторичка одрживост архитектуре Николе Добровића“, u: Ivan Viđen (prir.). *Kosta Strajnić – život i djelo*. Dubrovnik/Zagreb: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik/Institut za povijest umjetnosti, 2009, 103-120.
- Körbler, Iva. „Hotelska turistička baština“, u: T. Premerl (ur.). *Hrvatska arhitektura u XX. stoljeću*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u palači Matice Hrvatske 8-10. studenoga 2007. Zagreb: Matica hrvatska, 2009, 272.
- Kos, Mirjana, Julija Lozzi Barković. *Kvarnerska kupališna baština*. Opatija: Hrvatski mjezej turizma: Rijeka: Državni arhiv u Rijeci, 2009.
- Kulić, Vladimir. *Land of the In-Between: Modern Architecture and The State in Socialist Yugoslavia, 1945-65*. Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of The University of Texas at Austin, May 2009.
- Mako, Vladimir. *Estetika – arhitektura. Knjiga 2. Kreativni proces između subjektivnog i opšte društvenog estetskog značenja*. Beograd: Orion Art, Arhitektonski fakultet, 2009.
- Mojaš, Nora. „Elementi dizajna u arhitekturi Nikole Dobrovića – dubrovački primjer“, u: Ivan Viđen (prir.). *Kosta Strajnić – život i djelo*. Dubrovnik/Zagreb: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik/Institut za povijest umjetnosti, 2009, 123-146.
- Premerl, Tomislav (ur.). *Hrvatska arhitektura u XX. stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska, 2009.
- Vasić, Драгана. „Бања Врућница Симе Крстића“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, Бр. 6 (2009), 227-239.
- Докнић, Бранка, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман. *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената, Књига 1-2*. Београд: Архив Југославије, 2009.
- Пераћ, Јелена. *Разгледнице у Србији 1895 – 1914*. Београд: Музеј примењене уметности, 2009.
- Сворчан, Новак. *Међународни хотелски ланци*. Београд: Висока хотелијерска школа струковних студија, 2009.
- Ваце, Антун. „Архитекти Младен Каузлирић и Стјепан Гомбош у Дубровнику (1930.-1940.)“, *Peristil*, Бр. 53 (2010), 105-120.
- Dešman, Kristina. „Hotel Kanin“, *Docomoto Slovenija_100*, Letn. 40, št. 185/187 (2010), 151, 165.
- Duda, Igor. „Adriatic for All: Summer Holidays in Croatia“, u: Luthar, Breda, Maruša Pušnik (ur.). *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington: New Academia Publishing, 2010, 289-311.
- Duda, Igor. *Pronađeno blagostanje: svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.
- Greco, Laura. *Architetture Autostradali in Italia. Progetto e costruzione negli edifici per l'assistenza ai viaggiatori*. Rome: Gangemi Editore, 2010.
- Hays, Michael. *Architecture's desire – Reading the late avant-garde*. Cambridge: MIT Press, 2010.
- Ignjatović, Aleksandar. „Poricanje i obnova: arhitektura postmodernizma 1980–1991“, u: Miodrag Šuvaković (ur.). *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Radikalne umetničke prakse*. Beograd: Orion Art 2010, 663-670.
- Ivanuš, Martina. „Vrednovanje turističke izgradnje na području Plitvičkih jezera“, *Prostor*, Vol. 18, Br. 1/39 (2010), 122-135.

- Kadijević, Aleksandar. *Arhitektura u duhu vremena*. Beograd: Građevinska knjiga, 2010.
- Krštić, Marija. „Tito kao turista“, *Etnoantropološki problemi*, God. 5, Sv. 2 (2010), 141-164.
- Lejeune, Jean-Francois, Michelangelo Sabatino. *Modern Architecture and the Mediterranean: Vernacular Dialogues and Contested Identities*. London: Routledge, 2010.
- Mitrović, Vladimir. *Arhitektura XX veka u Vojvodini*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2010.
- Štraus, Ivan. *99 arhitekata sarajevskog kruga 1930.- 1990*. Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2010.
- Taritaš-Mrak, Ana. „Uvjeti planiranja i prostorni pokazatelji uređenja turističkih predjela Babin Kuk i Solaris“, *Prostor*, Vol. 18, Br. 1/39 (2010), 137-151.
- Михајлов, Саша. *Хотел Москва Београд*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2010.
- Миловановић, Милан. „Архитекта Момчило Белобрк: Биографске црпице и преглед стваралаштва архитектке Момчила Белобрка“, у: Милан Максимовић (ур.), *Време архитектуре: архитектура и урбанизам у Ваљево 2004-2009* (Ваљево: Друштво архитеката Ваљево: Издавачко друштво Колубара: Инжењерска комора Србије, 2010), 30-45.
- Попадић, Милан. „Нови улепшани свет: социјалистички естетизам и архитектура“, *Зборник Матице српске за ликовну уметност*, Br. 38 (2010), 247-260.
- Basauri, Luciano. „Modernizacijski utjecaj turizma: postojeći krajolici“, *Čovjek i prostor*, God. 57, Br. 684-685 (2011), 46-52.
- Bendžamin, Endrju. *Filozofija arhitekture*. Beograd: Clio, 2011.
- Brezar, Vladimir. *Edo Mihenc*. Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo, 2011.
- Ćerović, Slobodan. *Projektovanje i izgradnja hotela*. Beograd: Univerzitet Singidunum, 2011.
- Duda, Igor. „Rijetki trenuci odmora. Tito i slobodno vrijeme“, u: Olga Manojlović Pintar (ur.). *Tito – viđenja i tumačenja*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije, 2011, 313-328.
- Duda, Igor. „Turizam narodu. Godišnji odmor kao proizvod socijalističke modernizacije“, *Čovjek i prostor* [tematski broj: *Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma*], God. 57, Br. 684-685 (2011), 28-32.
- Duda, Igor, Igor Stanić. „Iza vrata radničkih odmarališta. Službeni zapisi o nestašnim i gladnima 1947.-1950.“, *Historijski zbornik*, Vol. 64, No. 1 (2011), 99-119.
- Kadijević, Aleksandar. „Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću“, *Prostor*, Vol. 19, Br. 2/42 (2011), 466-477.
- Lovrenović, Ivan. „Zlatko Ugljen, ili o porijeklu ljepote. Jedna intimistička varijacija“, *Oris*, God. XIII, Br. 71 (2011), 46-54.
- Marić, Tamara, Nataša Jakšić. „Petrijnska ulica u Zagrebu: Arhitektonsko-urbanistički slojevi od druge polovice 18. do kraja 20. stoljeća“, *Prostor*, Vol. 19, Br. 2/42 (2011), 330-331.
- Mrduljaš, Maroje. „Razvoj turizma na hrvatskoj Jadranskoj obali u socijalizmu: izgradnja dostupne arkadije“, *Čovjek i prostor* (tematski broj: *Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma*), God. 57, Br. 684-685 (2011), 33-45.
- Piplović, Stanko. „Arhitekt Milorad Družević“, *Kulturna baština*, Br. 37 (2011), 259-316.
- Piplović, Stanko. „Rad na gospodarskom unaprijeđenju Dalmacije na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, u: Renata Trischler (ur.). *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, Br. 18 (2011), 199-227.
- Plejić, Robert. „Splitski arhitekt Niko Armanda – arhitektonski modernizam i povijesni prostor“, *Kulturna baština*, Br. 37 (2011), 227-258.
- Prodanović, Srđan, Predrag Krštić. *Javni prostor i slobodno delanje: Fuko vs. Lefevr*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2011.
- Šuvaković, Miodrag. *Pojmovnik teorije umetnosti*. Beograd: Orion Art, 2011.
- Virilio, Pol. *Kritični prostor*. Čačak – Beograd: Gradac, 2011.
- Благојевић, Лиљана. „Транскултурални итнерери архитектке Милана Злоковића“, *Архитектура и урбанизам*, Br. 32 (2011), 3-15.
- Гвозден, Владимир. *Српска путописна култура 1914-1940: студија о хронотопичности суфета*. Београд: Службени гласник, 2011.
- Ђурић, Милан, Јелена Живанчевић. *[0]77 појмова архитектонског дискурса*. Београд: Полигон, 2011.
- Панић, Вања. *Милан Злоковић: афирмација модернизма*. Београд: Архитектонски факултет, 2011.
- Чунић, Симона. *Грађански модернизам и популарна култура. Епизоде модног, памодног и модерног (1918-1941)*. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Anderson, Ben M. „The construction of an alpine landscape: building, representing and affecting the Eastern Alps, c. 1885–1914“, *Journal of Cultural Geography*, Vol. 29, No. 2 (2012), 155-183.
- Bakić, Jovo, Srđan Cvetković, Ivana Dobrivojević, Hrvoje Klasić, Vladimir Petrović (autori tekstova). *Jugoslavija: od početka do kraja*, Katalog izložbe, decembar 2012. – mart 2013, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd 2012.
- Berend, Ivan T. *Evropa posle 1980*. Beograd: Arhipelag: Službeni glasnik, 2012.
- Cohen, J.-L. *The Future of architecture Since 1889*. London/New York: Phaidon, 2012.
- Cohen, Jean-Louis. *The Future of architecture Since 1889*. London/New York: Phaidon, 2012.
- Ignjatović, Aleksandar. „Tranzicija i reforme: arhitektura u Srbiji 1952-1980“, u: Miško Šuvaković i dr. (ur.). *Istorija umetnosti u Srbiji XX veka. Realizam i modernizam oko Hladnog rata*. Beograd: Orion Art i Katedra za muzikologiju Fakulteta muzičkih umetnosti, 2012, 689-710.
- Jovanović, Jelica, Ines Tolić. „‘Borba’ for architecture“, u: Vladimir Mako, Mirjana Roter Blagojević, Marta Vukotić Lazar (Eds.). *International Conference Architecture and Ideology*. Belgrade: Faculty of Architecture, University of Belgrade, Board of Ranko Radović Award, Association of Applied Arts Artists and Designers of Serbia (ULUPUDS), 2012, 825-836.
- Ignjatović, Aleksandar. „Tranzicija i reforme: arhitektura u Srbiji 1952–1980“, u: Miodrag Šuvaković (ur.), *Istorija*

- umetnosti u Srbiji XX vek. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata*. Beograd: Orion Art 2012, 689-710.
- Jovičić, Živadina. *Pola veka hotela Slavija*. Beograd: JAT-Hoteli Slavija, 2012.
- Kulić, Vladimir, Maroje Mrduljaš, Wolfgang Thaler. *Modernism in-between: The mediator architecture of socialist Yugoslavia*. Berlin: Jovis, 2012.
- Maldini, Slobodan. *Leksikon arhitekture i umetničkog zanatstva*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Milenković, Branislav. „Zaboravno pleme“, u: Milica Bogojević-Bobić, Đorđe Bobić i Viktorija Kamilić (prir.). *Neistakano predivo. Arhitekta Ratomir Bogojević*. Beograd: Orion Art, 2012.
- Mitrović, Mihajlo. *Arhitektura Beograda 1950-2012*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Mrduljaš, Maroje, Vladimir Kulić. *Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma/Unfinished modernisations: between utopia and pragmatism*. Zagreb: Croatian Architect's Association, 2012.
- Mutnjaković, Andrija. „Arhitektonika Miroslava Begovića“, *Art Bulletin*, No. 62 (2012), 86-139.
- Paladino, Zrinka. „Arhitektonski opus Lavoslava Horvata u Beogradu“, *Prostor*, Vol. 20, Br. 2/44 (2012), 310-327.
- Penner, Richard, Lawrence Adams, Stephani K. A. Robson. *Hotel Design, Planning and Development*. London: Routledge, 2012.
- Savić, Jelena. „Architectural Scene of Banja Luka and Croatian Authors: Modernisation of a Small Town“, *Prostor*, Vol. 20, Br. 2/44 (2012), 402-413.
- Stanić, Sanja, Josip Pandžić. *Prostor u djelu Michela Foucaulta*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Odsjek za sociologiju, 2012.
- Благојевић, Љилјана. „Транспозиција духа и карактера италијанско-медитеранске архитектуре у раним пројектима милана злоковића“, *Архитектура и урбанизам*, Бр. 34 (2012), 3-13.
- Живанчевић, Јелена. *Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије*. Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2012.
- Марић, Сретен. *О структурализму*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Милинковић, Марија. *Архитектонскокритичка пракса: теоријски модели*. Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2012.
- Ркаловић, Симонида. „Хотел Асториа“, *Наслеђе*, Бр. XIII (2012), 103-109.
- Antešević, Nebojša. „The use of stone and traditional stone building techniques in Bosnian modern architecture from 1945 to 1965“, u: Vesna Dimitrijević (ur.). *3rd International Conference: Harmony of nature and spirituality in stone*. Belgrade: Stone Studio Association, 2013, 133-146.
- Blagojević, Ljiljana, Marija Milinković. „The beauty of production: module and its social significance“, *Architectural Research Quarterly*, No.17 (2013), 253-268.
- Blagojević, Ljiljana, Borislav Vukičević. „Hotel Ko-op u Ulcinju arhitekata Hinka Bauera i Marijana Haberlea“, *Prostor*, Vol. 21, Br. 1/45 (2013), 14-25.
- Bobovec, Borka. *Miroslav Begović*. Zagreb: HAZU, 2013.
- Ceraj, Iva. „Bernardo Bernardi – spiritus movens inicijalnog razdoblja uspostave dizajna u Hrvatskoj“, *Art Bulletin*, No. 63 (2013), 98-119.
- Čavlović, Melita, Andrej Uchytel. „Arhitektonske kompozicije Alfreda Albinića“, *Prostor*, Vol. 21, Br. 1/45 (2013), 26-43.
- Denegri, Ješa. *Srpska umetnost 1950-2000*, Knj. 1-5. Beograd: Orion Art, 2013.
- Duda, Igor. „Komunisti kao turisti. Godišnji odmor u vili CK SKH u Fažani“, *Fažanski kolokvij*, No. 7 (2013), 137-145.
- Duda, Igor. „Od radnika do turista“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 55-87.
- Hagemann, Anke, Michael Zinganel (Eds.). *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia. Holidays After The Fall*. Berlin: Jovis, 2013.
- Kranjčević, Jasenka. „Arhitektonski opus Alfreda Kellera na Kvarneru“, *Prostor*, Vol. 21, Br. 1/45 (2013), 158-169.
- Kranjčević, Jasenka. *Alfred Keller (1875.-1945.): arhitektonski projekti na Lošinj i prostoru Hrvatske*. Mali Lošinj: Lošinjski muzej; Zagreb: Institut za turizam, 2013.
- Makarfer, Robert. *Frenk Lojd Rajt*. Beograd: Clio, 2013.
- Mutnjaković, Andrija, Dubravka Kisić, Ana Lozica Kršinić (ur.). *Arhitekt Julije de Luca*. Zagreb: HAZU, Hrvatski muzej arhitekture, 2013.
- Nikša Bilić, Ante, Tadej Glažar (Vodili intervju). „Ante Rožić/Između tradicije i modernosti“, *Oris*, God. XV, Br. 81 (2013), 40-57.
- Paladino, Zrinka. *Lavoslav Horvat*. Zagreb: MeandarMedia, HAZU, HMA, 2013.
- Patterson, Hyder Patric. „Jugoslavija kakva je nekad bila. Šta su turizam i dokolica značili u povijesti socijalističke federacije“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 373-408.
- Pedrotty, Meehan Kate. „Jugoslovensko jedinstvo i olimpijska ideologija na Zimskim olimpijskim igrama u Sarajevu 1984. godine“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 343-369.
- Rkalović, Simonida (autor kataloga). *Hoteli u Beogradu/Belgrade Hotels: 1843-2013*. Izložba septembar - oktobar 2013, Galerija Kuće legata. Katalog izložbe. Distrikt 6, Beograd 2013.
- Segawa, Hugo. *Architecture of Brazil 1900-1990*. New York: Springer, 2013.
- Stiller, Adolph, Bojan Kovačević. *Montenegro. Kontrast. Landschaft. Architektur Kontext*. Salzburg-Wien: Mury Salzmann, 2013.
- Taylor, Karin. „Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 261-262.

- Taylor, Karin, Hannes Grandits. „Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 23-51.
- Tchoukarine, Igor. „Jugoslavenski put do međunarodnog turizma“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 125-154.
- Yeomans, Rory. „Od drugova do potrošača. Odmor, slobodno vrijeme i ideologija u komunističkoj Jugoslaviji“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 89-123.
- Вуловић, Владимир. *Краљевска Бања Ковиљача: кроз историју и сјај*. Лозница: Библиотека Вуковог завичаја: Бања Ковиљача: В. Вуловић, 2013.
- Динић, Љубодраг. „Предговор“, у: Гојко Маловић (ур.). *Саобраћај и везе у Краљевини Југославији 1918-1941*. Каталог изложбе. Београд: Архив Југославије, 2013, 5-24.
- Докнић, Бранка. *Културна политика Југославије: 1946-1963*. Београд: Службени гласник, 2013.
- Маловић, Гојко (ур.). *Саобраћај и везе у Краљевини Југославији 1918-1941*. Каталог изложбе. Београд: Архив Југославије, 2013.
- Марковић, Иван Р. *Архитекта Миладин Прљевић*. Каталог изложбе. Ужице: Историјски архив Ужице: Београд: МНТ, 2013.
- Михајлов, Сапа. *Рајко М. Тамућ 1900-1979*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2013.
- Панић, Вања. *Начела модерне у архитектури јавних објеката у Београду, период 1918-1941*. Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету у Београду, 2013.
- Чалић, Марн-Жанин. *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Слио, 2013.
- Basañi, Luciano, Dafne Berc. „Intervenciones costeras y turismo de masas: la lección europea“, u: Macarane Cortés, *Turismo y arquitectura moderna en Chile*. Santiago: Ediciones ARQ, 2014, 195-199.
- Bodrožić, Nataša, Saša Šimpraga (ur.). *Motel Trogir: Nije uvijek budućnost to što dolazi*. Zagreb: Slobodne veze/Loose Associations, Contemporary art practices, 2014.
- Filipović, Krsto. „Građevinarstvo društvenog standarda u NR Crnoj Gori 1947-1950“, u: Branislav Krstić (prirednik). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-tih*. Beograd: Branislav Krstić, 2014, 235-249.
- Glažar, Tadej. „Važnost prirodnog okruženja u hotelskoj arhitekturi 30-ih i 60-ih godina 20. stoljeća na istočnoj Jadranskoj obali - tri primjera“, u: Andrija Mutnjaković (ur.). *Identitet Jadranske turističke arhitekture*. Zagreb: HAZU, 2014, 75-85.
- Krstić, Branislav (prirednik). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*. Beograd: Branislav Krstić, 2014.
- Kulić, Vladimir. „The Scope of Socialist Modernism: Architecture and State Representation in Postwar Yugoslavia“, Vladimir Kulić, Timothy Parker and Monica Penick (Eds.), *Sanctioning Modernism: Architecture and the Making of Postwar Identities*. Austin: University of Texas Press, 2014, 37-65.
- Laan, van der Zeeuw. *The American Dream – De Nederlandse motelbouw in de periode 1950-1980*. Master teza odbranjena na Univerzitetu u Utrehtu u okviru master studija Istorije arhitekture (Universiteit Utrecht, Master Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg), 2014.
- Lucianović, Lukša. *Povijest dubrovačkog hotelijerstva*. Dubrovnik: Udruga za očuvanje tradicije dubrovačkog turizma „Dubrovački izlog“, 2014.
- Macura, Milorad. „Arhitekt i projektovanje“, u: Branislav Krstić (prirednik). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-tih*. Beograd: Branislav Krstić, 2014, 163-172.
- Mutnjaković, Andrija (ur.). *Identitet Jadranske turističke arhitekture*. Zagreb: HAZU, 2014.
- Overy, Paul. *De Stijl*. New York: Thames & Hudson, 2014.
- Premerl, Tomislav. „Povijesni pregled turističke arhitekture na Jadranu u 20. stoljeću“, u: Andrija Mutnjaković (ur.). *Identitet Jadranske turističke arhitekture*. Zagreb: HAZU, 2014, 59-74.
- Salaj, Matija. „Konceptije programiranja turističkih zona. Prostorni planovi i njihova realizacija“, u: Andrija Mutnjaković (ur.). *Identitet Jadranske turističke arhitekture*. Zagreb: HAZU, 2014, 131-149.
- Seissel, Josip. „Problemi izgradnje Mediteranskih gradova i naselja“, u: Branislav Krstić (prirednik). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-tih*. Beograd: Branislav Krstić, 2014, 312-314.
- Stanković, Nebojša. „Niška Banja: Modern Architecture for a Modern Spa“, u: Jelena Bogdanović, Lilien F. Robinson & Igor Marjanović (Eds.). *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918-1941)*. Leuven: Leuven University Press, 2014, 251-252.
- Sutlić, Korana. „Ovako je izgledao raj za Titovu vrhušku. Hotel Jadran Tučepi“, *Globus: nacionalni tjednik*, Br. 1235 (2014), 78-82.
- Šćitaroci, Obad Mladen, Bojana Bojanić Obad Šćitaroci. „Pejzažna arhitektura jadranskog primorja u kontekstu turističke izgradnje“, u: Andrija Mutnjaković (ur.). *Identitet Jadranske turističke arhitekture*. Zagreb: HAZU, 2014, 179-202.
- Šimičić, Velimir. „Mjerila turističke prepoznatljivosti“, u: Andrija Mutnjaković (ur.). *Identitet Jadranske turističke arhitekture*. Zagreb: HAZU, 2014, 51-56.
- Ugljen, Zlatko. „Regionalizam moderne arhitekture“, u: Andrija Mutnjaković (ur.). *Identitet Jadranske turističke arhitekture*. Zagreb: HAZU, 2014, 223-230.
- Vukić, Feđa. „Identitetski sustav u turizmu“, u: Andrija Mutnjaković (ur.). *Identitet Jadranske turističke arhitekture*. Zagreb: HAZU, 2014, 35-42.
- Антепевић, Небојша. „Регионализам у модернизму vs. туризам у социјализму. Расправа о утицајима регионализма на архитектуру модерних туристичких објеката Југославије друге половине 20. века“, у: Зоран М. Јовановић и др. (ур.). *Међународни тематски зборник: Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних -изама, посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића (1932-2013)*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2014, 493-511.

- Борић, Тијана. *Дворови династија Обреновић и Карађорђевић у Србији*. Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2014.
- Просен, Милан. *Ар деко у српској архитектури*. Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београд, 2014.
- Стефановић, Тадија. *Токови у српској архитектури (1935-1941)*. Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2014.
- Antešević, Nebojša. „Doprinos hrvatskih arhitekata i zagrebačke škole arhitekture beogradskom gradotvornom nasleđu tokom 20. veka“, *Израдања*, Бр. 9-10 (2015), 377-389.
- Ваће, Антун. *Архитектура Дубровника између два светска рата*. Докtorsка дисертација одбрањена на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу, 2015.
- Вјазић Klarin, Tamara. *Ernest Weissmann: Друштвено ангажирана архитектура 1926.–1939*. Zagreb: HAZU-HMA, 2015.
- Благојевић, Лјилјана. „A lifetime of mediterranean modern“, u: K. Ivanišin, L. Благојевић, W. Thaler. *Dobrović in Dubrovnik: A Venture in Modern Architecture*. Berlin: Jovis Verlag GmbH, 2015, 129-159.
- Благојевић, Лјилјана. *Итинерери: Модерна и Медитеран. Траговима архитектура Николе Добровића и Милана Злокочића*. Beograd: Službeni glasnik, Arhitektonski fakultet u Beogradu, 2015.
- Bobovec, Borka, Luka Korlaet, Nino Virag. „Arhitekt Ivo Bartolić. Prolegomena opusu“, *Prostor*, Vol. 23, Br. 1/49 (2015), 160-173.
- Bušatlić, Lejla. *Архитектура Златка Угљена – континуитет традиционалних форми у модерној и постмодерној реинтерпретацији*. Магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету Универзитета у Сарајеву, 2015.
- Deranja Crnokić, Anuška, Ines Jelavić Livaković. „Pravna zaštita poslijeratne arhitekture ostvarene u razdoblju od 1945. do 1990. godine na području Republike Hrvatske – doprinos valorizaciji i očuvanju“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, God. 39, Br. 39 (2015), 17–36.
- Duda, Igor. *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*. Pula: Biblioteka Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, 2015.
- Ivanišin, Krunoslav. „Arhitekt i grad – dubrovački opus Nikole Dobrovića“, *Art Bulletin*, Br. 65 (2015), 121-150.
- Ivanišin, Krunoslav, Wolfgang Thaler, Ljiljana Blagojević. *Dobrović in Dubrovnik: A Venture in Modern Architecture*. Berlin: Jovis Verlag GmbH, 2015.
- Ivanuš, Martina. „Plitvički modernistički san“, *Oris*, God. XVII, Br. 91 (2015), 28-43.
- Karamehmedović, Deša. „Prostorna i funkcionalna klasifikacija dubrovačke ladanjske arhitekture: doprinos društvenom vrednovanju“, *Analiza Dubrovnik*, Br. 53 (2015), 1-30.
- Kranjčević, Jasenka, Mirjana Kos. *Češki arhitekti i počeci turizma na hrvatskom Jadranu*. Katalog izložbe. Zagreb: Institut za turizam, Rijeka: Državni arhiv u Rijeci: Veleposlanstvo Republike Češke u Zagrebu, 2015.
- Lazić, Snežana. „Turizam u Beogradu između dva svetska rata kroz dokumenta Istorijskog arhiva Beograda“, *Tims.Acta: naučni časopis za sport, turizam i velnes*, Vol. 9, Br. 1 (2015), 37-47.
- Liguori, Mario. *Vedi Napoli e poi muori – Napoli u srpskim putopisima od 1851. do 1951*. Beograd: Službeni glasnik, 2015.
- Mrduljaš, Maroje. „Building the Affordable Arcadia. Tourism development on the Croatian Adriatic coast under state socialism“, u: E. Beyer, A. Hagemann & M. Zinganel (Eds.). *Seaside Architecture and Urbanism in Bulgaria and Croatia. Holidays After The Fall*. Berlin: Jovis, 2013, 171-207.
- Mrduljaš, Maroje. „Modernizam - i blizu i daleko“, *Oris*, God. XVII, Br. 94 (2015), 6-11.
- Nikić Olujić, Ivana. *Zdravko Bregovac: arhiv arhitekta*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2015.
- Piplović, Stanko. „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata“, u: D. Roksandić i I. Cvijović Javorina (ur.). *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945.*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014. Zagreb: Filozofski fakultet, 2015, 41-72.
- Šuligoj, Metod (ur.). *Retrospektiva turizma Istre*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Uskoković, Sandra. *Lovro Perković – Estetika prostora i senzibilitet konteksta*. Zagreb: Ex Libris, 2015.
- Антешевић, Небојша. „Социјалистички естетизам у туристичкој архитектури Југославије (1960-1980)“, u: Нада Живковић (ур.). *VI Конференција: Архитектура и урбанизам после Другог светског рата – заштита као процес или модел*, Београд, 12. новембар 2015. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2015, 186-203.
- Марић, Игор. *Регионализам у српској модерној архитектури*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 2015.
- Митровић, Гордана. *Градитељство бања Србије – 19. и прва половина 20. века*. Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2015.
- Путник, Владана. *Архитектура соколских домова у Краљевини Срби, Хрвати и Словенаца и Краљевини Југославији*. Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2015.
- Alfirević, Đorđe. *Ekspressionizam u srpskoj arhitekturi*. Beograd: Orionart, 2016.
- Blagojević, Ljiljana. „Modernism of Scarcity: Architect Milan Zloković and Debates on Industrialization of Construction in the 1950s and 1960s“, u: Pier Luigi Bassignana (Ed.). *Le Culture della Tecnica, La prefabbricazione*, No. 27 (2016), 97-99.
- Ceraj, Iva. *Bernardo Bernardi: dizajnersko djelo arhitekta 1951.–1985*. Zagreb: HAZU, 2016.
- Duda, Dean. „Betonski spavači“, *Oris*, God. XVIII, Br. 98 (2016), 154–165.
- Hertzberger, Herman. *Architecture and Structuralism: The Ordering of Space*. Rotterdam: NAI010 Publishers, 2016.
- Kranjčević, Jasenka, Mirjana Kos. *Češki arhitekti i počeci turizma na hrvatskom Jadranu*. Katalog izložbe. Ostrava: Kabinet architektury, Zagreb: Institut za turizam, 2016.

- Kranjčević, Jasenka, Mirjana Kos. *Fragmenti prekinutog vremena: neizvedeni projekti turističke arhitekture*. Katalog izložbe. Opatija: Hrvatski muzej turizma, Rijeka: Državni arhiv Rijeka, 2016.
- Magaš Bilandžić, Lovorka. „Hanns Wagula i turistički plakat u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Br. 40 (2016), 183-195.
- Morrison, Kenneth. *Sarajevo's Holiday Inn on the Frontline of Politics and War*. London: Palgrave Macmillan, 2016.
- Šerman, Karin, Maroje Mrduljaš. „Moderna tradicija hrvatske turističke arhitekture“, u: Zvonimir Radić (prir.). *More – hrvatsko blago*. Zagreb: Vlastita naklada Z. R., 2016, 1056-1062.
- Маркуш, Андрија. *Кана Светлана Радевић*. Подгорица: Архитектонски форум, 2016.
- Павловић, Марина. „Три нереализована пројекта у Булевару краља Александра – из петогодишњег плана развоја Београда 1947–1951.“, *Наслеђе*, Br. 17 (2016), 125-138.
- Ценкс, Чарлс. *Шта је постмодернизам?* Лозница: Карпос, 2016.
- Kadijević, Aleksandar. „Arhitekti emigranti iz Rusije i hrvatska arhitektura 20. stoljeća“, *Prostor*, Vol. 25, Br. 2/54 (2017), 358-371.
- Kadijević, Aleksandar. „Newer Architecture – from Modernization and Destruction to Distorted Representation“, u: Miodrag Marković, Dragan Vojvodić (Eds.), *Artistic Heritage of the Serbian People in Kosovo and Metohija: history, identity, vulnerability, protection*. Belgrade: SASA, 2017, 340-349.
- Plunz, Richard. *City Riffs: Urbanism, Ecology, Place*. Zürich: Lars Müller Publishers, 2017.
- Perušić, Mladen. „Grad mladih Granešina, povijest gradnje“, *Portal: godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda*, Br. 8 (2017), 199–218.
- Salopek, Davor (ur.). *13 arhitektonskih razgovora*. Petrinja: Arhitekti Salopek i dr., 2017.
- Selenić, Ajla, Vladan Đorić (ur.). *Prostor vremena. Jubani Pallasmaa*. Beograd: Arhitektonski fakultet, 2017.
- Stiller, Adolph, Bojan Kovačević. *Aleksaj Brkić 1922–1999. Arhitekt in Belgrad*. Salzburg–Wien: Mury Salzmann Verlag, 2017.
- Јанков, Соња. „Пионирски градови у пост-југословенском контексту“, *Архитектура и урбанизам*, Br. 44 (2017), 47-53.
- Кузовић, Душко. „Архитектура брутализма у Србији – Хотел „Златибор“ на тргу Партизана у Ужичу“, *Техника - Наše грађевинарство*, Год. 71, Br. 1 (2017), 29-37.
- Марковић, Иван Р., Милан П. Миловановић. *На врелу неимарства: архитекти породице Тамућ*. Београд: Хералдички клуб, 2017.
- Маркуш, Андрија. *Вујадин. Прах симбола*. Подгорица: Архитектонски форум, 2017.
- Милашиновић Марић, Дијана. „Елементи регионалне архитектуре у делу архитекте Ивана Антића“, *Архитектура и урбанизам*, Br. 44 (2017), 21-30.
- Милашиновић Марић, Дијана. *Полетне педесете у српској архитектури*. Београд: Орион арт, Факултет техничких наука у Косовској Митровици, Универзитет у Приштини, 2017.
- Михајловић, Јелена. *Хетеротопије – простори „другости“ у архитектури*. Београд: Задужбина Андрејевић, 2017.
- Стојиљковић, Даница. *Структурализам у архитектури Југославије у периоду од 1954. до 1980. године*. Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2017.
- Issaia, Theodossis, Anna Kats, „Gender and the production of space in postwar Yugoslavia“, u: Stierli, Martino, Vladimir Kulić (Eds.). *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. New York: The Museum of Modern Art, 2018, 97-101.
- Kahle, Darko. „Arhitektonski ured Vladimir Šterk u razdoblju 1923.-1941.“, *Prostor*, Vol. 26, Br. 1/55 (2018), 20-39.
- Čavlović, Melita. „Constructing a Travel Landscape: A Case Study of the Sljeme Motels along the Adriatic Highway“, *Architectural Histories*, 6/1 (2018), 1–14.
- Mrduljaš, Maroje. „Arhitektura: tabula rasa, konteksti, kritika“, u: Grupa autora. *Šezdesete u Hrvatskoj — Mit i stvarnost*. Zagreb: Školska knjiga, 2018, 164-189.
- Mrduljaš, Maroje. „Toward an affordable Arcadia: The evolution of hotel typologies in Yugoslavia, 1960-1974“, u: Stierli, Martino, Vladimir Kulić (Eds.). *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. New York: The Museum of Modern Art, 2018, 78-83.
- Антешевић, Небојша. „Деловање Николе Добровића на Јадрану – допринос развоју међуратног туризма и архитектонског модернизма“, *Култура*, Br. 159 (2018), 167-188.
- Веснић, Снежана. *Филозофија и естетика архитектонског концепта: објект стварности и објект илузије*. Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2018.
- Јевтовић, Александра. *Архитекта Александар Ђокић*. Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2018.
- Милосављевић, Драгана. *Последњи чувари златиборске баштине*. Београд: Службени гласник, 2018.
- Тошева, Снежана. *Градитељство у служби државе – Делатност и остварења Архитектонског одељења Министарства грађевина у српској архитектури 1918-1941*. Београд: Музеј науке и технике, Друштво конзерватора Србије, 2018.
- Финдрић, Ранко. *Народно неимарство: становање*. Сирогојно: Музеј на отвореном „Старо село“, 2018.
- Benić, Božo, Alen Žunić. „Turistički sklop nekadašnjega vojnog odmarališta u Kuparima. Prostorni razvoj i urbanističke odlike“, *Prostor*, Vol. 27, Br. 2/58 (2019), 284-297.
- Bjažić Klarin, Tamara. „Arhitektura Udruženja umjetnika Zemlja - od novog stilskog izraza do nositelja društvene mijene“, u: *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929-1935*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2019, 67-93, 188, 310.
- Kliska, Mrinjek Neda, Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, Ana Mrđa. „Utjecaj ubrzanog zastarijevanja u turizmu na hotelske zgrade“, *Prostor*, Vol. 27 Br. 2/58 (2019), 310-321.

- Krzović, Ibrahim, Tomislav Premerl. *Juraj Neidhardt – Arhitekt, urbanist, planer, teoretičar, edukator i publicist*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2019.
- Lozzi Barković, Julija, Lidija Mićin Butković. „Uloga Alfreda Albinija u projektiranju i izgradnji Hrvatskog kulturnog doma u Sušaku te njegovo dovršenje i izmjene“, *Ars Adriatica*, Br. 9 (2019), 151-172.
- Sadiki, Arber. *Arhitektura javnih objekata Prištine u razdoblju od 1945. do 1990. godine: društveni i oblikovni faktori*. Doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2019.
- Stojnić, Bojan. *Banja Vrućica: Vijek u službi zdravlja*. Banja Vrućica: Zdravstveno-turistički centar „Banja Vrućica“ a. d.: Banja Luka: Arhiv Republike Srpske, 2019.
- Бабић, Горан, Небојша Антешевић. „Часопис Цртежи (1956-1965): значај за афирмацију ликовног изражавања код наставника и студената Архитектонског факултета Универзитета у Београду“, *Зборник Музеја примењене уметности у Београду*, Бр. 15 (2019), 46-56.
- Божић Маројевић, Милана, Марија Станковић. „Пионирски градови у Београду и Загребу – од места радости до простора антиутопије“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Бр. 47 (2019), 249-262.
- Гачић, Јелена. „Преглед опуса архитектке Јованке Јефтановић (1912-1994)“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Бр. 47 (2019), 235-247.
- Жуњић, Слађана. *Архитектура у Црној Гори 1918-1941. године*. Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београд, 2019.
- Минић, Биљана. *Средњоевропски утицаји на развој београдске архитектуре 1919–1941*. Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београд, 2019.
- Варишић Маревић, Зринка. *Архитектица Зоја Думенгић*. Zagreb: Архитектонски факултет у Загребу, UPI-2M Plus, 2020.
- Вјазић Klarin, Tamara. *Za novi, ljepši Zagreb! Архитектонски и урбанистички натјечаји међуратног Загреба, 1918. – 1941*. Zagreb: Институт за повјест умјетности, 2020.
- Богавчић, Иван, Ива Салошек Богавчић. „Прве разгледнице на простору Хрватске“, *Перистил*, Br. 1 (2020), 121-138.
- Dika, Antonia, Bernadette Krejs (Eds.). *Mapping the Croatian Coast. A Road Trip to Architectural Legacies of Cold War and Tourism Boom*. Berlin: Jovis Verlag, 2020.
- Кадјевић, Александар. „Архитектонски опус Милана Злокочића у Хрватској између два свјетска рата“, *Простор*, Vol. 28, Br. 2/60 (2020), 284-299.
- Zoranić, Adnan. „Modernism in the Adriatic hotels of socialist Yugoslavia“, u: Greg Bailey, Francesco Defilippis, Azra Korjenic i Amir Čaušević (Eds.). *Cities and Cultural Landscapes: Recognition, Celebration, Preservation and Experience*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2020, 178-195.
- Дабјић, Драгана С. *Планирање одрживог просторног развоја планинског туризма у Европи и Србији*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам, 2020.
- Кадјевић, Александар. „Преглед опуса новосадског архитектке Милана Марића (1940)“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Бр. 48 (2020), 285-302.
- Станојевић, Валентина. „Рад архитектке Виктора Лукомског у Краљевини СХС/Југославији (1884-1947)“, *Наслеђе*, Бр. 21 (2020), 39-59.
- Ђурић, Милан, Небојша Антешевић. „Архитектонска професија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца / Краљевини Југославији: модерне тенденције законодавног оквира и објективност професионалне праксе“, u: Александар Кадјевић, Александра Илијевски (ur.), *Архитектура и визуелне уметности у југословенском контексту: 1918–1941*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za istoriju umetnosti, 2021, 15-22.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Небојша Антешевић је рођен 23. октобра 1985. године у Добоју (Босна и Херцеговина). Студије архитектуре је започео на Архитектонском факултету Техничког универзитета у Делфту (Краљевина Холандија). На Архитектонском факултету Универзитета у Београду је 2009. године завршио основне а 2011. године мастер академске студије архитектуре. Мастер студије примењене уметности, смер сценографија у класи проф. Александра Денића, завршио је 2012. године на Факултету за уметност и дизајн Универзитета Мегатренд. На Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду уписао је 2013. године докторске академске студије у оквиру студијског програма Историја архитектуре. Од почетка школске 2013/2014. године до краја 2015/2016. био је сарадник у настави на Архитектонском факултету у Београду на основним и мастер академским студијама у областима архитектонско-урбанистичко пројектовање, историја архитектуре и заштита архитектонског наслеђа. У истраживачко звање истраживач-приправник изабран је 22. децембра 2014. а у звање истраживач-сарадник 24. јуна 2019. године. Током школске 2019/2020. године био је сарадник у настави на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду на предметима из уже области Историја архитектура. Током више година био је учесник стручно-научне праксе у организацији Одељења за историју уметности Филозофског факултета чији је иницијатор проф. др Александра Кадијевић. У периоду од 2010. до 2013. године био је стални сарадник стручно-научног часописа „ПросторС“ Савеза архитеката Републике Српске. Један је од покретача и сарадника интернет „Портала за архитектуру и културу простора – Супер Простор“ на коме је у периоду од 2012. до 2016. године објавио више чланака о остварењима савремене архитектуре у Србији и региону. Од 2018. године члан је националне секције Међународне радне групе за документацију и конзервацију грађевина, места и целина модерног покрета у архитектури (Do.co.mo.mo). Био је члан организационих одбора више научних и стручних конференција. Од 2020. године је научно-стручни сарадник Фондације Милан Злоковић и уредник интернет презентације Фондације за коју је осмислио и приредио интернет страницу са прегледом стваралаштва архитекте Милана Злоковића. У јулу 2021. године изабран је за члана управног одбора Друштва архитеката Београда. Активно делање на проучавању и вредновању архитектонског и урбанистичког наслеђа Србије и Југославије XIX и XX века представља у научним и стручним часописима, зборницима радова, интернет порталима, излагањима на научним скуповима и конференцијама, јавним предавања и тематским трибинама. Аутор је више научних и стручних радова, приказа књига и изложби, критичких осврта, чланака и интервиуа са истакнутим архитектима.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора **Небојша Антешевић**

Број индекса **6 И 12-01**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Архитектура модерних туристичких објеката Југославије (1930-1985)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 25. септембар 2021. године



Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора **Небојша Антешевић**

Број индекса **6 И 12-01**

Студијски програм **докторске академске студије историје уметности –**

Историја архитектуре

Наслов рада **Архитектура модерних туристичких објеката Југославије (1930-1985)**

Ментор **проф. др Александар Кадијевић**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 25. септембар 2021. године



Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Архитектура модерних туристичких објеката Југославије (1930-1985)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 25. септембар 2021. године



1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

